

p-ISSN: 1300-9702
e-ISSN: 2149-3243

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of International Social Sciences

Cilt/Volume: 31

Sayı/Issue: 1

Ocak / January – 2021

ELAZIĞ

p-ISSN: 1300-9702
e-ISSN: 2149-3243

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

Firat University

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

The Journal of International Social Sciences

Cilt/Volume: 31

Sayı/Issue: 1

Ocak / January – 2021

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir ve TÜBİTAK, ULAKBİM TR Dizin, ASOS İndex ve EBSCO tarafından taranarak indekslenmektedir.

The Journal of Social Sciences is international refereed and indexed in TÜBİTAK, ULAKBİM TR Dizin, ASOS Index and EBSCO

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

The Journal of International Social Sciences

p-ISSN: 1300-9702

e-ISSN: 2149-3243

YAYIN İLKELERİ / *The Principles of Publication*

Her yıl Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında olmak üzere üç sayı hâlinde yayımlanır.
This journal is published three be annually in January, May and September every year.

Dergide sosyal bilimler alanlarında Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış özgün araştırma makaleleri yayımlanır.

In the Journal, Original articles written in Turkish or in any foreign languages are published in the area of social sciences

Yazılar yayın ve danışma kurulunun onayından geçtikten sonra yayımlanır.

Articles are published after the approval of editorial and advisory board members

Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur.

All writers are responsible for the content of the articles.

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utilized in any form without referring to the name of the journal.

Cilt/Volume: 31 Sayı/Issue: 1

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Editor in Chief

Prof. Dr. Murat SUNKAR

EDİTÖRLER

Editors

Prof. Dr. Murat SUNKAR

Prof. Dr. Bahir SELÇUK

Dr. Öğr. Üye. Mehmet ÖZEREN

YAZI İŞLERİ

Editorial Secretary

Dr. Öğr. Üye. Mehmet ÖZEREN

Yazışma Adresi / Correspondence

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

23119 - ELAZIĞ

Tel : 0-424-241 54 80

0-424-237 00 00

Fax : 0-424-233 21 80

e-mail: sbedergi@firat.edu.tr

Web: <http://sosbe.firat.edu.tr/tr/node/128>

<http://dergipark.gov.tr/firatsbed>

Dizgi / Composition:

Selçuk ŞEKERCİ

Baskı / Print:

Fırat Üniversitesi Basımevi

Tel : +90 424 2370000/4495

ELAZIĞ - 2020

YAYIN KURULU / Editorial Board

Prof. Dr. Murat SUNKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Bahir SELÇUK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. İskender OYMAK (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdunnur YILDIZ (Fırat Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Mehmet ÖZEREN (Fırat Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Tamer KAVURAN (Fırat Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / Advisory Board

Prof. Dr. Abdulhalim AYDIN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet YATKIN (İnönü Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ergün YILDIRIM (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. H. Musa TAŞDELEN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Harry ROGGE (KNAG)

Prof. Dr. Karl DONERT (Liverpool Hope University)

Prof. Dr. Ömer AYTAÇ (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Mahmut ATAY (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet AYGÜN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ (İnönü Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (İzmir Demokrasi Üniv.)

Prof. Dr. Saadetin TONBUL (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Süleyman ÇALDAK (İnönü Üniversitesi)

Prof. Dr. Ruhat YAŞAR (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Assoc. Prof. Dr. Ion LIHACIU (Al. I. Cuza University)

Sc. D. Prof. LU Aleksandr TSOI (Lodz University)

Cilt / Volume: 31

Sayı / Issue: 1

BU SAYININ HAKEMLERİ / Referees of The Issue

Prof. Dr. Abdullah SOYKAN (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Adnan ÇELİK (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ŞEN (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Yılmaz GÜNDÜZ (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Aziz DOĞANAY (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahir SELÇUK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Beyhan KESİK (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Burcu ÖZCAN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikriye KIRBAĞ ZENGİN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan HAS (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÇEVİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet DALAR (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Zeydin YILDIZ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa DAŞ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan YAZICI (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Sami KILIÇ (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman İLHAN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Talip DOĞAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Turhan ÇETİN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Türkmen TÖRELİ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz GÜNAŞDI (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Adem DOĞAN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet DOĞAN (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet İÇLİ (Batman Üniversitesi)
Doç. Dr. Bekir YILDIRIM (Muş Alparslan Üniversitesi)
Doç. Dr. Beyzade Nadir ÇETİN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Cahid KARA (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatma Binnur ERDAĞI DOĞUER (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Fettah KUZU (Gaziantep Üniversitesi)
Doç. Dr. Güven DİNÇ (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Halil GÜNEK (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan Ejder TEMİZ (Mersin Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan ŞENER (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim ÇANKAYA (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Kenan DEMİRCİ (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Kürşat ÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Mahmut KAYA (Harran Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet YAZICI (Bingöl Üniversitesi)
Doç. Dr. Metin KOPAR (Adıyaman Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat ŞENGÜL (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Nazmi ÖZEROL (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Nursel BOLAT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Oğuzhan SEVİM (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Osman AĞIR (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep CENGİZ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Reşat AÇIKGÖZ (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Salih DURSUN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Savaş SERTEL (Munzur Üniversitesi)
Doç. Dr. Selami ÖZSOY (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Serhat KUZUCU (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Seydi KİRAZ (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Sıtkı ULUERLER (Bingöl Üniversitesi)
Doç. Dr. Ufuk ERDEM (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Vehbi BAYHAN (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Yunus KAPLAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)
Doç. Dr. Zafer AYKANAT (Ardahan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Duygu TÜRKOĞLU (Sağlık Bilimleri Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Mehtap NASIROĞLU AYDIN (Batman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Mithat TURHAN (Mersin Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Tuğrul ÇAKIR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Uğur TAŞKAN (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Zülfükar Aytaç KİŞMAN (Fırat Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Coğrafya / Geography		
Aşır Yüksel KAYA, İlhan Oğuz AKDEMİR Kentsel Değişim-Kent İmgesi Korelasyonu: Elazığ Örneği <i>Urban Change-Urban Image Correlation: The Case Of Elazığ</i>	(Araştırma Makalesi)	1
Fatma ESEN Göynük Çayı Havzası'nın (Bingöl) Hidroklimatolojik Analizi <i>Hydroclimatological Analysis Of Goynuk Stream Basin (Bingol)</i>	(Araştırma Makalesi)	25
Dil ve Edebiyat / Language and Literature		
Ayşegül AKDEMİR Klasik Türk Şiirinde Müselles <i>Muselles In Classic Turkish Poetry</i>	(Araştırma Makalesi)	41
Bahir SELÇUK Hakikati İmhâ Hayâli İnşâ: Reddetmeye Dayalı Hüsn-İ Ta'lîl Sanatı Üzerine <i>Destruction Of The Reality And Building Of The Imagination: On The Figure Of Husn-İ Ta'lîl Based On Rejection</i>	(Araştırma Makalesi)	61
Emrah BİLGİN Siyasetnâmelerde ve Divan Şiirinde Ekonomik Düzeni Bozduğu Belirtilen Bazı İktisadi ve İdari Sorunlar <i>Some Economic And Administrative Problems That Are Stated As Disrupting The Economic Order In Political Books And Divan Poetry</i>	(Araştırma Makalesi)	79
Kübra AKATAY, Hasan ŞENER Alâaddin Sâbit'in Bir Mecmuada Tespit Edilen Yayımlanmamış Şiirleri <i>Alâaddin Sâbit's Unpublished Poems That Found In A Magazine</i>	(Araştırma Makalesi)	105
Yunus KAPLAN 18. Yüzyıl Şairlerinden İzzet Efendi ve Bilâdiyyesi <i>İzzet Efendi, One Of The 18th Century Poets And His Biladiyye</i>	(Araştırma Makalesi)	115
Zahide PARLAR Dört İsim, Bir Kitap: Miftâhu'n-Nûr Ve Hazâinü's-Sürûr <i>Four Name, One Book: Miftâhu'n-Nûr Ve Hazâinü's-Sürûr</i>	(Araştırma Makalesi)	135
Eğitim Bilimleri / Education Sciences		
Abdurrahman GÜNDÜZ, Sezgin DEMİR Konuşma Kaygısı Ölçeği'nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması <i>Development of The Speech Anxiety Scale: A Validity and Reliability Study</i>	(Araştırma Makalesi)	145
Ayten Arslan, Ayça KARTAL Sınıf Öğretmeni Adaylarının Gözünden "Bilimci" <i>"Scientist" Through The Eyes Of Primary School Teacher Candidates</i>	(Araştırma Makalesi)	161
İktisadi ve İdari Bilimler / Economics and Administrative Sciences		
Ahmet Melih AŞAN, Ertuğrul Buğra ORHAN, Zülfükar Aytaç KİŞMAN Lawrence'ın 27 Maddelik Raporu Bağlamında Ortadoğu'da İngiliz Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation on the British Policy in the Middle East Within the Context of Lawrence's 27 Articles</i>	(Araştırma Makalesi)	199
Ecem KAZU, Muhammet DÜŞÜKCAN Hemşirelik Öğrencilerinin Sosyal Zekâ Düzeylerinin İletişim Becerilerine Etkisi <i>The Effects Of Nursing Students' Social Intelligence Levels On Communication Skills</i>	(Araştırma Makalesi)	215
Elçin DORUK Ortak Miras Kavramı Bağlamında Antarktik İş Birliği <i>Antarctic Affairs In The Context Of Common Heritage</i>	(Araştırma Makalesi)	231
Gökçe CEREV, Bünyamin SAYLAN Çalışanların Demografik Özelliklerinin Girişimcilik Algısına Etkisi: Sağlık Sektörü Çalışanlarına Yönelik Nicel Bir Araştırma <i>The Effects of Employee Demographics On the Perception of Entrepreneurship: A Quantitative Research On Health Sector Employees</i>	(Araştırma Makalesi)	245
Mesut KASAP Sosyal Medya Yöneticiliği ve Yönetiminin Marka İmajı Üzerine Etkisi; Marmara Bölgesinde Faaliyet Gösteren İşletmelerde Bir Araştırma <i>Social Media Management And Its Effect On Brand Image; A Research In Businesses Operating In The Marmara Region</i>	(Araştırma Makalesi)	261

Nilüfer SERİNİKLİ (Araştırma Makalesi) Covid 19 Salgın Sürecinde Örgütsel Değişim: Uzaktan/Evden Çalışma Modeli <i>Organizational Change In The Covid 19 Outbreak: Remote/Home Working Model</i>	277
Rabia EFEOĞLU, Ceren PEHLİVAN (Araştırma Makalesi) Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Belirleyicileri: G-20 Ülkelerinde Bir Uygulama <i>Determinants Of Direct Foreign Capital Investments: An Application In G-20 Countries</i>	289
Zülfü DAĞDEVİREN (Araştırma Makalesi) İŞİD'in Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Küresel, Yerel Gelişmeler ve İŞİD'le Mücadele Stratejisi <i>Global and Local Developments Influencing The Emergence Of ISIS and Strategy to Fight Against ISIS</i>	301
İlahiyat / Theology	
İbrahim Ethem AYDIN, İskender OYMAK (Araştırma Makalesi) Mordecai Menahem Kaplan'ın Yahudiliğe Yaklaşımı <i>Mordecai Menahem Kaplan's Approach to Judaism</i>	317
Kamran SOKHANPARDAZ (Araştırma Makalesi) Kirman Mescid-i Melik'inin Büyük Selçuklu Alçı Mihrapları <i>The Great Seljuk Stucco Mihrabs Of Melik Mosque In Kerman</i>	343
İletişim / Communication	
Burak MEDİN, Osman ÇAKIR (Araştırma Makalesi) Bela Tarr Sinemasında Plan Sekans Kullanımı: Torino Atı Filmi Örneği <i>Use of the Plan Sequence in The Bela Tarr Cinema: The Turin Horse Movie Example</i>	365
Sosyoloji / Sociology	
Ömer AYTAÇ, Pelin KILINÇ (Araştırma Makalesi) Emek Sömürüsünün Yeni Yüzü: Suriyeli Çocuk İşçiler <i>The New Face Of Exploitation: Syrian Children-Workers</i>	381
Vedat ÇOBAN, Zeynep Betül SUNKAR, Ece Beril ALTIN (Araştırma Makalesi) Bireylerin Ad-Soyad Değiştirme ve Düzeltme Nedenlerine İlişkin Görüşleri <i>Individuals' Opinions Regarding Reasons For Changing And Editing Their Names-Surnames</i>	405
Yılmaz CAN (Araştırma Makalesi) Postmodern Bir İfşa Alanı Olarak Sosyal Medya <i>Social Media As A Postmodern Disclosure Field</i>	419
Zahir KIZMAZ (Araştırma Makalesi) İklim Değişikliğinin Kırsal Alandaki Etkisi ve Alternatif Arayışlar: Sosyolojik Bir Yaklaşım <i>The Impact of Climate Change in Rural Area and Alternative Searches: A Sociological Approach</i>	431
Tarih / History	
Cuma Ali YILMAZ, Fırat GÜLERDOĞAN (Araştırma Makalesi) Helenistik Dönemin Metropol Şehri: Pergamon <i>Metropole City of the Hellenistic Period: Pergamon</i>	455
Fatih ÖZÇELİK, Mustafa ÖZTÜRK (Araştırma Makalesi) İngiltere'nin Mısır'ı İşgali ve "Taçsız Hükümdar" Lord Cromer'in Mısır İdaresi (Eylül 1883-Mart 1907) <i>Britain's Occupation of Egypt and the "Crownless Ruler" Lord Cromer's Egyptian Administration (September 1883-March 1907)</i>	477
Filiz YILDIRIM (Araştırma Makalesi) Mühimme Defterleri'ne Göre Osmanlı Devleti'nde Şarap <i>Wine In The Ottoman State According To Muhimme Records</i>	495
Hacer YILMAZ (Araştırma Makalesi) 19. yüzyılda Urfa Sancağı İdarecileri Hakkındaki Şikâyetler <i>Complaints About of the Administrators of Urfa Sanjak in Nineteenth Century</i>	515
Sebahattin ÇELİK (Araştırma Makalesi) Harpur Artuklu Emiri Belek Gazi'nin Haçlı Liderlerini Tutsak Etmesi <i>Captivity of the Crusader leaders by Artuqid Aamir Balaq Ghazi of Harpur</i>	525
Sevda DANIK, Enver ÇAKAR (Araştırma Makalesi) 17. yüzyılın Sonlarında Konya'da Bakır Para (Mankur) Kullanımı ve Tedavülden Kaldırılmasıyla Ortaya Çıkan Problemler (1688-1691) <i>The Problems That Arose As A Result of The Use of Copper Coin (Mankur) in Konya At The End of The 17th Century And Its Removal From Circulation (1688-1691)</i>	541
Yelda TUTAR SERTER (Araştırma Makalesi) Adnan Menderes'in Yurt Gezilerine Bir Örnek: Hatay Ziyareti <i>An Example Of Adnan Menderes's Dormitory Trips: Hatay Visit</i>	553

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

The Journal of International Social Sciences

p-ISSN: 1300-9702

e-ISSN: 2149-3243

EDİTÖRLERDEN

Değerli okuyucular,

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin 31. cilt 1. sayısını yayımlamış bulunmaktayız. Bu sayımızda dergimize gönderilen yazılardan hakem süreci tamamlanan ve yayımlanabilir raporu alan 32 yazı yer almaktadır. Bu yazıların 2'si Coğrafya, 6'sı Dil ve Edebiyat, 2'si Eğitim Bilimleri, 8'i İktisadi ve İdari Bilimler, 2'si İlahiyat, 1'i İletişim, 4'ü Sosyoloji ve 7'si Tarih alanıyla ilgilidir. Türkiye'nin çeşitli yerlerinden makale göndererek dergimizin bu sayısına katkı yapan değerli bilim adamlarına; değerlendirme sürecinde, kıymetli zamanlarını ayırıp makaleleri bilimsel dikkat ve ciddiyetle inceleyen hakemlerimize ve dergiyi yayına hazırlarken katkı sunan herkese teşekkür ederiz.

EDİTÖRLER

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 1-23, OCAK – 2021

Makale Gönderme Tarihi: 05.11.2020 **Kabul Tarihi:** 25.12.2020

KENTSEL DEĞİŞİM-KENT İMGESİ KORELASYONU: ELAZIĞ ÖRNEĞİ

Urban Change-Urban Image Correlation: The case of Elazığ

Aşır Yüksel KAYA¹

İlhan Oğuz AKDEMİR²

ÖZ

Kentleşme sonu ve sınırı olmayan bir süreçtir ve küresel-yerel düzeylerde değişkenlik ile kendisini gösterir. Kentleşme serüveni, kentin bilinirlik derecelerini ve sembollerini de değiştirmektedir. Kentin değişimine paralel olarak kentin zihinlerdeki görüntüsü de değişmektedir. Değişen kent bireylerin mekân algılama biçimlerini etkilemektedir. Kent imgesi insan ve mekân arasındaki etkileşimde duyum, algı, biliş süreçlerini barındırmakta ve çevrenin deneyimlenmesi ile zihinde oluşmaktadır. Bu çalışmada Elazığ kent imgesini oluşturan bileşenler incelenmiştir. Çalışmada imgesel özellik gösteren öğeler çalışmanın kavramsal ve kuramsal yaklaşımında ortaya konan yapay çevre kimlik bileşenleri kullanılarak analiz edilmiştir. Bu çerçevede yapılan incelemeler neticesinde kent imgesi özelliği gösteren yapılar kentleşme serüveni içinde değerlendirilmiştir. Kent sakinleri ile yapılan görüşmeler, Lynch'in (1960) yapay çevre elemanları ile kentsel mekânın okunabilmesi için belirttiği öğeler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler sonucunda mekâna ilişkin algılamaların % 38'ini Bölgeler, % 20'ini Yollar, % 18,2'ni nirengi noktaları, %17,5'ni odak noktaları ve % 5,2'sini sınırlar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kent İmgesi, Kentsel Değişim, Kentsel Morfoloji, Elazığ

ABSTRACT

Urbanization is a process without end and limit. It shows itself with variability at global-local levels. The urbanization process also changes the city's awareness and symbols. Parallel to the change of the city, the image of the city in minds also changes. Changing city affects the way individuals perceive space. The image of the city contains the processes of sensation, perception and cognition in the interaction between human and space and is formed in the mind by the experience of the environment. In this study, Elazığ urban image components were examined. In the study, the elements displaying imaginative features were analyzed using the artificial environment identity components revealed in the conceptual and theoretical approach. Elements that show the characteristics of an urban image were evaluated in the urbanization process. Interviews with city residents were evaluated within the scope of the items that Lynch (1960) specified in order to be able to read the urban space with artificial environmental elements. As a result of these evaluations, 38% of the perceptions about the place are composed of districts, 20% paths, 18.2% landmarks, 17.5% nodes and 5.2% edges.

Keywords: Urban İmage, Urban Change, Urban Morphology, Elazığ

¹ Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü e-posta: aykaya@firat.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0398-7069>

² Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü e-posta: ioakdemir@firat.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3767-3984>

1. Giriş

Kentleşme sonu olmayan bir değişim-dönüşüm sürecidir. Bu süreç içinde şehir hızlı-yavaş, planlı-plansız, farklı değişim evreleri gösterir. Her şehrin nevi şahsına münhasır bir kentleşme serüveni vardır. Fail olarak insanın belirleyici olduğu değişim süreci, mekânsal değişimin itici gücünü oluşturur. İnsan şehri değiştirirken; bilinçli ya da bilinçsiz şehre dair zihninde ki görüntü de değişir. Kentin zihindeki fotoğrafı zamanla farklılaşır. Bu durumu Sennett (1999:125); “Her mekânın kendi mantığı vardır. Basamakların nasıl hissedildiğini anlamak için onları çıkmak gerekir” metaforu ile açıklar. Araştırmanın temel mantığı, zihindeki şehir fotoğrafının anlaşılması üzerine kurgulanmıştır. Bourdieu; bir alan ne kadar özgünse, bünyesine alma, yeni biçimlere dönüştürme ve yansıtma kabiliyeti o kadar kuvvetli olacaktır, dış etki ile biçim ve suret değişecektir. O halde alanın temel özgünlük göstergesinin dönüştürme, biçimleme, emme-yansıtma kabiliyetlerinin olacağını vurgulamıştır (Bourdieu, 1997:12-13)

Kentler ortak özelliklerin yanı sıra, eşsiz, tekil veya biricik olan yerleşmelerdir. Kent kimlikleri zamanla oluşmakta, çok sayıda faktörün etkileşimi ile şekillenmektedir. Bu yönüyle bakıldığında kent kimlikleri doğal çevre özellikleri yanında, yapay çevre özellikleri, sosyo-kültürel çevre ve sosyo-ekonomik çevre özelliklerinin etkileşimiyle oluşmaktadır (Aliğaoğlu, Mirioğlu, 2020:375). Özellikle kentsel imgelerin oluşumunda insan ve mekân arasında işleyen iki yönlü bir süreç vardır. Mekân, farklılıklar ve ilişkiler ortaya koyar. İnsan ise uyum kabiliyeti ve kendi amaçları doğrultusunda gördüklerini seçer, düzenler ve anlamlandırır (Lynch, 1960:6).

“Kent imgesi, insan ve mekân arasındaki etkileşimde duyum, algı, biliş süreçlerini barındırmakta ve çevrenin deneyimlenmesi ile zihinde oluşmaktadır. Gestalt kuramcılarına göre bireyin çevresini algılaması duyular yardımıyla olur. Sürecin bu ilk aşaması evrensel bir özellik taşımaktadır ve birçok algı değerlendirme kriterlerine göre çevresel veriler değerlendirilir. Gestalt’ın ortaya koyduğu bu temel algı prensiplerine Kevin Lynch 1960 yılında yazdığı Kent İmgesi kitabında “okunabilirlik” kavramı çerçevesinde değinmiş ve parçaların bir arada bir bütün olarak ve ayrı ayrı algılanabilir olmasından bahsetmiştir. İnsan ve çevre arasındaki etkileşimin ikinci aşaması olarak ele alınan algı (perception) ve biliş (cognition), duyuşsal süreçten farklı olarak kişiler özelinde değişiklik göstermektedir. Bu değişikliğin temel nedenleri insanların duyuları yolu ile elde ettikleri bilgileri değerlendirme süreçlerinde etkin rol oynayan yaş, cinsiyet, eğitim vb. gibi kişisel farklılıklardır” (Eraydın, 2016:23-24). Lynch’e göre her birey kendi imgesini yaratır, farklı ortamlar imgenin oluşmasına katkıda bulunur veya bu süreci zorlaştırır (Lynch, 1960:7). Birey ve çevresi arasındaki ilişki karşılıklıdır ve bireyin çevresi, çevrenin de birey üzerindeki etkinliği sürekli beslenen bir etkileşim sistemi oluşturmaktadır (Ocakçı, 2012:192).

Araştırma; şehrin değişim ve dönüşümünün yansıdığı ilk mekânının insan zihni olacağı kabulü ile değişim-dönüşümün zihindeki korelasyonuna odaklanmıştır. Esas mesele, zihindeki şehir imgesini değişim ve dönüşüme uğratan faillerinin anlaşılmasıdır. Buna göre:

- Kent topografyası ve morfolojisinde yaşanan değişim
- Zaman-mekân ve mimari bileşenler
- Nüfus-yaşam karmaşası ve dizaynı
- Kent planı ve pota etkisi
- Merkezi ve yerel yönetim kararları
- Kent ekonomisinde seviye değişimleri

Kent imgelerini değiştiren esas etkenler olarak belirginleşmektedir. Esas etkenlerin hemen tamamını, Elazığ’ın veya herhangi bir şehrin imgelerini açıklamada esas imgelem modeli olabileceği öngörülmüştür.

Sosyol-kültürel ve ekonomik olarak ortaya çıkan ve şekillenen kentleri oluşturan en temel öğelerin başında yıllar içinde değişen ve dönüşen morfolojileri gelmektedir. Kent morfolojisi en genel hatlarıyla kentsel yapıyı çevrenin bir bölümünü veya tamamını ifade etmek üzere kullanılan genel bir kavramdır. Kentsel morfolojinin tanımlanması ve analiz edilmesinde kentsel imgelerin önemli bir rolü vardır. Kentsel imgeler, yapıyı çevrenin gelişim süreçlerini ortaya çıkarmada, mevcut kentsel alanın tanımlanmasında ve kimlik oluşturulmasında belirleyicidir. Kentler, birey ve mekân arasında kurulan ilişki sonrasında biçimlenmektedir. Kent morfolojisi bireylerin ve o kenti inşa eden medeniyetlerin algıları doğrultusunda şekillenmektedir. Kentsel mekân; kentlerde süregelen insan gereksinimlerinden kaynaklanan eylem alanlarının karşılıklı ilişkileriyle biçimlenen, insan eliyle yapılmış objelerden oluşmaktadır (Ocakçı, Southworth, 1995; Topçu, 2011: 1053).

Kent imgesi ise kentsel mekânın birey tarafından algılanma biçimidir. Bu yüzden kentsel imgeler toplumsal olmaktan ziyade bireyseldir. Ancak kentsel mekânın biçimlenmesinde imgesel nitelikler belirleyicidir. Her kent morfolojik olarak birbirine benzemekle birlikte imgesel öğeler ile farklı karakterler kazanmaktadır. Bu karakter, kentsel mekânı belirleyen doğal ve beşeri etmenlere bağlı olarak değişmektedir. Kentsel mekândaki doğal özellikler kent morfolojisinin şekillenmesinde önemli bir bileşendir. Kentsel mekânın şekillenmesinde etkili olan doğal çevre faktörlerinin başında yer şekilleri, yükselti, iklim, bitki örtüsü, hayvan varlığı, sit ve coğrafi konum ve su ile ilgili varlıklar gelir (Aliağaoğlu, 2018). Kentsel mekânın oluşmasında etkili olan beşeri etmenler ise Lynch (1960) tarafından ortaya konulan yollar, sınırlar, bölgeler, düğüm/odak noktaları ve nirengi (işaret) öğeleridir. Elazığ ilinin ilk merkezi olan ve morfolojik karakterlerini yükseltinin belirlediği imgelem olan Harput şehri, ovaya göç ile evrilmiş ve yerini ulaşım eksenli yeni bir imgeleme bırakmıştır. Harput gibi topografik karakterleri farklı olan imgeler, kent sembolü ya da simgesi olarak klasik bilinirliği fazla olan kent imgeleridir.

Şehirde bazı özelleşmiş yerler, anıtlar, zamanın ruhunu kentsel mekâna yansıtan ve mimari sembolik değeri yüksek imgelerdir. Ülkenin kuruluş ve kurtuluş dönemini yansıtan yapılar, Hükümet konağı, Atatürk heykeli, PTT binası, tren İstasyonu vb.. tıpkı İzzetpaşa Camisi gibi dini anıt eserler, kapalı çarşı gibi geleneksel yaşam tarzını yansıtan alanlar, döneminin idari, kültürel, ekonomik ve teknolojik karakterleri imge olarak zihinde kendisine yer bulur.

Kent imge/imgelemi için önemli gizli faillerden bir tanesi, Nüfusun büyüklük, yapı ve bileşiminde yaşanan dönüşümlerdir. Nüfusa sonradan eklenen kitleler şehrin yeni/yenilenmiş kesimlerinde, dönemin sosyal kalıplarını içeren yeni kent imgelerini daha fazla benimserler, sosyal yaşamda karmaşa içerisinde, algıda seçicilik, AVM'leri, eğlen-dinlen alanlarını, zaman-mekân sıkışmasında yoğunlaşma bölgelerini, bilinir kılar. Tam da bu dönemde önemli paya sahip olan kent planları ve buna bağlı oluşturulan ulaşım ağlarının, sosyal yaşam ağlarının, kentsel işlev ağlarının yoğunlaştığı potalar, zihinde tam bir bilişsel şemsiye oluşturular. Tıpkı Gazi caddesi, Hazardağlı kavşağı, trafo, park 23 gibi. Kenti; alanların, hatların, aksların, noktaların bütünü haline getirirler.

Bilişsel düzeyde imge oluşumuna merkezi ve yerel yönetimin şehir üzerindeki tasarrufunun da katkısı yadsınamaz, hükümet konağı, valilik, belediye, emniyet müdürlüğü, polis okulu, ya da bunun son modeli olan şehir hastanesi, Üniversite, okullar kentsel değişimin lokomotifleri olurlar ve kent imgesinin de katalizörleri konumundadır. Buna ek olarak kent ekonomisinde yaşanan mekan ve seviye değişimleri doğrudan diğer 5 maddede belirtilen arazi kullanım dizaynını kökünden değiştirebilir. Elazığ'da sanayileşme hızında yavaşlama, ya da AVMlerin ağırlık kazanması, ticaret sektörünün sınıflarında değişim (büyük/orta/küçük, tarım/ticaret/hizmet/sanayi, Toptan/perakende

vb.), Keban barajı, çimento fabrikası, Sanayi sitesi/mahallesi, Pancar kooperatifi, istasyon, kapalı çarşı gibi döneminin imgelerini, ekonomik değişme ile sonradan silikleştirir, gölge haline getirir.

1.1. Kavramsal ve Kuramsal Temeller

İnsan yeryüzünde ortaya çıktığından beri gerek faaliyetlerini gerekse mekân üzerinde yaptığı değişiklikleri çevreyi algılama şekli ve buna dayanarak verdiği tepkilere göre gerçekleştirmiştir (Tümertekin, Özgüç, 2011:48). Algılama; insanın, eylemde bulunduğu mekânla etkileşimi sonucu çevreden gelen uyarıcı etkilerin, duyu organları yardımı ile hissedilmesi ve kavranmasına ilişkin zihinsel bir olgu olup, izleyici-yorumcu aracılığıyla gerçekleşen bir süreci tarif etmekte, (Aydınlı, 1982, 1986; Bilsel, 2002)) çevre ile ilgili bilgilerin toplanması, organize edilmesi ve yorumlanmasını içermektedir (Carmona, Heath, Tiesdell, Oc, 2003; Topçu, 2011:1051).

Çevreyi nasıl algıladığımız ve düşüncelerimiz ile algılarımızın davranışlarımızı nasıl etkilediğinin incelenmesi davranışsal coğrafyanın konusunu oluşturur (Tümertekin, Özgüç, 2011:48). Davranışsal coğrafya 1950'lerin sonu ve 1960'ların başında, lokasyon teorilerinin ortaya çıkmasına neden olan süreçlere benzer bir biçimde ortaya çıkmıştır (Harvey, 1973:129). Teorinin ortaya çıkmasının ana nedeni coğrafyada yaşanan kantitatif devrimdir. Jacobson'ın (2006) belirttiği gibi bazı araştırmacılar, sözde "rasyonel ekonomik insan" üzerine odaklanan, insan davranışına dair kantitatif modelleri tatmin edici bulmuyorlardı ve davranışsal coğrafya, 1950'lerin sonu ve 1960'ların başlarında, kantitatif devrimin bir sonucu olarak ortaya çıkan mekânsal modellerde, bireysel özelliklerin yer bulmayışına bir tepki olarak gelişmiştir (Südaş, İrem, 2018:81).

Davranışsal Coğrafya Yaklaşımın öncüleri David Lowenthal (1961) ve Yu-Fu Tuan, (1977)'dir (Gold, 2009). Davranışsal coğrafyanın adı, bu araştırma alanının odak noktasının coğrafi çevrede insan davranışları olduğunu göstermeye başlamıştır (Montello, 2018:22). Davranışsal coğrafya çalışmalarının odağını bireylerin mekânı algılayış biçimleri şekillendirmektedir. Bu yaklaşım kentsel çevrede insanların faaliyetleri, karar verme süreci ve çevrelerine verdikleri anlamların çalışılmasıdır (Knox, 1994, akt. Aliağaoğlu, Mirioğlu, 2020)

Davranışsal yaklaşımın temeli insanın çevre ile ilişkisinde mekânın mutlak olmadığı ve sübjektif (öznel) olarak algılandığı varsayımına dayanır. Davranışsal coğrafya "her insanın kendi algıladığı biçimiyle çevre"ye daha fazla önem vermesiyle başlamıştır (Tümertekin, Özgüç, 2011:49). Davranışsal coğrafya, insanların yaşadıkları çevreyi nasıl algıladıkları ve bu algının davranışlarını (yaşamlarını) nasıl etkilediğini inceleyen bir ihtisas koludur (Bergman, 1995:532; akt.Üçışık Erbilin, 2012:157). Başka bir ifade ile davranışsal coğrafya çevrenin sübjektif algılanmasıdır. Smith, (1967:9)'in deyişi ile "düş gücü yalnızca bizim duygularımızın yaratacağı izlenimdir."

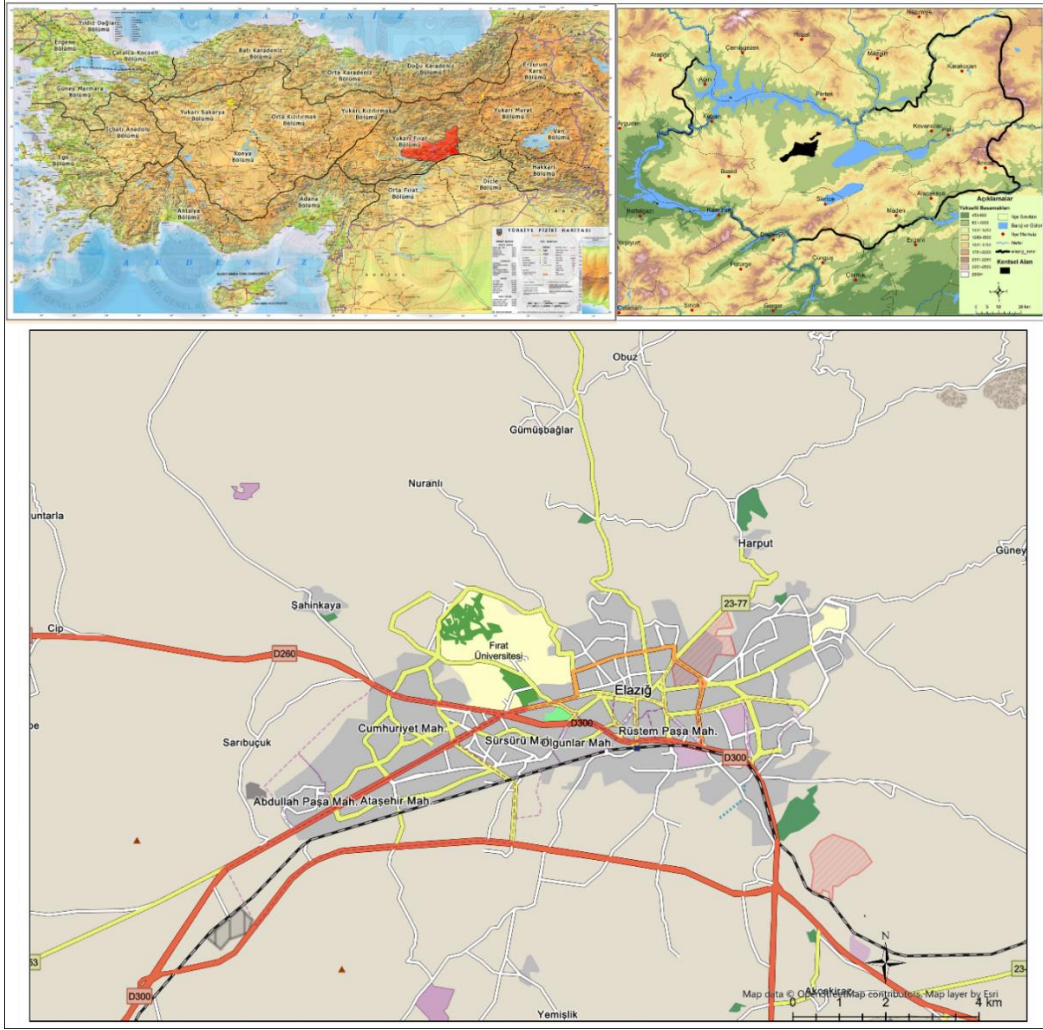
20. yüzyılın ikinci yarısında davranışsal coğrafya çalışmalarında üç kavram baskın olmuştur. Bu kavramlar "Zihin Haritaları (Mental Maps)", "Bilişsel Harita (Cognitive Map)" ve Kent İmgesi (The Image of a City)'dir. Zihinsel harita kavramının öncüsü Peter Gould ve Rodney White (1974)'dir. Zihinsel harita, yere ya da yerlere dair içsel ya da psikolojik bir temsildir. Bu terim, 1960'ların sonlarında, coğrafyada yaşanan psikolojik dönüş (psychological turn) sırasında davranışsal coğrafyanın temel bir bileşeni olarak doğmuştur. Zihinsel harita, bugün bilişsel harita olarak bilinen şemsiye kavramın içindeki pek çok kavramdan biridir (Jacobson, 2006:17, Südaş, İrem, 2018:82). Zihinsel haritalar mental süreçlere gönderme yapar ve evrensel bir iddia ile tüm canlılar için geçerli arka plan arar (Südaş, İrem, 2018:82). Bilişsel harita kavramı ilk olarak psikolojide kullanılmış ve öncüsü Edward Tolman (1948)'dir. Kavramın yaygınlaşması ise Lynch'in ilk kez 1960'da çıkan "Kent İmgesi (The Image of the City)" adlı kitabından sonra yayınlamaya başlamıştır (Tümertekin, Özgüç, 2011:51; Montello, 2018:20). Lynch'i kentsel imge çalışmaya yönlendiren güdüler şunlardır;1. Psikoloji ile kentsel çevre arasındaki olası bağlantıya ilgi, 2. Kentsel peyzajın estetikliğine hayranlık ve 3. bir şehrin plancılar tarafından nasıl ele alınması gerektiği fikridir (Lynch, 1984:151).

Lynch (1984) Amerikan kentinin görsel niteliğini, kentsel imgeler çerçevesinde incelediği çalışmasında davranışsal coğrafya ve bilişsel coğrafya çalışmalarına okunabilirlik (legibility), kent manzarasının görünümü ve görsel kalitesi gibi yeni kavramlar getirmiştir (Montello, 2018, p. 20). Lynch (1960)'e göre okunabilirlik; kentin kendisi aracılığı ile kısımlarının tanınacağı ve tutarlı bir doku içinde düzenleneceği tabiliğidir. Kent okunaklı olabiliyorsa, tanımlanabilir sembollerle bir doku oluşturup görsel olarak kavranabilir. Böylece okunaklı bir kent, bölgeleri, sınırları, yolları kolayca ayırt edilebilen ve büyüklüklü bir doku içinde gruplandırılabilen bir alan olacaktır (Lynch, 1960, pp. 2–3). Lynch'den sonra başka araştırmacılar da bu kavramları geliştirme girişiminde bulunmuştur. Özellikle Golledge ve Stimson (1997), kentsel öğelere daha genel bir şekilde, nokta, çizgi, alan ve yüzey olarak bakmayı önermişlerdir (Montello, 2018, p. 20).

Bilişsel haritalar üzerine yapılan kapsamlı araştırmalar, kent tasarımı için değerli bilgiler sağlamıştır. Yollar, kenarlar, semtler, düğümler ve önemli noktalar sürekli olarak algılanabilirliği artıran fiziksel öğelerdir. Lynch bu öğelerin anlam ve önemini yaptığı çalışmada ortaya koymuş ancak ölçüm problemleri ve bireysel farklılıklardan dolayı problemleri olacağını düşünmüştür (Nasar, 1990:42–43). Ancak günümüzde yapılan araştırmalar çevresel değerlendirmenin Lynch'in düşündüğünden daha ölçülebilir ve daha az sübjektif olduğunu ortaya koymuştur (Nasar, 1989, 1990; Ulrich, 1983; Wohlwill, 1976). Filomena, Verstegen ve Manley (2019) "A computational approach to 'The Image of the City'" isimli çalışmalarında kentsel mekâna ait imgesel öğelerin CBS (GIScience) yardımıyla hesaplanabileceğini Boston çalışmasıyla ortaya koymuşlardır.

1.2. Araştırma Sahasının Yeri ve Genel Özellikleri

Araştırma sahasını oluşturan Elazığ kenti, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde Elazığ ovası içinde yer alır. Elazığ kentinin kuzeyinde tarihi kent Harput, güneyinde Meryem dağı, batısında Keklik tepe, doğusunda Kartal tepesi bulunmaktadır (Harita 1). Elazığ, Coğrafi ve erişilebilirlik özelliklerinden dolayı Anadolu'nun doğusu ile batısını birbirine bağlayan her dönemde önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış tarihi bir yerleşmenin devamı olarak 19. yy'ın sonlarında ilk kentsel nüveleri ortaya çıkmış, 20.yy'da ise kentsel karakterini kazanan bir kenttir. Elazığ'da nüfusun değişimi 20. yy. ilk yarısında durağan ikinci yarısında ise dinamik bir artış göstermiştir. 1927 yılında 19.216 olan kent nüfusu 1950'de 29.317'ye 2019'da ise 377.906'ya yükselmiştir. Nüfusun hızlı değişimine paralel olarak kentsel mekân kullanımı da yıllar içinde değişmiş ve kenti oluşturan imgelerinde zaman içinde değişimine neden olmuştur.

Harita 1: Çalışma Alanı Lokasyonu

2. Veri ve Yöntem

Araştırmada Elazığ kentini oluşturan kentsel imgelerin kent morfolojisi ile olan ilişkileri üzerinde durulmuştur. Kent imgesinin belirlenmesinde Kevin Lynch (1960)'in fiziksel unsurlardan yola çıkarak oluşturulan bileşenler alınmıştır. Lynch (1960)'e göre çevresel imge kimlik, yapı ve anlamdan oluşur. Lynch (1960) Boston, Jersey ve Los Angeles kentlerinin imgesel öğelerini belirlemek için Boston'da 30, Jersey ve Los Angeles'da ise 15'er kişi ile görüşme yapmıştır. Bu görüşmelerde açık uçlu sorular ile katılımcıların yaşadıkları kenti algılayış biçimlerine göre taslak haritalar oluşturulmuştur. Taslak haritalardan yola çıkarak oluşturulan kent imgesinin bileşenleri beş başlık altında toplanmıştır. Bunlar; Yollar, Sınırlar, Bölgeler, Düğüm noktaları ve işaret öğeleridir. Benzer yöntem Nasar (1990), Southworth (1985), Taylor (2009) Ulrich (1983), Wohlwill (1976), Smith (2005), Morello, Ratti (2009), Pearce, Fagence (1996), Sieverts (2003) tarafından kullanılmıştır. Ülkemizde ise Aliagaoglu (2007), Aliagaoglu, Mirioğlu (2020), Karadağ, Turut (2013), Köksal, Sarı (2014), Südas, Gokten (2012), Südaş, İrem (2018), Tolun (1980) Tunçel (2002, 2009), Üçışık, Erbilin (2012) tarafından yapılan alışmalarda benzer yöntemler kullanılmıştır.

Araştırma kapsamında öncelikle Elazığ kentsel imgeleri nitel araştırmalar sonucunda ortaya çıkartılmıştır. Lynch'ten farklı olarak katılımlı gözlem ve yapılandırılmış mülakat yöneltme yerine,

doğal gözlem ve rastgele örnekleme tekniği ile kent nüfusuyla orantılı olarak seçilen 150 katılımcıya kenti tanımlayan 12 açık uçlu soru sorulmuştur. Böylece doğal yaşam-imge ilişkisini olduğu biçimi ile ortaya koymaktır. Hatta bir yönlendirme yapılmadığı için şaşırtan beklentilerden farklı, şaşırtıcı kent imgelerine de ulaşılmıştır. Daha sonra ise bu kişilerden boş bir kâğıda zihinlerindeki mental noktaları, bilişsel şemsiyeyi ortaya çıkarmak için Elazığ şehrini ve işe geliş-gidiş güzergâhlarını çizmeleri istenmiştir. Çizilen haritalar nesnellikten uzak öznel krokilerdir. Katılımcı sayısı belirlemede Lynch'in (1960) çalışmasından yola çıkılmıştır. Katılımcı sayısı 150 olmasına rağmen bu kişilerin 60'ı boş bir kâğıda harita çizimini kabul etmiştir. Araştırmaya katılanların 39 erkek, 21 ise kadındır. Katılımcıların %83.3'ü lise ve üzeri eğitim seviyesine sahiptir (Tablo 1). Araştırma kapsamını imgeler oluşturduğu için katılımcıların kentte kalış sürelerinin en az 10 yıl ve üzeri olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca görüşmeler kentin farklı farklı doku özellikleri gösteren alanlarında yapılmıştır. Böylece farklı lokasyonlarda ikamet edenlerin kentsel algıları karşılaştırılma imkânı ortaya çıkmıştır.

Tablo 1: Katılımcı Kişisel Bilgileri

	Kategori	Sıklık	%
Cinsiyet	Erkek	39	65,0
	Kadın	21	35,0
Öğrenim Durumu	İlkokul	4	6,7
	Ortaokul	3	5,0
	Lise	27	45,0
	Üniversite	19	31,7
	Lisans Üstü	7	11,7
Meslek	Kamu Sektörü	22	36,7
	Özel Sektör	17	28,3
	Emekli	5	8,3
	İşsiz	3	5,0
	Ev Hanımı	7	11,7
	Öğrenci	6	10,0

3. Bulgular

Araştırmada; kentte fiziki mekanının, kentsel işlevlerinin, yaşam tarzlarının ve ahalinin sürekli değiştiği, nüfusun yenilenme hızının kentleşme hızının, yüksek olduğu varsayımı ile şehir bağımsız değişken olarak kabul edilmiş ve kent imge/imgeleminin bağımsız değişkenin değişim hızına ve kompozisyonuna paralel olarak eşzamanlı ve/veya gecikmeli olarak değişeceği öngörülmüştür.

- Eş zamanlı değişen imgeler
- Gecikmeli değişen imgeler
- İmgesel değişimde cinsiyet/yaş farkı
- İktisadi ve sosyal sınıflar
- İkametgâh verileri

kartezyen tablolar biçiminde ele alınarak imgesel zihin ve değişme ölçülmüştür. Yapılan görüşmelerden elde edilen veriler içerik çözümleme tekniği ile değerlendirilerek görsel analizler ortaya çıkartılmıştır. Yapılan anket ve gözlemlerde Elazığ'ın imgeleri olarak;

• Orta yaşlı/yaşlı Erkek ve kadın nüfusun (40 yaş ve üzeri), çoğunlukla kentsel sembolleri, kültürel öğeleri, manevi simgeleri gördüğü tespit edilmiştir.

• Genç kadın ve erkek nüfus ise imge olarak yol ve kavşakları ulaşım akslarını görmeleri, beklenmedik sonuçtur. Kullanılan toplu taşıma araçları ve kavşaklar etrafında noktalar ve hatlar biçiminde kümelenmiş eğlence tesislerinin bilişsel bir şemsiye mantığı oluşturduğu düşünülmektedir.

• Genç kadınların iktisadi imgelere erkelerin ise ulaşım ağlarına daha fazla vurgu yaptığı az da olsa bir farklılık olarak vurgulanabilir. Fakat frekans değeri beklenenin altındadır.

• Gazi caddesi tüm katılımcılarda mod, ortanca, ortalama (mean) ve eskimeyen (klasik) imge olarak en önde yer almıştır. Harput kalesi sembolik değeri ile ikincidir.

• İmge olarak ön plana çıkması beklenen, AVMLer, şehir hastanesi, “dibek kahvesi” ve mermer gibi imgelerin katılımcılar tarafından görmezden gelinmesi, Nüfusun yenilenme hızı ve kentleşme hızı ile kent imgesine oluşum hızının, en azından eş zamanlı olmadığı sonucu çıkarılabilir.

• Kentin yeni mahallelerinden olan Çaydağra Mahallesi, katılımcıların ikamet etmek istedikleri yer olarak belirginleşirken, Mahallenin sembollerinin imge olarak belirtilmemesi şaşırtıcı bir bulgudur.

• Çalışmada, imge olarak bilişsel şemsiyeler, imgelemler saptanmıştır. Kültürel imgeler, mekânsal imgeler, Ulaşım aksları, kentsel nirengi hatları, mekanın birbiri ile bağıntılı imgeler olarak algılandığı sonucunu ortaya çıkarmıştır. Mental düzey imge olarak daha az yer bulmuştur.

3.1 Kültürel İmgeler

Konuya yönelik yapılan görüşmelerde katılımcılara sorulan ilk soru, “Elazığ” denilince aklınıza gelen ilk çağrışım ne olmuştur sorusu sorulmuştur. Katılımcıların % 90’nı Orcik, Çaydağra, Harput ve memleket sevgisinin ön plana çıktığı bir kent cevabını vermişlerdir (Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1: Kültürel İmgeler: A: Harput Kalesi, B: Çaydağra C: Orcik

“Sizce Elazığ’ın Sembolü nedir?” sorusuna ise katılımcıların % 63,3’ü Çaydağra, % 55’i Harput ve Harput kalesi, %13’ü ise Orcik cevabını vermiştir (Tablo 2). Katılımcılarla yapılan görüşmelerde sembol olarak seçtikleri öğelerin tarihi ve kültürel özelliklerinin ön planda tutulduğu gözlemlenmiştir. Çaydağra, Elazığ yöresinin en önemli halk oyunudur. Çaydağra oyununun simgesel özellik göstermesindeki en önemli sebep yörede düğünlerin bu oyunla başlamasıdır. Bir diğer kent simgesi ise Harput’tur. Katılımcılarla yapılan görüşmelerde Harput Kalesi ve tarihi yerleşim yeri olan Harput kent imgesi olarak gösterilmiştir. Harput, Elazığ’ın kentleşme sürecinde önemli bir yere sahiptir. Anadolu’nun en eski yerleşim birimlerinden biri olan Harput, güvenlik anlayışının ön planda olduğu ve askeri garnizonların egemen olduğu tarihi dönemlerin kentidir. Tarihi süreçte Elazığ, Harput’tan bir kopuş ile meydana gelmiştir. Bu kopuş sonrasında hızla kentleşen Elazığ sürekli büyüyüp gelişirken, Harput kentsel işlevlerini yitiren yaz dönemlerinde eğlenilen (rekreasyon) ve kutsal günlerde çok sayıda cami ve türbeleri ziyaret edilen bir yer haline dönüşmüştür. Özellikle kültürel imgelerin yoğun olduğu Harput, Elazığ’ın simgesi haline gelmiştir.

Tablo 2: Elazığ Sembolleri

Kategori	Frekans	%
Harput Kalesi	33	55
Orcik	8	13,3
Keban Barajı	3	5
Balak Gazi Heykeli	3	5
Sekiz Köşe Kasket	3	5
Bordo Renk	1	1,7
Üzüm	1	1,7
Gakkoş	1	1,7

Kültürel imgeler incelenirken, katılımcılar arasında yaş gruplarına göre farklı imgeler ön plana çıkmıştır. Her yaş grubunda Çaydaçıra ve Harput baskın imge olmasına rağmen özellikle 45 yaşın altında olan katılımcılarda Çaydaçıranın imgesel özelliği baskın karakterini kaybetmektedir (Tablo 3).

Tablo 3: Yaş Gruplarına Göre Kültürel İmgelerin Seçim Sıklığı

Yaş Aralığı	Sembol	Frekans	%
18-25	Çayda Çıra	8	57,1
	Harput	8	57,1
	Orcik	4	28,6
	Keban Barajı	2	14,3
26-35	Çayda Çıra	10	62,5
	Harput	10	62,5
	Üzüm	1	6,3
	Balak Gazi Heykeli	2	12,5
	Sekiz Köşe Kasket	1	6,3
	Keban Barajı	1	6,3
36-45	Çayda Çıra	8	66,7
	Harput	6	50,0
	Orcik	3	25,0
	Bordo Renk	1	8,3
	Sekiz Köşe Kasket	1	8,3
46-60	Çayda Çıra	9	81,8
	Harput	6	54,5
	Balak Gazi Heykeli	1	9,1
	Gakkoş	1	9,1
60+	Çayda Çıra	6	85,7
	Harput	3	42,9
	Orcik	1	14,%
	Sekiz Köşe Kasket	1	14,3

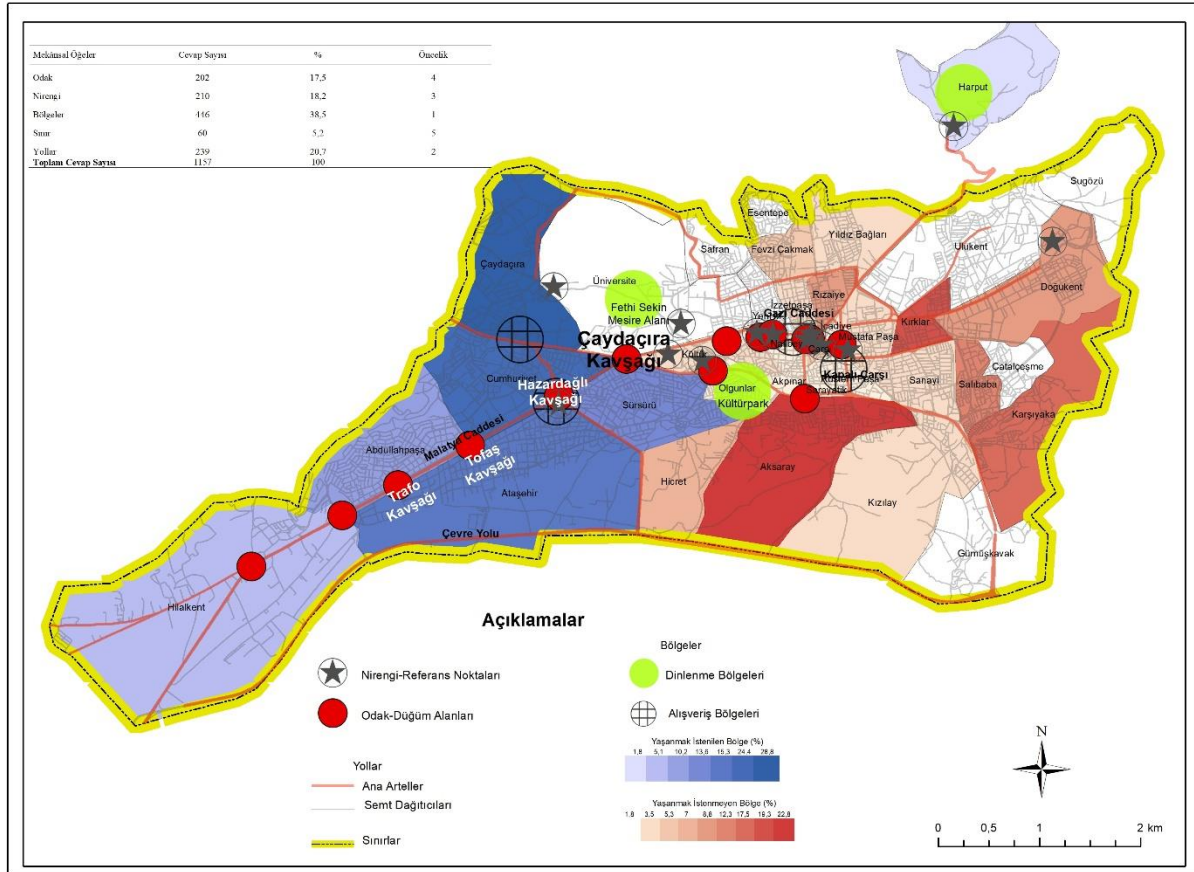
3.2. Mekânsal İmgeler

Elazığ'da imgesel özellik gösteren öğeler çalışmanın kavramsal ve kuramsal yaklaşımında ortaya konan yapay çevre kimlik bileşenleri kullanılarak analiz edilmiştir. Bu çerçevede yapılan incelemeler neticesinde kent imgesi özelliği gösteren yapılar kentleşme serüveni içinde değerlendirilmiştir. Kent sakinleri ile yapılan görüşmeler, Lynch'in (1960) yapay çevre elemanları ile kentsel mekânın okunabilmesi için belirttiği öğeler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu

değerlendirmeler sonucunda mekâna ilişkin algılamaların % 38'ini Bölgeler, % 20'ini Yollar, % 18,2'ni nirengi noktaları, %17,5'ni odak noktaları ve % 5,2'sini sınırlar oluşturmaktadır (Tablo 4).

Tablo 4: Elazığ İmge Elemanlarının Seçim Sıklığı

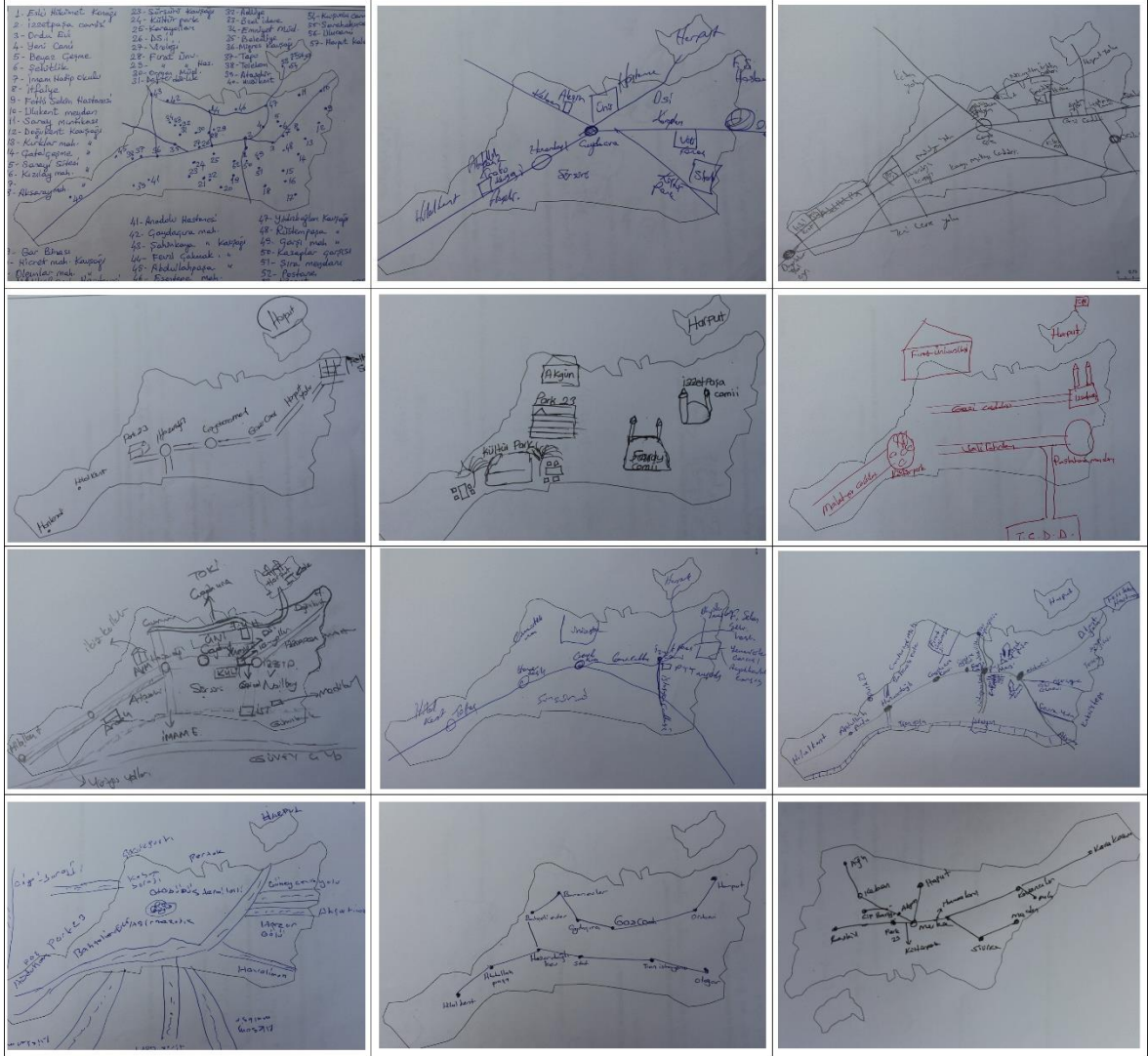
Mekânsal Öğeler	Cevap Sayısı	%	Öncelik
Odak	202	17,5	4
Nirengi	210	18,2	3
Bölgeler	446	38,5	1
Sınır	60	5,2	5
Yollar	239	20,7	2
Toplam Cevap Sayısı	1157	100	

Harita 2: Elazığ Kentsel İmge Elemanları

Elazığ kent imgesinde bölgelerin öncelikli olarak algılandığını ve kentin bölgelere ayrılarak tanımlanabildiğini, yolların bu bölgeleri birbirine bağlayan ve ayıran en önemli unsur olduğu tespit

edilmiştir. Yapılan incelemelerde kentin nirengi ve odak noktalarının Gazi Caddesi ve Malatya Caddesi üzerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir (Harita 2, Şekil 1).

Şekil 1: Kullanıcılar Tarafından Çizilen Bazı Zihin Haritaları

3.2.1. Ulaşım Ağları ve aksları

Ulaşım ağları ve aksları kenti oluşturan en önemli yapay çevre bileşenlerin başında gelmektedir. Kent sakinleri, kenti tanımlarken belirli yol güzergâhları ve bu yolların kentle olan bağlantısına göre tanımlamaktadır. Elazığ'da kenti iyi tanımlayamayan katılımcılar daha çok topografyaya ve genelleştirilmiş bölgelere göre kenti algılamaktadır. Kenti daha iyi tanımlayan katılımcılar ise kenti belirli güzergâhlar ve aralarındaki ilişkilere göre algılamaktadır. Benzer durum Lynch (1960) çalışmasında Boston'lu katılımcılarda da görülmüştür. Elazığ'da en güçlü etkiyi Gazi Caddesi, Malatya yolu, İstasyon Caddesi ile Vali Fahri Bey ve Yunus Emre Bulvarları oluşturmaktadır (Harita 2, Fotoğraf 2, Tablo 5).

Fotoğraf 2: Elazığ'da İmgesel Yollar

Kentsel gelişmeye paralel olarak gelişen karayolu ağının büyümesi ve trafik hacminde yaşanan artış ile ulaşımın çeşitlenmesi (Akdemir, 2014:140) kent morfolojisini etkilemiştir. 1940'lı yıllarda ilk olarak Gazi Caddesi, 1960'lı yıllardan sonra ise Malatya-Elazığ yolu (Malatya Caddesi) kentsel dokunun yayılmasında etkilidir. Bu yolun varlığına bağlı olarak Hilalkent, Abdullahpaşa ve Bahçelievler mahalleleri oluşmuştur. Bu yolun varlığına bağlı olarak Sürsürü köyü arazileri kent tarafından hızla istila edilmeye başlamıştır. 2012 yılında şehrin güneyinde yeni çevre yolunun yapılması ile birlikte kentsel alan yayılması geçmişte kenti sınırlayıcı bir rolde olan demiryolu ağını aşarak Meryem dağı eteklerine kadar yayılmasına neden olmuştur.

Kentsel dokunun gelişiminde etkili olan bir diğer unsurda kent içi yollardır. Kent içi yollar birçok açıdan önem taşır. Özel bir kullanımın veya faaliyetin bir cadde üzerinde toplanması, o caddenin gözlemciler için önem kazanmasına neden olur (Lynch, 1960:56). Haritaların %93,3'ünde yer alan Gazi Caddesi kentlilerin zihninde en çok bulunan yoldur (Tablo 5). Elazığ'ın kentleşme tarihinin başından beri yer alan Gazi Caddesi kentin en önemli merkezi olarak ortaya çıkmaktadır. Gazi Caddesi, merkezi iş ve ticaret alanı olup, başlangıç ve bitişinde belirli imge elamanları ile sınırlandırılmıştır. Birçok katılımcı tarafından Vali Fahri Bey ve İstasyon Caddesini ise Gazi Caddesinin merkezi özellikleri ile birlikte algılamaktadır. Kentleşme ve kentsel gelişime bağlı olarak ortaya çıkan Malatya Caddesi ve Kuvai Milliye Caddesi yeni iş ve ticaret merkezi olarak gelişmektedir.

Elazığ'da kent içi yolların uzamsal karakteristik özellikleri kentsel dokunun gelişiminde farklı imgeler ortaya çıkarmıştır. Gazi Caddesi ve Vali Fahri Bey Caddesi dar ve caddenin iki yanında ticaret merkezlerinin bulunmasıyla kolayca tanımlanabilmektedir. Aynı zamanda bu cadelere bağlanan sokakların dar olması ile organik bir karakter ortaya çıkarmaktadır. Buna karşılık kentin son dönemlerde gelişen alanlarında ortaya çıkan İmam Efendi Caddesi, Malatya Caddesi, Necmettin Erbakan Bulvarı ve Kuvai Milliye Caddeleri ise genişlikleri ile tanımlanmaktadır.

Kentli nüfusun kenti algılamasında bir diğer etkili olan faktörde yolların istikameti ve başlangıcıdır. Elazığ'da eski kent dokusunda ortaya çıkan yollar genellikle kamusal alanların varlığına bağlı olarak tanımlanmaktadır. Buna örnek olarak Gazi Caddesi, Öğretmen evinden başlar, postane meydanında biter. Aynı şekilde Vali Fahri Bey Caddesi yine öğretmen evinden başlayıp postane meydanında bitmektedir. Bir diğer önemli cadde olan İstasyon Caddesi ise İstasyon binası ile Postane Meydanı arasında uzanan bir yoldur. Gazi Caddesinin devamı olan Hürriyet Caddesi ise benzer şekilde Valilik binasından başlayıp Ordu evinde bitmektedir. Kentin yeni gelişen alanlarında ortaya çıkan caddeler ise kavşak ve düğüm noktaları ile başlamakta ve bitmektedir. Örneğin İmam Efendi Bulvarı ve Kuvai Milliye caddeleri kavşaklar ile başlamakta ve bitmektedir. Bu durum kentsel dokunun oluşum dönemleriyle yakından ilişkilidir. Eski kent

dokusunda bulunan imgesel cadde ve sokaklar ile yeni gelişen alanlarda ortaya çıkan cadde ve sokakları birbirinden ayırmaktadır.

Katılımcıların yaş gruplarına göre de kent içi yolları algıla biçimlerinde önemli farklar bulunmaktadır. Eski kent dokusunun en önemli yol güzergâhı olan Gazi Caddesi tüm yaş grupları tarafından en çok belirtilen güzergâhtır. 60 ve üzeri yaş grubunun en sık belirttiği yollar Gazi Caddesi, İstasyon caddesi ve Vali Fahribey Caddesi iken kentin yeni gelişen alanlarında bulunan güzergâhlardan Necmettin Erbakan Bulvarı, Çevre Yolu, Kuvai Milliye Caddesinden hiç bahsetmemektedirler. Bu durum kent sakinlerinin kenti algılayış biçimlerindeki farklılıkları ortaya koymaktadır (Tablo 5).

Tablo 5: Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre Ulaşım Ağlarını Seçim Sıklığı

Kategori	Yaş Grupları										Toplam	
	18-25		26-35		36-45		46-60		60+			
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Gazi Caddesi	14	100,0	14	87,5	11	91,7	10	90,9	7	100,0	56	93,3
Malatya Yolu	8	57,1	13	81,3	8	66,7	10	90,9	2	28,6	41	68,3
Keban Yolu	2	14,3	4	25,0	6	50,0	5	45,5	1	14,3	18	30
Yunus Emre Bulvarı	4	28,6	8	50,0	5	41,7	4	36,4	1	14,3	22	36,7
Diyarbakır Yolu	2	14,3	4	25,0	3	25,0	4	36,4	1	14,3	14	23,3
Necmettin Erbakan Bulvarı	0	0,0	1	6,3	1	8,3	1	9,1	0	0,0	3	5
Çevre Yolu	1	7,1	4	25,0	3	25,0	2	18,2	0	0,0	10	16,7
Kuvai Milliye Caddesi	0	0,0	6	37,5	2	16,7	1	9,1	0	0,0	9	15
Şehit İlhanlar Caddesi	2	14,3	2	12,5	0	0,0	1	9,1	2	28,6	7	11,7
Vali Fahribey Caddesi	4	28,6	5	31,3	5	41,7	3	27,3	5	71,4	22	36,7
İstasyon Caddesi	5	35,7	5	31,3	7	58,3	3	27,3	7	100,0	27	45
Hürriyet Caddesi	4	28,6	2	12,5	1	8,3	2	18,2	1	14,3	10	16,7

3.2.2. Kenarlar/Sınırlar

Kenarlar, yollar gibi algılanmayan doğrusal unsurlardır. Her zaman değilse de genellikle iki tür alanı birbirinden ayıran sınırları oluşturur. Yanal referans görevi görürler (Lynch, 1960:69). Elazığ kentinde etkisi güçlü kenarların başında demiryolu hattı gelmektedir. Demiryolu hattı kentin güneyinde sürekli bir forma sahiptir. Uzun yıllar kent demiryolunun kuzeyinde kalmıştır. Son dönemlerde artan kentleşme ile birlikte kısmi bir geçiş sağlansa da kenti sınırlayıcı bir görevde durmaktadır. Yeni Güney çevre yolunun yapılması ile artan bağlantı noktaları neticesinde demiryolu kent içerisinde kalmaya ve sınır olma özelliğini kısmen yitirmeye başlamıştır (Harita 2).

Elazığ'da kent dokusunu sınırlayan bir diğer unsurda topografik eşiklerdir. Elazığ kenti genel olarak Elazığ ovası içinde yayılmaktadır. Kent sınırları ovanın sınırlarına paralel uzanmaktadır. Elazığ kenti batıda Elazığ ve Uluova arasında yüksek bir eşik alanı ile (1100-1250) ile Hankendi-Kuzova havzasından, doğusunda Gümüşkavak (Hırhırık) eşiği ile de Uluova'dan ayrılmaktadır. Kuzeyinde Harput platosu, güneyinde ise Meryem dağı ile sınırlanmaktadır (Akdemir, Çağlıyan, Dağlı, 2015: 54-55).

Kent sakinleri ile yapılan görüşmelerde ise kent sınırları tanımlanırken doğu-batı istikamette kentin başlangıç ve bitiş noktaları göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Genel olarak katılımcılar kentin doğusunda Doğukent, Asri Mezarlık, Keklik Tepe, Karşıyaka ve Beyaz çeşmeyi, batısında ise Hilalkent ve Abdullahpaşa mahallelerini sınır olarak çizmişlerdir. Batıda Hilalkent Mahallesi, doğuda ise Doğukent Mahallesi en sık gösterilen yerlerdir. Bu iki mahallenin de 1980'li yıllardan

sonra toplu konut uygulamaları ile kente eklenmeleri sınır olarak gösterilmelerinde önemlidir. Bir diğer sık gösterilen sınır ise Asri Mezarlık ve Kekliktepe'dir. Mezarlıklar her dönemde kentin dış çeperinde yer alan unsurlardır. Kentsel formu sınırlandırıcı bir etki gösterirler. Elazığ'da katılımcıların %21,7'si tarafından en sık gösterilen sınır olmuştur (Harita 2, Tablo 6).

Tablo 6: Katılımcılara göre Kenarların Seçim Sıklığı

Kategori	Frekans	%
Doğukent-Hilalkent	25	41,7
Asri Mezarlık-Hilalkent	13	21,7
Kekliktepe-Hilalkent	8	13,3
Doğukent-Abdullahpaşa	5	8,3
Karşıyaka-Hankendi	5	8,3
Beyaz Çeşme-İstasyon	1	1,7
Ordu Evi-Çaydaçıra Kavşağı	1	1,7
Hozat Garajı-Hazardağlı Kavşağı	1	1,7
Hankendi-Yazıkonak	1	1,7

3.2.3. Bölgeler

Bölgeler, diğer ögelere nazaran daha büyük kent parçalarıdır (Lynch, 1960:75). Lynch 'in (1960) Jersey city üzerine yaptığı çalışmada kenti fiziksel özelliklerinden çok etnik ve sınıfsal özelliklerine göre ayırmıştır. Türkiye kentlerinde böyle sınıfsal ve etnik gruplara göre ayırım yapmak pek mümkün görülmemekle birlikte sosyo-mekansal ayrışmalar üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır (Bektaş, Yücel, 2013; Mutlu, Varol, 2017; Özgür, 2006; Şanlı, Özdemir Sönmez, 2016).

Bölgeleri belirleyen fiziksel karakteristikler; doku, alan, form, ayrıntı, sembol, yapı tipleri, kullanımlar, işlev, kentliler, onarım durumları ve topografya gibi sınırsız çeşitlilikte bileşene sahip tematik sürekliliklerdir (Lynch, 1960:75). Elazığ'da kentsel doku içinde ortaya çıkan fiziksel ayrışma bölgeleri 4 başlık altında incelenmiştir (Harita 2, Tablo 7). Bunlar;

1. Yaşamak İstenen Bölgeler
2. Yaşamak İstenmeyen Bölgeler
3. Alışveriş Bölgeleri
4. Eğlencilen (Rekreasyon) Bölgeleri

Tablo 7: Katılımcılara Göre Bölgelerin Seçim Sıklığı

Kategori	Frekans	%
Yaşamak İstenilen Bölge ³		
Çaydaçıra Mahallesi	17	28,8
Cumhuriyet Mahallesi	15	24,4
Ataşehir Mahallesi	9	15,3
Sürsürü Mahallesi	8	13,6
Bahçelievler Mahallesi	8	13,6
Abdullahpaşa Mahallesi	6	10,2
Çaydaçıra Batısı	6	10,2
Çarşı Mahallesi	4	6,8
Hilalkent Mahallesi	3	5,1
Yaşamak İstenmeyen Bölge ⁴		
Sanayi Mahallesi	18	31,58
Aksaray Mahallesi	13	22,8
Kırklar Mahallesi	11	19,3

3-4: Mekânsal verilerin seçilmesinde katılımcıların verdiği cevaplar arasında en çok tekrar edilen cevaplar seçilmiş olup, % 5 altında kalan cevaplar değerlendirilmeye alınmamıştır.

Kentsel Değişim-Kent İmgesi Korelasyonu: Elazığ Örneği

Karşıyaka Mahallesi	10	17,54
Çaydaçıra Kavşağının Doğusu	10	17,54
Salı Baba Mahallesi	7	12,28
Doğu Kent Mahallesi.	5	8,7
Rızaiye Mahallesi	5	8,7
Hicret Mahallesi	4	7,02
Fevzi Çakmak Mah.	3	5,26
Alışveriş		
Gazi Caddesi	40	27,6
Park 23 AVM	37	25,5
Saray Camii Çevresi	25	17,2
Kapalı Çarşı	25	17,2
Akgün AVM	15	10,3
Kasaplar Çarşısı	2	1,4
Büyük Çarşı	1	0,7
Dinlenme		
Fethi Sekin Mesire Alanı	36	61,0
Kültür Park	31	52,5
Harput	29	49,2
Hazar Gölü Çevresi	22	37,3
Jib Barajı Mesire Alanı	7	11,9
Üniversite Kültür Park	6	10,2
Keban Barajı Çevresi	8	13,6

Katılımcıların yaşamak için tercih ettikleri bölgeler; kentin batısı (Elazığ-Malatya yolu), güneybatısı ve kuzeyde yeni yerleşim alanlarıdır. Bu alanlar 1980'li yıllardan sonra kentleşmiş alanlardır. Katılımcılar ile yapılan görüşmelerde bu alanların kentin yeni gelişen ve modern kentsel dokuya sahip olması birinci derece tercih sebebi olmuştur. Bu alanlarda çok katlı, kapalı konut yapılarının yaygınlık göstermesi farklı bölgeler oluşturmaya neden olmaktadır. Özellikle Çaydaçıra Mahallesi, Cumhuriyet Mahallesi, Sürsürü, Ataşehir ve Bahçelievler mahalleleri yapı, doku, form ve işlev bakımından diğer mahallelerden farklılıklar göstermektedir.

Kentte Çaydaçıra Mahallesi (%28,8) ve Cumhuriyet Mahallesi (%24,4), katılımcılar tarafından en yaşanmak istenen mahallelerin başında gelmektedir. Kentin önemli fay hatlarına yakın olması ve yakın çevresinde sık sık depremler yaşanması bu durumun ana nedenlerinden biridir. Katılımcıların yaşamak için tercih etmedikleri bölgeler daha çok sosyo-ekonomik olarak düşük gelir gruplarının bir arada yaşadığı Sanayi Mahallesi (%31,58), Aksaray Mahallesi (22,8), Kırklar (19,3) ve Karşıyaka (17,54) mahalleleridir.

Yaşamak istenilmeyen mahalleler kentin doğusunda çeperde yer alan alanlardır. Özellikle sanayi tesisleri mekânsal ayrışmada önemli kümelenme alanı oluşturmaktadır. Küçük sanayi sitesi ve çevresi Sanayi Mahallesidir. Sosyo-ekonomik olarak düşük gelir grubuna mensup kentlilerin yoğun yerleşim yerlerinin başında gelmektedir. Aksaray, Kırklar, Karşıya ve Hicret Mahalleleri küçük sanayi sitesinin varlığı ve kent özeğine yakınlığından dolayı katılımcılar tarafından yaşamak istenilmeyen bölgeler olarak belirtilmiştir.

Katılımcıların en sık kullandıkları alışveriş mekânları Gazi Caddesi (% 27), Park 23 AVM, Saray Cami ve çevresi (%17,2), Kapalı Çarşı (17,2) ve Akgün AVM (%10,3) ile ön plana çıkmaktadır (Fotoğraf 3). Gazi caddesi ve çevresi kentin en önemli merkezi iş ve ticaret bölgesidir. Geleneksel üretim merkezi olan Kapalı çarşı ve çevresi geçmişte en önemli toplanma merkezi iken günümüzde önemini her geçen gün kaybetmektedir. 2000'li yıllarla birlikte daha çok tüketim

kültürü ile ortaya çıkmış Alışveriş merkezleri Elazığ'da da katılımcıların en sık gösterdikleri yerlerdir. Elazığ'da 2 tane alışveriş merkezi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 2004 yılında açılan Akgün AVM, ikincisi ise 2014 yılında faaliyete geçen Park 23 AVM'dir. Akgün AVM kentin kuzeybatısında Keban yolu üzerinde bulunurken, Park 23 AVM ise Malatya yolu üzerinde Hazardağlı kavşağının batısında bulunmaktadır. AVM'lerin sık uğranan mekânlar olması geleneksel üretim alanlarının öneminin azalmasındaki en önemli etkenlerin başında gelmektedir.

Fotoğraf 3: Alışveriş Merkezleri

Kentsel örüntü içinde en sık kullanılan dinlenme alanları yeşil alanlar, parklar ve bahçelerdir. Elazığ'da katılımcıların en sık uğradıkları dinlenme mekânları Fethi Sekin Mesire Alanı (%61), Kültür Park (%51,5), Harput (%49,2) ve Hazar gölü çevresidir (37,3). Fethi Sekin Mesire alanı ve Kültür Park kentsel örüntü içinde bulunan en önemli yeşil alanlardır. Harput Anadolu'nun en eski yerleşim birimlerinden biridir. Harput güvenlik anlayışının ön planda olduğu ve askeri garnizonların egemen olduğu tarihi dönemlerin kentidir. Tarihi süreçte Elazığ, Harput'tan bir kopuş ile meydana gelmiştir. Günümüzde ise Harput yaz dönemlerinde eğlencenin (rekreasyon) merkezidir. İkinci bir işlevi ise kutsal günlerde ziyaretgâhtır (Akdemir, 2013: 1034). Bu özelliklerinden dolayı günümüzde Harput, Elazığ kent imgesinin temel unsurlarından birini oluşturur. Hazar gölü kentsel örüntünün bir parçası olmamasına rağmen katılımcılar tarafından en çok tercih edilen yerlerden biridir. Hazar gölü ve çevresi kent sakinlerinin boş zamanlarında sık uğrak noktasıdır. Doğal güzelliklerin ön planda olduğu sahada kamusal ve özel yatırımlar ile kentsel örüntünün parçası olmamasına rağmen imge oluşturan bir yapıdadır.

3.2.4. Düğüm/Odak Noktaları

Düğüm noktaları, yol kavşakları veya bazı karakteristiklerin yoğunlaştığı noktalardır. Kent imgesinde kavramsal olarak küçük noktalar olsalar da gerçekte büyük meydanlar, genişletilmiş doğrusal alanlar veya daha büyük ölçekte düşünüldüğünde tüm merkez bölgesini kapsayan büyük alanlardır (Lynch, 1960:80-81). Elazığ'da odak noktaları farklı karakterde unsurların bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Kentsel öğelerde meydana gelen değişikliklere bağlı olarak bazı odak noktaları karakteristik özelliklerini kaybetmiş olsa da varlığını sürdüren yerler vardır. Elazığ'da kentsel doku içerisinde ortaya çıkan düğüm/odak noktaları geleneksel ve modern kent dokusunda iki ayrı karakterdedir.

Geleneksel dokuda ortaya çıkan düğüm noktaları daha çok meydanlar ve önemli kamusal yapılardan oluşurken, modern kent dokusunda ortaya çıkan düğüm noktaları kavşaklardır. Geleneksel kent dokusunda Öğretmen evi (%55), Gazi caddesi (%36,7), İstasyon Binası (%21,7), Orduevi (%26,7), Karayolları Binası (%5,0), Valilik (%5,0) ve Atatürk Heykeli(%5,0) en önemli düğüm noktalarıdır (Harita 2, Tablo 8).

Tablo 8: Katılımcılara göre Odak Noktalarının Seçim Sıklığı

Kategori	Frekans	%
Çaydaçıra Kavşağı	36	60,0
Öğretmen Evi	33	55,0
Postane Meydanı	28	46,7
Hazardağlı Kavşağı	27	45,0
Gazi Caddesi	22	36,7
Orduevi	16	26,7
İstasyon	13	21,7
Dört Yol Kavşağı	7	11,7
Tofaş Kavşağı	7	11,7
Trafo Kavşağı	4	6,7
Karayolları Binası	3	5,0
Valilik Binası	3	5,0
Atatürk Heykeli	3	5,0

Elazığ'da hızlı kentleşme ile birlikte değişen kent dokusunda yeni odak/düğüm noktaları ortaya çıkmıştır. Bu noktalar önemli kavşaklardır. Çaydaçıra kavşağı (%60), Hazardağlı kavşağı (%45), Tofaş Kavşağı (%11,7), Trafo Kavşağı (%6,7) ve Dört Yol kavşağı (%1,7) katılımcılar tarafından en sık gösterilen odak-düğüm noktalarıdır. Bu kavşaklar Diyarbakır-Elazığ-Malatya yolu üzerinde ulaşımın kırılmaya uğradığı önemli noktalardır. Dört Yol kavşağı 2012 yılından önce şehirlerarası otobüs ve dolmuşların yolcu indirme ve bindirme durağı olma rolü üstlenmekteydi. Günümüzde şehirlerarası otobüslerin kent içi ana arterleri kullanımının yasaklanmasından dolayı bu özelliğini kaybetmiştir. Çaydaçıra kavşağı ve Hazardağlı kavşakları alışveriş merkezlerinin varlığına bağlı olarak ticari öneme sahip yerlerdir. Tofaş kavşağı ve Trafo kavşağı ise isimlerini yakın çevresinde bulunan önemli noktalardan almış ve imgesel bir özellik kazanmıştır.

Fotoğraf 4: Elazığ'da Odak Noktaları

3.2.5. İşaretler/Nirengi(Referans) Noktaları

İşaret/Nirengi noktaları, kentliler için dışsal öğeler olarak algılanan noktasal referanslardır. Bunlar, ölçekleri çeşitlilik gösterebilen basit fiziksel unsurlardır (Lynch, 1960:87). Bir noktanın veya bir alanın kentsel örüntü içinde kolayca hatırlanan ve çevresinde bulunan donatılardan farklı bir özelliğe sahip olması önemlidir. Bu bağlamda Elazığ'da ortaya çıkan en önemli nirengi noktaları İzzet Paşa Camii (%61,7), Harput (%53,3) ve Öğretmen evidir (%51,7) (Harita 2, Tablo 9).

İzzet Paşa Camii (Fotoğraf 5) birçok noktadan görülebilen uzamsal bir öneme sahiptir. Osmanlı mimari tarzında, çift minareli ve çift şerefeli bir camidir. 20 metre çapında ana kubbesi, 25 adet de küçük kubbesi vardır. Minare yüksekliği toprak seviyesinden itibaren 55 metredir. Dış duvarları körpe yontma taşıyla kaplıdır.(Url 1⁵). Tüm bu özellikleri ile çevresinde bulunan kentsel yapılarla tezatlık oluşturur. Kent sakinleri tarafından kolayca fark edilen önemli bir imgesel unsurdur.

Fotoğraf 5: Elazığ'da İşaret/Nirengi Noktaları

Bir diğer önemli nirengi noktası ise Harput'tur (Fotoğraf 5). Harput kuruluş yeri itibari ile ön plana çıkan bir yerleşmedir. Birçok noktadan görülebilecek bir yükseklikte kurulmuştur. Anadolu'nun en eski kentlerinden biridir ve eşsiz mimari örnekleri bünyesinde barındırır. Kentsel örüntünün kuzeydoğusunda sessiz sakin, organik cadde ve sokakları ile önemli bir yerleşim birimidir. Görüşmelerde kolaylıkla ayırt edilebilen bir alan olarak tanımlanmıştır. Birçok katılımcı tarafından Elazığ'ın simgesi olarak vurgulanmıştır.

Tablo 9: Katılımcılara göre İşaret/Nirengi Noktalarının Seçim Sıklığı

Kategori	Frekans	%
İzzet Paşa Camii	37	61,7
Harput	32	53,3
Öğretmen Evi	31	51,7
PTT Meydanı	24	40,0
Ahmet Ayter Meydanı	19	31,7
Orduevi	19	31,7
Şire Meydanı	11	18,3
Üniversite	10	16,7
Migros	9	15,0
Fethi Sekin Şehir Hastanesi	6	10,0
Kültür Park	4	6,7
Teknokent	3	5,0
Cuma Pazarı	3	5,0
Stadyum	2	3,3

⁵ <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/elazig/gezilecekyer/zzet-pasa-cami>

Öğretmen evi, Postane Meydanı, Ahmet Ayter Meydanı ve Ordu evi kent sakinleri tarafından kolayca algılanabilen önemli nirengi noktalarıdır. Katılımcılar tarafından kolayca fark edilebilen çevresindeki yapılaşmaya tezatlık oluşturan yerler olmalarının yanında önemli toplanma alanlarıdır.

Sonuç

Kent imgesi kentte yaşayanların kent mekânını deneyimlemesi ile zaman içerisinde birikerek oluşmaktadır. Kent mekânındaki fiziksel bileşenlerin bir araya gelişleri ve parça parça ve bir bütün olarak algılanabilir olması ve bununla beraber kentin tarihi ve kimliği ile ilişkili olarak fiziksel bileşenlere atfedilen anlamlar güçlü bir kent imgesi için önemli özelliklerdir (Eraydın, 2016:43). Son yıllarda kentleşme ve küreselleşme ile birlikte hızlı değişim süreçleri yaşayan kentlerde kent imgesi değişmeye, dönüşmeye ve yeni anlamlar kazanmaya başlamıştır. Özellikle 1950'lili yıllardan sonra hızlı kentleşme süreçleri yaşayan Anadolu kentlerinde küreselleşme ile birlikte kentsel imgeler yerel bağlamından kopuşlar yaşamıştır. Kent sakinlerinin kenti algılamaları bu süreçlerden etkilenmektedir. Bu çalışmada Elazığ kentini oluşturan kentsel imgelerin kent morfolojisi ile olan ilişkileri üzerinde durulmuştur.

Elazığ'da yapay çevre bileşenleri kentsel dokunun zaman içinde değişimiyle farklı anlamlar kazanmıştır. Kentsel örüntünün gelişimi ile birlikte yeni imgeler ortaya çıkmıştır. Kentin geleneksel dokusu içinde yer alan imgeler daha çok karakteristik özellik gösteren çevresi ile tezatlık oluşturan yapılardan oluşurken, modern kent dokusunda ortaya çıkan imgeler ise yolların kesişim noktaları, kavşaklar ve tüketim mekânlarının yoğunlaştığı alanlardır. Bu bağlamda kentsel kimlik oluşturan imgeler Çaydaçıra, Harput, Gazi Caddesi, Kapalı Çarşı, İstasyon caddesi, Postane meydanı, İzzetpaşa Cami ve Öğretmen evidir. Bu öğeler, kent ölçeğinde kapsayıcı bir kimlik oluşturmaktadır. Yeni gelişen kentsel örüntülerde ortaya çıkan Hazardağlı kavşağı, Tofaş kavşağı, Park 23, Akgün gibi imgeler ise kent kültürü ile yoğrulmamış küreselleşme ile şekillenmiş unsurlardır.

Değişen kent formu ile birlikte geçmişte imgesel özellikler gösteren öğeler günümüzde önemini kaybetmiştir. Özellikle Saray cami ve çevresini kapsayan alanda çok sayıda meydan bulunmaktadır. Bu meydanların en önemlileri Şire Meydanı ve Bit (büyük) meydanıdır. Bu iki meydan çevresinde bulunan ticaret hanelerle birlikte kentin en önemli odak noktalarından biriydi. Ayrıca bu alanda bulunan eski hal ve Hacı Serçe Hanı gibi yaklaşık yüzyıllık yapılar günümüzde önemini tamamen kaybetmiş ve ortadan kaybolmuştur.

Kentleşme ile birlikte önemini kaybeden bir diğer imge ise çeşmelerdir. Çeşmeler toplanma yeri olmalarının yanında kenti tanımlamada önemli unsurlardır. Bu bağlamda Beyaz Çeşme, Özer çeşme ve Akpınar gibi önemli içme suyu kaynakları kentsel yapılı alanlar çevresinde merkezi bir etkiye sahipti. Günümüzde kentsel dokuda izleri kalmayan bu yapılar geleneksel kent dokusunun oluşmasında önemli bir yere sahipti. Ayrıca 1970'li yıllarda ortadan kaybolan ve o döneme kadar Beş Kardeşler konağı olarak bilinen bitişik nizam birbirinin aynı yapılar önemli kentsel imgelerinden biriydi (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 6: Geçmişte İmgesel Özellik Gösteren Yapılar

Sonuç olarak kent sakinleri ile yapılan görüşmelerde kentsel mekânın algılanabilir olup olmadığı, Elazığ'ın çevresel imge elamanları ile kentsel morfoloji arasında ilişki olup olmadığı sorusuna cevap aranmıştır. Yapılan analizler sonucunda kentsel mekâna ilişkin verilen cevaplarda Elazığ'ın bölgeler, yollar, nirengi noktaları ve odak noktaları ile algılanabildiğini göstermektedir. Değişen kent formu ile birlikte farklı dokularda farklı imgesel öğelerin ortaya çıktığı, katılımcıların kenti algılama biçimlerinin yaş gruplarına göre farklılaştığı tespit edilmiştir. Bu fark değişen kenti anlamada son derece önemlidir. Elazığ gibi tarihsel ve kültürel miras ile şekillenen kentlerde, kent imgelerinin zaman içinde değişimi, kentleşme serüveni ile yakından ilgilidir. Hızlı kentleşme ile birlikte kent imgeleri önem kaybetmekte yahut tamamen ortadan kalkmaktadır. Bu durum kent kimliklerinin de kaybolmasına neden olmaktadır. Bu yüzden kentleri planlarken tek bir zaman diliminde var olmuşçasına ele almak yerine, tarihsel, sosyal ve kültürel imgeler göz önüne alınmalıdır.

Kaynakça

- Akdemir, İ. O. (2014). Periferik Kentleşme Sürecinin Etkenleri: Elazığ Modeli. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 131–150. Retrieved from <http://dergipark.org.tr/tr/pub/had/issue/32296/358836>
- Aliagaoglu, A. (2007). Davranişsal coğrafyaya bir örnek: öğrenci merkezli balikesir şehir imajı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science*, 17(1), 17–44. Retrieved from <http://web.firat.edu.tr/sosyalsbil/dergi/arsiv/cilt17/say1/17-44.pdf>
- Aliagaoglu, A., Mirioğlu, G. (2020). Balıkesir Kent Kimliği. *International Journal of Geography and Geography Education*, (42), 374–399. <https://doi.org/10.32003/igge.736051>
- Aydınlı, S. (1982). *Mimarlıkta görsel analiz*. İTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Aydınlı, S. (1986). *Mekansal değerlendirmede algısal yargılara dayalı bir model*.
- Bergman, E. F. (1995). *Human geography: Cultures, connections, and landscapes*. Prentice Hall.
- Bilsel, G. (2002). Kent kültürü-kültürel süreklilik-kimlik sorunsalı ve yaşanılabilir kentsel mekan kavramı üzerine. *Kentleşme ve Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri, Adana Kent Konseyi Yerel Gündem*, 21.
- Bourdieu, P. (1997). Les usages sociaux de la science: pour une sociologie clinique du champ scientifique (Paris, 11 mars 1997). *Sciences En Questions*.
- Carmona, M., Heath, T., Tiesdell, S., Oc, T. (2003). *Public places, urban spaces: the dimensions of urban design*. Oxford: Architectural Press.
- Daniel Jacobson. (2006). Behavioral Geography. In Barney Warf (Ed.), *Encyclopedia of Human Geography* (pp. 17–18). SAGE Publications Sage UK: London, England.
- Eraydın, Z. (2016). Kentsel Markalaşma Stratejilerinin Kent Belleği ve Kent İmgesi Üzerine Etkileri: Ankara Örneği Kentsel Markalaşma Stratejilerinin Kent Belleği ve Kent İmgesi Üzerine Etkileri: Ankara Örneği Promim Çevre Düzenleme ve Kentsel Tasarım. *İdealkent*, 7(19), 80–115. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/466331>
- Filomena, G., Verstegen, J. A., & Manley, E. (2019). A computational approach to 'The Image of the City.' *Cities*, 89, 14–25.
- Gold, J. R. (2009). Behavioral Geography. *International Encyclopedia of Human Geography*, 1, 282–293.
- Golledge, R. G., & Stimson, R. J. (1997). *Spatial Behavior: A geographic perspective*. Guilford Press.
- Harvey, D. (1973). *Social justice and the city* (Vol. 1). London: Edward Arnold.
- Karadağ, A., & Turut, H. (2013). Üniversite Öğrencilerinin Kentsel Çevre Algısı Üzerine Bir Araştırma: İzmir Örneği (A Research on Urban Environment Perception of Undergraduate Students: Case of İzmir). *Coğrafi Bilimler Dergisi/Turkish Journal of Geographical Sciences*, 11(1), 31–51.
- Knox, P. L. (1994). *Urbanization, An Introduction to Urban Geography*. New Jersey: Prentice Hall.

- Köksal, Y., Sarı, S. (2014). Burdur Kent İmajının Yerel Halk İle Üniversite Öğrencileri Arasındaki Karşılaştırmalı Bir İncelemesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, 279–288.
- Lowenthal, D. (1961). Geography, Experience, and Imagination: Towards a Geographical Epistemology. *Annals of the Association of American Geographers*, 51(3), 241–260.
- Lynch, K. (1960). *The Image of The City* (Vol. 11). MIT press.
- Lynch, K. (1984). Reconsidering The Image of The City. In *Cities of the Mind* (pp. 151–161). Springer.
- Montello, D. R. (2018). *Handbook of Behavioral And Cognitive Geography*. Edward Elgar Publishing.
- Morello, E., & Ratti, C. (2009). A Digital İmage of The City: 3D İsovists In Lynch's Urban Analysis. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 36(5), 837–853.
- Nasar, J. L. (1989). Perception, Cognition, and Evaluation of Urban Places. In *Public Places and Spaces* (pp. 31–56). Springer.
- Nasar, J. L. (1990). The Evaluative İmage of The City. *Journal of the American Planning Association*, 56(1), 41–53.
- Ocakçı, M., Southworth, M., & of California, B. I. of U. & R. D. (1995). *Elements of Urban Identity: The Case of the Beykoz District of Istanbul*. Retrieved from <https://books.google.com.tr/books?id=AENSGQAACAAJ>
- Ocakçı, M. (2012). Kent İmgesi. *Kentsel Planlama Ansiklopedik Sözlük (Derleyen: Melih Ersoy)*, Ninova Yayınları, İstanbul.
- Pearce, P. L., & Fagence, M. (1996). The Legacy of Kevin Lynch: research implications. *Annals of Tourism Research*, 23(3), 576–598.
- Sennett, R. (1999). The Spaces of Democracy. *Harvard Design Magazine*, 8, 68–72.
- Sieverts, T. (2003). *Cities Without Cities: An İnterpretation Of The Zwischenstadt*. Routledge.
- Smith, Adam. (1967). *The Theory of Moral Sentiments*. Oxford University Press.
- Smith, Andrew. (2005). Conceptualizing City Image Change: The 'Re-İmaging' of Barcelona. *Tourism Geographies*, 7(4), 398–423.
- Southworth, M. (1985). Shaping the City Image. *Journal of Planning Education and Research*, 5(1), 52–59.
- Sudas, İ., Gokten, C. (2012). Cognitive Maps of Europe: Geographical knowledge of Turkish geography students. *European Journal of Geography*, 3(1), 41–56.
- Südaş, İ., & İrem, Ö. Z. (2018). Davranışsal Coğrafyada Bilişsel Haritalar: Ege Üniversitesi kampüsü örneği. *Türk Coğrafya Dergisi*, (71), 81–92.
- Taylor, N. (2009). Legibility and Aesthetics İn Urban Design. *Journal of Urban Design*, 14(2), 189–202.
- Tolun, B. (1980). Davranışlara Yönelik Coğrafya, Anglo-Saksonların 'Behavioral Geography'si ve sosyoekonomik deneyimleri. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 23, 257–278.
- Topçu, K. (2011). Kent Kimliği Üzerine Bir Araştırma: Konya örneği. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2), 1048–1072.
- Tuan, Y.-F. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: Universtiy of Minnesota.
- Tümertekin, E., Özgüç, N. (2011). Beşeri Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân (12. Baskı). *İstanbul: Çantay Kitabevi*.
- Tunçel, H. (2002). Türk Öğrencilerin Zihin Haritalarında İslam Ülkeleri. *Fırat University Journal of Social Science*, 12(2), 83–103.
- Tunçel, H. (2009). Kentsel Mekanın Algılanması: Elazığ Örneği. *Ankara Üniversitesi V. Ulusal Coğrafya Sempozyumu (16-17 Ekim 2008) Ankara*.
- Üçışık Erbilin, S. (2012). Kentsel Mekan Algılamasına Bir Örnek: Gazimağusa (İsmet İnönü Bulvarı).

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2021-31/1

Haccettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1, 157–166.

Ulrich, R. S. (1983). Aesthetic and Affective Response to Natural Environment. In *Behavior and the natural environment* (pp. 85–125). Springer.

Ünlü, T. (2019). Managing the Urban Change : A Morphological Perspective for Planning. *ICONARP*, 7(December), 55–72. <https://doi.org/10.15320/ICONARP.2019.82-E-ISSN>

Wohlwill, J. F. (1976). Environmental Aesthetics: The environment as a source of affect. In *Human behavior and environment* (pp. 37–86). Springer.

EK 1:

Kent Sakinleri Gözünden Elazığ Kent İmgeleri⁶

1. Kullanıcı Bilgileri

Yaş:

Cinsiyet:

Öğrenim Durumu:

Meslek:

2. Adres Bilgileri

Mahalle:

Cadde:

Sokak:

Nerelisiniz? İl:

İlçe:

Ne kadar süredir Elazığ'da ikamet ediyorsunuz?

Daha önce ikamet ettiğiniz yer:

Taşınma sebebiniz?

Kullanıcı Kent Bilgileri

1. "Elazığ" denilince aklınıza ne gelmektedir? Elazığ kelimesi sizin için ne çağrıştırır? Elazığ'ı genel olarak nasıl tanımlarsınız?
2. Elazığ'ı tarif eden sözcükler nelerdir.
3. Sizce Elazığ'ın Sembolü nedir?
4. Sizin en çok kullandığınız buluşma noktaları nerelerdir?
5. Sizce Elazığ'ın merkezleri nerelerdir?
6. Kentte kullandığınız alışveriş ve dinlenme mekânları nerelerdir?
- 7.

Kentin neresinde yaşamayı istersiniz?	Kentin neresinde yaşamayı istemezsiniz?

8. Yaşadığınız yerden memnunmusunuz?
Evet Hayır
Değilseniz neden?
9. Kentin en sevdiğiniz beş yeri?
10. Kentte bir yerden bir yere giderken sizi yönlendiren ana noktalar nerelerdir?
11. Sizce Elazığ kolayca yolunuzu bulabileceğiniz bir kent mi?
Evet Hayır
12. Sizce kent nereden başlıyor, nerede bitiyor?
13. İşe gidiş geliş güzergâhınızı hafızanızda kaldığı kadarıyla sizin için önemli yerleri gösterecek şekilde basit bir kroki çizerek anlatınız?
14. İçinde yaşadığınız Elazığ'ı, hafızanızda kaldığı kadarıyla sizin için önemli yerleri gösterecek şekilde basit bir kroki çizerek anlatınız?

⁶ Lynch, K. (1960). The Image of the City (Vol. 11). MIT press ve Gündoğdu, H. M., Azem, K., & Özkök, M. K. (2016). Kırklareli Kent Algısı Üzerine Deneysel Bir Çalışma. İdealkent, 7(18), 48-79 isimli çalışmalardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 25-40, OCAK – 2021

Makale Gönderme Tarihi: 02.07.2020 **Kabul Tarihi:** 07.12.2020

GÖYNÜK ÇAYI HAVZASI'NIN (BİNGÖL) HİDROKLİMATOLOJİK ANALİZİ

Hydroclimatological Analysis of Goynuk Stream Basin (Bingol)

Fatma ESEN¹

ÖZ

Bu çalışmada, Bingöl İli'nin önemli akarsu havzalarından biri olan Göynük Çayı Havzası çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Havzaya ait hidrolojik (akım) ve klimatolojik (sıcaklık, yağış) verilerin analizleri yapılarak eğilimleri ve birbirleriyle olan korelasyonları açıklanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla 1970-2017 yılları arasındaki 47 yıllık dönemi kapsayan hidroklimatolojik veri serileri temin edilmiştir. Elde edilen veri serilerinin her birine homojenlik testi, eğilim testi ve korelasyon testleri olmak üzere üç farklı istatistikî teknik uygulanmıştır. Eğilimlerin yönü dağılışı ve miktarının belirlenmesinde lineer trend analizi ile Mann-Kendal testi kullanılmıştır. Ayrıca değişkenlerin birbirleriyle olan korelasyonlarını tespit etmek için Kendall tau ve Spearman rho testleri uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre Bingöl Meteoroloji İstasyonu'nun 1970-2017 yılları arasındaki döneme ait ortalama sıcaklık değerleri artış, toplam yağış değerleri ise azalış eğilimindedir. Göynük Çayı Çayağzı İstasyonu'na ait akım değerlerinde azalış eğilimi gözlemlenmiştir. Ayrıca yağış ve akım arasında pozitif ve doğrusal bir ilişki varken, sıcaklık-yağış ve sıcaklık-akım arasında negatif yönlü ve ters orantılı bir ilişki mevcuttur.

Anahtar Kelime: Sıcaklık, Yağış, Akım, Hidroklimatolojik Analiz, Göynük Çayı Havzası

ABSTRACT

In this study, Göynük Stream Basin, one of the important river basins of Bingöl Province, has been determined as the study area. By analyzing hydrological (current) and climatological (temperature, precipitation) data of the basin, the trends and correlations with each other were tried to be explained. For this purpose, hydroclimatological data series covering the 47-year period between 1970-2017 were provided. Three different statistical techniques, homogeneity test, trend test and correlation tests were applied to each of the data series obtained. Linear trend analysis and Mann-Kendal test were used to determine the direction distribution and amount of trends. In addition, Kendall tau and Spearman rho tests were applied to determine the correlations of the variables with each other. According to the results of the analysis, the average temperature values of the Bingöl Meteorology Station for the period between 1970-2017 tend to increase and the total precipitation values tend to decrease. A decreasing trend was observed in the current values of Göynük Stream Çayağzı Station. In addition, while there is a positive and linear relationship between precipitation and current, there is a negative and inverse proportional relationship between temperature-precipitation and temperature-current.

Keyword: Temperature, Precipitation, Current, Hydroclimatological Analysis, Goynuk Stream Basin

1. Giriş

Doğal yaşamın devamlılığı için su temel gereksinimlerden biridir (Tağıl ve Alevkayalı, 2014). Her hangi bir yerde suyun varlığı ve miktarı önemli ölçüde sıcaklık ve yağış gibi iklim

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, BİNGÖL
e-posta:fesen@bingol.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3740-1751>

parametrelerinin kontrolindedir. Su kaynakları içerisinde yer alan akarsu, göl ve yer altı su kaynakları beşeri faaliyetlerin sürdürülebilmesi ve insan yaşamının devamlılığı bakımından ayrı bir öneme sahiptir. İklim sistemi ve arazi örtüsündeki değişikliklerin, bölgesel ve küresel su kaynakları yönetimi ve korunması üzerinde önemli sonuçları vardır (Oguntunde vd., 2006).

Su ekosistemini belirleyen pek çok kompleks değişken (ışık, su sıcaklığı, beslenme olanakları, biyolojik çeşitlilik vb.) bulunmaktadır. Bununla birlikte akarsu habitat desenini belirleyen ana değişken akım (Laize et al., 2014), akımı etkileyen en önemli unsur ise hidroklimatolojik süreçtir (Garner vd., 2015). Klimatolojik etmenlerin (özellikle sıcaklık ve yağış) akım üzerinde oluşturduğu etki zaman zaman su yetersizliği, zaman zaman da şiddetli ve yüksek miktarda düşen ani yağışların oluşturduğu sel ve taşkınlar şeklinde olabilmektedir. Klimatolojik ve hidrolojik verilerin korelasyonunun tespit edilmesi, taşkın ve su kaynaklarının planlanması ve yönetiminde üzerinde durulması gereken bir konu olarak ortaya çıkmıştır (Soydan vd., 2015).

İklim değişikliği, 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başından beri küresel iklim sisteminde değişikliklere neden olabilecek doğal iç ve dış kuvvetlerin ve etmenlerin yanı sıra, sera gazı birikimlerini artıran insan etkinlikleri de dikkate alınarak tanımlanmakta ve değerlendirilmektedir (Sütgibi, 2015). Hidroklimatolojik parametrelerin mekansal ve zamansal özelliklerindeki artış ve azalışlarda iklim değişimlerinin etkisi olmuştur (Compagnucci vd., 2001; Demircan vd., 2017; Öztürk vd., 2015; Stocker vd., 2013; Şen, 2013; Turp vd., 2014; Akbaş ve Özdemir, 2018). İklim değişikliğinin, akarsu rejimlerini önemli ölçüde değiştirme potansiyeli vardır (Arnel ve Gosling, 2013). Devam eden iklim değişikliği, ekstrem hidrolojik olayların sıklığı ve yoğunluğu kadar su kaynaklarının zamansal ve mekansal dağılımını da önemli ölçüde etkiler (Coumou ve Rahmstorf, 2012; Duan vd., 2017). Türkeş ve diğ. (2007) Türkiye'nin yağış tutarları ile yağış yoğunluğu dizelerinde azalma eğilimi olduğunu tespit etmişlerdir. İklim değişimi sonucunda artan sıcaklıklar ve düşen yağış miktarının hidrolojik etkileri, özellikle tarım ve toprak kaynaklarının sürdürülebilirliği için su kaynaklarının yönetimini önemli kılar (Lu E. vd., 2010).

Akarsu akımlarında geçtiğimiz yüzyılda gözlemlenen değişimlere bakıldığında Avrupa'da özellikle minimum akımlarda 1970'lerden bu yana sistematik bir azalma olduğu ve hidrolojik kuraklığın giderek daha belirgin hale geldiği tespit edilmiştir (Douglas vd., 2000; Zaidmann vd., 2001; Hodginks vd., 2005; Fleig vd., 2006; Tekkanat ve Sarış, 2015). Su kaynaklarının temel girdi ögesi olan yağışın yıllara göre göstermiş olduğu eğilimlerin ve bu eğilimlerin yağış ile beslenen yansımalarının tespit edilmesi, gelecekte karşılaşılması olası su sorunlarını saptanmasında önemlidir (Yenigün vd., 2009). Su sürdürülebilirliğinin sağlanması, su döngüsünün, ekosistemlerin ve toplumların kalkınma hedeflerine ulaşmalarına ve iklim değişikliğine karşı savunmasızlıklarını azaltmalarına yardımcı olacak diğer ilgili konularda ileri düzeyde bilimsel bir anlayış gerektirir (Gupta ve Bresser, 2007; Oguntunde ve Abiodun, 2013).

Sıcaklık ve yağış koşullarında meydana gelen değişimin yansıması olarak görülen su kıtlığı doğal, beşeri ve ekonomik aktivitelerin sürdürülmesinde güçlükler neden olmaktadır. Son yıllarda iklim değişimleri sonucunda beliren kuraklık ve su ihtiyacı, bilim insanlarının bu konuya yoğunlaşmasına neden olmuştur. Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de iklim koşullarındaki değişimin su kaynaklarına yansımasını açıklamak için yağış ve akım verilerinin zamansal eğilimleri ve korelasyonlarını saptamaya ve açıklamaya yönelik pek çok çalışma (Kahya ve Kalaycı, 2004; Özfıdaner, 2007; Türkeş ve Deniz, 2011; Tağıl ve Alevkayalı, 2014; Tekkanat ve Sarış, 2015; Soydan vd., 2016; Akbaş ve Özdemir, 2018) yapılmıştır.

Tüm Dünya'da 107,2 milyar m³/yıl olan ekonomik olarak kullanılabilir su miktarının 38,9 milyar m³/yıl bölümü 9 milyon ha'lık tarım alanlarını sulamakta kullanılmaktadır. Geriye kalan 68,3 milyar m³/yıl su ise akıp gitmektedir. Etkisi her geçen gün artan kuraklaşma sürecinde, ekonomik olarak kullanılabilir suyun ortalama miktarının takibinin yapılması gerektirmektedir (Kantarıcı, 2007; Usta, 2016). Bu çalışmada da Bingöl'ün önemli akarsu havzalarından biri olan Göynük Çayı Havzası'na ait hidroklimatolojik veri serilerinin trendi ve bu trend üzerinde

değişkenlerin etkileri açıklanmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda havzaya ait hidrolojik (akım) ve klimatolojik (sıcaklık ve yağış) değişkenler analize tabi tutulmuş, değişkenler birbirleriyle karşılaştırılmış ve değişkenlerin zamansal ve mekânsal dağılımları belirlenmiştir.

2. Materyal Ve Metot

Bu çalışmada, 1970-2017 periyodunu kapsayan 47 yıllık Bingöl meteoroloji istasyonuna ait sıcaklık ve yağış meteorolojik kayıt verileri ile Göynük Çayı Çayağzı akım ölçüm istasyonuna ait akım kayıt verileri değerlendirilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Bingöl meteoroloji istasyonu ve Göynük Çayı Çayağzı akım gözlem istasyonuna ait genel bilgiler.

İstasyon No	İstasyon Adı	Rasat Yılları	Enlem Boylam	Yükseklik (m)
I7203	Bingöl	1970-2017	38°53'07" K - 40°30'29" D	1177
E21A064	Göynük Çayı Çayağzı	1970-2017	38°48'31" K - 40°33'17" D	990

Çalışmada değerlendirilen sıcaklık, yağış ve akım verileri, üç farklı istatistikî yöntem kullanılarak analize tabi tutulmuştur. İlk olarak her bir değişkene (sıcaklık, yağış, akım) ait veri serisine homojenlik testi uygulandı. Daha sonra eğilim testi yapılarak zaman serilerindeki uzun dönemli trendler belirlenmeye çalışıldı. Son olarak korelasyon analizleri yapılarak değişkenlerin birbiriyle olan ilişkisi tespit edildi.

Homojenlik Testi

Bir iklim serisinde değişimler sadece doğal hava koşullarının etkisi ile gerçekleşiyorsa, veri serisi homojen bir yapı gösterir (Conrad ve Pollak, 1950). Çalışmada veri serilerinin homojen bir yapıda olup olmadığını tespit etmek için Pettitt's homojenlik testi, Standard normal homojenlik testi (SNHT) ve Buishand's homojenlik testleri uygulanmıştır. Buna göre akım, sıcaklık ve yağış veri serileri genel olarak $p>0,05$ koşulunu sağlamaktadır. Buna göre Pettitt's homojenlik testi, standard normal homojenlik test (SNHT) ve Buishand's homojenlik testleri için %95 güvenle değişkenlerin varyanslarının homojen olduğu varsayımı kabul edilmiştir (Tablo 2).

Tablo 2. Çalışma alanında yıllık ortalama değerlere göre verilerin homojenlik test sonuçları.

Yıllık Ortalama	Pettitt's	SHNT	Buishand's
Sıcaklık (C°)	0,087	0,028	0,086
Yağış (mm)	0,298	0,148	0,432
Akım (m ³ /sn)	0,665	0,585	0,769

Trend Analizi

Çalışmada sıcaklık, yağış ve akım verilerine lineer trend analizi ve Mann Kendall testi uygulanmış olup, bir trendin olup olmadığı tespiti çalışılmıştır. Lineer trend analizi, zamansal verilerin eğilimleri ile ilgili kestirimler yapabilmek amacıyla oluşturulan matematiksel bir model ile karakterize edilen bir tekniktir (Şahin, 2000). Non-parametrik bir test olan Mann Kendal testi, klimatolojik ve hidrolojik zaman serilerindeki doğrusal olmayan eğilimlerin tespitinde sıklıkla kullanılır (Önöz ve Beyazıt, 2003; Topaloğlu vd., 2006; Türkeş vd., 2002; Karabulut, 2011; Türkeş, 2012).

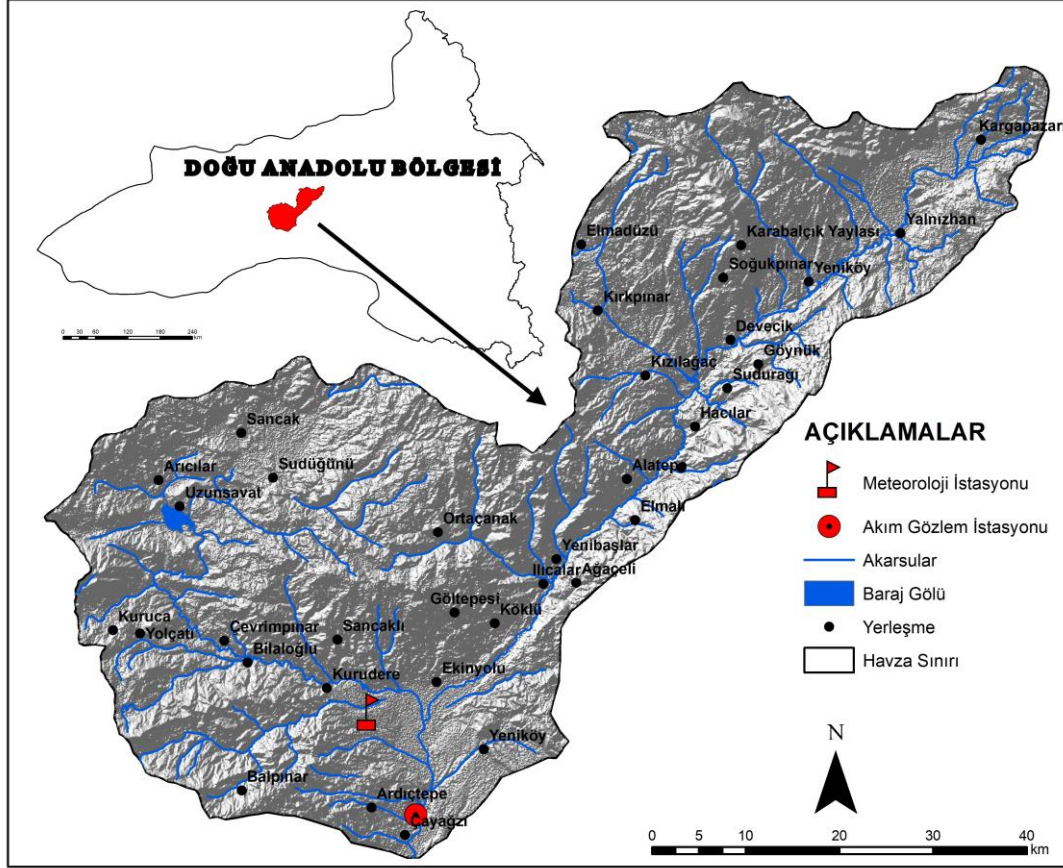
Korelasyon Analizi

İki değişken arasındaki ilişki doğrusal olduğunda, bu ilişkiyi sorgulamak için genellikle korelasyon analizi kullanılır (Bayazıt, 1996). Bu çalışmada sıcaklık, yağış ve akım veri serileri

arasındaki korelasyonu açıklamak için yaygın olarak kullanılan “Kendall’s tau” ve “Spearman rho” yöntemleri kullanılmıştır.

3. Çalışma Alanının Başlıca İklim Ve Akarsu Akım Özellikleri

Bu çalışmada Göynük Çayı Havzası çalışma alanı olarak seçilmiştir. Kaynağını Karlıova’dan alan çay, Bingöl Ovası’nın güneybatısında Murat Nehri ile birleşmektedir (Avcı ve Günek 2012). Yaklaşık olarak 75 km uzunluğa sahip olan çayın havzası 2186 km²’dir (Şekil 1).

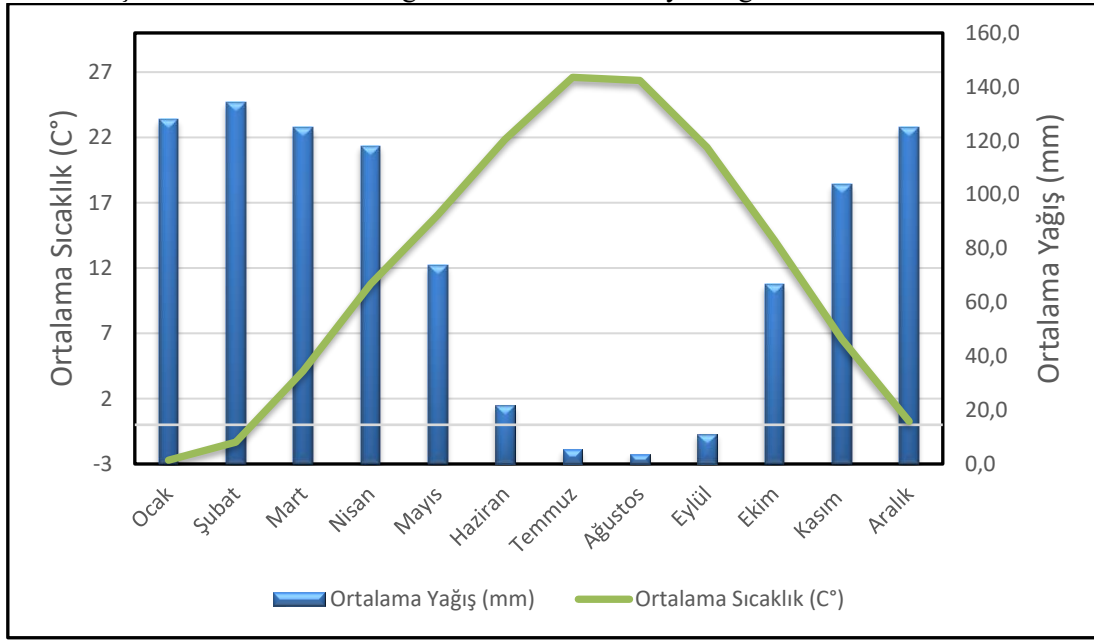

Şekil 1. Göynük Çayı Havzası lokasyon haritası.

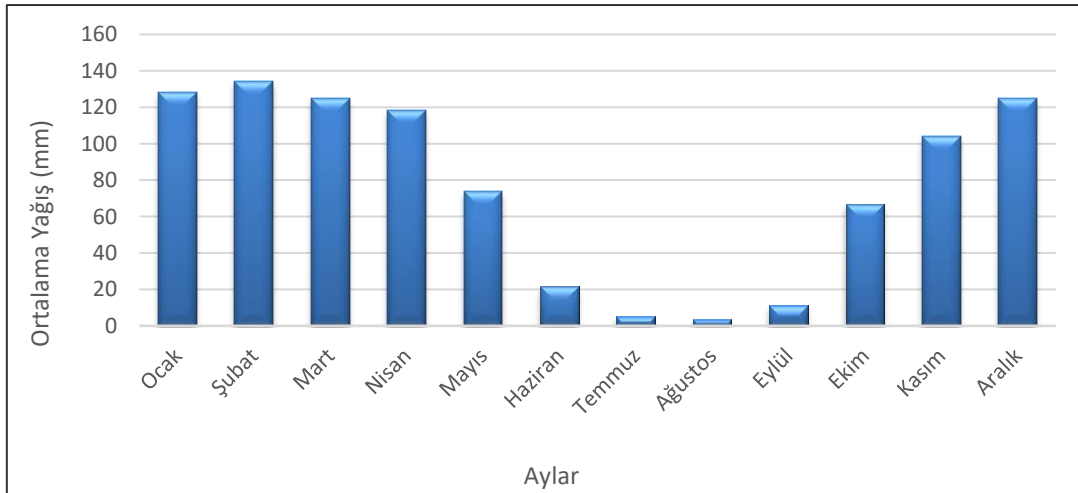
1961-2018 yılları arasında ölçülmüş iklim verilerine göre çalışma alanının yıllık ortalama sıcaklığı 12,1 C°'dir. Sıcaklık ortalamasının en yüksek olduğu ay Temmuz (26,6 C°), en düşük olduğu ay ise Ocak (-2,4 C°) aydır. Yıllık sıcaklık farkı 29 C°'dir. Bingöl ile yaklaşık olarak aynı enlemlerde yer alan İzmir'de yıllık sıcaklık farkı 19 C° iken, çalışma alanında yıllık sıcaklık farkının 10 C° daha yüksek olması karasallık ve yükseltinin etkisiyledir. Bilindiği üzere denizlerden uzaklaşıp kara içlerine gidildikçe her 100 km'de 1,3 C°; dikey doğrultuda her 100 m'de 0,9 C° amplitüd değeri artmaktadır (Sezer, 1990). Çalışma alanında uzun dönem maksimum sıcaklık ortalaması 18,5 C°, minimum sıcaklık ortalamasının 6,5 C°'dir. Bununla birlikte sıcaklık değerlerinin yıl içerisindeki seyrinde değişimin hızlı olması ve kış aylarına karşılık gelen bir soğuk dönem ile yazı tekabül eden bir sıcak dönemin mevcudiyeti "karasal termik rejim tipini" yansıtmaktadır (Tonbul, 1990). Çalışma alanında ortalama yağışlı gün sayısı 109,6 gündür. Yağışlı gün sayısı kış ve bahar aylarında fazla, yaz aylarında ise düşüktür. 14,9 gün ortalama yağışlı gün sayısı ile Nisan ayı yağışlı gün sayısının en fazla olduğu ay olarak görülür. Ağustos ayı ise 1,3 gün ile en düşük ortalama yağışlı gün sayısına sahip aydır. Uzun dönem (1961-2018) yıllık toplam yağış ortalaması 943,3 mm'dir. Toplam yağış ortalamasının en yüksek olduğu ay Şubat, en düşük olduğu ay ise Ağustos'tur (Şekil 2, 3).

Yağışın mevsimlere göre dağılımı incelendiğinde, en fazla yağışın kış mevsiminde, en az yağışın yaz döneminde düştüğü görülür (Şekil 4). Havzada ikinci en yağışlı dönem ilkbahar mevsimidir. Yağış rejimi bakımından kış yağışlarının yüksek olması özelliği ile, en yağışlı mevsimi ilkbahar olan karakteristik karasal yağış rejim tipinden ayrılır. Bu özellik havzaya güneyden Murat Nehri vadisi boyunca sokulma imkanı bulan nemli hava kütlelerinin etkisiyledir.

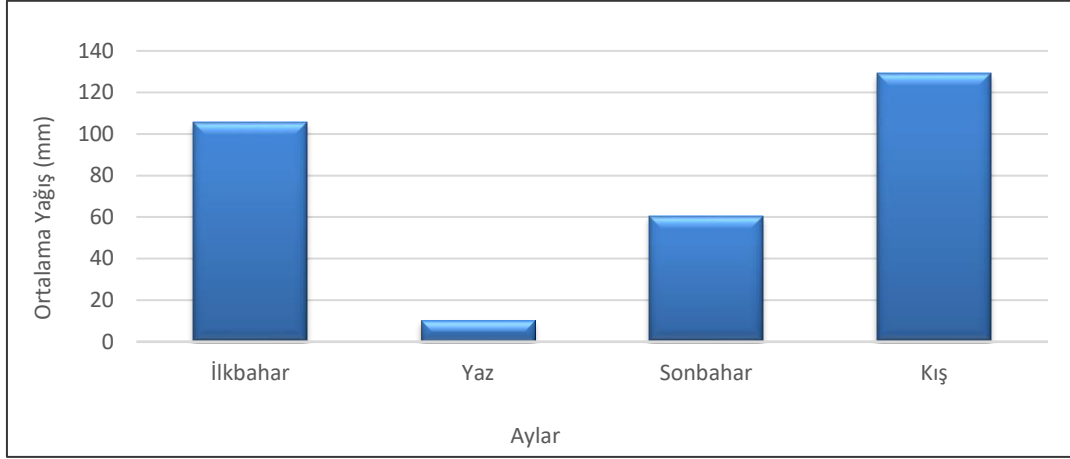
Göynük Çayı Havzası'nda 1961-2017 yılları arasında ölçülmüş iklim verilerine göre yıllık ortalama rüzgâr hızı 9,8 km/sa'tir. Rüzgârın en fazla estiği yönler ise GB (%20), KB (%18) ve G (%14) yönleridir. Yıllık ortalama karlı gün sayısı 16,5 gün, yıllık ortalama donlu gün sayısı 84,1 gündür. Yıl içerisinde karlı ve donlu günler en fazla Ocak ayında görülür.

Şekil 2. Bingöl Meteoroloji İstasyonu'na ait sıcaklık ve yağış değerlerinin ortalama aylık gidişi (1970-2017).

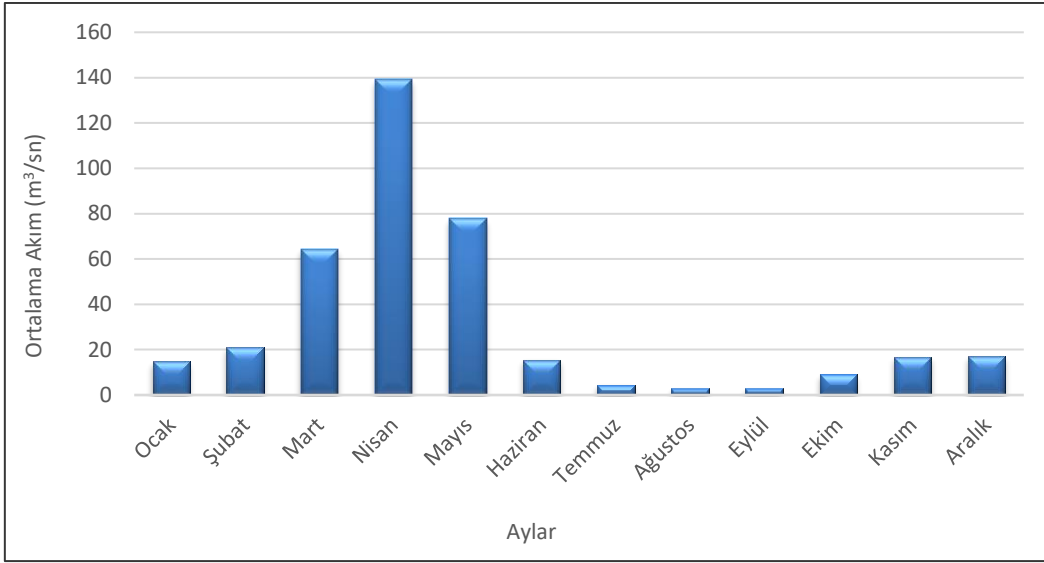
Şekil 3. Bingöl Meteoroloji İstasyonu'na ait ortalama yağış değerlerinin aylara göre dağılışı (1970-2017).

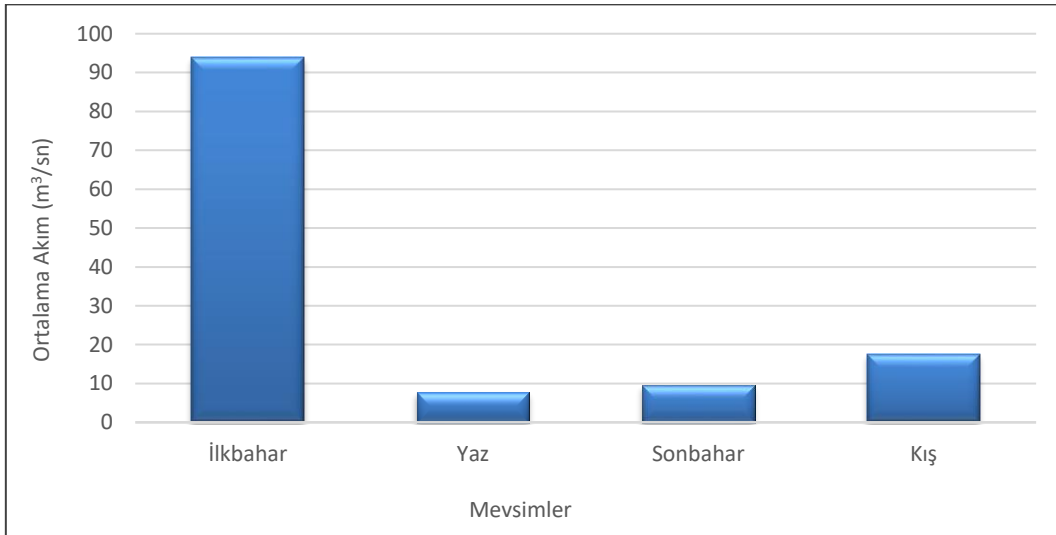
Şekil 4. Bingöl Meteoroloji İstasyonu'na ait ortalama yağış değerinin mevsimlere göre dağılışı (1970-2017).

Bingöl Meteoroloji İstasyonu'na ait veriler değerlendirildiğinde nemli iklim karakterinin daha baskın olduğu görülür. Bingöl, Aydeniz formülüne göre 0,60 kuraklık katsayısı ile nemli; De Martonne formülüne göre 22,92 indis değeri ile yarı nemli, Erinç formülüne göre 51,60 indis değeri ile nemli ve nemcil orman bitki örtüsüne sahiptir (Çelik vd., 2018). Thornthwaite formülüne göre çalışma alanının iklimi; B2,B'2,s2,b'2 nemli, Mezotermal, su noksanı yaz mevsiminde ve çok kuvvetli olan Karasal iklime yakın iklim tipindedir (Doğan Demir vd., 2017).

Yağış alanı 2232.00 km² olan Göynük Çayı Çayağzı İstasyonu'nun 1970-2017 yılları arasında ölçülmüş akım verilerine göre ortalama akım miktarı 32,232 m³/sn'dir. Gözlem süresinde anlık en çok akım 1097,0 m³/sn ile 26.04.1982 tarihinde gerçekleşmiştir. Günek (2006), "Murat Nehri Havzasının (Fırat) Su Potansiyeli ve Değerlendirilmesi" adlı çalışmasında Göynük Çayı akım katsayısının 0,60; düzensizlik katsayısının da 54,9 olduğunu belirtmiştir. Bu değerlerin yüksek oluşunu da akarsuyun yerleştiği fay hattına hızla gömülmesi sonucunda vadi yamaçları ile birlikte havzanın eğim değerlerinin de artmasına bağlamıştır. Ayrıca DAF Zonuna yerleşen Göynük Çayı boyunca geçirimsiz arazilerin yüzeye çıkmasının da etkili olduğunu belirtmiş ve akarsu akım özelliklerine jeomorfolojinin etkisinin önemine değinmiştir. Havzada en yüksek akışlar ilkbaharda özellikle Nisan ayında görülmektedir (Şekil 5, 6). Yüksek yağışlar kış mevsiminde görülürken, akarsu debilerinin ilkbaharda yüksek akış göstermesi, akarsuların eriyen kar sularıyla beslendiğini göstermektedir. Kışın kar şeklinde düşen yağışlar, özellikle yüksek kesimlerde sıcaklıkların düşük olması nedeniyle donmakta ve akarsuları besleyememektedir. Ancak bahar aylarında havaların ısınmasıyla birlikte eriyen karlar akarsuları besleyerek akımın yüksek olmasına etki etmektedir. Sıcaklıkların en yüksek olduğu, yağışların da en düşük olduğu Ağustos ayı kurak geçmektedir. Bu dönemde havzadaki akarsularda en düşük akım değerleri ölçülür.

Şekil 5. Göynük Çayı Çayağzı İstasyonu'na ait ortalama akım değerlerinin aylara göre dağılışı (1970-2017).

Şekil 6. Göynük Çayı Çayağzı İstasyonu'na ait ortalama akım değerlerinin mevsimlere göre dağılışı (1970-2017).

4. Hidroklimatolojik Analizler

Çalışmada öncelikle her bir veri seti için betimsel (tanımlayıcı) istatistikler hesaplanmış ve sonuçlar Tablo 3'de gösterilmiştir. Bingöl Meteoroloji İstasyonu'nun 1970-2017 yılları arasındaki 47 yıllık döneme ait sıcaklık verileri değerlendirildiğinde yıllık ortalama sıcaklık $12,04\text{ }^{\circ}\text{C}$ 'dir. En düşük ortalama sıcaklık $-2,71\text{ }^{\circ}\text{C}$ ile Ocak ayında, en yüksek ortalama sıcaklık ise $27,37\text{ }^{\circ}\text{C}$ ile Ağustos ayında görülür. Minimum sıcaklıklar en düşük kış aylarında, maksimum sıcaklıklar ise en fazla yaz aylarındadır. Ortalamadan sapma Kasım-Mart arasında en fazladır. Bingöl Meteoroloji İstasyonu'na ait ortalama toplam yağış değeri $915,85\text{ mm}$ 'dir. En düşük yağış miktarı Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında, en yüksek yağış miktarı ise $134,15\text{ mm}$ ile Şubat ayında görülür. Minimum yağışlar en az Haziran-Kasım ayları arasındadır. Maksimum yağışlar ve ortalamadan sapma Ekim-Mayıs ayları arasında en fazladır. Göynük Çayı'na ait akım verileri incelendiğinde ortalama akım değerinin $32,12\text{ m}^3/\text{sn}$ olduğu görülür. $2,77\text{ m}^3/\text{sn}$ ile en düşük ortalama akım

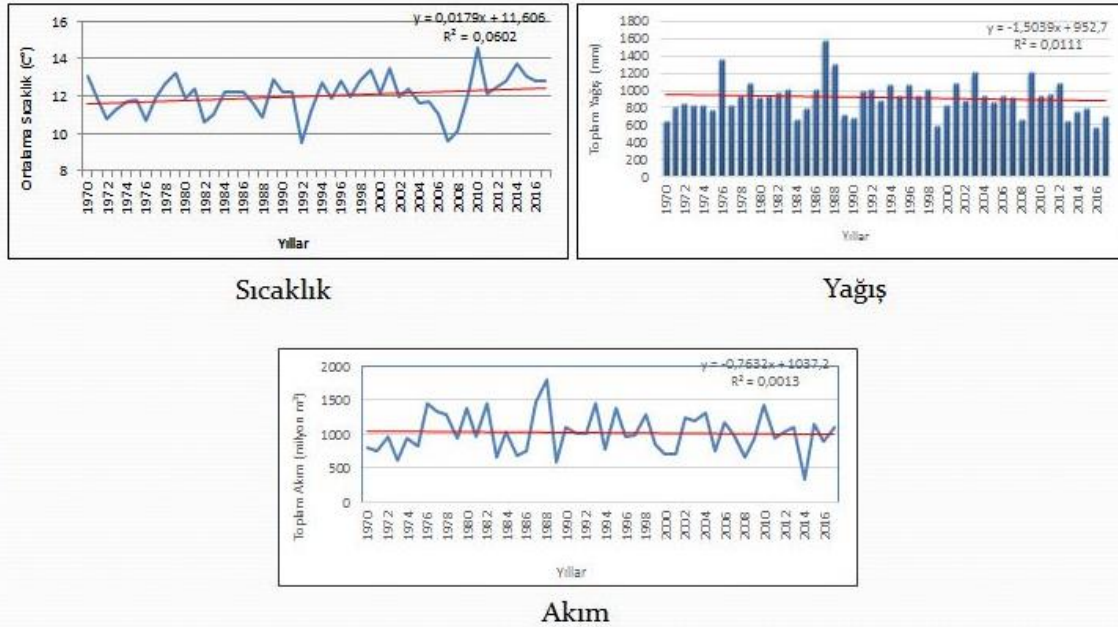
Ağustos ayında görülürken en yüksek ortalama akım 139,29 m³/sn ile Nisan ayında görülür. Genel olarak akım ilkbahar aylarında fazla, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında ise düşüktür. Minimum akım değerleri de yine yaz aylarında en düşük değerde görülürken, maksimum akım değerleri ilkbahar aylarında en yüksek görülür. Ortalamadan sapma da yine ilkbahar aylarında en fazladır (Tablo 3).

Tablo 3. Göynük Çayı Havzası'ndaki hidroklimatolojik verilerin betimsel istatistikleri.

Sıcaklık													
Ort.	-2,71	-1,32	4,12	10,78	16,08	21,86	26,60	27,37	21,24	14,10	6,55	0,27	12,04
Min	-9,80	-7,30	-1,60	4,80	11,50	19,50	24,10	24,00	19,10	11,70	1,70	-5,40	9,50
Mak	1,90	4,10	9,50	15,50	18,80	23,80	28,20	28,20	23,60	17,50	10,20	4,80	14,60
Std S.	2,93	2,83	2,63	1,95	1,50	1,14	1,14	1,03	1,21	1,26	2,06	2,67	1,02
Varyans	8,61	8,01	6,94	3,82	2,26	1,31	1,29	1,07	1,46	1,58	4,24	7,13	1,04
Çarpıklık	-0,53	-0,22	-0,22	-0,12	-0,85	-0,42	-0,45	-0,31	0,23	0,32	-0,46	-0,17	0,35
Basıklık	-0,36	-0,77	-0,54	1,00	0,78	-0,81	-0,36	-0,54	-0,83	-0,34	-0,38	-0,68	0,63
Yağış													
Ort.	127,94	134,15	124,99	118,09	73,68	21,66	5,32	3,64	11,16	66,67	103,87	124,78	915,85
Min	1,30	25,60	36,10	12,80	9,10	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	3,40	566,40
Mak	421,10	298,10	284,40	333,50	238,90	91,60	39,10	43,40	64,40	220,90	236,60	377,80	1579,10
Std S.	79,23	61,45	60,13	61,86	51,81	19,44	8,24	7,39	15,14	53,60	63,11	75,50	199,79
Varyans	6277,9	3776,1	3615,7	3827,2	2683,2	378,1	67,9	54,7	229,2	2873,3	3982,5	5701,2	39915,6
Çarpıklık	1,31	0,59	0,62	1,00	1,39	1,63	2,41	3,79	2,23	1,10	0,18	0,83	0,89
Basıklık	3,16	0,17	-0,21	2,18	2,40	3,14	6,61	17,79	5,17	0,57	-0,50	1,41	1,68
Akım													
Ort.	14,75	20,89	64,34	139,29	77,94	15,48	4,46	2,77	2,89	9,11	16,52	17,00	32,12
Min	6,60	7,70	18,20	18,70	5,90	1,30	0,80	0,70	1,00	3,70	6,20	6,00	10,70
Mak	89,60	74,10	143,00	286,00	198,00	48,60	12,70	5,60	5,40	35,60	69,60	48,80	57,10
Std S.	12,24	13,42	30,53	56,97	43,27	10,91	2,24	0,84	0,89	6,62	14,56	10,85	9,51
Varyans	149,87	180,05	932,10	3245,9	1871,9	119,03	5,04	0,70	0,81	43,78	211,96	117,77	90,19
Çarpıklık	5,07	1,92	0,75	0,36	0,97	1,32	1,68	0,46	0,43	2,25	2,11	1,47	0,31
Basıklık	30,67	4,49	0,15	0,03	1,03	1,47	4,14	2,15	0,65	5,44	4,14	1,66	-0,12

4.1 Linear Trend Analizi

Linear trend analizi ile Göynük Çayı Havzası'nda sıcaklık, yağış ve akım verileri analiz edilmiştir. Bahsi geçen her bir parametrenin 1970-2017 yılları arasındaki dönemde göstermiş olduğu eğilim tespit edilmiştir.

Şekil 7. Göynük Çayı Havzası'nda sıcaklık, yağış ve akım değerlerinin trend serisi.

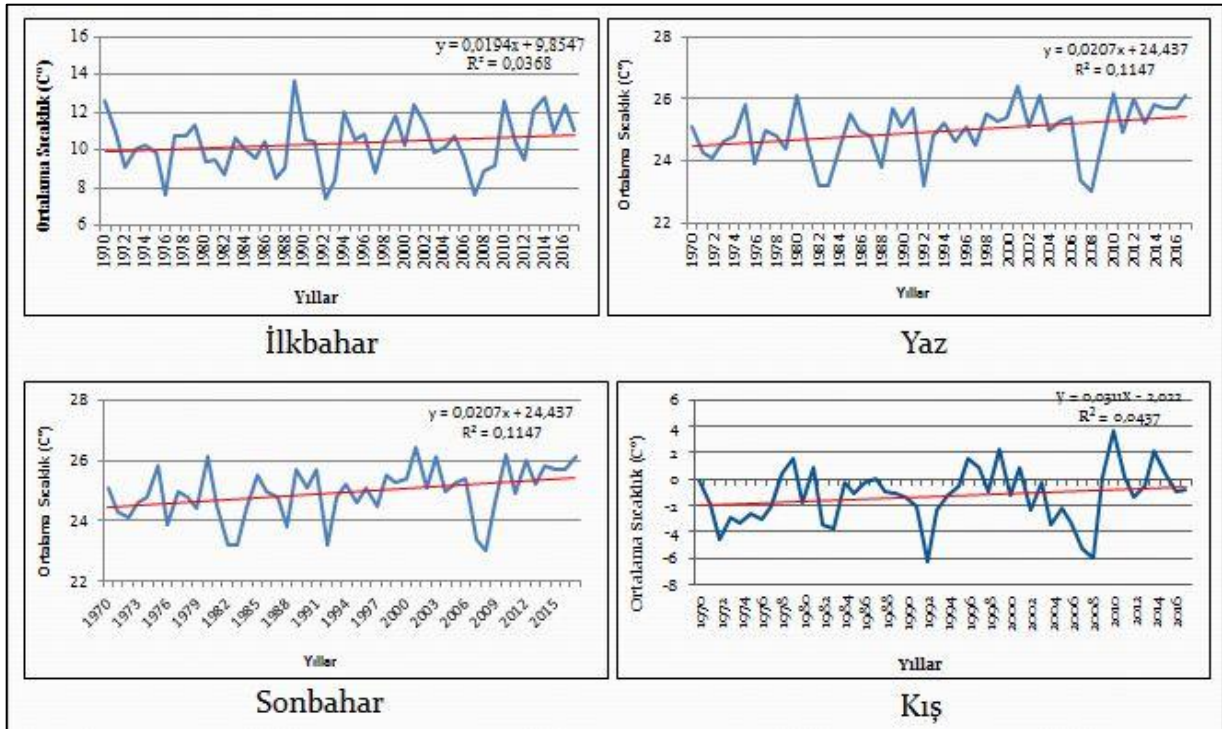
Linear trend analiz sonuçlarına göre Bingöl Meteoroloji İstasyonu'na ait yıllık ortalama sıcaklık değerlerinde 1970-2017 yılları arasında artış eğilimi görülür. Oluşturulan regresyon modeline göre bu dönemde ortalama sıcaklık değeri 0,94C°/47y civarında artmıştır (Şekil 7). Aynı dönemde yıllık toplam yağışlar azalış eğilimindedir. Regresyon modeline göre 1970-2017

döneminde yıllık toplam yağışlarda -22,65 mm/47y civarında azalmıştır. 1970-2017 döneminde Göynük Çayı Çayağzı İstasyonu'nun ortalama akım değerlerinde kuvvetli azalış eğilimi görülür. Regresyon modeline göre 1975-2017 döneminde yıllık ortalama akım -0,52 mm/47y civarında azalmıştır (Şekil 7).

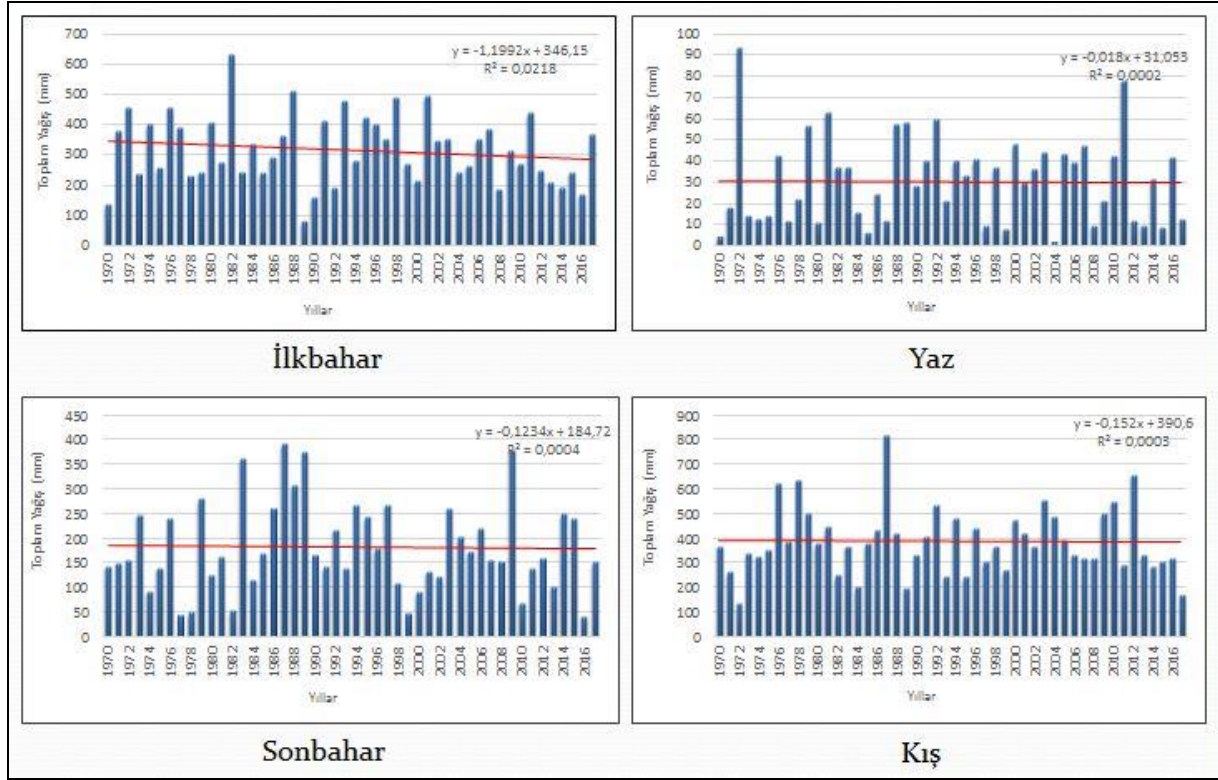
1970-2017 yılları arasında sıcaklıkların mevsimlere göre artış eğilimine bakıldığında, tüm mevsimlerde sıcaklıkların artış eğiliminde olduğu görülür (Şekil 8). Bununla birlikte en fazla sıcaklık artışı kış mevsiminde, en az artış ise sonbahar mevsimindedir. Oluşturulan regresyon modeline göre bu dönemde kış mevsimi ortalama sıcaklık değeri 1,55°C/47y, ilkbahar mevsimi ortalama sıcaklık değeri 0,94°C/47y, yaz mevsimi ortalama sıcaklık değeri 1,13°C/47y ve sonbahar mevsimi ortalama sıcaklık değeri 0,05°C/47y oranında artmıştır.

Yıllık toplam yağışlar, 1970-2017 yılları arasında kış, ilkbahar ve sonbahar mevsiminde azalış, yaz mevsiminde ise artış eğilimindedir (Şekil 9). Oluşturulan regresyon modeline göre bu dönemde kış mevsimi toplam yağış miktarı -15,71mm/47y, ilkbahar mevsimi toplam yağış miktarı -66,41mm /47y, sonbahar mevsimi toplam yağış miktarı -4,14mm /47y civarında azalmış, yaz mevsimi toplam yağış miktarı ise 1,27mm /47y oranında artmıştır.

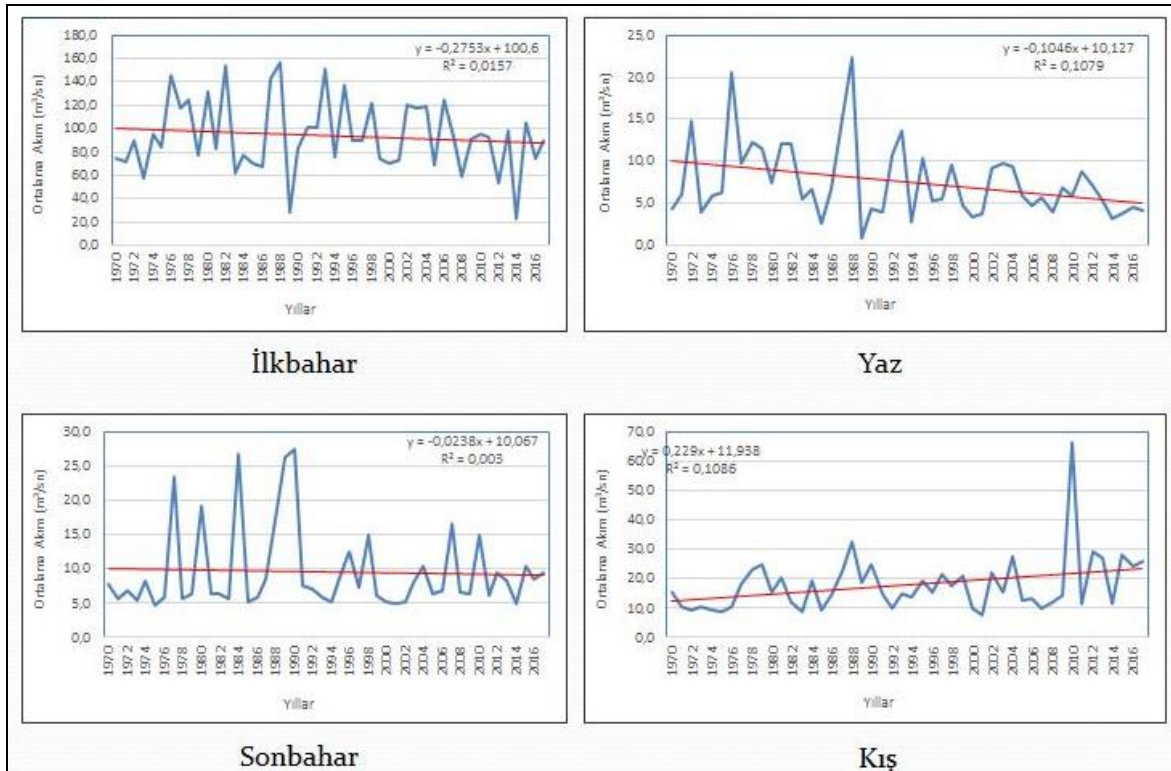
Göynük Çayı Havzası'nda 1970-2017 yılları arasında mevsimlere göre akımların eğilimlerine bakıldığında, akımların ilkbahar, yaz ve sonbahar mevsimlerinde azalış, kış mevsiminde ise artış eğiliminde olduğu görülür (Şekil 10). Regresyon modeline göre 47 yıllık süreçte kış mevsimi toplam akım miktarı 6,96 m3/sn artmıştır. Aynı dönemde ilkbahar mevsimi toplam akım miktarı -6,96 m3/sn, yaz mevsimi toplam akım miktarı da -3,62 m3/sn, sonbahar mevsimi toplam akım miktarı -0,99m3/sn oranında azalmıştır.

Şekil 8. Göynük Çayı Havzası'nda ortalama sıcaklığın mevsimlere göre eğilimi.

Şekil 9. Göynük Çayı Havzası'nda toplam yağışın mevsimlere göre eğilimi.

Şekil 10. Göynük Çayı Havzası'nda ortalama akımın mevsimlere göre eğilimi.

4.2. Mann-Kendal Trend Analizi

Mann-Kendal trend analiz sonuçlarına göre çalışma alanında 1970-2017 yılları arasında ortalama sıcaklıklarda aylık, mevsimlik ve yıllık ortalama sonuçlarına göre artış eğilimindedir. Bununla birlikte en anlamlı artışlar Haziran ve Ağustos aylarında 0,05 düzeyinde anlamlı artışlar görülmektedir. Yıllık ortalama sıcaklıklarda da 0,05 düzeyinde anlamlı artışlar görülmektedir. Mevsimlik eğilim sonuçlarına bakıldığında en anlamlı artışların yaz mevsiminde olduğu görülür (Tablo 3). Çalışma alanında genel olarak yağış değerlerinde azalış eğilimi gözlemlenirken en anlamlı azalış Nisan ayı yağış değerlerindedir. 1970-2017 yıllarını kapsayan 47 yıllık süreçte Nisan ayı yağışları -58,19 mm azalmıştır (Tablo 3).

Göynük Çayı Havzası'nda Mann-Kendal analiz sonuçlarına göre 1970-2017 yılları arasında en büyük değişim akım değerlerinde olmuştur. Analiz sonuçlarına göre Ocak ve Ekim aylarında 0,1 düzeyinde anlamlı artış, Mart ayında 0,05 düzeyinde anlamlı artış, Şubat ayında 0,01 düzeyinde anlamlı artış, Mayıs ve Haziran aylarında 0,05 düzeyinde anlamlı azalış görülmektedir. Mevsimsel olarak değerlendirildiğinde kış mevsiminde akım miktarı artmış, yaz mevsiminde ise azalmıştır (Tablo 4).

Tablo 4. Göynük Çayı Havzası'nda ($\alpha = 0,1$; $\alpha = 0,05$; $\alpha = 0,01$ anlamlılık seviyesinde) Mann-Kendal test sonuçları.

	Sıcaklık				Yağış				Akım			
	MK-Stat	p-value	Sen-slope	Trend	MK-Stat	p-value	Sen-slope	Trend	MK-Stat	p-value	Sen-slope	Trend
Ocak	0,055	0,588	0,018	Yok	0,120	0,234	0,902	Yok	0,193	0,055*	0,108	▲
Şubat	0,130	0,197	0,041	Yok	-0,080	0,431	-0,55	Yok	0,266	0,008***	0,25	▲
Mart	0,139	0,168	0,029	Yok	0,016	0,881	0,075	Yok	0,213	0,034**	0,642	▲
Nisan	0,133	0,188	0,023	Yok	-0,183	0,068*	-1,238	▼	-0,083	0,413	-0,443	Yok
Mayıs	0,046	0,656	0,008	Yok	0,002	0,993	0,002	Yok	-0,227	0,023**	-0,914	▼
Haziran	0,223	0,028**	0,026	▲	-0,012	0,908	-0,011	Yok	-0,242	0,016**	-0,211	▼
Temmuz	0,098	0,336	0,012	Yok	-0,050	0,634	0,0	Yok	-0,107	0,286	-0,02	Yok
Ağustos	0,226	0,025**	0,025	▲	0,063	0,547	0,0	Yok	0,064	0,528	0,005	Yok
Eylül	-0,074	0,466	-0,011	Yok	0,153	0,128	0,118	Yok	0,124	0,220	0,011	Yok
Ekim	0,091	0,374	0,01	Yok	0,022	0,831	0,102	Yok	0,186	0,064*	0,064	▲
Kasım	0,023	0,824	0,005	Yok	-0,099	0,324	-0,388	Yok	-0,099	0,328	-0,047	Yok
Aralık	0,106	0,294	0,037	Yok	-0,089	0,381	-0,651	Yok	-0,020	0,853	-0,012	Yok
Yıl Ort	0,209	0,039**	0,02	▲	-0,037	0,712	-0,482	Yok	-0,016	0,881	-0,011	Yok
Kış	0,148	0,140	0,033	Yok	-0,023	0,825	-0,334	Yok	0,203	0,043**	0,148	▲
İlkbahar	0,128	0,204	0,02	Yok	-0,101	0,317	-1,413	Yok	-0,050	0,627	-0,148	Yok
Yaz	0,282	0,005***	0,024	▲	0,016	0,881	0,027	Yok	-0,222	0,026**	-0,077	▼
Sonbahar	0,021	0,838	0,001	Yok	-0,018	0,867	-0,088	Yok	-0,094	0,353	-0,021	Yok

* $\alpha = 0,1$; ** $\alpha = 0,05$; *** $\alpha = 0,01$

▲: Artan yönde trend, ▼: Azalan yönde trend

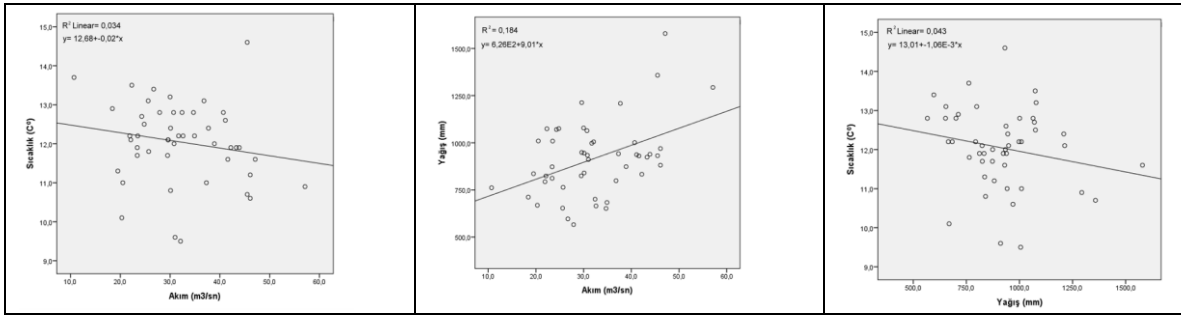
Çalışma alanında kış mevsiminde son yıllarda görülen sıcaklık artışı, kışın düşen kar şeklindeki yağışların yüksek kesimlerde daha erken erimesine neden olmuştur. Bununla birlikte yağış miktarı kış mevsiminde düşmesine rağmen, akımın artmış olması düşen yağış şeklinin de değişmiş olabileceğinin göstergesidir. Eskiden kar şeklinde düşen yağış, son yıllarda yerini kısmen de olsa yağmur şeklindeki yağışlara bırakmıştır. Havzadaki akarsuları besleyen bu yağış şekli kış akım miktarının artmasına sebep olmuştur. İlkbahar mevsiminde sıcaklıklar artmış, yağış değerleri ise düşmüştür. Bunun sonucunda havzada akım miktarı da azalmıştır. Ayrıca yüksek kesimlerde yaz dönemine kadar kalan karların, yerde kalma sürelerinin kısalmasına bağlı olarak daha erken

erimleri sonucunda ilkbahar ve yaz akımlarında azalmalar olmuştur. Sonbahar mevsiminde de sıcaklıklar artmış, yağış azalmış, yağış değerlerindeki azalışa paralel olarak akım değerleri azalmıştır.

4.3. Korelasyon Analizi

Sıcaklığın ve yağışın akım üzerindeki etkisi ile, sıcaklığın yağış üzerindeki etkisini belirlemek için korelasyon testleri uygulanmıştır. Korelasyon hesaplaması yapabilmek için Kendall's tau ve Spearman rho korelasyon katsayılarından faydalanılmıştır. Her iki korelasyon testi de yakın değerlerle aynı sonucu vermiştir. Yağış ve akım arasında 0,05 düzeyinde anlamlı pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Bir diğer ifade ile yağış ve akım arasında doğrusal bir korelasyon olup, yağış miktarı arttıkça akım değerleri artmakta, yağış miktarı azaldıkça akım değerleri düşmektedir. Yağış, akımı Kendall's tau testine göre %39, Spearman rho testine göre %90 oranında etkilemektedir.

Sıcaklık- yağış ve sıcaklık-akım değişkenleri arasında ise negatif yönlü bir ilişki mevcuttur. Bir diğer ifade ile sıcaklık değişkeni, yağış ve akım değişkenleri ile ters orantılıdır. Şöyleki sıcaklık değerleri arttıkça, yağış miktarı düşmekte, bu da akım değerlerinde düşüşe neden olmaktadır. Buna karşılık sıcaklık değerleri düştükçe, yağış miktarı artmakta, bu da akım değerlerinde artışa neden olmaktadır. Sonuç olarak değişkenler arasında kuvvetli bir korelasyon mevcuttur.

Şekil 11. Hidroklimatolojik veri serileri arasındaki doğrusal korelasyon.

Tablo 5. Hidroklimatolojik veri serilerinin sıralı korelasyon istatistikleri.

Korelasyon	Kendall's tau-b		Spearman	
	Korelasyon	p-values	Korelasyon	p-values
Sıcaklık- Akım İlişkisi	-0,163	0,109	-0,228	0,119
Yağış-Akım İlişkisi	0,199	0,047	0,301	0,038
Sıcaklık-Yağış İlişkisi	-0,139	0,170	-0,193	0,187

Tablo 6. Çalışma alanında aylık ortalama yağış- akım veri serilerinin sıralı korelasyon istatistikleri.

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık	Yıllık
Kendal Tau	0,386**	0,027	0,123	-0,376**	-0,496**	0,190	0,250*	-0,007	0,149	-0,033	0,068	-0,056	0,200*
p-level	0,000	0,790	0,220	0,000	0,000	0,057	0,016	0,950	0,144	0,742	0,499	0,576	0,045
Spearman R.	0,525**	0,035	0,158	0,599**	0,392**	0,272	0,358*	0,008	0,228	-0,071	0,108	-0,104	0,301*
p-level	0,000	0,815	0,284	0,000	0,006	0,062	0,013	0,957	0,119	0,631	0,463	0,482	0,038

*Korelasyon 0,05 seviyesinde anlamlı

** Korelasyon 0,01 seviyesinde anlamlı

5. Sonuç

Bu çalışmada Bingöl Meteoroloji İstasyonu'na ait sıcaklık ve yağış verilerinin 1970-2017 yılları arasındaki 47 yıllık süreçte göstermiş olduğu eğilime dair erişilen sonuçlar şunlardır:

- Lineer trend analiz sonuçlarına göre Bingöl Meteoroloji İstasyonu'na ait yıllık ortalama sıcaklık değerlerinde 1970-2017 yılları arasında artış eğilimi görülür. Oluşturulan regresyon modeline göre bu dönemde ortalama sıcaklık değeri $0,94C^{\circ}/47y$ civarında artmıştır.

- Bingöl Meteoroloji İstasyonu'nda 1970-2017 döneminde yıllık toplam yağışlar azalış eğilimindedir. Regresyon modeline göre 1970-2017 döneminde yıllık toplam yağışlarda $-22,65$ mm/47y civarında azalış görülür.

- Göynük Çayı Çayağzı İstasyonu'nda 1970-2017 döneminde ortalama akım değerleri kuvvetli azalış eğilimindedir. Regresyon modeline göre 1975-2017 döneminde yıllık ortalama akımda $-0,52$ mm/47y civarında azalış görülür.

- Mann-Kendal Trend analiz sonuçlarına göre, sıcaklık yıllık ortalamaları baz alındığında genel olarak artış eğilimi görülür. Bununla birlikte aylara göre Haziran ve Ağustos aylarında; mevsimlere göre de yaz mevsiminde en anlamlı artışlar görülür.

- Yağış değerlerinde genel olarak anlamlı bir eğilim görülmezken, Nisan yağışlarında kuvvetli azalış eğilimi görülür.

- Akım analiz sonuçları incelendiğinde Ocak, Şubat, Mart ve Ekim aylarında anlamlı bir artış, Mayıs ve Haziran aylarında ise anlamlı bir azalış görülür. Bununla birlikte kış mevsiminde anlamlı bir artış, yaz mevsiminde ise anlamlı bir azalış görülür.

- Korelasyon analiz sonuçlarına göre yağış ve akım arasında pozitif ve doğrusal bir ilişki varken, sıcaklık-yağış ve sıcaklık akım arasında negatif yönlü ve ters orantılı bir ilişki mevcuttur. Yani sıcaklık arttıkça yağış ve akım değerleri düşerken, sıcaklık düştükçe yağış ve akım değerleri artmaktadır.

Sonuç olarak çalışma alanında sıcaklık artışı ve yağış azalışı ile birlikte hissedilmeye başlanan kuraklık eğilimi su kaynakları üzerinde olumsuz etkiler oluşturarak akarsu akım miktarlarının düşmesine etki etmiştir.

Kaynaklar

AKBAŞ, A., ÖZDEMİR, H., 2018. Marmara Denizi Havzasının Hidroklimatolojik Dinamiklerinin Belirlenmesi. Türk Coğrafya Dergisi, 70: 123-131.

ARNELL, N. W., GOSLING, S. N., 2013. The Impacts of Climate Change on River Flow Regimes at the Global Scale. Journal of Hydrology, 486: 351-364.

AVCI, V., GÜNEK, H., 2012. Göynük Çayı (Bingöl) Vadisi'nde Doğu Anadolu Fayı'na Bağlı Olarak Oluşan Heyelanlar ve Özellikleri. III. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu, 4-6 Ekim 2012, Hatay.

BAYAZIT, M., CİĞİZOĞLU, H. K., ÖNÖZ, B., 2002. Türkiye Akarsularında Trend Analizi. Türkiye Mühendislik Haberleri, 420-421-422: 4-5-6.

COMPAGNUCCI, R., DA CUNHA, L., HANAKI, K., HOWE, C., MAILU, G., SHIKLOMANOV, I., STAKHIV, E., 2001. Hydrology and Water Resources. In Climate Change 2001: Impacts, Adaptation and Vulnerability, Contribution of Working Group II to the Third Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Becker A, Zhang J (eds). Cambridge University Press: Cambridge, 191-233.

COUMOU, D., RAHMSTORF, S., 2012. A Decade of Weather Extremes. Nature Climate Change, 2(7): 491-496.

- ÇELİK, M. A., KOPAR, İ., BAYRAM, H., 2018. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Mevsimlik Kuraklık Analizi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22(3): 1741-1761.
- DEMİRCAN, M., GÜRKAN, H., ESKİOĞLU, O., ARABACI, H., COŞKUN, M., 2017. Climate Change Projections for Turkey: Three Models and Two Scenarios. Turkish Journal of Water Science & Management, 1(1): 22-43.
- DOĞAN DEMİR, A., DEMİR, Y., ŞAHİN, Ü., MERAL, R., 2017. Bingöl İlinde Sıcaklık ve Yağışların Trend Analizi ve Tarıma Etkisi. Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi, 4(3): 284–291.
- DOUGLAS, E.M., VOGEL, R.M., KROLL, C.N., 2000. Trends in Floods and Low Flows in the United States: Impact of Spatial Correlation”, Journal of Hydrology, 240: 90-105.
- DUAN, W., HE, B., TAKARA, K., LUO, P., NOVER, D., HU, M., 2017. Impacts of Climate Change on the Hydro-Climatology of the Upper Ishikari River Basin, Japan. Environ Earth Sci, 76(490): 1-16.
- FLEİĞ, A.K., TALLAKSEN, L.M., HİSDAL, H., DEMUTH, S., 2006. A Global Evaluation of Streamflow Drought Characteristics. Hydrology and Earth System Sciences, 10: 535–552.
- GARNER, G., LOON VAN A. F., PRUDHOMME, C., HANNAH, D. M. , 2015. Hydroclimatology of Extreme River Flows. Freshwater Biology, 60: 2461–2476.
- GUPTA, J., BRESSER, T., 2007. Advanced Institute on Global Environmental Change and Water in the Context of the Millennium Development Goals: a Report of the Intensive Seminar on Global Environmental Change and Water, Sept 24–Oct 12 2007, Delft.
- GÜNEK, H., 2006. Murat Nehri Havzasının (Fırat) Su Potansiyeli ve Değerlendirilmesi. Doğu Coğrafya Dergisi, 16: 141-163.
- HODGKİNS G.A., DUDLEY, R.W., HUNTINGTON, T.G., 2005. Summer Low Flows in New England During the 20th Century. Journal of the American Water Resources Association, 41(2): 403-412.
- KAHYA, E., KALAYCI, S., 2004. Trend Analysis of Streamflow in Turkey. Journal of Hydrology, 289(1-4): 128-144.
- KANTARCI, M. D., 2007. Isınma ve Kuraklaşma Sürecinde Türkiye’de Su Üretimi, Su Kullanımı İlişkisi ve Fırat, Dicle, Zap Havzalarında Ormanlar İle Otlakların İslahının Suyun Maliyeti ve Doğal Ekolojik Denge/Kamu Yararı Bakımından Değerlendirilmesi. Mühendislikte, Mimarlıkta ve Planlamada Ölçü Dergisi, Eylül 2007: 70 –76.
- KARABULUT, M., 2011. Kayseri’de Yağış ve Sıcaklıkların Trend Analizi. KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 8(1): 79-90.
- LAİZE C.L.R, HANNAH D.M., 2010. Modification of Climate–River Flow Associations by Basin Properties. Journal of Hydrology, 389: 186–204.
- LU, E., TAKLE, E. S., MANOJ, J., 2010. The Relationships Between Climatic and Hydrological Changes in the Upper Mississippi River Basin: A SWAT and Multi-GCM Study. American Meteorological Society, 11: 437-451.
- OGUNTUNDE, P.G, FRIESEN, J., VAN DE GIESEN, N., SAVENİJE, H.H.G., 2006. Hydroclimatology of the Volta River Basin in West Africa: Trends and Variability from 1901 to 2002. Phys Chem Earth, 31: 1180–1188.
- OGUNTUNDE, P.G., ABIODUN, B.J., 2013. The Impact of Climate Change on the Niger River Basin Hydroclimatology, West Africa. Climate Dynamics, 40: 81–94.

- ÖNÖZ, B., BAYAZIT, M., 2003. The Power of Statistical Tests for Trend Detection. Turkish Journal of Engineering & Environmental Sciences, 27: 247-251.
- ÖZFİDANER, M., 2007. Türkiye Yağış Verilerinin Trend Analizi ve Nehir Akımları Üzerine Etkisi. Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarımsal Yapılar ve Sulama Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- ÖZTURK, M. Z., ÇETİNKAYA, G., VE AYDIN, S., 2017. Köppen-Geiger İklim Sınıflandırmasına Göre Türkiye'nin İklim Tipleri. Coğrafya Dergisi, 35: 17-27.
- SEZER, L. İ., 1990. Türkiye'de Ortalama Yıllık Sıcaklık Farkının Dağılışı ve Kontinentalite Derecesi Üzerine Yeni Bir Formül. Ege Coğrafya Dergisi, 5: 110-159.
- SOYDAN, N. G., GÜMÜŞ, V., ŞİMŞEK, O., GERGER, R., AĞUN, B., 2016. Seyhan Havzası Aylık Ortalama Akım ve Yağış Verilerinin Trend Analizi. Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, 7/2: 319-328.
- STOCKER, T. F., QIN, D., PLATTNER, G. K., TIGNOR, M., ALLEN, S. K., BOSCHUNG, J., MIDGLEY, B. M., 2013. IPCC, (2013): Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.
- SÜTGİBİ, S., 2015. Büyük Menderes Havzasının Sıcaklık, Yağış ve Akım Değerlerindeki Değişimler ve Eğilimler. Marmara Coğrafya Dergisi, 31: 398-414.
- ŞAHİN, K., 2010. Türkiye'de Etkili Olan Hava Durumu Modelleri ile Samsun'da Bazı Meteorolojik Değişkenler Arasındaki İlişkiler: 2008 Yılı Örneği. The Journal of International Social Research, 3(10): 537-557.
- ŞEN, Ö. L., 2013. A Holistic View of Climate Change and its Impacts in Turkey. Report. 5 Istanbul Policy Centre, Sabanci University, Istanbul.
- TEKKANAT, İ.S., SARIŞ, F., 2015. Porsuk Çayı Havzasında Akarsu Akımlarında Gözlenen Uzun Dönemli Eğilimler. Türk Coğrafya Dergisi, 64: 69-83.
- TAGİL, Ş., ALEVKAYALI, Ç., 2014. Eğirdir Gölüne Kuzeyden Dökülen Akarsularda Akım Trendi ve Yağış İlişkisi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17/32: 211-229.
- TONBUL, S., 1990, Bingöl Ovası ve Çevresinin İklimi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 4(1): 347-374
- TOPALOĞLU, F., KAPUR, B., ÖZFİDANER, M., GÜMÜŞ, Z., 2006. Streamflow Trend Analysis in Four Basins of the East Mediterranean Region. Proceedings of International Symposium on Water and Land Management for Sustainable Irrigated Agriculture, April 4-8, Çukurova University, Adana, Turkey, 1-11.
- TURP, M. T., ÖZTÜRK, T., TÜRKEŞ, M., KURNAZ, M. L., 2014. RegCM4.3.5 Bölgesel İklim Modelini Kullanarak Türkiye ve Çevresi Bölgelerin Yakın Gelecekteki Hava Sıcaklığı ve Yağış Klimatolojileri için Öngörülen Değişikliklerin İncelenmesi. Ege Coğrafya Dergisi, 23(1): 1-24.
- TÜRKEŞ, M., SÜMER, U.M., DEMİR, İ., 2002. Reevaluation of Trends and Changes in Mean, Maximum and Minimum Temperatures of Turkey for the Period 1929-1999. International Journal of Climatology, 22: 947-977.

- TÜRKEŞ, M., DENİZ A. Z., 2011. Güney Marmara Bölümü'nün (Kuzey Batı Anadolu) Klimatolojisi ile Yağış ve Akım Dizilerinde Gözlenen Değişimler ve Eğilimler. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 8(1): 1579-1600.
- TÜRKEŞ, M., 2012. Klimatolojik ve Hidrolojik Verilerin İklimsel Değişkenlik Analizi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Coğ 5014 Yüksek Lisans Ders Notları (yayımlanmamış), Çanakkale.
- USTA, A., 2016. Türkiye'nin Su Potansiyelinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma. Küresel Mühendislik Çalışmaları Dergisi, 3(2): 01-09.
- YENİGÜN, K., ECER R., YEŞİLNACAR M. İ., 2009. Hidrolojik Verilerdeki Trendlerin Sebep-Sonuç İlişkisinin Harita Üzerleme Tekniği ile İncelenmesi ve Fırat Havzası/GAP Su Kaynakları için Örnek Bir Uygulama, 2. Ulusal Baraj Güvenliği Sempozyumu, 13-19 Mayıs 2009, Eskişehir.
- ZAIDMAN, M.D., REES, H.G., YOUNG, A.R., 2001. Spatiotemporal Development of Streamflow Droughts in Northwest Europe. Hydrology and Earth System Sciences, 5(4), 733-751.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 41-59, OCAK – 2021

Makale Gönderme Tarihi: 12.11.2020 Kabul Tarihi: 25.12.2020

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE MÜSELLES*

Muselles In Classic Turkish Poetry

Ayşegül AKDEMİR**

ÖZ

Kur'an'da içki yasağını getiren ayetlerde (Mâide/90-91) geçen “hamr” kelimesi, geleneksel anlamıyla şaraba karşılık gelir. Bununla beraber, İslam hukukçularının büyük çoğunluğu şarap dışında kalan diğer sarhoşluk verici içecekleri de “hamr” kapsamına dâhil etmiş ve bunların da haram olduğu yönünde hüküm vermiştir. Hanefi mezhebi ise söz konusu içeceklerden bazıları için daha esnek ve ılımlı bir yaklaşım biçimi sergilemiştir.

Klasik Türk şiirinde zâhidin içeceği olarak karşımıza çıkan “müselles” de Hanefi mezhebi tarafından - üretimi ve tüketimi sırasında bazı şartların sağlanması koşuluyla- haram kapsamına dâhil edilmemiş içeceklerden biridir. Hanefi mezhebini benimsemiş olan Osmanlı Devleti'nin uygulamaları da bu mezhebin görüşleri doğrultusunda olmuş ve söz konusu uygulamalar klasik Türk şiirinde de yansımaları bulmuştur.

Müselles aynı zamanda oldukça sert bir içki çeşidinin de adıdır ve klasik Türk şiirinin son dönemlerinde bu anlamıyla kullanıldığı da görülmektedir.

Bu çalışmada, klasik Türk şiirinde geçen her iki müselles çeşidi örnek metinlerden hareketle irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Şiiri, Zâhid, Hamr, Şarap, Müselles.

ABSTRACT

The word “hamr” in the verse of the Qur’an that prohibits alcohol, corresponds to wine in its traditional meaning. However, the majority of Islamic jurists included other intoxicating beverages other than wine within the scope of “hamr” and ruled that these were also haram. The Hanafî sect took a more flexible and moderate approach to some of the drinks in question.

In classic Turkish poetry, “muselles”, which appears as the drink of the zahid, is one of the beverages not included in the scope of haram by the Hanafi sect -provided that certain conditions are met during its production and consumption. The practices of the Ottoman Empire, which adopted the Hanafi sect, were also in the line with the views of this sect and these practices were reflected in classic Turkish poetry.

Muselles is also the name of a very strong drink and it is seen that it was used with this meaning in the last period of classic Turkish poetry.

In this study, both types of muselles in classic Turkish poetry have been examined with reference to texts.

Keywords: Classic Turkish Poetry, Zahid, Hamr, Wine, Muselles.

*Bu çalışma, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde ve Prof. Dr. Ali YILDIRIM danışmanlığında hazırlanan “Şarabın Serüveni ve Klasik Türk Şiirinde Sarhoşluk Kavramı” isimli doktora tezinin bir bölümü niteliğindedir.

** Arş. Gör., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, aysegulakdemir@firat.edu.tr

Giriş

İslam'ın "hamr" (şarap) konusundaki hükmü, ayet ve hadislerle sabit olmasına rağmen, içki tüketim ve alışkanlığı ile ilgili konular ve sorunlar tarih boyunca İslam toplumlarının gündeminde olmaya devam etmiştir. Bunda, yasağa rağmen içki tüketiminin söz konusu toplumlarda hiçbir zaman sıfırlanamamış olmasının payı olduğu muhakkaktır. Fakat esas mesele, nitelik olarak birbirinden farklı olan keyif ya da sarhoşluk verici birçok içecek çeşidi¹ olmasına rağmen, söz konusu yasağın Kur'an'da "hamr" gibi genel ve mahiyeti tartışmalı olan bir ifadeyle geçiyor olmasından kaynaklanır.² Bu da "hamr"ın tanımı, kapsamı, keyif verici bazı içeceklerin bu kapsama dâhil olup olmadığı ve söz konusu içecekleri içenlere uygulanacak cezalarla ilgili olarak daha sonraki dönemlerde İslam âlimleri arasında birtakım fikhî tartışmaların ve görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

"Sarhoş edici içkiler konusu klasik fıkıh kitaplarında 'Kitâbü'l-Eşribe'³ başlığı altında işlenmiştir" (Taşdelen, 2019: 115). Farklı görüşlere sahip âlimler, eserlerinde bu başlık altında çeşitli ayet, hadis ve İslam tarihinden aktarılan rivayetlerden deliller çıkarmak suretiyle "hamr" kavramı çerçevesinde keyif verici birtakım içeceklerin İslami açıdan durumunu aydınlatmaya çalışmışlardır. Bunu yaparken de şarap dışında kalan ve kendi dönemlerinde tüketilen keyif verici içeceklerle ilgili genel bir hüküm vermek yerine, söz konusu içeceklerin her birini nitelikleri bakımından ayrı ayrı ele alıp değerlendirmiş ve onların helalden başlayıp harama uzanan çizgi üzerindeki yerlerini belirlemişlerdir.⁴

Çalışmamızın konusu olan müselles de İslam hukukçularının dinî hükmünün ne olduğu konusunda üzerinde tartışmış ve hakkında farklı görüşler beyan etmiş olduğu içeceklerden biridir. Bu görüşlere geçmeden önce ise fakihlerin "hamr"ı nasıl tanımlamış olduklarına ve şarap dışında kalan diğer sarhoşluk verici içecekleri hangi gerekçelerle "hamr" kapsamına dâhil edip etmediklerine bakmamız gerekir. Çünkü müselles hakkında verilmiş olan farklı hükümler de söz konusu gerekçeler çerçevesinde şekillenmiştir.

Fıkıh âlimleri "hamr"ı, genel olarak "taze üzüm sırasının pişirilmeksizin kendi kendine kaynayıp kabarması (fermantasyon), kuvvetlenip sarhoş edici hâle gelmesi ile elde edilen içecek" olarak tanımlarlar. Bu tarifin geçmişte olduğu gibi günümüzdeki karşılığı da "şarap"tır (Bayındır, 1980: 5). Kur'an'da kesin olarak yasaklanmış olan içki, "hamr" yani şaraptır. (Mâide/90-91)

¹ Niteliklerine ve yapılış şekillerine göre her biri farklı bir şekilde isimlendirilmiş olan bu içecekler, genel olarak ise "müskirât" ya da "nebîz" gibi isimlerle anılırlar.

² "Hamr" kelimesi, "örtmek, saklamak, gizlemek; mayalandırmak, maya ile kabartmak" gibi anlamları olan bir mastar (Mutçalı, 1995: 248) olmakla beraber, şarap için de isim olarak kullanılmıştır. Şaraba neden "hamr" denilmiş olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş olsa da söz konusu görüşlerin tamamının şarabın yapılış şekline ve insan üzerinde ortaya çıkardığı etkilere dayandırılmış olduğu görülmektedir: "Bazılarına göre akli örttüğü için hamr denilmiştir. Yani hamr; akli örten içki manasına gelir. Diğer bazılarına göre, şaraba hamr denilmesi şarap olması için örtüldüğündendir. Bu hâlde hamr; örtülmek suretiyle yapılan içki demektir. Bazılarına göre hamr, muhâmereden alınmıştır. Muhâmere ise karıştırmak demektir. Şarap akli karıştırdığı için ona bu isim verilmiştir. Bazılarına göre ise bu kelime bırakmak manasından alınmıştır. Çünkü şarap kıvamını buluncaya kadar kendi hâline bırakılır. İbn Abdilberr ise (ö. 463) 'En iyisi, bu manaların hepsi şarapta mevcuttur demektir. Zira şarap, kıvamını bulup sakinleşinceye kadar bırakılır. İçildiği vakit ise akla galebe çalacak derecede onu karıştırır ve örter' der" (San'ani'den aktaran Özcan, 2015: 80). Yine benzer bir ilişki şarabın "şümûl" olarak isimlendirilmesi konusunda da vardır. Nitekim şarap, akli sarıp sarmalayarak örttüğü için "hamr"ın yanı sıra "şümûl" olarak da isimlendirilmiştir (İsfahânî'den aktaran Taştanova, 2012: 18).

³ "Fıkıh kitaplarında geçen 'eşribe' kelimesi, sözlük anlamı bakımından içilebilen bütün sıvı maddeleri kapsamakla birlikte dinî literatürde ve örfî kullanımda içilmesi dinen yasaklanan veya dinî hükmü tartışmalı olan sarhoş edici sıvı maddelerin adı olmuştur" (Baktır, 2000: 459).

⁴ "Hamr"ın tanımlanması, kapsamı, "hamr"la ilgili hükümler, şarap dışında kalan keyif verici içeceklerin yapılış şekilleri, nitelikleri, helal ya da haram olarak kabul edilmelerinin hangi ölçütlere bağlanmış olduğu ve fakihlerin onlar hakkında verdikleri hükümlerle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bk. Önce, N. (2013). *Mervezi'nin El-Kâfi Adlı Eseri Çerçevesinde İlk Dönem Hanefî Literatüründe Eşribe*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Sakarya; Taştanova, A. (2012). *İslam Ceza Hukukunda İçki İçme ve Sarhoşluk Haddi (Haddü's-Şürb ve Haddü's-Sükr) Ayırımı ve Hukuki Sonuçları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara; Bayındır, A. (1980). *İslam Açısından Sarhoş Edici İçkiler*. *İslam Medeniyeti Mecmuası*, IV(3), 3-17; Özer, S. (2010). İçkinin (Alkollü İçeceklerin) Yasaklanmasında Fukahânın Esas Aldığı Ölçüler. *Bilimname*, XVIII(1), 55-91.

Dolayısıyla da “hamr”ın (şarap) haramlığı konusu hiçbir ihtilafa yer bırakmayacak derecede açık ve kesindir. Şarap dışında kalan diğer alkollü içecekler ise tanım olarak “hamr”ın kapsamı dışında olmakla beraber, üzümün dışındaki maddelerden yapılan ve aynı vasfa sahip sarhoşluk veren içeceklere ise mecazen “hamr” ismi verilir ve onların haramlığı da kıyas yoluyla sabit olur (Serahsî vd.’nden aktaran Erdoğan, 2014: 203). Yani şarap dışında kalan diğer sarhoşluk verici içecekler tanım olarak “hamr” kapsamı dışında kalmakla beraber, insan üzerinde ortaya çıkardıkları etki (sarhoş etme) bakımından “kıyas” yöntemiyle “hamr” ve dolayısıyla haram kategorisine dâhil edilmişlerdir. Böyle bir yaklaşım biçimi, İslam hukukçularının tamamı için söz konusu olmasa da büyük bir çoğunluğu için geçerlidir. “Bu gruptakiler, çoğu sarhoş eden her içeceğin hamr olduğu görüşündedirler. Bu içeceğin ana maddesinin üzüm, hurma, incir veya baklagillerden mısır, arpa ve hatta bal olması sonucu değiştirmez. Bu görüş, Şafiiiler, Malikiiler, Hanbeliler, Zahirîler ve hadisçilerin çoğunluğu tarafından benimsenmiştir” (Şirâzî vd.’nden aktaran Özer, 2010: 62). Hanefî mezhebinin konuya yaklaşımı ise daha farklıdır. Çünkü “Hanefilere göre Kur’ân-ı Kerîm’in hamrı yasaklama nedeni, ‘içkinin insanları Allah’ı anmadan (alıkoymas), insanlar arasında düşmanlığa ve insanların birbirlerine karşı kin ve nefret duymasına sebep olması’dır. (Mâide, 5/91) Bu ayette geçen yasaklama nedenleri, ancak kişinin sarhoş olması hâlinde gerçekleşebilir. Bu durumda hamrın dışındaki nebîz türü içeceklerde sadece sarhoş eden miktarın yasak olması gerekir” (İbn Rüşd’den aktaran Özer, 2010: 74).

Hanefilik ile diğer mezhepler arasındaki bu görüş farklılığına bağlı olarak da fakihlerin çiğ üzüm suyunun fermantasyonu ile elde edilen hamrın dışında kalan keyif ya da sarhoşluk verici içeceklerle ilgili görüşlerini iki grupta ele almak gerekir. Maliki, Şafii ve Hanbeli mezhepleri ile Hanefî mezhebinden İmam Muhammed’in görüşüne göre “Çoğu sarhoş edenin azı da haramdır.” hadisi gereğince söz konusu içeceklerin azını da çoğunu da içmek haramdır ve bunların hükmü de hamr ile aynıdır. İmam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Yûsuf’a göre ise sarhoş olmak ve eğlenmek gayesiyle imal edilmiş olan içkilerin bir damlasını bile içmek haramdır. Ancak harareti gidermek ve vücuda kuvvet vermek için pişirilerek ya da pişirilmeden yapılan şurup ve hoşaf lar kuvvetlenip ekşise ve sarhoş edici bir hâle gelseler bile dinî ve dünyevi menfaatler elde etmek için vücuda kuvvet vermek gayesiyle sarhoş etmeyecek miktarda içilebilir. Bu iki büyük İslam âliminin beyanlarına göre “Çoğu sarhoş edenin azı da haramdır.” hadisi, bu şurupları kapsamamaktadır. Çünkü Hz. Peygamber ve ashabın büyüklerinden bu hususta kuvvetli nakiller vardır. İki farklı görüşe sahip olan fakihler, söz konusu içeceklerin eğlenmek amacı ile içilmeleri hâlinde tek bir damlasının bile haram olduğu hususunda ise ittifak hâlinde dirler (Ebû Dâvud vd.’nden aktaran Bayındır, 1980: 7-8).

Bakış açısındaki bu farklılığa bağlı olarak şarap dışında kalan diğer bazı keyif verici içecekleri tüketenlere uygulanacak olan cezai yaptırımlarla ilgili olarak da Hanefilik ile diğer mezhepler arasında bir ayrışmanın ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim “şarap dışında kalan ve kuru üzüm, kuru hurma, arpa, darı, bal gibi maddelerden elde edilen ve nebîz, fadîh, tılâ, bit‘, nakî‘, seker, halîtan, mizr, cia gibi isimlerle anılan içeceklere suda bekleme süresine, pişirilip pişirilmediğine, kaynama miktarına, köpürme ve keskinleşme safhalarına, sade veya karışık olmasına, hatta üretiminde kullanılan kap ve alete ve üretim usulüne göre farklı dinî hükümler verilmekle birlikte fakihlerin bu tür içeceklerin normalde sarhoş edicilik vasfı taşımasını haram sayılmaları için yeterli gördüğü, Hanefiler’in, özellikle de Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’un ise bu gruptaki bazı içeceklerin sarhoşluk vermeyen miktarının içilmesini haram saymadığı veya had ile cezalandırmadığı bilinmektedir” (Baktır, 2000: 460).

Fakihlerin şarap dışında kalan keyif verici içeceklerle ilgili bu farklı yaklaşımları, içki yasağına bağlı olarak uygulanan cezai yaptırım konusunda da “sarhoş olsun veya olmasın hamr kullanan kimseye uygulanan ‘hadd-i hamr’ ile hamr dışındaki diğer içkileri kullanıp sarhoş olan kimseye uygulanacak ‘hadd-i sekr’” (Baktır, 2000: 461) şeklinde bir ayrımın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslam hukukçularının büyük çoğunluğu, kişinin alkollü herhangi bir içkiyi içmesi durumunda -sarhoş olsun veya olmasın- suçun “içme” unsurunun gerçekleşeceği görüşündedirler. Zira “Çoğu sarhoşluk veren şeyin azı da haramdır.” hadisinden de anlaşılacağı gibi, alkollü içeceklerin azı da çoğu da yasaklanmıştır. Hanefiler ise -sarhoş etsin ya da etmesin- içilen şeyin şarap (hamr) olması hâlinde suçun oluştuğunu kabul etmekle beraber, şarap dışındaki alkollü içeceklerin sırf içilmiş olmasının yeterli olmadığını, suçun oluşması için sarhoş olmanın da şart olduğunu ileri

sürmüşlerdir (Ebû Dâvud vd.'nden aktaran Yıldırım, 2001: 35). Dolayısıyla da “hadd-i hamr”da şarap ve hamr kapsamına giren diğer içecekleri içmenin kendisi -miktarına bakılmaksızın- suç teşkil ederken “hadd-i sekr”de ise cezalandırılma sebebi sarhoşluk verme niteliğine sahip herhangi bir içeceği içmek değil, sarhoş olacak kadar içmektir. Yani had cezası kişiye sarhoşluk veren bir içeceği içtiği için değil, sarhoş olacak kadar içtiği için verilmektedir.

Bu çalışmada, İslam hukukçularının hakkında farklı dinî hükümler vermiş olduğu müselles kavramının klasik Türk şiirindeki işleniş şekli ele alınacak ve bunun arka planında yatan dinî ve sosyal gerçekler irdelenmeye çalışılacaktır. Bununla beraber, konuyla ilgili kaynaklardan edinmiş olduğumuz bilgiler ve tespit etmiş olduğumuz beyitler söz konusu kavramın iki ayrı başlık altında ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Çünkü “müselles” olarak isimlendirilmiş olan iki ayrı içecek çeşidi vardır ve bu çeşitlilik klasik Türk şiirinde de kendisini göstermektedir. Bunlardan ilki, sıklıkla “şer’î” sıfatıyla birlikte kullanılan ya da “şeriata uygun” olduğuna doğrudan ya da dolaylı göndermede bulunulan müselles çeşididir. Bu sebeple müsellesin bu çeşidi “şer’î müselles” başlığı altında ele alınacaktır. İkinci müselles çeşidi ise daha geç döneme ait metinlerde karşımıza çıkan ve “şer’î müselles”e göre çok daha sınırlı bir kullanım alanına sahip olan “İstanbul müsellesi”dir. İstanbul müsellesinin kullanım şekli ve yoğunluğu oldukça yüzeysel ve sınırlı olmasına rağmen, sona doğru yaklaştıkça klasik Türk şiirinin nasıl bir dönüşüme uğramış olduğuna örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Şer’î Müselles

Sarhoş olmak ve eğlenmek amacıyla imal edilmiş olan her türlü içkiyi “hamr” kapsamında kabul etmiş olan Hanefî mezhebindeki ortak görüşe göre bunlardan seker, fadîh, naki’üz-zebîb, bâzik ve munassaf sırf sarhoş olmak ve eğlenmek gayesiyle içildiği ve o niyetle imal edildiği için bunların azını da çoğunu da içmek haramdır. Satılmaları da Ebû Hanîfe’ye göre mekruh, İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’e göre ise haramdır (Serahsî vd.’nden aktaran Bayındır, 1980: 10). “Cumhûrî, halîtân ve tatlı üzüm suyunun üçte biri kalıncaya kadar pişirilmesiyle elde edilen müselles ile üzüm veya hurmanın üzerlerine su dökmek suretiyle elde edilen hoşafı (nebîz-i temr, nebîz-i zebîb) kabarıp kuvvetlenseler bile sarhoş edici bir hâle gelmedikçe Hanefî mezhebine göre helaldir. Bal, incir, arpa, buğday ve darı şurupları da aynı hükümdedir. (Bunlar) müskir hâle gelince de yalnız sarhoşluk vermeyecek miktarını bedene kuvvet vermek maksadıyla içmek İmam-ı A’zam ve İmam Ebû Yûsuf’a göre caizdir. Sekr (sarhoşluk) veren veya sekr vereceği zannedilen miktarını içmek ise haramdır” (Kâşânî vd.’nden aktaran Bayındır, 1980: 11).

Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Hanefîliğin bir içecek ile ilgili hüküm vermesinde onun alkol barındırıp barındırmadığı meselesinden ziyade tüketilmesi sırasındaki niyet (eğlenmek ve sarhoş olmak amacıyla içmemek) esas ölçüt olarak kabul edilmiştir. “Sarhoş edici” bir nitelik kazanmış olan içeceklerin “dinî ve dünyevi menfaat” elde etmek için “sarhoş etmeyecek miktar”da içilmesine izin vermiş olan bu görüşün yansımaları klasik Türk şiirinde de görmektediriz. Riyâzet sebebiyle zayıf düşmüş olan sufinin vücuduna kuvvet vermek niyetiyle müselles içtiğinin söylenmesi, Hanefîliğin müsellesle ilgili hükmünü oldukça dolaysız bir şekilde ortaya koyar:

Riyâzet birle olmagın teni gas

Mizâc için içer sûfî müselles (Edirneli Nazmî-G. 1049/1)

Taze üzüm şirasının ya da bir kilo kuru üzüme iki kilo su katmak suretiyle elde edilen karışımın üçte ikisi gidip üçte biri kalıncaya kadar kaynatılıp pişirilmesiyle elde edilen bir içecek olan müsellesi (Onay, 2000: 339-340) “hamr” kapsamı dışında tutan Hanefî mezhebinin müselles hakkında verdiği hükmün dayanaklarından biri, üzüm suyunun üçte ikilik kısmı gidene kadar kaynatılması neticesinde mekruh olan kısmının gidip helal olan kısmının kaldığına dair kabuldür (Önce, 2013: 71). Bu oranın bir içeceğin helal sayılması konusunda esnetilemez bir ölçüt olduğunu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi’nin bu konuda vermiş olduğu bir fetvadan anlıyoruz. Nitekim “Nısfî yâhûd sülûsi bâkî kalınca şîre-i matbûh idüp içmek şer’an câ’iz olur mı?” şeklindeki soruya “Sülûsi bâkî kalan ibâdete kuvvet virmek için tecvîz olunmuşdur ammâ nısfî kalan şîre olıcak harâmdur.”

(Eliacıık, 2019: 175) şeklinde cevap veren Ebussuûd Efendi, başlangıçtaki miktarından geriye üçte biri kalacak şekilde kaynatılmış olan şıranın (müselles) helal, yarısı kalacak şekilde kaynatılmış olanın ise haram olduğunu beyan etmek suretiyle söz konusu oranın bir içecek ile ilgili hüküm vermede belirleyici olduğunu ortaya koymuş olur. Dolayısıyla da yine müselles konusundaki başka bir fetvasında “Zeyd ‘hamr içersem avretim boş olsun.’ dese, müselles içse nice olur?” sorusuna “Sahih müselles ise avreti boş olmaz.” şeklinde cevap veren (Düzdağ, 2018: 186-187) Ebussuûd Efendi’nin “sahih müselles”ten kastının söz konusu orana uygun olarak üretilmiş müselles olduğu anlaşılmaktadır. Nedîm’in müselles satan esnafı “hamr”ı “müselles” olarak satmakla itham etmesinin altında da muhtemelen bu “sahih” ya da “sahih olmayan” müselles ayrımı bulunmaktadır. Helal olarak kabul edilebilmesi için gerekli olan şartlara uygun olarak üretilmemiş olan müselles, sahîh olmaz ve dolayısıyla da “hamr” yani “haram” dairesine dâhil olur. Haram kapsamı içine giren böyle bir içeceği “müselles”, dolayısıyla da “helal” olduğu iddiasıyla satan esnaf da zaten haram olan “hamr”i satarken işine bir de hile katmak suretiyle haramın üzerine haram eklemiştir:

Mürâyî hamri müselles deyü satup zâlim

Şarâbın üstüne hürmet biraz da hîle katar⁵ (Nedîm-K. 12/21)

Yine Edirneli Nazmî’nin de meyhanecinin zâhitlere “müselles” diye şarap, yani hamr içirdiğini söylediği beytinde de benzer bir ima vardır:

Puhteler hammâr zühhâdı müsellesdür diyü

İçirür sâfî şarâb-ı hâm ider efkâr mest (Edirneli Nazmî-G. 949/4)

Üzüm şırasının başlangıçtaki miktarının üçte biri kalıncaya kadar pişirilmesinden dolayı “müselles” olarak adlandırılan bu içecek, pekmez gibi oldukça yoğun kıvamlıdır. Müsellesin aynı zamanda “deve katranı” anlamına gelen “tılâ” olarak da isimlendirilmesinin sebebi zaten budur. Nitekim müselles, koyu kıvamı dolayısıyla, develerin uyuz vb. hastalıklardan kurtulması için kullanılan katrana benzediği için “tılâ” olarak da isimlendirilmiştir (Nesefî vd.’nden aktaran Önce, 2013: 53)⁶ Müsellesin diğer bir adı da “selâse”dir (Arslan, 2012: 45; Onay, 2000: 340). Bu isimlerin yanı sıra müselles “cumhûrî” ya da “cumhûrî şarâb” denildiği de görülmektedir (Onay, 2000: 417; Arslan, 2012: 35). Fakat müselles kaynatma/pişirme işleminden sonra tekrar su katılmaz iken cumhûrî, tıpkı müselles gibi üçte biri kalıncaya kadar pişirilen üzüm suyuna buharlaşan miktar kadar

⁵ Beyitte geçen “hürmet” kelimesi, “saygı, saygınlık” anlamları ön planda olan bir kelime olmakla beraber, aynı zamanda “haramlık” anlamına da gelmektedir. Söz konusu kelime, şarabın geçtiği beyitlerde sıklıkla onun haram oluşuna gönderme yapacak şekilde kullanılmaktadır.

⁶ Müsellesin “tılâ” olarak isimlendirilmesinin İslam tarihinden aktarılan bir rivayete dayandığını görmekteyiz. “Rivayette Hz. Ömer, Ammar b. Yâsîr’e yazdığı mektupta, kendi(si)ne Şam’dan getirilen bir içkiden bahsetmiş, Ammar’a yanında bulunanlara bunu içmelerini emretmesini ve bununla içkilerini zenginleştirmelerini tavsiye etmiştir. Bu içki için Hz. Ömer, üçte ikisi gidip üçte biri kalıncaya kadar ateşte pişirilmesiyle haram kısmının gittiği, tatlı ve helal olan kısmının kaldığı, deve tılâsına (deve katranına) benzediği şeklinde tanımlamalarda bulunmuştur” (Ebû Yûsuf’tan aktaran Önce, 2013: 66).

Tılâ, “müselles” için de kullanılan bir isim olmakla beraber, aynı zamanda doğrudan şarap (hamr) anlamına da gelmekte ve bu anlamda da kullanılmaktadır (İbn Manzûr’dan aktaran Toprak, 2000: 187). Klasik Türk şiirinde söz konusu içecek için neredeyse her zaman “müselles” isminin tercih edilmiş olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte sâkinâmelerde “tılâ”nın “şarap” anlamında da kullanılmış olduğuna rastladık. Meyhaneyi tasvir ettiği bölümde şarabı güneş ışığına benzeten şair, şarabı tükenmeyen meyhaneyi de “akşamı olmayan bir sabah” olarak nitelemektedir:

San pertev-i mihr idi tılâsı

Yoğ idi sabâhının mesâsı (Riyâzî-Sâkî-nâme/815)

suyun ilave edilip ilk baştaki miktarına yükseltildikten sonra biraz pişirilip sarhoş edici hâle gelmesi ile elde edilir (Bayındır, 1980: 10).

Bütün bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Hanefî mezhebi bir içecek hakkında hüküm verirken onun üretimi ve tüketimi sırasında güdülen amacı esas almış ve helal olduğuna hükmettiği içecekler konusunda da “sarhoş olmayacak miktar” şeklinde bir sınırlandırma getirmiştir. Buna bağlı olarak da sarhoşluk seviyesine varmadığı sürece söz konusu içecekleri içenlere cezai bir yaptırım uygulanmasını (hadd-i sekr) gerekli görmemiştir. Hanefî mezhebini benimsemiş olan Osmanlı Devleti de bu mezhebin -üretim ve tüketimi ile ilgili bazı ölçütlerin sağlanmış olması şartıyla- “hamr” kapsamına almayarak hakkında helal hükmü vermiş olduğu boza, müselles, bal şurubu, arpa suyu ve nar şurubu gibi içeceklerin Müslüman kesim tarafından da üretimine, satışına ve tüketimine izin vermiştir (Mantran, 1990: 190). Bununla birlikte, söz konusu içeceklerin helal sayılmaları durumu “sarhoş edici bir hâle gelmemiş olmak”, “eğlenmek ve sarhoş olmak amacıyla içmemek” ve “sarhoşluk vermeyecek miktarda içmek” gibi subjektif ölçütlere bağlanmıştır. Bunun da söz konusu içeceklerin tüketimini suistimale açık hâle getirebilme ihtimali ortadadır. Özellikle “müselles”in klasik Türk şiirindeki ele alınma şekline fazlasıyla yansımış olduğunu göreceğimiz bu husus, onun klasik Türk şiirinde “riyakâr” olarak nitelendirilen zâhid tipiyle ilişkilendirilmesinde de oldukça etkili olmuş gibi görünmektedir.

Şer’î açıdan tüketilmesine -üretimi ve tüketimi sırasında belirli şartları sağlaması koşuluyla- izin verilmiş olan müsellesin Osmanlı döneminde Müslüman kesim tarafından serbest bir şekilde tüketildiğini, özellikle de ulemâ sınıfı arasında tercih edilen bir içecek olduğunu tarihçi ve aynı zamanda şair olan Gelibolulu Mustafa Âlî’nin 16. yüzyıl İstanbul sosyal hayatını yansıtan “Mevâ’idü’n-nefâ’is fî kavâ’idi’l-mecâlis” adlı eserinde yer alan bir şiirinden çıkarmak mümkündür. Çeşitli halk tabakaları ve insan gruplarıyla belirli içecekleri ilişkilendiren ve onlara meşreplerine uygun olan içeceğin ikram edilmesi gerektiğini söyleyen Gelibolulu Mustafa Âlî’ye göre keyif ehline kahve, çöl Araplarına süt, şanlı kişilere şeker şerbeti, Tatarlara kımız, uğursuz Rusa şarap, kederli kişiye katran, kadıya şeriata uygun olan müselles, riyakâr rinde rakı, âşığa taze şarap, zâhitlere ise gönle hoş gelen su sunulmalıdır:

Ehl-i keyfe kahve yeğdür zümre-i ‘urbâna şîr
Şerbet-i şekkerden eyle merdüm-i zî-şâna şîr
Hayl-i Tâtâra kımız sun Rûs-ı menhûsa şarâb
Cümleden yeğdür mükedder meşrebe ammâ ki kîr
Kâziya şer’î müselles rind-i sâlûse ‘arak
‘Âşîka sahbâ-yı ter zühhâda âb-ı dil-pezîr (Şeker, 1997: 332)

Her ne kadar Gelibolulu Mustafa Âlî’deki kadar açık olmasa da müsellesin belirli bir kişi ya da grupta ilişkilendirilmesi meselesini Bâkî’de de görmekteyiz. Bâkî, içkiye düşkünlüğü ile bilinen II. Selim’in tahta oturması münasebetiyle söylemiş olduğu bir kasidesinde aynı zamanda “üçgen” anlamı da olan “müselles” kelimesini söz konusu içeceğe de gönderme yapacak bir şekilde kullanır. Padişahın elinde tutmuş olduğu parlak kadehi bir elmas parçası olarak hayal etmiş olan şair, elmasların üçgensel bir yapıda yontulmasına işaret eden “müselles” kelimesiyle örtük bir şekilde söz konusu içeceğe de işaret eder. Buna göre, bir elmas parçası gibi olan kadeh onun elinde müselles (üçgen) şeklinde görünmekte ya da saydam olan kadeh, içindeki müsellesi (söz konusu içeceği) göstermektedir:

Müselles gösterür dâyim temâşâ eyleseñ elde
Meger kim pâre-i elmâsdur câm-ı dirahşânı (Bâkî-K. 5/15)

Bu beyit, örtük bir şekilde de olsa müsellesin ulema sınıfının yanı sıra bir padişah tarafında da tercih edilen bir içecek olduğuna işaret olarak kabul edilebilecek olması bakımından önemli olmakla birlikte, müsellesin klasik Türk şiirindeki genel kullanım alanının dışındadır. Çünkü daha önce de söylemiş olduğumuz gibi klasik Türk şiirinde müselles, esas olarak zâhidin içeceği olarak söz konusu edilir.

Genellikle zâhidin içeceği olarak karşımıza çıkan ve doğrudan veya dolaylı olarak onunla ilişkilendirilen müsellesin şiirimizde böyle bir kullanım alanına sahip olmasını tarihin ve sosyal hayatın gerçeklerinden bağımsız düşünmemek gerekir. Zira asırlarca devam etmiş olan medrese-tekke çatışması, bunların temsilcileri ve temsil ettikleri değerler arasında da bir sürtüşmeyi ve çatışmayı doğal olarak beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla klasik Türk şiirinde âşık/sarhoş tipinin karşısına konumlandırılmış olan zâhid tipinin özellikleri düşünüldüğü zaman, onun sosyal hayattaki ulemâ sınıfının şiirdeki karşılığı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zaten bazı şiirlerde müsellesin onun şiirdeki karşılığı olan zâhid/sûfi tipiyle değil, doğrudan doğruya ulemâ sınıfıyla ilişkilendirilmiş olduğunu görmek bu yaklaşımı destekler niteliktedir:

°Usâresini müselles deyü içer °ulemâ

Ko hürmetine delil istesün füsürde-dilân (Yârî-Sâkî-nâme/VII-56)

Müsellesin klasik Türk şiirinde zâhid tipiyle özdeşleştirilmiş olması, söz konusu içeceğin ulemâ sınıfı tarafından tercih edilen bir içecek olmasıyla yakından ilgilidir. Ama bu ilginin tarihî ve sosyal bir gerçekliğinin olması, sembolik bir boyuttan yoksun olduğu anlamına gelmemektedir. Söz konusu ilişkinin sembolik boyutuna açıklık getirebilmek için öncelikle klasik Türk şiirinde âşık/sarhoş tipinin içeceği olan şarap ile zâhidin içeceği olan müsellesin dinî hükümlerini ve insan üzerinde ortaya çıkardıkları etkinin derecesini karşılaştırmak gerekir. Her ne kadar fazla içilmesi durumunda sarhoşluk verebilen bir içecek olsa da müsellesin şarap karşısındaki durumu “noksan olmak” şeklinde özetlenebilir. Nitekim İslam hukukçularının büyük bir çoğunluğu şarap dışında kalan diğer sarhoşluk verici içecekler için de kıyas yoluyla “haram” hükmü vermiş olmakla beraber, bunların haramlığının “hamr”ın (şarap) haramlığından noksan olduğuna ve helal olduklarına inanan bir kişinin de dinden çıkmış olmayacağına hükmetmişlerdir (Bayındır, 1980: 10). Müselles sadece haramlık derecesi bakımından değil, insan üzerinde ortaya çıkardığı etki bakımından da şaraba kıyasla eksiktir. Nitekim kaynatılmış olan müsellesin verdiği sarhoşluğun derecesi şaraptan azdır ve bu nedenle de “hâm” olarak nitelendirilen şarap, müsellese göre daha fazla rağbet gören ve kıymetli bir içecektir (Armutlu, 2015: 118).

Âşık/sarhoş ve zâhid tiplerinin içecekleri olan şarap ve müselles arasındaki bu farklar, söz konusu tiplerin binekleri olarak zikredilen unsurların niteliklerine de doğrudan yansır. Bunun temelini oluşturan şey ise klasik Türk şiirinde aşk/şarap ve at unsurları arasında kurulmuş olan benzerlik ilişkisidir. “Aşk/şarap ve at arasında kurulan ilişkinin temel sebebi, aşk yoluna yolcu olan insanın katetmesi gereken mesafelerin olmasıdır. Söz konusu unsurlardan at, madde âlemindeki yolculukların vasıtası iken aşk/şarap ise manevî yolculukta mesafe katedebilmeyi sağlar” (Yıldırım ve Akdemir, 2019: 108). Aşk/şarap atı, âşık/sarhoşların bineğidir. Onlar bu binek vasıtasıyla menzile doğru hızla yol alırlar. Zâhidin bineği ise “rahvan bir katır” ya da “topal bir eşek”tir. Onun bineğindeki bu eksiklik, esasında zâhidin irade ve muhabbetindeki eksiklikten başka bir şey değildir (Yıldırım ve Akdemir, 2019: 109). Böylece zâhidin maneviyatındaki eksiklik, müsellesin sarhoş etme derecesindeki eksiklik ve yine zâhidin aşk yolundaki bineğinin eksik ve kusurlu oluşu gibi hususlar sebep ve sonuç ilişkisi içinde bütünleşir.

Her ne kadar amaçları ortak ya da benzer olsa ya da öyle gibi görünse de âşık/sarhoş ve zâhidlerin söz konusu amaca ulaşmak için seçmiş oldukları yol ve vasıta (aşk-akıl ya da şarap-müselles) farklıdır. Söz konusu farklılıklar da onların klasik Türk şiirinde birbirine karşıt bir şekilde konumlanmış olmaları sonucunu doğurmuştur. Sarhoşların şarap, zâhidin ise müsellele ilişkilendirilmiş olmasını da bu karşıtlığın yansması olarak değerlendirmek gerekir. Klasik Türk şiirinde şairlerin sürekli olarak zâhid tipine yönelttikleri eleştiriler de -gerçek hayatta öyle olsun veya

olmasın- onların şiirin itibari dünyası içinde kendilerini âşık/sarhoş olarak tanımlamış ve konumlandırmış olmalarından kaynaklıdır. Bunun sonucu olarak Hak âşıklarının (sarhoş) temsil ettiği değerlerin tarafı ve savunucusu olarak karşımıza çıkan klasik Türk edebiyatı şairleri, zâhidin temsil ettiği değerlerle sürekli çatışma hâlinde karşımıza çıkarlar. Söz konusu çatışma şarap içmek konusunda ortaya çıktığı zaman ise müsellesin çeşitli mezhepler açısından tartışmalı olan dinî hükmü ve helal olarak kabul edilmesinin de subjektif ölçütlere bağlı olması, şairlere zâhidi eleştirme konusunda oldukça uygun bir zemin hazırlar. Çünkü haram olduğu gerekçesiyle kendisi şarap içmediği gibi içenleri de ayıplayan zâhid, müselles içme konusunda ise hiçbir çekince göstermemektedir.

Klasik Türk edebiyatı şairleri, müselles üzerinden zâhidi hedef alırken genellikle müsellesin helal sayılması için gerekli olan şartları gündeme getirirler. Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, üçte ikisi gidip üçte biri kalıncaya kadar kaynatmak bu şartların en önemlilerinden biri durumundadır. Ancak söz konusu oranın “helallik” ölçütü olarak kabul edilmiş olması meselesine müsellese yer verdikleri beyitlerinde sıklıkla göndermede bulunmuş olan şairlerimiz, buna pek ikna olmuş değillerdir ya da zâhidi sataşabilmek için öyle görünmeyi tercih ederler. Buna bağlı olarak da müselles genellikle, haram olduğu gerekçesiyle şarap içmeyen riyakâr zâhidin helal yoldan keyiflenmesini sağlamaya yarayan bir kılıf olarak karşımıza çıkar. Bunda, yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, “hamr” kapsamına alınmamış keyif verici içeceklerle ilgili olarak verilen hükmün subjektif ölçütlere dayanıyor olmasının büyük payı vardır. Çünkü söz konusu içeceklerin helal dairesinde kalabilmesinin ölçütü, “sarhoş edici bir hâl”e gelmemiş olmaktır. Yapıldıktan sonra bekletilmek suretiyle “sarhoş etme” özelliği kazanması durumunda ise helalliğin ölçütü “sarhoş etmeyecek miktar”la sınırlandırılmıştır. İşte şairlerimize göre bu subjektif ölçütler, haram olduğu için şarap içmeyen ama dünya zevklerinden de uzak kalmayı başaramayan zâhid için “helal” yoldan keyiflenme konusunda bir fırsata dönüşür. Müsellesin pişirilerek imal edilen bir içecek olmasını ifade etmenin yanı sıra, pişirildikten sonra fermente olacak kadar bekletilmiş olmasına da gönderme yapan “kaynatma” fiili, zâhidin riyakârlığını anlatmanın aracı olarak karşımıza çıkar:

Müselles kaynadıp bint-i ʿinebden zâhid-i sâlûs

Selâse ʿakdi ile pek safâlanmış helâlinden⁷ (Sünbülzâde Vehbî-G. 205/4)

Müsellesin geçtiği ve “helal sayılma” vurgusunun ön planda olduğu bu beyitlerde şairler, müsellesin dinî hükmünün tartışmalı olmasına genellikle üstü örtülü bir şekilde işaret ederler. Osmanlı döneminde Ramazan ayı dolayısıyla uygulanan şarap yasağına da göndermede bulunduğu bir beytinde Muhibbî, “sana olmuşdur helâl” diyerek zâhidle aynı safta yer almadığını ifade etmiş olur. Âşıklar, şarap içmek için bayramın gelmesini beklerken müsellesi helal dairesi içinde kabul eden zâhidin onu içmesinin önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır:

Zâhidâ var iç müselles saña olmuşdur helâl

Ehl-i ʿışk içsün şarâb-ı hâmi bayram irtesi (Muhibbî-G. 3407/4)

“Müselles” redifli üç tane gazel söylemiş olan Edirneli Nazmî’de ise diğer şairlerden oldukça farklı bir yaklaşım şekliyle karşılaşırız. O da diğer şairler gibi müselles içmeyi helal yoldan

⁷ Beyitte geçen “selâse akd” ve “helâl” ibareleri, üzüm suyunun üçte biri kalıncaya kadar kaynatılmasının onu helal kıldığı kabulüne göndermede bulunmanın yanı sıra, söz konusu ibareler aynı zamanda “üç nikah” ve “zevce” anlamlarına da gelmektedir. Bu da beyte farklı bir anlam vermeyi mümkün kılmaktadır. Nitekim kaynatılan üzüm suyunun helal olmasının ölçütü, üçte biri kalıncaya kadar kaynatmak iken eşlerin birbirine helal kılınmasının dinî ölçütü de nikahtaki üçlemedir. Bu nedenle de Ahmet Talat Onay, bu beytin aynı zamanda “Şarabın tesiriyle zevcesinden pek safâlanmış, zevk-yâb olmuş.” (2000: 340) şeklinde de anlaşılabilirliğini söyler.

keyiflenmenin bir aracı olarak kabul etmekle beraber, diğer şairlerin aksine bunun karşısında değil yanında bir tavır takınır. Edirneli Nazmî'ye göre müselles, keyif verme konusunda şaraptan geri değildir. Haram olduğu için şarap içmeyen sofuların müselles içmelerinin sebebi de zaten budur. Şarap gibi keyif verici olduğu için el üstünde tutulan ve “başa çıkan” müselles, şaraptan bile değerlidir. Çünkü şarabın haram olmasına karşılık, müselles helaldir. Dolayısıyla da haram olduğu hâlde şarap içen birinin keyif verme konusunda ondan eksik olmamakla birlikte aynı zamanda helal da olan müsellesi içmemesi olacak şey değildir:

Safâda kim meye beñzer müselles

Odur içdügi sûfiler müselles

Oturup sûfi halvetde murabba^c

Sürüp sâfi safâ içer müselles

Eger sûfi safâ bulmasa sâfi

Ebed içmezdi sâf u ter müselles

Nice nûş itmesün sûfiler anı

Ki sâfi sevk-i şevk eyler müselles

Anı tutmazdı eller üzre eller

Safâ-bahş olmasaydı ger müselles

Gam-ı devrân-ıla çıkmazdı başa⁸

Ger olmasa meye hem-ser müselles

Koma Nazmî ayagın elden anuñ

Ki virür rûha râhatlar müselles

Helâl olmag-ıla meyden ziyâde

Bulupdur hürmet-i dîger müselles

Helâl-iken harâm ola aña kim

Mey içe içmeye ekser müselles (Edirneli Nazmî-G. 1055)

⁸ “Başa çıkmak” ifadesi, “bir işe gücü yetmek, baş edebilmek” anlamlarında bir deyimdir (Tanyeri, 1999: 42). Bu anlamıyla da beyitte dünyanın gam ve sıkıntılarıyla mücadele edebilmeyi ifade etmektedir. Bunu yapabilmeyi sağlayan şey ise insana bu sıkıntıları unutturan içkidir (şarap) ve içki söz konusu olduğu zaman “başa çıkmak” deyimini “başa vurmak” anlamı da taşır (Onay, 2000: 100). Beyitte şarapla müsellesin dünya sıkıntılarıyla başa çıkma konusunda denk gösterilmiş olması, müsellesin de şarap gibi sarhoşluk veren bir içecek olduğuna göndermedir.

Edirneli Nazmî'ye göre müsellesin şaraba üstünlüğü, helal olmasıyla sınırlı da değildir. Çünkü müselles, şarap gibi acı değil, tatlıdır. Şarap gibi keyif vermekle birlikte, helal ve tatlı olma yönleriyle ondan bile üstün olan müsellesi bulan kişi için duacı olan Nazmî'nin bütün bu saydığı sebeplerle kendi tercihi de şaraptan değil, müsellesten yanadır:

Şol acı süci içmek yendek neye yarar çün
Tatlulug-ıla anuñ yerin tutar müselles

Acı süciyle başdan beynisi hîç alışmaz
Her kim ki agzı dadın bile sever müselles

Her kim dürütdi anı hey Tañrı yarlıgasun
Kim her kim içse göñlin şence ider müselles

Yazuk degül mi eller akçe saya süciye
Nazmî baña gerekmez anı yeter müselles (Edirneli Nazmî-G. 1080/2-5)

Edirneli Nazmî'ye göre keyif verme konusunda şaraptan geri kalmamakla beraber, çeşitli özellikleriyle ondan üstün olan müselles, haram olduğu için şarap içmeye tövbe edenler için de şarabın eksikliğini giderme konusunda oldukça iyi bir seçenektir:

Ol kim bilüp günâhın itse şarâba tevbe
Def^c-i gam için içse geh geh n'ola müselles

Meyden geçen dil ehli kesb-i safâyiçün hoş
İçse müselles aña virür safâ müselles (Edirneli Nazmî-G. 1079/3-4)

Müselles redifli üç gazel söyleyerek bu gazellerde âdeta müselles güzellemesi yapmış olan Edirneli Nazmî'nin söz konusu gazellerdeki söyleyişi klasik Türk şiiri geleneğinin dışında ve ona aykırıdır. Bu aykırılığın, Edirneli Nazmî'nin söz konusu gazelleri şair kimliğinden çok gerçek hayattaki kimliğiyle söylemiş olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Çünkü şairin müselles hakkında söyledikleri tarihî, dinî ve sosyal gerçeklerle birebir örtüşmektedir. Aynı şair, kendi gerçekliğinden sıyrılıp şair kimliğine büründüğü zaman ise başka bir dil ve üslupla konuşmaya başlar. Bu söyleyişin “puhte” ve “hâm” kelimeleri arasındaki tezatın üzerine kurulduğu ve beyitlerin bu zıtlık çerçevesinde şekillendiği görülür. “Puhte” yani pişirilmiş olan müselles, “hâm” yani “olgunlaşmamış” olan zâhidlerin içeceği. “Puhte” yani “olgun/kemale ermiş” olan Hak âşıklarının içeceği ise “saf” ve “hâm” olan şaraptır. Şarabın “hâm” olarak nitelendirilmesi, üzüm suyunun pişirilmeden fermente olmasıyla elde edilen bir içecek olmasıyla ilgili olmanın yanı sıra, yeni ve taze olmasıyla da ilgilidir. Böylece klasik Türk şiirindeki zâhid ve âşik tiplerinin manevî olgunluk seviyeleri ile içeceklerinin çeşit ve niteliği arasındaki fark, “puhte” ve “hâm” kelimeleri arasındaki tezat vasıtasıyla dikkat çekici bir şekilde ifadesini bulmuş olur. Kendisini kemale ermiş kimselerin safında konumlandırmış olan şair, bir işret meclisindeymiş gibi konuşur ve sâkiden kendisine şarap sunmasını ister:

Puhteler nûş müselles itmez
Cân eser câm-ı şarâb-ı hâma (Edirneli Nazmî-G. 5976/2)

Puhtesin ko zâhidûñ geçdük müsellesden bize
Dest-i sîmînûñle sâkî sun şarâb sâf u hâm (Edirneli Nazmî-G. 4259/3)

Sofu ya da zâhidin saf şarap yerine müselles içmesi, onun ham olmasından kaynaklanır. Bu noktada hamlık, onun hem bu konudaki cehaletine ve iş bilmezliğine hem de olgunluk seviyesine ulaşamamış olmasına işaret eder:

Koyup sâfi meyi sûfi hemîşe
Müselles nûş idermiş hâma benzer (Cenâbî-G. 34/5)

Klasik Türk şiirinde meclis, herkesin giremeyip kemale ermiş kimselerden oluşan bir seçkinler mekânı olarak karşımıza çıkar. Böyle bir mekânda ise elbette ki “ham” olan zâhid de onun içeceği olan müselles de esas unsur değildir. Mecliste şarap dışında başka bir “ham”a yer yoktur. Kemale ermiş kimseler ile onların içeceği olan şarabın esas unsur ve merkezde olduğu mecliste zâhilde yer olmadığı gibi, müsellese de yer yoktur. Bu durum, merkeziliği sembolize eden gül ve taşrada/dışarıda olmayı sembolize eden lale ile anlatılır:

Gerek bezm ola puhtelerle tamâm
Duhûl itmeye bâdeden gayri hâm (Azmî-zâde Hâletî-Sâkî-nâme/285)

Sâgar-ı müldür gül-i hamrâsı bâg-ı meclisûñ
Sâkiyâ câm-ı müselles lâle-i nu^cmânıdur (Emrî-G. 107/3)

Muhibbî ise zâhidin ilahi aşkın sembolü olan şarabı içmek yerine müselles içmesini, onun ezelde ilahi aşktan nasibini alamamış olmasına bağlar. Ezelde kendilerine aşk şarabı sunulmuş olan âşıkların şarap içmesini kınamasının sebebi de yine onun bu nasipsizliğidir:

Gülgün meye ta^cnı ko iy sûfi-i hod-rû
Mey ^câşka sunuldı ezel saña müselles (Muhibbî-G. 309/2)

Üzüm şirasının pişirilmesi suretiyle imal edilen bir içecek olması bakımından klasik Türk şiirinde “puhte” ve “hâm” kelimeleriyle birlikte kullanıldığını gördüğümüz müselles, söz konusu pişirmenin oranı ve buna bağlı olarak isimlendirme konusunda da “üç” sayısı ile yakından ilgili ve ilişkilidir. “Müselles” redifli üç gazel söylemiş olduğunu gördüğümüz Edirneli Nazmî, bu ilişkiyi oldukça ileri bir boyuta taşımıştır. Buna ek olarak yine hem Edirneli Nazmî’nin hem de diğer şairlerin doğrudan çeşitli sayısal ifadeler kullanmak suretiyle ya da daha dolaylı yollarla müsellesin “üç” sayısı ile olan ilişkisine sıklıkla gönderme yaptıklarını görmekteyiz. Bu ilişkinin en yalın hâli, müsellesin geçtiği beyitlerde “bir iki sagrak/câm/sâgar” gibi ifadelerin kullanılması suretiyle kurulur. Buna göre, keyiflenmek için bir iki kadeh içmenin yeterli olduğu müsellese tam anlamıyla kanmak için ise üçüncü kadehi içmek gerekir:

Bir iki tolu sagrak her kim içer müselles

Onat tutar şen eyler gönül açar müselles (Edirneli Nazmî-G. 1080/1)

İy Süheylî bir iki câm ile olmaz kâni^c

^cÂrife olmayacak câm-ı müselles sâlis (Süheylî-G. 41/5)

Bilindiği gibi, “üç” sayısı ve “üçleme”ler çeşitli din ve inanışlarda oldukça önemli bir yer tutar. Söz konusu üçlemelerden biri de “selâse-i gassâle” ismiyle içki içme konusunda karşımıza çıkar. İçkideki ilk üç kadehi ifade eden bu tabirin (Arslan, 2012: 45) de yine “üç” sayısı ve “müselles”le yakın ilgisi vardır. Süheylî’nin müsellese kanmak için üç kadeh içilmesi gerekliliğinden bahsetmesi de bundandır.

Şeyh Gâlib de güzelliğinin zekâtı olarak sâkîden bir iki kadeh müselles istemektedir. Güzelliğinin zekâtını vermesi istenilen kişi sâkî olduğu için, söz konusu güzelliğin zekâtı müselles olarak istenilir. Zekât, ihtiyaç fazlasıdır. Böylece o hem sâkî olan sevgilinin güzelliğinin fazlalığını hem de kendisinin buna muhtaçlığını ve layıklığını ifade etmiş olur:

Gâlibe bahş eyleyip sâkî zekât-ı hüsnüñü

Bir iki sâgar müselles ver nisâb-ı bâdeden (Şeyh Gâlib-G. 251/5)

Müselles içmenin unsurları da yine “üç” sayısı ile ilgili olarak karşımıza çıkar. Müselles içmek için bir meclise, yani kalabalığa gerek yoktur. Şairin kendisi, sevgili ve kadeh, yani toplamda üç unsurun bir araya gelmiş olması, müselles içmek için gerekli şartları ve ortamı sağlamış olur:

Müselles sohbeti kesret gerekmez

Ola mahbûb sâni câm sâlis (Zâtî-G. 92/4)

Antakyalı Münîf ise Hristiyanlığa ait unsurlarla kurmuş olduğu beytinde müsellesi “ekânîm-i selâse (Hristiyanlığın Baba-Oğul-Kutsal Ruh’tan oluşan teslis inancı)” ve “Üç Kelisâ” ibareleriyle birlikte kullanmak suretiyle söz konusu unsurlar arasındaki sayısal ilişkiyi ön plana çıkarır.⁹ Bu ilişkinin başka bir boyutunu ise “müselles”in aynı zamanda “üçgen” anlamına gelmesi oluşturur. Çünkü Hristiyanlıkta Tanrı’nın her şeyi bilirliliği ve her yerdeliğini temsil eden “İlahi Takdir Gözü”, çoğunlukla teslisi temsil eden bir üçgen içinde verilir (Wilkinson, 2011: 107). “Üç”le ilgili unsurlar üzerine kurulmuş olan beyitte, “her yönüyle eksiksiz, mükemmel olma”yı ifade eden “dört üstüne” (Pakalın/Cilt 1, 1993: 476) ibaresi de beytin yapısını tamamlayıcı bir nitelik taşır. Böylece, kiliselerdeki şarap içme ritüeli çeşitli sayısal ya da sembolik ilişkiler üzerinden tasvir edilir:

⁹ Antakyalı Münîf’in üç sayısı ile yakın ilişkisi olan müsellesi yine teslis inancı dolayısıyla üç sayısı ile yakından ilgili olan Hristiyanlığa ait unsurlarla birlikte kullanmış olmasının sebebi, söz konusu unsur ve kavramlar arasındaki bu sayısal ilişkiyle sınırlı değildir. Çünkü İslam tarihinden aktarılan bir rivayete göre müselles, Hristiyanlık inancına sahip olanlar tarafından da özellikle ibadet günlerinde tüketilmek için üretilen bir içecektir: “Rivayete göre Hz. Ömer bir gün insanlara saf ve yumuşak bir içecek hakkında fikir danışırken Hristiyanlardan biri Ömer’e, biz tuttuğumuz oruç günleri için özel bir içki imal ederiz deyince, Hz. Ömer o içkiden bir numune getirir misin der ve o kişi hemen numuneyi getirir. Hz. Ömer içkinin dış görünümüne bakarak bu develeri boyadığımız katrana benziyor demiştir. Hz. Ömer devamla Hristiyan’a bu içkiyi nasıl yaptıklarını sorması üzerine, Hristiyan üzüm suyunu üçte ikisi buharlaşmaya kadar kaynatır diye tarif etmiştir. Hz. Ömer getirilen numune içkinin içine biraz su karıştırdıktan sonra içer ve sağında duran Ubâde b. Sâmî’t’e içkiyi uzatmıştır. Bunun üzerine Ubâde b. Sâmî (34/654) ateşin haramı helal yapacağına inanmıyorum diye itirazda bulunmuş, Hz. Ömer sirke olunca yemiyor muyuz diye karşılık vermiştir. Bu durum bize Hz. Ömer’in ateşin etkisini sirkeleştirme gibi kabul ettiğini de göstermektedir” (Debbûsî vd.’nden aktaran Özer, 2010: 88-89).

Ekânîm-i selâse bakmayup ey Ermenî-zâde

Otur dört üstine nûş it müselles Üç Kelîsâ'da (Antakyalı Münîf-Mt./30)

Yine aralarındaki sıkı ilişkiye bağlı olarak “murabba” ve “müseddes” gibi kelimeler de “müselles”in geçtiği beyitlerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan özellikle “murabba” kelimesi, çeşitli anlamlarına bağlı olarak “giymek”, “okumak” ve “oturmak” gibi fiillerle birlikte oldukça geniş ve zengin bir kullanım alanına sahiptir.

“Dörtlü”, “dört köşeli” gibi anlamlara gelen murabba^c kelimesi, “giymek” fiiliyle birlikte kullanıldığı beyitte, “murabba^c dolama” denilen ve üste giyilen cübbemsî bir nevi elbise (Pakalın/Cilt 2, 1993: 582) anlamında kullanılmıştır. Murabbasını giymiş bir şekilde sürekli müselles içen sofu, meyhanenin başköşesine oturmuştur:

Murabba^clar geyüp sûfî müselles nûş ider dâyim

Geçüp mey-hâne sadrında oturmuşdur emîrâne (Revânî-G. 370/4)

Murabba, edebî bir terim olarak ise dört mısralık bendlerden meydana gelen bir nazım şeklinin adıdır ve “bestelenmek üzere murabba nazım şekli ile yazılmış şiirlere şarkı denmektedir” (Tanyıldız, 2016: 175). Bu anlamına bağlı olarak da müsellesin geçtiği bir beyitte “okumak” fiiliyle birlikte karşımıza çıkar. Bu noktada müsellesin aynı zamanda bir nazım şeklinin de adı olduğunu hatırlamak gerekir. Kendisi de yalnız iken müselles içerek murabba (şarkı) okuyan sofunun şarap içen âşıkları ayıplamaması gerekir:

Bugün bize ta'n eylesün dün gice sûfî

Halvetde müselles içüp okurdı murabba^c (Zâtî-G. 621/3)

“Murabba” kelimesi “oturmak” fiiliyle birlikte kullanıldığı zaman ise “bağdaş kurarak oturmak” anlamını vermektedir. Böyle bir kullanım şeklinin “bağdaş kuran, bağdaş kurup oturan” anlamındaki “murabba-nişîn” ibaresinin kısmen Türkçeleştirilmiş şekli olduğu anlaşılmaktadır:

Gül Yûsuf'ına karşı müsellesler içilsün

Gel zâhid otur merta^c-ı gülşende murabba^c (Gelibolulu Mustafa Âlî-G. 628/3)

Otur huzûr üzre bir kûşede murabba^c

Nûş it müdâm Nazmî nüzhet-fezâ müselles (Edirneli Nazmî-G. 1079/5)

Müsellesin “müseddes” yani “altıgen” bir kadehle içilmesinden bahsedilen bir beyitte ise müsellesin diğer isimlerinden biri olan “tılâ” da söz konusu edilmektedir. Tılânın diğer bir anlamı da “yaldız”dır. Böylece altıgen şeklindeki gümüş bir kadehe müselles doldurmak, gümüş kadehin yaldızlanması hayali içinde verilmiştir:

Müselles ko câm-ı müseddeslere

Tılâdur münâsib gümüş sâgara (Atâyi-Sâkî-nâme/939)

İstanbul Müsellesi

Müselles sadece taze üzüm şirasından değil, aynı zamanda şaraptan üçte bir kalmak suretiyle kaynatılarak yapılan kuvvetli bir içkinin de adıdır (Pakalın/Cilt 2, 1993: 628).¹⁰ Müsellesin yapılış şekli hakkında bilgi verirken hem üzüm şirasından hem de bir ya da yedi yıllık keskin şaraptan yapılan iki müselles çeşidinden de bahseden Evliyâ Çelebi, üzüm şirasından yapılan müsellesi “şer‘î müselles”, şaraptan yapılanını ise “İstanbul müsellesi” olarak isimlendirmektedir. Evliyâ Çelebi’nin “şer‘î müselles” olarak isimlendirdiği müselles çeşidi, daha önce de açıklamış olduğumuz gibi Hanefi mezhebinin -üretimi ve tüketimi konusunda belirli şartları taşıması koşuluyla- helal olarak kabul ettiği bir içecektir. Kendisinin ifadesiyle de pekmez gibidir. Şaraptan yapılan “İstanbul müsellesi” ise çok az bir miktarının içilmesi durumunda bile içeni sarhoş edebilecek kadar yüksek derecede alkol ihtiva eden sert bir içkidir:

“İlk bulan İmam Züfer’dir derler, ama müselles odur ki üzüm şirasını bir kazana koyup yüksek ateşte kaynarken bir çubuğu kazan içindeki sırayla beraber kesip çubuğa üç adet kertik kertip kaynaya kaynaya o şıra o çubuğun iki kertiği belli olup üçüncü kertik ortaya çıktığı için ona müselles derler, zira üçün ikisi yok olup biri kaldığında helâl u zülâl şer‘î müselles olur. Öyle ise müselles dedikleri pekmezdir, ama İstanbul müsellesi odur ki, yedi yıllık ve bir yıllık keskin şarabı ateşte müselles gibi kaynatıp içerler. Bir fincan içen ‘... *Siz sarhoşken namaza yaklaşmayınız...*’ [Nisa, 43] mertebesine varır” (Kahraman ve Dağlı, 2003: 660).

Evliyâ Çelebi’nin vermiş olduğu bu bilgi, müsellesin “İstanbul müsellesi” olarak isimlendirilen çeşidinin en azından 17. yüzyılda bilinen bir içki çeşidi olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Çünkü daha erken döneme ait şiirlerde helal olarak kabul edilen bir içecek olması bakımından sıklıkla zâhid tipiyle ilişkilendirilmiş olduğunu gördüğümüz müselles, daha geç dönemlerdeki şiirlerde ise başka bir çehreye bürünmüş olarak karşımıza çıkar. Bu da söz konusu şiirlerde geçen müsellesi, Evliyâ Çelebi’nin bahsettiği ikinci müselles çeşidi olan “İstanbul müsellesi” olarak ele almanın daha doğru olacağını düşündürmektedir.¹¹ Şiirlerimizde birinci müselles çeşidinden bahsedilirken onun şeriata uygun olduğuna işaret eden doğrudan ya da dolaylı ipuçları var iken müsellesin ikinci çeşidinden bahsedildiğini düşündüğümüz beyitlerde “İstanbul müsellesi” gibi ayırt edici bir ifade bulunmamaktadır. Buna karşılık, söz konusu şiirlerde bahsedilen müsellesin İstanbul müsellesi olduğunu, şiirdeki işleniş şekline göre çıkarmak mümkündür.

Klasik çizginin korunduğu daha erken dönemlerde ulemânın ve zâhidin içeceği olarak karşımıza çıkan müselles daha geç döneme ait şiirlerde farklı bir çehreye karşımıza çıkar. Bu farklılık, iki ayrı müselles çeşidinin olmasıyla da ilgili olmakla beraber geleneğin çözümlüyle de yakından ilgili gibi görünmektedir. Nitekim klasik Türk şiirinin son dönem şairlerinden olan Antepî Aynî’nin (1766-1837) Sâkî-nâme’sinde müselles artık “anberiyye”, “rom” gibi yeni ve yabancı kökenli başka içki çeşitleriyle birlikte zikredilmektedir. Bu müselles aynı zamanda cesaret konusunda erkekten geride görülen kadının içmesi durumunda bile ona büyük bir cesaret veren

¹⁰ Şarap hakkındaki tarihî bilgiler, şarabı belirli bir oranı kalıncaya kadar kaynatma işleminin Osmanlı’ya has bir uygulama olmadığını ve bu tarz şarapların geçmişinin oldukça eskiye dayandığını göstermektedir. Bu uygulamanın temelinde ise şarabı muhafaza etme konusundaki bilgi eksikliği vardır ve değişik oranlarda yoğunlaştırılan şaraplar, söz konusu oranlara göre farklı isimler almaktadır: “Yunanlılar ve Romalıları koruma usulleri hakkında fazla bilgileri olmadığı için, şarabın dayanıklılığını arttırmak için kaynatmayı denemişlerdir. Romalıları kaynatılarak üçte ikisine indirilmiş şaraplara *carenum*, yarıya indirilmiş şaraplara *defretum*, üçte birine indirilmiş şaraplara da *sapa* isimlerini veriyorlardı. Bu işlemi yaparken de şaraplara çeşitli koku ve lezzet verici maddeleri katmayı ihmal etmiyorlardı. Bu şekilde kaynatılarak dayanıklılığı artıyor ve daha yoğun bir şarap elde ediliyordu. Bu ‘kaynatılmış’ şaraplar daha sonra da ‘zayıf’ şaraplara eklenerek şarapları güçlendiriyorlardı” (Akgezer, 2011: 53). Yoğunlaştırılma oranları ve bu oranlara bağlı olarak farklı isimlendirmeler, şarap dışında kalan diğer içeceklerle ilgili hükümleri içeren İslami kaynaklarda da söz konusudur. Üzüm şirasının ya da şarabın üçte biri kalıncaya kadar kaynatılması neticesinde elde edilen içkiye/içeceğe “müselles” adının verilmiş olduğunu biliyoruz. Yarısı buharlaştırılınca kadar kaynatılan üzüm suyuna “munassaf”, üçte ikisinden azı buharlaştırıldıktan sonra sertleşen ve sarhoş edici hâle gelen üzüm suyuna ise “bâzik” ismi verilmiştir (Özer, 2010: 72).

¹¹ Bu şekilde bir ayırım yapmamıza sebep olan diğer bir gerekçe ise Ahmet Talay Onay’ın Ahmet Üçok’tan naklettiği cümlelerdir. Onay, Üçok’un müsellesi “Bir kilo kuru üzüme iki kilo su katarak mecmû’ı bir kilo kalıncaya kadar kaynatmakla hâsıl olan üzüm menkû’u olup bunu ulemâ içerler, müskir değildir.” şeklinde tanımladıktan sonra “Son asrın ihtirâ’ından olan müsellesin eş’âr-ı kadîmedeki müsellesle alâkası yoktur.” dediğini nakleder (2000: 340).

oldukça sert bir içki olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da Aynî'nin Sâkî-nâme'sinde geçen müsellesi şer'î müselles değil, İstanbul müsellesi olarak değerlendirmenin önünü açmaktadır:

Müselles 'anberiyye rûm u vişnâb
İder ruhsâre-i cânânı pür-tâb (Aynî-Sâkî-nâme/993)

Eger derd üstine içse müselles
Olur bir şîr-gîr-i ner mü'ennes¹² (Aynî-Sâkî-nâme/1104)

İncelediğimiz divanlarda müsellesi klasik Türk şiirindeki yaygın kullanım alanının dışında söz konusu etmiş olduğumu tespit ettiğimiz bir diğer şair ise 18. yüzyıl klasik Türk edebiyatı şairlerinden olan İbrahim Tırsî (ö. 1140/1727?)'dir. Bahsetmiş oldukları müsellesler farklı olmakla beraber, Edirneli Nazmî ile İbrahim Tırsî arasında bazı benzerlikler bulunmaktadır. Çünkü Tırsî de tıpkı Edirneli Nazmî gibi "müselles" redifli gazeller söylemiş ve bu gazellerde şair kimliğiyle değil, gerçek hayattaki kimliğiyle konuşmayı tercih etmiştir. Ama bu iki şair arasında oldukça önemli bir fark bulunmaktadır. Edirneli Nazmî için müselles, helal dairesi içinde kalarak keyiflenmenin bir yolu iken İbrahim Tırsî için müselles içmek, hayatına olumsuz etkileri olan ve bu sebeple de yerine alternatif aranılan bir içecek durumundadır. Çünkü Edirneli Nazmî'nin bahsettiği müselles "şer'î müselles" iken İbrahim Tırsî'nin bahsettiği müselles, oldukça sert bir içki olan "İstanbul müsellesi"dir.

Müsellesten bahsettiği beyitlerinde "boza", "şıra" ve "müselles"i yani üç tane içeceği sıralayarak üçleme yapan ve şer'î müsellesle birlikte de kullanılmış olduğunu görmüş olduğumuz "dört üstüne (her yönüyle eksiksizlik, mükemmel olmak)" ibaresini de kullanmış olan İbrahim Tırsî, müselles içtiği için cezai işlem gördüğünden yani dayak yediğinden ve yine bu sebeple kaptanlık makamından olduğundan bahsetmektedir. Söz konusu beyitlerde geçen "sopa yemek" ifadesi, şarap içenlere uygulanan had cezasını ifade etmenin yanı sıra, "bu beyitte sopadan bahsedilmesi, muhtemelen müselles imali sırasında üzüm şirasının üçte biri kalıncaya kadar kaynatılmasını işaretlemek için kazan içine ölçek olarak daldırılan ahşap çubuğa işaret içindir" (Şentürk, 2017: 280). Bütün bu sebepler de onu müselles içme konusunda zorunlu bir tövbeye yöneltmektedir:

Geh boza içüp gâhî şıra gâh müselles
Çok sopa yidürdi bana bil âh müselles

Tersanede gelmişdi kapudanlığa yolum
İtdürdi beni göz göre ber-râh müselles

Dört üstüne zevk eyler idüm ger tek ü tenhâ
Girseydi hele destüme bir çâh müselles
Geh çamura düşüp gehi kollukda dayak yir
İtmez deli mi bir dahi dil-h'âh müselles (İbrahim Tırsî-G. XXXII/1-4)

¹² Ahmet Talat Onay, beyitte geçen "derd" kelimesinin "tortu" anlamına gelen "dürd" şeklinde de okunabileceğini söylemektedir. Bu durumda beyit, "Eğer bir kadın şarap tortusu üzerine müselles içse arslan tutan bir yiğit olur." şeklinde nesre çevrilmelidir (2000: 93).

“Mühtediyem oldı hidâyet bana” (Gazel: IX, 7) şeklindeki mısraı sebebiyle gayrimüslim kökenli olduğu düşünülen Tırsî'nin (Yılmaz, 2017: 3) içki içme konusundaki eğiliminin eski alışkanlıklarından kopamamaktan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Ancak bu alışkanlığın olumsuz sonuçları, içkiye alternatif olabilecek bir içeceğe yönelme eğilimini de beraberinde getirir. Edirneli Nazmî'de şer'î müselles, İslam'da haram kılınmış olan şarap karşısında bir alternatif iken İbrahim Tırsî için ise sert bir içki olan İstanbul müsellesinin alternatifi tıpkı şer'î müselles gibi Osmanlı döneminde satışı ve tüketimi serbest bir içecek olan bozadır.¹³ Müsellesin verdiği sarhoşlukla dili dolaşan (halt-ı kelâm eylemek) şair, buna çözüm olarak müselles yerine boza içmeyi görür:

Ey Tırsî yeter halt-ı kelâm eyleme zinhâr

Ekşi boza iç içme mülûkâne müselles (İbrahim Tırsî-G. XXX/11)

Şer'î müsellesin, haram kılınmış olduğu için şarap içmeyen Müslüman kesim için bir alternatif olması karşılık İbrahim Tırsî'de bozanın müsellese alternatif olarak görülmüş ve gösterilmiş olması, klasik Türk şiirinde her iki müselles çeşidinin de kendisine yer bulmuş olduğunu ve bunlar arasındaki ayrımı ortaya koyması açısından önemli bir ayrıntıdır. Yine İbrahim Tırsî'ye ait olan başka bir beyitteki kullanım ise bu ayrımı çok daha belirgin bir hâle getirir. Çünkü söz konusu beyitte içkinin tesirini geciktirip azaltmak ya da içkiden sonraki mahmurluğu ortadan kaldırmak için işkembe çorbası içme âdetine (Onay, 2000: 326) yer verilmektedir. Bu da beyitte geçen müsellesi, İstanbul müsellesi olarak değerlendirebilmemizin önünü açmaktadır:

Bezmiñde nukl-i çorba-i işkenbe yidür hep

Mersin balığıyla içür oğlana müselles (İbrahim Tırsî-G. XXX/7)

Sonuç

Kur'an'da içki yasağını getiren ayetlerde (Mâide/90-91) geçen kelime, sözlük anlamı bakımından daha farklı anlamlar da ihtiva etmekle beraber, geleneksel anlamıyla “şarap”ı ifade eden “hamr”dır. Buna bağlı olarak da şarap, bütün mezhepler tarafından tartışmasız bir şekilde kesin olarak haram kabul edilmiş, sarhoşluk veren diğer içeceklerin söz konusu yasağın kapsamına girip girmeyeceği ise fikhî bir tartışma konusu olmuştur. Sarhoşluk veren çeşitli içeceklerin İslam'da haram kılınmış olan “hamr” kapsamına girip girmediğini aydınlatmaya çalışan İslam hukukçuları, söz konusu içecekler hakkında genel bir hüküm vermek yerine her birini ayrı ayrı ele alıp incelemiş ve bunu yaparken de çeşitli hadisleri ve İslam tarihinden aktarılan rivayetleri kendi görüşleri lehine delil olarak göstermişlerdir.

Kur'an'da yasaklanmış olan “hamr”ın dışında kalan diğer sarhoşluk verici içeceklerin de haram kapsamında olup olmadığı konusunda bütün fıkıh âlimleri tarafından üzerinde ittifak edilmiş bir yaklaşım bulunmamaktadır. Bununla birlikte İslam hukukçularının büyük çoğunluğu, “Sarhoşluk veren her şey hamrdır ve her hamr da haramdır.” ve “Çoğu sarhoşluk veren şeyin azı da haramdır.” hadisleri gereğince İslamiyet'in haram kılmış olduğu “hamr”ın sarhoşluk veren bütün içecekleri kapsadığı yönünde görüş beyan etmiş, Hanefilik ise söz konusu içeceklerden bazıları için daha esnek ve ılımlı bir yaklaşım sergilemiştir. Böylece şarap dışında kalan bazı sarhoşluk verici içecekler

¹³ Birayla akrabalığı olan bir içecek olan boza, arpa veya darıdan yapılmaktadır. Çok tüketildiğinde sarhoşluk verebilen bu içki, küçük dozlarda alındığında ise “keyif verici” bir içecek olmaktadır (Mantran, 1990: 191). Ayrıca boza da tıpkı şer'î müselles gibi Osmanlı toplumunda üretimi ve tüketimi serbest olan bir içecektir. Bu özellikleri de onu İstanbul müsellesinin karşısında “zararsız” bir alternatif hâline getirmektedir. Evliyâ Çelebi, boza için şunları söyler: “...şarap gibi damlası haram değildir, ancak sarhoşluğu haramdır demişler. ‘Bütün sarhoş edici şeyler haramdır.’ sözüne dâhildir, ancak Müslüman gazilere beden kuvveti ve sıcaklık verip açlığı giderir” (Kahraman ve Dağlı, 2003: 657). Evliyâ Çelebi'nin boza hakkında söyledikleri, Hanefi mezhebinin ve Osmanlı'nın boza hakkındaki hüküm ve uygulamalarını özetlemektedir.

konusunda diğer mezhepler ile Hanefilik arasında bir ayrışma ortaya çıkmıştır. Bu ayrışma, söz konusu içecekleri içenlere uygulanacak olan cezanın “sarhoş olma” şartına bağlanmış olması sonucunu da ortaya çıkarmıştır. Başka bir ifadeyle, Hanefi mezhebinde şarap içmenin kendisi - miktarına bakılmaksızın- haram kabul edilmiş iken şarap dışında kalan diğer bazı alkollü içecekleri ise ancak sarhoş edecek miktarda içmenin ceza (hadd-i sekr) gerektirdiğine hükmedilmiştir. Diğer mezheplere göre ise sarhoşluk verme niteliği taşıyan bütün içecekler “hamr” kapsamındadır. Bu nedenle de az veya çok içilmesi arasında bir ayırım gözetmeksizin bunları içenlere cezai yaptırım (hadd-i hamr) uygulanması gerekir.

Klasik Türk şiirinde zâhidin içeceği olarak geçen “müselles” de Hanefi mezhebi tarafından - üretimi ve tüketimi sırasında bazı şartların sağlanması koşuluyla- haram kapsamına dâhil edilmemiş içeceklerden biridir. Bu nedenle de söz konusu içecek sıklıkla “şer’î” sıfatıyla nitelendirilmekte ya da “şeriata uygun” olduğuna doğrudan ya da dolaylı bir şekilde göndermeler yapılmaktadır. Hanefi mezhebini benimsemiş olan Osmanlı Devleti’nin konuya bakışı ve uygulamaları da bu mezhebin görüşleri doğrultusunda olmuş ve söz konusu uygulamalar da klasik Türk şiirinde yansımaları bulmuştur.

Şer’î müselles Osmanlı döneminde Müslüman kesim tarafından üretimi, satışı ve tüketimi serbest olan bir içecektir. Tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgiler, özellikle de ulemâ sınıfı tarafından tercih edilen bir içecek olduğunu, hatta bu sınıfla özdeşleşmiş olduğunu göstermektedir. Bu gerçeklik, müsellesin klasik Türk şiirinde de zâhid tipiyle özdeşleştirilmiş olmasının zeminini oluşturmuş görünmektedir.

Zâhid tipi ile müselles arasında kurulmuş olan ilişkinin tarihî ve sosyal bir gerçekliğe dayanıyor olması, bu ilişkilendirmenin sembolik bir boyuttan yoksun olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim haramlığı da sarhoşluğu da şaraba kıyasla “noksan” olan bu içecek, zâhidin irade ve muhabbetindeki eksikliğin somut bir göstergesi niteliğindedir.

Müselles aynı zamanda oldukça sert bir içki çeşidinin de adıdır. Müsellesin bu çeşidi, klasik Türk şiirinin daha geç dönemlerine ait metinlerde karşımıza çıkan ve “şer’î müselles”e göre çok daha sınırlı bir kullanım alanına sahip olan “İstanbul müsellesi”dir. İstanbul müsellesinin kullanım şekli ve yoğunluğu oldukça yüzeysel ve sınırlı olmasına rağmen, sona doğru yaklaştıkça klasik Türk şiirinin nasıl bir dönüşüme uğramış olduğuna örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Kaynakça

- Akgezer, B. (2011). *Şarap: İklimin ve Tarihin Kızı*. İstanbul: Sokak Kitapları Yayınları.
- Armutlu, S. (2015). Erken Dönem Farsça Mesnevilerde Bezm-I-. *Doğu Esintileri-İranoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 3, 57-132.
- Arslan, M. (2012). *Sâkî-nâmeler*. İstanbul: Kitabevi.
- Bâkî Dîvânı.* (haz. Sabahattin Küçük) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivanisabahattinkucukpdf.pdf?0> (10.05.2018)
- Baktır, M. (2000). İçki (İslam'da). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 21, s. 458-462). İstanbul.
- Bayındır, A. (1980). İslam Açısından Sarhoş Edici İçkiler. *İslam Medeniyeti Mecmuası*, IV(3), 3-17.
- Cenâbî Dîvânı.* (haz. Beyhan Kesik) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59983,cenabi-divanipdf.pdf?0> (09.03.2019)
- Dilçin, C. (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Düzdağ, M. E. (2018). *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı -Fetâvâ-yı Ebussu'ud Efendi-*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Edirneli Nazmî Dîvânı.* (haz. Sibel Üst) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57766,edirneli-nazmi-divanipdf.pdf?0> (27.09.2018)
- Eliaçık, M. (2019). Ebussuûd Efendi'nin Mükeyyifâtla İlgili Fetvâları. *Yazının Elinden Tutmak Prof. Dr. Tarık Özcan'a Armağan* (s. 173-177). İstanbul: Hiperyayın.
- Emrî Dîvânı.* (haz. Mehmet A. Yekta Saraç) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10607,emridivanipdf.pdf?0> (05.02.2018)
- Erdoğan, S. (2014). *Kur'an Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı.* (haz. İ. Hakkı Aksoyak) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolulu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0> (09.05.2019)
- İbrahim Tırsî ve Dîvânı.* (haz. Kadriye Yılmaz) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55911,ibrahim-tirsi-ve-divanipdf.pdf?0> (03.06.2018)
- Kahraman, S. A. ve Dağlı, Y. (2003). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul* (Cilt 1/2). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kanar, M. (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Cilt 1-2). İstanbul: Say Yayınları.
- Küçük, S. (1999). *Antakyalı Münîf Dîvânı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Mantran, R. (1990). *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi* (Cilt 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muhibbî Dîvânı: Bütün Şiirleri* (Cilt 1-2). (haz. Kemal Yavuz-Orhan Yavuz) http://ekitap.yek.gov.tr/urun/muhibbi-divani--takim-2-cilt-_604.aspx (16.07.2019)
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Nedîm Dîvânı.* (haz. Muhsin Macit) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56214,nedim-divanipdf.pdf?0> (09.05.2018)
- Onay, A. T. (2000). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. (haz. Cemal Kurnaz). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Önce, N. (2013). *Mervezî'nin El-Kâfî Adlı Eseri Çerçevesinde İlk Dönem Literatüründe Eşribe*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Sakarya.
- Özcan, A. (2015). *Hadislere Göre Hukûkî ve Diyânî Cezalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Erzurum.
- Özer, S. (2010). İçkinin (Alkollü İçeceklerin) Yasaklanmasında Fukahanın Esas Aldığı Ölçüler. *Bilimname*, XVIII(1), 55-91.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Cilt 1-2). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Revânî Dîvânı. (haz. Ziya Avşar) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56143,revani-divanipdf.pdf?0> (08.05.2018)

Süheylî Dîvânı. (haz. M. Esat Harmancı) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55750,suheyli-divanipdf.pdf?0> (03.08.2018)

Sünbülzâde Vehbî Dîvânı. (haz. Ahmet Yenikale) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56212,sunbulzade-vehbi-divanipdf.pdf?0> (09.05.2018)

Şeker, M. (1997). *Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Mevâ'idü'n-Nefâis Fî-Kavâ'idü'l-Mecâlis*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şentürk, A. A. (2017). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu-2*. İstanbul: Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi.

Şeyh Gâlib Dîvânı. (haz. Naci Okçu) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10654,metinpdf.pdf?0> (03.05.2018)

Tanyeri, M. A. (1999). *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tanyıldız, A. (2016). Şekil Bilgisi. *Osmanlı Edebî Metinlerini Anlama Kılavuzu* (s. 159-188). İstanbul: Kesit Yayınları.

Tarlan, A. N. (1968-1970). *Zâtî Dîvânı* (Cilt I-II). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Taşdelen, E. (2019). *İslam Hukukunda Kişinin Bedeni Üzerindeki Tasarrufları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Bartın.

Taşanova, A. (2012). *İslam Ceza Hukukunda İçki İçme ve Sarhoşluk Haddi (Haddü's-Şürb ve Haddü's-Sükr) Ayırımı ve Hukukî Sonuçları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara.

Toprak, M. F. (2000). Arap Şiirinde Adı Geçen Şarap Adları ve Bazı Hamriyyat Terimleri. *Ekev Akademi Dergisi*, 2(3), 169-194.

Wilkinson, K. (2011). *Kökenleri ve Anlamlarıyla Semboller ve İşaretler: Binlerce Yıllık Görsel Bir Yolculuk*. (çev. Seda Toksoy,) İstanbul: Alfa Yayınları.

Yıldırım, A. ve Akdemir, A. (2019). Aşk/Şarap Atı ve Aşk Meydânının Süvâri. *Sosyal Bilimler Dergisi*(42), 98-115.

Yıldırım, M. (2001). İslam Hukukunda İçki İçme Suçu ve Cezası. *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*(XIII-XIV), 31-52.

<https://www.kuranmeali.com/>

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 61-77, OCAK – 2021

Makale Gönderme Tarihi: 06.11.2020 **Kabul Tarihi:** 17.12.2020

HAKİKATİ İMHÂ HAYÂLİ İNŞÂ: REDDE DAYALI HÜSN-İ TA'LİL SANATI ÜZERİNE

*Destruction of the Reality and Building of the Imagination:
On the Figure of Husn-i Ta'lil Based on Rejection*

Bahir SELÇUK¹

ÖZ

Söze derinlik katan, çağrışım gücünü zenginleştiren edebî sanatlar, klasik şiir dilinin en önemli yapı taşları arasında yer almaktadır. Bu gayeyle sıkça kullanılan edebî sanatlardan biri de hüsn-i ta'lildir. Sanatkârın varlık, kavram ve nesnelere bakışını yansıtan bu sanatla varlıklar arasında ilişkilendirmeler yapılmakta, şairane buluşlar inşa edilmekte, böylece yeni, renkli, sıra dışı ve canlı tablolar çizilmektedir. Hüsn-i ta'lilin standart yapısında bir durum veya olayın yerine doğrudan daha güzel bir sebep konur. Redde dayalı hüsn-i ta'lilde ise gerçek sebep menfi ifadelerle reddedilerek yerine hayalî bir sebep konulmaktadır. Belâgatle ilgili temel kaynaklarda yer almayan redde dayalı hüsn-i ta'lil ile “teşbih”, “mübalağa” ve “teşhis” sanatları arasında ilgiler; “rücû” “tecâhül-i ârif” ve “mezheb-i kelâmî” sanatları arasında da yakınlıklar mevcuttur. Yakın döneme ait bazı kaynaklarda bu yapı, hüsn-i ta'lil çerçevesinde değerlendirilmekte beraber bazı kaynaklarda bu yapıyla ilgili bir belirsizliğin hüküm sürdüğü, bu sanata ait örneklerin başta “teşbih” olmak üzere “teşhis, mübalağa; rücû ve tecâhül-i ârif” sanatları kapsamında değerlendirildiği görülür. Bu çalışmada belâgat ve edebî sanatlarla ilgili kaynaklar taranmış bu yapının başta yaygın tipteki hüsn-i ta'lil olmak üzere bahsi geçen sanatlarla ilgi ve ilişkisi tespit edilmiştir. Redde dayalı hüsn-i ta'lilin “teşbih, mübalağa ve teşhis” sanatlarını aşan, “rücû, tecâhül-i ârif ve mezheb-i kelâmî”den de ayrılan bir sanat olduğu; bu çerçevedeki örneklerin bahsi geçen sanatlar kapsamında değerlendirilmemesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hüsn-i Ta'lil, Reddetme, Hakikat, Hayal, Belâgat.

ABSTRACT

Figures of speech that provide depth of meaning and enrich the power of association are among the most important building blocks of classical poetry language. One of the frequently used figures of speech for this purpose is husn-i ta'lil (good reasoning). With this figure, which reflects artist's view of beings, concepts and objects, associations are made between beings, poetical inventions are built, and thus drawing new, colorful, unusual and vivid paintings. A situation or event in the standard structure of husn-i ta'lil is replaced directly by a better reason. In the husn-i ta'lil, which is built on rejection, the real reason is excluded with the expressions and replaced by imaginary reason. Interests between negatively structured figure and the figures of "simile", "personification" and "hyperbole" which are not included in the basic sources related to the belâgat; there are also similarities between the figures of "rücû" (correction), "tecâhul-i ârif" (ignorance) and "mezheb-i kelâmî" (sect of theologians). Although this structure is evaluated within the framework of husn-i ta'lil in some recent sources, some sources also have an uncertainty about this structure, and the examples of this figure are evaluated within the scope of "simile, personification, hyperbole; rücû, tecâhül-i ârif" figures. That the negatively built husn-i ta'lil is a figure that transcends the figures of "simile, personification, hyperbole", and is separated from "rücû, tecâhul-i ârif and mezheb-i kelâmî"; it has been reached that the examples within this framework should not be evaluated within the scope of the aforementioned figures.

Keywords: Husn-i Ta'lil, Rejection, Reality, Imagination, Rhetoric.

¹ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bahirselcuk@firat.edu.tr

Giriş

Tecridî düşünceyi esas edinen edebî geleneğimizde realiteden uzaklaşıldığı ölçüde hakikate ulaşılabileceği düşüncesi hâkimdir. Sanatkâr, içinde yaşadığı bu âlemi ve ülfet perdesiyle sıradanlaşmış bu âleme ait fenomenler dünyasını sanat eserine aksettirirken bir fotoğrafçı gibi davranmaz aksine bir ressam gibi eklemeler, çıkarmalar yapar; değişim ve dönüşümlerle yeni ve sıra dışı bir âlem inşa etmeye çalışır. Zira “Suretlerin sürekli yenilenip durması, nefse, hep tekrarlanan şeyleri izlemekten daha sevimli ve daha lezzetli gelir. Evet, suretlerin sürekli yenilenmesi, tekrara ihtiyaç bırakmaması hasebiyle nefis nezdinde daha makbul olmaktadır. Ve her yeni şeyde lezzet vardır.” (Sekkâkî, 2017:397). Söz konusu sanatkâr şayet bir şair/yazar ise o, kendini kuşatan reel âlemin sıkıcı, sıradan ve renksiz bulduğu varlık kavram ve nesnelereyle iletişime geçer; ilişkilendirmeler, karşılaştırmalar ve değiştirmelerle çekici, canlı ve özgün bir âlem ve bu âlemi ifade edebilecek öznel bir dil inşa eder. Zira daha çok, reel âleme ait fenomenlerin karşılığı olan dil, muhayyel âlemin tasvir ve tasavvurunda aciz kalmaktadır. Şairin/yazarın kendi kurduğu muhayyel âlem, gerçeğin ya da geçmiş gibi görülenin dışlanması sonucu oluştuğu gibi bir bakıma kurguya dayanan şiir dili de dilsel göstergelerin gerçek anlamlarının ötelenmesiyle vücut bulmuş olur. Edebî metinlere güzellik, söze büyü katan bu unsurların başında edebî sanatlar gelmektedir.

Anlam derinliği ve çağrışımı sağlayan, söylemi çekici kılan sanatlar, edebî metinlerin bilhassa klasik şiir dilinin olmazsa olmazları arasındadır. Bunlar, ilk başta tamamen geleneksel klasik üslup çerçevesinde hazır şablonlar şeklinde beliriyor gibi görünse de derinlemesine irdelendiğinde bunların teşekkülünde sanatkârların şahsi bakışlarının da önemli hissesinin olduğu görülür. Bu yüzden ortak malzemeyi kullanan sanatkârların kâinata bakışını, eşyayı ve insanı tasavvur edişini daha doğrusu şahsi üsluplarını tespitinde bu dilsel figürlerin oldukça önemli bir rolü olduğu unutulmamalıdır. Edebî metinlerin dünyasını renklendiren pek çok sanat bulunsa da özellikle klasik şiirde sanat denilince akla ilk gelenler arasında “teşbih, teşhis, mübalağa, hüsn-i ta’lîl” bulunmaktadır. Bu sanatların en beğenilenlerinden birinin, teşekkülünde bahsi geçen sanatların da basamak olarak kullanıldığı “hüsn-i ta’lîl” olduğunu söylemek herhâlde abartı olmayacaktır. Zira yukarıda işaret ettiğimiz üzere bütün sanatkârların nihai hedefi olan güzeli bulma ameliyesinin edebî metin düzlemindeki yansıması daha çok, hüsn-i ta’lîl sanatıyla arz-ı endam etmektedir. Bu noktada Durmuş’un (1999:33) “İster nazım ister nesir olsun bir eserde kullanılan edebî sanatların doğrudan veya dolaylı olarak hüsn-i ta’lîlle bir ilişkisi vardır. Bu sebeple edebiyatın baştan sona hüsn-i ta’lîlden ibaret olduğunu söylemek mümkündür.” şeklindeki yaklaşımını hatırlatmakta ve bu sanatın sadece şiirde karşılaşılan bir sanat olmadığını, nesirde de çarpıcı örnekler yer verilmiş olduğunu söylemekte fayda görüyoruz. Dolayısıyla bütün sanatkârane kaçışlar, arayışlar ve buluşlar, daha güzelini hatta en güzelini bulma eyleminin sonuçlarıdır.

Arapça “güzel, iyi; güzellik, iyilik” anlamlarına gelen “hüsn” ile “illet ve sebep gösterme” anlamlarına gelen “ta’lîl” kelimelerinden oluşan “hüsnü’t-ta’lîl/hüsn-i ta’lîl”; güzel sebebe bağlama, güzel sebep bulma anlamlarına gelmektedir. Edebî terim olarak da söze estetik değer katma kastıyla bir olayı, durumu veya gerçeği hayalî ve şairane bir sebebe bağlama anlamına gelir. Hüsn-i tevcîh olarak da anılan sanatın kaynaklardaki tariflerinin genelde bu çerçevede teşekkül ettiği görülür.

Arap edebiyatında bu sanattan “el-istidlâl bi’t-ta’lîl” adıyla ilk bahseden ibn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073) olmuştur. Daha sonra Cürçânî *Esrârü’l-Belâga*’da (2018:313-350), teşbih sanatının somut ve soyut unsurları konusunu işlerken hüsn-i ta’lîle (terimi kullanmadan) geniş yer vermiş; bu sanatı, bir iş veya oluşun bilinen yaygın sebebinin terk edilerek daha uygun bir sebep bulunması şeklinde tarif etmiş ve bu sanatı akla ve hayale dayalı olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Hayal ürünü olan kavramları “et-tahyîl, et-ta’lîl, el-ma’ne’t-tahyîlî, et-ta’lîlü’t-tahyîlî, et-tahyîl ma’a’t-ta’lîl, el-illetü gayrû hakîkiyye” terimleriyle ifade etmiştir (Durmuş, 1999:33).

Arap edebiyatında² “Hüsn-i ta’lîl” terimini ilk kullanan Fahreddin er-Râzî olmuştur (Durmuş 1999:33; Öznurhan, 2004:133-134). Râzî, bir nazım çeşidi olarak addettiği hüsn-i ta’lîlin tanım ve örneklendirmesinde Reşîdüddîn Vatvât’ın *Hadâ’iku’s-sihr*’inden etkilenmiş görünmektedir (Durmuş 1999:33). Vatvât (1308:84), hüsn-i ta’lîl için “Bu sanat şöyledir: Şair beyitte iki

² Bazı kaynaklarda hüsn-i ta’lîl sanatına Kur’an-ı Kerim’den birtakım ayetler örnek gösterilmekte ise de bunların hüsn-i ta’lîl değil gerçek sebep zikrine dayanan ta’lîller olduğu söylenebilir (bk. Bulut 2015:144; Durmuş 1999:33).

özelliği/niteliği biri diğ erinin sebebi olacak şekilde birlikte zikreder. Onun amacı bu iki özelliğin/niteliğin daha güzel ve daha özgün bir biçimde zikredilmesidir.” der. Teftâzânî (2020:475), *el-Mutavvel*'de düşüncelerini “Manayla ilgili vecihlerden biri de hüsni ta'lîldir. Hüsni ta'lîl bir özellik için hakiki olmayan latif bir itibarla ona uygun bir illet iddia edilmesidir.” şeklinde dile getirir. Kazvinî (Yanık vd., ty.:143), *Telhîsü'l-Miftâh*'ta hüsni ta'lîl sanatı da manevi güzelliklerdendir. O da bir vasıf için -gerçek olmayan hoş bir sebeple- uygun bir sebep iddia edilmesidir, tanımını yapmaktadır. Sonraki dönem belâgatle ilgili kaynakların çoğunda Kazvinî'nin bu tanımının esas alındığı görülür (bk. Eliaçık, 2017: 438-439). Zaten bizdeki belâgat kitaplarında genellikle Sekkâkî-Kazvinî geleneği çerçevesindeki tanım ve tasniflere bağlı kaldığı görülür (bk. Coşkun, 2007:14,17). Sözelimi Abdurrahman Süreyyâ, *Mizânu'l-Belâga*'da, (Baranoğlu, 1999:187) “Bir şeyin ‘illet-i asliyyesine muhâlif diğ er bir ‘illet-i münâsibe-i gayr-ı hakikiyenin istinbâtıdır.”; Muallim Nâci, *Istîlâhât-ı Edebiyye*'de (2017:45) “Bir i'tibâr-ı latife müstenid olarak bir husûs için illet-i münâsibe der-miyân etmektir.”; Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*'nde (1994:56) “Bir hâdisenin vukûuna hayâlî ve şâirâne bir sebep göstermektir.” karşılıklarını verir. Yakın dönem kaynaklarında da benzer tanımlarla karşılaşılır. Bilgegil (1989:212), “İfadeye letafet vermek maksadıyla, bir hususu hakikî olmayan bir itibara dayanarak, kendi sebebine aykırı bir sebeple vasıflandırma”; Saraç (2001:29), “Bir hadiseye veya bir duruma, ifadeye güzellik katacak tarzda, kendi sebebi dışında bir sebep gösterme”; Dilçin (1992: 443), “Herhangi bir gerçek olayın meydana gelmesini, hayâlî ve güzel bir nedene bağlama” şeklinde tanımlamalar yapmışlardır. Belâgat ilminin bedî³ ile ilgili sanatlarından biri olan hüsni ta'lîl, sanatkârın dile hâkimiyetini ve anlam derinliğine vukûfiyetini gösteren önemli bir sanattır. Çarpıcı özelliği ile okuyucunun hayâl dünyasını harekete geçirir sözü kabule meylettirir. Hüsni ta'lîl; zarafet, orijinallik, şaşırtıcılık, sıra dışılık ve özgünlük yönleriyle kabul görmüş önemli bir sanattır (bk. Öznurhan, 2004:133).

Klasik kaynaklarda hüsni ta'lîl tanımlarının yanında zaman zaman tasniflerine de rastlanır. Bu tasniflere göz atıldığında iki husus üzerinde durulduğu görülür. Buna göre sanatkâr, ya gerçek bir durum veya hadiseye hayâlî bir sebep göstermekte ya da aslında gerçekleşmesi veya görülmesi pek mümkün olmayan bir durum veya hadiseyi gerçekmiş gibi gösterip bunun yerine hayâlî bir sebep inşa etmektedir. Sanatkârane sebep de ya doğrudan hakikatin/hakikat olarak kabul edilenin yerine geçer ya da “güya, benzer” gibi birtakım edatlarla aşikâr hâle getirilir (Bilgegil, 1989:214; Saraç, 2001:209; Babacan, 2012: 432). Hülâsa “Hüsni ta'lîl, bir şey ve hadiseyi aradaki bir benzerlik ilgisinden dolayı gerçek olmayan bir sebebe yüklemek olarak açıklanıp bu yönüyle benzerliğe dayalı mecazlardan sayılmış, ayrıca kapalı istiarenin ayrıntılı bir şekli kabul edilmiş ve açık istiareye göre mufassal teşbih ne ise kapalı istiareye göre de hüsni ta'lîl o sayılmıştır.” (Eliaçık, 2017:439)

Genellikle hüsni ta'lîl, güzel gösterme yani estetik bir gaye ile hakikat veya hakikat olarak kabul edilenin yerine hayâlî olanı inşa etme sanatı olarak kabul görmüş; hüsni ta'lîl üzerinde durulurken sanatkârane buluşun doğrudan doğruya gerçeğin yerine konulması yaklaşımı esas alınmış ve bu çerçevedeki örnekler yer verilmiştir. Fakat “gerçek olanın açıkça reddedilip yerine şairane buluşun inşa edildiği” örneklerin bu tanım ve tasniflerin dışında kaldığı görülmektedir. Pek çok yerde karşımıza çıkan esas itibariyle hüsni ta'lîlle bağdaşan fakat yapı itibariyle klasik hüsni ta'lîl tanımlarının dışında kalan redde dayalı örneklerin hüsni ta'lîl mi yoksa başka bir sanat mı olduğu düşüncesi kafaları karıştırmaktadır.

1. Redde Dayalı Hüsni Ta'lîl

Yaygın hüsni ta'lîlde aşağıdaki iki örnekte de görüleceği üzere şair, estetik bir gaye ile kaldıracığı/değiştireceği hususa vurgu yapmadan, daha somut bir ifadeyle ben bunun yerine şunu koyuyorum demeden, doğrudan doğruya kendi buluşunu yerleştirmektedir. Okuyucu/dinleyici de eskiye/kaldırılmış olana değil, sanatkârın onun yerine koymuş olduğu buluşa odaklanır.

³ “Bedî ilmi, edebi sanatlarla örülü ifadenin lafız bakımından kusursuz, anlam bakımından akla uygun ve aynı zamanda bir ahenge sahip olmasının kurallarını inceleyen ve sözü eğreti/arızî güzellikler ile süsleme melekesini kazandıran ilimdir. Bedî tezât, hüsni ta'lîl, mübalağa, terdid, rücû', tecrid, istifham, iktibas, tazmin, cinas, seci, iştikak vb. söze aslî veya zatî değil, arızî bir güzellik kazandıran “vücûh-ı tahsîn-i kelâm” veya “sanâyi-i bedî'iyye” diye adlandırılan edebî sanatları inceleyen bir ilimdir.” (Çaldak, 2004:248)

Şair Hayâlî, müşahhas bir durum olan “geceleeri göklerde gezegenlerin hareket etmesi” yerine doğrudan mücerret bir kavram olan “âh ateşinin kıvılcımları”nı koymuştur.

Âteş-i âhum şerâridir benim ey mâh-rû

Geceler göklerde yer yer seyr eden seyyâreler (Hayâlî, G.184/3)

Nef’î, hayâlî ve mücerret bir durumun klişe ifadesi olan “sevgilinin diyarını göz yaşıyla sulama”yı, “nazik bedenli gülün (sevgili) üzerine toz konmasını engelleme”ye bağlamaktadır. Buradaki şairane buluş, tozu engellemek için yere su serpmeye eylemine dayalıdır.

Eşkimle demâdem ederim kuyunu nemnâk

Toz konmaya tâ sen gül-i nâzik-beden üzre (Nef’î, G.111/4)

Bu makalenin konusunu oluşturan fakat pek çok kaynakta üzerinde durulmayan redde dayalı kullanımda değiştirilecek/dönüştürülecek olan durum veya hadise her ne ise ona işaret edilir ve bunun kaldıracağı “değil, deme, sanma/zannetme” gibi göstergelerle ifade edilir. Bu yapıda reddedilenle kabul edilen şeyler aynı söylem düzeni içinde yer almakta ve olumsuzluk ifadesinden dolayı da reddedilenin altı çizilmektedir. Şairin estetik bir gayeyle reddettiği hususla ilgili okuyucu/dinleyicinin aklına âdetâ “Peki, öyle değilse ya nedir?” sorusu gelmekte ve şairin verdiği cevapla merak duygusunun yerini şaşkınlık ve hayranlık almaktadır.

Bu arada aşağıdaki beyitte olduğu gibi “değil, deme, sanma” gibi olumsuz ifadelerin kullanıldığı bütün örneklerin bu olumsuz yapı çerçevesinde olmadığını da söylemek gerekir.

Dimen kim adli yoh yâ zulmi çoh her hâl ile olsa

Gönül tahtına andan özge sultân olmasun yâ Rab (Fuzûlî, G.30/6)

Bu sanatın zeminini oluşturan asıl husus, heyecana bağlı olarak kaldırılan unsurdan daha güzel bir buluş ortaya koymaktır. Âdetâ okuyucuya/dinleyiciye şu gördüğünüz şeyi beğenmiyorum, yerine daha güzel olanı koyuyorum denir. Tabii ki sanatkâr, kendi ürettiği şeyin kaldırıldandan daha güzel olmasına çalışır; çünkü kaldırılan, çoğu zaman alelade bir şey değil, çok iyi bilinen bir husus hatta çoğu zaman felek, ay, güneş, yıldız, bulut, yağmur... gibi reel âlemde inkâr edilmesinin akıl kârı olamayacağı unsurlardır.

Girişte bahsettiğimiz üzere hüsn-i ta’lîl kapsamındaki hususları, “et-tahyîl, et-ta’lîl, el-ma’ne’t-tahyîlî, et-ta’lîlî’t-tahyîlî, et-tahyîl ma’a’t-ta’lîl, el-illetü gayrû hakîkiyye” (Durmuş, 1999:33) terimleri çerçevesinde ayrıntılı bir biçimde izah etmiş olan Cürcânî’nin vermiş olduğu bilgiler oldukça çarpıcı ve düşündürücüdür. Daha ilginç olanı bunlar arasında redde dayalı hüsn-i ta’lîle dâhil edebileceğimiz örneklerin de yer almış olmasıdır. Bu örneklerden birinin başındaki açıklama ve verilen bilgi, konumuz açısından oldukça önem arz etmektedir.

Aslı teşbih olup da sonra şairin sanatlı bir söylemle teşbihten uzaklaştırdığı ve teşbih suretini üzerinden çekip aldığı türden tahyîlî mânâlara yakın olan bu tür tahyîlî mânâlara yine [Mütenebbî’ye ait olan] şu beyit de örnek verilebilir:

وما ریح الرياض لها ولكن كساها دفنهم في التراب طيبا

Bahçedeki çiçeklerden gelen güzel koku, hakikatte çiçeklerden kaynaklanmamaktadır. Aksine onların (şair, ‘onların’ kelimesiyle övdüğü kişilerin atalarını kastediyor) o bahçelere defnedilmesi, o kokuyu onlara vermiştir (Cürcânî, 2018:331).

Bu beytin başındaki “aslı teşbih olup şairin sanatkârane bir söylemle teşbihten uzaklaştırdığı/teşbih suretini üzerinden çekip aldığı” ifadeleri” sanatlar arasındaki ince çizgiyi belirtme açısından mükemmel bir tespittir. Konumuzla ilgili olarak baktığımızda bu beytin tam da redde dayalı hüsn-i ta’lîle örnek olduğunu görürüz. Zira beyitte, bahçedeki koku (ريح الرياض), olumsuzluk edatı “ما” ile reddedilerek güzel kokunun bizatihi gülden olmadığı ifade edilmiş, bunun yerine ikinci mısradaki kokunun “memduhun bahçede medfun olan atalarından alındığı” illeti yerleştirilmiştir.

Örneklerden biri de Ebu İbrahim İsmail b. Ahmed'den alınmıştır. Burada da hastalığın inkâr edilip sıfatın yorumlanması söz konusu edilmiştir: Cürcânî bu beyitten önce:

Şairlerin; hastalıkların ve hususiyle humma hastalığının hastalık olmadığını söyleyip bunları keskin birer zekâ ve azim olmakla tevil ettikleri manâlar da; illet ve malûl olmaksızın sadece sıfatta tevile gitme neticesinde oluşan tahyili manâlara benzemektedir...

و حشيت ان تضرى بجسمك الة الا انها تلك العزوم الثواقب

Hâşâ ki senin vücuduna bir hastalık gelsin otağını kursun! O, olsa olsa bilenmiş bir azimdir... (Cürcânî, 2018:335).

Bu beytin ilk mısraında vücutta beliren hastalık reddedilip yerine “bilenmiş bir azim” ifadesi konulmuştur. Reddedilen kavramla yerine konulan aynı ibare içinde yer almaktadır.

Son olarak aşağıdaki örneği vermek istiyoruz. Burada İbni Mu'tez'den alınan beyit, ilgili sanat çerçevesinde izah edilmiştir.

...
”قالت كبرت وشبت قلت لها هذا غبار وقائع الدهر

Bana ‘Yaşlandın. Saçın [sakalın] ağardı.’ dedi. Ben de ona ‘Bu (ihtiyarlık değil) zamanın hadiselerinin tozu.’ dedim.

Gördüğün gibi burada şair kendisinde görünen vaziyetin ihtiyarlık olduğunu inkâr etmiş ve bu inkâra tutunmanın, ihtiyarlıktan kusuru nefyetmede ve sevgilisiyle arasında var olan soğukluğu bitirmede daha kısa bir yol olduğunu düşünmüştür (Cürcânî, 2018:337).

El-Mutavvel'de ve *Telhîs*'te yer alan Mütenebbî'ye ait aşağıdaki beyit de aslında gerçeğin reddedilerek yerine şairane sebebin konulduğu bir örnektir. Beyitte memduhın “düşmanlarını (zararlarını def etmek amacıyla) öldürme” düşüncesi çok belirgin olmasa reddedilerek yerine “savaş sonrası düşmanların cesetleriyle beslenen kurtların ümidini boşa çıkarmama” hayali yerleştirilmiştir. Kazvîni bu beyitle ilgili aşağıdaki kısa açıklamayla yetinirken Teftâzânî -mübalağa bahsinde de değineceğimiz üzere- beytin anlamı üzerinde uzunca durmuş, memduhın cömertlik ve cesareti hususunda mübalağalar bulunduğunu belirtmiştir. Fakat her iki eserde de beytin redde dayalı yapısına ve bu çerçevedeki anlam örgüsüne dair herhangi bir şey söylenmemiştir.

ما به قتل أعادية ولكن يتقي أخلاف ما ترجو الذئاب

Onda (düşman kaygısı olmadığından) onları öldürme arzusu da yoktur. Fakat o kurtların umduğunu geriye bırakmaktan sakınıyor.” sözü gibi. Çünkü düşmanları öldürmek, genelde zararlarını defetmek içindir. Yoksa şairin zikrettiği sebepten ötürü değildir. *Telhîs*, (Yanık vd., ty.:144).

Onda (Bedr b. Ammâr'da) düşmanlarını öldürmeye dair bir heves yoktur. O sadece kurtların ümidini boşa çıkarmaktan endişe etmektedir... *El-Mutavvel*, (2020:477).

Daha önce de ifade edildiği üzere olumsuz yapı üzerine kurulu hüsn-i ta'lile tespit edebildiğimiz kadarıyla *Esrâru'l-Belâga* hariç neredeyse hiç değinilmemiş, yeni kaynaklarda da sadece bu çerçevedeki örnekler verilmiş, bazen de bu tipteki örnekler farklı sanatlar altında işlenmiştir. Eliaçık (2017:436), hüsn-i ta'lilin belâgat kitaplarındaki tarif ve tasniflerini tespit etmek amacıyla Kazvîni'nin *Telhîsü'l-miftâh*'ını, Ahmed Hamdî'nin *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*'sini, Süleyman Paşa'nın *Mebânî'l-inşâ*'sını, Said Paşa'nın *Mîzânü'l-edeb*'ini, Ruscuklu M. Hayrî'nin *Belâgat*'ini, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmaniyye*'sini, İbnülkâmil Mehmed Abdurrahmân'ın *Belâgat-i Osmâniyye*'sini, Abdurrahmân Süreyyâ'nın *Mîzânü'l-belâga*'sını, Mehmed Rif'at'ın *Mecâmîü'l-edeb*'ini, Ahmed Reşîd'in *Nazariyyât-ı Edebiyye*'sini, Muallim Nâcî'nin *Istîlâhât-ı Edebiyye*'sini ve Tahirü'l-Mevlevî'nin *Edebiyat Lügati*'ni mukayese etmiştir. Karşılaştırılan bu on iki kaynaktaki hüsn-i ta'lille ilgili tanım ve tasniflerin benzerliği ve redde dayalı örnekleri kapsayıcı herhangi bir açıklamaya yer verilmemiş olması dikkat çekmektedir.

Muhtemelen edebî sanatlar, özellikle hüsn-i ta'lil konusunda Cürcânî kadar detaylara girmemiş olan Kazvîni'yi esas alan belâgat kitaplarımız, bu tanım ve örneklerin çerçevesi dışına pek çıkamamış ve böylece sanatın kapsamı ve örnekleri sınırlı kalmıştır.

Klasik belâgat kitaplarımızda yer almayan bu yapıyla ilgili örneklerin yakın dönem kaynaklarında hangi sanat çerçevesinde işlendiğine baktığımızda da şu tabloyla karşılaşırız: Muallim Nâcî (Saraç 2017:45-47), Şehabeddin Süleymân (2006:229), Tahirü'l-Mevlevî (1994:56), A. Nihat Tarlan (1981:163-164), Kocakaplan (1992:41-45), Soysal (1998:44-54), Şahiner (1975:19-20) ve Pala'nın (2002: 230-231) çalışmalarında, bu yapıyla ilgili bir açıklama ve örnek görülmemektedir. Bilgegil (1989:215), Coşkun (2007:170) ve Saraç (2001:211) hüsn-i ta'lîl başlığı altında bu yapıyla ilgili bir açıklama yapmadan bir, Dilçin (2016:444), iki örneğe yer vermiştir. A. Cevdet Paşa (2000:107,109), bu çerçevedeki beyitlerden birini hüsn-i ta'lîl, diğerini mübalağa; Külekçi (1995:141,146), ikisini hüsn-i ta'lîl, birini teşhis bahsinde örnek olarak vermiştir. R. Mahmud Ekrem (2016:327), bu sanata dâhil edilebilecek bir beyti "teşbih" bahsinde, A. Sırrı Levend (1984:480), "teşbih, istiare, mecaz" başlığı altında vermiştir. Coşkun da (2007:212-215), bu sanata dâhil edilebilecek birkaç beyte "düzeltme, rücû" başlığı altında yer vermiştir.

Son dönemde hüsn-i ta'lîl ile ilgili bazı akademik çalışmalar (Bayram, 2013:136-144; Yıldırım, 2015:142-150) yapılmış, bazı divanlar da bu çerçevede irdelenmiştir. Babacan (2012:433-434), "Baki'nin Gazellerinde Hüsn-i Ta'lîl Sanatı" başlıklı makalesinde bir tasnif denemesi yaparak bu sanatı beş grupta incelemiş, "İfade Ediliş Tarzına Göre" başlığı altında hüsn-i ta'lîli, olumsuz ifadelerle anlatılan hüsn-i ta'lîller ve doğrudan ifade edilen hüsn-i ta'lîller şeklinde alt başlıklara ayırmıştır. Sonra olumsuz ifadelerle anlatılan hüsn-i ta'lîller başlığı altında: "Bilindiği gibi hüsn-i ta'lîl, hakîkî sebebin inkârına dayanır. İnkârın gerçekleşmesi için de ya yargı taşıyan fiilin olumsuz bir ek içermesi ya da "sanman, değildir" vb. olumsuz mana taşıyan bir fiil olması gerekir. Bu şekilde yapılan hüsn-i ta'lîlleri 'olumsuzlamalarla yapılan hüsn-i ta'lîller' diye nitelemek mümkündür." şeklinde bir değerlendirme yapmıştır (2012:435). Erken, "Klâsik Türk Şiirinde Hüsn-i Ta'lîl Sanatı" başlıklı yüksek lisans tezinde (2017a:III) ve Nilüfer Tanç'la hazırladıkları bir makalede (2017b:262-280), Necati Bey'in gazellerindeki hüsn-i ta'lîlleri Babacan'ın tasnifi çerçevesinde ele almıştır. Bu çalışmada ifade ediliş tarzına göre hüsn-i ta'lîller incelenirken şu tespitite bulunulmuştur:

Şairler hüsn-i ta'lîl sanatını kullanırken kimi zaman olumsuz bir yapı kullanarak kimi zaman da doğrudan ifade etmeyi tercih etmişlerdir. Olumsuz yapıları bazen eklerle bazen de olumsuz anlam taşıyan kelimelerle oluşturmuşlardır. Olumsuzlama hüsn-i ta'lîl sanatında inkârı kuvvetlendirdiği için önemli bir ifade şeklidir. Doğrudan ifadede ise herhangi bir olumsuzlama yoluna gidilmeden doğrudan sanat kullanılmıştır. Necâtî Bey, hüsn-i talillerinde geliştirdiği şairane yorumlarını doğrudan söylemeyi tercih etmiş, doğrudan ifade edilen hüsn-i ta'lîlleri daha fazla kullanmıştır. (2017:265).

Akay (2015:194), Cemal Kurnaz tarafından "lüknet" hususuna örnek verilen aşağıdaki beyitle ilgili olarak şunu dile getirir:

Lükneti var dime ana bî-vukûf
Ayrılamaz tatlı dilinden hurûf"

[Ş]u beyt, eski şiirin sadece hüsnütildeki gücünü ortaya koymakla kalmamakta, fakat aynı zamanda eski şiirin eskimeyen "eşsiz yeni" yanını, bunun nerede -hangi zihin yapısı ve düşünüş tarzıyla, nasıl bir duyarlılıkla yakalanabilecek kaynaklarda- bulunduğunu, geçici olanda geçici olmayan niteliği ve aşkın olan özü nasıl yakalayabildiğini, çok açık bir biçimde göstermektedir.

Emrî Dîvânı'nı nazım ve belâgat yönünden incelemiş olan Alvan (2005:171-172), divanda en çok hüsn-i ta'lîl sanatının kullanıldığını ifade etmiş ve redde dayalı bir beyti de örneklere dâhil etmiştir.

Hülâsa, klasik kaynaklarda hüsn-i ta'lîl bahsinde, "sanatkârane buluşun", gerçeğin yerine mi yoksa gerçek kabul edilenin yerine mi konulduğu hususu ile "sanatkârane buluşun", gerçeğin yerine kesin bir biçimde mi yoksa şüpheli bir biçimde mi konulduğu hususu irdelenmiş fakat yapısal özellikler üzerinde durulmamıştır. Babacan (2012), yapmış olduğu tasnif denemesi ile hüsn-i ta'lîlin klasik Türk şiirindeki farklı boyutlarına dikkat çekmiş ve Bâkî'de görülen bu yapıdaki örnekleri konu gereği tartışmalar üzerinde durmadan "olumsuzlama üzerine kurulu hüsn-i ta'lîller" olarak isimlendirmiştir. Babacan'ın bu önemli çalışması, edebî metinlerimizin sadece birtakım belâgat/retorik kaynaklarında yer alan standart tanım ve tasniflerle değerlendirilemeyeceğinin de önemli göstergelerinden biridir.

Kanaatimize göre, hüsni ta'lile ilgili tanımlarda da görüldüğü üzere klasik kaynaklarımız tanım ve tasnif konusunda genellikle Arap ve Fars belâgatiyle ilgili bazı eserleri esas almış ve örnekleri de bu ekseninde vermişlerdir. Dolayısıyla da şiir dilimizin ince ve derin anlam dünyasını yansıtan yapısal ve anlamsal örüntüleri ifade etmede önce Arap Fars dil ve edebiyatları çerçevesinde teşekkül etmiş olan klasik belâgat terim ve tasnifleri, sonra da Batı retoriğinin terimleri yetersiz kalmıştır.

Redde dayalı hüsni ta'lil örnekleri olarak düşündüğümüz beyitlerin yakın dönem kaynaklarında “hüsni ta'lil”in yanında “teşbih, teşhis, mübalağa; rücû ve tecâhül-i ârif” gibi sanatlarla da örnek olarak verilmiş olması dikkat çekicidir.

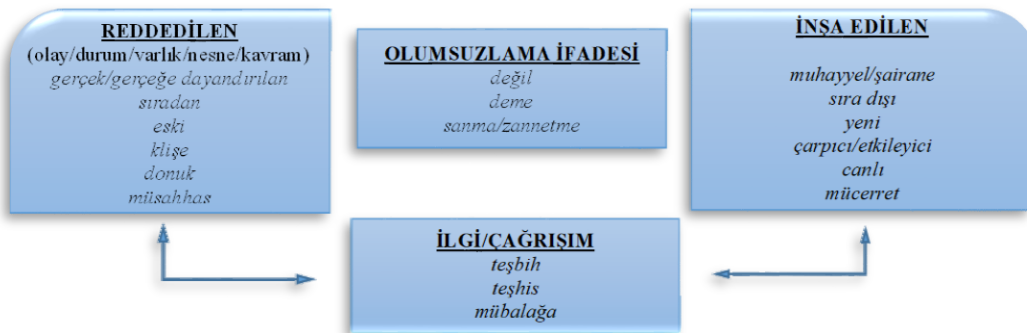
1. Redde Dayalı Hüsni-Ta'lile Diğer Sanatlar Arasındaki İlgisi ve İlişkileri

Hüsni ta'lile en yakın sanat teşbihtir. Aslında teşbih sadece hüsni ta'lilin değil pek çok sanatın da temelini oluşturan edebî bir figürdür. Tecâhül-i ârif sanatı hakkında değerlendirme yaparken Saraç (2001:205), iç içe geçmiş görünen sanatları ayırtmamıza da çare olacak şu önemli tespiti yapar: “Tecâhül-i ârif çoğu zaman teşbih ve mübalağa ile birlikte bulunur. Bu sanatı teşbih ve mübalağadan ayıran ve bir üslup hususiyetinden çıkarıp bir sanat vasfı kazandıran şey, şairin heyecanı altında bu sanatların zuhur etmesidir.” Dolayısıyla bu çalışmada üzerinde durduğumuz ve klasik kaynaklarda karşılığını net olarak tespit edemediğimiz, “rücû ve tecâhül-i ârif” sanatlarıyla benzerlik; “teşbih, teşhis ve mübalağa” sanatlarıyla da iç içelik arz eden yapının, Tarlan’ın (1981:163-164) “Sanatları, şekillerinden ziyade mahiyet ve gayelerine nazaran mütalaa etmelidir.” düşüncesinden de hareketle “hüsni ta'lil” çerçevesinde değerlendirmenin lazım geldiğini düşünüyoruz. Nasıl ki hüsni ta'lilin standart örneklerinde artık bir “teşbih, teşhis, istiare ve mübalağa” arayışına gitmiyor, doğrudan hüsni ta'lile odaklanıyorsak; tecrîdin yanında nidâ, leff ü neşrin yanında teşbihten bahsetme gereği duymuyorsak redde dayalı hüsni ta'lil örneklerinin zeminini oluşturan sanatları da müstakil sanatlar olarak vermememiz gerektiğini düşünüyoruz.

Redde dayalı hüsni ta'lil örneklerinde de görüleceği üzere şair, bu yolla âdeti bir sihirbaz edasıyla harc-ı âlem olmuş şeylerden şaşırtıcı şeyler çıkarma telaşındadır. Sihirbazın elinde alışılmış olanla kendi bulduğu artık bir aradadır fakat gözler sıra dışı ve çarpıcı olanın üzerindedir. Buluşun ihtişamı, şaşırtıcılığı ve etkisi de tamamen gösteriyi yapan ustanın maharetine bağlıdır. Dolayısıyla burada artık eski ve yeni arasındaki ilgilerin ortaya çıkardığı sanatlardan ziyade eskinin yerine yenisini koyma sanatından yani hüsni ta'lilden bahsetmek gerekmektedir. Cürcânî’nin hüsni ta'lil (tahyîl) konusunu örneklendirirken serdettiği “aslı teşbih olup şairin sanatkârane bir söylemle teşbihten uzaklaştırdığı/teşbih suretini üzerinden çekip aldığı” (Cürcânî, 2018:331) sözünü yeri gelmişken tekrar hatırlatmış olalım. Dolayısıyla hüsni ta'lil, teşbih üzerine konumlanmış olsa da sanatkârane bir söylemle teşbihten uzaklaştırılmış bir sanattır.

Bahis konumuz olan redde dayalı kurulu hüsni ta'lil ile “teşbih”, “mübalağa” ve “teşhis” sanatları arasında ilgiler/iç içelikler; “rücû/düzeltilme”, tecâhül-i ârif” ve “mezheb-i kelâmî” arasında da yakınlıklar gözlemlenmektedir. Biz, en başta olumsuz yapıllı hüsni ta'lil olarak düşündüğümüz bu yapıyla ilgili birtakım bilgiler ve örnekler verip bu yapının diğer sanatlarla ilgisi üzerinde durmak istiyoruz.

Tablo 1: Reddetmeye Dayalı Hüsni-Ta'lilin Yapısı

Tablodaki yapıyı örnek bir beyit üzerinde şöyle gösterebiliriz:

Olumsuz ifade	Reddedilen
Zann etme	hatt sâhîfe-i rüyunda ol mehin

Cem'iyet-i kulûba karınca duâsıdır (Ş. Gâlib, G.78/2)
İnşa edilen

hat-karınca duası: bolluk, sıklık vb. den dolayı **teşbih ilgisi**

[O ay yüzünün (sevgili) yüzünün sayfasında görünenleri ayva tüyü sanma. (Onlar) kalpleri toplama/birleştirme için (yazılmış) karınca duasıdır.]

Redde dayalı hüsn-i ta'lîl örneklerine baktığımızda hemen her hususla ilgili çarpıcı hayallere yer verildiğini görürüz. Şair, kendinden başlayarak gökteki cisimlere varana kadar pek çok varlığı, hadiseyi yeniden biçimlendirmekte, boyutlandırmakta ve renklendirmektedir. Bu çerçevede âşık ve sevgiliye ait hususlar, gündelik hayatta kullanılan eşyalar, ağaç ve bitkiler, çeşitli tabii hadiseler, gök cisimleri reddedilerek yerlerine canlı ve özgün varlık, kavram veya olaylar yerleştirilmektedir. Reddedilen/kaldırılan unsurlar hemen her şairde aynı olsa da yerine konulan hayalî unsurların her şairde hatta bazen aynı şairde farklılık arz etmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu nedenle özellikle redde dayalı hüsn-i ta'lîl örneklerinin kişisel üslup tespitinde oldukça önemli bir rol oynadığını düşünüyorum.

Bir fikir edinmek adına bu türde zengin örnekler barındıran *Emrî Dîvânı*⁴'na göz attığımızda yerine yeni şeyler inşa edilen varlık, kavram ve nesnelerin genelde şunlar olduğunu gördük:

Âşık: dâğ, elif-na'l, reg, mûy, penbe, âh, inlemek, ölmek, müje/kirpik, yaş/gözyaşı, beden, kaddi dü-tâ olmak, eli göğsünde olmak

Maşuk: miyân, ruhsâr, zülf, mû, ebrû, çâh- zekân/gabgab, fem/ağız, hat, nâf, ben, hâl, nakş-ı na'lçe,

Ağaçlar, Bitkiler: çemen/sebze, berg, serv, gül, nihâl-i gül, gonca/, hâr, lâle/lâle-zâr, benefşe

Gök Cisimleri: ay, mâh-ı nev, güneş/âfitâb, encüm, kehkeşan, pervin

Tabii Hadiseler: şafak, jâle/şebnem, bârân, cû, seyl, mevc, ra'd, ebr/sehâb, hâle

Hayvanlar: pervane

Eşya: şâne, külâh, gevher, hurde-i zer, penbe, şem'/ fitil

Diğer Hususlar: jeng, râh, burç

Emrî'nin "âşık" çerçevesinde ele aldığı müje (kirpik/müje) yerine inşa ettiği şairane buluşların yer aldığı beyitleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Hayâl-i rüy-ı yâr âteş komışdur hâne-i çeşme/Degül kirpüklerüm çıkmış-durur andan duhân yir yir (G.158/2)

Gözümde âteş-i ruhsâruna su sepmiş eşk/Müjem degül görinen dūd âşikâr olmuş (G.238/3)

Sanma müjgân bâg-ı gamda hâr batmış pâyına/Kan akıtdığı bu Emrî çeşm-i hûn-efşânunun (G.264/5)

Müjem degül-durur etrâf-ı dîdede hasdür/Ki mevci ile salupdur anı kenâre yaşum (G.340/3)

Dîde-i nem-nâke düşmişdür hayâl-i hâl-i ezel/Görinen müjgân degül ol dânededen bitmiş çemen (G.365/7)

Görünen müjgân degüldür Emriyâ murg-ı hayâl/Âşiyâne yapıdı sahn-ı dîdeme hâşâkden (G.376/5)

⁴ M. A. Yekta Saraç, *Emrî Divanı*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10607,emridivanipdf.pdf?0> (ET. 15.11.2020).

Kodum dîvâr-ı kûy-ı yâra câmî dîde-i terden/Degül kirpüklerüm tutdum önine perde tellerden (G.394/1)

Nazar kıldun diyü gayra gözüme sançdı bir hançer/Degül müjgân görinen Emrî taraf-ı dîde-i terden (G.394/5)

Kaşum degül göricek dâr-ı gurbet içre beni/Yüzini tırmaladı nâhun-ı gam ile beden (G.410/2)

Kaşlarum sanma bakup bu çeşm-i pür-hûn üstine/Bâl açupdur murg-ı âbî geldi Ceyhûn üstine (G.440/1)

Müjeler sanma ki yüz yire koyup ağlamadan/Yapışupdur gözüme yollarunun hâr u hası (G.536/2)

Yukarıdaki beyitlere baktığımızda şairane buluşlarla “kirpik/müje” yerine, şekil ve renk ilgisi dolayısıyla “kanat, diken, çimen, duman, çöp, tel, yuva, hançer, tırmalama, yara” gibi unsurların konumlandırıldığı görülmektedir. Fakat bu unsurlar çarpıcı hayallerle örülerek yansıtılmıştır. Öyle ki bu hüsn-i ta'lîller, beyti şekillendirmiş ve diğer sanatları gölgede bırakmıştır.

Aşağıdaki beyitte âşığı heyecanlandıran yasemin kokulu saçlar şairin muhayyilesinde, sıradan bir saç olmaktan çıkmış, bahçede cevelan eden bir tavus oluvermiştir. Burada saç-bahçede cevelan eden tavus benzeşimi hüsn-i ta'lîl sanatı içinde âdeta erimiştir.

*Tâvûsdur ki ravzâda cevlâna başlamış
Ruhsârun üzre zülf-i semen-bû degüldür ol (Bâkî, G.295/2)*

Hayâlî'nin aşağıdaki beytinde “göz karalığı/göz bebeği” yerini daha çarpıcı ve etkileyici olan “göz aynasına yansımış gönül yarası” imajına bırakmıştır. Burada hüsn-i ta'lîl, gözün beyazlığı-ayna; göz bebeği-gönül yarası” ilgileri üzerine kuruludur.

*Dâğ-ı dil 'aksidür âyîne-i çeşmümde benim
Sanmanuz siz anı kim gözlerümün karasıdur (Hayâlî, G.104/4)*

Aşağıdaki beyitte âşığın göğsünde var olduğu düşünülen “dâğ-ı siyehler” (siyah yaralar/yanıklar), “degül” sözcüğü ile bir kenara itilmiş, bunun aslında “Emrî'nin/âşığın ahının kıvılcımlarının düştüğü yeri yakıp karartması ile oluşan bir siyahlık” olduğu ifade edilmiştir. Dikkat edilirse kaldırılan “dâğ-ı siyehler” ile onun yerine ikame edilen “şerâr-ı âhın düştüğü yeri yakıp kara etmiş olması” arasında “siyahlık/kararma” yönüyle bir “teşbih”, “Şerâr-ı âhın düştüğü yeri yakıp karartması” dolayısıyla da bir “mübalâğa” söz konusudur. Beytin geneline baktığımızda şairin teşbih ve mübalâğa yoluyla daha güzel bir tablo resmetmeye gayret ettiği görülür. Dolayısıyla bu beyitte “teşbih” ve “mübalâğa” sanatlarının değil, beytin tamamını şekillendirmiş olan hüsn-i ta'lîlin baskın olduğunu görürüz.

Degül dâğ-ı siyehler câ-be-câ göğsünde Emrî'nün
Şerâr-ı âhı düştüğü yeri yakmış kara itmiş (Emrî, G.228/5)

Şeyh Gâlib'in aşağıdaki beytinde somut bir varlık olan şükûfe (çiçek) yerine oldukça çarpıcı bir buluş yerleştirilmiştir. Görünen bir çiçek değildir artık. Bahar mevsimi ile coşan ırmaklar dünyayı deliye çevirmiş, deliren fidanın da ağzı köpürmüştür. Beyitteki hüsn-i ta'lîl kişileştirme üzerine bina edilmiştir.

*Nihâlin ağzı köpürdü şükûfe zannetme
Cihânı eyledi dîvâne cûybâr-ı bahâr (Ş. Gâlib, 104/2)*

A. Cevdet Paşa (2000:107), daha önce değindiğimiz gibi olumsuz yapıdaki beyitlerden birini hüsn-i ta'lîl bahsinde ele almıştır. Denizin dibinde bazı yerlerin mercandan dolayı kızıl görünmesi tabii bir hadiseyken Nef'î, bunu reddedip memdûhun ihsanının bolluğunun denizin kıskançlık ateşini tutuşturması şeklinde yorumlayarak hüsn-i ta'lîl yapmıştır. Burada dikkat edilirse mercan-ateş

çağrışımı, denizin kıskançlık ateşinden dolayı tutuşması, ihsanın bolluğu bize teşbih, teşhis ve mübalağa sanatlarını hatırlatsa da aslolan ve beyti şekillendiren sanat, hüsn-i ta'lîldir. Bahsi geçen sanatlar, şairdeki heyecanı ifade etmekte ise de şairin amacı benzetme, kişileştirme ve abartma yapmak değil, sürekli göz önünde olan, bilinen bir tabloyu yenisiyle değiştirmektir.

'Alevlendi dilinde âteş-i reşk-i kefi desti

Pür oldu şâh-ı mercân ile sanman ka'r-ı deryâyı

Bilgegil'in (1989:215) hüsn-i ta'lîl sanatına verdiği aşağıdaki örneğe baktığımızda somut bir unsur olan "hatt"ın şairane bir hayalle bambaşka bir renge büründüğünü görürüz. Sevgilinin göz alıcı güzelliğini ve kıskançlık duygusunu işleyen beyitte, gayrılar, yüzünü seyretmesin diye âşık, ah ipeğinden sevdiğinin yanağına bir örtü dokumuştur, görünen "hat" değildir. Burada "hat" ile yerine konulan "ah ipeğinden sevgilinin yanağına örtü dokuma" hayalî arasında bir benzerlik ilgisi söz konusudur. Fakat burada doğrudan bir benzetme değil, şairane buluşla ortaya çıkan bir ilgi mevcuttur.

Değil hattın cemâlin ta ki ağıâr etmesin rü'yet

Harîr-i âhdan ruhsârına nesc-i nikâb etdim

Saraç (2001:211-212), hüsn-i ta'lîl bahsinde Emrî'nin aşağıdaki beytini örnek olarak vermiş ve açıklamalarda bulunmuştur. Saraç'ın açıklamasında italik olarak gösterdiğimiz ifadeler, hüsn-i ta'lîl ve teşbihin sınırlarını tespit ve tayini açısından önem arz etmektedir:

Na'çen nakşî değil yırtar yüzün

Pây-büsundan cüdâ düşükdüde hâk

Şair sevgilisinin ayakkabısının toprakta bıraktığı iz için *hayalî bir sebep ileri sürmektedir*. Toprak onun ayağını öpmesinden uzak düştüğü için yüzünü yırtmıştır, görülen iz budur. Sevgilinin ayağını toprağa basması toprağı öpmesine *benzetilmiştir*. Ayağını kaldırması ile görülen iz toprağın bu öpüşten ayrı kalmanın acıyla yüzünü yırtmasıdır.

Redde dayalı hüsn-i ta'lîl örneklerine baktığımızda şairlerin reddettikleri unsurun genelde somut, şairane buluşun soyut olduğu; dönüştürülen varlık, kavram veya nesnelere genelde bir iki sözcükle, şairane buluşların ise daha fazla sözcükle karşılandığı görülür. Genel yapıdaki hüsn-i ta'lîl örneklerinde ekseriyetle bir olay, hareket veya eylem hayalî bir sebebe bağlanırken redde dayalı örneklerde daha çok, bir varlık, nesne veya durum hayalî bir sebebe dayandırılmaktadır.

Şimdi hüsn-i ta'lîl sanatı ile yakınlık arz eden ilgili sanatlara maddeler hâlinde bakabiliriz.

1.1. Hüsn-i Ta'lîl-Teşbih İlgisi

Redde dayalı hüsn-i ta'lîlde reddedilenle yerine konan arasında yukarıdaki örneklerde de işaret edildiği gibi ekseriya bir "benzerlik" ilgisi görülmektedir. Bu nedenle bazı kaynaklar, sözgelimi Saraç (2001:209), hüsn-i ta'lîlin çoğu zaman içinde bir "benzetme" olgusu taşıdığına işaret eder. Tarlan'ın (1981:164) "Eğer sanatkar inkâr ettiği mevcudun yerine bir başkasını ikâme ederse teşbih yapmış olur. Tabii sebebi inkâr edip yerine heyecanı mütenasip bir sebep ikâme ederse hüsn-i ta'lîl sanatı yapar. Teşbih bir kelime, hüsn-i ta'lîl bir kaziyedir." şeklindeki görüşü bu iki sanat arasındaki ince çizgiye dikkat çekmektedir. Fakat diğer taraftan aşağıda da görüleceği üzere Tarlan, *Fuzûlî Divanı Şerhi*'nde şairane sebebin doğrudan gerçeğin yerine konulduğu örnekleri hüsn-i ta'lîl olarak nitelendirirken redde dayalı örnekleri hüsn-i ta'lîl olarak nitelendirmemiş, bazı beyitleri teşbih olarak ifade etmiş veya bu çerçevede izah etmiştir:

Berk ü bârân sanma kim gördükçe âh ü eşkümi

Bilmezem nemiür meni ağlar mana yanar sehâb

(Şimşek ve yağmur sanma, benim ahımı ve gözyaşımı gördükçe, benim nem olduğunu bilmiyorum amma, bulut bana yanıp ağlıyor.) Bu beyitte şair, bulutlardan daha çok gözyaşı döktüğünü, şimşeklerden çok yandığını anlatmak istiyor. Bulutta yağmur ve şimşek vardır. Şairin ahı şimşek, gözyaşı da yağmurdur. (2017:101)

Pertev-i horşîd sanman yerde kim *devr-i felek*
Yere urmuş âfitâbın mâh-ı tâbânım görüb

(Ufukta batan güneşin ışığıdır sanmayın, feleğin dönüşü benim parlak aya benzeyen sevgilimi görünce güneşini yere vurmıştır.) Bir taraftan güneş batarken karşı taraftan ayın yükselmesi ve bunun feleğin dönmesinden vücuda gelmesidir. (2017:110)

Berg-i gül sanma ki *hûn-âbe töken demde gözüm*
Nice yaprağa ciger kanı salup kan etdüm

(Bahçede gördüğüm gül yaprağını, gül yaprağı sanma. Gözüm kanlı yaş döktüğü zaman birçok yaprağa ciğerimin kanını akıtıp onları kana buladım.) Şair, yine bahçededir ve bahçenin çiçeklerini, şebnemleri kendi ıstırabı zaviyesinden görüp, onları ıstırabının tezahürlerine benzetiyor. Bu bir teşbih şeklidir. (2017:487)

Tarlan'ın yukarıdaki beyitlerde ve eserdeki benzer yapıdaki beyitlerde “abartma” ve “benzetme” ilgisine odaklanıp etkileyici ve güzel sebebe bağlama hususunda bir düşünce ifade etmemiş olması düşündürücüdür.

Babacan (2012:436), yaptığı tasnifte “İçerdiği Edebî Sanata Göre Hüsn-i Ta'lîller” başlığı altında bu sanatı teşhis içerikli ve teşbih içerikli olmak üzere iki grupta ele alıp örneklendirir. Burada teşbih sanatı ile yakınlığı olan leff ü neşr sanatı üzerine ayrıntılı bir çalışma yapmış olan Köksal'ın (2020:383) leff ü neşirde teşbihin değil teşâbühün (benzeşme) olduğunu söylemesi oldukça önem arz etmektedir. Bundan hareketle hüsn-i ta'lîl sanatında doğrudan bir teşbihin değil benzerlik ilgisinin olduğunu ve asıl amacın benzetme yapmak olmadığını söylemenin daha doğru bir yaklaşım olacağı düşüncesindeyiz. Elbette heyecanın hissedilmediği benzer yapıların teşbih seviyesinde kaldığı söylenebilir. Fakat güçlü hayalleri, çarpıcı buluşları yansıtan redde dayalı örneklere dikkat edilmezse Tarlan'ın söylediği ve kendisinin de -maalesef- dikkat edemediği o ince çizgi göz ardı edilmiş ve özellikle redde dayalı hüsn-i ta'lîller, alelade bir teşbihe indirgenmiş olur.

R. Mahmud Ekrem (2016:327), “teşbih yapılırken zoraki, süflî ve müstekreh hayallerden kaçınılmalı çünkü bunlar üslubu tezyin edecek yerde telvis eder.” der ve bu duruma Sabit'in bir beytini örnek olarak verir ve şöyle devam eder: “Bu beyitte yaranın gögercine, üzerindeki nohudun ise gögercinin agzına aldığı dâneye teşbihi ne müstekreh hayâl olduğunu ta'rîf iktizâ etmez.” Bu beyitte şair, tenimdeki yaranın ağzındaki nohut sanma, muhabbet kırlangıcı ağzına gıda (tane) aldı demektedir. Elbette beyitte çok da hoş olmayan “bedendeki yaranın ağzında nohut-muhabbet kırlangıcının ağzındaki tane” ilgisinden yola çıkılmış fakat buradaki asıl sanatın teşbih değil, güzel bir buluş olmasa da yapı bakımından redde dayalı bir hüsn-i ta'lîl olduğu aşikârdır. Beyitte inkâr edilen husus da yerine konulan şairane sebep de hayalîdir.

Zann itme **nohuddur dehen-i dâğ-ı tenümde**
Ağzına gıdâ aldı piristû-yı mahabbet

A. Sırrı Levend (1964:480), Nâbî'ye ait aşağıdaki iki beyti, benzerlik üzerine kurulu olduğu için “teşbih, istiare, mecaz” başlığı altında örnek olarak vermiştir. Hüsn-i ta'lîli müstakil bir sanat olarak ele almadığı ve bu beyti açıklamadığı için Levend'in yaklaşımını tespit etmek mümkün görünmese de beyti, şairane bir sebebin şekillendirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Nâbî, gökteki yıldızları reddedip yerine şairane bir tablo ikame etmiştir: Gökyüzü sakinleri, her akşam ikbalin kır atının yemini elemektedir. Kaldırılan ve ikame edilen iki husus arasındaki benzerlikten hareketle Nâbî, çarpıcı bir hüsn-i ta'lîl yapmıştır.

Âsmân-ı ahterân zann itme kim *erbâb-ı cev*
Eşheb-i ikbâlinin her şeb yemin gırbâller

Aşağıdaki beyitte de ayın etrafındaki “hâle” yerine şairane bir husus ikame edilmiştir: Mehtap, gökyüzü harmanı üzerinde kalbur tutup yıldız tohumlarının öşrünü almaktadır. Beyitte sanatkârane

sebeplere icra edilirken hâle-gırbâl ilgisinden yola çıkılmıştır. Dolayısıyla bu beyitte de baskın olan sanat hüsn-i ta'lîldir.

Degül **hâle** tutup hirmengeh-i çerh üzre bir gırbâl
Hubûbât-ı nücûmu şeb-be-şeb ta'şîr ider meh-tâb

1.2. Hüsn-i Ta'lîl-Teşhis İlgisi

Belâgatle ilgili klasik kaynaklarda ismi geçmeyen teşhis ve intak sanatlarının aslında birer istiare, mecâz-ı mürsel veya teşbih olduğu görülür. Bu nedenle Bilgegil (1989:209-210) ve Saraç (2001:112), teşhis ve intakın bu sanatlar çerçevesinde değerlendirilebileceğini ifade eder. Teşhisin olduğu yerlerde kapalı istiare, teşbih, mecaz-ı mürsel sanatlarının da boy gösterdiğini hatta özellikle güncel kaynaklarda bunun zaman zaman içinden çıkılmaz bir hâlde sunulmuş olduğunu görürüz. Bu ince çizgi göz önünde bulundurulmadığı müddetçe edebî sanatların kapsamı, iç içeliği mevzuu üzerine süregelen tartışmaların uzun müddet süreceğini söylemek kehanet olmasa gerek.

Hüsn-i ta'lîl sanatında reddedilen gerçekle yerine konulan şairane sebep arasında zaman zaman kişileştirme ilgisi de dikkatleri çekmektedir. Daha doğru bir tabirle teşbihten hareketle bir teşhisin varlığı sezilir. Şairin değiştirmeyi düşündüğü insan dışındaki varlık, birtakım benzerliklerden dolayı insani renklere boyanınca daha çarpıcı, canlı ve özgün bir gerekçe resmedilmiş olur.

Küleççi'nin (1995:141) teşhis sanatına örnek olarak verdiği Ganîzâde Nadîrî'ye ait aşağıdaki beytin ikinci mısraındaki “güneşin pençesi ile dağın sarığını çözme”si yaklaşımının, tek başına düşünüldüğünde güzel bir teşhis olduğu düşünülebilir. Fakat bu beyti asıl şekillendiren ve güzelleştiren, karların erimesiyle akmaya başlaması hadisesinin kaldırılıp yerine daha çarpıcı bir tablo olan “güneşin pençesi ile dağın sarığını çözme”si buluşunun yerleştirilmiş olmasıdır. Sanat sadece teşhise indirgenildiğinde geriye kalan yapıya ne ad verileceği de ayrı bir tartışmaya zemin hazırlar.

Sanma **berfi çözülp seyl-i revân oldu ayân**
Pençe-i mihr ile destârını çözdü kühsâr

Emrî'nin göz önünde bütün çıplaklığı ile duran “yıldız”ları kaldırıp yerine “her gece gurur ehline dişleri görünecek şekilde gülen feleğin dişleri” imajını yerleştirmiş olması arka planda bir kişileştirmenin (benzerlik üzerine kurulu) olduğunu göstermektedir. Burada insana ait gülme eyleminin feleğe nispet edilmesi ile bir kişileştirme/kapalı istiare aynı zamanda yıldızlarla dişler arasında bir benzerlik ilgisi göze çarpmaktadır. Şairin somut olan yıldızları kaldırıp yerine daha çarpıcı ve sıra dışı olan feleğin gülmesi ile dişlerinin görünmesi buluşunu koymasında benzerlik, kişileştirme hatta mübalağa ilgileri göze çarpsa da asıl olan bu sanatlar değil, hüsn-i ta'lîldir.

Sanma **encüm** ki gurûr ehline her gice felek
Şol kadar hande ider kim görinür dendâm

1.3. Hüsn-i Ta'lîl-Mübalağa İlgisi

Mübalağa, şiir dilinin en yaygın sanatlarından biridir. Şairdeki duygusallığın, coşkunun yansımaları olan mübalağa bazen doğrudan ortaya çıkarken bazen de teşbih, hüsn-i ta'lîl gibi sanatların zeminini oluşturmaktadır. Hüsn-i ta'lîl-mübalağa ilgisini göstermek adına uzun da olsa Teftâzânî'nin yukarıda da bahsettiğimiz beyti izah sadedindeki düşüncelerini alıntılama istiyoruz. Burada özellikle mübalağaya odaklanılmasına rağmen hüsn-i ta'lîlin önüne geçirilmemiş olmasına dikkat edilmelidir.

ما به قتل أعادية ولكن يتقي أخلاف ما ترجو الذئاب

“Onda (Bedr b. Ammâr'da) düşmanlarını öldürmeye dair bir heves yoktur. O sadece kurtların ümidini boşa çıkarmaktan endişe etmektedir.”

...Cömertlik tabiatı söz konusu zatta öyle galiptir ki ümit içerisinde olanların ümitlerini gerçekleştirmeye olan sevgisi onu düşmanlarını öldürmeye sevk etmiştir. Zira savaşa çıktığı vakit kurtların onun öldüreceği kişilerin çok olup bu şekilde bolca rızka nail olmayı ümit edeceklerini bilmektedir. Şimdi bu illet onun cömertlikle nitelenmesinde bir *mübalağadır*. Aynı zamanda tahyîli bir surette onun cesaretle nitelenmesindeki *mübalağayı* da içermektedir. Yani söz konusu kişi cesaretle öyle bir noktaya varmıştır ki onun bu cesareti kurtlar vs. gibi dilsiz hayvanlar için bile aşikâr olmuştur. Öyle ki savaşa çıktığı vakit kurtlar onun düşmanlarının etlerine nail olmayı ümit etmektedir. Yine bu illet aynı zamanda onun öfkesine ve kinine uyarak öldürmede aşırı giden biri olmadığı şeklinde bir övgüyü de içermektedir. Yani bu kişinin öfke duygusu aşırılık çirkefiyle muttasıf değildir. Yine bu illet aynı zamanda düşmanlarının ondan zayıf olduğunu, onun ise onlardan son derece emniyette olduğunu ve hakikatte onları öldürmeye ve biçmeye bir ihtiyacının da olmadığını içermektedir. El Mutavvel, (Teftâzânî, 2020:477)

Hüsn-i ta'lille teşbih arasındaki yakın ilgiden olsa gerek A. Cevdet Paşa (2000:109), redde dayalı beyitlerden birini *mübalağa-i gulüvv* bahsinde vermiştir. Sultan Osman'ın kasrının anlatıldığı kasidenin aşağıdaki beytinde Nef'î'yi heyecana gark eden bir kasrın muhteşem yapısıdır. Beyitte “güneş ve tan yerinin ağarması” ile “taç ve sarık” arasında renk ve şekilden dolayı teşbih, “feleğin göğe kadar yükselmiş kasrın çatısını görmek için başını kaldırınca taç ve sarığının düşmesinde mübalağa ve teşhis söz konusudur. Ama şairin amacı ne teşbih ne mübalağa ne de teşhistir. Beyitte tabî bir hadise olan sabahleyin ufukta güneşin doğması ve aydınlığın başlaması hadisesinin âdeta üstü çizilip yerine şairane şu hayal yerleştirilmiştir: Felek, sultanın yüce kasrının çatısını izlemek için başını kaldırınca taç ve sarığını yere düşürmüştür. Dolayısıyla beyitte ön planda olan çarpıcı bir hüsn-i ta'lilden ve buna zemin oluşturan mübalağa, teşbih ve teşhisten bahsedilebilir.

Değil **mihir ü beyâz-ı subh** ufukda *seyr için sakfın*
Felek baş kaldırınca hâke düştü tâc u destârı

1.4. Hüsn-i Ta'lil-Rücû İlişkisi

Sanatkâr, gerçeğin yerine kendi buluşunu inşa ederken aslında şairane bir tashih/düzeltilme yapmaktadır ki bu durum, rücû sanatı ile benzerlik göstermektedir. Fakat rücûda şair, genelde kendi söylediği bir husustan vazgeçmiş görünüp daha güçlü bir adım atmakta âdeta daha ileri atılmak için duraksamış görünmektedir.

Rücû üzerine kurulu Râif-i Âmidî'nin (Sarıççek, 2014:251) aşağıdaki beytinde benzetme ilgisiyle sevgilinin yüzünün parlak aya denk geldiği söylenirken ikinci mısradan bundan vazgeçilmiş görünüp güneşe denk geldiği ifade edilmiştir. Fakat şair, vazgeçmiş görüldüğü şeyi terk etmemiş onu aşan daha güçlü bir şey söylemiştir.

Pertev-i hüsnî o şûhun meh-i tâbâna değer
Meh-i tâbâna degül mihir-i dirahşâna değer

Saraç (2001:174), rücû sanatına örnek olarak verdiği Emrî'nin aşağıdaki beyti hakkında şu açıklamayı yapmaktadır:

Şair sevgilisine hitap ederek önce meh-i nev/yeni ayın hilâl kaşlı sevgilisinin parmağına değmeyeceğini söylüyor; ama bu fikrinden de hemen dönüp bu sefer değil parmağına, bir tırnağına bile değmeyeceğini söylüyor. Divan şiiri geleneğinde yeni ay ile sevgilinin kaş, parmağı ve tırnağı arasında şeklen bir münasebet düşünülmiştir.

Meh-i nev ey hilâl-eburû senin barmağına değmez
Nice barmağına vallâhi bir tırnağına değmez

Rücû sanatının güzel örneklerinden biri olan bu beyitle ilgili olarak Saraç'ın tespit ettiği olduğu “Divan şiiri geleneğinde yeni ay ile sevgilinin kaş, parmağı ve tırnağı arasında şeklen bir münasebet düşünülmiştir.” şeklindeki yaklaşım oldukça önemlidir. Zira bu beyitte de “yeni ay-hilâl-eburû/parmak/tırnak” münasebeti söz konusudur ama asıl sanat teşbih değil, “rücû”dur.

Hüsn-i ta'lilin redde dayalı yapısında şair, hakikati/hakikatmış gibi kabul edileni göz önüne getirip sonra onu tamamen reddedip yerine kendince daha parlak bir sebep koymaktadır. Yani hüsn-

i ta'lilde kendisi bir şey söyleyip ondan geri dönmüş görünerek daha güçlü bir şey söylememektedir. Rücûda daha çok, “değil, yok, hayır, yok yok, öyle değil” gibi, ret üzerine kurulu hüsn-i ta'lilde ise “değil, deme, sanma” gibi menfî ifadeler kullanılmaktadır. Coşkun, bahsimiz olan hüsn-i ta'lile örnek sayabileceğimiz birkaç beyte (2007:212-215) “Düzeltilme, Rücû” başlığı altında yer vermiştir. Fakat Coşkun'un yapmış olduğu “Herkesçe kabul edilen bir doğrunun yerine şairane bir fikri ikame etmek, bir şeyin ne olmadığını belirtmek, bir fikri vurgulamak, bir kavramı yeniden tanımlamak gibi sanatlarla düzeltme sanatına başvurulur. Belâgatte de söylenilen bir fikirden nükte için vazgeçmeye rücû adı verilmiştir.” şeklindeki tanım çerçevesinde rücû ve redde dayalı hüsn-i ta'lilleri de “düzeltme (correction)” çerçevesinde düşünmüştür. Dolayısıyla kapsamı geniş tutulan bu tanıma bakılacak olursa redde dayalı hüsn-i ta'lillerin şairane bir düzeltme/bir buluş olduğuna işaret edilmiş olduğu görülür.

Coşkun'un (2007:215) örnekleri arasında bulunan Zâtî'ye ait aşağıdaki beyit, redde dayalı bir hüsn-i ta'lil örneğidir. Beyitte ebr ü bârân (bulut ve yağmur) yerine şair benzetme/kişileştirme ilgisinden hareketle “dağların saçını çözmesi ve ağlaması” hayallerini yerleştirmiştir. Dolayısıyla burada beyti asıl şekillendiren sanat ne teşbih ne istiare ne rücû hatta ne de leff ü neşirdir. Şairin asıl yapmış olduğu iş, hüsn-i ta'lil yoluyla “bulut ve yağmur” gerçeğinin yerine çarpıcı ve etkileyici bir buluş koymuş olmalıdır. Bu beyit, Coşkun'un yapmış olduğu düzeltme/correction tanımına uysa da rücû tanımının dışında kalmaktadır.

Görünen dağlar başında **ebr ü bârân** sanmanuz
Dağlar saçın çözüp ben hasta için ağlar

1.5. Hüsn-i Ta'lil-Tecâhül-i Ârif İlişkisi

Tecâhül-i ârif, bir nükteye dayalı olarak iyi bilinen bir hususu bilmez görünerek ifade etme sanatıdır. Duygu yoğunluğunu yansıtan bu sanat da istifham ve hüsn-i ta'lilde olduğu gibi teşbih ve mübalağa sanatlarından yararlanır. Fakat redde dayalı hüsn-i ta'lilde reddedilen hususla yerine konulan şairane hususlar yan yanadır. Sanatkâr, âdeta beğenmediği hususun altını çizerek kaldıracığını ve yerine de daha güzel bir şey ikame edeceğini belirtmektedir. Tecâhül-i ârifte ise böyle bir olumsuz yapı kullanılmadan dile getirilen şeyden bî-habermiş gibi bir tutum sergilenir.

İpekten (1998:142), Bâkî ile ilgili eserinde aşağıdaki beyti örnek vermiş ve açıklamalarda bulunmuştur.

Gökde efgân ederek sanma geçer hayl-i küleng
Çekilür kuyuna murgân-ı dil ü cân saf saf
...

Can ve gönül kuşa benzetilmiş. Bu; öteden beri yapılan bir benzetmedir. Ama sürüler hâlinde uçmaları, sevgilinin kûyuna gelmeleri yeni bir hayaldir... Aslında akşam vakti görülen turna sürüsüdür. Bâkî bunu bildiği hâlde bilmez görünüp Tecâhül-i arifâne sanatı yapmış.

Kanaatimizce burada tecâhül-i ârif değil, redde dayalı bir hüsn-i ta'lil yapılmıştır. Bâkî, bilinmez görünmemekte aksine kendisinin de herkesin de çok iyi bildiği “kuşların sürü hâlinde uçmaları” tablosunu kaldırarak yerine kendi el emeği olan “Saflar hâlinde sevgilinin kûyuna doğru çekilmekte olan gönül ve can kuşları” tablosunu asmaktadır. İpekten'in ifade ettiği gibi bu “yeni hayal” de hüsn-i ta'lilin başarısını göstermektedir. Elbette beyti kuşatan hüsn-i ta'lil, “teşbih ve teşhis” sanatları üzerine kuruludur.

1.6. Hüsn-i Ta'lil-Mezheb-i Kelâmî İlişkisi

Taradığımız kaynakların sadece birinde (Bulut, 2015:141) hüsn-i ta'lil-mezheb-i kelâmî ilişkisine değinildiğini gördük. Fakat redde dayalı hüsn-i ta'lil çerçevesindeki beyitlerin mezheb-i kelâmîye örnek olarak verildiği herhangi bir kaynağa tesadüf etmedik. Söze kelamcılarının üslubu çerçevesinde delil getirme sanatı olarak bilinen “mezheb-i kelâmî”de sözün doğruluğuna ya da muhatabın iddiasının yanlışlığına kelam ilminde kullanılan üslupla delil getirilir. Mezheb-i kelâmîde

genelde gerçek bir delil sunulurken hüsn-i ta'lilde heyecana bağlı olarak hayalî bir sebep inşa edilir (bk. Bulut, 2015:141, 294). Dolayısıyla mezheb-i kelâmîde daha güzel bir gerekçeden ziyade ikna edici, mantıklı bir söylem esastır.

Bilgegil'in (1989:200) bu sanata verdiği örneklerden biri de Fuzûlî'nin aşağıdaki beytidir:

Hamd-ı bî-had dem-be-dem ol mübdi'-i eşyâya kim
Hilkat-i imkân vücûd-ı Zât'ını icâb eder

Sonuç

Edebî metinlerin zeminini oluşturan, onlara derinlik ve çağrışım kazandıran edebî sanatların tanım, tasnif ve kapsamları ile ilgili tartışmalar devam etmektedir. Bir yandan edebiyatımızın Arap ve Fars sonra da Batı edebiyatlarının tesiri altında kalmış olması diğer yandan edebî metinlerimizin bu kültürlerle ait belâgat ve retorik bilimlerinin çerçevesinde irdelenmiş olması birtakım problemler doğurmuştur. Bugün, özellikle klasik metinlerimizdeki edebî incelikleri ve bunları şekillendiren edebî figürleri tayin, tespit, tasnif ve isimlendirmede karşılaşılan kafa karışıklığı ve çıkmazların temel sebebinin de bu husus olduğunu düşünüyoruz.

Sanatkârın niyeti, okuyucu/dinleyicinin yaklaşımından kaynaklanan farklı bakış açıları, çağrışım ve mecazlar dolayısıyla edebî bir metne hayat veren sanat(lar)ı net ve tartışmasız bir biçimde tespit etmek, sınırlarını belirlemek elbet kolay bir iş değildir. Bunun yanında özellikle klasik Türk şiirinde hemen her metinde karşımıza çıkan teşbih, teşhis ve mübalağa sanatları ile bu sanatlar üzerine kurulu diğer sanatlar arasındaki ilgi ve ilişkiler, metin çözümlemelerinde problemlere sebep olmaktadır. Belâgat kitaplarındaki birtakım standart tanım ve tasniflerin bu hususta pek de sadra şifa olmadıkları malum olunan bir husustur.

Klasik Türk şiirinde çok fazla karşılaştığımız, bizim “redde dayalı hüsn-i ta'lîl” olarak isimlendirdiğimiz yapı ile ilgili belâgat kitaplarının çoğunda herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Kaynaklarda bu sanatın genel örnekleri üzerine birbirine yakın şeyler söylenmiş, klişe örnekler verilmiştir. Buna göre sanatkâr, estetik bir gaye ile bilinen bir durum ve olay yerine kendince hayalî bir sebep bulmaktadır. Şairin yerine hayalî bir sebep bulunduğu husus, gerçek veya gerçekmiş gibi tasavvur edilen bir durum veya hadise olabilmektedir. Bu sanatta özellikle teşbih ve istiare ilgisi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kaynaklarda şairane sebebin doğrudan gerçeğin/gerçek kabul edilenin yerine konması hususu hakkında pek çok şey dile getirilmiş olsa da gerçeğin/gerçekmiş gibi kabul edilen hususun olumsuz kavramlarla açıkça belirtilip sonra reddedilerek yerine hayalî olanın inşa edildiği yapılardan hemen hiç bahsedilmemiştir. Bu nedenle teşbih, teşhis, mübalağa sanatlarıyla iç içe olan; rücû, tecâhül-i ârif, mezheb-i kelâmî sanatlarıyla da benzerlik gösteren bu yapı, kafaları karıştırmış bu nedenle edebiyat bilgi ve teorileri ile edebî sanatlarla ilgili yakın dönem kaynaklarında bu türden yapılar özellikle teşbih, teşhis, mübalağa; rücû, tecâhül-i ârif sanatlarıyla ilişkilendirilmiştir. Hatta bazen aynı kaynakta bu yapıdaki beyitler farklı sanatlara da örnek olarak gösterilmiştir.

Nasıl ki leff ü neşirde artık bir teşbihten, tecrîdde nidâdan, yaygın hüsn-i ta'lilde teşbih, teşhis, ve mübalağadan bahsetmiyorsak redde dayalı hüsn-i ta'lilde de bu sanatları hüsn-i ta'lilin önüne geçirmemek, bu türden örnekleri başka sanatlar bahsi altında işlememek gerektiğini düşünüyoruz. Bu nokta göz önünde bulundurulmadığından redde dayalı hüsn-i ta'lîl sanatının teşekkülünde yer alan teşbih, teşhis ve mübalağa sanatları öne çıkarılmakta ve örnekler de bu sanatlara aitmiş gibi gösterilmektedir.

Sanatkâr bir gerçeği, ya da gerçekmiş gibi addedilen bir olguyu reddedip yerine yenisini koymakla güzel bir iş, bir ibdâ, bir buluş yapmakta ve bizim başlıkta ifade ettiğimiz şekilde söyleyecek olursak imhâ edilen hakikatlerle inşâ edilen hayaller arasında birtakım ilgi ve ilişkiler ortaya çıkmaktadır. Fakat bu ilgi ve ilişkiler teşbih, teşhis ve mübalağa sanatlarının müstakil kullanımlarındaki gibi bizatihi güçlü, baskın ve görünür değil aksine zayıf, gölgede ve geri plandadır. Aynı zamanda hüsn-i ta'lîl sanatının gerçekleşmesi için benzerlik ilgisi dışındaki ilgilerin olması zorunluluğu da bulunmamaktadır.

Redde dayalı hüsn-i ta'lilde sanatkâr; kendine, insana, tabiata, eşyaya, semavi varlıklara, birtakım hadiselerle farklı pencerelerden bakmaya, onları mevcut formları dışında kurgulayarak çarpıcı ve şaşırtıcı bir biçimde takdim etmeye çalışır. Böylece, mikro âlemde makro âleme, sıradanlaşmış pek çok fenomene farklı bir boyut kazandırmaya, özgün bir âlem inşa etmeye çalışır. Reddedilen hususlarla, yerine konulan şairane buluşların tespiti, bunların nasıl ve ne şekilde kullanıldığı hususu şairlerin kişisel üsluplarının tespiti için de önemli bir anahtar konumundadır.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa (2000), *Belâgat-ı Osmâniyye*, (Haz. Turgut Karabey, Mehmet Atalay), Ankara: Akçağ Yay.
- Akay, Hasan (2015), “Şiirde “Bilinmeyen Dil” ve “Hüsnütalil”, *Türk Dili*, C. CIX, S. 767-768, s.186-195.
- Akkuş, Metin (1993), *Nef'i Divânı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Akyüz, Kenan vd. (1958), *Fuzûlî Divanı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Alvan, Türkan (2005), *Emrî Divânı'nın Nazım Bilgisi ve Belâgat Yönünden İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Babacan, İsmail (2012). “Bâkî'nin Gazellerinde Hüsn-i Ta'lil Sanatı”, *Turkish Studies*, Volume 7/3, p. 429-440.
- Baranoğlu, Şahin (1999), *Abdurrahman Süreyyâ Mizânı'l-Belâga I (Metin)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayram, Ömer (2013), “Selikî'nin Şiirlerinde Hüsn-i Ta'lil Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 27, s. 136-144.
- Bilgegil, M. Kaya (1989), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat)*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Bulut, Ali (2015), *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yay.
- Coşkun, Menderes (2007), *Sözün Büyüsü Edebi Sanatlar*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Cürcânî (Abdülkâhir) (2018), *Esrârü'l-Belâgat (Belâgatin Sırları)*, (Trc. Zekeriya Çelik), İstanbul: Litera Yay.
- Çaldak, Süleyman (2004), “Belâgat”, *Felsefe Ansiklopedisi*, (Ed. Ahmet Cevizci), C. II, İstanbul: Etik Yay., s. 245-252.
- Dilçin, Cem (2016), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: TDK Yay.
- Durmuş, İsmail (1999), “Hüsn-i Ta'lil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul: TDV Yay., s.32-33.
- Eliaçık, Muhittin (2017), “Belâgat Kitaplarında Hüsn-i Ta'lilin Tarif ve Tasnifi”, *Journal Of Social And Humanities Sciences Research*, C.4, S.10, s.435-440.
- Emrî Divanı, (Haz. Mehmet A. Yekta Saraç), Kültür ve Turizm Bakanlığı, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10607,emridivanipdf.pdf?0> (E.T. 15.11.2020).
- Erken, Jülide (2017a), *Klâsik Türk Şiirinde Hüsn-i Ta'lil Sanatı*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- İpekten, Halûk (1998), *Bâkî Hayatı Sanatı Eserleri*, 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yay.
- Kalkışım, Muhsin (2013), *Şeyh Gâlib Divânı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Kocakaplan, İsa (1992), *Açıklamalı Edebî Sanatlar*, İstanbul: MEB Yay.
- Köksal, M. Fatih (2020), “Yaygın Bir Yanlış Hareketle: Leff ü Neşr Sanatı ve Problemler”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.24, s.351-406.
- Küçük, Sabahattin (1994), *Bâkî Divânı Tenkitli Basım*, Ankara: AKDT Yüksek Kurumu Yay.
- Külekcî, Numan (1995), *Edebî Sanatlar*, Ankara: Akçağ Yay.
- Levend, Agah Sırrı (1984), *Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, 4. Basım, İstanbul: Enderun Kitabevi.

- Muallim Naci (2017), *Istılâhât-ı Edebiyye*, (Haz. M. A. Yekta Saraç), Ankara: TDK Yayınları.
- Öznurhan, Halim (2004), “*Arap Dilinde Ta'lîl ve Hüsn-i Ta'lîl*”, *Bilimname*, V, 2004/2, s.129-129.
- Pala, İskender (1999), *Hüsn-i Ta'lîl (Türk Edebiyatı)*, *TDV İslam Ansiklopedisi*. C.19, İstanbul TDV Yay., s.33-34.
- Pala, İskender (2002), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: LM Yay.
- Recâizâde M. Ekrem (2016), *Ta'lîm-i Edebiyyât (Eleştirel Basım)*, (Haz. Furkan Öztürk), İstanbul: Dün Bugün Yarın Yay.
- Reşîdüddin Vatvât (1308), *Hadâ'iku's-sihr fî Dekâ'iki's-şi'r* (nşr. Abbâs İkbâl-i Âştîyânî), Tahran.
- Saraç, M. A. Yekta (2001), *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, İstanbul: Bilimevi.
- Sarıççek, Ramazan (2014), “Feyzullâh Râ'if-i Âmidî ve Şiirleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 31, s.246-260.
- Sekkâkî (2017), *Miftâhu'l-ulûm Belâgat*, (çev. Zekeriya Çelik), İstanbul: Litera Yay.
- Soysal, M. Orhan (1998), *Edebî San'atlar ve Tanınması*, İstanbul: MEB Yay.
- Şahiner, Necmettin (1975), *Edebî Sanatlar*, İstanbul: Yeni Asya Yay.
- Şehabeddin Süleyman (2006), *San'at-ı Tahrîr ve Edebiyyât*, (Haz. Tarık Özcan), Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları.
- Tahirü'l-Mevlevî (1994), *Edebiyat Lûgati*, (Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu), İstanbul: Enderun Yay.
- Tanç, Nilüfer; Erken, Jülide (2017b) “Necâtî Bey'in Gazellerinde Hüsn-i Ta'lîl Sanatının İşlevi”, *TİDSAD*, Yıl 4, S. 12, s.262-280.
- Tarlan, Ali Nihad (1981). *Edebiyat Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tarlan, Ali Nihad (2009), *Hayâlî Bey Divanı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Tarlan, Ali Nihad (2017), *Fuzûlî Divanı Şerhi*, Ankara: Akçağ Yay.
- Teftâzânî (Sa'duddîn), *El Mutavvel Belâgat limleri Beyân-Bedî'*, C.2, (çev. Zekeriya Çelik), İstanbul: Litera Yay.
- Yanık, H. Nevzat; Kılıçlı, M.; Çögenli, S. (ty.) *Telhîs ve Tercümesi Kur'ânın Eşsiz Belâgatı*, İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım.
- Yıldırım, İsmail (2015), “Divan Şairinde İç Yansıması Olarak Hüsn-i Talil”, *SOBİDER*, Yıl: 2, S. 2, s. 142-150.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 79-104, OCAK – 2021

Makale Gönderme Tarihi: 10.11.2020 **Kabul Tarihi:** 25.12.2020

SİYASETNÂMELERDE VE DİVAN ŞİİRİNDE EKONOMİK DÜZENİ BOZDUĞU BELİRTİLEN BAZI İKTİSADİ VE İDARİ SORUNLAR

*Some Economic and Administrative Problems that are Stated as Disrupting the
Economic Order in Political Books and Divan Poetry*

Emrah BİLGİN*

ÖZ

Türk-İslâm literatüründe nasihatnâme tarzında pek çok eser kaleme alınmıştır. Yazılan bu eserlerde pek çok konu hakkında usul ve erkâna dair öğütler verilmiştir. Bu konulardan bir tanesi de insanların üretim, tüketim, dağıtım gibi etkinliklerinden oluşan ekonominin tertibi ile ilgili tavsiyeler hakkındadır. Toplumun sosyal, siyasi ve ekonomik durumuna dair bilgiler verilmiş olan kimi müstakil eserde devletin ekonomik durumu ile ilgili sorunlar ile bu sorunların çözümüne dair de önemli bilgiler yer almaktadır. Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i, Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Nushatü's-selâtin*'i veya Koçi Bey'in risâleleri gibi siyâsetnâme geleneği içerisinde yer alan mühim eserler ile nasihat üslubu üzere kaleme alınmış kimi başka kaynaklarda yöneticilere emanet olan halkın geçiminin sağlanması ve devlet ekonomisinin düzenli olabilmesi için alınması gereken tedbirler ifade edilmiştir. Esasta eserlerde bahsi geçen sorunlar, idari ve iktisat sistemi ile ilgili sorunlar olarak ikiye ayrılmıştır. Bu çalışmada da söz konusu eserlerde yer alan nasihatler dikkate alınarak ekonomik sorunları doğuran sebepler ile bu alandaki problemlere karşı geçmiş dönemin aydınları olan müelliflerin verdikleri kimi çözüm önerilerinin incelenmesine gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslâm Edebiyatı, Devlet Yönetimi, Ekonomi, Siyâsetnâme, İktisadi ve İdari Sorunlar.

ABSTRACT

Many works have been written in the style of advice in the Turkish-Islamic literature. In these written works, advice was given about the procedures on many subjects. One of these issues is about the recommendations on the composition of the economy, which consists of the activities of people such as production, consumption and distribution. In some of the independent works, in which information on the social, political and economic situation of the society is given, there are also important information about the problems related to the economic situation of the state and the solution of these problems. It is known that Yûsuf Has Hâcib's *Kutadgu Bilig*, Gelibolulu Mustafa Âli's *Nushatü's-selâtin* or *Mawâ'idü'n-nefâ'is fi-kawâ'idü'l-mecâlis* and Koçi Bey's treatises such as the important writings included in the politics tradition. there are artifacts. In addition to these works, some other sources, written in the style of advice, expressed the measures to be taken in order to ensure the livelihood of the people entrusted to the administrators and to maintain the state economy. Basically, the problems mentioned in the works are divided into two as those related to the administrative and economical system. In this study, the reasons that cause economic problems and the solutions offered by the authors, who were the intellectuals of the past period, were tried to be examined by taking the advice in the said works into consideration.

Keywords: Turkish-Islamic Literature, State Management, Economy, Political Treatise, Economic and Administrative Problems.

Giriş

Türk-İslâm geleneği çerçevesinde yazılmış olan siyâsetnâmeler, bir yönüyle bugünün anayasasında da yer alan etik davranış ilkeleri üzerine bina edilmiş eserlerdir. Bu nedenle bu tür

* Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, e-posta: bilginemrah@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7221-8573>

eserlerde ahlaki değerler üzerinden devletin nasıl yönetilmesi gerektiği anlatılmıştır. Bu değerler ise temelde iki ölçüden hareketle ifade edilmiştir. Bu ölçülerin ilki zaten ana kaynağında her şeyin bir ölçü üzere yaratıldığı belirtilen İslâm dinidir. İkincisi ise toplumsal bir usul olduğu kaynaklarda hakkındaki bilgilerden anlaşılan ve *kânun-ı kadîm* gibi bir terkiplle söylenen devlet töresidir. Bahsi geçen bu yol toplumca benimsenmiş ve ahlaki davranış biçimlerini de içeren bir ortak değerler bütünü oluşturmuştur. Kamu ve toplum düzeni de esasta bu iki ölçü üzerine inşa edilmiştir. Siyâsetnâmelerde de ideal düzen bu iki ölçüye uygunluğa göre değerlendirilir. Yapılması veya uyulması gerekenler eğer dikkate alınmamışsa cezalar dahi bu sistemlere göre tayin edilmiştir. Zira kamu düzeni içerisinde görev tevdi edilmiş bir kimsenin sorumluluğu, ilk olarak Allah'a karşıdır. Çünkü devlet makamları, İslâm kaideleri içerisinde "emanet" olarak görülmüştür. Burada emanetten kasıt ise sorumluluktur. Bu nedenle emanetlerin yani devlet makamlarının o makam, rütbe, derece ya da mevkiye layık olan bir kimseye verilmesi dinin de bir gereği olarak görülmüştür. Tüm bu bilgilerden gelenekte İslâm kültürü ile kadim Türk töresinin birbirleri ile uyum oluşturacak bir şekilde sentezlenmiş olduğunun da başka bir göstergesidir. Bu husustaki en açık ve faydalı bilgiler de yine siyâsetnâme türündeki eserlerde mevcuttur.

Nasihât-nâme tarzında yazılmış olan her siyâsetnâme türündeki eserle yönetim ile alakalı bilgi sahibi olan aydın kişiler devletin yönetim sahaları hakkında çok sayıda öğüt vermişlerdir. Bu türdeki eserlerde devletin hangi usuller çerçevesinde yönetilmesi gerektiği ile ilgili nasihatler yer almaktadır. Bu nasihatlerden biri de ekonomik düzenin nasıl sağlanabileceğidir. Devlet hazinesinin nasıl korunabileceği, bu hususta alınması gereken idari tedbirler, hangi sorunların devletin ekonomik yapılanmasını olumsuz etkilediği gibi konular hakkında eserlerinde ayrıntılı bilgiler vermiş olan müellifler, sadece sorunları tespit etmekle de kalmamışlar ve bu problemler hakkında çeşitli çözüm önerileri de getirmişlerdir.

13. asrın sonlarında kurulan ve 20. asrın ilk çeyreğine kadar Türk ve dünya tarihine birçok önemli miras bırakmış olan Osmanlı Devleti bilhassa güçlü olduğu dönemlerde belirli alanlarda problemler yaşansa da pek çok sahada bir düzen içinde yönetilmiştir. İslâmiyet'in kabulünden önce ve sonra kurulmuş devletlerin her birinden yönetim uygulamaları hususunda bir birikim ve tecrübe edinmiş olan devlet, tarihi seyri içerisinde usulleri doğru uygulayamamış ya da uygulanan usuller kimi zaman çağın gerisinde kalmıştır. Kimi zaman da yeni esaslar ile durum ve gidişat değiştirilmeye çalışılmıştır. Ancak diğer yandan günümüzden geçmişe bakıldığında kadim gelenekten haberdar olunamaması, bahsi geçtiği üzere bir birikim ve tecrübe neticesinde büyük gayretlerle elde edilmiş olan devlet geleneği usullerinin bugüne aktarılamaması ve usullerin sürekli ve sadece batıdan alınması gibi nedenlerle kısır bir döngü oluşmuştur. Ayrıca siyâsetnâme geleneği içerisinde yer alan eserler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında da genellikle aynı eserlerden hüküm çıkarıldığı görülmektedir. Ancak geleneğin tarihi süreci içerisinde bu türde çok sayıda eser kaleme alınmıştır.

Ekonomik düzenle ilgili iktisadi ve idari kimi sorunları içeren bu çalışmada ilk olarak ekonomiye dair bilgi içeren bazı eserlerden bahsedilmiştir. Esasında çok daha geniş olarak tarih kitapları, biyografik metinler gibi başka kaynaklardan alınabilecek başka bilgilerle daha da genişletilebilecek olan çalışma, sadece siyâsetnâmeler ile kimi divan ve mesneviler ile ekonomiye dair bilgi içeren bir iki başka kaynaktan alınan kimi bilgilerle makale sınırlarına ulaştığı için daha fazla ayrıntıya girilememiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise ekonomik sorunlara neden olan idari ve iktisadi sebepler incelenmiştir. Siyâsetnâme türündeki eserlerin tetkiki sonucu iktisadi olarak on bir, idari olarak ise on dört sorun tespit edilmiştir. Bu sayede hem geçmiş dönemde hem de bugün görülen ve ekonomik düzenin bozulmasına yol açan kimi sorunların eserlerde ne şekilde yorumlandığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışma içerisinde pek çok siyâsetnâmeye, ayrıca birkaç divan ile bu konuda bilgi içeren mesnevi, fetva mecmuası gibi bazı farklı türdeki birincil başka kaynaklara da başvurulmuştur. Çalışmanın temelde siyâsetnâmeler ile divanların üzerine kurulmasının bir nedeni, iktisadi ve idari bilimler üzerine çalışan araştırmacıların dikkatlerini belirli olarak üzerinde çalışılan birkaç siyâsetnâmenin dışında literatürde yer alan diğer siyâsetnâmelere ve içerisinde devlet yönetimine dair önemli bilgiler yer alan divanlara çekmektir.

Tespit edilen sorunlar başklandırılırken divan şiirinin sosyal hayata bakan cephesine dair beyitler verilmeye çalışılmıştır. Beyitlerin daha iyi anlaşılabilmesi için ayrıca her birinin günümüz Türkçesine dilçi çevirisi yapılmıştır. Beyit örnekleri verilirken şiirlerinde sosyal hayata değinmiş olan isimlerden birkaçının divanından örnek verilmesi şimdilik yeterli görülmüştür.

Gelenekte bu alanlara dair bilgi çoğu zaman bugünkü gibi teorik olarak verilmemiştir. Bu nedenle bilgiyi teoriye dökebilmek için bu türdeki eserlerin hem manzum hem de mensur bölümlerini ayrıntılı olarak tetkik mecburiyeti vardır.

Yukarıda belirtildiği üzere devlet geleneği ile ilgili bilgi edinilebilecek olan önemli bir saha da divan edebiyatıdır. Klasik şiirde ekonomiye dair pek çok malumat vardır. Bu malzemenin kimisi bireysel kimisi ise toplumsaldır. Bilhassa kasidelerde hem kişilerin kendi ekonomik durumlarıyla ilgili hem de toplum ekonomisi ile ilgili çok sayıda bilgi vardır. Buna bir örnek Nâbî'nin *Hayriyye* adlı mesnevisidir ki bilindiği üzere eserde pek çok konuda bireysel ve toplumsal nasihatler yer almaktadır ve bu öğütlerden bir kısmı da ekonomi ile ilgilidir. Bu nasihatlerden bireysel içerikli olanlar şahsi olduğu için çalışma içerisinde değerlendirilmemiştir.

Çalışmada ekonomik düzenin bozulmasına yol açan maddi sebepler üzerinde durulmuştur. Esasnda ekonomik düzenin bozulmasının manevi de pek çok nedeni vardır ve hem divan şairleri hem de mutasavvıf şairler bu konu üzerine çok sayıda nasihatte bulunmuşlardır. Konunun ehemmiyetine vurgu yapan mutasavvıf şairler bu durumu bilhassa tasavvufun bazı ıstılahları üzerinden ifade etmişlerdir. Ancak mutasavvıf şairlerin nasihatleri de bu çalışmada araştırmaya dâhil edilmemiştir.

Bu çalışmanın bir amacı da siyâsetnâmelerde ve divanlarda sosyal hayatın bu yönüyle alakalı verilmiş olan bilgilerin tutarlı olup olmadığının incelenmesidir. Bunun için de sosyal hayata dair bilgi içeren kimi divanlar taranmış ve tespit edilebilen beyitler ile siyâsetnâmelerdeki bilgilerin örtüşüp örtüşmediği tetkik edilmiştir.

1. Ekonomiye Dair Bilgi İçeren Eserler

Türk-İslâm literatüründe çeşitli gruplara kimi hususlar üzere yol gösterilmesi maksadı ile kaleme alınmış olan önemli eserler vardır. Bu konuda yazılmış eserlerle oluşmuş bir gelenek de siyâsetnâme geleneğidir. Bilindiği üzere Osmanlı döneminde görülen ilk siyâsetnâmeler, örneğin Gazzâlî ve Maverdî gibi önemli isimlerin eserlerinden tercüme yapılarak literatüre kazandırılmıştır. Telif edilen eserlerin ilk örneği ise Şeyhoğlu Mustafa tarafından 1401 yılında telif edilen *Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ* adlı eserdir.

Zaman içerisinde oluşan gelenekte devlet ve toplum yapısında görülen sorunlar incelenmiştir. Ayrıca kimi eserlerde bahsi geçen sorunların çözümleri de verilmiştir. Siyâsetnâmelerde zaman ilerledikçe ve düzen bozuldukça sorun olarak görülen problemlerin ve bu sıkıntılarla ilgili verilen nasihatlerin arttığı görülmektedir. Bu durum, toplum ve devlet yapısındaki bozulmaların da bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir ve siyâsetnâmelerin dışında tarih kitapları ile biyografik eserlerde dahi bu konularda bilgilere rastlanılabilmektedir.

Yazılmış olan tüm siyâsetnâmeler, bir yönüyle toplumun ekonomik yapısı ile ilgili bilgi vermektedir. Ancak kimi eserlerde bu sorunların ifadesi için ayrı ayrı bölümler oluşturulmuş olmasına rağmen kimi eserlerde ise bazı bölümlerde bu konuya kısaca değinilerek geçildiği görülmektedir. Bu nedenle siyâsetnâmelerde bu tip konulardaki satır arası bilgileri takip etmek gerekmektedir.

Siyâsetnâmeler üzerine yapılan kimi araştırmalarda bu türdeki eserlerin soyut nitelikte öğütler verdiği, temel ilke ve ahlak kurallarına fazlaca değinildiği; bunlardan dolayı da müellifler tarafından verilen tavsiyelerin hayata nasıl geçirileceği ile ilgili pek bir bilgi yer almadığından bahsedilmiştir. Hatta ayrıca bu tür eserlerde ekonomik faaliyetlere ilişkin pek bir malumatın bulunmadığı da söylenmiştir. Bu değerlendirmeler yapılırken göz ardı edilen asıl iki husus, Türk-İslâm geleneği içerisinde kaleme alınmış siyâsetnâmelerin İslâm dini ve devlet töresi usulleri göz önünde bulundurularak yazılmış olmaları ile zaman içerisinde siyâsetnâmelerin içerisine sorunlar arttıkça yeni konuların ilave edilmiş olmasıdır. Araştırmalardaki bu menfi değerlendirmeler, muhtemeldir ki

doğu veya Türk-İslâm literatüründeki birkaç siyâsetnâmeye bakılarak yapılmıştır. Ancak bilinmelidir ki bu da bir gelenektir ve çok sayıda örneği mevcuttur. Diğer bir deyişle örneğin Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*, Maverdî'nin *Nasîhatü'l-mülûk*, Nizâmülmülk'ün *Siyâsetü'l-mülûk* ve Kınalızâde Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâî* adlı eserlerinden başka siyâsetnâme türünde ve nasihatnâme tarzında literatürde pek çok eser bulunmaktadır.

Siyâsetnâme geleneği içerisinde kaleme alınan eserlerden Maverdî'nin *Dürerü's-sülûk fi-siyâseti'l-mülûk*, Sa'dî-yi Şirâzî'nin *Nasîhatü'l-mülûk*, Kadı Hüseyin b. Hasan'ın *Letâ'ifi'l-efkâr ve kâşifü'l-esrâr*, Abbasî Veziri Tahir'in oğlu Abdullah'a yazdığı nasihatnâme, Lütfî Paşa'nın *Âsafnâme*, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-selâtin*, Koçi Bey *Risâlesi*, Necmeddin Ebû İshak et-Tarsûsî'nin *Tuhfetü't-Türk fi mâ yecibu en yu'mele fi'l-mülk*, asıl adı *Hulâsatü'l-keîâm fi reddi'l-avâm* olan *Koca Sekbanbaşı Risâlesi* ve Zencânî'nin *Kitâbu'l-letâ'ifi'l-'Alâ'iyye fi'l-fedâ'ili's-seniyye* adlı eseri gibi pek çok eserde ekonomiye dair az ya da çok bilgi yer almaktadır.

Siyâsetnâme geleneği içerisinde eser vermiş olan Nizâmülmülk, Gelibolulu Mustafa Âlî gibi isimlerin bu türde eser kaleme almış olmaları çok mühimdir. Zira bu kimseler devletin işleyişi hakkında önemli bir bilgi birikimine sahiptirler. Bunların dışında Defterdar Sarı Mehmet Paşa gibi devlet hazinesinin yönetimin kademelerinde bulunan bazı kimselerin de yazmış oldukları siyâsetnâmeler de vardır.

Siyâsetnâmelere dair yapılmış olan çalışmalarda bu tür eserlerin genellikle birkaç usule - örneğin kaleme alındıkları döneme, devlete ya da diline- göre tasnif edildikleri görülmektedir. Ancak şu husus önemlidir ki bu sınıflandırmalar günümüzün bakış açısıyla yapılmaktadır. Bu tasnifler yapılırken bunun bir gelenek olduğu unutulmamalıdır. Diğer yandan bu eserlerin içerisinde diğer pek çok alanda yazılmış olan eserlerde de görüldüğü üzere Yunan felsefesinin önemli isimlerinin söz ve değerlendirmeleri de yer almaktadır. Başka bir ifadeyle gelenek içerisinde pek çok eserin tercüme edildiği veya daha sonra yazılan eserlerin içerisinde önceki eserlerden bilgi alıntılındığı da düşünüldüğünde bu türdeki eserlerin birlikte değerlendirilmesinin daha doğru olduğu anlaşılacaktır. Bu geleneğin eserlerinin bu nedenle her ne kadar öğrenilmesinde ya da anlaşılmasında bu tür tasniflerin yapılması gerekteyse de tüm eserlerin birlikte değerlendirilmesiyle bu şekilde çalışmalar yapıldığında seçilen konuyla ilgili daha net bilgiler elde edilebilecektir. Siyâsetnâmelerde gerçek olan ile ideal arasında farklılıkların çok olması, ideale ulaşamayacağı anlamına da gelmemelidir. Bu nedenle ideal devlet düzeninin anlatıldığı siyâsetnâmelere farklı açılardan ancak bütünüyle yaklaşmak daha faydalı çalışmalara vesile olacaktır.

Siyâsetnâmelerin dışında bu kısımda zikredilebilecek olan diğer eserler ise klasik dönem şairlerinin eserleridir. Divan şairlerinin eserleri dikkatle incelendiği zaman şairlerin sosyal ya da siyasal olaylara dair değerlendirmelerde buldukları görülmektedir. İnsanoğlunun yaratılışından beri en önemli hususlardan biri olarak gördüğü iktisadi meselelere de kayıtsız kalmamışlardır. Şairler zaten duygu ve düşüncelerini ekonomiye dair kullanmış oldukları terimler yoluyla da ifade etmişlerdir. Ancak bunun dışında kendi ekonomileri hakkında bilhassa sundukları kasidelerde bilgi verdikleri gibi çeşitli nazım şekilleri ile edebi tür ve tarzlarda kaleme aldıkları diğer eserlerinde toplum ve devlet ekonomisi hakkında da önemli bilgiler vermişlerdir. Zira divan şairleri, divanlardaki yazdıklarından da anlaşılacağı üzere toplumdaki ekonomik olumsuzluklara habersiz ve ilgisiz değildiler. Divanlarda ya da mesnevilerde konu hakkında bilgi vermiş oldukları gibi şiirlerinde de çeşitli ilgi ve benzetmeler yoluyla buldukları dönem ekonomisinden de bahsetmişlerdir. Hatta şairler de yaptıkları tenkitleri çözümsüz bırakmamışlar ve belirttikleri çözüm yolları ile sorunların halline katkıda bulunmaya gayret etmişlerdir. Hatta kimi şairlerin toplum ve devlet düzenindeki uygunsuzlukları dert edindikleri ve bu aksaklıkları divanlarındaki şiirlerinin dışında siyâsetnâme türündeki eserlerle ifade ettikleri bu alanda çalışmalar yapan herkesin malumudur. Diğer yandan divanlarda bu konularda yazılmış şiirler değerlendirildiğinde siyâsetnâmelerde işlenen pek çok konunun manzum olarak işlendiği de açıkça anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle divanlarda manzum olarak kaleme alınmış başka tür ve tarzda olmasına rağmen siyâsetnâme konulu pek çok şiir yer almaktadır.

Devlet makamlarında görev sahibi olan isimlerin siyâsetnâme yazmasında olduğu gibi bilhassa devlet düzeninin bozulduğu zamanlardaki kimi makam sahibi kimselerin şiir yazmış

olmaları da önemlidir. Zira bu isimler şiirlerinde işleyişteki aksaklıklardan da bahsetmişler ve hatta zaman zaman önceki dönemler ile içinde buldukları dönemi kıyaslamışlardır. Hatta Gelibolulu Mustafa Âli, Osmanzâde Tâib gibi isimler, yazdıkları siyâsetnâmelerde meseleyi biraz daha derinlemesine işlemişlerdir. Tüm bu gayretleriyle şairler devrin ve toplumun önemli bir yönünü manzum olarak ortaya koymuşlardır.

Bahsi geçtiği üzere bir yönüyle sosyal hayata bakan şiirler de kaleme almış olan şairler, kimi zaman eserlerinde halkın durumundan ve ekonomik düzenden de bahsetmişlerdir. Taşlıcalı Yahyâ'nın divanında yer alan 47 beyitlik bir kasidesi ile Osmanzâde Tâib'in meşhur *Kaside-i Arızatü'l-fukarâ* başlıklı şiiri gibi pek çok manzume kaleme alınmıştır. Diliçi çevirisi "Yolum yemek pişirilen bir yere ulaştı ve oranın halkının nimet yerine sefer tasanını yediklerini gördüm." şeklinde yapılabilecek olan

Bir matbaha irişdi yolum eyledi nazar

Nimet yerine halkı sefer gussasını yer

beytiyle başlayan şiirinde Taşlıcalı Yahyâ, dönemin belirli bir kısmında halkın yaşadığı sıkıntıları dile getirmiştir (Yahyâ Bey, 1977, ss. 106-110). Şair, çizdiği realist tablolar ile halkın sorunlarını ifade ettikten sonra methiye tarzı üzere kasidesine devam etmiş ve padişahın sorumluluğunu üzerinde taşıdığı halkın durumuna çare bulmasını istemiştir (Tökel, 2002, ss. 155-156). Osmanzâde Tâib ise meşhur kasidesinde o dönemde halkın ekonomik olarak çektiği pek çok sıkıntının nedenini ayrıntılı olarak izah etmiştir (Yatman, 1989, ss. 40-45).

2. Ekonomik Sorunlara Yol Açan Nedenler

Türk-İslâm literatüründe yer alan eserlerde yapılan bir halk tanımı vardır ki bu tanım daha çok dini kaynaklara dayanmaktadır. Bu tanıma göre halk, yöneticinin kendilerinden mesul olduğu kimselerden oluşmaktadır. Örneğin Gelibolulu Âli, *Nushatü's-selâtin*'de halkın gelenekteki tanımına da uyan bir tanımını yapmıştır:

Vây ana def'-i zulm ide vükelâ

Pâdişâh olmaya mukayyed ana

Padişahın ehemmiyet vermemesinden dolayı vekillerin [halka] zulüm ve haksızlık etmeleri ne kadar kötü!

Çün ra'ıyyet vedî'at-i Hak'dur

Vüzerâdan şâh ana elyaktur (Gelibolulu Âli Mustafa, 2015, s. 288)

Zira halk, Allah'ın emanetidir ve padişah, vezirlerden [bu sorumluluğa] daha layıktır.

Nushatü's-selâtin'in birinci bölümü, hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar ile ilgilidir. Bu bölümün ilk gerekçesini ise müellif, padişahların kendilerini halka sevdirmeleri ve zayıfları himaye etmeleri olarak vermiştir:

“Evvelen lazım olan odur ki gönüllerin sevgilisi oluncaya kadar kendilerini halka sevdirenler. Zayıflar ki bütün yaratılanların yaratıcısı olan Allah'ın bir emanetidirler.” (Gelibolulu Âli Mustafa, 2015, s. 314).

Fakirlere karşı şefkatli olan padişahlar kendi devlet ve mülklerinin de koruyucusudurlar (Sa'dî-yi Şirâzî, 2016, s. 40). Gelenekteki bu tür düşünceler, bilindiği üzere İslâm'ın kaidelerinden gelmektedir. Zira İslâm'da halkın sorumluluğu yöneticilere verilmiştir. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren yazılan eserlerde bu sorumluluğa dair bilgiler bulmak mümkündür. İdareci, ilk zamanlardan beri halktan mesul olduğu için tek yönlü bir kimse olarak vasedilmemiştir. Bu nedenle çok yönlü olması gereken idarecinin hâkim olduğu tebaasının işlerini düzenlemesi ve onları gözetmesi gerekmektedir. O hâlde hükümdarın halk için idarecilik, hazinedarlık, muhafızlık gibi sorumlulukları vardır. Sayılan mesuliyetlerin arasında geçen hazinedarlık halkın yaşamını idame ettirebilmesi ve refaha kavuşabilmesi için de çok mühim bir vazifedir.

2.1. İktisadi Sistemle İlgili Sorunlar

İktisadi sistem, bir bütün olarak ele alındığında içerisinde pek çok problemin yaşanabileceği görülmektedir. Diğer yandan tespit edilen sorunların bir diğerinden kaynaklandığı da düşünülebilir. Hatta bu sorunlar daha etraflı incelendiğinde sorunların bir kısmının idari sorunlardan dolayı meydana gelmiş olduğu da söylenebilecektir.

2.1.1. Gelir-Gider Dengesinin Sağlanamayışı

Hazine bütçesi yönetiminde gelir ve giderin dengeli olması hatta gelirlerin giderlerden daha fazla olması gerekmektedir. Bu husus, sadece devlet yönetiminde değil ekonomik beklenti içerisinde bulunan her ne varsa hepsi için çok önemlidir. Ekonomi yönetiminde çok önemli bir unsur olan bu dengenin sağlanamaması durumunda da devleti ilgilendiren her alanda sorunlar baş gösterecektir.

Gelir-gider dengesi ile ilgili siyâsetnâmesinde bilgi veren isimlerden biri Lütî Paşa'dır. Lütî Paşa *Âsafnâme*'sinde her şeyden önce hazine tedbirinin önemli işlerden biri olduğunu; saltanatın hazine ile ayakta kalabileceğini ve hazinenin de tedbir ile yönetilmesi gerektiğini belirtmiştir. Zamanının önemli devlet adamlarından olan Lütî Paşa, Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışında gelir ve giderin birbirine denk olduğunu; ancak bazen bu denkliğin bozulduğunu ve eksik kısmın dış hazineden yani Hazîne-i Bîrûn'dan karşılandığını söylemiştir. Lütî Paşa'nın belirttiğine göre bu uygulama bir karışıklık sebebidir ve mutlaka gelir giderden fazla olmalıdır. Ayrıca tüm bu bahsi geçen sorunlar sebebiyle Paşa, devlet işlerinin aksamaması için tedbir aldığını da ifade etmiştir. Eserinin hazine tedbirleri ile ilgili bilgi verdiği kısmı Lütî Paşa, son olarak gelir ile giderin her yıl kontrol edilmesi ve buna göre hareket edilmesi gerektiğini belirterek tamamlamıştır (Lütî Paşa, 2017, ss. 43-45).

Nizâmülmülk, siyâsetnâmesinde gelirlerin oluşmasında biri harç ve biri de asıl hazine olmak üzere iki hazinenin bulunduğunu, toplanan gelirlerin daha çok asıl hazineye nadiren de harç hazinesine götürüldüğünü, asıl hazineden harcama yaptırılmadığını, bir şey ödünç alındığında sonra tekrar yerine konduğunu, harcamaların usulüne göre yapıldığını ve padişah hazinesinin düzeninin bu şekilde olduğunu ifade etmiştir (Nizamülmülk, 2020a, s. 351). Gelir ve gider dengesinin kurulmasında bir orta yol bulunması hususunda Sa'dî-yi Şirâzî de şu nasihati vermiştir:

“Gelir ve gider dengesi uygun olduğu sürece ikram ve ihsanda bulunmalı. Hem cimrilik hem de israf her ikisi de kötülenmiştir. İkisi arasında bir yol bul.” (Sa'dî-yi Şirâzî, 2016, s. 46).

Hazinedeki paranın tükenmesiyle karışıklık çıkacağı da kesindir.

Masraf artıp azalınca îrâd

Nazm-ı 'âlem bulur elbetde fesâd (Nâbî, t.y., s. 157)

Masraflar artıp gelirler azalınca elbette dünyanın düzeni bozulur.

Gelir-gider dengesinin sağlanmasının bir şartı da devlet ve ticaret erbabının parayı peşin olarak almasıdır. Nâbî, bu hususu, devletin vergi memurları üzerinden anlatmıştır (Yüksel, 2015, s. 2306).

Şâhlardur çemende mültezimîn

Ki virürler şükûfesin pîşîn (Bilkan, 1993, s. 364)

Vergi memurları çimende dallardır ki [onlar] çiçeklerini peşin [olarak] verirler.

2.1.2. Para Basılan ve Maden İşletilen Çeşitli Yer ve Kimselerin Olması

Koçi Bey, bilindiği üzere 1631 yılında Sultan IV. Murat'a sunduğu ve devlet örgütündeki bozukluklar ile bunların nasıl düzeltilebileceğine dair bilgi içeren bir risâle kaleme almıştır. Literatüre *Koçi Bey Risâleleri* adı ile geçen bu eserde devletin ekonomik işleyişi hakkında da bilgi yer almaktadır.

Koçi Bey, risâlesinin sikke ile ilgili bilgiler verdiği kısmında iç ve dış hazinedeki denge ile ilgili bazı telkinlerde bulduktan sonra gümüşün kuyumcular ve sirmakeşler tarafından işlenmemesi ve bunun önüne geçilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun yerine madenlerin darphaneye getirilmesi ve karşılığında akçe verilmesi istenmiştir. Ardından Koçi Bey, Erzurum ve Tokat'taki darphanelerde kalp yani düzme akçe basıldığını; bunun da sikkenin ayarının bozulmasına sebep olduğunu dile

getirmiştir. Sikkenin ayarının bozulmasından beri halkın fakirleştiğini de belirten müellif, örnek uygulama olarak da Kanuni Sultan Süleyman'ın uygulamalarını göstermiştir (Çakmacıoğlu, 2008, s. 147).

2.1.3. Paranın Değer Kaybetmesi

Osmanlı döneminde kimi yöneticiler işleri düzeltmeye kendi dönemlerinde bozulmuş olan ekonomik düzenden başlamışlardır. Buna bir örnek Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'dır. Zamanının önemli bir devlet adamı olan Paşa, göreve geldikten sonra devlet işlerini tashih ederken öncelikle işe paranın değerini artırmakla başlamıştır (Turgut, 1998, s. 99).

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-selâtin*'in ikinci bölümünün altıncı kısmında paranın değerinin korunması için lazım gelen hususlardan bahsetmiştir. Bu bölümde şair, parayı şu şekilde tanımlamış ve onun değerini göstermiştir.

Lâzımü'l-i'tibârdur sikke

Vâcibü'l-iftihârdur sikke

Sikkeye itibar göstermek [ve onunla] iftihar etmek gereklidir.

Nâm-ı sultâna iştihâr viren

Mâcid-i nâmdârdur sikke

Hükümdarın şanını artıran sikkenin şöhreti pek meşhurdur.

Ne bilür anı nâkısü'l-iz'ân

Hayli kâmil-'ıyârdur sikke (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 362)

Aklı kısa olan onun [kıymetini] ne bilir? [Zira] sikkenin ayarı oldukça yüksektir.

Müellif, bu kısımda paranın değerinin korunması gereken tedbirlerden de bahsetmiştir. Paranın değeri ile alakalı yukarıdaki beyitlerden o dönemde paranın yüksek bir değere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak zamanla yaşanan ekonomik sorunlar ile paranın değeri çeşitli zamanlarda düşmüş ve bu konu ile ilgili eserlerde değerlendirmeler yapılmıştır. Örneğin ekonomik sorunların yaşandığı 17. yüzyıl paranın kıymetinin azaldığı bir dönemdir. Nâbî'nin divanında yer alan şu beyti dönemin paranın değerine göre iktisadi hâlini izah etmektedir:

Bî-sikke zer ra'ıyyet ü meskûk-ı 'askerî

Olmaz bu kâr-hânedede nakş-ı direm 'abes (Bilkan, 1993, s. 416)

Devrin ekonomik durumunun ne şekilde olduğu ve 16. asra göre paradaki değer kaybı esasında beyitten anlaşılmaktadır. Şairin ifadesine göre halkın ve ordunun iktisadi durumu pek zayıftır. Hatta bundan dolayı altın azlığından değeri düşük gümüş para basılmaktadır.

2.1.4. İktisadi Sistemin Zamana Göre Yeniden Tertip Edilmeyişi

Sultan III. Selim devrinde ve Nizam-ı Cedit ordusunu savunmak için kaleme alınmış olan *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*'nde de gelir ve gider dengesinin sağlanamaması ile devletin darlığa düştüğü belirtilmiştir. Eserin bir kısmında 87 yaşında olduğunu da belirtmiş olan müellif, askerlerin durumu ve ayrıca fiyatlar üzerinden devletin ekonomik durumu ile ilgili bilgi vermiştir. Ordunun atlı askerlerine bilindiği üzere önceki zamanlarda fethedilen toprakların bir kısmı zeamet ve tımar olarak verilmiştir. Devlet mülkünün gelir getiren diğer toprakları ise kira adıyla isteyenlere malikâne olarak peşin para karşılığı satılmış ve devlet malı adıyla senelik bir miktar para devlet hazinesine ayrılmıştır. Her yıl kiralardan ve başkalarına devredilen malikânelerden elde edilen gelirler ile savaş ve barış zamanlarında askerlerin masrafları ile aylıkları karşılanmıştır. Alınan bu paralar için ayrıca padişah tarafından kanun da koydurulmuştur. Ancak 20-25 yıl kadar savaş çıkmadığı zamanlarda bu kanunla ilgili sorunlar ortaya çıkmıştır. Risâlede ölen askerlerin ulufe kâğıtlarının hizmetkâr ya da akrabaları

tarafından kullanıldığını ve savaş zamanında askerlerin azaldığına dair bir kayıt bulunmadığından hem yeni asker kaydedilmesi gerektiği hem de gelir kaynaklarında bu tür nedenlerle sorunlar yaşandığından devletin hazinesinin para darlığına düştüğü ifade edilmiştir. Müellif, bu kısımda mukayese yaparak kanunun yürürlüğe konduğu zamanla sonraki yıllarda bir malın değerini karşılaştırmış; mal değerinin aynı kalmadığını ve zaman ilerledikçe değerinin arttığını belirtmiştir. Buna örnek olarak koyun eti verilmiştir. Koyun etinin okkasının önceleri dört akçe iken sonra on-on beş ve zamanla yirmi beş akçeye kadar çıktığı bildirilmiştir. Risâlede ocaklara gerekli olan malzemenin fiyatı arttıkça önceleri düzenlenen kanuna göre ayarlı olan devlet gelirinin o günkü masrafları karşılayamadığı; bundan dolayı da bir sonraki yılın gelirlerinin satıldığı ve mali açığın bu yolla kapatılmasına başlandığı söylenmiştir. Elbette böyle bir uygulama ile de devlet hazinesinin gelirlerinde açık ve ciddi bir azalma olduğu da verilen bilgilere eklenmiştir. Bu konu ile ilgili son olarak da devletin eski gelirinin eski giderlerine göre düzenlenmiş olduğundan ve o kanunun konmasından o güne kadar iki yüz kırk beş sene geçmiş olmasından dolayı devletin idaresinin ekonomik anlamda çok güç bir hâle geldiği ortaya konmuştur (Uçman, 2017, ss. 76-78).

2.1.5. Paranın Tağşiş Edilmesi

Devlet tarafından paranın durumuna önem verilmesi devletin gereklerinden biridir. Darphanede basılan paranın ayar ve ağırlığı kimi zaman kontrol edilmeli, kuyumcu ve fırınlarda kalp ve kırılmış akçe bulunmaması için çok titiz davranmak gereklidir (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1969, s. 24).

Tağşiş, bilindiği üzere değerli olan madenin içerisine daha az kıymete sahip olan madenin katılması ile değerinin düşürülmesine denmektedir. Ekonomik düzeni etkileyen önemli bir sorun da paradaki bu işlemdir.

Eşk-i hirmândır ‘akârı herkesin

Hayf kim oldu hazîne tamtakır

Geçmede zer yerine şimdi nuhâs

Devletin altın işi oldu bakır (Yavuz, 2016, s. 425)

Herkesin geliri ümitsizlik gözyaşından [meydana gelmektedir]. Ne yazık ki hazine [şimdi] bomboş bir hâldedir. Altın yerine [ise]şimdi bakır muteberdir. [Bundan dolayı] devletin altın işi de bakır [gibi] olmuştur.

Şair paradaki bu tağşiş yani altına bakır katılması ile işlerin de kıymetsizleştiğini ve bu nedenle devlet işleyişinin bozulduğunu ifade etmiş olmalıdır.

2.1.6. Sahte Para Üretilmesi

Yasadışı yollardan zengin olma isteğinin bir örneği de sahte para üretimidir. Tedavüle sokulan sahte paralarla ilgili çeşitli kaynaklarda bilgi vardır. Buna bir örnek fetva mecmualarıdır.

Bakırdan kuruş, yarımılık, rub¹ ve zolota² yapan ve sulandırarak ağartan, üzerine “Sikke-yi Sultâniyye” lafzını kazıyan ve kalpazanlık eden, damgalı gümüştür diye [bu parayı] Allah’ın kullarına veren ve bu şekilde kötü sanat ve çirkin fiili işleyen kimselere şeriate göre ne yapılması gerekir?

Cevap: Ta‘zîr-i şedîd ve habs-i medîd gerekir.³

Verilen fetva örneği 17. yüzyıla aittir. Ancak diğer dönemlerde tertip edilmiş başka mecmualarda da yine sahte para basılması ile ilgili fetvalarda mevcuttur. Yine aynı yüzyılda yaşamış olan Nâbî ise halkın parasızlıktan kalpazanlık yapmaya başladığını şöyle ifade etmiştir:

¹ Rub, kuruşun dörtte birine denir.

² Zolota ise Gümüş Leh kuruşudur.

³ Fetvanın orijinal metni şu şekildedir: “Nuhâsdan guruş ve yarımılık ve rub ve zolota yapup temvîhen ağardup üzerine Sikke-yi Sultâniyye elfâzını darb ve kalbzenlik işleyüp meşkûk gümüştür diyü ‘ibâdullâhı aldatmağla virüp bu makûle san‘at-ı hasîse ve ef‘âl-i kabihayı mürtekib olan kimesnelere şer‘an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta‘zîr-i şedîd ve habs-i medîd.” (Bilgin, 2020, s. 171).

Nâbî o kadar kîse-tehî dünyâ kim

Kallâbliğa başladı âlem yek-ser

Mikrâz-ı husûf ile sipihr-i kallâb

Çil akça diyü nukre-i mâhî kırkar (Bilkan, 1993, s. 1078)

Ey Nâbî! Dünya öyle parasızlaştı ki herkes birden kalpazanlığa başladı. Kalpazan felek, ay tutulması makası ile ay gümüşünü çil akçe diye kırkmaktadır.

2.1.7. Memleketini Terk Edip Büyük Şehirlere Göç Eden Kimselerin Ekonomiye Zarar Vermiş Olmaları

Ticaret ile meşguliyet eski Yunan ve Roma gibi toplumları bazı eski toplumlarda pek muteber bir etkinlik olarak görülmemiştir. İslâm coğrafyasında da bu durum kimi zaman bu şekilde görülmüştür (Yüksel, 2015, s. 2306). Nâbî'nin şu beytinden de bu düşünce anlaşılmaktadır:

Sanma ırzâkumı muhtâc-ı taleb

Çekme bîhude yire renc ü ta'ab (Nâbî, t.y., s. 85)

Rızkının talebe muhtaç olduğunu sanmayasın. [Bu nedenle] boş yere zahmet ve yorgunluk da çekmeyesin!

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-selâtin*'in ilk bölümünün on ikinci gerekçesinde memleketlerini terk edip İstanbul, Bursa ya da Edirne'ye giderek orada çeşitli işlerle uğraşan ve bu nedenle kendilerinden vergi alınamayan kimselerden bahsetmiştir. Bugün *kayıt dışı ekonomi* olarak değerlendirilebilecek bu durum, bahsi geçen şehirlere gelen kimselerin tabi oldukları tımarlara ve hazineye hiçbir faydası olmamasına; ayrıca başkentte yaşayan insanların gıda sıkıntısı çekmelerine neden olmuştur.

“İmar edilmiş memleketlerin karye ve nahiyelerinde fethedilmiş topraklardaki hazine arazilerine, asker ve büyük tımar sahiplerine bağlı ve halkın evlatları iken doğduğu yeri terk eden; ayrıca çok yüce olan başkent yani Kostantiniyye'ye, Bursa'ya ve muhafaza edilen Edirne'ye yerleşen halk ve manav adı ile bilinen kazanç sahipleri, bahsi geçen üç büyük şehirde zanaatkâr ve türlü sermaye kazanımı eğitimine gelip tamamen orayı yurt edinerek kâr elde etmiş ve uzun süreli olarak oraya yerleştiklerinde en aşağısı hamal, kestane pişirip satan manav veya bitpazarı tellalı olmuştur. En azından kazançları seneden seneye yüzer sikke altın veya daha fazla iken tabi oldukları sipahilere menfaatleri olmadıktan başka cihan mülkünün sahibi, korkusuzluk ve emniyetin sebebi olan saadetli ve adaletli padişah hazretlerinin devlet hazinelerine bir akçe veya bir habbe katkıları ve idareye tabi olanların gelirlerine bedel bir faydaları da yoktur. Onların açık hainlikleri ispat edilmiş ve her şeyden evvel başkent sakinlerinin azık ve yiyecek cihetinden darlıklarına sebep olmuşlardır.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 333).

Bu kimseler, topraklarından ayrılırken *çift bozan resmi* adı ile bilinen vergiyi ödememişlerdir. Müellifin bildirdiğine göre çift bozan resmi, o dönem için yıldan yıla altı sikke altındır.

“İçlerinde yıldan yıla biner sikke altın ve belki iki katının iki katından da fazla kâr ettiği görülen çiftçiler dahi vardır. Bu cümleden Müslümanların gelirlerine bilhassa din sultanının devlet hazinelerine çift bozan resmi -ki yıldan yıla altı sikke altın ve gün başına birer osmânî olur- evvelki hükümdarların kadim kanunu ve şeref sahibi ulu kimselerin doğru usullerinden iken şimdiye kadar alınmamış ve kendisine iş havale edilenlerden kimsenin hatırına dahi gelmemiştir.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 333).

Müellif, elde edilemeyen bu gelirin toplamda ne kadar olduğunu da ifade etmiştir. Gerekenin son kısmında makam sahibi kimselerin aklına gelmemiş olan çift bozan resminden elde edilemeyen gelir ile büyük şehirlere gelenlerden alınamayan öşür vergilerinin ancak Mısır'a denk bir yerin fethedilmesi ile elde edilebileceği ve vergilerin toplanabilmesi ile onların yiyip içtiklerinin şariate göre helal olabileceği belirtilmiştir.

“Bu defa çift bozan resmine razı olmadıkları takdirde eski yerlerine dönmeleri ferman olunursa geri dönmeleri mümkün değildir. Velâkin çift bozan resmini rahat bir şekilde ödeme imkânları

olduğu hâlde seneden seneye kazandıkları malın öşrünün öşrü dahi gelmemektedir. Şayet bu vergi seneden seneye kavgasız gürültüsüz bir şekilde alındığı takdirde Mısır-ı Kâhire'ye muadil bir memleketin fethedilmesi gibi her yıl, beş altı yüz bin sikke altına ulaşır. Böylece onların kazançları helal olur, yeme ve içmeleri şaibeden kurtulmuş olur.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 110).

Gelibolulu Âlî, memleketlerini terk ederek ticaretle meşgul olan böyle kimseleri ayrıca manzum olarak da eleştirmiştir.

Ne revâdur ki bir bölük Etrâk

Hinde varmış gibi ticâret ide

Bir bölük Türk, Hint ellerine varmış gibi ticaret etsin, uygun mudur?

Ya'nî kim re's-i mâl-i cüz'iden

Nef'-i küllî bulup riyâset ide

Yani ki az bir sermayeden çok fazla kazanç bulup reislik etsin, uygun mudur?

Her manav hîle vü firîb iderek

Kendüyi ehl-i mâl u milket ide

Her manav hile ve sahtekârlık ederek kendini mal ve mülk sahibi etsin, uygun mudur?

Yeyüp içüp oturduğu yerde

Muttasıl himmet-i bizâ'at ide

Oturduğu yerde yiyip içip faydasız yardımlar etsin, uygun mudur?

Çok mıdır kim hazîneye her sâl

Çift bozan resmi ile hıdmet ide (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 334)

Devlet hazinesine her yıl çift bozan vergisi vererek hizmet etse çok mudur?

Müellife göre hükümdar tarafından ne kadar gelir dağıtılsa dağıtılsın; ancak gerekli tedbirler alınarak hazineye pay aktarılabilir ve bahsi geçen sorunun tek çözüm yolu ise alınan tedbirler doğrultusunda ele geçen topraklardan elde edilen gelirin devlet hazinesine katkı sağlamasıdır.

“Hâlin hakikatine göre ülke tutan hükümdarlar, nice hazine ve defîneyi tüketir ve zafer nişanlı askerlere dağıtırlar. Ne var ki bir ülke fethedilip de mahsulünden devlet hazinesi hisse ve kâr bulsun. Nerde kaldı ki zarar ve hasar olmadan bu miktarda sonsuz bir hazine, mülkü süsleyen makbul tedbirler ile elde edilebilsin.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 334).

2.1.8. Zamanla Fiyat Artışlarının Yaşanması

Gelir-gider dengesinin sağlanamayışının bir nedeni de zamanla fiyat artışlarının olması yani pahalılıktır. *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*'nde müellif, eserinde gelir-gider dengesindeki sorunlardan herkesin haberdar olduğunu belirttiği kısımda eserinin yazımından yirmi-otuz yıl önceki dönemde bir kimsenin günlük gelirine oranla ona göre de bir giderinin olduğunu ve kişinin o gelirinin giderini karşıladığını ifade etmiştir. Ancak eserin kaleme alındığı zamanda ise her şeyin üç-dört hatta beş katı pahalandığı söyleyen müellif, sonra kendi geliri ile giderini mukayese etmiştir. Eserin bu kısmında müellif, kendi maaşıyla harcamalarını karşılaştırmış ve bu sayede devletin eski geliriyle o günkü giderinin arasındaki farklılığı ortaya koymuştur. Müellif, üç aylık gelir olarak seksen kuruş ulufe aldığını; ancak bu ücretin on günlük ihtiyacını dahi karşılamadığını belirtmiştir (Uçman, 2017, ss. 77-78).

17. asırda kaynaklardaki bilgilerden anlaşılacağı üzere tüketici fiyatları yaklaşık beş kat artmıştır. Osmanzâde Tâib, *Kasîde-i 'Arîzatü'l-fukarâ* başlığını taşıyan şiirinde bu hızlı enflasyonun bir nedenini satıcılar olarak göstermiştir. Şair, tüccarlar tarafından daha fazla kâr elde etmek için ölçülüp biçilmeden dengesiz fiyat artışları yapıldığını; bunun temel nedeninin de devletin denetleme yapmaması ile rüşvet olduğunu şöyle ifade etmiştir.

Yolın öğrendi satmanun tüccâr

Sorar izler kimesne yok zîrâ

Satıcılar satış yapmanın yolunu öğrendiler. Nasıl olsa soran ya da denetleyen bir kimse yok!

Tamâ'-ı hâmi ile hükkâmun

Muhtekirler belâsıdur bu belâ (Öztekin, 2004, ss. 188-189)

Bu dert, hâkimlerin boş açgözlülükleri ile vurguncular belasıdır.

2.1.9. Maaşlarla İlgili Sorunların Olması

Devlet hazinesinin düzende kalabilmesi için ödenen maaşların da tutarlı bir seviyede olması gerekir. *Âsafnâme*'de Lütü Paşa, bu hususla ilgili önemli uyarılarda bulunmuştur. Hazine idaresindeki çabalardan ikisinin sık sık maaş artırılmaması ve emekliye ayırmada titizlik gösterilmesi olduğunu öğütleyen Paşa; beylerbeyi, kazasker, defterdar, vezir, sancakbeyi gibi önemli rütbelerde bulunanlara emekliliklerinde ne kadar maaş verilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Eğer bu rütbelerde bulunanlar zeamet verilerek emekli edilmiş kimseler ise yine hangi miktarların kendilerine verilmesi lazım olduğu da bu kısımda ifade edilmiş; bunların içinde zeametın işsiz ve layık olan kimselere verilmesi de nasihat edilmiştir (Lütü Paşa, 2017, ss. 44-45).

Devleti koruyan ve halkı himaye eden saltanat askerinin ve ordunun erzakının korunması da yine vezirin görevlerinden sayılmıştır ki veziri en çok zorlayan şey, Zencânî'ye göre ordunun idaresi ve askeri düzenin sağlanmasıdır. Vezir ancak askere sahip olursa asker zafer kazanabilir. Ayrıca askerlere başkasına muhtaç olmayacak şekilde maaş vermek gereklidir. Çünkü ihtiyaçlı olmak, mahcubiyet duygusunu giderir. Askerlere normalin daha üzerinde bir miktarda da maaş verilemez. Zira bu uygulama, orduda bozulmaya ve ayrıca bir boş vermişliğe sebep olacaktır. Her iki durum da Zencânî'ye göre kötü sonuçlara sebep olabilecek durumlardandır (Zencânî, 2019, s. 230).

2.1.10. Halkın Parayı Piyasaya Sürmek Yerine Elde Tutması

Divanlarında kimi şairlerin biriktirme arzusu ile parayı ellerinde tutmasının eleştirildiği görülmektedir. Esasında bu şekilde parayı elinde tutarak piyasada işlenmesinin önüne geçen halk, devlet ekonomisine belki bilmeden zarar vermektedirler. Nâbî'nin bu konudaki tenkidi dikkat çekicidir:

Kîseden kîseye habs eyleyerek halk zeri

Çok peşimânlığı var çıkduğına ma'denden (Bilkan, 1993, s. 812)

Halk, altını keseden keseye hapseylediğinden [dolayısı altının] topraktan çıktığından beri pişmanlığı var.

Şaire göre altın maden olarak çıkarıldığından beri keseler içinde saklı tutulmasından dolayı pişmanlık içerisinde. Halkın parayı saklamasından yani ekonominin kötüye gittiği dönemlerde paranın uzun süre elde tutulmasından dolayı şair ihtiyaç varken para biriktiren veya parayı piyasaya sürmeyen kimseleri eleştirmiştir.

Nâbî, bu beytin dışında *Hayrâbâd* mesnevisinde de paranın kimi zaman sandıklara gizlendiğini kimi zaman da sahibi olduğu kimse tarafından kesenin içinde karanlıkta tutulduğunu yani harcanmadığını ve bu yolla biriktirildiğini ifade etmiştir.

Sanduklar içre oldı pinhân

Geh kîseler içre çekdi zindân

[Para kimi zaman] sandıklar içinde gizlendi kimi zaman da keseler içinde hapsedilmiştir.

Yine şair divanındaki başka bir beyitte de kötü giden ekonomik düzen üzerine halkın parasını saklama isteğini eleştirmiş ve teşbih yoluyla saklanan parayı orijinal manalara benzetmiştir:

Sîneden elsineye saçar emîn ma'nî-i sâf

Benzer ol nakde ki bî-sûd yatur mahzende (Bilkan, 1993, s. 959)

Sadırdan dillere orijinal manalar saçar. O nakde benzer ki mahzende boş yere yatmaktadır.

Benzer bir tenkit de Bursalı Belîğ tarafından yapılmıştır.

Bî-mezak olmuş idi halk-ı zamân

Kîse cem' itmek idi fikri hemân (Abdulkadiroğlu, 1988, s. 56)

Zamane halkı zevksiz bir hâle gelmişti. [Zira onların] tek fikirleri para biriktirmek idi.

2.1.11. Toplumsal Sınıflar Arasında Ekonomik Farklılıkların Olması

Klasik dönem eserlerinde toplumsal tabakalar arasındaki farklar kimi zaman bu sınıfların iktisadi durumları üzerinden anlatılmıştır. Şiirlerinde dönemin sosyal hayatını aksettirmiş olan 16. asrın önemli şairlerinden Bağdatlı Rûhî bu farkı şu şekilde ifade etmiştir:

Dünyâ talebiyle kimisi halkun emekde

Kimi oturup zevk ile dünyâyı yemekde (Ak, 2001, s. 194)

Halkın kimisi dünyayı elde etme arzusuyla çalışırken kimisi de oturup [dünyanın nimetlerini] zevk ile yemektedir.

Şair, başka bir beytinde de benzer bir şekilde bu farklılığı ifade etmektedir:

Halkun kimisi gül gibi kat kat libâsda

Egnine kimi giymeye bulamaz palâsda (Ak, 2001, s. 908)

Halkın kimisi güle benzer bir şekilde kat kat elbiseler içinde [iken] kimisi sırtına eski püskü bir kıyafet dahi bulamamaktadır.

Nâbî ise divanında yer alan rubailerden birinde bu farklılığı şu şekilde belirtmiştir:

'Ayb-ı fukarâ ider 'ale'l-fevr zuhûr

Mestûr kalur hayl-i zamân 'ayb-ı kibâr

Pinhân olamaz ise de bahye-i keşş

Pûşîde kalur hezâr çâk-i destâr (Bilkan, 1993, s. 1079)

Fakirin utanılacak hâli hemen ortaya çıkmakta [iken zengin] rütbe sahiplerinin ayıpları çok zaman hafî kalır. Ayakkabının dikişini gizlemek mümkün olmasa da [baştaki] sarığın binlerce yırtığı gizli kalır.

2.2. Ekonomik Düzeni Olumsuz Etkileyen İdari Sorunlar

2.2.1. Ekonomik Sorunlara Yol Açanlar Hakkında Hükümdarın Yapması Gerekenleri Yapmaması

Siyâsetnâmeler içerisinde din ve dünya işlerinin birlikte ölçülere uygun bir şekilde yürütülebilmesi ve devletin işleyiş ile idaresinin nasıl olması gerektiğine dair ayrıntılı bilgi vardır. Hükümdar ile tayin etmiş olduğu diğer makamlarda bulunan görevliler arasındaki yoğun ilişkiden dolayı kamu hizmetleri ile ilgili verilen bilgiler de devletin tüm mekanizmalarını kapsar nitelikte verilmiştir. Üst ve ast makamlar arasında kurulan bu yakın irtibattan ötürü işleyişteki aksaklık ve sorunlar da hükümdara atfedilmiş; böylece sorumlu olarak öncelikle hükümdar görülmüştür. Tayin ettiği kişilerin liyakat ve ahlak sahibi kimseler olması onun müspet bir ciheti olarak değerlendirilirken bunun aksi şekilde olan ve devlet makamlarındaki düzen ve işleyişe zarar veren

kabiliyetsiz kimselerin tayini de onun menfi taraflarından olarak sayılmıştır. Hikmet ehli kimselerden biri bu hususta “Kim önemli işlerini yetenezsiz insanlarla yaparsa o amelini zayi eder ve durumuna hâlel getirmiş olur.” demiştir (Zencânî, 2019, s. 234). O hâlde verilen bilgilere göre hükümdar muhakkak surette işlerin idaresinde ehil kimselere yetki vermelidir.

Siyâsetnâmelerde hükümdar, düzenin inşa edilmesinde olduğu gibi haksızlık, kötülük, adaletsizlik gibi kamu ve toplum düzeninde görülebilecek yanlışlıkların da düzeltilmesi hususunda en önemli başvuru makamıdır. Kendisine bu şekilde bir sorumluluk yüklenmiş olan yönetici de hâliyle düzeni bozan ve sorunlara yol açan kimseler hakkında gerekeni yapmak durumundadır. Zira bu kimseler, liyakat esasına uygun değildir ve liyakat, gelenekte durağan değil etkin bir hâldedir. Siyâsetnâmelerde de hükümdarın böyle kimseler hakkında asla gaflete düşmemesi ve onlara karşı uyanık olması öğütlenmiştir. Zira halk, yukarıda bahsi geçtiği üzere sorumluluğu hükümdarın üzerinde olduğu kimselerden oluşur ve yöneticinin kati surette halkını bu kötü huylu kimselerin eline bırakmaması gerekmektedir.

Nushatü's-selâtin'de devleti ekonomik olarak zaafa düşüren kimselerden de bahsetmiş olan Âlî, aynı gerekçenin devamında devleti her yönden idare eden; ayrıca müellifin bahsettiği şekliyle yönettiği herkesten sorumlu olan hükümdardan bu hususta beklenenleri ve halkın ne şekilde *sürûr u inşirâha* yani bugünkü ifadeyle *toplumsal refaha* kavuşabileceğini ise şöyle ifade etmiştir:

“Müslümanların gelir kaynaklarının başında bulunan sultandan şu beklenir: Sultan kısa zamanda, adalet ve insaf ölçülerini dikkate alarak, onun gibilerin makamlarını tebdil eder, gelir ve giderlerini düzene sokar ve her şahsın şanına uygun düşen ikramını, değer ve unvanına uygun düşen rağbet saygısını esirgemez. Böylece halkın durumu günden güne iltizamlı bir hâl alır. Ayların ve yılların birbiri ardından gelişi gibi zengin-fakir herkes huzura kavuşur.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, ss. 106-107).

Nizâmülmülk'e göre de halk; malı, canı ve ırzıyla hükümdarın sorumluluğundadır ve bu söz ile ona emanet gözüyle bakılması gerektiğine işaret edilmiştir (Önder, 2014, s. 98). Bu düşünce siyâsetnâme geleneği içerisinde daha önce de belirtildiği üzere ortak bir husus olarak belirlenmiştir. Ayrıca bu usul, Hz. Peygamber'in İbn Ömer'den rivayet edilen bir hadis-i şerifinden iktibasla ortaya konmuş olmalıdır. İlgili hadiste herkesin kendi sürüsünün sorumluluğunu yüklenmiş olduğu belirtilmişken yöneticinin de halkından mükellef olduğu ifade edilmiştir (en-Nevevî, 1419, s. 221).

Nizâmülmülk, siyâsetnâmesinin vezirlerin durumundan bahsettiği bölümünde Behrâm-ı Gür⁴ ile veziri Râst Rûşen'den bahseder. Rûşen; Behrâm'ın kendisine tam olarak itaat ettiği, hakkında söylenen kötü sözleri dinlemediği fakat aksine ihanet içinde olan, rüşvet alan, dünya malını arzulayan, pek çok kişiyi zulümle zindana gönderen, halkı yoksullaştıran, ileri gelen akıl sahipleri dâhil insanları korkutan, hazineyi boşaltan, zengin kimselerin malını gasp edip onları öldüren, topraklarını ellerinden alan, orduyu dağıtan bir kimsedir. Ancak gaflet uykusundan uyanıp memleketin durumunu anlayınca Behrâm, Rûşen'e şöyle seslenir:

“Memleketi içine düşürdüğün bu ıstırap da ne demek oluyor? Askeri erzaksız bırakıyorsun, halkı allak bullak etmişsin! Sana emretmedik mi halkın erzakını zamanında ulaştır, ülkemin mamurluğundan geri durma, halktan hakkı kadar vergi al, hazineyi dolu tut diye! Şimdi ne hazinede bir şey görüyorum, ne askerin erzakı var, ne de halk eski hâlinde.” (Nizamülmülk, 2020a, s. 85).

Ancak bu hâlin oluşmasındaki temel etken de yine Behrâm'dır. Zira bu durum, Rûşen'in düşman devlet emirine yazdığı şu mektuptan anlaşılmaktadır.

“Bu gösterdiğin gevşeklik gafleti devleti götürür, ben seni ve senin efendiliğini istiyorum, mümkün olan her şeyi yerine getirdim. Falan falan pek çok askerî kumandanı çevirip, sana biate getirdim ve birçok askerî işsiz ve ekmezsiz bıraktım, bazılarını başka yerlere tayin ederek haylazlığa sevk ettim. Halkı aç ve zayıf bir hâle getirerek perişan ettim. Bütün bu zaman zarfında ele ne geçirdiysem senin ve senin hazinen için topladım. Bugün hiçbir padişapta böyle bir hazine yoktur. İşlemeli taç ve taht ve benzeri hiçbir yerde olmayan ve olmayacak olan altında meclis yaptırıldı. Ben

⁴ Behrâm-ı Gür, Sasaniyan sülalesinden Yezgird'in oğludur. Kuvveti, cesareti ve adaleti ile meşhur olmuştur (Bilgi için bkz. Onay, 2009, s. 27).

bu adamdan kendi hesabıma eminim, meydan boş ve hasmın gafildir. O gaflet uykusundan mümkün olduğu kadar çabuk koş.” (Nizamülmülk, 2020b, s. 44).

Ekonomik düzeni bozan, görevini ihmal eden kimselerle ilgili bir işlem yapılabilmesi için öncelikle onlardan haberdar olmak gerekir. Rûşen’in sarayında bulunan bir belgede yazılı olan yukarıdaki belgede yazılanlardan anlaşılacağı üzere hükümdar vezirinden ve onun yaptıklarından uzun süre haberdar olamamıştır. Rûşen, yaptıkları ile halkın yoksullaşmasına ve ileri gelenler ile zengin kimselerin sahip olduklarını kaybetmelerine neden olmuş bir vezirdir. Eserde Behrâm’ın Rûşen’in idamından sonra memleketi düzene soktuğu ifade edilmişse de bahsi geçen sorunlar tek bir kişi yüzünden oluşmuştur. En azından hükümdar, meseleden haberdar olduktan sonra gereken tedbirleri alarak daha büyük sıkıntıların yaşanmasının önüne geçmiştir. Tüm bu olanlar, aslında idarecinin halkına karşı sorumluluklarından birinin ihmali üzerine meydana gelmektedir. Bu mesuliyet de yöneticinin idare ettiği halkın hâlerinden haberdar olmamasıdır. Esasında bu yükümlülüğün gelenekte ayrıca bir zorunluluk olarak değerlendirildiği görülmektedir. Yine gelenekte bu durumun çözümü olarak da denetim ve istişare mekanizmaları oluşturmanın gereğinden bahsedilmektedir (Bu husus hakkında bir örnek için bkz. Kavak, 2012, s. 39).

Hükümdarın halkın durumundan habersiz olduğu bir dönem de yine 17. asırdır. Nâbî, *Hayriyye* adlı mesnevisinde bu durumu açıkça ortaya koymuştur. Halkın fakirleşmesine neden olan kimseler, aşağıda belirtileceği üzere sadece tefeciler ve yardımcıları değildir. Devlet erkânından olup halkın malını kabzeden yöneticiler de vardır.

Kâdı dellâl u miyâncı muhzır

Kethüdâ mâlına kabzın hâzır.

Davetçi kadı ve aracı mübaşir, kethüdanın malına el koymayı hazır durumdadır.

Pâdişâh korkusu Hak korkusu yok

Rişvete hırsı kadar deyni de çok

Ne Allah'tan ne de padişahın korkusu yok. [Üstelik] rüşvet almaya hırsı olduğu ölçüde de borcu var.

İstese dâyini medyûn çıkarur

İstese müflisi Kârûn çıkarur (Nâbî, t.y., s. 161)

İstese alacaklıyı borçlu, iflas etmiş kimseyi de Kârûn çıkarır.

Şair, halkın malının durumunu da bu şekilde ifade etmiştir:

Böyledür şimdi zamânun hâli

Düşmesün kimseye hâlkuñ mâlı (Nâbî, t.y., s. 110)

Halkın malı [yeter ki] kimseye düşmeyiversin. Zamanın hâli şimdi bu şekildedir.

Tüm bunlar olurken devletin uğraştığı işse tütün yasağıdır. Hâlbuki bu esnada olansa yetimin malına olmaktadır.

Kîse kîse alınan mâl-i yetim

Tütün içmekçe degül cürm-i ‘azim (Nâbî, t.y., s. 163)

Büyük suç tütün içilmesinde değil yetim malının kese kese alınmasındadır.

2.2.2. Hükümdarın Devletin Gelirlerini Gerekli Yerlere Kullanmaması

Tarsusî, *Tuhfetü't-Türk* adlı siyâsetnâmesinde beytülmalî dörde ayırmıştır. Manzum olarak belirttiği bu tasnifte müellif, beytülmalin ilk olarak yolda kalan, fakir ve çaresiz kimseler için zekât olarak kullanılması gerektiğini belirtir. İkinci olarak cizye ve vergi olarak gayrimüslimlerden

toplanan paraların gaziler, sınırda bulunan askerler, kadılar, belediye işlerine bakan memurlar, müftüler gibi kimseler ile nehir yolları kazmak, mescitler imar etmek, kaleler yapmak gibi işlerde toplum menfaati için harcanması gerektiği söyler. Üçüncü kısmı ise sahipsiz tereke oluşturur. Buradaki mal ve gelirler ise tüm idarecilere ve ayrıca kefen parası, hastaların geçimi ile dul kimselerin çeyiz masrafı olarak kullanılır. Dördüncü kısmı da buluntu mallar oluşturur ve bunlar da fakir kimselere sadaka niyetiyle verilir. Bu tasniften sonra bu gelirlerin birbirine karışmaması gerektiği, böyle bir durumun ortaya çıkması hâlinde hükümdarın hata edeceği; hatta cezasının kıyamet gününde cehenneme gönderilmek olduğu belirtilir (Necmeddin Ebû İshak et-Tarsûsî, 2018, ss. 102-104). Maverdî'ye göre ise haraç, cizye ve ganimet türünden toplanan vergiler ordunun donatılması, binek ve silah gibi Müslümanların ihtiyaçları için harcanmalıdır. Eğer bundan artarsa o zaman yoksul ve yolculara verilmelidir (Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, 2000, s. 92).

Gelibolulu Âlî de *Nushatü's-selâtîn*'in dokuzuncu gerekçesinde padişahın gelirlere dikkat etmesinden ve bu gelirleri nerelere harcaması gerektiğinden bahsetmiştir.

“Meşhur sultanlar ve İskender kıymetli hakanlar mademki savaş ganimeti ile isteğine ulaşmışlar; o hâlde savaş gelirleri ile çiftlik ve mülk sahibi olmasınlar. İmaret ve hastane yapmaya yardımda bulunmaları, kütüphane ve pek büyük medreselerin tamirine dikkat etmeleri ve bütün hayır ve sevapların inşasına özen göstermelidirler. Gereklisi olmayan yerlere Müslümanların gelir kaynaklarını harcamak ve ziyan etmek ise gerçekten uygun değildir. Çünkü gelirlere imaret binasına ruhsat ve lazım olmayan mescit ve medrese yapılmasına şeriate göre izin yoktur. Diğer yandan bir padişah zafer kazandığı savaşta aldığı ganimet malını kendi zevk ve isteklerine harcamamalı, hayır ve iyilikler şeklinde harcayıp eserler ortaya çıkarmaya çabalamalıdır.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 107).

Müellif, gelirlerin nereye sarf edilmesi gerektiği hakkında bilgi verdikten sonra asıl mühim meselenin insan yetiştirmek olduğunu ve manzum olarak bunun Kâbe yapmak kadar önemli olduğunu belirtmiştir (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 107).

Malın fakirlere ulaştırılması hususunda divanlarda da çok sayıda örnek beyit vardır. Bunlardan bir tanesi yine Rûhî'dendir:

Ehl-i fakr u fâkadan ihsânun itmezsin diriğ

Buhl yok zâtunda dâyim itdügün in'âmdur (Ak, 2001, s. 521)

İhtiyaç sahibi olan kimselerden lütfunu esirgemezsin. Senin aslında cimrilik yoktur ve yaptığın da [insanlara] iyilikte bulunmaktır.

2.2.3. Doğru Kişilerin Hazinedar Olarak Tayin Edilmemesi

Kutadgu Bilig'de bilindiği üzere pek çok alanda çalışan kimselerin ayrı ayrı tavsifi yapılmıştır. Bu görevlilerden biri de hazinedardır ve onun hangi vasıfları taşıması gerektiği eserin otuz beşinci kısmında ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Öncelikle hükümdarın gönlüne şüphe girmemesi ve tayin olunacak kişinin atanabilmesi için hazinedarın dürüst ve kendisine güvenilen bir kimse olması gerektiği ifade edilmiştir.

“Beyin gönlüne şüphe girmemesi ve onu hizmette tutması için hazinedarın çok doğru, itimat edilir, iyi ve dürüst bir insan olması lâzımdır.”

Yûsuf Has Hâcib'in tavsifine göre hazinedar; kalbinde Allah korkusu bulunan, gönülden bağlı ve sadık olan, gözü ve gönlü tok, mal hırsına kapılmayan, helal ve haramı ayırt edebilen, tavırlarında güven veren, arzu ve heveslerine kapılmayarak nefisine hâkim olan, içki tüketmeyen, söylediklerine dikkat eden, yumuşak huylu ve tatlı dilli olan, ödünç aldığı şeyleri zamanında geri veren, hükümdarın kimilerine lütf göstermesinde hemen sözünü yerine getiren, işini ihmal etmeyen, gelir ve gideri dikkatli bir şekilde kayıt tutan fayda verecek veya veremeyecek şeyleri seçebilen, satın alınacak olan şeylerin ucuzunu ve pahalısını tanıyan, dikkatli, zekâ sahibi, tedbirli, hayâli, eli sıkı ve hesabı iyi bilen bir kimse olmalıdır (Yusuf Has Hâcib, 1959, ss. 203-208).

Lütfî Paşa'nın *Âsafnâme*'sinde de veziriazamın divana tedbirli, akıllı ve mal tahsil etmekten alayan, ağırbaşlı defterdarlar ataması gerektiği bilgisi vardır. Onlara bağımsızlık verilmesini telkin

eden Lütfi Paşa ancak kendi isteklerine uymamalarını ve padişahın yani devletin malına sahip çıkmalarını da ayrıca öğütlemiştir. Müellif, iki ismi de örnek olarak vermiştir. Daha önce iltifat ve unvana mazhar olan İbrahim Paşa ve İskender Çelebi'den birinin kumandan olduğu dönemde bazı suçlamalardan ve diğerinin hazine ve konaklamayı hatalı idareden dolayı padişahın gazabına uğradığı da ifade edilmiştir (Lütfi Paşa, 2017, ss. 43-44).

2.2.4. Halkın Fakirleşmesine Neden Olan Kimselerin Zulümleri

Gelibolulu Âlî, eserinin ilk bölümünde verdiği gerekçelerden beşincisinde, çeşitli yerlerde bulunan tefeciler ve onlara yardım edenlerin halka ettikleri zulüm neticesinde insanların fakirleşmesini anlatmaktadır.

“Beşinci gerekçe; köyler, küçük çiftlikler, kasabalar ve memleketlerde bulunan tefeciler, esnaf teşkilatındaki yerli başkanlar ve fasıklara yordakçı kimselerin vazifelerinden çıkarılması ve uzaklaştırılmalarıdır ki onların devam eden hâkimiyetlerinin ateşi fakirlerin ocağını yakmış; güç ve zenginlik ile kazandıkları zorbalıkları, halkı düşkünlük toprağına düşürmüştür. Emir sahiplerinden çok onların verdiği hükümler geçerlidir.

Çok yönlü iktidarları bir derecededir ki yaratılışları, vali ve kadıların korkusundan uzaktır. Zira emir sahipleri geçici ve onlar [ise] halka zorbalık ile süreklidirler. Hatta hükümleri geçip sözü dinlenen ve kendisine itaat edilip boyun eğilen emir sahipleri dahi onlarla dostça geçinme semtinde vefalı, fitne ve fesat silsilesini hareket ettirmekle de halkı genel isyana sürüklemelerinden korku ve dehşetlerini ispat etmek üzeredirler. Şüphesiz görünüşte dinar ve dirhem dağıtırlar ve bir dirheme bin dirhem aldıkları kimse için yine “borçlumuz” derler. Bu şekilde fakirler borçtan kurtulmaz ve nice zaman sonra doğacak evlatları bile borç belası bağından kurtulamaz. Kendileri, tefecilere para ile satın alınmış köleler ve evlatları da hayırsız evlatlarının evlatlarına miras bırakılarak intikal etmiş dert çektikleri memleketler derecesinde olurlar.

Böylece haksızlıkları âdet edinmiş olan vekiller ve yordakçı olan fasıklar dahi kâfirî ceviz ağaçları gibi zulüm ve düşmanlık zemininde kararlı ve zorbalık eli ile halka hürmet olunmuş sığınacak yerler olurlar. Hiçbirisi azil ile görevden uzaklaşmaz ve neslinin tükenmesine dek fitne ve fesat silsilesi tükenmiş olmaz.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 322).

Müellif, verdiği bilgilerin sonucunda halka baskı kurarak onların fakirleşmesine ve tüm ömürlerinin borç ödemekle geçmesine neden olan bu kimseler hakkında çözüm yolunu ise şu şekilde vermiştir:

“Oysaki tüm âlemin sığındığı padişah, konuşmalarından uyanık olup bunlar gibileri bazı adalar veya Kıbrıs ve Rodos gibi nadir çöllere uzaklaştırmayı ve sürülmeyi buyuralar ki halk zulümlerinden uzak olsun; bu sayede memleketin ve çiftliklerin fakirleri gerektiği gibi zenginleşsin ve düzen bulabilsinler.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 322).

Gelibolulu Âlî ile aynı sırada yaşamış Bağdatlı Rûhî ise sosyal konulara değindiği “eksilmede” redifli kasidesinde zenginlerin zamanın Kârûn'u dahi olsalar kanaat etmediklerini belirtmiştir (Buyruk, 2015, s. 265).

Kâni' olmazlar cihânda olsalar Kârûn-ı vakt

Ağniyânun tîre-kalbinden gînâ eksilmede (Ak, 2001, s. 151)

[Zengin kimseler] zamanın Kârûn'u olsalar dahi dünyada kanaat etmezler. [Bu nedenle] onların karanlık kalplerinden tok gözlülük eksilmektedir.

Halkın fakirleşmesine neden olmuş bir grup da eşkıyalardır. Ancak burada önemli bir husus, eşkıyanın saldırlarının dışında işi birbirine havale eden ve müdahalede bulunmayan yöneticilerin halkın durumuna ilgisizliğidir. Bu durumun sonucu olarak da devlet makamlarının halkın gözündeki itibarı da azalacaktır.

Eşkıyâ dest-i tecâvüz uzadur etrâfa

Fitne ayağı turar râyet-i fetret kalkar

Eşkıyalar memlekette başkalarının haklarına el uzatırlar. [Bundan dolayı] fitne çıkmakta ve karışıklık sancağı yükselmektedir.

‘Arz idüp oturur ise vükelâ birbirine

Şeref-i mansıb u ‘unvân-ı sadâret kalkar (Ak, 2001, s. 574)

Vekiller [yapılması gerekenleri] birbirlerine arz edip hiçbir şey yapmazlarsa devlet makamlarının izzeti ve vezirlik unvanı da ortadan kalkacaktır.

2.2.5. Merkezî Yönetimin Zayıflaması

Nâbî'nin *Hayriyye*'sinde eleştiride bulunduğu kesimlerden biri de taşrada yaşayanlardır. Bu bölgelerdeki insanların para hırsına yenik düşmeleri eserde şu şekilde anlatılmıştır.

Akçedür taşranuñ ancak hüneri

Hakk olınmış hünerün sanki yiri

Taşranın hüneri ancak paradır ve bu hünerin yeri sanki hak edilmiştir.

Kalmamış şimdi hele zerre kadar

Taşra yirlerde ma‘ârifden eser (Nâbî, t.y., s. 13)

Şimdi taşra yerlerde özellikle marifetten bir eser kalmamıştır.

Nâbî, mesnevisinin ayanlarla ilgili kısmında devletin merkezî otoritesinin oldukça zayıfladığını ve taşra yöneticilerinin halka yönelik baskılarını esasında açıkça ortaya koymuştur. Bu topraklardaki yöneticiler halka eziyette bulunmakta ve onların mallarını gasp ederek kazanç sağlamaktadırlar (Aka, 2011, s. 25). Şair, bu durumun düzelmesini ise yine siyâsetnâmelerde sorunların çözümü için söylenen temel hususa bağlamıştır.

Şer‘ ile görse umûri hükkâm

Yaramaz kande bulur şöhret ü nâm (Nâbî, t.y., s. 111)

Hâkimler işleri Allah'ın emirleri üzere görseler kötü [yöneticiler] nerede şöhret sahibi olacaklar?

2.2.6. Devlet Adamlarının Gelirleri Keyfi Olarak Harcamaları

Maverdî'ye göre hükümdar devlet yönetiminde mal konusuna dikkat etmelidir. Bu konuda hükümdarın özen göstermesi gereken en önemli husus ise malın helalliyiği veya haram oluşudur. Bunlar da hükümdarın şahsi malı ve kamu malı olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır (Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, 2000, s. 91). Siyâsetnâmelerde hükümdarların şahsi malı değerlendirilirken padişahların muhakkak surette zengin olmaları öğütlenmiştir. Memleketin haraç, öşür ve ganimetleri onların tasarrufu altındadır. Padişahlara zenginliğin tavsiye edilmesi ile servet sahibi olmalarının saltanatlarının kudretinin bir ölçüsü sayılmasında da bir amaç vardır. Bu maksat, onları hazinenin tükenmesi veya azalması gibi bir durumda halkın malına tamah etmemeleri için devlet hazinesinin mallarını ve kendi özel mallarını israf etmelerinden ve saçıp savurmalarından sakındırmaktır. Padişahların mal harcamada şüphesiz itidali gözetmeleri gerekmektedir. Mesela ordusuna karşı bir padişah asla cimri olmamalıdır. Zira bu durum, askerlerin onu sevmemelerine, ordudan ayrılmalarına veya gerektiğinde canlarını feda ederek tehlikelere atılmada gevşeklik göstermelerine sebep olur (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020, ss. 429-430). Tüm bu nedenlerden dolayı da devlet hazinesinin nereye harcanacağına çok dikkat edilmeli ve hiçbir surette keyfi harcamalarda bulunulmamalıdır.

Nushatü's-selâtin'de eserin sekizinci gerekçesinde gelirlerin keyfi olarak nerelere harcandığı hakkında önemli bilgiler vermiş olan Gelibolulu Âlî esasında çok ağır eleştirilerde bulunmuştur.

“Veyahut dirliğin gelirlerinin sadece yeme içme yahut kadınların ve kızların altın, inci gibi revaçta olan çeyiz masrafları için harcamak, eksiklerinin savaş ve çarpışmalarda kullanacakları silah

ile sefere hazırlanırken onun çerçi gibi heybesiyle orduya katılması beğenilen görüşe uygun değildir. Ahbap ve sadık dostları dünya gelinine karşı yiğitçe gayret ve neşe ile arzu endam ederken onun, dilenci ve çerçi gibi kiminden silah ve at ve kiminden savaş alet ve edevatı toplayıp başkalarından aldığı aletle gerdeğe girmesine benzer.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 106).

Müellifin belirttiklerinden anlaşılacağı üzere tımar sisteminde de önemli sorunlar görülmeye başlanmıştır. Zaten ekonomik ve askerî amaçları dışında padişahın merkezî bir yönetim örgütü oluşturmasını sağlamış olan sistem, aynı zamanda eserin yazıldığı dönem de olan 16. yüzyılın sonlarından itibaren önemini yitirmeye başlamıştır (Özbilgen, 2007, s. 272).

Hayriyye adlı mesnevisinde Nâbî ise devlet erkânının masraflarının hesap edilemeyecek kadar çok olduğunu ve bu nedenle onların harcamalarının belirlenemeyeceğini şu şekilde ifade etmiştir:

Mansıbun masrafı hod nâ-ma‘dûd

Hiç olunmaz ana ta‘yîn-i hudûd (Nâbî, t.y., s. 152)

Devlet makamlarının masraflarının da hesabı yapılamamaktadır. Bu masraflara herhangi bir sınır da belirlenememektedir.

2.2.7. Eyalet ve Sancaklara Tayin Edilen Yöneticilerin Devlet Hazinesini Zarara Uğratmaları

Osmanlı idaresinde beylerbeyi konumunda bulunan idareciler, eyalet ya da sancaklara gönderilmişlerdir. Padişahın vekili olarak sadrazam, nasıl mutlak bir yetki sahibi olmuşsa beylerbeyileri de kendi yönetim yerinde tıpkı sadrazam gibi saltanatın vekili olmuşlardır. Bu makamda bulunanlar, eyalet içinde istedikleri tayinleri yapmışlar, devlet işlerini görmüşler ve davaları dinlemişlerdir. Eyalette olup biten iyi veya kötü her şey de onlardan sorulmuştur. Diğer yandan buldukları yerdeki bütün emirler, kadılar ve hükümet memurları da onların emrine itaatle yükümlü tutulmuşlardır. Bu beyler, önceki dönemlerde tımar ve zeamet dağıtmak konusunda tam yetkili iken 16. asrın ikinci çeyreğinden sonra ancak çok küçük tımarları verebilme hakkına sahip olmuşlardır. Ayrıca onların en az dört yüz bin akçe gelir getiren çeşitli değerli dirlikleri olmuştur (Özbilgen, 2007, ss. 206-208).

Osmanlı devlet yönetiminde anlaşılacağı üzere çok önemli bir yerde bulunan beylerbeyiler, sancaklardaki beylerin âmiri durumundadırlar. Gelibolulu Âlî, eserinde atandığı yerde doğrudan malî işlerde söz sahibi olan beylerbeyiler hakkında da bilgi vermiştir.

“On yedince gerekçe, merkez harici civar yerlerde bulunan beylerbeyinin eyalet defterdarı olmaması, sultanların hazinelerinin ve Müslümanların gelirlerinin onların zorbalıklarıyla yok olmamasıdır. Bir beylerbeyi, beş-altı yüz asker maiyetiyle acele eden, yutma ve göstermeme vadilerinde hizmete hazır olup “Vekillik bana verilmiştir ve mal varlığının tasarrufu benim himmet elime uygun görülmüştür.” diye aç kurt gibi işe girdiğinde ve koyun sürüsü gibi halktan yağmaya başladığında bir defterdar nasıl onu durdurmaya güç yetirir? Buna mani olmaya başladığını varsayalım, hüküm üstün olanın iken onun pusulasıyla hangi çalışan iş yapar? Defterdarın azar ve ayıplama ile onu korkuttuğunu farz edelim, beylerbeyi katil ve öldürme ile korkutur. O, kalem ehli olmasının gereğince “Saraya arz ederim.” derse beylerbeyi, darağacına çekmek ve siyâset afetlerini yürütür. Öyleyse hangi iş yapan ki “Ölmektense yaşamak yeğdir.” demesin ve imkân ile zaman elinde ise beylerbeyine yedirip kendi dahi bulduğunu yemesin? Adı defterdar, karalanmış bir defteri var; ancak gümüş para ve dinarın idaresi beylerbeyine ihale edilmiş büyük bir hizmettir.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 342).

Bir eyalet veya sancakta çok çeşitli işlerde vazifeli olan beylerbeyi ile defterdarın arasındaki geçenleri ifade eden Âlî, daha sonra da Bağdat’taki defterdarlık vazifesinden ve gelirinin otuz bin floriden fazla olmayan eyalete niçin beylerbeyilerin talip olduklarına bir anlam veremediğinden bahsetmiştir.

“Bu aciz ki 992/1585 tarihinde hilafet merkezi Bağdat’ta defterdar olmuştum. Zamanımda görevinden uzaklaştırılan beylerbeyleri kırkar bin altınla Bağdat eyaletine alıcı olarak buldum. Her ne zaman ki hazine peşin olarak aldıkları yıllıkları hesap ettim, otuz bin floriden fazla olmadığını

anladım. Öyleyse “Neden bu kadar altın versinler ve Bağdat eyaletine can kadar kıymet vererek talip olsunlar?” diye birinin makbuzlarını inceledim. Defterdarlar mâbeyni olmakla devlet hazinesine bir senede yüz on yük akçe ve kendi hazineleri olarak bilinen *boş harabeye* ise iki yüz kırk yük akçe tahsil ettiklerini öğrendim.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 342).

Müellif, gerçekleri öğrendikten sonra ise mevcut durumu değerlendirmiş ve beylerbeyinin defterdarı, defterdarın ise beylerbeyini korkutarak rüşvet aldığını ifade etmiştir.

“Şüphesiz vekillikleri iptal edilse ve o hizmet sadece defterdarlara ihale edilse devlet hazinesinin günden güne zenginleşmesi ve onlardan meydana gelen rüşvet pazarının da önüne geçilmiş olurdu. Allah’ın adına ve yüceliğine yemin olsun ki vekillik ile kırk bin altın saydıkları eyalete vekillik olmaksızın beş bin flori vermezlerdi. Belki müşteri sayımına bile karışmazlardı. Sözün kısası onların vekilliğinden maksat gelir kaynaklarını yürütmek olsa da verdikleri zararlar açıkça ortadadır ve eğer sadece defterdarlara haksızlık ediliyorsa rüşvetin iki kısım olduğu da apaçık bir şekilde meydandadır. Biri kılıcıyla korkutup alırsa diğeri de kalemi ile korkutup alır.” (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 342).

Âlî, kendisinin tespit ettiği bu meseleler üzerine verdiği bilgiler ile devlet hazinesinin nasıl zarara uğratıldığını ayrıntılı olarak izah etmiştir.

2.2.8. Devlet Hazinesinin İsraktan Korunmaması

İsraf, her şeyden önce çok zararı olan, gereksiz yere ve ölçüsüzce yapılan ve farklı yönleri bulunan manevi bir hastalıktır. Ferdî olarak ölçüden uzaklaşılabilirdiği gibi toplumsal olarak da bu mizana uyulmayabilir. Eğer israf olarak değerlendirilmesi gereken harcamalara yönelen devlet olursa yine ekonomik sorunlarda olduğu gibi sosyal ve siyasal karışıklıkların ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir.

Devlet ekonomisine olumsuz etkilerinden dolayı siyâsetnâmelerde israfın sebep ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Buna etkin bir örneği *Ahlâk-ı Alâî*’inde Kınalızâde Ali Çelebi vermiştir. Eserde şair ve şarkıcılara fazlaca bahşişler verilmesi, onlarla gereksiz etkinlikler yapılması, faydasız süs eşyalarına gereğinden çok para sarf edilmesi gibi sebeplerle hazinenin boşaltılması durumunda çeşitli olayların çıkacağı, askerlerin mühimmat taleplerini karşılamakta zorlanılacağı ve büyük bir kargaşa ortamının oluşacağı; hatta bu durumun devlette inkılabı dahi neden olabileceği belirtilmiştir. Buna emsal olarak verilen devlet ise Abbasîler olmuştur. Abbasî halifelerinin zamanında şaire beyit karşılığında yüz bin akçe ve şarkıcıya şarkısından ötürü bin dinar verdiği; özellikle Halife Muktedir’in hazineye bulunan değerli eşyaları kadın ve hizmetçilere bol bol dağıttığı, sonunda hazine boşalınca devlet ileri gelenleri ile askerlerin talepleri karşısında vezirlerin aciz kaldıkları, bir yıl içerisinde çok sayıda vezir değişmişse de hiçbirinin devletin kötü durumuna çare olmadıkları, sonunda Muktedir’in bir hizmetçi dostu tarafından öldürüldüğü ve böylece devlet düzeninin bozulduğu da eser içerisinde israfı dair verilen örnekte anlatılmıştır (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020, s. 430).

Cömertlik, bu bilgilerden anlaşılacağı üzere israfı varmadığı müddetçe güzel bir haslettir. Siyâsetnâmelerde bu şekilde ölçüyü kaçıran kimselere yapılan bir uyarı da Allah’ın müsrifleri sevmediğidir. Buna ek olarak da israf edilerek dağıtılan malın eğer ganimetten ise kişinin hain, kendi malından ise müsrif olarak sayıldığı da ifade edilmiştir (Kâdı Hüseyin b. Hasan, 2018, s. 340).

Gelibolulu Âlî de israf konusuna eserinde ayrıntılı bir biçimde değinmiştir. Müellif, ilk bölümün on dördüncü gerekçesinde beytülmalın israf edilmemesi ve hazineye nakdin oluru olmaz yere harcanmaması gerektiğini belirterek hazinesiz padişahın sermayesiz tacire döneceğini ve zengin iken gücünü kaybetmiş bir ağaya benzeyeceğini belirtmiştir. İsraf olarak görülmesi gereken harcamalara örnekler de vermiş olan Âlî, çözüm olarak da temelde giderlerin hesaplanıp israf ve savurganlığa neden olanların kaldırılmasını ve gerekli olan harcamalara da çeki düzen verilmesi gerektiğini söylemiştir (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, ss. 113-116). Ayrıca eserin başka bir kısmında Tâcâdelerden bahsederken müellif, onlardan bir beyin müsrifliğini de şu beyitlerle ifade etmiştir:

Lâle-rûyâna anun isrâfın

Jâle ancak ider gülîstâne

Onun gereği olmayan harcamaları, lale yüzlü güzeller içindir. Kırağı ancak gül bahçesine düşer.

Fukarâya i'tâ deminde velî

Eli yaklaşmaz idi hemyâne

Ancak ihtiyaç sahiplerine ihsanda bulunması gerektiği zamanda eli hiç kesesine gitmezdi.

Kanda bir hîr ü küştenî

Müstehkîdî lutf u ihsâne (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, ss. 377)

Nerede bir pervasız veya öldürülmeye layık kimse varsa lütuf ve ihsana [o] layık görülürdü.

2.2.9. Mali İşlerden Sorumlu Kimselerin Rüşvet Almaları

Rüşvet, ilk çağlardan beri varlığı bilinen, işlerde kolaylık ve çabukluk sağlanması için başvurulan yasadışı bir yoldur. Rüşvet alma ya da metinlerde geçtiği şekliyle *irtişâ* hakkında Türk-İslâm literatürü içerisinde kaleme alınmış olan ve devlet yönetimi ile alakalı bilgi içeren pek çok eserde bilgi vardır. Siyâsetnâmelerin haricinde manzum ya da mensur yazılmış çok sayıda eserde dahi rüşvet ve etkilerinden bahsedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde maliye işlerine bakan en önemli hizmetliler defterdarlardı. Pek çok grupta olduğu gibi bu grubun içinden de rüşvet alarak bu alandaki görevlerini kötüye kullanan kimseler olmuştur. 1589 yılında sikke basımının mültezimi bir Musevi, zamanın defterdarı Mahmut Efendi'ye asker maaşlarının ayarı bozuk sikke ile ödenmesi için iki yüz bin akçe rüşvet teklif etmiş; ancak Mahmut Efendi bu teklifi kabul etmemiştir. Bunun üzerine Rumeli Beylerbeyi Mehmet Paşa işe karışmış ve rüşveti almıştır. Tarihte yeniçeri maaşlarının bozuk akçe ile ödenmesinden dolayı "Beylerbeyi Olayı" adıyla anılan bu hadise, daha sonra bir ayaklanmaya neden olmuştur. Buna benzer rüşvet olayları ayrıca vergi toplama ile ilgili de yaşanmıştır. Mesela 18. asırda yüksek makamlarda bulunan yöneticilerin dahi Hristiyan reayadan rüşvet alarak onları vergiden muaf tuttukları dahi kayıtlıdır (Mumcu, 2005, ss. 95-97).

Divan şairlerinin şiirlerinde de yukarıda belirtildiği üzere rüşvet çokça işlenmiş bir meseledir. Bu konunun her asırda şairlerce işlendiği görülmektedir. Bağdatlı Rûhî'den şu beyti durumun vahametini ortaya koyan bir örnektir:

Ekserî kâdîlarun rüşvet tarîkîn tutmada

Hürmet-i şer'-i Resûl-i müctebâ eksilmede (Ak, 2001, s. 151)

Kadîların çoğu rüşvet yolunu tutmuşlardır. Seçkin Peygamber'in şeriatine hürmet ise azalmaktadır.

Şair, yukarıdaki beyitte adaleti tesis etmesi gereken kadîların -üstelik onların çoğunun- rüşvet aldıklarını belirtmektedir. Bir sonraki asrın şairi olan Nâbî'den bu konuya birkaç örnek iki beyit ise şöyledir:

La'net ol mâla ki şer'î satasın

Hükm-i Mevlâ'yı yabana atasın

Şeriatî satarak ve Allah'ın hükmünü yabana atarak [elde ettiğin] O mala lanet olsun!

Hakkı ibtâl idesin rişvet için

Dini mâla viresin devlet için (Nâbî, t.y., s. 163)

[Zira sen] Hak olanı rüşvet için hükümsüz bırakır, mülk edinmek için dini mal karşılığı verirsin.

Rüşvetle alakalı söylenmiş olan beyitlerde yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı gibi rüşvet alan kimseler genellikle İslâm dininde rüşvetin yasaklanmış bir uygulama olması üzerinden tenkit edilmiştir.

Celalzâde Mustafa'nın *Selimmâme* adlı eserinde de devlet erkânının rüşvet alması ile ilgili ağır eleştiriler yapılmıştır. Müellif, eserinde II. Bayezid Han zamanında ülkenin bozulan düzeni ile ilgili bilgi vermiş ve eserin tamamında pek çok yerde rüşvetten bahsetmiştir. Bu beyitlerden biri de şu şekildedir:

Terakkî buldı rüşvetle denîler

Tutuldu gül gibi elde ganîler (Celâl-zâde Mustafa, 1990, s. 57)

Bayağı kimseler rüşvetle yükseldiler. Nice kıymetli kimseler ise gül gibi elde kaldılar.

Kabiliyetsiz kimselerin yükselmesi elbette mahir kimselerin makamca yükselememesine yol açacaktır. Eserin başka bir kısmında da yine devlet adamlarının rüşvetle yükselmeleri şu şekilde tenkit edilmiştir:

'Acebdür kalb-i mâ'il irtişâya

Anunçün tiz irişürler kazâya

Kalbin rüşvete meyilli olması şaşılacak bir şeydir. Bunun içindir ki [rüşvet alanlar] beklenmedik belalarla çabuk karşılaşurlar.

Geçirür demleri hayretler ile

Diler şâh olmağa rüşvetler ile (Celâl-zâde Mustafa, 1990, s. 67)

[Rüşvet alan kimseler] zamanlarını şaşkınlık içerisinde geçirirler ve aldıkları rüşvetle hükümdar olmayı arzularlar.

2.2.10. Devlet Hazinesinden Pay Alanlarda Gereken Vasıfların Bulunmaması

Gelibolulu Âlî, eserinin ilk bölümün sekizinci gerekçesinde padişahın, emir sahibi olan beylere, askerlere ve tımar sahiplerine ihsanının yüceliğini göstermesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bahsi geçen kimselerde bulunması gereken özelliklerden de bahsetmiştir.

"Gerek ümera ve melikülümeradan gerekse maaş alan yeniçeri, sipahi ve büyük tımar sahiplerinden ve bilcümle devlet hazinesinden pay alan herkes, din-i mübin gayretini çekmelidir. Hizmetçi ve maiyet halkının ihtiyaç duyduğu silah, süngü ve mızrağını temin ederek rahatlamasını sağlayan, alet ve edevatın temini yolunda büyük çaba göstermeli, emsallerine üstünlük sağlayarak şöhret meziyetinden ötürü daha fazla pay alma gayreti içinde olmalıdır." (Gelibolulu Âlî Mustafa, 2015, s. 106).

Anlaşılabileceği üzere müellif, devlet hazinesinden pay alan herkesin ilk önce din gayreti içinde olmaları ve bu yolda üzerine yüklenen sorumluluğu yerine getirmeleri gerektiğini belirtmiştir. Ancak bunun için de o makamlara layığı veçhiyle gelen kimseler atanmalıdır. Zira klasik şiirde çok sayıda şair dünyanın düzeninin bozulmasını kemâlât sahibi kimselere itibar edilmemesine bağlamıştır. Devlet makamlarında bulunması gereken vasıflı kimselere ise maalesef rağbet edilmemektedir. Bu durumu Bağdatlı Rûhî şu şekilde ifade etmiştir:

Hâkipâ oldı ser iken şimdi her âlî-neseb

Mâlile erbâb-ı devlet oldı cümle bed-neseb

Merdüm-i dâna olan her dem çeker dürlü ta'âb

Âlemün âhir harâb olmasına budur sebeb

Gitdi hayfâ kalmadı ehl-i kemâlün rağbeti (Ak, 2001, s. 218)

Yüksek yaratılışlı kimseler yüksek makamlarda iken şimdi zelil oldular. Devlet erbabı mal-mülk ile hep kötü yaratılışlı kimseler hâline geldiler. Âlimler ise türlü zahmetler çekmekte. Dünyanın nihayette harap olmasına sebep de işte budur. Ne yazık ki fazilet sahibi kimselere [artık] itibar edilmemektedir.

2.2.11. Gerekli Denetimlerin Yapılmaması

Maverdî, *Dürrü's-sülûk fi-siyâseti'l-mülûk* adlı önemli siyâsetnâmesinde hükümdarın denetlemesi gereken dört grup görevli olduğunu belirtmiştir. Bunlar vezirler, kadı ve hâkimler, kumandanlar ve haraç memurlarıdır. Bu kategoriler içerisinde dördüncü olarak ifade edilmiş olan haraç memurları, hükümdarın halkı ile kendisi arasında vasıta olan kimselerden oluşmuştur. Eserde bu memurların devletin malına karşı dürüst ve görevlerinde de doğruluktan ayrılmayan kimselerden olmaları durumunda devletin hazinesi zenginleşeceği ve ülkenin bayındır hâle geleceği ifade edilmiştir. Eğer haraç memurları onlara atfedilen bu vasıfların aksini taşır, topladıkları devlet mallarına ihanet eder ve sorumluluk taşıdıkları görevlerde zulmederlerse devletin gelirlerinin azalacağı ve ülkenin harap olacağı; bunun üzerine askerlerin hükümdarın aleyhinde davranacağı ve bu karışıklığın da tamiri pek çetin sonuçlar doğuracağı da ilgili kısma eklenmiştir. Eserde bir örnek olarak Halife Me'mûn verilmiştir. Verilen örnekte ilk olarak Irak köylerinin vergilerinin toplanması için vergi memurlarının halife tarafından görevlendirilmelerinin ardından Ubeydullah b. Hasen el-Anberî'nin halifeyi uyardığı söylenmiştir. Bu ikazda Allah'ın hükümdara bu işleri emanet olarak verdiği, yöneticinin de işleri görevlendirme yoluyla elinden çıkarmaması gerektiği anlatılmıştır. Bunun üzerine Halife de bu uyarıyı haklı bulmuş ve vergi memurları ile yaptığı sözleşmeleri feshetmiştir. Bu kısımda vergi memurlarının mutlak görevlendirme şeklinde vazifelenmesi ile ilgili yapılan uyarı ise dikkat çekicidir. Zira bu şekilde yapılan görevlendirmelerde vergi memurlarının müstakil yetkilere sahip olacağı ve bunun da işlerin bozulmasına yol açabileceği konusunda halifeye nasihat edilmiştir (Ebü'l-Hasan el-Mâverdî, 2019, ss. 74-78).

Fiyatlandırmalarla ilgili denetimlerden bahsedilen eserlerden biri de Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın siyâsetnâmesidir. Eserde bu konunun işlendiği bir bölümünde fiyatların yalnız kadı veya çarşı ağalarına bırakılmayıp her zaman ve günlük olarak denetlenmesi gerektiği ve yapılan bu tür işlemlerle her şeyin değerine uygun olarak satılmasının sağlanmasına dair nasihat edilmiştir. Yazar, fiyatlandırmaların küçük bir iş olarak görülerek padişah ve vezirlerin ilgisinden uzak kalmamasını, böyle bir durumun ortaya çıkması hâlinde kadının tek başına bu işi yürütemeyeceğini ve sadrazamların da mesele ile ilgilenmesi gerektiğini önemle vurgulanmıştır. Gerekli tedbirlerin alınmaması hâlinde ise herkesin istediği gibi alım-satım yapabileceği; böylece ayak takımının zenginleşeceği ve halkı soyacakları da eserin bu kısmında verilen nasihatlere eklenmiştir (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1969, s. 24).

Osmanlı ticaret hayatı içerisinde narh sisteminin uygulanmasına rağmen zamanla yaşanan aksaklıklar yüzünden düzeni bozulan piyasanın halini gören Osmanzâde Tâib de pazarlarda satılan ürünler için önceleri olduğu gibi uygun fiyat konulmasının önemini vurgulamıştır. Şaire göre halk, o dönemde yaşanan kıtlık ve yokluktan ancak bu şekilde kurtulabilecektir.

İhtimâm eyle narha sultânun

Def' ola ehl-i beldeden bu galâ (Öztekin, 2004, s. 189)

Sultanım! Fiyatlandırmaya fazlaca dikkat et [ki] bu pahalılık şehir halkı [üzerinden] kalksın.

2.2.12. Devlet Hazinesindeki Dengeyi Bozan Savaşların Yapılması

Doğu geleneğindeki siyâsetnâmelerde devletin yaptığı savaşlar ile ilgili de önemli bilgi ve nasihatler yer almaktadır. Kimi zaman savaşlar ile ilgili hususlar, eserlerin genelinde olduğu gibi makam sahibi kişiler üzerinden anlatılmıştır. Örneğin savaşmadan durumu kurtarmak mümkün olduğu hâlde sultanı savaşa sürükleyen vezir, Alâeddîn Keykubat'a Zencânî tarafından sunulan siyâsetnâmede şu şekilde anlatılmıştır.

“Enûşîrvân⁵ der ki: ‘En kötü vezir savaşmadan durumu kurtarmak mümkün olduğu hâlde sultanı savaşa sürükleyendir.’ Çünkü normal bir durumda savaş, birikmiş malları yok eder ve insanların helakine sebep olur. Yine Enûşîrvân der ki: ‘Yanında cahil vezir bulunan her melik, ortaya çıkıp da çiğ düşürmeyen ve yağdırmayan bulutun durumu gibidir.’ Ezcümle her zaman devletin vakarını korumak ve düşmanlığı yok etmek, canlıları telef etmeksizin malla sağlamak mümkün olursa malı cana tercih etmek daha uygundur.” (Zencânî, 2019, ss. 229-230).

Zencânî, Enûşîrvân’dan alıntıladığı ilk cümlede savaşların daha önce tasarruf edilerek türlü zorluklarla biriktirilmiş olan malların savaş sırasında harcanacağını; ayrıca savaşların insan kaybına da neden olduğundan çeşitli yönlerden devletin sorunlar yaşayacağını ifade etmiştir.

Zencânî’nin eserinin dışında başka siyasetnâmelerde de savaşların ekonomiyi yıpratıcı etkisi hakkında malumat verilmiştir. Örneğin *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*’nde Sultan III. Mustafa zamanında 1768 yılında başlatılan Rus seferinin ekonomik etkisi ile bilgiler yer almaktadır. Her şeyin bol ve ucuz olduğu günlerde binlerce güçlkle toplanıp biriktirilen hazinedeki paraların bu savaş sırasında kuruşuna kadar tüketildiği, yapılan anlaşmadan sonra devletin kendini toparlayamadığı ve masrafların daha çok arttığını ifade eden müellif ayrıca düşmanın hazinedeki nakit sorunundan haberdar olması ile alınan mağlubiyetin çok daha geniş bir sahaya yayıldığını da belirtmiştir (Uçman, 2017, s. 77).

Yukarıda belirtildiği üzere sefere çıkmak için asker ve güçlü bir bütçe lazımdır. *Hayriyye*’de bu gereklilik şöyle ifade edilmiştir:

Sefere gitmeğe ‘asker lâzım

‘Askere masraf için zer lâzım (Nâbî, t.y., s. 153)

Sefere çıkmak için asker ve askerin masraflarını karşılamak için de altın gereklidir.

Savaşlarla ilgili olan bir husus da yine devlet yöneticileri ile ilgilidir. Zira kimi devlet yöneticileri mal-mülk elde etmede türlü sahtekârlıklar ederken mesele savaş olunca kaçılacak yer ararlar.

Lâbüd eyler o harâmî-zâde

Hîle hem masrafa hem îrâda

O haramîzâde muhakkak harcamak ve gelir elde etmek [hususlarında] sahtekârlık eder.

Bâ-husûs olına teklîf-i sefer

En yakını gözedür semt-i mefer (Nâbî, t.y., s. 153)

Her ne zaman [ona] sefer teklifi yapılırsa kaçabileceği yakın bir yeri gözetir.

2.2.13. Askerlerin Sayıca Çok Olması

Lütfî Paşa, eserinin hazine ile ilgili kısmının bir bölümünde her şeyden önce devlet gelirlerinin sadrazam tarafından giderlerden çok daha fazla hâlde getirilmesi gerektiğini ifade ettikten sonra ayrıca bu makamdaki kimsenin askerlerin sayısını artırmaktan da kaçınması lüzumunu söylemiştir. Asker sayısı ile ilgili hususu Paşa, “Asker az gerek uz gerek.” şeklinde belirtmiştir. Maaşlı olan on beş bin asker ona göre fazladır ve her yıl bu kadar kişiye maaş yetiştirmek de bir başarıdır (Lütfî Paşa, 2017, s. 43).

Asker sayısı konusundaki telkinlerini, bu bahsedilenlerden de anlaşılacağı üzere Lütfî Paşa devlet hazinesinin gelir gider dengesinin bozulabileceği endişesiyle söylemiş olmalıdır. Ayrıca Paşa’nın yukarıda belirtilen sözünden anlaşılacağı üzere askerlerin sayıca fazla olmasının değil becerikli ve mahir olmalarının ehemmiyeti vardır.

⁵ Enûşîrvân veya Nûşîrevân, İran’ın Sasaniyan soyundan ve adaleti ile meşhur bir hükümdardır. Hz. Peygamber’in doğumu bu hükümdarın hâkimiyetinin son yıllarındadır. Çok yönlü bir padişah olan hükümdarın adı Hüsrev’dir. Nûşîrevân ise ona halk tarafından verilen bir sıfattır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Pala, 2004, s. 362).

Nâbî de divanındaki bir beyitte masrafı askere benzetmiş, bu teşbihle masrafların çok olduğunu ve askerlerin masrafına da güç yetirilemeyeceğini belirterek Allah'tan devlet hazinesine kuvvet vermesini niyaz etmiştir.

Leşker-i masrafa tâkat getirülmez Nâbî

Kuvvet ihsân ide Allâh meğer îrâda (Bilkan, 1993, s. 933)

Ey Nâbî! Masraf askerine güç yetirilemez. [Bu nedenle] Allah devlet hazinesine kuvvet ihsan eylesin!

2.2.14. Zaman Zaman Ekonomiyi Etkileyen İsyanların Çıkması

İsyanlar, devlet ekonomisini ve gücünü olumsuz etkileyen faktörlerden biridir. Bilindiği üzere 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin düzenini etkileyen ve tarihte “Celâlî İsyanları” olarak anılan bir başkaldırı vardır. Bu isyanın devlet ve topluma verdiği hasarı Osman Paşa'ya sunduğu müseddeste ifade eden Bağdatlı Rûhî şiirinde bir an önce isyanın sona erdirilmesi gerektiğini de ifade etmiştir.

Pâdişâhun gerçi yolında iden çokdur cidâl

Sen kılıcsın sende var ey merd-i meydân özge hâl

'Azm-i cezm it kim Celâlî kıldı mülki pâymâl

Muntazırdur sana serdâr-ı şeh-i ferhunde-fâl

Hayl-i rezmün Rüstem'isin ehl-i bezmün Hâtem'i

Hak sana kılmış müsellemler rezm ü bezm-i 'âlemi (Ak, 2001, s. 217)

Aslında padişahın yolunda cenk eden çoktur. Ey savaş meydanlarının yiğidi! Sen kılıcsın ve senin kendine özgü bir hâlin vardır. [Artık] kesin bir karar ver, [zira] Celâlî ülkeyi altüst etti. O talihi kutlu olan padişah seni beklemektedir. Sen savaş süvarilerinin Rüstem'i ve sohbet meclislerinin Hâtem'isin. Allah dünyanın cenk ve eğlencesini sana tevdi etmiştir.

Sonuç

Siyâsetnâmeler ile divan şairlerinin eserleri incelendiği zaman temelde geçmiş dönemde ekonomik düzenin bozulmasına neden olan sorunların iki cephesinin olduğu görülmüştür. Bu problemler, iktisadi sorunlar ve idari sorunlar olmak üzere iki kısımda incelenmiştir.

Siyâsetnâme geleneği hakkında bazı çalışmalarda verilen bilgilerden devlet geleneğimizin kısa ömürlü olduğu ve bu kısa süre içerisindeki bilgilerin üzerine çalışmalar yapılabileceği düşüncesi de doğru değildir. Bu noktada Osmanlı ekonomisi ile ilgili de yanlış pek çok kanı vardır. Bu hatalı kanaatlerden biri olarak devletin ekonomik düzeninin yalnız savaş ve ganimetler üzerine kurulu olduğunun düşünülmesi söylenebilir. Ancak sadece siyâsetnâmelerde yer alan bilgiler dahi ekonomik düzenin sağlanması hakkında ortaya atılan böyle bir düşüncenin gerçekle örtüşmeyen bir iddia olduğunu ortaya koymaktadır. Zaten savaş gelirleri üzerine ekonomisini inşa etmiş olan hiçbir devlet uzun ömürlü olmamıştır. Diğer yandan Osmanlı Devleti, kendisinden evvel tesis edilmiş olan ve bu sayede kendisine ulaşan devlet geleneği mirasından da faydalanmıştır. Devletin idare, sanat, adalet gibi çok çeşitli alanlarda kuruluşundan itibaren büyük gelişmeler gösterdiği ve her bir alanda pek kıymetli eserler verildiği de düşünüldüğünde bu düşüncenin çok mühim bir yanlışlığı olduğu daha net bir biçimde idrak edilecektir.

Siyâsetnâmelerde devlet yapısı ve işleyişi ile toplum hayatı ile ilgili sıralanan sorunların artması ile şairlerin sosyal hayata dair yönelttikleri eleştirilerde de artışların olduğu görülmektedir. Diğer yandan aynı şekilde sosyal hayatın iktisadi yönüyle ilgili siyâsetnâmeler ile divan şairlerinin eserlerinde geçen bilgilerde de bir paralellik söz konusudur. Örneğin Gelibolulu Âlî'de olduğu gibi para eğer değerli bir dönemde ise değerinin korunması gerektiği belirtilmiş; bunun aksine kıymeti düşmüşse de Nâbî'nin beyitlerinde olduğu gibi değer kazandırılması gerektiği ifade edilmiştir. Esasında tüm bu veriler, şairlerin yaşanan sorunlara farklı bir gözle bakabildiğini de göstermektedir.

Ekonomik düzenin sağlanmasının önemi ve nedenleri ile ilgili bilgi içeren siyâsetnâmelerin ve klasik edebiyat metinlerinin dışında tarih kitapları, biyografik metinler gibi başka eserler de vardır.

Hatta tasavvufî metinlerden dahi ekonomiye dair çokça malzeme çıkarılabilir. Zira tasavvuf ile iktisat pek çok eserde birlikte değerlendirilmiştir. Bu içerikli metinlerde asıl mesele dünyanın geçiciliğinin ifade edilmesidir. Bu hususlarda da şairler tasavvufun kaidelerinden faydalanmışlardır. Bunların dışında burada incelenemeyen divanlar, diğer siyâsetnâmeler, tarih kitapları, *Selimnâme* gibi padişahlar üzerine yazılmış biyografik eserler, fetva mecmuaları gibi kaynaklar incelemeye alındığında ekonomiye dair çok daha fazla malumat elde edilebilecektir.

Siyâsetnâmelerde iktisadi durum ile ilgili kimi eserlerde ayrıntılı kimi eserlerde ise muhtasar bilgiye rastlanmıştır. İncelenen siyâsetnâmeler içerisinde ekonomik düzen ile ilgili sorunlardan içerisinde en çok bahsedilen eser, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-selâtin* isimli eseridir. Hâlbuki bu dönem Osmanlı'nın en güçlü olduğu dönemdir. *Koca Sekbanbaşı Risâlesi*'nde ise eserin yazılış maksadına uygun olarak ordu ile ilgili ekonomik sorunlar anlatılmıştır. Divan şiirinde ise incelenen divanlarda 16. asır şairi Bağdatlı Rûhî ile 17. asır şairi Nâbî'nin şiirlerinde ekonomiye dair daha fazla malumatın olduğu anlaşılmıştır.

Elde edilen tüm bilgiler, tek bir çalışma içerisinde verilemeyen bir konuyu işaret etmektedir. Burada önemli olan pek çok husus vardır. Birincisi insanlığın varoluşundan bugüne kadar insanın yaşamını sürdürmesinde pek önemli olan ekonomiye dair Türk-İslâm literatüründe çok şeyin söylenmiş olduğudur. Hazırlanma gayretinde olunmuş bu çalışma ile iktisadi hayatı olumsuz etkileyen maddî sorunların bir kısmı ifade edilmiştir. Elbette araştırmalar derinleştirildiğinde buradaki sorunların dışında daha fazla başlıkla çalışmaya bilgi eklenebilecektir. Ancak makale sınırları çerçevesinde şimdilik bu sorunlar ile ilgili bilgiler ortaya konulabilmiştir. Ayrıca esasında ekonomik sorunlar ile ilgili manevi konular da önemli bir yer tutmaktadır. Tüm bu veriler de bu kadar konu ile ilgili çok daha ayrıntılı bir çalışma yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

Kaynakça

- Abdulkadiroğlu, A. (1988). *Belğ. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları*.
- Ak, C. (2001). *Bağdatlı Rûhî Dîvânı Karşılaştırmalı Metin* (2 cilt). Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Aka, B. (2011). *Nâbî'nin Orta İnsan Tipi'nin Hersekli Ârif Hikmet'teki Değişimi* [Yüksek Lisans Tezi]. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilgin, E. (2020). *Ömer bin Sâlih el-Kırmî—Tuhfetü'l-Fetâvâ* (1. Basım). Fenomen Yayınları.
- Bilkan, A. F. (1993). *Nâbî'nin Türkçe Dîvânı (Karşılaştırmalı Metin)* [Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Buyruk, İ. E. (2015). *Bağdatlı Rûhî Divanı'nda Sosyal Hayat* [Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Celâl-zâde Mustafa. (1990). *Selim-nâme* (A. Uğur & M. Çuhadar, haz.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çakmakkıoğlu, S. (2008). *Koçi Bey Risaleleri* (1. Basım). Kabcacı Yayınevi.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. (1969). *Nesayih'ul-Vüzera V'el-Ümerâ veya Kitab-ı Güldeste Nizâm-ı Devlete Müteallik Risale* (H. R. Uğural, haz.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ebu'l-Hasan el-Mâverdî. (2000). *Siyaset Sanatı Nasihatü'l-Mülûk* (M. Sarıbyık, çev.). Kırkambar Kitaplığı.
- Ebü'l-Hasan el-Mâverdî. (2019). *Dürerü's-Sülûk Fî Siyâseti'l-Mülûk Mâverdî'nin Siyâsetnâmesi (İnceleme-Çeviri-Metin-Tıpkıbasım)* (Ö. Kavak & H. M. Köse, ed.; A. Arı, çev.; 1. Basım). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- en-Nevevî, E. Z. M. Y. b. Ş. (1419). *Riyâzu's-Sâlihîn* (Ş. el-Arna'ût, haz.). Müessesetü'r-Risâle.
- Gelibolulu Âlî Mustafa. (2015). *Nushatü's-Selâtin—Siyaset Sanatı* (F. Çerçi, haz.; 1. Basım). Büyüyenay Yayınları.
- Kâdî Hüseyin b. Hasan. (2018). *Letâifü'l-Efkâr ve Kâşifü'l-Esrâr Kâdî Hüseyin b. Hasan'ın Siyâsetnâmesi* (Ö. Kavak & H. M. Köse, ed.; Ö. Kavak, çev.; 1. Basım). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Kavak, Ö. (2012). *Abbâsî Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasî Nasihatnâme* (2. Basım). Klasik Yayınları.

- Kınalızâde Ali Çelebi. (2020). *(Günümüz Türkçesiyle) Ahlâk-ı Alâî* (M. Demirkol, haz.; 3. Basım). Fecr Yayınları.
- Lütfi Paşa. (2017). *Asafnâme* (A. Uğur, haz.; 1. Basım). Büyüyenay Yayınları.
- Mumcu, A. (2005). *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Yargıda Rüşvet)* (3. Basım). İnkılâp Kitabevi.
- Nâbî. (t.y.). *Hayriyye* (M. Kaplan, haz.; 2019. bs). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Geliş tarihi 08 Eylül 2020, gönderen <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67684,nabi-hayriyyepdf>
- Necmeddin Ebû İshak et-Tarsûsî. (2018). *Tuhfetü't-Türk Fî Mâ Yecibu En Yu'mele Fil-Mülk Tarsûsî'nin Siyâsetnâmesi* (Ö. Kavak & H. M. Köse, ed.; M. U. Onuş, çev.; 1. Basım). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Nizamülmülk. (2020a). *Siyasetname* (M. Kanar, çev.; 5. Basım). Say Yayınları.
- Nizamülmülk. (2020b). *Siyasetnâme (Siyeru'l-mülûk)* (N. Bayburtlugil, çev.; 16. Basım). Dergâh Yayınları.
- Onay, A. T. (2009). Acem Kahramanları. C. Kurnaz (haz.), *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü -Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı-* içinde (1. Basım, ss. 27-32). H Yayınları.
- Önder, Ö. (2014). *Yönetimde Adalet ve Saadet-Bir Nasihatname Geleneği Olarak Siyasetname - (2. Basım)*. Lotus Yayınevi.
- Özbilgen, E. (2007). *Bütün Yönleriyle Osmanlı (Âdâb-ı Osmâniyye)* (3. Basım). İz Yayıncılık.
- Öztekin, Ö. (2004). *XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri: Divanlardan Yansıyan Görüntüler* [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pala, İ. (2004). Nûşirevân. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* içinde (13. Basım, s. 362). Kapı Yayınları.
- Sa'dî-yi Şirâzî. (2016). *Hükümdara Öğütler Nasihatü'l-Mülûk (Şeyh Sa'dî'nin Abaka Hân'a Yazdığı Nasihatnâme)* (T. Şafak, çev.; 1. Basım). Büyüyenay Yayınları.
- Tökel, D. A. (2002). Şâirin Ekonomisi, Ekonominin Şiircesi: Divan Şâirleri ve Ekonomik Hayat. *İlmî Araştırmalar*, 13, 151-174.
- Turgut, M. (1998). *Osmanlı'da Devlet, Ekonomi ve Batılılaşmadaki Yanlılıklar*. Boğaziçi Yayınları.
- Uçman, A. (2017). *Koca Sekbanbaşı Risâlesi Avâmın Düşüncelerinin Reddedilmesi (Hulâsatü'l-Kelâm fî Reddi'l-Avâm)* (1. Basım). Büyüyenay Yayınları.
- Yahyâ Bey. (1977). *Dîvan Tenkidli Basım* (M. Çavuşoğlu, haz.). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yatman, M. (1989). *Osman-zâde Tâib Divânı'ndan Seçmeler* (1. Basım). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yavuz, M. (2016). *Mehmed Memdûh Faik Bey (Hayatı, Sanatı, Eserleri)* [Yüksek Lisans Tezi]. Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yusuf Has Hâcib. (1959). *Kutadgu Bilig II Tercüme* (R. R. Arat, çev.; 2 Cilt). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yüksel, Y. (2015). Nâbî Dîvânında Ticârî ve İktisâdî Unsurlar. *Journal of Turkish Studies*, 10(8), 2285-2312. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.8267>
- Zencânî. (2019). *Kitâbu'l-letâifi'l-'Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye (Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyâsetnâme)* (H. H. Adalıoğlu, haz.; 2. Basım). Yeditepe Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 105-113, OCAK – 2021

Makale Gönderme Tarihi: 19.11.2020 **Kabul Tarihi:** 25.12.2020

ALÂADDİN SÂBİT'İN BİR MECMUADA TESPİT EDİLEN YAYIMLANMAMIŞ ŞİİRLERİ*

Alâaddin Sâbit's Unpublished Poems That Found in a Magazine

Kübra AKATAY** **Hasan ŞENER*****

ÖZ

Klasik edebiyatımıza kaynaklık eden pek çok edebî eser mevcuttur. Bunlardan biri de hiç şüphesiz manzum veya mensur olarak kaleme alınan antoloji niteliği taşıyan mecmualardır. Mecmualar, müellifinin ve yazıldığı devrin edebî zevkini yansıtmakla birlikte divanı olmayan şairlerin şiirlerini ya da divan sahibi olan şairlerin müretteb divanlarında veya neşredilmiş divanlarında bulunmayan şiirlerini bünyesinde barındırdığı için önem arz etmekte ve pek çok hususta edebiyat tarihi araştırmacılarına fayda sağlamaktadır. Bu çalışmada, mecmualardan bahsedildikten sonra Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 54 numarada kayıtlı *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id* ile ilgili genel bilgiler verilecek, daha sonra XVII. yüzyıl edebiyatımızda önemli bir yer teşkil eden Bosnalı Alâaddin Sâbit'in bu mecmuada bulunan ve basılı/neşredilmiş divanında yer almayan şiirleri tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mecmua, Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id, Sâbit, Divan, Şiir.

ABSTRACT

There are many literary works that are the source of our classical literature. One of them is undoubtedly anthology journals written in verse or prose. Although magazines reflect the literary taste of the author and the period in which they were written, they are important because they contain the poems of poets who do not have a divan, or poems of poets that are not in the crew councils or published divans of the poets who have a divan, and provide benefits to literary history researchers in many respects. In this study, after brief discussion about the magazines, general information about Mecmû'a-i Eş'âr and Fevâ'id, which is the subject of our research, will be given, then we will introduce the poetries of Bosnian Alaaddin Sabit, an important figure in our XVII. century literature, which is not included in his printed/ published divan, but recorded in the poetry magazines named *Mecmû'a-i Eş'âr and Fevâ'id* in the National Library with number 06 Mil Yz A 54.

Keywords: Mecmua/Magazine, Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id, Sâbit, Divan, Poetry.

Giriş

Mecmua, klasik edebiyatımıza yön veren şairlerin edebî zevkine ve derleyicisinin duygu ve düşünce dünyasına bağlı olarak ortaya konulan; fıkıh, hadis, türkü, tıp, remel gibi çeşitli konuların bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş eserlere verilen isimdir. Tedvin edilen bu metinler, edebiyattan sanata, ilahiyattan sosyolojiye, musikiden tıba kadar birçok ilim dalına ait bilgilerin öğrenilmesi ve nesillere aktarılması noktasında yüzyıllarca son derece önemli birer kaynak eser

*Bu çalışma; AKATAY, Kübra (2017), Milli Kütüphanede 06 Mil Yz A 54 Numarada Kayıtlı Bir Şiir Mecmuası: Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id (İnceleme- Metin), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, adlı yüksek lisans tezinden üretilmiş olup daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamıştır.

**Arş. Gör. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. e-mail: kubraakatay@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3566-8310>

***Doç. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. e-mail: senerhasan@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5825-8034>

olarak varlığını sürdürmüşlerdir. Mecmuaları, birçok ilim dalına ait bilgileri ihtiva etmesinin yanı sıra kültür tarihimiz için asıl önemli kılan özellik, klasik edebiyatımızın unutulmaya yüz tutmuş şairlerini ve onların şiirlerini bünyesinde barındırmasıdır. Bu bağlamda mecmualar, kimi zaman bir divan neşredememiş şairlerin şiirlerini kimi zaman da divan sahibi olan şairlerin divanında yer almayan şiirlerini içerdiği için önem arz etmektedir.

Bir divan neşretmekle birlikte bazı şiirlerine mecmualarda rastladığımız bir şair de XVII. yüzyıl klasik Türk şiirinin önde gelen isimlerinden Bosnalı Alâaddin Sâbit'tir. Sâbit'in Milli Kütüphanede 06 Mil Yz A 54 numarada kayıtlı *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id* adlı şiir mecmuasında yer alan şiirlerinin tanıtımından önce çalışmamıza kaynak teşkil eden mecmua hakkında bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılmasına fayda sağlayacaktır:

Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id Hakkında

*Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id*¹, 190 x 135 mm ölçülerinde, harekesiz talik hat ile yazılmış olup 70 varaktan müteşekkildir. Başlıklar hariç siyah mürekkep ile yazılan mecmuada, her sayfada genel olarak iki şiire yer verilmiş olup sütun ve satır sayısı ise sayfalara göre değişiklik göstermektedir. Samanî renkte, aharlı ve ince bir kâğıt türü tercih edildiği için bazı sayfalarda bir önceki sayfada yer alan şiirlerin izleri/gölgesi çıkmış ve oluşan bu izler/gölgeler kimi şiirlerin okunmasını güçleştirmiştir.

Mecmuanın derleyicisi ve tertip tarihi hakkında kesin bilgi mevcut değildir. Ancak metnin 1b varığında "Târîh-i Cülûs-ı Sultân Mahmûd Hân Güfte-i Haşmet" başlığını taşıyan ve Haşmet tarafından Sultan I. Mahmut'un tahta çıkışını tebrik etmek vesilesiyle yazılan şiire düşürülen Hicrî 1143 (Miladî 1730) tarihi eserin, kesin olmamakla birlikte, 18. yüzyılın başlarında yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca mecmuada zikredilen şairlerin genel olarak XVI. ve XVII. yüzyılın bilinen şairlerinden seçilmesi ve XVIII. yüzyılın üstat şairlerine (Nedim, Şeyh Galip, Sümbülzade Vehbi...) yer verilmemesi de eserin bu tarihte yazılmış olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

Mecmuada 256 şiir mevcuttur ve bunların çoğunluğu gazel nazım şekli ile yazılmıştır. Bunun yanı sıra, kaside, mesnevi, divânî, müstezad, murabba, muhammes, kıt'a nazım şekli ile yazılan şiirlere de yer verilmiştir:

Sıra Numarası	Nazım Şekli	Kullanım Sayısı
1	Gazel	238
2	Kaside	4
3	Kıt'a	3
4	Murabba	2
5	Muhammes	1
6	Divânî	1
7	Müstezad (Kalenderî)	1
8	Mesnevi	1
9	Müfred	5

Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id de yer alan şiirlerde en çok tercih edilen vezin remel bahrinin *Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün* kalıbı olmuştur. İkinci sırayı hecez bahrinin *Mefâ'ilün/Mefâ'ilün/Mefâ'ilün/Mefâ'ilün* kalıbı, üçüncü sırayı yine remel bahrinin *Fe'ilâtün/Fe'ilâtün/Fe'ilâtün/Fe'ilün* kalıbı almaktadır. Mecmuada ayrıca klasik Türk şiirinde yaygın olmayan *Mef'ûlü/ Fâ'ilâtün/Mef'ûlü/Fâ'ilâtün (Müstef'ilün/Fe'ûlün/Müstef'ilün/Fe'ûlün)* iki kalıplı vezniyle yazılmış bir şiir mevcuttur:

¹06 Mil Yz A 54 arşiv numarasıyla kayıtlı *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id* isimli yazma eser için, bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/>

Sıra Nu.	Kullanılan Vezin Kahbı	Bahir	Kullanım Sayısı
1	Fâ'ilâtünFâ'ilâtünFâ'ilâtünFâ'ilün	Bahr-i Remel	70
2	Mefâ'ilünMefâ'ilünMefâ'ilünMefâ'ilün	Bahr-i Hecez	61
3	Fe'ilâtünFe'ilâtünFe'ilâtünFe'ilün	Bahr-i Remel	40
4	Mef'ülüMefâ'ilüMefâ'ilüFe'ülün	Bahr-i Hecez	29
5	Mef'ülüFâ'ilâtüMefâ'ilüFâ'ilün	Bahr-i Muzari	28
6	Mefâ'ilünFe'ilâtünMefâ'ilünFe'ilün	Bahr-i Müctes	11
7	Mefâ'ilünMefâ'ilünFe'ülün	Bahr-i Hecez	5
8	Fe'ilâtünMefâ'ilünFe'ilün	Bahr-i Hafif	4
9	Fâ'ilâtünFâ'ilâtünFâ'ilün	Bahr-i Remel	3
10	Mef'ülüMefâ'ilünMef'ülüMefâ'ilün	Bahr-i Hecez	2
11	Fe'ilâtünFe'ilâtünFe'ilün	Bahr-i Remel	1
12	Mef'ülüFâ'ilâtünMef'ülüFâ'ilâtün (Müstef'ilünFe'ülünMüstef'ilünFe'ülün)	Bahr-i Muzari	1

Mecmuada yer alan şiirlerin 25'inde redif kullanılmamıştır. Geri kalan şiirlerin 69'unda ek 16'sında kelime grubu hâlinde, 78'inde ise ek ve kelime hâlinde kullanılmıştır. Rediflerin geneli Türkçe kelimelerden oluşmakla birlikte Arapça kelimeler ile Türkçe kelimelerin bir arada kullanıldığı şiirler de mevcuttur. Mecmuada yer alan 256 şiirde revî harfi esas alındığında en fazla kullanılan kafiye harfleri “â, n, r”, redifler esas alındığında en fazla kullanılan harfler ise; “a, e, n, r” harfleridir. 127 manzumede mürdef kafiye, 116 manzumede mücerred kafiye, 10 manzumede müesses kafiye ve bir manzumede mukayyed kafiye ile ahenk sağlanmıştır.

256 şiirin mevcut olduğu mecmuada, mahlasını tespit edebildiğimiz 122 şair bulunmaktadır. En çok şiiri olan şair, 21 gazeli ile Bâkî'dir. Bâkî'den sonra en çok şiiri yer alan şairler; Fuzûlî, Riyâzî, Hayâlî, Nâbî, Necâtî, Kabûlî, Fehîm, Rahmî, Hâkânî, Sâbit ve Hayretî'dir. Seçilen şiirler genel olarak XVI. ve XVII. yüzyıl şairlerine aittir. Mecmuada ayrıca müşterek bir şiir de mevcuttur. Bu şiir, 'Abdî Paşa ve Nâbî'nin birlikte kaleme aldığı ve edebiyat tarihlerinin kaydettiği bilgiye göre edebiyatımızın “ilk müşterek gazeli”dir ve mecmuada bu şiir 'Abdî Paşa'nın adıyla kaydedilmiştir.

Mecmuada mahlası tespit edilen şairlerin alfabetik sıralaması şu şekildedir:

'Abdî, 'Abdî Paşa, 'Âdlî, Âhî, Âgehî, Ahmed Paşa, 'Aklî, Âlî, 'Âlî, 'Âlî Bağdâdî, 'Âlî Efendi, 'Amrî, Ârif Efendi, Ârifî, 'Arîzî, 'Aşkî, 'Âşık Ömer, 'Azmi, Bahaddün-zâde Çelebi, Bâkî, Behîştî, Binâ'î, Ca'ferî, Cevrî, Cinânî, Dervîş, Emrî, Enîs, Fasîh, Fehîm, Fevrî, Feyzî, Figânî, Firâkî, Fuzûlî, Güftî, Hâkânî, Hâletî, Hamdî, Hasan, Hâşimî, Haşmet, Hayâlî, Hayretî, Hulûsî, İshak, 'İzzetî, Kabûlî, Kâmî, Kelîm, Lâmi'î, La'li, Lütfî, Meşâmî, Mevlânâ Hâfî, Meylî, Mezâkî, Misâlî, Muhibbî, Muhlis, Murâdî, Muslî, Münirî, Nâbî, Na'tî, Nazîm, Nazmî, Necâtî, Necîb, Nef'î, Neşâtî, Nev'î, 'Örfî Efendi, Râcî, Rahmî, Râmî, Râzî, Re'fetî, Rıfkî, Rihletî, Riyâzî, Rızâyî, Rûhî (Bağdâdî), Rüşdî, Sâbit, Sabrî, Sabûhî, Safâ'î, Sâfî, Sa'idî, Sâni, Semâ'î, Seydî, Sırrî, Sipâhî, Sûzî Mardinî, Süheylî, Sükkerî, Sükûnî, Şefî'î, Şehlâ, Şem'î, Şeref, Şuhûdî, Tâhîr, 'Ulvî, Usûlî, Ümidî, Vahdetî, Vecdî, Visâlî, Vusûlî, Yahya (Şeyhülislam), Yahya (Taşlıcalı), Zâtî, Zihnî, Zihnî (Mehmed Ağa-zâde er-Rizevî), Ziyâ'î, Zuhûrî, Zulmetî.

Mecmua, “Ez-Güfte-i 'Âşık Ömer” başlığını taşıyan ve 17. yüzyıl Türk halk şairi 'Âşık Ömer'in aruz vezniyle semaî nazım biçiminde yazdığı şiiri ile başlayıp 16. yüzyıl klasik Türk şiirinin büyük şairlerinden Fuzûlî'nin “benzetdüm” redifli gazeli ile sona ermektedir:

Baş: Elimle ihtiyarım gamze-i bî-dâda ben virdüm
Yazıklar ol yetîmi bî-güneh cellâda ben virdüm

Son: Fuzûlî öldürür her dem beni ehl-i nazar ta'ını
Ki niçün yâr la'lin çeşme-i hayvâna beñzetdüm

Sâbit'in Yayınlanmış Divanında Yer Almayan Şiirleri

Şiirlerinde yerli ve yeni kavramları kullanan ve klasik Türk şiirinin geleneksel ve duygusal biçimine realist, müstehcenlik ve mizah gibi unsurlar ile halk ağzında kullanılan atasözü ve deyimleri dâhil eden Sâbit'in kendine has bir üslubu vardır (Karacan, 2008: 349). Bütün bu özelliklerinden dolayı Sâbit, hem klasik edebiyata yeni bir anlam boyutu kazandırmış hem de bu yeni malzemeler ile kendisinden sonraki şairleri de etkilemiştir. Klasik Türk şiirinde adından sıkça söz ettiren Sâbit'in *Divan*'ı mürettep olup içerisinde biri mi'raciyye, ikisi na't olmak üzere toplam 41 kaside, 3 tahmis, 44 tarih, 355 gazel, 2 terci-bend, 45 kıt'a, 24 rübâî, 182 müfred ve 5 lugaz bulunmaktadır. *Sâbit Divanı*'nın yurtiçi ve yurtdışı kütüphanelerde altmıştan fazla nüshasının bulunması, Sâbit'in bir divan şairi olarak ne kadar çok sevildiğini göstermektedir. Divanı'nın kendi el yazısıyla olan nüshası Azerbaycan İlimler Akademisinde bulunmaktadır.² Divan, Turgut Karacan tarafından tenkitli metin olarak hazırlanmıştır.³

Çalışmamıza kaynaklık eden mecmuada, Sâbit'in beş şiiri bulunmaktadır. Bunlardan biri edebiyatımızın en bilinen mesnevilerinden biri olan Berber-nâme'dir. Diğer dört şiirden biri dîvânî, biri murabba, biri muhammes, biri de müstezad nazım şekliyle yazılan bir kalenderi olup bu dört şiir, Sâbit'in basılı divanında mevcut değildir. Bu şiirler şunlardır:⁴

I. Dîvânî

Halk şiirinde özellikle XVII. yüzyıl itibarıyla bazı klasik edebiyat nazım şekilleri kullanılmaya başlanmış ve bunlara yazıldıkları aruz kalıbına göre birtakım isimler verilmiştir. Halk şairlerinin aruz vezniyle söyledikleri şiirler; divan, semâî, selis ve kalenderî şeklinde adlandırılmıştır. Bu şiirlerden biri de aruzun *Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün* kalıbı ile söylenen ve divan şiirinin gazel nazım şekli ile benzerlik gösteren "*dîvânî*"dir (Timurtaş, 2005: 48).

Mecmuada Sâbit mahlası ile yazılan şiirlerden birincisi "*dîvânî*" başlığı ile yazılmış olup bu nazım şeklinin özelliklerini taşımaktadır. Şiir mecmuanın 2a numaralı varağında yer almaktadır. Bu şiirin Sâbit'e ait olup olmadığı şairin dil ve üslup özellikleri ile bahsedilen şiir arasında yapılacak karşılaştırma neticesinde ortaya çıkacaktır. Dîvânî başlığını taşıyan bu şiirde geçen "*cân almak*" deyimini Sâbit Divanı'nda 5 kere, "*mest itmek*" tabiri 4 kere, "*dil virmek*" deyimini 8 kere, "*çak itmek*" tabiri 6 kere geçmektedir. Yine terkiplerle kurulan yüzün güle, gözlerin nergise ve saçın sümbüle benzetilmesi şairin divanında sıkça kullandığı teşbihlerdendir.

Dîvânî

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

² Asiye Mehmedova, *Alaeddin Sâbit'in Otograf Külliyyatı*, Azerbaycan SSR El Yazmaları Fondu, Bakü 1961, nr. M-25/9942.

³Turgut Karacan, *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvânı*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 1991: (Metin Bankası Projesi).

⁴ Şiirlerde, müellifin imlasındaki bozukluk ve mürekkep lekesinden kaynaklı okunamayan yerler (...) şeklinde, şiirin vezin, anlam ve ahengine göre yapılan eklemeler de [] köşeli parantez içinde gösterildi.

- 1 Gül yüzün sünbül saçun Leylâ'ya beñzeldüm seni
Nergisâsâ gözleri şehlaya beñzeldüm seni
- 2 Cân alur cânâ nigâhuñ âb-ı la' lüñ mest ider
Sâķi-i mestâne [vü] şahbâya beñzeldüm seni
- 3 Almuş iken âteşin-rûhsâr şabrum gün gibi
Bir de dil virmezdüm ammâ aya beñzeldüm seni
- 4 Gülşen-i nâz içre nevrest goncesin çâk itmemiş
Bâr-ı şeb-nem bir gül-i ra' nâya beñzeldüm seni
- 5 Şubhdañ râhında gördüm âh idersin **Şâbitâ**
Lâne bekler bülbül-i şeydâya beñzeldüm seni

II. Kalenderî

Halk şairlerinin aruz vezniyle yazdıkları şekillerden biri de *Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün* kalıbı ile söylenen “kalenderî”dir. Şairler divan şiirindeki müstezatlara benzeyen şiirler de yazmıştır ve bu şiirlere “ayaklı kalenderî” denmiştir (Timurtaş, 2005: 49).

Mecmuada Sâbit'e ait olduğu belirtilen ikinci şiir, “**kalenderî**” başlığı ile yazılan ve divan şiirindeki müstezad nazım şekline benzeyen “*ayaklı kalenderî*”dir. Şiir, mecmuanın 2a varağında yer almaktadır. Şiiri Sâbit'in dil ve üslup özellikleri ile mukayese ettiğimizde manzumede geçen “*bend oldı*” tabiri Sâbit Divanı'nda 4 kere, “*el vurma*” tabiri 5 kere kullanılmıştır. Ayrıca “*çeh-i zenaħdân*”, “*bâd-ı sabâ*”, “*ser-i mü*”, “*zülfi-perişân*” terkipleri ile giryân/ağlayan gönül ve mestâne gönül benzetmeleri divanda çokça kullanılmıştır.

Kalenderî

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün

Mef'ûlü Fe'ûlün

- 1 Âh eleme daldırdı gözün cânâ o teller
Giryâna bu diller
Bend oldı ser-i mü çeh-i zenaħdâna o teller⁵
Cânâna meyiller
- 2 Âşüfte dimem zülf sebep bâd-ı sabâdur
Mu' tād belâdur

⁵Mısranın vezni problemlidir.

- El vurma ana incimesin şâne o teller
(.....) bedeller
- 3 Kākül-şifat ol başa belā tīr-i cān āfet
Zincīr-i maḥabbet
Sīnem hedef olmuş düşe bir yana o teller
Müjgāna mişaller
- 4 ‘ Āşık şanemā ḥüsnüñe gül vaşluña bülbül
Dem-beste? vü sünbül
Bildim hele şayeste nigeḥbāna o teller
Mihmāna güzeller
- 5 **Şābit** gibi biñ ‘ āşık olur yoluna ḳurbān
Ey zülf-i perīşān
Şehvāruña şaf şaf ḫura dīvāna o teller
Mestāne gönüller

III. Muhammes

Klasik Türk şiirinde beş dizelik bentlerden oluşan nazım biçimine “muhammes” denmiştir. Bu nazım şeklinde, ilk bendin dizeleri kendi arasında kafiyelidir. Diğer bentlerin ilk dört mısraı kendi arasında son mısraı ise ilk bentle kafiyelidir.

Mecmuada Sâbit’e atfedilen diğer bir şiir, “*muhammes*” başlığını taşımakta olup bu nazım şekli ile yazılmıştır. Şiir mecmuanın 2b varağında yer almaktadır. Sâbit Divanı’nda muhammesin özel bir şekli olan 3 tahmis bulunmaktadır. Mecmuada yer alan muhammeste geçen “*fer verir*” tabiri Divan’da 6 kere, “*cân almak*” deyimini 5 kere, “*vasf etmek*” tabiri 8 kere kullanılmıştır. Yine “*zerrin-külâh*”, “*kand-ı la’l*”, “*tûtî-i tab*”, “*câm-ı Cem*”, “*mânend-i sahbâ*” terkipleri divanda çokça geçmektedir. Ayrıca Türk mûsikisinde bir makam olan “*Hüseynî perde*” divanda 3 yerde zikredilmiştir.

Muhammes

Fā‘ ilātün Fā‘ ilātün Fā‘ ilātün Fā‘ ilün

- 1 Fer verir mânend-i şahbâ kevşer-i fevvâresi
Mülk-i tenden cān alur alduḳça fer meh-pâresi
Gülgilî ruḫsāra benzer ‘ aks idüp al ḫâresi
Kân-ı imkân-ı vücūdın gevher-i şehvâresi
Mihr-i dem olmuş felekde ḫüsninin āvâresi
- 2 Bâz-ı dil pervaz ideldeñ āşiyāna gelmemiş
Ṭıfl-ı nāzuñ dāye-perver dil-sitāna gelmemiş

Bir peri-peyker-melekdü rins ü cāna gelmemiş
‘Ālem-i ervāḥdan çeşm-i cihāna gelmemiş
Sen gibi rūḥ ey revānum āh cānlar pāresi

- 3 Zerre-i zerrīn-külāḥ üftāde tāb-ı mihrine
Ben gibi fermān-ber olsun cām-ı Cem pür-zehrine
Tābiş-i ‘izz-i nigeḥle bir kapı cān şehrine⁶
Āsmāna nāz u (.....) (.....) dehrine
Rüy üzre ḥāllerdür seb‘a-i seyyāresi
- 4 Kānd-ı la‘li sevdigüm her telḥ-kām itmez ḳabūl
Tūtī-i ṭab‘ım nev-işretin maḳām itmez ḳabūl
Çeşmāsā mest göñlüm bir de cām itmez ḳabūl
‘Aşḳ ile mecrūḥ olan dil iltihām itmez ḳabūl
Sūzenī zerle delinmişdür onulmaz yāresi
- 5 Yāre ḥāsret yāresin sen şöyle vaşf et ey şabā
Cān Hüseynī perdeden bülbül gibi eyler nevā
Çünkü şevket var etmiş dünyāda her derde devā
Tūtiyā-yı pertev-efzā ḥākdur bil **Sābitā**⁷
Yā seferdür yā tahammül derd-i ‘aşḳuñ çāresi

IV. Murabba

Klasik Türk şiirinde her bendi kendi arasında kafiyeli olup dört mısradan oluşan nazım şekline “murabba” adı verilmiştir. Murabba nazım şeklinin ilk bendi kendi arasında kafiyelidir. Diğer bentlerde ilk üç mısra kendi arasında, son mısra ise ilk bent ile kafiyelidir.

Sâbit’in divanı üzerine yapılan tenkitli çalışmada⁸ murabba nazım şekli ile yazılmış şiirler mevcut değildir ancak çalışmaya kaynak teşkil eden mecmuanın “8a” sayfasında Sâbit mahlası ile yazılan ve “**murabba**” başlığını taşıyan bir şiir bulunmaktadır. Şairin divanından hareketle dil ve üslup yönünden bir karşılaştırma yapacak olursak; “*nergis-i mestâne*” terkibi *Sabit Divanı*’nda 5 kere, “*cān almak*” deyimini 5 kere, “*mest-i nāz*” tabiri ise 4 kere geçmektedir. Bununla birlikte murabbada geçen “*gonce-leb*”, “*kand-i la’l*”, “*tūtī-i tab*”, “*dām-ı gîsû*”, “*nâfe-i müşgîn-ter*” terkipleri ve “*zencîr-i zülf*”, “*âlem-tâb-ı hûrşîd*”, “*tâb-ı mey*” kelimeleri de divanda kullanılmıştır. Şiirin tamamı şu şekildedir:

⁶Vezin gereği “kapıdır bir” ibaresi “kapı” şeklinde okundu.

⁷Son iki mısra, Osmanlı Türkçesi ile yazılan metinde yanlış yazılmıştır. Metnin transkripsiyonunda son mısraın yeri kafiyeye gereği değiştirildi.

⁸Turgut Karacan age.

Murabba‘

Fā‘ ilātün Fā‘ ilātün Fā‘ ilātün Fā‘ ilün

- 1 Mü çözülmüş sāye şalmış nergis-i mestāneden
Tāb alur teller düşer gerdana kākül şāneden
Geç gele yā tāb-ı meyden yā gelür mey-ḥāneden
Tāb alur teller düşer her yana kākül şāneden
- 2 Mest-i nāz olduñ efendim ḡonce-leb güller gibi
Āh ider ‘ aşıkkların ḡüftār-ı bülbüller gibi
Dām-ı ḡīysūlar bugün ferḡāl-i sünbüller gibi
Tāb alur teller düşer gerdana kākül şāneden
- 3 Ben gibi üftāde dilber āfītāb olmuş saña
Nāfe-i müşḡin-terüñ gülden gül-āb olmuş saña
Al ü yā mor vāleden ‘ anber niḡāb olmuş saña
Tāb alur teller düşer her yana kākül şāneden
- 4 Cān alur maḡfice tenden ḡonceler cellād olur
Tāb-ı ruḡsārunda ‘ ālem-tāb-ı ḡürşid yād olur
Bend olan zencīr-i zülfe bendeler āzād olur
Tāb alur teller düşer gerdana kākül şāneden
- 5 Ḳand-ı la‘ liñ tūḡi-i ḡab‘ ım ḡıllar ḡüyā beni
Al-ı sāḡar ‘ aks-i sāḡi mest eden şāhbā beni
Şābitā şikem mi var Mecnūñ eder Leylā beni
Tāb alur teller düşer her yana kākül şāneden

Sonuç

Bu çalışmayla, Sâbit’in basılı divanında yer almayan 1 divânî, 1 müstezad nazım şekliyle yazılan ayaklı kalenderî, 1 murabba ve 1 muhammesi tespit edilmiştir. Bu şiirlerin Sâbit’e ait olup olmadığı ile ilgili olarak iki görüş öne sürebiliriz. Bunlardan ilki, derleyeninin eserine genel olarak 16. ve 17. yüzyıla mensup şairleri dâhil etmesi ve bu şairlerin mecmuada yer alan şiirlerinin basılı divanlarında da mevcut olmasıdır. Ayrıca Sâbit’in meşhur Berber-nâme mesnevisinin hemen bütün beyitlerinin mecmuada kayıtlı olması da bu görüşü desteklemektedir. İkinci görüş ise klasik Türk şiirinde yeni ve yerli kavramlar ile şiirler yazan Sâbit’in dil ve üslup özellikleri ile bahsedilen şiirler arasında yapılan mukayese neticesinde tespit edilen benzerlikler de şiirlerin Sâbit’e ait olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Kaynakça

İPEKTEN, Haluk vd. (1998), *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı Sözlüğü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KARACAN, Turgut (1991), *Bosnalı Alâaddin Sâbit Dîvânı*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları (Metin Bankası Projesi).

KARACAN, Turgut (2008), "Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, s. 349- 350.

KESİK, Beyhan (2012), "Bir Yazmadan Hareketle Bâkî'nin Yayınlanmamış Şiirleri", *Turkish Studies*, 7/1, 1489-1500.

KÖKSAL, M. Fatih (2013), "Bâkî'nin Bilinmeyen Veda Gazeli ve Dîvânında Bulunmayan Bazı Şiirleri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10, 319-330.

TİMURTAŞ, F. Kadri (2005), *Tarih İçinde Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

The Journal of International Social Sciences

Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 115-134, OCAK – 2021

Makale Gönderme Tarihi: 03.10.2020 **Kabul Tarihi:** 04.11.2020

18. YÜZYIL ŞAİRLERİNDEN İZZET EFENDİ VE BİLÂDİYYESİ

İzzet Efendi, One Of The 18th Century Poets And His Biladiyye

Yunus KAPLAN*

ÖZ

Edebî bir tür olarak bilâdiyyeler, büyük çoğunluğu Osmanlı coğrafyasındaki yerleşim yerleri hakkında kaleme alınan manzumelerdir. Genellikle yerleşim yerlerinin tavsifinin yapılmadığı bu türdeki manzumelerde, yer isimleri bazı edebî sanatlar ve anlam çağrışımlarıyla birlikte ismen zikredilmiştir. Klasik Türk edebiyatında şimdilik on civarında örneği bulunan bilâdiyyeler içinde en meşhuru 17. yüzyıl şairlerinden Arayıcızâde Hüseyin Ferdî'ye aittir. Ferdî dışında Derviş Ömer Efendi, Fasîhî, Zihnî, İştîbî Ahmed Efendi, Mecdî, Lutfî ve Priştinelî Vâsık da bu türde eser sahibi olan şairlerdir.

Bu türü tercih edenlerden biri de 18. yüzyıl divan şairlerinden İzzet Efendi'dir. Şair, 102 beyitten müteşekkil olan bilâdiyyesinde 200 civarında yer ismini zikretmiştir. Eser, bu hâliyle hem sahip olduğu hacim hem de zikredilen yer isimlerinin sayısı açısından özgünlük arz etmektedir.

Bu çalışmada İzzet Efendi'nin hayatı hakkında bilgi verilmiş, bilâdiyyesinin şekil ve muhteva özellikleri üzerinde durulduktan sonra çeviriyazılı metni sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, 18. Yüzyıl, İzzet Efendi, Bilâdiyye.

ABSTRACT

The biladiyyes (literal works discussing the cities) as a literal type are the poems that a great of them is written about the settlements in Ottoman geography. Generally, the name of places was mentioned as a name with some literal arts and meaning recalls in this type of poem that the classification of settlements were not made. The most famous one among the biladiyyes that nearly ten samples have been available in the classical Turkish literature up to now belongs to Arayıcızade Hüseyin Ferdi who was one of 17th century's poets. Mrs. Derviş Ömer, Fasîhî, Zihnî, Mrs. İştîbî Ahmed, Mecdî, Lutfî and Priştinelî Vâsık are ones of the poets having such kind of works, except from Ferdi.

One of those preferring this type is Mrs. İzzet of divan poets of 18th century. The poet mentioned the names of nearly 200 places in his biladiyye which consisted of 102 couplets. The work has an originality in terms of its capacity and the number of places' mentioned names.

In this research, the information was given about Mrs. İzzet's life, the translated text was presented after the biladiyye's form and content features were considered.

Keywords: Classical Turkish Literature, 18th Century, Izzet Efendi, Biladiyye.

* (Doç. Dr.) Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Osmaniye, Türkiye. E-mail: yunuskaplan80@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2421-253X>.

Giriş

Klasik Türk edebiyatında yerleşim yerleri ve bunların sahip oldukları özellikler, şairlere ilham kaynağı olmuş ve çeşitli vesilelerle şiirlere malzeme olarak kullanılmıştır. Başlangıçta beyitlerde karşımıza çıkan bu kullanımlar, zamanla müstakil manzumelere dönüşmüştür. Bu kullanımların yaygınlık kazanmasıyla birlikte 16. yüzyıldan itibaren edebiyatımızda artık tamamen şehirleri konu edinen nazım türleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Şairlerin edebî maharetlerini sergilemek ve farklılık arayışlarının bir tezahürü olarak ortaya çıkan bu türler, sahip oldukları renkli muhtevaları ve ilgi çekici üsluplarıyla önemli oldukları kadar divan şiirinin sosyal hayata açılan pencerelerinden birisi olmaları bakımından da önemlidir (Kaplan 2019: 44).

Bu meyanda coğrafi mekânları mihverine alan edebî türler arasında akla ilk gelen tür, bir şehrin güzelleri veya güzelliklerinin anlatıldığı şehrengizlerdir. Özellikle 16. yüzyıl şairleri tarafından rağbet gören ve sayı bakımından 90 civarında eserin varlığı bilinen bu türde¹ 50'nin üstünde farklı şehir konu edilmiştir.²

Şehrengizler dışında şehirler veya yerleşim yerleri hakkında yazılmış olan diğer edebî türler ise İstanbul Boğaziçi ve sahillerindeki yerleşim yerleri ve iskelelerini konu edinen sahil-nâmeler³, herhangi bir vesileyle çıkılan seyahatlerde konaklanan menzillerin zikredildiği menzil-nâmeler⁴, İstanbul'daki mesire yerleri ve bahçeler hakkında kaleme alınan mesâirler⁵, mahalle ve semt isimlerini zikreden semtiye⁶, bir yerleşim yerindeki tekke ve zaviyeleri zikreden dergâh-nâmeler⁷ ve suları hakkında bilgi veren miyâhiyelerdir.⁸

Klasik Türk edebiyatında yerleşim yerleri hakkında yazılmış olan bir diğer tür ise bilâdiyyelerdir. Bu türün edebiyatımızdaki bilinen örnekleri, sahip oldukları şekil ve muhteva özellikleri ile İzzet Efendi'nin yeni tespit edilen bilâdiyyesi hakkında aşağıda bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

¹ Klasik Türk edebiyatında yazılmış olan şehrengizler hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar hakkında toplu bilgi için bk. Barış Karacasu, "Türk Edebiyatında Şehrengizler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul 2007, C. 5, s. 259-313; Fatih Tıgılı, "Klasik Türk Edebiyatında Şehrengiz Çalışmaları Hakkında Bibliyografya Denemesi", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4, Ankara 2007, s. 763-70; Derya Karaca, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler "Şehirler ve Güzeller"*, İnönü Üniv. SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2018.

² Şehrengizlerde konu edilen şehirler hakkında bk. Zahide Efe, "Müellifleri Meçhul İki Şehrengiz: Üsküp ve Budin Şehrengizleri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 23, 2019, s. 271-314; Zahide Efe, "Kâmî ve Revan Şehrengizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 66, 2019, s. 108-123.

³ Daha geniş bilgi için bk. Yunus Kaplan, "Klasik Türk Edebiyatında Sahil-nâmeler ve Derviş Hilmî Dede'nin Sahil-nâmesi", *Route Educational and Social Science Journal* Volume 2(2), January 2015. s. 148-59.

⁴ Klasik Türk edebiyatında büyük çoğunluğu hac seyahati esnasında konaklanan menziller üzerine yazılan bu türü tercih eden şairler ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yunus Kaplan, "Seyyid Yahyâ Vâkıf Efendi ve Halep Menzîl-nâmesi", *Littera Turca*, Cilt 6, Sayı 2, 2020, s. 213-32.

⁵ Mesâirler hakkında daha geniş bilgi için bk. İ. Hakkı Aksoyak, "Fezullah Efendi'nin Mesâ'iri ile Lutfi'nin Ferdî'nin Bilâdiyyesi'ne Zeyli", *Söylenmemiş Sözler*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016. s. 245-258; Yunus Kaplan, "Lale Devri İstanbul'unda Padişah Bahçelerini Anlatan Manzum Bir Eser: Hıfzî ve Mesâir'i", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, s. 308-330.

⁶ Mehmet Kalpaklı, "16-17. Yüzyılda Mahalle ve Semt Adları, Kâmî'nin Lügazi", *İstanbul Dergisi*, Sayı 14, 1995, s. 42-45.

⁷ Günay Kut, "İstanbul Tekkelerine Ait Bir Kaynak: Dergeh-nâme", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları II, Acâ'ibü'l-Mahlûkât* (Haz. Fatma Büyükkarcı Yılmaz), Simurg Yayınları, İstanbul 2010, s. 171-202; Lokman Turan, "İstanbul Dergâhları Hakkında Bilinmeyen Bir Eser: Lutfi'nin Hânkâh-nâmesi", *Türkkbilig*, 2011/21, s. 22- 48.

⁸ Bu türün edebiyatımızda şimdilik tek örneği bilinmektedir. Hasib Ahmed Efendi (öl. 1752-53) tarafından 44 beyitlik bir kaside olan bu şiirde, Bursa'nın sahip olduğu suların methi yapılmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Eroğlu, "Türk Edebiyatında Miyâhiyye Türüne Bir Örnek: Hâsib Efendi'nin Miyâhiyyesi", *Uludağ Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 9, Sayı 15, 2008, s. 429-439.

1. Klasik Türk Edebiyatında Bilâdiyyeler

Bilâdiyyeler yerleşim yerlerinin doğrudan veya dolaylı olarak zikredildiği bir edebî türdür. Bu manzumelerde bahsi geçen yer isimlerinden büyük çoğunluğunu Osmanlı coğrafyasındaki yerleşim yerleri teşkil eder.

“Belde” kelimesinin çokluk hâli olan bilâd veya büldândan hareketle “bilâdiyye”, “kasîde-i büldân” ve “esmâ-i büldân” (Kurnaz 1997: 231) şeklinde adlandırılan bu manzumeler; bir şehrin tarihî ve coğrafi özellikleri yanında zaman zaman bu şehirde yaşayan şahıslar hakkında ayrıntılı bilgiler veren şehrengizlerin aksine yerleşim yerleri hakkında çok fazla bilgi içermezler. Bu türün en bariz vasfı, yerleşim yerlerinin sadece yer ismi olarak zikredilmesi ve genellikle tevriyeli kullanımların ağırlıkta olmasıdır.

Cemal Kurnaz’a göre divan şairlerinin daha önceleri çeşitli yer adlarını bazı şiirlerinde tevriyeli olarak kullanmış olmaları bilâdiyye türünün çekirdeğini oluşturmuş, tek tük beyitlerde görülen bu kullanımların zamanla şiirin bütün beyitlerine yaygınlaştırılmasıyla bu tür ortaya çıkmıştır (1997: 231-33).

Yer isimlerinin genellikle tevriyeli kullanılması bakımından bilâdiyyeler, bir tür olarak daha çok sâhil-nâmelerle benzerlik gösterir. Her iki tür de hem bahsettikleri yer adları hakkında ayrıntılı bilgi vermemeleri hem de yer isimlerinde tevriyeli kullanımların ağırlıklı olarak tercih edilmesi bakımından şehrengizlerden farklılık gösterir. Yine her iki türü şehrengizlerden farklı kılan ortak özelliklerden bir diğeri ise şehrengizlerin aksine birçok yer adına yer vermiş olmalarıdır (Kaplan 2015).

Klasik Türk edebiyatında bu çalışmanın konusunu teşkil eden İzzet Efendi’nin bilâdiyyesi dışında şimdiye kadar bu türdeki bilinen manzume sayısı sekizle sınırlıdır. Bu türü tercih eden şairler ve bunların manzumeleri hakkında aşağıda özet mahiyetinde bilgiler verilmiştir.

1.1. Arayıcı-zâde Hüseyin Ferdî ve Bilâdiyyesi

Edebiyatımızda bilâdiyyeler arasında en meşhur olanı, Arayıcı-zâde Hüseyin Ferdî’nin bilâdiyyesidir. “*Esmâ-i Büldân ber-Vech-i İmâ ve Rumûz*”, “*Esmâ-i Büldân*” ve “*Kasîde-i Esmâ-i Bilâd*” gibi başlıklarla birçok mecmuada karşımıza çıkan bu şiir, remel bahrinin “*fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilün*” kalıbıyla yazılmıştır. Bu manzumenin beyit sayısı nüshalara göre farklılık göstermekle birlikte tespit edilebilen beyit sayısı toplamda 55, adı geçen yer isimlerinin sayısı ise 150’yi aşmaktadır.⁹

1.2. Derviş Ömer Efendi ve Bilâdiyyesi

Remel bahrinin “*fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilün*” kalıbıyla yazılan Derviş Ömer Efendi’nin bilâdiyyesi, 48 beyitten müteşekkil olup 150’nin üzerinde yer isminden bahsedilmiştir.¹⁰

⁹ Ferdî’nin bilâdiyyesini ilk olarak ilim âlemine tanıtan Cemal Kurnaz’ın çalışmasında bu manzumenin beyit sayısı 42’dir (bk. Kurnaz 1997). Ardından Barış Karacasu “Esmâ-yı Bilâd-ı Ferdî: Kurnaz Yayımına Katkı” başlıklı çalışmasında Cemal Kurnaz yayımında bulunmayan dört beyit daha tespit ederek bilâdiyyedeki beyit sayısını 46’ya çıkarmıştır (bk. Karacasu 2008). Müjgân Çakır ise “Bilinmeyen Bir Bilâdiyye Metni: Mecdî ve Bilâdiyyesi” adlı makalesinde bir şiir mecmuasından hareketle hem Cemal Kurnaz hem de Barış Karacasu’nun çalışmalarında olmayan farklı beş beyit daha tespit ederek beyit sayısını 51’e çıkarmıştır (bk. Çakır 2010). Son olarak Yunus Kaplan ise yine bir şiir mecmuasından hareketle daha önceki çalışmalarda olmayan farklı dört beyit daha tespit ederek beyit sayısını toplamda 55’e çıkarmıştır (bk. Kaplan 2019).

¹⁰ Derviş Ömer Efendi’nin bilâdiyyesi de ilk defa Cemal Kurnaz tarafından ilim âlemine tanıtılmıştır. Kurnaz, Milli Folklor Araştırma Dairesi Arşivi’nde NE. 79.00040 numaralı kayıtlı bir mecmuada tespit ettiği bu bilâdiyye üzerinde bir çalışma yapmış; daha sonra da Arayıcı-zâde Hüseyin Ferdî’nin bilâdiyyesi ile birlikte bu şiiri 46 beyit olarak tekrar yayımlamıştır (bk. Kurnaz 2007). Yunus Kaplan ise farklı iki şiir mecmuasından hareketle Kurnaz’ın çalışmasında olmayan iki beyit daha tespit ederek beyit sayısını 48’e çıkarmıştır (bk. Kaplan 2019).

1.3. Fasîhî ve Bilâdiyyesi

Kaynaklarda Fasîhî'nin de bilâdiyye türünde “*Esmâ-i Bilâd*” adlı manzum bir eserinin olduğu belirtilse de (Çapan 2005: 497, Kurnaz 1997: 235-36) şimdilik bu eserin herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.

1.4. Zihnî Efendi ve Bilâdiyyesi

Hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmayan ancak yazmış olduğu bu manzumesinin Ferdî'nin şiirine nazire olmasından hareketle 17. veya 18. yüzyıl şairlerinden olduğu tahmin edilen Zihnî mahlaslı bir şair tarafından kaleme alınmıştır. Kaside nazım şeklinde olan bu bilâdiyye, remel bahrinin “*fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün*” kalıbındadır. Toplamda 41 beyit olan bu bilâdiyyede, 120 civarında yer ismi zikredilmiştir (Kaplan 2016).

1.5. İştibî Ahmed Efendi ve Bilâdiyyesi

Zihnî gibi hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmayan ancak bazı çıkarımlardan hareketle 18. yüzyıl şairlerinden olduğu tahmin edilen İştibî Ahmed Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Diğer bilâdiyye örneklerinde olduğu gibi kaside nazım şekline sahip olan bu manzume de remel bahrinin “*fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün*” kalıbıyla 60 beyit olarak yazmıştır. Bu şiirde de 150 civarında yer isminden bahsedilmiştir (Kaplan 2016).

1.6. Mecdî ve Bilâdiyyesi

Hangi yüzyılda yaşadığı tespit edilemeyen Mecdî mahlaslı bir şaire ait olan bu bilâdiyye de kaside nazım şeklindedir. Ancak diğer bilâdiyyelerin aksine aruzun “*mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün*” kalıbıyla yazılmıştır. 28 beyitten oluşan bu manzumede, 40 civarında yer ismi zikredilmiştir (Çakır 2010).

1.7. Lutfî ve Bilâdiyyesi

18. yüzyılın ilk çeyreğinde hayatta olduğu anlaşılan Lutfî mahlaslı bir şaire ait olan bu bilâdiyye, Ferdî'nin bilâdiyyesine zeyil olarak kaleme alınmıştır. “*Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün*” kalıbına sahip olan ve 19 beyitten müteşekkil bu manzumede, 30 civarında yer ismi geçmektedir (Aksoyak 2007).

1.8. Priştineli Vâsık ve Bilâdiyyesi

Priştineli Vâsık'ın hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak eldeki bilâdiyyesinin hem Ferdî'nin bilâdiyyesiyle nazire ilişkisi içinde olması hem de bu şiirin kayıtlı olduğu mecmuanın tertip tarihi göz önünde bulundurularak 18. yüzyılda yaşadığı düşünülmektedir. Vâsık da eserini bilâdiyye yazan diğer şairler gibi kaside nazım şekliyle ve Mecdî dışındaki diğer bütün şairler gibi remel bahrinin “*fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün*” kalıbıyla tanzim etmiştir. Baştan eksik olan 88 beyitlik bu kasidede 240 civarında yer isminden bahsedilmiştir (Kaplan 2019).

2. İzzet Efendi ve Bilâdiyyesi

2.1. İzzet Efendi'nin Hayatı

M. Cavit Baysun'un “Boğaziçi İskelelerine Dair Bir Kaside: İzzet Efendi'nin Sahilnamesi” başlıklı çalışmasında verdiği bilgiler dışında şairin hayatı hakkında elde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Baysun, tek nüshasının şahsî kütüphanesinde olduğunu belirttiği İzzet Efendi'nin *Dîvân*'ından hareketle onun hayatı hakkında birtakım çıkarımlarda bulunmuştur. Baysun'un bu çıkarımları neticesinde İzzet Efendi'nin teşekkül eden biyografisi aşağıdaki gibidir:

18. yüzyılın sonlarında yaşayan İzzet Efendi, Zaralızade Mehmed Paşa'ya intisap etmiştir. Zaralızade'nin görev için başka bir yere tayininin çıkması üzerine zora düşen İzzet Efendi, bu durumdan kurtulmanın çaresini İstanbul'a gelerek Koca Ragıp Paşa'nın himayesine girmekte bulmuştur. İzzet Efendi'nin İstanbul'da bulunduğu zaman dilimi III. Mustafa, I. Abdulhamid ve III. Selim dönemine rastlamaktadır. Devrin devlet adamları -özellikle III. Selim- için manzumeler yazan şair, zaman zaman bu yazdıkları karşısında ihsan görmüştür. Yazmış olduğu bu manzumelerden büyük bir kısmını cüluslar, kılıç alayları, şehzade ve sultan doğumları ile düğün gibi hadiseler için yazmıştır. Şairin manzumelerini yazmaya vesile kıldığı olayların padişahlarla olan münasebetine ve bunları padişahlara takdim etme imkânına sahip olması nazarı dikkate alındığında sarayla irtibatlı biri olduğu anlaşılmaktadır. Farklı konular ve bilgi-birikim gerektiren çeşitli alanlara ait terimlerle yazdığı manzumelerden hareketle belli bir eğitim aldığı anlaşılan İzzet Efendi, *Dîvân*'ın baş tarafında kayıtlı olan ölümüne düşürülen tarih kıt'asına göre 1212/1797-98 yılında vefat etmiştir.¹¹

İzzet Efendi'nin bilinen tek eseri *Dîvân*'ıdır. Cavid Baysun, müellif hattı olan ve tek nüshası bulunan bu eserin kendi şahsî kütüphanesinde olduğunu belirtmektedir. Şimdilik akıbeti belli olmayan bu eser¹² hakkında Baysun'un hacimli olduğu ve 1172-1212 yılları arasında yazılmış yetmiş adet tarih manzumesini havi olduğu yönündeki değerlendirmeleri dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Baysun, *İzzet Dîvânı*'nda yer alan İstanbul Boğaziçi'ndeki yerleşim yerleri ve iskeleler hakkında yazılmış olan sâhil-nâme türündeki manzumeyi ilim âleminin istifadesine sunmuştur. Kaside nazım şekliyle ve aruzun “*fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün*” kalıbıyla yazılmış olan bu manzume, toplam 65 beyittir. İzzet Efendi bu kasidede, Galata'dan başlayarak Boğaziçi sahillerindeki toplam 65 yer ismini zikretmiştir (Baysun 1950).

Her ne kadar İzzet Efendi'nin *Dîvân*'ının şimdilik nerede olduğu bilinmese de sâhil-nâmesi ve aşağıda üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacak olan bilâdiyyesinin kayıtlı olduğu mecmuada devrin padişahı ve çeşitli devlet adamlarına yazmış olduğu birçok kasidesi bulunmaktadır.

2.2. Bilâdiyyesi (Şekil ve Muhteva Özellikleri)

İzzet Efendi'nin bilâdiyyesi İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde “T 3494” numarada kayıtlı olan ve 133 varaklık bir mecmuanın 282a-284b sayfalarında “Kasîde-i İzzet Yamağ-ı Mühürdâr der-Ta'dâd-ı Esmâ-i Büldân der-Sitâyiş-i Sultân Selîm” başlığıyla kayıtlıdır.

Bilâdiyyesini bu türü tercih eden diğer şairler gibi kaside nazım şekliyle kaleme alan İzzet Efendi; manzumenin son beytinde toplam 103 beyitte, 200 belde ismini zikrettiğini ifade etmiştir:

Derc idüp himmet-i hâkân ile yüz üç beyte
Heft iklîmde mevcûd iki yüz büldânı (b. 102)

¹¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* adlı biyografik eserinde 1212/1797-98 yılında vefat ettiği belirtilen ve kâtip iken hâcelik unvanı verilen, aynı zamanda Gurebâ-yı yemin kâtipliği de yapan İzzet Mehmed Bey'den bahsetmektedir (Akbar 1997: 847). Çalışmamızın konusunu teşkil eden İzzet Efendi'nin yazmış olduğu şiirlerden hareketle devlet ricaliyle yakın münasebeti ve *Dîvân*'ının başındaki 1212/1797-98 yılında öldüğüne dair tarih kıt'ası, *Sicill-i Osmânî*'de hakkında bilgi verilen İzzet Mehmed Bey'le aynı kişi olma ihtimaline dair kuvvetli intibalar uyandırmaktadır.

¹² *İzzet Dîvânı*'nın mezkûr nüshasına ulaşabilme amacıyla yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde Cavid Baysun'un şahsi kütüphanesindeki eserlerin onun ölümünden sonra çeşitli kurum, kuruluş ve sahaflar tarafından satın alındığını ve bu kitaplar arasında içlerinde çok nadir olanların da olduğu yazma eserlerin önemli bir kısmının Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi ve İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesine intikal ettiğini tespit ettik. Ancak her iki kütüphane katalogunda yaptığımız taramalar neticesinde *İzzet Dîvânı*'na dair bir ize tesadüf edilememiştir.

Ancak üzerinde çalıştığımız ve şimdilik eldeki tek nüshaya göre beyit sayısı 102'dir. Eksik olan bir beytin, eserin istinsahı esnasında müstensihin dikkatsizliği neticesinde unutulmuş olabileceğine hamletmek mümkündür.

Bu bilâdiyye de Mecdî'nin bilâdiyyesi dışındaki diğer bütün bilâdiyyeler gibi remel bahrinin “*fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün*” kalıbıyla yazılmıştır. Revi ve ridf harflerinden mürekkep olan mürdef kafiyeye sahip olan bu şiirde şair, hem vezin hem de kafiyenin tatbikinde oldukça başarılıdır.

Eserine belde isimlerini sayma niyetinde olduğunu ihsas ettirerek başlayan İzzet, daha önce bu işi Maraşlı Ferdî'nin¹³ bir şiirinde yaptığını; ancak bu şiirde dönemin padişahının zikredilmediğini söyler. Bu durumu önemli bir eksiklik olarak gören şair, padişahların tavsiflerinin yapılmadığı kasidelerin ruhsuz bedene benzediğini, bunun da kimse tarafından beğenilmeyeceğini ifade eder. Ona göre şairlerden beklenen yazılan kasidelerde devrin padişahının sahip olduğu şana uygun olarak tavsif edilmesidir:

*Yümn ü tevfiķ ile ta' dād ideyüm büldānı
Ola Sulţān Selīm ile anuñ 'unvānı*

*Ferdî-i Mar'aşî bir vaķt ile ta' dād itmiş
Koymamış şi'rine 'aşrında olan hāķānı*

*Bir ķaşîde ola evşāf-ı şehāndan 'ārî
Cism-i bî-rūh gibidür kimse begenmez anı*

*Şā'ir oldur ki ķaşāyidlerüñ 'unvānında
Vaş'ide şānına şāyeste şeh-i devrānı* (b. 1-4)

Şair, bundan sonra 13. beyte kadar sahip olduğu özelliklerle Sultan III. Selim'in övgüsünü yapar. 14 ve 15. beyitler ise girizgâh mahiyetindedir. Bu beyitlerde padişahların ikamet ettiği İstanbul'un eşi ve benzerinin olmamasının yanı sıra Osmanoğulları'yla şeref bulan bir belde olduğu dile getirilir:

*Pādişāhāna olup şeh-i Sitānbūlda muķīm
Belde-i tayyibedür bir şehir olmaz şānî* (b. 14)

*Āl-i 'Osmān iledür şeh-i Sitānbūla şeref
Şeş-cihāt içre anuñçün yok anuñ aķrānı* (b. 15)

İzzet Efendi 16. beyitten itibaren dünyanın dört bir tarafından belde, şehir, bölge ve ülke gibi yer isimlerini çeşitli anlam ilgileri içinde zikreder. Şair kasidenin son beytinde zikrettiği bu yer isimlerinin sayısını 200 olarak belirtmiştir. Ancak üzerinde çalıştığımız yazma nüshanın bir beyit eksik olmasından mütevellit eserde toplam 198 yer ismi geçmektedir. Mezkûr bu yer isimleri aşağıda listelenmiştir:

¹³ İzzet'in Maraşlı Ferdî diye bahsettiği kişi bilâdiyye türünün şimdilik ilk örneği kabul edilen Arayıcı-zâde Hüseyin Ferdî olmalıdır. Ancak tezkirelerde İstanbullu olarak gösterilen Ferdî'nin Maraşlı olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir kayıt mevcut değildir.

1. Abaza	67. Gürcistan	133. Medine
2. Acemistan	68. Habeş	134. Mekke
3. Adana	69. Halep	135. Mısır
4. Ağvan	70. Halilürrahman	136. Misis
5. Ahıska	71. Hama	137. Mora
6. Akdeniz	72. Hanya	138. Moskova
7. Akka	73. Hırvat	139. Musul
8. Akkirman	74. Hısnımansur	140. Nemçe
9. Akmeşe	75. Hıta	141. Niş
10. Alaman	76. Hicaz	142. Nişabur
11. Anadolu	77. Hille	143. Okmeydanı
12. Antakya	78. Hind	144. Oltu
13. Arabistan	79. Horasan	145. Öküzlümanı
14. Arnavut	80. Hotin	146. Özbek
15. Aşiran	81. Humus	147. Portakal
16. Aydın	82. Irak	148. Rakka
17. Ayıntab	83. İsfahan	149. Revan
18. Azak	84. İsfahan	150. Rimpapa
19. Azez	85. İbrail	151. Rize
20. Bağdat	86. İngiliz	152. Rum
21. Bahçesaray	87. İran	153. Rusçuk
22. Balkan	88. İskender	154. Rüknebâd
23. Basra	89. İsmail	155. Sakız
24. Bayburd	90. İstanbul	156. Samsun
25. Bedehşan	91. İştîp	157. Sayda
26. Belh	92. İzmir	158. Sayfa
27. Bengal	93. Kabil	159. Selanik
28. Boğaz kalesi	94. Kadıköyü	160. Semender
29. Boğdan	95. Kağıdhane	161. Semerkand
30. Bolevi?	96. Kandehar	162. Sind
31. Bosna	97. Kandiye	163. Sinop
32. Budin	98. Kaplıca	164. Siroz
33. Buhara	99. Karabağ	165. Sivas
34. Bulgar	100. Karadağ	166. Sofya
35. Bulgarlı	101. Karadeniz	167. Şam
36. Bursa	102. Karaharman	168. Şiran
37. Bükreş	103. Karahisar	169. Şiraz
38. Ceneviz	104. Karaman	170. Şirvan
39. Cidde	105. Karasu	171. Taftazan
40. Cihanâbâd	106. Karesi	172. Tatarpazarı
41. Cürcan	107. Karlılı	173. Tavşanlı
42. Çaldıran	108. Kars	174. Tebriz
43. Çamlıca	109. Kaş	175. Tiflis
44. Çerkez	110. Kaşan	176. Tire
45. Çıldır	111. Kefe	177. Tokat
46. Çin	112. Keşan	178. Trabzon
47. Dağıstan	113. Kırım	179. Tuna yalısı
48. Diyarbakır	114. Kırk kilise	180. Tus
49. Edirne	115. Kızıl Elma	181. Tutrakan
50. Engüri	116. Kili	182. Uşak
51. Erdebil	117. Kilis	183. Üsküdar
52. Ermeni	118. Kohşan	184. Üsküp
53. Erzincan	119. Konya	185. Varna
54. Erzurum	120. Kudüs	186. Venedik
55. Eskişehir	121. Kufe	187. Vidin
56. Fağfur	122. Kulebahçesi	188. Yafa
57. Felemenk	123. Kuşadası	189. Yaş
58. Ferahabad	124. Kürdistan	190. Yemen
59. Firengistan	125. Lahor	191. Yenice
60. Fransa	126. Leh	192. Yenihisar
61. Galata	127. Macar	193. Yenikale
62. Gelibolu	128. Maçin	194. Yenişehir
63. Gerece	129. Mağrib	195. Yılanlı
64. Geylan	130. Manastır	196. Yunan
65. Girit	131. Maraş	197. Zağra
66. Gümüştane	132. Maşnk	198. Zulmanî?

İzzet Efendi, eserini kurgularken çeşitli vesilelerle zikrettiği bu yer isimlerini büyük oranda İstanbul ile ilişkilendirmiştir. Bu ilişkinin temelini ise İstanbul ile diğer yerlerin mukayesesi teşkil etmektedir. Kıyaslamalar tabii, tarihî ve coğrafi bakımından İstanbul'un sahip olduğu özellikler üzerinden yapılmış ve hepsinde de eşi-benzeri olmayan bu şehrin üstünlüğüyle sonuçlandırılmıştır.

Halep, Mısır, Şam ve Bağdat bir yana gelseler dahi İstanbul'a denk olamayacaklarının söylendiği beyit ile Tebriz ve Kaşan gibi şehirleri gezilse bile İstanbul gibi müferrih bir şehrin İran'da benzerinin bulunamayacağını söylendiği aşağıdaki beyitler bu meyanda söylenmiş iki örnektir:

*Bir yire gelse **Haleb Mısr** ile **Şām u Bağdād**
Şehr-i **İstānbul**a hemtā olamaz bünyānı* (b. 18)

*Buña beñzer '**Acemüñ** var mı müferrih şehri
Seyr idenden şoralum **Tebriz** ile **Kāşānı*** (b. 25)

Bütün bunlar genel olarak İstanbul'un kastedildiği beyitler hâlinde yapıldığı gibi özel olarak İstanbul'daki bazı semtlerin ön plana çıkarılması yoluyla da yapılmıştır. Ferahabad, Kadıköy, Kâğıthane, Çamlıca, Kule Bahçesi, Öküz Limanı, Okmeydanı, Üsküdar, Galata ve Bulgarlı bu amaçla beyitlerde kendine yer bulmuş semtlerdir.

Şair bir beytinde "Çamlıca Bahçesi gibi bir yer varken bahçelere sahip olan Dağıstan ülkesine itibar etmeyeceğini" söylerken; Erzurum, Gümüşhane ve Erzincan'ın ise Üsküdar ve Galata'yla eş değer olamayacağı fikrindedir:

***Çamlıca** bâğı şafā ehline dāğ üsti bâğ
N'eylerüz bâğı olan ülke-i **Dāğıstānı*** (b. 36)

***Üsküdār** u **Galata** ile ber-ā-ber tutmam
Arz-ı Rûm ile **Gümüşhāneyi Erzincānı*** (b. 53)

Kasidede yer isimleri zikredilirken hem sayı hem de coğrafi konum bakımından belli bir tertip sistemi gözetilmemiştir. Bu durumu özelde beyitlerin anlam bütünlüğü, genelde ise şiirin sahip olduğu vezin ve kafiyeyle açıklamak mümkündür. Bazı beyitlerde bir, bazılarında ise birden fazla sayıda değişkenlik gösteren yer isimlerine rastlanmaktadır:

***Kara tağ** olsa tayanmaz gāzab-ı pādīşehe
Kuvvet-i āteş-i qahrı eridür sindānı* (b. 78)

***Çin** ü **Māçin** ile ger **Kābil** ü **Hind** ü **Sinde**
Beñzedür ise haṭā ide **Haṭā** ḥāḳānı* (b. 19)

İzzet Efendi'nin bilâdiyyesinde dikkatleri çeken bir başka husus da birden fazla bölge veya yer isminin yer aldığı beyitlerde mevki olarak birbirine yakın olan yerlerin seçilmiş olmasıdır. Bu duruma Balkanlardaki Yenikale, İsmail, Kili, İbrail ve Akkırman'ın zikredildiği beyit ile bugün için Suriye, Filistin-İsrail topraklarında yer alan Hille, Hama, Humus, Kudüs ve Halilürrahman'ın zikredildiği beyitler örnek olarak gösterilebilir:

***Yeñi kal'**asını seyr itmege **İsmā'**ilüñ
Virürüz **Kiliyi İbraili Akkirmānı*** (b. 67)

*Sofçadur **Hille Hama** ile **Humuşuñ halkı**
Görmege **Ḳudse** gider cāy-ı **Ḥalīl Raḥmānı** (b. 45)*

Bilâdiyye türünde tanzim edilen metinlerde amaç olarak daha çok yerleşim yerlerinin isimleri ön planda tutulduğu için bu yerlerin sahip olduğu kendine has özelliklerden pek bahsedilmemiştir. İzzet Efendi de bilâdiyyesinde bu genel temayüle uymakla birlikte zaman zaman yerleşim yerlerinin dikkatleri çekebilecek bazı özelliklerine değinmekten geri durmamıştır.

Moskova şehrinde kış aylarında soğukların çetin geçmesinden dolayı kürklerin kıymet olarak pahalıya satılması, Fağfur diyarının kâse ve fincan imalatı bakımından şöhret tutması, Bükreş ve Yaş şehirlerinin İstanbul'a tahıl ambarlığı yapması; Yenihisar ve Trabzon'un fındık, Sinop'un elma, Rize'nin ise keten üretiminde ön plana çıkması şairin bu meyanda beyitlerde dikkat çektiği özelliklerden birkaçıdır:

*Moskovuñ şehri soğuk oldığıçün kışlarda
Kürki kıymetli şatar ḥaylice bâzırgānı (b. 87)*

*Buña benzer nesi var memleket-i Fağfuruñ
Ṭotalum olmış anuñ kâse ile fīncānı (b. 20)*

*Bükreş ü Yaş iki kilâridur İstānbuluñ
Venedik şehrine terciḥ iderüm Boğdānı (b. 85)*

*Nīk ḥiṣār gerçi Ṭarabzūn güzeli fındıççı
Sīnab elması ruḥı cismi Rize kettānı (b. 55)*

Bursa, eski hükümdar ve evliyalar merkezi olmasının yanında aynı zamanda arifleri bol bir yerdir. Arnavutlar çalışkan insanlar olup genellikle İstanbul hamamlarında iş görmektedirler. Akka, Sayda, Yafa ve Antep halkından padişaha isyan eden görülmemiştir. Girit, İstanbul'un seddi konumunda olduğu gibi cümle halkı da devlete sadakat içindedir. Boğaz Kalesi ve Gerede ise padişaha muhalif olanlar için zindan olarak kullanılan yerlerdir:

***Burusa** oldu qarārgāh-ı mülük-ı eslāf
Evliyā meskenidür çoğdur anuñ 'irfānı (b. 48)*

***Arnavud** şehri ahālisi olur kār ehli
Girer İstānbuluñ ḥammāmına hep ḥübānı (b. 69)*

*'Akka vü **Sayda Yafa** ile 'Ayıntāb halkı
Eylemez ḥiç birisi pādīşehe 'iṣyānı (b. 43)*

***Ḳandiye Hanya Girid** seddidür İstānbuluñ
Devlete şādıḳ olur cümlesinüñ merdānı (b. 70)*

*Şāh-ı zī-şāna muḥālif olana cāy-ı qarār
Ya **Boğaz kal'ası** yaḥud **Gerede** zindānı (b. 98)*

Bilâdiyyelerde belde adları, tevriyeli kullanımlarının dışında eğilip bükülerek yazımı benzeyen kelimeler olarak da kullanılmıştır. Yani kelimelerin yalnızca uzak anlamları değil benzer yazılan kelimelerin ya da sesletimi benzer kelimeler ile söz öbeklerinin anlamları da kullanılmıştır (Karacasu 2007: 268-69). Şairlerin bu tür kullanımlarda tercih ettikleri yöntem, kelimelerin yazılışları ile okunuşları arasındaki çağrışım ilgisinden hareketle farklı bir anlama işaret etmeleridir. Bu ise

genellikle Arap alfabesiyle yazılmış bazı kelimelerin farklı şekillerde okunmaya imkân vermeleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Kaplan 2019: 52).

İzzet Efendi de yer isimlerinin Arap alfabesiyle yazılışlarının farklı şekillerde okunmaya müsait oluşlarının sağladığı bu imkânlardan mümkün olduğunca istifade etme yoluna giderek eserine renk katmasını bilmiştir.

Aşağıdaki beyitlerde altı çizili ve koyu yazılan kelime ve kelime gruplarından Arap alfabesiyle yazılmış olan “sî rûz, Siroz”; “arz-ı Rûm, Erzurum”; “mûra, Mora”; “varına ise Varna” olarak okunmaya müsait şekilde kullanılmıştır:

Pek Selânik böregi ra‘şe tutar Arnavudı
*Kıışda **sî-rûze** gelürse geçemez Balkanı* (b. 68)

Üsküdâr u Galağa ile ber-â-ber tutmam
***Arz-ı Rûm** ile Gümüşhâneyi Erzincanı* (b. 53)

Belde-i sâ‘ireyi buña müşâbih kıılmağ
***Mûra** teşbih gibidür ‘aynı ile şîrânı* (b. 58)

*Bağmayuz biz **varına** yoğına bu dünyânun*
Hağ muqîm ide Selîm Hân-ı kerîmü ‘ş-şânı (b. 97)

Yukarıda da ifade edildiği gibi bilâdiyye türünde yazılmış olan manzumelerde ortak bir özellik olarak karşımıza çıkan hususlardan biri de bu metinlerde kelimelerin birden fazla anlama gelecek şekillerde yani tevriyeli kullanılmalarıdır. Hâliyle bu türden kullanımlara İzzet Efendi’nin bilâdiyyesinde de tesadüf edilmektedir.

Aşağıdaki beyitlerde karşımıza çıkan “yeñice, uşşâk, ana tolı, tîre, aydın, bu dîn” ve “çıldır” kelimeleri hem sözlük anlamlarıyla hem de yer isimlerini çağrıştıracak şekilde tevriyeli kullanımlarıyla şairin bu türden sergilediği hünerlerden birkaçıdır:

*Yeñice çıkdı duhâni felege ‘**uşşâk**un*
*Yüregi dâğlıcadur **Ana tolı** şun fîncanı* (b. 49)

*Tîrelenmez gözi **aydın** olur elbet anun*
‘Toldıran hâk-i reh-i şâh ile sürmedanı (b. 50)

*Şıkdı bir şüfî **bu dîn** tekye-i ‘Uşşâkide*
***Çıldır**ı yazdı görüp nâz ile maħbûbânı* (b. 72)

Birbirleriyle anlam münasebeti olan kelimelerin bir arada kullanılmalarıyla oluşan tenasüp, klasik Türk şiiri geleneğinde şairler tarafından en çok tercih edilen edebî sanatlardan biridir. Bu geleneğin bir temsilcisi olarak İzzet Efendi de bu edebî sanatın sunduğu imkânlardan istifade etmeyi ihmal etmemiştir. Şair bunu yaparken hem eserine çeşni katmış hem de okuyucuyu kelimelerin büyüdü dünyasında zevkli bir seyahate çıkarmasını bilmiştir.

Aşağıdaki beyitte “Cihan padişahı av için Tavşanlı ile Kuş Adası’na çıksa kuşları bir zağara aldırır.” diyen şair, avcılıkla ilgili olarak “sayd, tavşan, kuş, murgan” ve “zağar” kelimelerini bir arada kullanmıştır:

Şayda Tavşanlı ile Kuş atasına çıksa
Aldırur bir Zağara şâh-ı cihân *murğânı* (b. 51)

“Yılanlı şehrinin halkı akrep zehri gibidir. Onun bir topunun (zehrinin) keskinliği engerek yılanına bedeldir.” anlamına gelen beyitte ise “niş, akrep, yılan, mâr” ve “ef’î” kelimeleri anlamca tenasüp ilişkisi içindedir:

Niş-i ‘akreb gibidür şehri-ı ilanlı halkı
Mâr-ı ef’îye bedeldür bir alay bürrânı (b. 77)

Bu tarz kullanımlara verilebilecek bir başka örnek de “Bütün düşmanlar semender gibi ateşe yansın. Hak cehennem ateşini (onlara) mekân etsin.” denilerek “ateş, yan-, semender, nâr, cehenennem” ve “nîrân” kelimelerinin bir arada kullanıldığı aşağıdaki beyittir:

Âteşe yana semender gibi cümle a‘dâ
İde Hağ nâr-ı cehennemde mekân nîrânı (b. 81)

3. Metin

Kaşide-i ‘İzzet Yamağ-ı Mühürdâr der-Ta‘dâd-ı Esmâ-i Büldân der-Sitâyîş-i Sultân Selîm

fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilün

1. Yümn ü tevfiğ ile ta‘dâd ideyüm büldânı
Ola Sultân Selîm ile anuñ ‘unvânı
2. Ferdî-i Mar‘aşî bir vaqt ile ta‘dâd itmiş
Koymamış şî‘rine ‘aşrında olan hâkâmı
3. Bir kaşide ola evşâf-ı şehândan ‘arî
Cism-i bî-rûh gibidür kimse begenmez anı
4. Şâ‘ir oldur ki kaşâyidlerüñ ‘unvânında
Vaşf ide şânına şâyeste şeh-i devrânı
5. Ol kadar vaşf ideyüm rif‘at-ı şânını şehüñ
Yidi eflâki degül öte geçe keyvânı
6. Zıll-ı Hağdur irişür anlara feyz ü ilhâm
Şeyh-i ekber dimiş aqtâbdan olur şâhânı
7. Hağ Te‘âlâ bize bir pâdişeh ihsân itmiş
Şâhibü’s-seyf-i kalem mağz-ı ‘inâyet kânı
8. Fârisü’l-hayl-i hüner pâdişeh-i dâdver
Mağhar-ı feyz ü zafer kalbi dağı nûrânı
9. ‘İlm ü ‘irfân u sühan-dân aña dâd-ı Hudâ
Remy-i tîr ile tûfeng mevhibe-i Rabbânı

10. Desti miftâh-ı defâyinle künûz-ı ihşân
Rağş-ı iqbâli geçüp cümle selef şâhânı
11. Nüşha-i fazl u hüner zât-ı hümâyûnı anuñ
Görmedi çeşm-i cihân böyle şeh-i ‘irfânı
12. Anı vaşf eylemeyüp ya kimi vaşf eyleyeyüm
Vaşf ider şâ‘ir olan pâdişeh-i zî-şânı
13. Âl-i ‘Osmâna zevâl virmeye Mevlâ dâ‘im
Rub‘-ı meskûna degin cârî ola fermânı
14. Pâdişâhâna olup şeh-i **Sitânbül**da muķîm
Belde-i tayyibedür bir şehir olmaz şânı
15. Âl-i ‘Osmân iledür şeh-i Sitânbûla şeref
Şeş-cihât içre anuñçün yok anuñ aķrânı
16. Bâ-ħuşuş anda ola **Mekke Medîne** şâhı
Maşrık u **Mağrîbe** terciħ olur elbet şânı
17. Saltanatla ola Sultân Selîm anda muķîm
Ėak ĖaĖalardan emîn eyleye her dem anı
18. Bir yire gelse **Ėaleb Mısr** ile **Şâm** u **Bağdâd**
Şehr-i **İstânbula** hem-tâ olamaz bünyânı
19. **Çîn** ü **Mâçîn** ile ger **Kâbil** ü **Hind** ü **Sinde**
Beñzedür ise ĖaĖâ ide **ĖaĖâ** Ėaķânı
20. Buña benzer nesi var memleket-i **Fağfûr**uñ
Ėotalum olmuş anuñ kâse ile fîncânı
21. Ėadri efzûndur anuñ **Hinde Cihân-âbâda**
Niçe **Bengâle**ye terciħ ide Hind şâhı anı
22. Var mıdur **BelĖ** ü **Buğârâ**da nazîrin görmiş
Böyle bir şeh-i mu‘allâ vü metîn bünyânı
23. Bu Ėalâvet ‘acebâ var mı **Semerķand**da dağı
Ėandehâr ile **Bedeğşâna Revân**dur şânı
24. Resmini görse eger Ėâfîz-ı **Şîrâzî** anuñ
Rükn-âbâd ile vaşf itmez idi **İrânı**
25. Buña beñzer ‘Acemüñ var mı müferriħ şehri
Seyr idenden şoralum **Tebrîz** ile **Kâşânı**

26. **İşfahân**uñ da bunuñ gibi maķâmı var mı
Yok ‘**Aşırân** u **Nişâbûr**da bu rûhânı
27. Bir kireç-hânedür İstânbula nisbet **Horasân**
Tahtgâh eylemiş anı ‘**Acemistân** hânı
28. Nice teşbîh idelüm **Erdebil** ile **Lâhörn**
Pek haķâdur buña beñzer dimek **İşfahânı**
29. Görse bir kerre ‘Acem şâhı **Ferah-âbâdı**
Üste virürdi nihâvend ile **Şirvânı**
30. **Ķâzî-köy**ine eger gelse idi Beyzâvî
Anda tefsîre şürü‘ ider idi Ķur’ânı
31. Görseler medresesin Seyyid ile Sa‘de’-d-dîn
İstemezler idi belde-i **Teftazânı**
32. **Tûsı** terk eyler idi görse eger Firdevsî
Seyr-i İstânbula gelsün var ise iz‘ânı
33. Mîr Üveysoğlı eger görse bu İstânbulı
Bir pula almaz idi memleket-i **Ağvânı**
34. Fâ’ide eyler idi şâh-ı ‘Acem şübhe mi var
Ger degişseydi **Ķâğıd-hâne** ile **Cürcânı**
35. **Çaldıran** cengini güş eyleyeli şâh-ı ‘Acem
Yâd ider seyf-i Selîm [ü] Süleymân Hânı
36. **Çamlıca** bāğı şafa ehline dāğ üsti bāğ
N’eylerüz bāğı olan ũlke-i **Dāğıstânı**
37. Şanki bir beldesidür **Kũfe** ‘**Irak** ile **Hicâz**
Ķulle Bāğçesi deger **Özbek** ile **Geylânı**
38. ‘**Arabistân** u **Habeş** mũlk-i **Yemen** tâ’ifesi
Āl-i‘ Oşmâna ne mũmkin ideler tuğyânı
39. Ne **Diyârbekr** ü **Muşũl** ne uyar **Başra** aña
Vardur İstânbuluñ anlara hezâr rüçhânı
40. Görmemiş kimse bunuñ gibi hemân hısn-ı haşîn
Neşr olur anda ‘adâletle şehũñ fermânı
41. **Mar’aş** u **Rakķa** ‘**Azez** ile **Kilis Kũrdistân**
İçlerinde bulunur ehl-i hũner ‘irfânı

42. İder **Antakiye**nün halkı müsâfirden abâ
Olsa Mûsâ-yı Kelîm ile Hızır mihmânı
43. ‘**Akka** vü **Şayda Yafa** ile ‘**Ayıntâb** halkı
Eylemez hiç birisi pâdişeh ‘işyânı
44. **Adana** ile **Misis** bir taş aḥûrı yirdür
Şanki **İstânbu**lun anlar bir **Öküzlîmân**
45. Şofçadur **Hille Hama** ile **Humuşu**n halkı
Görmege **Ḳudse** gider cāy-ı **Ḥalîl Raḥmân**
46. **Ḳonyan**un var şerefi Ḥazret-i Mevlânâdan
Ḳaraman hâcîları ‘ucb u riyânun kânı
47. **Eski şeh**rün yirine **yeñi şehir** olsa binâ
Yine andan şeref-efzâ olur **Oḳ Meydân**
48. **Burusa** oldı qarârgâh-ı mülük-ı eslâf
Evliyâ meskenidür çoḳdur anun ‘irfânı
49. **Yeñice** çıḳdı duḥânı felege ‘**uşşâk**un
Yüregi dâḡlıca **Ana tolu** şun fincânı
50. **Tîre**lenmez gözi **aydın** olur elbet anun
Ṭoldıran ḥâk-i reh-i şâh ile sürmedânı
51. **Şayda Tavşanlı** ile **Ḳuş atasına** çıḳsa
Aldırur bir **Zaḡara** şâh-ı cihân murḡânı
52. **Ḳara Hişârda** afyönü yidi tiryākî
‘Ayb olunmaz hezeyân söylese var buḡrânı
53. **Üsküdâr** u **Ḡalaṭa** ile ber-â-ber tutmam
Arz-ı Rûm ile **Gümüşhâne**yi **Erzincân**
54. **Ḳarş** ile **Ḳaş Ahışa** ile **Oltı Bayburd**
Şehr-i **Sitânbula** nisbetle kiracı ḥânı
55. **Nîk hişâr** gerçi **Ṭarabzûn** güzeli fındıḳçı
Sînab elması ruḥı cismi **Rize** kettânı
56. Yedi iḳlîmde yoḳ böylece **Hısn-ı Manşûr**
Seyr idenler didiler **Tiflis** ile **Kâşân**
57. Görmedi çeşm-i cihân böyle bir a‘lâ şehri
Hıfz-ı şâhî ile maḥfûz ola her bir yanı

58. Belde-i sâ'ireyi buña müşâbih kılmak
Mûra teşbîh gibidür 'aynı ile **şîrânı**
59. Ne kadar **Bahr-ı siyâh Aq deñize Azaka**
Rütbesi bahr-ı muhîf ile geçer 'ummânı
60. Görmedi çeşm-i felek Rûm u 'Acemde mişlin
Böyle bir şehir-i mu'allâ vü metîn bünyânı
61. Naşş-ı dîvârına Erjeng ile Behzâd mâ'il
Resm-i elvân ile **sivâsına** hayrân Mânî
62. Şehr-i İstânbulı faşl iline vir **tokatı**
Bir nice sille-şümâr olmaya hiç pâyânı
63. Var ise mişlini görmüş **kefeden** yağ içsün
Nice teşbîh idelüm biz **Kırımı koşşanı?**
64. Revnakı **Bâğçeserâyı** buña beñzer mi 'aceb
Yegdür İstânbuluñ andan yine bir büstânı
65. Zümresinden niçe Rüstem gibi merdâne çıkar
Vaşf iderler **Abaza Çerkes ü Gürcistânı**
66. Böyle bender şehir olmaz **Hotin ü Bosna Vidin**
Şhr-i İstânbuluñ anlar olamaz bir yanı
67. **Yeñi kal'** asını seyr itmege **İsmâ'îlün**
Virürüz **Kiliyi İbraili Aşkirmânı**
68. Pek **Selânik** böregi ra'şe tutar **Arnavudı**
Kışda **si-rûze** gelürse geçemez **Balkanı**
69. **Arnavud** şehri ahâlîsi olur kâr ehli
Girer İstânbuluñ hammâmına hep hübânı¹⁴
70. **Çandiye Hanya Girid** seddidür İstânbuluñ
Devlete şâdık olur cümlesinüñ merdânı
71. Şanki bir beldesidür **İştib ü Üsküb Ruscuq**
Ben değişmem hele **Bulgarlıya Tutrakanı**
72. Şıkdı bir şüfî **bu dîn** tekye-i 'Uşşâkîde
Çıldırıyazdı görüp nâz ile maḥbübânı

¹⁴ Vezin aksamaktadır.

73. Şofçaya **şofya** gerek **kaplucada** ide şafâ
‘İyd-ı adhiyyede kavurma yapa kurbânı
74. Mâlikâne ideli buzcu başı **Karlı ilin**
Kara başdurdu **karasıyla kara hürmânı**
75. **Tuna yalısı Edirne Gelibolıyla Keşân**
Virür İstânbula buğda vü daķık ü nânı
76. Dar olur ise eger ev anı şat al **bol evi**
Senevî manşıba bakma var ise imkânı
77. **Nîş-i** ‘akreb gibidür şehr-i **ılanlı** halkı
Mâr-ı ef’îye bedeldür bir alay bürrânı
78. **Kara tağ** olsa tayanmaz ğazab-ı pâdişeh
Kuvvet-i âteş-i kahrı eridür sindânı
79. **Kara bağı** gözine bağlaya cümle a‘ dâ
Kara şu ile ola dideleri **zulmânı**
80. Devlet-i sâ’irenüñ var ise şehrinde şafâ
Cümlesinden yine hoşdur **Sakızuñ** hübânı
81. Âteşe yana **semender** gibi cümle a‘ dâ
İde Haķ nâr-ı cehennemde mekân nîrânı
82. **Kızıl elmaya** müşâbih olur **engürü** anuñ
Bir **manastırı** deger cümle **Firengistânı**
83. **Portakalı** var ise millet-i ‘İsânüñ eger
Hoş gelür **İzmirüñ** andan yine bir rümmânı
84. **İngilizle Felemenk Lehle Fıransa** şehri
Sûķ-ı İstânbula güyâ çuķacı dükkânı
85. **Bükreş ü Yaş** iki kilârıdır İstânbuluñ
Venedik şehrine terciħ iderüm **Boğdânı**
86. Zümre-i **Nemçe Macarla Alaman Rîm Papa**
Cümlesinden yine hoş **Kırk kilisâ** ruhbânı
87. **Moskovuñ** şehri soğuk oldıģün kışlarda
Kürki kıymetli şatar hayl’ce bâzîrgânı
88. **Ermeni Rûm** ile **Bulğar Cenevizle Hırvat**
Şanki **Şamşûn** gibidür cümlesinüñ iz‘ânı

89. Bâzârı uyğun idi bozdı **Tâtâr bâzârı**
Bir **Qırım** tâzesi şayda var iken imkânı
90. Ba‘ d-ezîin hayr du‘ â eyleyelüm hâkâna
Qudsiyân ola anuñ cümle icâbet-ıñı
91. Gelmedi böyle şeh-i nükte-şinâs sâbıqda
Şâ‘ irân aña şatar **Akmeşe**-i ‘ irfânı
92. Çok zamân irmiş idi kâle-i ‘ irfâna kesâd
Qıymet-i dürr-i hüner bulmuş idi noqşânı
93. İ‘ tibâr itdi ‘ inâyetle metâ‘ -ı sühâna
Haşre dek söylenür in‘âm ile nâm u şânı
94. Luţf-ı şâhânesinüñ şükkrine kâdir degülem
İ rişür bu kulına fâşilasuz ihsânı
95. Dâsitânü’s-senede nâmı Selîm-i şâliş
Cüd u ihsân ile hiç gelmedi bir akrânı
96. Şâh-ı **İskendere** terciḥ olunur şad rütbe
Hâdim-i beyt-i Hudâdur o ise **Yunanî**
97. Baqmayuz biz **varna** yoğına bu dünyânıñ
Haq muqîm ide Selîm Hân-ı kerîmü’ş-şânı
98. Şâh-ı zî-şâna muḥâlif olana cây-ı qarâr
Ya **Boğaz kal‘ ası** yaḥud **Gerede** zindânı
99. ‘ İzzetâ sen bu kadar ma‘rifete **cidde** göre
Himmet-i şâh ile geçmek gerek hep akrânı
100. Şevket ü ‘ ömrini efvün ide Hallâk-ı cihân
Salṭanat ile ziyâd ola bülend eyvânı
101. Zîr-i hükminde ola cümle bilâd-ı emşâr
Rub‘ -ı meşkûna degin nâfiz ola fermânı
102. Dere idüp himmet-i hâkân ile yüz üç beyte
Heft iqlîmde mevcûd iki yüz büldânı

Sonuç

İzzet Efendi, 18. yüzyıl divan şairlerinden olup hayatı hakkında eldeki bilgiler, şimdilik nerede olduğu bilinmeyen *Dîvân*'ından hareketle tespit edilebilenlerle sınırlıdır. III. Mustafa, I. Abdulhamid ve III. Selim'in saltanat dönemlerinde hayat süren İzzet, 1212/1797-98 yılında vefat etmiştir. Devrin devlet adamları -özellikle de III. Selim- için yazdığı manzumelerle şöhret bulduğu bilinen şairin şimdiye kadar bilinen en tanınmış manzumesi, Fenni'nin sahil-nâmesine nazire mahiyetinde kaleme aldığı manzumedir.

Şairin İstanbul Boğaziçi'ndeki iskele ve yerleşim yerleri hakkında yazdığı bu manzumesinin dışında bu çalışmanın da konusunu teşkil eden ve daha çok Osmanlı coğrafyasındaki yerleşim yerlerini konu edindiği bilâdiyye türünde bir manzumesi daha bulunmaktadır. Daha önce Arayıcızâde Hüseyin Ferdî, Derviş Ömer Efendi, Fasîhî, Zihnî Efendi, İştibâ Ahmed Efendi, Mecdî, Lutfî ve Priştineli Vâsık'ın tercih ettiği bu türde kaleme alınan diğer manzumeler gibi İzzet Efendi de bilâdiyyesini kaside nazım şekliyle ve 102 beyit olarak tanzim etmiştir. Şairin manzumedeki eserinin 103 beyit olduğunu söylemesine rağmen şimdilik eldeki tek nüshada bir beyit eksiktir. Mecdî'nin bilâdiyyesi dışındaki diğer bütün bilâdiyyeler gibi remel bahrinin “*fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün*” kalıbıyla yazılmış olup mürdef kafiyeye sahiptir.

İzzet Efendi, bu manzumedeki dünyanın dört bir tarafından belde, şehir, bölge ve ülke gibi 200 civarında yer ismini çeşitli anlam ilgileri içinde zikretmiştir. Şair, diğer bilâdiyye sahibi şairler gibi yer adlarının söz konusu edildiği kelime ve ibareleri tevriyeli kullanmakla kalmamış aynı zamanda bunları Arap harfleriyle yazılışları ile okunuşları arasındaki çağrışım ilgilerinden hareketle farklı bir anlama gelecek şekilde kullanmıştır. Ancak diğer bilâdiyye metinlerinde de karşımıza çıkan bu ortak özellik dışında, zikredilen yer isimlerinin büyük oranda İstanbul ile ilişkilendirilerek mukayeseye tabi tutulması bu manzumeyi diğerlerinden farklı kılmaktadır. Yapılan mukayeseler ise İstanbul'un sahip olduğu tabii, tarihî ve coğrafi özellikler üzerinden yapılmış ve hepsinde de bu şehrin üstünlüğüyle sonuçlanmıştır.

Kasidede yer isimleri zikredilirken belli bir tertip sistemi gözetilmemiştir. Özeldi beyitlerin anlam bütünlüğü, genelde ise şiirin sahip olduğu vezin ve kafiyenin şairi bu duruma mücbir bıraktığı söylenebilir. Bazı beyitlerde bir, bazılarında ise birden fazla sayıda değişkenlik gösteren yer isimlerine yer verilmiştir. Beyitlerde dikkatleri çeken bir başka husus da birden fazla bölge veya yer isminin zikredildiği beyitlerde mevki olarak birbirine yakın yerlerin seçilmiş olmasıdır.

Bilâdiyye türünde tanzim edilen metinlerde amaç olarak daha çok yerleşim yerlerinin isimleri ön planda tutulduğu için bu yerlerin sahip olduğu kendine has özelliklerden pek bahsedilmemiştir. İzzet Efendi de bilâdiyyesinde bu genel temayüle uymakla birlikte zaman zaman yerleşim yerlerinin sahip olduğu bazı özelliklere değinmekten geri durmamıştır.

Sonuç olarak bu çalışmayla şimdiye kadar varlığı bilinmeyen ancak sahip olduğu muhtevası, renkli üslubu ve kendine has özellikleriyle dâhil olduğu edebî türün güzel bir örneğini teşkil eden 18. yüzyıl şairlerinden İzzet Efendi'nin bilâdiyyesi ilim âleminin istifadesine sunulmuştur. Böylece sınırlı sayıda örnekleri bulunan bilâdiyye türüne ait yeni bir örnek daha tespit edilmekle kalınmamış, şekil ve muhteva itibarıyla bu türün sahip olduğu özelliklerin tespitine matuf daha sağlıklı ve daha sağlam bir değerlendirmelere zeminin oluşmasına katkı sağlanmıştır.

Kaynakça

- Akbayar, N. (2001). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aksoyak, İ. H. (2016). “Fezullah Efendi’nin Mesâ’iri ile Lutfi’nin Ferdî’nin Bilâdiyyesi’ne Zeyli”, *Söylenmemiş Sözler*, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 245-258.
- Aydoğdu, O. (2009). “İstanbul Hakkında Bilinmeyen Bir Mesnevi: İstanbulnâme”, *Turkish Studies*, Volume 4/7 Fall, s. 158-186.
- Baysun, M. C. (1950). *Boğaziçi İskelelerine Dair Bir Kaside: İzzet Efendi’nin Sahilnamesi*, İstanbul: T.T.O.K. İstanbul Sevenler Grubu Neşriyatı.
- Çakır, M. (2010). “Bilinmeyen Bir Bilâdiyye Metni: Mecdî ve Bilâdiyyesi”, *Journal of Turkish Studies*, Sayı 34/I, s. 173-82.
- Çapan, P. (2005). *Mustafa Safâyî Efendi, Tezkîre-i Safâyî (Nuhbetü’l-Âsâr Min Fevâ’idü’l-Eş’âr)*, Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2011). *Ansiklopedik Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Efe, Z. (2019a). “Müellifleri Meçhul İki Şehrengiz: Üsküp ve Budin Şehrengizleri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 23, s. 271-314.
- Efe, Z. (2019b). “Kâmî ve Revan Şehrengizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 66, s. 108-123.
- Eroğlu, S. (2008). “Türk Edebiyatında Miyâhiyye Türüne Bir Örnek: Hâsib Efendi’nin Miyâhiyyesi”, *Uludağ Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 9, Sayı 15, s. 429-439.
- Kalpaklı, M. (1995). “16-17. Yüzyılda Mahalle ve Semt Adları, Kâmî’nin Lügazi”, *İstanbul Dergisi*, Sayı 14, s. 42-45.
- Kaplan, Y. (2015). “Klasik Türk Edebiyatında Sahil-nâmeler ve Derviş Hilmî Dede’nin Sahil-nâmesi” *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 2, Issue 2, s. 148-159.
- Kaplan, Y. (2016). “Klasik Türk Edebiyatında Bilâdiyyeler ve Zihnî Efendi ile İştibî Ahmed Efendi’nin Bilâdiyyeleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, s. 102-124.
- Kaplan, Y. (2017). “Lale Devri İstanbul’unda Padişah Bahçelerini Anlatan Manzum Bir Eser: Hıfzî ve Mesâir’i”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, s. 308-330.
- Kaplan, Y. (2019). “Priştineli Vâsık ve Bilâdiyyesi”, *Studies Of The Ottoman Domain*, Cilt 9, Sayı 17, s. 43-68.
- Kaplan, Y. (2020). “*Seyyid Yahyâ Vâkıf Efendi ve Halep Menzil-nâmesi*”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, Volume 6, Issue 2, s. 213-231.
- Karaca, D. (2018). *Türk Edebiyatında Şehr-engizler “Şehirler ve Güzeller”*, Malatya: İnönü Üniv. SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Karacasu, B. (2007). “Türk Edebiyatında Şehrengizler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, s. 259-313.
- Karacasu, B. (2010). “Esmâ-yı Bilâd-ı Ferdî: Kurnaz Yayımına Katkı”, *Journal of Turkish Studies*, Sayı 32/I, s. 257-73.
- Kurnaz, C. (2007). “Arayıcızâde Hüseyin Ferdî ve Derviş Ömer Efendi’nin Bilâdiyyeleri”, *Divan Edebiyatı Yazıları*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 230-31.
- Kut, G. (2010). “İstanbul Tekkelerine Ait Bir Kaynak: Dergeh-nâme”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları II, Acâ’ibü’l-Mahlûkât* (Haz. Fatma Büyükkarcı Yılmaz), İstanbul: Simurg Yayınları, s. 171-202.
- Mecmû’a-i Eş’âr*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3494.

Özkılınç, A. vd. (2013). *Osmanlı Yer Adları-I (Rumeli Eyaleti 1514-1550)*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Tıǧlı, F. (2007). “Klâsik Türk Edebiyatında Şehrengiz Çalışmaları Hakkında Bibliyografya Denemesi”, *Turkish Studies*, Volume 2/4, s. 763-70.

Turan, L. (2011). “İstanbul Dergâhları Hakkında Bilinmeyen Bir Eser: Lutfî'nin Hânkâh-nâmesi”, *Türkbilig*, Sayı 21, s. 22- 48.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 135-144, OCAK – 2021

Makale Gönderme Tarihi: 17.11.2020 Kabul Tarihi: 25.12.2020

DÖRT İSİM, BİR KİTAP:

*MİFTÂHU'N-NÛR VE HAZÂİNÜ'S-SÜRÛR**

Four Name, One Book: Miftâhu 'n-Nûr ve Hazâinü 's-Sürûr

Zahide PARLAR**

ÖZ

Eski Anadolu Türkçesi döneminde uzmanlık alanı olarak göz hastalıklarını ele alan ve özel olarak bu konuda yazılmış tıp yazmalarının sayısı fazla değildir. Bu yazmalar arasında, yazıldığı dönemde ve sonrasında çokça okunup istinsah edilen *Miftâhu 'n-Nûr ve Hazâinü 's-Sürûr* adlı eser önemli bir yere sahiptir. XV. yüzyılın önemli göz hekimlerinden biri olan Mü'min b. Mukbil Sinobî tarafından yazılan bu eserin bilinen sekiz nüshası mevcuttur. Bu makale kapsamında, bu önemli tıp yazmasının tespit edilen dört yeni nüshası hakkında bilgi verilecek ve bu nüshalar tanıtılmaya çalışılacaktır. Kataloğlarda dört farklı isimle (*Miftâhu 'n-Nûr ve Hazâinü 's-Sürûr*, *Kitābu Emrāzi 'l- 'Ayn*, *Kitāb-ı Kehhāl-nāme-i Nurü 'l-Uyûn*, *Vasiyyetnāme-i Kehhālın*) kaydedilen bu yeni nüshalar değerlendirilirken tıp yazmaları üzerine yapılacak çalışmalarda nüsha tespitinin önemi ve tespit aşamasında dikkat edilecek hususlar üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Miftâhu 'n-Nûr ve Hazâinü 's-Sürûr, Mü'min b. Mukbil Sinobî, Oftalmoloji, Göz Hastalıkları, Tıp Yazmaları, Eski Anadolu Türkçesi.

ABSTRACT

There are not many medical manuscripts written specifically on this subject that deal with eye diseases as an area of expertise in the Old Anatolian Turkish period. Among these manuscripts, *Miftâhu 'n-Nûr and Hazâinü 's-Sürûr*, which are widely read and retained, have an important place. Written by Mü'min b. Mukbil Sinobî, one of the most important ophthalmologists of the 15th century, there are eight known copies of the work. Within the scope of this article, information will be given about the four new copies of this important medical manuscript and these copies will be tried to be introduced. In addition, the importance of the determination of copies will be mentioned in the studies on medical manuscripts and the issues to be considered during the determination phase will be emphasized.

Keywords: *Miftâhu 'n-Nûr ve Hazâinü 's-Sürûr*, Mü'min B. Mukbil Sinobî, Ophthalmology, Eye Diseases, Medical Manuscripts, The Old Anatolian Turkish.

Giriş

Anadolu Selçuklu Devleti zamanında bilim dilinin Arapça oluşu sebebiyle XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu Türk tıbbında, telif ve tercüme eserlerin yazılması ağır aksak giderken Beylikler döneminde, özellikle Candaroğulları, Germiyanoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları ve Osmanoğulları Beyliklerinde önem kazanarak hızlanmış, birçok eser Türkçeye kazandırılmıştır (Keskinbora-Başagaoglu, 2010, s. X). Türk dili tarihi içerisinde Eski Anadolu Türkçesi dönemi olarak adlandırılan bu devrede yazılan eserler arasında tıpla ilgili olanlar ayrı bir öneme sahiptir. Bu eserler hem dönemin dil özelliklerini yansıtır hem de devrin tıp ve hekimlik anlayışı ile tedavi

* Bu çalışmanın oluşum sürecinde yol gösteren ve makalenin başlığını öneren Prof. Dr. Hasan Kavruk ile makaleyi değerli yorumlarıyla geliştiren Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekaya'ya teşekkür ederim.

** Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: zahide.parlar@inonu.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4616-9579>

usulleri hakkında tarihî bilgilere ulaşmamızı sağlar. Ayrıca Türkçenin bilim dili olma sürecinin değerlendirilmesine olanak verir.

Göz hastalıkları ve tedavisi, tıpta uzmanlık niteliği kazanan hemen hemen ilk alanlardandır ve araştırmaları yönünden çok erken tarihlerde başarı gösteren bir konu olmuştur (Keskinbora-Başagaoglu, 2010, s. VII). İslam tıbbının XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki temsilcisi olan Selçuklular ve Osmanlı döneminde kehhalliğin (göz hekimliği) önemli bir meslek olduğu ve darüşşifalarda göz hekimlerinin bulunduğu, darüşşifa vakfiyelerinden öğrenilmektedir (Bayat-Okumuş, 2004, s. 38-39). İslam-Türk tıbbi içerisinde hakkında en fazla bilgi verilen ve müstakil eser yazılan disiplini 'göz'le ilgili olarak XIV-XV. yüzyıl Türkçe tıp yazmalarının birçoğunda ya kitap içerisinde bir bölüm ya da müstakil bir kitap hâlinde birçok bilgi verilmiştir (Güven, 2012, s. 6).

XV. yüzyılın önemli göz hekimlerinden olan Mü'min b. Mukbil Sinobî'nin *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr* [Nurun Anahtarı ve Sevincin Hazine] adlı eseri müstakil olarak göz hastalıklarını konu alan eserler arasında önemli bir yere sahiptir. Mü'min b. Mukbil Sinobî'nin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. *Osmanlı Müellifleri*'nde verilen bilgilere göre Mü'min b. Mukbil Sinobî, Sinoplu olup Sultan II. Murad (1421-1444, 1446-1451) devri önemli hekimlerinden birisidir. 841 [1437-38] tarihli beş makaleden oluşan *Zâhire-i Murâdiyye* adlı Türkçe bir eseri vardır. Göz hastalıklarına dair ise sekiz makale ve yüz on baptan oluşan *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr* adlı eseri mevcuttur. Bunun da birer nüshası İstanbul ile Manisa'da Muradiye Kütüphanelerinde bulunmaktadır (Tahir, 2016, 3. cilt, s. 1207). Kaynaklarda verilen bilgiler, müellifin eserinin başında kendi adını vermesi ve eseri kimin adına yazdığını belirtmesinden ibarettir. Eserlerinin yazılış ve istinsah tarihleri hakkında bir bilgi yoktur. Yaşadığı devir, müellifin eserlerinde devrinin padişahlarından bahsetmesinden ve eserlerini onların adına yazdığını belirtmesinden anlaşılmaktadır (Ünal, 1994, s. 6). Sinobî'nin 1437 yılında *Zâhire-i Murâdiyye* adlı eserini yazdığının bilinmesi ve *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr* adlı eserini Sultan II. Bayezid'e (1481-1512) sunmasından dolayı bu eserin XV. yüzyılın son çeyreğinde yazıldığı sonucuna ulaşılabilir (Ünal, 1994, s. 10).

Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr'un ana konusu göz hastalıklarıdır. Eserde sağlığı korumanın yolları, beyin ve başın anatomisi, baş ağrıları ile göz ve gözün tabakaları hakkında detaylı bilgi verilmiş, göz hastalıklarının teşhis ve tedavisi üzerinde durulmuştur. Eser, sekiz makale ve yüz on baptan oluşmakla birlikte bazı nüshalarda makalatların sıralanışı ile makalat ve bapların sayısı farklılık göstermektedir. Makalatlar birden sekize kadar düzgün şekilde sıralandığında eserde yer alan baplar ve bahsedilen konular genel olarak şu şekildedir:

Birinci makalat; sekiz bap olup ilaçların genel özellikleri, kullanıldığı yerler ve etkileri, hastalık ve sağlık kavramları ile sağlığı korumanın yolları, insanın ana rahmindeki oluşum evreleri, vücut özellikle de beyin ve başın anatomisi hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. *İkinci makalat* yirmi bir bap olup çeşitli baş ağrılarının sebebi, belirtileri ve ilaçları anlatılmaktadır. *Üçüncü makalat* on baptır, bu makalatta gözü tedavi edecek hekimlerin bilmesi gereken bütün bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Gözün yapısı, mizacı, göz hastalıkları ile bunların teşhis ve tedavisi hakkındaki bilgiler yanında tedavilerin hazırlanış ve uygulanış biçimleri de anlatılmaktadır. *Dördüncü makalat* otuz iki bap olup bu baplarda gözün kapağında ve köşesinde ortaya çıkan otuz iki hastalığın sebepleri, belirtileri ve ilaçları ele alınmaktadır. *Beşinci makalatta* on üç bap vardır ve mültehime (konjunktiva) tabakasında oluşan on üç hastalığın sebepleri, belirtileri ve ilaçları üzerinde durulmaktadır. *Altıncı makalat* on baptır ve bu baplarda karniyye (kornea) tabakasında ortaya çıkan on hastalığın sebepleri, belirtileri ve ilaçları anlatılmaktadır. *Yedinci makalatta* beş bap vardır ve inebiyeye (uvea) tabakasında ortaya çıkan beş hastalığın sebepleri, belirtileri ve ilaçları ele alınmaktadır. *Sekizinci makalat* on bir baptır ve gözün duyularla anlaşılamayan hastalıklarının sebepleri, belirtileri ile teşhis ve tedavisi hakkında bilgileri içermektedir.

Eser bilimsel bir bakış açısıyla yazılmıştır. Tıp, özellikle de göz üzerine daha önceden yazılmış pek çok esere yazmanın çeşitli yerlerinde eser/yazar adı verilerek ya da belirsiz bir şekilde atıflar yapılması bu bakış açısının göstergesidir. Hüneyn b. İshak'ın *Kitab el-Aşar Makalat fi'l-Ayn*, Ali b. İsa'nın *Tezkirat*, İbn-i Sina'nın *el-Kanun* adlı eserlerinin Sinobî üzerinde tesiri bulunmakla

birlikte o bir göz hekimi olarak kendi tecrübelerini de eserine dâhil etmiştir (Ünal, 1994, s. 10). Metinde bu tecrübelerini *mücerrebdür*, *tecribe eyledüm* ifadeleriyle aktarmıştır:

Ve dahı şol (14) hayvân kanını kim aña kurâdü'l-kelb dırler; ya'nî it kenesi (15) dımek olur, kanını kılûñ yirine tamzursalar fâ'ide eyler, [89b] (1) tecribe eyledüm, tekrâr muvâfık düşdi. [89a-b] (Okun, 2015, s. 169).

Fi'l-cümle (13) karlıgaç boķını oğulbalıyla karışdurup göze çekmek göz aķını (14) giderür. Eger mükelles olmuş yumurda kabın bir dirhem alsalar (15) bir dirhem nebât şeker katup yumşak döğüp göze bıraksalar [153b] (1) beyâz giderür, mücerrebdür. [153a-b] (Okun, 2015, s. 233).

Eser, oftalmoloji (göz hastalıkları bilimi) tarihi açısından XV. yüzyılın bilgileriyle yazılmıştır. Bu bilgilerden bir kısmı önceden beridir bilinmekte, bir kısmı hakkında ise şaşılacak ölçüde detaylara yer verilmekte; hatta bazı ameliyat ayrıntıları ve çare üretmek adına yapılan girişimlerde hayranlık uyandıracak maharetlerin varlığı görülmektedir. Bununla birlikte günümüz tıbbi ile mukayese edildiğinde bazı bilgiler değişmiş, nedeni bilinmeyen hastalıklardan bazılarının gerçek nedeni bütünüyle ortaya çıkmıştır; görme olayının göze gelen ışınlarla gerçekleşen bir olay değil de gözden bakılan nesneye doğru yönelen bakışla gerçekleşmesi gibi bazı bilgiler de artık “antik değer” özelliğinde kabul edilmelidir (Keskinbora-Başağaoğlu, 2010, s. XIV).

Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr; XV. yüzyılda Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış, döneminin tıp dünyasında oldukça çok okunan ve bu sebeple yazma eser kütüphanelerinde birçok yazması bulunan bir eserdir. Eserin bilinen sekiz nüshası vardır. Bilinen bu nüshalardan bazıları üzerine bir doktora tezi (Ünal, 1994) ile bir yüksek lisans tezi (Cinaz, 2005) yapılmış ve eser göz hastalıkları hekimleri tarafından kitap (Keskinbora-Başağaoğlu, 2010) olarak da yayımlanmıştır.

Bu çalışma kapsamında eserin bilinen nüshaları hakkında bilgi verilecek, daha sonra tespit edilen yeni nüshaları tanıtılmaya çalışılacaktır. Eser hakkında hazırlanan doktora tezinde az ve öz bilgilerle (Ünal, 1994); Keskinbora ve Başağaoğlu'nun kitabında (Keskinbora ve Başağaoğlu, 2010) ise ayrıntılı bir şekilde aşağıdaki altı nüshanın özelliklerinden bahsedilmektedir:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 1034
2. Nuruosmaniye Kütüphanesi, 34 Nk 3585(MNHS)
3. Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 07 Tekeli 685
4. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 1857
5. Millet Kütüphanesi, 34 Ae Tıb 255
6. Millet Kütüphanesi, 34 Ae Tıb 279

Keskinbora ve Başağaoğlu'nun kitabında ise (Keskinbora ve Başağaoğlu, 2010) bu nüshalara ek olarak şu iki nüsha hakkında da bilgi verilmektedir:

7. Türk Dil Kurumu, A 541
8. Süleymaniye Kütüphanesi, 07 Tekeli 685-1

Araştırmalarımız sonucunda bu nüshaların yanı sıra farklı adlarla kaydedilmiş fakat aslında bu eserin bir nüshası olan veya bir bölümünden istinsah edilerek oluşturulmuş dört nüsha daha tespit edilmiştir. Böylece eserin toplam nüsha sayısı 12 olmuştur:

9. Millet Kütüphanesi, 34 Ae Tıb 254 (KKNU)
10. Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 495/2 (VK)
11. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü 3562 (KEA)
12. Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Bölümü Turc 172 (Gaulmin/Regius 1333) (MN)

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 1034

Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu'ndaki nüsha *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr* adıyla 1034 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Yazı türü harekeli nesihdir. Eser 205x145 mm ölçülerinde olup, 93 varak (91-183) ve her sayfada 23 satır vardır. Sırtı meşin, bez kaplı, şirazeli, gömme şemseli ciltlidir. Aharlı, mıstarlı, suyollu, kalın krem renkli, filigransız kâğıt kullanılmıştır.

Cerrahi aletlerin resimleri çizilmiştir. Bölüm başlıkları kırmızı renkle yazılmıştır. Yazı tipinden XVII. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilmektedir (Keskinbora-Başağaoğlu, 2010, s. VIII).

2. Nuruosmaniye Kütüphanesi, 34 Nk 3585¹

Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr adıyla Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu'nda 34 Nk 3585 arşiv numarasıyla yer alan eser için yazar adı belirtilmemiştir. Yazı türü harekeli nesihtir. 210x150 mm ölçülerinde olan eser, 213 varak ve her sayfada 13 satır vardır. Tam meşin ciltli, şemseli, şirazelidir. Aharlı, mıstarlı, suyollu, açık krem renkli, filigransız kâğıt kullanılmıştır. Cerrahi aletlerin resimleri çizilmiştir. Bölüm başlıkları kırmızı renkle yazılmıştır. Yazı tipinden XVI. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Kitabın tam olması ve dizilişinden kitabın müellif nüshasından istinsah edildiği tahmin edilmektedir. Kitabın iç sayfasında III. Selim'in mührü vardır. Sayfa ışığa tutulup bakıldığında sayfanın altında I. Mahmud'un (1730-1754) vakfiyesi olduğu görülmektedir. Kütüphane Sultan I. Mahmud zamanında kurulmaya başlamış, Sultan III. Selim (1789-1807) tarafından bitirilmiştir. Sultan I. Mahmud'un kitapları üzerine Sultan III. Selim daha sonra kendi mührünü vurdurmuştur (Keskinbora-Başağaoğlu, 2010, s. VIII).

3. Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 07 Tekeli 685

İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonunda *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr* adıyla ve Mü'min b. Mukbil es-Sinobî adına 07 Tekeli 685 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Harekeli nesih hatla yazılmış olup ölçüleri 210x150 mm'dir. 189 varak ve her sayfada 15 satır vardır. Tam meşin ciltli, şemseli, şirazelidir. Aharlı, mıstarlı, suyollu, açık krem renkli, filigransız kâğıt kullanılmıştır (Keskinbora-Başağaoğlu, 2010, s. VIII).

4. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 1857

Manisa İl Halk Kütüphanesinde Kütüphanesi Koleksiyonunda *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr* adıyla kayıtlı olmasına rağmen kitapta başlık olarak *Miftâhu'n-Nûri'l-'Ayn* yazmaktadır. Mü'min b. Mukbil Sinobî adına 45 Hk 1857 arşiv numarasıyla kayıtlı olan bu nüsha 66 varak olup 17 satırdan oluşmaktadır. Harekeli nesih hattıyla yazılmıştır. 176x110-152x81 mm ölçülerindedir. Mıklebli, deffeleri desenli kâğıt kaplı, sırtı uzun kenarı, yıpranmış sertabı vişne renkli ciltlidir. Söz başları kırmızı, sayfalar lekeli, bazı yerler tamir görmüştür. Aharlı, mıstarlı, suyollu, açık krem renkli, filigransız kâğıt kullanılmıştır.

5. Millet Kütüphanesi, 34 Ae Tıb 255

İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonunda *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr*² 34 Ae Tıb 255 arşiv numarası ile kayıtlıdır. Harekeli nesih ile yazılmıştır. 257x183, 175x110 mm ölçülerindedir. 139 yaprak ve 15 satırdır. Sırtı meşin, bez kaplı, şirazeli, gömme şemseli ciltlidir. Aharlı, mıstarlı, suyollu, kalın krem renkli, filigransız kâğıt kullanılmıştır. Cerrahi aletlerin resimleri çizilmiştir. Bölüm başlıkları kırmızı renkle yazılmıştır. Yazı tipinden XVII. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilmektedir (Keskinbora ve Başağaoğlu, 2010, s. VIII).

¹ M. Şahin Ünal doktora tezinde asıl nüsha olarak bu nüshayı seçmiştir. Fatih Millet Kütüphanesi Ali Emiri bölümündeki 255 numarada kayıtlı nüshayı ise kontrol nüshası olarak kullanmıştır. Şahin, çalışmasında seçtiği nüshayı bir bütün olarak ortaya koyma çabasında olduğunu kontrol nüshasını özellikle okunamayan kelimeleri tespit etmek üzere kullandığını belirtmiştir (Ünal, 1994, s. IX). Tezde eserin dil özellikleri incelenmiş, metnin transkripsiyonu yapılmış, tıpkıbasımı verilmiş ve söz dizini hazırlanmıştır. Bu nüsha üzerine dil incelemesi, transkripsiyonlu metin ve sözlük bölümlerinden oluşan bir de yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Cinaz, 2005). Bu tezde de kontrol nüshası olarak Ali Emiri 255 numaralı nüsha kullanılmıştır.

² www.yazmalar.gov.tr adresindeki katalog kaydında *Miftâhu'n-nûr ve kazâyü's-sürûr* olarak yanlış kaydedilmiştir [Erişim tarihi: 15.02.2020].

6. Millet Kütüphanesi, 34 Ae Tıb 279³

İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu'nda *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr*⁴ 34 Ae Tıb 279 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Harekeli nesih hattıyla yazılmıştır. 265x168-200x125 mm ölçülerindedir. 166 varak ve 15 satırdır. Sırtı meşin, mukavva üzerine ebru kaplı, şirazelidir. İç kapakları normal kâğıt, aharlı, mıstarlı, suyollu, kalın krem renkli, filigransız kâğıt kullanılmıştır. Kapağın iç kapağında beyinle göz arasındaki ilişkiyi gösteren çizim vardır; ayrıca cerrahi aletlerin resimleri çizilmiştir. Bölüm başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Yazı tipinden XVI. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilmektedir (Keskinbora, 2010, s. IX).

7. Türk Dil Kurumu, A 541

Türk Dil Kurumu El Yazması ve Nadir Eserler Veri Tabanı Kitaplığında A 541 arşiv numarası ve *Miftahu Nûri'l-Ayn ve Hazâini's-Surûr* adıyla kayıtlı nüshadır. Yazar adı olarak Mü'min b. Mukbil Sinobî verilmiştir. Harekeli nesih hatla yazılan eser 205x150 mm, 150x100 mm ölçülerindedir. 121 varak ve 21 satırdan oluşmaktadır. Papatya filigranlı kâğıda yazılmıştır. Başlık ve söz başları kırmızı mürekkepledir. Sırtı yıpranmış, dört köşe kahverengi meşin, kapaklar yıpranmış ebrû kaplı, miklebi kopuk, sol kapak kurt yenikli mukavva bir cilt içerisinde. Eser, sekiz makaleden oluşur.

8. Süleymaniye Kütüphanesi, 07 Tekeli 685-1

İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr* adıyla ve Mü'min b. Mukbil Sinobî adına 07 Tekeli 685-1 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Harekesiz nesih hat ile yazılmıştır. 205x135 mm ölçüsünde olan eser, 164 varak (1-164b), 21 satırdır. Sırtı kahverengi meşin, bez kaplı, kurt yenikli bir cilt içindedir. Cetvel ve keşideleri kırmızıdır. Abdurrahman'ın mülkiyet kaydı ile Hacı Osman-zade Mehmed Ağa'nın vakıf mührü vardır. Cetvelli, suyollu, filigranlı (yoncaya benzer), şemseli, mühürlü kâğıt kullanılmıştır. Cerrahi aletlerin resimleri çizilmiştir. Bölüm başlıkları kırmızı renkle yazılmıştır. Katalog kaydında müstensih İbn Hızır Mehmed ve istinsah tarihi 1035 (1625) olarak gösterilmiştir. Keskinbora ise yazı tipinden ve kâğıdın filigranlı olmasından dolayı kitabın XVIII. yüzyılda istinsah edildiğini söylemiştir (Keskinbora-Başağaoğlu, 2010, s. VIII).

Bu nüsha hakkında Ahmet Ateş tarafından ise şu bilgiler verilmektedir: Antalya Tekelioğlu Kitaplığı 459 numarada yer alan mecmuanın 1b-125b varakları arasında *Miftâh al-nûr ve hazâin al-surûr* adıyla kayıtlı olan bu nüshanın girişinde Sultan Murad'a ithaf edildiği ve yazarının adının Mü'min b. Mukbil-i Sinobî olduğu ifadesi yer almaktadır. 20,5x13,6 (15,3x7,8) cm ölçülerinde olup 21 satırdır. Nestalik hatla, kırmızı cetvel içinde, söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır (Ateş, 1948, 175). Ateş'in belirttiğine göre “*Bu nüsha-i şerife musannifin kendi nüshasından mukabelesi ile hicretin 888'inde ... tamam oldu. Bu nüsha dahi ol nüshadan yazıldı, sene 939... tamam oldu... Fi şehri Kostantiniye fi mahalle-i Emin Sinan...*” şeklinde bir ferağ kaydı (vr. 125b) bulunmaktadır. Buradaki ikinci kayıt bu mecmuaya esas olan nüshanın ferağ kaydıdır (Ateş, 1948, 176). Bu kayıttan anlaşıldığına göre musannifin mukabelesi içeren bu nüsha M. 1483/1484 (H. 888) senesinde tamamlanmıştır; M. 1532/1533 (H. 939) senesinde ise 127b-150b sayfalarında *Muntaḥab İbn Bayṭâr* ile 169a-son (189) *Faşd-nâme* eserlerinin yer aldığı mecmuanın yazımı bitirilmiştir.

Buraya kadar haklarında bilgi verilen MNHS'nin bilinen sekiz nüshasından sadece Nuruosmaniye Kütüphanesi 34 Nk 3585 numaralı nüshası tamdır, onun dışındaki nüshalarda az veya çok eksiklik bulunmaktadır. Bu nüshadaki bap ve makalatların doğru dizilişinden dolayı kitabın müellif nüshasından istinsah edildiği düşünülmektedir (Keskinbora ve Başağaoğlu, 2010, s.

³ Bu nüsha, Keskinbora'nın çalışmasında Mümin bin Mukbil'in nüshanın başında beyin-göz ilişkisini 515 yıl önce, bugünkü şekline çok yakın olarak tespit etmesinden dolayı ana nüsha olarak seçilmiştir. Seçilen nüshada bulunmayan kısımlar ve bilgiler istinsah edilmiş diğer nüshalardan faydalanarak tamamlanmıştır (Keskinbora ve Başağaoğlu, 2010, s. IX). Hazırlanan yayında eserin tipkibasımı ve transkripsiyonlu metni ile metnin sadeleştirilmiş hâli yer almaktadır. Eserin sonuna küçük bir seçme sözlük de konulmuştur.

⁴ www.yazmalar.gov.tr adresindeki katalog kaydında *Miftâhu'n-nûr ve hazâyînü's-sürûr* şeklinde kaydedilmiştir.

VIII). Düzgün, temiz ve harekeli bir hatla yazılmasına rağmen harekelendirmenin çok dikkatli yapılmadığı (Ünal, 1994, s. 14) bu nüsha Ünal'ın tezinde ana nüsha seçilmiş, Keskinbora ve Başağaoğlu'nun kitabında ise Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye 1034 ve Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi 07 Tekeli 685 numaralı nüshalarla birlikte kontrol nüshası olarak kullanılmıştır. Her iki çalışmada ayrıca Millet Kütüphanesi 34 Ae Tıb 255 numaralı nüsha kontrol nüshası olarak yer almaktadır.

Eserin Millet Kütüphanesi 34 Ae Tıb 279 numaralı nüshası, bir bölümü eksik olmasına rağmen Keskinbora ve Başağaoğlu'nun çalışmasında hattının açık ve net olması, yazılışta kullanılan hareketlerin yerli yerinde olması, yazmanın başında beyin ve gözle ilgili şeklin resmedilmesi ve içerisinde konularla ilgili şekillerin çokluğu (Keskinbora-Başağaoğlu, 2010, s. XIV) açısından ana nüsha olarak tercih edilmiştir. Bu nüshada makalatların sırası ise karışıktır. Bu durum da eserin bir bütünlük arz edecek şekilde verilmesini ve anlaşılmasını zorlaştırmıştır.

Eserin nüshaları üzerine yapılan çalışmalarda Türk Dil Kurumu A 541, Süleymaniye Kütüphanesi 07 Tekeli 685-1 ve Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 1857 numaralı nüshalar kullanılmamıştır.

9. Millet Kütüphanesi, 34 Ae Tıb 254

İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu'nda 34 Ae Tıb 254 arşiv numarasıyla kayıtlı eserdir. Yazı türü nesihdir. 190x115, 120x60 mm ölçülerinde 204 varak ve 15 satırdır. Tam meşin kaplı, şirazeli, şemseli, miklepli cilde sahiptir. Eserin adı, katalog kaydında *Kitāb-ı Kehhāl-nāme-i Nūru'l-'Uyūn*⁵, yazar adı Mahmud b. Mehmed Dilşâd Şirvânî (ö.1506) olarak belirtilmiştir. Şirvânî'nin eserleri üzerine yapılan çalışmalarda bu eser hakkında şu bilgiler verilmektedir. Bayat'ın 1996 yılında sunduğu yayımlanmamış bildirisinde bu eseri *Mürşid*'in kısaltılmış bir nüshası olarak değerlendirdiğini M. Argunşah'ın *Tuhfe-i Murâdî* adlı kitabından (Argunşah, 1999, s. 25) öğrenmekteyiz. 2004 yılında çıkan ve Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait göz hastalıkları üzerine yazılmış bir eser olan *Mürşid*'in kitap olarak yayınında ise katalog kaydı Ali Emiri (Tıp) Bölümü 254/86 şeklinde verildikten sonra müellifi belli olmayan değişik göz hastalıklarından derlenmiş bir eser olduğu ifade edilmiştir (Bayat-Okumuş, 2004, s. 47). Katalog kaydında yazar ve eser adının farklı/yanlış şekillerde kaydedilmesinden dolayı gerek tıp tarihi gerekse Türk dili alanında ve özellikle de MNHS üzerine çalışan araştırmacılar tarafından *Kitāb-ı Kehhāl-nāme-i Nūru'l-'Uyūn*'un MNHS'nin bir nüshası olduğu tespit edilememiştir.

10. Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 495/2

Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonunda *Vasiyyetnâme-i Kehhâlin* (VK) adıyla Kâdî Asker Şerif Mehmed Mollâ Efendî (öl. 1308/1890) adına kayıtlı nüshadır. Katalog kaydında müstensih olarak Ebubekr b. Nurullah verilmiştir. Arşiv numarası 06 Mil Yz FB 495/2, DVD numarası 1750'dir. Harekeli nesih hatla yazılmış olup 45 varak (200b-245a) ve 12 satırdır. 190x140, 160x95 mm ölçülerindedir. Yıpranmış siyah meşin cilt, söz başları kırmızı, yeşil ciltli olup çapa filigranlı kâğıt kullanılmıştır.

Bu nüsha üzerine Hacı Veli Bişkin tarafından inceleme, metin ve dizin bölümlerinden oluşan bir yüksek lisans tezi yapılmıştır (Bişkin, 2010). Bişkin, eser üzerine daha önce çalışma yapılmadığını belirttikten sonra yazar adının katalog kaydında yer almamasına rağmen⁶ eserin başlığında yazar adının geçtiğini fakat eserde yazılış/istinsah tarihiyle ilgili bir bilgi bulunmadığını

⁵ Konu ve içerik bakımından MNHS ile bire bir örtüşen bu nüsha üzerine tarafımızdan gramer incelemesi, transkripsiyonlu metin, tıpkıbasım ve dizin bölümlerinden oluşan bir doktora çalışması yapılmıştır (Okun, 2015). Tarafımızdan çalışılan bu nüshada, diğer iki çalışmada yapılmayan noktalama işaretlerinin konulması ve paragraf düzeninin verilmesi metnin parçadan bütüne anlamlı bir yapı teşkil etmesini sağlamıştır. Diğer çalışmalarda ise sadece metin okunmuş fakat anlamsal bir bütün teşkil üzere düzenlenmemiştir. Üzerine çalıştığımız bu nüshada mukaddime kısmı bulunmamakta ve eser doğrudan birinci makalatla başlamaktadır. Eserde dördüncü makalatın yirmi ikinci ve yirmi üçüncü baplarının yer aldığı 106a-107b sayfaları ise mevcut değildir (Okun, 2015, s. 5).

⁶ Bişkin, yazar adının katalog kaydında yer almadığını söylemektedir; fakat <http://yazmalar.gov.tr> internet sitesinde verilen bilgilerde yukarıda da ifade edildiği gibi yazar adı olarak Kâdî Asker Şerif Mehmed Mollâ Efendî (öl. 1308/1890), müstensih adı olarak Ebubekr b. Nurullah yer almaktadır [Erişim tarihi: 15.02.2020].

ifade etmiştir. Ayrıca 45 varaktan üçünün harekesiz yazıldığını, bu kısımlarda hat ile imlânın değiştiğini ve bunun eserin istinsah edildiği fikrini güçlendirdiğini belirtmiştir (Bişkin, 2010, s. 14). Göz hastalıklarının ele alındığı bu nüshada makalat sayıları belirtilmese de “bu makalat” şeklindeki ifadelerin bölüm başı alınmasıyla eserin üç ana bölümden oluştuğu görülmektedir. Bu üç bölümde ele alınan konular bap sayılarıyla birlikte şöyledir: Eserin birinci makalatı dokuz bap üzerine tertip edilmiş olup burada gözün yapısı, mizacı, hastalıkları, ilaçları ve korunması hakkında temel bilgiler verilmektedir. Daha sonra gözün yedi tabakasından bahsedilmektedir. İkinci makalatta ise göz kapağında meydana gelen hastalıklar ve bunların tedavi yolları otuz iki bap içinde anlatılmaktadır. Makalat başlarında baplarda anlatılacak konular sıralanırken sayılar arasında atlama yapıldığı da tespit edilmiştir. Ayrıca baplarda hastalıkların başlangıçta verilen sıralamasına ve adlarına sadık kalınmadan farklı hastalıklar anlatılmıştır. Eserin üçüncü makalatında, mültehime (konjunktiva) tabakasından meydana gelen hastalıkların on üç bap olarak verileceği belirtilmişse de bu hastalıklardan sadece üçünün anlatılması (Bişkin, 2010, s. 15) bu duruma bir örnektir.

Vasiyyetnâme-i Kehhâlin'de yer alan bölümler/makalatlar *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr* ile karşılaştırıldığında bu nüshanın MNHS'nin özellikle gözle ilgili üç ana bölümünün kısaltılmasıyla oluşturulduğu görülmektedir. Muhtemelen dönemin önemli bir eseri olan MNHS'nin kehhaller tarafından sıkça başvurulmuş ve önemli görülen bölümleri için kısaltılmış bir nüsha meydana getirilmiştir, eserin ismi de bunun göstergelerinden biridir. *Vasiyyetnâme-i Kehhâlin*'deki makalatlar ile MNHS'nin makalatları arasındaki denklik şu şekildedir:

VK	MNHS
1. makalat	3. makalat
2. makalat	4. makalat
3. makalat	5. makalat

11. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü 3562

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümünde *Kitābu Emrāzi'l- 'Ayn* (KEA) adıyla ve 003562 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshadır. Harekeli nesih hattıyla yazılmıştır. 170x125-118x71 mm ölçülerinde olup 99 varak ve 11 satırdır. Şemseli, şirâzeli, miklepli, ebrulu, bordo meşin ciltlidir. Başlık ve numaralandırmalar kırmızı mürekkeple, diğer kısımlar siyah mürekkeple yazılmıştır. XV. yüzyılın ikinci yarısı kâğıdı özelliği taşımaktadır. Kapağın iç sayfasında Sultan I. Mahmud Han'ın mührü, Sultan Mahmud Han vakfiye kaydı ve altında vakıf müdürü Derviş Mustafa'nın mührü bulunmaktadır (Akkiraz Ayhan, 2011, s. 3).

Eser üzerine Zeynep Ayhan Akkiraz inceleme, metin ve dizin bölümlerinden oluşan bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Akkiraz Ayhan, 2011). Müstensih ve istinsah tarihinin bilinmediği ancak dil özellikleri açısından Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait bir metin olduğu ifade edilen bu tek nüshada dört makalat bulunmaktadır. Birinci makalat altı bapтан oluşmakta ve baplarda göz hastalıklarının belirtileri, sebepleri ve tedavileri ile gözün sağlığının korunması hakkında genel bilgiler yer almaktadır. İkinci makalatta üç bap bulunmakta ve gözün mültehime (konjunktiva) tabakasından meydana gelen hastalıklardan üçü anlatılmaktadır. Üçüncü makalat ise beş bap üzerine tertip edilmiş olup bu makalatta gözün karniyye (kornea) tabakasından meydana gelen hastalıklar ele alınmaktadır. Dördüncü makalatta gözün inebiyeye (uvea) tabakasından oluşan hastalıklar anlatıldıktan sonra göz hastalıklarında kullanılan ilaçlar hakkında bilgi verilmekte ve beden sağlığının korunması yollarından bahsedilmektedir (Akkiraz Ayhan, 2011, s. 3-4).

Bu eserdeki makalatlar MNHS ile karşılaştırıldığında KEA'nın MNHS'nin bir nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Eserde; makalat ve baplar farklı tertiplenmiş, MNHS'deki bazı bölümlere yer verilmemiş ve ilaç terkipleri farklı sıralanmıştır. Bu bakımdan eserin MNHS'nin bazı makalat ve baplarından yapılan alıntılarla kısaltılarak oluşturulduğu söylenebilir. MNHS'nin istinsah edilmiş tam nüshaları olması yanında böyle seçilerek oluşturulmuş nüshalarının da mevcudiyeti eserin dönemi için önemli ve başvurulmuş bir tıp yazması olduğunun bir göstergesidir. KEA'daki makalatlar, MNHS ile karşılaştırıldığında aşağıdaki eşleşme ortaya çıkmaktadır:

KEA	MNHS
1. makalat	3. makalat
2. makalat	5. makalat
3. makalat	6. makalat
4. makalat	1, 3 ve 7. makalatların bazı bölümleri

12. Fransa Milli Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale de France) Türkçe Yazmaları Bölümü Turc 172 (Gaulmin/Regius 1333)

Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları bölümünde Turc 172’de (eski demirbaş numarası Gaulmin/Regius 1333) *Miftâhu'n-Nûr* (MN) adıyla kayıtlı nüshadır. Konusu göz bilimi olarak belirtilen eserin yazarı Mu’min b. Mukbil Sinobî, müstensihî Sidi b. Ömer Şah Cündî olarak kaydedilmiştir. İstinsah tarihi H. 906 (M. 1500) olan eser, nesih hatla yazılmıştır. 212 varak olup 260x175 mm. ölçülerindedir, Türk tarzı kırmızı deri cilt içindedir.⁷ Çevrimiçi olarak ulaşılan katalog kaydında ise eser hakkında şu bilgiler verilmektedir: Sinop şehrinden olan yazarı Mü’min b. Mûkbil Sinobî’nin ön sözde belirttiği üzere, eserin *Hazâinü’s-Sürûr* (خزائن السورور) olarak da bilindiği, ayrıca Kâtip Çelebi’ye göre Candaroğulları beyi Kötürüm Bayezid’in oğlu olan ve Sinop’ta hüküm süren Candaroğulları beyi İsfendiyar Bey’e (1392-1440) ithaf olduğu ifade edilmektedir. Eserde kafatasının anatomisi, baş ağrıları, gözde, göz kapağında ve gözün tabakalarında (konjunktiva, kornea, göz merceği) meydana gelen hastalıklar birbiri ardınca yedi bölümde anlatılmaktadır. Eser, ölümün harici belirtileri hakkında Arapça mesnevilerden oluşan ve Hipokrat’a atfedilen bir şiir (208. varak) ile devam etmektedir. Bu şiirin başında, “kral İklis onun kabrini araştırdığı sırada bunu onun mezarından çıkardığı için bu bölüm filozof Hipokrat’ın kitabında bulunmaktadır: “Metnin çok kolay bir şekilde ezberde tutulması için onu nazım şekline koyduk.” yazmaktadır. Eserde sağlıklı kalma konusunda yirmi mısradan oluşan Arapça bir başka şiir (211. varak) yine Hipokrat’a atfedilmektedir.⁸

MNHS’nin nüshaları olduğu tespit edilen ve yukarıda tanıtılan dört nüshadan VK ile KEA’nın eserin belli bölümlerinin seçilip kısaltılmasıyla oluşturulmuş nüshalar olduğu görülmektedir. Seçilen makalat ve baplar her iki nüshada da karışık bir düzende verilmiştir. KKNU’da ise mukaddime kısmı eksik olmasına rağmen makalat ve baplar doğru dizilişindedir ve tamdır; nüshada sadece bir varak eksiklik vardır. Bu da eserin müellif nüshasından istinsah edildiğini düşündürmektedir. Eserde bapların tertip ve tasnifinin güzel olmasından dolayı bu nüsha, bir bütünlük sağlanması ve kolay anlaşılması bakımından diğer nüshalar arasında ayrıca önem arz etmektedir. KKNU’da bazı cerrahi aletler ve anlatılan konuyla ilgili anatomik birkaç çizim de bulunmaktadır. MN’nin katalog kaydından öğrendiğimiz kadarıyla bu nüsha yedi makalat şeklinde tertip edilmiştir. Normalde sekiz makalat olan eserin tümünü görme şansına sahip olamadığımız bu nüshasının tertibinde ya ilk makalatta anlatılan vücudun yapısı ve sağlığın korunması - kafatasının anatomisinden bahsedildiği için bu bölüme dair özet de olsa bir bilgi verildiğini düşünüyoruz- ya da sekizinci makalatta anlatılan his ile bilinmeyen göz hastalıkları konusunun esere dâhil edilmediği söylenebilir.

Eserin nüshaları hakkında verilen bilgilerde de görüldüğü üzere MNHS’nin ithaf olduğu kişiler farklılık göstermektedir. Eserin kime ithaf olduğu hususu ile ilgili nüshalarda şu bilgiler yer almaktadır: Eserin Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer alan nüshasının katalog kaydında Candaroğulları beyi İsfendiyar Bey’e (1392-1440) ithaf olduğu ifadesi bulunmaktadır. Bu bilgi, İslam Ansiklopedisi “İsfendiyar Bey” maddesinde de “(Sinop’a) gelen ilim adamları birçok eser telif ve tercüme etmişlerdir. İsfendiyar Bey adına Mü’min b. Mukbil-i Sinobî tarafından telif edilen bir tıp kitabı vardır.” şeklinde geçmektedir.⁹ A. Ateş, Antalya

⁷ Bu nüsha hakkındaki bilgiler <http://yazmalar.gov.tr/eser/miftahun-n%C3%BB91563> adresinden alınmıştır [Erişim tarihi: 15.02.2020].

⁸ Bu bilgiler <https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc92682h> adresinde yer alan katalog kaydından edinilmiştir [Erişim tarihi: 19.08.2020].

⁹<https://islamansiklopedisi.org.tr/isfendiyar-bey> [Erişim tarihi: 19.08.2020].

Tekelioğlu Kitaplığı 459¹⁰ numarada yer alan mecmuanın 1b-125b varakları arasında bulunan nüshanın girişinde Sultan II. Murad'a (1421-1444, 1446-1451) ithaf edildiğini ifade etmektedir (Ateş, 1948, 175). Bu bilgi ayrıca A. Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı kitabında geçmektedir (Adıvar, 1982, 28). Millet Kütüphanesi 34 Ae Tıb 279 numaralı nüshasının giriş kısmında ise Sultan II. Murad (1404-1451) devri önemli hekimlerinden biri olduğu bilinen Mu'min b. Mukbil Sinobî'nin eserini Sultan II. Bayezid'e (1447-1512) sunduğu belirtilmiştir. Bu bilgiler ışığında Ateş'in de daha önce ifade ettiği Mu'min b. Mukbil Sinobî eserini önce bir hükümdara takdim etmiş, ondan ayrılınca mukaddimeyi değiştirip bir başka hükümdara ve daha sonra gelen diğer hükümdara sunmuş olmalıdır (Ateş, 1948, 176). Bu bilgiler ışığında Ünal'ın ifade ettiği Sultan II. Bayezid'e sunmasından dolayı bu eserin XV. yüzyılın son çeyreğinde yazıldığı (Ünal, 1994, s. 10) sonucu doğru görünmemektedir; çünkü yazar eseri önce İsfendiyar Bey'e (1392-1440) sunmuştur ve bu durumda eser XV. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış olmalıdır.

Sonuç

Mü'min b. Mukbil Sinobî'nin *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr* adlı eseri XV. yüzyıla ait müstakil olarak göz hastalıklarını konu alan eserler arasında önemli bir yere sahiptir. Eser, sekiz makale ve yüz on bapтан oluşmaktadır. Eserin bilinen sekiz nüshası vardır ve bu nüshalar üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Eserin kataloglarda dört farklı isimle (*Miftâhu'n-Nûr*, *Kitâbu Emrâzi'l-'Ayn*, *Kitâb-ı Kehhâl-nâme-i Nurü'l-Uyûn*, *Vasiyyetnâme-i Kehhâlin*) kaydedilmiş dört yeni nüshası tespit edilmiş ve bu çalışma kapsamında bu dört yeni nüsha MNHS ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. MNHS'nin yeni tespit edilen nüshalarından üçü üzerine çalışma yapılmış; fakat bu çalışmalarda kullanılan nüshalar MNHS'nin bir nüshası olarak tespit edilememiş ve bu nüshalar kataloglarda farklı adlarla kaydedilmelerinden dolayı müstakil eserler olarak değerlendirilmiştir. Gerek MNHS'nin bilinen nüshaları üzerine araştırmacılar tarafından yapılan mükerrer çalışmalar gerekse farklı adla kaydedildiği için yeni bir esermiş gibi yeniden çalışılması bize yazma eserlerin nüsha tespitinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan aynı nüshalar üzerine yapılan benzer çalışmaların önüne geçmek ve nüsha tespiti sırasında karşılaşılabilecek sorunları en aza indirmek için öncelikle basılı veya dijital kataloglar doğru şekilde taranarak eserin tüm nüshaları tespit edilmeye çalışılmalıdır. Eserin farklı adlarla kaydedilmesinin sadece tıp alanında değil, diğer alanlara ait yazma eserlerin de nüsha tespitini zorlaştırdığı bilinmektedir (Efendioğlu, 2012, s. 320). Eserin farklı adlarla, orijinal adının bazı bölümleriyle, bu bölümlerin farklı yazılışlarıyla (Doğan, 2016, s. 267) kaydedilme ihtimalini dikkate alarak eserin adında yer alan ifadelerden seçilen veyahut eserin konusunu ifade eden anahtar kelimelerle tarama yapmak nüshaların doğru tespitinde oldukça önemlidir. Ayrıca kataloglarda sadece eser adı için değil, yazar, konu ve tarihlendirmeye ilgili hatalı girişler yapılmış olabileceğini dikkate alarak bu bilgilerin bibliyografik kaynaklardan doğrulanması gerekmektedir. Bunun yanında yazmanın ait olduğu devre ile bu devrenin öncesi ve sonrasında yazılmış aynı konu kapsamına giren yazma eserlerin incelenmesi ve konuyla ilgili derinlemesine bir literatür taraması yapılması konuya dair bütüncül bakış açısı kazandıracaktır. Bütün bu hususlar dikkate alınarak dijitalleştirilmiş katalog ve kaynak taramaları da araştırmaya eklenip tıp tarihi literatürü de doğru şekilde değerlendirildiğinde dönemin tıbbi üzerine bütüncül bir bakış açısına erişilecek ve geçmişle gelecek arasında bir köprü görevi gören bu tıp metinleri bilimin kullanımına daha doğru ve özenli şekilde sunulmuş olacaktır.

¹⁰ Bu nüsha, yukarıdaki Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi 07 Tekeli 685-1 arşiv numaralı nüshadır.

Kısaltmalar

KEA: Kitābu Emrāzi'l-'Ayn

KKNU: Kitāb-ı Kehhāl-nāme-i Nurü'l-Uyûn

MNHS: Miftāhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr

MN: Miftāhu'n-Nûr

VK: Vasiyyetnâme-i Kehhâlin

Kaynakça

Akkiraz Ayhan, Z. (2011). *Kitābu Emrāzi'l-'Ayn (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Argunşah, M. (1999). *Tuhfe-i Murâdî*. Ankara: TDK.

Ateş, Ahmet (1948). "Burdur-Anlatya ve Havalisi Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Arapça ve Farsça Bazı Mühim Eserler," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, cilt II, sayı 3-4, s. 171-191.

Bayat, Ali Haydar ve Okumuş, N. (2004). *Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî - Mürşid (Göz Hastalıkları)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Bişkin, H. V. (2010). *Vasiyetname-i Kehhalin*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

Cinaz, N. (2005). *Mü'min Bin Mukbil Sinobî/Miftāhu'n-Nûr Hazâ'inü's-Sürûr*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Doğan, Ş. (2016). "Tarihî Tıp Metni Çalışmalarında Karşılaşılan Sorunlar Üzerine". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(31), 257-270.

Efendioğlu, S. (2012). Cinânü'l-Cenân'ın Yeni Nüshaları. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 315-325.

Güven, M. (2012). "İslamî Dönem İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Türk Tıp Bilimi ve Deontolojisi Açısından Görüngele "Perspektifi" Bağlamda Değerlendirilmesi". *Lokman Hekim Journal*, 2(1), 1-10.

Keskinbora, K. ve Başağaoğlu, İ. (2010). *Göz Nurunun Anahtarı ve Neşe Hazinesi (Miftahu'n-Nur ve Hazâinü's-Sürûr), Mü'min bin Mukbil*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.

Okun, Z. (2015). *Kitāb-ı Kehhāl-nāme-i Nurü'l-'Uyûn (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Tahir, B. M. (2016). *Osmanlı Müellifleri*. (H. M. A. Y. Saraç, Ed.). Ankara: TÜBA.

Ünal, M. Ş. (1994). *Mü'min bin Mukbil Miftah'un-Nur ve Hazâinü's-Sürûr*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Elektronik Kaynaklar

Fransa Milli Kütüphanesi, "Türkçe Yazmaları Bölümü *Miftāhu'n-Nûr*'un Turc 172 arşiv numaralı nüshası, <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc92682h> [Erişim tarihi: 19.08.2020].

Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, "Yazma Eserler Katalog Taraması", www.yazmalar.gov.tr [Erişim tarihi: 15.02.2020].

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 145-159, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 30.10.2020 Kabul Tarihi: 17.11.2020

KONUŞMA KAYGISI ÖLÇEĞİ'NİN GELİŞTİRİLMESİ: GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI¹

Development of The Speech Anxiety Scale: A Validity and Reliability Study

Abdurrahman GÜNDÜZ²

Sezgin DEMİR³

ÖZ

Kaygı, bireyin kötü bir şey olacağına yönelik gerginlik hissidir. Konuşma kaygısı ise konuşmanın verdiği/vereceği bunalıttır. Bu bunalıtlı anlarda yoğun yaşanan fiziksel, duygusal, davranışsal ve bilişsel tepkiler, bireyin sağlıklı bir iletişim kurmasını zorlaştırmakta ve konuşmaktan kaçınmaya yöneltebilmektedir. Bu araştırmanın amacı ortaokul düzeyindeki öğrencilerin (9-14 yaş arası) konuşma kaygı düzeylerini tespit etmede kullanılabilecek geçerli ve güvenilir bir ölçek alana kazandırmaktır. Veriler, ortaokul düzeyinde 4 sınıf düzeyinde öğrenim gören 1214 öğrenciden elde edilmiştir. Araştırmanın örneklemini her bir aşamada farklı öğrenciler olmak üzere açıklayıcı faktör analizi (AFA) için 449, doğrulayıcı faktör analizi (DFA) için 450, eş değer form uygulaması için 172, test-tekrar test uygulaması için ise 143 katılımcıdan oluşmaktadır. AFA neticesinde 21 maddelik bilişsel, fiziksel ve duygusal boyutlara sahip, toplam varyans değeri %46.54 olan Konuşma Kaygısı Ölçeği (KKÖ) elde edilmiştir. DFA analizinde AFA sonucunda elde edilen yapı doğrulanmıştır ($\chi^2=303.23$, $sd=1.639$, $RMSEA=.038$, $NFI=.97$, $NNFI=.98$, $GFI=.94$, $AGFI=.92$, $CFI=.99$, $SRMR=.043$). Cronbach's alpha Spearman-Brown ve Guttman-Split Half iki yarı güvenilirlik değerleri, eş değer form ve test-tekrar test uygulamalarından elde edilen güvenilirlik değerlerinin de iyi olması neticesinde alan yazına ortaokul öğrencilerinin konuşma kaygı düzeylerini ölçen 21 maddelik likert tipi bir ölçeğin kazandırıldığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Geçerlik, Güvenirlik, Kaygı, Konuşma, Ölçek

ABSTRACT

Anxiety is the feeling that an individual is nervous that something bad will happen. Speech anxiety is the negative feeling that speech gives / will give. Intense physical, emotional, behavioral and cognitive reactions in these depressing moments make it difficult for the individual to establish a effective communication and may lead to avoidance of speaking. The aim of this study is to provide a valid and reliable scale that can be used to determine the speech anxiety levels of secondary school students (9-14 years old). The data were obtained from 1214 students studying at the secondary school level in 4 grades. The sample of the study consisted of 449 participants for the exploratory factor analysis (EFA), 450 for the confirmatory factor analysis (CFA), 172 for the equivalent form application, and 143 for the test-retest application, with different students at each stage. As a result of EFA, a scale with 21-item cognitive, physical and emotional dimensions and a total variance value of 46.54% was obtained. In CFA analysis, the structure obtained as a result of AFA was confirmed ($\chi^2=303.23$, $sd=1.639$, $RMSEA=.038$, $NFI=.97$, $NNFI=.98$, $GFI=.94$, $AGFI=.92$, $CFI=.99$, $SRMR=.043$). Cronbach's alpha Spearman-Brown and Guttman-Split Half two-half reliability values, as a result of the good reliability values obtained from the equivalent form and

¹ Bu çalışma "Duygusal Zekâ ile Konuşma Kaygısı Arasındaki İlişki" adlı yüksek lisans tezinden hareketle oluşturulmuştur.

² Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, e-posta: abdurrahman_gunduz@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4447-3243>

³ Doç. Dr.; Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, e-posta: sezgin.demir@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0466-2218>.

test-retest applications, it can be said that a 21item likert-type measuring instrument that measures the speech anxiety levels of middle school students was introduced in the literature.

Keywords: Validity, Reliability, Anxiety, Speech, Scale

1. Giriş

Sözlü iletişim sırasında konuşanı olumsuz olarak etkileyen birçok faktör söz konusudur. Bu faktörlerden biri kaygıdır (Gölpınar, Hamzadayı ve Bayat, 2018). Kaygı, kişilerde ruhsal ve bedensel birtakım değişiklikler yaşatmaktadır (Berksun, 2003). Deneyimlenen bu değişikliklerle birey, etkili bir iletişim kurmada sorunlar yaşamaktadır. Kaygının kontrol edilebilir seviyede olması onu günlük hayatta işlevsel bir konuma taşımaktadır. Bununla birlikte kaygılı olmaya bir sebep yokken kaygılanılması ya da kaygının gereğinden fazla uzun sürmesi durumlarında kaygının normal olmadığı değerlendirilmesi yapılmaktadır (Tallis, 2003).

Kaygı olgusuna yönelik teorik tartışmalar hâlâ sürmektedir (Özusta, 1995). Cattel ve Scheier, durumluk ve sürekli kaygı olarak iki tür kaygıdan bahsetmektedir (Speilberger'den akt. Büyüköztürk, 1997). Cattel ve Freud'un fenomenolojik-fizyolojik kaygı görüşlerinden etkilenen Speilberger, "İki Faktörlü Kaygı Kuramı"nı ortaya koymuş; Speilberger ve arkadaşları bu kaygı kuramından hareketle kaygının iki türünü ölçen "Durumluk ve Sürekli Kaygı Envanteri"ni geliştirmişlerdir (Yıldız, 2011). Durumluk kaygı, herkesin yaşadığı temel duygulardan biridir (M. Şahin, 2019). Doğuma girmiş bir kadının, köpek balığı ile karşılaşan yüzücünün yaşadığı kaygıdır. Bu kaygı türü başkaları tarafından anlaşılabilir, normal ve geçicidir. Bu kaygı türü çevre koşullarıyla ilintili olarak meydana gelmektedir (Koç, 2004). Tehdit ortamdan kalktığında kaygı seviyesi normale dönmektedir. Sürekli kaygı; nedeni belirsiz (M. Şahin, 2019), çevresel ortamla ilişkisi olmayan (Dalkıran, 2012), kişilikle ilişki (Köknel, 1998), kaygıya olan yatkınlığı ve bulunduğu ortamı stresli yorumlama eğilimi (Duman, 2008) olarak betimlenmektedir. Konuşma kaygısı, sürekli ve durumsal olarak hissedilebilir. Kendini daha çok topluluk önünde gösteren, bilişsel, fiziksel, duygusal ve davranışsal belirtileri olan, kimi zaman sürekli olarak seyreden kimi zaman da içinde bulunduğu stres artırıcı ortamdan ötürü durumluk olarak seyreden konuşma kaygısının oluşumuna yönelik birçok neden ileri sürülmüştür. Konuşma kaygısının asıl sebebine yönelik herkes için geçerli bir sebep ileri sürülemez. Bununla birlikte alan yazında konuşma kaygısının oluşumuna yönelik çeşitli fikirlerin kesiştiği görülmektedir. Olumsuz düşünme biçimlerinin konuşma kaygısına yol açtığı düşüncesi (Condrill ve Bough, 2004; Er, 2014; Esposito, 2010; Linver, 1997; Maviş, 2013; Suroğlu-Sofu, 2012; Stuart, 2005; Topçuoğlu-Ünal ve Özden, 2015; Tunalı, 2007) öne çıkan görüşlerdendir. Konuşmacının kusurlarının ve dinleyici kaynaklı etkenlerin konuşma kaygısına yol açtığı (Bippus ve Daly, 1999; Gündüz ve Şimşek 2014; Muallimoğlu, 2011; A. Şahin ve Kana, 2014; Tsaousides, 2017) görüşü ağır basmaktadır. Konuşmacının kusurları veya dinleyici davranışları, olumsuz düşünüş biçimlerini besleyebilir. Örneğin dinleyiciler arasındaki gürültüyü duyan konuşanın bu durumu kendisinin sıkıcı bir konuşma yaptığına yordamasıyla kaygı seviyesini artırabilir.

Yaygın bir kaygı türü olan konuşma kaygısı (Breakey, 2005; Raja, 2017) için ülkemizde birçok ölçek geliştirilmiştir. Öğretmen adaylarına yönelik (Kinay ve Özkan, 2014; Sevim, 2012; Suroğlu-Sofu ve Yaman 2014), ortaokul öğrencilerine yönelik (Demir ve Melanlıoğlu, 2014; Keşaplı ve Çifci, 2017) konuşma kaygısı ölçekleri ortaya konulmuştur. Demir ve Melanlıoğlu (2014) tarafından ortaokul öğrencileri için geliştirilen KKÖ, 33 maddeden oluşmaktadır. Geliştirilen ölçeğin örneklemini 6, 7 ve 8. sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Bu ölçeğin güvenilirlik işlemleri Cronbach's alpha ile sınırlı tutulmuştur. Ölçeğin AFA neticesinde ortaya konulan yapının doğruluğunu test eden DFA uygulaması yapılmıştır. Ortaokul öğrencileri için Keşaplı ve Çifci (2017) tarafından 31 maddeden oluşan bir KKÖ' de mevcuttur. Ölçeğin örneklemini 6, 7 ve 8. sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Bu ölçeğin ise güvenilirlik işlemleri Cronbach's alpha ile sınırlı tutulmuştur. Bununla birlikte bu ölçekte AFA neticesinde ortaya konulan yapının doğruluğu test

etmek amacıyla DFA gerçekleştirilmemiştir. Ortaokul öğrencilerine yönelik geliştirilen bu iki ölçeğin hedef kitlesini 6, 7 ve 8. sınıf düzeyindeki öğrenciler oluşturmakta, 5. sınıf öğrencilerini kapsamamaktadır. Bu nedenle 2012 yılında yapılan düzenleme ile ortaokul düzeyine dâhil edilen 5. sınıf öğrencilerini de kapsayan ortaokul düzeyine yönelik bir ölçeğin alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca ölçeğin geçerlik ve güvenilirliğini belirlemek adına birbirinden farklı katılımcılardan oluşan örneklemelere sahip AFA, test-tekrar test, eş değer form ve DFA işlem basamakları sırası ile gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu araştırma ile ortaokulda düzeyinde öğrenim gören 5, 6, 7 ve 8. sınıf öğrencileri kapsayacak şekilde 21 maddeden oluşan bir KKÖ geliştirilmiştir. Ölçeğin güvenilirliği aynı zamanda Cronbach's alpha, Spearman-Brown ve Guttman Split-Half ile test edilmiştir. AFA neticesinde oluşan yapının doğruluğunu test etmek amacıyla DFA uygulaması yapılmıştır. Bu çalışmayla alan yazına ortaokul öğrencilerinin konuşma kaygı düzeylerini ölçen güvenilir, geçerli ve kullanışlı bir ölçek kazandırılması amaçlanmıştır.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Araştırma nicel türde tarama modelinde yürütülmektedir. Tarama modeli, araştırılacak olguyu değiştirmeden, olan biçimiyle saptamakta (Karasar, 2019); örneklemde elde edilen verilerle evrenin tutumu, eğilimi, görüşü hakkında bilgi elde edilmesini sağlamaktadır (Creswell, 2016). Ölçme, gözlemlenen nesnelere, olguların sonuçlarını sayı ya da sembollerle anlatılmasıdır (Sönmez ve Alacapınar, 2016). Ölçme yapılabilmesi için gerekli olan ölçme aracı, likert tipli ölçek olarak belirlenmiştir. Ölçeklerde, duruma yönelik verilen tepkiler yer almaktadır (Şeker ve Gençdoğan, 2014).

Evren ve Örneklem

KKÖ için ilk aşamada planlanan AFA için Bitlis il merkezinde küme örnekleme yöntemiyle belirlenen 5, 6, 7 ve 8. sınıf düzeyindeki 449 öğrenciden veri toplanmıştır. Faktör analiz çalışmalarında örneklem sayılarının genellikle 200'lerin üstünde olduğu görülmektedir (Şeker ve Gençdoğan, 2014). Açıklayıcı faktör analizi neticesinde ortaya çıkan konuşma kaygısı ölçeğine yönelik küme örnekleme yöntemiyle test-tekrar test uygulaması için bir okulun dört sınıf düzeyinden 143, eş değer form uygulaması için 1 okuldaki dört sınıf düzeyinden 172 ve DFA için ise her eğitim bölgesinden birer olmak üzere 4 ortaokuldan yine dört sınıf düzeyinde 450 öğrenci seçilmiştir. AFA ve DFA uygulamalarındaki örneklemin ve veri setinin farklı olmasına dikkat edilmiştir (Erkuş, 2019).

İşlem

Konuşma kaygısı olgusunun iyi anlaşılabilmesi için öğrenci görüşlerinden yararlanılmış; konuşma becerisi ve kaygı ile ilgili alan yazın gözden geçirilmiştir. Bu çalışmalar neticesinde 70 cümleden oluşan konuşma kaygısına yönelik madde havuzu oluşturulmuştur. Maddelerin kapsam geçerliği artırmak için söz konusu maddeler Bitlis il merkezinde devlet okullarında aktif olarak görev yapan 3 Türkçe öğretmeni ile Fırat Üniversitesinde görevli 2 öğretim üyesinin görüşlerine sunulmuştur. Ayrıca maddeler dil ve anlatım yönünden kusurlu maddeler olup olmadığı yönüyle de incelenmiştir. Bu uygulamalar neticesinde düzeltme ve eksiltme yapılan ölçeğimizde 51 maddelik ölçme formu AFA'ya hazır hâle getirilmiştir. Ölçek "tamamen katılıyorum (5)", "katılıyorum (4)", "kararsızım (3)", "katılmıyorum (2)", "hiç katılmıyorum (1)" dereceli likert tipli ölçme formu hazırlanmıştır. 51 maddelik likert tipli ölçek formunun yapısının ortaya çıkarılması amacıyla 5, 6, 7 ve 8. öğrencilerinden oluşan 449 öğrenciden veriler elde edilmiştir. AFA işlemi sonucunda 21 maddelik 3 boyutlu yapı belirmiştir. Ortaya çıkan yapının güvenilirliği belirlemek amacıyla Cronbach's alpha, Spearman-Brown ve Guttman Split-Half uygulamaları yapılmıştır. Ölçeğin kararlılığını değerlendirmek için gerçekleştirilen test- tekrar test uygulaması için 1 okuldan 5, 6, 7 ve 8. sınıf öğrencilerinden oluşan 143 öğrenciden 2 hafta ile veriler toplanıp test-tekrar test korelasyon kat sayısı belirlenmiştir. Eş değer form uygulaması için 1 okuldan 5, 6, 7 ve 8. sınıf

öğrencilerinden oluşan 172 öğrenciden veriler elde edilmiş ve eş değerlik form güvenirlilik kat sayısı belirlenmiştir. Model uyumunu sınamak amacıyla 4 ortaokuldan 5, 6, 7 ve 8. sınıf düzeyindeki 450 öğrenciden veriler toplanmıştır. Toplanan verilerle AFA’da ortaya konulan yapının model uyumu test etmek için LISREL 8.80 programı kullanılarak 21 madde üzerinden 3 faktörlü şekilde ikinci düzey DFA gerçekleştirilmiştir.

Bulgular

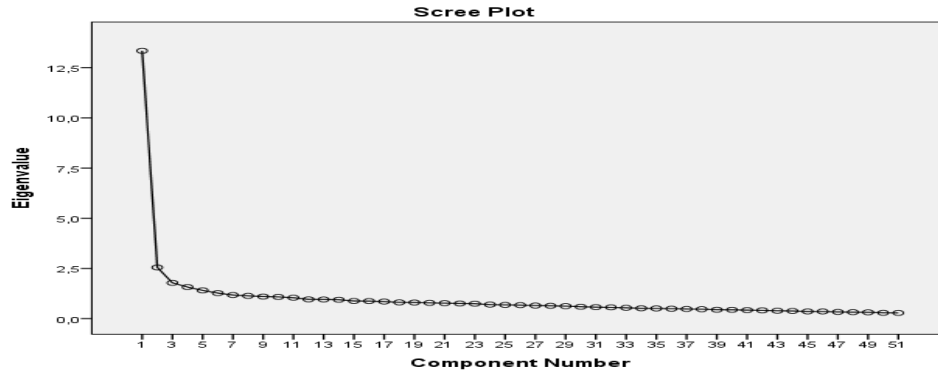
Veri setimizin AFA’ya uygun olup olmadığını denetlemek amacıyla yapılan analiz neticesinde Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değerinin .94 olması örneklem büyüklüğünün yeterli olduğunu göstermektedir. Can (2017) KMO testinin .70 ve üstünün örneklem yeterliği bakımından iyi olduğunu belirtmektedir. Bartlett’s test sonucunun da anlamlı olduğundan (210, $p<.000$) elimizdeki verilerimizin çok değişkenli normalliğe sahip olduğu sonucuna da ulaşılmıştır.

Tablo 1. KKÖ’nün KMO ve Bartlett’s testi sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliğinin Ölçümü		.937
	Yaklaşık Ki-Kare	2911.263
Bartlett Küresellik Testi	df	210
	Sig.	.000

Ölçeğin maddeler arasındaki ilişkilerine (correlation matrix) bakıldığında .30 değerinin üzerinde madde sayısının çok olduğu, maddeler arası çoklu eşdoğrusallığın bulunmadığı ($r<.80$) görülmüştür. Matris determinantının .001’den büyük çıkması, faktör çözümlenmesinin yapılabileceğini göstermektedir. Ayrıca anti imaj matrisindeki kesişim noktasındaki değerlerin .50’nin üzerinde olması da bu veri setinin AFA’ya uygun olduğuna dair bir işaretir. Söz konusu değerlere bakıldığında konuşma kaygısını ölçme formundaki taslak 51 maddenin ölçümünde örneklem yeterliği açısından iyi olduğu ve bu veri seti ile faktör çözümlenmesi yapılabileceği ve herhangi bir maddenin bu aşamada çıkarılmasını gerektirecek bir durumun oluşmadığı anlaşılmıştır.

Geliştirilmeye çalışılan taslak ölçekteki bileşenler matrisinde 1. faktördeki yük değeri .345 ve üzeri 2. faktördeki yük değeri .334 ve 3. faktörde madde yükü .337 ve üzeri olduğu ve çoğu maddenin bu üç faktör üzerinde toplandığı görülmüştür. Yamaç-birikinti değerlerine bakıldığında 3. faktörden sonraki aralıkların küçük ve benzer olduğu ve bu faktörden sonra kırılmanın olduğu görülmektedir. Araştırmacı, ölçeğinde ortaya çıkmasını istediği faktör sayısını kuramsal bilgilere ve tasarladığı modele göre de karar verebileceğinden (Coşkun, Altunışık ve Yıldırım, 2017) ölçeğin faktör yapısının alan yazın ile uyumuna özen gösterilmiştir. Araştırmacının, ortaya koymak istediği 3 boyutlu yapının yamaç-birikinti grafiği ve bileşenler matrisi ile desteklenmesi geliştirilen KKÖ’nün 3 faktörlü olarak yapılandırılmasında etkili olmuştur.

Şekil 1. KKÖ döndürme işleminden önce yamaç-birikinti grafiği

Faktör sayısı belirlendikten sonra yapılan varimax döndürme işleminden sonra döndürülmüş bileşenler tablosunda diğer faktörle ilişki düzeyi .33'ün altında olan m37, m44, m1, m34, m3, m30, m4, m46, m7, m10, m12, m38, m14, m48, m20, m29, m31, m6, m45, m23, m28, m15, m43, m5 yüksüz maddeler çıkarılmıştır. Yüksüz madde kalmayana kadar her madde teker teker atılarak işlem devam etmiştir. İki maddenin aldığı faktör yükü farkının en az .10 olmasına (Büyüköztürk, 2015) dikkat edilmiştir. Binişik madde özelliği gösteren m33, m47, m2, m11, m50, m19 diğer maddelerden daha düşük düzeyde faktör yüküne sahip olduğu için ölçek dışına çıkarılmıştır. Yapılan analizler neticesinde 30 madde ölçek dışına çıkarılmış, 21 madde ile devam edilmiştir.

Tablo 2. Döndürülmüş bileşenler matrisi

Maddeler	Bileşen		
	1	2	3
42.Konuşmamdan sonra arkadaşlarımın benimle dalga geçeceğini düşünürüm.	.694		
41.Dinleyiciler, genellikle kötü bir konuşma yaptığımı düşünürler.	.684		
36.Arkadaşlarım, konuşmamdan sonra beni beceriksiz olarak görecekler.	.675		
49.Konuşma gerçekleşirken dinleyenlerin bana güleceklerini düşünürüm.	.663		
40.Arkadaşlarımın benden daha iyi bir konuşma yaptıklarını düşünürüm.	.649		
51.Dinleyicilerin konuştuklarımı anlamayacaklarını düşünürüm.	.645		
35.Konuşma anında insanları sıktığımı düşünürüm.	.582		
32.Hiçbir zaman iyi bir konuşma yapamayacağımı düşünürüm.	.566		
39.Konuşma anındaki olumsuzlukların üstesinden gelemem.	.539		
8.Konuşurken dinleyicilerin yüzüne bakamam.	.490		
27.Konuşma yaparken kalbim hızlı atar.		.731	
26.Konuşma yaparken terlediğimi hissederim.		.701	
25.Konuşma yaparken ellerim titrer.		.687	
22.Konuşma yaparken nefes alışverişim hızlanır.		.672	
24.Topluluk önünde konuşma yaparken kaslarım gerilir.	.361	.592	
9.Konuşma anında hata yapmak utanç vericidir.			.670
21.Konuşurken hata yapmaktan korkarım.		.369	.617
17.Konuşmam eleştirilince gerilirim.			.601
18.Bilmediğim bir konuda konuşma yapacağımı bilmek beni korkutur.			.491
16.Konuşurken söyleyeceklerimi unutacağım diye endişelenirim.			.486
13.Konuşma yapmadan önce kötü şeyler olacak korkusu yaşarım.	.346		.477

Tablo 2'ye bakıldığında ölçeğin faktör yapısının belirlediği görülmektedir. Ölçek, 21 madde ve üç alt faktörden oluşmaktadır. Bu üç alt faktörün yük değerlerinin .48 ile .73 arasında olduğu ve binişik madde özelliği göstermediği tespit edilmiştir. Ölçekte yer alan maddelerin yük değerlerinin .45 ve üstü olması tavsiye edilmektedir (Tabachnick ve Fidell, 1989'dan akt. Büyüköztürk, 1997). Tabloya baktığımızda maddelerin yük değerlerinin iyi olduğu söylenebilir.

Tablo 3. Döndürme işleminden sonra toplam varyans değerleri

Faktör	Öz Değer	Açıklanan Varyans
1. Faktör	7.029	%33.47
2. Faktör	1.643	%7.82
3. Faktör	1.101	%5.24
Toplam		%46.54

Öz değeri 1 veya 1'den daha yukarı faktörler incelenir (Pallant, 2017). Öz değeri en az 1 veya 1'den fazla olan maddeler, varyansın en az %5'ini açıklamalıdır (Alacapınar ve Sönmez, 2016). Toplam varyans değerli tablosu incelendiğine öz değeri 1'in üzerinde üç yapı var ve bu yapıların varyansı yüzde %5'in üzerinde olduğu görülmektedir. Sosyal bilimler alanında yapılan analizlerde toplam varyans değerinin %40 ile %60 arası yeterli görülmektedir (Scherer vd., 1988'den akt. Tavşancıl, 2002). İlk üç yapıya bakıldığında toplam varyans değeri %46.54'tür.

Ölçeğin Güvenirliliği

Ölçeğin güvenirliliğin test etmek amacıyla Cronbach's alpha, Spearman-Brown ve Guttman Split-Half testleri ayrıca test-tekrar test ve eş değer form uygulamaları yapılmıştır. Uygulamalar neticesinde oluşan değerler şöyledir:

Tablo 4. Cronbach's alpha madde toplam değerleri

Boyut	Madde	Madde Silindiğinde Ölçek Ortalaması	Madde Silindiğinde Ölçek Varyansı	Düzeltilmiş Madde Toplam Korelasyonu	Çoklu Korelasyon Kareleri	Madde Silindiğinde Cronbach's Alpha
Bilişsel	42	59.9154	261.779	.599	.468	.892
	41	59.9866	267.044	.561	.406	.893
	36	60.0757	263.967	.579	.417	.892
	49	59.6503	260.331	.638	.490	.891
	40	59.7038	266.923	.505	.330	.894
	51	59.7060	265.721	.533	.359	.894
	35	59.8040	268.314	.504	.307	.894
	32	60.0624	266.251	.525	.313	.894
	39	60.1737	270.572	.485	.303	.895
	8	60.1247	268.909	.457	.255	.896
Fiziksel	27	58.8976	267.512	.506	.413	.894
	26	59.5033	263.876	.555	.414	.893
	25	59.3274	262.261	.581	.449	.892
	22	59.3563	267.815	.480	.342	.895
	24	59.6682	264.012	.566	.381	.893
Duygusal	9	58.7906	275.554	.345	.189	.898
	21	59.0445	264.855	.562	.409	.893
	17	59.1514	274.240	.367	.165	.898
	18	59.1514	275.048	.357	.170	.898
	16	59.0045	265.286	.552	.346	.893
	13	59.3252	264.778	.549	.355	.893

Maddelerin düzeltilmiş madde toplam korelasyonu .20'den yüksek olduğu için hiçbir madde ölçekten çıkartılmamıştır. Bilişsel alt boyuta ait düzeltilmiş madde toplam korelasyonu .60 ile .46 arasında; fiziksel alt boyutun 48. ile .58 arasında; duygusal alt boyutun .35 ile .56 arasındadır.

Tablo 5. KKÖ'ye yönelik Cronbach's Alpha, Spearman-Brown ve Guttman Split-Half Testleri

Faktör	Boyutların Cronbach's Alpha Katsayısı	Cronbach's Alpha Katsayısı Genel	Boyutların Spearman - Brown Katsayısı	Spearman - Brown Katsayısı Genel	Boyutların Guttman Split - Half Katsayısı	Guttman Split - Half Katsayısı Genel
1	.856		.838		.834	
2	.796	.899	.770	.864	.736	.863
3	.710		.714		.714	

KKÖ'nün geneline ilişkin olarak Cronbach's alpha değeri $\alpha=.90$ 'dır. Bu değer ölçeğimizin iç tutarlılık düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ölçeğimizin iki yarı güvenirligi test etmek için uyguladığımız Spearman-Brown korelasyon değerinin $r=.86$ ve Guttman Split-Half ise $r=.86$ olduğu görülmektedir. Bu iki değer iki yarı güvenirlilik değerinin iyi seviyede olduğu söylenebilir. Ayrıca temel bileşenler analizi neticesinde 3 boyutlu yapı olarak belirlediğimiz ölçeğimizin boyutlarının da güvenilir değerlere sahip olduğu söylenebilir.

Geliştirilen ölçeğin eş değer form güvenirligini test etmek amacıyla Demir ve Melanlıoğlu (2014) tarafından geliştirilen Ortaokul Öğrencileri İçin Konuşma Kaygısı Ölçeği kullanılmıştır. Eş değer form uygulaması için 5, 6, 7 ve 8. sınıflardan toplam 172 katılımcı seçilmiştir. Uygulama neticesinde elde edilen korelasyon değeri $r=.50$ 'dir. Bu sonuçtan hareketle geliştirilen ölçek ile eş değer ölçek arasında güçlü düzeyde ilişki olduğu söylenebilir.

Tablo 6. Eş değer form uygulaması sonuçları

		Geliştirilen form	Eşdeğer form
Geliştirilen form	Pearson Correlation	1	.504**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	172	172
Eşdeğer form	Pearson Correlation	.504**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	172	172

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Test-tekrar test sınavının yapılması için 5, 6, 7 ve 8. sınıflardan toplam 143 öğrenci belirlenmiş ve aynı öğrencilere iki haftalık aradan sonra ölçek ikinci defa uygulanmıştır. Test-tekrar test ölçümünde elde edilen korelasyon değerinin $r=.78$ olduğu belirlenmiştir. Bu korelasyon değerinin çok güçlü düzeyde olduğu söylenebilir.

Tablo 7. KKÖ'ye yönelik test-tekrar test uygulaması sonuçları

		Test	Tekrar test
Test	Pearson Correlation	1.00	.778**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	143	143
Tekrartest	Pearson Correlation	.778**	1.00
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	143	143

** . Correlation is significant at the .01 level (2-tailed).

Doğrulayıcı Faktör Analizi

KKÖ'nün model uyumunu sınamak amacıyla farklı bir örnekleme LISREL 8.80 programı kullanılarak 21 madde üzerinden 3 faktörlü şekilde "ikinci düzey DFA" gerçekleştirilmiştir. DFA sırasında "en çok olabilirlik kestirim yöntemi" kullanılmıştır:

Tablo 8. KKÖ'ye yönelik ikinci düzey DFA sonucunda elde edilen ölçüm modeli sonuçları

Faktör	Maddeler	Hata Varyansı	Standartlaştırılmış Yükler	t-değeri ⁴	R ²
Bilişsel	m4	.61	.63		.39
	m5	.73	.52	9.43	.27
	m6	.76	.49	9.06	.24
	m7	.63	.61	11.00	.39
	m8	.70	.55	10.20	.32
	m10	.70	.55	9.87	.30
	m17	.63	.61	10.81	.37
	m18	.50	.71	12.06	.49
	m20	.58	.65	11.39	.42
	m21	.66	.59	10.43	.34
Fiziksel	m12	.55	.67		.45
	m13	.66	.59	10.47	.34
	m14	.50	.71	12.13	.50
	m15	.61	.63	11.03	.39
	m16	.75	.50	9.10	.25
Duygusal	m1	.71	.53		.28
	m2	.63	.61	9.43	.37
	m3	.77	.48	8.07	.23
	m9	.69	.56	8.96	.31
	m11	.51	.70	10.27	.49
	m19	.46	.73	10.51	.54

KKÖ'nün ikinci düzey DFA sonucunda ölçüm modeline ilişkin sonuçların gösterildiği Tablo 8'de, t-değerlerinin hepsinin $p < .01$ düzeyinde 2.56 değerini aştığı için anlamlı olduğu tespit edildiğinden ölçekte yer alan hiçbir madde atılmamıştır (Kline, 2019). Ölçeğin bilişsel boyutuna yönelik en çok m18 ve m20 maddelerinin, fiziksel boyuta yönelik en çok m12 ve m14 maddelerinin, duygusal boyuta yönelik ise m11 ve m19 maddelerinin değişkenliği açıkladığını söyleyebiliriz. Ayrıca ölçekte yer alan bütün maddelerin standartlaştırılmış yüklerinin en düşük .48 ile m3, en yüksek ise .73 ile m19 olduğu görülmüştür. Maddelerin hepsinin .30 ile .90 arasında kalmasından dolayı hiçbir madde ölçekten çıkarılmamıştır. Bu aşamada 21 madde ile analize devam edilmiştir. LISREL 8.80 programı üzerinden gerçekleştirilen DFA sonucunda düzeltme indeksleri aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 9. İkinci düzey DFA sonucu ölçeğe yönelik düzeltme indeksleri

	İlişkilenen Değişkenler	İlişkilendirilen Değişkenler	Ki-Kare Azalma	Değerindeki	Yeni Tahmin
Birinci Düzeltme İndeksleri	Kısım	m2	Bilişsel	9.7	-.51
		m11	Bilişsel	8.6	.45
		m12	Bilişsel	12.0	-.42
		m16	Bilişsel	23.5	.61
İkinci Düzeltme İndeksleri	Kısım	m16	Duygusal	8.5	.69
		m4	m3	9.8	.22
		m8	m7	9.0	.18
		m12	m10	9.6	-.20

⁴ İkinci düzey DFA sırasında referans değişkenleri olarak belirlenen m4, m12 ve m1 maddelerinin t değerleri paylaşılmamıştır.

İlişkilenen Değişkenler	İlişkilendirilen Değişkenler	Ki-Kare Azalma	Değerindeki Yeni Tahmin
m13	m1	8.6	-.22

Tablo 9'a bakıldığında birinci kısım gözlenen değişkenler ile gizil değişkenler arasındaki düzeltme indekslerini karşılarken gözlenen değişkenlerin hata terimleri arasındaki düzeltme indekslerini ise ikinci kısım göstermektedir (Çelik ve Yılmaz, 2016, s. 120; Jöreskog ve Söborn, 2005'ten akt. Çelik ve Yılmaz, 2016, s. 120). Birinci kısım düzeltme indeksleri geliştirilen ölçeğin yapısına uygun bulunmadığından gerçekleştirilmemiştir. İkinci kısım düzeltme indekslerinden de farklı faktörler arasında uygulanması istenilenler yine ölçeğin yapısını bozacağı endişesiyle araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmemiştir. Bunların haricinde ikinci kısım düzeltme indeksleri kısmında yer alan ve X^2 'ye katkı sağlayan m8 ile m7 (X^2 'ye 9.0'lık katkısıyla) hata varyansları arasındaki düzeltme önerisine yönelik kovaryans ataması gerçekleştirilmiştir. Gerekli modifikasyon gerçekleştirildikten sonra X^2/sd değerinin 1.639 ile 0 ve 2 arasında; RMSEA değerinin de .038 ile .00 ve .05 arasında; AGFI değerinin ise .92 ile .90 ve 1.00 arasında olması nedeniyle diğer modifikasyon önerilerine yönelik kovaryans ataması gerçekleştirilmemiştir. Bununla birlikte p değerinin .000 ile .01 düzeyinde anlamlılığını sürdürdüğü görülmüştür. Oysaki DFA'da düzeltme işlemlerinden sonra beklenen kovaryans matrisi ile gözlenen kovaryans matrisleri arasındaki farkın, yani X^2 değerinin anlamlılığını gösteren p (.000) değerinin .01 düzeyinde anlamlı olması istenilen bir durum değildir. Ancak örneklemin büyüklüğü (n=450) ile açıklanabilecek bu durum, gerek diğer uyum indekslerinin son derece iyi olması gerekse örneklem küçültmenin veri manipülasyonuna gireceği kaygısı ile örneklem küçültme işlemine gidilmemiş, diğer uyum indeksleri dikkate alınmıştır (Çokluk, Şekercioğlu, Büyüköztürk, 2012, s. 307).

Tablo 10. KKÖ model uyum ölçüleri

Uyum Ölçüleri	Değer	Uyum
X^2	303.23	p>.05
X^2/sd	1.639	Mükemmel uyum
AGFI	.92	Mükemmel uyum
GFI	.94	Kabul edilebilir/iyi uyum
CFI	.99	Mükemmel uyum
NFI	.97	Mükemmel uyum
NNFI (TLI)	.98	Mükemmel uyum
RFI	.96	Mükemmel uyum
IFI	.99	Mükemmel uyum
RMSEA	.038	Mükemmel uyum
SRMR	.043	Mükemmel uyum
PNFI	.85	Kabul edilebilir/iyi uyum
PGFI	.75	Kabul edilebilir/iyi uyum

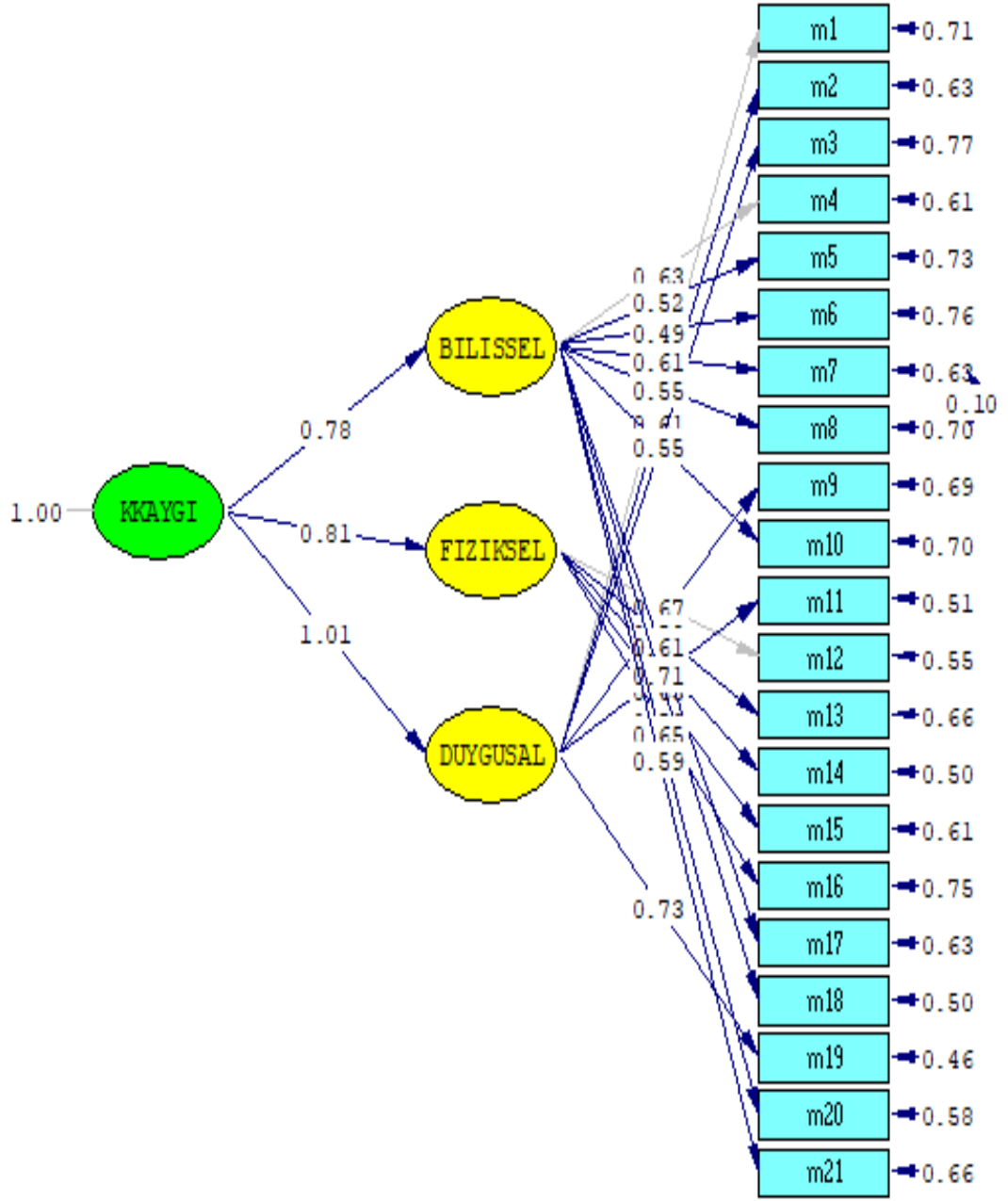
DFA sonucunda modelin uyum indeksleri incelendiğinde X^2 değerinin "303.23" ile .05'ten büyük olduğu ve bu yönüyle anlamlı olmadığı görülmüştür. Bu açıdan modelin kötü bir uyuma sahip olmadığı söylenebilir. Örneklem büyüklüğünün önemli olduğu DFA'da model uyumunun kontrol edilmesi için serbestlik derecesi (sd) ve ki-kare X^2 değerlerinin dikkate alınması gerekir (Çokluk, Şekercioğlu, Büyüköztürk, 2012, s. 267-268). Bu durumda ki-kare değerinin (X^2) serbestlik derecesine bölünmesiyle ($X^2/sd=1.639$) elde edilen değer 0 ile 2 arasında olması model açısından mükemmel uyumu göstermektedir (Hoe, 2008 ve Şimşek, 2007'den akt. İlhan ve Çetin, 2014). Ayrıca modelin AGFI, CFI, NFI, NNFI (TLI), RFI, IFI, RMSEA ve SRMR değerleri model açısından mükemmel uyumu; GFI, PNFI ve PGFI değerleri ise kabul edilebilir/iyi uyumu işaret etmektedir (Sümer, 2000, s. 68; Brown 2016'dan akt. Çokluk, Şekercioğlu, Büyüköztürk, 2012, s. 272). DFA analizi kapsamında gerçekleştirilen düzeltme işlemleri sonucunda 21 maddelik 3

faktörlü ortaokul 5, 6, 7 ve 8. sınıflar düzeyindeki öğrencilere yönelik KKÖ'nün model uyumunun kabul edilebilir, ölçeğin yapısının ise ikinci düzey DFA açısından doğrulandığı ifade edilebilir.

Tablo 11. Ölçeğin dışsal gizil değişkenleri arasındaki korelasyon değerleri

	Bilişsel	Fiziksel	Duygusal	Konuşma Kaygısı
Bilişsel	1.00			
Fiziksel	.53	1.00		
Duygusal	.63	.62	1.00	
Konuşma Kaygısı	.82	.85	.88	1.00

İkinci düzey DFA analizi sonucunda ölçeğin içsel örtük/gizil değişkenleri arasında güçlü düzeyde bir ilişki olduğu görülmüştür ($r>.50$). Aynı zamanda DFA analizi sonucunda dışsal gizil değişken ile içsel gizil değişkenler arasında çok güçlü düzeyde ($r>.70$) olduğu görülmüştür. Konuşma kaygısı ölçeğinin yapı güvenirliğinin sınınanabilmesi adına her bir örtük/gizil değişken bir ölçme modeli olarak düşünülmüş ve “*yapı güvenirliği=(standartlaştırılmış yükler toplamı)²/(standartlaştırılmış yükler toplamı)²+(gözlenen değişkenlerin ölçüm hataları toplamı)*” formülü ile bu değişkenlerin yapı güvenirliği hesaplanmıştır (Çelik ve Yılmaz, 2016, s. 152). İlgili formül kullanılarak gerçekleştirilen hesaplamalar sonucunda bilişsel boyutun yapı güvenirliği .815, fiziksel boyutun .757 ve duygusal boyutun ise .776; ölçeğin geneli için ise .916 olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin her bir alt boyutunun yapı güvenirlik değerlerinin .70'ten büyük olması, her üç boyut açısından da yapı güvenirliğinin sağlandığı söylenebilir. DFA sürecinde bakılması gereken bir diğer değer ise “*açıklanan varyans= (standartlaştırılmış yüklerin kareleri toplamı) / (standartlaştırılmış yüklerin kareleri toplamı) + (gözlenen değişkenlerin ölçüm hataları toplamı)*” formülü ile hesaplanacak olan açıklanan varyans ölçüm değerlerine yönelik ilgili formül kullanılarak yapılan hesaplamalar sonucunda bilişsel içsel gizil değişkeni .352, fiziksel gizil değişkeni .388 ve duygusal gizil değişkeni .371; ölçeğin geneli için ise .366 değerlerine ulaşılmıştır. Açıklanan varyans değerlerinin .50'den büyük olması beklenirken bu değerlerin sağlanamadığı görülmüştür. Bununla birlikte gerek ölçeğin yapısal güvenirlik değerlerinin çok kötü olmaması ve özellikle de uyum indeksleri ile diğer parametrelerin oldukça iyi olması nedeniyle ölçeğin model uyumunun sağlandığı söylenebilir. KKÖ'ye yönelik olarak gerçekleştirilen modifikasyon işlemleri sonucunda elde edilen yol şeması aşağıdaki şekildedir:

Chi-Square=303.31, df=185, P-value=0.00000, RMSEA=0.038

Şekil 2. KKÖ'ye yönelik modifikasyon işlemlerinden sonra elde edilen yol şeması

DFA sonucunda herhangi bir modifikasyon işlemi gerçekleştirilmemiştir. Bunda t değerlerinin, standartlaştırılmış yüklerin, uyum indekslerinin iyi düzeyde olması belirleyici olmuştur. Sonuç olarak bilişsel alt boyut m4, m5, m6, m7, m8, m10, m17, m18, m20, m21 olmak üzere 10; fiziksel alt boyut m12, m13, m14, m15, m16 olmak üzere 5 ve duygusal alt boyut ise m1, m2, m3, m9, m11, m19 olmak üzere 6 maddeden oluşmaktadır. Geliştirilen KKÖ'nün 21 maddeden oluşan yapısının doğrulandığı söylenebilir. İkinci düzey DFA gerçekleştirildiği için de

ölçeğin genel puanı üzerinden de analizler gerçekleştirilebilir. Ölçek kullanılırken verilerin analizinde ters kodlanacak bir madde bulunmamaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Yapılan analizler neticesinde 21 maddeden oluşan bilişsel, fiziksel ve duygusal alt boyutlara sahip, toplam varyans değeri %46.54 olan çok boyutlu bir ölçek geliştirilmiş ve doğrulanmıştır. Bilişsel faktör 10 maddeden oluşmakta ve %33.47 varyans değerine sahiptir. Bu faktörün sahip olduğu Cronbach's alpha katsayısı $\alpha=.86$ ve iki yarı güvenilirliği test etmek için uyguladığımız Spearman-Brown korelasyon değeri $r=.84$, Guttman Split-Half ise $r=.83$ 'tür. Bu faktörün maddelerinin sahip olduğu yük değerleri .49 ile .69 arasındadır. Bu yapının sahip olduğu 10 madde konuşma kaygısına yol açabilecek olumsuz düşünme biçimlerine sahiptir. Bundan ötürü bu boyut KKÖ'nün bilişsel boyutu olarak adlandırılmıştır. Bilişsel alt boyutun maddeleri m4, m5, m6, m7, m8, m10, m17, m18, m20, m21'dir. Fiziksel faktör, 5 maddeden oluşmakta ve 7.82 varyans değerine sahiptir. Bu boyutun sahip olduğu Cronbach's alpha katsayısı $\alpha=.80$ ve iki yarı güvenilirliği test etmek için uyguladığımız Spearman-Brown korelasyon değeri $r=.77$, Guttman Split-Half ise $r=.74$ 'tür. Bu faktörün maddelerinin sahip olduğu yük değerleri .59 ile .73 arasındadır. Bu faktörün sahip olduğu 5 madde, kaygı yaşanıldığında verilen fiziksel tepkilerden oluşmaktadır. Bundan ötürü ölçeğin bu boyutuna fiziksel boyut denilmiştir. Fiziksel alt boyutun maddeleri m12, m13, m14, m15, m16'dır. Duygusal faktör 6 maddeden oluşmakta ve 5.24 varyans değerine sahiptir. Bu boyutun sahip olduğu Cronbach's alpha katsayısı $\alpha=.71$ ve iki yarı güvenilirliği test etmek için uyguladığımız Spearman-Brown korelasyon değeri $r=.71$, Guttman Split-Half ise $r=.71$ 'dir. Bu faktörün maddelerinin sahip olduğu yük değerlerinin .48 ile .67 arasında olduğu tespit edilmiştir. Üçüncü faktörün sahip olduğu 6 ifade, kaygıya eşlik eden duygusal tepkilerden oluşmaktadır. Bundan ötürü ölçeğin bu boyutu duygusal boyut olarak adlandırılmıştır. Duygusal alt boyutu oluşturan madde numaraları m1, m2, m3, m9, m11, m19'dur. Ölçeğin genel Cronbach's alpha değerinin (.90) mükemmel ve iki yarı güvenilirlik (.86) sonucunun iyi olduğu söylenebilir. Ölçeğin test-tekrar test değeri ($r=.78$) çok güçlü ilişki düzeyine ve eş değer form güvenilirlik değeri ($r=.50$) güçlü ilişki düzeyine sahiptir.

Sonuç olarak KKÖ'nün güvenilirlik değerlerinin alan yazında kabul edilen değerlerde olması ve DFA ile yapısal geçerliğinin doğrulanmasından ötürü ölçeğin ortaokul öğrencileri için, daha genel bir ifade ile 9-14 yaş grubu için uygulanabilir bir form olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Berksun O. (2003). *Anksiyete ve anksiyete bozuklukları* (2. baskı). İstanbul: Turgut Yayıncılık.
- Bippus, A.M. and Daly, J. (1999). What do people think causes stage fright?: naive attributions about the reasons for public speaking anxiety. *Communication Education*, 48(1) 63-72.
- Breakey, L. K. (2005). Fear of public speaking—the role of the SLP. *Semin Speech Lang*, 26, 107–117.
- Büyüköztürk, Ş. (1997). Araştırmaya yönelik kaygı ölçeğinin geliştirilmesi. *Eğitim Yönetimi Dergisi*, 3, 453-64.
- Büyüköztürk, Ş. (2015). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı* (Genişletilmiş 21. baskı). Ankara: Pegem A Akademi.
- Can, A. (2017). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi*. (5. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Condrill, J. ve Bough, B. (2004). *101 iletişim yolu*. (A. Şahin, Çev.) İstanbul: Beyaz Yayınları.

Coşkun, R., Altunışık, R.ve Yıldırım, E. (2017). *Sosyal bilimlerden araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı* (9. baskı). İstanbul: Sakarya Yayıncılık.

Creswell, J. W. (2016). Nicel yöntemler. (M. Bursal, Çev.). *Araştırma deseni; nitel, nicel, karma yöntem yaklaşımları*. (3. Baskı). (S. B. Demir Çev.). Ankara: Eğiten Kitap.

Çelik, H. E. ve Yılmaz, V. (2013). *LISREL 9.1 ile yapısal eşitlik modellemesi, temel kavramlar-uygulamalar-programlama*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. ve Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve LISREL uygulamaları*. Ankara: Pegem Akademi.

Dalkıran, O. (2012). *Dershane öğrencilerinin fiziksel aktivitede bulunma değişkenine göre sürekli kaygı, sınav kaygısı ve sosyal beceri düzeyleri ile sınav performanslarının değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Demir, T. ve Melanlıoğlu, D. (2014). Ortaokul öğrencileri için konuşma kaygısı ölçeği: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 47(1), 103-124. doi: 10.1501/Egifak_0000001319

Duman, G. K. (2008). *İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin durumluk sürekli kaygı düzeyleri ile sınav kaygısı düzeyleri ve ana-baba tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Er, S. (2014). *Topluluk önünde etkili konuşma teknikleri*. İstanbul: Hayat Yayınları.

Erkuş, A. (2019). *Psikolojide ölçme ve ölçek geliştirme-I temel kavramlar ve işlemler* (4. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Esposito, J. (2010). *Sahne ışıkları altında: Topluluk önünde konuşma ve performans sergilemeyle ilgili korkularınızdan kurtulun*. (K. Önem, Çev.). İstanbul: Elips Kitap.

Gölpınar, Ş, Hamzadayı, E. ve Bayat, (2018). Konuşma kaygı düzeyi ile konuşma başarımı arasındaki ilişki. *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 75-85.

Gündüz, O. ve Şimşek, T. (2014). *Uygulamalı konuşma eğitimi el kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Hoe, S.L. (2008). Issues and procedures in adopting structural equation modeling technique. *Journal of Applied Quantitative Methods*, 3(1), 76-83.

İlhan, M. ve Çetin, B. (2014). LISREL ve AMOS programları kullanılarak gerçekleştirilen yapısal eşitlik modeli (yem) analizlerine ilişkin sonuçların karşılaştırılması. *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi*, 5(2),26-42.

Karasar, N. (2019). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar ilkeler teknikler* (34. Basım). Ankara: Nobel.

Keşaplı, G. ve Çifci, M. (2017). Ortaokul öğrencilerinin konuşma kaygıları. *International Journal of Social Science*, 54, 463-484. doi: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS4830>

Koç, H. (2004). *Profesyonel futbolcularda durumluk kaygı düzeylerini etkileyen faktörlerin değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Kinay, İ. ve Özkan, E. (2014). Öğretmen adayları için konuşma kaygısı ölçeği (ÖAKKÖ) geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Electronic Turkish Studies*, 9(5),1747-1760.

Kline, R. B. (2019). *Yapısal eşitlik modellemesinin ilkeleri ve uygulamaları*. (Çev. Edt. Sedat Şen). Nobel Ankara: Akademik Yayıncılık.

Linver, S. (1997). *Konuşma eğitimi*. (A. Özlü, Çev.). İstanbul: Mert Yayıncılık.

Muallimoğlu, N. (2011). *Bütün yönleriyle hitabet: konuşma sanatı* (8. baskı). İstanbul: Avcıol Basım Yayın.

Maviş, A. (2013). *Etkili ve başarılı konuşma sanatı*. İstanbul:Yediveren Yayınları.

- Pallant, J. (2017). *Spss kullanma kılavuzu: Spss ile adım adım veri analizi*. (S. Balcı ve B. Ahi, Çev.). (2. baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Raja, F. (2017). Anxiety level in students of public speaking: Causes and Remedies. *Journal of Education and Educational Development*, 4(1). 94-110
- Sevim, O. (2012). Öğretmen adaylarına yönelik konuşma kaygısı ölçeği: Bir geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Turkish Studies*, 7(2), 927-937.
- Yaman, H. ve Sofu, M. (2014). Öğretmen adaylarına yönelik konuşma kaygısı ölçeğinin geliştirilmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 173(173), 41-50.
- Stuart, C. (2008). *Etkili konuşma* (4. baskı). (Çev. M. Sağlam). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sönmez, V. ve Alacapınar F. G. (2016). *Sosyal bilimlerde ölçme aracı hazırlama*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Suroğlu-Sofu, M. (2012). *Öğretmen adaylarının konuşma kaygıları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Sakarya.
- Sümer, N. (2000). Yapısal eşitlik modelleri: temel kavramlar ve örnek uygulamalar. *Türk Psikoloji Yazıları*, 3(6), 49-73.
- Şahin, A. ve Kana, F. (2015). Konuşma kaygısı. A. Şahin (ed.). *Konuşma eğitimi yöntemler-Etkinlikler* içinde (s. 271 – 281). Ankara: Pegem Akademi.
- Şahin, M. (2019). Korku, kaygı ve kaygı (anksiyete) bozuklukları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(10), 117-135.
- Şeker, H. ve Gençdoğan, B. (2014). *Psikoloji ve eğitimde ölçme aracı geliştirme*. (2. baskı). Ankara: Nobel.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş: Temel ilkeler ve LISREL uygulamaları*. Ankara: Ekinoks Yayınları.
- Tallis, F. (2003). *Kaygıları aşmak*. (O. Cem, Çev.). İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Tavşancıl, E. (2002). *Tutumların ölçülmesi ve spss ile veri analizi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Topçuoğlu-Ünal, F. ve Özden, M. (2015). *Diksiyon ve konuşma eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Tsaousides, T. (February, 2017). Why are we scared of public speaking? Erişim adresi: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/smashing-the-brainblocks/201711/why-are-we-scared-public-speaking>
- Tunalı, M. (2007). *Başarılı ve güzel konuşma sanatı* (36. baskı). İstanbul: Yediveren Yayınları.
- Özusta, H. Ş. (1995). Çocuklar için durumluk-sürekli kaygı envanterinin uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 10(34), 32-44.
- Yıldız, B. R. (2011). *Kaygının dikkat süreçleri üzerine etkisinin olaya ilişkin potansiyeller ile değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Konuşma Kaygısı Ölçeği'nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

Ek 1. Konuşma Kaygısı Ölçeği⁵

Maddeler	Tamamen katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç katılmıyorum
1. Bilmediğim bir konuda konuşma yapacağımı bilmek beni korkutur.	5	4	3	2	1
2. Konuşurken söyleyeceklerimi unutacağım diye endişelenirim.	5	4	3	2	1
3. Konuşmam eleştirilince gerilirim.	5	4	3	2	1
4. Arkadaşlarım, konuşmamdan sonra beni beceriksiz olarak görecekler.	5	4	3	2	1
5. Konuşurken dinleyicilerin yüzüne bakamam.	5	4	3	2	1
6. Arkadaşlarımın benden daha iyi bir konuşma yaptıklarını düşünürüm.	5	4	3	2	1
7. Dinleyicilerin konuştuklarımı anlamayacaklarını düşünürüm.	5	4	3	2	1
8. Konuşma anında insanları sıktığımı düşünürüm.	5	4	3	2	1
9. Konuşma anında hata yapmak utanç vericidir.	5	4	3	2	1
10. Konuşma anındaki olumsuzlukların üstesinden gelemem.	5	4	3	2	1
11. Konuşma yapmadan önce kötü şeyler olacak korkusu yaşarım.	5	4	3	2	1
12. Konuşma yaparken kalbim hızlı atar.	5	4	3	2	1
13. Konuşma yaparken terlediğimi hissedirim.	5	4	3	2	1
14. Konuşma yaparken ellerim titrer.	5	4	3	2	1
15. Konuşma yaparken nefes alış verişim hızlanır.	5	4	3	2	1
16. Topluluk önünde konuşma yaparken kaslarım gerilir.	5	4	3	2	1
17. Hiçbir zaman iyi bir konuşma yapamayacağımı düşünürüm.	5	4	3	2	1
18. Konuşmamdan sonra arkadaşlarımın benimle dalga geçeceğini düşünürüm.	5	4	3	2	1
19. Konuşurken hata yapmaktan korkarım.	5	4	3	2	1
20. Konuşma gerçekleşirken dinleyenlerin bana güleceklerini düşünürüm.	5	4	3	2	1
21. Dinleyiciler, genellikle kötü bir konuşma yaptığımı düşünürler.	5	4	3	2	1

⁵ Ölçek kullanılırken verilerin analizinde ters kodlanacak bir madde bulunmamaktadır.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

The Journal of International Social Sciences

Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 161-198, OCAK – 2021

Makale Gönderme Tarihi: 03.10.2020 Kabul Tarihi: 04.12.2020

SINIF ÖĞRETMENİ ADAYLARININ GÖZÜNDEN “BİLİMCİ”¹

“Scientist” Through The Eyes of Primary School Teacher Candidates

Ayten ARSLAN²

Ayça KARTAL³

ÖZ

Bu araştırmanın amacı, bilimin doğasının en önemli bileşenlerinden biri olan “bilimci” kavramına yönelik sınıf öğretmeni adaylarının imajlarını çeşitli değişkenler açısından incelemektir. Araştırmanın çalışma grubunu eğitim fakültesi sınıf öğretmenliği anabilim dalında öğrenim gören öğretmen adayları oluşturmaktadır. Bu çalışmada, nitel araştırmalardan fenomenoloji deseni kullanılmıştır. Veriler 2019 yılı Mayıs-Aralık ayları arasında toplanmıştır. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre tüm sınıf öğretmeni adaylarının bilimci cinsiyeti algılarında akla ilk gelenin “erkek” olduğu tespit edilmiştir. Öğretmen adayları çoğunlukla fen bilimleri üzerine çalışmalar yapmak istediklerini belirtmişlerdir. Fen bilimleri içerisinde özellikle uzay, evren, astronomi, zamanda yolculuk gibi konular üzerine çalışmak istediklerini belirtmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Bilimci, Sınıf Öğretmeni, Bilimci Algısı

ABSTRACT

The aim of this research is to examine the images of elementary teacher candidates for the concept of “scientist”, which is one of the most important components of the nature of science, in terms of various variables. The study group of the research consists of the elementary teacher candidates studying at the faculty of education. In this research, phenomenology pattern was used. The data were collected between May and December 2019. In the results obtained, it is seen that the first thing that comes to mind in the perceptions of scientist gender of all elementary teacher teachers is “male”. They stated that the results of what the elementary teacher candidates would like to study and if they were a scientist were examined. They stated that they mostly wanted to study science. They stated that they wanted to work on subjects such as space, universe, astronomy and time travel in science.

Keywords: Scientist, Primary School Teacher Candidates, Scientist Perception

1. Giriş

Günümüzde bilim ve teknolojiye meydana gelen yenilik ve değişimlerle birlikte toplumlarda bu yenilik ve değişimlere ayak uydurabilen, karşılaştığı problemlere çözümler üretebilen ve mevcut bilgiyi kullanarak yenilerini üretebilen bireylere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle eğitim programlarının amaçları arasında araştıran, sorgulayan, bilgiye ulaşma yollarını bilen, edindiği

¹ Bu çalışma 16-19 Eylül 2020 tarihlerinde yapılan Uluslararası Pegem Eğitim Kongresi’nde sözlü olarak sunulan “Sınıf Öğretmeni Adaylarının Gözünden Bilimci” adlı özet bildirin genişletilmesiyle hazırlanmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, a.arslan@alparslan.edu.tr , ORCID ID:0000-0001-8832-0276

³ Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, a.kartal@alparslan.edu.tr , ORCID ID:0000-0002-4297-8002

bilgileri analiz edebilen, yenilik ve gelişmeleri takip ederek bunları hayatlarında uygulayabilen bireyler yetiştirilmesi yer almaktadır (Kara ve Akarsu, 2013). Son yıllarda eğitim alanında gerçekleşen yenilik ve değişimlerin birçoğunda toplumun her kesiminden bireyler için de gerekli olduğu öne sürülen bu tür becerilere sahip bireyler bilimsel okuryazar bireyler olarak adlandırılmaktadır (Turgut, 2007). Bilimsel okuryazarlığın en önemli bileşenlerinden biri bilimin doğasının anlaşılmasıdır. Bilimi ve bilimsel bilginin doğasını anlamının ilk koşulu ise bu bilgiyi meydana getiren bireylerin doğru bir biçimde anlaşılmasıdır (Kaya, Doğan ve Öcal, 2008). O nedenle toplumun farklı kesimlerinden kişilerin bilimcilere yönelik algılarının neler olduğunu, bu algıların çeşitli değişkenlere göre nasıl değiştiğini ve mevcut olumsuz algıları olumluya dönüştürmek amacına yönelik öneriler geliştirmeye dayalı çalışmalar yürütülmektedir. Bu tür çalışmaların 1950’li yıllarda başlayıp 1980’li yıllarda hız kazandığı görülmektedir (Çermik, 2013). Chambers’ın (1983) bireylerin sahip olduğu bilimci algısını ortaya koyan çalışmaları bu sürecin hızlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Chambers’ın (1983) çalışmasında bireylerde var olan bilimci algısının genellikle erkek, sakallı ya da dağınık saçlı, gözlük takan, önlük giyen, teknolojik araçlar kullanan, kitap veya kitaplıklar gibi bilgi sembollerinin bulunduğu, kimyasal maddeler ve araç gereçlerin olduğu laboratuvar ortamlarında ve yalnız çalışan bireyler olarak ortaya konduğu belirlenmiştir. Daha sonraki yıllarda gerek ulusal gerekse uluslararası alanda farklı kültürlerle sahip bireylerle yapılan çalışmalar Chambers’ın ortaya koyduğu bilimci algılarını desteklemektedir (Medina-Jerez, Middleton ve Orihuela-Rabaza, 2011; Ruiz-Mallén ve Escalas, 2012; Bang, Wong ve Jeffery, 2014; Kara ve Akarsu, 2015). Farklı eğitim kademelerinde gerçekleştirilen bu ve benzeri çalışmalar, bilim insanlarının fiziksel özellikler bakımından benzerlikler gösterdiğini ortaya koyarken, kişisel ve mesleki özellikler açısından nispeten ayrıştığını ortaya koymaktadır (Ürey, Karaçöp, Göksu ve Çolak, 2017). Bilimci algısına yönelik gerek yurt içinde gerek yurt dışında yapılan çalışmalarda bu benzerlik ve farklılıkların, bilimin doğası konusundaki öğrencilerin sahip olduğu yeterlilikler ile alakalı olduğu belirtilmektedir (Ayvacı, Atik ve Ürey, 2016). Konuyla ilgili yapılan çalışmalar da öğrencilerin bilimsel çalışmalara ve bilim insanlarına yönelik bazı yanılgılara ve nispeten olumsuz algılara sahip olduklarını göstermektedir (Korkmaz ve Kavak, 2010). Bireylerin bilim ve bilimciye yönelik algılarının küçük yaşlarda şekillendiği, günlük hayatlarında karşılaştıkları bir problemi bilimsel süreç becerilerinden faydalanarak çözüp çözemeyeceklerini ve edindikleri deneyimlerle birlikte zihinlerinde oluşturdukları bilimci algısının gelecekte bilimsel çalışmalara devam edip edemeyeceklerini önemli ölçüde etkilediği tespit edilmiştir (Schibeci, 1986; Hammrich, 1997; Finson, 2002). Özellikle öğretmenlerin ilkökul yıllarında öğrencilerde oluşacak bilim ve bilimci algısında önemli bir yer edindiği ifade edilmiştir (Türkmen, 2008). Bu nedenle öğrencilerin bilimci farkındalığı ne kadar küçük yaşlarda oluşturulursa, araştırmacı yönlerinin gelişmesine de o ölçüde katkı sağlanacaktır. Bu bağlamda öğrencilerin bilimin doğası hakkındaki kavramlarını geliştirmek için öncelikle öğretmen ve öğretmen adaylarına odaklanılması gerektiği ifade edilmiştir (Lederman, 1992). Çünkü bilimsel okuryazarlığa ulaşılması noktasında bilimin doğası ve bilimin doğasına ilişkin kavramların öğrencilere nasıl aktarıldığı oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra öğretmenlerin bilimin doğasının bir parçası olan bilimcilerin kim olduğu ve üstlendiği rollere ilişkin algısı da önem kazanmaktadır. Özellikle, mesleki bilgi ve becerilerin kazandırıldığı lisans eğitimi düzeyinde öğretmen adaylarının aldıkları eğitim kapsamında göstereceği bilimci algısı ön plana çıkmaktadır (Ürey, Karaçöp, Göksu ve Çolak, 2017). Alan yazın incelendiğinde farklı seviyelerde öğrenim gören öğrencilerin bilim ve bilimci imajlarını belirlemeye yönelik çok sayıda çalışma yapılmış olmasına karşın bu öğrencilerin algıları üzerinde önemli etkileri olan öğretmenlerin ya da öğretmen adaylarının bu konulardaki algılarını belirlemeye yönelik çalışmaların kısmen daha az olduğu tespit edilmiştir (Şenel ve Aslan, 2014). Ayrıca sınıf öğretmenleri ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde bilimcilere yönelik algıların çalışma ortamı, esinlenilen bilimciler, fiziksel ve karakteristik özellikler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir (Çermik, 2013). Bu çalışmada ise bunlarla birlikte “bilimci” deyince akıllarında oluşan kavramlar, bilimcilerin bir günü, bir bilimci olsalardı ne üzerine ve neden çalışmak isterlerdi, en çok saygı duydukları bilimciler ve bilimcilerin cinsiyetlerine yönelik geniş bir

perspektiften bakılmıştır. Araştırmanın bu yönüyle literatüre katkıları olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda araştırmanın amacı bilimin doğasının en önemli bileşenlerinden biri olan “bilimci” kavramına yönelik sınıf öğretmeni adaylarının imajlarını çeşitli değişkenler açısından incelemektir. Araştırmanın amacı doğrultusunda araştırmanın temel problemi Araştırmanın temel problemi: “Sınıf öğretmeni adaylarının bilimcilere yönelik algıları nasıl şekillenmektedir?” şeklinde belirlenmiştir. Bu temel problem doğrultusunda araştırmanın alt problemleri şu şekilde ifade edilebilir:

1. Sınıf öğretmeni adaylarına göre bilimcilerin cinsiyetleri nedir?
2. Sınıf öğretmeni adaylarına göre bilimciler nerede çalışma yaparlar?
3. Sınıf öğretmeni adayları çizdikleri bilimcileri nereden/kimden esinlenerek çizdiler?
4. Sınıf öğretmeni adaylarının çizdikleri bilimcilerin yaş aralığı ve karakteristik özellikleri nedir?
5. Sınıf öğretmeni adaylarının “bilimci” deyince akıllarında oluşan kavramlar nelerdir?
6. Sınıf öğretmeni adaylarına göre bir bilimcinin bir günü nasıldır?
7. Sınıf öğretmeni adayları bir bilimci olsaydı ne üzerine ve neden çalışmak isterlerdi?
8. Sınıf öğretmeni adaylarının en çok saygı duyduğu bilimciler kimlerdir? Neden?

Yöntem

Araştırma Deseni

Nitel araştırmalardan fenomenoloji deseninde temellenen bu araştırmada öğretmen adaylarının “bilimci” fenomenine yönelik görüşleri alınmaya çalışılmıştır. Fenomenolojik desende insanların deneyimi nasıl anlamlandırdığı, bu anlamlandırma durumunun keşfi üzerine odaklanılmaktadır (Patton, 2014).

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Muş Alparslan Üniversitesi 2018-2019 Eğitim öğretim yılı bahar döneminde öğrenim görmekte olan Temel Eğitim Bölümü Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı öğretmen adayları oluşturmaktadır. Çalışma grubunun seçiminde amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Öğretmen adaylarından 17’si birinci sınıfta (9K, 8E); 17’si ikinci sınıfta (11K, 6E); 17’si üçüncü sınıfta (9K, 8E); 17’si dördüncü sınıfta (10K, 7E) öğrenim görmektedir. Çalışmaya toplamda 68 öğretmen adayı katılmıştır. Öğretmen adaylarına ilişkin demografik bilgiler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Çalışma Grubu Demografik Bilgileri

Cinsiyet	Sınıf			
	1.	2.	3.	4.
K	9	11	9	10
E	8	6	8	7
Toplam	25	27	20	17
Toplam	68			

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak Öcal (2007) tarafından geliştirilen bilimcilere yönelik görüşlerin alınması amacıyla hazırlanmış açık uçlu soru formu uygulanmıştır. Form, literatür taraması ve uzman görüşlerinin yardımıyla 10 soruluk soru-cevap şeklinde yazılı cevapların verilebileceği şekilde hazırlanmıştır. Soruların ön uygulaması, çalışma grubundan bağımsız üç öğretmen adayı ile gerçekleştirilmiş, soruların anlaşılma durumları tespit edilmiştir. Öğretmen adaylarının bilimcilerin yaşayışı ve araştırmalarına nasıl yön verdiği konuları hakkında ne düşündükleri saptanmaya çalışılmıştır.

Veri Toplama Süreci ve Analiz

Veriler 2019 yılı Mayıs-Aralık ayları arasında toplanmıştır. Verilerin toplanması için sınıf eğitimi anabilim dalında öğrenim görmekte olan birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf öğretmen adaylarına formlar dağıtılmıştır. Her öğretmen adayının formu rahatça doldurabilmesi için bir ders saati (45 dakika) süre tanınmıştır. Öğretmen adaylarına formların yanında boya kalemleri de dağıtılarak, bilimcileri rahatça çizebilmeleri sağlanmıştır. Verilerin analizinde tümevarımsal içerik analizi kullanılmıştır. Bu çerçevede veriler araştırmacılardan biri tarafından kodlanmıştır. Diğer araştırmacı, kodlanan veriler üzerinde gerekli gözden geçirmeleri ve kontrolleri yapmıştır. Tema ve kodlar halinde tablolastırılan veriler son olarak nitel araştırmalar yürüten, fen eğitimi alanında çalışmalar yürüten üçüncü bir uzmanın da görüşüne sunulmuştur. Tema ve kodlar üzerinde gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra çalışmaya son şekli verilmiştir.

İnanırlık ve Güvenirlik

Araştırmacılar çalışmanın inanırlık ve güvenirliliği için verilerin toplanması aşamasında öğretmen adaylarına yeterli süreyi vermişlerdir. Toplanan veriler bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Veriler öncelikle araştırmacılardan biri tarafından kodlanmış, diğer araştırmacı bu ilk kodlama üzerinde fikir beyan etmiştir. Sonrasında oluşturulan tema ve kodlar iki ayrı zaman diliminde (Ocak ve Nisan 2020) iki kez gözden geçirilmiştir. Yapılan tüm işlemlerden sonra oluşturulan kod ve temalar üçüncü bir uzmanın görüşüne sunulmuştur. Öğretmen adaylarının gerçek isimleri kullanılmamış, bunun yerine rakamlarla kodlama yapılmıştır.

Sınırlılıklar

Araştırma Muş Alparslan Üniversitesi Temel Eğitim Bölümü Sınıf Eğitimi anabilim dalında öğrenim görmekte olan öğretim adayları ile ve kullanılan form ile sınırlıdır.

Bulgular

Bu başlık altında araştırmanın alt problemleri doğrultusunda elde edilen bulgular sırasıyla sunulmuştur.

Birinci Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 2’de sınıf öğretmeni adaylarının çizdikleri bilimcilerin cinsiyetlerine ilişkin bulgular tema ve kodlar halinde sunulmuştur.

Tablo 2. Sınıf Öğretmeni Adaylarına Göre Bilimcilerin Cinsiyetleri

Sınıf	Tema	Kod	Tekrar Eden Öğretmen Adayları
1	Cinsiyet	Erkek	1,2,3,4,5,7,8,9,10,11,12,14,16,17
		Kadın	6,15
		Her ikisi de	13
2	Cinsiyet	Erkek	18,20,22,23,26,30,31,33
		Kadın	19,21,24,25,27,29,29
3	Cinsiyet	Erkek	35,36,37,39,40,41,42,43,45,46,48
		Kadın	38,44,47
		Her ikisi de	49
4	Cinsiyet	Erkek	53,54, 56,57,58,59,60,61,62,64,65,67
		Kadın	52,63,66,68
		Her ikisi de	55

Tablo 2’de elde edilen bulgular incelendiğinde öğretmen adaylarının bilimcilerin cinsiyetleri üzerine belirttikleri görüşlerde “Cinsiyet” teması altında “erkek”, “kadın” ve “her ikisi de” kodlarının oluştuğu görülmektedir.

Şekil 1. Öğretmen Adaylarının Çiziminden Örnekler

İkinci Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 3'te sınıf öğretmeni adaylarının çizdikleri bilimcilerin çalışma yerlerine ilişkin bulgular tema ve kodlar halinde sunulmuştur.

Tablo 3. Sınıf Öğretmeni Adaylarına Göre Bilimcilerin Çalıştıkları Mekânlar

Sınıf	Tema	Kod	Tekrar Eden Öğretmen Adayları	
1	İç Mekân	Laboratuvar	Deney	7,16
			Hücre	2
			Çözelti	10
			Formül	14
		Ofiste/Çalışma Odasında	Canlılar Dünyası	15
			Formül İspatı	11
		Düşünüyor		3,9,12
		Biyolog		5
		Çalışıyor		6
		Masa başında	Mikroskopta inceleme	4
	Tanıtım		13	
	Dış Mekân	İnceleme	Köpek	1
		Uzay		8
Her ikisi	Dışarda bulur içerde inceler	Fosil	17	
2	İç Mekân		Araştırma	28,29
		Ofiste/Çalışma Odasında	Uzay/zamanda yolculuk	32
			Bilgi ile meşgul	23
			Makale yazıyor	19
			İnceleme	20
			İskelet	25

Sınıf Öğretmeni Adaylarının Gözünden “Bilimci”¹

	Laboratuvar	Gözlem	18	
		Zihin okuma	30	
	Çalışma yapıyor	Kitaplarla	21,27	
		İnceleme	33	
	Bir şey yapamıyor	İsyanda	26	
	NASA	Uzay mekiği	34	
Dış Mekân	Bahçede/Tarlada	Proje üretiyor	31	
		Araştırma	24	
Her ikisi	Düşünüyor	-	22	
3	İç Mekân	Laboratuvarda	Kimya ile	48
			Deney	39,45,47
			Öğrencisi ile	40
			Araştırma	43
		Ofiste/Çalışma Odasında	TÜBİTAK’a proje	38
			Makale	44
		Çalışıyor	Deney tüpleri	42,49
		Evde	Deney	37
		Kütüphane	Araştırmacı yazar	35,41
		Matematik	Problemler	36
		Kitap	Analiz	50
		İlaç yapıyor	-	51

	Dış Mekân	Uzayda	Gezegen keşfi	46
			İcat yapıyor	56,58,59
		Ofiste/Çalışma Odasında	Düşünüyor	55,57
4	İç Mekân		Matematik Problemi çözüyor	60
			Üretmeye çalışıyor	61
			Keman çalıyor	62
		Laboratuvar	Deney	52,54,65
			Fizikçi	64
			Deney	67,68,53
			Gözlem	53
			Araştırma	53
		Evinde	Her şey	66
	Dış Mekân	NASA	Uzay	63

Öğretmen adaylarının bilimcilerin çalıştıkları mekânlarla ilgili görüşlerinden elde edilen bulgular “İç Mekân”, “Dış Mekân” ve “Her İkisi” temaları altında toplanmıştır. Tüm öğretmen adaylarının görüşlerinde “İç Mekân” teması altında “Laboratuvar” ve “Ofiste/Çalışma Odasında” kodları oluşmuştur. “Dış Mekân” teması altında ise birinci sınıf öğretmen adayları için “İnceleme” ve “Uzay” kodları oluşurken, ikinci sınıflarda “Bahçede/Tarlada”, üçüncü sınıflar için “Uzayda”, dördüncü sınıflar için “NASA” kodları oluşmuştur. “Her İkisi” teması sadece birinci sınıf ve ikinci sınıf öğretmen adaylarının görüşlerinde ortaya çıkmış ve bu tema altında “Dışarda Bulur İçerde İnceler” ve “Düşünüyor” kodları oluşmuştur.

Üçüncü Alt Probleme Yönelik Bulgular

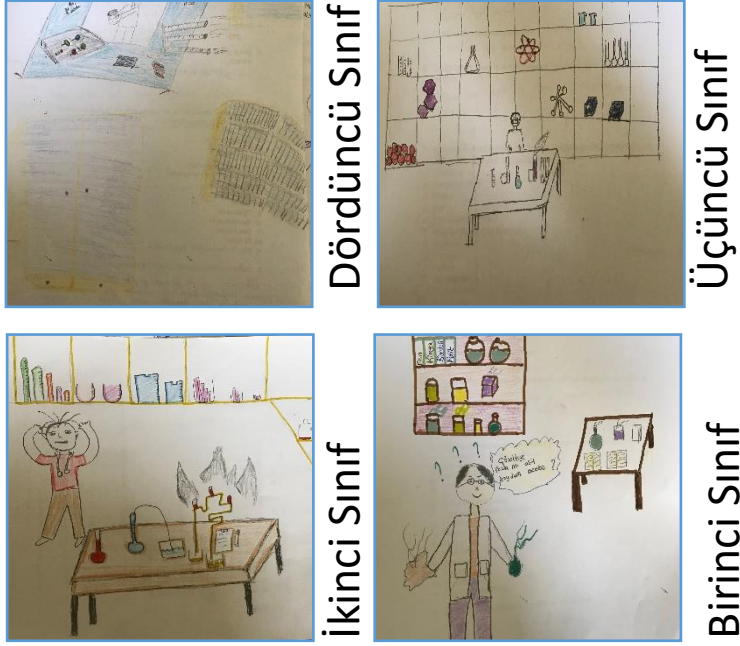
Tablo 4’te sınıf öğretmeni adaylarının çizdikleri bilimcileri nereden/kimden esinlenerek çizdiklerine ilişkin bulgular tema ve kodlar halinde sunulmuştur.

Tablo 4. Sınıf Öğretmeni Adaylarının Bilimci Çizimlerine İlham Olanlar

Sınıf	Tema	Kod	Tekrar Eden Öğretmen Adayları
1	Hayal Ürünü	Tanımiyorum	1,7,13, 14,15,16
	Kitaptan	-	6, 9,12,17
	Einstein	-	4,11

	Edison	-	11
	TV	-	2,3
	Üniversitede Ev Arkadaşım	-	5
	Astronot	-	8
2	Hayal Ürünü	Tanımiyorum	18,20,21,22,23,24,25,26,27,28,29,30,31,32,33
	TV	-	34
	Sosyal Medya	-	34
3	Hayal Ürünü	Tanımiyorum	35, 36,40,41,43, 44, 45, 46, 47
	TV	Filmler	41, 49,51,
	Einstein	-	37,39
	Aziz Sancar	-	48
	Nihat Hatipoğlu	-	50
	Hocalarım	-	38
	Hayal Ürünü	Tanımiyorum	52,53,54,56,60,61,62,63,64,65,67,68
4	Tesla	-	55
	Babam	-	57
	GrahamBell	-	59
	Edison	-	58
	Arkadaşım	-	66

Öğretmen adaylarının bilimci çizimlerine ilhamların incelendiği Tablo 4’te öğretmen adaylarının görüşleri “Hayal Ürünü” teması altında toplanmıştır. “Kitaptan” teması altında görüş ifade eden öğretmen adayları ise birinci sınıf öğretmen adaylarıdır. İkinci sınıf ve üçüncü sınıf öğretmen adaylarının görüşlerinden ise “TV” teması oluşmuş, dördüncü sınıf öğretmen adaylarının görüşlerinde “Tesla” teması görülmüştür.

Şekil 3. Öğretmen Adaylarının Çiziminden Örnekler

Dördüncü Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 5'te sınıf öğretmeni adaylarının çizdikleri bilimcilerin yaş aralıkları ve karakteristik özelliklerine ilişkin bulgular tema ve kodlar halinde sunulmuştur.

Tablo 5. Sınıf Öğretmeni Adaylarının Çizdikleri Bilimcilerin Yaşları ve Karakteristik Özellikleri

Sınıf	Tema	Kod	Tekrar Eden Öğretmen Adayları
1	41 yaş ve üzeri	Meraklı	8,11,17
		Sabırlı	8,11,9
		Düşünen	3,9,11
		Araştırmacı	11,17
		Zeki	4,11
		Hayatını bilime adanmış	2,9
		Sakin	8,9
		Yetenekli	14
		Liyakat sahibi	14

*Sınıf Öğretmeni Adaylarının Gözünden "Bilimci"*¹

		Mantıklı	4
		Gezmeyi seven	17
		Üreten	3
	30-40 yaş arası	Meraklı	15,12
		Disiplinli	13,12
		Düşünceli	15
		Araştırmacı	12
		Çalışkan	13
		Çılgın	16
		İleri görüşlü	12
		Bilgiye aç	12
	20-29 yaş arası	Azimli	7,5
		Kararlı	7
		Meraklı/Şüpheli	1
		Yakışıklı	7
		Çalışkan	5
2	41 yaş ve üzeri	Çalışkan	23,27,33,25,28
		Meraklı	33,18
		Agresif/Sinirli	29
		Araştırmacı	19
		Disiplinli	27
		Sessiz mekânları seven	27
		Rahatsız edilmeyi sevmeyen	27

	Duygusal	29	
	Çılgın	18	
	Kitapları seven	28	
	Dağınık	23	
	Güler yüzlü	25	
	Akıl hastası	30	
30-40 yaş arası	Disiplinli	24,34	
	Çalışkan	24	
	Düşünen	22	
	Evrensel	22	
	Meraklı	24	
	Keyfine düşkün	32	
	Zeki	32	
	Bağ/bahçe seven	31	
	Azimli	34	
	Güçlü	34	
20-29 yaş arası	Sinirli	26	
	Sabırsız	26	
	Bilgiye aç	21	
	Özgüvenli	21	
	Hırslı	21	
3	41 ve üzeri yaş arası	Meraklı	37,41,43

*Sınıf Öğretmeni Adaylarının Gözünden "Bilimci"*¹

	Çalışkan	39,41,51
	Araştıran	37,41
	Sorgulayan	37,43
	Hayatını bilime adanmış	41,48
	Başarılı	48
	Zeki	39
	Kahve bağımlısı	40
	Umutlu	49
	Hırslı	49
	İşkolik	40
	Mütevazı	51
	Sosyal yönü zayıf	40
30-40 yaş arası	Meraklı	44,46
	Araştıran	45
	Sorgulayan	36
	Zengin	50
	Cesur	46
	Şüpheli	44
	Uzay sevdalısı	46
	Düşünen	36
	Yardımsever	50
	İçe kapanık	45
	Çalışkan	46

	Güler yüzlü	38
	Kararlı	38
	Hırslı	38
	Araştırmacı	47
20-29 yaş arası	Kitap okumayı seven	47
	Yeni şeyler öğrenen	35
4	Azimli	53,56,58
	Araştıran	52,55,61
41 ve üzeri yaş arası	Takıntılı	56,60
	Hayata bağlı	62,67
	Denemeyi seven	52
	Kararlı	56
	Çalışkan	53
	Pes etmeyen	61
	Disiplinli	63
	Hoşgörülü	63
	Asosyal	64
	Agresif	64
	Zeki	64
	Dengesiz	65
	İçe kapanık	65
	Liderlik	57
	Özgüven	57
	Egolu	57

	Yardımsaver	57
	Azimli	58
	Her işe koşan	66
	Hakkını veren	66
30-40 yaş arası	İşini seven	59
	Başarılı	59
	Pratik	68
	Tembel	68
	Hırslı	68
	Çılgın	68
	Deney yapmayı seven	54
	Meraklı	54
	Alçakgönüllü	54
	Misafirperver	54

Tablo 5’te öğretmen adaylarının bilimcilerin yaşları ve karakteristik özelliklerine ilişkin bulgularda öğretmen adaylarının bilimcilerin yaşlarına ilişkin bulgular “41 Yaş ve Üzeri” teması altındaki karakteristik özellikler “Meraklı”, “Sabırlı”, “Düşünceli”, “Çalışkan”, “Düşünceli”, “Araştıran”, “Azimli” kodları ile ifade edilmiştir. Bu tema altında birinci sınıfların görüşlerinden “Meraklı” kodu, ikinci sınıfların görüşlerinden “Çalışkan” kodu, üçüncü sınıflardan “Araştıran” kodu, dördüncü sınıflar “Azimli” kodu oluşmuştur.

Beşinci Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 6 'da sınıf öğretmeni adaylarının “bilimci” deyince akıllarında oluşan kavramlara ilişkin bulgular tema ve kodlar halinde sunulmuştur.

Tablo 6. Sınıf Öğretmeni Adaylarının “Bilimci” Deyince Akıllarında Oluşan Kavramlar

Sınıf	Tema	Kod	Tekrar Eden Öğretmen Adayları
1	Sıfat	Düşünen	3,9,11
		Araştırmacı	5,10,17
		Çalışkan	6,14,15
		Azimli	7
		Zeki	6
		Sabırlı	10
		Dahi	7
		Disiplinli	6
		Yaratıcı	11
		Bilgili	11
		Dikkatli	14
		Mücadeleci	15
		Dağınık Saç	3
		Fen Bilimleri	Mikrop
Hücre	2		
Yer Çekimi Kanunu	16		
Elektrik akımı	16		
Atom bombası	16		
Tüp	12		
Sterilizasyon	13		
Uzay	8		

Sınıf Öğretmeni Adaylarının Gözünden “Bilimci”¹

	Yıldız	8
	Gezegenler	8
	Formüller	14
Uygulama	İnceleme	13,17
	Gözlem	12
	Deney	12
	Faaliyete geçmek	9
	Sorgulamak	9
Olgu	Merak	1,5,10,17
	Şüphe	1,5
	Keşif	1
	Teknoloji	7
Mekân	Laboratuvar	2
Kıyafet	Önlük	13
2	Merak	18,27,24,25,33
	Azim	28,34
	Buluş	18,30
	Sabır	24
	Yaratıcılık	23
	Bilgi	23
	Güç	23
	Fikir	30
	Akıl yürütme	21

	Zekâ	32
	Şans	32
	Disiplin	34
	Başarı	34
Sıfat	Düşünen	19,22,24
	Araştırmacı	19,33
	Akıllı	20
	Kararlı	20
	Ülkesine Bağlı	20
	Dinamik	22
	Evrensel	22
	Somurtkan	31
	Dağınık	18
	Malzeme	Kitap
Materyaller		25,26
Dosya		26
Masa		26
Makine		30
Sigara		32
Uygulama	Çalışmak	21,25,28,31
	Deney	21
	İnceleme	33
Kıyafet	Gözlük	27,29
	Beyaz önlük	27

Sınıf Öğretmeni Adaylarının Gözünden “Bilimci”¹

	Mekân	Sessiz ortam	29
	Tip	Dağınık Saç	31
3	Sıfat	Çalışkan	35,39,40,42,46,51
		Meraklı	35,37,41,42,43,46
		Araştırmacı	36,41,43,45
		Sorgulayan	43,44
		Farklı	42
		Eleştiren	44
		Sabırlı	35
		Yaşlı	51
		Zeki	39
		Mücadeleci	36
		Tasarlayan	44
		Önemli	39
		Asosyal	40
		Olgu	Uykusuzluk
Hayata bakış	36		
Teknoloji	48		
Dağınık yaşam	40		
Etik	46		
Kellik	49		
Uygulama	Deney	37,45,47,48	
	Analiz	50	

	Ürün	Makale	50
		Tez	38
	Kıyafet	Gözlük	49
		Beyaz önlük	49
	Malzeme	Kitap	37,38,47,50
	Mekân	Laboratuvar	41,45,48
	Şahıs	Hocalar	38
4		Merak	52,55,67
		Araştırma	53,66,67
	Olgu	Zekâ	60,64,67
		Çalışma	53,60
		Yaratıcılık	58,59
		Sürekli soru	52
		Uykusuzluk	52
		Düşünce	63
		Birikim	63
		Bilgi	63
		Hayata Bağlı	62
		Vazgeçmemek	61
		Başarı	60
		Dağınıklık	56
		Hırs	61
		Emek	61
		Farklılık	55

	Eleştirel Düşünme	57
	Sabır	58
	Azim	53
	Zafer	58
	Asosyal	59,64
	Gözlüklü	55,56
	Özgüvenli	62
	Sevecen	62
	Agresif	64
Sıfat	Bakımsız	66
	Çılgın	68
	Tembel	68
	Pratik	68
	Özgür Ruhlu	59
Malzeme	Deney tüpleri	54,65
	Üç ayak	54
	Kitap	56
Mekân	İsviçre	65
	Laboratuvar	54
Uygulama	Gözlem	65
Ürün	Makale	57
Zaman	Gece	57

Tablo 6’da öğretmen adaylarının “bilimci” deyince akıllarına gelen kavramlara ilişkin bulgularda “Sıfat”, “Fen Bilimleri” ve “Olgu” temaları oluşmuştur. Birinci sınıf öğretmen adayları

“Sıfat” teması altında “Düşünen”, “Araştırmacı” ve “Çalışkan” kavramlarına yer verirken, ikinci sınıf öğretmen adayları “Düşünen” ve “Araştırma” kavramlarını ifade etmişlerdir. Üçüncü sınıf öğretmen adayları ise “Çalışkan” ve “Meraklı” kodlarını bu tema altında ifade etmişlerdir. Dördüncü sınıf öğretmen adaylarının bu tema altındaki kodları ise “Asosyal” ve “Gözlüklü” şeklindedir. Öğretmen adaylarının “Fen Bilimleri” teması altında bilimci kavramına yönelik ifadeleri birinci sınıflarda “Mikrop”, “Hücre”, “Yer Çekimi Kanunu” kodları ile belirtilmiştir. “Olgu” teması altında ikinci sınıf öğretmen adaylarının kodları “Merak” ve “Azim”; üçüncü sınıf öğretmen adaylarının kodları “Uykusuzluk” ve “Hayata Bakış”, dördüncü sınıfın kodları ise “Merak” ve “Araştırma” olarak belirtilmiştir.

Altıncı Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 7’de sınıf öğretmeni adaylarının bir bilimcinin bir gün içinde yaptıklarına ilişkin bulgular tema ve kodlar halinde sunulmuştur.

Tablo 7. Sınıf Öğretmeni Adaylarının Gözünde Bilimcinin Bir Günü

Sınıf	Kod	Tekrar Eden Öğretmen Adayları
1	Düşünmek	3,5,6,11,16,17
	Araştırma Yapmak	4,9,10,13,16
	Deney yapmak	1,2,4,6,12
	Temel ihtiyaçları karşılar (yemek, uyku, su vs.)	2,3,8,11
	Kitap Okumak	4,9,10,12
	Laboratuvara gitmek	1,7,16
	Gözlem	2,10,12
	Planlı	7,13
	Sahil turu/gezi	8,17
	Sonuç almak	1,15
	Aile ile	9,17
	Gündemi takip	14
	Monoton/aynı şeyler	5
	Üretmek	3
Amaçlarını ortaya koyar	15	

	Sigara içmek	5
	Sebep ortaya koymak	15
	Farklı davranan	7
	Spor	8
	Çözüm Üretir	13
	Geçmiş Çalışmaları İnceler	14
	Fikir alışverişi	14
	Çalışır	21,22,23,25,26,31
2	Kitap Okur	18,27,28,29,30
	Temel ihtiyaçları karşılar (yemek, uyku, su vs.)	18,22,23,26,27
	Araştırma	19,24,29,30
	Düşünmek	22,29,33,34
	Dinlenir/gezer	23,24,26,33
	Deney yapar	18,19,30
	Farklı mekânlarda bulunma	25,32
	Fikir alışverişi	28
	Planlı çalışma	34
	İnceleme	24
	Gündemi takip	25
	Gözlem	19
	Aile	27
	Fikir üretmek	20
	Kendine zaman ayır	28

	Bilgi toplar	33
	Belgesel izler	32
	Kitap okur	35,37,38,39,40,41,42,43,44,47,48,50,51
	Araştırma yapar	41,43,45,46,48,49
3	Deney yapan	37,40,45,51
	Çalışır	37,40,48
	Temel ihtiyaçları karşılar (yemek, uyku, su vs.)	35,46,51
	Laboratuvara gider	42,49,50
	Uykusuzluk	42,43
	Fikir Alışverişi	47,50
	Makale yazar	38,44
	Aileyle zaman geçirme	49
	Düşünmek	41
	Keşif yapar	39
	Derse girer	38
	Veri toplar	47
	Yenilik yapmak	41
	Gezmez	43
	Spor yapar	39
4	Temel ihtiyaçları karşılar (yemek, uyku, su vs.)	52,54,55,57,60,61,63,65,68
	Araştırır	52,53,54,56,66
	Kitap okur	55,57,61,63
	Düşünür	57,58,56,68
	Hayal kurar	60,61,68

Deney yapar	52,60,65
Çalışır	56,63
Aileye zaman ayırma	54,67
Makale yazar	53,57
Doğruluğu kanıtlama	53,59
Plan yapar	58,59
Sabah erken uyanır	64
Uyuyakalır	62
Konuşkandır	62
Fikir alışverişi yapar	64
Geç uyur	68
Ağlar	62

Tablo 7’de bir bilimcinin bir gününe dair sınıf öğretmeni adaylarının görüşlerine ilişkin bulgular “Düşünmek”, “Araştırma”, “Çalışır”, “Kitap Okur”, “Temel İhtiyaçlarını Karşılar” şeklinde ifade edilmiştir. Birinci sınıf öğretmen adayları bilimcilerin bir gününe dair görüşlerinde “Düşünmek” ve “Araştırma Yapmak” kodlarına yer verirken, ikinci sınıf öğretmeni adayları “Çalışır” ve “Kitap Okur” kodlarını belirtmişlerdir. Üçüncü sınıf öğretmen adayları “Kitap Okur” ve “Araştırma Yapar” kodlarını dile getirirken dördüncü sınıf öğretmen adaylarının ifadeleri ”Temel İhtiyaçları Karşılar” ve “Araştırır” şeklindedir.

Yedinci Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 8’de sınıf öğretmeni adaylarının bilimci olsalardı üzerine ve neden çalışmak istediklerine ilişkin bulgular tema ve kodlar halinde sunulmuştur.

Tablo 8. Sınıf Öğretmeni Adayları Bilimci Olsaydı Çalışacakları Alanlar ve Sebepleri

Sınıf	Tema	Kod	Tekrar	Eden Öğretmen Adayları
1	Fen Bilimleri	Dünya/Uzay/Evren/Astronomi araştırmaları	Merak ediyorum	8,16
		Nesil araştırması	Dünyanın geleceği için	2

	Yenilenebilir enerji	Doğayı korumak için	4	
	Zooloji	Hayvanları seviyorum	5	
	Atomu parçalama	Güce sahip olmak için	1	
	Organları araştırmak	İnsan vücudunu tanımak için	12	
	Kemoterapi	Dedemi kaybettim	13	
	Hastalıklar	Sorun yaşıyorum	14	
İnsan ihtiyaçları	Ülkeye faydalı olmak	İyi bir yaşam için	7,9	
	İksir bulmak	Âşık olmamak için	3	
Disiplinler arası	Çevre kirliliği	Çevre zarar görmesin	10	
		Çevreyi seviyorum	11	
	Teknoloji	Ülkemizin ihtiyacı var	15	
Mühendislik	Bilgisayar programları	Tüm programları kontrol etmek için	6	
Sosyal bilimler	Arkeoloji	Geçmişini merak ediyorum	17	
2	Fen Bilimleri	Dünya/Uzay/Evren/Astronomi araştırmaları	Merak ediyorum	29,34
		Doğa	Merak ediyorum	33
		Kanser tedavisi	Herkesin sorunu	25
		Ormandaki bitkileri incelemek	Hayatın içinde	18
		Zamanda yolculuk	İlgimi çekiyor	32
		Kimyasal maddeleri araştırmak	Günümüzde aşırı kullanılıyor	20
		Hazır gıdaları incelemek	İnsanları bilinçlendirmek için	19
Sosyal Bilimler	Kadınlar	Toplumda ikinci planda	21	
	Tarih	Merak ediyorum	33	
	Çocuklar	Kaygılandırıyor	24	

Sınıf Öğretmeni Adaylarının Gözünden “Bilimci”¹

	Edebiyat	Topluma aşlamak için	23	
	Psikoloji	Merak ediyorum	28	
İnsan ihtiyaçları	İnsanlığı ilgilendiren konular	İnsanlığa faydalı olmak için	22,27,31	
	Amaçlarım doğrultusunda	Özgür düşünce yok edilmesin	26	
Disiplinler arası	İnsanı suça iten sebepler	Dünya yaşanmaz olmaması için	30	
3	Fen Bilimleri	Dünya/Uzay/Evren/Astronomi araştırmaları	Merak ediyorum	42,44,49
		Kansere çare	İnsanlar ölüyor	51
			Sağlık önemli	37
		Işınlanmayı bulmak	Geç kalıyorum	38
		Zamanda yolculuk	Merak ediyorum	39
		Hayvanları araştırmak	Merak ediyorum	41
		Tıp	Kansere çözüm	48
		Hastalıklar	İnsanlara üzülüyorum	46
		Kimyager	Eğlenirdim	45
		Sosyal Bilimler	Eğitim	Toplum gelişimi için
Çocuk hakları	Sınıf öğretmeni olduğum için		47	
Genel	Farklı/Merakımı cezbeden şeylere	Herkese faydalı olmak için	35	
	Silahları yok etmek	İnsanlar mutlu olsun	40	
	İnsanlığı geliştirecek/değiştirecek	İhtiyacımız var	43	
Matematik	Matematikle ilgili	Merakım var	36	
4	Fen Bilimleri	Astral seyahat/zamanda yolculuk	Merak	59,62
		Kimya	Doğanın yapısını oluşturuyor	54

	Doğa	Dünyamızı güzelleştiriyor	58
	Biyolog	Canlı yapısını merak	53
	Genler	Yaşlanmayı engellemek	63
	Dünyanın dönüşü	Merak	66
	Bitkiler/Tohumlar	Ülkemizin eksikliği var	67
	Ölüyü diriltmek	Ölüm ve sonrasını merak	61
Genel	İnsanın hayatını geliştirecek/değiştirecek/kolaylaştıracak	İnsana faydası olsun	56,68
	İnsan doyumsuzluğu	Merak	57
Disiplinler arası	Geri dönüşüm	GDO'lu ağaçlar üretmek	55
	Su	Su kaynakları azalıyor	60
Sosyal Bilimler	Özel eğitime ihtiyaç duyan çocuklar	Değişim için	64
Mühendislik	Makineler	İlgim var	65

Sınıf öğretmeni adaylarının bir bilimci olsalardı ne üzerine çalışacaklarına dair fikirlerine ilişkin bulgularda “Fen Bilimleri” teması altında “Dünya/Uzay/Evren/Astronomi araştırmaları” ve “Astral seyahat/zamanda yolculuk” kodları oluşmuştur. Birinci, ikinci ve üçüncü sınıf öğretmen adayları “Fen Bilimleri” teması altında “Dünya/Uzay/Evren/Astronomi araştırmaları” kodunu ifade ederken dördüncü sınıf öğretmen adayları aynı tema altında “Astral seyahat/zamanda yolculuk” kodunu ifade etmişlerdir. Her öğretmen adayı bu koda ilişkin “merak ediyorum” şeklinde görüş bildirmiştir.

Sekizinci Alt Probleme Yönelik Bulgular

Tablo 9’da sınıf öğretmeni adaylarının en çok saygı duyduğu bilimcilere ilişkin bulgular tema ve kodlar halinde sunulmuştur.

Tablo 9. Sınıf Öğretmeni Adaylarının En Çok Saygı Duyduğu Bilimciler

Sınıf	Tema	Kod	Tekrar Eden Öğretmen Adayları
1	Fen Bilimleri	Albert Einstein	Sebeb yok 12,14
			Hiç vaz geçmedi 4

*Sınıf Öğretmeni Adaylarının Gözünden "Bilimci"*¹

		Hayatı kolaylaştırdı	9
		Atomu parçaladı	1
		Dünyanın seyrini değiştirdi	16
		Telefonu icat etti	11
Thomas Edison		Sebep yok	14
		Ampülü buldu	12
		Hayatı kolaylaştırdı	9
		Pes etmedi/sabırlı	10
Nikola Tesla		Sebep yok	6
		Dünyanın seyrini değiştirdi	16
		İnsanlığa katkısı var	7
Isaac Newton		Yer çekimini buldu	3,15
		Dünyanın seyrini değiştirdi	16
Stephen Hawking		Sebep yok	17
		Dünyaya katkısı var	8
Alexander GrahamBell		Hayatı kolaylaştırdı	9
İbn-i Sina		Sebep yok	14
Üniversite Hocam		Hep araştırma yapıyor	2
Matematik	Harizmi	Sebep yok	14
Sosyal Bilimler	Üniversite Hocam	Bilimsel çalışma ve öğrencilerine yardım	2

		Celal Şengör	Sebep yok	17
		Yok		5,13
2	Fen Bilimleri	Aziz Sancar	İnsanlığa/ülkeye katkı	19,20,28
			Azimli/kararlı	20,30
			İlgi çekici konu	33
		Thomas Edison	İnsanlığa katkı	19,29
			Aydınlanmayı sağladı	31
			Pes etmedi	27
		Isaac Newton	Sebep yok	25
			Topluma faydalı	28
			Hayatı kolaylaştırdı	18
		Alexander Graham Bell	İnsanlığa katkı	19,29
			Telefon icadı	24
		Nikola Tesla	İnsanlığa katkı	19
			Hayalini gerçekleştirdi	32
		Albert Einstein	Topluma faydalı	28
			Hayatı kolaylaştırdı	18
		Stephen Hawking	Sebep yok	19
		Oktay Sinanoğlu	Zeki	23
		Mehmet Öz	Vaz geçmeyen	26
		Galileo	Zor ve emek isteyen iş	22
	Teknoloji	ElonMusk	Farklı fikirleri var	34

		Josephine Cochrane	Bulaşık makinesini icat etti	21
3	Fen Bilimleri	Albert Einstein	Zeki	39
			Çalışkan	43
			İnsanlığa katkı	37
		Aziz Sancar	Ülkemizin değeri	44,46,48
			Azimli	46
		Nikola Tesla	Karizmatik	39
			Deha	38
		Stephan Hawking	Azimli	41
			Saygı duyuyorum	36
		Mehmet Öz	Çok çalışkan	50
		İbn-i Sina	Sebep yok	35
		Alexander GrahamBell	Telefon önemli icat	39
Sosyal Bilimler	Demokritos	Atom kavramını ilk kez kullandı	45	
		Piaget	Çocuğa yönelik araştırma	47
		Fuzuli	Sebep yok	35
		İlber Ortaylı	Konuşmaları etkileyici	51
Mühendislik	Mimar Sinan	Sebep yok	35	
	Josephine Cochrane	Bulaşık makinesini icat etti	49	

	Tüm bilimciler	-	İnsan yararına çalıştıkları için	40,42
--	----------------	---	----------------------------------	-------

4	Fen Bilimleri	Albert Einstein	Sabırla çalıştı	56,58
			Deha	60
			Hayatı kolaylaştırdı	66
			Başta kıymeti bilinmemiş	54
			Dünyayı değiştirmiş	59
			Sebep yok	61
		Aziz Sancar	Zorlukları aşması/bugünkü konumu	63
			Sabırlı	58
			Genç yaş	53
			Yaptıkları	53
		Nikola Tesla	Sebep yok	55
			İnsanlığa faydalı buluşlar	65
		Thomas Edison	Sabırla çalışması	58,68
			Ampülü buldu	60
		Stephen Hawking	Azimli	67
			Sabırla çalışması	58
		Isaac Newton	Sebep yok	61

		Sabırla çalışması	58
	Alexander GrahamBell	Telefonu buldu	60
	Archimedes	Sebep yok	61
	El-Cezeri	Sebep yok	62
	Sinan Canan	Sebep yok	55
Sosyal Bilimler	Freud	Sebep yok	55
	Gazali	Sebep yok	62
	Farabi	Sebep yok	62
Matematik	Cahit Arf	Sebep yok	64
	Ömer Hayyam	Sebep yok	64
Belirsiz	Babam	Çalışmayı seviyor	57

Sınıf öğretmeni adaylarının en çok saygı duyduğu bilimcilere ilişkin görüşler incelendiğinde “Fen Bilimleri” teması altında “Albert Einstein”, “Thomas Edison”, “Aziz Sancar” kodları oluşmuştur. Birinci sınıf öğretmen adayları “Albert Einstein” ve “Thomas Edison” kodlarına yönelik görüş belirtirken, ikinci sınıf öğretmen adayları “Aziz Sancar” ve “Thomas Edison”; üçüncü sınıf ve dördüncü sınıf öğretmen adayları “Albert Einstein” ve “Aziz Sancar” kodlarına yönelik görüş belirtmişlerdir.

Tartışma ve Yorum

Sınıf öğretmeni adaylarının bilimcilere yönelik algılarının tespit edilmesinin amaçlandığı bu çalışmada, öğretmen adaylarının bilimcilerin cinsiyetleri, çalışma yerleri, çizdikleri bilimcileri nereden/kimden esinlenerek çizdikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca sınıf öğretmeni adaylarının bilimcilerin yaş aralığı ve karakteristik özelliklerine, “bilimci” deyince akıllarında oluşan kavramlara, bir bilimcinin bir gününe ilişkin fikirleri; bir bilimci olsalardı ne üzerine ve neden çalışmak istedikleri ve en çok saygı duydukları bilimcilerin kimler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın birinci alt problemde sınıf öğretmeni adaylarının bilimcilerin cinsiyetleri üzerine fikirleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlarda tüm sınıf öğretmeni adaylarının bilimci algılarında akla ilk gelenin “erkek” olduğu görülmektedir. Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde bilimcilerin cinsiyetlerine yönelik algıların “erkek” olarak ifade edildiği farklı çalışmaların olduğu görülmüştür (Bilir, Eyceyurt-Türk ve Tüzün, 2020; Chambers, 1983; Korkmaz ve Kavak, 2010; Özkan, Özeke, Güler ve Şenocak, 2017). Bu sonuç gelecek nesilleri yetiştirecek sınıf öğretmenlerinin her ne kadar kadın bilimciler olsa da bilimci kavramının cinsiyet olarak erkek bilimci tabiri ile eş olduğunu düşündüklerini göstermektedir. Bu durumun öğretmen

adaylarının ilkokuldan itibaren karşlarına çıkan televizyon programları, filmler; okudukları dergi, gazete ve kitaplar gibi çeşitli kaynaklardaki bilimcilerin “erkek” imajıyla sunulmasından ve ayrıca İngilizcede “scientist” olarak ifade edilen kavramın Türkçede “bilim adamı”, “bilim insanı”, “bilim kadını” gibi çeşitli kavramlarla ifade edilmesi ile oluşan kafa karışıklığından kaynaklandığı düşünülmektedir. Ayrıca küçük yaşlardan itibaren toplumun cinsiyetlere yakıştırdığı mesleklerin de bu durumun sebebi olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte bilim dünyasında yapılan çalışmalarda da erkeklerin yaptığı çalışmaların çeşitli başarılarla taktir edilmesi, basında ve sosyal medyada bu yönde paylaşımların yapılmasının bu durumu etkilediği düşünülmektedir. Nitekim bilim dünyasının en prestijli ödülllerinden biri olan 2019 yılı Nobel ödüllerine ilişkin haberlerde de bu göze çarpmaktadır. Öte yandan bu durumu tersine çevirme çabası ile yapılan çalışmalar da mevcuttur. 2020 yılı Şubat ve Mart aylarında Tübitak tarafından çıkarılan Bilim ve Teknik dergisinde “Bilim Dünyasının Kadınları” başlığı ile iki bölümlük bilim tarihine damga vuran kadınlar ve çalışmalarına yer verilmiştir. Muazzez İlmiye Çığ, Feryal Özel, Canan Dağdeviren, Betül Kaçar gibi bilimciler bu çalışmada ele alınan bilimcilerdendir. Buna rağmen sınıf öğretmeni adaylarının bilim dünyasında ortaya konulan yenilikler ve gelişmelere ilişkin olayları takip etme durumlarının zayıf olmasının da bu sonucun ortaya çıkmasına sebep olduğu söylenebilir.

Araştırmanın ikinci alt probleminde sınıf öğretmeni adaylarının bilimcilerin çalıştıkları mekanlara ilişkin fikirleri irdelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre sınıf öğretmeni adayları bilimcilerin iç mekânda bir ofis ya da laboratuvarında çalıştıklarını belirtmişlerdir. Bu duruma ilişkin literatürde yapılan çalışmalarda da bilimcilerin genelde laboratuvarında çalışan kişiler olarak ifade edildiği görülmektedir (Finson 2009; Fung, 2002; Lelebicioğlu, Çetin, Eroğlu-Doğan, Metin-Peten, ve Çapkinoğlu, 2020; Leonard ve Dantley 2005). Öte yandan araştırmadan elde edilen sonuçlarda sınıf öğretmeni adaylarının bilimcileri dış mekânda, özellikle bahçe, tarla ya da uzayda çalışırken ifade ettikleri de görülmüştür. Bu durum literatürdeki çalışmalarla ters düşmektedir. Bu durumun sebebi olarak son dönemde NASA tarafından Mars'ın çekirdeği hakkında ilk kez bilgi edinilmesini sağlayacak In Sight uzay aracına ilişkin çalışmaların hız kazanması, karadeliğin ilk kez fotoğraflanması, Elon Musk tarafından Falcon Heavy ile uzaya gönderilen Tesla Roadster'in basında ve sosyal medyada geniş yer bulması ile bağlantılı olduğu söylenebilir.

Araştırmanın üçüncü alt probleminde sınıf öğretmeni adaylarının çizdikleri bilimsel imajlarına ilham olan kişilere ilişkin fikirler araştırılmıştır. Araştırma sonuçlarında öğretmen adaylarının çizdikleri kişileri tanımadıkları ve çizilen kişilerin hayal ürünü kişiler oldukları belirlenmiştir. Literatür incelendiğinde bu çizimlerin kişilerin daha çok geçmiş yaşantıları, üniversitede kendi bölümlerindeki öğretim elemanlarından, izledikleri filmler, televizyon programları ya da okudukları kitaplardan hareketle oluşturdukları ifade edilmektedir (Ağgül-Yalçın, 2012; Kara, 2013; Kibar Kavak, 2008; Özkan ve diğerleri, 2017). Dolayısıyla araştırma sonuçları, literatürdeki sonuçlarla ters düşmektedir. Bu durumun öğretmen adaylarının karşlarına çıkan bilimcileri kendi bakış açılarındaki “bilimsel” kavramıyla eşleyememelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Burada “kime bilimsel denir” sorusunun cevabının her kişide tezahürünün farklı olması da önem arz etmektedir (Mccoy, Mccoy, Callis-Duehl and Douglas, 2018).

Araştırmanın dördüncü alt probleminde sınıf öğretmeni adaylarının bilimcilerin yaşları ve karakteristik özelliklerine ilişkin fikirleri, beşinci alt probleminde ise sınıf öğretmeni adaylarının bilimsel deyince akıllarında oluşan kavramlara ilişkin sonuçlar incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre öğretmen adayları bilimcilerin 41 yaş ve üzeri, meraklı, sabırlı, düşünceli, çalışkan, araştıran ve azimli kişiler olduğunu ifade etmişlerdir. Literatürde de araştırma sonuçları ile paralel olarak bilimcilerin orta yaşlı insanlar olarak ifade edildiği çalışmalar mevcuttur (Finson and Pedersen 2011; Leslie-Pelecky, Buck and Zabawa, 2005; Mbajiorgu and Iloputaife, 2001; Subramaniam, Esprivalo-Harrell and Wojnowski, 2013; Türkmen, 2008). Öte yandan literatürde bilimcilerin genç ve gözlüklü olarak ifade edildiği çalışmalar da mevcuttur (Angın ve Özenoğlu, 2019). Öğretmen adayları bilimcileri düşünen, araştırmacı ve çalışkan kişiler olarak ifade ederken, özellikle fen bilimleri alanında çalışmalarda özdeşleşen mikrop, hücre, yer çekimi kanunu gibi kavramlarla

anlatmışlardır. Öğretmen adayları merak, azim, uykusuzluk gibi kavramları da bilimcilerin hayatlarının bir parçası olarak görmüşlerdir.

Araştırmanın beşinci alt probleminde sınıf öğretmeni adaylarının “bilimci” deyince akıllarında oluşan kavramlara ilişkin görüşleri incelenmiştir. Araştırmada elde edilen sonuçlarda sınıf öğretmeni adaylarının bilimci deyince akıllarında oluşan kavramlar arasında ilk olarak araştıran, düşünen, sorgulayan, çalışkan ve eleştiren gibi sıfatlar olduğu belirlenmiştir. Literatürde bilimcilerin genç yaşlarından itibaren kendilerinde var olan kişisel özellikleri, yaptıkları çalışmalar anlatılırken sıklıkla vurgulanmaktadır. Örneğin yapılan bir araştırmada Blasi Pascal’dan bahsedilirken “Kendisi de zamanının iyi matematikçilerinden olan Etienne Pascal, oğlunun 15 yaşından önce matematik çalışmaması gerektiğini düşünerek evini matematik dokümanlarından arındırdı. Fakat bu küçük Pascal’ın sadece matematik merakını ateşledi.” İfadesine yer verilmiştir (Unat, 2017, s. 14). Yine başka bir araştırmada bilimcilerin özellikleri “araştırmacı, anti sosyal, azimli, meraklı, yeniliğe açık, zeki” olarak ifade edilmiştir (Kıral, 2017). Dolayısıyla bu sonuçların hem bilimcilerin kendi kişilik özelliklerinin yaptıkları işlerle birlikte ifade edilmesi, hem de yaptıkları çalışmaların diğer insanların gözünde disiplin ve düzenli çalışmayı gerektirmesi sebebiyle ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Araştırmanın altıncı alt probleminde bir bilimcinin bir gün içerisinde yaptıklarına dair sınıf öğretmeni adaylarının görüşleri incelenmiştir. Araştırmadan elde edilen sonuçlarda sınıf öğretmeni adaylarının bilimcilerin bir gününü düşünerek, araştırarak, çalışarak ve kitap okuyarak geçirdiklerini ifade etmişlerdir. Burada öğretmen adaylarının bilimcilere “üstün insan” muamelesi yaptıkları, bir diğer ifade ile gerçekçi bir bakış açısı ile yaklaşmadıkları söylenebilir. Nitekim bilimcilerin de temel ihtiyaçlarını karşıladıkları normal bir hayatları vardır. Literatürde bilimcilerin normal insanlardan farklı olarak görüldüğü çalışmalara rastlamak mümkündür (Çakmakçı, Tosun, Turgut, Örenler, Şengül ve Top, 2011). Nitekim bu durumu Dilligil-Baran ve Karaçam (2020, s. 5), “Bireyler bilim insanını günlük hayatta yolda yanlarından geçen bir şahıs olarak algılayamamaktadırlar.” şeklinde ifade etmektedir.

Araştırmanın yedinci alt probleminde sınıf öğretmeni adaylarının bir bilimci olsalardı ne üzerine ve neden çalışmak istediklerine dair sonuçlar incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre öğretmen adayları fen bilimleri üzerine çalışmalar yapmak istediklerini belirtmişlerdir. Fen bilimleri içerisinde özellikle dünya, uzay, evren, astronomi, zamanda yolculuk gibi konular üzerine çalışmak istediklerini belirtmişlerdir. Bu durumun özellikle “bilim” kavramının “fen bilimleri” ile çok yakın ilişkide bulması ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim bilim, bilim algısı, bilimcilere yönelik yapılan çalışmalarda bir bilimcinin tasviri laboratuvar ortamı, deney tüpleri, robotlar vb. olarak ifade edilmektedir (Barman 1999; Emvalotis ve Koutsianou,2018; Fung 2002). Nitekim araştırmanın sekizinci alt probleminde de sınıf öğretmeni adaylarının en çok saygı duyduğu bilimciler yine fen bilimleri alanından Albert Einstein, Thomas Edison ve Aziz Sancar olarak ifade edilmiştir. Burada Aziz Sancar’ın özellikle Türk bilimci olarak yaptığı son dönem çalışmaları sebebiyle ifade edildiği ve öğretmen adaylarına rol model olduğu düşünülmektedir.

Öneriler

Araştırmada elde edilen bu sonuçlar ışığında şu önerilerde bulunulabilir:

- Araştırmanın birinci alt probleminden elde edilen sonuçlar ışığında kavrama atfedilen cinsiyetin, algılara da yansımaları söz konusudur. Dolayısıyla İngilizce “scientist” (bilim adamı) kavramının Türkçede cinsiyet ifade etmeden karşılayacak “bilimci” kavramı ile kullanılması önerilebilir.

- Araştırmanın ikinci ve üçüncü alt probleminden elde edilen sonuçlar ışığında sınıf öğretmeni adaylarının bilimcilerin çalışma alanlarını projeler aracılığıyla uygulamalı olarak (saha çalışmaları, arazi incelemeleri vb.) farklı etkinliklerle deneyimlemesi önerilebilir.
- Araştırmanın dördüncü ve beşinci alt problemine ilişkin sonuçlara yönelik sınıf öğretmeni adaylarının “bilim” ve “bilimci” algılarını net olarak irdeleyebilecekleri, eğitim fakültelerinde işlenen “bilim felsefesi” ve “bilim tarihi” derslerinin teoriden ziyade uygulamaya dönük etkinliklerle yürütülmesi önerilebilir.
- Araştırmanın altıncı, yedinci ve sekizinci alt problemlerinden elde edilen sonuçlar ışığında bilim kavramının sadece fen bilimlerinden ibaret olmadığı, sosyal bilimlerin ve uygulamalı bilimlerin de insan hayatını bütünleyen bir yere sahip olduğuna dair yeni yaşantılar oluşturabilmek adına uygulamalı bilimler, sosyal bilimler ve fen bilimleri alanında yapılan çalışmaların bütüncül bir şekilde ele alınabileceği projeler, ders etkinlikleri ve program tasarımlarının yapılması önerilebilir.

Kaynaklar

- Ağgül-Yalçın, F. (2012). Öğretmen adaylarının bilim insanı imajlarının bazı değişkenlere göre incelenmesi. *İlköğretim Online*, 11(3), 611-628.
- Angın, D. E. ve Özenoğlu, H. (2019). Öğretmen adaylarının bilim insanına ilişkin algıları. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 255-276.
- Ayvacı, H.Ş., Atik, A.ve Ürey, M. (2016). Okul öncesi çocuklarının bilim insanı kavramına yönelik algıları. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(3), 669-689.
- Bang, E., Wong, S. S. ve Jeffery, T. D. (2014). High school students' stereo typic images of scientists in South Korea. *Mevlana International Journal of Education*, 4(1), 96-112.
- Barman, C. R. (1999). Students' views about scientists and school science: engaging k-8 teachers in a national study. *Journal of Science Teacher Education* 10(1), 43-54. doi:10.1023/a:1009424713416.
- Bilir, V., Eyceyurt-Türk, G. ve Tüzün, Ü. N. (2020). Öğretmen adaylarının kimya alanında çalışan bilim insanı imajları ve bu imajları etkileyen faktörler. *Trakya Eğitim Dergisi*, 10 (1), 76-91.
- Çakmakçı, G., Tosun, O., Turgut, S., Örenler, S., Şengül, K. ve Top, G. (2011). Promoting an inclusive image of scientists among students: Towards research evidence-based practice. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 9(3), 627-655.
- Chambers, D. W. (1983). Stereo typic images of the scientist: The draw-a-scientist test. *Science Education*, 67(2), 255-265.
- Çermik, H. (2013). Öğretmen adaylarının zihinlerinde canlanan resimdeki bilim insanı. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(1), 139-153.
- Digilli-Baran, A. ve Karaçam, S. (2020). Bilim insanlarının sahip oldukları risklere yönelik ortaokul öğrencilerinin algıları. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, doi: 10.9779/pauefd.597429
- Doğan, N., Çakıroğlu, J., Çavuş, S., Bilican, K.ve Arslan, O. (2011). Öğretmenlerin bilimin doğası hakkındaki görüşlerinin geliştirilmesi: Hizmetiçi eğitim programının etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40, 127-139.
- Emvalotis, A. ve Koutsianou, A. (2018).Greek primary school students' images of scientists and their work: has anything changed?.*Research in Science &Technological Education*, 36(1), 69-85, DOI: 10.1080/02635143.2017.1366899
- Finson, K. D. (2002). Drawing a scientist: What we do and do not know after fifty years of drawings. *School Science and Mathematics*, 102, 335-346.

Finson, K.D. (2009). What drawings reveal about perceptions of scientists: Visual data operationally defined. *Visual data: Understanding and applying visual data to research in education* içinde, Ed. J.E. Pedersen ve K.D. Finson, ss. 59–78. Rotterdam: Sense Publishers.

Finson, K.D. ve Pedersen, J. (2011). What are visual data and what utility do they have in science education? *Journal of Visual Literacy*, 30, 66–85.

Fung, Y.Y.H. (2002). A comparative study of primary and secondary school students' images of scientists. *Research in Science & Technological Education*, 20, 199–213.

Hammrich, P. (1997). Yes, daughter you can: Empowering parents is the first step toward improving females' achievement in science. *Science and Children*, 34(4), 21-24.

Kara, B. (2013). *Ortaokul öğrencilerinin bilim insanına yönelik tutum ve imajlarının belirlenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Kayseri.

Kara, B. ve Akarsu, B. (2013). Ortaokul öğrencilerinin bilim insanına yönelik tutum ve imajının belirlenmesi. *Journal of European Education*, 3(1), 8-15.

Kara, B. ve Akarsu, B. (2015). Ortaokul öğrencilerinin bilim insanına yönelik tutum ve imajının belirlenmesi. *Fen Eğitimi ve Araştırmaları Derneği Fen Bilimleri Öğretimi Dergisi*, 3(2), 90-116.

Kaya, O. N., Doğan, A. ve Öcal, E. (2008). Turkish elementary school students' images of scientists. *Eurasian Journal of Educational Research*, 32, 83-100.

Kıral, B. (2017). Eğitim fakültesi öğrencilerinin bilim insanına bakış açısı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 10(52), 773-782.

Kibar Kavak, G. (2008). *Öğrencilerin bilime ve bilim insanına yönelik tutumlarını ve imajlarını etkileyen faktörler*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Korkmaz, H. ve Kavak, G. (2010). İlköğretim öğrencilerinin bilime ve bilim insanına yönelik imajları. *İlköğretim Online*, 9(3), 1055-1079.

Leblebicioğlu, G., Çetin, P., Eroğlu-Doğan, E., Metin-Peten, D. ve Çapkinoğlu, E. (2020). How do science camps affect middle grade students' image of scientists? *Research in Science & Technological Education*, DOI: 10.1080/02635143.2020.1740667

Lederman, N. G. (1992). Students and teacher conceptions of the nature of science. A review of the research. *Journal of Research in Science Teaching*, 29 (4), 331-359.

Leonard, J. ve Dantley, S.J. (2005). Breaking through the ice. Dealing with issues of diversity in mathematics and science education courses. *Preparing mathematics and science teachers for diverse classrooms: Promising strategies for transformative pedagogy* içinde, Ed. A.J. Rodriguez and R.S. Kitchen, ss. 87–118. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Leslie-Pelecky, D., Buck, G.A. and Zabawa, A. (2005). Broadening middle-school students' images of science and scientists. University of Nebraska–Lincoln, Research Papers in Physics and Astronomy website: <http://digitalcommons.unl.edu/physicslesliepelecky/3>

Mbajjorgu, N.M. Velloputaife, E.C. (2001). Combating stereo types of the scientist among pre-service science teachers in Nigeria. *Research in Science & Technological Education*, 19, 55–67.

Mccoy, K., Mccoy, M., Callis-Duehl, K. and Douglas, L. (2018). What kind of person becomes a scientist?. *Science Scope*, 41(8), 72-77, <https://www.jstor.org/stable/44843344>.

Medina-Jerev, W., Middleton, K. V. and Orihuela-Rabaza, W. (2011). Using the dast-c to explore Colombian and Bolivian students' images of scientists. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 9, 657-690.

Meade, M. and Metraux, R. (1957). Image of the scientist among high-school students a pilot study. *Science*, 126 (3270), 384–390.

Öcal, E. (2007). *İlköğretim 6,7,8. sınıf öğrencilerinin bilim insanı hakkındaki imaj ve görüşlerinin belirlenmesi* (Yüksek lisans tezi). Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 186091)

Özkan, B., Özeke, V., Güler, G., ve Şenocak, E. (2017). Üniversite öğrencilerinin bilim insanı imajları ve bu imajları etkileyen bazı faktörler. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(1),

Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri* (Çev. Ed. M. Bütün ve S. B. Demir). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Ruiz-Mallén, I. and Escalas, M.T. (2012). Scientists seen by children: a case study in Catalonia, Spain. *Science Communication*, 34(4), 520-545.

Schibeci, R.A. (1986). Image of science and scientists and science education. *Science Education*, 70(2), 139-149.

Subramaniam, K., Esprivalo-Harrell, P. and Wojnowski, D. (2013) Analyzing prospective teachers' images of scientists using positive, negative and stereo typical images of scientists. *Research in Science & Technological Education*, 31(1), 66-89, DOI: 10.1080/02635143.2012.742883

Şenel, T. ve Aslan, O., (2014). Okul öncesi öğretmen adaylarının bilim ve bilim insanı kavramlarına ilişkin metaforik algıları. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(2), 76-95.

Turgut, H. (2007). Herkes için bilimsel okuryazarlık. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 40(2), 233-256.

Türkmen, H. (2008). Turkish primary students' perceptions about scientist and what factor affecting the image of the scientists. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 4(1), 55-61.

Unat, Y. (2017). Bilim tarihinden örneklerle genç bilim insanlarına öneriler. *Üstün Zekâlılar Eğitimi ve Yaratıcılık Dergisi*, 4(1), 13-26.

Ürey, M., Karaçöp, A., Göksu, V. ve Çolak, K. (2017). Fen ve sosyal bilimler kökenli öğretmen adaylarının bilim insanı algıları. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi (YYU Journal of Education Faculty)*, 14(1),205-226.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 199-214, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 13.11.2020 Kabul Tarihi: 20.12.2020

LAWRENCE'IN 27 MADDELİK RAPORU BAĞLAMINDA ORTADOĞU'DA İNGİLİZ SİYASETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*An Evaluation On The British Policy In The Middle East Within The Context Of
Lawrence's 27 Articles*

Ahmet Melih AŞAN¹

Ertuğrul Buğra ORHAN²

Zülfükar Aytaç KİŞMAN³

ÖZ

Birleşik Krallık, 20. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti egemenliğinde bulunan Arap bölgelerinde yıkıcı faaliyetler yürütmüştür. Dağılma sürecinde olan Osmanlı Devleti'nin çok önem verdiği Hicaz bölgesi, İngilizler'in tertibiyle başlayan planlı bir Arap ayaklanması sonucu kaybedilmiştir. Osmanlı Devleti, ayaklanma faaliyetleri öncesinde gerekli aksiyonu gösteremediği gibi ayaklanmayı da bastıramamıştır.

Bu çalışmada İngilizler'in Arap ayaklanmasını örgütlemek için ne gibi faaliyetler yürüttüğü, faaliyetlerinde hangi yöntemleri kullandıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, Lawrence'ın Arap Bulletin'de yayımlanan 20 Ağustos 1917 tarihli "Twenty-Seven Articles" makalesi irdelenmektedir. Lawrence'ın bir yönerge niteliğinde kaleme alıp, Arap ayaklanmasını örgütleyen ve bölgede çalışmalar yürüten askeri ve istihbarat uzmanlarına söz konusu yazıyla verdiği tavsiyeler derlenip yorumlanmıştır. Makalemizde, Arap ayaklanmasına zemin oluşturan bu faaliyetler, Arap Ulusçuluğu ve İngiliz Koloniciliği çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Ortadoğu, Birleşik Krallık, Lawrence'ın 27 Maddesi, Arap Ayaklanması, Ulusçuluk.

ABSTRACT

The British Empire carried out destructive activities in the Arab regions under the rule of the Ottoman Empire in the early 20th century. The Hejaz region of Ottoman Empire, which attaches much importance on the process of disintegration, was lost due to a planned Arab uprising that began with the British arrangement. Neither the Ottoman State could suppress the uprising, nor it showed durability in the activities of developing resistance in the planning process of the uprising.

In this study, it has been tried to reveal the activities the British carried out to organize the Arab uprising and what methods they used in their activities. For this purpose, Lawrence's "Twenty-Seven Articles" dated August 20, 1917 published in the Arab Bulletin is examined. The recommendations of Lawrence written as a directive to the military and intelligence experts who organized the Arab uprising and worked in the region were compiled and interpreted. In our article, these activities, which formed the basis for the Arab uprising, are evaluated within the framework of Arab Nationalism and British Colonialism.

Keywords: Middle East, United Kingdom, 27 Articles of Lawrence, Arab Uprising, Nationalism.

¹ Araştırma Görevlisi, Fırat Üniversitesi, Doktora öğrencisi, asan.melih@gmail.com

² Dr. Araştırma Görevlisi, Fırat Üniversitesi, bugraorhan@firat.edu.tr

³ Dr. Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, aytac@firat.edu.tr

Giriş

Yirminci yüzyıl tarih yazımında ekseriyetle, Osmanlı Devleti'nin yıkılışının ardından Ortadoğu'da kurulan devletlere ait sınırların gayr-i tabii (tarihi, coğrafi, demografik, kültürel, sosyo-ekonomik gerçekliğe aykırı) ve sömürgeci usullerle çizildiği ifade edilmektedir. Ortadoğu'nun batılı devletler tarafından “*cevvelle çizilerek*” etki alanlarına bölünüp; bu etki alanlarında yeni siyasi yapıların kurulma süreci, I. Dünya Savaşı'na ve hatta daha öncesine dayanmaktadır.⁴Avrupa'nın “Hasta Adam” olarak nitelendirdiği Osmanlı Devleti'ne ait toprakların paylaşımı ve bölüşümü sorunu, yani en geniş ifadesiyle “Şark Meselesi”, net bir biçimde 1916 tarihinde İngiltere'yi temsilen Mark Sykes ve Fransa'yı temsilen François Georges-Picot tarafından gizli olarak imzalanan Sykes-Picot Anlaşması ile ortaya koyulmuştur.

Sykes-Picot Anlaşması'nın sahada tatbiki açısından önemli gelişmelerden biri, Batılı devletlerin Ortadoğu ve Osmanlı Devleti üzerindeki planlarına hizmet eden Arap Ayaklanmasıdır. Arap Ayaklanması, Arap kabilelerinin Türklere karşı, İngilizler başta olmak üzere batılı devletlerce kışkırtılmasıyla çıkartılan ayaklanmalar bütünüdür ifade etmektedir ki bu ayaklanmalar Ortadoğu'nun Osmanlı'dan kopuş sürecine zemin hazırlamıştır. Arap Ayaklanması'nın aktörlerinden birisi de bu süreçte İngiltere adına o bölgede casusluk faaliyetleri yürüten ünlü Thomas Edward Lawrence'tir. 1888 yılında Galler'de dünyaya gelen Thomas Edward Lawrence (The Times, 1988, s.7), 1912 yılında British Museum tarafından oluşturulan bir heyetle Fırat nehri etrafındaki antik yapıları incelemek için bölgeye gelmiş, Irak ve Suriye'de bölge kültürü ve halkı üzerinde derin bilgiye sahip olmuştur (Kurun Gazetesi, 1935, s.10). O dönemin Avrupalı gezgin ve araştırmacılarının Anadolu coğrafyasına kolaylıkla eriştikleri ve sıkıntı yaşamadıkları bilinmektedir (Behdal, 2007, s.64). Lawrence'nin bölgede yaptığı araştırmalar da bu avantajın iyi kullanılması sayesinde olmuştur. Sonuç itibarıyla edindiği bilgiler Arap kültürü, dili ve İslam dini hakkında derinleşmesini sağlamıştır (Karabekir, 2004, s.109). Lawrence, kazandığı bu donanıma istinaden istihbarat servisine alınmıştır (Le Figaro, 1935, s.1). “*Lawrence of Arabia*” (Arabistanlı Lawrence) olarak da ün kazanan (Karabekir, 2004: 109) ve Ortadoğu'nun I. Dünya Savaşı sonrası şeklini almasında etkisi olduğu bilinen Lawrence, Sina-Filistin Cepheleri ve Arap Ayaklanması'nda İngilizler adına kritik bir rol üstlenmiştir. Bölgede görev yaptığı süre zarfında başta etkili bir figür olarak gördüğü Şerif Hüseyin (Bilgin, 2015, s.2) olmak üzere çeşitli Arap kabile liderleriyle yakın temas içinde olmuş ve onları Türklere karşı kışkırtmıştır. Lawrence Ortadoğu'da edindiği bu tecrübeleri bölgede görev yapacak diğer askeri ve istihbarat personellerine aktarmak amacıyla 27 maddeden oluşan yönerge veya kılavuz olarak ifade edilebilecek bir metin kaleme almıştır. Bu metnin Lawrence'ın bölgedeki faaliyetlerini anlamak açısından kayda değer bir perspektif sağladığı düşünülmekle birlikte bugün hala Amerikan Harp Akademisi'nde kurmay subaylar için hazırlanan eğitim dokümanları⁵ arasında yer almaktadır.

Bu çalışma, Arap coğrafyasındaki ulusçuluğun gelişiminde, sömürgeci faaliyetlerin görünürlüğüne katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda Lawrence'ın 27 madde isimli

⁴ Detaylı bilgi için bkz: James Barr, *A Line in the Sand: Britain, France and the Struggle that Shaped the Middle East*, Simon & Schuster, London, 2012.

“Gizli Sykes-Picot anlaşmasında, Osmanlıların Orta Doğu imparatorluğunu, Akdeniz kıyılarından Pers sınırındaki dağlara uzanan kumda çapraz bir çizgi ile ikiye ayırdılar. Bu *rasgele* hattın kuzeyindeki bölge Fransa'ya, güneyindeki toprakların çoğu Britanya'ya gidecekti...”

⁵ Bkz: Ramsey III, Robert D., *Advice for Advisors: Suggestions and Observations from Lawrence to the Present*, Combat Studies Institute Press for Leavenworth, Kansas, 2006.

çalışması, sömürgeci faaliyetlerin sistematik karakterini ortaya koymak açısından önem arz etmektedir. Bu bakımdan çalışma alana önemli katkılar sunacaktır.

1. Lawrence'ın 27 Maddesinin Çevirisi, Tasnifi Ve Değerlendirmesi

Lawrence'ın Arap ayaklanması bağlamında başlayan faaliyetleri, I. Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda gelişmiştir. 1914 yılında İngilizlerin Kahire'deki askeri merkezine istihbarat ve harita subayı olarak atanan Lawrence, 1916 senesine kadar Osmanlı Devleti aleyhine propaganda ve istihbarat faaliyetleri gerçekleştirmiştir (Lawrence, 1926, s.57-59 ve s.62-63). Şerif Hüseyin ve oğullarının 1916 senesinde Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları ayaklanma ile ilgili görüşmeleri yapmak üzere İngiliz imparatorluğu adına yola çıkan heyetle Hicaz'a giden Lawrence (Lawrence, 1991, s.62-75) bir süre sonra ayaklanmanın teknik detaylarını görüşmek üzere Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal ile yakın bir ilişki tesis etmeye başlamıştır. Ona göre Faysal, Arap ayaklanmasını zafere taşıyacak kişidir (Lawrence, 1926, s.91). Bundan dolayı Lawrence, Faysal ile birçok görüşme yapmış, sonrasında Kahire'ye dönerek ayaklanma için Arap Büro'dan (Bilgin, 2015, 2) gerekli maddi imkânları sağlamış ve akabinde sahada fiilen çalışmalara başlamıştır (Lawrence, 1926, s.111 -112). Bu noktadan sonra artık Lawrence, Faysal'a bağlı dağınık kabile milislerini eğitmek üzere askeri danışmanlık yapmaya başlamış ve Arap ayaklanmasının organizasyonunda fiili bir pozisyon kazanmıştır. Lawrence, dağınık Arap kabilelerini birleştirmek, düzensiz milislerden düzenli bir ordu kurmak ve nihayetinde Arapları Türklere karşı bağımsızlık savaşına hazırlamak için çalışmalar yürütmüştür.

Arap coğrafyasında bu faaliyetlerin yürütülmesi Müslüman olmayan bir Avrupalı için oldukça zor ve riskliydi. Bu risklerin farkında olan Lawrence, Arapların arasında göze batmadan onları kontrol edebilecek mekanizmayı oluşturmak için oldukça titiz ve ciddi çalışmıştır. Kendini hem yerel topluluklara hem de liderlere kabul ettirmeyi başardıktan sonra Lawrence, elde ettiği tecrübeleri aynı coğrafyada görev yapacak askeri personele aktarmak üzere incelediğimiz çalışmasını kaleme almıştır.

T.E. Lawrence, Arap coğrafyasındaki tecrübelerine istinaden 27 maddeden oluşan bir metni, Ağustos 1917'de *The Arab Bulletin* isimli dergide, Arabistan'da Araplarla çalışan ve çalışacak askeri ve istihbari personele önerilerde bulunmak için yazmıştır. Lawrence, akademik geçmişine ve bölgedeki kişisel deneyimlerine dayanarak hazırladığı bu metinde Arap toplumunun genel özellikleri ve siyasi yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Dil ve üslup açısından değerlendirildiğinde yazar, *27 Madde isimli* bu metni kaleme alırken daha net anlaşılabilirliği için kimi zaman emir kipi kullanmaktan çekinmemiştir. Bunun nedeni, söz konusu dönemde Birleşik Krallık adına bölgede görev yapacak olan saha personeline, Lawrence'ın başarılı saha çalışmasından süzdüğü tecrübelerini pratik bir şekilde aktarmak istemesidir. Bu şekilde haleflerine ilgili coğrafyaya daha kolay intibak edebilmelerinin yollarını daha etkili bir biçimde ifade etmiştir. Ayrıca Lawrence Ortadoğu'da İngilizler'in istihbarat ağını oluşturan ve işleten Arap Büro (Bilgin, 2015, s.2) için sahadan istihbari bilgi akışı sağlamıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı Arap milliyetçiliğini güçlendirmek için son derece temkinli ve sabırlı hareket eden Lawrence, aynı sabrın ve temkinin danışmanlarda da olması gerektiğini ilk maddelerde belirtmektedir.

Madde 1: Danışmanların görev sahaslarındaki kültürel yapıyı ve insan tipini bilmeleri önem arz eder. Bu doğrultuda toplanan bilgiler, Arap liderlerin güveninin kazanılmasını sağlayacak ve verilen danışmanlığın etkisini arttıracaktır. Bu bağlamda Lawrence, ilk maddede *“İlk birkaç hafta etrafınızla çok uğraşmadan devam edin. Kötü bir başlangıcın bedelini ödemek zordur. Araplar kendi yargılarını bizim gözden kaçırdığımız harici nedenlerle oluşturur. Bir kabilenin en iç halkasına nüfuz ettiğinizde yapacaklarınızı, sizin ve onların memnun olacağı şekilde yerine getirebilirsiniz”* diyerek öncelikle olumlu bir intiba oluşturma konusuna değinmiştir. Diğer

maddelerde verdiği öğütlerin uygulanabilmesi için yabancı toplulukla ilk temaslarda olumlu bir intiba oluşturmanın önemi vurgulanmaktadır.

Madde 2: “Eşraf ve bedeviler hakkında öğrenebileceğiniz her şeyi öğrenin. Onların ailelerini, gruplarını, kabilelerini, dost ve düşmanlarını, kuyularını, vadi ve yollarını tanıyın. Bunların tamamını dinleyerek ve dolaylı soruşturma ile yapın. Soru sormayın. Onların yerel Arapçasını konuşmaya başlayın, sizinkini değil. Onların imalarını anlayabilene kadar derin sohbetlere girmekten kaçının. Yoksa zor durumda kalabilirsiniz. Başlangıçta biraz ağırdan alın”

Lawrence bu ifadeyle bölgede kabileler arası ilişkilerden, düşmanlıklardan tutun da kullandıkları su kuyularına kadar hayati detaylara hakim olunması gerektiğini belirtmektedir. Bu yolla özellikle Eşraf'ın bölgedeki toplumsal rolünün altını çizmektedir. Zira Araplar nazarında soy ve kan bağıyla toplumun ileri gelenlerinin oluşturduğu zümre olan Eşraf, itaat edilen bir zümre olarak Arapların kültürel kodlarında yönetsel bir role sahiptir. Lawrence'a göre Eşraf'ın kontrol edilmesi gerekmektedir ve bu ancak güvenlerinin kazanılmasıyla mümkündür.

Madde 3: “İş konularında sadece hizmet ettiğiniz ordu, hizip ya da partinin lideriyle anlaşın. Hiç kimseye emir vermeyin ve direktif ya da tavsiyelerinizi Arap komuta birimi⁹ için tutunuz. Sizin vazifeniz danışmanlıktır. Ve sizin öneriniz komutan ya da lider yalnızken verilir. Bunların⁶ sizin vazifenizden kaynaklı tavsiyeler olduğunu ve ortak planlarınızın tek yöneticisinin yine kendisi olduğunu anlamasına müsaade edin.”

Lawrence'ın burada vurguladığı husus, danışmanlık faaliyetinin komuta birimindeki üst yapıya münhasır tutulmasıdır. Alt komuta kademelerine temas edilmemesi ve böylelikle Arap Komuta biriminde antipatiye sebep olunmasının önüne geçilmesine çalışılmaktadır. Bu maddedeki bir diğer önemli vurgu ise; Komuta Birimiyle iletişimin üslubuna ilişkindir. Lawrence danışmanlara üstten bir üslup kullanmaları yerine, iplerin Arap komuta biriminde olduğunu hissettiren yapıcı bir telkin metodunu önermektedir.

Madde 4: “Liderinizin güvenini kazanın ve koruyun. Onun saygınlığını ne pahasına olursa olsun başkalarından önce davranarak güçlendirin. Onun ileri sürebileceği planları asla reddetmeyin ve karşısında yer almayın. Fakat bu planları ilk kerede sizinle özel olarak paylaşmasını sağlayın. Onların fikirlerini her zaman onaylayın ve hissettirmeden gururlarını okşayın. Sizin düşüncenizle aynı çizgiye getirip önerilerin ondan gelmesini sağlayın. Bu aşamaya geldiğinizde, onun düşüncelerine tamamen bağlı kalmasını sağlayın ve mümkün olduğunca sıkı bir biçimde onu uygulamaya yönlendirin fakat bunu fark ettirmeden yapın. Şöyle ki; sadece “O” bu baskınızın bilincinde olmalı ve kendisi bile çok açıkça bu baskıyı hissetmemeli”.

Lawrence bu maddede danışmanların ilişki içinde oldukları Arap liderleri üstü örtülü bir baskıyla yönlendirmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bu yönlendirme liderleri rahatsız etmeden yapılmalı ve güven ilişkisi tesis edildikten sonra devreye girmelidir. Böylece ortaya çıkacak karar, liderin inisiyatifıyla alınmış gibi görünecek ve liderleri danışmanlardan uzaklaştırmayacaktır. Sosyal düzen açısından kabile ve statü ilişkilerinin güçlü olduğu Arap toplumunda ortak bir siyasal hedef paydasında birlik sağlamak zordur (Berber, 2016, s.3). Bundan dolayı Danışmanlardan beklenen, İngilizlerin çıkarlarına hizmet edecek olan adımların bizatihi Arap kabilelerini ayrıştırmadan ve onların kendi liderleri eliyle sağlanmasıdır.

Madde 5: “Liderinizle olabildiğince sürekli ve dikkat çekmeksizin temasta kalınız. Onunla yaşayın, çadırındaki yemeklerde ve konukları varken onun yanında bulunmanız doğal bir hal alsın. Tavsiyede bulunmak için yapılan resmi ziyaretler, günlük konuşmalarda düşüncenizi inceden işlemek kadar faydalı değildir. Yabancı şeyhler⁷ ilk kez başlılık yemini etmek ve hizmetlerini

⁶ Kast edilen kelime önerilerdir.

⁷ Burada şeyh ifadesinden kasıt Arap kabile veya aşiret lideridir.

sunmak için geldiklerinde çadırı terk edin. Eğer onların Şerif'e dair ilk intibaları yabancıların Şerif'in has dairesinde oldukları yönündeyseniz, bu Arap gayesine⁸ daha çok zarar verir."

Lawrence'a göre eğer onların⁹ Şerif'e dair ilk intibaları Şerif'in mahremine yabancıların vakıf oldukları düşüncesi olursa, bu Arapların bir araya gelip ayaklanması fikrine zarar verecektir. Çünkü şeyhler bu durumda kendi aşiret ya da kabilelerini Şerif'in otoritesi altına sokmak istemeyeceklerdir. Şerif'in bir İngiliz subayının etkisi altına girdiği bilgisi Arapları ancak birbirinden uzaklaştırır.

Madde 6: *"Sefer birliklerinin astlarıyla çok yakın ilişkilerden kaçınınız. Onlarla yapacağınız sürekli görüşmeler Arap komuta biriminde neler olup bittiğiyle ilgili olanları soruşturmanızı imkânsız hale getirecek ve onun pozisyonundaki zaafı kendi elinizle açığa vurmanıza neden olacaktır."*

Lawrence, bilgi akışı ve paylaşımının sadece liderler ile yapılmasını doğru bulmaktadır. Ast kadrolarla yakın ilişkilerin kurulması istenmeyen ya da paylaşılması uygun olmayan bilgilerin yayılma ihtimalini arttırır. Astların sahip olmaması gereken her bilgi Arap komuta biriminin açıklarının ortaya çıkması ve çeşitli zafiyetlerin yaşanması ihtimalini arttıracaktır. Danışmanların bu durumdan kaçınmaları ve görevlerini aksatabilecek zorlukları kendi hatalarıyla oluşturmamaları beklenmektedir.

Madde 7: *"Sizin gücünüze bağlı ast yöneticilere karşı basitçe ve hafifçe muamelede bulununuz. Böylelikle kendinizi onların seviyesinden yukarıda tutmuş olursunuz. İyi muamele astın üste olan saygısını arttıracaktır. Bu, üstün otoritesini ve hiyerarşik üstünlüğünü muhafaza etmek içindir. Liderinize eğer Şerifse¹⁰ saygılı davranın o da sizin bu tutumunuza karşı mukabelede bulunacak ve devamında hep daha fazlasıyla karşılık verecektir. Üstünlük, Araplar arasında önemli bir konudur ve siz de bunu elde etmelisiniz."*

Lawrence'a göre astların üstlerine duydukları saygı ve otorite bağı, iyi muameleyle yakından ilişkilidir. Ayrıca danışmanların kendi üstlerine saygılı olmaları da bir o kadar önem arz etmektedir. Danışmanların kazanacağı saygınlık, özellikle saygı duyan kişi bir Şerif ise, danışmanlar hem Şerif makamında bir yöneticiyi daha kolay yönlendirebilecek hem de kendi astlarına söz geçirebileceklerdir.

Madde 8: *"Senin ideal konumun orada bulunmak fakat göze batmamaktır. Çok fazla samimi, göze çarpan ya da ciddi bir hal içinde olmayın. Keşif ekibinin başındaki kişi olsa dahi herhangi bir kabile şeyhinin¹¹ sizinle uzun süreli ya da çok sık vakit geçiriyor olduğu izlenimini vermektan kaçınınız. İşinizi yapmanız için kıskançlıkların dışında kalmalısınız; bir kabile ya da aşiret ile ilişkilendirilirderseniz prestij kaybedersiniz ve kaçınılmaz husumetlerden kurtulamazsınız. Şerifler bütün kan davaları ve yerel çekişmelerin hepsinin üzerinde konumlanırlar ve Araplar arasındaki birliğin yegâne kaidelerini oluştururlar. Birakin adınız her zaman bir şeyhle anılsın ve kabile arasında onun davranışlarına iştirak edin. Hareket zamanı geldiğinde kendinizi açıkça onun*

⁸ Arab Cause.

⁹ Şeyhlerin.

¹⁰ Seyyid terim olarak "şerefli, asil soylu, onurlu, kutsal, mübarek" mânasına gelen **şerif** ile (çoğulu **esrâf, şürefâ**) birlikte "nesl-i pâk-i Muhammedî'ye mensup olup yüceltmüş olan" anlamında Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile Fâtıma'dan doğan torunlarıyla onların soyundan gelenler için unvan olarak kullanılmıştır. Hem baba hem anne tarafından Hz. Ali'nin soyundan gelenlere aynı zamanda "seyyidü's-sâdât" (tabâtabâ) denilir (*Tâcü'l-'arûs*, "tbtb" md.; *EP* [İng.], III, 950).
Kaynak : İslam Ansiklopedisi.

¹¹ Aynı zamanda kabile şefinin.

direktiflerini uygulayan biri olarak ortaya koyun. Bedeviler bunun ardından aynı şeyi yapacaklardır.”

Lawrence, görev bölgesindeki danışmanların lider kadroyla çok sıkı ilişkilere sahip oldukları imajının kıskançlık ve çekişmelere neden olacağını ifade etmektedir. Bu kıskançlık ve çekişmelerin hizipleşme ve düşmanlık oluşturma ihtimalinin olduğu belirtilmektedir. Böyle bir duruma neden olmanın bedeli, danışmanların husumetli taraflar arasında kalması ve itibarlarını kaybetmeleridir. Yapılması gereken, kimsenin hedefi haline gelmeden Şerif ile ilişkileri sağlıklı tutmak ve emir komutayı Şerif eliyle işletmektir.

Madde 9: *“Şeriflerin, Arapların doğal soylu sınıfı olduğuna dair algıyı destekle ve geliştir. Aşiretler arası kıskançlıklar herhangi bir şeyhin komuta eder bir konuma gelmesini imkânsız hale getirir ve göçebe Araplardaki birliğe dair tek umut Eşrafın egemen sınıf olarak evrensel kabulüdür. Şerifler davranış ve yaşantılarında yarı-şehirli, yarı-göçebedirler ve komuta içgüdüsüne¹² sahiptirler. Bu denli bir itibar kazanımı için sadece lütuf ve para yetersiz kalacaktır; ancak Arapların soya¹³ gösterdikleri derin saygı ve Muhammet Peygamber’in ulviliğine olan hürmet, Eşrafın nihai başarısı için umut veriyor.”*

Bu maddede Lawrence, soy bağının Arap hiyerarşisindeki önemini vurgulamaktadır. Hz. Muhammed’in soyundan gelenler, Müslüman Araplar nazarında saygın kişilerdir. Bundan dolayı danışmanların bu makama saygı göstermeleri beklenmektedir. Danışmanların, Arap ileri gelenleri ve toplum nezdinde kabullenilmiş ast-üst olgusunun farkında olması ve bu duruma göre hareket etmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Arap ileri gelenlerinin toplum üzerindeki nüfuzlarının kuvvetlenmesi ve en nihayetinde tüm siyasal düzene egemen olmaları Lawrence’a göre, Arap birliği için yegâne yoldur.

Madde 10: *“Şerif’inize halk arasında ve özel görüşmelerde ‘Seydi’ diye hitap edin. Diğer insanlara herhangi bir unvan olmadan kendi isimleri ile seslenin. Samimi diyaloglarda Şeyh’e hitap ederken ‘Abu Annad’, ‘Akhu Alia’¹⁴ ya da buna benzer seslenişleri isimleriyle birlikte kullanın.”*

“Seydi”¹⁵ hitabı, Arap topluluğunda Şerif ünvanını pekiştirmek amacıyla da kullanılmaktadır. Böylece danışman, hizmet verdiği Şerifin statüsünü, toplumsal mecralarda sürekli onaylar konumunda olacaktır. Daha özel konuşmalarda doğrudan isimle hitap etme telkini ise danışmanın Şerif ile samimi bir iletişim içinde olduğu kanaatini güçlendirme amacını taşıyabilir.

Madde 11: *“Yabancılar ve Hıristiyanlar¹⁶, Arabistan’da sevilen kişiler değillerdir. Yaklaşımınız arkadaşça ve gayri resmi olabilir ancak zeminin çok kaygan olduğunu her zaman hatırlayın. Önünüzde bir Şerifi flama gibi dalgalandırın¹⁷ ve kendi düşüncelerinizi ve kimliğinizi gizleyin. Başarırsanız, yüzlerce kilometrelik ülke ve emrinizde binlerce adama sahip olacaksınız ve bu riya karşılığında takas etmeye değer.”*

Danışmanlar, Arap’lara askeri danışmanlık sıfatıyla destek verseler de yabancı oldukları gerçeğinin farkında olarak görevlerini yapmak durumundadırlar. Dolayısıyla Lawrence’ın önceki maddelerde yaptığı telkinler bu madde için yol gösterici niteliktedir. Danışmanlar göze batmadan

¹² Yönetme arzusuna.

¹³ Kastedilen Hz. Muhammed’in soyudur.

¹⁴ İngilizce transkripsiyonlarıyla yazılmış olan babası anlamındaki “Abu” ve kardeş anlamındaki “Akhu” sözcüklerini, Arapların günlük dildeki birbirlerine hitap tarzlarını benimseyerek kullanmaları salık verilmektedir. Aşiret ismiyle birlikte Abu niteleyicisinin özellikle şeyh ve şerifleri onurlandırarak hitap etmekte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için Bkz. İslam Ansiklopedisi.

¹⁵ Bkz. İslam Ansiklopedisi “Seyyid” maddesi.

¹⁶ İki anlamı da ihtiva eden kelime ecnebiler.

¹⁷ Nüfuzunun koruyuculuğunu etkin bir biçimde kullanın.

liderlerle, özellikle de o bir şerif ise, iyi ilişki içinde olmalıdır. Yani danışmanların fikirleri Şerif tarafından benimsenmeli ve Şerifin verdiği karar danışmanın olmasını arzuladığı gelişmeleri desteklemelidir. Böylece görünürde bir İngiliz'in değil Şerifin kararları olacaktır. Bu da Arapların gözünde işleyişin meşruiyetinin sorgulanmamasını sağlayacaktır.

Madde 12: *“Mizah duygunuza sıkıca sarılın. Ona her gün ihtiyacınız olacak. Düz bir ironi en kullanışlısıdır ve kişilik olarak hazırcevaplık ile çok laubali olmayan bir karakter şefler üzerindeki etkinizi iki katına çıkarır. Bazı tebessümleri yakaladığınızda, o sizi ileri taşıyacak ve bunun en şiddetli konuşmadan daha büyük etki yaratacağını göreceksiniz. Jest ya da mimiklerin gücü çok değerlidir; fakat bunu dikkatlice kullanın. Zekâ işi nükteler, şakalardan daha değerlidir. Sakın bir şerifi diğer şeriflerin yanında gülünç duruma düşürmeyin.”*

Lawrence'a göre mizahın ölçülü kullanılması, kurulacak ilişkinin derinliğini arttırmak için oldukça etkili bir araçtır. Mizahi öğelerin yerli yerinde kullanılması danışmanları şeriflerin gözünde cazip kişiler kılacaktır. Önemle vurguladığı husus şerifleri toplum içinde gülünç duruma düşürmemeye özen göstermektir. Lawrence, böylece mizahın kullanımı konusunu net bir biçimde formüle eder. Bir İngiliz'in mizah anlayışının, Arapların meclisinde aşırılığa kaçmadan nasıl etkin biçimde kullanılabileceğine istinaden yapılmış bu analiz, Lawrence'ın iki farklı kültüre dair derinlemesine vukufiyetini ortaya koyan çarpıcı bir örnek sunmaktadır.

Madde 13: *“Bir Arap'a asla el kaldırmayın; kendinizi alçaltmış olursunuz. Sonuçlarının görünüşte size duyulan saygıyı arttırdığını düşünebilirsiniz, ancak gerçekte yaptıklarınız, siz ve onların arasına içten içe bir duvar inşa edecektir. Her şey yanlış yapılırken sessiz kalmak zordur; ancak öfke kontrolünüzü ne kadar az kaybederseniz, avantajınız o kadar büyük olur. Keza o zaman öfkeden kendinizi kaybetmezsiniz.”*

Askeri danışmanların otokontrol ve öfke yönetimi konularında yüksek motivasyona sahip olmaları beklenmektedir. Lawrence'a göre şiddet dili, danışmanların itibarını zedelemek ve ilişkilere zarar vermektan başka bir işe yaramamaktadır. Arapları kontrol etmek için meşru görülme ve saygı duyulmak önemli olduğundan bunun tam tersi etkiye sahip tüm davranışlardan kaçınılması gerekmektedir.

Madde 14: *“Yönlendirmek çok zor olsa da, eğer onlara katlanacak tahammülünüz varsa Bedevilere önderlik etmek kolaydır. Müdahaleleriniz ne kadar az görünür olursa etkiniz o kadar artacaktır. Tavsiyelerinizi takip etmeye ve isteklerinizi yerine getirmeye hazırlardır; fakat senin ya da bir başkasının bunun bilincinde olmasını istemezler. Bütün sıkıntıların sonunda onların iyi niyetinin gerçek kaynağını en derinlerde bulacaksınız.”*

Phililip Pettit'in (1998) deyiimiyle “tahakkümsüz müdahale” anlayışının hissedilmesinin önemine değinilmiştir. Yani yönlendirmenin meşru sayılması ve zorla olmadığı kanaatinin oluşturulması sağlanmalıdır. Herhangi bir fikre ve yönlendirmeye gönüllü katılım anlayışı, “zoraki” ya da “itaat” anlayışının önünde olmalıdır. Bu anlayışın oluşturulması Lawrence'a göre bedevilerin özgürce hareket etme algısı üzerinden görünmez bir yönlendirme kanalı oluşturabilecektir.

Madde 15: *“Kendi başınıza çok iş yapmaya kalkışmayın. Arapların kabullenilebilir düzeyde yaptıkları işler, sizin harika işler yapmanızdan daha iyidir. Bu onların savaşı ve siz destek için varsınız, onlar adına zafer kazanmak için değil. Aslında, Arabistan'ın çok sıra dışı koşulları altında, sizin şahsen fiili olarak yaptığınız işler belki de sizin düşündüğünüz kadar iyi olmayacaktır.”*

Lawrence bu maddede iki konuya değinmektedir. Birincisi danışmanların yürüttüğü işlerde her zaman yüksek inisiyatif kullanmaları gerekmediğidir. Araplar'ın göz ardı edilebilecek aksaklıklarla işleri tamamlamaları, danışmanların bihakkın yerine getirdikleri işlerden daha

değerlidir. İkincisi ise; danışmanların Arap coğrafyası kendine has koşullarının bir İngiliz'in mükemmeliyet algısıyla örtüşmeyebileceği gerçeğini göz ardı etmemeleri hususudur.

Madde 16: “Şayet, çok aşırıya kaçmadan, yapabiliyorsanız size gelen hediyeleri geri çevirin. Yerli yerinde bir hediye çoğu zaman şüpheli bir şeyi kazanmada oldukça etkilidir. Karşılığını uygun bir biçimde veremeyeceğiniz hiçbir hediyeyi asla kabul etmeyin; fakat hediyeyi verenden belirli bir hususta ricacı olmanız gerekiyorsa hediyeye mukabelede bulunmayı erteleyebilirsiniz. Sizlerden bir şeyler istemelerine müsaade etmeyin, çünkü sonra aç gözlülükleri sizi sağılabilecek inekler gibi görmelerine sebep olacak.”

Kabul edilen her hediyein bir minnet bağı oluşturma potansiyeli vardır. Bundan dolayı uygun şekilde mukabelede bulunulamayacak hediyelerin kabul edilmesi hoş görülmemektedir. Hediyeye mukabele sadece karşılıklı ilişkinin niteliğini kötü etkilememesi kaydıyla ve uygun zamanda yapılmalıdır. Zira, bir işin doğru zamanda ve uygun şekilde yapılmaması, o işin hiç yapılmamasından daha kötü sonuçlar doğurabilir.

Madde 17: “Bir kabile¹⁸ ile birlikteyken kefiye¹⁹ giyinin. Bedevilerin şapkaya karşı kötü bir önyargıları vardır ve şapka giyinmedeki ısrarımızın²⁰ ahlaki olmayan ve din dışı bazı ilkelerle ilişkili olduğuna inanırlar. Kalın bir kefiye güneşten iyi bir korunma şeklidir ve eğer şapka takarsanız en yakın Arap arkadaşlarımızın toplu içinde sizden utanmalarına sebep olursunuz.”

Lawrence’a göre Bedevi Araplar, Avrupa tipi giyim tarzında İslami anlayışa muhalif bir tutum hissetmektedir. Bundan dolayı Arap toplumu içinde şapka giyip ısrarla öteki gibi görünmenin bir anlamı yoktur. Çünkü danışmanların amacı insanlarla iyi ilişkiler kurmaktır onları kendilerinden uzaklaştırmak değil. Lawrence’ın bu durumun önüne geçmek için verdiği telkin oldukça basittir. Şapka takmayın, kefiye giyin. Hem topluma hem de iklime uyum sağlayın.

Madde 18: “Tebdil-i kıyafet²¹ tavsiye edilmez. Özel alanlar haricinde, bir İngiliz subay ve bir Hristiyan olduğunuz bırakın açıkça bilinsin. Bununla birlikte aşiretlerle birlikteyken Arap kıyafetleri giydiğinizde, üniformalıyken imkânsız olan bir yakınlık düzeyinde güvenlerini kazanacaksınız. Şu var ki bu tehlikeli ve zordur. Onlar gibi giyinirken size özel bir müsamaha göstermeyeceklerdir. Bir yabancı olarak onların kendilerine özgü görgü kurallarından yükümlü değilken, Arap kıyafetleri içinde hatanıza göz yumulmayacaktır. Yabancı bir tiyatro sahnesinde aylarca geceli gündüzlü kesin olmayan bir çıkar için dinlenmeksizin rolünü oynayan bir tiyatro sanatçısı gibi olacaksınız. Eksiksiz bir başarı, Arapların sizin yabancılığınızı unutmaları ve sizi kendilerinden biri gibi görerek sizin yanınızda doğal bir şekilde konuşmaya başlamalarıdır ki, bu belki sadece ortaya konulan karakterle elde edilebilir. Kısmi başarı²² İngiliz kıyafetleri içinde daha kolay olacak, sağladıkları rahatlıkla fiziksel ve mental olarak daha uzun süre dayanmanızı temin edecektir. Ayrıca bu durumda yakalandığınızda Türkler artık sizi asmayacaklardır.”

Bu maddede yerel kıyafet giymekle kılık değiştirmek arasındaki fark net bir şekilde belirtilmiştir. Ayrıca danışmanların Hristiyan bir İngiliz oldukları gerçeğini örtbas etme girişimlerinin tehlikeli bir şekilde ters tepme olasılığı vardır. Gizlenme girişimi Araplar tarafından şüpheyle karşılanabilir. Bununla birlikte toplumun benimsediği giyim kuşam alışkanlıklarına uyum sağlamak danışmanlar açısından dezavantajları olmakla beraber faydalı olacaktır. Özellikle Arapların kendilerini danışmanlar yanında rahat hissetmeleri elde edilmek istenen çıkarlar açısından son derece önemlidir.

¹⁸ Ya da bir aşiret içindeyken.

¹⁹ Arapların kullandığı ve omuzları da örten, püsküllü erkek başörtüsü. Bkz: Türk Dil Kurumu (TDK) Sözlüğü

²⁰ Muhtemelen dikte etme hususundaki İngiliz inatçılığı yüzünden

²¹ Kılık değiştirme, gizlenme

²² Çoğumuzun uğruna çaba sarf edeceği şey budur; çünkü kâmil bir başarının maliyeti fazladır

Madde 19: “Eğer Arap kıyafetleri giyerseniz, en iyisini giyinin. Kabileler arasında giysiler ayırt edicidir ve uygun kıyafeti giymelisiniz ki rahat edesiniz. Şayet rıza gösterirlerse, bir Şerif gibi giyinin.”

Lawrence, Arap toplumunu oluşturan aşiretlerin kendilerine özgü giysilere sahip olduklarını belirtmektedir. Danışmanlardan beklenen bu farkların bilincinde olmaları ve ona göre en uygun şekilde giyinmeleridir. Böylece hangi kabileyle irtibat halinde olunursa olunsun daha rahat hareket edebilme olanağına sahip olabileceklerdir. Lawrence ayrıca izin verilirse bir şerif gibi giyinin ifadesini kullanırken büyük olasılıkla bunu Şeriflerin toplumsal itibarına binaen Arap gururunun okşanması suretiyle de bir yakınlık kurabilme ihtimalini dile getirmektedir. Burada bir diğer husus, sıradan bir bedevi görünümüyle o ortamda bulunmanın da önüne geçmektir. Bu konuyu yerel otoritenin rızasına bağlaması da yine dikkat çekicidir.

Madde 20: “Eğer tamamen Arap kıyafetleri giyerseniz, hakkını verin. İngiliz arkadaşlarınızı ve geleneklerinizi geride bırakın ve bütünüyle Arap alışkanlıklarına intibak edin. Avrupalıların Arapları kendi oyunlarında yenmesi, onlarla bu derece aynılık içinde karşılaşmakla mümkün olur; çünkü faaliyetlerimizde daha güçlü motivasyona sahibiz ve onlardan daha fazla yüreğimizi ortaya koyuyoruz. Şayet bunları aşabilirsiniz, mutlak başarıya doğru muazzam bir adım atmış olursunuz. Lâkin yabancı bir ülkede ve yarı anladığım bir yabancı dilde yaşamak ve düşünmenin zorluğu, yabancı yiyecekler, alışılmadık giysiler, özel hayat ve huzurun tamamen yok oluşu ve mütemadiyen aylarca diğerlerinin tetikte bir taklidinin olabildiğince rahatlamasının imkânsızlığı, Bedeviler, iklim ve Türklerle uğraşmanın neden olduğu bir çeşit ekstra stres... tüm bunlar göz önünde bulundurmadan bu yol seçilmemelidir.”

Arap toplumunda özellikle Abbasiler dönemi ve sonrasında üst düzey bürokrat ve toplumun ileri gelenlerinde süslü ve ihtişamlı giysiler giyinme eğilimi güçlüdür (Yılmaz, 2008). Eliot'a (1962) göre de bireyin kültürü, yaşadığı toplumun ve sınıfın kültürü bağlamında değerlendirilmelidir. Dolayısıyla Arap toplumunda var olan güçlü kast ilişkilerini değerlendirirken kültürel ayrıntıları göz ardı etmek yanlış davranışlar geliştirmekle eşdeğerdir. Lawrence'ın Arap kültürü bağlamında sahip olduğu bilgi ve tecrübe de danışmanlara bu bağlamda önemli bir yol gösterici olmaktadır. Lawrence'a göre Arap gelenek ve göreneklerine göre yaşamının bir danışman açısından ne kadar zor olduğunun altı çizilse de nihai amaç için gerekli bir fedakarlıktır.

Madde 21: “Dini tartışmalar sıkça olacaktır. Kendi kültürünüze dair istediğiniz şeyleri söyleyebilirsiniz ve yüzeysel bir konu olduğuna emin olmadığınız sürece onların kültürlerini eleştirmekten kaçının. Bunu da ancak yaptığınız eleştiri size ciddi ölçüde puan kazandıracaksa yapınız. Bedevi İslamı, biraz dindarlık ve coşkuyla beraber yabancılara saygının olmadığı haliyle kuşatıcı bir unsurdur. Onların davranışlarına bakarak, lakayıt olduklarını düşünmeyin. İnanışlarının hak olduğuna dair imanları, her eylemlerinde, düşüncelerinde ve gündelik yaşam prensiplerinde paylaştıkları samimi şeyler bir muhalefetçe kışkırtılmadığı sürece şuursuzcadır. Dinleri onlar için yemek içmek kadar doğalarının bir parçasıdır.”

Lawrence Hicaz'da çalışan İngiliz subaylarına çok kez bölgedeki inancı ve kültürü çok iyi analiz edin şeklinde telkinlerde bulunmuştur. Lawrence özellikle dinin Arap toplumu için ne kadar hassas bir konu olduğunu da bilmektedir. Lawrence ve, aslında, Batı dünyası için tüm “Doğu” kökenli fikir, figür ve yapılar “öteki” konumundadır. Doğrudan “Doğu bilimi” sıfatıyla bir biz ve onlar ayrımı olan oryantalist bakış (Said, 1998, s.101) burada da tüm özgüveniyle görülmektedir. Bu bağlamda Lawrence, din olgusunun bedevi Araplarda çok güçlü olduğunu ve yabancı olana hoşgörülü olmadığını belirterek çok dikkatli olunması gerektiğini telkin etmektedir. Böylelikle Bedevilerin dini hassasiyetleri göz önünde bulundurulursa ciddi avantajlar sağlanabilecektir. Bedevilerin dine olan fitri bağlılıkları din ile yaşamsal öğelerinin iç içe geçmesi sonucunu

doğurmuştur. Lawrence'ın İslam ile Bedevi kültürünü bu denli yaklaştıran bakış açısı günümüzde tartışmalara konu olan Arap İslamı kavramı ile örtüşmektedir.

Madde 22: “Muharebe konusunda bildiklerinizi onlara aktarmaya çalışmayın. Hicaz, alelade taktikleri boşa çıkarır. Bedevi harp esaslarını yapabildiğiniz en hızlı ve en detaylı şekilde öğrenin, çünkü onları bilene kadar tavsiyeleriniz Şerif tarafından hoş karşılanmayacaktır. Sayısız nesillerdir yapılan kabile baskınları, bu işin bizim hiçbir zaman öğrenemeyeceğimiz bazı kısımlarında onları eğitmiştir. Aşına oldukları şartlarda çok iyi savaşır; fakat karşılaşmadıkları durumlar paniklemelerine sebep olur. Birliğinizi küçük tutun. Onların saldırı birlikleri genellikle yüz ila iki yüz kişiliktir ve eğer siz kalabalık bir ekip alırsanız, sadece kafaları karışır. Ayrıca şeyhler, hayranlık uyandıran bölük komutanları olduklarından tabur veya alaylara eş değer güçlerle dahi başa çıkmayı öğrenmeye çok şartlanmışlardır. Başarı çok açık olmadıkça veya Bedevi'nin içinde destekleyici içgüdüler görmedikçe, sıra dışı şeyler denemeyin. Eğer hedef iyi bir hedefse²³, canavarlar gibi saldıracaklardır, onlar muhteşem izcilerdir, hareket kabiliyetleri size bu yerel savaşı kazanacak avantajı sağlayacaktır. Araziye aşinalıklarını yerli yerinde kullanırlar²⁴ ve ceylan avcılarını kullanın, onlar görünür hedeflerin büyük nişancılarıdır ki iyi adamların bir bölümünü bunlar oluştururlar. Bir kabilenin şeyhi bir başka kabileden adamlara emir veremez. Karışık kabile birliklerini komuta etmek için bir şerif gereklidir. Eğer yağma beklentisi varsa ve olasılıklar eşitse, siz kazanırsınız. Bedevileri siper saldırılarında²⁵ israf etmeyin veya bir mevkiyi savunmaya çalıştırarak ziyan etmeyin; zira tembellik etmeden sakince duramazlar. Talimatlarınız ne kadar kurnalsız ve bir Arap gibi olursa, o derece Türkleri o denli şaşırtırsınız; çünkü onlar ilk adımı atmıyıp sizden bekleyeceklerdir. Risk almaktan kaçınmayın.”

Bu maddede Lawrence detaylı olarak Arap saldırı ve harp taktiklerinin hangi usullerle istimal edileceğine dair detaylı bilgi vermektedir.

Madde 23: “Bedevilerin, hareketleri ve eylemsizlikleri için ileri sürdükleri görünür nedenler doğru olabilir fakat her zaman sezmeniz için daha iyi nedenler olacaktır. Argümanlarınızı bir rota veya onun alternatifi için şekillendirmeden önce, bu gizli nedenleri²⁶ bulmalısınız. Üstü kapalı biçimde imayla yapılan anlatılar, mantıklı izahatlardan çok daha etkilidir: Kısa, öz anlatımları sevmezler. Onların zihni tıpkı bizimkiler gibidir, fakat farklı öncüllerle çalışır. Araplarda mantıksız, anlaşılmasız veya belirsiz²⁷ hiçbir şey yoktur. Onlarla ilgili tecrübeleriniz ve onların ön yargıları hakkındaki bilginiz neredeyse her olayda takındıkları davranışlarını ve muhtemel hareket tarzlarını ön görebilmenizi sağlayacaktır.”

Lawrence, danışmanların Arap düşünce ve dil kullanım tarzının iyi anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Bunun için öncelikle Arapların düşünce yapılarını sonra da meta ve sembolik dili nasıl kullandıklarını tahlil etmek gerekmektedir. Çünkü Lawrence'a göre Araplar, kendilerinden çok da farklı değildir. Ancak üstü kapalı, imalı anlatımlar üzerinden iletişim kurmazlar. Lawrence'a göre bu özellikleri onları anlaşılır ve öngörülür kılmaktadır. Kendi gözlemini danışmanlara aktaran Lawrence, bölgede görev yapacak uzmanları, Arapları onların eylem ya da eylemsizliklerinin gizli nedenlerine vakıf olacak kadar iyi etüt etmek gerektiği konusunda uyarmaktadır.

Madde 24: “Bedeviler ile Suriyelileri veya aşiret askerleri ile eğitimli askerleri karıştırmayın²⁸. Ne olursa olsun, birbirlerinden nefret ettikleri için onlardan fayda sağlayamazsınız. Hiç başarılı birleşik harekât görmedim fakat çok sayıda başarısız olanı gördüm. Özellikle, Türk ordusunun eski subayları bile, her ne kadar duygu, kan ve dil anlamında Arap

²³ Bol ganimetli.

²⁴ Kabile mensuplarını bilmedikleri yerlere götürmeyin.

²⁵ Zaiyata direnemezler.

²⁶ Bu gizli nedenler inkâr edilecekler, ancak buna rağmen bu nedenler işin içindedir.

²⁷ Gizemli.

²⁸ Harekâtlarda karma birlikler kurmayın.

olsalar dahi, Bedevilerle birlikte hareket edemezler. Taktikler konusunda dar kafalıdır, gayri nizami harbe uyumlu hale gelme becerileri yoktur; Arap gelenekleri konusunda beceriksizdirler, bir aşiret üyesine birkaç dakikadan daha fazla nezaket içinde davranmayı beceremeyecek kadar kendini beğenmişlerdir, sabırsızlardır ve genellikle intikal ve muharebe esnalarında kendi birlikleri dışında faydasızlardır. Bedeviler, Suriyeli Muhammedi bir subayın²⁹ emirleri yerine sizin emirlerinizi³⁰ canı gönülden takip edebilirler. Şehirli Araplar ve Arap kabile üyeleri³¹ birbirlerini kötü bir ilişki içinde sayarlar ve kötü ilişkiler garip yabancılardan daha itiraz edilebilir bir durumdur.”

Lawrence bu maddede şehirli Araplarla, Bedeviler arasındaki bazı keskin çizgilerden bahsetmiştir. Bunu yaparken şehirli Araplarca kurulan eğitilmiş, düzenli birlikleri de bedevi birliklerinden farklı bir yere koymuştur. Bu yerel ayırımdan kaynaklanan birbirinin davranış tarzı ve ilişkilerini benimsememe tavrı, yabancılar için kullanılabilir bir ayırım olarak vurgulanmıştır.

Madde 25: “Araplar arasında sıradan bir durum olmasına karşın siz, kadınlar hakkında rahatça konuşmaktan kaçınınız. Din kadar hassas bir konudur ve onların normları³² bizimkinden çok farklıdır ki bir kelâm İngilizcede zararsız olmasına rağmen onlara pek pervasız görünebilir, tıpkı onların bazı ifadelerinin de harfi harfine çevrildiğinde, bizler için öyle olduğu gibi.”

Arap toplumunda her ne kadar 20. Yüzyıl başlarında kadınlara dair özgürlükçü yaklaşımlar (Nas, 2007, s.1) ortaya çıkmaya başlamış olsa da mevcut toplumsal yapının ecnebi bir erkeğin kadınlara dair rahatça konuşmasını hoş görmesi pek olası değildir. Bu nedenle Arap meclislerinde İngiliz danışmanların kadınlar hakkında konuşmaları ve kültürel yaklaşımdan farkından doğabilecek bazı gafların yapılma ihtimali Lawrence'ı bu telkini yapmaya motive etmiştir.

Madde 26: “Hizmetçilerinize kendinize olduğunuz kadar özenli olun. Eğer sofistike bir tane hizmetçi istiyorsanız muhtemelen Mısırlı veya Sudanlı birini almanız gerekecektir. Eğer çok şanslı değilseniz bu yolda zahmetli uğraşlarla yaptığınız iyi şeylerin çoğunu mahvedecektir. Araplar sizin için pilav pişirip kahve yapacaktır ancak botlarınızı temizlemek ya da çamaşırlarınızı yıkamak gibi erkek işi olmayan işler yapılması gerektiğinde sizi terk edeceklerdir. Bunlar sadece siz Arap kıyafetleriyle olduğunuzda gerçekten mümkün olacaklardır. Hicazda yetiştirilmiş bir köle en iyisidir fakat İngiliz vatandaşlarının köle edinmesine karşı kanunlar vardır bu yüzden köleleri başkasından kiralamak zorundasınız. Her halükârda kırsal kesime çıktığınız zaman yanınıza bir ya da iki Ageyli³³ alın. Onlar Arabistan'ın en iyi ulaklarıdır³⁴ ve develerden anlarlar.”

Sahip olduğu bilgi sayesinde Lawrence, danışmanların hangi bölgelerden hizmetçi seçmeleri gerektiği konusunda bile telkinde bulunmaktadır. Ayrıca bu bilgi ışığında alınacak hizmet için seçilen yardımcıların risk oluşturma ihtimaline de değinilmektedir. Ancak kırsal kesimde ulaşımı sağlamak için bir eskorta ihtiyaç duyulacağını açıkça ifade etmektedir. Bu bağlamda görev riskini en aza indirecek tercihlerin yapılması gerektiği ortaya koyulmuştur.

Madde 27: “Araplarla başa çıkmanın evvel emirde ve son tahlilde yegâne sırrı onları mütemadiyen tahlil etmektir. Her zaman tetikte ol ve asla gereksiz şeyler söyleme; Sürekli olarak kendinizi ve arkadaşlarınızı kollayın, olan biten her şeyi duyun ve yeraltında neler döndüğünü arayıp bulun. Onların karakterlerini okuyun, zevklerini ve zayıflıklarını öğrenin ve bulduklarınızı kendinize saklayın. Kendinizi Arap halkaları arasına gömün, elinizdeki iş dışında herhangi bir amacınız ve başka herhangi bir şeye ilgi-alakanız olmasın, böylelikle aklınız sadece tek bir şeye

²⁹ Orijinal metinde geçen ifade “Syrian Mohammedan officer”. Muhammedi burada Müslüman yerine kullanılmıştır.

³⁰ Bir emir verecek kadar az erdemliyseniz.

³¹ Orijinal metinde geçen “tribesman” ifadesi, şehirli olmayanlar anlamında da ifade edilebilir.

³² Ahlâk anlayışı.

³³ Orijinal metinde geçen “Ageyli”, kabile adını ifade etmektedir.

³⁴ Kervanlara eşlik eden eskort.

meşgul olur ve size düşen kısmı yeterince derin şekilde kavransanız, haftalarca süren zahmetli çalışmayı heba edecek küçük hatalardan kaçınabilirsiniz. Başarınız, adadığınız zihinsel çabayla orantılı olacaktır.”

Lawrence’a göre Arapları kontrol etmenin ve İngiliz çıkarlarına hizmet ettirmenin yolu düzenli gözlem, tahlil, kontrol ve yönlendirmedir. Batı’nın Doğu’ya yaklaşımı kontrol edici, tahlil ve manipüle edici oryantalist bir bilimsel nazarla gelişmiştir (Çırakman, 2007, s.106). Dolayısıyla Lawrence, Hicaz bölgesinde görev yapacak danışmanlardan görevlerini bu yaklaşımla yapmalarını istemektedir. Çünkü danışmanlardan beklenen Arapların İngilizlerin direktifleri yönünde hareket etmelerini sağlamaktır. Lawrence’a göre de bunun anahtarı Arapları en ince ayrıntısına kadar tanımak, kendini Araplar içine gömülü bir profile büründürmek, görev motivasyonunu yüksek tutmak ve hata olarak görülen hareketlerden kaçınmaktır.

İngiliz danışmanlar, Arap liderlerine askeri danışmanlık hizmeti vermek için oradadır. Askeri ve siyasi taktik ve bilgiler liderlerle paylaşılır. Bunun karşılığında Araplar aldıkları destekle daha iyi organize edilmeye çalışılır. Arap toplulukları arasındaki dengenin sağlanması ve geleneksel hiyerarşiye uygun hareket etmek görev tatbiki için hayattır. Bu, Arap liderleri etki altına almayı başarmak verilen görevi layıkıyla yapabilmek için avantajlar sağlayacaktır. Bundan dolayı Lawrence, danışmanların hizmet verdikleri liderlerle olan ilişkilerine dikkat etmeleri gerektiğini belirtmektedir. Bir topluluğu yönlendirebilmek için o topluluğu oluşturan grupları, üst-üst ilişkilerini, değer yargılarını, korkularını, güçlü ve zayıf yanlarını, inanç sistemini çok iyi bilmek gerekir. Lawrence’ın telkinlerinden anlaşılabilir, bilgi ve derin motivasyonun, yönlendirmenin en temel gereksinimlerinden olduğudur. Yürütülen tüm faaliyetlerin temelinde, Arap liderliğine askeri danışmanlık hizmeti vermek ve Arapları Türk idaresine karşı kışkırtmanın öncesinde onları kontrol etmek için yapıldığı anlaşılmaktadır. Sonuç itibarıyla İngilizlerin Arap milliyetçiliğini destekleyerek Türkeri ve Arapları karşı karşıya getirdiği görülmüştür. Zaten Arap Büro’nun bu bölgedeki temel amaçlarından biri de Osmanlı’ya karşı Arap milliyetçiliğini kullanarak bir cephe oluşturmaktır (Çabuk, 2019, s.4). Arapların çoğunluğunun bilinçli olarak İngilizlerin etkisi altında kaldığı söylenemeyeceği için faaliyetlerin ne kadar sabırla ve itina ile yapıldığını belirtmek yerinde olacaktır.

2. Lawrence ve Arap Ayaklanması: Birleşik Krallık’ın Ortadoğu Politikasına Dair Bir Değerlendirme

Lawrence’ın 27 maddelik eserinde ulaşmak istediği ana hedeflerden en önemlisi Arap ulusçuluğunun inşası için altyapı hazırlamaktır. John Hulsman, Lawrence’ın 27 Madde isimli eserinin 100. yılına özel olarak hazırlanan baskısının giriş bölümünde bir değerlendirme yapmaktadır. Burada, bir ulus devletin inşa edilmesindeki başarının ilk anahtarını, yerel bilgi ve özelliklerin elde edilmesi şeklinde ifade etmiştir (Lawrence, 2017, s.6). Bu bağlamda Lawrence’ın 1, 2, 9, 14, 17, 19, 26 ve 27 maddelerinin, Hulsman tarafından yapılan değerlendirmeyle uyumlu olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımın gelişimi, aslında İngiliz düşüncesinin, bilgisinin ve deneyiminin ulus ve ulusçuluk bağlamında Batı’ya ait olmayan bir bölgede uygulanmasına dayanmaktadır. Dağınık halde çok sayıda kabilenin yaşadığı bir bölgede ulusal bir isyanın tertibi, öncesinde sosyal ve politik yapının konsolide edilmesiyle mümkün olabilir. Zaten bu konsolidasyon çalışması Arap ulusçuluğunun temelini teşkil etmektedir. Sahada ise olabildiğince bilgi, fark edilmeden, kimseyi rahatsız etmeden elde edilmeli ve amaca uygun şekilde kullanılmalıdır. Lawrence’ın Arap ulusçuluğu idealinin 20. yüzyıl dünyası bakımından ne denli gerçekçi olduğunu Umut Özkırmımlı’nın milliyetçilik bağlamındaki değerlendirmesinde görmek mümkündür. Özkırmımlı’ya göre aidiyet siyasetinin yaklaşımlarından biri, Otto Bauer’in ulusların kendi kaderlerini tayin etmeleri bakımından, yaşanan yer fark etmeksizin, sahip oldukları “kişisellik ilkesi” ve haklardır; bir başka yaklaşımda da tanınma bakımından “yerlilik” söylemi (Özkırmımlı, 2008, s.12) egemenliğin elde edilmesinde kavramsal gelişimin göstergeleridir. Bunun

izlerini Lawrence'ın Bedevi-Şehirli Arap ayırımında net bir biçimde gözlemlemek mümkündür. Bu nedenle 20. yüzyılda ulus inşasında başarılı olamayan Osmanlı Devleti, İngilizlerin Araplara kendi uluslarını inşa ettirme girişimine de karşı koyamamıştır. Lawrence'ın geliştirmiş olduğu bu yaklaşım, bölgenin tabii yapısıyla uyum içinde olmuştur. Günümüzde de benzer sosyo-kültürel ayrışmaların bölgenin yapısı kaynaklı olduğunu gösteren yansımalar Suriye dahil tüm Arap coğrafyasında hissedilmektedir.

27 maddenin ana hedeflerinden bir başkası da siyasi davranma ve siyaseti üstün tutmaktır. Hulsman'a göre, Lawrence bunu yerel halkın genel sempatisini kazanarak elde etmeyi amaçlamıştır (Lawrence, 2017, s.9). Çünkü Osmanlı Devleti'ne karşı Arapların savaş durumuna getirilmesi bir yana, savaşın öncelikle siyasi olarak kazanılmasının daha önemli olduğu düşünülmüştür. Madde 3, 4, 5, 10, 12, 13, 18, 21, 22, 23, 24, 25'te Lawrence, Ortadoğu'da görev yapacak askeri ve istihbari görevlilere doğru intiba oluşturma, iyi ve doğru iletişim, ölçülü mizah kullanımı, insanları kontrol edebilme gibi konular üzerinden birey ve toplulukları etkileyip siyaseten manipüle etme hususlarında tavsiyelerde bulunmuştur. Ancak bu çalışma sırasında edinilen intiba yerel halktan ziyade yerel elitler üzerinde etki kurma ve yerel halkın gözüne batmamayı salık verdiği yönündedir.

Yukarıda değinilen bilgiler ışığında Lawrence'ın siyasi kontrole verdiği önem açıkça görülmektedir. Ortadoğu'da Batı'nın siyasi etkisini arttırması ve içeriden müdahale etmeye başlamasının nedenini Bernard Lewis şu ifadelerle açıklamıştır: “*Avrupa devletleri, XIX. yy'da uluslararası ticaret ve maliye ağına girmeye başlayan Ortadoğu'nun ekonomik iç işlerine doğrudan karışır olmuşlardır. Bu durumdan kaynaklanan değişiklikler de Ortadoğu'da hayatı her yönüyle etkilemiştir.*” (Lewis, 2005, s.635). Bu bağlamda Büyük Britanya İmparatorluğu'nun da 19. ve özellikle 20. yüzyılda ekonomik ve siyasi gücünü Ortadoğu coğrafyasında derinleştirme politikası izlediği görülmektedir. Bununla bağlantılı olarak Lawrence'ın Arapları etki altına alma çalışmalarının arkasında doğal olarak Britanya İmparatorluğu'nun büyük mali ve siyasi gücünün olduğu da yadsınamaz bir gerçektir.

Lawrence'ın başka bir önemli hedefi de Faysal'a bağlı Arap liderler arasında bir kazanan-kaybeden durumu yaratmadan ve liderler arasındaki dengeyi bozmadan İngilizlerin bölgedeki çıkarlarının gerçekleştirilmesi için zemin hazırlamaktır. Burada Lawrence, Faysal ve Arap liderler arasında siyasetini geliştirirken tesis edilen ilişkilerde bir tarafın üstün görünmesi durumunda dengenin bozulacağı farkındaydı. Çünkü Lawrence'a göre bazı liderlere verilecek destek diğerleri tarafından bir itibarsızlaştırma unsuru olarak kullanılabilirdi. Bundan dolayı Lawrence, siyasi dengenin Araplar arasındaki kabile hiyerarşisinin gereklerini göz önünde bulundurarak sağlanması gerektiğini belirtmiştir (Lawrence, 2017, s.13). Madde 6, 7, 8, 10, 15, 16 ve 20'de bu hedefle ilişkili yaklaşımlara yer verilmiştir. Lawrence'ın kaleme aldığı 27 madde tümüyle, Arap kabile ve aşiretlerini Osmanlı idaresine karşı birleştirmek ve ayaklandırmak için kullanılacak saha faaliyetlerine ilişkin bir yönerge mahiyetindedir. Verilen tüm telkinlerin başarılı şekilde uygulandığı, Arap ayaklanmasının gerçekleştiği ve amacına ulaştığı görülmektedir. İngiliz siyasetinin Arap coğrafyasında nasıl icra edildiği bağlamında bir kesit sunan Lawrence'ın maddelerine bakış, bizleri bu siyasetin olgusal açıdan daha kapsayıcı yönleri olduğu fikrini doğurmaktadır.

İngiltere'nin, Ortadoğu coğrafyasına olan ilgisi 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan ve belirli materyal sebeplere dayanan bir ilgidir. Bu sebeplerin kronolojik olarak en önemlisi Britanya İmparatorluğu'nun en büyük sömürgesi olan “Hindistan'a uzanan yollar”ın (Hoskins, 1928, s.128-184) güvenliğinin sağlanmasıdır. Doğu Akdeniz bu yollar arasında en önemli geçiş güzergâhlarından birisi olarak dikkat çekmektedir. Bu sebeptir ki, İngiltere Doğu Akdeniz'deki etki sahasını Mısır ve Kıbrıs üzerinden arttırmayı düşünmüş ve 1878 yılında bu iki önemli yerin kontrolünü Osmanlı'dan almıştır. Ancak İngiltere'nin Ortadoğu coğrafyasına olan

İlgisi sadece Hindistan yolunun güvene alınmasından ibaret kalmamıştır. Burada iki önemli sebebin birbiriyle bağlantılı olarak İngiltere için Ortadoğu'nun önemini arttırdığı görülmektedir. Bunların ilki 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'nın yıkılma sürecine girdiğinin “*Şark Meselesi*” (Karal, 1999, s.203) diye ifade edilen ve “Hasta Adam” olarak sembolleştirilen yaklaşımlarla Batılı devletlerce kabul edilmesidir. Osmanlı'yı artık yıkılmaya yüz tutmuş bir imparatorluk olarak görmesi ve dolayısıyla Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçmesi diğer batılı devletlerle beraber İngiltere'yi parçalanacak olan Osmanlı topraklarına talip hale getirmiştir (Kodaman, 2010, s.131-132). İngiltere'nin Ortadoğu'ya ilgisinin artmasının bir diğer sebebi ise ilk ifade edilen sebeple de bağlantılı olarak Ortadoğu'daki zengin petrol yataklarının öneminin anlaşılmasıdır.

Dolayısıyla İngiltere Ortadoğu'da hâkimiyet kurabilmek için çeşitli faaliyetler içine girmiştir. İngiltere bu faaliyetlerini daha çok sahada görev yapan askeri ve istihbarat personeli üzerinden organize etmiştir. Burada şunu ifade etmek doğru olacaktır ki İngiltere'nin Ortadoğu'da yürüttüğü nüfuz oluşturma faaliyetlerinden yaklaşık yüz elli yıl önce Hindistan'da edinmiş olduğu tecrübe ve birikimler, göz ardı edilmemesi gereken unsurlardır. Hindistan, İngiltere'nin nüfuz alanını genişletmek üzere politikalar geliştirdiği ve yerel idarecilerle kurulan ittifaklar yoluyla hâkimiyetini sağlamlaştırdığı bir saha hüviyetindeydi. 18. yüzyılda Hindistan coğrafyasındaki varlığını güçlendirmek ve oradaki nüfuzunu artırmak için uyguladığı metotlarla oluşan tecrübesinin İngiltere'nin Ortadoğu'da 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yoğunlaşan faaliyetlerinde yol gösterici olduğu düşünülebilir. Elbette zaman-mekan farklılıklarını göz ardı etmemek, retrospektif bir yaklaşımla iki coğrafyayı benzeştirmekten kaçınmak gerekmektedir. Lakin Niall Ferguson'un “*Hintliler kendi içlerinde bölünmeye ve sonuçta yönetilmeye fırsat verdiler.*” (Ferguson, 2011, s.56) ifadesiyle özetlenebilecek bir süreç neticesinde 1600 yılında kurulan Doğu Hindistan Ticaret Kumpanyası'nın 18. yüzyılın başlarında sadece ileri bir ticaret karakolu hüviyetindeki varlığı, yüzyılın sonlarında Güney Hindistan'da askeri olarak en üstün güce dönüşerek Kuzeye doğru genişlemekteydi. İngiltere'nin yerel unsurlardan asker devşirerek Avrupa'da uygulanan savaş usulleriyle eğitime ve çağdaş teçhizatla donatma politikasının bir başka örneğini İngilizce'ye “Sepoy” olarak geçmiş bulunan Hintli birliklerde görmemiz mümkündür. Pondicherry'deki Fransız üssünün valisi Duplex'in az sayıdaki Fransız askerlerini yerel unsurlarla takviye etmesiyle başlayan usul İngilizler tarafından hızlıca benimsenip adapte edilmiştir (Robinson, 1903, s.531). Robert Clive'in Yedi Yıl savaşlarında gösterdiği başarının en önemli unsurlarından biri bu sistemi etkili bir biçimde adapte edip, uygulamış olmasıdır. Bu bağlamda Lawrence ve Clive'in faaliyetlerinin benzeşen karakteristikleri olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Sonuç

İngiltere'nin Ortadoğu'da görevlendirdiği saha personeli, temelde bölgenin yerel elitleriyle ve liderleriyle işbirliği kurmak suretiyle İngiliz nüfuzunu etkin kılmaya çalışmıştır. İngiltere'nin yukarıda ifade edilen hedeflere ulaşmak için Arap kabile liderleriyle bu saha personeli üzerinden önemli siyasi ve askeri ilişkiler kurduğu vakiadır. Arap liderlerle kurulan bu ilişkilerin temel amacı Arapları Osmanlı'ya karşı kışkırtarak bölgede İngiltere güdümünde siyasi yapılar ihdas etmek olmuştur. İngiltere gerek nakdi gerekse de aynı olarak askeri eğitim ve lojistik yardım bağlamında Arap kabilelerinden kendisine yakın seçtiklerini desteklemiştir. I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler Hicaz, Filistin ve Suriye'de askeri ve istihbari danışmanlar vasıtasıyla devşirdikleri ve Bedevi birlikleri olarak adlandırdıkları yapıları tebaası oldukları Osmanlı'ya karşı etkin bir şekilde istimal etmişlerdir. Bu danışmanların sahada nasıl hareket ettikleri, ilişki kuracakları yerel liderleri nasıl seçtikleri, bu yerel liderlerle nasıl ilişki kurdukları, yaptıkları yardım, destek ve danışmanlığı ne surette gerçekleştirdikleri bu çalışmanın ana temasını oluşturan ve İngiltere'nin sahadaki en önemli

Lawrence'ın 27 Maddelik Raporu Bağlamında Ortadoğu'da İngiliz Siyaseti Üzerine Bir Değerlendirme

personellerinden birisi olarak nitelendirilebilecek olan Lawrence'ın tecrübelerine istinaden hazırladığı 27 maddede özetlenmiştir. Çalışmanın yukarıdaki bölümlerinde de görüleceği üzere Lawrence yürüttüğü faaliyetlerle Arap kabilelerini organize etmiş ve onların uluslaşmasına zemin hazırlayarak Türklere karşı bağımsızlıklarını kazanma ereği ile motive etmiştir. İlerleyen yıllarda Lawrence'ın özellikle Arap Ayaklanması doğrultusunda yürüttüğü faaliyetler, Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'un ortaya koyduğu 14 maddelik prensiplerinden biri olan self-determinasyon hakkı ile siyasal alanda karşılık bulmaya başlamıştır ve Arap ulusçuluğunun temelleri bu sayede atılmıştır.

Binaenaleyh, bu çalışmada aktarılmaya çalışıldığı üzere, farklı yüzyıllarda sömürgeciliğin yöntem ve metotları farklılaşsa da esas aynı kalmaktadır. Sömürge coğrafyası olarak gördükleri bölgelerde kaynaklarını etkin kullanmak, en az zayıt ve hasar görecekları tarzda yöntem ve metotlarını güncellemek suretiyle maksatlarından ayrılmamaktadırlar. Burada çalışmamıza konu olan Lawrence'ın askeri ve istihbarat saha personeli için tavsiyeler niteliğinde kaleme aldığı ve çeşitli harp akademilerinin ders kitaplarında yer alan 27 maddelik metnin de geliştirilen yeni sömürgecilik yöntemlerinden etkilendiği ve bu yeni yöntemlerin gelişmesine katkıda bulunduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Behdad, Ali. (2007). Kolonyal Çözümle Çağında Oryantalizm (Belated Travelers), İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- Berber, E. (2016). Kabile sistemi ekseninde Medine Vesikası ve yeni İslam toplumunun sosyo-siyasal niteliği. TAAD, Yıl:7, Sayı:26
- Bilgin, T. (2015). Thomas Edward Lawrence'ın Ölümünün Basındaki Yansımalarına Dair Bazı Gözlemler. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (52), 463-481.
- Çabuk, M. (2019). İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro. *Belgi Dergisi*, 2(17), 1130-1147.
- Çırakman, A. (2007). "Oryantalizmin Batısı ve Oryantalist Söylem", İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, 1. Baskı, 105-118.
- Eliot, T. (1962). Notes Towards the Definition of Culture. London: Faber.
- Ferguson, N. (2011). İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı. Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Hoskins, H. L. (1928) British Routes to India, Longmans Green and Co., Philadelphia
- Karabekir, K. (2004). Gizli Harp İstihbarat, Berikan Yayınevi, Ankara
- Karal, E. Z. (1999). Osmanlı Tarihi, Cilt V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), 7.baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kodaman B. (2010). II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 21, 131-138.
- Kurun Gazetesi. (1935), 20 Mayıs s.10
- Lawrence, T. E. (1917). The 27 Articles of TE Lawrence. *The Arab Bulletin*, 20, 175-200.
- Lawrence, T.E. (1926). *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph*. New York: Anchor.
- Lawrence, T.E. (2017). *27 Articles*. New York, N: Simon & Schuster.
- Le Figaro (1935), May 20th Edition, Paris, France, 1

Lewis, B. (2005). *Ortadoğu: Hristiyanlığın Başlangıcından Günümüze Ortadoğu'nun İki Bin Yıllık Tarihi*. Çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınları, Ankara.

Nas, M. F. (2007). Bölgesel ve Küresel Dinamikler Bağlamında Ortadoğu'daki Kadın Hareketi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

The Times. (1988), January 1th Edition, London, England. s 7.

Özkırmımlı, U. (2008). *21. Yüzyılda Milliyetçilik*, İstanbul Üniversitesi Bilgi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

Özkırmımlı, U. (1999). *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi, 1.Baskı, İstanbul.

Pettit, P. (1998). *Cumhuriyetçilik: Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Ramsey III, R. D. (2006), *Advice for Advisors: Suggestions and Observations from Lawrence to the Present*,

Combat Studies Institute Press for Leavenworth, Kansas.

Robinson, J. H. (1903). *An Introduction to the History of Western Europe*, The Athenæum Press, Boston.

Said, E.W. (1998). *Oryantalizm (Doğubilim)* (Çev. Nezh Uzel) İstanbul: İrfan Yayımcılık.

Türk Dil Kurumu Çevrimiçi Sözlüğü.

Yılmaz, M. (2008). Emevî ve Abbasî Dönemi Resmi Kıyafetleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(26-27), 237-250.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 215-230, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 02.10.2020 Kabul Tarihi: 22.12.2020

HEMŞİRELİK ÖĞRENCİLERİNİN SOSYAL ZEKÂ DÜZEYLERİNİN İLETİŞİM BECERİLERİNE ETKİSİ¹

The Effects Of Nursing Students' Social Intelligence Levels On Communication Skills

Ecem KAZU²

Muhammet DÜŞÜKCAN³

ÖZ

Hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâ düzeylerinin iletişim becerilerine etkisini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen bu araştırma, betimsel ve ilişkisel tarama modeline göre desenlenmiştir. Araştırma bir üniversitenin hemşirelik bölümünde okuyan birinci ve dördüncü sınıf lisans öğrencileriyle yürütülmüştür. Verilerin toplanmasında Kişisel Bilgi Formu, Tromso Sosyal Zekâ Ölçeği ve İletişim Becerileri Envanteri kullanılmıştır. Elde edilen veriler basit doğrusal regresyon analizi ve çoklu regresyon analizi ile değerlendirilmiştir. Öğrencilerin sosyal zekâ düzeylerinin aritmetik ortalaması 51,02, iletişim becerileri düzeylerinin aritmetik ortalaması 106,01 olarak bulunmuştur. Dolayısıyla, araştırma kapsamına alınan hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâlarının ortalamasının altında bir düzeyde kaldığı ve iletişim becerileri seviyelerinin orta düzeyde olduğu belirlenmiştir. Araştırma neticesinde elde edilen bulgular incelendiğinde, öğrencilerin sosyal zekâlarının iletişim becerileri ile pozitif bir ilişki içerisinde olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hemşire, hemşirelik öğrencileri, sosyal zekâ, iletişim becerileri

ABSTRACT

This study, which was carried out to determine the effect of the social intelligence levels of nursing students on their communication skills, was designed according to the descriptive and relational survey model. The research was conducted with first and fourth year undergraduate students in the nursing department of a university. Personal Information Form, Tromso Social Intelligence Scale and Communication Skills Inventory were used to collect data. The data obtained were evaluated by simple linear regression analysis and multiple regression analysis. The arithmetic mean of the social intelligence levels of the students was 51.02, and the arithmetic mean of their communication skills was 106.01. Therefore, it was determined that the social intelligence of the nursing students included in the study was below average and their communication skills level was moderate. When the findings obtained as a result of the research were examined, it was seen that the social intelligence of the students was in a positive relationship with their communication skills.

Keywords: Nurse, nursing students, social intelligence, communication skills

¹ Bu çalışma ikinci yazar danışmanlığında birinci yazarın hazırlamış olduğu “Sosyal Zekâ Düzeyinin Öğrencilerin İletişim Becerilerine Etkisi: Fırat Üniversitesi Örneği” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Öğr. Gör., Batman Üniversitesi Sağlık Hizmetleri MYO, BATMAN, e-posta: ecem.kazu@batman.edu.tr,

ORCID: 0000-0001-8294-9890

³ Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü, ELAZIĞ, e-posta: mdusukcan@firat.edu.tr,

ORCID: 0000-0001-5742-1787

Giriş

Günümüzde hemşire, sadece hekimin verdiği tedaviyi uygulayan, hekime yardım eden ve ona destek veren kişi olarak görülmemektedir. Bunların yanı sıra hasta ve yakınlarıyla sürekli olarak iletişim halinde olan ve onların istek, ihtiyaç ve beklentilerini anlayarak problemleriyle başa çıkabilmelerine yardımcı olan kişi şeklinde algılanmaktadır. Uygulamalı bir sağlık disiplini olan hemşirelikte değişmeyen tek özellik ise insanlığa yardım hizmeti olarak görülmesidir. Bu yardım hizmetinin yerine getirilmesinde en önemli unsur ise sağlıklı iletişim kurmaktır.

Kişi yaşadığı toplumda diğer insanlarla anlaşabilmek, hayatını sürdürebilmek, ihtiyaçlarını karşılayabilmek vb. birçok sebepten dolayı toplumdaki diğer bireylerle iletişim halinde olmak durumundadır (Eskiyörük, 2015: 22). Hiç kimse bütün hayatını tek başına, her çeşit ilişki ve iletişimden arınarak sürdüremez. O halde kişinin mutluluğu, büyük ölçüde sahip olunan ilişkilere ve bu ilişkilerin devam etmesine bağlıdır denilebilir (Solak, 2006: 75). İletişim, pek çok alanda olduğu gibi, davranış bilimleri açısından da önemli bir niteliğe sahiptir. Bu konuda, organizasyon yapılarındaki değişme ve ilerlemelere bakmak gerekir. Örneğin, bir kurum-kuruluşta iletişim sorunlarına gereken önemin gösterilmesi, insan ilişkilerinin istenilen biçimde ilerlemesini sağlar. Teknolojinin ve yeni geliştirilen yönetim sistemlerinin etkileyici gücü karşısında organizasyonların giderek büyüyüp karmaşık bir hal alması, bireyleri fiziksel olmasa da psikolojik olarak organizasyonlara yabancılaştırmaktadır. Böyle bir ortamda insanları organizasyonlara bağlayan etkili yöntem iletişim kurmaktır (Çağlar ve Kılıç, 2010: 5). Hemşirelik mesleğinde de organizasyonda bozulan dengeyi yeniden kurmak amacıyla kullanılan tüm süreçlerin temelini iletişim oluşturur. Hemşireler, iletişim vasıtası ile yardım ilişkisi kurar ve sağlık eğitimleri verirler. Ayrıca problemleri tanımlayarak problemi çözüme ulaştırmada ve stresle baş edebilmede iletişim tekniklerinden faydalanırlar (Terakye, 1994: 36). Hemşirelik mesleğinin icra edilmesinde çok büyük bir öneme sahip olan iletişim becerileri, hemşirelerin bakım ile ilgili rol ve sorumlulukları yerine getirmelerini büyük oranda etkilemektedir. Hastalarla kurulan olumlu ve yakın insani ilişkiler, sunulan hizmetin kalitesini büyük ölçüde artıracaktır. Yardım edicilik ve hastaya fayda sağlayacak şekilde iletişim kurabilmek için; kişinin sorumluluklarının farkında olması, iletişimi kolaylaştıracak teknikleri ve problem çözme yöntemlerini bilmesi, güven yaratabilmesi, empati kurabilmesi gerekmektedir. Hemşire; hastanın ihtiyaçlarını tespit etmek, hastanın tanısında hekime yardımcı olabilecek bilgileri toplamak, tanı ve tedavide gerekli olan hasta işbirliğini sağlamak için hastasını iyi anlamak ve kendisini hastasına iyi anlatmak durumundadır (Uyer, 2000).

Yapılan bazı çalışmalarda, hemşirelerin ve hemşirelik öğrencilerinin iletişim becerilerinin istendik düzeyde olmadığı belirlenmiştir. Örneğin, Özdemir ve Kaya'nın (2013), Söğüt, Cangöl ve Dinç'in (2018) ve Kaya ile arkadaşlarının (2016) yaptıkları çalışmalarda hemşirelik öğrencilerinin iletişim becerilerinin orta düzeyde olduğu belirlenmiştir. Akgün-Çıtak ve arkadaşları (2011) İç Anadolu Bölgesi'ndeki bir ilde özel bir üniversitenin hastanesinde gerçekleştirdikleri çalışmada da hemşirelerin %74,7'sinin hastalarla iletişim kurmakta güçlük çektiklerini ifade ettiklerini belirlemişlerdir. Parlayan ve Dökme'nin (2016) yaptıkları çalışmada, hemşirelerin büyük bir kısmı hastalarla iletişim kurarken olumsuzluk yaşayabileceği düşüncesinde olduklarını belirtmişlerdir.

İnsanlara doğrudan hizmet verilen meslek grupları içerisinde yer alan hemşirelikte, her yaşta ve her sosyo-ekonomik düzeyden bireylerle iletişim kurulur. Bu iletişimlerde, bireylerin günlük yaşam faaliyetlerinde temel gereksinimlerini karşılamak ve sağlıkları ile ilgili karşılaştıkları problemlerle başa çıkabilmelerine yardımcı olmak amacıyla bir takım faaliyetler gerçekleştirilmekte, verilen tepkiler değerlendirilerek geri bildirimlerde bulunmaktadır. Dolayısıyla hemşirelerin etkili iletişim becerilerine sahip olması kişilerarası ilişkilerini geliştirmelerine, hasta ve yakınlarına gereken desteği sağlayarak onların memnuniyetlerinin artmasına katkı sağlayacaktır (Kumcağız vd., 2011). Phillips bu konuda, hemşirelere konuşma ve

dinlemede hız kazandırılması ve bu becerileri kendi kendilerine geliştirmeleri için gereken desteğin sağlanması gerektiğini belirtmektedir (Naish, 1996'dan akt. Uyer, 2000: 92).

İnsan ilişkileri temelli bir mesleğin adayı olan hemşirelik öğrencilerinin iletişim becerilerinin yanı sıra sosyal zekâ düzeylerinin de yeterli olması gerekir. Diğer insanları anlama, idare etme ve insan ilişkilerinde ustaca davranma becerisi olarak tanımlanan sosyal zekâ kavramının birey açısından diğer zekâ alanlarından daha farklı bir yere sahip olduğu görülmektedir. Çünkü bireyin sosyal zekâsının yüksek veya düşük olması diğer zekâ alanlarına kıyasla hayatının bir çok boyutunu etkilemekte ve gerek kişiliği gerekse psikolojik sağlığı açısından daha önemli bir yer tutmaktadır. Sosyal beceri yeterliliğine sahip bireyler psikolojik açıdan kendilerini iyi ve mutlu hissetmekte, diğer insanların duygu, düşünce ve isteklerini anlayabildikleri için daha iyi insan ilişkileri geliştirmekte ve insanlarla ilişki ve iletişimlerinde jest ve mimikleriyle, ses tonlarıyla, beden dilleriyle, sözel ve sözel olmayan pek çok yolla karşısındaki kişiye kolayca mesaj verebilmekte ve ondan mesaj alabilmektedir. Bu becerilere sahip olan bireyler insanlarla daha kaliteli ve doyurucu iletişimde bulunabilir ve daha iyi ilişkiler sürdürürler. Bu sebeple bireylerin sosyal zekâ düzeylerini geliştirici yönde yapacakları etkinlikler onların çevreleri tarafından sevilen, aranan, ilgi gören biri olmalarında etkili olacaktır (Doğan, 2006). Sosyal zekâ nın, büyük oranda sonradan geliştirilebilen bir zekâ türü olduğu gerçeğinden yola çıkarak, hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâlarını geliştirici yönde uygulamalar ve derslere ağırlık verilmesi önemlidir. Çünkü yüksek sosyal zekâ düzeyine sahip olan hemşirelerin, düşünme ve akıl yürütmede, hastaları anlama ve değerlendirmede oldukça yetenekli, kendilerine güvenleri yüksek, insan ilişkileri konusunda daha girişken bireyler oldukları görülmektedir.

Gardner (1983, 1999) tarafından ortaya atılan sekiz zekâ türünden biri olan sosyal zekâ (Saban, 2001: 6), bireylerarası zekâ, kişilerarası zekâ, insanlar arası zekâ ya da insan zekâsı gibi kavramlarla da ifade edilmektedir (Temiz, 2007: 30). Bu zekâ türü daha çok iki ya da daha fazla kişi arasındaki ilişki ve iletişimde ortaya çıkar (Bacanlı, 2002: 122). Sosyal zekâyı Strang (1930: 263), “insanlarla başa çıkabilme ve anlaşabilme becerisi”; Albrecht (2006: 13), “başkalarıyla iyi geçinebilme ve işbirliği yapmalarını sağlayabilme yeteneği”; Goleman (2007), ilişkiler içinde akıllıca davranma yetisi; Buzan (2002) başkalarıyla iletişim kurmak ve onları anlamak için beynin ve vücudun tüm gücünü kullanma yeteneği; Baymur (1972: 248) insanları anlama, kişilerarası temas ve münasebeti görüp bunlara göre davranabilme gücü şeklinde tanımlamaktadırlar. Silvera, Martinussen ve Dahl ise sosyal zekânın sosyal farkındalık, sosyal beceri ve sosyal bilgi süreci olmak üzere üç boyuttan oluştuğunu ileri sürmüşlerdir. Bu çalışmada da bu üç boyut esas alınmıştır. Sosyal farkındalık boyutu, bireyin sosyal bir ortamın nasıl olduğunu fark ederek bu ortama uyumlu şekilde hareket edebilme yeteneğini; sosyal beceri boyutu, sosyal ortamlarda iyi performans gösterme yeteneğini; sosyal bilgi süreci boyutu ise kişinin kendisinin ve başkalarının duygu ve düşüncelerini anlayabilmesi, diğer kişilerin sözlü olmayan mesajlarını alabilmesi, onların istek, beklenti ve tepkilerini tahmin edebilme yeteneğini ifade eder (Doğan ve Çetin, 2009: 694; Silvera vd., 2001).

Yukarıdaki tanımlardan da yola çıkarak sosyal zekâsı yüksek olan insanların; sosyalleşmekten hoşnut olan, grup içerisinde rahatça davranabilen, arkadaşlarına yardım etmekten zevk alan, farklı bir yere gittiğinde başının çaresine bakabilen, toplu şekilde oyun oynamayı, ders çalışmayı ve etkinliklere katılmayı seven, arkadaş sayısı fazla olan, başkalarını önemseydiğini belli eden, empati yeteneği gelişmiş olan, işbirliği yaparak öğrenmekten hoşlanan, başkalarını ikna edebilen, tavsiye verebilen, liderlik özellikleri taşıyan, iletişim becerileri yüksek olan, kendi varlığını hissettirebilen, kendisine ve başkalarına güvenen bireyler oldukları söylenilebilir (Saban, 2001: 12; Temiz, 2007: 30; Şimşek, 2007: 36). Bireyler bu özelliklerini diğer insanlarla olan iletişimlerine ve ilişkilerine yansıtılabilmeleri halinde bazı avantajlar elde ederek gerek eğitim, gerek sosyal, gerekse iş yaşamlarında daha da başarılı olacaklardır. Ayrıca bu kişiler empati yoluyla diğer bireylere yaklaştıkları için etraflarında bulunan kişiler tarafından sevilip onaylanırlar.

İletişim ve iletişim becerileri, sosyal zekânın önemli araçlarından birisidir. İletişim becerilerini etkili bir şekilde kullanabilme ya da kullanamama durumu, iletişim kurulan bireylerin negatif veya pozitif duygularının oluşmasına zemin hazırlayıp sosyal yaşamda bireyi başarılı ya da başarısız kılarak, sosyal ilişki ağının kurulmasında kilit rolü oynamaktadır.

Sosyal zekâsı yüksek olan öğrenciler; arkadaşlarıyla birlikte olma eğilimine, ikna etme yeteneğine, kulüp, dernek ve komitelerde isteyerek çalışma eğilimine, işbirliği, paylaşma ve öğretme isteğine, insanlarla empati kurma becerisine, sorunları olan insanlara yardımcı olma alışkanlığına, toplu çalışmalarda liderlik eğilimi sergileme yeteneğine ve etkin dinleme yeteneğine sahiptirler (Bümen, 2004: 24). Bu özelliklerin öğrencilere kazandırılması için diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi, hemşirelik eğitiminin gerçekleştirildiği eğitim kurumlarında da gerek öğretim programları hazırlanırken gerekse uygulanırken gerekli özenin ve dikkatin gösterilmesi oldukça önemli görülmektedir.

Hastaların ve yakınlarının en fazla iletişim içerisinde bulunduğu personel hemşirelerdir. Sorulara, öfkelere, üzüntülere tanık olacak kişiler olan hemşireler, aynı zamanda hasta ve doktor arasındaki köprü görevini de yerine getirmektedirler. İlerideki mesleki hayatlarında başarılı olabilmeleri için hemşirelerin empati yapabilen, çevresindekilerin duygularını, istek ve ihtiyaçlarını anlayabilen, etkili bir şekilde iletişim kurabilen, beden dilini etkili kullanabilen bireyler olmaları önem arz etmektedir. Bu nedenlerden dolayı hemşirelerin, birbiriyle oldukça ilişkili olduğu bilinen iki kavram olan, sosyal zekâ ve iletişim becerileri ile donanımlı olmaları son derece önemlidir. Ancak bu iki boyutun mesleğe atanmadan önce, mesleğe hazırlık aşamasında kazanılması da önemli bir konudur. Bu düşünceler doğrultusunda; hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâ ve iletişim becerileri düzeylerinin belirlenmesi ile sosyal zekânın iletişim becerilerine etkisinin belirlenmesi bu araştırmanın yapılması için bir problem durumu olarak ortaya çıkmıştır.

İnsanlarla sürekli etkileşimi gerektiren bir meslek grubu olarak hemşirelerin sosyal zekâ ve iletişim becerilerine sahip olması gerekmektedir. Yapılan incelemeler sonucunda, ülkemizde sosyal zekâ ve iletişim becerilerinin ilişkisini ortaya koyan toplam üç adet çalışmaya rastlanılmıştır. Bu çalışmalardan birisi, sosyal bilgiler öğretmen adaylarıyla, diğeri meslek yüksekokulu öğrencileriyle, bir diğeri ise üniversite öğrencileriyle yürütülmüştür. Bu alanda hemşirelik bölümü öğrencileriyle yapılan herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, hemşirelik bölümü öğrencileri üzerinde sosyal zekâ ve iletişim becerilerinin ilişkisini ortaya koyan ilk çalışma niteliğini taşımaktadır. Bu durum bu araştırmayı önemli kılmaktadır. Bu yönüyle, yapılan bu çalışmanın literatüre olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda, yapılan bu araştırmanın ülkemizde bu alanda daha sonradan yapılacak çalışmalara ışık tutabileceği de düşünülmektedir.

Araştırmadan elde edilecek sonuçlar ışığında, hemşire yetiştiren yükseköğretim kurumlarının öğretim programlarına bu anlamda katkıda bulunacağı da düşünülmektedir. Öğrencilerin iletişim becerilerinin ve sosyal zekâlarının geliştirilmesi için dersler ve sosyal çalışmalar bazında düzenlemelere gidilebilir. Çalışma bu anlamda da önemli bir niteliğe sahiptir.

Bu araştırmanın amacı, hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâ düzeylerinin iletişim becerilerine etkisini belirlemektir. Araştırmanın genel amacı doğrultusunda ise aşağıdaki hipotezler test edilmiştir:

H₁: Sosyal zekânın iletişim becerileri üzerinde etkisi vardır.

H₂: Hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâ düzeyleri zihinsel boyutlu iletişim becerilerini pozitif yönde etkiler.

H₃: Hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâ düzeyleri duygusal boyutlu iletişim becerilerini pozitif yönde etkiler.

H₄: Hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâ düzeyleri davranışsal boyutlu iletişim becerilerini pozitif yönde etkiler.

Araştırma Yöntemi

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, nicel araştırma desenlerinden olan tarama türü araştırmanın içinde yer alan betimsel ve ilişkisel tarama modeline göre desenlenmiştir. Araştırma, hemşirelik bölümü öğrencilerinin sosyal zekâ ve iletişim beceri düzeylerinin belirlenmesi yönüyle betimsel tarama modeline uygundur. Tarama modeli, geçmişte veya halen var olan bir durumu var olduğu biçimiyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır (Karasar, 2010: 77). Aynı zamanda araştırmada bağımlı değişken olarak ele alınan iletişim becerisi ile bağımsız değişken olarak ele alınan sosyal zekâ arasındaki bağıntının ortaya koyulması amaçlandığından ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. İlişkisel araştırma yöntemi, değişkenler arasındaki ilişkileri saptamak ve muhtemel sonuçları tahmin etmek için kullanılır (Tekbıyık, 2014: 101).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini 2017-2018 öğretim yılında Elazığ ilinde Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümünde okuyan öğrenciler oluşturmaktadır. Örneklemi uygun örnekleme yöntemiyle seçilen Hemşirelik bölümünün birinci ve dördüncü sınıflarında okuyan öğrenciler oluşturmaktadır. Alınan eğitimin öğrencilerin sosyal zekâ ve iletişim becerilerini etkileyip etkilenmediğinin belirlenmesi amacıyla da birinci ve son sınıf öğrencileri seçilmiştir. Birinci sınıfta 154, dördüncü sınıfta 152 öğrenci olmak üzere toplam 306 kişi araştırmanın kapsamına alınmıştır. Ancak uygulanan veri toplama araçlarından bazıları, eksik ve hatalı doldurmalarından dolayı değerlendirmeye alınmamıştır. Bu nedenle birinci sınıfta 147, dördüncü sınıfta ise 145 kişi olmak üzere toplam 292 öğrenciden elde edilen veriler kapsamında araştırma gerçekleştirilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama araçları olarak hemşirelik bölümü öğrencilerinin tanımlayıcı özelliklerine yönelik Kişisel Bilgi Formu, sosyal zekâ düzeylerini belirlemeye yönelik Tromso Sosyal Zekâ Ölçeği (TSZÖ) ve iletişim becerilerini belirlemek için ise İletişim Becerileri Envanteri (İBE) kullanılmıştır.

Kişisel Bilgi Formunda araştırmaya katılan hemşirelik bölümü öğrencilerinin cinsiyet, yaş, sınıf düzeyi, aile tipi, sosyal ilişkilerini değerlendirme durumu, yaşamında en uzun süre bulunduğu yerleşim yeri, anne-baba eğitim düzeyi ve ailenin sosyo-ekonomik düzeyini belirlemeye yönelik sorular yer almaktadır.

Bu çalışmada, hemşirelik bölümü öğrencilerinin sosyal zekâ düzeylerinin ölçülmesi amacıyla TSZÖ kullanılmıştır. TSZÖ ilk olarak Silvera, Martinussen ve Dahl tarafından 2001 yılında geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçeye uyarlanması ise Doğan ve Çetin (2009) tarafından gerçekleştirilmiştir. TSZÖ'nün geçerlik ve güvenirlik çalışmaları, 2006-2007 öğretim yılında Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi bünyesinde yer alan Fen Bilgisi Öğretmenliği, Türkçe Öğretmenliği, Sınıf Öğretmenliği, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği bölümlerinde okuyan 719 öğrenci üzerinde yapılmıştır. TSZÖ; “sosyal bilgi süreci” (8 madde), “sosyal beceri” (6 madde) ve “sosyal farkındalık” (7 madde) olmak üzere 3 alt boyut ve 21 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin 2, 4, 5, 8, 11, 12, 13, 15, 16, 20 ve 21. maddeleri reverse yani ters olarak puanlanan maddelerdir. Ölçek beşli Likert olarak kullanılmış olup, Tamamen Uygun (5), Uygun (4), Biraz Uygun (3), Uygun Değil (2)

ve Hiç Uygun Değil (1) şeklinde değerlendirilmektedir. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 21 en yüksek puan 105'tir. Alt ölçeklerde ise sosyal bilgi alt ölçeğinden en yüksek 40 en düşük 8, sosyal beceriler alt ölçeğinde en yüksek 30 en düşük 6 ve sosyal farkındalık ölçeğinden en yüksek 35 en düşük ise 7 puan alınabilmektedir. TSZÖ'nün güvenilirliği iç tutarlılık, testin tekrarı ve test yarılama metotlarıyla hesaplanmıştır. Bu yöntemlerle elde edilen sonuçlar, TSZÖ'nün yeterli düzeyde güvenilir olduğunu göstermektedir. Örneğin; TSZÖ'nün 719 öğrenciye uygulanması sonucunda, elde edilen iç tutarlılık (Cronbach alpha) güvenilirlik katsayısı ölçeğin tümü için 0,83 olarak bulunurken alt ölçeklere ilişkin iç tutarlılık güvenilirlik kat sayıları ise "Sosyal Bilgi Süreci" alt boyutu için 0,77, "Sosyal Beceriler" alt boyutu için 0,84 ve "Sosyal Farkındalık" alt boyutu için 0,67 olarak elde edilmiştir. Son olarak Doğan ve Çetin (2009) tarafından yapılan geçerlik ve güvenilirlik çalışması ile Türkiye'de bulunan üniversite öğrencilerinin sosyal zekâ düzeylerinin ölçülmesi amacıyla kullanılabileceği sonucuna varılmıştır.

Bu çalışmada ise alt ölçeklerde güvenilirlik kat sayısı "Sosyal Bilgi Süreci" alt ölçeğinde 0,71, "Sosyal Beceriler" alt ölçeğinde 0,73 ve "Sosyal Farkındalık" alt ölçeğinde 0,71 olarak bulunmuştur. Toplam ölçek için Cronbach Alpha katsayısı 0,81 olarak elde edilmiştir. Dolayısıyla sonuçlar, bu çalışma için TSZÖ'nün yeterli düzeyde güvenilir olduğunu göstermektedir.

Öğrencilerin iletişim becerileri düzeyini belirlemek için ise Ersanlı ve Balcı (1998) tarafından geliştirilmiş bir envanter kullanılmıştır. Envanter 5'li likert tipi ölçek şeklindedir. Maddeler; "Her Zaman (5)", "Genellikle (4)", "Bazen (3)", "Nadiren (2)" ve "Hiçbir Zaman (1)" şeklinde puanlanmaktadır. Ölçek toplamda 45 maddeden ve davranışsal, zihinsel ve duygusal olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır. Her bir boyuta giren madde sayısı 15'tir. Ölçeğin genelinden elde edilebilecek en düşük puan 45, en yüksek puan ise 225'tir. Her bir alt ölçek kendi içerisinde ayrı ayrı yorumlanabileceği gibi ölçeğin genel puanına bakılarak da kişinin genel iletişim beceri seviyesi belirlenebilir. Her bir alt ölçekten alınabilecek en yüksek puan 75, en düşük puan 15'dir. Bireyin alt ölçekten aldığı puanın yüksekliği, iletişim becerisi açısından o alt boyutta daha iyi olduğunun göstergesidir. Ölçeğin tamamı için puanların yüksek olması, bireyin iletişim beceri düzeyinin yüksek olduğunu işaret etmektedir. Ölçeğin 3, 5, 9, 10, 11, 16, 23, 24, 27, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 41 ve 42. maddeleri ters olarak puanlanan maddelerdir. Ölçeğin iç tutarlılığını belirlemek amacıyla hesaplanan Cronbach alpha katsayısı 0,72 olarak bulunmuştur. Böylece ölçeğin güvenilirliğinin kullanılabilir düzeyde olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada ise, zihinsel alt ölçeğinde 0,60, duygusal alt ölçeğinde 0,71, davranışsal alt ölçeğinde 0,71 olarak bulunmuştur. Toplam ölçek için ise Cronbach Alpha katsayısı 0,85 olarak hesaplanmıştır. Elde edilen sonuçlar, bu çalışma için İBE'nin yeterli düzeyde güvenilir olduğunu göstermektedir.

Verilerin Toplanması

Hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâ düzeylerinin iletişim becerilerini etkileme durumunu belirlemek amacıyla yapılan bu araştırmanın yürütülmesi için, araştırmanın yapıldığı kurumdan resmi yazılı izin, etik kurul izni (tarih: 30.11.2017, karar no.: 07), ölçeklerden yararlanabilmek için de yazarlardan yazılı izin alınmıştır. Hemşirelik öğrencilerine yönelik veri toplama araçlarının uygulamaları, hocalarından izin alınarak ders saatleri içerisinde bizzat araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılan tüm öğrencilere çalışma hakkında bilgi verilerek gizlilik konusunda güvence verilmiş ve öğrencilerden "Bilgilendirilmiş Olur" alınmıştır. Dolayısıyla bu araştırmada Helsinki Deklarasyonu prensiplerine uygun şekilde davranılmıştır. Son olarak toplanan nicel veriler, araştırmacı tarafından SPSS'e girilmiş, analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Yapılan çalışmada, araştırma ve yayın etiği kurallarına uyulmuştur.

Verilerin Analizi

Verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla Kolmogorov Smirnov testi yapılmıştır. Yapılan analizler neticesinde, iletişim becerileri ölçeğinin Kolmogorov Smirnov testi sonucunun anlamlı çıkmadığı tespit edilmiştir (K-S=0,2, p>0,05). Bu sonuca dayalı olarak, iletişim becerileri ölçeğinin %95 güvenle normal dağılım gösterdiği söylenebilir. Sosyal zekâ ölçeğinin Kolmogorov Smirnov testi incelendiğinde ise normal dağılımın sağlanmadığı tespit edilmiştir (K-S=0,034, p<0,05). Can (2019) ve Seçer (2015) bu durumda çarpıklık ve basıklık katsayısına bakılmasını önermektedir. Can (2019: 84-85) tarafından çarpıklık katsayısını ve basıklık katsayısını, sırasıyla, çarpıklığın ve basıklığın standart hatasına böldüğümüzde, çıkan değerler -1,96 ile +1,96 arasında kalıyorsa, dağılımın normal kabul edilebileceği belirtilmiştir. Sosyal zekâ ölçeğine ait Çarpıklık değeri -0,094 ve standart hatası 0,143, Basıklık değeri 0,172 ve standart hatası 0,284 olduğu tespit edilmiştir. Buna göre çarpıklık/standart hatası -0,657 ve basıklık/standart hatası 0,605 bulunmuştur. Bu sonuçlara dayalı olarak, sosyal zekâ ölçeğinin normal dağılım gösterdiği söylenebilir.

Elde edilen verilerin analizleri için SPSS 22.0 paket programı kullanılarak hem betimsel hem de ilişkisel analizler yapılmıştır. Bulguların yorumlanmasında anlamlılık düzeyi 0,05 olarak kabul edilmiştir. Verilerin analizinde, sosyal zekânın iletişim becerisi üzerindeki etkisini belirlemek için basit doğrusal regresyon analizi; sosyal zekânın iletişim becerileri üzerindeki etkilerini, bir başka deyişle hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâ alt boyutlarının iletişim becerilerini yordayıp yordamadığını belirlemek için ise çoklu regresyon analizi yapılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırmanın sınırlılıkları aşağıdaki maddeler altında ele alınmıştır:

1. Araştırmada incelenen sosyal zekâ düzeyi, Doğan ve Çetin (2009) tarafından Türkçe'ye uyarlaması yapılan TSZÖ'nün ölçtüğü niteliklerle sınırlıdır.
2. Araştırmada incelenen iletişim becerileri düzeyi Ersanlı ve Balcı (1998) tarafından geliştirilen, İBE'nin ölçtüğü niteliklerle sınırlıdır.
3. Araştırma 2017-2018 öğretim yılında Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü birinci ve dördüncü sınıflarında öğrenim gören toplam 292 öğrenci ile sınırlıdır.

Bulgular ve Yorumlanması

Bu başlık altında araştırmanın bulguları yer almaktadır.

Katılımcılara Ait Demografik Bulgular

Katılımcıların demografik bilgilerinin sunulduğu Tablo 1 aşağıda yer almaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular

KATILIMCI PROFİLİ (n=292)		
Demografik Özellikler	F (Frekans)	% (Yüzde)
Cinsiyet		
Erkek	80	27,4
Kadın	212	72,6
Yaş		
18-21 yaş arası	159	54,4
22-25 yaş arası	122	41,9
26-34 yaş arası	11	3,6
Sınıf Düzeyi		
1.Sınıf	147	50,3
4.Sınıf	145	49,7

Aile Tipi		
Çekirdek Aile	230	78,8
Geniş Aile	62	21,2
Sosyal İlişkilerini Değerlendirme Durumu		
Çok Kötü	6	2,1
Kötü	18	6,2
İyi	195	66,8
Çok İyi	73	25,0
Yaşamınızda En Uzun Süre Bulduğunuz Yerleşim Yeri		
Kırsal Kesim	43	14,7
Kasaba	28	9,6
Kent	205	70,2
Metropol	16	5,5
Annenizin Eğitim Düzeyi		
Okur-Yazar Değil	93	31,8
İlkokul Mezunu	161	55,1
Lise Mezunu	35	12,0
Üniversite Mezunu	3	1,0
Babanızın Eğitim Düzeyi		
Okur-Yazar Değil	22	7,5
İlkokul Mezunu	160	54,8
Lise Mezunu	77	26,4
Üniversite Mezunu	33	11,3
Ailenin Sosyo-Ekonomik Düzeyi		
Düşük	10	3,4
Orta	235	80,5
İyi	47	16,1

Tablo 1’deki demografik değişkenlere ilişkin frekans dağılımı incelendiğinde katılımcıların; %27,4’ünün “erkek”, %72,6’sının “kadın” olduğu görülmektedir. Bu sonuca dayalı olarak hemşirelik mesleğinin kadınlar tarafından daha çok tercih edildiği söylenebilir. Katılımcıların yaklaşık %96’sının 18-25 yaş arasında olduğu ve yaklaşık %92’sinin sosyal ilişkilerini iyi olarak değerlendirdiği görülmektedir. Sınıf düzeyi açısından %50,3’ü birinci sınıf, %49,7’si ise dördüncü sınıf öğrencisidir. Aile tiplerine göre değerlendirmizde katılımcıların çoğunluğunun çekirdek aile tipine sahip olduğu ve genel olarak kentlerde yaşadıkları görülmüştür. Aileler eğitim durumları açısından incelendiğinde ise, annelerinin eğitim durumunun babalarına göre daha düşük olduğu görülmektedir. Son olarak ise, katılımcıların ailelerini sosyo-ekonomik düzeyi açısından değerlendirdiğimizde ekonomik durumlarının orta düzeyde olduğu ifade edilebilir.

Katılımcıların Sosyal Zekâ Düzeyleri ve İletişim Becerilerine İlişkin Dağılımlar

Ölçek ve envantere yer alan ilgili alt maddelerden alınan puanlara ait aritmetik ortalamaların yorumlanmasında Tablo 2’de verilen puan aralıkları dikkate alınmıştır.

Tablo 2. Maddelerin aritmetik ortalamalarının yorumlanmasında kullanılan değerler

Puan Aralığı	Dereceleme	Yorum
1,00—1,80	Hiç uygun değil Hiçbir zaman	Çok düşük
1,81—2,60	Uygun değil Nadiren	Düşük
2,61—3,40	Biraz uygun Bazen	Orta
3,41—4,20	Uygun Genellikle	Yüksek
4,21—5,00	Tamamen uygun Her zaman	Çok yüksek

TSZÖ içinde yer alan ifadelerden, en yüksek katılımlar “4. Tanımadığım yeni insanların olduğu bir ortamda genellikle tedirginlik hissederim.” (\bar{x} :3,19), “5. İnsanlar yaptıkları şeylerle beni sık sık şaşırtırlar.” (\bar{x} :3,13) ve “15. Başkalarını iyice tanımam uzun zaman alır.” (\bar{x} :3,12) ifadelerine olurken, en düşük katılım ise “19. Diğer insanların yüz ifadelerinden, beden dillerinden vs. gerçekte ne demek istediklerini çoğunlukla anlarım.” (\bar{x} :2,01), “6. Diğer insanların duygularını anlayabilirim.” (\bar{x} :2,03) ve “3. Davranışlarımın diğer insanlara ne hissettireceğini bilirim.” (\bar{x} :2,07) ifadelerine olmuştur.

Tablo 3’te öğrencilerin sosyal zekâ düzey puanlarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler sunulmaktadır.

Tablo 3. Sosyal zekâ ve alt boyutlarının tanımlayıcı istatistikleri

TSZÖ ve Alt Boyutları	N	Min	Max	\bar{x}	ss
TSZÖ (Genel)	292	21,00	82,00	51,0205	9,58806
Sosyal Bilgi Süreci	292	8,00	28,00	18,1678	3,95194
Sosyal Beceri	292	6,00	28,00	14,7945	4,18953
Sosyal Farkındalık	292	7,00	31,00	18,0582	4,52713

TSZÖ’den alınabilecek en düşük puan 21, en yüksek puan da 105’dir. Tablo 3’teki bulgulara bakıldığında genel sosyal zekâ bakımından en düşük puanın 21, en yüksek puanın da 82 olduğu görülmektedir. Ayrıca öğrencilerin genel sosyal zekâ düzeyine ilişkin görüşlerinin aritmetik ortalaması 51,02 olarak bulunmuştur. Bu bulgulara göre ve ölçekte kesme noktalarının bulunmayıp, bunun yerine puanların yükselmesinin yüksek sosyal zekâyâ ve bunun tersine puanların düşmesinin de düşük sosyal zekâyâ işaret etmesine dayalı olarak, öğrencilerin sosyal zekâlarının ortalamasının altında bir düzeyde kaldığı söylenebilir. Ayrıca sosyal zekâ alt boyutları açısından bakıldığında, sosyal bilgi süreci puan ortalamasının 18,16±3,95, sosyal beceri puan ortalamasının 14,79±4,18, sosyal farkındalık puan ortalamasının ise 18,05±4,52 olduğu görülmektedir.

İBE içinde yer alan ifadelerden, en yüksek katılım “31. Konuşurken sözümün kesilmesinden rahatsız olurum.” (\bar{x} : 4,1), “28. Başkalarını dinlemek mecburiyetinde olmadığımı düşünürüm.” (\bar{x} : 3,33) ve “5. Genelde eleştirilmekten hoşlanmam.” (\bar{x} : 3) ifadelerine olurken, en düşük katılım ise “1. İnsanları anlamaya çalışırım.” (\bar{x} : 1,7), “36. İletişim kurduğum kimse tarafından anlaşılmaktan mutluluk duyarım.” (\bar{x} : 1,74) ve “38. Karşımdaki kişiye güvenmek beni mutlu eder.” (\bar{x} : 1,76) ifadelerine olmuştur.

Tablo 4’te öğrencilerin iletişim becerileri düzey puanlarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler sunulmaktadır.

Tablo 4. İletişim becerileri ve alt boyutlarının tanımlayıcı istatistikleri

İBE ve Alt Boyutları	N	Min	Max	\bar{x}	ss
İBE (Genel)	292	50,00	181,00	106,0103	16,22702
Zihinsel İB	292	20,00	61,00	35,0445	5,53353
Duygusal İB	292	15,00	63,00	38,1849	7,05355
Davranışsal İB	292	15,00	57,00	32,7808	6,21106

İBE’den alınabilecek en düşük puan 45 en yüksek puan da 225’dir. Tablo 4’teki bulgulara bakıldığında genel iletişim becerileri bakımından en düşük puanın 50, en yüksek puanın da 181 olduğu görülmektedir. Ayrıca öğrencilerin genel iletişim becerileri düzeylerinin aritmetik ortalaması 106,01 olarak bulunmuştur. Bu bulgulara göre, öğrencilerin iletişim becerileri seviyelerinin orta seviyede olduğu söylenebilir. Ayrıca iletişim becerileri boyutları açısından

bakıldığında, duygusal iletişim becerisi düzey ortalamasının diğer iki boyut ortalamasından daha yüksek, davranışsal iletişim becerisi düzey ortalamasının ise daha düşük olduğu görülmektedir. Veri toplama aracı alt başlığında geçen “Bireyin alt ölçekten aldığı puanın yüksekliği, iletişim becerisi açısından o alt boyutta daha iyi olduğunun göstergesidir” ifadesi doğrultusunda bu araştırmaya katılan öğrencilerin iletişim becerileri açısından duygusal iletişimde daha iyi oldukları belirtilebilir.

Araştırma Hipotezlerine İlişkin Bulgular

Araştırmanın hipotezlerini test etmek için uygulanan regresyon analizi ile sosyal zekâ ve iletişim becerileri arasındaki ilişkiler incelenerek, sosyal zekâ ile boyutlarının iletişim becerileri üzerindeki etkileri açıklanmaya çalışılmıştır. Regresyon analizinde; bir bağımlı değişkenle bir bağımsız değişkenin ilişkisi basit doğrusal regresyon modeli ile veya bir bağımlı değişken ile birden fazla bağımsız değişkenin ilişkisi çoklu doğrusal regresyon modeli ile açıklanmaktadır. Tablo 5’te sosyal zekânın iletişim becerileri üzerindeki etkisini gösteren basit doğrusal regresyon analizi sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 5. Sosyal Zekânın iletişim becerileri üzerindeki etkisine yönelik regresyon analizi sonuçları

Değişkenler	İletişim Becerileri			Korelasyonlar			Çoklu Doğrusal İstatistikleri	
	Beta	t	p-değeri	Zero-Order	Partial	Part	Tolerance	VIF
Sosyal Zekâ	0,612	13,178	0,000	0,612	0,612	0,612	1,000	1,000
R	0,612							
R²	0,375							
Düzeltilmiş R²	0,372							

Değişkenler arasındaki ilişkiyi tespit edebilmek için oluşturulan regresyon modelinde 0,05 önem düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı olduğu ve R² değerinin 0,375 olarak hesaplandığı tablo 5’te görülmektedir. R² değeri (belirlilik ve tanımlayıcılık katsayısı) bağımlı değişkendeki değişimin ne kadarının bağımsız değişkenler tarafından tanımlanabildiğini gösteren bir ölçüdür (Gümüş vd., 2015: 466). Buna göre öğrencilerin sosyal zekâsı (bağımsız değişken) iletişim becerilerini (bağımlı değişkeni) %37,5 oranında açıklamaktadır. Diğer bir ifade ile bağımsız değişken bağımlı değişkendeki değişimlerin %37,5’inin kaynağıdır. Modelde bulunan değişkenlerden sosyal zekânın ($\beta=0,612$; $p<0,05$) iletişim becerileri üzerinde pozitif yönde bir etkisi olduğu saptanmış ve H₁ hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 6. Sosyal zekâ alt boyutlarının zihinsel iletişim becerileri üzerindeki etkisine yönelik regresyon analizi sonuçları

Değişkenler	Zihinsel İletişim Becerileri			Korelasyonlar			Çoklu Doğrusal İstatistikleri	
	Beta	t	p-değeri	Zero-Order	Partial	Part	Tolerance	VIF
Sabit		12,664	0,000*					
Sosyal Bilgi Süreci	0,320	5,519	0,000*	0,423	0,309	0,284	0,787	1,270
Sosyal Beceri	0,175	2,752	0,006*	0,380	0,160	0,142	0,653	1,532
Sosyal Farkındalık	0,128	2,226	0,027*	0,261	0,130	0,115	0,803	1,245
R	0,486							
R²	0,236							
Düzeltilmiş R²	0,228							

*p<0,05

Tablo 6’da görüldüğü üzere oluşturulan regresyon modelinde üç alt boyut 0,05 önem düzeyinde istatistiki açıdan anlamlıdır ve R² değeri 0,236 olarak hesaplanmıştır. Buna göre

modeldeki sosyal zekâ boyutları olan sosyal bilgi süreci, sosyal beceri ve sosyal farkındalık, zihinsel boyutlu iletişim becerilerini %23,6 oranında açıklayabilmektedir. Modelde bulunan sosyal bilgi süreci, sosyal beceri ve sosyal farkındalık boyutları zihinsel iletişim becerilerini etkilemektedir ($\beta =0,320$: $p<0,05$; $\beta=0,175$: $p<0,05$; $\beta=0,128$: $p<0,05$). Bu sonuçlar bağlamında katılımcıların sosyal zekâ düzeylerinin zihinsel iletişim becerilerini pozitif yönde etkilediğini öngören H_2 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 7. Sosyal zekâ alt boyutlarının duygusal iletişim becerileri üzerindeki etkisine yönelik regresyon analizi sonuçları

Değişkenler	Duygusal İletişim Becerileri			Korelasyonlar			Çoklu Doğrusallık İstatistikleri	
	Beta	t	p-değeri	Zero-Order	Partial	Part	Tolerance	VIF
Sabit		10,092	0,000					
Sosyal Bilgi Süreci	0,042	0,769	0,443	0,265	0,045	0,037	0,787	1,270
Sosyal Beceri	0,380	6,399	0,000*	0,522	0,353	0,307	0,653	1,532
Sosyal Farkındalık	0,278	5,181	0,000*	0,453	0,292	0,249	0,803	1,245
R	0,579							
R ²	0,336							
Düzeltilmiş R ²	0,329							

* $p<0,05$

Tablo 7’den de anlaşılacağı gibi sosyal zekânın duygusal iletişim becerilerini ne derece etkilediğini tespit etmek amacıyla yapılan regresyon analizi sonuçlarına göre bu modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve sosyal zekâ alt boyutlarının duygusal iletişim becerileri değişkeninin varyansının %33,6’sını açıklayabildiği görülmektedir, $R^2=0,336$, $p<0,05$. Bulunan sonuçlara göre sosyal zekâ ölçeğinin yalnızca sosyal farkındalık ve sosyal beceri alt boyutlarının, duygusal iletişim becerilerini pozitif yönde etkilediği görülmektedir, sırasıyla, $\beta =0,278$, $0,380$, $p<0,05$. Bu sonuç H_3 hipotezini desteklemektedir.

Tablo 8. Sosyal zekâ alt boyutlarının davranışsal iletişim becerileri üzerindeki etkisine yönelik regresyon analizi sonuçları

Değişkenler	Davranışsal İletişim Becerileri			Korelasyonlar			Çoklu Doğrusallık İstatistikleri	
	Beta	t	p-değeri	Zero-Order	Partial	Part	Tolerance	VIF
Sabit		8,092	0,000*					
Sosyal Bilgi Süreci	0,263	4,788	0,000*	0,412	0,272	0,234	0,787	1,270
Sosyal Beceri	0,228	3,771	0,000*	0,460	0,217	0,184	0,653	1,532
Sosyal Farkındalık	0,252	4,618	0,000*	0,398	0,263	0,225	0,803	1,245
R	0,560							
R ²	0,314							
Düzeltilmiş R ²	0,307							

* $p<0,05$

Tablo 8’de görüldüğü üzere oluşturulan regresyon modelinde üç alt boyut $0,05$ önem düzeyinde istatistiki açıdan anlamlıdır ve R^2 değeri $0,314$ olarak bulunmuştur. Buna göre modeldeki sosyal zekâ boyutları olan sosyal bilgi süreci, sosyal beceri ve sosyal farkındalık, davranışsal boyutlu iletişim becerilerini %31,4 oranında açıklayabilmektedir. Modelde yer alan sosyal bilgi süreci, sosyal beceri ve sosyal farkındalık boyutları davranışsal iletişim becerilerini etkilemektedir ($\beta=0,263$: $p<0,05$; $\beta=0,228$: $p<0,05$; $\beta=0,252$: $p<0,05$). Bu sonuçlar bağlamında sosyal bilgi sürecinin, sosyal becerinin ve sosyal farkındalığın davranışsal iletişim becerileri üzerinde pozitif ve anlamlı etkisini öngören H_4 hipotezi kabul edilmiştir.

Tartışma ve Sonuç

Hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâ düzeylerinin iletişim becerilerine etkisinin incelendiği bu çalışma kapsamında, hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâlarının ortalamasının altında bir düzeyde kaldığı saptanmıştır. Bu bakımdan bu sonuç, hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâ puan ortalamasının yüksek düzeyde belirlendiği Kaya vd. (2016) tarafından yapılan çalışmayla farklılık göstermektedir. Ayrıca sosyal zekâ boyutları açısından bakıldığında, en yüksek ortalamasının sosyal bilgi süreci alt boyutunda olduğu, en düşük ortalamasının ise sosyal beceri boyutunda olduğu görülmektedir. Akkuzu (2019)'nun İstanbul'daki vakıf üniversitelerinde öğrenim gören öğrenciler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasında çalışmamızla aynı şekilde TSZÖ'nün alt boyutlarından olan sosyal bilgi süreci alt boyutunda en yüksek, sosyal beceri alt boyutunda ise en düşük ortalama saptanmıştır. Ülker (2016) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da en düşük ortalamasının sosyal farkındalık alt boyutunda, elde ettiğimiz sonuca benzer şekilde en yüksek ortalamasının ise sosyal bilgi süreci alt boyutunda olduğu görülmektedir. Ayrıca ebeklik öğrencilerinin sosyal zekâ seviyeleri ve meslek algıları arasında bir ilişki olup olmadığını saptamak amacıyla yapılan bir çalışmada öğrencilerin sosyal zekâ düzeyleri yüksek olarak bulunmuştur. Bunun yanı sıra öğrencilerin TSZÖ alt boyutlarından en yüksek sosyal bilgi süreci alt boyutu olurken, en düşüğü sosyal beceri alt boyutunda olmuştur (Akça vd., 2019). Son olarak öğretmen adaylarının sosyal zekâ düzeylerinin incelendiği başka bir çalışmada ise bu düzeyin “biraz uygun” derecesinde bulunduğu görülmüştür (Özcan, 2018).

Hemşirelik öğrencilerinin iletişim becerilerinin orta seviyede olduğu görülmüştür. Gerçekleştirilen araştırmalarda iletişim beceri düzeyleriyle ilgili farklı sonuçlar aktarılmıştır. Örneğin yapılan bazı çalışmalarda hemşirelerin ya da hemşirelik öğrencilerinin iyi düzeyde iletişim becerilerine sahip olduğu (Aşçı vd., 2015; Bingöl ve Demir, 2011; Cerit ve Öz, 2019; Karadağ vd., 2015; Mendi ve Oğuz, 2018); bazı çalışmalarda iletişim becerilerinin bazı alt boyutlara göre düşük düzeyde olduğu (Kumcağız vd., 2011); bazı çalışmalarda ise çalışmadan elde edilen sonuca benzer şekilde iletişim becerilerinin orta düzeyde olduğu bulunmuştur (Kaya vd., 2016; Söğüt vd., 2018; Tutuk vd., 2002). Araştırmalarda bu farklı sonuçlara ulaşılmasının, çalışmaların yapıldığı kurumlar ve katılımcıların farklılığından kaynaklı olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. İletişim becerileri boyutları açısından bakıldığı zaman, duygusal iletişim becerisi düzey ortalamasının diğer iki boyut ortalamasından daha yüksek olduğu, diğer boyutlara göre en düşük ortalamasının ise davranışsal iletişim becerileri alt boyutunda olduğu saptanmıştır. Çiftçi, Kaya ve Daştan'ın (2020) bir üniversitenin tıp, hemşirelik ve ebeklik bölümlerinde okuyan yani sağlık hizmetleri alanında eğitim gören öğrenciler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada bu çalışmadan farklı şekilde İBE alt boyutlarından en yüksek davranışsallık alt boyutunda, en düşük ise duygusallık alt boyutunda olduğu görülmüştür. Ülker'in (2016) yaptığı çalışmada elde edilen sonuçların ise yine bu çalışmanın bulgularına tezat oluşturacak şekilde iletişim becerilerine dair en düşük ortalamasının duygusal alt boyutunda, en yüksek ortalamasının ise davranışsal alt boyutunda olduğu görülmektedir. İnsanlarla sürekli iç içe olunan hemşirelik mesleğinde yüksek iletişim becerisine sahip olmak önemlidir.

Özetle TSZÖ'nün aritmetik ortalaması 51,02 olarak bulunmuş, en düşük ortalamasının sosyal beceri alt boyutunda, en yüksek ortalamasının ise sosyal bilgi süreci alt boyutunda olduğu görülmüştür. İBE'nin aritmetik ortalaması ise 106,02 olarak bulunmuş, en düşük ortalamasının davranışsal alt boyutunda, en yüksek ortalamasının ise duygusal alt boyutunda olduğu görülmüştür. Ülker (2016) tarafından İstanbul'da bir vakıf üniversitesinde gerçekleştirilen çalışmada ise TSZÖ'nde en düşük ortalamasının sosyal farkındalık alt boyutunda, en yüksek ortalamasının ise sosyal bilgi süreci alt boyutunda olduğu görülmekle beraber; İBE'de en düşük ortalamasının duygusal alt boyutunda, en yüksek ortalamasının ise davranışsal alt boyutunda olduğu görülmektedir. İletişim becerileri açısından bakıldığı zaman büyükşehirde okuyan öğrencilerin en düşük ortalamalarının

duygusallık alt boyutunda, küçük şehirde okuyan öğrencilerin ise en yüksek ortalamalarının duygusallık alt boyutunda olması dikkat çekicidir.

Basit doğrusal regresyon analizi ile sosyal zekânın iletişim becerileri üzerinde etkisinin olduğu ve yapılan çoklu doğrusal regresyon analizi sonucunda ise öğrencilerin sosyal zekâ düzeylerinin iletişim becerilerinin üç boyutunu da etkilediği saptanmıştır. Bu bağlamda H_1 , H_2 , H_3 ve H_4 hipotezleri kabul edilmiştir.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular incelendiğinde, katılımcıların sosyal zekâ düzeylerinin iletişim becerileri üzerinde pozitif yönde bir etkisinin olduğu görülmüştür. Ayrıca araştırma sonucunda elde edilen bulgular, sosyal zekâ ile alt boyutları olan sosyal bilgi süreci, sosyal farkındalık ve sosyal beceri düzeylerinin iletişim becerilerini olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Sadece sosyal zekânın alt boyutu olan sosyal bilgi sürecinin, iletişim becerileri alt boyutundan olan duygusal boyut üzerinde etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Ökten (2019) tarafından gerçekleştirilen hemşirelerin duygusal zekâ düzeyleri ile iletişim becerileri arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada, katılımcıların duygusal zekâlarının iletişim becerileri ile pozitif bir ilişki içerisinde olduğu görülmüştür. Ayrıca katılımcıların iyimserlik/ruh halinin düzenlenmesi ve duyguların değerlendirilmesi düzeylerinin, iletişim becerilerinin tamamını (bilişsel, duygusal, davranışsal iletişim becerileri) pozitif bir şekilde etkilediği görülürken, duyguların kullanımı düzeyinin iletişim becerilerinin bilişsel ve davranışsal iletişim becerileri düzeylerini pozitif bir şekilde etkilediği görülmüştür. Barut (2019) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da sağlık çalışanlarının duygusal zekâsı ile iletişim becerileri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Duygusal zekânın iletişim becerileri üzerinde etkili olduğu sonucu Pelit vd. (2018) tarafından Afyon Kocatepe Üniversitesi'nde lisans düzeyinde turizm eğitimi almakta olan öğrenciler üzerinde ve Büyükbeşe vd. (2017) tarafından Gaziantep ilinde bulunan iki üniversitenin İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde öğrenim gören 203 öğrenci üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmaların bulgularıyla da paralellik göstermektedir. Hemşirelik öğrencilerinin iletişim becerileri ve sosyal zekâ düzeyleri arasında ilişkinin incelendiği bir çalışmada ise pozitif yönlü doğrusal bir ilişki tespit edilmiştir (Kaya vd., 2016). Bir üniversiteye bağlı meslek yüksekokulları öğrencilerinin sosyal zekâ düzeylerinin iletişim becerileri ile olan ilişkilerinin incelendiği bir başka çalışmada, öğrencilerin sosyal zekâ seviyeleri ile iletişim becerileri arasında pozitif bir ilişki olduğu ve sosyal zekâ düzeylerinin iletişim becerilerini %52'lik bir oranda etkilediği görülmüştür (Kahya ve Ceylan, 2017). Bu çalışma ile sosyal zekâ ile iletişim becerileri arasında katılımcıların sosyal zekâ düzeyleri ne kadar yüksek olursa, iletişim becerilerinin de o kadar yüksek olacağını öne süren pozitif yönde bir etki bulunmuştur. Böylece, katılımcıların iletişim becerilerini belirlerken sosyal zekâ'nın önemli bir rol oynadığı, yani katılımcıların sosyal zekâ düzeylerinin iletişim becerilerini geliştirmek için önemli olduğu sonucuna varılabilir.

Araştırma sonuçları doğrultusunda aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

- Hemşirelik öğrencilerinin sosyal zekâ ve iletişim düzeylerini artırmak için hizmet öncesi eğitimleri süresince kongre, sempozyum, çalıştay gibi bilimsel toplantılara ve sosyo-kültürel faaliyetlere katılımlarının desteklenmesi faydalı olacaktır.

- Araştırma bulguları kapsamında, hemşirelik bölümü öğretim programlarının öğrencilerin sosyal zekâlarını ve iletişim becerilerini geliştirecek yönde zenginleştirilmesinin ve düzenlenmesinin faydalı olacağı söylenebilir.

- Hemşirelik eğitiminin ilk yıllarından itibaren gerek teorik gerekse uygulamalı olarak dersler ve konular kapsamında iletişim becerileri üzerinde durulmalıdır.

- Sadece hizmet öncesinde değil, hizmet içinde de tüm kurumlarda sağlık çalışanlarına ve diğer idari personellere yönelik iletişim eğitimleri devamlılık arz etmelidir. Ayrıca bu eğitimler

profesyonel eğitimcilerle ve mümkünse uygulamalı şekilde verilmeli, eğitimlere ait geri bildirimler alınmalı ve sonuçlar sorumlu yöneticiler tarafından değerlendirilmelidir.

- Hemşirelik bölümü öğrencilerinin iletişim konusunda yaşadıkları güçlüklerin belirlenmesine yönelik araştırmalar yapılabilir.

- Sosyal zekâ düzeyini geliştirme programlarını ve uygulamalarını ele alan çalışmaların yapılması önerilebilir.

- Sosyal zekânın aday hemşirelerde gelişimi için üst düzey düşünme becerilerinin hemşirelik eğitim programlarında yer alması oldukça faydalı olacaktır. Aynı zamanda bu kurumlarda görev yapan öğretim elemanlarının derslerinde ve ders uygulamalarında bu becerilerin gelişimi için gerekli etkinlikler ve uygulamalar yapmaları da önem arz etmektedir.

- Sosyal zekâ ve iletişim becerilerine ilişkin daha büyük çalışma grupları üzerinde farklı araştırma yöntem ve teknikleri kullanılarak çalışmalar yapılmalı ve bu çalışmaların ışığında öğretim programlarının hazırlanarak bu programların etkilerinin belirlenmesi faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Akça, E., Gökyıldız Sürücü, Ş., Akbaş, M. ve Şenoğlu, A. (2019). Ebelik öğrencilerinin sosyal zekâ düzeyleri ile meslek algıları arasındaki ilişki. *Cukurova Medical Journal*, 44(2), 621-631. DOI: 10.17826/cumj.4593450
- Akgün-Çıtak, E., Avcı, S., Basmacı, Ö. ve Durukan, İ. (2011). Bir üniversite hastanesinde hemşirelerin “zor hasta” olarak tanımladıkları hastalarla iletişim davranışlarının incelenmesi. *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi*, Sayı: 1, 35-44.
- Akkuzu, H. (2019). *Üniversite öğrencilerinde sosyal zekâ ve sosyal sorun çözme becerisinin somatizasyon ve sağlık anksiyetesi üzerindeki etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Haliç Üniversitesi/Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Albrecht, K. (2006). *Sosyal zekâ: başarının yeni bilimi*. Selda Gökten (Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Aşçı, Ö., Hazar, G. ve Yılmaz, M. (2015). Sağlık yüksekokulu öğrencilerinin iletişim becerileri ve ilişkili değişkenler. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6 (3), 160-165.
- Bacanlı, H. (2002). *Gelişim ve öğrenme* (6. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Barut, Y. (2019). The mediating role of organization culture on the relationship between emotional intelligence and communication skills: a sample of health employees who work in bozyaka training, research and kent hospitals. *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 5(15), 275-282. DOI:10.31589/joshas.102
- Baymur, F. B. (1972). *Genel psikoloji* (18. Baskı). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Bingöl, G. ve Demir, A. (2011). Amasya sağlık yüksekokulu öğrencilerinin iletişim becerileri. *Göztepe Tıp Dergisi*, 26 (4), 152-159. doi:10.5222/J.GOZTEPETRH.2011.152
- Buzan, T. (2002). *The power of social intelligence*. New York: PerfectBound Publisher.
- Bümen, N. T. (2004). *Okulda çoklu zekâ kuramı* (2. Baskı). Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Büyükbeşe, T., Direkçi, E. ve Erşahan, B. (2017). Üniversite öğrencilerinin duygusal zekâlarının iletişim becerilerine ve bireysel yenilikçilik seviyelerine etkisi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 221-236.
- Can, A. (2019). *SPSS ile nicel veri analizi*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Cerit, B. ve Öz, F. (2019). Hemşirelerin duygusal zekâ düzeyleri ile iletişim becerileri arasındaki ilişki. *Kastamonu Sağlık Akademisi*, 4 (1), 1-21. <https://doi.org/10.25279/sak.459199>

- Çağlar, İ. ve Kılıç, S. (2010). *Genel iletişim* (3. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Çiftçi, H., Kaya, F. ve Bostancı, N. (2020). Sağlık alanındaki üniversite öğrencilerinde iletişim becerileri ve mesleki benlik saygısı arasındaki ilişki. *Caucasian Journal of Science*, 7(1), 42-55.
- Doğan, T. (2006). *Üniversite öğrencilerinin sosyal zekâ düzeylerinin depresyon ve bazı değişkenlerle ilişkisinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Doğan, T. ve Çetin, B. (2009). Tromso sosyal zekâ ölçeği türkçe formunun faktör yapısı, geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9 (2), 691-720.
- Ersanlı, K. ve Balcı, S. (1998). İletişim becerileri envanterinin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2 (10), 7-12.
- Eskiyörük, D. (2015). *Örgütsel iletişim*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Goleman, D. (2007). *Sosyal zekâ: insan ilişkilerinin yeni bilimi*. Osman Çetin Deniztekin (Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Gümüş, S., Gümüş, T.B., Gümüş, H.G., Gümüş, S. ve Bilim, T. (2015). *Bankacılıkta müşteri ilişkileri yönetimi*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Kahya, V. ve Ceylan, E. (2017). Sosyal zekânın iletişim becerileri üzerine etkisi: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)*, 436-442. Karadağ, M., Işık, O., Cankul, İ. H. ve Abuhanoğlu, H. (2015). Hekim ve hemşirelerin iletişim becerilerinin değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 160-179.
- Karasar, N. (2010). *Bilimsel araştırma yöntemi* (21. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kaya, H., Turan, N., Hasanoğlu, Ö., Güre, Ö., Arslanova, E. ve Elmas, G. (2015). Hemşirelik fakültesi öğrencilerinin sosyal ağ sitelerini kullanma amacı ile iletişim becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı: 40, 16-31. DOI: 10.5222/HEAD.2016.282
- Kumcağız, H., Yılmaz, M., Çelik, S. B. ve Avcı, İ. A. (2011). Hemşirelerin iletişim becerileri: Samsun ili örneği. *Dicle Tıp Dergisi*, 38 (1), 49-56.
- Mendi, B. ve Oğuz, G. (2018). Üniversite öğrencilerinin iletişim becerilerinin sosyal medyayı kullanım özellikleri bağlamında incelenmesi: Bir vakıf üniversitesindeki sağlık bilimleri öğrencileri üzerinde değerlendirme. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6 (1), 666-690. <https://doi.org/10.19145/e-gifder.337976>
- Ökten, M. (2019). *Hemşirelerin duygusal zekâ düzeyleri ile iletişim becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özcan, M. (2018). Öğretmen adaylarının sosyal zekâ düzeylerinin incelenmesi. *Eğitimde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 1(1), 42-51.
- Özdemir, G. and Kaya, H. (2013). Midwifery and nursing students' communication skills and life orientation: Correlation with stress coping approaches. *Nursing and Midwifery Studies*, 2 (2), 198-205.
- Parlayan, M. A. ve Dökme, S. (2016). Özel hastanelerdeki hemşire ve hastaların iletişim seviyelerinin değerlendirilmesi: Bir hastane örneği. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2), 265-284.
- Pelit, E., Karaçor, M. ve Kılıç, İ. (2018). Duygusal zekânın iletişim becerilerine etkisi: Turizm öğrencileri üzerinde bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 85-107.
- Saban, A. (2001). *Çoklu zekâ teorisi ve eğitim*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Seçer, İ. (2015). *SPSS ve Lisrel ile pratik veri analizi: Analiz ve raporlaştırma*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Silvera, D. H., Martinussen, M. and Dahl, T. I. (2001). The tromsø social intelligence scale, a self-report measure of social intelligence. *Scandinavian Journal of Psychology*, Sayı: 42, 313-319. DOI: 10.1111/1467-9450.00242

- Solak, A. (2006). *İnsan yolunda*. Solak, A. (Ed.), İnsan ilişkileri ve iletişim (s. 1-116) içinde. Ankara: Hegem Yayınları.
- Söğüt, S., Cangöl, E. ve Dinç, A. (2018). Hemşirelik öğrencilerinin iletişim beceri düzeylerinin belirlenmesi. *Researcher: Social Science Studies*, 6(2), 272-280. <https://doi.org/10.18301/rss.564>
- Strang, R. (1930). Measures of social intelligence. *American Journal of Sociology*, 36 (2), 263-269. <https://doi.org/10.1086/215342>
- Şimşek, N. (2007). *Akıllı zekâ*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Tekbıyık, A. (2014). *İlişkisel araştırma yöntemi*. Metin, M. (Ed.) Kuramdan uygulamaya eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri (s. 99-114) içinde. Ankara: Pegem A Akademi.
- Temiz, N. (2007). *Çoklu zekâ kuramı: Okulda ve sınıfta*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Terakye, G. (1994). *Hemşirelikte iletişim ve hasta hemşire ilişkileri*. Ankara: Aydoğdu Ofset.
- Tutuk, A., Al, D. ve Doğan, S. (2002). Hemşirelik öğrencilerinin iletişim becerisi ve empati düzeylerinin belirlenmesi. *C.Ü. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 6 (2), 36-41.
- Uyer, G. (2000). Hemşire-hasta iletişimi ve iletişimin hasta yönünden önemi. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 8 (2), 90-94.
- Ülker, Ç. (2016). *Meslek yüksekokulu öğrencilerinin sosyal zekâ ve iletişim becerilerinin farklı değişkenler açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Nişantaşı Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 231-244, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 12.10.2020 Kabul Tarihi: 02.12.2020

ORTAK MİRAS KAVRAMI BAĞLAMINDA ANTARKTİK İŞ BİRLİĞİ¹

Antarctic Affairs In The Context Of Common Heritage

Elçin DORUK²

ÖZ

Antarctica siyasetinin temelini oluşturan Antarktika Antlaşmalar Sistemi'nden (AAS) yola çıkan bu çalışma uluslararası Antarktik iş birliğini ortak miras kavramına referansla analiz edecektir. Sosyal bilimler alanında Türkçe literatürde sınırlı sayıda çalışmada yer alan Antarktika kıtası, özellikle uluslararası hukuk ve uluslararası ilişkiler dahilinde kapsamlı incelemeyi gerektirmektedir. Bunun sebebi uluslararası hukukta tüm insanlığa ait kabul edilen bir kıta üstündeki egemenlik iddialarının varlığı tartışmalı olmasıdır. Bu bağlamda bu çalışma ortak kaynakların kullanımına yönelik uluslararası iş birliğini ve Antarktika siyasetinin tarihsel gelişimini ele alacaktır. Analiz sürecinde ilgili antlaşmalardan ve tamamlayıcı hukuk metinlerinden yararlanılacaktır. Antarktika'nın çevresel muhafazası ve Antarktik kaynakların sürdürülebilir geleceği ulusal çıkarlardan bağımsız ve ortak miras değerlerini temel alan eşitlikçi ve kapsamlı bir uluslararası rejim çerçevesinin çizilmesine bağlıdır.

Anahtar Kelimeler: Antarktika Antlaşmalar Sistemi, Ortak Miras, Antarktik İlişkileri, Antarktika Siyaseti

ABSTRACT

This study aims to analyse international Antarctic cooperation with reference to the concept of common heritage of mankind within the basis of Antarctic Treaties System (AAS), which constructs the structure of Antarctic politics. The Antarctic continent, which is included in a limited number of studies in the Turkish literature in the field of social sciences, requires a comprehensive examination, especially within international law and international relations. This is because the existence of sovereignty claims on a continent that is accepted as belonging to all humanity in international law is controversial. Within this context, the study will capitalize on relevant treaties and complementary legal documents as it evaluates international cooperation for the use of common resources and the historical development of Antarctic politics. The overall aim is to demonstrate the fact that the environmental protection of Antarctica and the sustainable future of Antarctic resources depend on the drawing of an egalitarian and comprehensive international regime framework, free from national interests and based on the values of common heritage.

Key Words: The Antarctic Treaty System, Common Heritage of Mankind, Antarctic Affairs, The Politics of Antarctica

¹ Bu çalışma yazarın doktora tezinin ilgili bölümünü referans almaktadır.

² Araş.Gör.Dr., Yaşar Üniversitesi, Ekonomi Bölümü. E-posta: elcin.doruk@yasar.edu.tr ORCID: 0000-0002-8547-7443.

Giriş

1900'lerin başından 1950'ye kadar yedi egemen devlet coğrafi yakınlık veya keşif gerekçesiyle Antarktika'da 60° G paralelinin güneyinde sekiz toprak talebinde bulunmuştur: Arjantin, Avustralya, Şili, Fransa, Yeni Zelanda, Norveç ve Birleşik Krallık. Bu iddialar günümüzde yalnızca bölgede hak iddia eden devletler arasında tanınmaktadır ve iddiaların hiçbirinin yerli nüfusu yoktur. Egemenlik her zaman insanın doğa üzerindeki hakimiyetiyle ilişkilendirilmektedir (Dodds, 2011). Ancak Antarktika gibi doğası son derece aşırı uç ve kırılğan olarak algılanan bir kıta üzerinde insanın hükmü ve siyasetin işleyişi, çevreye tabiidir. Bu noktada kıta üzerindeki egemenlik iddialarının geçerliliğini hem hukuki hem de siyasi açıdan dikkate almak gereklidir. Antarktika topraklarında gerçek bir fiili işgal söz konusu değilse de egemenlik iddiasındaki devletler bilimsel ve idari pratikleriyle taleplerine meşruluk kazandırmaya çalışmaktadır. Lojistik kapasiteyi geliştirmek ve başta kıta üzerinde ulusal bir araştırma istasyonu kurmak olmak üzere, postane açmak ve doğum yaptırmak bu pratikler arasındadır. Yedi devletin egemenlik iddiası 1959 yılında imzalanan Antarktika Antlaşması'yla (AA) dondurulmuştur. Mevcut iddialar reddedilmezken yeni iddialar kabul edilmemektedir. AA taraf devletler arasında kurulan Antartik iş birliğinin ve Antarktika kıtasının küresel yönetimi için inşa edilen hukuki düzenin temelidir. Bu noktada vurgulanması gereken bir antlaşmanın kapsamının siyasi süreç içinde şekillendiğidir. Diğer bir ifadeyle bu süreç, ilgili aktörlerin algısına göre şekillenmektedir. Bu bağlamda Soğuk Savaş koşullarında hazırlanan AA öncelikli olarak egemenlik iddialarıyla ilgili anlaşmazlıkları, kıtanın silahsızlandırmasını ve bilimsel araştırmaların desteklenmesi ve geliştirilmesini hedef almış; dönemin iki kutbunu temsil eden süper güçlerin 'güç oyunlarından' kıtanın uzak tutulmasını amaçlamıştır. AA egemenlik sorununu çözümleyemese de taraf devletlerin bazı ilkeler üzerinde mutabık kalmayı başarmalarını sağlamıştır. Geçen yaklaşık altmış yıllık süre içinde AA kıtanın çevresel muhafazasına yönelik gereksinimler doğrultusunda gelişmiş ve Antarktika Antlaşmalar Sistemi (AAS) olarak isimlendirilen sofistike bir hukuki sistem haline gelmiştir. Antarktika kıtası Antarktika siyaseti kapsamında işleyen bu sistem çerçevesinde yönetilmektedir. Antartik ilişkilerinin bir parçası olmak isteyen aktörler arasındaki ilişki yine bu sistem kapsamında düzenlenmektedir. AAS öncelikle devletlerin önderliğinde inşa edilmiştir. AA'ya taraf devletlerin sayısı bugün elli dörde ulaşmıştır. Bu bağlamda sistemin bir diğer önemli özelliği birçok ülkeyi kapsayarak oluşum itibarıyla küresel bir doğrultuda ilerliyor görünmesidir. Ancak Antarktika'nın yönetiminde oy verme hakkına sahip etkili bir oyuncu olabilmek için kıta üzerinde fiziki varlık sergilemek ve bilimsel araştırma yürütecek iktisadi güce sahip olmak gereklidir. Buna göre taraf devletlerin içinde yalnızca yirmi dokuz tanesi İstisari Taraf, *Antarctic Treaty Consultative Parties (ATCPs)*, statüsüne sahiptir ve dolayısıyla karar alma sürecine katılabilmektedir. Diğer bir ifadeyle kıtanın uluslararası yönetimi taraf devletlerin menfaatlerinden bağımsız değildir. Bu bağlamda uluslararası hukukta tüm insanlığa ait kabul edilen ancak uygulamada bilim-siyaset-ulusal çıkarlar etkileşimi çerçevesinde yönetilen Antarktika kıtası için ortak miras kavramının uygulanabilirliği sorgulanmalıdır.

Küresel endişelerden hareketle uluslararası kamu hukuku içinde son altmış yılda inşa edilmiş olan 'insanlığın ortak mirası' kavramı birbirinden çok farklı alanlarda uygulama alanı bulmuştur. Ay ve gök cisimleri, derin deniz dibi kaynakları, bitki genetik kaynakları ve son olarak da insan genomu birbirinden oldukça bağımsız süreçlerin sonunda bu ortak kategoride buluşmuş, 'yeryüzü kaynaklarının daha iyi korunması ve paylaşımı için insanlığın ortak menfaatlerinin cisimleştiği' bir rejimin kapsama alanı içine alınmıştır (Kıvılcım, 2010). Ortak miras kaynaklarına yönelik iş birliği için bir devletin politika tercihinin (hedefinin) diğer devletler tarafından politikaların uyumsallaştırılması süreciyle tanınması gereklidir. Uluslararası sistemin gittikçe ' karmaşık' hale gelen yapısında ulusal aktörler arasındaki karşılıklı bağımlılık artarken siyasi tercihlerin aynı doğrultuda ilerlemesi ise zorlaşmaktadır. Buna göre gelişen ve gelişmekte olan ülkeler tüm

insanlığın yararı için ortak kaynaklara yönelik uygulamada eşit muameleyi sağlamalıdır. Bu noktada sorumluluk paylaşımı ve yükümlülükler önemlidir. Sürece devletlerin yanında uluslar ötesi ve hükümetler üstü aktörlerin de dahil olması iş birliğinin geliştirilmesinde etkilidir.

Devletler önderliğindeki iş birliği çerçevesinde inşa edilmeye başlanan AAS hükümet dışı örgütlerin bilimsel araştırma desteğini de alarak, Antarktika'ya yönelik güncel çevresel tehlikelerin önüne geçebilmek amacıyla değişim göstermeye devam etmektedir. Bu bağlamda unutulmaması gereken, hükümetlerin halen sistemi şekillendiren en etkin aktörler ve ulusal çıkarların gidişatı belirleyen ve gelecekte de belirlemeye devam edecek unsurlar olduğudur. Bu sebeple anlaşmaya taraf devletler için kıtanın insanlığın ortak mirası olarak kabul edilmesi söz konusu değilken, hükümet dışı örgütler açısından kıtanın ortak miras ilan edilmesi gelecek nesiller yararına korunabilmesinde önemli bir alternatiftir. Bu noktada hatırlanması gereken uluslararası hukukta hükümet dışı örgütlerin Antarktika'yı insanlığın ortak mirası olarak ilan etmesinin mümkün olmadığıdır. Ancak örgütsel faaliyetlerini ortak miras lehine belirlemeleri, devletler açısından da yol gösterici nitelikte olacaktır.

Bu bağlamda ortak kaynaklardan ve Antarktik iş birliğinden yola çıkan bu çalışma Antarktika Siyasetinin temelini oluşturan AAS'yi uluslararası hukuka ve ortak miras kavramına referansla analiz edecektir. Uluslararası hukuku bir sistem olarak kavramsallaştıran AAS uluslararası toplumda yer alan tanınmış taraflar arasındaki ilişkileri düzenleyen normların oluşturduğu bir yapıdadır. Bu yapı içinde yer alan aktörlerin şekillendirdiği Antarktika siyaseti, kaynağını ulusal çıkarlardan alan ve bilim üzerinden işleyen bir uluslararası iş birliği formunu almıştır. Diğer taraftan kıtadaki kaynakların araştırılması, bilimsel incelemesi, kullanılması, muhafazası ve idaresi için kurulan mevcut hukuki yapı, kıta rejimi, devletlerin egemenlik iddialarını aşmada yetersiz kalmaktadır. Buna ilaveten Antarktik turizmi ve canlı kaynaklardan ürün elde etme anlamına gelen biyoyürünleştirme gibi güncel meseleler yeni ve kapsamlı düzenlemeleri gerektirmektedir.

Antarktika sosyal bilimler ve özellikle politika alanında uluslararası literatürde görece az sayıda araştırmada ele alınmıştır (Beck, 2014; Brady, 2012; Dodds, 2017; Doruk, 2018; Hemmings, Rothwell and Scott, 2012; Jorgensen-Dahl, 1991). Türkçe literatürde ise sınırlı sayıda çalışmada yer alan kıta özellikle uluslararası hukuk ve uluslararası ilişkiler dahilinde kapsamlı olarak incelemelidir. Bunun sebebi uluslararası hukukta tüm insanlığa ait kabul edilen bir kıtaya yönelik egemenlik iddialarının varlığı ve bu iddiaların uluslararası bir antlaşma kapsamına alınmış olmasıdır. Bu bağlamda ortak kaynakların kullanımına yönelik uluslararası iş birliğinden yola çıkan bu çalışma Antarktika siyasetinin tarihsel gelişimini devletler hukukuna referansla ele alacaktır. Öncelikli olarak ortak miras kavramının tarihsel gelişimi ve temel ilkeleri ele alınacak, kavramın farklı yorumlamalarına yer verilecektir. Ardından Antarktika siyasetinin ve AAS'nin karşılaştığı en büyük baskı olan Antarktika Sorunsalı dönemi detaylandırılacak ve sistemin sürdürülebilirliği ve geleceğine yönelik önerilerde bulunulacaktır.

Değerlendirme sürecinde ilgili antlaşmalardan ve tamamlayıcı hukuk metinlerinden yararlanılacaktır. Kıtayı yöneten sistemin ve Antarktika siyasetinin gelişiminin detaylandırılmasındaki amaç normatif ve yapısal bileşenleri tanımlarken, kıtanın korunmasına yönelik uluslararası iş birliğini güçlendirecek önerilerde bulunmaktır. Antarktika'nın çevresel muhafazası ve Antarktik kaynakların sürdürülebilir geleceği ulusal çıkarlardan bağımsız ve ortak miras değerlerini temel alan eşitlikçi ve kapsamlı bir uluslararası rejim çerçevesinin çizilmesine bağlıdır.

Ortak Miras Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Temel İlkeleri

Kavramın genel tanımlamasına göre hiçbir aktör, insanlığın ortak mirası olarak kabul edilen uluslararası bir alana hukuki olarak sahip olmaz; bu alan tüm insanlığın idaresi altındadır. Ortak miras rejiminde egemenlik yoktur. Bir devlet ya da devlet grubu ortak miras alanlarının herhangi bir parçasına yönelik hak iddiasında bulunamaz. Bu alanlar uygun anlaşmalarla ya da normlarla uluslararası toplum tarafından yönetilir. Ortak miras kavramı hukuki açıdan uluslararası mülkiyete haiz olamaz (Arnold, 1975; Borgese, 1998; Frakes, 2003; Gorove, 1971; Joyner, 1986; Kiss, 1985; Kolk, 2009; Larschan, ve Brennan, 1982; Malanczuk, 1997; Nanda ve Pring, 2012; Noyes, 2011; Shackelford, 2009; Stenson ve Grey, 1999; Taylor, 1998; Taylor vd., 2013; Weiss, 1989; Wolfrum, 1983). İlk olarak Malta Deleşesi Arvid Pardo tarafından 1967 tarihli Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda (BMGK) görüşüldüğü üzere ulusal yetki sınırları dışında kalan deniz ve okyanus tabanlarının münhasıran, barışçıl amaçlarla ve buralardaki kaynakların tüm insanlığın ortak çıkarı gözetilerek adil paylaşım usulüne göre kullanılması gerekmektedir (UN Doc. [A/RES/2340\(22\)](#)). Pardo'nun bu tarihi konuşması ulusal yetki alanları ötesindeki derin deniz atağı ve okyanus tabanındaki kaynakların barışçıl amaçlarla, gelecek nesiller gözetilerek işletilmesi için önemli çalışmaların başlamasına öncü olmuştur (Güneş, 2011). 1968 yılında Ulusal Yetki Alanları Dışındaki Deniz Yatağı ve Okyanus Tabanının Barışçıl Amaçlarla Kullanılması Komitesi kurulmuş ve 1970 tarihli kararlarla uluslararası sulardaki derin deniz yatakları insanlığın ortak mirası olarak kabul görmüştür (UN Doc.A/8028 (1970) 2749 (XXV) ve 2750 (XXV)). Belirtilen alanlardaki mineral kaynakların insanlığın tümüne ve dolayısıyla uluslararası topluma ait olduğu ve adil ve eşitlikçi uluslararası bir rejimle yönetilmesi gerektiğini temel alan yaklaşım ekonomik bir paylaşım modeli olmasının yanında güvenlik stratejileri açısından da önemlidir. Ortak miras kavramını öne çıkaran bu anlayış kaynakların sömürülmesini önlerken, adil paylaşımı desteklemeyi ve silahlanma yarışını da azaltmayı amaçlamaktadır.

Devletler ortak miras kavramını ulusal yetki sınırlarının ve ortak miras alanlarındaki doğal kaynakların ötesinde tanımlar. Kavrama yönelik ilk kaynaklardan biri olan ve ulusal yetki sınırları ötesindeki deniz yatağı ve okyanus tabanı ile toprak altını yöneten kuralları kapsayan 1970 tarihli Ulusal Yetki Sınırları Ötesindeki Deniz Yatağı ve Okyanus Tabanı ile Toprak Altını Yöneten Kurallar Bildirgesi'nden sonra, *Declaration of Principles Governing the Seabed and the Ocean Floor and the Subsoil Thereof, Beyond the Limits of National Jurisdiction*, 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS), *United Nations Convention on the Law of the Sea (BMDHS)*, madde 136'da daha ayrıntılı olarak anlatılan kavram 1979 tarihli Ay Antlaşması, *Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies*, madde 11(1)'de yer almıştır. Zaman içinde kavram Antarktika kıtası, sabit yörünge gibi ortak uzay kaynakları, açık deniz su ürünleri ve insan genomu için de kullanılmaya başlanmıştır. Kavramın şekillenmesiyle beraber BM Güvenlik Konseyi ortak mirası, "bugünün ve gelecek nesillerin ortak çıkarlarının güvenliği ve koruyucusu" olarak betimlemiştir ve uluslararası çevrenin gözetilmesi amaçlanmıştır (Kiss, 1982). Ortak miras kavramı yıllar içinde bir dizi kaynak ve alan için geçerli hale gelmiştir: balıkçılık alanları, Antarktika, Kuzey Kutbu peyzaj alanı, sabit yörünge, genetik kaynaklar (bitkilerin genetik materyali, değerli hayvanlar ve diğer yaşam formları), ve temel besin kaynakları. Bunlara ek olarak BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (UNESCO) protokoller, sözleşmeler ve beyannameler aracılığıyla öne çıkardığı kültürel miras örnekleri (arkeolojik kazı alanları, tarihi anıtlar ve gelenek-görenek, dil ve Edebiyat gibi kültürel fenomenler) ve doğal sistemler (adalar, çöller, biyosfer rezervleri) de ortak miras kavramına dahil edilmiştir. 1997 tarihli İnsan Genomu ve Hakları Evrensel Bildirgesi, *Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights*, ortak miras kavramına atıfta bulunan en yeni tarihli uluslararası hukuk dokümanıdır (UN Doc. A/Res/51/122).

BMDHS, Ay Antlaşması ve İnsan Genomu ve Hakları Evrensel Bildirgesi'nden yola çıkılarak ortak miras kavramıyla ilgili beş temel nokta üzerinde durulabilir, bunlar: tahsis etmeme;

ortak idare, yarar paylaşımı, barışçıl amaçlarla kullanım ve gelecek nesillerin yararının düşünülmesi ilkeleridir. Öncelikli olarak tahsis etmeme ilkesine göre hukuksal açıdan ortak miras alanları ve kaynakları kamu tarafından ya da özel olarak tahsis edilemez (BMDHS madde 137(3), bölüm XI; Ay Antlaşması Madde 11(2); İnsan Genomu ve Hakları Evrensel Bildirgesi madde 4.). Hiçbir devlet bu alanlar üzerinde egemenlik iddiasında bulunamaz. Tahsis edilemez olmanın temel hedefi ortak miras kabul edilen bir bölgenin tüm uluslarca erişilebilir ve faydalanılabilir olmasıdır. Bu noktada Antarktika toprakları üzerindeki egemenlik iddiaları kıtanın ortak miras kabul edilebilmesi için başlıca gereklilik olan tahsis etmeme ilkesiyle ters düşmektedir.

Ortak idare ilkesine göre ortak miras alanlarının ve kaynaklarının idaresinde, tüm ulusların temsilcileri yer almalıdır. Hükümetler bu alanları tek başlarına idare edemiyor olsalar da tüm insanlığın temsilcileri olarak yönetimde yer alabilirler (BMDHS madde, 138; Ay Antlaşması Madde 11(7)(a)(b); İnsan Genomu ve Hakları Evrensel Bildirgesi madde 19). Bir ortak miras alanı uluslararası toplumdaki herkese aittir ve bu sebeple tüm toplumların çıkarı doğrultusunda yönetilmelidir. Tüm insanlar bu yönetimde yer alamayacağından ortaklaşa yönetim politikalarını koordine edecek özel bir temsilcilik oluşturulmalıdır. Yalnızca böyle bir uluslararası otoritenin varlığı ortak alanların tüm insanlık için yönetimini sağlayabilir. Uygulamada ise ortak alanların özgürce kullanımı öncelikli olarak bu alanlara erişim sağlayabilen gelişmiş ülkelerin yararına olur. Bu sebeple gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ortak alanların nasıl yönetileceği konusunda anlaşmazlığa düşebilir. İlerleyen bölümlerde ayrıntılı ele alınacağı üzere Antarktika'nın ortak miras kabul edilmesi özellikle maddi yetersizliklerden hâlihazırda kıtaya erişim sağlayamayan gelişmekte olan ülkelerin yararına görünmektedir.

Yarar paylaşımı ilkesi ortak miras alanlarındaki kaynaklardan tüm ulusların yararlanabilmesi gerektiğine işaret eder (BMDHS madde 140, Bölüm XI; Ay Antlaşması madde 4; İnsan Genomu ve Hakları Evrensel Bildirgesi madde 13). Bu ilke bilimsel araştırmalar ve çevre koruması gibi önemli politikaları da desteklemektedir. Kaynak kullanımından kâr elde etmek isteyen özel kurumlar ancak tüm insanlığın yararına olacak bir servis sunabildikleri ölçüde bunu yapabilirler. Adaletli yarar paylaşımı ortak miras kavramına yönelik temel bir görüştür ancak uygulamada yararın yönetilmesinden doğan bir muğlaklık vardır. Teoride yönetim sorumluluğu uluslararası kurumlara aittir. Pratikte ise ortak kaynaklardan elde edilecek ekonomik yararın paylaşımı çevresel korumanın önüne geçebilir. Bu durum Antarktika için özellikle risklidir. Kıtanın canlı ve mineral kaynak potansiyelinin keşfi ve bu kaynaklara olan ihtiyacın gün geçtikçe artması çevresel muhafazanın ekonomik çıkarların gerisinde kalması ihtimalini doğurabilecektir.

Barışçıl amaçlarla kullanım ilkesine göre ortak miras alanları sadece barışçıl amaçlarla kullanılmalıdır (BMDHS madde 141, Bölüm XI; Ay Antlaşması madde 3; İnsan Genomu ve Hakları Evrensel Bildirgesi madde 15). Barışçıl amaçlar tek tek belirtilmese de çoğunlukla kabul edilen görüş devletlerin ortak miras alanlarına askeri personel ya da herhangi bir silah yerleştiremeyecek olmasıdır. Ayrıca ortak miras alanlarına yönelik askeri bir çatışmaya izin verilemez. Teoride bu prensibe uyulması tüm ulusların ortak miras alanlarına yönelik yerleşmiş çıkarları olmasındandır. Bunun sebebi aynı bölgedeki kaynaklara yönelik çıkarları bulunan aktörler arasında oluşabilecek çatışmalar yerine iş birliğinin daha kazançlı olacağıdır. Benzer olarak Antarktika'daki kaynakların sadece barışçıl amaçlarla kullanılması ilkesinin kıtaya yönelik ilgisi olan aktörler arasında kabul görmesi çıkar çatışmalarının önüne geçebilmek için önemlidir. Gelecek nesillerin yararının düşünülmesi ilkesi ise ortak miras alanlarının gelecek nesillerin yararı düşünülerek kullanılması gerektiğini belirtir (BMDHS bölüm XI; Ay Antlaşması madde 11; İnsan Genomu ve Hakları Evrensel Bildirgesi madde 1-4). Bu kapsamda hem kaynakların muhafazası hem de çevresel koruma yer alır. Mevcut kaynaklar tükendikçe ve teknolojik ilerlemeyle daha önce erişilemeyen kaynaklara erişim sağladıkça, gelecek nesillerin yararının düşünülmesi gittikçe daha önemli bir hale gelmiştir. Bu ilke Antarktika ve Güney Okyanusu için özellikle geçerlidir. Kıta

çevresinin ve buna bağlı ekosistemlerin muhafazası bilhassa deniz suyu seviyelerinin ve sıcaklık değerlerinin kontrol altında tutulabilmesi açısından küresel ölçekte etkilidir.

Ortak Miras Kavramına Yönelik Farklı Yorumlamalar

Ortak mirasın kaynağı ve kavramsallaştırılması akademik çevrelerde tartışma konusu olmuştur. Bir kavram, görüş, öğreti, rejim, ideal, kuram, hak, kural ya da hukuki bir terim olarak kategorize edilmektedir. İlk olarak Arvid Pardo tarafından hukuki bir kavram olarak kullanılan ortak mirasın siyasi veya etik içeriğini öne çıkartan görüşler bulunmaktadır (Borghese, 2000; Gorove, 1971; Pardo, 1914-1999; Pardo, 1977; Pardo, 1984a; Pardo, 1984b). Kavramının uygulanması hususunda, uluslararası alandaki bu görüş farklılıklarının iki temel sebebi vardır: Birincisi uluslararası hukuk ve ikincisi de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kavramın tanımlanmasına yönelik anlaşmazlıklarından ileri gelmektedir (Arnold, 1975; Egede, 2014; Gorove, 1971; Joyner, 1986; Kiss, 1985; Kolk, 2009; Larschan ve Brennan, 1982; Lodge, 2013; Malanczuk, 1997; Nanda & Pring, 2012; Noyes, 2011; Stenson ve Grey, 1999; Taylor, 1998; Taylor ve Stroud, 2013; Weiss, 1989; Wolfrum, 1983).

Öncelikle anlaşmalar ve sözleşmeler kavramları ve prensipleri uluslararası örf ve âdet hukukunda düzenler ancak bahsi geçen bu kavramlar ve prensipler uygulamada yalnızca imzacı ulusları bağlar. Uluslararası hukuk açısından ele alındığında ortak miras tefsirindeki çeşitlilik kavramın genel uluslararası örf ve âdet hukukunun bir parçası olarak görülmesine engel teşkil eder. Kavram her ne kadar tüm uluslar için bir standart oluşturma isteğinde olsa da sadece ilgili anlaşmaları imzalayan uluslar için bağlayıcıdır. İmzacı olmayan ulusların hukuki olarak yükümlülükleri olmadığı düşünüldüğünde ortak miras kavramının istikrarsız bir önerme olduğu söylenebilir (Gorove, 1971; Joyner, 1986; Kiss, 1985; Kolk, 2009; Larschan ve Brennan, 1982; Malanczuk, 1997; Noyes, 2012; Shackelford, 2009; Stenson ve Grey, 1999; Taylor, 1998; Taylor ve Stroud, 2013; Weiss, 1989; Wolfrum, 1983; Wolfrum, 2009).

Bir diğer görüş kavramın temel ve sınırlanamayan bir hak doğurduğu ve uluslararası hukukta üstün ve öncelikli olan anlamına gelen *jus cogens* bir yükümlülük oluşturduğudur. Buna göre kavram uluslararası hukuk tarafından kabul edilen ve devletlerin aykırı işlemde bulunamayacakları kurallar bütünü temsil eder. Ayrıca kavramın uluslararası örf ve âdet hukukunun bir parçası olduğu da savunulmaktadır (Wolfrum, 2009). Benzer olarak Uluslararası Hukuk Derneği'nin 1986 Seoul Beyannamesi'nde ortak miras kavramı, uluslararası kamu hukukunun içindeki genel bir kavram olarak betimlenmiştir (Noyes, 2012). Diğer taraftan kavramın uluslararası örf ve âdet hukukun bir parçası olmak için fazla belirsiz olduğu ve uygulamada sorunlar çıkabileceği de ileri sürülmektedir. Buna göre ortak miras kavramı uluslararası hukukta yer alan temel kavramlardan biri olamaz (Joyner, 1987). Buna bağlı olarak kavramın siyasi, etik ya da hukukun bağlayıcılığı olmayan ikincil kaynağı olabileceği düşünülebilir (Nanda ve Pring, 2012).

Çevreci yazarlar tarafından etik bir kavram olarak tanımlanan ortak miras iş birliği formlarından, iktisadi kuramlardan ve felsefeden temel alan yeni dünya sisteminin merkezindedir (Borghese, 2000). Ortak mirasın etik çekirdeği tüm insanlığın bugün ve gelecek nesiller için çevreyi koruma sorumluluğu olduğuna işaret eder. İnsanlığın ortak mirası uluslararası hukukun bir parçası olmasının yanı sıra etik bir kavramdır. Belli bölgelerin tüm insanlığa ait olduğuna işaret eder ve bu bölgelerdeki kaynaklar herkesin kullanımına ve yararına açıktır. Kaynak kullanımında eşitliğin sağlanması için gelişmiş ülkelerle birlikte gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçları da dikkate alınmalıdır. Ayrıca gelecek nesillerin yararı düşünülmelidir, öncelikli olan ortak miras alanlarının sürdürülebilir gelişimidir.

Ortak miras kavramıyla ilgili bir diğer yorum farkı da gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındadır. Gelişmiş ülkeler açısından ortak miras belirlenmiş bölgelerin müşterek kullanımına izin verirken, denizlerin serbestisi ve keşif özgürlüğü gibi geleneksel anlayışları da muhafaza

etmektedir (Rana, 1994: 225). Bundan dolayı yeterli teknolojiye sahip olan tüm uluslar bu kaynakları kullanabilir. Kaynaklara erişim özgürlüğü muktedir ülkelere bu kaynakları kullanma imkânı sunar. Ardından yine gelişmiş ülkeler iktisadi kazancın eşitlikçi paylaşımı ilkesini uygulayabilir. Diğer bir ifadeyle eşitlikçi kazanç paylaşımı ortak kaynaklara erişim sağlayabilen gelişmiş ülkeler tarafından belirlenebilecektir.

Gelişmekte olan ülkeler ise ortak miras kavramını kaynak kullanımındaki üç temel ilke dahilinde yorumlamaktadır. Birincisi, ortak miras kavramı gelişmiş ülkeleri, yeterli teknolojiye ve finansmana sahip olmayan ülkeler karşısında kaynakların tekeli ele geçirmekten alı koymalıdır. İkincisi, kaynakların çıkarılmasında gelişmekte olan ülkelere de erişim imkânı sağlamalıdır. Üçüncüsü ise iktisadi yararın paylaşımını gelişmekte olan ülkelerin lehine çevirmelidir. Kısaca gelişmiş ülkeler adil paylaşımın nasıl olacağına kaynakları çıkarılanların karar vermesi gerektiğini düşünürken; gelişmekte olan ülkeler yeterli teknolojiye sahip olsun ya da olmasın tüm ulusları kapsayan uluslararası bir komitenin ortak alanlar için en iyi düzeni oluşturabileceğini savunmaktadır (Flakes, 2003).

Bu bağlamda Antarktika'ya yönelik ortak miras çatısında küresel bir uygulama için hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarını dikkate alan gerçekçi çözümler üretilmelidir. Kıtaya yönelik egemenlik iddiaları ve çoğunlukla gelişmiş ülkelerin sürdürdüğü bilimsel araştırmalar bir yanda dururken, uluslararası bir rejimin varlığından söz etmek bu çözümler arasında değildir. Bu noktada vurgulanması gereken tezin analiz bölümünde detaylandırılacağı üzere gelişmekte olan ülkelerin ortak miras alanlarının muhafazası yerine, iktisadi kazanımlardan pay sahibi olmaya önem vermeleridir. Bu nedenle uygulanabilir küresel bir uzlaşma, ortak miras alanlarındaki kaynakların kullanımı için tüm ulusların teknolojik yatırım yapabilmelerini teşvik edici ve destekleyici nitelikte olmalıdır.

Özetle ortak miras tanımlamasının kapsamı hakkında halen soru işaretleri vardır. Belirsizlik özellikle ortak mirasın hukuki statüsü ve unsurları etrafında yoğunlaşmaktadır. Herhangi bir kavramın anlamını ve etkisini belirleyebilmek için geliştiği içeriğe bakılması gerekmektedir (Noyes, 2012). Dolayısıyla ortak mirasın BMDHS'da kullanılmasıyla başlayan gelişim süreci kavramın devletler tarafından ne derece benimsendiğiyle ilişkilidir. Antarktika'nın tüm uluslarca ortak miras olarak kabul görmesi egemenlik iddialarını da geçersiz kılacağından eşitlikçi bir uluslararası rejim inşa edilmesinin de önünü açacaktır.

Ortak Miras Bağlamında Antarktika Sorunsalı

1982 yılı itibarıyla Malezya'nın AAS'nin işleyişiyle ilgili diplomatik yönelimindeki gelişim Antarktika Sorunsalı olarak isimlendirilir. Bu doğrultuda 1981'de Malezya Başbakanı olarak seçilen Mahathir bin Mohamad, ülkesini hızla gelişmekte olan *bağılantısız* dünyanın öncü koluna sağlam bir şekilde yerleştirmeyi amaç edinmiştir. Üçüncü Birleşmiş Milletler Deniz Hukuk Konferansı'nda (BMDHS III) ulusal yargı yetkisi dışındaki derin deniz yatağının insanlığın ortak mirası olarak ilan edilmesi ve ardından 1984 yılında imzalanan Ay Antlaşması'nda yer alan benzer hükümler gelişmiş ulusların ortak kaynakları yalnızca kendi çıkarları için kullanmayacaklarını resmileştirmiştir. Malezya gibi gelişmekte olan ulusların çıkarlarını korumaya hizmet eden bu gelişme Mahathir'i yüreklendirmiş ve Malezya hükümeti AAS'nin işleyişini olumsuz olarak eleştiren bir pozisyon almıştır. BMGK ve ilgili diğer platformlarda sisteme karşı bir meydan okumaya öncülük eden dönemin Mahathir bin Mohamad liderliğindeki Malezya hükümeti, İstisari Tarafları 'Antarktika Kulübü' oluşturmakla ve kıta yönetimini açık ve kapsayıcı olmamakla eleştirmiştir. Buna paralel olarak Mahathir dünyanın durumuna ve gelişmekte olan ülkelerin içinde bulunduğu kötü gidişata dikkat çekmiştir: “Dünya çözülmemiş siyasi ve askeri çatışmalardan, ekonomik durgunluktan, yaygın yoksulluktan ve türlü eşitsizliklerden kaynaklanan krizlerin etkisi altındadır” (Mahathir, 1982: 173).

Mahathir Antarktika gibi 'ıssız toprakların' ortak miras olarak kabulü ve BM tarafından idaresi çağrısında bulunmuş ve böylece Antarktik kaynaklarının gelecekte *sömürülmesinin* önüne geçilmesini amaçlamıştır. Buna göre kıtadaki doğal kaynaklardan yalnızca ekonomik ve teknolojik yeterliliğe sahip olan uluslar değil tüm uluslar fayda sağlayabilmelidir. Mahathir tüm ulusların çıkarlarının korunması amacıyla 'ıssız topraklar' üzerine daha kapsayıcı bir uluslararası anlaşma hazırlanması için BM toplantısı yapılması çağrısında bulunmuştur (Mahathir, 1982). Mahathir barışa ve bilimsel araştırmaya olan bağlılığından dolayı sistemi övgüye değer bulmasına rağmen AA'nın seçkin bir grup ülke ile sömürge dönemlerinin mirası arasında anakronik bir iş birliği olduğunu düşünmektedir (Mahathir, 1982).

1983'te BMGK'nin 38. oturumuna öncülük eden Malezya, Bağlantısızlar Hareketi'nin, İslam İşbirliği Teşkilatı'nın (İİT) ve Güneydoğu Asya Ulusları Birliği'nin (ASEAN) desteğini istemiştir. Tüm forumlarda Malezya'nın temel iddiası gelişmekte olan ulusların çıkarlarını korumak için Antarktika'nın 'insanlığın ortak mirası' olarak kabul edilmesi gerektiği olmuştur (Mahathir, 1983: 7; Malaysia, 1983a). Daha fazla destek toplama amacındaki Malezya BM bünyesindeki sivil toplum örgütlerine de kıtanın ortak miras olarak kabul edilmesi önerisini sunmuştur (Malaysia, 1983b). Bu çabalar neticesinde 'Antarktika Sorunsalı' silahsızlanma ve uluslararası güvenlik konularıyla ilgilenen BMGK Birinci Komite'nin gündemine girmiştir (Sulong, 1983a: 329). Böylece konunun uluslararası güvenlik boyutu öne çıkmıştır (Hussain, 1990: 2).

Malezya hükümeti açısından AA'nın işleyişindeki birinci kusur karar alma sürecinde yalnızca İstisari Taraf statüsü elde edebilen devletlerin oy hakkının bulunmasıdır. Buna göre sistem daha geniş uluslararası toplumun görüşlerini dışladığından demokratik değildir (Sulong, 1983b). Ayrıca Antarktika Araştırmaları Bilimsel Komitesi, *Scientific Committee on Antarctic Research (SCAR)*, ATCM işleyişinde yalnızca danışman rolü üstlendiğinden AAS'nin kıtanın çevresel muhafazasını sağlamadaki yetkinliği sorgulanabilir (Sulong, 1983b: 442). İkinci olarak kıtayı yöneten sistem sınırlı etkinliğe sahiptir. AAS kuramsal olarak tüm insanlığın çıkarlarını temsil etse de uygulamada yalnızca birkaç devletin çıkarına göre hareket edilmektedir ve bu sebeple 'sömürgeci düzenin' son örneklerinden biri olarak yorumlanabilir (Sulong, 1983b). AAS ayrıcalıklı bir azınlık için avantajlı olan statüko rejimini sürdürür (Sulong, 1983b: 446). Dahası, AA'nın etkinliği BM'ye bağlı Gıda ve Tarım Örgütü (GTÖ), Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) ve Doğal Kaynaklar Komitesi gibi alanında uzman ajansları ile iş birliği halinde olmaması nedeniyle de ayrıca sınırlıdır (Sulong, 1983b). Malezya hükümeti BM ile iş birliği eksikliğinin aslında AA'nın 2. maddesinin amaç ve isteklerine aykırı olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda AAS'nin işleyişindeki kusurlar kıta çevresinin korunması ve doğal kaynakların adil bir şekilde kullanılmasına engel teşkil ettiğinden Antarktika için yeni bir uluslararası rejim çağrısında bulunulmuştur (Sulong, 1983b).

Tablo 1: Malezya'nın 1982-2002 aralığında AAS'ye yönelik eleştirileri

Eleştiri	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1996	1999	2002
Ortak Miras	✓	✓		✓	✓		✓	✓		✓			✓			
AAS özel bir kulüp	✓		✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓		✓				

AAS daha şeffaf olmalı						✓	✓	✓	✓	✓		✓				
ATCM 'sömürgeci'	✓	✓		✓			✓	✓								
ATCM 'demokratik değil'		✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓		✓					
ATCM BM ile iş birliği yapmıyor			✓				✓	✓								
ATCM 'sorumsuz'				✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓						
Yönetimde BM yer almalı	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓
Adil kaynak kullanımı olmalı	✓	✓	✓	✓		✓	✓		✓							
AAS, BM Şartı'na uymalı		✓				✓	✓								✓	✓

Kaynak: Başbakan Mahathir bin Mohamad'ın BMGK'lerde yaptığı konuşmalar referans alınmıştır. Tepper ve Haward, 2005: 114.

Malezya Antarktika için yeni bir rejim kurma teklifinin kabul edilmesini sağlayamasa da 1984 yılında BMGK aldığı kararlar Antarktika Sorunsalı'nın daha fazla tartışılması çağrısında bulunmuştur. Buna ek olarak AAS'nin işleyişi üzerine kapsamlı, olgusal ve objektif bir BM çalışması yapılması kararı alınmıştır. Bu karar Antarktika Sorunsalı üzerine ciddi ve yapıcı bir tartışma yapılmasının önünü açmıştır (Sulong, 1983a, 1983b). İstişari Taraflar Antarktika'nın yönetim şeklinden memnun olmayan ve/veya sistemin yeterince şeffaf işlemediğini düşünen ülkeler ile BM ilişkisinin koordinasyonunu sağlamak üzere Avustralya hükümetini görevlendirmiştir.

1984'ten 1987'ye kadar Malezya'nın ve İstişari Tarafların Antarktika Sorunsalı konusundaki pozisyonları kutuplaştı (Beck, 1987). Malezya hükümeti kıta kaynaklarının tüm insanlığın yararına yönetilmesini sağlamaya odaklandı. Diğer bir ifadeyle Malezya, gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarını korumakta ısrarcıydı ve bu sebeple ortak miras kavramının Antarktika'ya uygulanması

gerekiyordu. Diğer taraftan İstisari Taraflar kavramının kıtaya uygulanması ve kıta yönetiminde ortak miras değerlerinin referans alınmasına karşıydı. Oy birliğine dayalı karar alma sürecinde yalnızca İstisari Tarafların oy hakkının bulunması sistemin ulusal çıkarlardan ve egemenlik iddialarından bağımsız işlemesinin önüne geçtiğinden Antarktika Sorunsalı'nın ortak miras lehine çözümlenmesine de engel teşkil etmiştir.

1989 ile 1992 yılları arasında pozisyonunu korumaya devam eden Malezya iki çevresel endişe üzerinde durmuştur. Birincisi, bilimsel araştırmanın yoğunluğundan kaynaklanan potansiyel çevresel hasardır. Bu nedenle Malezya, bilimsel araştırmanın çevresel etkilerini en aza indirmek için BM tarafından desteklenen ve koordine edilen uluslararası bir araştırma istasyonunun kurulmasını önermiştir (Razali, 1990: 24). İkincisi, aşırı avlanmanın çevresel etkisidir. Malezya kıta ekosistemini korunması ve deniz kaynaklarının sömürülmesinin engellenmesinde özellikle kril hasadı için daha sıkı kontrollerin yapılması çağrısında bulunmuştur (Razali, 1990). Malezya ayrıca artan turizmin ve düzensiz balıkçılığın etkilerinden endişe duymaya başlamış ve bu hususları Antarktika'nın 'insanlığın ortak mirası' ilan edilmesi gerektiği çağrısını güçlendirmek için kullanmıştır. Yine aynı dönemde Malezya hükümeti Antarktik araştırmalarına katılma isteğinin bilim ve teknolojiye ulusal ilerleme sağlanması amacıyla birleştiğini de vurgulamıştır (Ding, 2002).

1993-94 arası dönem ise Malezya'nın İstisari Taraflarla ilişkisinde dönüm noktası olmuştur. AAS'nin gelişmeye devam etme şekli konusunda daha olumlu bir tavır alan Malezya Antarktik biliminde uluslararası iş birliğini önceliği haline getirmiştir (İsmail, 1993). Bu değişim kısmen Madrid Protokolünün kabul edilmesinden kısmen de BM'nin uzman ajanslarıyla artan iş birliğinden kaynaklanmıştır. Malezya hükümeti 2002, 2003 ve 2004 yıllarında İstisare Toplantılarına, *Antarctic Treaty Consultative Meetings (ATCMs)*, katılması için özel olarak davet edilmiştir (Jackson, 2002). Bununla birlikte Yeni Zelanda, Birleşik Krallık ve Avusturya'nın ulusal Antarktik seferlerine misafir araştırmacı olarak katılmaya başlayan Malezyalı bilim insanları kıta üzerinde aktif varlık sergileme imkânı bulmuştur (Tepper ve Havard, 2004: 119-20). Ayrıca bir AA Sekreteryası kurulması kararının alınması sistemin şeffaflığını arttırmada umut verici olmuştur (Tepper ve Havard, 2004: 119). Yaşanan tüm bu gelişmeler Malezya hükümetinin iç politika hedefleri ile kıtaya ilgili uluslararası hedefleri arasındaki bağı güçlendirmiş ve böylece AAS'nin işleyişine yönelik daha ılımlı tavır almasını desteklemiştir. Bu durum Antarktika Sorunsalı hususunu daha uyumlaştırılabilir ve diplomatik bir yöne çevirmiştir (Tepper ve Havard, 2004: 119).

Bir dış politika hedefi olarak gelişmekte olan ülkelerin liderliğini üstlenen Malezya Antarktik ilişkilerinde yer almayı sürdürmüştür. Bilim ve teknolojiye ilerleme sağlamayı ve ticari kazanç elde etmeyi amaç edinen Malezya kıta üzerinde bir araştırma istasyonu kurma çabasına girmiştir. Antarktik canlı kaynaklarından ürün elde etmek olan biyoyürünleştirme faaliyetlerinin de içinde yer almak isteyen Malezya hükümetini ilgili politika ve düzenlemelerin geliştirilmesine dahil etmeye çalışmak İstisari Taraflar açısından akıllıca bir tercih olmuştur. Neticede kıtanın uluslararası yönetimine BM'nin katılımı ve AAS'nin demokratikliği ve şeffaflığı sorunları halen İstisari Taraflar ve Malezya hükümeti arasında anlaşmazlığa sebep olabilecektir. Ancak İstisari Tarafların stratejik bir politika ile Malezya'yı sisteme dahil etme çabası ve Malezya'nın iç politika hedefleri ile dış politika görüşünün kıta üzerinde birleşmesi Antarktika Sorunsalı'nın AAS'nin işleyişini değiştirici bir güç elde etmeden 'bastırılmasını' sağlamıştır.

Sonuç ve Antarktika'nın Geleceğine Yönelik Öneriler

Genel anlamda iş birliği bir çatışma çözümü formudur; aktörler arasındaki fikir ayrılıklarını herkesin çıkarına uygun olarak, ortak bir yarar etrafında buluşturmayı amaçlamaktadır. Belirtildiği üzere kıtayı yöneten AAS'nin işleyişiyle ilgili gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Buna bir örnek detaylı olarak anlatılan 'Antarktika Sorunsalı dönemidir. AAS'nin karşılaştığı bu baskı Antarktika siyasetinin nasıl sınırlandırıldığı, müzakere ve idare edildiğinin de kavranmasını sağlamıştır (Beck, 1984). Bu bağlamda Antarktika Sorunsalı

döneminin 1980'lerin Antarktik ilişkileri için bir 'meşruiyet krizi' dönemi olduğu söylenebilir.³ Diğer bir ifadeyle bahsedilen dönemde AAS yürürlükte kalmaya devam etmiştir. Ancak sistemin demokratik olmayan işleyiş yönteminin uluslararası toplumda meşruiyetini kısmen kaybettiği söylenebilir.

AAS'nin karşılaştığı baskıların bir bölümünün üstesinden taraf devletlerin yeni ülkelerin sisteme katılımını artırma çalışmalarıyla geldiği söylenebilir. Bu bağlamda amaç, kıtaya yönelik ilgisi bulunan ancak kıta üstünde faaliyet yürütmek için yeterli maddi imkânı bulunmayan ülkelerin desteklenmesi ayrıca AA'ya taraf ülke sayısının artırılarak uluslararası ağı genişletilmesidir. Bu sayede başlangıçta yalnızca Sovyet Rusya ve ABD arasında olan yarışa, Antarktik siyasetinde söz sahibi olmak isteyen başka ülkeler de katılmıştır. Bu noktada AAS'nin dönemin dünya düzenine ve değişen koşullara uyum sağlama gerekliliği ortaya çıkmıştır (Brady, 2013: 1-10). Geçen zaman içinde Antarktik siyasetinde ABD geleneksel oyuncu olarak kalmaya devam ederken RF'nin kıta siyasetindeki bütçesi görece geride kalmış; Çin, Hindistan ve Güney Kore gibi ülkeler de oyunun içinde yer almaya başlamıştır (Carter vd., 2016: 265-6). Avustralya gibi hâlihazırda kıtada faal ülkeler ise bilimsel araştırmalar ve lojistik gibi işlemsel harcamalara ayırdığı bütçelerini arttırmaya devam etmektedir (Australian Government, Budgets). Antarktik sınırlarının %42'si üzerinde hak iddia ederek en fazla egemenlik talebinde bulunan ülke olan Avustralya'nın alanı içine Çin ve Hindistan hükümetleri araştırma üssü kurmuştur. Yeni Zelanda ve Avustralya gibi devletler bilimsel araştırmalara ilgisi bulunan ancak kıtaya erişim sağlayamayan gelişmekte olan ülkelerden Malezya ve Endonezya'yı kendi üslerinde araştırma yapmaya davet etmiştir. Bunlara ilaveten kutup bölgelerinin benzersiz ortamının sunduğu fırsatlardan yararlanmaya odaklanan 2007-2008 Uluslararası Kutup Yılı'nda hazırlanan kapsamlı, disiplinler arası ve çok taraflı bilimsel programlarla gelişmekte olan ülkeler kıtada araştırma yapma imkânı elde etmişlerdir. Diğer taraftan yeni ülkelerin sisteme dahil edilmesi için atılan bu adımlar AA'ya taraf olmayan yaklaşık yüz kırk yedi egemen ulusun kıtada yürütülen faaliyetlerden hukuki olarak nasıl faydalanabileceği konusunda kayda değer bir ilerleme sağlayamamaktadır.

AA'nın faaliyete geçtiği 1961 yılı sonrasında zaman içinde değişen küresel endişeler çerçevesinde kıtaya ilgili öne çıkan konularda da değişiklikler olmuştur. Egemenlik, ulusal güvenlik, kıtanın insanlığın ortak mirası olarak kabul edilip edilemeyeceği konuları halen önemlidir. Örneğin 2007 yılında Hindistan'ın ev sahipliği yaptığı 30. ATCM'de, dönemin Hindistan Dışişleri Bakanı Pranab Mukherjee, ülkenin Kutup Bölgelerindeki bilimsel araştırmalar ve teknolojik iş birliğine bağlı kaldığını; Antarktika'nın insanlığın ortak mirası ve uluslararası barışın önde gelen sembollerinden biri olarak iş birliği çerçevesinde gelecek nesiller yararına korunması gerektiğini belirtmiştir (ATCM, XXXa). Ortak miras kavramına verilen bu referans, bölüm içinde detayları anlatılan 'Antarktika Sorunsalı'nın tekrar gündeme getirilme isteği olarak yorumlanmış; güç-bilgi-insanlığın ortak çıkarı üçlüsü içinde 'sistemin demokratikleşmesiyle' ilgili soruları da yeniden gündeme taşımıştır (ATCM, XXXb). Bunun sebebi kıtanın ortak miras olarak kabulünün AAS'nin bilgi-güç ilişkisi ara yüzünde daha fazla demokratikleştirilerek, tüm insanlığın çıkarına göre yönetilmesini sağlayabilecek olmasıdır. Diğer taraftan zaman içinde küresel ısınmanın kıtaya etkisi, buzul tabakasında görülen hareketlilik, Antarktik ekosistemin korunması ve kıta üstünde insan etkisi gibi konular öne çıkmıştır (Independent, Antarctica). Bu değişim neticesinde Antarktika'ya yönelik hukuki düzenlemelerde de değişimler yaşanmıştır. Kaynak yönetimi ve kıta çevresinin korunması konuları ATCM gündeminde sıklıkla yer almaya başlamış, bu konularla ilgili detaylı düzenlemeler ek sözleşme ve protokollerle AAS bünyesine dahil

³ Meşruiyet krizi, *crisis of legitimacy*, terimi ilk olarak Alman akademisyen Jürgen Habermas tarafından 1973 yılında kullanılmıştır.

edilmiştir.⁴ Günümüzde Antarktik ilişkilerinin gündeminde olan ancak sistem içinde düzenlenmeyen hususlar da dikkat çekmektedir. Bunların başında taraf devletler arasında da görüş ayrılıklarına sebep olan biyoürünleştirme ve Antarktik turizmi gelmektedir.

Diğer taraftan gelişmekte olan ülkelerin kıtanın ortak miras olarak kabulüne yönelik baskı yaptığı dönemi atlatan İstişari Taraflar, bugüne kadar başka bir büyük zorlukla karşılaşmamıştır. Malezya'nın 2011'de AA'ya taraf olması ile ortak miras hususundaki tartışmalar oldukça azalmıştır. Mevcut sistem barışı, iş birliğini, bilimi ve çevresel muhafazayı desteklemeye devam ettiği sürece İstişari Tarafların Antarktik turizmini ya da biyoürünleştirme faaliyetlerini ortak miras kavramı ile bağdaştırması mümkün görünmemektedir. Gelişmekte olan ülkelerin doğal olarak kıtadaki kaynaklara kısıtlı erişim sağlayabildikleri dikkate alındığında, mevcut sistemin Antarktik barışını sağlasa da eşit erişim imkânı ve kazanç paylaşımı gibi konularda etik değerlerle bağdaşmadığı söylenebilir. Bu noktada tekrar vurgulanabilecek olan kıtadaki kaynakları yöneten mevcut sistemin, AA'ya taraf olan ya da olmayan tüm ulusların ve gelecek nesillerin yararını gözetilen bir uluslararası rejim kavramı ile bağdaşmadığıdır.

Mevcut uluslararası sözleşmelerin hiçbiri açık bir şekilde kaynaklardan elde edilen kazancı uluslararası topluma ayırmamaktadır. Bunun sebebi günümüzde deniz yataklarındaki mineral kaynakların kullanılmaması ya da herhangi bir egemen devletin dış uzay ya da ay üzerinde hak iddiasında bulunmamasıdır. Antarktik kaynaklarından elde edilen kazancın paylaşılmasıyla ilgili olarak ise mevcut sistem kanuni hükümler içermemektedir (Jabour ve Weber, 2008: 27-40). AA ön sözünde açık bir şekilde 'tüm insanlık' ve 'barış ve bilim yararına' tanımlamalarını kullanıyor olsa da kaynaklardan elde edilen kazancın paylaşımıyla ilgili ne Anlaşma ne de aktif müteakip hukuki araçları herhangi bir mekanizma oluşturmamaktadır.

Ek olarak Antarktika kıtası ve Güney Okyanusuyla ilgili konuları ele alacak alternatif bir yönetim mekanizması bulunmamakta ve kabul görmemektedir. Şimdiye kadar kıtaya yönelik çıkarı bulunan yeni aktörler Antarktik ilişkilerine dahil edilmiş, Malezya örneğinde olduğu üzere AAS içinde 'kontrol altına alınmaları' sağlanmış ve lider statüsündeki devletlerin tercihlerini kabul etmeye yönlendirilmişlerdir. Bu noktada vurgulanması gereken Antarktika siyasetinde söz sahibi olan ülkelerin sayısının halen oldukça sınırlı kaldığı ve tüm dünya uluslarını temsil etmediğidir. Bu bağlamda barış ve bilimle beraber tüm insanlığa atfedilmiş bir kıtanın yönetiminin küresel ölçekte 'demokratikleştirilmesinin' gerektiği açıkça görülmektedir. Bu amacın gerçekleştirilmesi için öncelikle AAS'nin ortak miras ilkeleri temel alınarak revize edilmesi ve daha fazla ulus Antarktika siyasetinde söz sahibi olması sağlanmalıdır. Diğer taraftan hâlihazırda İstişari Taraf statüsü kazanmak ve oy hakkı elde edebilmek için kıta üstünde aktif bir varlık sergilenmesi gerekmektedir. Bunu sağlamak ise iktisadi açıdan oldukça maliyetlidir. Yürütülen mülakatlarda açıkça belirtildiği üzere kıta ilişkilerinde söz sahibi olan ülkelerin sayısının belirli olması, aksi durumda ortak bir karara varılamayacağı gerekçesiyle son derece 'akılcı' kabul edilmektedir. Diğer bir ifadeyle Antarktika siyasetindeki lider aktörlerin karar alma sürecinde değişiklik yapılmasına ve sistemsel değişime yakın bir gelecekte taraftar olmayacağı gözlemlenmektedir.

Özetle teoride AA'nın dile getirilmeyen amacı, 'siyasetin' (kaynaklara yönelik çatışmanın) kıta topraklarından uzak tutulması ve Antarktika'nın bilim insanlarına bırakılarak barış içinde korunmasıdır. Diğer taraftan siyaset insan topluluklarının her zaman bir parçası olmuştur. Dolayısıyla uluslararası politik ilişkiler birçok açıdan Antarktika siyasetini şekillendirmeye ve kıtayı 'fiziksel olarak' etkilemeye devam etmektedir. Bu çalışma kapsamında edinilen bulgular kıta yönetiminin eşitlikçi ve geniş kapsamlı bir uluslararası rejim olarak nitelendirilemeyeceğini kanıtlar niteliktedir. Antarktika siyaseti ile belirli bir lider devletler grubunun yönettiği kıta

⁴ AAS dahilindeki ek sözleşme ve protokoller yıllara göre sırasıyla şu şekilde sıralanır: 1972 Antarktika Ayı Balıklarının Koruma Sözleşmesi; 1980 Deniz Canlı Kaynaklarının Korunması Hususunda Sözleşme ve 1991 Antarktika Anlaşması Çevre Koruması Protokolü.

kaynaklarının gelecek nesiller yararına korunabilmesi için AAS'nin tüm insanlığın çıkarlarını hedef alan ortak miras rejimine dönüştürülmesi gerekmektedir. Rejim değişikliğinin sağlanması için öncelikli olan ortak miras değerlerinin aktör davranışlarını belirlemesidir. Diğer bir ifadeyle Antarktik ilişkilerinde yer alan tarafların Antarktika siyaseti içinde üstlendikleri rollerin ulusal çıkarlardan ziyade küresel kaygılarla şekillenmesidir.

Kaynakça

- Antarktika Antlaşmalar Sistemi, Ek Sözleşme ve Protokoller, 1972, 1980, 1991, <https://www.ats.aq/e/related.html>
- Antarktika Antlaşması, Aralık, 1959, <https://www.ats.aq/e/antarctictreaty.html>
- Arnold, R. P. (1975). The common heritage of mankind as a legal concept. *The International Lawyer*, 153–158.
- ATCM XXXa, Pranab Mukherjee açılış konuşması, http://www.ats.aq/devAS/ats_meetings_meeting.aspx?lang=e Erişim Tarihi: 19.09.2020.
- ATCM XXXb Final Report, <https://www.ats.aq/devAS/Meetings/Past/62>, Erişim Tarihi: 14.08.2020.
- Australian Government, Department of Agriculture, Water and Environment, Budgets, <https://www.awe.gov.au/about/reporting/budget> Erişim Tarihi: 09.08.2020.
- Ay Antlaşması, 1979, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXIV-2&chapter=24&clang=_en
- Beck, P.J. (2014). *The International Politics of Antarctica (Routledge Revivals)*. London: Routledge.
- Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi, 1982, https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/BMDHS/BMDHS_e.pdf
- BMGK Kararları, A/RES/2340(22), [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2340\(XXII\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/2340(XXII)) Erişim Tarihi: 19.08.2020.
- Borgese, E. M. (2000). The economics of the common heritage. *Ocean & coastal management*, 43(8-9), 763-779.
- Borgese, E. N., Ginsburg, N., & Morgan, J. R. (1988). *Ocean Yearbook 7*. The University of Chicago Press.
- Ding, L.H. (2002). Speech by Y.B. Dat' Seri Law Hieng Ding at opening of Malaysian International Seminar on Antarctica, www.moste.gov.my/kstas/speech/ Erişim Tarihi: 24.05.2020.
- Dodds, K. (2011). Sovereignty watch: claimant states, resources, and territory in contemporary Antarctica. *Polar Record*, 47(242), 231-243.
- Doruk, E. (2018). *Ortak Miras Antarktika'nın Uluslararası Rejim Kapsamında Yönetimi* (yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Egede, E. (2014). Common heritage of mankind. In A. Carty (Ed.), *Oxford Bibliographies Online: International Law*, Oxford University Press.
- Frakes, J. (2003). Common Heritage of Mankind Principle and Deep Seabed, Outer Space, and Antarctica: Will Developed and Developing Nations Reach a Compromise, *Wis. Int'l LJ*, 21, 409.
- Gorove, S. (1971a). Concept of Common Heritage of Mankind: A Political Moral or Legal Innovation, *The San Diego L. Rev.*, 9, 390.
- Gorove, S. (1971b). Freedom of Exploration and Use in the Outer Space Treaty: A Textual Analysis and Interpretation. *Denv. J. Int'l L. & Pol'y*, 1, 93.
- Güneş, A. M. (2011). Dünya Mirası Sözleşmesi'ne Kısa Bir Bakış, *İstanbul Barosu Dergisi*, 6, 141.
- Hemmings, A., Rothwell, D. and Scott, K. (Eds.). (2012). *Antarctic Security in the Twenty-First Century*. London: Routledge.
- Independent, Antarctica, <https://www.independent.co.uk/topic/antarctica> Erişim Tarihi: 22.08.2020.
- İnsan Genomu ve Hakları Evrensel Bildirgesi, 1997, <https://www.unesco.org.tr/Pages/459/73/İnsan%20Genomu%20ve%20İnsan%20Hakları%20Evrensel%20Bildirgesi>
- Ismail (1993). Address by Malaysia on the 'Question of Antarctica', 48th session of the United Nations General Assembly. *United Nations General Assembly Records 48th Session A/C.1/48/SR.32*, 2–3.
- Jackson, A. (2002). Malaysia attends Treaty meeting. *Australian Antarctic Magazine* 4,47.
- Jorgensen-Dahl, A. (1991). *Antarctic Treaty System in World Politics*. New York: Springer.

- Joyner, C. C. (1986). Protection of the Antarctic environment: Rethinking the problems and prospects. *Cornell Int'l LJ*, 19, 259.
- Kiss, A. (1985). The Common Heritage of Mankind: Utopia or Reality? *International Journal*, 40(3), 423-441.
- Kıvılcım, Z. (2010). *Uluslararası Kamu Hukukunda İnsanlığın Ortak Mirası*, On İki Levha Yayıncılık.
- Kolk, G. (2009). Common Heritage of Mankind. In H. Volger (Ed.). *A Concise Encyclopedia of the United Nations* (pp. 47–51). Brill.
- Larschan, B., & Brennan, B. C. (1982). Common Heritage of Mankind Principle in International Law. *Colum. J. Transnat'l L.*, 21, 305.
- Mahathir, M. (1982). Statement by the Prime Minister of Malaysia, at the 37th Session of the United Nations General Assembly in New York, 29th September 1982. *Foreign Affairs Malaysia* 15 (3): 173–184.
- Malanczuk, Peter. (1997). *Akehurst's Modern Introduction to International Law* (7th Revised edition). Routledge.
- Malaysia (1983a). Memorandum by the delegation of Malaysia on Antarctica at the 6th ASEAN Inter-parliamentary Organisation (AIPO) General Assembly, in Singapore on 28th September, 1983. *Foreign Affairs Malaysia* 16 (3): 332–333.
- Malaysia (1983b). Antarctica: common heritage of mankind: Malaysian statement on Antarctica to the Non-Governmental Organisations at the United Nations delivered on November 17, 1983. *Foreign Affairs Malaysia* 16 (4): 437–439.
- Nanda, V., & Pring, G. R. (2012). *International environmental law and policy for the 21st century*. Martinus Nijhoff Publishers.
- Noyes, J. E. (2011). The common heritage of mankind: Past, present, and future. *Denv. J. Int'l L. & Pol'y*, 40, 447.
- Pardo, A. (1977). The Emerging Law of the Sea. *The Law of the Sea, New York and London: Praeger*, 33–76.
- Pardo, A. (1982). Convention on the Law of the Sea: A Preliminary Appraisal, *The. San Diego L. Rev.*, 20, 489.
- Pardo, A. (1984a). The Law of the Sea: Its Past and Its Future. *Or. L. Rev.*, 63, 7.
- Pardo, A. (1984b). *Third-World Lecture 1984-Ocean Space And Mankind*. Carfax Publ. Co. Po Box 25, Abingdon, Oxfordshire.
- Rana, H. S. (1994). Common Heritage of Mankind &(and) the Final Frontier: A Revaluation of Values Constituting the International Legal Regime for Outer Space Activities, *The. Rutgers Law Journal*, 26, 225.
- Razali, I. (1990). Address by Malaysia on the 'Question of Antarctica'. *United Nations General Assembly Records 45th Session A/C.1/45/PV.46*, 21–35.
- Shackelford, S. J. (2009). The tragedy of the common heritage of mankind. *Stan. Envtl. LJ*, 28, 109.
- Stenson, A., ve Gray, T. (1999). *The politics of genetic resource control*. Springer.
- Sulong, Z.A. (1983b). 'Question of Antarctica': address by permanent representative to the United Nations Tan Sri Zainal Abidin Sulong on the 'Question of Antarctica' on November 28th, 1983. *Foreign Affairs Malaysia* 16 (4):442–451.
- Taylor, P., Stroud, L., ve Peteru, C. (2013). Multilateral environmental agreement negotiator's handbook: Pacific region 2013. *Secretariat of the Pacific Regional Environment Programme, Apia*.
- Taylor, P., ve Stroud, L. (2014). *Common heritage of mankind: A bibliography of legal writing*. Lulu Press, Inc.
- Tepper, R. ve Haward, M. (2005). The development of Malaysia's position on Antarctica: 1982 to 2004, *Polar Record* 41 (217), 113–124.
- Triggs, G.D. (2009). *The Antarctic Treaty Regime*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ulusal Yetki Sınırları Ötesindeki Deniz Yatağı ve Okyanus Tabanı ile Toprak Altını Yöneten Kurallar Bildirgesi, 1970, <https://digitallibrary.un.org/record/201718>
- Wolfrum, Rudiger. (1983). The principle of the common heritage of mankind. *Heidleberg J. Int'll.*, 43, 312.
- Wolfrum, Rüdiger. (2009). Common heritage of mankind. *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, 21.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 245-260, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 01.10.2020 Kabul Tarihi: 30.12.2020

ÇALIŞANLARIN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİNİN GİRİŞİMCİLİK ALGISINA ETKİSİ: SAĞLIK SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARINA YÖNELİK NİCEL BİR ARAŞTIRMA¹

*The Effects of Employee Demographics On the Perception of Entrepreneurship: A
Quantitative Research On Health Sector Employees*

Gökçe CEREV²

Bünyamin SAYLAN³

ÖZ

Girişimcilik kavramı çalışanların bireysel ve mesleki gelişimlerini etkileyen önemli bir kavramdır. Çalışanların girişimcilik eğilimlerine etki eden temel faktörlerden birisi de demografik özellikleridir. Bu çalışmada sağlık sektörü çalışanlarının demografik özelliklerinin girişimcilik algılarına ve eğilimlerine etkisi incelenmiştir. Çalışmada verilerin toplanmasında nicel araştırma yöntemlerinden anket metodu uygulanmıştır. Çalışmanın evrenini Ağrı Eleşkirt Devlet Hastanesi'nde görev yapan sağlık çalışanları oluşturmaktadır. Araştırma verileri SPSS 25.0 programında değerlendirilmiş, verilere cronbach alfa, açımlayıcı faktör dağılımı, frekans, t-testi ve tekyönlü anova testi uygulanmıştır. Araştırma sonucunda sağlık sektörü çalışanlarının girişimcilik algısı ve eğilimlerinin yüksek düzeyde olduğu, cinsiyet, yaş, medeni durum, anne-baba eğitim düzeyi, anne-baba mesleği ve girişimci yakınlarının bulunması gibi demografik özelliklerinin girişimcilik algıları ve eğilimleri üzerinde anlamlı düzeyde etkili olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Sağlık Sektörü, Sağlık Çalışanı, Girişimcilik Algısı

Jel Kodları: J11, J18, M13

ABSTRACT

Entrepreneurship is a crucial concept that affects the individual and professional development of employees. One of the main factors affecting the entrepreneurial tendencies of employees is their demographic characteristics. In this study, the effects of demographic characteristics of health sector employees on their perceptions of entrepreneurship and their entrepreneurial tendencies are examined. The survey method, a quantitative research method, is used in the collection of the data. The universe of the study consists of healthcare professionals employed at Ağrı Eleşkirt State Hospital. The research data were evaluated using SPSS 25.0 software, and Cronbach's alpha, exploratory factor analysis, frequency analysis, t-test, and one-way ANOVA test were applied to the data. Results of the research indicate that the perceptions of entrepreneurship and entrepreneurial tendencies of health sector employees are at a high level, and their demographic characteristics, such as gender, age, marital status, parental education level, parental profession, and presence of entrepreneur relatives, have a significant effect on their perceptions of entrepreneurship and entrepreneurial tendencies.

Keywords: Entrepreneurship, Health Sector, Healthcare Employee, Perception of Entrepreneurship

Jel Codes: J11, J18, M13

¹ Bu çalışma Bünyamin SAYLAN' nın Gökçe CEREV yönetiminde yaptığı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, gcerev@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9908-343X

³ Uzman, Ağrı Eleşkirt Devlet Hastanesi, bsaylan23@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0639-6814

Giriş

Girişimcilik toplumun iktisadi kalkınmasına etki eden önemli bir kavramdır. Günümüz çalışma hayatında rekabetin giderek artması çalışanların girişimci bakış açılarının önemini de artırmıştır. Sağlık sektörünün ekonomik, teknolojik ve demografik yapılara olan duyarlılığı sağlık işletmelerinin performansı ve gelişmesi için girişimciliği önemli bir duruma getirmiştir (Soysal ve Kolca, 2016:232). Dünyada teknolojinin hızla gelişmesi ve sağlık sektörünün toplumsal yaşantıda giderek artan önemi sağlık hizmeti veren kuruluşları kamu veya özel ayrımı yapmaksızın değişime ve gelişime zorlamaktadır (Sönmez ve Toksoy, 2013:336). Sağlık kuruluşlarının değişim ve gelişimi gerçekleştirebilmesi için entelektüel birikimi olan girişimci çalışanlara sahip olması gerekmektedir (Uysal, 2010:13).

Sağlık sektöründe işletmelerin gelişmesinde ve rekabetçi olmasında kilit rolü **“sağlık çalışanları”** üstlenmektedir. Sağlık çalışanlarının artan önemi onların girişimcilik algılarının ve eğilimlerinin de önemini artırmıştır. Sağlık çalışanlarının yenilikçilik ve girişimcilik faaliyetlerinin desteklenmesi ve mesleki gelişmelerinin sağlanması sağlık sektörünün daha kaliteli hizmet sunabilmesi açısından önemlidir. Girişimcilik algısını ve eğilimini etkileyen temel etkenlerden biriside çalışanların demografik özellikleridir. Bu çalışmada sağlık sektörü çalışanlarının demografik özelliklerinin girişimcilik algısı ve eğilimine olan etkisi incelenmiştir. Çalışma sonucunda ortaya çıkan veriler sağlık çalışanlarının bireysel ve mesleki gelişmelerinin planlanmasında uygulanacak politikaların tespitine destek sağlama açısından önemlidir.

1. Literatür Araştırması

Girişimcilik üzerine yapılan araştırmalar günümüzde girişimcilik özelliklerine, değerlerine ve bu faktörlerin ekonomi ile rekabete etkisi üzerine yoğunlaşmaktadır (Audretsch, 2007). Literatürde bireylerin girişimcilik algıları ve eğilimlerini belirlemeye yönelik farklı çalışmalar yer almaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı incelendiğinde;

Sart (2014), İstanbul’da bulunan üç farklı üniversiteden mezun 12 öğrenci ve bu üniversitelerde görev yapan 42 fakülte çalışanın liderlik anlayışlarının girişimcilik ve inovasyon yönetimi üzerindeki etkisini belirlemek için nitel bir araştırma yapmıştır.

Ruskovaara ve Pihkala (2015), öğrencilere yönelik girişimcilik eğitimi faaliyetlerinin etkisini nitel araştırma yöntemi ile ele alarak girişimcilik kültürü yapısını incelemiştir.

Hörnqvist ve Leffler (2014), öğrencilerin okul kültürü ve bilimsel materyaller ile girişimcilik davranışlarının desteklenmesini araştırmışlardır.

Blake ve Mestry (2014), okul müdürlerinin, girişimcilik özelliklerinin okul finansmanı üzerine etkisini araştırmışlardır.

Pihie, Asimiran ve Bagheri (2014), okulların girişimcilik ve yenilik düzeyleri ile öğretmenlerin görüşlerinin ilişkisini incelemiştir.

Eyal (2014), okul idarecilerinin sosyal ağ kullanım düzeyi ile girişimcilik algıları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır.

Shinnar, Giacomini ve Janssen (2012), öğrencilerin cinsiyet ve kültürel özelliklerinin girişimcilik algısına etkisini incelemiştir. Çalışmalarında özellikle farklı ülkelere gelen öğrencilerin kültürel özelliklerinin girişimcilik algısına etkisi üzerinde durmuşlardır.

Abu Bakar (2018), üniversite öğrencilerinin girişimcilik algılarını aile yapısı ve eğitim gördükleri üniversitelere göre incelemiştir.

Lenka, Oldrich, Jaroslav ve Jiri. (2014), küçük ve orta ölçekli işletme sahiplerinin girişimcilik faaliyetlerini gönüllülük ve zorunluluk durumlarına göre incelemiştir.

Dolu, Temucin ve Özkan (2016), hemşirelik öğrencilerinin girişimcilik algı düzeylerini incelemişlerdir. Araştırmalarında girişimcilik algı düzeyi ile ilişki faktörler üzerinde durmuşlardır.

Kılavuz ve Aydın (2020), hemşirelik öğrencilerinin bireysel girişimcilik algıları ile hayat boyu öğrenme eğilimleri arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmalarında bireysel girişimcilik algısı yüksek olan öğrencilerin yaşam boyu öğrenme eğilimlerinin düşük olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Arslan ve Şener (2012), hemşirelik mesleğinde girişimcilik değerlerini incelemişlerdir. Çalışmalarında girişimci hemşirelerin sahip oldukları özellikler üzerinde durmuşlardır.

Erbir ve Yılmaz (2019), kamu özel işbirliği modelinin uygulandığı sağlık işletmelerinde çalışanlar üzerinde yağmış oldukları araştırmalarında sağlık çalışanlarının demografik özelliklerinin iç girişimcilik üzerindeki etkisini incelemişlerdir.

Literatür genel olarak değerlendirildiğinde genelde öğrencilerin, gençlerin ve işletmecilerin girişimcilik algılarının ve faaliyetlerinin farklı değişkenler üzerinden incelendiği tespit edilmiştir. Literatürde sağlık çalışanlarının demografik özelliklerinin girişimcilik algısına etkisine yönelik araştırma eksikliği yapılan bu çalışma ile giderilmeye çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Metodolojisi Ve Bulgular

Sağlık çalışanlarının demografik özelliklerinin girişimcilik algısı ve eğilimlerine etkisinin tespit edilmesi için nicel araştırma uygulanmıştır. Araştırmanın amacı, önemi, kapsamı, yöntemi ve bulguları aşağıda verilmiştir.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bireylerin girişimcilik eğilimleri kişilik özellikleri, iş deneyimleri, inançları, kültürleri, aile özellikleri, finansal kaynaklar, eğitim düzeyi ve rol modelleri gibi birçok farklı unsurdan etkilenmektedir. Kişilerin girişimcilik özelliklerinin ortaya çıkmasında doğrudan etkili olan önemli unsurlardan biri olan demografik özellikler, bireylerin girişimcilik faaliyetlerini gerçekleştirmelerini ve süreçte ortaya çıkabilecek riskleri üstlenmelerini yönlendirmektedir. Bu bağlamda çalışanların demografik özelliklerinin, girişimcilik algıları üzerindeki etkilerinin incelenmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada sağlık sektörü çalışanlarının demografik özelliklerinin girişimcilik algılarına, eğilimlerine ve potansiyellerine olan etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın araştırma soruları;

- Sağlık çalışanlarının girişimcilik algısı hangi düzeydedir?
- Sağlık çalışanlarının demografik özelliklerinin ve alt boyutlarının girişimcilik algısına etkisi hangi düzeydedir?
- Sağlık çalışanlarının girişimcilik alt boyutları arasındaki ilişki hangi düzeydedir?

2.2. Araştırmanın Yöntemi

Sağlık çalışanlarının demografik özelliklerinin girişimcilik algıları üzerindeki etkisini belirlemeyi amaçlayan bu çalışma nicel araştırma yöntemlerinden biri olan “anket” metodu ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmada kullanılan anket formu iki bölümden meydana gelmektedir. İlk bölüm katılımcıların demografik özelliklerinin tespit edilmesi için hazırlanan 11 sorudan oluşmaktadır. İkinci bölümde Yılmaz ve Sünbül (2009) tarafından geliştirilen farklı araştırmalarda kullanılmış ve geçerliliği ile güvenilirliği kabul edilmiş “Girişimcilik Algı Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçek katılımcıların girişimcilik algılarını beş alt boyutta (risk alma, fırsatları görme, kendine güven, yenilikçi olma, duygusal zekâ) değerlendirmekte olup toplam 36 sorudan meydana gelmektedir. Ölçek soruları Hiç katılmıyorum, Katılmıyorum, Kısmen katılıyorum, Katılıyorum,

Kesinlikle Katılıyorum şeklinde değerlendirilen 5'li likert ölçekten oluşmaktadır. Hiç katılmıyorum 1 puan, Katılmıyorum 2 Puan, Kısmen Katılıyorum 3 Puan, Katılıyorum 4 Puan ve Kesinlikle Katılıyorum 5 Puan olarak değerlendirilmiş, verilerin analizinde cevapların ortalama değeri üzerinden incelemede bulunulmuştur. Çalışmada ortalamaların 0,01-0,99 puan arası çok düşük, 1-1,99 puan arası düşük, 2-2,99 puan arası orta, 3-3,99 yüksek, 4-5 puan arası çok yüksek düzey girişimcilik algısı olarak değerlendirilmiştir.

2.3. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Yüksek maliyet ve zaman kısıtlılığı göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'de görev yapan tüm sağlık çalışanlarına ulaşılması mümkün olmadığından araştırmanın evrenini Ağrı Eleşkirt Devlet Hastanesi'nde görev yapan toplam 110 sağlık çalışanı oluşturmaktadır⁴. Araştırmanın örneklemini Ağrı Eleşkirt Devlet Hastanesi'nde görev yapan 98 katılımcıdan meydana gelmektedir. Örneklem seçilirken evren içinden rastlantısal örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Araştırmanın örneklem boyutu evren düzeyinde yeterli olup veriler %95 güven düzeyinde +/- 3,28 hata payı ile kabul edilebilir seviyededir.

2.4. Araştırmanın Güvenilirliği, Geçerliliği ve Sınırları

Araştırmanın güvenilirliği için verilere Cronbach Alpha testi uygulanmıştır. Araştırmada kullanılan "Girişimcilik Algı Ölçeğinin" Cronbach Alpha katsayısı 0,90 olarak tespit edilmiştir. Ölçeğin alt boyutlarında güvenilirlik için Cronbach Alpha katsayısı risk almada 0,91, fırsatları görmeye 0,87, kendine güvende 0,88, yenilikçi olmada 0,92 ve duygusal zekâda 0,91 olarak tespit edilmiştir.

Anket sorularının faktör analizine uygunluğu Kaiser Meyer Olkin testi ve Bartlett's testi ile doğrulanır. KMO değeri 0,50 ve üzeri olması Bartlett's Testinin de $p < 0,001$ düzeyinde olması gerekmektedir (Field, 2000). Araştırma verilerinin geçerliliği için KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) değerini 0,84 ve Bartlett testi sonucu ise ($p < 0,01$) düzeyinde anlamlı olarak tespit etmişlerdir. Sonuçlar verilerin faktör analizine uygun olduğunu kanıtlamıştır. Anketin faktör analizi sonucunda toplam varyansın 0,92 düzeyinde olduğu tespit edilmiştir. Faktörlerin toplam varyansının 0,50 ve üzeri olması geçerlilik teşkil etmekte ve değişkenler anlamlılık kazanmaktadır (Büyüköztürk, 2002:472-473). Araştırmanın sınırlılıkları;

- Araştırmada elde edilen veriler "Girişimcilik Algı Ölçeği" ile sınırlıdır.
- Araştırmaya katılımcıların objektif bir şekilde cevap verdiği kabul edilmiştir.
- İklim, coğrafi şartlar, ekonomik koşullar ve zaman kısıtlılığı nedeniyle araştırma Ağrı

Eleşkirt Devlet Hastanesi çalışanları ile sınırlandırılmıştır.

2.5. Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın sonuçları SPSS 25.0 programına işlenerek ilk olarak katılımcıların demografik özellikleri sonra girişimcilik algıları değerlendirilmiştir.

2.5.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri ve Genel Girişimcilik Algıları

Katılımcıların demografi özellikleri tablo 1 'de ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 1. Sağlık çalışanlarının cinsiyet dağılımı

Değişkenler		f	(%)	Değişkenler		f	(%)
Cinsiyet	Kadın	35	35,7	Baba Eğitim Durumu	Eğitim Yok	5	5,1
	Erkek	63	64,3		İlköğretim	55	56,1

⁴ Evren büyüklüğü biliniyorsa örnek büyüklüğün hesaplamasında $n = N \cdot t^2 \cdot p \cdot q / d^2 \cdot (N - 1) + t^2 \cdot p \cdot q$ formülü kullanılır (Baş, 2008:87)

Çalışanların Demografik Özelliklerinin Girişimcilik Algısına Etkisi: Sağlık Sektörü Çalışanlarına Yönelik Nicel Bir Araştırma

	Toplam	98	100		Lise	16	16,3
Yaş	18-25	26	26,5	Anne Eğitim Durumu	Ön Lisans	7	7,1
	26-35	39	39,8		Lisans	15	15,3
	36-45	23	23,5		Lisansüstü	0	0
	46-55	9	9,2		Toplam	98	100
	56+	1	1,0		Eğitim Yok	38	38,8
	Toplam	98	100		İlköğretim	52	53,1
Medeni Durum	Evli	55	55,1	Baba Meslek	Lise	5	5,1
	Bekar	41	41,8		Ön Lisans	3	3,1
	Diğer	2	2,0		Lisans	0	0
	Toplam	98	100		Lisansüstü	0	0
Hizmet Süresi (Yıl)	1-5	53	54,1	Toplam	98	100	
	6-10	14	14,3	Anne Meslek	Memur	20	20,4
	11-15	21	21,4		İşçi	9	9,2
	16-20	0	0		Esnaf	4	4,1
	21 ve +	10	10,2		Emekli	44	44,9
	Toplam	98	100		Çalışmıyor	21	21,4
Eğitim Durumu	İlkokul	0	0		Toplam	98	100
	Lise	32	32,6	Girişimci Yakınıız Var Mı?	Memur	3	3,1
	Ön Lis.	29	29,6		İşçi	4	4,1
	Lisans	29	29,6		Esnaf	0	0
	L. üstü	8	8,2		Emekli	0	0
	Toplam	98	100		Çalışmıyor	91	92,9
Meslek	Doktor	13	13,3		Toplam	98	100
	Hemşire	26	26,5	Evet	38	38,8	
	Sağlık Memuru	11	11,2	Hayır	60	61,2	
	Sağlık Teknikeri	10	10,2	Toplam	98	100,0	
	İdari İşler Görevlisi	15	15,3				
	Diğer	23	23,4				
	Toplam	98	100				

Tablo 1 verilerine göre katılımcıların %64,3'ü erkek, %35,7'si kadın katılımcıdır. Katılımcıların %39,8 'i 26-35 yaş aralığında bulunmaktadır. Katılımcıların %55,1'i evli olup, %31,6'sı on ve daha fazla çalışma süresine sahiptir. Katılımcıların %13,3'ü doktor, %26,5'i hemşire %11,2'si sağlık memuru, %10,2'si sağlık teknikeri,% 15,3'ü idari işler görevlisi, %23,4'ü diğer işler (Hastabakıcı, güvenlik vb.) mesleklerini yapmaktadır.

Tablo 2'de katılımcıların genel girişimcilik ve alt boyutlarının algı düzeyi verilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların genel girişimcilik ve alt boyutlarının algı düzeyleri

Girişimcilik Algısı Ölçeği Alt Boyutları	N	\bar{X}	Ss
Risk alma	98	3,64	0,79
Fırsatları Görme	98	3,71	0,82
Kendine Güven	98	3,87	0,62
Yenilikçi Olma	98	3,63	0,85
Duygusal Zekâ	98	3,90	0,71
Genel Girişimcilik Algı Düzeyi	98	3,75	0,75

Tablo 2 verileri incelendiğinde katılımcıların genel girişimcilik ve alt boyutlarının algı düzeyi ortalamasının üzerinde yüksek düzeyde çıkmıştır. Sağlık çalışanlarının genel girişimcilik algı düzeyi 3,75 olarak yüksek düzeyde tespit edilmiştir. Sağlık çalışanlarının girişimcilik algısı alt

boyutları risk alma alt boyutunda 3,64, fırsatları görme alt boyutunda 3,71, kendine güven alt boyutunda 3,87, yenilikçi zekâ alt boyutunda 3,63 ve duygusal zeka alt boyutunda 3,90 puan şeklinde meydana gelmiştir. Katılımcıların duygusal zeka ve kendine güvenleri ortalama üstünde en yüksek puanları alan alt boyutlardır. Literatürde Baş (2019), Cansız (2007), Avşar (2007), Özdemir (2016) ve Koçyiğit'in (2013) üniversite öğrencileri, Soysal ve Kolca'nın (2016) hemşireler üzerine yaptığı araştırmalarda da katılımcıların girişimcilik algıları yüksek düzeyde tespit edilmiştir. Katılımcıların girişimcilik algı düzeyleri ile literatür çalışmaları benzerlik göstermektedir.

2.5.2 Katılımcıların Demografik Özelliklerinin Girişimcilik Algısına Etkisi

Çalışmanın bu bölümünde katılımcıların demografik özellikleri ile girişimcilik algıları arasındaki ilişki incelenmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde değişkenlere t-test ve tek yönlü Anova analizi uygulanmış ve veriler tablolar üzerinden yorumlanmıştır. Verilere t-testi ve tek yönlü Anova testi uygulanmadan önce verilerin uygunluğu için test of normality ve test of homogeneity of variance değerleri kontrol edilmiştir. Verilerin skewness ve kurtosis değerleri kabul edilebilir aralıkta elde edilmiştir. Verilerin homojenliği $p>0,005$ 'den büyük elde edilmiş ve varyanslar homojen bulunmuştur.

Katılımcıların cinsiyetlerine göre girişimcilik algıları Tablo 3'de ayrıntılı olarak verilmiştir. Uygulanan t testi sonucunda fırsatları görme, yenilikçi olma ve duygusal zekâ alt boyutları değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılık gösterdiği ($p<0,05$) diğer alt boyutlarda ise cinsiyet değişkenine göre $p<0,05$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark göstermediği tespit edilmiştir.

Tablo 3. Katılımcıların cinsiyet değişkenine göre girişimcilik algı düzeyleri

Alt Boyut	Kadın			Erkek			t	p
	N	\bar{X}	ss	N	\bar{X}	ss		
Risk alma	35	3,77	0,61	63	3,97	0,76	-1,322	0,189
Fırsatları Görme	35	3,38	0,91	63	3,89	0,71	-3,057	0,003*
Kendine Güven	35	3,71	0,59	63	3,96	0,61	-1,939	0,055
Yenilikçi Olma	35	3,37	0,79	63	3,79	0,76	-2,579	0,011*
Duygusal Zekâ	35	3,27	0,90	63	3,83	0,76	-3,266	0,002*

Tablo 3 verileri incelendiğinde fırsatları görme alt boyutunda ($t = -3,057, p < 0,05$) düzeyinde, yenilikçi olma alt boyutunda ($t = -2,579, p < 0,05$) düzeyinde, duygusal zeka alt boyutunda ($t = -3,266, p < 0,05$) düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Erkek çalışanların fırsatları görme, yenilikçi olma ve duygusal zekâ değerleri kadın çalışanların değerlerinden daha yüksek düzeydedir. Baş (2019), Bozkurt (2011) ve Kılıç, Keklik, Çalış'ın (2012) üniversite öğrencileri, Uysal (2010) ve Soysal, Koca'nın (2016) sağlık çalışanlarında yaptığı çalışmalarda erkeklerin genel girişimcilik algı düzeyi kadınlardan daha yüksek çıkmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular literatürde yapılan çalışmalar ile benzerlik göstermektedir.

Tablo 4'de katılımcıların yaş değişkeni ile girişimcilik algıları arasındaki ilişki ayrıntılı olarak verilmiştir. Katılımcıların yaş değişkeni ile fırsatları görme ve yenilikçi olma alt boyutları arasında $p<0,05$ düzeyinde anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. 18-25 yaş aralığında bulunan çalışanların fırsatları görme alt boyutu değerleri ile 26-35 yaş grubunda yer alan çalışanların ve 36-45 yaş aralığında bulunan çalışanların fırsatları görme alt boyutu değerleri diğer yaş gruplarına göre daha düşük düzeyde tespit edilmiştir. Katılımcılardan genç yaş gruplarında bulunanların girişimcilik algı düzeyleri ileri yaştaki katılımcılara göre daha düşük tespit edilmiştir.

Tablo 4. Katılımcıların yaş değişkenine göre girişimcilik algı düzeyleri

Alt Boyutlar	18-25 Yaş (a) (n=26)		26-35 Yaş (b) (n=39)		36-45 Yaş (c) (n=23)		46 Yaş ve üzeri (d) (n=10)		Varyans		Fark Olan Gruplar
	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S	F	P	
Risk alma	3,37	0,69	3,76	0,70	3,67	0,69	3,83	1,38	1,528	0,212	
Fırsatları Görme	3,24	0,83	3,91	0,70	3,85	0,56	3,81	1,25	4,275	0,007*	a-b, a-c
Kendine Güven	3,62	0,59	3,98	0,47	3,94	0,37	3,91	1,26	2,038	0,114	
Yenilikçi Olma	3,23	0,81	3,76	0,83	3,81	0,55	3,76	1,28	2,734	0,048*	a-b, a-c
Duygusal Zekâ	3,75	0,64	3,99	0,67	3,95	0,38	3,85	1,41	0,666	0,575	

Literatürde Aydın, Öner (2016), Baş (2019) ve Ateş'in (2018) öğrenciler ve çalışanlara yönelik yaptığı çalışmalarda katılımcıların yaş değişkeni ile girişimcilik algıları arasında anlamlı bir fark elde edilememiştir. Çalışma verilerinde elde edilen sonuç literatüre genç çalışanların girişimcilik düzeylerinin tespiti açısından katkı sağlamaktadır.

Tablo 5'de katılımcıların medeni durumları ile girişimcilik algı düzeyi arasındaki ilişki verilmiştir. Tablo 5 verilerine göre katılımcıların medeni durumları ile girişimcilik algıları arasında istatistiksel düzeyde anlamlı bir fark tespit edilmemiştir.

Tablo 5. Katılımcıların medeni durum değişkenine göre girişimcilik algı düzeyi

Alt Boyut	Evli			Bekâr			t	P
	N	\bar{X}	Ss	N	\bar{X}	ss		
Risk alma	55	3,74	0,83	43	3,53	0,74	1,293	0,199
Fırsatları Görme	55	3,82	0,77	43	3,56	0,87	1,566	0,121
Kendine Güven	55	3,98	0,63	43	3,7	0,57	1,977	0,051
Yenilikçi Olma	55	3,74	0,82	43	3,50	0,88	1,389	0,168
Duygusal Zekâ	55	3,98	0,73	43	3,81	0,69	1,179	0,241

Literatürde Soysal ve Kolca'nın (2016), hemşirelerin demografik özelliklerinin girişimcilik algıları üzerine etkisini belirlemeyi amaçladığı çalışmasında katılımcıların medeni durumları ile girişimcilik algıları arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir farklılığın olmadığını belirlemişlerdir. Çalışmanın sonuçları ile literatürde ki çalışmalar benzerlik göstermektedir.

Tablo 6'da katılımcıların hizmet süresine göre girişimcilik algı düzeyleri ayrıntılı olarak verilmiştir. Katılımcıların hizmet yılı değişkeni ile girişimcilik algısı ölçeği alt boyutları değerleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı farklılığın olmadığı belirlenmiştir.

Tablo 6. Katılımcıların hizmet süresi değişkenine göre girişimcilik algı düzeyleri

Alt Boyutlar	1-5 yıl (a) (n=53)		6-10 yıl (b) (n=14)		11-20 Yıl (c) (n=21)		21 yıl ve üzeri (d) (n=10)		Varyans	
	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S	F	P
Risk alma	3,55	0,74	3,71	0,64	3,74	0,67	3,83	1,38	0,536	0,659
Fırsatları Görme	3,58	0,86	3,97	0,61	3,80	0,52	3,81	1,25	1,081	0,361
Kendine Güven	3,80	0,55	3,98	0,34	3,97	0,48	3,91	1,26	0,568	0,637
Yenilikçi Olma	3,50	0,90	3,92	0,54	3,7	0,60	3,76	1,28	1,140	0,337
Duygusal Zekâ	3,84	0,67	4,05	0,40	3,98	0,51	3,85	1,41	0,449	0,718

Katılımcıların büyük bir bölümünün 1-10 yıl arası hizmet süresine sahip genç çalışanlardan meydana gelmesi sektöre yönelik deneyimlerinin az olmasına neden olmuştur. Bu durum katılımcıların sektördeki arz-talep durumunu doğru belirlemesini engelleyebilmekte, girişimcilik algılarını etkilememeye neden olabilmektedir.

Katılımcıların eğitim durumu değişkenine göre girişimcilik alt boyutlarına katılım düzeylerini belirleyebilmek amacıyla yapılan varyans analizi sonuçları Tablo 7’de verilmiştir. Sağlık çalışanlarının eğitim durumu değişkeni ile girişimcilik algısı ölçeği alt boyutları değerleri arasında $p<0,05$ düzeyinde anlamlı farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. Sağlık sektörü çalışanlarında özellikle lisans ve yüksek lisans düzeyinde eğitim seviyesinde bulunması, çalışanların eğitim sürelerinin uzun ve uzmanlık gerektiren düzeyde olması, lisans altı çalışanların daha çok mesleki gelişimlerinin eğitimde ön planda tutulması bu duruma etki eden önemli faktörlerdendir.

Tablo 7. Katılımcıların eğitim durumu değişkenine göre girişimcilik algı düzeyleri

Alt Boyutlar	Lise (a) (n=53)		Ön lisans (b) (n=14)		Lisans (c) (n=21)		Varyans	
	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S	F	P
Risk alma	3,71	0,75	3,65	0,79	3,58	0,84	2,122	0,125
Fırsatları Görme	3,88	0,59	3,61	0,87	3,63	0,93	1,101	0,337
Kendine Güven	4,00	0,53	3,90	0,65	3,73	0,64	1,708	0,187
Yenilikçi Olma	3,73	0,66	3,57	0,95	3,59	0,93	0,228	0,796
Duygusal Zekâ	4,10	0,63	3,89	0,71	3,75	0,75	0,347	0,708

Soysal ve Kolca (2016), hemşirelerin eğitim düzeyleri ile proaktiflik faktörü, yenilikçilik faktörü ve risk alma faktörü arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir farklılığın bulunmadığını belirlemişlerdir. Bu bulgu araştırmada elde edilen verilerle benzerlik göstermektedir.

Tablo 8 'de katılımcıların meslek değişkenine göre girişimcilik algı düzeyleri ayrıntılı olarak verilmiştir. Tablo 8 verilerine göre katılımcıların meslek değişkeni ile fırsatları görme ve yenilikçi olma alt boyutları değerleri arasında ($p<0,05$) düzeyinde anlamlı farklılığın olduğu, diğer alt boyutlar ile meslek değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir farklılığın bulunmadığı ($p<0,05$) belirlenmiştir.

Tablo 8. Katılımcıların meslek değişkenine göre girişimcilik algı düzeyleri

Madde No	Hekim (a) (n=13)		Hemşire (b) (n=26)		Sağlık Memuru (c) (n=11)		Sağlık Teknisyeni/Teknike ri (d) (n=10)		İdari İşler Görevlisi (e) (n=15)		Varyans		Scheffe
	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S	F	P	
Risk alma	3,27	0,94	4,03	0,46	3,43	0,86	3,41	0,53	3,82	1,13	1,372	0,242	
Fırsatları Görme	3,29	1,16	4,07	0,50	3,46	0,87	3,14	0,60	3,87	1,09	3,222	0,010*	a-b
Kendine Güven	3,46	0,57	4,10	0,43	3,77	0,52	3,73	0,50	3,89	1,06	2,215	0,060	
Yenilikçi Olma	3,23	1,03	3,92	0,75	3,34	1,02	3,08	0,52	3,92	1,05	2,466	0,038*	a-b, a-e
Duygusal Zekâ	3,78	0,79	3,92	0,56	3,72	0,71	3,70	0,56	3,85	1,16	1,948	0,089	

Katılımcıların meslekleri ile yenilikçi olma alt boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunduğu tespit edilmiştir ($F = 2,466$; $p < 0,05$). Hekimlerin fırsatları görme alt boyutu değerleri, hemşirelerin ve idari işler görevlilerinin yenilikçi olma alt boyutu değerlerinden daha düşüktür. Hastalıkların tedavi yöntemlerinin uzun ve zorlu çalışmalar sonucunda belirlenmektedir. Hekimler literatürde yer alan birtakım tedavi yöntemlerini kullanarak hastalıkları tedavi etmektedirler. Bu bağlamda hastalıkların tedavisinde gerekli önlemler ve ön çalışmalar yapılmaksızın yeni yöntemlerin denenmesi hayati risklerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Hekimler işlerinde yeni yöntemler gerçekleştirmekten kaçınabilmektedirler. Bu durum hekimlerin girişimcilik algı düzeylerini etkilemektedir.

Tablo 9'da katılımcıların anne ve babalarının eğitim durumu ile girişimcilik algı düzeyleri arasındaki ilişki ayrıntılı olarak verilmiştir. Katılımcıların baba eğitim durumu değişkeni ile fırsatları görme, kendine güven ve duygusal zeka alt boyutları değerleri arasında ($p<0,05$) düzeyinde anlamlı farklılığın olduğu, diğer alt boyutlarda ise baba eğitim durumu değişkeni ile arasında anlamlı düzeyde farklılığın bulunmadığı ($p>0,05$) tespit edilmiştir. Katılımcıların anne eğitim durumu ile fırsatları görme, kendine güven ve yenilikçi olma alt boyutları değerleri arasında ($p<0,05$) düzeyinde anlamlı farklılığın olduğu, diğer alt boyutlar ile anne eğitim durumu değişkeni arasında anlamlı düzeyde farklılığın bulunmadığı ($p>0,05$) tespit edilmiştir.

Tablo 9. Katılımcıların anne ve baba eğitim durumuna göre girişimcilik algı düzeyi

	Alt Boyutlar	İlköğretim ve Lise (a) (n=60)		Ön Lisans (b) (n=15)		Lisans ve Lisansüstü (c) (n=22)		Varyans		Scheffe
		\bar{x}	S	\bar{x}	S	\bar{x}	S	F	P	
Baba Eğitim Durumu	Risk alma	3,71	0,72	3,88	0,85	3,30	0,87	1,775	0,211	
	Fırsatları Görme	3,77	0,74	4,22	0,64	3,16	0,85	9,661	0,000*	a-c, b-c
	Kendine Güven	3,95	0,54	4,05	0,61	3,54	0,72	4,640	0,012*	a-c, b-c
	Yenilikçi Olma	3,65	0,81	4,16	0,75	3,19	0,83	3,031	0,053	
	Duygusal Zekâ	4,04	0,63	3,94	0,66	3,51	0,83	6,640	0,002*	a-c
Anne Eğitim Durumu	Risk alma	3,76	0,76	3,73	0,66	2,53	0,93	2,539	0,084	
	Fırsatları Görme	3,89	0,61	3,77	0,76	2,44	1,03	13,180	0,000*	a-c, b-c
	Kendine Güven	4,01	0,55	3,89	0,49	3,12	1,07	7,777	0,001*	a-c, b-c
	Yenilikçi Olma	3,78	0,72	3,65	0,81	2,79	1,25	10,232	0,000*	a-c, b-c
	Duygusal Zekâ	4,09	0,64	3,80	0,66	3,62	1,18	2,860	0,162*	

Katılımcıların baba eğitim durumu ile fırsatları görme alt boyutuyla arasında ($F = 9,661$; $p < 0,05$) düzeyinde, kendine güven alt boyutuyla arasında ($F = 4,640$; $p < 0,05$) düzeyinde, duygusal zekâ alt boyutuyla arasında ($F = 6,640$; $p < 0,05$) düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı farklılık elde edilmiştir. Babaları lisans ve lisansüstü mezunu olan çalışanların fırsatları görme, kendine güven ve duygusal zekâ alt boyutu değerleri, babaları ilköğretim, lise ve ön lisans mezunu çalışanların alt boyutu değerlerinden daha düşük olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların anne eğitim durumları ile fırsatları görme alt boyutuyla arasında ($F = 13,180$; $p < 0,05$) düzeyinde, kendine güven alt boyutuyla ($F = 7,777$; $p < 0,05$) düzeyinde, yenilikçi olma alt boyutuyla ($F = 10,232$; $p < 0,05$) düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunduğu tespit edilmiştir. Anneleri lise ve ön lisans mezunu olan çalışanların fırsatları görme, kendine güven ve yenilikçi olma alt boyutu düzeyleri anneleri okuma yazma bilmeyen ve ilköğretim mezunu olan çalışanların düzeylerinden daha düşük olduğu tespit edilmiştir.

Literatürde ise; Yılmaz'ın (2018) sınıf ve sosyal bilgiler öğretmeni adaylarının girişimcilik algısı düzeylerini belirlemeyi amaçladığı çalışmada öğretmen adaylarının anne ve babalarının eğitim düzeyleri ile girişimcilik algıları arasında negatif bir ilişkinin olduğunu tespit etmiştir. Aydın ve Öner'in (2016), sınıf öğretmenliği ve sosyal bilgiler öğretmenliği bölümünde öğrenim gören öğretmen adaylarının anne ve babalarının eğitim durumlarının girişimcilik algıları üzerindeki etkisini incelediği çalışmalarında katılımcıların girişimcilik algıları ile ebeveynlerinin eğitim düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılık bulunmadığını tespit etmişlerdir.

Katılımcıların baba meslek durumuna göre girişimcilik algı düzeyleri Tablo 10 da ayrıntılı olarak verilmiştir. Tablo 10 verilerine göre baba meslek durumları ile risk alma, fırsatları görme, kendine güven, yenilikçi olma ve duygusal zekâ alt boyutlarıyla ($p < 0,05$) düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 10. Katılımcıların baba meslek durumuna göre girişimcilik algı düzeyleri

Madde No	Memur (a) (n=20)		İşçi (b) (n=9)		Esnaf (c) (n=6)		Emekli (d) (n=42)		Çalışmıyor (e) (n=21)		Varyans		Scheffe
	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S	F	p	
Risk alma	3,21	0,83	3,40	0,74	3,39	0,77	3,77	0,58	3,98	0,97	3,316	0,014*	a-d, a-e, c-e
Fırsatları Görme	3,19	0,89	3,69	0,55	3,26	0,58	3,85	0,67	4,04	0,93	4,121	0,004*	a-d, a-e, b-e, c-e, d-e
Kendine Güven	3,50	0,7	3,63	0,41	3,65	0,61	3,94	0,42	4,26	0,68	5,369	0,001*	a-d, a-e
Yenilikçi Olma	3,22	0,89	3,40	0,57	3,25	0,58	3,74	0,70	4,03	1,05	3,394	0,012*	a-d, a-e, c-e
Duygusal Zekâ	3,47	0,84	,94	0,64	3,79	0,76	3,95	0,53	4,23	0,78	3,165	0,017*	a-d, a-e

Katılımcıların baba meslek durumları ile risk alma alt boyutunda ($F = 3,316; p < 0,05$) düzeyinde farklılık olduğu tespit edilmiştir. Babası memur olan katılımcıların risk alma alt boyutu değerleri, babası emekli ve çalışmayan katılımcılardan, babası esnaf olan katılımcıların babası çalışmayan katılımcılara oranla daha düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların baba meslek durumuyla fırsatları görme alt boyutu arasında ($F = 4,121; p < 0,05$) düzeyinde fark tespit edilmiştir. Babası memur olan katılımcıların fırsatları görme alt boyutu değerleri, babaları emekli olan katılımcılara göre, babası çalışmayan katılımcıların fırsatları görme alt boyutu değeri babası memur, işçi, esnaf ve emekli olan katılımcılara daha yüksek düzeyde tespit edilmiştir. Katılımcılar baba meslek durumları ile kendine güven alt boyutları arasında ($F = 5,369; p < 0,05$) düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı fark tespit edilmiştir. Babası memur olan katılımcıların kendine güven alt boyutu değerleri, babası emekli ve çalışmayan katılımcıların değerlerinden daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların baba meslek durumları ile yenilikçi olma alt boyutları arasında ($F = 3,394; p < 0,05$) düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı fark tespit edilmiştir. Babası memur olan katılımcıların yenilikçi olma alt boyutu değerleri, babası emekli olan ve çalışmayan katılımcılardan, babası esnaf olan katılımcıların babası çalışmayan katılımcılardan daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların meslek durumları ile duygusal zekâ alt boyutları arasında ($F = 3,165; p < 0,05$) düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir. Babası memur olan katılımcıların duygusal zekâ alt boyutu değeri babası emekli ve çalışmayan katılımcıların duygusal zekâ alt boyutu değerinden daha düşük olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 11’de katılımcıların anne meslek durumuyla girişimcilik düzeyleri arasındaki ilişki ayrıntılı olarak verilmiştir. Tablo 11 verilerine göre katılımcıların anne meslek durumuyla kendine güven ve duygusal zekâ alt boyutları değerleri arasında ($p < 0,05$) düzeyinde anlamlı farklılığın olduğu, diğer alt boyut değerleri arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılığın bulunmadığı ($p > 0,05$) tespit edilmiştir.

Tablo 11. Katılımcıların anne meslek durumuna göre girişimcilik algı düzeyleri

Madde No	Memur (a) (n=20)	İşçi (b) (n=9)	Çalışmıyor (d) (n=6)	Varyans	Scheffe

	\bar{X}	s	\bar{X}	s	\bar{X}	s	F	p	
Risk alma	2,62	1,29	3,62	0,35	3,68	0,79	2,656	0,075	
Fırsatları Görme	2,76	1,31	3,64	0,47	3,74	0,80	2,146	0,123	
Kendine Güven	2,90	1,57	4,04	1,74	3,90	0,57	4,133	0,019*	a-b, a-c
Yenilikçi Olma	2,94	1,63	3,79	0,75	3,65	0,84	1,656	0,175	
Duygusal Zekâ	2,75	1,73	3,93	0,12	3,94	0,66	4,302	0,016*	a-b, a-c

Katılımcıların anne meslek durumları ile kendine güven alt boyutu arasında ($F = 4,133; p < 0,05$) düzeyinde, duygusal zekâ alt boyutuyla arasında ($F = 4,302; p < 0,05$) düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı fark elde edilmiştir. Anne meslek durumu memur olan katılımcıların kendine güven ve duygusal zeka alt boyut düzeyi anne meslek durumu işçi ve çalışmayan katılımcıların değerlerinden daha düşük olduğu tespit edilmiştir.

Bu bağlamda katılımcıların girişimcilik algıları ile baba meslek durumu değişkenleri arasındaki ilişki incelendiğinde babası çalışmayan katılımcıların ölçeğin tüm alt boyut değerlerinin babaları diğer meslek gruplarında yer alan katılımcıların değerlerine oranla daha yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Memur ve işçi anne babaya sahip olan bireylerin girişimcilik algılarının emekli ya da çalışmayan anne ve babaya sahip bireylere oranla daha düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Memurluk mesleğinin daha az risk taşıması ve memurların düzenli bir gelire sahip olmaları girişimcilik eğilimini azaltabilmektedir. Bu ebeveynlerin çocuklarına girişimcilik konusunda rol model olamamalarının bu bireylerin girişimcilik algılarının düşük düzeyde olmasında etkili olduğu söylenebilir.

Tablo 12’de katılımcıların girişimci yakınları bulunma durumlarının girişimcilik algı düzeylerine etkisi ayrıntılı olarak verilmiştir. Tablo 12 verilerine göre katılımcıların risk alma, fırsatları görme ve kendine güven alt boyutları değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği ($p < 0,05$) diğer alt boyutlarda ise girişimci yakını bulunma değişkenine göre ($p < 0,05$) düzeyinde anlamlı bir fark bulunmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 12. Katılımcıların girişimci yakını durumuna göre girişimcilik algı düzeyleri

Alt Boyut	Evet			Hayır			t	p
	N	\bar{X}	ss	N	\bar{X}	ss		
Risk alma	38	4,07	0,50	60	3,37	0,83	9,204	0,003*
Fırsatları Görme	38	4,14	0,52	60	3,43	0,86	6,106	0,015*
Kendine Güven	38	4,17	0,42	60	3,68	0,65	4,260	0,042*
Yenilikçi Olma	38	4,06	0,64	60	3,36	0,86	0,991	0,322
Duygusal Zekâ	38	4,11	0,56	60	3,77	0,77	2,532	0,115

Tablo 12 verileri incelendiğinde risk alma alt boyutunda ($t = 9,204, p < 0,05$) düzeyinde, fırsatları görme alt boyutunda ($t = 6,106, p < 0,05$) düzeyinde, kendine güven alt boyutunda 4,260 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Girişimci yakınları bulunan katılımcıların fırsatları görme, risk alma ve kendine güven alt boyutlarının düzeyi girişimci yakını bulunmayan katılımcıların düzeylerinden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Girişimci yakınları bulunan bireylerin bu yakınlara rol model olarak almalarının bu sonucun ortaya çıkmasında etkili olduğu söylenebilir.

Tablo 13’de katılımcıların girişimcilik algısı alt boyutları arasındaki korelasyon analizi sonuçları ayrıntılı olarak verilmiştir. Analiz sonucunda katılımcıların girişimcilik alt boyutları arasında pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Tablo 13. Katılımcıların girişimcilik algısı alt boyutları arasındaki ilişkiye yönelik korelasyon analizi

		Duygusal Zekâ	Fırsatları Görme	Kendine Güven	Risk Alma	Yenilikçi Olma
Duygusal Zekâ	R	1				
	P	0				
Fırsatları Görme	R	0,550	1			
	P	0,000	0			
Kendine Güven	R	0,718	0,844	1		
	P	0,000	0,000	0		
Risk Alma	R	0,589	0,878	0,877	1	
	P	0,000	0,000	0,000	0	
Yenilikçi Olma	R	0,643	0,889	0,863	0,873	1
	P	0,000	0,000	0,000	0,000	0

Tablo 13 verilerine göre katılımcıların duygusal zekâ alt boyutu ile fırsatları görme ($r = 0,550$; $p = 0,000 < 0,05$), kendine güven ($r = 0,718$; $p = 0,000 < 0,05$), risk alma ($r = 0,589$; $p = 0,000 < 0,05$) ve yenilikçi olma ($r = 0,643$; $p = 0,000 < 0,05$) alt boyutları arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Katılımcıların fırsatları görme alt boyutu ile kendine güven ($r = 0,844$; $p = 0,000 < 0,05$), risk alma ($r = 0,878$; $p = 0,000 < 0,05$) ve yenilikçi olma ($r = 0,889$; $p = 0,000 < 0,05$) alt boyutları arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Katılımcıların kendine güven alt boyutu ile risk alma ($r = 0,877$; $p = 0,000 < 0,05$), yenilikçi olma ($r = 0,863$; $p = 0,000 < 0,05$) alt boyutları arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmaktadır. Katılımcıların risk alma boyutu ile yenilikçi olma ($r = 0,873$; $p = 0,000 < 0,05$) alt boyutu arasında pozitif yönde anlamlı ilişki tespit edilmiştir.

Katılımcıların girişimcilik alt boyutlarından birine sahip olması diğer alt boyutları da etkileyen bir durumdur. Girişimcilik algısı kombine gelişen ve birbirini tamamlayan bir yapıya sahiptir. Katılımcılarda bu durumun ortaya çıkması girişimcilik alt boyutları ve ilişkisi açısından doğal bir sonuçtur.

Sonuç

Girişimcilik bireyin ve toplumun sosyal-ekonomik alanlarda gelişmesini sağlayan önemli bir olgudur. Girişimcilik özellikle yeni istihdam alanları oluşturma veya mevcut istihdam alanlarında iyileştirmeler yapma özellikleriyle toplumsal refaha önemli katkılar sağlar. Günümüzde bilim ve teknolojiye yaşanan gelişmelerle birlikte giderek zorlaşan rekabet koşulları ve küresel salgının olumsuz etkileri hayatın birçok alanında olduğu gibi özellikle sağlık alanında da girişimciliğin önemini artırmıştır. Sağlık sektöründe kalite, verimlilik ve sistemin işleyişi açısından en önemli rol sağlık çalışanlarındadır. Sağlık çalışanlarının girişimci özelliklerinin artması bu bağlamda daha çok önem kazanmıştır.

Kişilerin girişimcilik algılarını etkileyen önemli unsurlardan biriside sahip oldukları demografik özelliklerdir. Bu çalışmada da sağlık çalışanların demografik özellikleriyle girişimcilik algıları arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada genel olarak aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır;

- Sağlık çalışanlarının girişimcilik algı düzeyleri ve girişimcilik algısı alt boyutlarına katılım düzeyleri yüksektir.

• Sağlık çalışanlarının girişimcilik algıları cinsiyete göre farklılık göstermekte, erkek sağlık çalışanlarının girişimcilik algı düzeyleri ve girişimcilik algısı alt boyutlarına katılım düzeyleri kadın çalışanlara oranla daha yüksektir.

• Genç yaş grubunda yer alan sağlık çalışanlarının girişimcilik algısı ve yenilikçi olma ve fırsatları görme alt boyutlarına katılım düzeyleri ileri yaş grubunda yer alan çalışanlara oranla daha düşüktür.

• Sağlık çalışanlarının medeni durumları girişimcilik algıları üzerinde belirgin bir farklılık oluşturmamaktadır ancak evli çalışanların girişimcilik algıları bekâr çalışanlara oranla daha yüksektir.

• Sağlık çalışanlarının hizmet süreleri girişimcilik algıları üzerinde belirgin bir farklılık oluşturmamaktadır.

• Öğrenim düzeyi, sağlık çalışanlarının girişimcilik algıları üzerinde belirgin bir farkın çıkmasında etkili olmamıştır ancak düşük öğrenim düzeyine sahip sağlık çalışanlarının girişimcilik algıları ve girişimcilik algısı ölçeği alt boyutlarına katılım düzeyleri yükseköğrenim düzeyine sahip sağlık çalışanlarına oranla daha yüksek düzeydedir.

• Farklı pozisyonlarda hizmet veren sağlık çalışanlarının girişimcilik algılarının benzer düzeydedir ancak hemşireler fırsatları görme alt boyutuna hekimlere oranla daha yüksek düzeyde katılım göstermişlerdir.

• Sağlık çalışanlarının ebeveynlerinin öğrenim düzeyleri, çalışanların girişimcilik algılarını etkilemektedir. Yükseköğrenim düzeyine sahip ebeveynlere sahip olan sağlık çalışanlarının girişimcilik algıları düşük öğrenim düzeyine sahip ebeveynlere sahip olan sağlık çalışanlarına oranla daha düşüktür.

• Sağlık çalışanlarının girişimcilik algıları ebeveynlerinin mesleklerine göre farklılık göstermektedir. Annesi ev hanımı ve babası esnaf olan sağlık çalışanlarının girişimcilik algıları diğer meslek grubu ebeveynlere sahip sağlık çalışanlarına oranla daha yüksektir.

• Sağlık çalışanlarının girişimci yakınlarının bulunma durumu, girişimcilik algılarını etkilemektedir. Girişimci yakını bulunan sağlık çalışanlarının girişimcilik algıları girişimci yakını bulunmayan çalışanlara oranla daha yüksektir.

Çalışma sonucu elde edilen verilere dayanarak sağlık çalışanlarının girişimciliğine yönelik öneriler şu şekildedir;

• Sağlık çalışanlarının girişimcilik eğilimleri ve algılarının ölçülmesi çalışanların girişimciliğini artıracak uygulamaların yönlendirilmesi açısından önemlidir. Bu nedenle sağlık çalışanlarının girişimcilik algılarının tespitine yönelik çalışmalar ulusal düzeyde desteklenmelidir.

• Sağlık çalışanlarına yönelik ulusal ve bölgesel düzeyde hizmet içi girişimcilik eğitimleri ve seminerler düzenlenmelidir. Sağlık çalışanlarının girişimcilik duyguları desteklenerek açığa çıkarılmalı ve uygulama etkisi artırılmalıdır.

• Sağlık kuruluşlarında özellikle genç çalışanlara yönelik girişimci fikir kulüpleri ve AR-GE birimleri oluşturulmalı sağlık girişimciliği teşvik edilmelidir.

• Sağlık personelinin yetiştirildiği yükseköğretim kurumlarının müfredatında girişimcilik derslerinin olması sağlanmalıdır.

• Ulusal boyutta sağlık çalışanlarına yönelik girişimcilik yarışmaları düzenlenmeli, ödüllendirilmeli ve çalışanlar girişimci üretime yönelik teşvik edilmelidir.

Sonuç olarak girişimciliğin giderek artan önemi sağlık sektörü açısından da önemlidir. Özellikle sağlık sisteminde hizmet kalitesinin ve çalışan verimliliğinin artırılması girişimcilik ile mümkündür. Unutulmaması gereken konu mevcut durumu ve sistemleri yorumlayarak eleştirmek

kolaydır önemli olan ve asıl sorun onu değiştirebilecek düşünceyi üretmektir. Girişimcilik bu değişimin kilidini açacak anahtardır.

Kaynakça

- Abu Bakar, A.S. (2018). Influencing students perceptions of entrepreneurship: Role of university and family. *Universiti Utara Malaysia School of Economics, Finance and Banking (SEFB)*, 1(1), 1-14.
- Arslan H., ve Şener D. (2012). Hemşirelikte Yeni ve Önemli Bir Kavram: Girişimcilik, İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi, Cilt 20, Sayı 2, Sayfa 140-145
- Ateş, B. (2018). Girişimcilik algısının ve kişilik özelliklerinin farklı disiplinler açısından irdelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Avşar, M. (2007). Yükseköğretimde öğrencilerin girişimcilik eğilimlerinin araştırılması Çukurova Üniversitesinde bir uygulama. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Audretsch, D.B. (2007). *The Entrepreneurial Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Aydın, E., Öner, G. (2016). Sosyal bilgiler ve sınıf öğretmeni adaylarının girişimcilik düzeylerinin incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, 34-49.
- Baş, E. (2019). Üniversiteli gençlerin girişimcilik algıları ve yönelimi: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi örneği. Yüksek Lisans Tezi. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Baş T. (2008). Anket. 5. Baskı, Ankara, Seçkin Yayınevi
- Blake, B., Mestry, R. (2014). The changing dimensions of the finances on urban schools: An entrepreneurial approach for principals, *Education as Change*, 18(1), 163-178.
- Bozkurt, Ö.Ç. (2011). Dünyada ve Türkiye’de girişimcilik eğitimi: başarılı girişimciler ve öğretim üyelerinden öneriler. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Büyüköztürk Ş. (2002). Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi. Sayı 32. Sayfa 470-483.
- Cansız, E. (2007). Üniversite öğrencilerinin girişimcilik özelliklerinin belirlenmesi: Süleyman Demirel üniversitesi öğrencileri üzerine bir çalışma. Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Dolu, Ç, Temucin, E., Özkan H. (2016). Hemşirelik Öğrencilerinin Girişimcilik Düzeyleri ile Bazı İlişkili Faktörlerin Değerlendirmesi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*. Cilt 11 Sayı 2 Sayfa 294:315
- Erbir M. ve Yılmaz A. (2019). Sağlık Sektörü Çalışanlarının İç Girişimcilik Düzeyleri. *Ekonomi, Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 5 Sayı 2 Sayfa 110-130
- Eyal, O. (2014). Caught in the net: the network-entrepreneurship connection in public schools. *International Journal of Educational Management*, 22(5), 386-398.
- Field, A. (2000). *Discovering Statistics using SPSS for Windows*. London, Thousand Oaks, Sage Publications, New Delhi.
- Hörnqvist, M.L., Leffler, E. (2014). Fostering an entrepreneurial attitude – challenging in principal leadership. *Education Training*, 56(6), 551-561.
- Kılavuz F. ve Aydın A. (2020). Hemşirelik Öğrencilerinin Bireysel Girişimcilik Algıları ve Yaşam Boyu Öğrenme Eğilimleri Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi, *Hacettepe Fakültesi Hemşirelik Uygulamaları Dergisi*, Cilt 7 Sayı 3 Sayfa 240-248
- Kılıç, R., Keklik, B., Çalış, N. (2012). Üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimleri üzerine bir araştırma: Bandırma İİBF işletme bölümü örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 423-435.
- Koçyiğit, E. (2013). Üniversite öğrencilerinin girişimcilik özelliklerinin belirlenmesi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Lenka, S., Oldrich, H., Jaroslav, B., Jiri, M. (2014). Perception of Small and Medium Entrepreneurship in the Czech Republic. *Journal of Competitiveness*, 6(4), 41-49.
- Özdemir, P. (2016). Girişimci üniversiteler ve Türkiye’de girişimcilik eğitimi. Doktora Tezi, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Pihie, Z.A.L., Asimiran, S., Bagheri, A. (2014). Entrepreneurial leadership practices and school innovativeness. *South African Journal of Education*, 34(1), 1-11.

Ruskovaara, E., Pihkala, T. (2015). Entrepreneurship education in schools: empirical evidence on the teacher's role. *The Journal of Educational Research*, 108(3), 236- 249.

Sart, G. (2014). The new leadership model of university management for innovation and entrepreneurship. *Eurasian Journal of Educational Research*, 57, 73-90.

Shinnar, R.S., Giacomini, O., Janssen F. (2012). Entrepreneurial perceptions and intentions: The role of gender and culture. *Entrepreneurship: Theory and Practice*. 2, 465-493.

Soysal, A., Kolca, D. (2016). Sağlık kurumlarında çalışan hemşirelerin demografik özelliklerinin iç girişimcilik eğilimleri üzerine farklılıklarının incelenmesi: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sağlık ve Uygulama Araştırma Hastanesi örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 227-252.

Sönmez, A., Toksoy, A. (2013). KOSGEB girişimcilik programı ve uygulamalı girişimcilik eğitimleri alan kişiler üzerinde bir araştırma. M. Marangoz, K. Karaoğlu, S. Tezören ve Ü. Manat (Ed.), *Uluslararası Girişimcilik ve Kariyer Sempozyumu*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 336-337.

Uysal, M. (2010). Hemşirelerin kişilik özellikleri ile karar stratejilerinin ilişkisi, Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Yılmaz, E., Sünbül, A.M. (2009). Üniversite öğrencilerine yönelik girişimcilik ölçeğinin geliştirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 21, 196-203.

Yılmaz, S. (2018). Girişimcilik ile bireysel sosyal sorumluluk arasındaki ilişkiyi incelemeye yönelik ampirik bir çalışma. Yüksek Lisans Tezi. Gebze Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 261-276, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 11.11.2020 Kabul Tarihi: 25.12.2020

SOSYAL MEDYA YÖNETİCİLİĞİ VE YÖNETİMİNİN MARKA İMAJI ÜZERİNE ETKİSİ; MARMARA BÖLGESİNDE FAALİYET GÖSTEREN İŞLETMELERDE BİR ARAŞTIRMA

Social Media Management and Its Effect on Brand Image; A Research in Businesses Operating in the Marmara Region

Mesut KASAP¹

ÖZ

Bu araştırmanın amacı sosyal medya yöneticiliği ve yönetiminin marka imajı üzerine etkisini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda araştırmada nicel araştırma modellerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemini, araştırma evreninden basit seçkisiz örnekleme yöntemiyle seçilen 312 kişi oluşturmaktadır. Araştırmada Sosyal Medya Yöneticiliği ve Marka İmajı ölçeği kullanılmıştır. Araştırmada tanımlayıcı istatistik analizleri, Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) analizi ve korelasyon analizi kullanılmıştır. Araştırmada anlamlılık değerlerini ve etkileri belirlemek amacıyla bootstrapping analizi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda araştırmanın ana hipotezi olan sosyal medya yöneticiliğinin ve yönetiminin marka imajı üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca sosyal medya yöneticiliği ve yönetiminin alt boyutları olan sosyal medyada ortaya çıkan sorun yönetiminin gücü, sosyal medya personeli yönetimi, sosyal medya politikaları, işletmenin sosyal medya platformlarının yönetim politikaları, sosyal medya yönetiminde destekleyici roller ile marka imajı arasında bir ilişkinin olduğu araştırma sonuçlarından anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Medya Yöneticiliği, Marka İmajı, Sosyal Medya Yönetimi, Stratejik Planlama.

ABSTRACT

The purpose of this research is to determine the effect of social media management and management on brand image. For this purpose, relational scanning model, one of the quantitative research models, was used in the study. The sample of the study consists of 312 people who were selected from the research population by simple random sampling method. Social Media Management and Brand Image scale used in the research was used. Descriptive statistical analysis, Structural Equation Model (SEM) analysis and correlation analysis were used in the study. Bootstrapping analysis was used to determine significance values and effects in the study. As a result of the research, it was revealed that social media management and management, which is the main hypothesis of the research, has a positive effect on the brand image. In addition, it was understood from the results of the research that there is a relationship between the power of problem management in social media, which are the sub-dimensions of social media management and management, social media personnel management, social media policies, management policies of social media platforms, supportive roles in social media management and brand image.

Keywords: Social Media Management, Brand Image, Social Media Management, Strategic Planning.

¹ Dr. Öğr. Görevlisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, e-posta: mesutkasap25@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0151-3284>

Giriş

Gelişim ve iletişimin çok hızlı olduğu günümüz dünyasında, örgütlerin bu değişimlere ayak uydurması, onların hayatta kalması veya sürdürülebilir rekabet üstünlüğünü elde etmesini sağlayan en önemli faktör, sosyal medya platformlarının etkin bir şekilde kullanılmasıdır. İşte bu noktada iletişim ağının küreselleştiği ve çok büyük bir etki alanı olduğu gerçeğinden hareketle stratejik planlamalar yapan işletmelerin rakiplerine oranla kaynaklarını daha verimli kullandığı görülmektedir. Özellikle günümüz örgütlerinde planlamalar yapılırken bütün paydaşların fikrine başvurulması kaçınılmaz bir durum olmaktadır. İletişim ağının önemini vurgulayan bu planlamalarda yeni medya denilen bir olgu işletme yönetimi literatürüne girmiştir. Yeni medya diğer ismiyle sosyal medya işletmelerin kurumsallaşmasını sağlayan, bilinirliğini artıran, satış oranlarında artış sağlayan ve benzeri şekillerde fazlaca katkı sunduğu görülmüştür. Sosyal medya, İnternet tabanlı iletişimi etkileşimli bir diyalog platformuna dönüştüren iletişim teknolojileridir. Sosyal medya platformları; Instagram, Facebook, LinkedIn, Twitter, ve YouTube, Web 2.0'ın bir sonucu olarak vardır (Kaplan ve Haenlein, 2010). Web 2.0'ın doğal değeri, fazlaca kullanımından dolayı artmaktadır. Bir sosyal medya platformu olan Facebook veya YouTube'un ne kadar çok kullanıcısı varsa, o platformun kullananları için o kadar yararlı hale gelmektedir (Karlgaard, 2005). Web 2.0, Web 1.0'da olduğu gibi geliştiricilerden çok, kullanıcıları arasındaki iş birliği ve katılımı ilgilidir. Bu noktada sosyal medya platformlarının etkisini görerek fırsatları değerlendiren işletmeler, avantajlı duruma geçmektedir. Çünkü işletmenin fiziksel olarak varlık göstermesinin maliyetlerini ortadan kaldırarak dünyanın her yerine çevrim içi bir etkileşim sağlamak bütün işletmelerin arzulanacağı durumdur. Bu durumu işletmelere sağlayan sosyal medya platformlarının, uzman kişilerce yani 'Sosyal medya Yöneticisi' olan teknik bilgisi ve kabiliyeti yüksek kişiler tarafından yönetilmesi, bu platformların verimliliğini arttıracaktır.

İşletme yönetiminden sorumlu kişilerin bu platformların yönetimini teknik bilgi seviyesi yüksek bireylere vermesi, işletme performansına da katkı sağlayacaktır. Ayrıca sosyal medya stratejisinin başarısı; teknolojiler, platformlar, sosyal katılımlar veya müşteri memnuniyeti açısından değerlendirilmektedir. Bu verilerin kullanılabilir olması için analizler çok önemli bir rol oynamaktadır. Sosyal medya, doğası gereği analitik karar verebilme için ideal bir ortam sunar. Sosyal medya yönetimi analitiği, gerçeklere dayalı karar vermeyi kolaylaştıran kapsamlı bir yöntemdir. Sosyal medya veri analizi, verilerin yönetiminin belirli stratejilerin sonuçlarını değerlendirmek için kullandığı gösterge tablolarına, grafiklere ve ölçüm raporlarına dönüştürülmesini içermektedir. Bununla birlikte araştırmacıların son yıllarda üzerinde birçok çalışma yaptığı sosyal medya yöneticiliği konusu oldukça gündemde olan bir konudur. Ayrıca işletmelerde marka imajı geliştirmek ve sürdürmek veya marka bilinirliği oluşturmak çok sayıda etkinlik gerektirir.

İşletmenin marka imajı, değer yarattığı için önemlidir. Bir markanın itibarı soyuttur ve rakipler tarafından kopyalanmasını zorlaştırır, böylece ona sahip olan işletme için taklit edilemez bir rekabet avantajı sağlar. Sosyal medya yönetimi, markanın sosyal medya platformlarında gelişebilecek itibarına yönelik risklerin izlenmesini, tanımlanmasını ve azaltılmasını gerektirir. Markanın imajı, tavsiyelerde bulunarak ve müşterilerin doğru kaynakları sosyal ağlar aracılığıyla hızlıca bulmalarına yardımcı olarak sürdürülmektedir. Bu yönlendirici blogların resmi olarak firmalarla bağlantılı olmaması gerekir. Fakat işletmenin blogdaki varlığı, markanın sosyal medya platformlarında hakkında söylenenleri izlediğini de göstermektedir (Roberts ve Dowling, 2002). Son yıllarda sosyal medya platformları yardımıyla marka imajı yönetiminin önemi özellikle anlaşılmıştır (Tozzi, 2011; Tozzi, 2008).

Sosyal Medya Yöneticiliği

Sosyal medya yöneticiliği, işletmenin örgütsel hedeflerini gerçekleştirmek için Web 2.0 platformlarını kullanmanın işbirliğine dayalı bir sürecidir. Bu sürecin en etkili bir şekilde devam ettirilmesi için yaratıcılık gerekmektedir. Yaratıcılık, iyileştirme ve yenilik yoluyla değer katma yeteneğidir (Dobbins ve Pettman, 1997). Bilgiyi paylaşarak, öğrenerek ve departmanlar arasında fikir birliği oluşturarak paylaşılan kurumsal hedefleri gerçekleştirmek, sosyal medya yönetimi yetkinliğidir. Sosyal medya yönetimi, çok özel bir beceridir. Çok çeşitli disiplinlerden yararlanır. Bunların bazıları; iletişim, gazetecilik, pazarlama, halkla ilişkiler, bilgi sistemleri ve stratejik yönetimdir. Sosyal medya yöneticilerinin, kurumsal ortamda ağ yöneticisi ve web yöneticisi kadar her yerde bulunması sadece zamanla alakalı bir durumdur. İşletme müfredatına özellikle sosyal medya yönetimi dersinin tamamı değilse de en azından bir bölüm eklemenin ve yeni nesil Web 2.0'a hazır yöneticileri üretmenin zamanı geldiği düşünülmektedir. Bununla beraber iyileştirilmiş olarak kabul edilen şey, her zaman bakanın gözünde olmayabilir, benzer şekilde, bir değer eki olarak sayılan şeyler çeşitli şekillerde tanımlanabilir. Sosyal medya yönetiminde yaratıcılık, çok boyutlu yetkinlikleri içermektedir. Eğlenceli, zekice ve alakalı içeriğin nasıl oluşturulacağını ve dağıtılacağını bilmek, bunun bir yönüdür. Yaratıcılık, organizasyonu olumsuz bir şekilde tasvir eden bloglara yaratıcı bir şekilde olumlu yanıt vermektir. Örgütsel hedeflere hitap eden benzersiz stratejiler geliştirmek, kesinlikle yüksek derecede yaratıcılık gerektirir. Yaratıcılık, yönetim için okumaya davet eden analitik raporların hazırlanmasında bile rol oynar. Sosyal medyanın erdemleri konusunda başkalarıyla işbirliği yaparken ve katılımı sürdürürken yaratıcılık gereklidir (Montalvo, 2011).

Sosyal medya yöneticiliği için işbirliği de gereklidir. Bu işbirliği süreci, Web 2.0 ve sosyal medya kullanıcılarının işbirliğine dayanmaktadır. İşbirliğine dayalı etkileşimler, hukuk departmanı ile sosyal medya etkileşimi için kurallar oluşturmaktan uluslararası pazarlama ekiplerine danışmaya ve pazarlarında sosyal medyadan nasıl yararlanılacağını belirlemeye kadar değişebilir. İşbirlikçi sosyal medya yönetimi, sosyal medyanın erdemleri konusunda hem iç hem de dış paydaşlar için bir dereceye kadar koçluk gerektirir ve sosyal medya “yayım yapan” olarak hizmet verir. Sosyal medya yönetimi işbirliği, dışarıdan halkla ilişkiler ajansları ile içerik geliştirirken organizasyonel sınırların ötesine bile uzanır.

Sosyal medya yöneticiliği özellikle 6 Şubat 2011'de Super Bowl XLV'nin reklamlarında ifade edilmeye başlanmıştır (Steinberg ve Schultz, 2011). 2011 yılında, dünyanın en büyük istihdam sitelerinden biri olan Monster.com'da sosyal medya yöneticiliği için yapılan bir internet araştırmasında (Clifford, 2009), binden fazla eşleşme olduğu görülmüştür. Özellikle son zamanlarda, teknoloji sektöründe sosyal medya yöneticiliği istihdamının oldukça fazla olduğu görülmektedir (Jon, 2011). Sosyal medya yöneticiliğindeki işe alım oranlarındaki artış, teknoloji sektörünün çok ötesine geçmektedir. Birçok işletme (Kronos, 2011; Philips, 2011; Pitney Bowes, 2011; The Princeton Review, 2011; TD-Ameritrade, 2011 ve Waste Management, 2011) sosyal medya yöneticisi aramaktadır. Bahsedilen işletmelerle burada sayılmayan yüzlerce işletme, sosyal medya yöneticiliğinin iş stratejilerindeki etkisini anlamışlardır. İşletmeler açısından büyük bir avantaj sağlama ihtimali olan bu yeni olgu için temel soru şudur; uluslararası işletmelerin sosyal medya yöneticileri, yeni gelişen bu durum için gerekli teknik beceri ve uzmanlığı nerede edinecektir? Sosyal medya yöneticiliği becerilerine ve uzmanlığına olan talep, yüksek öğretim için sosyal medya yönetiminin temel yetkinliklerini düzenleyen ve Web 2.0'a hazır bir yönetici üreten bir müfredat geliştirme fırsatı doğurmuştur (Montalvo, 2011). Ayrıca sosyal medya yöneticiliğinin sosyal medya politikaları, sosyal medyada ortaya çıkan sorun yönetiminin gücü, sosyal medya personeli yönetimi, işletmenin sosyal medya platformları yönetim politikaları ve sosyal medya yönetiminde destekleyici roller olmak üzere altı boyutu bulunmaktadır (Neill ve Moody, 2015).

Sosyal Medya Yöneticiliği ve Marka İmajı

Super Bowl XLV reklamları, sosyal medyada marka imajı oluşturmanın en iyi örneklerinden biridir. Marka imajını geliştirmenin yanı sıra, bir markanın itibarını korumada sosyal medya platformlarının etkisi çok büyüktür. Chrysler, (2011) ve Kronos'un (2011) belirttiği gibi, bir markanın itibarını sürdürmek, bütün çalışanların sanki itibarı ona bağlıymış gibi markanın gözleri ve kulakları gibi davranmalarıyla doğrudan ilişkilidir. Sosyal medya yönetimi, marka farkındalığını artırmak ve marka itibarını sürdürmek gibi organizasyonel hedeflere ulaşmak için stratejik eylem planlarının geliştirilmesini gerektirir. Kuruluşun sosyal medyadan etkilenen köşeleri görme ve gelecekteki ihtiyaçları ve eğilimleri tahmin etme konusundaki stratejik yeteneği, Web 2.0 çağındaki hayatta kalması ve büyümesi için çok önemlidir. Strateji geliştirme, kuruluşun dahili güçlü ve zayıf yönlerinin yanı sıra, bir SWOT analizi olarak bilinen dış fırsat ve tehditlerini değerlendirerek başlatılır (Rizzo ve Kim, 2005). Kuruluşun, sosyal medya izlemesinden elde ettiği öngörülerini ile pazarlama ve halkla ilişkiler departmanının sunduğu veriler, işletmenin güçlü ve zayıf yönlerini gösterebilir. İş biriminin, endüstrinin nereye gittiği veya trend belirleme konusunda bir fikir veren öngörülerini arayabilme yeteneği, güçlü veya zayıf olmasının başka bir örneğidir. İşletme normlarının firmanın sosyal medyaya katılımını nasıl etkilediğinin anlaşılma derecesi harici bir fırsat veya tehdit örneğidir. Kuruluşun belirli bir coğrafi bölgeden Web 2.0 araçlarında akıcı bir işgücünü çekme ve elde tutma yeteneği, dikkate alınması gereken başka bir dış fırsat veya tehdittir. Sosyal medya yönetimi stratejisi gelişimi, sosyal medyaya vurgu yaparak bir SWOT analizi yapmayı kapsar (Montalvo, 2011).

İşletmelerde marka imajı geliştirmek ve sürdürmek veya marka bilinirliği oluşturmak çok sayıda yetkinlik gerektirir. Sosyal medya yönetimi, yüksek derecede yaratıcılık ve işbirliği gerektiren verilerin analitiğine dayanan strateji geliştirme kabiliyeti gerektirir. Çeşitli araştırmalarda ortaya çıkan daha iyi sosyal medya yönetimi iş tanımlarından bazıları istihdam web sitelerinden ortaya çıkmıştır. İstihdam web siteleri, 2011 baharında kendi sosyal medya yöneticilerini işe almışlardır (Monster, 2011). Monster'ın (2011) "iyilik yaparak iyi yapmak, yargılamak ve sosyal medyanın vahşi batısına sorumluluk duygusu getirmek" sözü, sosyal medya yönetimi alanının yeniliğini tanımlamaktadır. "Sosyal medyanın vahşi batısı", sosyal medya yönetiminin en iyi uygulamalarının ve temel yetkinliklerinin daha iyi anlaşılması ihtiyacını yansıtmaktadır. Sosyal medya yönetiminin kolayca etkilediği alanlardan biri de marka imajıdır (Montalvo, 2011). Marka imajı, tüketicilerin bir markanın varlığıyla ilgili bilgisidir veya genel olarak markayı bilen tüketicilerin oranıdır. Yüksek derecede marka bilinirliği, rakipler tarafından taklit edilme zorluğu ve farklı ürün ve pazarlarda kullanılma kabiliyeti nedeniyle sürdürülebilir rekabet avantajı sağlamaktadır. Sosyal medya aracılığıyla marka bilinirliği geliştirmek için, sosyal medya platformlarında sürekli bir şekilde işletmenin sponsorlu reklamlarının yapılması gerekmektedir. Markanın görünürlüğünü artıran platformlara düzenli olarak içerik sağlamak için organizasyonel tweetleme ve bloglama gereklidir (Karlgaard, 2005).

İşletmenin marka imajı değer yarattığı için önemlidir. Bir markanın itibarı soyuttur ve rakipler tarafından kopyalanmasını zorlaştırır, böylece ona sahip olan işletme için taklit edilemez bir rekabet avantajı sağlar. Sosyal medya yönetimi, markanın sosyal medya platformlarında gelişebilecek itibarına yönelik risklerin izlenmesini, tanımlanmasını ve azaltılmasını gerektirir. Markanın imajı, tavsiyelerde bulunarak ve müşterilerin doğru kaynakları sosyal ağlar aracılığıyla hızlıca bulmalarına yardımcı olarak sürdürülmektedir. Bu blogların resmi olarak firmalarla bağlantılı olmaması gerekir. Fakat işletmenin blogdaki varlığı, markanın sosyal medya platformlarında hakkında söylenenleri izlediğini de göstermektedir Roberts ve Dowling'e (2002). Son yıllarda sosyal medya platformları yardımıyla marka imajı yönetiminin önemi özellikle anlaşılmıştır (Tozzi, 2011; Tozzi, 2008).

Yöntem

Araştırma bulgularının analizlerde nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmanın Modeli

Araştırmada sosyal medya yöneticiliği ve yönetiminin marka imajı ile ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda araştırmada nicel araştırma modellerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. İlişkisel tarama modelinde birden fazla değişken arasındaki ilişki tespit edilir (Karasar, 2011).

Araştırma Hipotezleri

H1; sosyal medya yöneticiliğinin ve yönetiminin marka imajı üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

H1a; sosyal medya yöneticiliğinin ve yönetiminin alt boyutu olan sosyal medya politikalarının marka imajı üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

H1b; Sosyal medya yöneticiliğinin ve yönetiminin alt boyutu olan sosyal medyada ortaya çıkan sorun yönetiminin gücünün marka imajı üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

H1c; Sosyal medya yöneticiliğinin ve yönetiminin alt boyutu olan sosyal medya personeli yönetiminin marka imajı üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

H1d; Sosyal medya yöneticiliğinin ve yönetiminin alt boyutu olan işletmenin sosyal medya platformlarının yönetim politikalarının marka imajı üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

H1e; Sosyal medya yöneticiliğinin ve yönetiminin alt boyutu olan sosyal medya yönetiminde destekleyici rollerin marka imajı üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Marmara bölgesindeki sanayi işletmeleri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise İzmit ilindeki 10 yıldan fazla süredir faaliyet gösteren sanayi işletmelerinden basit seçkisiz örnekleme yöntemiyle seçilen 312 kişi oluşturmaktadır.

Tablo 1

Araştırmaya Katılanların Cinsiyetleri ile İlgili Tanımlayıcı İstatistik Analizleri

Cinsiyet	f	%
Kadın	137	43.9
Erkek	175	56.1

Tablo 1 incelendiğinde araştırmaya katılan sanayi işletmeleri çalışanlarının %37.9'unun kadın, %62.1'inin erkek olduğu görülmektedir.

Tablo 2

Araştırmaya Katılanların Mesleki Kıdemleriyle İlgili Tanımlayıcı İstatistik Analizleri

Mesleki Kıdem	f	%
1-5	53	17,0
6-10	84	26,9
11-15	66	21,2
16-20	80	25,6
21 ve üzeri	29	9,3

Tablo 2 incelendiğinde araştırmaya katılan çalışanların %17'sinin 1-5 yıl arası, %26.9'unun 6-10 yıl arası, %21.2'sinin 11-15 yıl arası, %25.6'sının 16-20 yıl arası, %9.3'ünün ise 21 ve üzeri yıl kıdeme sahip olduğu görülmektedir.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada kullanılan Sosyal Medya Yöneticiliği ölçeği Neil ve Moody (2015) tarafından geliştirilmiş olup araştırmacı tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Araştırmacı, öncelikle ölçeği alan uzmanlarının görüşünü dikkate alarak Türkçe'ye çevirmiş, sonra tekrardan İngilizce'ye çevirerek dil geçerliğine uygun çevrilmesini sağlamıştır. Araştırmacı tarafından geçerlik ve güvenilirlik analizleri yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda [Kaiser-Meyer-Olkin (KMO=.92), Bartlett testi ($\chi^2=984.850$; $sd=312$ ($p=.000$))] ölçeğin yapı geçerliğinin uygun olduğu görülmüştür. Ölçeğin, toplam varyansın 60.53'ünü açıkladığı; Cronbach alfa değerinin ise 0.89 olduğu görülmüştür. Bu analizler dikkate alındığında ölçeğin geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu görülmektedir.

Araştırmada Göksu (2006) tarafından geliştirilen Kurtulan (2018) tarafından boyutlandırılan "Marka İmajı" ölçeği kullanılmıştır. Araştırmada ölçekte yer alan İşletme Marka İmajı boyutu dikkate alınmıştır. Araştırmacı tarafından yapılan analizler sonucunda [Kaiser-Meyer-Olkin (KMO=.89), Bartlett testi ($\chi^2=2233.976$; $sd=312$ ($p=.000$))] ölçeğin yapı geçerliğinin uygun olduğu görülmüştür. Ölçek, toplam varyansın 61.75'ini açıklamaktadır. Yapılan analizlerde ölçeğin Cronbach alfa değerinin ise 0.94 olduğu görülmüştür. Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere ölçek, geçerli ve güvenilir bir ölçektir.

Verilerin Analizi

Araştırmada tanımlayıcı istatistik analizleri, Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) analizi ve korelasyon analizi kullanılmıştır. Araştırmada veri analizine başlamadan önce verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla ölçeğin basıklık ve çarpıklık değerlerine bakılmıştır. Araştırmada anlamlılık değerlerini ve etkileri belirlemek amacıyla bootstrapping analizi kullanılmıştır.

Etik Kurulu İzni

Araştırma için Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma Etik Kurulu 08.10.2020 tarih, 03 numaralı toplantısında (Başvuru Protokol Numarası: 2020/87) araştırmanın bilimsel etik kurallara uygun olduğu kararı verilmiştir.

Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde araştırmadan elde edilen bulgular analiz edilmiştir.

Tablo 3

Sosyal Medya Politikaları Boyutuna Ait Tanımlayıcı İstatistik Analizleri

Maddeler	\bar{x}	ss
Sosyal medya politikalarımız, işletmemizin kültürüyle uyumludur.	4,46	,5061
İşletmemiz düzenli olarak sosyal medya platformlarımızı yeniden ziyaret eder	4,49	,5007
Gerekli değişiklikler için sosyal medya politikamız vardır.	4,50	,5007
İşletmemiz sosyal medya politikalarımızı çalışanlarımıza etkin bir şekilde iletir.	4,50	,5071

Tablo 3 incelendiğinde araştırmaya katılan sanayi işletmeleri çalışanları, sosyal medya politikalarının işletmenin kültürüyle uyumlu olduğunu, işletmelerin sosyal medya platformlarını ziyaret ettiğini, sosyal medya politikaları olduğunu, işletmenin sosyal medya politikalarını çalışanlarına etkin bir şekilde iletildiğini belirtmektedir.

Tablo 4

Sosyal Medyada Ortaya Çıkan Sorun Yönetiminin Gücü Boyutuna Ait Tanımlayıcı İstatistik Analizleri

Maddeler	\bar{x}	ss
İşletmemizin sosyal medya aracılığıyla ortaya çıkan olumsuzluklara cevap vermek için etkili bir planı vardır.	4,45	,498
Çalışanlarımız, sosyal medya aracılığıyla ortaya çıkan olumsuz durumlara yanıt vermek için uygun prosedürler konusunda iyi eğitilmiştir.	4,48	,506

Tablo 4 incelendiğinde araştırmaya katılan sanayi işletmeleri çalışanları, çalıştıkları işletmenin sosyal medya aracılığıyla ortaya çıkan olumsuzluklara cevap vermek için etkili bir planı olduğunu, sosyal medya aracılığıyla ortaya çıkan olumsuz durumlara yanıt vermek için uygun prosedürler konusunda iyi eğitildiğini ifade etmektedirler.

Tablo 5

Sosyal Medya Personeli Yönetimi Boyutuna Ait Tanımlayıcı İstatistik Analizleri

Maddeler	\bar{x}	ss
İşletmemizde etkin sosyal medya yöneticiliği için yeni çalışanlar işe alınır	4,45	,499
İşletmemizde etkin sosyal medya yöneticiliği için her bir sosyal medya platformuna ayrı kişiler istihdam edilir.	4,45	,498
İşletmemizde etkin sosyal medya yöneticiliği için potansiyel çalışan taraması yapılır ve işletmeye kazandırılır	4,48	,506
Sosyal medya yöneticiliği olarak işletme çalışmak için çekici bir yer olarak gösterilir	4,50	,500

Tablo 5 incelendiğinde araştırmaya katılan sanayi işletmeleri çalışanları, işletmede etkin sosyal medya yöneticiliği için yeni çalışanların işe alındığını, sosyal medya yöneticiliği için her bir sosyal medya platformuna ayrı kişiler istihdam edildiğini, etkin sosyal medya yöneticiliği için potansiyel çalışan taraması yapıldığını, sosyal medya yöneticiliğinin işletme için çekici bir yer olduğunu belirtmişlerdir.

Tablo 6

İşletmenin Sosyal medya Platformlarının Yönetim Politikaları Boyutuna Ait Tanımlayıcı İstatistik Analizleri

Maddeler	\bar{x}	ss
Sosyal medya kullanımı konusunda çalışanlar için referanslar veya onaylar sağlanır	4,48	,507
Çalışanların işyerinde sosyal medyayı doğru kullanmaları sağlanır	4,50	,500
Çalışanlar sosyal medyada arkadaşlıkları konusunda bilgilendirilir	4,44	,497
Çalışanlar sosyal medya retweetleri konusunda bilgilendirilir	4,45	,498
Çeşitli konum bildiren sosyal medya araçlarının kullanımı konusunda çalışanlar bilgilendirilir.	4,46	,505
Sosyal medyada şeffaflık gibi etik ilkeler konusunda çalışanlar bilgilendirilir	4,50	,500
Sosyal medyanın iş dışında kullanılması konusunda çalışanlar bilgilendirilir	4,49	,507

Tablo 6 incelendiğinde araştırmaya katılan sanayi işletmeleri çalışanları, sosyal medya kullanımı konusunda çalışanlar için referanslarının alındığını, çalışanların işyerinde sosyal medyayı doğru kullanmaları sağlandığını; çalışanların sosyal medyada arkadaşlıkları, retweetleri, sosyal medyada şeffaflık gibi etik ilkeler, sosyal medyanın iş dışında kullanılması, çeşitli konum bildiren sosyal medya araçlarının kullanımı konusunda bilgilendirildiklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 7

Sosyal Medya Yönetiminde Destekleyici Roller Boyutuna Ait Tanımlayıcı İstatistik Analizleri

Maddeler	\bar{x}	ss
İşletmede çalışanların sosyal medya kullanımları konusunda politikalar geliştirilir	4,52	,506
İşletme, yeni sosyal medya kanalları ve yazılımları seçeneklerini değerlendirir	4,48	,500
Sosyal medyada mesaj oluşturma ve dağıtma, gönderileri planlama ve konuşmaları ve duyguları izleme konusunda işletme uzmanlaşmıştır	4,44	,497
İşletme, sosyal medya kanallarını izleyerek ve olumsuz yorumlara yanıt vermek için protokoller geliştirerek olası krizleri belirlemektedir	4,44	,498
İşletme, sosyal medya ve medya gibi etkenleri belirlemekte ve onlarla etkileşim kurmaktadır	4,50	,500
Sosyal medya yönetimini, sosyal medya platformları için uygun ölçütlerin seçilmesi ve sonuçların raporlanması, bütçeleme ve dış hizmetlerin alımını içerir	4,50	,500
Sosyal medya yönetimi, işletmeyi çalışmak için çekici bir yer olarak göstermek, yeni çalışanları işe almak için sosyal medyayı kullanmak, iş başvurusunda bulunanların sosyal medya profillerini incelemek ve farklı platformların her biri için farklı iş gücü yaratmak yine işe alımları için sosyal medyayı kullanmak konularını kapsar	4,48	,500
Sosyal medya yönetimi, çalışanları sosyal medya politikaları hakkında eğitmek, kontrollerini sağlamak ve çalışanları uygunsuz davranışlardan haberdar etmek; çeşitli platformlardaki sosyal medya hesaplarının sayısını kontrol etmek gibi konuları kapsar.	4,50	,500
Sosyal medya platformlarını etkin yönetebilmek için diğer işletme departmanlarıyla birlikte çalışmak gerekmektedir	4,47	,500

Tablo 7 incelendiğinde araştırmaya katılan sanayi işletmeleri çalışanları, çalışanların sosyal medya kullanımları konusunda politikalar geliştirdiğini, işletmenin yeni sosyal medya kanalları ve yazılımları seçeneklerini değerlendirdiğini, sosyal medyada mesaj oluşturma ve dağıtma konusunda uzmanlaştıklarını; işletmenin sosyal medya kanallarını izleyerek ve olumsuz yorumlara yanıt vermek için protokoller geliştirerek olası krizleri belirlediğini, sosyal medya ve medya gibi etkenleri belirlediğini ve onlarla etkileşim kurduğunu; sosyal medya yönetiminin sosyal medya platformları için uygun ölçütlerin seçilmesi ve sonuçların raporlanması, bütçeleme ve dış hizmetlerin alımını içerdiğini; sosyal medya yönetiminin işletmeyi çalışmak için çekici bir yer olarak göstermek, yeni çalışanları işe almak için sosyal medyayı kullanmak, iş başvurusunda bulunanların sosyal medya profillerini incelemek ve farklı platformların her biri için farklı iş gücü yaratmak yine işe alımları için sosyal medyayı kullanmak konularını kapsadığını; çalışanları sosyal medya politikaları hakkında eğitmek, kontrollerini sağlamak ve çalışanları uygunsuz davranışlardan haberdar etmek; çeşitli platformlardaki sosyal medya hesaplarının sayısını kontrol etmek gibi konuları kapsadığını; sosyal medya platformlarını etkin yönetebilmek için diğer işletme departmanlarıyla birlikte çalışmak gerektiğini belirtmişlerdir.

Tablo 8

İşletmenin Marka İmajı Boyutuna Ait Tanımlayıcı İstatistik Analizleri

Maddeler	\bar{x}	ss
Bu işletmenin finansal gücü yüksektir.	4,43	,496
Bu işletmenin ürünleri kalitelidir.	4,49	,507
Bu işletme yerel ekonomiye katkıda bulunur.	4,48	,500
Bu işletme itibarlı ve saygın kurumdur.	4,47	,506
Bu işletme gönüllü çalışmalarda bulunur.	4,54	,499
Bu işletme yenilikçi firmadır.	4,49	,507
Bu işletmeyle ilgili gelişmeler yerel ve ulusal basında yer alır.	4,44	,503
Bu işletmenin markası ürün çeşitliliğine sahiptir.	4,46	,499
Bu işletme şeffaf bir kurumdur.	4,46	,499

Tablo 8 incelendiğinde araştırmaya katılan çalışanlar, işletmenin yerel ekonomiye katkı sağladığını, gönüllü çalışmalarda bulunduğunu, yenilikçi, yerel ve ulusal basında yer alan, markası ürün çeşitliliğine sahip, finansal gücünün yüksek, ürünlerinin kaliteli, şeffaf, itibarlı ve saygın bir kurum olduğunu ifade etmektedirler.

Tablo 9

Sosyal Medya Yöneticiliği ve Yönetimi ile Marka İmajı Arasındaki İlişki							
	1	2	3	4	5	6	7
1	1						
2	,730**	1					
3	,624**	,823**	1				
4	,696**	,713**	,567**	1			
5	,855**	,897**	,624**	,789**	1		
6	,747**	,651**	,740**	,814**	,712**	1	
7	,841**	,721**	,639**	,827**	,752**	,823**	1

** $p < 0.01$ anlamlılık seviyesinde ilişki anlamlı

1: Marka İmajı Ölçeği, 2: Sosyal Medya Yöneticiliği ve Yönetimi Ölçeği, 3: Sosyal Medya Politikaları, 4: Sosyal Medyada Ortaya Çıkan Sorun Yönetiminin Gücü, 5: Sosyal Medya Personeli Yönetimi, 6: İşletmenin Sosyal Medya Platformlarının Yönetim Politikaları, 7: Sosyal Medya Yönetiminde Destekleyici Roller

Sosyal medya yöneticiliği ve yönetimi ile marka imajı arasında pozitif yönlü yüksek düzeyde bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Ayrıca sosyal medya yöneticiliği ve yönetiminin alt boyutları olan sosyal medya politikaları, sosyal medyada ortaya çıkan sorun yönetiminin gücü, sosyal medya personeli yönetimi, işletmenin sosyal medya platformlarının yönetim politikaları, sosyal medya yönetiminde destekleyici roller ile marka imajı arasında yüksek düzeyde pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır.

Sosyal Medya Yöneticiliği Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA)

Doğrulayıcı faktör analizi (DFA), daha önce belirlenen ve az boyut halinde birleşen ölçeklerin, örneklemin benzer olup olmadığını tespit etmek amacıyla yapılan bir analizdir (Meydan ve Şeşen 2015: 21). Bu modelde toplanmış verilerin uyum indeks bilgileri yer alır. Aşağıdaki tabloda Sosyal Medya Yöneticiliği DFA model uyumunun değerlendirilmesinde kullanılan çeşitli uyum indeksleri ve bu çalışma kapsamında alınan değerler verilmiştir (Şimşek 2007: 4-22).

Tablo 10.

Yapısal Eşitlik Modeli İçin Uyum Ölçüleri ve Standart Uyum Kriterleri

Uyum Ölçütleri	İyi Uyum	Model Sonucu Elde edilen Değer
Uyum iyiliği indeksi (Goodness of fit index GFI)	$0,95 \leq GFI \leq 1$	0,91
Düzeltilmiş uyum iyiliği indeksi (Adjusted goodness of fit index AGFI)	$0,90 \leq AGFI \leq 1$	0,90
Karşılaştırmalı uyum indeksi (Comparative fit index CFI)	$0,97 \leq CFI \leq 1$	0,96
Ölçeklendirilmiş uyum indeksi (Normed fit index NFI)	$0,95 \leq NFI \leq 1$	0,92
Normlandırılmamış uyum indeksi (Tucker & Lewis index TLI) NNFI)	$0,97 \leq TLI \leq 1$	0,95
Yaklaşık hataların ortalama karekökü (Root mean square error of approximation RMSEA)	$0 < RMSEA < 0,05$	0,07
Standardize edilmiş kalıntıların ortalama karekökü (standardized root mean square residual SRMR)	$0 \leq SRMR \leq 0,05$	0,00
Ki kare değerinin serbestlik derecesine oranı	< 3	$< 2,28$

X²/df

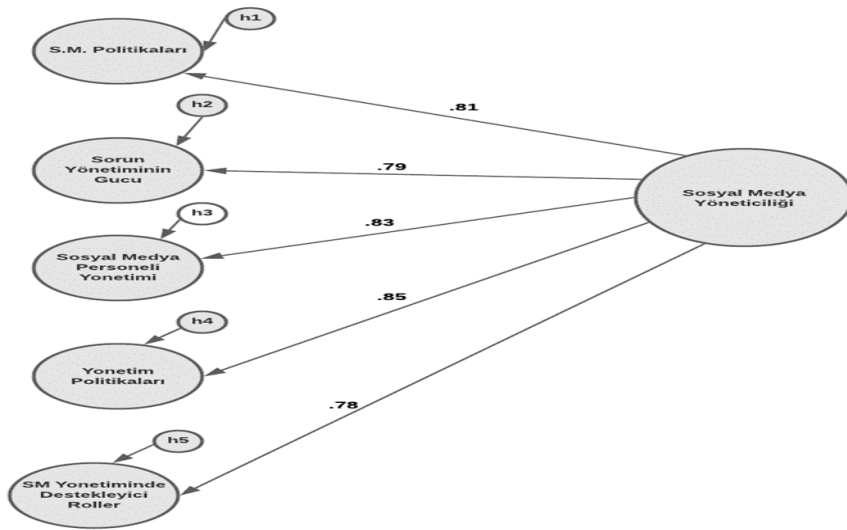
Tablo 10 incelendiğinde ölçeğin uyum indekslerinin yerinde olduğu görülmektedir. Çalışmada ikinci düzey DFA analizi yapıldığı için her bir alt faktörde açıklanan varyans değerleri ve faktörlerin güvenilirlik değerleri de aşağıda verilmiştir.

Tablo 11.

Sosyal Medya Yöneticiliği Ölçeğini Oluşturan Alt Faktörlerce Açıklanan Varyans ve Güvenilirlik Değerleri

Faktör Adı	Standart Faktör Yükü	Açıklanan Varyans (R ²)	Güvenirlik Cron. Alpha (α)
Sosyal medya politikaları	.81	.807	.890
Sosyal Medyada Ortaya Çıkan Sorun Yönetiminin Gücü	.79	.729	.888
Sosyal Medya Personeli Yönetimi	.83	.810	.875
İşletmenin Sosyal medya Platformlarının Yönetim Politikaları	.85	.814	.910
Sosyal Medya Yönetiminde Destekleyici Roller	.78	.723	.918

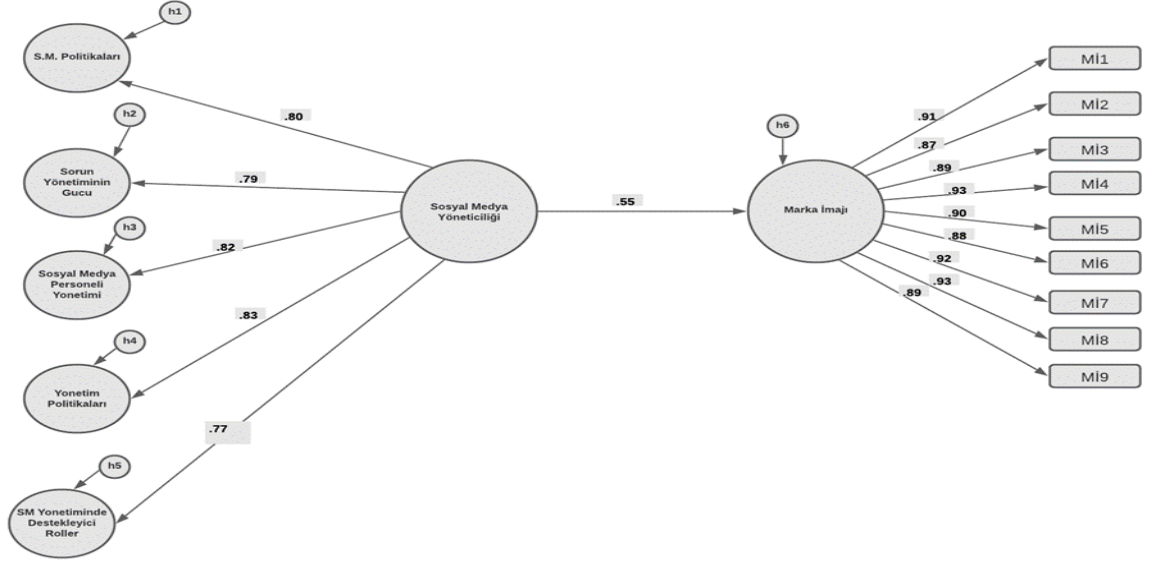
Bu modelde faktörlerin güvenlik katsayılarına ve varyans değerlerine bakılmıştır. Faktörlerin güvenilirlik katsayıları hesaplanarak ölçek içerisinde yer alan faktörlerin içsel güvenilirliği belirlenir. Tablo 11 incelendiğinde faktörlerin alt limit olan 0,70'in üzerinde olduğu görülmektedir. Bu nedenle ölçüm modelinin güvenilir olduğu ifade edilebilir. Bulunan faktörlerin açıklanan varyans oranları gerekli olan alt limitin (0,50) üzerinde gerçekleşmiştir.

Şekil 1: Sosyal Medya Yöneticiliği DFA

Faktörlerin standart faktör yüklerine bakıldığında, dördüncü faktör olan “İşletmenin Sosyal Medya Platformlarının Yönetim Politikaları”nın 0.85 ile 1’e en yakın değeri aldığı ve en yüksek etkiye sahip olduğu ve beşinci faktör olan “Sosyal Medya Yönetiminde Destekleyici Roller”in 0.78 ile en düşük etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Sosyal medya yönetiminin marka imajı üzerindeki etkisini öğrenmek amacıyla kurgulanan modelde bağımsız değişkenin (Sosyal Medya Yöneticiliği) bağımlı değişken (Marka İmajı) üzerinde etkisi veri seti yüklenerek test edilmiştir.

Şekil 2. Yapısal Eşitlik Analizi

Şekil 2'ye göre model testi sonucu elde edilen uyum indeksleri, modelin kabul edilebilir sınırlar içinde olduğunu göstermiştir ($\chi^2= 412.108$; $df=198$; $p=0,000$; $\chi^2/df= 2.081$; $GFI=0,910$; $NFI=0,947$; $AGFI=0,918$; $CFI=0,910$; $RMSEA=0,048$). Sosyal medya yönetimi boyutlarının marka imajına giden yola ait standardize edilmiş faktör yükü = 0,55, standardize olmayan faktör yükü = 0,57, t değerleri = 10.614, standart hata 0,58 ve anlamlılık değerleri (p) = 0,000 olarak bulunmuştur. Elde edilen bu bulgulara göre, sosyal medya yönetimi marka imajı üzerinde anlamlı bir etki yaratmaktadır.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Sosyal medya yöneticiliği, işletmenin amaçladığı örgütsel hedefleri gerçekleştirmek için sosyal medya platformlarının en etkili bir şekilde kullanılmasıdır. Yaratıcılık becerisi bu süreçte çok önemlidir (Dobbins ve Pettman, 1997). 21. yüzyılda bilgiyi paylaşmanın önemi daha da artmıştır. Bilginin etkili paylaşımı sosyal medya platformlarında gerçekleştiği için sosyal medya yöneticiliğinin önemi artmıştır. Sosyal medya yönetimi çok özel bir beceridir. Çok çeşitli disiplinlerden yararlanır, bunların bazıları; iletişim, gazetecilik, pazarlama, halkla ilişkiler, bilgi sistemleri ve stratejik yönetimdir. Sosyal medya yöneticilerinin, kurumsal ortamda ağ yöneticisi ve web yöneticisi kadar her yerde bulunması sadece zamanla alakalı bir durumdur. İşletme müfredatına özellikle sosyal medya yönetimi dersinin tamamı değilse de en azından bir bölüm eklemenin ve yeni nesil Web 2.0'a hazır yöneticileri üretmenin zamanı geldiği düşünülmektedir.

Marka imajı geliştirebilmenin yanı sıra, bir markanın itibarını koruyabilmek içinde sosyal medya platformlarının etkisi çok büyüktür. Kronos'un (2011) kısaca belirttiği gibi, bir markanın itibarını sürdürmek için, bütün çalışanların sanki itibarı ona bağlıymış gibi markanın gözleri ve

kulakları" gibi davranılmalıdır. Sosyal medya yönetimi, marka farkındalığını artırmak ve marka itibarını sürdürmek gibi örgütsel hedeflere ulaşmak için stratejik eylem planlarının geliştirilmesini gerektirmektedir. Kuruluşun sosyal medyadan etkilenen yönlerini görme ve gelecekteki ihtiyaçları ve eğilimleri tahmin etme konusundaki stratejik yeteneği, Web 2.0 çağındaki hayatta kalması ve büyümesi için çok önemlidir.

Araştırmaya katılan çalışanların örgütlerinde sosyal medya politikalarının doğru ve sağlıklı bir şekilde uygulandığını ifade etmişlerdir. Sosyal medya politikalarının örgüt kültürüyle uyduğuna ve işletmenin sosyal medya politikalarını çalışanlarına etkili bir şekilde ifade ettiklerini belirtmişlerdir. Çalışanlar sosyal medya platformlarında çıkan işletme ile ilgili olumsuz yayınlara karşı stratejik bir plan dahilinde cevap verebildiklerini ifade etmişlerdir. İşletmedeki sosyal medya yöneticiliği alanında uzman kişilerin bulunduğunu görüşünü vurgulamışlardır. Eksiklik olduğu takdirde ise işletmeye kazandırılması için örgütün gayret gösterdiğini belirtmişlerdir. İşletme çalışanlarının sosyal medya platformlarını doğru kullanmaları için çeşitli eğitimlere tabi tutulduklarını, işletmelerinin sosyal medya platformlarındaki etik olgulara dikkat ettiklerini vurgulamışlardır. İşletmelerinin iş başvurularında sosyal medyayı etkin kullandığını, işe başvuran kişilerin sosyal medya profillerinin detaylı bir şekilde incelendiğini dile getirmişlerdir.

Çalışanlar marka imajı açısından işletmelerinin finansal gücünün yüksek olduğunu ürünlerinin rekabet edebilme açısından kaliteli olduğunu, yerel ekonomiye ciddi katkılar sağladığını, toplum yararına çeşitli sosyal sorumluluk faaliyetlerinde bulunduğunu, yenilikçi, şeffaf, yerel ve ulusal basında yer alan, itibarlı ve saygın bir kurumda çalıştıklarını ifade etmişlerdir.

Araştırma sonucunda araştırmanın ana hipotezi olan sosyal medya yöneticiliğinin ve yönetiminin marka imajı üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca sosyal medya yöneticiliği ve yönetiminin alt boyutları olan sosyal medyada ortaya çıkan sorun yönetiminin gücü, sosyal medya personeli yönetimi, sosyal medya politikaları, işletmenin sosyal medya platformlarının yönetim politikaları, sosyal medya yönetiminde destekleyici roller ile marka imajı arasında bir ilişkinin olduğu araştırma sonuçlarından anlaşılmıştır. Benzer bir şekilde Chrysler, (2011) araştırmasında sosyal medya yöneticiliği ve yönetiminin marka imajını güçlendirdiğini belirtmiştir.

Son yıllarda sosyal medya platformları yardımıyla marka imajı yönetiminin önemi özellikle anlaşılmıştır (Roberts ve Dowling, 2002; Tozzi, 2011; Tozzi, 2008). Bu bağlamda araştırma konuları olan sosyal medya yöneticiliği ve yönetimi ile marka imajı konuları Türkçe literatürde birlikte ele alan çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın literatürdeki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. İlerleyen zamanlarda yapılacak araştırmaların farklı işletmeler (ürün/hizmet) seçilerek yapılması ve araştırma süresinin daha uzun tutulmasıyla farklı sonuçların ortaya çıkabileceği düşünülmektedir. İşletmelerin marka imajını geliştirebilmek için sosyal medya hesaplarını yöneten sosyal medya yöneticilerinin profesyonel yöneticiler olması gerekmektedir. Üniversitelerde ilgili lisans ve yüksek lisans programlarına sosyal medya yöneticiliği ile ilgili dersler konularak veya sosyal medya yöneticiliği ile ilgili programlar açılarak bu alanda alan uzmanı yetiştirilmesi sağlanabilir.

Kaynakça

- Clifford, S. (2009). In the wrong job? Monster.com Wants Your Attention. New York Times. p. 4. Retrieved from EBSCOhost.
- Chrysler. (2011, April 15). Social media community specialist. Retrieved from https://chrysler.myvurv.com//main/careerportal/Job_Profile.cfm?szOrderID=2325&szReturnToSearch=1&szWordsToHighlight=Social%20Media%20Community%20Specialist
- Dobbins, R. & Pettman, B. O. (1997). Development, self-development: The nine basic skills for business success. *The Journal of Management*, 16(8), 521-667.
- Göksu, F. (2006). *Sosyal sorumluluk uygulamalarının marka imajına etkisi (Petrol işletmelerinde uygulamalı bir araştırma)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Jon, S. (2011). *Hiring is hot again for tech sector*. USA Today.
- Kaplan, Andreas M. and Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons* 53 (1): 59–68.
- Karasar, N. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Karlgaard, R. (2005). Ten laws of the modern world. *Forbes*, 175(10), 33. Retrieved from EBSCOhost.
- Kronos. (2011, April 2). Manager of social media communications. Retrieved from <http://www.kronos.com/careers/current-openings.aspx>
- Kurtulan, A. (2018). *Sosyal sorumluluk uygulamalarının sponsor işletmelerin marka imajı, farkındalığı ve sadakatine etkileri: Spor kulüpleri üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Türk Hava Kurumu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Looy, A. V. (2016). *Social Media Management*. Springer.
- Meydan, C. H. ve Şeşen, H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Monster (2011, April 5). Social media manager. Retrieved from <http://jobview.monster.com/SocialMedia-Manager-Job-Maynard-MA-98070141.aspx>
- Montalvo, R. E. (2011). Social Media Management. *International Journal of Management & Information Systems (IJMIS)*, 15(3), 91-96.
- Neill, M. S., & Moody, M. (2015). Who is Responsible for What? Examining Strategic Roles in Social Media Management. *Public Relations Review*, 41(1), 109-118.
- Philips. (2011, April 2). Social media manager. Retrieved from http://careers.peopleclick.com/careerscp/client_philips/external/en/search.do
- Pitney-Bowes. (2011, April 5). Social media marketing research manager. Retrieved from <http://www.pb.com/cgibin/pb.dll/jsp//GenericEditorial.do?catOID=-21639&dirBiog=true1>
- Rizzo, A., & Kim, G. (2005). A SWOT analysis of the field of virtual reality rehabilitation and therapy. *Presence: Teleoperators & Virtual Environments*, 14(2), 119-146.
- Roberts, P. & Dowling, G. (2002). Corporate reputation and sustained superior financial performance. *Strategic Management Journal*, 23(12), 1077–1093. Southern Savers [Web log message]. (2010, September
- Steinberg, B., & Schultz, E. J. (2011). Marketers suit up with Twitter and Facebook for 'Social Bowl'. *Advertising Age*, 82(5), 1-8.

Şencan, H. (2005). *Sosyal ve davranışsal ölçümlerde güvenilirlik ve geçerlilik*. Ankara: Ocak Yayınları.

Şimşek Ö. F. (2007). Yapısal eşitlik modellenmesine giriş, temel ilkeler ve LISREL uygulamaları. Ankara: Ekinoks. Yayıncılık.

TD Ameritrade. (2011, April 5). Social media manager. Retrieved from <https://sh.webhire.com/servlet/av/jd?ai=800&ji=2527877&sn=I>

The Princeton Review. (2011, April 2). Social media manager. Retrieved from <https://www1.apply2jobs.com/PrincetonReview/ProfExt/index.cfm?Fuseaction=mExternal.showJob&RID=698&CurrentPage=1>

Tozzi, J. (2011). Business remaking dun & bradstreet for the internet age. *Bloomberg Businessweek*, (4212), 48-49. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2011-01-13/remaking-dun-and-bradstreet-for-the-internet-agebusinessweek-business-news-stock-market-and-financial-advice>

Tozzi, J. (2008). Do reputation management services work? *BusinessWeek Online*, 11. Retrieved from EBSCOhost.

Waste Management. (2011, April 4). Manager social media & employment branding. Retrieved from http://wm.taleo.net/careersection/wm_cs_pro/jobdetail.ftl

Ek 1 - Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Sosyal Medya Yönetimi Ölçeği		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
Sosyal medya politikaları						
1	Sosyal medya politikalarımız, işletmemizin kültürüyle uyumludur.	1	2	3	4	5
2	İşletmemiz düzenli olarak sosyal medya platformlarımızı yeniden ziyaret eder	1	2	3	4	5
3	Gerekli değişiklikler için sosyal medya politikamız vardır.	1	2	3	4	5
4	İşletmemiz sosyal medya politikalarımızı çalışanlarımıza etkin bir şekilde iletir.	1	2	3	4	5
Sosyal Medyada Ortaya Çıkan Sorun Yönetiminin Gücü						
5	İşletmemizin sosyal medya aracılığıyla ortaya çıkan olumsuzluklara cevap vermek için etkili bir planı vardır.	1	2	3	4	5
6	Çalışanlarımız, sosyal medya aracılığıyla ortaya çıkan olumsuz durumlara yanıt vermek için uygun prosedürler konusunda iyi eğitilmiştir.	1	2	3	4	5
Sosyal Medya Personeli Yönetimi						
7	İşletmemizde etkin sosyal medya yöneticiliği için yeni çalışanlar işe alınır	1	2	3	4	5
8	İşletmemizde etkin sosyal medya yöneticiliği için her bir sosyal medya platformuna ayrı kişiler istihdam edilir.	1	2	3	4	5
9	İşletmemizde etkin sosyal medya yöneticiliği için potansiyel çalışan taraması yapılır ve işletmeye kazandırılır	1	2	3	4	5
10	Sosyal medya yöneticiliği olarak işletme çalışmak için çekici bir yer olarak gösterilir	1	2	3	4	5
İşletmenin Sosyal medya Platformlarının Yönetim Politikaları						
11	Sosyal medya kullanımı konusunda çalışanlar için referanslar veya onaylar sağlanır	1	2	3	4	5
12	Çalışanların işyerinde sosyal medyayı doğru kullanmaları sağlanır	1	2	3	4	5
13	Çalışanlar sosyal medyada arkadaşlıkları konusunda bilgilendirilir	1	2	3	4	5
14	Çalışanlar sosyal medya retweetleri konusunda bilgilendirilir	1	2	3	4	5
15	Çeşitli konum bildiren sosyal medya araçlarının kullanımı konusunda çalışanlar bilgilendirilir.	1	2	3	4	5
16	Sosyal medyada şeffaflık gibi etik ilkeler konusunda çalışanlar bilgilendirilir	1	2	3	4	5
17	Sosyal medyanın iş dışında kullanılması konusunda çalışanlar bilgilendirilir	1	2	3	4	5
Sosyal Medya Yönetiminde Destekleyici Roller						
18	İşletmede çalışanların sosyal medya kullanımları konusunda politikalar geliştirilir	1	2	3	4	5
19	İşletme yeni sosyal medya kanalları ve yazılımları seçeneklerini değerlendirir	1	2	3	4	5
20	Sosyal medyada mesaj oluşturma ve dağıtma, gönderileri planlama ve konuşmaları ve duyguları izleme konusunda işletme uzmanlaşmıştır	1	2	3	4	5
21	İşletme, sosyal medya kanallarını izleyerek ve olumsuz yorumlara yanıt vermek için protokoller geliştirerek olası krizleri belirlemektedir	1	2	3	4	5
22	İşletme, sosyal medya ve medya gibi etkenleri belirlemekte ve onlarla etkileşim kurmaktadır	1	2	3	4	5
23	Sosyal medya yönetimini, sosyal medya platformları için uygun ölçütlerin seçilmesi ve sonuçların raporlanması, bütçeleme ve dış hizmetlerin alımını içerir	1	2	3	4	5
24	Sosyal medya yönetimi, şirketi çalışmak için çekici bir yer olarak göstermek, yeni çalışanları işe almak için sosyal medyayı kullanmak, iş başvurusunda bulunanların sosyal medya profillerini incelemek ve farklı platformların her biri için farklı iş gücü yaratmak yine işe alımları için sosyal medyayı kullanmak konularını kapsar	1	2	3	4	5
25	Sosyal medya yönetimi, çalışanları sosyal medya politikaları hakkında	1	2	3	4	5

	eğitmek, kontrollerini sağlamak ve çalışanları uygunsuz davranışlardan haberdar etmek; çeşitli platformlardaki sosyal medya hesaplarının sayısını kontrol etmek gibi konuları kapsar.					
26	Sosyal medya platformlarını etkin yönetebilmek için diğer işletme departmanlarıyla birlikte çalışmak gerekmektedir	1	2	3	4	5

Marka İmajı Ölçeği		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1	Bu işletmenin finansal gücü yüksektir.	1	2	3	4	5
2	Bu işletmenin ürünleri kalitelidir.	1	2	3	4	5
3	Bu işletme yerel ekonomiye katkıda bulunur.	1	2	3	4	5
4	Bu işletme itibarlı ve saygın kurumdur.	1	2	3	4	5
5	Bu işletme gönüllü çalışmalarda bulunur.	1	2	3	4	5
6	Bu işletme yenilikçi firmadır.	1	2	3	4	5
7	Bu işletmeyle ilgili gelişmeler yerel ve ulusal basında yer alır.	1	2	3	4	5
8	Bu işletmenin markası ürün çeşitliliğine sahiptir.	1	2	3	4	5
9	Bu işletme şeffaf bir kurumdur.	1	2	3	4	5

Ek 2 – Etik Kurulu Raporu

 <p>T.C. ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ BİLİMSEL ARAŞTIRMA ETİK KURULU PROJE/ARAŞTIRMA DEĞERLENDİRME SONUÇ RAPORU</p>	
Toplantı Tarihi	08.10.2020
Toplantı Sayısı	03
Başvuru Protokol Numarası	2020/87
Başvuru Tarihi	24.09.2020
Proje/Araştırma Başlığı	Sosyal Medya Yöneticiliği ve Yönetiminin Marka İmajı Üzerindeki Etkisi
Proje/Araştırma Yürütücüsü	Öğr. Gör. Dr. Mesut KASAP
Karar	Bilimsel Araştırma Etik Kurallarına uygundur.
Açıklamalar	-

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 277-288, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 26.11.2020 Kabul Tarihi: 25.12.2020

COVID 19 SALGIN SÜRECİNDE ÖRGÜTSEL DEĞİŞİM: Uzaktan/Evden Çalışma Modeli

Organizational Change In The Covid 19 Outbreak: Remote/Home Working Model

Nilüfer SERİNLİ¹

ÖZ

Koronavirüs (Covid-19) olarak adlandırılan yeni tip virüs ilk kez 2019 yılının sonlarında Çin'in Wuhan eyaletinde deniz ürünleri ve canlı hayvan satışı yapan pazaryerinde ortaya çıkmıştır. Daha sonra virüs tüm dünyaya hızlı bir şekilde yayılım göstermiş ve birçok ölüme neden olmuştur. Bunun üzerine Covid-19 Dünya Sağlık Örgütü tarafından, 11 Mart 2020 de "pandemi" olarak ilan edilmiştir. Dünya genelinde hala etkisi devam etmekte olan salgının etkisini, yayılma hızını ve bulaşma riskini azaltmak amacıyla, hem dünya ülkelerinde hem de Türkiye'de bazı önlemler alınmaya başlanmıştır. Bu kapsamda evden ya da uzaktan çalışma uygulamalarına geçiş yapılmaya başlanmıştır. Uzaktan/evden çalışma Covid-19 salgını ile çok daha önemli hale gelmiştir.

Bu araştırmanın amacı, küreselleşme sürecinde işletme ve çalışma yaşamında yaşanan değişimi ve covid 19 salgını sürecinde uygulamaya konan uzaktan/evden çalışma modelinin avantaj ve dezavantajlarını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Covid 19, küreselleşme, örgütsel değişim, uzaktan/evden çalışma modeli.

ABSTRACT

The new type of virus called coronavirus (COVID-19) first appeared in a marketplace selling seafood and live animals in Wuhan province of China, in late 2019. The virus then spread rapidly all over the world and caused many deaths. Thereupon, COVID-19 was declared as a "pandemic" by the World Health Organization on March 11, 2020. In order to reduce the impact, speed of spread and risk of transmission of the epidemic, which is still effective throughout the world, some measures have been taken in both countries of the world and Turkey. In this context, transition to home or remote working applications has started. Remote/home working has become much more important with the COVID-19 pandemic.

The purpose of this research is to reveal the change in business and working life in the globalization process and the advantages and disadvantages of the remote/home working model implemented during the covid 19 outbreak.

Keywords: Covid 19, globalization, organizational change, remote/home working model.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Uzunköprü Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, İşletme Bilgi Yönetimi Bölümü

1. Giriş

Bilgi, iletişim ve üretim teknolojilerinin teknik ve yöntemlerindeki değişim ve dönüşümler, günümüzde etkileşimi yüksek seviyede ve hızla sistem, yapı ve süreçlerin ortaya çıkmasının temelini oluşturmuştur. Özellikle, 1990'lı yılların ortalarından günümüze kadar geçen süreçte internetin ve mobil iletişimin günlük yaşama dahil olması ve dijital teknolojilerin (siber-fiziksel sistemler, nesnelerin interneti, otonom robotlar, akıllı fabrikalar, 3D yazıcılar, yapay zeka, büyük veri, bulut bilişim gibi) üretimde kullanılmaya başlanması ile tüm üretim ve tüketim biçimlerinde dijital dönüşüm yaşanmaya başlanmıştır (Şen ve Batı, 2020: 73). Yaşanan bu dijital dönüşüme uyum sağlayan işletmeler yaşamlarını uzun süre devam ettirirken, dijital dönüşüme uyum sağlamayan işletmeler ise yaşamlarını uzun süre devam ettiremeyerek bir süre sonra sistem dışı kalmışlardır (Yeşil, 2018: 308).

İşletmeler, pandemi sürecinde ayakta kalabilmek için, dijital çağa uyum sağlamak ve dijital çağın gerekliliklerini yerine getirmekle mümkün olduğunu anlamışlar ve böylece iş yapılarında, iş akışlarında ve iş yapış şekillerinde büyük ölçüde değişim yapmaya başlamışlardır (Öge ve Çetin, 2020: 7; Şen ve Batı, 2020: 81). Bu kapsamda, toplumun sağlığının korunması ve virüsün yayılımının engellenmesi için çoğu ülkede zorunlu hale gelen uzaktan/evden çalışma modeli işletmeler tarafından uygulamaya konulmaya başlanmıştır (Akça ve Tepe Küçüköğlü, 2020: 74). Bu süreçte evden çalışmaya en hızlı cevap veren işletmeler, daha önceki yıllarda teknolojik alt yapısını kurmuş ve çalışanlarına ayda 2-4 gün uzaktan çalışma imkanı tanımış olan işletmeler olmuştur (Deloitte, 2020a: 3). Ancak, daha önce uzaktan yani ofis dışından çalışma modelini denememiş ve alt yapısını oluşturmamış işletmeler ise uzaktan/evden çalışma modelini uygulamada bir takım zorluklar ile karşılaşmışlardır (<https://medium.com>).

Yabancı literatürde salgın sürecinde uzaktan/evden çalışma ile ilgili yapılmış çalışma bulunmaktadır (Hallin, 2020; Mustajab, Bauw, Irawan, Rasyid, Aldrin Akbar ve Amin Hamid; 2020; Raişien'e, Rapuano, Varkulevi'ci ve Stachová, 2020; Savić, 2020). Ancak, ulusal literatürde salgın sürecinde uzaktan/evden çalışma ile ilgili yapılmış az çalışmaya rastlanmıştır (Akça ve Tepe Küçüköğlü, 2020; Aydın Göktepe, 2020). Ulusal literatürde covid 19 sürecinde uzaktan/evden çalışma ile ilgili az çalışmaya rastlanmış olması bu çalışmanın alana sağlayacağı katkı açısından önemlidir.

Bu araştırmanın ana amacı, küreselleşme ve covid 19 salgını sürecinde işletmelerde ve çalışma yaşamında yaşanan değişimi ortaya koymaktır. Araştırmanın alt amacı ise, covid 19 salgını sürecinde zorunlu olarak uygulamaya konan uzaktan/evden çalışma modelinin avantaj ve dezavantajlarını ortaya koymaktır.

2. COVID 19 Pandemisi ve COVID 19 Pandemisinin Etkileri

Bir salgının pandemi olarak nitelendirilebilmesi için virüsün yeni bir virüs olması, insandan insana kolayca geçebilmesi ve insandan insana sürekli olarak bulaşması gibi özelliklere sahip olması gerekmektedir. 2019 yılında patlak veren ve 2020 yılında hızlı bir şekilde ilerlemeye devam eden Koronavirüs (Covid 19) salgını bu üç özelliği taşıması nedeniyle, 2020'nin Mart ayında Dünya Sağlık Örgütü, covid 19 salgınına "pandemi" olarak ilan edilmiştir (Sevin, Bektaş, Çelen, Kozioğlu, Oğuz, Kavak, Bitlis, M., Şalgamve Çınar, 2020: 8).

Covid 19 salgını ilk olarak 2019-Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde deniz ürünleri ve canlı hayvan satışı yapan bir pazar yerinde görülmüştür. Çin'in Wuhan kentinde başlayıp Uzakdoğu ülkeleri, Asya, Avrupa ve Afrika ülkelerine sıçrayıp hızlı bir şekilde yayılma göstermiş ve birçok vaka ve ölüme neden olmuş (Demir, Günaydın ve Demir, 2020: 81) ve olmaya da devam etmektedir.

Virüsün yayılımını ve bulaşmasını azaltmak için ulus devletler tarafından seyahat kısıtlaması, sınırların kapatılması, sokağa çıkma yasağı, karantina uygulaması, eğitime ara verilerek uzaktan eğitime geçilmesi, evden çalışma ya da esnek çalışma modelinin benimsenmesi gibi bir takım önlemler alınmıştır. Salgın nedeniyle devletlerin aldığı bu önlemler sonucunda tedarik zincirinin bozulması ve dolayısıyla üretimin aksaması gibi bir takım olumsuzlukların yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle, birçok işletmenin üretim merkezi durumunda olan Çin'in üretiminde ki aksaklık, Çin'e bağlı üretim yapan diğer ülke işletmelerinin üretimlerinin aksamasına ve zorluklar ile karşılaşmalarına neden olmuştur (Hasanat, Hoque, Shikha, Anwar, Bakar, Hamid ve Tat, 2020: 1). Covid 19 salgını sadece tedarik zincirinin bozulmasına neden olmamış bunun yanı sıra insanların hareketlerinin kısıtlanmasına, sosyal ve psikolojik sorunların yaşanmasına, müşteri taleplerinin azalmasına, stokların artmasına, müşterilerden alacakların zamanında tahsil edilememesine, finansman sıkıntısı çeken işletmelerin tedarikçi işletmelere olan ödemelerinin gecikmesine gibi birçok olumsuzlukların yaşanmasına neden olmuştur (Deloitte, 2020b: 1).

Covid 19 salgını birçok sektörü etkilenmiştir. Özellikle ulaşım (hava yolu, deniz yolu ve kara yolu şirketleri), nakliye, turizm (otel ve konaklama hizmeti veren işletmeler), spor, petrol, maden, gaz ve metal gibi sektörler bu süreçten olumsuz olarak etkilenen sektörlerdendir. Ayrıca, turizme bağlı olarak faaliyet gösteren işletmeler (seyahat acenteleri ve lüks perakendeciler), restoranlar, Asya pazarında faaliyet gösteren ihracatçılar, sanatsal etkinliklerle uğraşan işletmeler de salgın sürecinden olumsuz olarak etkilenmişlerdir (Deloitte 2020: 1; Acar, 2020: 14). Buna karşın, salgın sürecinde özellikle salgın nedeniyle ihtiyaç duyulan tıbbi malzemelerin üretim ve dağıtımını yapan ilaç ve medikal sektörü kazançlı olan sektörler arasında olmuştur. Ayrıca tarım, gıda ve perakende sektörü, bilgi ve iletişim teknolojisi işletmeleri, kargo şirketleri, kişisel bakım ürün üreticileri ve e-ticaret yapan işletmeler de salgın sürecinde kazançlı olan işletmeler arasında yer almışlardır (Akça ve Tepe Küçüköğlü, 2020: 73).

Salgından etkilenen birçok işletme, salgının yarattığı dezavantajları avantaja çevirmek için örgüt yapılarında ve iş akışlarında bir takım değişimlere gitmişlerdir. Özellikle müşteri taleplerinde yaşanan değişimler ve müşterilerin online alışverişe yönelmesi, belirli ürün kategorilerinde stokların yapılması gibi durumlar işletmeleri, müşteri taleplerini karşılamak için değişim yapmaya zorlamıştır (Özgür, 2020). Özellikle bazı ülkelerin işletmeleri dijitalleşmeye gitmişlerdir. Örneğin, Güneydoğu Asya ülkelerinde (Malezya, Tayland, Singapur ve Hong Kong gibi ülkeler) yemek siparişi yapan bir çok işletme web siteleri üzerinden online satışa geçerek satışlarını artırmışlardır (Hasanat vd., 2020: 2). Türkiye'de de özellikle gıda ve perakende sektöründe faaliyet gösteren birçok işletme online satış yapmaya başlamışlardır. Böylece salgının getirdiği olumsuz etkileri dijital dönüşüm sayesinde olumluya çevirerek satışlarını artırmışlardır.

3. Örgüt ve Çalışma Yaşamında Değişim

3.1. Örgütsel Değişim

Değişim kaçınılmaz bir süreçtir ve tıpkı doğadaki canlılar gibi, işletmelerde farklı faktörler altında sürekli değişim ve yenileşme yaşamaktadırlar (Iverson, 1996: 122). Çünkü işletmeler, açık sistemlerdir ve çevreleri ile sürekli etkileşim halindedirler (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2016: 254). Çevreleri ile sürekli etkileşim halinde olan işletmelerin, varlıklarını uzun süre sürdürebilmeleri için iç ve dış çevresinde oluşan değişimlere uyum sağlamaları ve değişim yapmaları gerekmektedir (Çağlar, 2013: 121). Aksi takdirde küreselleşmenin etkisiyle sürekli değişen dünyada, toplumun ihtiyaçlarını karşılayamayan işletmeler ulusal veya uluslararası rekabette geri kalmakta ve hatta yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu nedenle, işletmeler çevrelerinde gerçekleşen ekonomik, sosyal, toplumsal, kültürel ve teknolojik değişimlere uyum sağlamalı ve yapılarında gerekli değişimleri sağlayacak düzenlemeler gerçekleştirmelidir (Kırılmaz, Bağış, Salim ve Şimşir, 2015: 92).

Değişim, her hangi bir sistemin “pozitif” veya “negatif” bir yön belirtmeden bilinçli, bilinçsiz, planlı, plansız olarak bir bileşenin ya da tüm bileşenlerinin mevcut durumundan başka bir duruma dönüşmesi olarak tanımlanmaktadır (Demirgil ve Antalyalı, 2017: 128). Örgütsel değişim ise, örgütün yapısını, hedeflerini, teknolojisini ve iş yapma biçimlerini değiştirmesi olarak tanımlanmaktadır (Iverson, 1996). Genel olarak değişime yönelik tutumlar, çalışanların değişim ile ilgili bilişsel algılarından, değişime karşı duygusal tepkilerinden ve davranışsal eğilimlerinden meydana gelmektedir (Zadeoğulları, 2010: 9).

Örgütsel değişimin amacı, kurumların amaç ve hedeflerine etkin ve verimli bir şekilde ulaşabilmeleri, büyümeleri, gelişmeleri ve sürekliliklerinin sağlanmasıdır. Örgütsel değişimin diğer amaçları ise, örgütün daha yüksek bir performans elde edebilmesi, örgütün yeni koşullara uyum sağlayabilmesi ve çalışanların motivasyon ve iş tatminlerinin artırılması gibi amaçları da bulunmaktadır (Kerman ve Öztöp, 2014: 24).

Örgütsel değişim, genel olarak hissedilen bir gerilim sonucunda ortaya çıkmakta olup, gerilimin kaynağını örgüt içi faktörler (verimlilik ve satışlardaki düşme, örgütün birleşmesi veya küçülmesi, tepe yönetiminin değişmesi, örgüt performansındaki düşme, çalışanlar arasındaki çatışmalar, çalışanların moral ve motivasyon düzeylerindeki düşme gibi) veya örgüt dışı faktörler (küreselleşme, bilim ve teknolojide yaşanan gelişmeler, pazar yapısındaki değişimler, tüketici istek ve ihtiyaçlarında yaşanan hızlı değişimler ve taleplerdeki artışlar, ülke nüfusu ve toplumsal yapıdaki değişimler, ekolojik değişimler, örgütleri kapsamına alan anayasa, tüzük, yönerge ve yasalarda yaşanan değişimler gibi) oluşturabilmektedir (Demirgil ve Antalyalı, 2017: 129; Yeşil, 2018: 312). Örgütte, örgüt içi veya örgüt dışı faktörlerin etkisi ile yaşanan değişim hareketinin başarılı olabilmesi, büyük ölçüde liderin başarısına, yani etkili liderliğe bağlıdır. Çünkü işletmenin mevcut kültürünün yerine yenisini koymak için harekete geçirecek ve işletmenin değişimini ve dönüşümünü sağlayacak olan liderdir. Eğer, işletmeler vizyon sahibi, etkili ve güçlü liderlik özelliklerine sahip yöneticiler tarafından yönetilmiyorlarsa, işletmenin yenilenmesi ve değişebilir özellikler kazanması mümkün olmayacaktır (Olkun, 1996: 569; Sayılı ve Tüfekçi, 2008: 194). İşletmede yaşanan değişim hareketinin başarılı olabilmesi için etkili liderliğin olmasının yanı sıra işletmenin değişime açık bir örgüt kültürüne ve değişime açık çalışanlara sahip olması da oldukça önemlidir. Bunun için, işletmenin esnek bir yapıya ve uyum yeteneğine sahip olması, değişimin uygulamasının kolay olması, işletme yönetimi tarafından değişimin planlanması ve çalışanlara değişim ile ilgili bilginin verilmesi, çalışanın değişim konusunda özendirilmesi ve çalışanın değişimin bir parçası haline getirilerek değişime açık çalışanlar yaratılması gerekmektedir (Gökmen, 2010: 14).

3.2. Çalışma Yaşamında Değişim

Tarihin ilk zamanlarından beri toplumlar sürekli farklı nedenlerden dolayı değişim yaşamışlardır. Önce, ilkel toplumdaki tarım toplumuna, tarım toplumundan sanayi toplumuna ve daha sonra sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş yaparak sürekli değişim yaşamışlardır (Paksoy ve Özbezek, 2013: 294). Toplumların ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme dinamikleriyle birlikte çalışma yaşamında da sürekli değişim yaşanmıştır. Çalışma yaşamında ilk olarak en önemli değişim “Tarım Devrimi” ile gerçekleşmiştir. Bu dönemde, üretim basit tekniklerle ve ilkel aletlerle yapılmıştır (Yankın, 2019: 30). Çalışma yaşamında asıl değişim “Sanayi Devrimi” ile gerçekleşmiştir. Sanayi Devrimi ile yaşanan teknolojik gelişmelerin sonucunda üretim, tek bir merkezde yani fabrikalarda gerçekleşmeye başlamıştır. Fabrika sistemine geçiş ile birlikte üretim ev dışına yani “fabrikalara” taşınmaya başlamıştır (Kırcı, 2019: 174). Sanayi Devriminde yani endüstri 1.0 sürecinde yaşanan gelişmeler endüstri 2.0 sürecinin başlamasına neden olmuştur.

Endüstri 2.0 sürecinde, aşırı uzmanlaşmaya dayalı “fordist üretim” modeline geçilmiştir. Fordist üretim modelinde, kitlesel üretim, iş bölümü ve tam gün süreli çalışma şekli benimsenmiştir (Tiliev, 2018: 124). Fordist üretim modeline göre, dünya pazarında rekabet edebilmek için üretim

maliyetlerinin düşürülmesi gerekmektedir. Üretim maliyetlerinin düşürülmesi için ilk olarak işgücü maliyetlerinin düşürülmesi yoluna gidilmiştir (Kıcırcı, 2019: 174). Böylece, işletmeler üretime odaklanarak “insan” unsurunu ihmal etmişlerdir. Fordist üretim sistemi, 1970’li yıllara kadar varlığını sürdürmüştür. Endüstri 3.0 sürecinin başlangıcı olan 1970’li yıllardan sonra, teknolojide yaşanan gelişmeler sayesinde ürün çeşitliliği artmaya başlamış ve standart ürünlere olan taleplerde büyük oranda düşüş yaşanmıştır. Böylece, kitlesel üretim yapan işletmeler tüketici taleplerine cevap veremez duruma gelmişlerdir (Ağca, 2017: 50). Endüstri 3.0 döneminde programlanabilir makinelerin, bilgisayarların ve iletişim teknolojilerinin üretimde kullanılmaya başlanması ile üretim odaklı bir anlayıştan tüketicilerin memnuniyetine önem veren işletmecilik anlayışına geçilmiştir (Görçün, 2017: 141; Serinikli, 2018: 1610). Dolayısıyla, standart kitlesel üretim anlayışı yerini, tüketici odaklı esnek üretim anlayışına bırakmıştır. Yani Fordist üretim anlayışı yerini Post-Fordist üretim anlayışına bırakmıştır. Böylece, Post-Fordizm ile birlikte “esnek üretim” süreci benimsenmiş ve beraberinde işgücü piyasalarında süre ve biçim açısından esnekleşme anlayışı gelişmeye ve beyaz yakalı çalışanların sayısında artış yaşanmaya başlanmıştır (Ağca, 2017: 21; Karakoyun, 2016: 143; Kaya ve Burtan Doğan, 2016: 1074; Tilev, 2018: 124).

2000’li yılların başlarında internet kullanımının artması ve yazılım alanında yaşanan gelişmeler “akıllı sistemlerin” gelişimini sağlamıştır. Üretim süreçlerini, insansız biçimde gerçekleştirebilen yeni üretim sistemlerinin ortaya çıkması, endüstri 4.0 sürecinin başlamasına temel teşkil etmiştir (Serinikli, 2018: 1610; Soylu, 2018: 45). Böylece, üretim sistemlerinde dijital dönüşüm yaşanmıştır. Sanayi Devrimi’nin yani endüstri 1.0’ın dinamizmi olan su ve buhar gücüyle çalışan mekanik sistemler artık yerini, endüstri 4.0 ile siber fiziksel sistemlere bırakmıştır (Bağcı, 2018: 124). Endüstri 4.0 devriminde sadece üretim sistemleri değil bunun yanında mevcut tüketim, dağıtım ve çalışma biçimleri de değişmeye başlamıştır (Çiğdem, 2019: 161). Sanayi Devriminden, 20. yüzyılın ortalarına kadar geçen süre içerisinde teknolojik ve ekonomik gelişmelerin sonucunda fabrikalarda/işletmelerde/işyerlerinde çalışma süreleri kısaltmaya, çalışmanın şekli ve işin yapıldığı mekân değişmeye başlamıştır (Yılmaz ve Aktaş, 2018: 49). Özellikle teknolojik gelişmeler sayesinde işin, işyeri dışında bilgisayar ve diğer iletişim araçları ile uzaktan/mobil/evden çalışma biçimleri olanaklı hale gelmeye başlamıştır (Kıcırcı, 2019: 175). Ayrıca, gelişen teknoloji ile beraber dijital girişimcilik, e-ticaret, robotlarla çalışma gibi yeni çalışma modellerinin de ortaya çıkmasına ve hızla yayılmasına neden olmuştur (Hasanat vd., 2020: 2). Yeni çalışma modellerinin yayılımı, 2019 sonlarında Çin’in Wuhan kentinde patlak veren ve 2020’de tüm dünyayı etkisi altına alan covid 19 pandemi süreci ile daha da artmıştır. Özellikle, uzaktan/evden çalışma modelinin toplumun sağlığının korunması ve virüsün yayılımının engellenmesi için çoğu ülkede zorunlu olarak uygulamaya konulması ile hem özel sektörde hem de kamu sektöründe hızlı bir şekilde yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Akça ve Tepe Küçüköğlü, 2020: 74).

4. Uzaktan/Evden Çalışma

Çalışma hayatında bilgi teknolojilerinin kullanılması ile başlayan esnek çalışma modelinin en önemli sonucunu evden çalışma biçimi oluşturmuştur. Evden çalışma şekli bilgi teknolojilerini kullanarak, işin ya bir bölümünün ya da tamamının işyeri ortamının dışında ev ortamında yürütülmesidir (Kavi ve Koçak, 2010: 76).

Sanayi devriminin öncesinden günümüze kadar gelen yaygın bir çalışma biçimi olan evden çalışma modeli üretim, hizmet ve teknoloji gibi farklı unsurların kullanımıyla gerçekleşmektedir. Bilgi, iletişim ve ulaşım alanındaki teknolojik gelişmelerin etkisiyle, bazı işletmelerin, işlerin işyerinden yürütülmesi zorunluluğunu ortadan kaldırmaları sonucunda evden/uzaktan çalışma şekli gündeme gelmiştir. Özellikle, hızlı mobilite ile işyeri dışındaki çalışma ortamları daha cazip hale gelmeye başlamıştır (Karakoyun, 2020: 144). Çoğu işletme, maliyetlerini azaltmak ve farklı mekânlardaki nitelikli işgücünden yararlanmak için uzaktan çalışmayı teşvik etmektedir. Uzaktan

çalışma modelinde çalışanlar çalışma mekânının neresi olması konusunda kendileri tercih yapabilmektedir (Demirbilek, 2007: 73).

1990'ların başlarında uzaktan/evden çalışma şeklinin geleceğin çalışma şekli olarak belirtilmiş olmasına karşın, ilerleyen zamanlarda uzaktan/evden çalışma modeli her işletme tarafından benimsenmemiş yani hızlı bir yayılım göstermemiştir (Illegems, Verbeke ve S'Jegers, 2001: 275). Her ne kadar yıllar içerisinde yarı zamanlı veya tam zamanlı olarak uzaktan çalışma yapan insanların sayısı kademeli olarak artış gösterse de, bu artış çok büyük oranlarda gerçekleşmemiştir. Ancak, 2019 yılının sonunda patlak veren ve 2020 yılında tüm dünya ülkelerine yayılan ve tehdit oluşturan covid 19 salgınının ortaya çıkması ile uzaktan/evden çalışma modeli hızlı bir şekilde işletmeler tarafından benimsenmeye başlamıştır (ILO, 2020: 1).

Uzaktan çalışma, evden çalışma, home ofis çalışma, tele çalışma gibi esnek çalışma modelleri covid 19 salgını sürecinde daha dikkat çekici hale gelmiştir. Pandemi sürecinde virüsün bulaşma riskini önlemek amacıyla uzaktan/evden çalışma modeli yeni bir iş modeli haline gelmiştir. Özellikle, bilgi ve iletişim teknolojilerini yoğun bir şekilde kullanan işletmelerde uzaktan/evden çalışma modeli daha etkin kullanılmaktadır. Uzaktan/evden çalışma modelleri tüm dünyada farklı şekillerde uygulamaya konmuştur (Akça ve Tepe Küçüköğlü, 2020: 72-74). Türkiye'de ise, 2020 Mart ayında ilk koronavirüs vakasının görülmesi ile işletmeler için daha güvenli iş ortamının yaratılması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması için gereken önlemler alınmaya başlanmıştır (Hasanhanoğlu, 2020: 19). Bu önlemlerin en başında salgının bulaşma riskini azaltabilmek için hem kamu sektöründe ve hem de özel sektörde evden çalışma veya dönüşümlü çalışma uygulamalarına geçiş yapılmaya başlamıştır. Söz konusu uygulama, kamu sektöründe 22 Mart 2020 tarihinde başlayıp 1 Haziran 2020 tarihinde sona ermiştir. Ancak, Kasım-2020'de tekrar vaka sayılarının artması ile birlikte salgının yayılımını önlemek amacıyla eğitimde, yaşamda ve çalışma koşullarında tekrar evden çalışma veya dönüşümlü çalışma uygulamaları gündeme gelmeye başlamıştır.

Esnek çalışma modellerinden olan uzaktan /evden çalışma modeli dijital çağda özellikle X, Y ve Z kuşaklarının kendilerinden daha yaşlı kuşaklara göre kişisel nedenlerle, kendi motivasyon artışları ve iş-yaşam dengesinin sağlanması, çalışanların zamanlarını esnek kullanmaları, yolda geçen zamandan tasarruf edilmesi gibi nedenlerle tercih edilirken, işletme sahibi tarafından ise işyeri maliyetlerini azaltmak, maddi kazanç elde etmek, enerji tasarrufu sağlamak, çalışanların işletmeye bağlılığını artırmak amacıyla tercih edilmektedir (Aydın Göktepe, 2020: 634; Kıcır, 2019: 178). Pandemi sürecinde, tüm dünya ülkelerinde uzaktan/evden çalışma modelinin zorunlu olarak uygulanması, işgücünün belirli bir bölümüne virüsün bulaşma riskinin azaltılması, müşterilere, tedarik zinciri içerisinde faaliyet gösteren diğer işletme çalışanlarına, işyerine gidip gelirken kalabalık toplu taşıma araçlarını kullanmak zorunda olan çalışanlara virüsün bulaşma riskinin azaltılması da sağlanmış olmaktadır. Ayrıca, genel olarak uzaktan çalışma modelinin çalışanların aileleri ile daha fazla zaman geçirmesi, özellikle kadın çalışanların çocukları ile daha fazla zaman geçirme ve ilgilenme, çocukların uzaktan eğitimlerine vakit ayırma gibi birçok avantajı da bulunmaktadır (Akça ve Tepe Küçüköğlü, 2020: 75).

Uzaktan/evden çalışma modelinin avantajlarının yanında dezavantajları da bulunmaktadır. Bunlar; özellikle kadınların ev işi, çocuk bakımı ve evden çalışma uygulaması sonucu iş yoğunluğunun artması, çalışanların sosyal ortam ve olanaklardan uzak kalması, yalnızlaşma, sosyal becerilerin zayıflaması (Kıcır, 2019: 178), iş-yaşam dengesinin sağlanamaması, teknik destek ve aksaklıkların olması, çalışma düzeninin yapılamaması gibi dezavantajlardır. Ayrıca, salgın sürecinde çalışanların sürekli ev ortamında olmaları ve sosyalleşmemeleri nedeniyle aile çatışmalarında ve stres düzeylerinde artışa neden olmaktadır (Akça ve Tepe Küçüköğlü, 2020: 76). Uzaktan/evden çalışma modeli kısa süreli uygulandığında çalışanların iş tatmininde ve iş performansında artış yaşanmaktadır. Ancak, bu çalışma modeli uzun süre uygulandığında

çalışanların iş tatmininin ve iş performansının düşmesine neden olabilmektedir. Covid 19 salgın sürecinde insanlar haftalarca evde kalarak, uzaktan çalışma yaptıklarından hem iş tatminlerinde hem de iş performanslarında düşüş yaşamış olabilirler (Hallin, 2020).

Uzaktan/evden çalışma modelinin, her meslek için uygun olmaması da diğer bir dezavantajdır. Örneğin; yöneticiler, idareci pozisyonundakiler, beyaz yakalılar, öğretmenler, akademisyenler, eğitim verenler, emlakçılar, online satış yapan işletme çalışanları, medya çalışanları, iletişim sektöründe çalışanlar gibi çalışanlar açısından uzaktan çalışma modeli oldukça uygun bir modeldir. Buna karşın, sağlık, emniyet, tarım sektörü ve inşaat sektörü çalışanları, madenciler, yaşamsal devamlılığı sağlamak için gerekli ürünlerin üretimini ve dağıtımını yapan çalışanlar, perakende sektöründe çalışanlar gibi çalışanlar için uzaktan/evden çalışma modeli uygun bir model değildir. Ayrıca, internet olanaklarının kısıtlı olması, kültürel özellikler ve alışkanlıklar nedeniyle de uzaktan/evden çalışma modeli her birey için uygun olmayabilir (Akça ve Tepe Küçüköğlü, 2020: 76-77).

Deloitte Türkiye İnsan Yönetimi Hizmetleri Ekibi tarafından Nisan 2020’de “İşin Geleceği” adlı bir araştırma yapılmıştır. Araştırmaya Türkiye genelinde 17 farklı ilden hizmet, üretim/sanayi, finansal kurumlar, teknoloji, enerji, inşaat, hızlı tüketim ve perakende, ilaç, dayanıklı tüketim malları, eğitim, e-ticaret, medya ve reklam, lojistik, gıda, kamu ve turizm sektöründe faaliyet gösteren 334 kişi katılmıştır. Evden çalışma uygulamasına katılımcı işletmelerin %48,7’si geçiş yaptıkları (tüm çalışanlarının evden çalıştıkları), %43,2’si kısmi olarak geçiş yaptıkları (sadece belirlenen bir grubun evden çalıştığı diğer çalışanların hala işyerinde çalıştıkları) ve %8,1’i evden çalışma uygulamasına geçemedikleri (çalışanların işletmede ya da sahada çalıştıkları) tespit edilmiştir. Araştırmanın diğer bir sonucuna göre, %87,5 oranı ile Medya ve Reklam sektörü tüm çalışanlarını uzaktan çalışma modeline dahil etmiştir. Bunu sırasıyla hizmet (%80,3), teknoloji (%70,8), e-ticaret (%62,5), enerji (%61,1), eğitim (%50,0), ilaç (%50) sektörleri izlemektedir. Evden çalışma modelini kısmen uygulayan sektörler sırasıyla; %80 gıda, %75 finansal kurumlar, %58,3 hızlı tüketim ve perakende, %57,1 lojistik ve %50 kamu sektörüdür. Evden çalışma modeline geçiş yapmada en büyük zorluk yaşayan veya hala geçiş yapamamış sektör ise üretim/sanayi sektörüdür. Salgın öncesinde işletmelerin %75,8’inin evden/uzaktan çalışma uygulaması bulunmadığı, %24,2’si ise daha önce kısa süreli de olsa evden çalışma modeli uyguladıkları tespit edilmiştir. Salgın sürecinde uzaktan çalışma modeline hızlı bir şekilde geçiş yapabilen işletmeler salgın öncesinde uzaktan çalışma modelini uygulayan işletmeler olup, bunlar e-ticaret, medya ve reklam şirketleridir. Ancak salgın sürecinde uzaktan çalışma modeline geçiş hızına uyum sağlayamamış ve diğer sektörlerle göre daha ağır kalmış sektör ise kamu sektörü olmuştur. Böylece, evden çalışmaya geçişi etkileyen en önemli etkenin sektör olmadığı, yapılan işin kendisinin olduğu saptanmıştır. Araştırmanın başka bir sonucu ise, salgın sürecinde uzaktan çalışma modelinin katılımcıların verimliliğini artırdığı ve zaman yönetimi yapabildikleri, buna karşın konsantrasyon eksikliği ve uzaktan çalışma tarzına alışık olmadıkları için motivasyon düşüklüğü yaşadıkları tespit edilmiştir. Uzaktan çalışmanın olumsuz yanlarının olmasına karşın, katılımcıların %72,9 salgın sonrasında da çalıştıkları işletmelerin bu uygulamaya devam etmelerini istediklerini belirtmişlerdir (Deloitte, 2020c: 4-11).

5. Covid 19 Salgını ve Uzaktan/Evden Çalışma İle İlgili Yapılmış Çalışmalar

Literatürde, covid 19 salgını ile uzaktan/evden çalışma modeline yönelik yapılmış çalışmalar çok az bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda covid 19 salgın sürecinde ulusal hükümetler tarafından zorunlu olarak evden/uzaktan çalışma modelinin uygulanması çalışanlarda hem avantajlar hem de dezavantajlar getirdiği yönündedir.

Aydın Göktepe (2020) kamu üniversitesinde 20 akademisyene yönelik yaptığı çalışmasında, katılımcıların uzaktan/evden çalışma modeline ilişkin algılarını test etmeyi amaçlamıştır. Araştırmadan elde edilen veriler doğrultusunda katılımcıların çoğunun evden çalışma ile ilgili

olarak gerekli teknik bilgi ve beceriye sahip olduklarını, zaman yönetimini daha verimli kullandıklarını, işyeri çalışma ortamı ile evdeki çalışma ortamı (ses yalıtımı, ışıklandırma, havalandırma sistemi gibi kriterler bakımından) karşılaştırıldığında evdeki çalışma ortamının daha verimli olduğunu, çalışma modelinde rol çatışmasına yönelik algılarının olumlu olduğunu, evden çalışmanın ailevi rollerine olumlu katkı sağladığını tespit etmiştir. Ayrıca, daha önce uzaktan eğitim dersi veren katılımcıların salgın sürecinde uzaktan çalışmaya daha fazla uyum sağladıklarını tespit etmiştir. Çıkan sonuçlara göre, genel olarak katılımcılar evden çalışma modelini olumlu olarak algıladıkları sonucuna ulaşmıştır. Bunun nedeni, eğitimin uzaktan/evden çalışmaya uygun olmasıdır (Aydın Göktepe, 2020). Sayan'ın (2020) yaptığı çalışmanın amacı covid-19 sürecinde öğretim elemanlarının uzaktan eğitim faaliyetlerine yönelik algılarını tespit etmektir. Bu amaçla, İstanbul'da ki bir devlet üniversitesinde ve bir vakıf üniversitesinde çalışan 124 öğretim elemanına yönelik anket yapmıştır. Araştırmanın sonucunda akademisyenlerin çoğunluğunun uzaktan eğitimin etkinliğinin bölüme göre farklılık göstereceği görüşünde olduklarını, yarısının derse motive olmadıklarını, neredeyse tamamının uygulamalı derslerde uzaktan eğitimin eksik kaldığı düşüncelerine sahip olduklarını tespit etmiştir. Ayrıca, katılımcılarının çoğunun uzaktan eğitim ile ders vermekten memnun olmadıkları ve uzaktan eğitimin devam etmesini istemedikleri görüşünde olduklarını saptamıştır (Sayan, 2020). Hallin (2020) covid-19 salgını sürecinde yapılan çalışmada uzaktan/evden çalışma algılarını tespit etmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda, çalışmasını İsveç'te evden çalışan üçü kadın biri erkek olmak üzere toplam dört kişi ile mülakat yaparak gerçekleştirmiştir. Araştırma sonucunda, uzaktan/evden çalışma ile fiziksel ve sosyal iletişimin azaldığı, buna karşın dijital iletişimin arttığını, iş yaşamı ile kişisel yaşam arasındaki sınırların ortadan kalktığını, iş motivasyonunun düştüğünü tespit etmiştir. Ayrıca, salgın nedeniyle sosyal yaşamın olumsuz etkilediğini saptamıştır (Hallin, 2020). Akbaş Tuna ve Türkmendağ (2020) yaptıkları çalışmanın amacı salgın sürecinde uzaktan çalışmaya başlayan beyaz yakalıların yaşadıkları değişimler ve bu değişimlerin iş motivasyonlarını nasıl etkilediğini belirlemektir. Bu amaçla turizm, hizmet, sanayi, enerji, finans, yiyecek içecek, hukuk, bilişim, reklamcılık gibi sektörlerde çalışan 58 beyaz yakalı çalışanlar ile mülakat yapılmıştır. Araştırma sonucunda, evden çalışmanın iş ortamını değiştirdiği, işyeri disiplininin bozulduğu, iş yükünün arttığı, çocukları olan katılımcıların toplantılara katılımlarında sorun yaşadıkları, çalışma zamanının esnediği ve uzadığı, iş motivasyonlarının düştüğü gibi dezavantajları olduğunu saptamışlardır. Ancak, katılımcıların uzaktan/evden çalışma modelinin uygulanması sonucunda maddi olarak tasarruf yaptıklarını, aileleri ile daha fazla zaman geçirdiklerini, iş yapmalarında daha özerk oldukları için iş verimliliklerinin ve yaratıcılıklarının arttığını, zamandan tasarruf ettiklerini, evde daha sağlıklı ve esnek bir çalışma ortamına sahip olduklarını tespit etmişlerdir (Akbaş Tuna ve Türkmendağ, 2020). Mustajab vd., (2020) yaptıkları çalışmada evden çalışmanın çalışan verimliliğine etkilerini incelemeyi amaçlamışlardır. Bunun için evden çalışan 50 katılımcı ile derinlemesine mülakat yapmışlardır. Araştırmanın sonucunda, evden çalışmanın sağladığı avantaj ve dezavantajların olduğunu saptamışlardır. Çalışanların sağladığı avantajlar; katılımcılar işlerini yapacak zamanı ve yeri belirlemede daha esnek oldukları için kendilerine olumlu bir etki yarattığını, iş-yaşam dengesini sağladıklarını, işe gidip gelirken harcadıkları zamanı evden çalışma sayesinde artık harcamadıklarını yani zamandan tasarruf yaptıklarını ve aileleri ile daha fazla ve daha kaliteli zaman geçirdiklerini saptamışlardır. Ancak, çalışanların iş motivasyonlarında ve verimliliklerinde düşüşün yaşandığını, evde yapılması gereken birden fazla iş (çoklu görev) olması nedeniyle işlerin kesintiye uğradığını, elektrik, internet ve iletişim maliyetlerinin arttığını, elektrik kesilmesi veya internetin yavaşlaması nedeniyle evde teknik sorunlar yaşadıklarını tespit etmişlerdir. Ayrıca evden çalışmanın birçok çalışma alanı için uygun olmadığı sonucuna ulaşmışlardır (Mustajab vd., 2020).

6. Sonuç ve Öneriler

Geçmişte, insanlar korkunç salgınlarla karşı karşıya kalmışlar ve salgınlar çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur. Örnek olarak; “Kara Ölüm” olarak adlandırılan ve uzun yıllar tüm insanlığı etkisi altına alan veba salgını, bunun yanında çiçek hastalığı, İspanyol gribi, sars salgını gibi salgınlardır. Bugün tüm dünyaya yayılmış durumda olan covid 19 virüsünün neden olduğu salgın da birçok açıdan kendinden önceki birçok küresel salgınlar ile benzerlik göstermektedir. Tüm bu küresel salgınlar, bir savaşın yaratmış olduğu yıkıcı etkiden daha fazla yıkıcı etkiye neden olmuş, hatta savaşta ölen insanlardan daha fazla insan salgın nedeniyle ölmüş ve savaşın etkisinden daha büyük bir şekilde ülke ekonomilerini olumsuz yönde etkilemiştir (Sevin vd., 2020: 14). Her ne kadar covid 19 salgını önceki küresel salgın hastalıklar ile benzerlik gösterse de etkisi onlardan daha büyük olmuştur. Dolayısıyla, bu durum bir kriz halini almıştır.

Her afet bir krizdir. Krizler önceden tahmin edilemez ve aniden ortaya çıkarlar. Krizin olumsuz etkilerini azaltabilmek için iyi yönetilmesi acil bir şekilde müdahale edilmesi ve sunduğu fırsatlardan etkili bir şekilde yararlanmak için uygun organizasyonel yeteneklerin, inovasyonun, girişimciliğin, lider bir kişiliğin ve değişime açık çalışanların olması gerekmektedir (Hasanhanoglu, 2020: 11; Yipeng, Min Lee, J ve Lee, 2020: 278). Covid 19 salgını bir halk sağlığı krizidir. Buna karşın, hızla yayılması ve artan tehditler yaratması nedeniyle ekonomik bir kriz halini almaya ve ülke ekonomilerini olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır (Hasanhanoglu, 2020: 2). Özellikle, ekonominin en önemli aktörlerinden olan işletmeler bu süreçten en çok etkilenen ve etkilenmeye devam eden birimlerini oluşturmaktadır (Hasanhanoglu, 2020: 11). Salgın sürecinde, bazı işletmeler dijital dönüşüm yaşayarak bu süreçte olumlu yönde etkilenirken, bazı işletmeler dijital dönüşüme hazır olmadıkları için olumsuz yönde etkilenmişlerdir.

Özellikle bu süreçte salgının etkisini ve yayılımını azaltmak için ulus devletler tarafından alınan önlemler sonucunda işletmelerde uzaktan/evden çalışma ve dönüşümlü çalışma modelleri uygulanmaya başlamıştır. Salgın sürecinde uygulanmaya başlanan uzaktan/evden çalışma modeli ile salgının yayılımı ve bulaşma riskinin azaltılması, çalışanların aileleri ile daha fazla zaman geçirmeleri, özellikle kadın çalışanların çocukları ile daha iyi ilgilenabilmeleri, işe gidip gelirken harcanan zamandan tasarruf sağlanması, çalışanların sürekli denetlenmesi, iş özerkliğinin sağlanması gibi avantajları bulunmaktadır. Ayrıca, işletmelerde enerji tasarrufu ve işletmelerin işgücü maliyetlerinin düşmesi gibi avantajları da bulunmaktadır. Uzaktan/evden çalışma modeli avantajlar yarattığı gibi dezavantajlarda yaratmıştır. Salgın sürecinde uzaktan/evden çalışma modeli ile sosyal ilişkilerin azalması, iş-yaşam dengesinin sağlanamaması, stres düzeyinin artması, örgütsel bağlılık, örgütsel özdeşleşme, iş tatmini ve iş performans düzeylerinin düşmesi ve çocuklu ailelerde kadının işine konsantre olamaması, kadınların iş yoğunluğunun artması gibi dezavantajlar yaratabilir. Ayrıca, uzaktan/evden çalışma modelinin diğer bir dezavantajı ise her sektör ve her meslek grubu için uygun olmamasıdır. Ancak, endüstri 4.0 süreci ile beraber bazı mesleklerin sonunun geleceği, akıllı fabrikaların daha fazla yaygınlaşacağı, akıllı robotların ve yapay zekaların işletmelerde kullanacağı ve nitelikli işgücüne daha fazla ihtiyacın olacağı düşünülecek olursa uzaktan çalışma modelinin gelecekte daha fazla tercih edileceği düşünülmektedir. Ayrıca, evden çalışma uygulaması covid 19 salgın sürecinde virüsün yayılımını engellemek için oldukça etkili bir uygulama olarak görülmektedir. Uzaktan/evden çalışma modelinin birçok avantajı olması nedeniyle işletmeler salgın sonrasında da bu iş modelini benimseyebilecekleri düşünülmektedir.

Literatürde, covid 19 ve uzaktan çalışma ile ilgili yazılmış az çalışmalara rastlanmış olması literatürde bir eksiklik olarak görülmüştür. Dolayısıyla, bu çalışma literatürdeki boşluğu dolduracağı ve yapılacak olan benzer çalışmalara da katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Acar, Y. (2020). Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgını ve Turizm Faaliyetlerine Etkisi. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 4(1), 7-21.
- Ağcadağ, İ. (2017). Çalışma Hayatında Dönüşümler Ve Evden Çalışma Sisteminin Türkiye'deki Yansımaları: Bir Ağ Pazarlama Örneği. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Akbaş Tuna, ve Türkmendağ, A. Z. (2020). Covid-19 Pandemi Döneminde Uzaktan Çalışma Uygulamaları Ve Çalışma Motivasyonunu Etkileyen Faktörler, İşletme Araştırmaları Dergisi, 12(3), 3246-3260.
- Akça, M. ve Tepe Küçüköğlü, M. (2020). Covid-19 ve İş Yaşamına Etkileri: Evden Çalışma. Journal Of International Management Educational And Economics Perspectives, 8 (1), 71-81.
- Aydın Göktepe, E. (2020). Kriz Döneminde İş Sürdürülebilirliğine Yönelik Yönetim Uygulamaları; Covid-19 Pandemi Araştırması, Journal Of Social, Humanities And Administrative Sciences, 6(26), 630-638.
- Bağcı, E. (2018). Endüstri 4.0: Yeni Üretim Tazını Anlamak. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 9(24), 122-146.
- Çağlar, Ç. 2013. Okulların Değişime Açıklık Düzeyi İle Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılık Düzeyi Arasındaki İlişki, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6 (15), 119-150.
- Çiğdem, S. (2019). Endüstri 4.0 Ve Dijital Emek Platformlarının İnsana Yakışır İş Bağlamında Değerlendirilmesi. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi. 77: 157-199.
- Deloitte (2020a). Covid-19: Çalışanlara ve Çalışma Hayatına Olası Etkileri, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/Tr/Documents/Human-Capital/Covid-19-Calisanlara-Ve-Calisma-Hayatina-Olasi-Etkileri.Pdf>.
- Deloitte, (2020b). Covid 19 İşletmelere Olan Finansal Etkileri ve Çözüm Önerileri, <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/financial-advisory/COVID-19-un-isletmelere-olan-finansal-etkileri.pdf>.
- Deloitte, (2020c). İşin Geleceği: Uzaktan Çalışma Sisteminde Organizasyonel Dayanıklılığı Korumak. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/human-capital/isin-gelecegi-uzaktan-calisma-sisteminde-organizasyonel-dayanikligi-korumak.pdf>.
- Demir, M, Günaydın, Y, Demir, Ş. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Türkiye'de Turizm Üzerindeki Öncülleri, Etkileri Ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi. International Journal of Social Sciences and Education Research, 6(1), 80-107.
- Demirgil, Z. ve Antalyalı, Ö. L. 2017. Kamu Sektöründe Süreç Odaklı Örgütsel Değişimin Hizmet Kalitesi Ve İş Tatmini Üzerine Etkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 8(18), 127-140.
- Demirbilek, S . (2007). Sanal Çalışma Ekseninde Sanal İşgören. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 7 (13) , 69-90 .
- Sevin, A. E., Bektaş, B. O., Çelen, E., Kozioglu, E., Oğuz, K. B., Kavak, K., Bitlis, M., Şalgam, S. ve Çınar, Ş. (2020). *Bir Eko-Sosyal Kriz Olarak Covid-19 Salgını ve Sürdürülebilirlik*, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Sürdürülebilirlik Danışmanlığı A.Ş. (Escarus).
- Hallin, H. (2020). Home-Based Telework Dur,Ng The Covid-19 Pandemic, Master Program İn Work Life Science.
- Hasanat, M. W., Hoque, A., Shikha, F. A., Anwar, M., Bakar, P. D. A., Hamid, A., ve Tat, P. D. H. H. (2020). The Impact Of Coronavirus (Covid-19) On E-Business İn Malaysia. Asian Journal Multidisciplinary Studies, 3(1), 1-6.
- Gökmen A., (2010). Yönetici Değişiminin İşletme Performansına Etkisi, Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 2(2), 11-12.

Hasanhanoglu, C. (2020). Covid-19'un İş Sağlığı ve Güvenliği Kapsamında İşletmeler Üzerine Etkileri, *Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4 (10): 11-27.

Illegems, V., Verbeke, A. ve S'jegers, R. (2001), The Organizational Context Of Teleworking Implementation, *Technological Forecasting And Social Change*, 68(2), 275-91.

ILO, (2020). *Teleworking During The COVID-19 Pandemic and Beyond A Practical Guide*. Geneva, 1-47.

Iverson, R. D. 1996. Employee Acceptance Of Organizational Change: The Role Of Organizational Commitment. *The International Journal Of Human Resource Management*. 7 (1), 122-149.

Karakoyun, F. (2016). Home Ofis-Evden Çalışma- Yöntemi Ve Vergi Hukukundaki Düzenlemeler. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(29), 141-162.

Kavi, E. ve Koçak, O. (2010). Bilgi Toplumunda Evden Çalışmanın Etik Boyutu. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 59, 69-88.

Kaya, M. ve Burtan Doğan, B. (2016). Esnek Çalışma Modeli: Ev Eksenli Çalışma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(58), 1069-1099.

Kerman, U. ve Öztop, S. (2014). Kamu Çalışanlarının Örgütsel Değişim Direncini Etkileyen Uygulamalar. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(10), 1-20.

Kırcı, B. (2019). Evden Çalışma: Özgürlük Mü Esaret Mi?, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), 173-196.

Kırılmaz, H., Bağış, M., Salim, B. ve Şimşir, İ. (2015). Sağlık Yöneticilerinin Değişim Sürecine Bakış Açılarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 11(25), 91-113.

Özgür, M. (2020). Covid 19 Zamanında Robotik Süreç Otomasyonu, 9 Nisan 2020 BTVizyon EY, https://bilisimzirvesi.com.tr/documents/Dokumanlar/sunumlar/20200409_btvizyondijital-rpa-sunum_mert_ozgur_ey-pdf.pdf.

Mustajab, D , Bauw, A , Irawan, A , Rasyid, A , Aldrin Akbar, M. ve Amin Hamid, M . (2020). Covid-19 Pandemic: What Are The Challenges And Opportunities For E-Leadership?. *Fiscaoeconomia*, 4 (2), 483-497.

Olkun, S. (1996).“Örgütsel Değişimin Yönetimi: Örgüt Kültürü Ve Liderlik Faktörü”. *Eğitim Yönetimi*.2 (4): 565-574.

Öge, E. ve Çetin, M. (2020). *Covid-19 Pandemisi: İnsan Kaynakları Yönetimi Açısından Olası Etkileri*. Covid-19 Süreci Ve Örgütsel Yönetim, Edit. Alper Tutcu ve Serkan Gün, İksad Yayınevi: Ankara.

Paksoy, H. M. ve Özbezek, B. D. 2013. Örgütsel Değişimde Beşeri Sermayenin Rolü, *Gazi Akademik Bakış*, 6(12): 293-331.

Raišien'e, A. G., Rapuano, V., Varkulevi'ci, K. ve Stachová, K. (2020). Working from Home—Who Is Happy? A Survey of Lithuania's Employees during the COVID-19 Quarantine Period. *Sustainability*, 12, 5332, 1-21.

Sabuncuoğlu, Z. ve Tüz, V. M., (2016). *Örgütsel Davranış*, Bursa: Alfa Aktüel Yayınevi.

Saylı, Y. ve Tüfekçi, A. (2008). Başarılı Bir Örgütsel Değişimin Gerçekleştirilmesinde Dönüştürücü Liderliğin Rolü. *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0(30), 193-210.

Savić, D. (2020). Covid-19 and Work From Home: Digital Transformation Of The Workforce, *Tgj*, 16(2), 101-104.

Sayan, H. (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Öğretim Elemanlarının Uzaktan Eğitime İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi. *Ajit-E: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 11 (42), 100-122.

Serinikli, N. (2018). Endüstri 4.0'ın Özel, Kamu ve Kooperatif Sektörlerine Etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23, 1607-1621.

Şen, E. ve Batı, G. F. (2020). Covid-19 Pandemik Krizinin Yönetim ve Ekonomi Politik Üzerine Olası Etkileri, , Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi, 4(2), 71-84.

Tilev, F. (2018). Esnek Çalışma ve Kadın İstihdamı, Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2(2), 121-150.

Yankın, F. B. (2018). Dijital Dönüşüm Sürecinde Çalışma Yaşamı, Trakya Üniversitesi İİBF Dergisi, 7(2), 1-38.

Yeşil, A. (2018). Örgütlerde Değişimin Önemi ve Değişim Yönetimi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme, Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi, 4 (5): 307-323

Yılmaz, T. ve Aktaş, F. (2018). Yeni Nesil İstihdam ve Geleceği, Academia Journal Of Social Sciences, 1, 47-60.

Yipeng, L. Min Lee, J ve Lee, C. (2020). The Challenges and Opportunities Of A Global Health Crisis: The Management And Business İmplications Of COVID-19 From An Asian Perspective, Asian Business & Management, 19, 277–297.

Zadeoğulları, S. 2010. Örgütsel Değişime Açıklık ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Elektronik Kaynaklar

<https://medium.com/t%C3%BCrkiye/covid-19-ile-birlikte-> Covid -19 ile Birlikte İş Dünyasının Değişimi ve Dijital Dönüşüm.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 289-300, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 01.05.2020 Kabul Tarihi: 18.11.2020

DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE YATIRIMLARININ BELİRLEYİCİLERİ: G-20 ÜLKELERİNDE BİR UYGULAMA

Determinants of Direct Foreign Capital Investments: An Application In G-20 Countries

Rabia EFEOĞLU¹

Ceren PEHLİVAN²

ÖZ

Çalışmanın amacı, doğrudan yabancı yatırımlarını etkileyen faktörlerin etkinliğini G-20 ülkeleri için incelemektir. Seçili veriler Birleşmiş Milletler Dünya Yatırım Raporu (1998) baz alınarak oluşturulmuştur. 2000-2017 yıllarını kapsayan çalışmada panel veri analiz yöntemi kullanılmış ve doğrudan yabancı sermayenin belirleyicileri olarak gayrisafi yurtiçi hasıla, ticari açıklık ve politik istikrar verileri analize dahil edilmiştir. Eşbütünlük ve nedensellik analizleri yapılmış, analizler sonucunda ele alınan faktörler ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından gayrisafi yurtiçi hasılaya ve dışa açıklıktan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Politik İstikrar, Panel Veri Analizi

ABSTRACT

The aim of the study is to examine the effectiveness of factors affecting direct foreign investments for G-20 countries. Selected data are based on the United Nations World Investment Report (1998). Panel data analysis method was used in the study covering the years 2000-2017 and gross domestic product, trade openness and political stability data were included in the analysis as determinants of direct foreign capital. Cointegration and causality analyzes have been made, and as a result of the analysis it has been concluded that there is a long-term relationship between the factors addressed and foreign direct investment. It has been found that there is a one-way causality relationship from foreign direct capital investments to gross domestic product and from foreign openness to foreign direct capital investments.

Keywords: Foreign Direct Capital Investment, Political Stability, Panel Data Analysis

Giriş

Küreselleşme süreci ve hareketleri, teknolojide yaşanan gelişmeler sermaye hareketlerinin büyümesine yol açmıştır. Piyasalarda ve sermaye hareketlerinde serbestleşmenin yaşanması küresel piyasa mekanizmasının artmasına neden olmuştur. Özellikle 1990'lı yıllarda serbestleşme hareketleri tüm dünyada yaygınlaşan bir olgu haline gelmiştir. Gelişmekte olan ülkeler de dünya piyasalarındaki entegrasyon hareketlerine ayak uydurmak için serbestleşme politikalarını benimsemiş ve gerekli siyasal reformları yürürlüğe koymuşlardır. Bu durum sonucunda gelişmekte olan ülkeler, doğrudan yabancı yatırımları sağlamada gelişmiş ülkeler açısından önemli birer yapı taşı oluşturmuştur (Koyuncu, 2010: 56).

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, e-posta: refeoglu@kastamonu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-1553>

² Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, e-posta: pehlivanceren2@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5632-2955>

2000'li yıllara gelindiğinde doğrudan yabancı yatırımlarının (DYY) özellikle gelişmekte olan ülkelerde artan bir seyir izlediği görülmüştür. Ancak son dönemde gelişmekte olan ülkelerde yaşanan siyasi krizler (Arap Baharı gibi), hükümetlerin görevde kalma sürelerinin az oluşu ve istikrarın tam olarak sağlanamayışı gelişmiş ülkeler açısından bir takım endişelerin oluşmasına neden olmuştur (World Bank, 2013: 6-7). Doğrudan yabancı yatırımlarının ülkelere tam anlamıyla fayda sağlayabilmesi için uzun süreli politik istikrar unsurunun da gerçekleştirilebilmesi gerekmektedir. Asiedu (2002) doğrudan yabancı yatırımların etkinliğinin sağlanabilmesinde verimliliğin, iş gücü maliyetlerinin, hükümet politikalarının, güvenlik ve politik istikrar gibi etkenlerin tam anlamıyla sağlanabilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Asiedu, 2002: 110-111).

Doğrudan yabancı yatırımlar ülke ekonomisine katkılar sağlamaktadır. Lewer (2002) ticari serbestleşmenin sağlanabilmesi için mal ve hizmet üretimindeki engel ve kısıtlamaların kaldırılması gerektiğini vurgulamıştır. Ticari serbestleşmeyle birlikte ticari açıklığın artacağını, iş gücünün ucuzlayacağını ve böylelikle gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkeleri yakınsayabileceğini belirtmiştir. Sermaye birikimi sayesinde ülkelerin ticaretten kazançlı çıkacağını savunmuştur. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerin teorik açıdan karşılaştırmalı üstünlük yaklaşımına göre sahip olduğu düşük maliyetli işgücü sayesinde özellikle tüketim mallarında ihracatçı konuma gelebileceğini belirtmiştir (Lewer, 2002: 313). Doğrudan yabancı yatırımların ülke ekonomisine tam anlamıyla katkı sunabilmesi için serbestleşme tek başına yeterli değildir. Politik istikrar ile makroekonomik değişkenler üzerinde tam ve etkin politikaların gerçekleşmesi gerekmektedir. Yatırımcıların ülkelere sermaye akışı sağlarken birçok faktör üzerinde yoğunlaştığı düşünüldüğünde ekonomik, siyasal ve sosyal entegrasyonun oluşması gerekmektedir.

Çalışmada doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde etkili olan faktörlerin ne olduğu ampirik olarak araştırılmıştır. Çalışma, girişi takiben doğrudan yabancı yatırımların tanımlarının ve belirleyicilerinin olduğu ikinci bölümle devam etmiştir. Sonrasında konuya ilişkin literatür taramasına yer verilmiş ve son kısımda ilgili değişkenler üzerine yapılmış analiz sonuçları yorumlanmıştır.

Doğrudan Yabancı Yatırımla İlgili Tanımlar Ve Doğrudan Yabancı Yatırımın Belirleyicileri

Doğrudan yabancı yatırımlar uzun süreli bir yatırım çeşididir. Bu yatırımlar, yatırımcıların kendi ülkelerinin dışında başka bir ülkeye yerleşmiş olan bir girişimci vasıtasıyla elde edilen yönetim gücünü ifade etmektedir. Sınır ötesi bir yatırım olan DDY'ler sayesinde uzun dönemli ve sürekli bir kazanç sağlanabilmektedir (Organization for Economic Cooperation and Development [OECD], 2009: 17). Doğrudan yabancı yatırımlar birçok şekilde ortaya çıkabilmektedir. Ülkede yeni bir işletmenin kurulması şeklinde olabileceği gibi mevcut işletme üzerinde gerçekleştirilecek yenilikler veya mevcut işletmenin satın alınması şeklinde de olabilmektedir. Bu şekilde oluşturulan yatırımlar kaynak transferi olarak görülmemekte yabancı yatırımların önemli bir türünü oluşturmaktadır.

Başka bir tanımla doğrudan yabancı yatırımlar, yabancı menşeli bir yatırımcının bir firmayı-şirketi satın alması veya yeni bir firma-şirket için ilk sermayeyi temin etmesi şeklinde gerçekleşebilmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlarla mevcut bir firmanın sermayesine ortak olunarak sermaye artışına da katkı sağlanılabilmektedir. Yapılan yatırımlar sayesinde yatırımın yapıldığı ülkeye teknoloji, bilgi birikimi ve beşeri faktörler transfer edilebilmektedir (Barrel ve Pain, 1998: 159).

Doğrudan yabancı yatırımları belirleyen faktörler üzerinde farklı yazarlar tarafından farklı değişkenler kullanılmıştır. Kar ve Tatlısöz 2018 yılında yaptıkları çalışmada DYY faktörlerini itici ve çekici faktörler olarak iki başlık altında incelemişlerdir. Tuselman 1999 yılındaki çalışmasında ise DYY'nin belirleyicilerini arz ve talep yönlü faktörler olarak iki gruba ayırmıştır. Nunnenkamp (2002), geleneksel ve geleneksel olmayan faktörler ayrımıyla DYY'nin belirleyicilerini ortaya koymuştur. Ele alınan temel değişkenlerin bazıları şunlardır: Yolsuzluk, Ticari Etkiler, Döviz Kuru, Kurumlar, Enflasyon, Ticari Açıklık, Büyüme, Politik İstikrar.

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Belirleyicileri: G-20 Ülkelerinde Bir Uygulama

Doğrudan yabancı yatırımlar ülke ekonomilerine hem makro hem de mikro düzeyde faydalar sağlamaktadır. Ülkeye sağlanan sermaye akımları ticarete, istihdamda, yeni kaynakların temininde olumlu etkilerin oluşmasına yardımcı olmaktadır. Bu etkilerin yanında doğrudan yabancı yatırımların ekonomilere zarar vereceği görüşü de hakimdir. Lall ve Streeten'e göre ülkeye girmesi gereken kaynakların yatırımı yapan ülkeye tekrar geri dönmesi mümkündür. Ülke içerisindeki firmaların rekabet edilebilirliğini etkileyerek yerli pazarın zarar görmesine neden olabilmektedir. Ayrıca "aykırı transfer fiyatlaması" ile beklenen etkinin tam tersi bir durumunun yaşanması da olası bir durumdur (Moosa, 2002: 74). Ülke gruplarının 2017 yılı itibarıyla gerçekleştirdikleri DYY rakamları Tablo 1'de açıklanmıştır:

Tablo 1: Ülke Gruplarına Göre Doğrudan Yabancı Yatırım Akımları

Ekonomiler	Girişleri (2017)		Çıkışları (2017)	
	Milyar ABD \$	Yüzde Değeri (GDP Oranı)	Milyar ABD \$	Yüzde Değeri (GDP Oranı)
Gelişmekte Olan Ülkeler	671	2.1	381	1.2
Afrika	42	1.9	12	0.6
Amerika	151	2.6	17	0.3
Asya ve Okyanusya	478	2.0	351	1.5
Geçiş Ekonomileri	47	2.2	40	2.0
Gelişmiş Ekonomiler	712	1.5	1009	2.2
BRICS	266	1.4	178	1.0
G-20	1020	1.5	1247	1.8
Dünya	1430	1.8	1430	1.8

Kaynak: UNCTAD Handbook of Statistics, 2018: 54

Gelişmekte olan ülkelerde DYY girişleri, DYY çıkışlarının neredeyse iki katı olarak gerçekleşmiş (381 milyar ABD doları) ve bu tutar 671 milyar ABD doları olmuştur. Asya ve Okyanusya gibi gelişmekte olan ekonomiler, gelişmekte olan tüm ekonomi girişlerinin üçte ikisinden fazlasını ve çıkışlarının yüzde 90'ından fazlasını oluşturmuştur. Buna karşılık gelişmiş ekonomiler aldıklarından daha fazla DYY üretmişlerdir. 2017 yılında 712 milyar dolar girişi ve 1 trilyon dolar çıkış kaydedilmiştir. Ayrıca 2017 yılında, gelişmiş ekonomilerin küresel dış DYY'lerindeki payı yüzde 71 ile bir önceki yıllara aynı oranda gerçekleşmiştir. Son iki yılda, Amerika ve gelişmiş ekonomilerdeki DYY artan bir seyir izlemiştir. Bu ülkelerin dünyadaki payı 2015'te yüzde 20'ye, 2017'de yüzde 29'a yükselmiş ve bu rakamlarla Avrupa ile aynı paya ulaşmışlardır. Alıcı tarafta Asya ve Okyanusya, gelişmekte olan ülkelere doğrudan yabancı yatırımların ev sahibi bölgesi olma konumunu güçlendirmiştir. Afrika'nın payı ise yüzde 2'de kalmıştır (UNCTAD, 2018: 53).

Literatür

Agarwal (1980) yaptığı çalışmada doğrudan yabancı yatırımların ülkelere girişi konusunda ekonomik etkenler kadar politik etkenlerin de etkili olduğunu savunmuştur. Çalışmasında anket yöntemini kullanarak ulusal faktörlerin ve ürün pazarlarının rekabet etkisinin doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini açıklamak üzere hipotezler kurmuştur. Bu hipotezler; getiri hipotezinin diferansiyel oranı, portföy hipotezi, çıktı ve pazar büyüklüğü hipotezlerinden oluşmuştur. Çalışma sonucunda oluşturduğu hipotezlerin doğrudan yabancı yatırımların ülkeye girişini açıklamada yetersiz kaldığı sonucuna ulaşmıştır.

Schneider ve Frey (1985) geliştirmekte olan 80 ülke üzerine yaptıkları çalışmada ekonomik etkenler kadar politik etkenlerinde önemli bir değişken olduğunu vurgulamışlardır. Her iki değişkenin tam anlamıyla uygulanabildiğinde yatırımların artacağını belirtmişlerdir. Ekonomik yapı içerisinde kişi başına düşen gayri safi milli hasıla oranının artırılmasının, ödemeler dengesindeki açığın azaltılmasının doğrudan yabancı yatırımları arttırdığını savunmuşlardır. Ayrıca çalışmada politik değişkenler için Batı ülkelerinden gelen iki taraflı yardımın doğrudan yabancı yatırımları teşvik edici bir yönü olduğunu ancak komünist ülkelerden gelen yardımlarının doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde ters yönlü bir etki oluşturduğunu belirtmişlerdir.

Dar v.d., 2004 yılında yaptıkları çalışmada Pakistan ekonomisinde doğrudan yabancı yatırımların etkisini ve rolünü incelemişlerdir. Çalışma sonucunda ekonomik büyüme, döviz kuru, faiz oranları, işsizlik ve politik istikrarsızlık düzeyinin incelenen dönemler içerisinde Pakistan ekonomisinde doğrudan yabancı yatırım girişlerinin belirleyicisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Onyeiwu ve Shrestha (2004) çalışmalarında ekonometrik yöntemlerle doğrudan yabancı yatırımların belirleyicilerini saptamışlardır. Çalışmalarında enflasyon, dışa açıklık, ekonomik büyüme, siyasal haklar ve doğal kaynaklar gibi değişkenler kullanmışlardır. Siyasal hakların doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde bir etki oluşturmadığını yapılan analizlerle ortaya koymuşlardır.

Faeth (2005) Avustralya için yaptığı çalışmasıyla zaman ve panel veri analizlerini birlikte kullanmıştır. Yazar çalışmada Avustralya dışında ABD, İngiltere, Japonya ve Almanya'dan sağlanan veri kümelerini bir araya getirmiş ve analize dahil ederek DYY verilerinin belirleyicilerini araştırmıştır. Analizde üç aylık veriler kullanılmış ve ekonomik büyüme, pazar büyüklüğü, ücretler ve işgücü arzı, ticari açıklık, faiz oranları, döviz kuru ve enflasyon oranı gibi birçok değişken kullanılmıştır. Değişkenler arasında olumlu sonuçların bulunmasının yanı sıra Avustralya'nın DYY'lerinin uzun vadeli düşünceler tarafından yönlendirilebildiği ve yatırım belirleyicilerinin herhangi bir teori ile tam olarak açıklanamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bouoiyour (2007) Fas üzerine yaptığı çalışmada doğrudan yabancı yatırımların belirleyicilerini araştırmıştır. Çalışmada ticari açıklığın, özelleştirmenin ve yapısal ekonomik planların DYY üzerinde etkili olduğunu belirtmiştir. Çalışmada Fas'ın, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'dan gelen doğrudan yabancı yatırım girişlerinin en önemli alıcılarından biri olduğu ve bu yüzden daha açık ve esnek bir ekonomiyle ilgili tamamlayıcı önlemlerin kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Berköz ve Türk (2007) Türkiye üzerine yaptıkları çalışmada doğrudan yabancı yatırımları bölgesel olarak etkileyen faktörleri incelemişlerdir. İl bazında yapılan çalışmada altyapı, banka kredileri, kamu yatırımları, bilgi harcamaları ve GSYH değişkenlerinin doğrudan yabancı yatırımları etkileme yeterliliği araştırılmıştır. Banka kredileri, GSYH ve haberleşme alt yapısının yatırımlar üzerinde özellikle de hizmet sektöründe daha etkin olduğu görülmüştür.

Emirhan (2007) doğrudan yabancı yatırımların dış ticaret üzerindeki etkisini Türkiye örneğinde 1983-2005 dönemleri için incelemiştir. Türkiye'nin en fazla ticaret yaptığı 15 ülke üzerine yaptığı çalışmada panel veri analiz yöntemini kullanmıştır. Değişkenler arasında tamamlayıcılık ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Ang (2008) Malezya için zaman serisi yöntemiyle bir çalışma yapmıştır. Çalışmada ticari açıklık, reel GSYH, finansal gelişmeler ve ülkenin sahip olduğu alt yapının doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi incelenmiştir. Ayrıca çalışmada değişkenler arasında olumlu etkilerin olduğu sonucu yapılan analizlerle saptanmıştır.

Susam (2008) Türkiye için yaptığı regresyon analizinde üç aylık veriler kullanarak zaman serisi analizi yapmıştır. GSYH, enflasyon, bütçe açığı, kamu harcamaları, dış ticaret gibi değişkenlerin kullanıldığı çalışmada, 1998-2007 yılları arasındaki veriler kullanılmıştır. Yapılan

analiz sonucunda kullanılan değişkenlerin yanı sıra DYY' leri çeken en önemli unsurlardan birinin makro ekonomik istikrarın sağlanması olduğu vurgulanmıştır.

Çeviş ve Çamurdan (2009) 17 gelişmekte olan ülke üzerine panel veri analizi yapmışlardır. Çalışmada GSYH, ticaret haddi, ücret, reel faiz oranı, yurtiçi yatırım harcamaları bağımsız değişken, doğrudan yabancı yatırımlar ise bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Analizde doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde dışa açıklık, enflasyon, faiz ve büyüme oranının etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çak ve Karakaş (2009) seçili ülkeler (Danimarka, Yunanistan, Bulgaristan, Macaristan, Romanya, Polonya, İtalya ve Türkiye) üzerine yaptıkları çalışmada kişi başına GSYH, enflasyon, işsizlik, nüfus artış oranı, ticaret hacmi, kurumlar vergisi ve toplam vergi yükü gibi makro değişkenlerin doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki rolünü incelemişlerdir. Değişkenlerin bağımlı değişken üzerinde etkili olduğu ancak vergi faktörlerinin etkisinin diğer değişkenlere göre daha az olduğu saptanmıştır.

Çeştepe ve Mıstaçoğlu (2010) ASEAN ve MERCOSUR bölgesel entegrasyon grubu üzerine bir araştırma yapmışlardır. Çalışmalarında ihracat, GSYH ve ekonomik istikrarsızlık değişkenlerini kullanmışlardır. Kukla değişkenin analize dahil edildiği çalışmada mevcut değişkenlerin doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi incelenmiştir. Analize dahil edilen değişkenlerin katsayıları her iki ülke grubu içinde pozitif olarak bulunmuştur.

Şen ve Saray (2010) yaptıkları çalışmada Türkiye ve farklı ülke grupları içerisinde belirledikleri toplam 7 ülke için panel veri analizi yapmışlardır. Doğrudan yabancı yatırımların ekonomik kalkınma üzerinde etkin bir rol oynadığını öne sürmüşlerdir. Yaptıkları çalışmada ele aldıkları ülkeler arasında en fazla etkinin Türkiye üzerinde olduğunu belirtmişlerdir.

Analiz

Veri Seti

Çalışmada G-20 ülkelerine ait 2000-2017 dönemi yıllık doğrudan yabancı sermaye yatırımları (DYY), gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH), ticari açıklık (TA) ve politik istikrar (POL) değişkenleri kullanılmıştır. Analizde doğrudan yabancı sermaye yatırımları bağımlı değişken olup gayrisafi yurtiçi hasıla, ticari açıklık ile politik istikrar ise bağımsız değişkenlerdir. Veriler Dünya Bankası ve International Country Risk Guide (ICRG)'den alınmıştır.

Çalışmada oluşturulan model:

$$DYY_{it} = \beta_{0i} + \beta_{1i}LNGSYH_{it} + \beta_{2i}TA_{it} + \beta_{3i}POL_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde FDI_{it} sembolü i ülkesinin t yılındaki doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını; $LNGSYH_{it}$ sembolü i ülkesinin t yılındaki ekonomik büyümesini; TA_{it} sembolü i ülkesinin t yılındaki ticari açıklığını; POL_{it} sembolü i ülkesinin t yılındaki politik istikrar düzeyini; ε_{it} sembolü hata terimini göstermektedir.

Yöntem

Çalışmada doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicilerini test etmek için panel eşbütünleşme ve nedensellik analizleri yapılmıştır. Ancak öncesinde modelde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı CD testiyle araştırılmıştır. Serilerde ilk olarak Swamy S homojenlik

testi yapılmış, sonrasında ise birim kök testi yapılmıştır. Pesaran tarafından geliştirilen ikinci kuşak birim kök testlerinden yatay kesit bağımlılığını esas alan CADF (Cross-Sectionally Augmented Dickey Fuller) testi ile birim kök analizi gerçekleştirilmiştir. Seriler arasında eşbütünleşmenin olup olmadığı, ikinci kuşak panel eşbütünleşme testlerinden Gengenbach, Urbain ve Westerlund (2016) tarafından geliştirilen ve birimler arası korelasyon ile heterojenlik durumlarına izin veren Gengenbach, Urbain ve Westerlund panel eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Uzun dönemde eşbütünleşme katsayıları DOLSMG (Ortalama Grup Dinamik En Küçük Kareler) tahmincisiyle yapılmıştır.

Yatay Kesit Bağımlılığı

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığı olması durumunda, bu koşulun göz ardı edilerek analizlerin yapılması ortaya çıkacak sonuçları etkilemektedir. Analize başlamadan önce serilerde yatay kesit bağımlılığının varlığı test edilmelidir. Çünkü birim kök testi ve eşbütünleşme testi seçilirken, yatay kesit bağımlılığı göz ardı edilirse analizlerde hatalı ve sapmalı sonuçlar meydana gelebilecektir.

Yatay kesit bağımlılığı üç şekilde belirlenebilmektedir: eğer $T > N$ (yatay kesit boyutu zaman boyutundan küçükse) ise, Berusch Pagan CD LM1 testi; eğer $T = N$ (yatay kesit boyutu zaman boyutuna eşitse) ise, Pesaran CD LM2 testi; eğer $T < N$ (yatay kesit boyutu zaman boyutundan büyük), Pesaran CD LM testi kullanılmaktadır. Çalışmada 19 ülke ($N=19$) ve 18 yıl ($T=18$) olduğundan Pesaran CD LM testi ile yatay kesit bağımlılık incelenmiştir (Yerdelen, 2017: 237).

$$CD\ LM = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=t+1}^N \rho_{ij} \right) N(0,1) \quad (2)$$

CD LM testinin hipotezleri “ H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur” ve “ H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır” şeklindedir. CD LM testi sonucunda, olasılık değeri 0.05’ten küçük olursa, bu %5 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin reddedildiğini, yatay kesit bağımlılığı olduğunu göstermektedir (Pesaran, 2004: 7-8). Çalışmada yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı değişkenlerde ve denklemde CD LM testiyle incelenmiş ve sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı

	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
DYY	5.377	0.000
GSYH	46.265	0.000
TA	7.195	0.000
POL	6.626	0.000
Denklem	5.119	0.000

Tablo 2’de hem serilerde hem de denklemde olasılık değerleri 0.05’ten küçüktür. Dolayısıyla yatay kesit bağımlılığı vardır ve panel birim kök testi ile eşbütünleşme testi yapılırken bu koşulun dikkate alınması gerekmektedir. Bu sebeple çalışmanın devamında yatay kesit bağımlılığı koşulunun olduğu ikinci kuşak panel birim kök testi ve ikinci kuşak eşbütünleşme testi kullanılmıştır.

Homojenlik Testi

Parametrelerin birimlere göre heterojen ya da homojen olmasına göre eşbütünleşme testi ve eşbütünleşme tahmin yöntemi seçilmektedir. Homojenlik testlerinin kullanılacak yöntemlerin seçilmesinden önce yapılması gerekmektedir ve homojenlik analizleri Stata’da Swamy S testi ile yapılmaktadır (Yerdelen, 2017, s. 246).

Testin hipotezleri:

H_0 : Homojenlik var.

H_1 : Homojenlik yok.

Şayet Swamy S test istatistiği kritik değerden büyükse veya olasılık değeri %5 önem düzeyinden küçükse H_0 hipotezi reddedilmekte parametrelerin heterojen olduğuna karar verilmektedir. Buna göre homojenlik test sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 3: Homojenlik Testi Sonuçları

	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Δ	2062.62	0.0000

Olasılık değeri %5'den küçük olduğundan H_0 hipotezi reddedilir ve panel heterojendir önermesi kabul edilir. Yapılan testler sonucunda birimler arası korelasyon ve heterojenliğin varlığı kabul edildiğinden ikinci kuşak ve heterojen eşbütünleşme testleri kullanılmalıdır. Ayrıca eşbütünleşme modelinin tahmininde de ikinci kuşak ve heterojen olanlar seçilmelidir.

Panel Birim Kök

Yatay kesit bağımlılığının varlığına göre panel birim kök testleri birinci ve ikinci kuşak birim kök testleri olarak ikiye ayrılır. Birinci kuşak birim kök testleri yatay kesit bağımsızlığını dikkate alan ve homojen/heterojen modeller olarak ikiye ayrılan; Levin, Lin ve Chu (2002), Hadri (2000) ve Breitung (2005) gibi homojen modeller; Maddala ve Wu (1999), Im, Pesaran ve Shin (2003), Choi (2001) gibi heterojen modellere dayanan testlerdir. İkinci kuşak birim kök testleri ise yatay kesit bağımlılığını dikkate alan; Bai ve Ng (2004), SURADF (2002), CADF (2006) ve MADF (1998), testleridir.

Çalışmada yatay kesit bağımlılığının olduğu tespit edildiğinden ikinci kuşak birim kök testlerinden CADF ile serilerin durağanlığı test edilmiştir. CADF testinin hipotezleri " H_0 : Birim kök var" ve " H_1 : Birim kök yok" biçimdedir. Panelin tamamında birim kökün varlığına karar verebilmek için ülkeler bazında bulunan CADF testlerinin aritmetik ortalaması alınmaktadır. Böylece CIPS istatistiği hesaplanmaktadır.

$$CIPS = \frac{\sum_{i=1}^N CADF_i}{N}$$

(3)

Pesaran'ın tablo değerleriyle CIPS istatistiği karşılaştırılır ve CIPS değerinin, %10 %5 %1 önem düzeyinde tablo kritik değerinden büyük olması durumunda serinin durağan olduğuna karar verilir. Veya $z[t\text{-bar}]$ istatistiğinin olasılık değerlerine göre de serinin durağan olup olmadığı söylenebilir ve böylece seride birim kök olmadığına karar verilmektedir. Elde edilen CIPS istatistik sonuçları aşağıda Tablo 4'dedir.

Tablo 4: CIPS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzeyde	Birinci Farkında
DYY	0.175	0.000
GSYH	0.865	0.000
TA	0.831	0.000
POL	0.665	0.000

Tablo 4'de CIPS test sonuçlarına göre panelin geneli için $Z[t\text{-bar}]$ istatistiğinin olasılık değerlerine göre seriler düzeyde durağan olmayıp birinci farkları $I(1)$ 'nda durağandır. Serilerin tamamı $I(1)$ 'de durağan olduğundan eşbütünleşmeye bakılabilmektedir. Çünkü serilerin $I(1)$ olması eşbütünleşme analizi için gerekli bir koşuldur.

Gengenbach, Urbain ve Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi

Panel veri analizlerinde eşbütünleşme yöntemiyle değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkisinin test edilmesi genel bir uygulamadır. Çalışmanın bu aşamasında, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, ticari açıklık, gayri safi yurtiçi hasıla ve politik istikrar arasında eşbütünleşme test edilmiştir. Serilerde yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik tespit edilmiş, ikinci kuşak panel eşbütünleşme testlerinden Gengenbach, Urbain ve Westerlund yöntemi ile panelde eşbütünleşmenin varlığı irdelenmiştir. Test aşağıdaki gibi bir hata düzeltme modelinden hareket etmektedir.

$$\Delta y_i = d\delta_{y.x_i} + \alpha_{y_i}y_{i,-1} + \omega_{i,-1}\gamma_i + \vartheta_i\pi_i + \varepsilon_{y.x_i} = \alpha_{y_i}y_{i,-1} + g_i^d\theta_i + \varepsilon_{y.x_i} \quad (4)$$

Testin ilk aşamasında her bir birim için modelin OLS tahmini elde edilmekte ve $H_0: \alpha_{y_i} = 0$ hipotezi t testi yardımıyla sınanmaktadır. Buna göre OLS tahmircisi ve varyansı aşağıdaki gibidir:

$$\hat{\alpha}_{y_i} = \frac{y'_{i,-1}M_{g_i^d}\Delta y_i}{y'_{i,-1}M_{g_i^d}y_{i,-1}} \quad (5)$$

$$\hat{\sigma}_{\hat{\alpha}_{y_i}} = \frac{\sigma_{\hat{\alpha}_{y_i}}^2}{y'_{i,-1}M_{g_i^d}y_{i,-1}}$$

(6)

Böylece t istatistiği;

$$t_{c_i} = t_{\alpha_{y_i}} = \frac{\hat{\alpha}_{y_i}}{\hat{\sigma}_{\hat{\alpha}_{y_i}}}$$

(7)

olarak tanımlanmaktadır.

Gengenbach, Urbain ve Westerlund testinin hipotezleri “ H_0 : Eşbütünleşme ilişkisi yok” ve “ H_1 : Eşbütünleşme ilişkisi var” şeklindedir. Buna göre Gengenbach, Urbain ve Westerlund Panel Eşbütünleşme testi sonuçları:

Tablo 5: Gengenbach, Urbain ve Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi

Test istatistiği	Olasılık Değeri
-8.765	0.000

Test sonucunda olasılık değeri %5 önem düzeyinden küçük olduğundan H_0 hipotezi reddedilmiştir, dolayısıyla değişkenler arasında eşbütünleşmenin varlığı kabul edilmiştir.

Uzun Dönem Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Yapılan eşbütünleşme testi sonucunda değişkenler arasında eşbütünleşme var ise eşbütünleşme modelinin yani uzun dönemli ilişkinin tahmin edilmesi gerekmektedir. Çalışmada eşbütünleşme tahmini, birimler arası korelasyon ve heterojen tahminciler için yapılan DOLSMG tahmircisi ile yapılmaktadır. Değişkenler yatay kesit ortalamalardan fark alarak dönüştürüp model birimler için DOLS ve tüm panel için Pedroni'nin (2001) DOLSMG tahmircisi ile tahmin edilmektedir. Buna göre sonuçlar Tablo 6'daki gibidir:

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Belirleyicileri: G-20 Ülkelerinde Bir Uygulama

Tablo 6: DOLSMG tahmincisi

Değişken	Katsayı	t-ist.
LNGSYH	3.694	9.23
TA	0.193	10.97
POL	0.051	-0.40

Tablo 6’da DOLSMG tahmini ile DYY ile GSYH, TA, POL değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişkinin sonuçları görülmektedir. Uzun dönem parametreleri GSYH, TA, POL için sırasıyla 3.694, 0.193 ve 0.051’dir. Uzun dönem parametrelerinden GSYH ile TA parametrelerinin t istatistiği %5 önem düzeyinde anlamlı iken, POL parametresi anlamsızdır. Yani DOLSMG sonuçlarına göre uzun dönemde GSYH ve TA değişkenleri DYY değişkenini etkilemekte; POL etkilememektedir. Bu anlamda GSYH’deki %1’lik bir artış doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını %3.69 artırmakta; ticari açıklıktaki %1’lik bir artış doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını %0.19 artırmaktadır.

Demitrescu ve Hurlin Panel Nedensellik Testi

Heterojen modellerde değişkenler arasında nedenselliği incelemek amacıyla Dumitrescu ve Hurlin (2012)’in geliştirdiği panel nedensellik testi kullanılmaktadır. Bu testte yatay kesit bağımlılığı ve heterojenlik dikkate alınmaktadır. Durağan y değişkeni için nedensellik testi modeli aşağıdaki gibi tanımlanabilir (Dumitrescu ve Hurlin, 2012: 1457):

$$Y_{i,t} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_i^k Y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} X_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t} \quad (8)$$

Dumitrescu ve Hurlin testinin hipotezleri ise “ H_0 : Tüm birimler için y değişkeni, x değişkeninin nedenseli değildir” ve “ H_1 : Bazı birimler için y değişkeni, x değişkeninin nedenselidir” biçimindedir.

Tablo 7: Nedensellik Testi Sonuçları

H ₀ Hipotezleri	Z-bar tilde-Stat.	P-Değeri
LNGSYH \rightarrow DYY	-0.1938	0.8463
DYY \rightarrow LNGSYH	1.8961	0.0579
TA \rightarrow DYY	3.2903	0.0010
DYY \rightarrow TA	1.3283	0.1841
POL \rightarrow DYY	0.7531	0.4514
DYY \rightarrow POL	0.6663	0.5052

Tablo 7’ye göre değişkenler arasında nedensellik ilişkileri şu şekilde sıralanabilir: i) Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından, gayrisafi yurtiçi hasılaya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi, ii) Dışa açıklıktan, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Sonuç

Tarihsel süreçte doğrudan yabancı sermaye yatırımları (DYY) öncelikle savaştan zarar gören ülkelerin ekonomilerinin yeniden yapılandırılması amacıyla yapılırken, daha sonra çok uluslu şirketler tarafından alt yapı, doğal kaynaklar ve sanayi sektörüne yönelik olarak yapılmaya başlanmıştır. Doğrudan yabancı sermaye ülkeler için cazip bir yöntemdir. Doğrudan yabancı sermaye ile şirketler buldukları ülkelerin dışındaki ülkelerde üretim tesisi kurabilmekte, üretim tesisleri satın alabilmekte böylece üretimlerini kurulu buldukları ülkelerin sınırlarının ötesine yayabilmektedirler.

Çalışmada 2000-2017 dönemleri arasında G-20 ülkelerinde doğrudan yabancı sermaye girişlerini etkileyen faktörler analiz edilmiştir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının GSYH içindeki payı bağımlı değişken, gayri safi yurt içi hâsıla yüzde artışı, ticari açıklık ve politik istikrar verileri ise bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Panel veri analiz yönteminin uygulandığı çalışmanın bulgularında; gayrisafi yurt içi hasıla, ticari açıklık, politik istikrar ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Gayrisafi yurt içi hasıla ve ticari açıklıktaki artış doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını artırırken, politik istikrarın doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerinde bir etkisi olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından, gayrisafi yurtiçi hasılaya ve dışa açıklıktan, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu bulunmuştur.

Sonuç olarak, G-20 ülkelerinde ticari serbestleşme ile birlikte ticari açıklık artmakta, ekonomik büyüme sağlanmakta dolayısıyla da söz konusu iki faktörde meydana gelen artış doğrudan yabancı sermaye girişlerini artırmaktadır. Elde edilen bu bulgu literatürde Lewer (2002), Bouoiyour (2007) ve Ang (2008)'in çalışmalarını desteklemektedir. Politik istikrarın ise G-20 ülkelerinde doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Ancak doğrudan yabancı yatırımlarının ülkeler açısından yararlı olabilmesi için sadece büyüme ve ticari açıklık değil politik istikrarın da etkili olması gerekmektedir. Dolayısıyla G-20 ülkelerinde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının etkinliğinin sağlanabilmesinde G-20 ülkelerinin ekonomik anlamda daha fazla ilerleme göstermesi ve politik istikrarın tam anlamıyla sağlanması ile birlikte ekonomik ve siyasal entegrasyonun oluşması gerekmektedir.

Kaynakça

- Agarwal, J. P. (1980). Determinants of Foreign Direct Investment: A Survey. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 116(4): 739-773.
- Ang, J. B. (2008). Determinants of Foreign Direct Investment in Malaysia. *Journal of Policy Modeling*, 30: 185–189.
- Asiedu, E. (2002). On The Determinants of Foreign Direct Investment to Developing Countries: Is Africa Different?. *World Development*, 30 (1): 107-119.
- Barrel, R., & Pain, N. (1998). Real Exchange Rates, Agglomerations, and Irreversibilities: Macroeconomic Policy and FDI in EMU". *Oxford Review of Economic Policy*, 14: 152– 167.
- Berköz, L. ve Türk, Ş. Ş. (2010). Yabancı Yatırımların Yer seçimini Etkileyen Faktörler: Türkiye Örneği. *İTÜDERGİSİ/a*, 6(2): 59-72.
- Bouoiyour, J. (2007). The Determining Factors of Foreign Direct Investment in Morocco. *Savings and Development*, 91-106.
- Çak, M. ve Karakaş, M. (2009). 'Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Belirleyen Unsurlar ve Etkileri'. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(1): 43-54.
- Çeştepe, H. ve Mistaçoğlu, T. (2010). Gelişmekte Olan Ülkelerde Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Entegrasyon: Asean ve Mercosur Örneği. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2): 93-106.
- Çeviş, I. ve Çamurdan, B. (2009). The Economical Determinants of Foreign Direct Investment (FDI) in Developing Countries and Transition Economies. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 4(3): 3C0015.
- Dar, H. A., Presley, J. R., & Malik, S. H. (2004). Determinants of FDI Inflows to Pakistan (1970-2003). In *Loughborough University, Economic Research Paper, No 04–20*.
- Dumitrescu, E.I., & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger Non-Causality in Heterogeneous Panels. *Economic Modelling*, 29(4): 1450-1460.
- Emirhan, P. N. (2007). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Dış Ticaret: Türkiye Örneği. *İktisat İşletme ve Finans*, 22(257): 74-86.
- Faeth, I. (2010). Foreign Direct Investment in Australia: Determinants and Consequences. UoM Custom Book Centre, Ph.D. Thesis, The University of Melbourne.
- Gengenbach, C., Urbain, J., & Westerlund, J. (2016). Error Correction Testing in Panels with Common Stochastic Trends. *Journal of Applied Econometrics*, 31: 982-1004.
- Kar, M. ve Tatlısöz, F. (2008), Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Hareketlerini Belirleyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi. *KMU İİBF Dergisi*, 10(14): 1-23.
- Koyuncu, F. T., (2010). Türkiye’de Seçilmiş Makroekonomik Değişkenlerin Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkisinin Yapısal VAR Analizi: 1990-2009 Dönemi'. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1): 55-62.
- Lewer, J. (2002). International Trade Composition and Medium-Run Growth: Evidence of A Causal Relationship. *The International Trade Journal*, 16(3): 295-317.
- Nunnenkamp, P. (2002). Determinants of FDI in Developing Countries: Has Globalization Changed the Rules of the Game. *Kiel Working Paper*, 1122: 1–44.
- Moosa, I. A. (2002). Foreign Direct Investment (Theory, Evidence and Practice). New York: Palgrave Macmillan.

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2009). OECD Benchmark Definition of Foreign Direct Investment. Fourth Edition 2008.

Onyeiwu, S. ve Shrestha, H. (2004). Determinants of Foreign Direct Investment in Africa. *Journal of Developing Societies*, 20 (12): 89–106.

Pedroni, P. (2001). Purchasing Power Parity Tests in Cointegrated Panels. *The Review of Economics and Statistics*, 83(4): 727-731.

Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. University of Cambridge, Faculty of Economics, Cambridge WP 0435 in Economics.

Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test In The Presence of Cross Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2): 265-312.

Schneider, F. & Frey, B. S. (1985). Economic and Political Determinants of Foreign Direct Investment. *World Development*, 13(2): 161-175

Susam, N. (2008). 'Doğrudan Yabancı Yatırımlardaki Gelişmeler Ve Bu Yatırımlar İçin Belirleyici Unsurlar: Türkiye Bulguları'. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 3(2): 43-67.

Şen, A. ve Saray, M. O. (2010). 'Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyümeye Etkisi: Panel Veri Analizi'. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 22-30.

Tuselmann, H. J. (1999). German Direct Foreign Investment in Eastern and Central Europe: relocation of German Industry?. *European Business Review*, 99(6).

United Nations Conference on Trade and Development. (2018). Handbook of Statistics the World by Development Status.

World Bank. (2013). World Investment and Political Risk 2013. Washington, DC: MIGA, World Bank Group.

Yerdelen, Tatoğlu, F. (2017). Panel Zaman Serileri Analizi Stata Uygulamalı. İstanbul: Beta Basım.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 301-316, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 30.11.2020 Kabul Tarihi: 25.12.2020

İŞİD'İN ORTAYA ÇIKMASINDA ETKİLİ OLAN KÜRESEL, YEREL GELİŞMELER VE İŞİD'LE MÜCADELE STRATEJİSİ

*Global and Local Developments Influencing the Emergence of ISIS and Strategy to
Fight Against ISIS*

Zülfü DAĞDEVİREN¹

ÖZ

Bu çalışmada İŞİD terör örgütünün ortaya çıkmasına ve büyümesine neden olan küresel ve yerel etkiler ve İŞİD'le mücadele yöntemi incelenmiştir. Küresel etkiler bağlamında ABD'nin 2003'te Irak işgali sonrasında sünnileri yönetimden dışlayan politikalarının, İŞİD'in toplumsal desteğinin artmasına etkileri incelenmiştir. Yerel etkiler bağlamında ise Nuri El-Maliki'nin mezhepçi yönetim yaklaşımı, Sahva yapılanmasından desteğini çekmesi, Sünnilere yönelik baskıcı yaklaşımının Irak'ta Şii-Sünni çatışmasını derinleştirilmesi sonucu Sünni Arap toplumunun İŞİD'i desteklemesi yapısal şiddet kavramları çerçevesinde açıklanmıştır. İŞİD, Irak ve Suriye'de askeri olarak yenilgiye uğratılıp coğrafi olarak sınırlandırılmasına rağmen, birçok raporda tamamen yok edilemediği ve bölge için tehdit olmayı sürdürdüğü belirtilmiştir. İŞİD'le mücadele stratejisi bağlamında çatışma sonrası dönemde, İŞİD'in tekrar büyümesi için farklı nedenlerle İŞİD'e katılmış veya desteklemiş kişilerin şiddetten uzaklaşması ve topluma güvenli şekilde entegre olmasını engelleyen siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel sorunların çözümü için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İŞİD, Sünni Araplar, Yapısal Şiddet, Mezhep Çatışması.

ABSTRACT

The present study examines the global and local effects leading to the emergence and growth of the terrorist organization ISIS and the method of fighting against ISIS. In the context of global impacts, the effects of the US policies that excluded the Sunni population from the administration after the 2003 invasion of Iraq on the increase in social support for ISIS were examined. In the context of local effects, Nuri al-Maliki's sectarian approach to administration, the withdrawal of his support from the Sahwa organization, and the Sunni Arab community's support to ISIS as a result of his oppressive approach towards the Sunni population that deepened the Shiite-Sunni conflict in Iraq have been explained within the framework of structural violence. Despite being militarily defeated in Iraq and Syria and geographically restricted, many reports state that ISIS has not been completely eradicated and remains a threat to the region. In the context of the strategy to fight against ISIS, to prevent ISIS from growing again in the post-conflict period, recommendations have been made to ensure that people who have joined or supported ISIS for different reasons stay away from violence and to solve political, economic and socio-cultural problems that prevent them from safely integrating into society.

Keywords: ISIS, Sunni Arabs, Structural Violence, Sectarian Conflict.

¹ Dr., zulfudagdeviren@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5145-6097.

1.Giriş

Soğuk savaşın bitmesiyle geleneksel güvenlik kavramı yerini yeni güvenlik kavramı tartışmalarına bırakmıştır. Eski güvenlik kavramaları olan güç çekişmeleri, sınır anlaşmazlıkları devlet eksenli ele alınırken, yeni kavramlar toplumsal eksenli olarak ele alınmaya başlamıştır (Knutson, 2016: 347-348). Bu nedenle günümüzde birçok sorunun temelinde devletlerin iç yapılarından kaynaklanan çatışmalar bulunmaktadır (Eralp, 2019: 87-88). 11 Eylül terör saldırısından sonra ise güvenlik politikalarında keskin bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşüm kendini terör saldırılarının hemen ertesinde Afganistan ve Irak'a yapılan müdahaleler şeklinde göstermiştir. Bu müdahaleler çözümün aksine bölgede Batı karşıtlığını ve radikalizmi körüklemiştir. IŞİD'in ortaya çıkmasında temel tetikleyicinin bölgeye gerçekleştirilen dış müdahaleler olduğu değerlendirilmiştir. Bu bağlamda IŞİD'in ortaya çıkışını, anlık ve kısa vadeli bir olgu olmaktan ziyade yerel ve küresel nedenlerden kaynaklanan çok boyutlu bir olgu olarak tanımlamak gerekmektedir.

Irak'ta IŞİD'in büyümesine 2003'ten sonra yaşanan ayrışmalarda katkı sunmuştur. Bu duruma ABD ve merkezi yönetimin yaptığı hapisane işkenceleri, sadece Şii olanların kamuda görevlendirilmesi, Irak ordusundan tüm Sünnilerin atılması, Sünnilere siyasi ve ekonomik hayat hakkı tanımama gibi hususlar neden olmuştur. IŞİD, tüm bu sürece tepki gösteren insanların desteğiyle büyümüştür. Sadece bundan dolayı ortaya çıkmıştır denilemez, ama büyük oranda bu durumdan beslenmiştir. Saddam'ın devrilmesinden sonra, İran devreye girmiş, bölgedeki gücünü, uzantılarını ve nüfuzunu kullanarak Irak'ta kendi güdümünde bir yönetimi iktidarda tutmuştur. IŞİD, 2003'ten sonra üçe bölünmüş gibi görünen Irak'taki bu yapının sonucu olarak güçlenmeye başlamıştır. IŞİD'in ilk ortaya çıktığı zamanlarda Felluce'den Erbil'e kadar aşiretler ve yerel unsurların ciddi şekilde IŞİD'i desteklediği görülmüştür. Günümüzde halen Sünnilerin yoğun olarak yaşadığı alanlarda hâkim güç örgüttür. Baas yönetimi devrilmiş ama bu yönetim içindeki insanlar Irak'ı terk etmemiştir. IŞİD bu yönüyle altında bir toplumsal yapı olan bir koalisyonudur (Emre, 2014: 13-14).

2017'den sonra uzmanlar tarafından hazırlanan raporlarda IŞİD'in müdahaleler sonucunda gücünü kaybetmiş olmasına rağmen bölgede hâlâ önemli bir tehdit oluşturduğu belirtilmiştir. IŞİD terör örgütünü yok etmek için alınacak tedbirler konusunda, yalnız askeri güce dayanan mücadelelerle IŞİD'in yok edilemeyeceği tarihi tecrübelerle bilinmektedir. Geleceği tahmin etmenin en iyi yolu, onu inşa etmektir. Bu bağlamda özellikle Irak'ta yönetimin IŞİD'in toplumsal tabanı olan Sünnilerle anlaşarak ve yönetimde tüm halkı temsil edecek ve kucaklayacak iktidarın bulunmasıyla terör örgütü etkisiz kılınabilir. Bu nedenle çalışmada IŞİD'le mücadelenin temeli onun beslendiği toplumsal yapının desteği kesmesine dayandırılmıştır. Bu çalışma, bölgenin günümüz sorunlarından birinin çözümüne katkı sağlamak için ipuçları tespit etme, konuya ilgi duyanlara özgün bir perspektif sunma ve bu konuda yapılacak çalışmalara katkı sağlama amacı taşımaktadır.

1. IŞİD'in Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Küresel ve Yerel Gelişmeler

1.1. IŞİD'in Doğmasına Katkı Sağlayan Küresel Gelişmeler

IŞİD'in hızlı bir şekilde güç kazanmasına neden olan birçok küresel neden bulunmaktadır. Bunlardan 11 Eylül 2001 terörü, ABD'nin "teröre karşı savaş" ve "demokrasi götürme" gerekçesiyle Ekim 2001'de Afganistan'ı, 2003'te Irak'ı işgal etmesi ve 2011'de yaşanan Arap Baharı süreci, Irak ve Suriye'de toplumsal fay hatlarını harekete geçirmiştir (Koyuncu, 2013: 99). Bu bağlamda IŞİD'in en fazla yerel desteğinin olduğu Irak'ı, ABD'nin işgal etmesi dönüm noktası olmuştur.

7 Mayıs 2003'te Paul Bremer başkanlığında kurulan Geçici Koalisyon Yönetimi tarafından, Irak ordusu ile güvenlik güçleri lağv edilmiş ve 16 Mayıs 2003'te Irak ordusu ve istihbarat

birimlerinde görev yapan sünnilerin hiçbir devlet içinde çalıştırılmayacağına dair karar alınmıştır (Dağ ve Sulaiman, 2015: 8). Irak'ta işgal sonrası dönemde Saddam karşıtı söylemler, Sünni Arap karşıtlığına dönüşmüştür. Irak'ın kuruluşundan itibaren yönetici sınıfta yer alan Sünni Araplara yapılan bu uygulamalar, derin bir öfkeye neden olmuştur. Bu durumun sorumlusunu ABD olarak gören Baas üyesi askerler potansiyel birer militan konumuna düşmüştür (Erdoğan ve Deligöz, 2015: 8).

Bunun tehlikesini fark eden Ürdün Kralı Abdullah hatıratında, Paul Bremer'e Irak ordusunun dağıtılması konusunu tekrar düşünmesi gerektiğini ve Baas partisi elemanları görevden alınırca, ortaya çıkan otorite boşluğunun birileri tarafından doldurulacağını ve Orduyu dağıtmanın kaos ve anarşiye davet anlamına geleceğini belirtmiştir. Bremer'in kendisine kabaca ne yaptığını bildiğini, bir şekilde telafi edeceğini ve her şeyin kontrol altında olduğunu söylediğini yazmıştır (Warrick, 2016: 188). Ürdün CIA şefide bu kararlar ilgili olarak; yıllarca orduda görev yapmış savaş tecrübesi olan bu insanların eşyalarını bile toplamalarına izin vermeden sokağa terkedilmesinin telafisi güç olaylara sebep olduğunu belirtmiştir (Warrick, 2016: 153).

1.1.1. Sahva (Sünni Uyanış) Hareketi

ABD Irak'ta direnişlerle, sadece silahlı zor güç kullanımıyla etkin mücadele edemeyeceğini tecrübe etmiş güvenliğin sağlanması için siyasi ve ekonomik çözüm yolları arayışına girmiştir. 2007'de "Karşı Direniş Stratejisi" kapsamında IŞİD ve benzeri Sünni direnişçilere destek veren ve IŞİD'den rahatsızlık duymaya başlayan Sünni aşiretlerle uzlaşmak ve katılımları azaltmak için bir anlaşma yapmıştır (Çetinsaya ve Özhan, 2009: 36-37). Sahve hareketi ismiyle anılan ve 300 dolar maaş bağlanıp, bu yolla Irak'taki siyasi sistemin içerisine dâhil edilen bu silahlı askerlerin sayısı 103.000'e kadar çıkmıştır (Şen, 2014: 1). Bu politika ile IŞİD ve Ensar El-İslam dışında diğer gruplar silahlarını bırakıp ABD güçleri ile beraber hareket etmişlerdir (Todenhöfer, 2015: 15-16). Sağlanan bu ittifakla, ABD'den silah, para ve istihbarat yardımı alan Sahva güçleri ile IŞİD arasında 2008 yılının sonuna kadar şiddetli çatışmalar meydana gelmiş ve IŞİD'in gücü kırılma sürecine girmiştir. Direniş yılları ile karşılaştırıldığında 2008 yılının sonundan itibaren IŞİD eylemlerinin sayısında önemli ölçüde düşüş görülmüştür (Gause, 2010: 2).

Radikalleşme süreci oldukça kompleks ve karmaşıktır. Siyasal, sosyal, ekonomik ve psikolojik bir çok süreci içermektedir. Terörizmi yorumlayan analizlerde genellikle baskı, politik sistemin kapalılığı, toplumsal tecridin yada bireysel yoksunluk ve dışlanmanın, şiddete başvurmaya ve radikalleşmeyi hareketlendiren ve artıran süreçler olduğunu belirtilmiştir. 2010 yılı Irak genel seçimleri için Milletvekilliği başvurusunda bulunan Sünnilerin adaylığı, ABD yönetimi döneminde kurulan Baassızlaştırma Kurulunun devamı olan ve başında bir Şii'nin bulunduğu Hesap Sorulabilirlik Komisyonu tarafından kabul edilmemiştir (Erdoğan ve Deligöz, 2015: 8-9).

İşgal ve sonrasında sünnilere temsil hakkının verilmemesi sonucunda IŞİD, sünni vatandaşların temsilcisi olarak görülmeye başlanmıştır (Bozdoğan, 2016: 38). ABD, Irak'taki siyasi ve ekonomik istikrarsızlığa rağmen Aralık 2011'de tüm askeri gücünü Irak'tan çekmiş ve geride fiilen parçalanmış, istikrarsız ve iç savaşın eşiğinde bir Irak bırakmıştır. (Weiss ve Hassan, 2016: 119).

1.2. IŞİD'in Gelişmesine Katkı Sağlayan Yerel Gelişmeler

IŞİD ve benzeri terör örgütleriyle ilgili olarak Amerika ve İsrail tarafından kurulup destekleniyor gibi birtakım spekülatif genellemeler yapılmaktadır. Bölgede birbirine farklı şekilde bağlı dengeler, Batı'nın hiçbir istihbarat gücünün bölgeyi birebir kontrol edemeyeceğini göstermiştir. Bu tür söylemlerle basite indirgenen IŞİD'in, toplumsal olarak nelere tutunduğu gözden kaçırılmıştır. Her örgütün dış destek aldığı göz önünde tutulmakla beraber, hangi toplumsal tabandan güç alıyor sorusu daha fazla önemlidir (Emre, 2014: 6). Bir örgüt tutunabileceği toplumsal ve sosyal yapı olmadan güçlenemez. IŞİD'inde dayandığı toplumsal bir koalisyon vardır.

IŞİD'in hangi toplumsal ihtiyaçtan dolayı ortaya çıktığı ve hangi toplumsal dinamiklerden beslendiği önemlidir (Emre, 2014: 27). 2003-2013 arası döneme yakından bakıldığında IŞİD'in toplumsal desteği daha net görülebilir.

Irak'ı işgalinden sonra Ebu Gureyb hapisanesi dâhil cezaevlerinde uluslararası hukukun en temel hak olarak gördüğü yaşam hakkını ihlal eden işkence dâhil her türlü kötü muameleyi içinde barındıran yaklaşım, terör dâhil birçok direniş örgütünün kurulmasına, istikrarsızlığın dahada derinleşmesine ve ülke genelinde engellenemeyen çatışmaların başlamasına neden olmuştur (Pirinççi, 2004: 16). Genelde Sünni kesimden katılımların olduğu bu direniş örgütleri aktif veya pasif direniş uygulamalarını günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Sünni isyancılar sistematik olarak incelendiğinde; IŞİD çatısı altında Irak El-Kaidesi, Baas taraftarları, cihatçılar, aşiretlerden oluştuğu görülmektedir. Tabanları ise kendi iç taraftarları yanında, mağduriyet yaşayarak haksızlığa uğradığını düşünenler, iş bulamayanlar, Sünni Arap kabile ve aşiretleri, tarikat mensupları ve Vahabi/Selefilerden oluşmuştur.

İşgal sonucunda yaşanan Irak içinde kitlesel yer değiştirmelerde radikalleşmenin sebepleri arasındadır. Kırsal bölgelerin büyük şehirlere göre daha muhafazakar olduğu, Irak gibi ülkelerde aşiret yapısının içe kapalı, farklı olanı kabullenmekte zorlanan kültürlere sahip olduğu gözönüne alındığında ülke içinde hazırlıksız büyük yer değiştirmeler bir taraftan radikallere uygun şartlar oluştururken diğer taraftan toplumsal huzursuzluğu beslemiştir.

Diğer taraftan yoksulluk ve iç savaş arasında güçlü bir bağlantı vardır. Kaynak sıkıntısı önemli bir savaş nedenidir. Bir çok uzmana göre savaş yoksulluğun ve zayıflığın bir sonucudur. Irak Devleti'nin belkemiğini oluşturan Sünni Arapların seksen yıldan uzun bir süre kontrol ettiği Irak ordusu, Musul ve Bağdat'ın büyük Sünni ailelerinden gelen, iyi eğitilmiş ve donanımlı askeri seçkinlere, önemli bir sosyal statü ve yükselme imkânı sunmuştur. Nuri El-Maliki hükümeti 2012'den itibaren Sünni milisleri yumuşatmak ve kendine bağlamak amacıyla onları maaşa bağlayan Sahva hareketi içerisinde yer alan Sünni Arap milislerin ordu içerisine girip uyum sağlamasına çalışan ABD politikasını devam ettirmemiştir (Boz, 2014: 14). Maliki Sahva Konseyi ve Sünniler üzerindeki desteğini çekmiştir (Lister, 2014: 1). Maliki'nin Şii iktidarı için tehlikeli olarak gördüğü sayılarının yüz üç bin civarında olduğu tahmin edilen Sünni askerlerden, sadece yirmi bin kişinin orduya alınabileceğini duyurması Sünniler arasında hayal kırıklığına sebep olmuştur (Luizard, 2015: 18). Maliki'nin yetmiş bin Sünni Sahva mensuplarını Irak ordusu içine almayı reddederek onları finanse etmemesini içeren bu karar, kırgın, hoşnutsuz Sünni Arap milisleri işsizliğe sürükleyerek marjinalleştirmiş ve öfke, üzüntü ve intikam duygularıyla hareket ederek potansiyel birer militan konumuna düşürmüş ve onları örgüte katılmaya sürüklemiştir. Bunun sonucunda Sünniler önce IŞİD ile savaşmaktan vazgeçmişlerdir. Ardından bu askerlerin büyük bir bölümü, 2012'den itibaren IŞİD'in yanında savaşmaya başlamış ve örgütün gücünü yeniden toparlamasına yol açmıştır (Çiftçi, 2017: 50). IŞİD örgütüne katılan, strateji oluşturma ve savaş teknikleri konusunda büyük bir tecrübeye sahip, Irak'ın ordusunun eski subayları örgütün bölgede kısa bir zaman içinde yayılmasını sağlamıştır. Örgütün önemli üst düzey bütün askeri mevkileri bu Baasçı subaylara bırakılmıştır (Erdoğan ve Deligöz, 2015: 8).

Irak'ta güvenlik birimlerinde oluşan bu boşluğu silahlı milis güçleri doldurmuştur. Iraklı Şiiler, bölgenin getirdiği kritik durumlardan endişe eden dini liderleri Ayetullah Ali Sistani'nin direniş çağrısında bulunmasından sonra birleşerek Haşdi Şabi (Halk Seferberlik Güçleri) örgütünü oluşturmuşlardır. Farklı anlayışlara sahip silahlı gruplardan birçoğunu bir araya getiren Haşdi Şabi oluşumu, Irak yönetiminde bağlı görünmekle beraber Tahran'ın denetimi altında hareket etmiştir (Weiss ve Hassan, 2016: 300-304).

Bu dönemde Irak'ta ordu ve diğer güvenlik güçleri çoğunlukla Şiilerden oluşmuştur (Ali, 2015: 58). Irak ordusunun Şii askerleri, Sünnilerin gözünde bölgeye yabancı bir işgal ordusuna dönmüş ve zorba bir ordu gibi görülmüştür. Bunun yanında Irak ordusunun güvenliği

sağlayamaması, halkın yaşamını olumsuz etkilemiştir (Luizard, 2016: 15-16). Bu dışlanma ve marjinalite hissiyle beraber, çoğunluğu Sünnilerden oluşan bölgelerde aşırı boyutlara varan rüşvet ve yolsuzluk olaylarına karşı güçlü bir isyan yükselmiştir. Oluşan öfke birikmesi sonucu IŞİD bir çekim alanı haline gelmiştir.

Ayrıca kaosu hüküm sürdüğü Irak'ta bireysel silahlanma, şiddetin normalleşmesi gibi süreçler çok hızlı gelişmiştir. Bireysel silahlanmanın güvenlikten başka asıl sebebi ekonomik çaresizliktir. Irak'ta 2003'ten sonra gençler ekonomik durum sebebiyle, iş bulamadığı için bazı silahlı gruplara katılmıştır. Silahlanma, silahlı yapıların ve şiddetin yükselişine bu anlamda katkı sunmuş ve Sünni bölgede yaşayan halkın çoğu çareyi örgüte katılmakta bulmuştur.

Radikalleşme; şiddetin aynı zamanda en geçerli siyasal araç olduğuna yönelik inanca sahiptir. Radikalizm, genel olarak bölge ülkelerinin birçoğunun ortak sorunu olsada uzmanlar her ülkenin ekonomik, siyasi, kültürel şartlarının farklı olduğuna dikkat çekmiştir. Uzmanlara göre Irak, bölgedeki radikalizme uygun siyasi, ekonomik, kültürel, nüfuz çekişmesine dayalı istikrarsızlık, savaş yıkımı gibi faktörlerin birçoğunu barındıran ülkedir.

İç savaş, ülke içi meşru düzen ve barışı sağlayamamış zayıf devletlerin sorunudur. İç çatışmaların çoğu karışık ve çoğu zamanla değişen sebeplere sahiptir. Radikalleşme tehdidine karşı en tehlikeli durum olan devletin zayıflığına karşı vatandaşların yapabileceği çok fazla bir şey yoktur. Eğer devlet ve güvenlik güçleri yoksa 100 bin kişilik bir şehirde silahları olan, şehri kontrol etmek için her türlü acımasızlığı yapan yüzde 10'luk bir kesim şehrin geri kalanını kolaylıkla kontrol edebilir. Tarihi örneklerde göstermişirki, zaferin dayandırıldığı uğrunda savaşılacak amacın, haklı olduğuna inanmak kadar güçlü bir destek yoktur. Bu durum örgüt tarafından çok profesyonelce kullanılmıştır.

IŞİD, Eylül 2012 ve Temmuz 2013 tarihleri arasında Ebu Gureyb, Bucca ve Tacî hapishanelerine baskınlar yapmış (Cockburn, 2014: 74) ve ortak ideolojiyi paylaştığı kendine yakın insanları kaçırmıştır (Taştekin, 2016: 157). Bu militanlar kalifiye nitelikleriyle örgütlenmenin ve örgütsel iletişimin taktiklerini belirlemiş ve IŞİD'in çekirdek kadrosunu oluşturmuştur. Genelde merkezi hükümetin dışladığı Sünni Baas askerlerinden oluşan bu mahkûmlar örgütün temel gücünü oluşturmuştur. ABD'nin işgali sırasında tutuklanmış ve bu hapishanelerde tutulan savaşçıları hapishanelerden kaçıran IŞİD, Sünni direnişçiler arasında "onurlarını kurtaran" bir örgüt olarak ün kazanmıştır. IŞİD zamanla bölgede aradığı toplumsal desteği sağlamış ve siyasi bir aktöre dönüşmüştür (Lewis, 2013: 9-10).

2013 yılı boyunca, önceleri şiddet içermeyen ve Arap Baharı'nın sloganlarını kullanan bir dizi protesto gösterileri yapılmıştır. Maliki, IŞİD'i yok etme kisvesi altında Sünnilerin yoğun yaşadığı yerleşim yerlerinde, orantısız güç kullanma operasyon emirleri vermiştir. Bu baskı uygulamaları sonucunda Irak'ta siyasi istikrarsızlık derinleşmiş, Sünnilerin çoğunlukta bulunduğu vilayetlerde yerel meclisler, Bağdat'a bağlı olmaktan kurtulmak için özerk vilayet olma yönünde oylamalar yapmışlardır. Ayrıca sivil ölümlere duyulan öfke ve derin hoşnutsuzluk hissi siyasete taşınmış ve Irak'ta pek çok ittifaka bağlı 44 Sünni milletvekili istifa etmiştir (Gürler ve Özdemir, 2014: 132-133). Protestolar, Nisan 2013'ten sonra silahlı bir direnişe dönüşmüştür (Cockburn, 2014: 47).

IŞİD Irak'ın en büyük ikinci şehri olan Musul'a 6 Haziran 2014'te saldırı başlatmış ve dört günün sonunda şehir düşmüştür. Irak'ta birçok yetkili Musul'un dört günde düşmediğini, 2010'dan itibaren IŞİD'in kontrolü altında olduğunu belirtmişlerdir (Taştekin, 2016: 201). Musul'un işgalinden sonra azınlıklar kaçarken, Sünni Araplar bekleyip görmeyi tercih etmişlerdir. Göç etmeyenler yaşanmaz hale gelen önceki durumları ile karşılaştırıldığında, mevcut durumlarında bariz iyileşme olduğuna kanaat getirmişlerdir (Friedland, 2015: 1-23). Felluce'de yaşayan Sünni Müslümanlar yapılan röportajlarda, IŞİD'in kusurlarının bulunduğu vurgu yapmalarına rağmen onlara sağladığı sosyal ve sağlık imkânlarının Irak Devleti'nden daha iyi olduğunu düşündüklerini

ifade etmişlerdir (Bohn, 2014: 1-2). Yerel aşiretlerin IŞİD'e karşı benimseyici veya en azından mevcut durumu kabullenici bir tutum sergilemelerinin diğer bir nedenide başka bir alternatifin olmamasıdır.

Örgüt Ocak 2014'te Felluce'ye ve Anbar'ın geri kalanına girdiğinde, yaptığı ilk iş, rüşvet ve yolsuzluğa karşı simgesel önlemler almak olmuştur. IŞİD milisleri Musul'daki zafer gösterilerinde, yerel yönetimi aşiret ve yerel ileri gelenlerine teslim etmek üzere devir teslim töreni düzenlemeden önce, yolsuzlukla suçlanan sorumluları kamu önünde infaz etmiştir. Örgüt kamu hizmetlerinin yeniden tesis edilmesi konusuna büyük bir önem vermiştir. Örgüt bu durumu Nuri El-Maliki rejimi ile yeni IŞİD iktidarı arasındaki karşıtlığı akıllara iyice kazımak amacıyla büyük ölçüde medyatzite etmiştir.

Bu nedenle örgüt bir devlet inşa etmek için halkın rızasını kazanmaya çalışmıştır. IŞİD'in işgal ettiği yerlerde kontrolünü sağlamlaştırması, El-Kaide'nin tersine iktidarını yerel aktörlere dayandırmasından ileri gelmiştir. IŞİD, ele geçirdiği topraklarda kendini yabancı bir güç gibi hissettirmemeye gayret etmiş ve işgal ettiği yerleşim yerlerinde biat şartıyla yönetimi yerel halka devretmiştir (Luizard, 2016: 20). Bu maksatla IŞİD milisleri, Felluce ve Musul'un ele geçirilmesinin ardından hızlı bir şekilde şehrin merkezinden çekilip, sınırları korumak üzere çevresine yerleşmiştir.

Haziran 2014'te, Musul ve Anbar sakinleri, Nuri el-Maliki hükümetinin Sünni Araplara, IŞİD'in verdiği hakların aynısını tanınması halinde yeniden Bağdat yönetimine destek vermeye hazır olduklarını ifade etmişlerdir. IŞİD bu şekilde ortaya çıkan talepleri bastırmaya çalışmamıştır. IŞİD yönetimi, siyasi temsilde kapsayacak şekilde Şiilere verilen hakların alınmasını gerektiren bu talepleri, mezhepçi bağlılık sisteminin esiri olmuş Nuri el-Maliki hükümetinin yerine getirmesinin mümkün olmadığını düşünmüştür. Bu nedenle IŞİD, tereddüt eden şüpheli yerel aktörler tarafından, Irak Devleti'nin reforme edilemeyecek, sömürgeci ve Amerikan yapımı bir oluşum olduğunun görülmesi için bu taleplere karşı herhangi bir tepki vermemiştir.

1.3. ABD'nin Tekrar Irak'a Müdahale Etmesi

Irak yönetimi, koalisyon güçlerinin hava desteği olmadan IŞİD'le mücadele edemediği için ABD ordusu tekrar bölgeye konuşlanmıştır. Uluslararası hukuka göre, bir devlet kendi ülkesi içindeki çatışmaları sonlandırıp güvenlik düzenini yeniden tesis etmesi için diğer devletlerden askeri güç yardımı talebinde bulunabilir. Irak yönetiminin IŞİD'le mücadele için yardım talebi, ABD ve koalisyon güçlerinin müdahalesinin hukuki zeminini sağlamıştır (Kuran ve Gür, 2017: 69). Kara harekâtı Irak ordusu tarafından yapılmasına rağmen Suriye ordusu harekâta dahil olmamıştır. Ayrıca Irak'ta hava harekâtına katılan İngiltere, Fransa, Hollanda, Danimarka, Belçika ve Avustralya BMGK kararı ve Suriye hükümetinin yardım talebi olmaması nedeniyle Suriye'de hava harekâtına katılmamıştır. Bu nedenle Irak'la mukayese edildiğinde Suriye'de IŞİD'le mücadelenin başarı şansı daha düşüktür. 17 Ekim 2016'da ABD'nin girişimiyle başlayan Musul'u geri alma harekâtı 9 Temmuz 2017'de tamamlanabilmiştir. ABD'nin koordinesinde 17 Ekim 2017'de IŞİD'in başkent ilan ettiği Rakka ve son olarak 23 Mart 2019'da Deyr Ez-Zor kentinin güney doğusunda yer alan Baghuz kasabası IŞİD'den alınmıştır.

ABD kara harekâtına katılmamıştır. Irak ve Suriye'de IŞİD'e karşı kara harekâtı yapan unsurlar çok parçalanmıştır. Bu unsurlar tam olarak oturmuş bir teşkilata sahip olmadığı gibi hem silah ve donanım hem de eğitim yönünden çok zayıftır. Bu unsurların Musul'u savaşmadan terk eden Irak Ordusu, IŞİD saldırıları sonrasında hızla çekilen ve Erbil'i riske sokan Peşmergeler ve komuta birliği dahi oluşturamayan Özgür Suriye Ordusu ve terör örgütü PYD olduğu dikkate alındığında, bu başarının sürdürülebilir olmadığı değerlendirilmektedir.

Afganistanda olduğu gibi Irak'ta IŞİD'e karşı mücadele genel olarak benzer şekilde başarısızlığa uğrayabilir. Afganistan'da 2001 yılında NATO'ya bağlı Uluslararası Güvenlik ve

Destek Gücü'nün (ISAF), 2015 yılına kadar Taliban ve el-Kaide'ye yönelik gerçekleştirdiği harekât hedeflerine ulaşmadan, ISAF 2015'te görevini Afgan güvenlik güçlerine devretmiş ve bu örgütlerin ülkedeki varlığı devam etmiştir. Diğer taraftan ABD-İran gerginliği artarsa, ABD ve Irak'taki Koalisyon rolü ani ve plansız bir şekilde sona erebilir.

Afganistan'da Taliban ve El-Kaide'nin varlığını devam ettirmesi gibi IŞİD'de halen bölgede varlığını korumaktadır. ABD birlikleri, işgalci bir güç gibi görünmemek ve dolayısıyla Iraklılık fikrini ön planda tutmak için bilinçli olarak Irak'ta daha az görünür bir rol üstlenmiştir. Buna rağmen terörle mücadele, insani müdahale veya koruma görevi kapsamında yapılan operasyonlar sonucu daha güçlü terör yapılarının ortaya çıkıp gelişmesine neden olabilir. Bu nedenle sorunu batılılar çözecek söylemi gerçekçi bir yaklaşım değildir. Sorunun temel kaynağından, çözümün gelmeyeceği ve sorunun dahada büyüyeceği bilinmelidir.

Terörizmle mücadele operasyonları sonucunda terör örgütleri pek çok açıdan yenilgiye uğratılmakta ve bir dönem hareketsiz kalmaları sağlanmaktadır. Fakat terörizmle askeri mücadelenin ortaya çıkardığı bu geçici zafer algısı büyük bir yanılgıya sebep olmaktadır. Sorunun altında yatan sosyolojik koşulların varlığını koruması ve sürdürmesi kısa süre sonra terör örgütlerinin yeniden canlanmasına yol açmaktadır.

26 Ekim 2019'da Suriye'nin Barisha köyünde ABD tarafından Ebubekir El Bağdadi'nin öldürülmesinden sonra, IŞİD 31 Ekim 2019'da yayınladığı bir ses kaydı ile Ebu İbrahim El Haşimi El Kureyşi yeni halife ve lider ilan ederek, yeni lidere tüm örgüt üyelerinin biat etmesini talep etmiştir. Bağdadi'nin öldürülmesiyle IŞİD'in ve faaliyetlerinin tamamen bitirildiği algısı yönünde yapılan birçok değerlendirmeyi şu örnek etkisiz kılmaktadır. El Kaide, liderinin ölümü halinde bile ayakta kalarak düzgün bir şekilde sağlam işlemiştir (Gray, 2004: 69).

1.4. IŞİD Üyelerinin Yaşadığı Yerler

IŞİD'in Militan sayısı hakkında kesin bir sayı olmamakla birlikte; IŞİD'le mücadele koalisyonu ABD Özel Temsilciliği'ne göre Suriye ve Irak'taki IŞİD savaşçıların sayısı 14-18 bin arasındadır. Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'ne (IKBY) göre örgütün, Irak'ta 4-5 bini savaşçı olmak üzere yaklaşık 10 bin üyesi bulunmaktadır (Barrett, 2014: 45).

Suriye ve Irak'ta yenilgiye uğratılan IŞİD militanları daha fazla kayıp vermemek için bölgede gizlenmişlerdir. Günümüzde Musul ve çevresinde birçok yerleşim yerinin IŞİD üyeleri yada onlarla ilişkili kişiler tarafından yönetildiği ifade edilmektedir (Emre, 2014: 13). IŞİD üyeleri Irak'ta doğal koruma sağlayan güvenlik koşullarına sahip dağ, mağara, çöldeki yeraltı üsleri, yıkılmış ve terk edilmiş köyler ve Sünni çoğunluklu bölgelere sığınmıştır. Ayrıca örgütün, IKBY ile Irak merkezi hükümeti arasındaki ihtilaflı bölge olan ve herhangi bir kontrolün olmadığı Hemrin dağında eğitim kampları kurduğu ve buralardaki mağaralarda barındığı ifade edilmektedir.

IKBY yetkilileri, stratejik öneme sahip Hemrin dağı bölgesinden Irak'ın dört eyaletine erişim sağlanabildiğini, kontrolsüz olan bölgenin örgüt için iyi bir üslenme alanı ve eğitim tesisi kapasitesine sahip olduğunu belirtmişlerdir. Bu alanlar Irak güçleri tarafından kalıcı olarak kontrol altına alınmayacak alanlardır. Bu bağlamda IŞİD'in son zamalarda hareketliliğinin arttığına işaret eden yetkililer, aradan 3 yıl geçmesine rağmen bölgedeki IŞİD tehdidinin sona ermediğini vurgulamıştır (Ortadoğu News, 2020: 1).

Suriye'de ise İdlib'de IŞİD mensuplarının bulunduğu bilinmektedir. ABD'li kaynaklara göre Suriye'nin kuzeydoğusunda 10 bin IŞİD'linin tutulduğu 30 kamp vardır. IŞİD ailelerinden ve mahkumlarından oluşan bu kişiler IŞİD'e ideolojik olarak bağlılıklarını sürdürmektedir. IŞİD, Irak ve Suriye hapishanelerindeki militanlarına "esaretten kurtuluş" vaat ederek örgüt içindeki psikolojik çöküntüyü durdurmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda cezaevleri ve radikalleşmenin yeni yuvasına dönüşen kamplar terörün canlanması konusunda büyük bir tehdit olarak görülmektedir.

Diğer taraftan IŞİD ile mücadele esnasında 1,7 milyon Iraklı ülke içinde yerlerinden edilmiştir. Yerinden edilmiş göçe zorlanmış halkın geri dönmesinin önündeki temel engeller; evlerinin ve yerleşim yerlerinin alt yapısının tamamen yıkılmış olması, işsizlik, kamu hizmetlerinin olmaması, IŞİD'in gece baskınları tehdidi, Haşdi Şabi güvenlik güçlerine güvenilmemesi ve Irak merkezi hükümetinin yerlerinden edilenlerin geri dönmesini engellemesidir. IŞİD operasyonu sonrası işlev bozukluğunun harabe örneği Musul'dur. Yerinden edilmiş halk geri dönmediği için, yerleşim yerleri boş durumdadır. IŞİD bu yerleri saldırıları için üs olarak kullanmaya başlamıştır. Irak yönetimi IŞİD'in kontrolünde uzun süre yaşayanlara yönelik rehabilitasyon ve bölgede radikalleşmeyi önleme girişimi başlatmaması, mezhepçi söylemleri devam ettirmesi halinde gelecekte yeni radikal örgütlerin doğuşu veya IŞİD'in tekrar büyümesiyle karşı karşıya kalacaktır.

1.5. Irak'ta Yargı Erki'nin Durumu

Irak'taki güvenlik birimlerinin geri dönenler ve cihatçı militan çevrelerle bağlantısı olduğundan şüphelendikleri kişilerle ilgili yaklaşımı büyük ölçüde cezalandırıcı ve intikam hislerine dayalı yargısız infaz şeklinde bir uygulamadır. Bu durum çatışma ve çözümsüzlüğü daha fazla derinleştirmektedir. Irak'ta çoğu sünni aşiretlerin ve binlerce insanın IŞİD'e katıldığı bilinmektedir. Örgütün çökertildiği dönemden sonra militanların yargı sürecinde devam etmektedir. Ancak yargı süreçlerine ilişkin güvensizlik tartışmaları büyüyerek devam etmektedir.

Irak mahkemeleride IŞİD üyelerini yargılarken cezalandırıcı ve intikamcı bir yaklaşım sergilemiştir. Kovuşturmalar büyük ölçüde IŞİD üyeliğini veya gruba yardım etmeyi suç sayan ve ömür boyu hapis ve ölüm cezaları taşıyan kapsamlı Terörle Mücadele Yasası'na dayanmaktadır. Yargı sürecini ve mevcut Terörle Mücadele Yasası'nı eleştiren Sünnilere göre IŞİD militanı veya destekçisi olmakla suçlanan çok sayıda insan devlet tarafından kendi haline terk edilmişti ve kendilerini-ailelerini korumak için örgüte karşı sessiz kalmak veya örgüt ile işbirliği yapmak zorundaydı. Sünniler bir IŞİD militanı gibi zorunlu kaldığı için örgüte yakın duranların aynı şartlarda yargılanmasının adil olmadığını ifade etmektedirler. Bu nedenle Sünni Araplar IŞİD üyelerini adalete teslim etme çabalarının ülkenin bölünmüşlüğüne derinleştireceği riski taşıdığına inanmaktadır.

Bu yargılama sürecinde toplumda zaten var olan yıkımı ve rahatsızlığı derinleştirebileceğine dikkat çeken sünniler; 100 bin kişinin terörizm kanunu çerçevesinde arandığını, ailelerinde terör suçlaması ile karşı karşıya kaldığını ve en az yarım milyon insanın suçlama altında olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca IŞİD militanlarıyla bağları olduğu iddia edilen ve yerlerinden sürülen "IŞİD aileleri", kalıcı olarak damgalanmış bir alt sınıf olarak görülmeye başlanmıştır (International Crisis Group, 2020: 1-3). Ayrıca gizli bir sorun teşkil eden IŞİD üyeleri ve aileleri ciddi bir kuşak probleminide beraberinde getirmektedir. Bu durum iyi bir şekilde ele alınmayarak geleceğe yönelik aşırıcılığın tohumları ekilmektedir. Pek çok Iraklı, IŞİD ailelerinin kalıcı olarak dışlanmaları değil, topluma yeniden kazandırılması gerektiğini düşünmektedir.

1.6. IŞİD'in Irak ve Suriye'de Son Durumu

IŞİD, Irak ve Suriye'de coğrafi olarak sınırlandırılmıştır. Fakat her iki ülkede de ölümcül bir isyan olarak hayatta kalmıştır. Her iki ülkede de örgütün toparlanıp geri dönüş girişiminde bulunma olasılığı yüksektir. Irak ve Suriye, iç ve dış tehditlerle istikrarsızlaşabilecek bir durumla karşı karşıya olduğu için terör örgütlerinin yeniden canlanma süreçlerine sahne olan iki ülke konumundadır. Bu nedenle iki ülkeninde bu çerçevede değerlendirilmesi gerekir. Irak ve Suriye'deki sosyopolitik duruma bakıldığında kendisini gösteren ilk ortak nitelik, her iki ülkede otorite ve güç boşluğunun bulunmasıdır. Suriye'de Irak'tan farklı olarak, öteki devletlerin ve devlet dışı silahlı aktörlerin alan kontrolüne sahip olduğu bir coğrafi tablo bulunmaktadır. IŞİD otorite ve güç boşluğunun doğurduğu bu imkanları tekrar lehine çevirmeye başlamıştır.

Askeri ve diplomatik yetkililere göre, IŞİD başta Musul'un güneyinden Bağdat'a uzanan bölge olmak üzere Irak'ın kırsal kesimlerinden aldığı desteği hala elinde bulundurmaktadır. Bu nedenle IŞİD güç kaybetmesine rağmen hala tehdit olmayı sürdürmektedir. IŞİD 2017'den sonra Irak'ta saldırılarını artırmış ve yeniden varlığını hissettirmeye başlamıştır. Çözüm bulunmadığı takdirde IŞİD önümüzdeki yıllarda çok daha organize bir şekilde saldırılarına başlayabilir. Uygulanan politikalar, IŞİD'e katılıp geri dönenlerin ve mevcut şebekelerinin daha fazla yeraltına inmesine yol açmıştır (International Crisis Group, 2020: i).

Irak ve Suriye'de IŞİD'in ortaya çıkışını ve güç kazanmasını sağlayan sosyolojik şartlarda ciddi bir dönüşüm olmamıştır. Irak'ta mezhepsel ve etnik düzeyde etkili olan ayrışma, gerilim ve çelişkiler varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte Irak'ın ABD-İran geriliminin yansıma alanına dönüşmeside bu gerilime yeni bir boyut eklemiştir. Suriye'de ise ülkenin kuzeyinde alan kontrolü uygulayan PYD terör örgütünün ve Rusya, İran ve ABD'nin bu ülkedeki varlıkları, etnik ve mezhepsel toplumsal çatışmayı körüklemiştir.

Bu faktörlere bağlı olarak, IŞİD bölgede yeniden örgütlenmeye başlamıştır. IŞİD'le mücadelenin ana ve meşru aktörleri bağlamında gözlemlenen belirsizlik ve koordinasyon sorunu, örgütün bu noktadaki boşlukları kullanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte IŞİD iki ülkede geçerli olmaya devam eden mezhepsel ve etnik gerilimleri propaganda ve eleman kazanma zemini olarak kullanmaya devam etmektedir. ABD, Rusya, Irak ve Suriye devletleri IŞİD'in gerçek anlamda yenilgiye uğratılmadığını ve örgütün bir yeniden doğuş sürecine girdiğini kabul etmektedir. IŞİD, bu ülkelerin yaklaşımları neticesinde, bölgenin önemli güvenlik tehdidi olmayı sürdürmektedir. Bu durum, sosyolojik bir dönüşümle IŞİD'in gerçek anlamda etkisizleşmesi yada örgütün kendisini yeniden üretmesiyle sonuçlanacaktır.

Birleşmiş Milletler Gözlem Ekibi tarafından hazırlanıp Güvenlik Konseyi'ne sunulan 20 Ocak 2020 tarihli raporda, IŞİD'in tamamen yok edilemediğine dair ciddi bir uyarı yapılmıştır. Raporda IŞİD'in Irak ve Suriye'de yeniden gücünü toplamaya başladığı ve giderek daha cesur saldırılar düzenleyebileceği belirtilmiştir. Ayrıca örgütün 2017'de Irak'ta yaşandığı gibi Suriye'de de yeraltına inen ağını yeniden düzenlediği ve daha önce sakin olan bölgelerde düzenlenen saldırıların sayısında artış olduğu ifade edilmiştir (International Crisis Group, 2020: ii-iii).

ABD Savunma Bakanlığı tarafından Kongre için hazırlanan rapordada, Amerikan askerlerinin Suriye'den çekilmeye başlamasının ardından örgüt militanlarının ülkede yeniden gruplar oluşturmaya başladığı belirtilmiştir. Ayrıca IŞİD'in Suriye'deki "başkenti" Rakka'yı kaybetmesine rağmen, bu ülkede ve Irak'ta yerel güçlerin zayıflıklarından faydalandığı yeniden yapılanmak ve tekrar ortaya çıkmak amacıyla fiziksel yapısını harekete geçirmek için uygun bir konumda olduğu ve IŞİD'i geriletken tüm başarılı operasyonlara rağmen örgütün tamamen ortadan kaldırılmaktan çok uzak olduğu vurgulanmıştır. IŞİD, Suriye ve Irak'ta alan hakimiyetini tamamen yitirmiş olmasına rağmen oldukça etkili olan ve "korkulan" örgütlenme olmaya devam etmektedir.

IŞİD'in bölgede şu anda iki müttefiki, Koronavirüs salgını ve bölgede devam eden anlaşmazlıklardır. Koronavirüs salgını iç güvenlik çabalarını ve uluslararası IŞİD karşıtı işbirliğini engellemektedir. Dünyada büyük bir kaosa neden olan koronavirüs salgınından faydalanmaya çalışan IŞİD, örgüt üyelerinden bu durumu bir fırsat olarak görmelerini istemiştir. IŞİD, bölgesel anlaşmazlıklardanda büyük ölçüde fayda sağlamaktadır. IŞİD'in en büyük düşmanı olarak adlandırılan İranlı General Kasım Süleymani'nin ABD tarafından öldürülmesinin ardından ABD ve İran arasındaki gerginlik artmıştır. Aynı saldırıda İran yanlısı Haşdi Şabi örgütünün Başkan Yardımcısı Ebu Mehdi el-Mühendis'ide öldürülmüş, bu olaydan sonra Irak'taki Amerikan birliklerinin varlığı sorgulanmaya başlanmıştır. Bölgeyi izleyen uzmanlara göre koronavirüs salgınından ve bölgesel anlaşmazlıklardan faydalanan ve bölgede hâlâ en güçlü cihatçı örgüt olan IŞİD yeniden güç kazanmaktadır.

Irak'ta sadece IŞİD'i güç kullanarak yok etme stratejisine odaklanmak asıl sorunla mücadeleyi arka plana atmaktadır. Radikalizm IŞİD'den ibaret olmadığı gibi IŞİD'in çökertilmesiyle de radikalizm bitirilemez. Radikalleşmeye zemin hazırlayan toplumsal sorunlar devam ettikçe IŞİD yenilse dahi başka bir örgüt adıyla yeniden canlanacaktır. Irak ve Suriye'deki ana üsleri yok edilmiş olmasına rağmen örgüt yeniden güçlenmesi bunun temel göstergesidir. Ayrıca El-Kaide'den IŞİD'in çıkması gibi şu ana kadar adı duyulmayan yeni bir yapılanma çok daha güçlü ve etkili bir şekilde çıkabilir.

2. IŞİD'le Mücadele Stratejisi

Tehdidi abartmakta, tehdidin tamamen ortadan kalktığını düşünmekte doğru değildir. IŞİD bir sebep değil, sonuçtur. Günümüze kadar IŞİD'e karşı verilen mücadelenin hedefe ulaşmaktan çok uzak olduğu bilinen bir gerçektir. Teröre karşı mücadelede izlenecek doğru yol savaş, ülke işgali ve güvenlik ile özgürlük arasına karşıtlık koymak değil, tam aksine, demokrasiyi, refahı yükseltmek, adil ve sorumlu yönetim biçimlerini birlikte inşa etmektir (Keyman, 2013: 40). Bölgede bu patolojik yapıyı ortaya çıkaran sosyo-ekonomik ve politik şartları düzeltmek ve yeniden güçlenmesini önlemek için adil bir düzeni kurarak durumu istikrara kavuşturacak yerel çabaların sürdürülmesi gerekmektedir.

2.1. IŞİD'le Mücadelede Teorik Kavramsal Çerçeve

IŞİD'i büyüten sosyolojik koşullar ve çözüm, sosyolog Johan Galtung'un yapısal şiddet ve pozitif barış kavramlarıyla açıklanabilir. Yapısal şiddet, bir toplumda belirli kesimlere yönelik fiziki saldırılardan ayrımcılığa, eşitsizliğe kadar geniş bir olguyu ifade eden bir kavramdır. Şiddet türlerine ayrıldığı için literatür içindeki hakim şiddet ayrımında bakmak gerekmektedir. Galtung, şiddet türlerini "doğrudan, yapısal ve kültürel" olmak üzere üçe ayırmıştır. Doğrudan şiddeti; hapis, ölüm, işkence gibi gözle görülen somut şeyler üzerinden tanımlarken, Yapısal şiddeti; gruplar arası eşitsizliklere yol açan, ekonomik, siyasal ve statüsel olarak grup yada kişilerin gelişmelerine engel olan şiddet olarak tanımlamıştır. Yapısal şiddetin ileride doğrudan şiddete yol açabileceğini, doğrudan şiddetten daha büyük ve yıkıcı sonuçlar doğurabileceğini belirtmiştir. Yapısal şiddete örnek olarak, farklı kimlik gruplarının maddi (iş) ve manevi (statü) kaynaklara ulaşmada ayrımcılığa uğramaları, siyasal temsil ve tanınmanın olmayışı iki grup arasında eşitsizlik gösterilebilir.

Siyaset biliminin çatışmaları açıklamada kullandığı kavramlardan Görelî Yoksunluk ve İç Sömürgecilik'te yapısal şiddete örnektir. Görelî Yoksunluğa göre çatışmaların kökeninde ilk olarak gruplar arasındaki yoksunluk yatar. Bir grup kendini hakettiği yerde görmeyince "yoksun" hissetmesine neden olur. Grup bunun nedeni olarak, siyasal güçlü grubun, ürettiği politikaları görür. Bu durum yoksun grubun isyan etmesine, şiddete dayalı siyaset üretmesine ve ayrımcı hareketlere girişmesine neden olur. İç Sömürgecilik ise ülkede kaynak dağılımında, bir grubun diğerlerine göre siyasal ve ekonomik olarak yoksun bırakılmasıdır. Sonuçta grup er ya da geç bunun farkına varacak ve siyasal olarak hareketlenecektir. Yaşanan ayrımcılık, uygulanan devlet şiddeti, grup kimliğinin gücü, bireylerin gruba bağlılığı, yaşanan çatışmayı doğrudan etkileyen faktörlerdir (Harff ve Gurr, 2004: 86). Temel ihtiyaç ve çıkarlar üzerindeki eşitsizlikler ve ayrımcılık ile fırsatlar, kaynak, iktidar ve çıkarlara ulaşma mücadeleleri çatışmalara neden olmaktadır. Özetle sorunlar, güçlü ve zayıf gruplar arasındaki ilişkilerin eşitlik dengesinde kurulmaması ve sürdürülmesiyle açıklanmıştır. Irak'ta kendilerini mezhep kimliği üzerinden tanımlayan Sünni Araplar kendilerini yoksun grup, Şii Arapları siyasal güçlü grup olarak görmektedir. Sünniler kendilerini dışlanmış olarak hissettiği için kendilerini yoksun hissetmekte bunun sebebi olarak güçlü Şii grubun politikalarını görmektedir. Bu yoksunluk hissi ve demokratik yolların kapalı olması, sünnilerin şiddete dayalı siyaset üreterek devlet otoritesi yada devlet otoritesini kontrol eden gruplarla çatışmaya ve IŞİD gibi örgütlere dahil olmasına neden olmuştur. Kültürel şiddet ise

toplum içindeki bir grubun kültürel hegemonyasını söylemler ve sembollerle dikte etmesidir (Bilgin, 2007: 111-113).

Bu sorunun çözümünde kullanılabilir literatürdeki diğer bir kavram ise Seçilmiş Travma'dır. Seçilmiş Travma; ötekinin elinden çıkan, geniş grup kimliğinin tamamında büyük ölçüde insan, toprak, prestij ve onur kaybına yol açan çaresizlik, mağdurlaşma, utanç ve aşağılanmışlık duygularını yaratan olayların zihinsel temsili olarak tanımlanmaktadır. Seçilmiş travmalar gruptaki "biz" duygusunu pekiştirerek geniş grup kimliğinin oluşumunda önemli etkiye sahip olmaktadır. Bu travmaların her zaman seçilmiş travma olarak evrilmediği, bazen yeni yaşanmış mağduriyetlerde geçmişte yaşananların yerine geçtiği yada liderler tarafından bunun destek sağlamak amaçlı canlandırıldığı söylenebilir. Ötekiler tarafından gelebilecek yeni bir tehlike baş gösterdiğinde insanlar, grup kimliğini pekiştirmek ve tehditle yüzleşebilecek şekilde güçlendirebilmek amacı ile grubun seçilmiş travmasını yeniden canlandırabilir. Buda intikam hissi ve düşmanlık duygusu ile kolaylıkla çatışmaya yol açabilmektedir (Volkan, 2009: 238-240).

Terör örgütlerinin yeniden doğuş süreçleri bu çerçevede ele alındığında, yapısal şiddetin sürdürdüğü toplumsal yapılarda, örgütlerin yeniden harekete geçmesi ve güç kazanması mümkün hale gelmektedir. Çünkü terör örgütleri bu toplumsal yapılarda örgütsel anlatılarını ve propaganda kabiliyetlerini güçlendirip, örgütlenme ve eleman kazanma faaliyetlerini yapabilmektedir. Bu duruma terör örgütlerinin faaliyet gösterdiği ülkelerdeki otorite boşluklarında eklendiğinde, yeniden doğuş süreçleri için elverişli bir zemin kendiliğinden oluşmaktadır.

Terör örgütleri, bu zemin üzerinde başlattıkları yeniden doğuş süreçlerinde, büyüme/gelişme evrelerinde olduğu gibi, şiddet eylemlerini varlığını ispatlama ve hatırlatma aracı olarak kullanmaktadırlar. Yeniden doğuş sürecindeki şiddet eylemleri, örgütün kapasite açısından yaşamış olduğu zafiyete paralel olarak, daha az kişiden oluşan ve gizliliğe azami önem gösteren küçük gruplarla sabotaj, bombalama eylemleri veya silahlı saldırı biçiminde dönüşüm göstermektedir.

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler disiplinleri çatışma sonrası sorunların çözümünde bir çok önermelerde bulunmuştur. Yeni analiz ve teknikler geleneksel çözüm yöntemleri ile birleştirildiğinde barış için daha kalıcı ve kapsamlı çözümler üretilebilir. Bu bağlamda Irak'ta IŞİD ve mezhep çatışmaları sorununa, uyumsuzluk analizi ve çözümü yaklaşımı uygulanabilir. Çatışma çözümü, çatışmanın yapıcı bir şekilde ve barışçıl yöntemlerle kontrol altına alınıp, sonlandırılması olarak ifade edilmektedir. Çözüm olarak çatışmış tarafların ilişkilerinin ve eşitliği tekrar kuracak siyasal yapıların yeniden inşası önerilmektedir. Mezhep sorunlarını tarafların gözüyle anlamının ve çözümler üretmenin hatta tarafların dar görüşlerini açabilecek üçüncü tarafların rollerine vurgu yapılmaktadır (Çelik, 2009: 167).

2.2. IŞİD'le Mücadele Yöntemleri

Taraflar, konular çıkarlar ve etkileşimler zamanla değiştiği için, çatışma çözümü dinamik bir süreç olarak görülmelidir. Bu nedenle her çatışmanın kendine özgü yapısal, somut özellikleri tespit edilmelidir. Daha sonra, bilişsel yapılar ortaya konmalıdır. Çünkü sorunun zihinlerde nasıl tanımlandığı, çözüm açısından hayati önemde kısıtlayıcı bir etmen olabilmektedir. Çatışma çözümünden beklenen, bu tanımların değiştirilmesiyle tarafların iletişime açık hale getirilmesi ve çatışan çıkarların uzlaştırılmasıdır.

Devlet içi çatışmalarda çözüm sürecini sadece yönetici elitler nezdinde yürütülen, resmi nitelikteki çabalara dayandırmak gerçekçi değildir. Çözümün başarılı ve kalıcı olabilmesi için kitlelerce benimsenmesi, vazgeçilmezdir. Çözüm politikalarında başarılı sonuçlara ulaşmak için toplumsal ayrışmalara neden olmadan halkın büyük çoğunluğunun desteğinin alınması çok önemlidir. Bu nedenle IŞİD konusunda bölge halkının bölünmüşlüğüne çözüm aranırken kutuplaştırıcı değil uzlaştırıcı bir dil kullanılmalıdır. Bu bağlamda çatışan taraflar arasındaki

olumsuz etkileşimi olumlu yönde dönüştürmeyi hedefleyen, sosyal psikoloji ile hukuku harmanlayan toplumsal mutabakat son derece önemlidir.

Varoluşsal korkular, taraflar arasında kuvvetli bir 'biz ve onlar' ayrımı, kitlesel travmalar ve önyargılar, asimetrik ekonomik yapılar, siyasal iktidarın ve ekonomik kaynakların paylaşımı konusundaki anlaşmazlıklar ve en önemlisi temel ihtiyaçların (kimlik, güvenlik, tanınma, statü, katılım ve adalet) tatmin edilmemiş olması Sünni Arap sorununu çok boyutlu ve karmaşık bir sorun haline getirmiştir. Bu ihtiyaçların giderilmemiş olması ve kurumsal başarısızlık, sorunun hem nedenlerini hem de neden süreklilik kazandığını açıklamaktadır. Pozitif barış kavramı toplumda her türlü zihinsel ve kimliksel ayrımların ve ötekileşmenin derinleşmesinin oluşturduğu toplumsal durumun, gerilimlerin ve çelişkinin çözümlendiği gerçek barış ortamı olarak tanımlanmıştır. Barışın kesin kuralları şunlardır. Çatışmaların geçici olarak askıya alınması barışın sürekliliğini engeller ve taraflardan biri diğerine düşman gözüyle bakabilir. Bir arada yaşayan insanlar için barış ulaşılması istenen hedef olmalıdır. Toplumda düzeni sağlamak için, toplumsal yaşamın başlıca hedefi olarak gruplar arasında bir ortak çıkar duygusunun gelişimi sağlanmalıdır. Ortak çıkar noktası sınırsız şiddet korkusundan (terörizm) kaynaklanabilir. Bu amaca ulaşmak için tutarlı olan davranışın ne olduğunu kurallar belirler. Bu kurallar uluslararası hukuk, ahlaksal kurallar, resmi bir anlaşma, işleyen uygulama kuralları olabilir. Başarılı bir çatışma çözümü için ilgili tarafların birbirini dinlemesi, ihtiyaçlarını karşılama imkanı oluşturması ve tarafların süreçten tatmin olmalarının sağlanması gerekir. IŞİD gibi yapılar, toplumda biriken tepkisellikten faydalanarak kitlesellik kazanmalarına ve savaş zamanında taraftar toplamalarına rağmen barış sürecinde toplumsallık kazanamamaktadırlar. En zayıf yönleri budur. Bosna Hersek ve Çeçenistan örneklerinde, bu düşünceye sahip grupların toplum içinde tutunamadıkları görülmüştür (Emre, 2014: 7).

Öncelikle sosyal bilimlerin önem verdiği toplumsal mutabakat sağlanmalıdır. Çatışmaların temelinde asimetrik ilişkiler olduğu için güçlü taraf olan devlet, şiddete başvuran ayrılıkçı söylem içinde olan tarafı önce muhatap almalıdır. Algı ve güvenle ilgili sorunların aşılmasına yönelik çalışmalar ve barış çalışmaları her seviyede yürütülmelidir. Çatışma sonrası siyaset ortamının yeniden yapılanması esnasında çatışmaya sebep olacak söylem ve eylemlerden kaçınılmalıdır. Sorunların tekrar çatışmaya evrilmemesi için eşitliği tekrar oluşturacak siyasi yapılanma oluşturulmalıdır (Çelik, 2009: 168-169). Ayrıca tramvaların aşılması barışın sürdürülebilir kılınması gruplar arasında diyalogun sağlanmasıyla gerçekleşebilir (Çelik, 2009: 183).

Genel olarak çatışma çözümü yaklaşımının kullandığı temel çözüm teknikleri, müzakere ve arabuluculuktur. Müzakere ve arabuluculuk yoluyla çıkarların uzlaştırılmasına çalışılır. Bu tür çatışmalarda üçüncü tarafların temel katkısı çatışan taraflar arasındaki önyargı güven kabullerinden yıpranarak yara almış ilişkilerinin tekrar inşasıdır. Uyuşmazlığın bakış açısını değiştirecek üçüncü taraf kalıcı barışı sağlamak için güvenceler sağlayabilir. arabulucunun kalıcı barışı inşa gücü çatışan taraflara sunduğu yapısal çözümler taraflar üzerindeki etki gücü ve ilişkileri ile doğru orantılıdır.

Temel ihtiyaçlar gözönünde bulunurduğunda, başta kimlik olmak üzere, müzakere kabul etmeyen ihtiyaçların yok sayılması, bastırılması sonucu ortaya çıkan zorlu çatışmalarda, işbirliği önemlidir. Çünkü tarafların işbirliğine yanaşmaması durumunda, arabulucunun taraflar arasında güvensizliği aşması, çözüm için elverişli ortamı sağlaması çok zordur. Çatışma çözümü, müzakere ve arabuluculuk gibi klasik yöntemlerin yanı sıra, paralel diplomasi yöntem ve tekniklerini de kullanarak IŞİD sorununa çözüm aranmalıdır. Üçüncü tarafların arabuluculuğunda yürütülen, siyasal çözüm odaklı müzakereler geliştirilmelidir. Taraflar arasındaki temel sosyo-psikolojik engeller bu yöntemle aşılabılır.

Irak yönetimi yerel aktörlerinde desteğiyle yapıcı adımlar atması gerekir. Irak kararlıcılarını ılımlı politikalar üretip iç siyasette tüm Iraklıları kucaklayan politikalar üretmesi ile birlikte Irak,

kaos ortamından kurtulabilir ve aşiretlerin IŞİD'e verdiği desteği geri çekmesi sağlanabilir. Bununla beraber yönetim IŞİD'e yeni bir hayat verebilecek ölümcül çatışmalardan kaçınacak sürekli bir çaba içerisinde olmalıdır. Tehlikeli olan ve kiralık askerlerden oluşan Haşdi Şabi gibi güvenlik yapıları yerine milli bir ordu kurulmalıdır.

Bölge ülkeleride nüfuz alanlarını genişletmek ve etkinliğini artırmak maksadıyla mezhepsel farklılıkları kullanmamalıdır. Mezhepsel politikalar İslam dünyasında ötekileştirmelere, kalıcı düşmanlıklara ve savaşlara neden olabileceği için büyük zararlar vermektedir.

2.2.1. Geri Dönerler İçin Çözüm Önerileri

Çatışma sonrası sorunlar siyasal, ekonomik, sosyo-kültürel ve psikolojiktir. Çatışma sonrası dönemde bu sorunların çözümüne öncelik verilmelidir. Yani çatışma yaşanan bölgelerin ekonomik olarak canlandırılması, göçe zorlanmışların geriye dönüşünü destekleyecek ve çatışmayı önleyecek siyasal yapıların kurulması, eski militanların topluma kazandırılması ve ayrımcılığa uğramış kesimlerin itibarının iade edilmesi çözüme katkı sunacaktır.

Irak ve Suriye, IŞİD'e katılıp geri döner vatandaşlarının topluma tekrar kazandırılması sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Militanların çoğu örgüte katılmadan önceki sosyal çevrelerine geri dönmüştür. Çevreleri veya ailelerince dışlananların bir bölümü ise ülkenin büyük şehirlerinde izlerini kaybettirmiştir. Geri dönerlerin içinde 2014 ve 2017 arasında IŞİD saldırılarının binlerle ifade edilen faileri bulunmaktadır.

Halkın içine yayılmış olan bu kişilerin tekrar topluma kazandırılması, kapsayıcı, sürdürülebilir ve uzun vadeye yayılan bir strateji ile gerçekleştirilebilir. Klasik terörle mücadele stratejilerinden farklı olan bu stratejinin işleyebilmesi, güçlü geniş katılımlı bir koalisyon oluşturulmasına bağlıdır.

Çözüm olarak IŞİD'e katılıp geri dönerlerin oluşturabileceği tehdide göre sistematik olarak sınıflandırılması ve yaşadıkları yerlerdeki toplumsal dinamikleride göz önünde bulunduran kapsamlı bir incelemeye tabi tutulması, yeniden topluma güvenli şekilde entegre olmaları militanlıktan uzak durmalarını ve şiddete yönelmelerini engellemeye yardımcı olacak ve ailelerine destek sağlayacak sosyal programlar ile pekiştirilmesi önem taşımaktadır. Geri dönerlerin militanlığı kalıcı olarak bırakması ulusal güvenlik açısından önemli olduğu kadar, güvenlik güçlerinin işinide kolaylaştıracaktır (International Crisis Group, 2020: iii).

Çatışmadan zarar gören bölgelerin yeniden inşasına ve "IŞİD aileleri" de dahil olmak üzere yerinden edilenlerin geri dönüşüne öncelik vermelidir. IŞİD'in Irak ve Suriye'de yeniden canlanması hâlâ önlenemez. Güvenlik, yenilenen ekonomik faaliyet ve yerlerinden edilmiş sakinlerin geri dönüşü, bu alanlarda karşılıklı olarak domino etkisi yapmaktadır ve hükümetin bunları paralel olarak takip etmesi gerekiyor. Buna ek olarak, geri dönerlerin önünün açılması, birçok kişinin kamplarının zehirli ortamını terk etmesini sağlayacaktır.

Ayrıca mümkün olan her yerde yaşam kalitesi ve ayrımcılık gibi, daha en baştan IŞİD'in gelişmesine yol açan ve yabancı savaşçıları bu gruba çeken temel sorunların ele alınması önerilmektedir (Mironova, 2018: 1). Çatışma boyunca edindikleri eşkıyalığı ve parazit karakterlerini, profesyonel katiller olarak devam ettirmemeleri için IŞİD militanlarının çoğu topluma adapte edilmelidir.

Sonuç

Bu çalışmada, IŞİD'in ortaya çıkışı ve büyümesinde önemli rol oynayan küresel ve yerel koşulların incelenmesi sonucunda elde edilen bulgular şunlardır; IŞİD'in ortaya çıkışı, anlık ve kısa vadeli bir olgu olmaktan ziyade çok boyutlu bir olgu olarak tanımlamak gerekmektedir. IŞİD'in ortaya çıkmasının temel tetikleyicisi ABD'nin 2003 Irak işgalidir. IŞİD, 2003'ten sonra üçe bölünmüş gibi görünen Irak'taki bu yapının sonucu olarak güçlenmeye başlamıştır.

ABD'nin Saddam rejimini devirmesinden sonra 2003-2014 yılları arasında Irak'ta meydana gelen siyasi, askeri ve idari istikrarsızlık örgüte, Irak'ı merkezi haline getirme olanağı vermiştir. Irak'ın işgali neticesinde Sünnilerin Irak siyasetinden, kamu kurum ve kuruluşlarından atılmaları ve Irak ordusunun tasviye edilmesi, işsiz kalan Sünnilerin iktidara karşı tutumları üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştır. Dışlanan Sünnilerin yerine Şiilerin getirilmesinde mevcut ihtilafların mezhep temelinde derinleşmesine yol açmıştır. ABD'nin tüm ikazlara rağmen Baas mensuplarını dışlamaktan vazgeçmemesi sonucunda eski Baas üyeleri marjinalleşerek IŞİD'e katılmış ve yönetim kadrosunu oluşturmuştur. Bu durum örgütün savaş ve saldırı alanlarında uzman olan birçok kişiye sahip olmasını sağlamıştır. Sünni aşiretlerde bu politikalar sonucunda IŞİD'e gönüllü veya zoraki olarak destek vermişlerdir. IŞİD Irak'ta mezhep çatışmasını, otorite boşluğunu ve halkın yönetime olan tepkisini lehine kullanarak Sünnilerin yoğun yaşadığı yerleri kontrolü altına almıştır. 2010 yılı seçimini kazanan Sünnilere hükümet kurma imkanının verilmemesi ve bölge kurma isteklerinin reddedilmesi, siyasi süreçten ümidin kesilmesine sebep olmuştur.

ABD'nin 2011 yılında Irak'tan çekilmesiyle ABD desteği ile iktidarda bulunan Şii Başbakan Nuri el Maliki'nin Sünnilere karşı daha baskıcı uygulamaları ve teröre yardım suçlamasıyla Sünni politikacıları siyaset sahnesinden uzaklaştırmaya çalışması ülkede çatışma ortamını yeniden alevlendirmiştir. Sünni nüfusun yoğun olduğu bölgelerde halk tarafından bu durum protesto edildiğinde, Maliki protestoları terör eylemi gibi değerlendirip, askeri güç kullanmayı tercih etmiştir. Böyle bir ortamda IŞİD Sünnilerin düştüğü ümitsizlik çıkmazını değerlendirip kendisini Sünni kimliğinin koruyucusu olarak sunmuştur. Sünni tabandan bulduğu destek sayesinde IŞİD kısa zamanda güçlenmiştir.

Toplumsal ayrışmanın radikalleşmeyi derinleştirdiğinin gözardı edilmesi sonucu soruna doğru bir teşhis konulamamış ve IŞİD terör örgütünün Irak'ta ortaya çıkmasında ve büyümesinde toplumsal olarak hangi dinamiklere tutunduğu dikkate alınmamıştır. IŞİD'in silahlı gücünün bitirilmesi, bölgedeki savaşçıların etkinliğinin sonlanması nihai açıdan bölgede terörün bitirildiğinin bir göstergesi olmadığı ortaya çıkmıştır. Sahip olduğu toplumsal destek devam ettiği için IŞİD terör örgütünün bölgedeki etkinliği devam etmektedir. Suriye ve Irak'ta IŞİD'in ortadan kaldırılmasına yönelik politik çözüm ve istikrar için oldukça uzun bir süreye ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu çalışmadaki verilerin ışığında, IŞİD ile mücadelenin uzun bir süreç alacağı, kısa ve orta vadede IŞİD'in etkinliğinin devam edeceği değerlendirilmektedir. Suriye'de ise durum Irak'tan daha belirsizdir. IŞİD'le mücadelede öncelikle mezhep temelli politikalar terk edilip sosyal bilimlerin önem verdiği toplumsal mutabakat sağlanmalıdır. Zayıf devlet otoritesi yeniden tesis edilip, güçlendirilmelidir. IŞİD'e katılıp geri dönenlerin yeniden topluma güvenli şekilde entegre olmaları sağlanmalıdır. Güvenlik, yenilenen ekonomik faaliyet ve yerlerinden edilmişlerin geri dönüşü, bu alanlarda karşılıklı olarak domino etkisi yapmaktadır ve Irak yönetiminin bunları paralel olarak takip etmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- Ali, O. (2015), Post-ISIL Iraq: National Challenges and Opportunities. *Sakarya Üniversitesi Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2(2), s.37-58.
- Barrett, R. (2014). *Foreign Fighters in Syria*. New York: The Soufan Group, <http://soufangroup.com/wp-content/uploads/2014/06/TSG-Foreign-Fighters-in-Syria.pdf>, (Erişim Tarihi: 19.09.2020).
- Bilgin, N. (2007), *Kimlik İnşası*, İzmir; Aşina Kitap.
- Bohn, L. (2014), *The Blood Brothers of Anbar*, <https://foreignpolicy.com/2014/09/12/the-blood-brothers-of-anbar/>, (Erişim Tarihi: 09.09.2020).
- Boz, G. (2014). IŞİD Terör Örgütü ve Evrim Süreci Irak El-Kaidesi'nden Irak-Şam İslam Devleti'ne, Ankara: Strateji Enstitüsü Yayınları, Analiz No: 3, s.1-23.
- Bozdoğan, B. S. (2016), *DAİŞ 3. Dünya Savaşının Deşifresi*, 1. Baskı, İstanbul: Hayy Kitap Yayınları.
- Cockburn, P. (2014), *İslam Devleti'nin Yükselişi IŞİD ve Yeni Sünni Ayaklanması*, (Çev.: O. Akınbay), İstanbul:Agora Kitaplığı.
- Çelik, A.B. (2009). Etnik Çatışmaların Çözümünde Siyaset Bilimi ve Uyuşmazlık Çözümü Yaklaşımları, (Ed.: N. Beriker), *Çatışmadan Uzlaşmaya: Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çetinsaya, G. ve Özhan, T. (2009), *İşgalin 6. Yılında Irak*, 1. Baskı. Ankara: SETA Yayınları IV.
- Çiftçi, E. (2017), IŞİD: Oluşum, Kuruluş ve Devletleşme Süreçleri, *Lectio Socialis*, (1), s.45-57.
- Dağ, A. E. ve Sulaiman A. H. (2015), *Irak Raporu*, <https://www.ihh.org.tr/public/publish/0/19/irak-raporu.pdf>, (Erişim Tarihi: 12.09.2020).
- Emre, A. (2014), *Yeni Selefilik ve IŞİD*, 1. Baskı, İstanbul: DÜBAM Yayınları.
- Eralp, A. (2019), Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması, (Der.: İ. D. Dağı, A. Eralp, E. F. Keyman, N.İ. Polat, O. F. Tanrıseven, F. Yalvaç, A. N. Yurdusev), *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar*, s. 59-88, Ankara: İletişim Yayınları.
- Erdoğan, Ş. ve Deligöz, E. (2015), Irak Şam İslam Devleti (IŞİD): Gücü ve Geleceği. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 14(1), s.5-37.
- Friedland, E. (2015). *The Islamic State. Report prepared by Clarion Project*, (1), s.1-23.
- Gause, F. G. (2010), *The International Relations Of The Persian Gulf*, 1 st Edition, New York: Cambridge University Press.
- Gray, J. (2004), *El Kaide Modern Olmanın Anlamı*, (Çev.: Z. Savan), İstanbul: Everest Yayınları.
- Gürler, R. T. ve Özdemir, Ö. B. (2014), El Kaide'den Post-Kaide'ye Dönüşüm: IŞİD, *Sakarya Üniversitesi Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1(1), s.128-129.
- Harff, B. and Gurr, T.R. (2004), *Ethnic Conflict In World Politics*, 2 nd edition, New York: Westview Press.
- International Crisis Group, (2020), *Averting an ISIS Resurgence in Iraq and Syria*, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/syria/207-averting-isis-resurgence-iraq-and-syria>, (Erişim Tarihi: 19.09.2020).
- Knutsen, T. L. (2016). *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, (Çev.: M. Özay), İstanbul: Açılım Kitap Yayınları.

Koyuncu, B.L. (2013), Uluslararası İlişkilerde Ekonomi Faktörü: Uluslararası Ekonomik Örgütler ve Süreçler, (Ed.: E. F. Keyman, B. Y. Dural), Uluslararası İlişkilere Giriş, s.96-121, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Kuran, S. ve Gür, H. (2017), Devlet-Dışı Aktörlere Karşı Meşru Müdafaada "İsteksiz veya Âciz" Doktrini: Suriye ve DAES Örneği, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 23(1), s.57-88.

Lewis, J. (2013), *Al-Qaeda in Iraq Resurgent- The Breaking the Walls Campaign*, Middle West Security Report 14: <https://docs.house.gov/meetings/FA/FA18/20131212/101591/HHRG-113-FA18-Wstate-LewisJ-20131212.pdf>, (Erişim Tarihi: 08.09.2020).

Lister, C. (2014), Profiling The Islamic State, *Brokings Doha Center Analysis Paper*, 13(1), s.1-50.

Luizard, P. J. (2016), *IŞİD Tuzağı*, (Çev.: Y. Ö. Charles), İstanbul: İletişim Yayınları.

Mironova V. (2018), *IŞİD Tekrar Toparlanabilir mi; Eski IŞİD Savaşçılarıyla Söyleşiler*, <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2018/08/09/isid-tekrar-toparlanabilir-mi-eski-isid-savascilariyla-soylesiler/index.html>, (Erişim Tarihi: 20.09.2020).

Ortadoğu News. (2020), *Irak'ta Yeniden IŞİD Tehlikesi*, <http://www.ortadogunews.com/dunya/irakta-yeniden-isid-tehlikesi-h3138.html>, (Erişim Tarihi: 19.09.2020).

Pirinççi, F. (2004), *2003 Savaş Sonrası Süreçte Irak'ta Siyasal Yapılanma*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü İkinci Orta Doğu Semineri: Dünden Bugüne Irak (Uluslararası Katılımlı), Elazığ: Fırat Üniversitesi, Cilt II, s.481-509.

Şen, Y. (2014), Suriye'de Arap Baharı, *Yasama Dergisi*, 23(1), s.55-79.

Taştekin, F. (2016), *Karanlık Çöktüğünde, IŞİD: Din Adına Şiddetin Dünü ve Bugünü*. 1. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap.

Todenhöfer, J. (2015). *Inside IS–10 Tage im 'Islamischen Staat' (İslam Devleti'nde IŞİD ile On Gün)*, (Çev.: A. Nareni), Irak-Süleymaniye: Piremerd Yayınları.

Volkan, V. D. (2009), *Kimlik Adına Öldürmek*, (Çev.: M. B. Büyükkal), İstanbul, Everest Yayınları.

Warrick, J. (2016), *Siyah Bayraklar: IŞİD'in Doğuşu ve Yükselişi*, (Çev.: I. Tansel), İstanbul: Ozan Yayıncılık.

Weiss, M. ve Hassan H. (2016). *IŞİD-Terör Ordusunun İçyüzü*, (Çev.: E. A. Kayhan), İstanbul: Kırmızı Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 317-342, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 10.11.2020 Kabul Tarihi: 25.12.2020

MORDECAI MENAHEM KAPLAN'IN YAHUDİLİĞE YAKLAŞIMI¹

Mordecai Menahem Kaplan's Approach to Judaism

İbrahim Ethem AYDIN²

İskender OYMAK³

ÖZ

Amerika'daki Yahudi mezhepleri arasında en genç Yahudi ekolü olarak Yeniden Yapılanmacı Hareket kabul edilir. Diğer Yahudi mezheplerinden (Reformist, Neo-Ortodoks ve Muhafazakâr Yahudilik) farkı, XX. yüzyılın ilk yarısında Amerika'da doğup gelişmesidir. Bu hareket bir Yahudi haham, filozof, teolog ve eğitimci olan Mordecai Menahem Kaplan'ın (1881-1983) düşünceleri ve eylemleriyle ortaya çıkmıştır. Kaplan'ın en orijinal yönü Yahudiliğe getirdiği farklı yorumlardır. Ona göre Yahudilik bir din değil; Yahudilerin çağlar içerisinde oluşturdukları bir medeniyettir. Yahudilik, Yahudilerin ortak tarihi, edebiyatı, dili, halk inançları, kutsalları, davranış biçimleri, sosyal organizasyonu, sosyal ve ruhsal idealleri ile estetik değerlerinden oluşan bir medeniyettir. Kaplan, yaptığı Yahudilik tanımını naturalist, organismal,, demokratik ve pragmatik olmak üzere dört yaklaşıma dayandırmaktadır. Kaplan, naturalist din kavramına karşı dini doğal temellere dayandıran realist ve rasyonalist bir anlayışı savunmuştur. O, Yahudi medeniyetindeki bütün unsurların canlı ve bütünsel olarak birbirleriyle organik bir bağ içinde olduğunu ileri sürerek, Yahudiliğin demokrasi ile uyumlu olması ve Yahudi toplumuna fayda sağlaması gerektiğini savunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mordecai M. Kaplan, doğaüstülük, bütünsellik, demokratik, pragmatik.

ABSTRACT

The Reconstructionist Jewish Movement is known as the youngest Jewish school among Jewish denominations in America. Its distinction from other Jewish sects (Reformist, Neo-Orthodox and Conservative Judaism) was born and developed in America in the first half of the XXth century. This movement emerged with the thoughts and actions of Mordecai Menahem Kaplan (1881-1983), a Jewish rabbi, philosopher, theologian and educator. Kaplan's the most orijinal aspect is his diverse comment to Judaism. Kaplan's most original aspect is his distinct interpretation of Judaism. According to him Judaism is not a religion; It is a civilization formed by the Jews in ages. Judaism is a civilization that consists of the common history, literature, language, folk beliefs and sanctions, standards of conduct, social organization, social and spiritual ideals and aesthetic values of the Jews. Kaplan bases on this definition of Judaism on four approaches: Naturalist, organismal-holistic, democratic, and pragmatic approach. Kaplan advocated a realist and rationalist understanding against to a supernatural concept of religion. He argues that all the elements of Jewish civilization are living and integrally linked to each other organically. She thought that Judaism should be compatible with democracy and benefit the Jewish community.

Keywords: Mordecai M. Kaplan, supernaturalistic, holistic, democratic, pragmatic.

¹ Bu makale Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalında 06/12/2019 tarihinde kabul edilen "Mordecai Menahem Kaplan ve Yahudilikte Yeniden Yapılanma Hareketi" adlı tezden üretilmiş, Bu makale, İLAF. 16.01 Proje numarası ile Fırat Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimleri (FÜBAP) tarafından desteklenmiştir. Makale başka bir yerde yayımlanmamıştır.

² Dr., Öğret., MEB, Elazığ M. Koloğlu Anadolu Lisesi, ethemaydin47@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9879-2549.

³ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Elazığ, ioymak@firat.edu.tr; ORCID: 0000-0002-7494-873X

1. Giriş

Mordecai M. Kaplan ve Yeniden Yapılanmacı Hareketin gelişim süreci, çalışmamız açısından önemlidir. Yahudilikte Yeniden Yapılanmacı Hareket, XX. yüzyılın ilk yarısında Amerika’da Yahudiliği yeni bir okuma ve anlama anlayışı olarak ortaya çıkmış, daha sonra da bir Amerikan Yahudi mezhebine dönüşmüştür. Bilhassa Avrupa’dan Amerika’ya göç etmiş ikinci nesil Yahudilerin ihtiyaç ve şartlarına göre şekillenen bu hareketin kurucusu, Yahudi teolog ve eğitimci Mordecai Menahem Kaplan’dır (1881-1983). Litvanya’dan Amerika’ya göç eden Ortodoks bir Yahudi aileden gelen Kaplan, önce geleneksel Yahudi eğitimini, akabinde seküler eğitim almıştır. Bir Ortodoks Yahudi haham olan babası İsrail Kaplan (1848-1917)⁴, onun ilk öğretmeni olmuş ve eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Bu dönemde Kaplan ailesinin yaşadığı Doğu Avrupa’ya bakıldığında, bu coğrafyanın bir değişim süreci yaşadığı görülür⁵. XIX. Yüzyılın başlarında ortaya çıkan Yahudi aydınlanması (Haskala), gençler arasında ilgi görmüştür. Bir aydınlanma hareketi olan Maskilim,⁶ Yahudilerin ancak modern dünyaya uyum sağlayarak ayakta kalabileceğini ve böyle bir sürecin asimilasyon anlamına gelmeyeceğini savunuyordu. Özellikle Doğu Avrupa’daki Haskala’nın öncüleri, Yahudilik ile Avrupalılaştırmanın bir sentezi için çalışıyorlardı. Bu öncülerden Judah Leib Gordon’un (1830-1892) aydınlanmaya açık bir çağrı olan “Awake My People” (Uyan Halkım) adlı şiirinde “*sokaklarda bir adam, evde bir Yahudi ol*” meşhur dizesi aydınlanmayı teşvik ediyordu. Gerçekten bu dize, Yahudi aydınlanmasının sloganı haline gelmiştir. Gordon, Yahudi yaşam şeklinin ikiye ayrılmasını ya da Yahudilerin Yahudiliklerinden utanmalarını değil; ondan ziyade Yahudiliğe derinden bağlı, özgün bir Yahudi hayat tarzı ile Batı hayat tarzının entegrasyonunu savunuyordu. Burada Gordon, Haskalah Hareketi ile Yahudilerin aynı anda iki medeniyet içinde yaşayabileceklerini öne sürüyordu. Nitekim bu iddia daha sonra Kaplan’ın düşünce merkezine oturmuştur⁷.

Mordecai⁸, miladi 11 Haziran 1881’de, geleneksel Yahudi takvimine göre 5641 yılı Şivan ayının 14. günü dünyaya gelmiştir⁹. O’nun doğumundan birkaç yıl sonra, ailesi büyük bir göç hareketinin parçası olarak ana vatandan ayrılıp Amerika’ya yerleşmiştir. Mordecai’ya göre, ailesinin göç etmesinin sebebi o dönemde Yahudi mallarına uygulanan boykot ve ağır ekonomik zorluklardı. 1886 yılında İsrail, iş bulmak ümidiyle Hamburg’a gider, fakat seyahat sırasında

⁴ Kaplan’ın babası İsrail, Yahudi kültürü, Yahudi eğitim ve öğretiminin önemli bir merkezi olan Litvanya’nın Kovno kasabasında doğmuştur. Kaplan, On bir yaşına geldiğinde Yahudi dini ilimleri okumak üzere Kovno ve Volozhin Haham Okullarında okumuş ve rabbi (haham) olduktan sonra Litvanyalı tanınan rabbiler arasında yer almıştır. İsrail Kaplan, 1860’larda bir Yahudi din eğitim-öğretim merkezi olan Volozhin Haham Okulunda başladığı eğitiminde, okulun kurucusu ve öğretmeni olan Volozhinli Rabbi Hayim (1749-1821)’den çok şey öğrenmiştir. Bakınız: Mel Scult, *Judaism Faces The Twentieth Century: A Biography of Mordecai M. Kaplan*, Wayne University Press, Detroit 1994, 19-23; İ. Ethem Aydın, *Mordecai Menahem Kaplan ve Yahudilikte Yeniden Yapılanma Hareketi*, Basılmamış Doktora Tezi (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Elazığ, 2020, 11-15. Mordecai M. Kaplan’ın hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: Ag.tez, 11-40.

⁵ Bu konuda geniş bilgi bkz. Ali Osman Kurt, *Ultra-Ortodoks Yahudiler*, Asitan Yayıncılık, Sivas, 2011, 329 vd.

⁶ Haskala taraftarlarına aydınlanmış olan anlamında maskilim denir. Aydınlanma anlayışını takip edip benimseyen manasındaki bu kelime doğrudan doğruya Haskala ile ilişkilidir. Reformist Yahudilik, Muhafazakâr Yahudilik, Neo-Ortodoks Yahudilik ve YenidenYapılanmacı Yahudilik bu hareketin uzantısı ve sonucu olarak kabul edilir. Bkz. Alan Unterman, *Historical Dictionary of the Jews*, The Scarectow Press, Lanham, 2011, 54; Jacob Neuser and Alan Avery-Peck, *The Routledge Dictionary of Judaism*, Routledge Press, New York, 2004, 83; Norman Solomon, *Historical Dictionary of Judaism*, Rowman and Littlefield Press, Lanham, 2015, 272; <http://www.jewishencyclopedia.com/search?utf8=%E2%9C%93&keywords=haskalah&commit=search/08/10/2020>; <https://www.encyclopedia.com/philosophy-and-religion/judaism/judaism/haskalah/> (08/10/2020).

⁷ Scult, *Biography*, 23.

⁸ Mordecai, çocukken Motl diye çağırılır.

⁹ Libowitz, Richard Libowitz, *Mordecai M. Kaplan And The Development Of Reconstructionism*, The Edwin Mellen Press, 1983, New York, 1. Bu eser 1979 yılında Temple Üniversitesi’de yapılan bir doktora tezidir. Tezin orijinal ismi şöyledir: Richard Lawrence Libowitz, *Mordecai M. Kaplan As Redactor: The Reconstruction Of Reconstructionism*, Temple University, 1979, ; Scult, *Biography*, 25.

Yahudilerden gördüğü muamele buradan geri dönmesine yol açar. İsrail, 1888'de hahamlık teklifi aldığı New York'a giderken, eşi Haya Nehama, Paris'te bulunan kardeşlerinin yanına yerleşir. Paris aslında küçük Mordecai'nın batı medeniyetiyle ilk teması olmuştur. Mordecai, Paris'te gittiği ilkokulda ilk kez "On Emri" Fransızca olarak öğrenmiştir¹⁰.

Haya Nehama 8 Temmuz 1889'da çocuklarıyla Amerika'ya gider. İsrail, onları karşılar, kuzeninin evinde kısa bir süre kaldıktan sonra, tuttıkları bir eve yerleştirir.¹¹ Yeni ülkede yaşam birçok değişikliği birlikte getirir, sekiz yaşındaki Mordecia da bu yeni ortamda babasından büyük ölçüde yararlanır. İsrail Kaplan, oğlu Mordecai'nin öğretmeni olarak sürekli Yahudilik ile ilgili bildikleri öğrettiği için, babasına çok bağlıdır ve ona büyük bir hayranlık duymaktadır. İsrail Kaplan, oğlunu ilk önce temel Yahudi eğitimini alması için "*Machzike Talmud Torah*"'a kaydeder. Doğu Avrupa'dan göç eden muhafazakâr ve dindar Yahudiler tarafından kurulan bu okul daha çok geleneksel tarzda eğitim öğretim yapıyordu. Ancak bununla yetinmeyen İsrail, oğlunu tam gün eğitim yapan *Yeshivat Etz Chaim* adındaki başka bir okula nakletmiştir¹². Mordecai'nın buradaki eğitim üç yıl sürmüştür.¹³

Mordecai, on bir buçuk yaşında The Jewish Theological Seminary¹⁴ (JTS)'ye kayıt yaptırmıştır. JTS, 1893'ten 1902'ye kadar onun adeta evi olmuş ve 1902'de yapılan törenle Menahem Kaplan rabbi olmuştur¹⁵. Aynı zamanda *City College*'de devam eden Mordecai, kolejin eğitimini çok beğenirse de burada etkisinde kaldığı Batılı düşünürlerin felsefelerini esas alarak Yahudi dünya görüşünü yeniden inşa etmeye başlamıştır. 1900 yılında The City College'dan lisans derecesiyle mezun olan Kaplan, daha sonra *Columbia University*'de lisansüstü çalışmasına başlamış¹⁶, burada felsefe, sosyoloji, eğitim, İngilizce, Almanca dersleri almıştır. O, 1902 yılında JTS'dan mezun olduktan sonra *Kehilath Jeshurun* cemaatinde ilk hahamlık görevini üstlenmiş ve bu görev 1909 yılına kadar devam etmiştir. Haham olarak çalışan Kaplan aynı zamanda akademik çalışmalarını sürdürmüştür. Bu sıralarda genç haham, Ortodoks Yahudiliğin öğretileri ve ilkeleri hakkında ciddi çekinceler yaşamaya ve artık kendisini bir Ortodoks Yahudi olarak tanımlamamaya başlamıştır.¹⁷ M. Kaplan, *Kehilath Jeshurun*'dan ayrılmadan kısa bir süre önce kendisine hayat arkadaşı ve çocuklarına anne olacak olan müstakbel eşi Lena Rubin ile tanışmış ve 1908 tarihinde evlenmiştir¹⁸. Kaplan, evlendikten sonra eşiyile doğduğu topraklara giderek, meşhur bir haham olan Rabbi Isac Jacop Reines'i (1839-1915) ziyaret etmeyi ve ondan rabbi icazetini almayı amaçlamıştır. Onun ihtiyaç duyduğu şey, genel olarak kabul gören bir otoritenin onayındı. Bu bakımdan Reines doğru kişiydi. Kaplan'ın ziyareti Reines'i memnun etmiştir. Reines, Kaplanı yoklamış ve geleneksel standartlara göre onun rabbi olmayı hak ettiğine karar vermiştir. Böylece Kaplan, geleneksel usullere göre rabbi icazetini alarak New York'a dönmüştür¹⁹.

¹⁰ Scult, *Biography*, 28; Libowitz, 3.

¹¹ Gurock-Schaster, Jeffrey S. Gurock-Jacob. J. Schaster, *A Modern Heretic And A Traditional Community: Mordecai M. Kaplan, Orthodoxy, and Amerikan Judaism*, Columbia University Press, New York, 1997, 13.

¹² Scult, *Biography*, 30-31.

¹³ Scult, *Biography*, 32; Gurock-Schaster, 14; Libowitz, 4.

¹⁴ The Jewish Theological Seminary Amerika Muhafazakâr (Conservative) Yahudiliğin Teoloji fakültesidir. 1887'de New York'ta kurulmuştur. Yahudi cemaatinin din adamı ihtiyacını karşılama ihtiyacından doğmuştur. Klasik Yahudi haham yetiştirme okullarından farkı müfredatında seküler ders ve konuların da olmasıdır. 1902'de Solomon Schechter kurumun başına geçmesiyle daha modern hale gelmiştir. Bkz. Neuser-Peck, 67; Uterman, 91

¹⁵ Scult, *Biography*, 36-59; Mordecai, JTS'a devam ederken, on dört yaşında, 1895'te New York'un bir kenar mahallesinde bulunan The City College of New York'a da başlar. Sabah üzeri JTS'a öğleden sonra da *The City College*'de derslere katıldı. Kolej eğitimi yoğun bir Grekçe ve Latince ile diğer bazı ders ve konulardan oluşuyordu. Bkz: Mordecai M. Kaplan, *Communings of the Spirit I*, The Journals of Mordecai M. Kaplan Volume I 1913-1934, Ed. by Mel Scult, Wayne University Press, Detroit, 2001, 230-231.

¹⁶ Libowitz, 5; Mel Scult, "Mordecai M. Kaplan: His Life", Kaplan, *Communings of the Spirit I*, The Journals of Mordecai M. Kaplan Volume I 1913-1934, Ed. by Mel Scult, Wayne University Press, Detroit, 46.

¹⁷ Gurock-Schaster, 31.

¹⁸ Bu evlilikten Judith, Hadassah, Naomi, Selma adında dört çocukları olur.

¹⁹ Scult, *Biography*, 96-97.

Kaplan'ın düşünce dünyasının şekillendiği Columbia Üniversitesi'nde okuduğu yıllarda birçok entelektüel ve aydın gibi üç akımın etkisinde kalmıştır. Birincisi Darwinizm, ikincisi antropoloji ve sosyoloji başta olmak üzere sosyal bilimlerdeki gelişmeler, üçüncüsü ise felsefedir. Kaplan'ın, üniversitede pragmatist akım filozoflarından İngiliz Henry Sidgwick'in (1838-1900) etik anlayışı hakkındaki master tezi, onun özellikle etik meselelerine ilgi duyduğunu göstermektedir²⁰. Yine bu dönemde Kaplan, Sidgwick'in ahlak teorisi üzerinde çalışırken, klasik filozofların yanı sıra Baruch Spinoza (1632-1677) ve İmanuel Kant (1724-1804) gibi filozoflarla ilgili de inceleme yapmıştır. Ayrıca evrimi bir evrensel fenomen olarak kabul eden ve Kaplan'ın düşüncelerinin şekillenmesinde birinci derecede tesir eden Herbert Spencer (1820-1903), Pragmatist felsefenin Amerika'daki ilk temsilcilerinden William James (1842-1910) ve ahlak felsefesinde önemli bir yeri olan Alman filozof Fredic Nietzsche'nin (1844-1900) eserlerini okumuştur.²¹ Kaplan, kutsal metinlerin kritiğini yapan ve kutsal metinlerin rasyonalitesini yerinden sarsan Spinoza'nın önemini özellikle vurgulamıştır.²² Spinoza'nın aksine kutsal metinleri ve onun klasik yorumlarını titizlikle tetkik etmekten ziyade Kaplan, XX. yüzyıl Yahudi hareketleriyle somutlaşan Yahudiliğin modern yorumlarını analiz ederek işe başlamıştır. Buna rağmen Kaplan'ın "kutsal" kavramı hakkındaki düşüncelerinde ve Yahudiliği yeniden yapılandırma anlayışında Spinoza önemli rol oynamıştır²³.

Columbia Üniversitesinde felsefe ve sosyoloji üzerine aldığı dersler ile Kaplan'ın felsefesi güçlü bir pragmatik yöne doğru ilerlerken, düşünce eğilimi ise gittikçe sosyolojiye kaymıştır. Nitekim daha sonraki ilim ve fikir hayatında sürekli dini inançların işlevsel olmasıyla ilgilenmiş, grup yaşamının önemi ve değerini her zaman dile getirmiştir. Üniversitede bilhassa sosyal ahlak konusunda dönemin önde gelen bilginlerden Felix Adler (1851-1933) ve yine sosyoloji alanında yetkinliği ile bilinen Franklin H. Giddings'ten (1855-1931) dersler almıştır. Kaplan'ın temel ilgi alanı olan grup yaşamı ile dinin doğası arasındaki ilişkiyi anlamada ilk olarak sosyolog Giddings'in öğretilerinin etkisinde kaldığı söylenebilir. Giddings, dinden ziyade gelenek, adet ve örflerle ilgilenmiş, sosyalizasyon teorisini ileri sürmüştür.²⁴ Bu teoriye göre bireyin fiziksel dünyaya uyum davranışları, ekonomik faaliyetleri, deneyimleri, ahlaki fikirleri, eğilimleri ve tecrübeleri sosyal yaşamdan kaynaklanmaktadır.²⁵ Söz konusu bu teori bir süre sonra Emile Durkheim (1858-1917) tarafından gündeme getirilmiş, 1912'de yayımlanan "*Dini Hayatın İlkel Şekilleri (Formes elementaries de la Vie religieuse)*" adlı meşhur eserde dinin toplumsal tezahürlerini ve kolektif bilinç kavramlarını ele almıştır. Görüldüğü üzere, Kaplan'ın bu teori ve kavramları Durkheim'den²⁶ önce Giddings'ten öğrendiğini söylemek mümkündür. Yine tam da bu süreçte Kaplan'ın bir inançlı Yahudi öğretici ve modern bir bilgin olarak kendi istikametini belirleme arayışı, onu William James (1842-1910) ve John Dewey'e (1859-1952) yöneltmiştir. Bu fikir ve bilim adamlarının her birinin Kaplan'ın düşünceleri üzerinde etkileri olmuştur. O dönemde itibar ve nüfuz sahibi bu bilginlerin görüş, düşünce ve yazılarına başvuran Kaplan'ın arayışı sadece bireysel bir endişeyi

²⁰ Scult, *Biography*, 53; Sidgwick, etik konusunda çalışanların genelde olması gereken sistematik ve genel bilgiyi elde etme gayretlerinden, onun amaç ve yöntemlerinin de bilimsel olması gerektiğini savunduklarını belirtir. Ancak kendisi, etiği bir bilim olmaktan ziyade bir tefekkür ve çaba olarak görmeyi tercih eder. Bkz. Henry Sidgwick, *The Methods of Ethics*, Palgrave Macmillan, Seventh Edition, 1962.London, 1-2. Ayrıca Sidgwick'in etik anlayışının Kaplan üzerindeki etkisi için bkz. Aydın, 22.

²¹ Scult, *Biography*, 53-54.

²² Roy A. Harrisville-Walter Sundberg, *The Bible In Modern Culture: Baruch Spinoza To Brevard Childs*, Secon Edition, William B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge, 2002, 39.; Kaplan 10 Eylül 1928'de günlüğüne Spinoza felsefesinin kendisi için ne kadar önemli olduğunu açıkça ifade eder. Özellikle din, akıl ve Tanrı konularında Spinoza'ya başvurmayı gerekli görür. Bkz. Kaplan, *Communings of the Spirit I*, 265.

²³ Shaul Magid, "The Spinozistic Spirit In Mordecai Kaplan's Revaluation Of Judaism", *Modern Judaism 20* (2000), Oxford University Press, (159-180), 2000, 159.

²⁴ Scult, *Biography*, 55-57.; Scult, "Mordecai M. Kaplan: His Life", 47.

²⁵ Franklin Giddings, *The Theory of Socialization*, The Macmillan Company, New York, 1897, IX.

²⁶ Durkheim'in Kaplan üzerindeki tesirleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Ethem Aydın, "Emile Durkheim Üzerinden Mordecai M. Kaplan'ı Okumak: Din Kavramı ve Kolektif Bilinç", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28, Sa. 2, Elazığ, 2018, 269-286.

yansıtmaz, aynı zamanda düşünen Yahudi gençlerinin Yahudiliği kaybetmemeleri için adeta zorunlu olan bir çabaya işaret etmektedir.²⁷ Binaenaleyh, onun hedefi modern eğitim almış çağdaş Yahudi gençlere, Yahudiliği yaşanabilir bir seçenek haline getirmek için bu dinin kavramlarını yeniden değerlendirme işlemine girişmektir.²⁸

Kaplan, 1909 yılının sonbaharında JTS'nin bünyesinde öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulan *The Teachers Institute of The Jewish Theological Seminary* (TIJTS)'in başına geçmiş, 1940 yılına kadar da görevi devam etmiştir.²⁹ Bu sıralarda kolejlerdeki Yahudi öğrenciler tarafından kurulmuş olan, birçok Menorah topluluklarının düşünce ve ideallerini yansıtan *Menorah Journal* adlı dergide ilk yazıları yayınlamaya başlamıştır. İlk sayısı 1915 yılında çıkan bu derginin Amerika'daki Yahudilerin entelektüel hayatı üzerinde ciddi etkisi olmuştur. Kaplan, derginin ilk iki sayısında yayımladığı bir dizi makalede fikirlerini daha ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde dile getirmiş; çünkü ona göre Amerika'da Yahudilerin varlığı risk altındaydı.³⁰ Burada kaleme aldığı konular ve önerdiği çözüm yolları, yıllar sonra yazdığı baş eseri "*Judaism as a Civilization*"a temel oluşturmuştur.³¹ Kaplan, fikirlerini dergideki yazıları aracılığıyla Yahudi okurları ile paylaşırken, bir grup Yahudi 1915'te kendisine gelerek Upper West Side üzerinde yeni bir sinagog kurmak istediklerini bilmişler. Kaplan, onlara hayalinde Yahudilerin dini ritüeller yanında spor, drama ve sanat alanlarında her türlü faaliyetlerini gerçekleştirebileceği bir merkez olduğunu söylemiştir. Onun amacı sinagogu temel dini ritüeller ve duadan ziyade bir sanat, ahlak, dil (İbranice), müzik, eğlence, din ve siyonizm merkezi yapmaktı.³² Bu daveti kabul eden Kaplan, bu yeni oluşuma katılmış, kurulan sinagogun adı Jewish Center olup, Kaplan da bu modern sinagogun hahamı olmuştur.³³

Kaplan, 1920'de bazı arkadaşları ile beraber *The Society for Jewish Renaissance* (SJR) (Yeniden Doğuş Yahudi Topluluğu) adıyla yeni bir dernek kurmuş, bu onların daha radikal bir mezhepsel harekete giriştiklerini göstermiştir.³⁴ Kaplan, Yahudiliğin yeniden yapılanmasını savunan bazı arkadaşıyla birlikte 1922'de New York'ta *Society for the Advancement of Judaism* (SAJ) (Yahudiliği Geliştirme Topluluğu)'i kurmuş, festival ve dini bayramları düzenli bir şekilde burada kutlamaya başlamışlardır.³⁵ SAJ, Kaplan'a düşüncelerini açıklamak ve felsefesini uygulamak için uygun bir ortam sağlamıştır. Kaplan burada bazı köklü ritüelleri değiştirebilmek için cesur adımlar atmıştır. Mesela, 1922'de büyük kızı Judith için bat mitzvah³⁶ merasimini gerçekleştirmiş olup, bu Yahudilik tarihinde bir ilk olmuştur. Kaplan, kadın ve erkeğin ibadet konusunda eşit olduğunu savunmuş³⁷ ve SAJ'da yemek, müzik ve dans gibi çeşitli sosyal ve kültürel etkinlikler düzenlemiştir. Tüm bu girişimler Kaplan'ın bir medeniyet olarak Yahudilik anlayışının hayata geçirilişidir.³⁸ 1933'te Amerika Yahudilik düşünce tarihinde klasik bir eser olarak kabul edilen "*Judaism as a Civilization-Toward a Reconstructionist of American-Jewish Life*" (Bir Medeniyet Olarak Yahudilik: Amerika Yahudi Hayatının Yeniden Yapılanmasına Doğru) isimli eserini yazmaya başlamış, eserinin ismi için civilization (medeniyet) sözcüğünü

²⁷ Delores Joan Rogers, *The American Empirical Movement in Theology*, (Doktora Tezi), Northwestern University Field of History of Literature and Religions, Illinois, 1985, 21.

²⁸ Kaplan, *The Religion of Ethical Nationhood, Judaism's Contribution To World Peace*, The Macmillan Company, New York, 1970, 3.

²⁹ Scult, *Biography*, 100-101.

³⁰ Scult, *Biography*, 110.

³¹ Kaplan'ın Menorah Journal'daki yazıları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Aydın, 30-34.

³² Marc Lee Raphael, *Judaism in America*, Columbia University Press, New York, 2003, 141.

³³ Scult, *Biography*, 154-55.

³⁴ Scult, *Biography*, 179.

³⁵ Dan Cohn-Sherbok, *Modern Judaism*, MacMillan Press Ltd, London, 1996, 145.

³⁶ Bat, İbranice'de kız çocuğu demektir. Dini sorumluluklar altına giren ergen kız anlamına gelir. Mitzvah, emir manasındır. Bat Mitzvah: Yahudilikte kız çocuklarının yetişkinliğe geçişi ve Tora'nın emirlerini üstlenme merasimine verilen isimdir. Bkz. Neuser-Peck, 14.

³⁷ Scult, "Mordecai M. Kaplan: His Life", 52.

³⁸ Kaplan, *Communing of the Spirit I*, 161-162.

seçmiştir. O, yeniden yapılanma yorumunu o dönemki Yahudilik hareketlerine (Reform, Muhafazakârlık, Yeni-Modern Ortodoksluk) bir alternatif olarak değil, onlardan daha kapsamlı bir anlamı tasarladığını göstermek için “medeniyet” terimini tercih etmişti.³⁹ Mayıs 1934’te yayımlanan eser, Amerika ile özdeşleşen demokrasi karşısında bir inanç sistemi olarak Yahudiliğin yaşadığı çatışmaları anlatmakta ve geleneksel Yahudiliğin tümüyle yeniden inşasını gerekli görmekteydi.⁴⁰ Jon Butler bu yönüyle eseri, dinin modernite ile karşılaşmasının bir antropolojisi olarak nitelendirmektedir.⁴¹

Kaplan’ın takipçileri, 5 Kasım 1934’te onun fikirlerini yaymak amacıyla Yahudi toplumunun güncel meseleleri üzerine *Reconstructionist Journal* (Yeniden Yapılanmacı Dergi) isimli bir dergi çıkarmaya karar verdiler.⁴² Derginin ilk sayısı Kaplan’ın editörlüğünde Ocak 1935’te yayımlandı. 1940’ta Kaplan’ın öğrencileri, Yeniden Yapılanma programını daha aktif yürütmek amacıyla Jewish Reconstruction Foundation (JRF)’i (Yeniden Yapılanma Yahudilik Kurumu) kurdular. Bu yeni kurum Reconstructionist Journal’ın yayımını üstlenmenin yanı sıra kitap, broşür ve eğitim materyali çıkarmaya başladı. Ayrıca hareketin diğer faaliyetlerini koordine etmenin sorumluluğunu da üstlendi. 1940’ta Kaplan ve arkadaşları Yeniden Yapılanmanın amaçlarını daha da ileri götürmek için “havurot” denilen derneklerin kurulmasını teşvik ettiler. Bu faaliyetler sayesinde Yeniden Yapılanmacı Hareket, Yahudiliğin diğer çağdaş akımlarla çatışmaya girmeden, kendi ideolojisini hayata geçirdi. 1945’te sinagog ve derneklerden oluşan Reconstructionist Federation of Congregations (RFC) (Yeniden Yapılanmacı Topluluklar Federasyonu) kuruldu ve 1961’de ismini değiştirerek The Federation of Reconstructionist Congregations and Fellowships (FRCF) (Yeniden Yapılanmacı Topluluklar ve Dernekler Federasyonu)’e dönüştü. Aslında bu isim değişikliği, hareketin müstakil bir mezhebe dönüşmekte olduğunun işaretiydi.⁴³

Kaplan, geleneksel ayin ve dualara artık tahammül etmemiş, ayinlerde okunan duaların çağdaş bir Yahudinin ilgisini yansıtması gerektiğini savunmuştur. Bu yüzden 1941’de Eugene Kohn ve Ira Eisenstein ile birlikte *The New Haggadah for the Pesah Seder* adıyla ritüel usulleri ve dua şekillerini içeren yeni bir dua kitabı yayınlamıştır.⁴⁴ Bu kitaptaki farklı dua metinleri, bir takım tartışmaların ortaya çıkmasına ve bazı Ortodoks hahamların kendisine çok sert tepki göstermesine yol açmıştır.⁴⁵ Kaplan ile JTS arasındaki ayrılık derinleşmiş ve JTS üyeleri ona bir mektup yazarak, aralarındaki görüş ayrılığını ve onun geleneksel Yahudiliğe ters düştüğünü ileterek, ona ayrılıktan başka bir yol bırakılmamıştır.⁴⁶

Kaplan, muhaliflerin tüm eleştirilerine rağmen, fikirlerinden asla geri adım atmamıştır. Ona göre geleneksel ibadetler, Yahudiler arasındaki ibadet ruhunu korumada artık yeterli değildi. Bu düşünceler arasında Kaplan, modern sinagoglarda Şabat Ayininde kullanılmak amacıyla, *The Reconstructionist Sabbath Prayer Book* (Yeniden Yapılanmacı Şabat Dua Kitabı) adlı yeni bir dua kitabı daha hazırlamaya başlamıştır. Bu eser 1945’te Jewish Reconstructionist Foundation

³⁹ Deborah Dash Moore, “Judaism as a Gendered Civilization: The Legacy of Mordecai Kaplan's Magnum Opus”, *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* (JSS) Vol. 12, No. 2 (Winter 2006), (172-186) 172-173.

⁴⁰ Scult, “Mordecai’s Life”, 53.

⁴¹ Jon Butler, “Three Minds, Three Books, Three Years Reinhold Niebuhr, Perry Miller, and Mordecai Kaplan on Religion,” *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* (JSS), Vol 12, No., 2 (Winter 2 006): 17-29.

⁴² Kaplan, *Communings of the Spirit II*, The Journals of Mordecai M. Kaplan, (1934-1944), Ed. by Mel Scult, Volume II Wayne State University Press, Detroit, 2016, 23.

⁴³ Cohn-Sherbok, *Modern Judaism*, 146-47. <https://www.myjewishlearning.com/article/reconstructionist-judaism-the-fourth-denomination/05/06/2020>.

⁴⁴ Bkz. Mordecai M. Kaplan, Eugene Kohn and Ira Eisenstein, *The New Haggadah for the Pesah Seder*, Brehman’s Jewish Book House, New York, 1941.

⁴⁵ Hasia R. Diner, *The Jews of The United States (1654 To 2000)*, Univesity of California Press, Berkeley 2004, 255.

⁴⁶ Deborah Ann Musher, “Reconstructionist Judaism in The Mind of Mordecai Kaplan: The Transformation from a Philosophy into a Religious Denomination”, *American Jewish History*, Vol. 86, No. 4, (December 1998), The Johns Hopkins University Press (397-417), 401.

tarafından yayımlanmasından⁴⁷ bir ay sonra The Union of Orthodox Rabbis of The United States and Canada (UORUC)⁴⁸ isimli Ortodoks Yahudi kuruluşunun üyeleri Kaplan'ı yayımladıkları bir bildiri ile resmen aforoz etmişler⁴⁹.

Kaplan'ın Siyonizm, modern dönemde Yahudilik ve etik milliyetçiliği üzerine önemli eserler verdiği dönem 1950 ile 1960 yılları arasındır. 1963 yılında FRCF yönetimi kendi rabbilerini yetiştirmek üzere yeni bir haham okulu kurmaya karar vermiş, bu durumda elli yıldan fazla JTS'da ders veren Kaplan, istifa ederek kurumundan ayrılmıştır. 1968'de The Reconstructionist Rabbinical College (Yeniden Yapılanmacı Haham Koleji), Philadelphia'da ilk başkanı Ira Einstein ile eğitim-öğretim faaliyetine başlamıştır. Her ne kadar hareketin içindeki bazı kişiler Yahudiliğin ayrı bir dalı gibi görünmek istemese de Kaplan, yeniden yapılanmacı haham öğrenciler için yeni bir müfredat programı düzenlemiştir. Yeni program Amerika'da diğer Yahudi mezhep ve ekoller tarafında yeterince önemsenmeyen ya da göz ardı edilen konulara öncelik vermiştir⁵⁰. O artık kendi ideolojine göre haham yetiştirebiliyordu. Bu kolejin açılması, yeni bir mezhebin kurulması anlamına geliyordu. Kaplan, doksan yaşına dayanmış olmasına rağmen burada düzenli olarak dersler vermiş⁵¹, 102 yaşında ölünceye kadar bu derslere devam etmiştir.

2. Mordecai Menahem Kaplan'ın Yahudiliğe Yaklaşımı

Kaplan'ın ortaya koyduğu Yeniden Yapılanma Hareketinin ortaya çıkış noktası onun çağdaş Amerika Yahudiliğindeki temel eğilimler ile ilgili müşahede ettiği eksiklerdir. O, Reform, Neo-Ortodoks ve Muhafazakâr hareketleri eleştirmekle işe başlar. Kaplan'a göre, Amerika'daki Reform, Neo-Ortodoks, Muhafazakâr Yahudilik hareketleri⁵², Amerika'da yaşayan Yahudi toplumunun ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktırlar. Kaplan için, bu hareketler Yahudiliği, modern Amerika medeniyeti ve geleneksel Yahudi inancı arasında sıkışıp kalan Yahudilerin hayatına sokmakta yetersiz kalmışlardır. Çünkü bu hareketlerin her biri Yahudiliği bütünsel olarak anlamamışlardır. Kaplan'a göre, Reform Hareketi, Yahudiliğin gelişen ve evrimleşen yönünü doğru bir şekilde fark edip kabul etmiş, fakat Yahudilik kimliğinin sosyal temelini ve toplumun orijinal kültürünü görmezlikten gelmiştir. Bu yüzden Yahudi toplumun grup bilincini yok saydığı ve Yahudi toplumsal yaşamının önemini göz ardı ettiği gerekçesiyle Reformist anlayışı eleştiriye tabi tutmaktadır. Çünkü ona göre Yahudiliğin grup bilincini yok saymak, Yahudiliğin varlığını sürdürmesi için gerekli olan dalı kesmektir.⁵³ Reformist Hareket, Yahudilikteki kolektif yaşamı görmezden geldiği için çok ciddi hataların içine girmiştir. Eğer Reformist eğilim Yahudi kolektif yaşamı göz ardı etmeseydi, Yahudiliği aşırı ritüelcilikten ve şekilcilikten arındırabilirdi. Bunun yanında Reformist anlayış, Yahudileri bir arada tutma ve onların manevi-ruhi yaratıcılığını ortaya çıkarmada başarısız olmuştur. Reformistler, Yahudiliği bir dini felsefeye indirgeme gibi bir hatayı işlemişlerdir. Ayrıca Reformist yaklaşımın ileri sürdüğü Tanrı-fikri ahlaki etkileri çok belirsiz bir alanın oluşmasına neden olmuştur. Bunun başka reformistlerin merasim ve ahlak kaideleri oldukça

⁴⁷ Bkz. Mordecai Kaplan-Eugene Kohn, *Sabbath Prayer Book*, published by The Jewish Reconstructionist Foundation, New York, 1945.

⁴⁸ UORUC: 1878'de New York'ta Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada Ortodoks Hahamlar Birliği adıyla kurulmuştur. 1902'de Solomon Schechter döneminde JTS'ya bağlı olarak yeniden düzenlenmiştir. Genelde Agudath Harabonim olarak bilinir. Bkz. Solomon, *Historical Dictionary of Judaism*, 404; Scult, *Biography*, 68-69.

⁴⁹ Scult, *Biography*, 361; Scult, "Mordecai M. Kaplan: His Life", 54; Mel Scult, "Excomunacations: Kaplan and Spinoza", *The Radical American Judaism of Mordecai M. Kaplan*, by Mel Scult, Indiana University Press, Indiana, 2015, 9; Gurock-Schacter, 140-141.

⁵⁰ <https://www.myjewishlearning.com/article/mordecai-kaplan-founder-of-reconstructionist-judaism/05/06/2020>.

⁵¹ Scult, "Mordecai M. Kaplan: His Life", 55; Cohn-Sherbok, *Modern Judaism*, 147.

⁵² Bu hareketler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, 94-135.; ; Cohn-Sherbok, *Modern Judaism*, 25-129.

⁵³ Rogers, 44.; Robert M. Seltzer, "Mordecai Kaplan: Founder of Reconstructionist Judaism", <https://www.myjewishlearning.com/article/mordecai-kaplan-founder-of-reconstructionist-judaism/06/06/2020>.

zayıf görünmektedir.⁵⁴ Kaplan, Neo-Ortodoksluğun da çağdaş Yahudileri tatmin etmekten uzak olduğunu iddia etmiştir. Ona göre, Neo-Ortodoksluk, Yahudiliği tam bir yaşam şekli olarak görmüştür ve özellikle çocuklar için sağlam ve geliştirici bir eğitim modeli sunmuştur. Ancak Neo-Ortodoksluk da Yahudiliği zaman üstü ve değişmeyen statik kurallar bütünü olarak kabul etmiştir.⁵⁵ Kaplan, Neo-Ortodoksluk Hareketin akla karşı bir meydan okuma görüntüsü içinde olduğunu belirtmiştir. Aklı göz ardı etmek adeta bu eğilimin en dikkat çeken karakteri olmuştur. Çünkü Neo-Ortodoksluk doğaüstülüğü benimseyerek akli devre dışı bırakmıştır. Bu bir bakıma geleneksel Yahudiliğin yeni bir tekrarı anlamına gelmektedir. Neo-Ortodoksluk adeta doğaüstülüğe dayanan geleneksel Yahudilik anlayışını yeniden onaylanmıştır. Buna binaen Tora'nın doğaüstü bir kökene dayandığını iddia eden Neo-Ortodoksluk bir çıkmaza girmiştir.⁵⁶ Bundan dolayı Kaplan, Neo-Ortodoksluğu çağdaş yaşamı daha da zorlaştıran bir romantik fosil olarak nitelendirmektedir. Modern insanın ihtiyaç ve anlayışıyla tamamen ilgisiz bir Tora ile işe koyulduğu için, Yahudi olmayanlara Tora'yı etkili bir şekilde öğretecek ve Tora'nın öğretilerini yayacak bir eylem programı geliştiremediğini ileri sürmektedir. Kaplan'a göre Neo-Ortodoksluğun Tora anlayışı ne çağdaş Yahudilerin ruhsal yaşamını canlandırır ne de Yahudi olmayanlara bir yaşam biçimi sunar.⁵⁷ Diğer taraftan Kaplan, Muhafazakâr Yahudilik Hareketi'nin de başlangıçta etkileyici ve yüksek ümitler vaat ettiğini ancak sonradan yetersizlikler sergilediğini belirtmektedir. Gelenekte en iyi olan ile modern dünyada en iyi olanı sentez etmeye kalkışan bu eğilim de başarılı olamamıştır. Genel olarak eski günlerin özlemi içinde olmuş ve geçmişin hatıralarına başvurarak kurtuluşu ve mutluluğu tarihte aramıştır.⁵⁸ Ona göre, Muhafazakâr Yahudilik her ne kadar Yahudiliğin geçmişini önemsemişse de geleneksel metotlara ve Yahudi hukukuna yani Halakha'nın muhtevasına aşırı bir ölçüde bağlı kalmıştır. Böylece, bu eğilim zamanın şartlarına ve ihtiyaçlarına yeterli bir şekilde cevap verememiştir. Binaenaleyh Muhafazakâr Yahudilik de modern çağ için uygun ve tutarlı bir görüş ortaya koyamadığı için başarılı olamamıştır.⁵⁹ Kaplan'a göre, bütün bu eksikleri giderecek ve Yahudilere mutlu ve anlamlı bir yaşam şekli sunacak olan alternatif anlayış Yahudiliği Yeniden Yapılandırma yaklaşımıdır. Bu yaklaşım Yahudiliği gelişen bir dini medeniyet olarak kabul etmektedir.

Kaplan için Yahudilik bir din değil; Yahudilerin zaman içerisinde oluşturdukları bir medeniyettir. Yahudilik, bir dinsel felsefe değildir; bir medeniyetin felsefesidir. Yahudilik dil, edebiyat, sanat, müzik, tarih, gelenek, sosyal kurumlardan oluşan kültürel ve manevi bir yapıdır.⁶⁰ Kaplan'a göre Yahudi halkının yarattığı bir medeniyet vardır. Dini olmayan unsurları da içeren bir medeniyetin özündeki temel unsur ise dindir. Medeniyeti oluşturan unsurların hepsi Yahudilik için hayati önem taşımaktadır. Bunlar bireyin kimliğini toplumla ifade edebileceği sembollerdir. Ona göre Yahudi ritüelleri "mitzvot" (emir) yerine "minhagim" (gelenek) olarak algılanmalıdır. Çünkü Kaplan için bu tür uygulamalar, bir grubun kolektif bilincini yansıtabilecek araçlar olarak hizmet eder. Dini seremoniler, değişmez ilahi kurallardan ziyade gelenek olarak anlaşılmalıdır.⁶¹

Kaplan'a göre, Yahudilik, statik bir inanç ve uygulama sistemi değil; farklı görünüşleri olan çevrenin koşulları ve özellikleri ile belirlenmiş, canlı ve dinamik bir sosyal süreçtir.⁶² Bu bağlamda Kaplan, Yahudi ritüel, kanun ve kavramlarıyla ilgili olarak üç önemli hususu dengede tutmuştur. Birincisi, geleneğin tarihsel sürekliliğini sağlama arzusudur. İkincisi, Yahudiliğin bu dünyada mutluluğun gerçekleşmesinde bir aracı olarak hizmet etmesi gerektiğine dair inancıdır. Üçüncüsü ise

⁵⁴ Kaplan, *Judaism As A Civilization Toward a Reconstruction of American-Jewish Life*, The Macmillan Company, New York, 1934, 108-110. Bu eser bundan *Civilization* olarak geçecektir.

⁵⁵ Dan Cohn-herbok, *Modern Judaism*, 131.

⁵⁶ Kaplan, *Civilization*, 151-153.

⁵⁷ Rogers, 51.

⁵⁸ Kaplan, *The Greater Judaism in The Making*, The Reconstructionist Press, New York, 1960, 370.

⁵⁹ Seltzer, "Mordecai Kaplan: Founder of Reconstructionist Judaism"; Dan Cohn-herbok, *Modern Judaism*, 132.

⁶⁰ Kaplan, *A New Approach To Jewish Life*, Hartmore House Press, Bridgeport, 1973, 37.

⁶¹ Cohn-Sherbok, *Modern Judaism*, 135.

⁶² Kaplan, *Civilization*, 1934, 209.

modern düşünceyle en iyi şekilde uyuşan ve bunu da dışarıya yansıtan bir Yahudilik anlayışıdır. Toplumlar sürekli olarak diğer medeniyetlerden kendileri için anlamlı ve yararlı fikirleri bünyelerine katarlar ve onları kendi kültür materyalleriyle birleştirerek kendi varlıklarını ve özgünlüklerini korurlar. Bir toplumsal grup manevi olarak gelişmek istiyorsa, yeni anlayışları görmezden gelerek gelişemez.⁶³ Bu düşünceden hareket eden Kaplan'a göre, bir medeniyet olarak Yahudiliğin değeri, diğer medeniyetlere ve yaşam şekillerine üstünlük göstermekle açığa çıkmaz; Yahudilere bir kurtuluş ve mutluluk yolu sundukça değer kazanır ve meşruiyetini elde eder. Bunun gibi başka medeniyetler de en yüksek ideallerini gerçekleştirmek ve kendi geleceklerini kurmak için çaba gösterirler. Bu durumda diğer medeniyetler Yahudiliğe zenginlik kattığı gibi, Yahudilik de diğer medeniyetlere güç katabilir⁶⁴.

Yeniden Yapılanmacı Yahudilik Hareketi, diğer bütün Yahudi mezhep ve anlayışlarından farklı olarak Amerika topraklarında doğup gelişmiş, onların demokrasisi, naturalist ve pragmatik felsefesi Kaplan'ın düşüncelerine ilham olmuştur⁶⁵.

2. 1. Natüralist Yaklaşım

Yeniden Yapılanmacılık, Yahudiliğin vahyedilen bir din olmadığını, Yahudilerin telkin ve fikirleriyle ortaya çıkan ve Yahudi toplumunun ihtiyaçlarıyla sürekli gelişen bir medeniyet olduğunu savunur. Yahudi medeniyetini besleyen sanat, edebiyat, müzik, folklor ve geleneklerin hepsi bir bütün olarak dinamik bir medeniyetin çekirdeğini oluştururlar.⁶⁶ Bu tamamen doğaüstülüğü reddeden, dini doğal temellere dayandıran yeni bir yaklaşım şeklidir. Bu bakımdan naturalist yaklaşım, Yeniden Yapılanma Hareketinin karakteristik özelliklerinden biridir. Yeniden Yapılanma felsefesinde en önemli şey, doğanın bilinen yasaları ve usullerine aykırı bir realite olan doğaüstülüğü tamamen reddetmesidir. Modern zamanlarda art arda gelen akılcı eleştiri, biyolojik keşif ve antropolojik çalışmalar Kaplan'ı içinde doğduğu dini geleneği yeniden incelemeye, dini teori ve dinsel işlevde yeni yönleri aramaya teşvik etmiştir. Kaplan, Yahudi kutsal metinlerinde anlatıldığı şekliyle Tanrı'nın insan ile iletişime geçme şeklini ve mucizeleri kabul etmez. Doğüstü bir şekilde Tanrının kendisini insana ifşa ettiği inancını da kabul etmez. Yahudi dininin ancak doğaüstülüğü terk ederek modern dünyaya uyum sağlayabileceğini düşünür.⁶⁷ Bu açıdan Yeniden Yapılanmacı Hareketin natüralizm ile adeta özdeşleştiğini söyleyebiliriz.

Kaplan'ın doğaüstülüğe ve mucize anlayışına dayanan Ortodoks Yahudi geleneğine karşı şüpheli tutumunu, onun ilk gençlik yıllarına hatta çocukluğuna kadar götürmek mümkündür. Özellikle İbranice dili uzmanı olan ve Yahudi kutsal metinlerini kelime ve gramer yapıları açısından inceleyen Arnold Ehrlich'in (1848-1919)⁶⁸ geleneksel Yahudilik ile ilgili bazı meselelerde Kaplan üzerinde tesir bıraktığını söyleyebiliriz. Ehrlich, baba Israel Kaplan'ı sık sık ziyaret etmiş ve bu esnasında Mordecai Kaplan ile dini konularda sohbet etmiştir. Ehrlich ile yapılan sohbetlerin etkisiyle Kaplan Ortodoks Yahudilik hakkında bazı kuşku duymaya başlar. Özellikle vahyin mucizeviliği, Musa'nın Tora üzerindeki yetkinliği ve Musa'nın doğrudan doğruya Tanrı ile görüşmesi konularında sürekli bir sorgulama içine girmiştir. Israel, oğlunun Ortodoks

⁶³ Eric Caplan, *Reconstructionist Prayer Within the Context of Contemporary North American Jewish Life*, (Doktora Tezi), the degree of Doctor of Philosophy a thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research Department of Jewish Studies McGill University, Montreal, 1998, 35.

⁶⁴ Kaplan, *The Meaning of God in Modern Jewish Religion*, Wayne State University Press, Detroit, 1994, 100.

⁶⁵ Charles Liebman, "Reconstructionism in American Jewish Life," *American Jewish Yearbook*, Ed. Morris Fine and Milton Himmelfarb, Philadelphia, 1970, 20.

⁶⁶ Hilary L. Rubinstein-Dan Cohn-Sherbok-Abraham J. Edelheit-William D. Rubinstein, *The Jews in The Modern World: A History Since 1750*, Arnold Press, London, 2002, 55.

⁶⁷ Michael Alper, *Reconstruction and Jewish Education: The Implications of Reconstructionism for Jewish Education in the United States*, (Doktora Tezi), A Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy under the Joint, Columbia University, 1954, 69.; Jack J. Cohen.; *Democratizing Judaism*, Academic Studies Press, Boston, 2010, 142.

⁶⁸ Arnold Ehrlich hakkında daha fazla bilgi için bkz. Richard M. Stern, "Arnold B. Ehrlich: A Personal Recollection", *American Jewish Archives*, April, 1971, (73-85), 73-77. [http://www.jewishencyclopedia.com/articles/5462-ehrich-arnold/\(07/10/2020\)](http://www.jewishencyclopedia.com/articles/5462-ehrich-arnold/(07/10/2020)).

anlayışın doğaüstü niteliği üzerinde eleştirel bir tefekkür içine girdiğini gördüğünde endişeye kapılır ve bu durumun sorumlusu olarak gördüğü Ehrlich ile ilişkisini keser.⁶⁹ Ancak Kaplan ilk aşamasında geleneksel Yahudilikte var olan ve süregelen doğaüstülüğe karşı çıkmıştır, ikinci aşamada da ise natüralist bir eğilimi benimsemeye başlamıştır. Kaplan'ın Yahudiliğe natüralist yaklaşımı, aslında onun Columbia Üniversitesi yıllarına dayandırılabilir. Onun Franklin H. Giddings'ten aldığı dersler ile ortaya çıkan ve Durkheim'den mülhem gelişen kolektif bilinç ve toplum-din ilişkisi görüşleriyle dinin ilahi oluşunda ciddi şüpheleri ortaya çıkmıştır. Aynı türden olma veya "biz" bilincinin grup yaşamının temelini oluşturduğunu ve bunun da kolektif değerlerin ve fikirlerin geliştirilmesine yol açtığını savunan Kaplan, bu görüşü dini yaşama uyguladığında şu sonuca varmaktadır: Din ilahi bir vahyin ürünü değildir; yaşanan ve paylaşılan yaşam tecrübesinden yavaş yavaş ortaya çıkan grup yaratıcılığının bir ürünüdür. Kısaca grup yaşamı genelde tüm toplumsal değerlerin, özelde ise din muhtevasının kaynağıdır.⁷⁰ Bu kavrayışla Kaplan'ın Yahudi kutsal metinlerinde geçen insanın kökeni ile ilgili bilgilere şüpheyle yaklaştığını söylemek mümkündür. Adeta kutsal metinlerde yer alan insanın yaratılışı hakkındaki inancı da sarsılmıştır. Ve nihayet bu farkındalık kaçınılmaz bir şekilde onu naturalist anlayışa götürmüştür.⁷¹

Kaplan, Yahudi birey ve toplumsal hayatından doğaüstülüğü tamamen çıkarma gayreti içinde olmuştur. Onun 1958 yılında yayımlanan *Judaism Without Supernaturalism (Doğaüstülükten Arındırılmış Yahudilik)* adlı eserinde Kaplan, Yahudiliği yeniden yapılandırma programının ilk şartı olarak, onu doğaüstülüğe dayanan mucizevi söylemden kurtarmak olarak ifade eder. Ona göre kitabın temel amacı Yahudi geleneğindeki doğaüstü söylem, varsayım ve kabullerin savunulmaz olduğunu ortaya koymaktır. Yahudilik ancak doğaüstülükten kurtularak yeniden dirilip gelişebilir.⁷²

Yeniden Yapılanmacı Hareketin natüralist yaklaşımı, büyük ölçüde Kaplan'ın teolojik fikirleri ve onun kurtuluş öğretisiyle ilişkilidir. Kaplan'ın kurtuluş öğretisi de Tanrı anlayışıyla yakından ilgilidir. Bundan dolayı Kaplan özellikle *The Meaning of God in Modern Jewish Religion* adlı kitabında bu konuyu etraflıca ele almaktadır. Ona göre geleneksel Yahudilikte kurtuluş doğrudan öteki dünya yani ahiret ile ilgilidir. Buna göre insanın mutluluğu ve saadeti öteki dünyada gerçekleşecektir. Bu geleneksel kurtuluş öğretisi uzun süre geçerli olmuştur. Bu öğretinin söylemleri Yahudilerin motive olmasını sağlamıştır. Tanrı'nın mesh ettiği ve kurtuluş için görevlendirdiği Mesih'in bütün insanlar arasında İsrail'in üstünlüğünü tesis etmek ve bihakkın İsrailoğullarını yönetmek için gelişi, Tora bağlıklarını ödüllendirmek amacıyla ölümlerin dirilişi, kıyamet gününde kötü insanların yargılanıp cezalandırılması ve iyi insanların da erdem ile ödüllendirilmesi bu döneme ait söylemlerdir. Ancak artık günümüz dünyasında kurtuluş, İsraililerin atalarının benimsediği şekliyle öteki dünya için düşünülmemelidir. Yeniden Yapılanmacı anlayışta kurtuluş bu dünya içindir. Buradaki kurtuluştan kasıt kişinin özellikle bu dünyada bireysel ve sosyal olarak kendini gerçekleştirmesi ve mutlulukla tatmin olmasıdır. Bu insan kişiliğinin sürekli olarak gelişimini ifade eder. Çünkü kurtuluş ahlaki mükemmellik, sosyal alanda barış ve bireysel düzeyde ise ikmale erme anlamına gelir. Bu dünya adeta insanlara kendini fark etmek ve kendini gerçekleştirmek için fırsat ve imkân tanımaktadır. Kurtuluş bu yönüyle dinin de vazgeçilmez bir unsurudur.⁷³ Hatta Kaplan'a göre "din, insanın yaratılıştan gelen içsel kurtuluş veya kendini gerçekleştirme ihtiyacından doğan doğal bir sosyal süreçtir".⁷⁴ Ayrıca kurtuluş özgür, adil ve paylaşımaya dayalı bir sosyal düzenin kurulması anlamına da gelir. Kaplan'a göre bu tür bir kurtuluşu gerçekleştirmek için bu dünyada yeterli derecede kaynaklar var. Ayrıca kapasite ve

⁶⁹ Mordecai M. Kaplan, "The Way I Have Come," in *Mordecai M. Kaplan: An Evaluation*, Ira Eisenstein and Eugene Kohn, eds. (New York: The Jewish Reconstructionist Foundation, 1952), 289; Scult, *A Biography* 45-46; Libowitz, 11-12; Scult, "Mordecai M. Kaplan: His Life", 45.; Eric Caplan, 11; Aydın, 40-42.

⁷⁰ Scult, "Mordecai M. Kaplan: His Life", 47;

⁷¹ Caplan, 12.

⁷² Kaplan, *Judaism Without Supernaturalism: The Only Alternative to Orthodoxy and Secularism*, The Reconstructionist Press, New York, 1967. X.

⁷³ Kaplan, *The Meaning of The God*, 43-52.

⁷⁴ Kaplan, *The Meaning of The God*, XXIV.

kabiliyet açısından insan da bu donanımına sahiptir.⁷⁵ Bu bilgilerden yola çıkarak diyebiliriz ki kurtuluş kavramında bile Kaplan doğaüstülük ve natüralist ayrımını yapmaktadır. Kaplan'ın öteki dünya ifadesi doğaüstünü, bu dünya ifadesi ise dünyaya işaret eder. O halde doğaüstülükten natüralist anlayışa doğru bir eğilimin kalın çizgilerini fark etmemek mümkün değildir. Doğaüstülüğü dışlayan bu eğilim Kaplan'ın Tanrı görüşünde daha fazla kendini hissettirir.

Kaplan'ın düşünce dünyasında en tartışmalı meselelerden bir tanesi onun teolojisidir. O, geleneksel Yahudilikte benimsenen Tanrı'nın doğaüstü bir şahsiyet olarak algılanmasına itiraz etmekte; Tanrı'nın bir kuvvet veya süreç olarak düşünülmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Daha açık bir ifadeyle onun formüle ettiği Tanrı kurtuluşu sağlayan güç olarak anlaşılmalıdır.⁷⁶ Bu durumda Kaplan'a göre Tanrı hakkında geleneksel Yahudilik tarafından öne sürülen üstün benlik (süper-self) niteliği doğru, gerçekçi ve isabetli değildir. Tanrı'nın yaşadığını ve diğer yaşayan canlı varlıklarla aynı veya benzer yaşam özelliklerine sahip olduğunu söylemekten ziyade Tanrı'nın yaşamın ta kendisi olduğunu ifade etmek daha doğru bir yaklaşımdır. Bunun veciz ifadeyle özeti şudur: "Tanrı ve yaşam bir ve aynıdır."⁷⁷ Buradan hareketle Tanrı bir şahsiyet, bir benlik ve bir şuur değilse, o zaman Tanrı bir iradeye de sahip değildir, kural koyamaz ve insanlarla anlamlı bir iletişim de kuramaz. Eğer Tanrı bir benlik ya da varlık değil ise, o durumda Tanrı'nın insanları ve tarihi yönlendirdiğinden nasıl bahsedilebilir?⁷⁸ Bu kritik soruya cevap olmak üzere diyebiliriz ki, Kaplan'ın ortaya koyduğu teolojinin en yenilikçi ve farklı yönü Onun Tanrı'nın bir varlık değil bir süreç olduğu yönündeki vurgusudur. Kaplan için Tanrı terimi işlevsel bir isim olup süreç olarak görülmeli, çünkü işlev ya da süreç halinde olan doğadaki olayları sevk eder.⁷⁹

Açıkça ifade etmek gerekir ki Kaplan'ın teoloji ile ilgili fikirleri öncelikle doğaüstü Tanrı anlayışının reddine dayanır. Bu yüzden o, sıklıkla kendisini natüralist olarak addetmekte; Tanrı'yı insan ve toplumun içinde her an mevcut olan bir varlık olarak kabul etmekte, insan yaratıcılığının en yüce ideali olarak görmektedir.⁸⁰ Kaplan'a göre Tanrı, bütün evrenin her tarafında farkına vardığımız bir güçtür ve doğanın her yerinde keşfettiğimiz muhteşem tasarım, uyum, düzen, plan ve amacın gerçekleşmesinden sorumludur.⁸¹ Bu düşüncelerden hareketle Kaplan, kendini insanoğluna adayan, tarihe yön veren ve insanların uyması için yasalar koyan bir Tanrı'yı kabul etmez.⁸² Kaplan'ın düşüncesinde Tanrı-toplum ilişkisi doğaüstü bir bağlam içerisinde değil; hayatın içinde karşılıklı olarak gerçekleşen ortak bilinç içinde değerlendirilmelidir. Toplumun manevi gücü, kaygıları aşmak ve nihai bir hedefe bağlamak için değerler üreterek Yahudilere özgün bir şahsiyet sağlamıştır. Kaplan'ın Yahudi toplumunun yarattığı değerlerden kastı, toplumun kutsallarıdır. Bu durumda, İnsanlar tarafından oluşturulan bu nihai değer, Tanrı olarak adlandırılır.⁸³ Zira Ona göre Tanrı kavramı Yahudi dininin dinamik ve gelişen karakterinin ana kanıtıdır.⁸⁴

Kaplan'a göre, modern düşüncede realiteye karşı yaklaşım, doğal ve doğaüstü ikilemini anlamsız hale getirmiştir. Doğanın bir takım gizil güçlerin bir alanı olarak görülmesi son bulmuş, gerçeğin her parçası gerçeğin bütünü tarafından belirlenmiştir. İnsan gerçeğin bir parçası olarak

⁷⁵ [https://www.jewishvirtuallibrary.org/who-is-a-reconstructionist-jew/\(07/10/2020\)](https://www.jewishvirtuallibrary.org/who-is-a-reconstructionist-jew/(07/10/2020)).

⁷⁶ Kaplan, *The Meaning of The God*, 40.

⁷⁷ Kaplan, *Questions Jews Ask*, Reconstructionist Press, New York, 1956, 102.

⁷⁸ Scult, Scult, "Kaplan and His God: An Ambivalent Relationshop", *The Radical American Judaism of Mordecai M. Kaplan*, Indiana University Press, 2013, 111.

⁷⁹ Kaplan, 29.

⁸⁰ Gershon Greenberg, *Modern Jewish Thinkers*, Academic Studies Press, Brighton 2011, 470.

⁸¹ Kaplan'ın teolojik bağlamda Tanrı anlayışı bu araştırma makalesinin alanını aştığı için bu hususta daha fazla bilgi için Kaplan'ın en kapsamlı ve etkili teoloji eseri olan *The Meaning of God In Modern Jewish Religion*'a bakılabilir.

⁸² Scult, "Kaplan and His God: An Ambivalent Relationshop", *The Radical American Judaism of Mordecai M. Kaplan*, Indiana University Press, 2013, 110.

⁸³ Raphael, 141.

⁸⁴ Kaplan, "The Evolution of the Idea of God in Jewish Religion", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 57, The Seventy-Fifth Anniversary Volume of the Jewish Quarterly Review, 1967, 332-346.

kendini anlamlandırırken realitenin tamamıyla ilişki kurabilir. Realite bütünlüğü içinde gerçeği tefekkür eylemi, insanı gerçeğin dışına itmez. Böylece insan, Tanrılığın ve kutsallığın farkındalığına kaynak olan birbiriyle ilişki kurma işlevinin insanın dışında değil, içinde işlediğini fark eder. Bu durumda, hem Tanrının evreni ile insanın evreni arasında, hem de doğa ile doğaüstü arasında bir ikilik yaratma ihtiyacı ortadan kalkar. Buradan şu sonuca varılabilir: yaratıcılık unsuru bize Tanrının aşkın işleyişine dair bir ipucu olarak görülebilir. Tanrı evrenin dışında duran bir varlık değil, evrenin yaşamıdır.⁸⁵ Doğanın ve tarihin dışında var olan bir Tanrı, insanın karşılaştığı ve dünyayı fark ettiği yolları aşan araçlar sayesinde tanınabilir. Doğaüstü varsayımları esas alan dini önermeler ve ifadeler, özgün ve korumalı bir statü iddiasında bulunarak diğer bütün beşeri bilgi formlarını reddeder.⁸⁶ Bu durumdan kurtulmanın yolu tabiatüstü Tanrı anlayışından kaçınmaktır. Bu yüzden Kaplan'ın Yahudi teolojisine asıl katkısı, onun ileri sürdüğü "transnaturalizm" teorisidir. Tanrı fikrinin natüralistik kavram ve terimlerle yeniden yorumlama veya yeniden yapılandırma olan transnaturalizm bir dini natüralizm biçimidir. Kaplan için bu teorinin amacı hem doğaüstülüğün hem de doğaya indirgemeciliğin gizli tehlikelerini savuşturacak felsefi bir teoloji geliştirmektir. Yani ölçsüz ve sınırsız doğaüstü ile aşırı indirgemeci natüralizm arasında bir orta yol bulmak Kaplan'ın arayışında en önemli kilit noktadır.⁸⁷

Natüralizm fiziksel, deneysel ve bilimsel olanın dışındaki başka her şeyi reddeder. Kaplan için natural alan doğaüstü, mucizevi ve büyüdü alandan farklıdır. İnançlı natüralist bir ruh, kudret ya da güce inanmada bir beis görmez ancak duyuların ötesinde olan ya da duyularla kavranılmayan bir alanı da kabul etmez. Teolojik bir perspektiften bakıldığında natüralizm, konuşan, yasalar koyan, kullarının acı ve dertlerini duyan bir Tanrı'yı reddetmeyi gerektirir.⁸⁸ Bu bağlamda Yeniden Yapılanmacı görüşün natüralist yaklaşımı Tanrı kavramını da natural bir çerçeve içinde ele almayı gerekli kılmaktadır. Tanrı doğanın sınırlarını aşan, doğaya aşkın bir varlık değil; doğal düzenin bir parçası olarak görülür. İçinde hem Tanrı hem de insanın olduğu tek bir evren vardır. İnsanın evreni ile Tanrı'nın evreni arasında herhangi bir ikilik oluşturmaya gerek yoktur.⁸⁹ Ancak Kaplan'a göre Tanrı doğal düzenin bir parçasıdır. Tanrı'nın evrenin yaratıcı yaşamı ise Tanrı doğanın dışında değil doğanın içinde aşkın bir güçtür. Dolayısıyla Tanrı doğayı aşkın olarak değil; doğanın bir parçası olarak anlaşılmalıdır. Kaplan'a göre Tanrı doğal kanuna müdahale edemez, onu durduramaz ya da erteleyemez.⁹⁰ Ona göre Tanrı kavramı evrensel olarak geçerli olan prensiplere aykırı bir şekilde anlaşılabilir. Yani Tanrı natürel sistemin dışında olamaz. Tanrı sistemin geri kalan diğer unsurlarının çalışma şekliyle zıt bir tarzda var olan ve işlev gören bir esrarengiz varlık olamaz. O halde dinin ve Tanrının anlaşılması gereken sınırları belirleyen şey bilimsel dünya görüşüdür.⁹¹ Tanrı hakkında söylenen ve düşünülen her şey gerçek ve doğru olarak kabul edilen diğer şeyle uyum içinde olmalıdır. Örneğin Tanrının mucizeler gerçekleştirdiği inandırıcı değildir.⁹² Bu yüzden de Yahudiler için Yahudi dini artık Tanrı'nın varlığını mucizevi nitelikli tarihsel olaylarla gösteren bir anlayışa dayandırılmaz. Bundan böyle Yahudi dinin insanın doğasıyla ilişkili ve uyumlu bir Tanrı anlayışına dayandırılmalıdır.⁹³

Tanrı'yı bir doğaüstü güç olarak kabul etmeme Yahudilik teolojisi açısından kavramsal birçok değişikliğe yol açar. Çünkü eğer harici bir doğaüstü güç yoksa geleneksel Yahudiliğin

⁸⁵ Kaplan, *Civilization*, 316.

⁸⁶ Sheila Greeve Davaney, "Beyond Supernaturalism: Mordecai Kaplan and the Turn to Religious Naturalism," *Jewish Social Studies*, Vol. 12, No. 2, (Winter 2006), (73-87), 75.

⁸⁷ William E. Kaufman, "Mordecai M. Kaplan and Process Theology: Metaphysical and Pragmatic Perspectives", *Process Studies*, Vol. 20, Issue 4, Winter 1991, (192-199), 192.

⁸⁸ Mel Scult, "Kaplan's Theology: Beyond Supernaturalism", *The Radical American Judaism of Mordecai M. Kaplan*, Indiana University Press, 2013, 134.

⁸⁹ Kaplan, *Civilization*, 316.

⁹⁰ Kaplan, 28.

⁹¹ Rogers, 23.

⁹² Kaplan, *The Meaning of God*, 20.

⁹³ Kaplan, *The Greater Judaism in the Making*, 459.

önemli bir sac ayağı olan bir ahit ya da anlaşma da olamaz. Kaplan'a göre ahit yoktur, çünkü Tanrı'nın emirleri ve Tanrı'nın emretmesi gibi bir fiil yoktur. O, İbranice kutsal metinlere ve rabbinik geleneğine büyük saygı duymakla birlikte bunları hatalı beşeri metinler olarak görür. Satlow'un ifade ettiği gibi onun Tanrı'yı bir doğüstü güç olarak kabul etmemesi kavramsal bir domino etkisi yaratır. Çünkü eğer harici bir doğüstü güç yoksa, bir ahit ya da anlaşma olamaz. Kutsal ve ahitleşmiş bir toplum olarak İsrailoğulları, hiçbir tarihi işleve ve kadere sahip olamaz. Bunun anlamı şudur: İsrail'in tarihi travmalarının bir anlamı ya da farklı bir amacı yoktur. İsrail zulme ya da doğal felakete maruz kaldığında, bunun sebebi İsrail'in günahı değil; insanların birbirilerine yaptıkları kötülüklerin ve doğal felaketlerin bir sonucudur.⁹⁴ Buradan yola çıkarak, natüralist bir anlayışla, Kaplan, İsrail'in seçilmiş topluluk olduğuna dair görüşe de karşı çıkar. Yahudilerin seçilmiş halk oldukları şeklindeki geleneksel Yahudi inancının Yahudi teolojisinden çıkarılması gerektiğini ileri süren Kaplan'a göre, her toplum kendini evrensel değerlere adayarak özel bir alanda ilerleyebilir.⁹⁵

Kaplan, bütün Yahudi geleneğini Yahudilerin meydana getirdiği bir ürün olarak görmektedir. Ona göre Yahudi geleneği bir bakıma insan ve çevre arasındaki karşılıklı bir reaksiyondan ibaret olup bu tamamen doğal ve normal bir süreçtir. Eğer Yahudi geleneği doğal bir fenomen ise Yahudi toplumu pasif konumdan çıkarılıp o geleneğin yaratıcısı olarak kabul edilmelidir. Kaplan'a göre geleneğin kendisi hem canlandırıcı bir unsur olarak görülmeli hem de toplumun yaşam iradesinin bir ürünü olarak anlaşılmalıdır. Kısaca Kaplan için Yahudi geleneği Yahudilerin yaşamlarını değerli hale getirme çabalarının sonucudur. Bu durumda Yahudi geleneğinde yer alan fikirleri, alışkanlıkları, tutumları, kurumları geçmişin kalıntıları olarak değil, yeni yaşamı yaratan enerji olarak görmek mümkündür. Kaplan'a göre Tora da Yahudi toplumunun oluşturduğu ve zaman içinde geliştirdiği bir ürün⁹⁶ olup onların Tanrı arayışını kaydeden en eski beşeri doküman olarak vahiy ürünü değildir.

Kaplan'a göre Yahudiler, modern zamanlarda dinsel ve düşünsel kiriz içine girmişlerdir. Bu krizi aşmak için Yahudilerin Yahudiliği öteki dünya dininden çıkarıp bu dünya dinine dönüştürmeleri gerekir. Çünkü geleneksel anlayışta olağanüstü şekillerle vahy edildiğine inanılan Tora aracılığıyla Yahudilere öteki dünyanın ebedi bir hayat sunduğu öğretilmiştir. Ancak Yahudiliğin bu dünyada Yahudilere kurtuluşa varmalarına yani kendilerini gerçekleştirmelerine yardımcı olması gerekir⁹⁷. Bu öneri doğüstülükten natüralist alana yönelimi ifade eder. Dolayısıyla diyebiliriz ki Yeniden Yapılanmanın temel eğilimi dinsel natüralist yaklaşımdır. Din, yalnızca aklın Tanrı hakkında ortaya koydukları anlamına gelir. Bu yüzden de doğüstü olarak vahyedilen din anlayışı aklın ilkeleriyle çelişmektedir.⁹⁸ Bu bağlamda Kaplan doğüstülüğe dayanan geleneksel Tanrı ve seçilmişlik anlayışını eleştirir ve Yahudilerin kendilerini ve ilahi alanı yeniden yapılandırmalarını ısrarla tavsiye eder.⁹⁹ Ona göre modern insan doğüstü yöntemden natüralist yöneme geçmediği sürece din, makul bir yere konulamaz.¹⁰⁰ Dinin varlığı, medeniyetin diğer unsurlarına dayanır. Bir toplumun dininden kast edilen şey, toplumun medeniyetindeki Tanrı fikrinin pragmatik olarak işlev görmesidir. Kaplan, çağdaş dünya gerçeklerini, natüralist dünya bakış açısının bir gerekliliği olarak görür. Ona göre din, modern dünyanın natüralist ve bilimsel anlayışına uymalıdır. Bu, dinin diğer tüm yönleri için olduğu gibi Tanrı hakkındaki anlayışımız için de geçerlidir. Tanrı anlayışımız doğru olarak kabul edilen her şeyle uyumlu olmalıdır.¹⁰¹

⁹⁴ Michael L. Satlow,; *Creating Judaism (History, Tradition Practice)*, Columbia University Press, New York, 2006, 40.

⁹⁵ Seltzer, "Mordecai Kaplan: Founder of Reconstructionist Judaism"

⁹⁶ Kaplan, *The Future of the American Jew*, Reconstructionist Press, New York, 1981, 377.

⁹⁷ Kaplan, *The Meaning of God*, XXV.

⁹⁸ Kaplan, *The Greater Judaism*, 188.

⁹⁹ Davaney, 74.

¹⁰⁰ Kaplan, *The Religion of Ethical Nationhood*, 2.

¹⁰¹ Kaplan, *The Meaning of God*, 19-20.

2.2. Bütünsel (Organizmal) Yaklaşım

Yeniden Yapılanmacı anlayışın temel dayanaklarından biri insan yaşamına yapısal ve bütünsel bakış açısıyla yaklaşımıdır. Buna göre, bir canlı organizma olarak insan yaptığı tüm iş ve eylemlerde belli bir uyum, düzen, birlik ve bütünlük ölçüsüyle hareket etmektedir. Yeniden Yapılanmacı Hareketin temel mantığı, olaylara ve insani meselelere bütünlük ve uyum ölçüsüyle yaklaşmasıdır. Düşünmek, hissetmek, istekli ve iradeli olmak, muhakeme etmek, hatırlamak ve yargılamak birbirinden ayrı ve birbirinden bağımsız işlemler değildir. İnsan çevre ile etkileşiminde bir bütün olarak tepki verir. İnsanı oluşturan organlar ve melekeler ayrı ayrı davranmaz, hep birlikte bir uyum ve bütünlük içinde reaksiyon gösterirler. Bunun gibi herhangi bir sosyal yapıyı oluşturan unsurları arasında bütünlük bir ilişki vardır. Bu sosyal yapı ister aile, toplum, ulus ya da ister dünya milletleri veya halk toplulukları olsun, kurucu elemanları arasında tamamlayıcı, uyumlu ve yekpare bir ilişki söz konusudur. Bir toplumun politik, ekonomik, sosyal ve kültürel koşulları ile ahlaki, dini ve manevi koşulları birbiriyle ilişkili ve birbirine bağımlıdır. Denilebilir ki bir taraftan birey esas olarak politik, ekonomik, sosyal ve kültürel bir çevrenin ürünüdür ve bütünsel bir şekilde o çevreyle doğrudan doğruya ilişkilidir. Diğer taraftan bir bütün olarak insanlık ve büyük beşer topluluğu organik olarak birbirleriyle ilişkili olan milletler, halklar, cemiyetler, mahalleler ve aileler gibi daha küçük topluluklardan oluşur. Organizmanın bir parçası geliştiğinde diğer tarafı da bundan fayda görür ya da tam aksine organizmanın bir parçası zarar gördüğünde diğer tarafı da zarar görür. Yeniden Yapılanmacı Hareket, insan yaşamının bu organik-bütünsel karakterini esas alan bakış açısından dolayı hem bireysel hem de toplumsal kurtuluşa ya da mutluluğa ulaşmanın bir aracı olarak politik, ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyet ve hareketin önemini vurgulamaktadır. Gerçekten de birey toplumun gelişimini ve refahı için çaba göstermeden kurtuluşa ulaşmayı, tatmin olmayı veya toplum içinde kendini gerçekleştirmeyi bekleyemez. Diğer taraftan toplum da kendisinin bir parçası olan bireyin hakları, refahı ve mutluluğu için gerçek bir endişe içine girmeden kurtuluşu yani toplumsal huzuru elde edemez. Dolayısıyla birey ile toplumun organik ilişkisi karşılıklıdır ve birbirini tamamlar.¹⁰² Yeniden Yapılanmacı anlayış birey ve topluma bir bütün olarak bakar. Birey ve toplumu birbirini tamamlayan bir organizma olarak düşünür. Bu durumda dinsel ve düşünsel yaşamı yeniden yapılandırma faaliyeti de bütünsel olarak gerçekleştirilmeli; hem bireye hem de topluma yönelik olmalıdır. Birey ve toplum arasında parça-bütün ilişkisinin varlığına inanan Kaplan'ın hem insanoğlunun yaşamında toplumu ve toplumsal kurumları öne çıkaran Fransız sosyolog Emile Durkhem'i (1858-1917) takip etmesi, hem de bireyi esas alan Amerikalı psikolog ve filozof olan William James (1842-1910) ve John Dewey'in (1859-1952) pragmatik öğretilerini benimsemesi bu bağlamda açıklanabilir.¹⁰³

Yeniden Yapılanmacı anlayışta birey ile toplum arasındaki bu bütünsel ilişki din ve medeniyet ilişkisinde de hâkim unsurdur. Bu bütünsel yaklaşıma göre din ve medeniyet parça-bütün ilişkisi içindedirler. Din, bir medeniyetin temel değerlerini, ahlaki ilkelerini, yani maneviyatını ifade ederek medeniyetle organik bir ilişki kurmaktadır. Bu yüzden Kaplan'ın ifadesiyle her bir din kendi medeniyetinin görünümünü yansıtır. Birey ve toplum açısından dini değerli ve önemli kılan, temsil ettiği medeniyettir.¹⁰⁴ Bu açıdan bakıldığında, Yahudi dininin canlılığı ve gücü, bir bütün olarak Yahudi medeniyetinin canlılık ve gücüne bağlıdır. Yahudi medeniyetinin gücü de Yahudiliğin gücüyle ilişkilidir.¹⁰⁵ Bir medeniyeti bir dinden, bir dini felsefeden veya bir edebi kültürden ayıran husus bu temel ve organik ilişkidir.

Kaplan'a göre, her medeniyetin unsurları ayrı ayrı belirlenebilir. Dil sosyal grubun hatıralarını ve duaları; edebiyat ve diğer sanatlar toplumun değerlerini yansıtmaya aracıdır. Hukuk,

¹⁰² Alper, 71-72.

¹⁰³ Durkheim, James ve Dewey'in Kaplan'ın fikirleri üzerindeki tesirleri ve düşünce dünyasının oluşmasındaki rolü hakkında daha geniş bilgi için bkz. Aydın, *Mordecai Menahem Kaplan*, 40-67.

¹⁰⁴ Kaplan, *The Future of the American Jew*, 173.

¹⁰⁵ Alper, 73.

adetler ve gelenekler aynı çağda yaşayan insanlar için bir sosyal çimentodur. Bunlar önceki nesillerle duygusal bir bağ oluşturur. Bu unsurlar sayesinde insanlar kendilerini öncekilerin devamı olarak görürler. Buradan hareketle Kaplan, dikkatleri din unsuruna çekmektedir. Ona göre bir medeniyetin dini unsurları grubun ideallerini ve hedeflerinin oluşumunda temel işlev görür. Dini unsurlar grup idealleri ve hedeflerinin belirlenmesinde onay verme ya da yaptırım uygulama şeklinde rol oynarlar. Böylece medeniyetin değerlerini genişletir; onu tahribat ve yıkıma karşı korur. Bu unsurlar ayrı olsalar da organik olarak birbirleriyle ilişkilidirler. Kaplan'a göre organiklik niteliği Yahudilik medeniyeti için de geçerlidir. Yahudi medeniyetinin bu organik karakteri onunla ilgili en hayati gerçektir. Her bir parça bütünü belirler.¹⁰⁶ Çünkü Kaplan'ın bakış açısına göre Yahudilik, içinde dinin de olduğu birçok unsurdan oluşan bir bütündür. Medeniyeti oluşturan parçalardan en önemlisi dindir. Yahudi medeniyetinin yaşayan, canlı ve birçok unsurunun birbirine bağlı organik bir süreç olduğuna inanan Kaplan, bu temel çıkarımdan yola çıkarak şu üç sonuca varmaktadır. Birincisi, Yahudi dini bir bütün olan Yahudilik ile eşanlamlı değildir. Yahudi dini Yahudiliğin tümü ile ne eşdeğerdir ne de onu tamamıyla kapsar. İkincisi, Yahudi dini, Yahudi medeniyetini oluşturan diğer unsurlar olmaksızın herhangi bir fonksiyon icra edemez. Bu din ancak medeniyetin diğer parçalarıyla birlikte olursa anlamlı bir işlev yerine getirebilir. Üçüncüsü, Yahudi dini olmadan Yahudi medeniyeti eksik kalır, bütünlüğünü koruyamaz; tam ve normal olamaz¹⁰⁷

Burada Yahudilik sadece bir din ile sınırlandırılmayacaksa o zaman neyi kapsamaktadır? Sorusuna Kaplan'ın verdiği cevap gayet açıktır: *Yahudilik bir dinden daha fazla alanı kapsamaktadır. Yahudilik Yahudilerin ortak tarihi, edebiyatı, dili, halk inançları ve kutsalları, davranış biçimleri, sosyal organizasyonu, sosyal ve ruhsal idealleri ile estetik değerlerinden oluşan bir bütün olarak bir medeniyettir.*¹⁰⁸ Bu yüzden Yahudilik ile Yahudi dini arasındaki fark şu anlama gelir. Yahudilik, Yahudi dininin bir ürünü ve uzantısı değildir; Yahudi dini de Yahudilik medeniyetinin diğer unsurlarından ayrı, kopuk ve bağımsız değildir. Hepsi bir birine organik bir bağ ile bağlıdır. Diğer bir ifadeyle Yahudilik bir ırk, akrabalık veya kan bağı duygusundan daha fazlasını ifade etmektedir. Yahudilik terimi, Yahudi toplumunun uzun bir tarih ve zengin bir yaşam tecrübesiyle geliştirdiği tüm sosyal, kültürel ve dini değerleri ifade eder. Yahudilik, Yahudi toplumuna ait ortak bir vatan bilinci, ortak bir dili konuşma, ortak bir geçmişe sahip olma, ortak yasalar, adetler, görenekler, folklor ve sanattan müteşekkil bir geleneğe sadık olmak gibi bir medeniyeti meydana getiren tüm unsurlardan müteşekkil bir medeniyettir.¹⁰⁹ Bu Yahudilik tanımına göre Kaplan, Yahudi olmayı da yeniden tanımlamayı gerekli görmektedir. Ona göre iyi bir Yahudi olmanın ölçüsü Yahudi medeniyetinin sadece bir yönünü benimsemek ve yaşamakla değil, sosyal, kültürel ve dinsel olarak Yahudiliğe bağlı olmayı gerektirir.¹¹⁰ Bunun yolu da Yahudi kolektif yaşamı ve bilincidir.

Kaplan'a göre, Yahudi medeniyetinin farklı zaman ve zeminlerdeki ortak paydası, inanç ve pratikler değil; Yahudi toplumunun süregelen kolektif yaşam kültürüdür. Bir dinin varlığını sürdürmesi, dinin öğretileri ve davranış modellerinin değişmeden devam etmesi anlamına gelmez. Çünkü din de dini yaşayan toplum da canlı birer organizmadır. Bir canlı organizma onu sürekli canlı tutan unsurlarından dolayı dinamik bir niteliğe sahiptir. Bir dinin sürekliliğini kavramak için dinin kendiliğinden var olan soyut bir varlık olarak değil, canlı bir toplumun bir fonksiyonu olarak düşünmek gerekir.¹¹¹ Kaplan Yahudi kolektif yaşamının ve bilincinin Yahudi halkının sosyal grup halinde yaşamasıyla mümkün olabileceğini belirtir. Kaplan'ın bu düşünceden hareketle vardığı sonuç şudur: *“Yahudilik, Yahudi halkı olmaksızın yaşanmaz. Yahudilik bir medeniyet olarak varlığını korumuşsa bunu Yahudilerin grup olarak yaşamalarına borçludur. Bu yüzden Yahudilik*

¹⁰⁶ Kaplan, *Civilization*, 218-219.

¹⁰⁷ Kaplan, *The Future of the American Jew*, 162.

¹⁰⁸ Kaplan, *Civilization*, 178.

¹⁰⁹ Kaplan, *The Future of the American Jew*, 163-164.

¹¹⁰ Kaplan, *The Future of the American Jew*, 162.

¹¹¹ Kaplan, *Civilization*, 381.

herhangi bir doktrin ya da doktrinlerin özeti değil; Yahudilere güç veren ve onları yeryüzünde en bilinçli grup haline getiren bir yaşam gücüdür.¹¹²

Kaplan için Yahudi toplumunun hayatta kalması ve varlığını sürdürmesi en önemli idealdir. Bunun için toplumun tamamı tarafından benimsenecek bir toplumsal felsefe geliştirmeye çalışır. Bu felsefenin hâkim olan iki tematik kavramı olmalıdır: “Yaratıcılık ve toplum”. Kaplan’a göre Yahudi toplumu yaratıcı olmalıdır. Geçmiş kuşaklarda Yahudi hukuku ve yasaları merkez konumda işlev görürken, Kaplan toplumu merkeze almaktadır. Çünkü ancak daha yaratıcı bir toplum yaratıcı ve tatmin edici bir medeniyeti ortaya koyabilir. Bu yüzden Kaplan’a göre modern zamanlarda Yahudiliğe bağlılığın tek gerçek sebebi ancak daha yaratıcı bir Yahudi medeniyetinin gelişmesi olabilir. Çünkü Yahudilik dünyada kurtuluşu sağlayan bir dini medeniyettir.¹¹³ Bir dini medeniyet olarak Yahudilik bir mezhep veya kliğin kültü değil; bir ulusun ruhudur.¹¹⁴

Netice olarak diyebiliriz ki, her ne kadar Kaplan Yahudiliğin yalnızca bir din olmasına itiraz etmekteyse de ona göre Yahudi kültürünün en önemli unsuru dindir. Onun için din medeniyetin içinde insanın kurtuluş yani kendini gerçekleştirme aracıdır. Bu yüzden de aslında insanın ürettiği bir eserdir, toplumsal yaşamın bir sonucudur. Bir din bireyin zihninde ortaya çıkan felsefi bir doktrin de değildir. Bu bağlamda Kaplan’ın ifadesiyle din insanın kendini gerçekleştirme ve kurtuluşa ulaşma için bir arayıştır. Din içinden çıktığı medeniyetin adeta ruhudur.¹¹⁵

2. 3. Demokratik Yaklaşım

Yeniden Yapılanma Hareketi demokrasiye bireylere ve toplumlara potansiyellerini ortaya çıkarma imkânını sağlayan bir yaklaşım tarzı olarak bakar. Kaplan, entelektüel yaşamının başlangıcında demokrasiyi Yahudi toplumsal yaşamına bir tehdit olarak görmektedir. 30 Mart 1913 tarihli günlüğünde bunu açıkça ifade etmektedir: “Demokrasi, Yahudiliği yaşatan ve kuşaktan kuşağa taşıyan Yahudi sosyal örgütlenmesini parçalama temayülündedir. Yahudi sosyal örgütlenmesi kolektif yaşamına dayanırken, demokrasi bireyi ön plana çıkararak Yahudi yaşamına tehdit oluşturur”¹¹⁶. Ancak Kaplan, fikri olgunluk döneminde bu fikrinden tamamen vazgeçmiştir. 1948 yılında yayımlanan ve Yeniden Yapılanma Hareketinin temel doktrinini anlatan eseri *The Future of the American Jew*’da demokrasi konusunu irdeleyen Kaplan’a göre demokrasi geçerliliği bilim tarafından kanıtlanmayan bir inançtır. Böyle olmakla birlikte demokrasi, öncelikle geçerliliği ve önemi kanıtlanmış ideallerin kabulünü talep eder. Bireyin kendini gerçekleştirmesine imkân sağlayan bir güce inanmayı amaç edinen bir kurtuluş planıdır.¹¹⁷

Demokrasi, Yeniden Yapılanma anlayışının benimsediği bir metot olarak da görülebilir. Kaplan’a göre demokrasi, tarihsel tecrübenin bir sonucu olarak, insanın akli ve zekâsının ulaştığı en gerçekçi, en doğru ve en yaratıcı metottur. Çünkü hem bireysel olgunluğu sağlama hem de uluslararası barışı temin etmek için gerekli olan imkân ve kabiliyete sahiptir. Demokrasinin bu özelliği bireyin ve toplumun birbiri için araç ve amaç olarak görüldüğü anlayışa dayanır. Bu anlayışta insan ve onun yaşam hakkı merkeze alınmıştır. Bu vesile ile Yahudilik demokrasiyi değerler sistemi içerisine dâhil etmelidir.¹¹⁸ Bu bağlamda Kaplan, demokrasinin ideallerini üç önemli ilkeyle tanımlar: Birincisi, zayıfların güçlüler tarafından sömürülmesi ve baskı altına alınmaması gerekir. Zayıfların egemen güçlerin istismarına ve zulmüne maruz kalması ahlaki açıdan kötü, ekonomik açıdan yıkıcı ve politik açıdan tahammül edilmez olarak kabul edilmelidir.

¹¹² Kaplan, *Communings of the Spirit I*, 59, 63.

¹¹³ Susan L. Horn, *Communal Responsibility For Jewish Education: Concept And Application*, A Dissertation In The Department Of Hebrew Culture, Submitted To The Faculty Of The Graduate School Of Arts And Science For The Degree Of Doctor Of Philosophy At New York University, New York, 1987, 48.

¹¹⁴ Kaplan, *A New Approach to Jewish Life*, 38.

¹¹⁵ Kaplan, *The Greater Judaism*, 458-459.

¹¹⁶ Kaplan, *Communing of The Spirit I*, 61.

¹¹⁷ Kaplan, *The Future of the American Jew*, 511.

¹¹⁸ Kaplan, *Dynamic Judaism (The Essential Writings of Mordecai M. Kaplan)*, Edit and with introductions by Emanuel S. Goldsmith and Mel Scult, The Reconstructionist Press, New York, 1991, 161.

Bu hem bireysel hem de kolektif tüm insan ilişkileri için geçerlidir. İkincisi hiçbir sömürü ve baskı, insanoğlu için ilahi otoritenin bir aracı olmamalı; hiçbir zulüm ve istismar günaha kefarete olması açısından ilahi/kutsal yönetimin bir parçası olarak kabul edilmemelidir. Sömürü, baskı ve zorbalık yapılırken ilahi veya dini otorite paravan olarak kullanılmalıdır. Çünkü ilahi ve dini disiplin, insan yönetiminde baskı ve sömürüye karşıdır. Daha açık bir ifadeyle insanoğlu ilahi ya da kutsal alanı kendi zulüm ve sömürsü için bir araç haline getiremez. Üçüncüsü ise, demokrasinin niteliğiyle ilgilidir. Demokrasi siyasi açıdan çorak, boş ve karşılık bulmadığı bir yerde var olamaz. Çünkü demokrasi ulus olma bilincini güçlendirerek milliyetçiliğin bir vasfı haline gelmektedir. Demokrasinin etkisiyle milli birlik ve beraberlik duygusu güçlenir. Böylece bu duygu ırk, dil, din, renk ayırımı yapılmaksızın milleti oluşturan bütün bireyler için azami ölçüde refahın yükselmesine yol açar. Milletın bütün fertleri arasında uyum ve işbirliğini artırır¹¹⁹.

Kaplan için demokrasi ahlaki bir sosyal organizasyon şeklidir.¹²⁰ Ona göre, bir toplumun ahlaki özelliği toplumda yaşayan tüm bireylerin karşılıklı ilişkileriyle ortaya çıkar. Bir toplumda her bir üyenin refah ve mutluluğu herkesin endişesi haline gelmişse o toplumun ahlak vasfını kazandığı ileri sürülebilir. Kısacası toplum, bireyleri kuşatır; bireyler de toplumun gücün sağlarlar. Daha açık bir ifadeyle toplum birey içindir; birey de toplum içindir. Kaplan'a göre demokratik bir düzende böyle bir toplumun oluşması ve örgütlenmesi daha kolaydır.¹²¹ Demokrasinin sağladığı ahlaki düzende, tüm insan ilişkilerinde, zorbalık ve zulüm yerine adalet ve nezaket hâkim olur. Yeniden Yapılanmacı anlayış Fransız İhtilalinin "herkes için özgürlük, eşitlik ve kardeşlik" şeklinde formüleştirdiği klasik üç temel ilkeyi, demokrasinin temel değerleri olarak görür. Kardeşlik ortak çaba ve işbirliğini öngördüğü için hem özgürlük hem de eşitlik ilkesinin gerçekleşmesinde rol oynar. Ayrıca demokrasinin hedefi evrensel olmalıdır. Çünkü kardeşlik özgürlük ve eşitlik bütün insanlar içindir.¹²²

Kaplan, tek tipçi din anlayışına ve kural koyucu teosentrik din anlayışa şiddetle karşı çıkar. Ona göre geleneksel teoloji, teosentrik yani doğaüstü bir Tanrı anlayışına dayanır. Böyle bir anlayışta Tanrı ve dini kurallar demokratik değil otokratiktir. Geleneksel teoloji yalnızca Yahudilerin Yahudi pratiklerinde bulabilecekleri özel değerleri yok saymakla kalmaz, aynı zamanda o pratiklerin sosyal anlamını da bozar. Geleneksel Yahudi din adamları ve liderler hem Tanrı'ya inanmanın kişisel avantajlarını gizledikleri için hem de dini inancın sosyal boyutunu görmezden geldikleri için başarısız oldular. Teosentrik bir din, dinin toplum için değerini görmezden gelir. Dinin bireyler için değerini daha fazla vurgular. Buna bağlı olarak Kaplan, doğaüstü Tanrı anlayışının tek tip bir ayin ve ibadet şeklini öngördüğünü ileri sürmektedir.¹²³ Geleneksel Yahudi din adamları ve liderleri de söz konusu tek tip ayin ve ibadet şeklini artırmışlardır. Tek tipçiliğin hakim olduğu geleneksel din anlayışını reddeden Kaplan'a göre bu tür bir din, ilahi normdan sapmayı kişisel ve sosyal refah için bir tehdit olarak görür. Böyle bir din anlayış geleneksel düşünce ve davranıştaki değişiklikleri uygun görmez. Bu yüzden de irrasyonel bir otoriterliğe doğru kaymaya başlar. Eğer Yahudilik totaliter bir anlayış içine girerse kendi kendini yok etme tehlikesi ile karşı karşıya kalır. Çünkü böyle bir anlayış dinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan değişiklikleri reddeder.¹²⁴

Kaplan, "tek tipçilik"te ısrar etmenin toplumsal yapıyı bozacağına inanmakta ve Yahudi dini yaşamında farklı mizaçta olan Yahudilerin kendilerine has ihtiyaçlarını karşılamayacağını savunmaktadır. Bu durumda Yahudiliğin varlığını korumasının tek tip bir davranış şeklinden vazgeçmeleri ile mümkün olacaktır.¹²⁵ Çünkü tek tipçilik, Yahudiler arasında sadece çatışma ve

¹¹⁹ Kaplan, *The Future of the American Jew*, 359.

¹²⁰ Alper, 74.

¹²¹ Kaplan, *The Future of the American Jew*, 325.

¹²² Alper, 74-75.

¹²³ Kaplan, *If Not Now, When?*, Shoken Books, New York, 1973, 111.

¹²⁴ S. Daniel Breslauer, *Mordecai Kaplan's Thought in A Post-modern Age*, Scholars Press, Georgia, 1994, 132.

¹²⁵ Kaplan, *Civilization*, 215.

anlaşmazlığa yol açabilir. Kaplan'a göre ayin, ibadet ve davranışta tek tipçilik modası geçmiş çağdışı bir anlayıştır. Bu anlayışı benimseyen Yahudi din adamı ve bilginlerin Tanrı'nın modern çağlar için gerçek muradını anlayamadıklarını belirtir. Kaplan geleneksel anlayıştaki Tanrı'yı insandan tek bir şekilde davranmayı isteyen otoriter bir tiranlık olarak nitelemektedir. Bu anlayışı savunan Yahudiler de bu modeli ideal görerek hiyerarşik ve mutlak bir sosyal yapıyı benimsediler. Çünkü onların mitik teolojileri bunun gerçek bir model olduğuna onları inandırmıştır. Kaplan bu süreci tersine çevirmektedir. O insanın durumu ve şartlarıyla işe başlıyor ve hangi Tanrı tipinin bu duruma uyduğunu araştırıyor. Ona göre, modern koşullarda otoriterlik, demokrasinin temel değerleriyle çatışmış ve bu yüzden de çok sayıda Yahudi'yi dine karşı yabancılaştırmıştır¹²⁶.

Kaplan "Tek tipçiliği" şiddetle eleştirmiş buna karşı çoğulculuğu savunmuştur. Ona göre, çağdaş Yahudiler artık tek bir ayin ve ibadet şeklini takip etmek durumunda değiller. Yahudiler için pratikte çoğulculuk anlayışı tek tipçiliğin yerini almalıdır. Açıkçası Kaplan'ın savunduğu şey bir tür dini çoğulculuktur. Ona göre dini çoğulculuk anlayışının bütün dinlerle ilgili tarafı vardır. Her din müntesiplerinin kendilerini gerçekleştirmeleri, tatmin olmaları yani kurtuluşları için bir araç olduğu sürece doğrudur; o dine inanlar için gerçektir. Dolayısıyla her din müntesipleri için doğrudur. Bu durumda hiçbir din tek doğru din olduğunu iddia edemez.¹²⁷ Bu bağlamda Kaplan, Amerikan çoğulculuğunu ve demokrasisini önemser. O, Amerika demokrasisini genelde tüm azınlık gruplar, özeldde Yahudiler için güvenilir bir konsept olarak görür.¹²⁸ Ona göre Amerika, dinlerin yaşamalarını sağlayacak çoğulcu bir ortam sağlar. Bu durum dinler arasında bir rekabete de yol açar. Bu rekabette başarılı olmak için her din hem modern anlayışla uyumlu olduğunu ve hem de kendi müntesipleri için farklı avantajları olduğunu sunmak durumundadır. Dinler genel yapıları ve prensipleri bakımından modern yaşama uyum sağlamalıdır; batıl inançlardan kaçınmalı ve pratik mantığı kabul ettiklerini göstermelidirler. Ayrıca ateizmden de kaçınmalı, seküler bir topluma manevi katkılarını ortaya koymalıdır. Kaplan'ın Yahudilik teolojisi hakkındaki düşünceleri bu noktada dikkat çekicidir. Din sadece bir yaşam felsefesi geliştirmekle yetinmemeli, aynı zamanda müntesiplerinin bu felsefeyi hayatlarının bir parçası olarak yaşamalarını sağlamalıdır. İşte bu noktada, Kaplan'a göre din ancak bir demokratik ortamda bu uygulama ve pratikleri yaşama geçirebilir. Kaplan hem geleneği yok saymamayı hem de demokrasi ile uyumlu bir dini yaşamı öngörmüştür. Ona göre bir din, Tanrı realitesinin temsili tecrübelerini reel yaşam alanına dönüştürdükçe hedeflerini ve vecibelerini yerine getirme imkânına kavuşabilir.¹²⁹

Breausler'e göre Kaplan'ın, Amerika'nın dini hayatında Yahudiliğin rolü ile ilgili yaklaşımı, genel dini teoriler bağlamında düşünüldüğünde ve Yahudiliğin demokratik yaşamdaki yeri ortaya konulduğunda bir anlam ifade edebilir. Amerika Birleşik Devletleri'nin sosyal yapısı farklı ırk, dil, din ve kültürden gelen insanların oluşturduğu çoğulcu bir demokratik toplum özelliği taşır. Kuşkusuz demokratik bir toplum vatandaşları arasındaki ideolojik çatışmaları ve anlaşmazlıkları yumuşatmaya çalışır. Gerçekten de dinler bu tür çatışmaları teşvik ettikleri gibi aynı zamanda dengeleyici bir rol de oynayabilirler. Açıkçası, dinlerin birbirlerine karşı savaştığı bir demokrasi, somut bir tehlikeyle karşı karşıyadır. Bununla birlikte yalnızca seküleritenin hâkim olduğu bir demokrasi çok önemli bir uzlaştırma ve kaynaştırma aracından yoksun kalabilir. Gerçekten, bazı durumlarda dinsizlik de aşırı dindarlık kadar zararlı olabilir. Bu ikilik demokrasinin değerler ve idealler alanıyla etkileşiminin her yönünü kapsar. Bazen de dini çatışma ironik bir biçimde daha geniş politik konsensüs sağlayabilir. Çoğulculuk, toplumu tek bir dini gelenek tarafından dayatılan tekli anlayıştan daha fazla güçlendirir. Kaplan, bütün Amerika toplumunun kuralcı, despot ve

¹²⁶ Breslauer, 133.

¹²⁷ Vered Sakal," Realism, Pluralism, and Salvation: Reading Mordecai Kaplan through John Hick", *Journal Of Jewish Thought & Philosophy* 23 (2015) Leiden, 60-74, 73.

¹²⁸ Noam Pianko, *Zionism and The Roads Not Taken*, Indiana University Press, Indiana, 2010, 105.

¹²⁹ Breslauer, 130.

müstebit bir otoriterlik görünümünü kabul etmediğini savunur. Amerikalılar çoğulculuk ve ferdiyetçiliği esas alırlar, böyle bir tiranlık anlayışına karşı çıkarlar.¹³⁰

2. 4. Pragmatik Yaklaşım

Pragmatizm, sorunlara gerçekçi ve bilimsel bakış açısıyla yaklaşan dogma karşıtı bir felsefi anlayış olarak tanımlanır. Bir Amerikan felsefesi olarak kabul edilen pragmatizm, William James ve John Dewey'in çalışmalarıyla yakından ilgilidir. Her ne kadar Kaplan'ın ilk yazılarında bu düşünürlerin ortaya koyduğu pragmatizm ile ilgi çok az referans görülse de daha sonraki çalışmalarında bu eğilimin belirginleştiğini söyleyebiliriz. Kaplan'da pragmatik eğiliminin gelişmesinde asıl etkiyi William James göstermiştir. Kaplan'ın fikirlerinin geliştiği ve entelektüel olgunluğa girdiği sıralarda James'in ünlü eseri *Pragmatism* (1907) yayımlandı. Onu W. James'in geleneğinden gelen bir pragmatik olarak anlamak, Yeniden Yapılanmacı teolojinin gelişimini daha iyi anlamak bakımından önemlidir.¹³¹ James'e göre, felsefenin tüm fonksiyonu insan yaşamında nelerin değişebileceğini sorgulamak ve bulmak olmalı, insana ve hayata faydalı bir nitelik taşımalıdır. Felsefe, insana ve hayata dokunmalı; hayatla gerçek bağlar kurmalı, insanın ilgi ve ideallerinin ifadesi olmalıdır. İnsanın endişelerine temas edebilmeli ve çözümler sunabilmeli, bireyin yaşamına yön vermelidir.¹³² Bu tanıma göre diyebiliriz ki pragmatik kişi tüm doğru önermelerin tecrübe yoluyla gerçekleşebileceğine inanır. Bu anlamda Kaplan bir pragmatik olarak görülebilir. Kaplan için pragmatizmi bir hayat felsefesi olarak benimsemek ya da gerçeğin nihai ve metafiziksel özünü anlamanın bir aracı olarak kullanmak mecburiyeti yoktur. Ancak ona göre birçok yönden dinin nasıl işlev gördüğü hakkında daha doğru ve açık fikirler edinmek ve böylece dinin esası ve amacını daha iyi kavramak için pragmatik metoda başvurulabilir.

Pragmatik metoda da pragmatik açıdan yaklaşan Kaplan'ın bu bağlamda din, dini inanç ve pratiklerle ilgili sorduğu ilk sorular şunlardır: Dinin işlevi nedir? İlk ortaya çıktığından beri din hangi fonksiyonu yerine getirmektedir? Yahudi tarihi boyunca bu fonksiyon nasıl değişti? Din geçmişte yerine getirdiği fonksiyonu günümüzde de icra ediyor mu? Dini inanç ve pratik geçmişte olduğu gibi bugün de aynı işlevi yerine getirebilir mi? Eğer aynı işlevi yerine getiriyorlarsa aynı amaca hizmet etmek üzere onların yerine ne koymak gerekir? Kaplan'a göre bu sorular sadece din için değil; doğaüstü Tanrı inancı, dua ve ibadet, seçilmişlik inancı, ahiret inancı ve bireysel ritüeller gibi din ile ilişkili diğer kavramlar için de sorulabilir. Bu sorulara cevap olmak üzere pragmatik metod ile dine yaklaşan Kaplan'a göre, dinin üç temel fonksiyonu vardır. İlk olarak din, insanda arzu edilen değişimleri gerçekleştirmenin bir aracı olarak işlev görür. İkinci olarak din, insanın bu dünyada tatmin olmasını veya kendisini gerçekleştirmesini sağlayan bir araç olarak işlev görür. Kısaca din kurtuluşun bir aracıdır. Üçüncüsü olarak, din insana güven duygusunu aşılıyarak, dünya hayatında sanki yuvasındaymış gibi hissettiren bir inancın aracı olarak işlev görür¹³³.

Kaplan, Yahudileri ve Yahudilik medeniyetini korumaya çalışan bir pragmatiktir. Bu yüzden modern yaşam şartları içinde Tanrı'yı keşfetme arayışında olan modern Yahudilere yardımcı olmak amacıyla bir takım teorik ve pratik araçlar geliştiren Kaplan¹³⁴, pragmatizm felsefesini Yahudilerin modern yaşama uyum sağlamaları için bir araç olarak kullanmıştır¹³⁵. Pragmatik bir yaklaşımla Yahudiler için hazırlanacak bir yaşam programı, onların Yahudiliği tutarlı, katıksız ve eksiksiz bir

¹³⁰ Breslauer, 127-128.

¹³¹ Nancy Fuchs-Kreimer, "Seventy Years After Judaism as a Civilization: Mordecai Kaplan's Theology and the Reconstructionist Movement," *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* n.s. 12, no. 2 (Winter 2006): 127-142, 128.

¹³² William James, *Pragmatism A New Name For Some Old Ways Of Thinking*, Longmans Green, New York, 1931, 50.

¹³³ Scult, *Biography*, 146.; Scult; "Universalism and Pragmatism: Felix Adler, William James, And John Dewey", *The Radical American Judaism of Mordecai M. Kaplan*, Ed. by Mel Scult, Indiana University Press, Indianapolis, 2013, (66-87). 77-78.

¹³⁴ Vered Sakal, 70.

¹³⁵ Jacob J. Staub, "Kaplan and Process Theology," *The American Judaism of Mordecai M. Kaplan*, ed. E.S. Goldsmith, M. Scult, and R.M. Seltzer, New York University Press New York, 1990, 284, 283-293.

şekilde anlamalarına ve yaşamalarına imkân sağlamalıdır.¹³⁶ Kaplana göre dinin özü insanın yaşamını değerli hale getirmek olduğundan Yahudilik, insanoğlunun yüksek çabasıyla ortaya çıkan değerleri daha da ileriye taşımak için yeniden yorumlanmalıdır. Kaplan için “bu değerler sadece bir tek dini felsefenin veya ahlaki öğretinin değil; modern medeniyetin şekillenmesine de katkı sağlayacaktır. İnsanoğlu herhangi bir manevi mirası veya medeniyetin geleneksel değerlerini yeniden yorumlamakla biriken enerjiyi ve gösterilen çabayı muhafaza altına alır. Manevi değerlerin korunması manevi enerjinin muhafaza edilmesidir. Dolayısıyla yeniden değerlendirme, bireyin tam gelişimini sağlayan bireysel ve sosyal tüm eğilimleri korumaya ve güçlendirmeye yardım eder.”¹³⁷

Tora ve Yahudi geleneğindeki diğer klasik metinlerinin pragmatik yaklaşımla yeniden değerlendirilmesi için Kaplan, “fonksiyonel/işlevsel yorum” olarak adlandırdığı bir program oluşturmaya çalışır.¹³⁸ Ona göre işlevsel yorumlama, insanın kendisini en yüksek amacına ulaşabileceği bir evrende bulmak, mizacının en değerli potansiyellerini gerçekleştirmek, adalet ve barışa dayalı bir sosyal düzene ulaşmak özlemiyle ilgilidir. Bu özlemler insanın tabiatı kadar hakiki, daimi ve esastır. Bu açıdan her gelenek zengindir, çünkü onlarsız bir gelenek zaten olamazdı. İşte işlevsel değerlendirme bu türden imaları açıklayarak, bireyin serbest ve eksiksiz bir şekilde kendisini gerçekleştirmesine destek olabilir. Ayrıca bireyler ve gruplar arasında işbirliğini artırma amacıyla olan tüm sosyal ve ruhsal çabalara bir ivme kazandırabilir. Bundan dolayı Kaplan’a göre bu yorum tipi, ahlaki ve manevi çabaların varlığını kanıtlayan psikolojik yönleri geleneksel bilgi ve teamüllerden ayırmakla vücut bulur. Bir geleneğe psikolojik unsuru fark etme şu gerçeği ortaya çıkarır: Gelenek tamamen yok sayılacak veya tamamen kabul edilecek bir şey değildir. Üçüncü bir alternatif yol izlenebilir. Buna göre günümüz insanların ihtiyaçlarını karşılayabilecek geleneğe unsurlar ve öneriler seçilerek modern insanın kullanımına sunulabilir.¹³⁹ O halde fonksiyonel yorumlama metodunun esası geleneğin etkilerini ve sonuçlarını açık hale getirmesidir. Daha açık bir ifade ile bu metot izlenilerek geleneğin içinde faydalanabilecek ve atılabilecek unsurlar gösterebilir. Bu metodun en ayırt edici yönü ise psikolojik unsurları ön plana çıkarmasıdır. Fonksiyonel yorumlamayla geleneksel metin ve ritüellerin ahlaki ve psikolojik yönleri açığa kavuşturularak geleneğin önemli bir kısmı korunmuş olur¹⁴⁰.

Kaplan, geçmiş ve mevcut durumu değerlendirirken hâlihazırda var olanla, olması gereken şartlar hakkında düşüncelerini ifade eder. Ona göre, Yahudiler yaşamlarında yüzleştikleri zorlukları ve birçok problemi çözmek için yaratıcı akıl kullanmalıdır. Yaratıcı akıl, beklenen sonuçları göz önüne alarak problemlerle yüzleşme ve onları çözmeye gücü olarak tanımlanabilir. Sorunları gidermede bir taraftan Yahudi geleneğinin dinamik imkanlar sunduğuna inanan Kaplan, diğer taraftan rasyonel ve ampirik yöntemler ile elde edilen bulgulardan faydalanmayı tavsiye eder. Bu sentezle Yahudi yaşamının yeniden yapılanması için fikir ve ideallerini belirterek bir takım önerilerde bulunur. Programın doğruluğu pratik olarak test edilerek ilkeleri ve idealleri eyleme dönüştürülebilir. Kaplan’ın Yahudi yaşamına uyguladığı bu pragmatik yaklaşım, Yeniden Yapılanma felsefesinin ayrılmaz bir parçasıdır.¹⁴¹ Dolayısıyla Yahudiliği bir medeniyet olarak gören Yeniden Yapılanma felsefesine göre, yeniliklerin Yahudi yaşamının bütünlük ve homojenliğini yok edeceği vehmi ile ortaya çıkan ve manevi ilerlemeyi engelleyen hayali korku ortadan kaldırılmış olur. Çünkü Yahudi geleneği zaman içinde geçerliliğini yitiren, Yahudi bireyler için işe yaramayan, günümüzde Yahudi yaşamını zorlaştıran, hatta Yahudilik için bir tehdit haline gelen kural, usul, gelenek ve inançlarla doludur. Kaplan açısından bunun en somut örneği dua

¹³⁶ Kaplan, *Civilization*, 219.

¹³⁷ Kaplan, *Civilization*, 388.

¹³⁸ Benjamin D . Sommer, " Functional Interpretation and Biblical Theology: Reflections on Judaism as a Civilization in Relation to Scriptural Hermeneutics," *Jewish Social Studies:History,Culture,Society* n.s. 12, no. 2 (Winter 2006): 143-157.

¹³⁹ Kaplan, *Civilization*, 389-390.

¹⁴⁰ Sommer, 144-146.

¹⁴¹ Alper, 75-76.

metinleridir. “Çoğu Yahudi bildiği ayinlerde birçok dua metninin artık anlamsız olduğunu fark ettiği halde o modası geçmiş metinlerin duadan çıkarılmasına çekinirler.”¹⁴²

Kaplan'ın önerdiği Yahudilik programı, Yahudiliğin kültürel versiyonuna dayanır. Bu program bir orta yoldur ve bu yolda Filistin'in Yahudiler için vatan olduğu, Yahudilerin hem ırki hem de dini karakterlerini korumaları şartıyla, Yahudi uygarlığının diasporada farklı derecelerde işlev görebileceğine inanılır. Bu yüzden Kaplan'a göre tüm kavram, ritüel ve uygulamalar, Yahudi bireye ve topluma sağladığı fayda açısından değerlendirilmelidir.¹⁴³ Bu bakımdan Neo-Ortodoks anlayışın iddia ettiği “doğüstü orijin” esas ölçüt olmadığı gibi Reformist Hareketin ileri sürdüğü “rasyonalite” yani akla uygunluk da temel kriter değildir. Bundan ziyade asıl olan dinin, ayinlerin ve tüm pratiklerin sağladığı faydadır¹⁴⁴. Yahudiliğin ancak bireyin iç dünyasında özümsemesi halinde bu faydanın elde edebileceğine inanan Kaplan'a göre, pragmatik yaklaşım bu yönüyle bir sözün veya tavsiyenin insanların duygusal yaşamına etkisiyle ilgilidir. Ayrıca bir söz, tavsiye ve emrin toplumda işleyiş şekli de pragmatik metotla ilişkilidir. Çünkü pragmatik metot bunların yönünü belirlemeye yardımcı olur. Dolayısıyla bu metot statik değil, dinamik bir hakikate ulaşmaya çalışır¹⁴⁵.

Bir pragmatist olarak Kaplan, Yahudiliğin hayatta kalmasını en yüksek amaç olarak belirler. Yahudiliğin ayakta kalmasının yolu Yahudi toplumunun varlığını korumasıdır. Yahudi toplumu, Yahudilik için değil; tam tersine Yahudilik, Yahudi toplumunun varlığını korumak ve devam ettirmek için vardır¹⁴⁶. Yahudilerin varlığını sürdürmeleri için Yahudi toplumunu daha çok güçlendiren ve daha fazla fayda sağlayan fikir ve pratiklere başvurmalarıdır. Pragmatizme göre bir fikir sadece pratik hayata uygulandığında fayda sağlar.

3. Sonuç

Litvanya'dan Amerika'ya XIX. yüzyılın sonlarında göç eden Ortodoks Yahudi bir aileden gelen Mordecai M. Kaplan'ın fikirleriyle ortaya çıkan Yeniden Yapılanmacı Yahudilik, çeşitli aşamalardan sonra bir Yahudi mezhebi haline gelmiştir. Amerika'ya göç eden ikinci nesil Doğu Avrupalı Yahudilerin modernizm karşısında yaşadığı sıkıntıları gören Kaplan, yüzyılın başından itibaren Amerika'daki mevcut Yahudi mezhepleri olan Reformist, Neo-Ortodoksluk ve Muhafazakar Yahudilik Hareketlerinin yetersiz kaldığını fark etmiştir. Kaplan'a göre bu mezheplerin hiçbiri Yahudilerin modern yaşama uyum sağlamasında yeni ve kullanışlı bir yöntem ve usul geliştirememişlerdir. Çağın şartlarına göre Yahudilerin arzu ve ihtiyaçlarına cevap verecek yeni bir anlayışı Yahudi toplumuna sunma arayışında olan Kaplan önce 1934 yılında yayınlamış olduğu “*Judaism As A Civilization Toward a Reconstruction of American-Jewish Life*” adlı eseriyle yeni oluşumun teorik altyapısını oluşturmuştur. Bir yıl sonra Reconstructionist dergisi Kaplan'ın bu eserde anlattığı Yahudilik anlayışı ve önerileri yaygınlaştırmak amacıyla yayım hayatına başlamıştır. Böylece Kaplan'ın önerdiği Yahudilik versiyonu teorik aşamadan ikinci aşamaya yani hareket aşamasına geçmiştir. Bir süre sonra Yahudilerin ayinlerde ve ibadetlerde takip etmeleri için yeni dua kitaplarını yayınlamıştır. 1941'te *The New Haggadah for the Pesah Seder* adıyla yeni bir dua kitabı yayımlamıştır. 1945 yılında yeniden yapılanmacı anlayışla hazırladığı *The Reconstructionist Sabbath Prayer Book* adlı yeni bir dua kitabını yayımladığında tüm dikkatleri üzerine çekmiştir. Ortodoks ve muhafazakâr Yahudi hahamların çok sert tepkisine maruz kalan Kaplan, aynı yıl *Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada Ortodoks Hahamlar Birliği* tarafından heretik ilan edilmiştir. Nihayet 1968'de Yeniden Yapılanmacı din adamı yetiştirmek üzere kurulan

¹⁴² Kaplan, *Civilization*, 222.

¹⁴³ Eliezer Schweid; *The Idea Of Modern Jewish Culture*, Translated by Ammon Hadary, Academic Study Press, Boston, 2008,87; Eliezer Schweid, *A History of Modern Jewish Religious Philosophy, Volume I: The Period of The Enlightenment*, Tranlate by Leonard Levin, Brill Leiden-Boston, 2011,211.

¹⁴⁴ Kaplan, *Civilization*, 184.

¹⁴⁵ Kaplan, *Communings of the Spirit I*, 63.

¹⁴⁶ Breslauer, *Mordecai Kaplan's Thought in A Postmodern Age*, X.

haham okulu, Philadelphia'da eğitim-öğretim faaliyetine başlamasıyla hareket mezhep hüviyetini almıştır.

Modern hayat tarzı ile geleneksel Yahudi yaşam şekli arasında sıkışıp kalan Yahudilerin yaşadığı krize çözüm olmak üzere Yahudiliğin bir medeniyet olarak kabul edilmesine gerektiğine inanan Kaplan'ın bu yaklaşımı dört temel eğilime dayanır. Birincisi ve en önemlisi Kaplan'ın Yahudiliği doğaüstü/mucizevi söylemden kurtarmak için ileri sürdüğü natüralist yaklaşımdır. Kaplan, Yahudilik medeniyetine doğal, realist ve rasyonalist bir şekilde yaklaşmaktadır. Kaplan'ın Yahudiliğe akılcı yaklaşımı onun oluşturduğu teolojiye dayanır. Tabiat kanunlarının normal ve uyumlu işleyişine uygun bir teoloji ortaya koymaya çalışan Kaplan her şeyden önce doğaüstü Tanrı anlayışını reddeder. O, Tanrı'nın varlığına inanır, Tanrı'yı Yahudi yaşamının en önemli kutsalı olarak kabul eder. Ancak onun karşı çıktığı şey, doğaüstü bir Tanrı kavramıdır. Tanrı fikrini natüralist kavramlara dayandırmaya çalışan Kaplan'ın önerisi transnaturalist Tanrı anlayışıdır. Bu teoride Tanrı doğaüstü bir varlık olmadığı gibi doğaya da indirgenecek bir güç değildir. Tanrı doğanın her tarafında vardığını hissettiren bir güç olarak doğanın yaşamıdır. Bundan dolayı Kaplan, Tanrı'ya doğaüstü bir şahsiyet atfedilmesine karşı çıkmakta; Tanrı'nın bir kuvvet veya süreç olarak düşünülmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Daha açık bir ifadeyle onun formüle ettiği Tanrı, insanın bu dünyada kurtuluşunu sağlayan güç olarak anlaşılmalıdır. Kurtuluştan kastı insanın kendisini gerçekleştirmesi ve mutlu olmasıdır. İnsanın kendisini gerçekleştirmesi ahiret yaşamı için değil bu dünya için geçerlidir. Buna binaen Kaplan'a göre Yahudilik, insanlara bu dünyadaki mutluluk için teminat vermelidir; öteki dünya için insanlara kurtuluş vaadinde bulunmamalıdır. Bu teolojinin uzantısı olarak dinin işlev ve amacı da öncelikle bu dünyada insanın kendisini gerçekleştirmesini sağlamaktır. Yine bu kapsamda Yahudi geleneğinin tüm birikimi doğaüstü anlayıştan temizlenmeyi önermektedir. Tora başta olmak üzere yazılı ve sözlü bütün Yahudi kaynakları doğaüstü bir otorite tarafından vahiy yoluyla insanlara ulaştırılmamıştır. Mucizevi söylemleri aramaya gerek yoktur. Çünkü bütün bu kaynaklar ya Yahudilerin tabiatla yaptıkları mücadele sonunda ya da diğer insan gruplarıyla girdikleri etkileşimin sonucunda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Yahudi geleneği doğaüstü güçleri olan ilahi bir otoritenin değil; Yahudilerin uzun geçmişlerinde oluşturdukları ürünleridir. Görüldüğü gibi Kaplan'ın ileri sürdüğü teoloji belli bir mantığa dayanan ve kendi içinde uyumlu bir anlayışa dayanır.

Kaplan'ın Yahudilik anlayışının ikinci önemli unsuru bütünsel yaklaşımdır. Ona göre Yahudilik bir medeniyet olarak başta din olmak üzere Yahudilerin ortak tarihi, edebiyatı, dili, müziği, halk inançları ve kutsalları, davranış biçimleri, sosyal kurumları, manevi idealleri ve estetik değerleri gibi unsurlardan oluşmaktadır. Bu parçalar birbirleriyle uyumludurlar, birbirleriyle organik olarak bağlıdırlar ve hep birlikte bütünü oluştururlar. Bütün, Yahudilik medeniyetidir. Bu medeniyet canlı bir organizmadır ve bu organizmada parça-bütün ilişkisi vardır. Dolayısıyla Yahudilik medeniyetini tam olarak anlamak için onu bütün unsurlarıyla birlikte bir bütün olarak değerlendirmek gerekir.

Yeniden Yapılanmacı Hareketin benimsediği bir diğer eğilim demokratik yaklaşımdır. Kaplan'a göre modern zamanlarda Yahudilik yalnızca demokratik ve çoğulcu bir düzende gelişebilir. Demokratik ve çoğulcu ortamda insan ve toplumsal grup kendini gerçekleştirme imkânı elde edebilir. Modern insanların ihtiyaçlarına cevap vermek için otoriter, katı kuralcı, despot bir din anlayışını terk etmek gerekir. Çünkü böyle bir din anlayışında "tek tipçilik" gelişir. İbadet, ayin, dua ve dini pratiklerde tek tipçiliği benimseme dinin özünden ve gerçek işlevinden uzaklaşmaya yol açar. Tek tipçiliğin olduğu yerde baskı ve zulüm hâkim olur. Tek tipçilik insanın mizacı ve fitratına da aykırıdır. Çünkü her insanın fitratı farklıdır, mizacı kendi şahsına münhasırdır. İnsan ilişkilerinde adaleti ve nezaketi hâkim kılmanın yolu her bireyin fitrat ve mizacına göre inancını yaşamasına imkân sağlayan demokratik ve çoğulcu bir anlayışı geliştirebilmektir. Bundan dolayı Kaplan'a göre demokratik yaklaşım ahlaki bir niteliğe sahiptir.

Yeniden Yapılanmacı Hareketin Yahudiliğe diğer bir yaklaşım biçimi pragmatik eğilimdir. Kaplan'a göre din, insanlar için fayda üretmeli, insanların yaşamlarına anlam katmalıdır. Yahudi dini Yahudi toplumu içindir. Yahudilik modern zamanlarda modernizm ile gelenekçilik arasında kriz yaşayan modern insanın yaşamına değer katmalı, yaşamını değerli hale getirmelidir. Çünkü insanı etkilemeyen, insana dokunmayan, insana fayda vermeyen bir din anlayışı çağdaş Yahudilerin ihtiyaçlarını karşılayamaz. İbadet ve dua kişiye tesir etmeli, ona yön vermelidir. Bunun için, Kaplan, "fonksiyonel/işlevsel yorumu" olarak adlandırdığı yöntemi önermektedir. Ona göre bu yöntem ile insan kendisini en yüksek amacına adayabilir, mizacının en değerli potansiyellerini ortaya koyabilir ve bu dünyada kendisini gerçekleştirebilir.

Kaynakça

Alper, Michael, *Reconstruction and Jewish Education: The Implications of Reconstructionism for Jewish Education in the United States*, (Doktora Tezi), A Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy under the Joint, Columbia University, 1954.

Aydın, İbrahim Ethem; *Mordecai Menahem Kaplan ve Yahudilikte Yeniden Yapılanma Hareketi*, Basılmamış Doktora Tezi (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Elazığ, 2020.

-----; "Emile Durkheim Üzerinden Mordecai M. Kaplan'ı Okumak: Din Kavramı ve Kolektif Bilinç", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 28, S. 2, Elazığ, 2018, 269-286.

Breslauer, S. Daniel; *Modecai Kaplan's Thought in A Post-modern Age*, Scholars Press, Georgia, 1994.

Butler, Jon; "Three Minds, Three Books, Three Years Reinhold Niebuhr, Perry Miller, and Mordecai Kaplan on Religion," JSS, Vol 12, No., 2 (Winter 2 006), (17-29).

Caplan, Eric; *Reconstructionist Prayer Within the Context of Contemporary North American Jewish Life*, (Doktora Tezi), the degree of Doctor of Philosophy a thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research Department of Jewish Studies McGill University, Montreal, 1998.

Cohen, Jack J.; *Democratizing Judaism, Academic Studies Press, Boston, 2010.*

Cohn-Sherbok, Dan; *Modern Judaism*, MacMillan Press Ltd, London, 1996.

Davaney, Sheila Greeve; "Beyond Supernaturalism: Mordecai Kaplan and the Turn to Religious Naturalism," *Jewish Social Studies*, Vol. 12, No. 2, (Winter 2006), (73-87).

Diner, Hasia R.; *The Jews of The United States (1654 To 2000)*, Univesity of California Press, Berkeley 2004.

Fuchs-Kreimer, Nancy; "Seventy Years After Judaism as a Civilization: Mordecai Kaplan's Theology and the Reconstructionist Movement," *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* n.s. 12, no. 2 (Winter 2006): (127-142).

Giddings, Franklin; *The Theory of Socialization*, The Macmillan Company, New York, 1897.

Greenberg, Gershon; *Modern Jewish Thinkers*, Academic Studies Press, Brighton 2011.

Gurock, Jeffrey S. & Schaster, Jacob. J.; *A Modern Heretic And A Traditional Community: Mordecai M. Kaplan, Orthodoxy, and Amerikan Judaism*, Columbia University Press, New York, 1997.

Harrisville, Roy A.&Sundberg, Walter; *The Bible In Modern Culture: Baruch Spinoza To Brevard Childs*, Secon Edition, William B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge, 2002.

Horn, Susan L.; *Communal Responsibility For Jewish Education: Concept And Application*, A Dissertation in The Department Of Hebrew Culture, Submitted To The Faculty Of The Graduate School Of Arts And Science For The Degree Of Doctor Of Philosophy At New York University, New York, 1987.

James, William; *Pragmatism A New Name For Some Old Ways Of Thinking*, Longmans Green, New York, 1931.

Kaplan, Mordecai M.; *Judaism As A Civilization Toward a Reconstruction of American-Jewish Life*, The Macmillan Company, New York, 1934.

-----; *Questions Jews Ask*, Reconstructionist Press, New York, 1956.

-----; *The Greater Judaism in The Making*, The Reconstructionist Press, New York, 1960.

-----; *Judaism Without Supernaturalism: The Only Alternative to Orthodoxy and Secularism*, The Reconstructionist Press, New York, 1967.

-----; *The Religion of Ethical Nationhood*, The Macmillan Company, New York, 1970.

-----; *A New Approach To Jewish Life*, Hartmore House Press, Bridgeport, 1973.

-----; *If Not Now, When?*, Schocken Books, New York, 1973.

-----; *The Future of the American Jew*, Reconstructionist Press, New York, 1981.

-----; *Dynamic Judaism (The Essential Writings of Mordecai M. Kaplan)*, Edit and with introductions by Emanuel S. Goldsmith and Mel Scult, The Reconstructionist Press, New York, 1991.

-----; *The Meaning of God in Modern Jewish Religion*, Wayne State University Press, Detroit, 1994.

-----; *Communings of the Spirit I, The Journals of Mordecai M. Kaplan Volume I 1913-1934*, Ed. by Mel Scult, Wayne University Press, Detroit, 2001.

-----; *Communings of the Spirit II, The Journals of Mordecai M. Kaplan, (1934-1944)*, Ed. by Mel Scult, Volume II, Wayne State University Press, Detroit, 2016.

-----; "The Way I Have Come," in *Mordecai M. Kaplan: An Evaluation*, Ira Eisenstein and Eugene Kohn, eds. (New York: The Jewish Reconstructionist Foundation, 1952.

-----; "The Evolution of the Idea of God in Jewish Religion", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 57, The Seventy-Fifth Anniversary Volume of the Jewish Quarterly Review, 1967, (332-346).

Kaplan, Mordecai M., Kohn, Eugene and Eisenstein, Ira; *The New Haggadah for the Pesah Seder*, Brehman's Jewish Book House, New York, 1941.

Kaplan Mordecai& Kohn, Eugene; *Sabbath Prayer Book*, The Jewish Reconstructionist Foundation, New York, 1945.

Kaufman, William E.; "Mordecai M. Kaplan and Process Theology: Metaphysical and Pragmatic Perspectives", *Process Studies*, Vol. 20, Issue 4, Winter 1991, (192-199).

Kurt, Ali Osman; *Ultra-Ortodoks Yahudiler*, Asitan Yayıncılık, Sivas, 2011.

Libowitz, Richard; *Mordecai M. Kaplan And The Development Of Reconstructionism*, The Edwin Mellen Press, New York, 1983.

Liebman, Charles; "Reconstructionism in American Jewish Life," *American Jewish Yearbook*, Ed. Morris Fine and Milton Himmelfarb, Philadelphia, 1970.

Magid, Shaul; "The Spinozistic Spirit In Mordecai Kaplan's Revaluation Of Judaism", *Modern Judaism* 20 (2000), Oxford University Press, (159-180).

Moore, Deborah Dash "Judaism as a Gendered Civilization: The Legacy of Mordecai Kaplan's Magnum Opus", *Jewish Social Studies: History, Culture, Society (JSS)* Vol. 12, No. 2 (Winter 2006), (172-186).

Musher, Deborah Ann; "Reconstructionist Judaism in The Mind of Mordecai Kaplan: The Transformation from a Philosophy into a Religious Denomination", *American Jewish History*, Vol. 86, No. 4, (December 1998), The Johns Hopkins University Press (397-417).

Neuser, Jacob&Avery-Peck, Alan, *The Routledge Dictionary of Judaism*, Routledge Press, New York, 2004.

Pianko, Noam; *Zionism and The Roads Not Taken*, Indiana University Press, Indiana, 2010.

Raphael, Marc Lee; *Judaism in America*, Columbia University Press, New York, 2003.

Rogers, Delores Joan; *The American Empirical Movement in Theology*, (Doktora Tezi), Northwestern University Field of History of Literature and Religions, Illinois, 1985.

Rubinstein, Hilary L - Cohn-Sherbok, Dan -. Edelheit, Abraham J - Rubinstein, William D. *The Jews in The Modern World: A History Since 1750*, Arnold Press, London, 2002.

Sakal, Vered; "Realism, Pluralism, and Salvation: Reading Mordecai Kaplan through John Hick," *Journal Of Jewish Thought & Philosophy* 23 (2015) Leiden, 60-74.

Satlow, Michael L.; *Creating Judaism (History, Tradition Practice)*, Colombia University Press, New York, 2006.

Schweid, Eliezer; *A History of Modern Jewish Religious Philosophy*, Volume I: The Period of The Enlightenment, Tranlate by Leonard Levin, Brill Leiden-Boston, 2011.

Schweid, Eliezer; *The Idea Of Modern Jewish Culture*, Translated by Ammon Hadary, Academic Study Press, Boston, 2008.

Scult, Mel; *Judaism Faces The Twentieth Century: A Biography of Mordecai M. Kaplan*, Wayne University Press, Detroit 1994.

----- ; "Kaplan and His God: An Ambivalent Relationship", *The Radical American Judaism of Mordecai M. Kaplan*, Indiana University Press, 2013.

----- ; "Kaplan's Theology: Beyond Supernaturalism", *The Radical American Judaism of Mordecai M. Kaplan*, Indiana University Press, 2013.

----- ; "Excomunacations: Kaplan and Spinoza", *The Radical American Judaism of Mordecai M. Kaplan*, by Mel Scult, Indiana University Press, Indiana, 2015.

----- ; "Mordecai M. Kaplan: His Life", Kaplan, *Communings of the Spirit I, The Journals of Mordecai M. Kaplan Volume I 1913-1934*, Ed. by Mel Scult, Wayne University Press, Detroit, 2001.

----- ; "Universalism and Pragmatism: Felix Adler, William James, And John Dewey", *The Radical American Judaism of Mordecai M. Kaplan*, Ed. by Mel Scult, Indiana Universty Press, Indianaapolis, 2013, (66-87).

Seltzer, Robert M. "Mordecai Kaplan: Founder of Reconstructionist Judaism", <https://www.myjewishlearning.com/article/mordecai-kaplan-founder-of-reconstructionist-judaism/06/06/2020>.

Sidgwick, Henry; *The Methods of Ethics*, Palgrave Macmillan, Seventh Edition, London, 1962.

Solomon, Norman; *Historical Dictionary of Judaism*, Rowman and Littlefield Press, Lanham, 2015.

Sommer, Benjamin D.; " Functional Interpretation and Biblical Theology: Reflections on Judaism as a Civilization in Relation to Scriptural Hermeneutics," *Jewish Social Studies:History, Culture, Society* n.s. 12, no. 2 (Winter 2006), (143-157).

Staub, Jacob J.; "Kaplan and Process Theology," *The American Judaism of Mordecai M. Kaplan*, ed. E.S. Goldsmith, M. Scult, and R.M. Seltzer, New York University Press New York,1990.

Stern, Richard M., "Arnold B. Ehrlich: A Personal Recollection", *American Jewish Archives*, April 1971,(73-85).

Unterman, Alan; *Historical Dictionary of the Jews*, The Scarectow Press, Lanham, 2011.

İnternet Kaynakları

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/reconstructionism/> 07/10/2020.

<http://www.jewishencyclopedia.com/search?utf8=%E2%9C%93&keywords=haskalah&commit=search/08/10/> 2020.

<https://www.encyclopedia.com/philosophy-andreligion/judaism/judaism/haskalah/> 08/10/2019.

<https://www.myjewishlearning.com/article/reconstructionist-judaism-the-fourth-denomination/> 05/06/2020.

<https://www.myjewishlearning.com/article/mordecai-kaplan-founder-of-reconstructionist-judaism/> 05/06/2020.

<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/5462-ehrllich-arnold/> 07/10/2020.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 343-363, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 16.11.2020 Kabul Tarihi: 25.12.2020

KİRMAN MESCİD-İ MELİK'İNİN BÜYÜK SELÇUKLU ALÇI MİHRAPLARI

The Great Seljuk Stucco Mihrabs Of Melik Mosque In Kerman

Kamran SOKHANPARDAZ *

ÖZ

Birinci Turanşâh'ın yaptırdığı Kirmân'ın en eski camisi Mescid-i Melik'tir. Caminin alçı mihrapları, Büyük Selçuklu döneminin zengin süsleme ve kitâbelerini içermesine rağmen, bu alçı süsleme ve kitâbeler üzerine yapılan ayrıntılı çalışmaların sayısı oldukça azdır. Buradan hareketle “Kirman Mescid-i Melik'inin Büyük Selçuklu Alçı Mihrapları” başlığıyla hazırlanmış olan bu makalenin amacı, yapının alçı mihraplarını tanıtarak, böylece bu mihraplarının değerlerini ortaya koymaktır. Bu alçı mihraplarının çoğu kitâbe ve süslemeleri, zamanla harap olmuştur. Araştırmamız neticesinde, söz konusu yapının süsleme kompozisyonunun, yazı, bitkisel ve geometrik bezemeler içerdiği; bunun yanı sıra kabartma, kazıma ve ajur tekniğinde yapıldığı fark edilmiştir. Bu alçı süsleme ve kitâbelerin sanatçısı ile ilgili herhengi bir bilgi bu çalışmada tespit edilememiştir. Mihraplarda işlenen bazı alçı süslemeler, İran'ın Sasani dönemine (Miladi 226-651) ait alçı süslemeleri, Nişâbur'da yapılan kazı çalışmalarından çıkan İran'ın ilk İslâmî devirlerine (Miladi X. yüzyıl) ait süslemeler, Karahanlı (Miladi 840-1212), Gazneli (Miladi 963-1186), Anadolu Selçuklu (Miladi 1075-1308) ve İran'ın İlhanlı dönemi (Miladi 1256-1353) alçı süslemeleri ile benzerlik sergilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu, alçı süsleme, kitâbe, Kirman Mescid-i Melik, mimari

ABSTRACT

The oldest mosque of Kirman that built by the Turan Shah I is the Melik Mosque. Although the stucco mihrabs of this mosque that contain rich ornaments and inscriptions of the Great Seljuk period, however, the number of detailed studies on these stucco ornaments and inscriptions is very low. According to this, one of the aims of this article, prepared with the title of the Great Seljuk stucco mihrabs of Melik Mosque in Kerman, is to introduce the art of stucco decorations of the Melik Mosque. From the results obtained, it is understood that the ornamental composition of the mentioned mihrabs includes inscriptions, vegetal and geometric decorations and that they are made in embossing, engraving and pierced work techniques. There is no information about the artist of the stucco decoration and inscriptions of these mihrabs. Some stucco inscriptions and ornaments are seen on these mihrabs are similar to the stucco ornaments belonging to the Sassanid period of Iran (61- 226 A.D.), the first Islamic era of Iran (around the tenth century A.D.) obtained from Nishabur excavations, Qarakhanid period architectural decorations (840-1212 A.D.), Ghaznavid Period architectural decorations (963-1186 A.D.), Anatolian Seljuk architectural decorations (1075-1308 A.D.) and stucco decorations of the Ilkhanid Period of Iran (1256-1353 A.D.).

Key words: Great Seljuk, stucco ornament, inscription, Kerman Melik Mosque, architecture

* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, artresercher@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5247-1731 / Bu makale doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi BAP tarafından desteklenmiştir (Proje No: PYO.ILH.1904.18.001).

Giriş

Büyük Selçuklu cami mimarisinde alçı süslemeler en çok mihraplarda kullanılmıştır. Bu mihraplar genellikle sivri kemerli niş ve dikdörtgen çerçevelerden oluşan bir şemaya sahipler. Bu dönemin bazı mihraplarında (Barsıyan Cuma Camii ve Sin Mescid-i Cuması gibi) tuğla ve alçıyı birlikte kullanarak, çoğu alçı süslemeler, tuğla süslemelerin arasına yerleştirilmiştir. Mihraplardaki alçı süslemeleri, muhtevalarına göre yazı, bitkisel ve hendesî süslemeler olmak üzere üçe ayırarak incelemek ve değerlendirmek mümkündür. Bu özellikleri taşıyan mihrapların üç örneği de Kirman Mescid-i Melik'te bulunmaktadır. Kirman, İran'ın Kirman eyaleti'nin yönetim merkezi olan şehirdir. Kirman Selçukluları buraya hakim oldukları süre içerisinde (Hicri 440-583 / Miladi 1048-1187) geniş kültür faaliyetlerinde bulunarak önemli bir miras bırakmışlardır. Kirman Selçuklularında imâr faaliyetlerine Kavurd zamanında (Hicri 440-465 / Miladi 1048-1073) başlanmış oğlu birinci Turanşâh devrinde (Hicri 477-490 / Miladi 1085-1097) devam edilmiştir (Schroeder 1938-9: 1033); (Korbendau vd. 2008: 98); (Cezar 1977: 367); (Anisi 2004: 137-157). Onun yaptırdığı en önemli eser, Mescid-i Melik'tir.¹ Mescid-i İmam Humeyni diye de adlandırılan Kirmân'ın bu en eski camisi sayılan (Kramers 1960: 147) Mescid-i Melik², İran Milli Eserler Listesine 760 sayılı numarayla kayıt edilmiştir.³ Yapı Kirman şehrin eski yerleşim kısmında (İmam Humeyni cadesinin güneyinde) yer almaktadır. Yapının batı eyvanının kemer yüzeyinde ve kemer karnında tuğladan dört tezyînî kûfi kitâbe bulunmaktadır. Bunlardan eyvanın yan kanatlarında yer alan kitâbelerde iki isim yazılmıştır. Eyvanın doğu (sağ) kanadında (Resim 1) “ابن قرا ارسلان مظفر / ابن قرا ارسلان مظفر / معین امیرالمؤمنین] / bin Kara Arslan Muzaffer Muîn Emîrül-mü'minîn / anlamı: müminlerin emîri Kara Arslan oğlu Muzaffer Muîn”, batı (sol) kanadında (Resim 2) ise “المبا[...]د الدين و الدولة تورانشاه” / el- Mübâ[rize]d-din ve'd-devle Turanşâh / anlamı: din ve devlet için kuvvetli münâkaşaya girişen Turanşâh⁴ okunmaktadır. Söz konusu kitâbelere göre yapı Turanşâh b. Kavurd devrinde (Hicri 477-490 / Miladi 1085-1097) inşa edilmiştir.

Ahmed Ali Hân Veziri ve Muhammed İbrahim Bâstânîy-î Pârîzî gibi çoğu araştırmacılar yanlışlıkla yapının Melik Kavurd tarafından yaptırıldığını kaydetmişlerdir. (Veziri 1340 H.Ş.: 81-82); (Bâstânîy-î Pârîzî 1343 H.Ş.: 28). Tamamen tuğladan yapılan cami, Kirman'ın en büyük camii olduğu bilinmektedir. Yapının mihrap önü kubbesi ve arkasındaki eyvan ile kuzeydoğu köşede bulunan minaresi Selçuklu döneminden kalmadır. (Ring vd. 2014: 413); (Hill vd. 1967: 67). Daha sonraki dönemlerde (Safeviler, Kaçarlar ve çağdaş dönem) caminin asıl bölümüne yapılan eklemeler sonucunda, yapı dört eyvanlı ve dikdörtgen planlı hale getirilmiştir (Plan 1). Mescid-i Melik'in minaresi caminin kuzey köşesinde yer almakta olup bina ile bir duvar bağlantısı olduğu hususunda herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Bu bakımdan minarenin muhtemelen câmiden ayrı olarak yapıldığı ve yeni kazıların ışığı altında yüksekliğinin takriben 7,5 m. olduğu anlaşılmaktadır (Hutt 1970: 175); (Merçil 1989: 218). Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapının (Hz. Hasan b. Ali b. Ebî Talîb'e (ö. 50/670) atfedilen sütunlu sahn'da) ikinci katında güney-batı köşede üç, birinci katında ise bir alçı süslemeli mihrap bulunmaktadır. İkinci katta olan mihraplar, Büyük Selçuklu, birinci kattaki ise sonraki dönemlere aittir. İkinci kattaki mihraplarda herhangi bir isim veya tarih bulunmamaktadır. Fakat mihrapların süslemeleri ve yazıları Büyük Selçuklu dönemine ait örnekler

¹ Melik I. Turan-şâh'ın yaptırdığı câmi “Mescid-i Melik” adıyla meşhur olmuştur. Mescid-i Melik İran İslam devriminden sonra Mescid-i İmam Humeyni adıyla da tanınmaktadır.

² Hamdullah Müstevfî Kazvinî Nuzhet el-Kulûb'ta mescid-i Melik'i “Câmi-i Tebrîzî” adı ile kaydetmiştir (Bkz.: Müstevfî Kazvinî 1336 H.Ş.: 171).

³ Kısaltmalar: Bkz. : Bakınız / H.Ş. : Hicri Şemsi.

⁴ Bu makalede köşeli parantez içinde yazılan kelimeler kitâbelere zamanla dökülmüştür.

ile karşılaştırıldığında onların da Büyük Selçuklu dönemine ait olduğu ortaya çıkmaktadır. Birinci, ikinci ve üçüncü diye numaralandırılmış bu mihraplar, İran'ın Kültürel Miras, El Sanatları ve Turizm Kurumu tarafından, iklim şartlarından etkilenmemesi için geçici olarak koruyucu oda içine alınmıştır (Resim 3). Yapının yanlarda kademeli olarak yükseltelen ikişer küçük kemerle desteklenen asıl eyvanı, sivri tonozla örtülmüştür. Asıl eyvanın kible duvarının ortasında, Safeviler dönemine ait çini süslemeli yüksek mihrap bulunmaktadır. Caminin güney-batı kısmında İmam Hasan'a atfedilen sütunlu sahnın yer almaktadır. Farklı dönemlerde yapıda bazı onarımlara gidilmiş ve bazı ilavelerde bulunulmuştur. Yapının ortasında geniş avluya bakan revak kemerleri sonraki dönemlerde sırlı tuğla ve çini süslemeler ile kaplanmıştır. Eyvanlar arasında kalan bölümler kuzey kanatta iki, doğu kanatta üç, kuzeybatı kanatta dört, güneybatı kanatta bir, mihrap tarafında ise dört sıra sahınla çevrilidir. Yapının avluya ve örtülü bölümlere girişi sağlayan dört farklı taç kapısı bulunmaktadır.

24 Ağustos 2018 tarihinde Kirman Mescid-i Melik'e gittiğimde, onarım çalışması nedeniyle caminin Büyük Selçuklu alçı mihraplarından çok fazla ayrıntılı fotoğraf çekemediğim için, ön değerlendirme yaptıktan ve mihrapları yerinde ölçtükten sonra, değerli meslektaşım Alireza Beitalahi'nin tarafından çekilmiş fotoğrafları alınarak, caminin Büyük Selçuklu alçı mihraplarının özellikleri ve kitâbelerinin içeriği açıklanmıştır. Cami günümüzde ibadete açıktır.

Alçı Mihrapların Kompozisyon Özellikleri

Asıl ibadet mekânında, yapının güney-batı köşesinde (İmam Hasan'a atfedilen sütünlü Sahnın) ikinci katın kible duvarında birinci alçı süslemeli mihrap yer almaktadır (Resim 4.a). Çağdaş döneme ait bir tonoz altında yer alan mihrabın yaklaşık %60'ı tahrip olmuştur. Asıl ölçüleri 2.15×2.80 metre olan mihrap, altı tür alçı bezeme ve dört alçı kitâbe içermektedir. Kalan kısımlarına bakılarak, mihrabın sivri kemerli kavsaralı ve iç içe iki mihrap kurgusuna sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Mihrap altı bordür ve sekiz silme ile çevrelenmiştir. Dıştan içe doğru iki silme arasında yer alan birinci alçı bordürü, kazıma tekniğinde yapılan rumî kombinasyonu ile süslenmiştir (Resim 4.a). İkinci bordürün içeriği yine rumî kombinasyonu ile oluşturulmuştur (Resim 4.a). Üçüncü bordürde (Resim 4.b) bitkisel süslemeli zemin üzerinde kabartma tekniği ile yazılan müşeccer (ağaç gibi dallı budaklı), yapraklı ve çiçekli kûfi kitâbe, besmele, Fetih sûresinin 1-3. ayetleri⁵ ile aynı sûrenin 4. ayetinden bir kısmı ihtivâ etmektedir⁶:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. [إنا فتحنا لك فتحا مبينا. ليغفر لك الله ما تقدم من ذنبك و ما تاخر و يتم نعمته عليك و يهديك صراطا مستقيما. و ينصرك الله نصرا عزيزا. هو] الذي انزل السكينة في...⁷

İki silme arasında yer alan dördüncü bordürde kazıma tekniğinde, hendesî zencirek süsleme işlenmiştir (Resim 4.b). Söz konusu süsleme, birbirine bağlanan ters ve düz dizili konilerden oluşturulmuştur. Konilerin uçlarına birer ters ve düz uçurtma benzeri motif yerleştirilmiştir. Nişi iki yandan sınırlayan sütunçelerin gövdeleri hendesî, tahribe uğrayan başlıkları ise bitkisel süslemelidir. Sütunçelerin gövdeleri üzerine kazıma tekniğinde işlenen geçme kafes biçimli

⁵ Anlamı: Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. [Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik. Ta ki Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlasın, sana olan nimetini tamamlasın, seni doğru yola iletsin ve Allah sana, şanlı bir zaferle yardım etsin. O inananların imanlarını kat kat artırmaları için kalplerin]e huzur ve güven indirendir. (Fetih sûresi 48/1-3)

⁶ Fetih Suresi'nin 4. ayetin yarısı yazılmıştır.

⁷ Bu çalışmada, Kur'an ayetlerini içeren tüm kitâbelerin anlamları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Resmi Kur'an-ı Kerim Sayfasından alınmıştır. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>, (24.12.2019).

hendesî süslemeler, daire ve altıgenlerin içinde altı köşeli yıldız ve üçgenlerin birbirini takip etmesiyle oluşturulmuştur (Resim 4.a).

Niş kısmında yer alan beşinci bordürün süslemeleri birinci ve ikinci bordürün süslemeleri ile benzerlik arz etmektedir (Resim 4.a). Nişteki altıncı bordürde kabartma tekniğinde işlenen sülüs kitâbe (Resim 4.c), bitkisel süslemeli zemin üzerine yerleştirilmiştir. Kitâbenin içeriği Nûr sûresinin 36. ayeti ile 37. ayetinin ilk yarısıdır.⁸

فى بيوت اذن الله ان ترفع ويذكر فيها اسمه يسبح [له فيها بالغدو و الاصل رجال لا تلهيهم تجاره و لا بيع عن ذكر الله واقام الصلاة...]

Nişte sivri kemer ile kuşatılan kısımda bitkisel süslemeli zemin üzerinde kabartma tekniği ile müşeccer ve yapraklı kûfî hat ile yazılmış “الله اكبر / Allah'u Ekber” ibaresi yer almaktadır (Resim 4.c). Nişin kemer köşeliklerindeki süslemeler oldukça tahribe uğramıştır. Kalan parçalardan süslemelerin bitkisel türde yapıldığı anlaşılmaktadır. Sivri kemerin yüzeyine (Resim 4.c) bitkisel süslemeli zemin üzerinde kabartma tekniği ile müşeccer ve yapraklı kûfî hat ile Nûr sûresinin 37. ayetinin ikinci yarısı işlenmiştir.⁹ Kitâbenin yarısı tahrip olmuştur:

... و ايتاء الزكاه [بخافون يوما تتقلب فيه القلوب] والابصار¹⁰

Niş kısmına iki yandan hendesî bezemeli yüzeylere sahip iki küçük sütunçe işlenmiştir. Söz konusu sütunçelerin süslemeleri oldukça tahrip olmuştur (Resim 4.c). Nişin en alt kısmında, bir dikdörtgen panoda, kazıma tekniğinde işlenmiş kafes biçimli hendesî süslemeler görülmektedir (Resim 4.c). Söz konusu süslemeler, ışınsal tarzda kırık çizgilerle iç içe geçmiş merkezinde çember, boşluklarda küçük ve büyük üçgenler ile selvi ağacı motifinin yer aldığı onikigenlerin birleşmesinden meydana gelmiştir. Onikigenlerin arasında oluşan boşluklara ise dört ve üç yapraklı çiçekler işlenmiştir. Dört yapraklı çiçeklerin yüzeyine svastika motifi oyulmuştur .

Mescid-i Melik'in kare şeklindeki ikinci mihrabı yaklaşık %50'si tahrip olmuştur (Resim 5.a). 2.44×2.50 metre ölçüsünde olan mihrap, dokuz çeşit alçı bezeme uygulaması ve dört alçı kitâbe içermektedir. Sivri kemerli kavsaralı mihrapta iç içe iki mihrap kurgusu yer alır (Resim 5.a). Mihrabın sağ yan kanadında, yüzeyi sekiz kollu yıldız ve haçvârî motifleri ile tezyin edilmiş dikdörtgen bir pano bulunur (Resim 5.f). Sekiz kollu haçvârî ve yıldızların ortasında, birer selvi ağacı, rumî ve hatayi motiflerinden müteşekkil bir kombinasyon dikkat çekmektedir. Mihrabın sol yan kanadında da benzer süsleme kompozisyonunun var olduğu görülmektedir. İki yüzü içbükey uzun altıgen ve içi boş eşkenar dörtgen dizisinden oluşan bir süsleme şeridi panoyu çevrelemektedir (Resim 5.f).

Mihrapta dıştan içe doğru iki silme ile sınırlanmış birinci bordür, kazıma tekniğinde işlenmiş ters “S” şekli ve dört yapraklı çiçek dizisinden oluşan bir süsleme içermektedir (Resim 5.b). İkinci bordürde ise ajde-kâri¹¹ tekniği uygulanmış mükerrer rumî motifleriyle bezenmiştir (Resim 5.b).

⁸ Anlamı: Allah'ın, yüceltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde hiçbir ticaretin ve hiçbir alış verişin kendilerini, Allah'ı anmaktan, namazı kılmaktan, [zekatı vermekten alıkoymadığı birtakım adamlar buralarda sabah akşam O'nu tesbih ederler.] (Nûr sûresi 24/36-37)

⁹ Nûr sûresinin 37. ayetinin ilk yarısı altıncı bordürde yazılmıştır.

¹⁰ Anlamı: ...zekatı vermekten [alıkoymadığı birtakım adamlar buralarda sabah akşam O'nu tesbih ederler. Onlar, kalplerin ve] gözlerin [dikilip kalacağı bir günden korkarlar.] (Nûr sûresi 24/37)

¹¹ Ajde-kâri süzgeç biçimli yüzeylere sahip alçı işçiliğine denilmektedir. Ajde-kâri'de genellikle hendesî motifler bulunmaktadır. (Bkz.: Dehkhoda 1346 H.Ş.: 183).

Üçüncü bordürde kazıma tekniği ile işlenmiş hendesî zencirek süsleme yer almaktadır (Resim 5.b). Söz konusu süsleme, ters-düz şekilde birbirine bağlanmış konilerden oluşturulmuştur. Konilerin uçlarına yine ters-düz şekilde birer uçurtma benzeri motif yerleştirilmiştir. Dış çerçeveyi oluşturan dördüncü bordürde (Resim 5.c) bitkisel süslemeli zemin üzerinde ve kabartma tekniğinde yapılan sülüs yazı karakterli kitâbe, İsrâ sûresinin 78-80. ayetlerini içermektedir:¹²

اقم الصلاة لدلوك الشمس الى غسق الليل و [قرآن الفجر ان قرآن الفجر كان مشهودا. و من الليل فتهدد به نافلة لك عسى ان يبعثك ربك مقاما محمودا. و قل رب ادخلنى مدخل صدق و اخرجنى مخرج صدق و اجعل لى من لدنك سلطانا نصيرا.]

Kitâbede surenin 80. ayetinin son kelimesi olan “نصيرا / nasîrâ (nasîran)” bordürdeki yer darlığı nedeniyle, “واجعل / vec'al” kelimesinin üstüne istiflenmiştir. Ayrıca kitâbenin kompozisyon dengesini sağlamak için “صدق / sîdk” kelimesinin üstüne tirfil işareti yerleştirilmiştir (Resim 5.e). Söz konusu bordür içbükey yüzeye sahip olduğu için kitâbe de içbükey şeklinde yazılmıştır. Beşinci bordürde tekrarlanan bir eşkenar dörtgen ve iki çember motifiyle oluşturulan süslemeye yer verilmiştir (Resim 5.c).

Kavsara kuşatma kemerinin yüzeyinde kabartma tekniğinde ve bitkisel süslemeli zemin üzerinde işlenen müşeccer kûfi hatlı bir kitâbe bulunmaktadır (Resim 5.a). Oldukça tahribe uğramış kitâbede, kalan ilk ve son kelimelerden anlaşıldığı üzere Hûd sûresinin 114. ve 115. ayetleri yazılı olup 115. ayetin son iki kelimesi eksiktir:¹³

واقم الصلاة [طرفى النهار وزلفا من الليل ان الحسنات يذهبن السيئات ذلك ذكرى للذاكرين. واصبر فان الله لا يضيع...]

Neredeyse tamamına yakın bölümü dökülmüş olan mihrap kavsarasının kalan parçalarından bitkisel süslemelerle kaplandığı anlaşılmaktadır. Kavsarayı nişten ayıran içbükey yüzeyli kitâbe kabartma tekniğinde yazılmış olup bitkisel süslemeli zemin üzerinde, yapraklı ve çiçekli kûfi hatlı Âl-i İmrân sûresinin 18. ayetini içermektedir. Kitâbede aynı hizada yazılmayan “بالقسط” ibaresi, dikkat çekmektedir:¹⁴

شهد الله انه لا اله الا هو و الملائكة و اولو العلم قائما بالقسط.

Mihrabın niş kısmında iki yandan hendesî bezemeli yüzeylere sahip sütunçeler bulunmaktadır (Resim 5.d). Sütunçelerin başlıkları rumî motifleriyle süslenmiştir. Niş kısmında ters “U” biçimli çerçevede (Resim 5.g), örgülü kûfi yazı karakterli bir kitâbe bulunmaktadır. Kabartma tekniğinde işlenen kitâbede yan yana 28 kere “الله اكبر / Allah'u Ekber” ibaresinin tekrarlandığı görülmektedir. Kitâbe içerisinde dört yapraklı çiçeklerde haçvârî motifi görülmektedir. Mihrab kemerinin karın kısmına dalgalı çizgiler üzerine bir ters bir düz dilimli ve sencide rumî motifleri yerleştirilmiştir. Nişteki ikinci çerçeve (ikinci bordür) ise iç bükey yüzeye sahip olup, tekrarlanan tepelik rumî kombinasyonu ile tezyin edilmiştir (Resim 5.g). Buradaki tepelik motifleri, kanat şeklinde tasarlanan rumî motifleri ile kuşatılmıştır. Mihrabın diğer bölümleri büyük ölçüde harap olmuş olduğundan bu kısımların ayrıntılı incelemesi yapılamamıştır. Fakat bu kısımlar ile ilgili tespit edilebildiği kadar şu bilgiler verilebilir:

¹² Anlamı: Güneşin zevalinden (öğle vaktinde Batı'ya kaymasından) gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde) namazı kıl. [Bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir. Gecenin bir kısmında da uyanarak sana mahsus fazla bir ibadet olmak üzere teheccüd namazı kıl ki, Rabbin seni Makam-ı Mahmud'a ulaştırsın. Deki: “Rabbim!” (Gireceğim yere) doğruluk ve esenlik içinde girmemi sağla. (Çıkacağım yerden de) beni doğruluk ve esenlik içinde çıkar. Katından bana yardımcı bir kuvvet ver.” (İsrâ sûresi 17/78-80)

¹³ Anlamı: [Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde] namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt alanlar için bir öğüttür. Sabret! Çünkü Allah [iyilik edenlerin mükafatını] zayı etmez. (Hûd sûresi 11/114-115)

¹⁴ Anlamı: Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler. (Âl-i İmrân sûresi 3/18)

1-Nişte sütunçeler bulunmaktadır. 2-Sütunçelerle kuşatılmış dikdörtgen çerçevede hendesî süsleme (muhtemelen ışınal ikizkenar üçgenleri içeren altıgenlerden oluşan süsleme) görülmektedir. 3-Sivri kemer ile kuşatılan kısım, bitkisel süslemelerle kaplanmıştır. 4-Sivri kemerin yüzeyine bir kitâbe mevcuttur. 5-Kemer köşeliklerine bitkisel süsleme işlenmiştir.

Mescid-i Melik'in üçüncü mihrabının yarıya yakını harap olmuştur. 2.20×2.40 metre ölçüsünde olan mihrap, yedi tür alçı bezeme uygulaması ve dört alçı kitâbe içermektedir. Kitâbelerin ve süsleme bordürlerinin etrafında silmeler bulunmaktadır (Resim 6.a). Üçüncü mihrabın bazı süslemelerinin birinci mihrabın süslemeleriyle şekil ve düzenleme açısından benzerlik arzettiğini söylemek mümkündür. Mihrabın dıştan içe doğru iki silme ile sınırlanan birinci bordüründe, kazıma tekniğinde biri düz, diğeri ters halde, kırık çizgilerle birbirine bağlanmış rumilerden oluşan bir süsleme kompozisyonu yer almaktadır (Resim 6.a).

İkinci bordürde, kazıma tekniğinde işlenmiş bitkisel bezeme görülmektedir (Resim 6.a). Buradaki süsleme, sencide rumi, çanak yaprakları ve uçlarından birleşik simetrik sade rumi dizisinden meydana gelmektedir. Üçüncü bordürde (Resim 6.b) bitkisel süslemeli zemin üzerinde kabartma tekniği ile işlenmiş müşeccer, yapraklı ve çiçekli kûfi kitâbe, besmele ve Mü'minûn sûresinin 1-6. ayetlerini ihtivâ etmektedir:¹⁵

قد أفلح المؤمنون الذين هم في صلاتهم خاشعون والذين هم عن اللغو معرضون والذين هم للزكاة فاعلون والذين هم لفروا جهم حافظون إلا على أزواجهم أو ما ملكت أيمانهم فإنهم]

İki silme arasında yer alan dördüncü bordürde, kazıma tekniğinde işlenmiş hendesî zencirek süsleme görülmektedir (Resim 6.b). Söz konusu süsleme, ters-düz şekilde birbirine bağlanan, uçlarında yine ters-düz uçurtma benzeri motiflerin yer aldığı konilerden oluşturulmuştur. Mihrabın nişi dikdörtgen formunda olup, kitâbesi ve hendesî bezemeli panosu ile dikkat çekmektedir (Resim 6.a ve 6.d). Niş kenarlarında birer sütunçe vardır. Sütunçelerin gövde yüzeylerinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Sütunçelerin başlıkları ise ajur tekniğinde yapılan rumi motiflerle bezenmiştir (Resim 6.a). Buradaki süsleme kompozisyonu, rumilerin birbirine simetrik bir şekilde bağlanıp kafes görünümü oluşturmasından meydana gelmektedir. Rumilerin uçlarına dairesel ortabağlar yerleştirilmiştir.

Nişteki kitâbenin yaklaşık %30'u dökülmüş vaziyettedir (Resim 6.d). Kabartma tekniğinde bitkisel süslemeli zemin üzerine işlenen kitâbe, müşeccer, yapraklı ve çiçekli kûfi hatlı olup, Âl-i İmrân sûresinin 18. ayeti ile 19. ayetinden bir kısmını ihtiva etmektedir:¹⁶

[شهد الله أنه لا إله إلا هو والملائكة وأولو العلم قائما بالقسط لا إله إلا هو العزيز الحكيم إن الدين عند الله الإسلام و ماختلف...]

Silmeler ile sınırlanan mihrabın niş kısmındaki hendesî bezemeli panoda, birbirleri ile kesişen çokgenlerden meydana gelen beşgen, altıgen ve sekizgenler ile sekiz köşeli yıldız şekilleri bulunmaktadır (Resim 6.d). Buradaki beşgen ve altıgenlerde ikizkenar üçgen, sekizgenlerde ise eşkenar dörtgen (baklava dilimi) şekilleri görülmektedir. Ayrıca sekiz köşeli yıldızlarda sekiz taç

¹⁵ Anlamı: Mü'minler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin [saygı içindedirler. Onlar ki, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler. Onlar ki, zekatı öderler. Onlar ki, ırzlar]ını korurlar. Ancak eşleri ve ellerinin altında bulunan cariyeleri bunun dışındadır. Onlarla ilişkilerinden dolayı kınanmazlar. (Mü'minûn sûresi 23/1-6)

¹⁶ Anlamı: [Allah,] melekler ve ilim sahipleri, [ondan başka ilah olmadığı]na adaletle şahitlik ettiler. Ondan başka ilah yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. Şüphesiz Allah katında din İslam'dır. [Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf, aralarındaki] ihtiras ve aşırılık [yüzünden ayrılığa düştüler.] (Âl-i İmrân sûresi 3/18-19)

yaprağı rozet yer almaktadır. Mihrap kavsarasının süsleme kompozisyonu simetrik rumi motiflerinden oluşmaktadır (Resim 6.c). Kavsaranın sivri kemer yüzeyinde, bitkisel süslemeli zemin üzerine kabartma olarak işlenmiş sülüs kitâbe (Resim 6.c) Hûd sûresinin 114. ayetini içermektedir:¹⁷

وأقم الصلاة طرفي النهار [وزلفا من الليل إن الحسنات يذهبن السيئات ذلك] ذكرى للذاكرين

Kavsarayı nişten ayıran kavisli yüzeye işlenmiş benzer özelliklere sahip diğer kitâbe (Resim 6.c), Hûd sûresinin 115. ayetini içermektedir:¹⁸

واصبر فإن الله لا يضيع أجر المحسنين

Harap vaziyetteki kavsara köşeliklerindeki süslemeler kalan parçalarından anlaşıldığı üzere, bitkisel türdedir . Mihrabın kavsara kuşatma kemerinin karnında tekrarlanan dilimli rumilerden oluşan bir süsleme kompozisyonu yer almaktadır (Resim 6.c). Rumilerin uzantıları merkezdeki çemberlerle birleşmektedir. Nişin yan yüzeylerinde hendesî-bitkisel süsleme kompozisyonu izlenmektedir. Söz konusu süsleme, içinde dört yapraklı çiçek ve lale motifi yerleştirilmiş uzun altıgenlerin dizisinden oluşmaktadır. Kare çerçeve ile kuşatılan ve uzun altıgenlerin merkezinde yer alan dört yapraklı çiçek motiflerinin iki tarafına simetrik olarak birer lale motifi yerleştirilmiştir. Uzun altıgenler, dörde bölünmüş eşkenar dörtgenlerden meydana gelen geçme motifi ile birbirine bağlanmaktadır.

Karşılaştırma

Bu bölümde, Mescid-i Melik'te işlenen alçı bezemeler, şekil açısından farklı dönemlerdeki benzer örneklerle karşılaştırılacak; bu süslemelerin muhtelif devirlere ait alçı bezemeleri ile benzerlikleri tablolar halinde sunulacaktır. Söz konusu devirler, Sasani dönemi, İran'ın X. asrı, Karahanlı dönemi (840-1212), Gazneli dönemi (963-1186), Anadolu Selçuklu dönemi (1075-1308) ve İran'ın İlhanlı (1256-1353) döneminden ibarettir. Sasani dönemi (Ktesifon Sarayı arkeolojik sit alanlarından çıkan) alçı sanatının bir örneğinde, Mescid-i Melik'in III. mihrabında işlenmiş süsleme kompozisyonu ile benzerlik göstermektedir (Tablo 1). Nişâbur şehrine ait (Tepe Medrese ve Sebz Puşan arkeolojik sit alanlarından çıkan) bazı alçı süslemelerde, Mescid-i Melik'in I. mihrabında bulunan yazı tipi ve I., II. ve III. mihraptaki geometrik ve lale gibi motifler ile benzerlik arz etmektedir (Tablo 1-2). Caminin II. ve III. mihrabında bulunan alçı süslemelerin (yazıların), form açısından Gazneli dönemi yapıları, Baba Hatim Türbesi ve II. Gazneli Mesud Sarayı'na ait örnekleri ile benzerliği fark edilmiştir (Tablo 2-3). Mescid-i Melik'te bulunan sülüs ve kûfi hatlı yazılar, bitkisel ve geometrik bezemeler, İran İlhanlı yapıları, Kum İmamzade Ahmed b. Kasım Türbesi, Bestam Cuma Camii, Bestam Kaşane Kulesi, Bestam İmamzade Muhammed Türbesi, Kum Kümbet-i Sebz Türbesi, Veramin Cuma Camii, Zencân Sultâniye Kümbeti ve Oştorgan İmamzade Rabia Hatun Türbesi Mihrabı'nın bazı alçı süslemeleri ile benzerlik sergilemektedir (Tablo 3-4-5). Ulaşılan sonuçlara göre, Anadolu Selçuklu eserleri, Ahlat Selçuklu Mezar Taşı, Kayseri Hızır İlyas Türbesi ve Erzurum Çifte Minareli Medresesine ait bitkisel süslemelerin genel görünümü, Mescid-i Melik'in II. mihrabında bulunan bitkisel süsleme kompozisyonu ile benzerlik göstermektedir (Tablo 6). Karahanlılar Dönemi camisi, Buhara Muğak Attari Camiinde bulunan

¹⁷ Anlamı: Gündüzün iki tarafında [ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir.] Bu, öğüt alanlar için bir öğüttür. (Hûd sûresi 11/114)

¹⁸ Anlamı: Sabret! [Çünkü Allah] iyilik edenlerin mükafatını zayi etmez. (Hûd sûresi 11/115)

bazı süslemeler, Mescid-i Melik'in I. ve II. mihraplarındaki alçı süslemelerin bazı örnekleri ile benzerlik arz etmektedir (Tablo 7).

Araştırmamız neticesinde, Mescid-i Melik'te bulunan Büyük Selçuklu dönemine ait alçı süslemelerin, önceki dönemlerin sanatından etkilendiği ve daha sonraki dönemlerin sanat eserleri için ilham kaynağı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bir başka deyişle Mescid-i Melik'te kullanılan alçı süslemelere baktığımızda Büyük Selçuklu geleneğini devam ettiren örnekler görüyoruz. Ayrıca bu süslemelerde genel şekillerden ziyade Büyük Selçuklu döneminden önce ve sonraki süslemelerle benzer kompozisyon izlenmektedir. Örneğin Ktesifon Sarayı'na ait bir alçı süslemede, Mescid-i Melik'in III. mihrabında işlenmiş süsleme kompozisyonu ile tek değişik kısım bu süslemeye geometrik motiflerin eklenmesidir. Bunun dışında Mescid-i Melik'in alçı mihraplarında bulunan sülüs ve kûfi hatlı yazıların genel görünüşleri, çoğu İlhanlı yapılarıdaki sülüs ve kûfi hatlı yazıların genel görünüşlerinden farklı değildir. Sonuç itibarıyla Mescid-i Melik'te görülen alçı süslemeler, şekil ve kompozisyon açısından, daha önce zikredilen dönemlerin süslemeleri ile büyük benzerlik sergilemektedir. Bu benzerliklerin varlığı, bize Büyük Selçuklu döneminin alçı süsleme sanatçılarının, önceki dönem eserlerinden etkilendiklerini, kendine özgü bir tarz oluşturduklarını ve daha sonraki dönemlerin sanatçılarına esin kaynağı olduklarını göstermektedir.

Sonuç

Birinci Turanşâh'ın yaptırdığı Kirmân'ın en eski camisi Mescid-i Melik'in alçı mihrapları, Büyük Selçuklu döneminin zengin süsleme ve kitâbeleri içermektedir. Camide yer alan yazılar, ayetler ve dini içerikli ifadeler içeren kitâbelerden müteşekkil olup, bitkisel ve hendesî süslemelerle birlikte, değişik kompozisyonlar içerisinde kullanılmıştır. Mihrapların kimliği hakkında bilgi içeren herhangi bir kitâbe içermemekle birlikte, şekil ve tasarıma yaptıkları katkı açısından önem arz etmektedirler. Kirman Mescid-i Melik'teki ayet içeren kitâbeler, caminin ikinci katında bulunan mihraplarda işlenmiştir. Bu kitâbelerde, Fetih sûresinin 1-3. ayetleri ve aynı sûrenin 4. ayetinden bir kısmı, Nûr sûresinin 36. ayeti ve 37. ayetinin ilk yarısı, Nûr sûresinin 37. ayetinin ikinci yarısı, İsrâ sûresinin 78-80. ayetleri, Hûd sûresinin 114. ve 115. ayetleri, Âl-i İmrân sûresinin 18. ayeti, Âl-i İmrân sûresinin 18. ayeti ve 19. ayetinden bir kısmı, Mü'minûn sûresinin 1-6. ayetleri, Hûd sûresinin 114. ayeti ve Hûd sûresinin 115. ayeti yazılmıştır. Camideki dini içerikli ifadeler ise, yapının üçüncü mihrabında yer almakta ve 28 kere Allahu ekber'den ibarettir. Mihrapların Bazı kitâbelerinde yazı kusurları görülmektedir. Yapının birinci mihrabının üçüncü bordüründeki kitâbede, Fetih sûresinin 4. ayetinden sadece birkaç kelime yazılmıştır. Yine ikinci mihrap kavsarasının sivri kemeri üzerinde yer alan kitâbe içerisinde kelime eksikliği söz konusudur. Söz konusu kitâbede Hûd sûresinin 115. ayetinin son iki kelimesi “أجر المحسنين” yazılmamıştır.

Mihraplarda farklı süsleme kompozisyonlar işlenmiştir. Camide tek başına kullanılan bitkisel kompozisyonları ihtiva eden alçı süslemeler, birinci mihrabın birinci, ikinci ve beşinci bordürlerinde ve nişin kavsara köşeliklerinde, ikinci mihrabın birinci ve ikinci bordürlerinde, sütunçelerin başlıklarında, kavsarasında ve nişin ikinci çerçevesinde, üçüncü mihrabın ikinci bordüründe, kavsarasında ve sütunçelerin başlıklarında uygulanmıştır. Söz konusu süslemeler, genellikle yapraklar, rumî ve kıvrıkdalların birleşmesiyle meydana gelmektedir. Camideki hendesî motifler ile iç içe uygulanan bitkisel motifler, I. mihrabın birinci bordüründe ve nişin merkezinde yer alan dikdörtgen panoda yer almaktadır. Tek başına kullanılan hendesî kompozisyonlar ise birinci mihrabın üçüncü bordüründe, ikinci mihrabın üçüncü ve beşinci bordürlerinde, üçüncü mihrabın dördüncü bordüründe ve nişin merkezindeki dikdörtgen panoda bulunmaktadır. Bu motifler genellikle, zencirekler, yıldızlar, hendesî geçmeler, eşkenar dörtgenler, paralelkenarlar ve içi boş çemberlerden ibarettir. Mihraplardaki alçı süslemelerde en çok kabartma ve kazıma

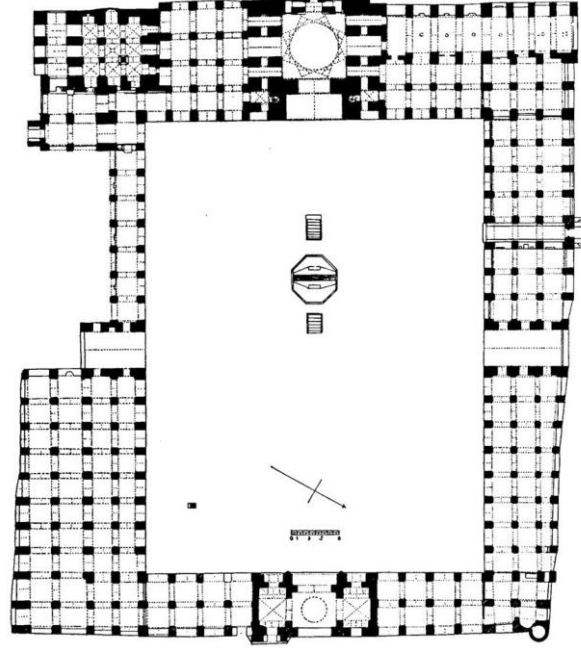
teknikleri kullanılmıştır. Ayrıca bu tekniklerin yanısıra, ajur tekniğiyle yapılan alçı süslemeler de dikkat çekmektedir. Kirman Mescid-i Melik'in birinci, ikinci ve üçüncü mihraplarında işlenen alçı süslemelerin bir kısmında kabartma tekniğinde işlemlere rastlanılmaktadır. Kazıma tekniği de birinci, ikinci ve üçüncü mihraplara işlenen alçı süslemelerin bir kısmında uygulanmıştır. Ajur tekniği ise caminin üçüncü mihrabının sütunçelerinin başlıklarında görülmektedir. Mihrapların sanatçısı ile ilgili herhengi bir bilgi bu çalışmada tespit edilememiştir. Mihraplarda işlenen bazı alçı süslemeler, İran'ın Sasani dönemine ait alçı süslemeleri, Nişâbur'da yapılan kazı çalışmalarından çıkan İran'ın ilk İslâmî devirlerine ait süslemeler, Karahanlı, Gazneli, Anadolu Selçuklu ve İran'ın İlhanlı dönemi alçı süslemeleri ile benzerlik sergilemektedir.

Kaynakça

- Anisi, Aliriza (2004). "The Masjid-i Malik in Kirman", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, S. XLII, London: The British Institute of Persian Studies (BIPS), s. 137-157.
- Bâstânîy-i Pârîzî, Muhammed İbrahim (1343 H.Ş.). *Tarih-i Kirmân, Selcukiyân ve Goz der Kirmân*. Tahran: Neşr-i Bâstânîy-i Pârîzî.
- Cezar, Mustafa (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Deh-Hudâ, Ali Ekber (1346 H.Ş.). *Lugatnâme*. Vol. II. Tahran: Müessesese-i İntişarat ve Çap-i Danişgâh-i Tahran.
- Hill, Derek ve Grabar, Oleg (1967). *Islamic Architecture and its Decoration A.D. 800-1500*. London: DOI.
- Hutt, Antony (1970). "The Three Minarets in the Kirman Region", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press, s. 175.
- Korbendau, Yves ve Kirk Mcelhearn (2008). *The Many Faces of Iran Poche Couieur and Travel Series*. Washington: ACR.
- Kramers, Johannes Hendrik (1960). "Kirman", *DİA*, Persian Cities, London: DİA, s. 147.
- "Kur'an-ı Kerim Portalı", Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Portalı, Son Erişim: 24 Aralık 2019, <https://kuran.diyanet.gov.tr/>.
- Merçil, Erdoğan (1989). *Kirmân Selçukluları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Müstevfi Kazvîni, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Nasr (1336 H.Ş.). *Nuzhet el-Kulûb*. Muhammed Debîr-i Siyâkî (ed.), Tahran: Tehuri.
- Ring, Trudy, Watson, Noelle, Schellinger, Paul (2014). *Middle East and Africa: International Dictionary of Historic Places*. Vol. IV, London: Routledge.
- Schroeder, Eric (1964). "The Seljuq Period" in *A Survey of Persian Art*, ed. Arthur Pope and Phyllis Ackerman, vol. 3, London: *Oxford University Press*, s. 1033.
- Veziri, Ahmed Ali Hân (1340 H.Ş.). *Tarih-i Kirman (Salâriyye)*, Tahran: İbn-i Sina.
- Wilkinson, Charles J. (1986). *Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- <https://lektsii.org/9-31387.html> (Son Erişim: 9 Temmuz 2020)
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449150> (Son Erişim: 9 Temmuz 2020)
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450116> (Son Erişim: 9 Temmuz 2020)
- <https://iqna.ir/en/news/3468947/islamic-era-section-of-museum-of-ancient-iran> (Son Erişim: 9 Temmuz 2020)
- https://archnet.org/sites/3923/media_contents/144310 (Son Erişim: 9 Temmuz 2020)
- <http://web.mit.edu/akpia/www/articlerugiadi.pdf> (Son Erişim: 9 Temmuz 2020)
- <https://okuryazarim.com/mugak-attari-cami> (Son Erişim: 9 Temmuz 2020)
- <https://okuryazarim.com/mugak-attari-cami> (Son Erişim: 9 Temmuz 2020)

Resim, Çizim ve Tablolar

(Kaynağı belirtilmeyen resimler yazara aittir.)

Plan 1: Kirman Mescid-i Melik'in Planı
Kaynak: İran Kültürel Miras,
El Sanatları ve Turizm Kurumu Arşivi

Resim 1: Kirman Mescid-i Melik'in Batı Eyvanının Doğu (Sağ) Kanadındaki Kitâbe

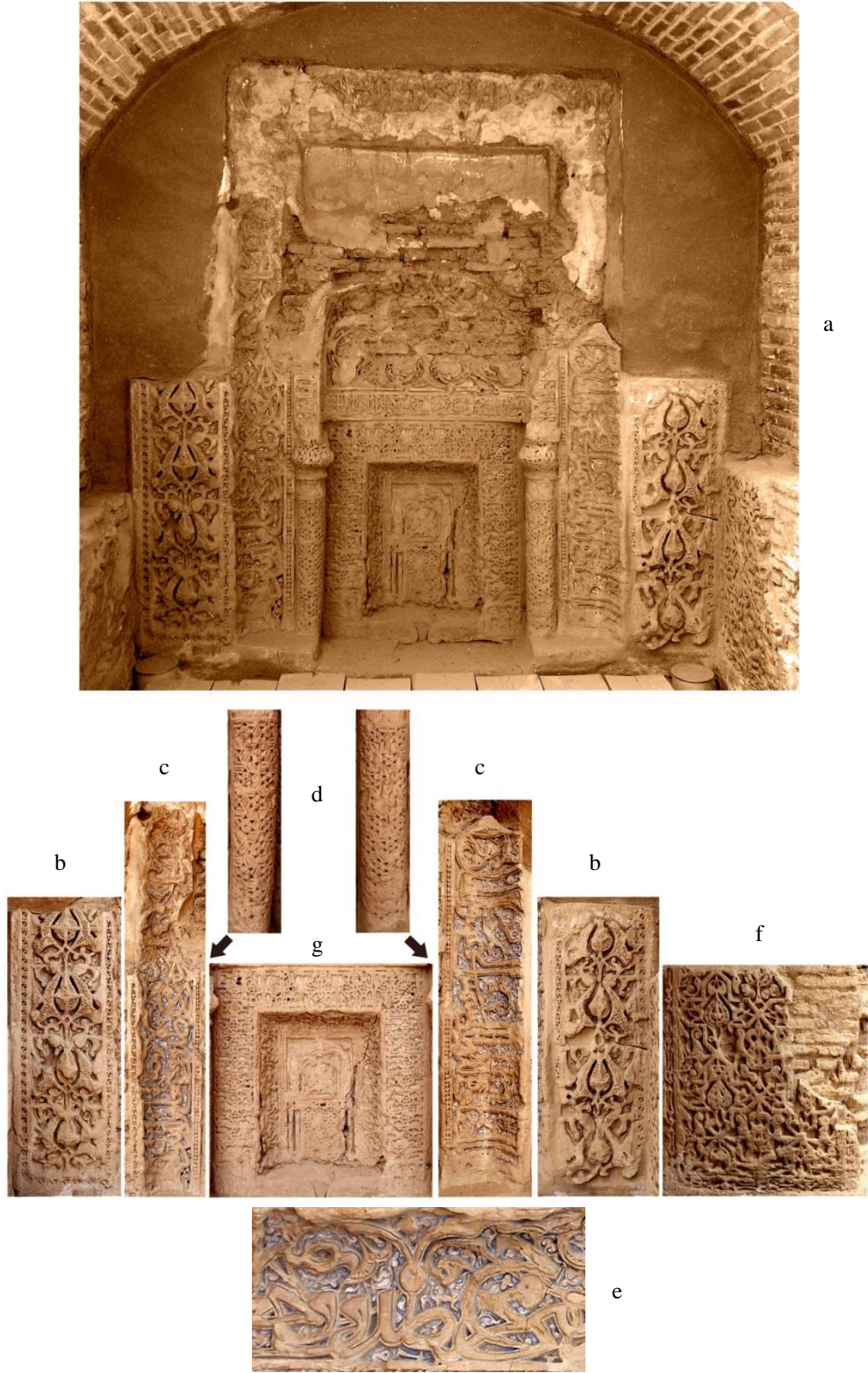
Resim 2: Kirman Mescid-i Melik'in Batı Eyvanının Batı (Sol) Kanadındaki Kitâbe

Resim 3: Kirman Mescid-i Melik'in Mihrablarının Odası

Resim 4: Kirman Mescid-i Melik'in I. Alçı Mihrabı (Alireza Beitalahi'den)

Resim 5: Kirman Mescid-i Melik'in II. Alçı Mihrabı (Alireza Beitalahi'den)

Resim 6: Kirman Mescid-i Melik'in III. Alçı Mihrabı (Alireza Beitalahi'den)

Kirman Mescid-i Melik'inin Büyük Selçuklu Alçı Mihrapları

Sasani Dönemi (226-651)	Kirman Mescid-i Melik
1 	 (III. Mihrap)
İrann İlk İslâmî Devirleri (X. yüzyıl) (Nişâbur Şehri)	Kirman Mescid-i Melik
2 	 (I. ve II. Mihrap)
	 (III. Mihrap)
4 	 (III. Mihrap)
5 	 (I., II. ve III. Mihrap)

Tablo 1: Kirman Mescid-i Melik'in Alçı Süslemelerinin Sasani Dönemi ve X. yüzyılın Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1- <https://leksii.org/9-31387.html>

2- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449150>

3- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450116>

İrânın İlk İslâmî Devirleri (X. yüzyıl) (Nişâbur Şehri)	Kirman Mescid-i Melik
1 	 (III. Mihrap)
2 	 (I. Mihrap)
Gazneliler Dönemi (963-1186)	Kirman Mescid-i Melik
3 İran Ulusal Müzesi, Tahran	 (III. Mihrap)

Tablo 2: Kirman Mescid-i Melik'in Alçı Süslemelerinin Gazneliler Dönemi ve X. yüzyılın Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1- Wilkinson, Charles J. (1986). Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration. New York: The Metropolitan Museum of Art, p. 145

2- Wilkinson, Charles J. (1986). Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration.

Gazneliler Dönemi (963-1186)	Kirman Mescid-i Melik
<p>1</p> <p>Baba Hatim Türbesi, Afganistan, İmam Sahip</p>	 <p>(II. Mihrap)</p>
<p>2</p> <p>II. Gazneli Mesud Sarayı, Afganistan, Gazni</p>	 <p>(III. Mihrap)</p>
İrânın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Kirman Mescid-i Melik
 <p>İmamzade Ahmed b. Kasım, İran, Kum</p>	
 <p>Bestam Cuma Camii, İran, Simnan, Bestam</p>	 <p>(III. Mihrap)</p>

Tablo 3: Kirman Mescid-i Melik'in Alçı Süslemelerinin Gazneliler ve İlhanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1: https://archnet.org/sites/3923/media_content/144310

İrannın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Kirman Mescid-i Melik
 <p>Bestam Kaşane Kulesi, İran, Simnan, Bestam</p>	 <p>(III. Mihrap)</p>
 <p>İmamzade Muhammed, İran, Simnan, Bestam</p>	 <p>(III. Mihrap)</p>
 <p>Kûmbet-i Sebz, İran, Kum</p>	 <p>(II. Mihrap)</p>
 <p>Kûmbet-i Sebz, İran, Kum</p>	 <p>(I., II. ve III. Mihrap)</p>
 <p>Veramin Cuma Camii, İran, Veramin</p>	 <p>(II. Mihrap)</p>

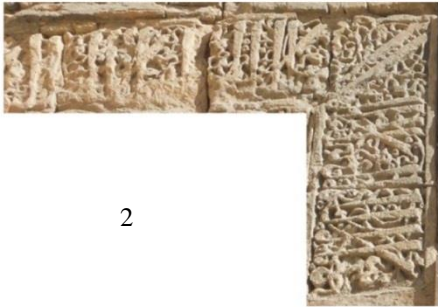

Tablo 4: Kirman Mescid-i Melik'in Alçı Süslemelerinin İlhanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

İrânın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Kirman Mescid-i Melik
 <p>Veramin Cuma Camii, İran, Veramin</p>	 <p>(III. Mihrap)</p>
 <p>Sultâniye Kûmbeti, İran, Zencân, Sultâniye</p>	 <p>(II. Mihrap)</p>
 <p>İmamzade Rabia Hatun Mihrabı, İran Ulusal Müzesi, Tahran</p>	 <p>(III. Mihrap)</p>
 <p>İmamzade Rabia Hatun Mihrabı, İran Ulusal Müzesi, Tahran</p>	 <p>(I., II. ve III. Mihrap)</p>
 <p>İmamzade Rabia Hatun Mihrabı, İran Ulusal Müzesi, Tahran</p>	 <p>(III. Mihrap)</p>

Tablo 5: Kirman Mescid-i Melik'in Alçı Süslemelerinin İlhanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308)	Kirman Mescid-i Melik
 <p data-bbox="427 792 735 819">Hızır İlyas Türbesi – Kayseri, Develi</p>	 <p data-bbox="986 1563 1086 1590">(II. Mihrap)</p>
 <p data-bbox="485 1240 679 1290">Erzurum Çifte Minareli Medrese</p>	
 <p data-bbox="459 1666 703 1693">Ahlat Selçuklu Mezar Taşı</p>	

Tablo 6: Kirman Mescid-i Melik'in Alçı Süslemelerinin Anadolu Selçuklu Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Karahanlılar Dönemi (840-1212)	Kirman Mescid-i Melik
<p data-bbox="512 779 528 801">1</p> <p data-bbox="451 1037 794 1059">Muğak Attari Cami - Özbekistan, Buhara</p>	 <p data-bbox="1034 987 1134 1010">(II. Mihrap)</p>
<p data-bbox="520 1496 536 1518">2</p> <p data-bbox="451 1671 794 1693">Muğak Attari Cami - Özbekistan, Buhara</p>	 <p data-bbox="1034 1447 1134 1469">(I. Mihrap)</p>

Tablo 7: Kirman Mescid-i Melik'in Alçı Süslemelerinin Karahanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1: <https://okurvazarim.com/mugak-attari-cami/>

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 365-380, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 02.05.2020 Kabul Tarihi: 16.11.2020

BELA TARR SİNEMASINDA PLAN SEKANS KULLANIMI: TORİNO ATI FİLMİ ÖRNEĞİ

Use of the Plan Sequence in The Bela Tarr Cinema: The Turin Horse Movie Example

Burak MEDİN¹

Osman ÇAKIR²

ÖZ

Gerçekçi film kuramının iki önemli ismi olan Bazin ve Kracauer, kaydedilen görüntünün çıplak gücüne inanır. Sinemanın gerçekle olan doğrudan ilişkisi ekseninde diğer sanatları aştığını belirten bu iki düşünürü göre sinema, gerçek hayata en fazla yaklaşan sanattır. Gerçeklik anlayışı Kracauer'den daha farklı olan Bazin'e göre pek çok gerçeklik vardır ve sinemanın ham maddesi gerçeğin bizatihi kendisi değil, gerçekliğin bıraktığı izlerdir. Gerçekçi film düşüncesine göre gerçekliğin bıraktığı izlere ulaşmada zamanın ve uzamın doğal akışı kesintiye uğratılmamalıdır. Bu çerçevede montajın izleyiciyi manipüle eden yapay müdahalesi yerine izleyiciyi daha özgür bırakan doğal kurgu, zamanı ve mekânı parçalamaksızın gösteren plan sekans tercih edilmelidir. Gerçekçi sinema dilinde izleyiciyi çoğunlukla düşünsel bir katılıma davet eden, bakışlarını yönlendirmeyen ve zamanı, mekânı parçalamadan anlatıda bütünlük sağlayan plan sekans yani uzun çekim kullanımını oldukça önem taşır. Gerçekçi film kuramı ve plan sekans kullanımı arasındaki bu derin ilişkiden hareketle bu çalışmada Bela Tarr sinemasına ve yönetmenin plan sekans kullanımına odaklanıldı. Bela Tarr'ın sinema dilinin gerçekçi sinema diline yakın olduğu varsayıldı. Kapsam ve sınırlılık ekseninde plan sekans kullanımına yönelik önemli veriler sunacağı varsayılan Torino Atı (The Turin Horse, 2011) filmi çalışmanın araştırma nesnesi olarak belirlendi. Kare kare film analizi yöntemi ile plan sekansların kullanımı ve inşa edilmeye çalışılan anlam çözümlendi.

Anahtar Kelimeler: Sinema, Gerçekçi Film Kuramı, Bela Tarr, Plan Sekans, Kare Kare Film Analiz.

ABSTRACT

Two important names of realistic film theory, Bazin and Kracauer, believe in the pure power of the recorded image. According to these two theorists, cinema is the most approaching art to real life. According to Bazin, the perception of reality is different than that of Kracauer, there are many realities and the basis of cinema is not the truth itself, but the traces of reality. The natural flow of time and space should not be interrupted in reaching the traces left by reality, according to the idea of realistic film. In this context, natural fiction and plan sequences should be preferred. In realistic cinema, the use of plan sequences, which often invite the audience to an intellectual participation, does not guide their gaze, and provides wholeness in the narrative, is very important. Based on the relationship between realistic film theory and the use of plan sequences, this study focused on Bela Tarr cinema and the use of plan sequences by the director. Bela Tarr's language of cinema was considered to be close to the realistic language of cinema. The Turin Horse film, which is thought to provide important data on the use of plan sequences, was determined as a research object of the study. Using the formal film analysis method, the use of the plan sequences was examined and the generated meaning was analyzed.

Keywords: Cinema, Realism, Bela Tarr, Plan Sequence, Formal Film Analysis.

¹ Doç.Dr., Erciyes Üniversitesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, burakmedin@erciyes.edu.tr.

² Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, osmaanckr@gmail.com.

Giriş

Sinemada sanatın nasıl oluşturulacağı ile ilgili genel olarak biçimci kuram ve gerçekçi kuram olmak üzere iki karşıt görüş vardır. İki temel kuram arasındaki görüş farklılıkları aynı zamanda iki ayrı temel film düşüncesini de oluşturur. Eisenstein ve Balazs gibi biçimci kuramcılar gerçeğin yeniden biçimlendirilmesiyle yeni bir anlam oluşturup ancak sanatın bu şekilde oluşturulacağını, Andre Bazin ve Siegfried Kracauer gibi gerçekçiler ise sanatın Aristo'dan bugüne gelen mimesis (taklit) ile tasarlanacağını düşünür. Gerçekçilik akımının temelinde (2000: 445) sanatın gerçeği olduğu gibi yansıtması fikri öne çıkar. Bu düşünceye göre gerçeğe sadece doğrudan gözlem yoluyla ulaşılabilir. Bu noktada sinemanın diğer sanatlardan daha yetkin bir biçimde gerçeklik yanılması yarattığı (Büker, 1989: 2) söylenebilir. Seyirci bir film üzerine düşünürken tıpkı yaşamdaki gibi nitelermeler yapar ve sinemayı bir sanat olarak görme yerine sinemayı yaşamın yerine geçen bir şey olarak düşünür. Arnheim'in da belirttiği gibi (1985: 72) zaten sinema ilk yıllarından itibaren gündelik yaşamı, tıpkı hayattaki gibi yani aslına benzer ya da bağlı kalarak göstermeyi amaçlamıştır.

Biçimci kuramın kurgu ve yakın planlar ile oluşturduğu anlam, gerçekçi kuramda alan derinliği ve plan sekanslar kullanılarak yapılır. Gerçekçi kuramcılar kurguyu sadece görüntüleri birbiri ardına bağlamak ve bir devamlılık oluşturmak amaçlı kullanır, bu bağlamda kurguyla yeniden bir anlam inşa etme amaçlanmaz. Biçimci kuramcılardan Eisenstein (Özarslan, 2013: 53), sinemasının ilk dönemlerinde tek plan çekimler uygularken daha sonraki çekimlerinde farklı anlamlar yaratma çabası içinde olur. Filmlerde anlam yaratmayı çatışma ile başaracağını düşünür ve farklı çekimleri kurgu ile çatıştırarak yeni anlamlar inşa eder. Burada gerçekliğin dönüştürülerek yeni bir dil oluşturulması söz konusudur. Gerçekçi kuramcılar ise kurguyu anlam yaratma amacı olarak değil görüntüleri birbirine bağlamak ve zamansal devamlılığı sağlamak amaçlı kullanır. Bu şekilde gerçekçi düşünürler, gerçeğin izini perdeye taşımaya çalışır.

Sinema tarihinde birçok yönetmenin gerçekçi kuram ekseninde gerçekçi sinemasal zaman ve mekân inşa ettiği aşikârdır. Bu yönetmenlerden biri de Bela Tarr'dır. Bu çalışmada Bela Tarr, gerçeğin izini perdeye taşıyan ve gerçekçi sinema dili ekseninde üretim yapan önemli yönetmenlerden biri olarak görülmektedir. Bu çerçevede Bela Tarr sinemasının gerçekçi kuramın felsefesini taşıdığı, alan derinliği ve plan sekans tercihlerinin filmlerinde gerçekçi üsluba yönelik etkili bir şekilde kullanıldığı ve gerçekçi kuramın izlerinin filmlerinde görüldüğü varsayılmakta ve düşünülmektedir. Literatür taraması sonucunda Tarr'ın sinema dili üzerine yapılmış çok fazla çalışma olmadığı görülmektedir. Bu nedenle bu çalışma onun sinema dilini kavrama ve gerçekçi kuram ile olan bağımlı ortaya çıkarma açısından önem arz etmektedir. Çalışmanın evrenini Bela Tarr'ın filmleri, örnekleme ise Bela Tarr'ın son filmi *Torino Atı* filmi oluşturmaktadır. Araştırma nesnesi konumundaki filmde, Tarr'ın gerçekçi kuram görüşlerine uygun anlatılar oluşturduğu düşünülmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde gerçekçi kuram ve bu kuramın öncülleri Siegfried Kracauer ve Andre Bazin'e değinilmektedir. İkinci bölümde ise *Torino Atı* filminin çözümlemesi yapılmaktadır. Kare kare çözümleme yöntemi ile filmde işlenen altı gün, bölümler halinde analiz edilmekte, plan sekansların kullanımı ve inşa edilmeye çalışılan anlam çözümlenmeye çalışılmaktadır.

Ele alınan araştırma nesnesi felsefik okumalara olanak tanıyan bir alt metne sahiptir; fakat bu çalışma metnin ardında yatan felsefi anlam dünyasını ortaya çıkarma amacı taşımaz. Bu çalışma en temelde gerçekçi yaklaşımın iki temel unsuru olan plan sekans ve alan derinliği kullanımını ve bu kullanım ile inşa edilen anlamı ortaya koymayı amaçlar. Bu nedenle felsefik eleştiri yöntemi değil, daha biçimsel bir araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Kare kare film çözümleme yöntemi en kısa tanımlamayla teknik terimlerle filmlerin analizinin yapılmasıdır. Kare kare çözümleme yöntemi Michael Ryan ve Melissa Lenos'un (2014) *Film Çözümlemesi Giriş* isimli eserinde detaylı bir şekilde anlatılır. Bu çözümleme tarzına göre bir sekans veya filmde planlar alınarak görüntüler

üzerindeki teknikler ve tekniklerin anlamları tanımlanır. Anlatıyı oluşturan araçlar kompozisyon, kamera, ışık, ses gibi teknik unsurlar değerlendirilir. Karakterler ve kompozisyon hakkında filmin tamamına bakılarak bir değerlendirme yapılır. Görüntülerin içindeki düşünceler tanımlanarak imajların ne ifade ettiği açıklanır (2014: 31). Bu yöntemde parça-bütün ilişkisi söz konusudur. Bu nedenle görüntüler tek başına anlam ifade etmez, bütüne yani anlatının geneline bakılarak yorumlanması gerekir. Bu çalışmanın amacı doğrultusunda *Torino Atı* filminde sinematografik imajların oluşturulması açısından kurulan kompozisyonları, teknik kamera hareketlerini ve aydınlatmanın da etkisiyle inşa edilen anlamı çözümlenmek amacıyla kare kare olarak adlandırılan biçimsel bu analiz yöntemi tercih edilmiştir.

1. Sinemada Gerçeklik/Gerçekçilik Anlayışı

Sinema ile birlikte gerçekliğin teknik ve mekanik yeniden üretimi (Bazin, 2011: 26) gerçekleşmeye başlar ve sinemanın hammaddesinin gerçeklik olduğu düşüncesi öne çıkar. Bu bağlamda gerçekçi film kuramı ya da sinemada gerçekçilik olarak da bilinen anlayış, biçimci geleneğe karşı bir sinema anlayışını ve dilini öne sürer. Gerçekçi kuram (Gök, 2007: 117; Coşkun, 2011: 192), biçimci kuramın aksine sinemayı gerçeğin sanatı olarak görür ve aynı zamanda sinemanın gerçekliğe yakınlaştığı oranda sanat olarak kalabileceğini savunur. Bu düşünceye göre sinema gerçeğe hiçbir şey eklememeli yani onun biçimini bozmamalıdır. Biçimci kuram gerçekçi sinemasal dilin tam aksi istikamette görüş bildirir ve sinemanın ancak gerçeklikten uzaklaştığı ölçüde sanat olabileceği düşüncesini öne çıkarır. Biçimci kuramcılara göre (Büker, 1989: 7) görüntüler kurgu yoluyla yeni bir anlam içinde yeniden tasarlanmalı ve gerçekliğin ötesine geçerek yeni bir sinemasal zaman ve mekân inşa edilmelidir.

Sinemayı eğlence amaçlı bir haz aracı olarak gören geleneksel anlatı sineması, izleyiciyi kurmaca dünyalara götürür ve izleyicinin içinde bulunduğu duruma yönelik tefekkür edici bir tavır takınmasına mani olur. Gerçekçi kuram ise (Andrew, 2007: 118), izleyiciyi daha çok düşünmeye ve sorgulamaya sevk eder. Gerçekçi kuram çerçevesinde inşa edilen anlatılar ve imajlar izleyiciyi düşünmeye ve aktif olmaya yönlendirir. Bu açıdan bakıldığında manipülasyonun tam karşısında daha nesnel bir konumda yer alır. Gerçekçi kuramın iki önemli teknik unsuru plan sekans ve alan derinliği, filmlerin oluşturduğu anlam açısından oldukça önemlidir. Alan derinliği oluşturularak çekilmiş görüntüler izleyiciyi yönlendirmez. İzleyicinin “*Nereye bakacağını? Ne düşüneceğini?*” söylemez. Kompozisyonu izleyiciye sunar ve onun anlamlandırmasını ister. Bu anlamda biçimci kuramın izleyicisinin pasifliği gerçekçi kuramda aktif duruma geçmiştir olur.

Gerçekçi kuramcılarının öncülerinden biri olan Siegfried Kracauer, “*Theory of Film: The Redemption of Physical Reality*” adlı eserinde (1997) gerçekliğin ve gerçekçi düşüncenin önemini vurgular. Ona göre sinema, gerçekliğin belirli düzeylerini ortaya koymak amacıyla oluşturulan bir araçtır. Kracauer sinemayı fotoğrafın devamı olarak görür. Ona göre fiziksel gerçeklikle sıkı sıkıya bağlı olan sinema, sadece tek bir karede ve negatifte anın yakalandığı fotoğrafa göre tek bir anı değil de zamanı yansıtması açısından daha gerçekçidir. Belirli bir sekans içinde gerçekleşen tüm eylemleri sinema kaydedebilirken fotoğraf sadece deklanşöre basıldığı anda ortaya çıkan görüntüyü kaydeder. Öncesi ve sonrasında oluşacak eylemleri yansıtamaz. Ayrıca sinema gerçekte yaşanmış bir olayı sahneleme yoluyla tekrar canlandırabilme özelliği taşır. Sahneleme ne kadar başarılı olursa seyircide oluşturulmak istenen gerçeklik hissiyatı da o derece başarılı olur. Ona göre görüntü, doğanın bir parçasıdır ve yönetmenin ham maddesi ise görünür dünyadır yani gerçeğin bizatihi kendisidir.

Kracauer (Kılıç, 1984: 219) sinemayı temel ve teknik özellikler olarak ikiye ayırır. Ona göre sinemanın temel özelliği, yaşamın gerçekliğini yansıtması anlayışına dayanır. Bu bağlamda gerçeği fotoğrafa göre daha üstün yansıttığı için sinemayı tercih eder. Sinema dış gerçekliği kaydetme yeteneğine sahiptir. Teknik özellikler ise yakın plan çekim, kurgu ve optik hareketler gibi aracın sahip olduğu özelliklerdir. Teknik özelliklerin temel rolü, temel özellikleri desteklemektir.

Kracauer'e göre (Özarslan, 2013: 153) sinemayı sanat yapan, görülmeyen gerçekliğin perdede görülmesidir. Yani gerçek hayatta kaçırılan duygular, aktarılması zor olan düşünceler ve gündelik yaşamın görmezden geldiği gerçeklikler sinemada hayat bulur. Kracauer'in bu düşünceleri sinemanın kurmaca olmasına karşı olduğunu gösterir. Düşünür, sinemanın toplumsal olması gerektiğinden bahseder. Bir hikâyenin toplumsal gerçekliği yansıtabilmesi için o toplumun gerçekliğini olduğu gibi aktarması gerekir. Biçimci geleneğe göre kurgularla oluşturulacak anlam inşası izleyiciyi var olan gerçeklikten koparır ve filmin oluşturduğu gerçeğe yönelir. Kracauer yeni bir gerçeklik öneren filmler yerine düşündürecek filmlere yönelir. Ona göre (2011:251) filmler mevcut toplumun aynasıdır, bu çerçevede toplumsal sorunları anlatan İtalyan yeni gerçekçiliği önem arz eder. Kracauer'e göre (1985: 87-88) filmler gerçekçi eğilimleri takip eder ve bu bağlamda fotoğrafçılığı iki açıdan aşar. Birincisi film kendini görüntüler, ikincisi sinema filmleri sadece gerçekliğin herhangi bir anını görüntülemez. Sinema filmleri hareketin tamamını görüntüler, bu nedenle sinemanın gerçekliği kaydetme ve yansıtma potansiyeli fotoğraftan daha fazladır.

Kracauer, gerçekçi sinema dilinin sınırlarını çizerken diyalog kullanımına da ayrı bir parantez açar ve anlatı içinde diyalogun rolünün ve ağırlığının azaltılması gerektiğinin altını çizer. Ona göre (Gök, 2007: 118) fazla diyalog sinema diline zarar verir ve ayrıca gerçeklik, teatral diyalogla ile sağlanmaz. Hayattakine benzer doğal bir konuşma anlatıya hâkim olmalıdır. Görüntünün temel olduğu gerçekçi sinema anlayışında öykü diyaloglar ile değil, görüntüler ile sağlanmalıdır. Kracauer'in sinema teorisinde belgesele yakın minimal bir yapı söz konusudur. Buradaki oyunculuk ona göre ya amatör olmalıdır ya da oynadığı rolün gerçek hayattaki karşılığı olmalıdır.

Kracauer'in önemli kavramlarından biri de bulunmuş öyküdür. Ona göre (Monaco, 2001: 377) kurmaca olan filmler icat edilmekten ziyade keşfedilmişlerdir. Keşfedilmiş öykü ile gerçek yaşam benzeri sıradan olaylara göndermede bulunur. Kamera, gerçek yaşam benzeri olaylara müdahale etmez. Karakterler de ilişkilerin rastlantısal aktığı bu dünyayı dışarıdan seyreden birer tanığa dönüşür. Bu bağlamda (Gönen, 2008: 35) seyre dalma sineması, klasik eylem sinemasının yerini alır. Düşünür seyre dalma sinemasında önemli bir kavram olarak öne çıkan bulunmuş öykü kavramını, *Film Teorisi* adlı eserinde (2015:449-450; 1997) örnekler ve açıklar:

Bir nehrin veya gölün yüzeyini yeterince uzun zaman izlerseniz, hafif bir esinti veya bir girdabın yaratabileceği birtakım örüntüler görürsünüz. Buluntu hikâyeler de doğaları itibarıyla böyle örüntülerdir. Uydurulmuş olmaktan ziyade keşfedilmiş olan bu hikâyeler, belgesele özgü niyetlerin yön verdiği filmlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Buna bağlı olarak hikâyesiz filmin rahminde tekrar ortaya çıkan hikâye talebini karşılamaya en çok onlar yaklaşır”.

Gerçekçi sinemanın kuramsal temelini oluşturan önemli isimlerden biri de Andre Bazin'dir. Bazin, gerçekçi sinemanın nasıl bir dile sahip olması gerektiğine yönelik birtakım sorular sorar ve yönetmen temelinde bu dilin sınırlarını çizer. *What is Cinema?* (2005) adlı eserinde temelde mekaniksel olarak kaydedilen görüntünün çıplak gücüne odaklanır. Bazin (1995:160) sinemanın seyirciye, gerçeğin elden geldiğince tam bir görüntüsünü verme çabası içinde olduğunu söyler. Burada Bazin'in gerçek hayatın abartılı sahnelenmesinden dolayı tiyatroya ve gerçeği tam olarak yansıtamadığı görüşünde olduğu için resim sanatına karşı olduğu görülür. Sinemanın bu sanatlarla göre gerçeği yansıtma daha etkili olduğunu ve gerçekle olan ilişkisinden ötürü diğer sanatları aştığını düşünür.

Bazin çalışmalarında (2001: 386) gerçekçi dilin sınırlarını çizerken, teknik gerekliliklerin de önemle üzerinde durur. Ona göre sinema alanındaki teknolojik gelişmeler, filmi daha gerçekçi kılabilir ve görsel gerçekçilik sağlanabilecektir. Gerçek dünyanın devamlılığını yansıtmaya gerektiğine inanan düşünür, sinemaya bu bağlamda önemli bir rol atfeder. Bu çerçevede değerlendirilecek olursa ona göre kurgu, bu devamlılığı ve sürekliliği bozar. Bazin (1971) bu

sürekliliğin bozulmaması adına alıcı devinimlerinden yararlanılmasının altını çizer ve sinemanın iki temel gerekliliğinin altını çizer: plan-sekans ve alan derinliği. Bazin, sinemada gerçekçi bir perspektiften bakabilmek için montaj yani devamlılık kurgusu yerine uzun çekimleri/plan-sekansları ve alan derinliğinin (geniş seçik alan kullanımı) kullanılması gerektiğini vurgular. Bazin tam anlamıyla kurguyu yadsımaz, ama biçimci sinema dilinde olduğu gibi kurguya başat bir rol atfetmez. Uzun çekimlerin insanların rutinlerini yani gündelik yaşamı, yaşamın akıcılığını daha iyi yansıttığını savunur. Zamanın ve mekânın doğal akışı sürecini parçalamaksızın anlatabilen bir sinema dilinin üstünlüğüne vurgu yapar. Üzerinde durduğu temel husus zaman, mekân ve anlatı bütünlüğü oluşturabilmektir. Alan derinliğindeki görüşünün temeli ise bütün bir sahnenin aynı seçicilikle kaydedilmesi ilkesine dayanır. Amaç daha nesnel kompozisyonlar oluşturmaktır ve herhangi bir nesneye özel bir önem vermeyerek izleyiciyi yönlendirmemektir. Böylece izleyicinin bakışları daha özgür bırakılacak, edilgen bir konumda değil daha aktif bir izleme pratiğini deneyimleyebilecektir. Yönetmen oluşturduğu geniş seçik alan derinliği kullanımı ile birlikte izleyiciyi harekete geçirerek onu düşünmeye itecektir.

Bazin (Büker, 1991:113) bir filmde yapılan kesmelerin eksiltmelerden dolayı yapılması gerektiğini ve aynı zamanda uzun çekimlerin birleştirilmesinde kullanılması gerektiğini savunur. Modernist yönetmenler bu sinema anlayışı temelinde kesmeleri, filmlerinde tercih ettikleri uzun planları birleştirmek amacıyla kullandığı sıklıkla görülür. Bazin gerçekliği bozan, gerçekliği kurgusala dönüştüren montaja anlayışına da karşı çıkar. Bazin (2011:204-205), Sovyet sinemacıların son yıllardaki başarısızlığının en büyük nedeni yapıtlarında gerçekliği tamamen göz ardı etmelerine bağlar ve sinemanın özü olan gerçekliği unuttukça geriye doğru gittiklerinin altını çizer.

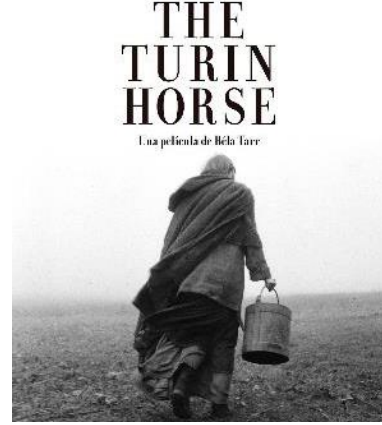
Bazin'in eleştirdiği bir diğer nokta ise sinemada oyunculuk meselesidir. Bazin (1995:154), Lumiere kardeşlerin gerçekçilikteki sürekliliğini yazılı olmayan bir kanun olarak görür. İtalyan Yeni Gerçekçi filmlerinin de bu kanuna uygun filmler olduğunun altını çizer. Bazin'in İtalyan Yeni Gerçekçi filmlere dikkat çekmesinin ilk nedeni yeni gerçekçilerin filmlerinde toplumsal sorunları işlemeleridir. İkinci önemli husus ise İtalyan Yeni Gerçekçi filmlerin çoğunda amatör oyuncuların tercih edilmesidir. Buradaki amatörlük ile kastedilen, oyuncuların hayatın içinden alınan karakterler olmasıdır. Örneğin *Bisiklet Hırsızları* filminde oynayan küçük çocuk rolündeki Enzo Staiola ilk kez oyunculuk yapmıştır ve oldukça beğenilmiştir. Bazin aynı zamanda tiyatro oyuncularının karakterleri sahnelemelerini yetersiz görmekte onların yerine, hayatın içindeki karakterlere yer verilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Bazin edebiyatta anlamın inşası noktasında düzdeğişmecenin (*metonymy*), eğretilemenin (*metaphor*) ve eksiltmenin (*ellipsis*) son derece önemli olduğunu belirtir. Büker (1989: 23) ise eğretilemenin daha çok kurgu temelli anlatılarda, düzdeğişmecenin ve eksiltinin ise gerçekçi bir üslubu benimseyen anlatılarda kullanıldığını belirtir. Eğretileme kullanımında bilinmeyen bilinene aktarılır, düzdeğişmecedeki ise parçadan hareketle bütün temsil edilir. Eğretileme var olan gerçekliğin yeniden inşasında ve gerçeklikten koparak yeni bir anlamın tasarımında genel itibarıyla tercih edilir. Bu nedenle gerçekçi sinema dilinde eğretilemesel dilin kullanımı Bazin tarafından uygun görülmez. Bazin gerçekçi anlatılarda düzdeğişmecenin kullanılması gerektiğini belirtir; çünkü gerçekliğin bilinmeyen tarafı (Fiske, 2003: 123) bu mecaz sanatı ile izleyici tarafından anlaşılabilir. Düzdeğişmecedeki gerçeklikten kopulmaz, sadece bütün yerine gerçekliğin bir parçası ekrana yansır. Aynı şekilde eksiltinin kullanımı da düzdeğişmece gibi Bazin tarafından olumlu; çünkü gerçekçi anlatıda belirsizlik mümkündür. Bu teknikle çok anlamlılık sağlanabilir ve izleyici daha özgür bir seyri deneyimleyebilir.

2. Torino Atı'nın İmajal Dünyasında Gerçekçilik/Gerçeklik

2.1. Filmin Künyesi

Filmin Adı	Torino Atı (The Turin Horse)
Yönetmen	Béla Tarr, Ágnes Hranitzky
Senaryo	Béla Tarr, László Krasznahorkai
Yapımcı	Ruth Waldburger, Martin Hagemann
Görüntü	Fred Kelemen
Yönetmeni	
Vizyon Tarihi	2011
Süre	146'
Oyuncular	Erika Bók, János Derzsi, Mihály Kormos

2.2. Filmin Öyküsü

Torino Atı filmi, Nietzsche'ye dair bir alıntı ile başlar ve Bela Tarr sinemasal zamanı ve mekânı Nietzsche'nin hayatından bir kesite atıfta bulunarak inşa eder. Bela Tarr'ın yönetmenliğini yaptığı Torino Atı filmi, Nietzsche'nin İtalya'da Torino Atı ile karşılaşmasından sonrasını konu alır. Yönetmen, baba Ohlsdorfer, babanın kızı ve zayıf at temelinde siyah beyaz ve tekinsiz bir evren kurar. Uçsuz bucaksız Macar bozkırlarında atın sahibi baba Ohlsdorfer ve kızı, derme çatma bir evde yaşar. Altı gün boyunca baba, kızı ve at ekseninde tekrar eden imajlar ve edimler ekrana yansır. Hayatlarını at üzerinden geçindiren bu küçük aile, atın hareket etmeyi reddetmesiyle birlikte eldeki kaynaklarını tüketmeye başlar ve birbirini tekrar eden günler bu aileyi karanlığa ve yok oluşa sürükler. Bela Tarr, atın hareket etmeyi reddettiği andan itibaren izleyiciye altı gün üzerinden bir *anti-genesis* hikâyesi anlatır.

2.3. Gerçekçilik Bağlamında Filme Bakış

Bela Tarr, *Torino Atı* filmini 2011 yılında çeker ve yönetmenlik kariyerini noktalar. Tarr, *Torino Atı* filminde toplamda otuz plan sekans kullanır. Kovacs (2015:121) "*Bela Tarr Sinemasında Çember Kapanıyor*" isimli eserinde nicel bir şekilde ortaya koyduğu verilere göre *Torino Atı* filmi saniye bazlı olarak en uzun süreli çekimlere sahip film olma özelliği taşır. Bu filmdeki ortalama çekim süresi yaklaşık iki yüz kırk saniyedir. Film siyah-beyaz olarak çekilir ve kontrastı yüksek görüntüler tercih edilir. Film anlatısı siyah ekran üzerine dış sesin, seçil evreni kaplamasıyla başlar. Karanlık üzerine dış ses Nietzsche'nin Torino'da deneyimlediği bir olayı yani Torino Atı hikâyesini anlatır:

Friedrich Nietzsche, 3 Ocak 1889'da Torino'da, Via Carlo Alberto'daki 6 numaralı kapıdan sokağa adımını atar. Belki yürüyüş yapmak, belki de postaneden mektuplarını almak için. Kendisine uzak olmayan ya da fazlasıyla uzakta kalan bir fayton sürücüsü inatçı atına söz dinletemiyordur. Faytoncunun tüm baskılarına rağmen, hareket etmeyi reddediyordur at. Sonra, ismi muhtemelen Giuseppe Carlo Ettore olan faytoncunun sabrı taşar ve kırbacını eline alır. Nietzsche, kalabalığın yanına gelir ve o ana dek öfkeyle köpüren sürücünün acımasız sahnesini sona erdirir. Sağlam yapılı ve gür bıyıklı Nietzsche, birden faytona atlar ve kollarını atın boynuna dolayıp hiçkırarak ağlamaya başlar. Olaya şahit olan diğerleri, Nietzsche'yi evine bırakır. İki gün boyunca bir divanda hareketsiz ve sessizce dinlenir Nietzsche. Ta ki son sözlerini mırıldanıncaya

dek: Anne, ne aptalım. Ve yaşamının kalan son on yılını, uysal ve delirmiş bir şekilde annesinin ve kız kardeşlerinin himayesi altında geçirir. Atın akıbeti hakkında ise hiçbir şey bilmiyoruz...

Nietzsche'nin deneyimlediği kendi yaşamını olumsuzlayıcı hikâyesi, dış sesin "Atın akıbeti hakkında ise hiçbir şey bilmiyoruz" demesiyle sona erer. Macar Yönetmen Bela Tarr'ın bu film anlatısında asıl anlatmak istediği atın boynuna sarılıp gözyaşlarına boğulan filozof Nietzsche değildir, asıl cevaplamak istediği Nietzsche üzerinden kırbaçlanan atın akıbetinin ne olduğu sorusudur. Atın başına ne geldiği sorusu karanlık görüntünün tekinsiz bir müzikle açılmasıyla cevap bulmaya başlar.

2.3.1. Birinci Gün

Anlatı, tekinsiz bir müzikle ve fırtına içinde toza bulanık mekân tasarımıyla açılır. Sinemasal mekân, siyah beyazdır. Filmin tamamına bakıldığında sinemasal zaman ve mekân, muğlaktır. İzleyiciye kesin bilgiler verilmez. Filmin açılış plan sekansı, kuvvetli rüzgâr içinde yol almaya çalışan at ve atın çektiği araba üzerinde ata yön vermeye çalışan bir adam (Baba Ohlsdorfer) görüntüsü ile başlar. Burada kullanılan atı Bela Tarr gerçekte bir pazar yerinde bulunduğunu, atın çok kötü durumda iş göremez olduğunu ve o yüzden filme dâhil ettiğini söyler. Yönetmen gerçekliği sadece Bazin'in vurgulamış olduğu plan sekansları ve alan derinliği ile değil oyuncularını da gerçek hayattan seçerek yansıtmayı tercih eder. Filmin açılış plan sekansında atın uzun çekimi perdeyi kaplar, bu uzun çekimde atın ne kadar yorgun, zayıf ve bitkin olduğu farklı kamera hareketleriyle, açılarıyla ve plan türleriyle (Kadrajda çoğunlukla at vardır) izleyiciye sunulur. Süreklilik bozulmadan tek bir çekim ile kesintisiz devam eden zamanda at, rüzgâr ve sisin içinde giderken kamera yana kaydırılır. Bu yana kaydırma izleyiciye atın vücudundaki izleri yansıtır ve onun ne kadar yaşlandığını gözler önüne serer. Nietzsche'nin boynuna sarıldığı at, farklı kamera açılarıyla perdeye tekinsiz bir mekân ve zaman içinde yansıtılır. Bela Tarr plan sekans ile girdiği filmin ilk karesinden itibaren tekinsiz müzik ve bedeni olumsuzlayan rüzgârın etkisi ile izleyiciyi hikâyenin içine çeker ve oluşturduğu karamsar atmosfere dâhil/davet eder.

İmaj 1-2 Filmin ilk karesinden itibaren kamera atın etrafında hareket eder ve atın ne kadar yorgun olduğu gösterilir. Aşırı rüzgâr ve toz ile birlikte filmin siyah-beyaz olmasıyla karamsar ve tekinsiz bir atmosfer oluşturulur. Bu atmosferin oluşturulmasında kesintisiz imajlara eşlik eden rahatsız edici müzik kullanımının da önemli bir rolü vardır.

Plans sekans devam ettikçe müzik azalır ve gerçek zamandaki ve mekândaki at arabasının sesi duyulur. Baba Ohlsdorfer ve kızının birbirlerine bağlı yaşamak zorunda oldukları filmin ilk günündeki uzun çekimlerle izleyiciye yansıtılır. Kızın önce ata yardım ettiği sekansta daha sonra babasının üzerini değiştirmesine yardım ettiği sekanlarda bu karşılıklı bağımlılık tekrar eden edimlerle gösterilir ve bu tekrarlar izleyicide gerçeklik duygusu ve algısı oluşturur. Bazin'in gerçeklik vurgusu bu sekans itibarıyla somutlaşmaya başlar. Var olan gerçeklik, izleyiciye alan

derinliği ve uzun plan sekanslarla aktarılır. Baba ve kızın birlikte yaşadığı bölgedeki hava şartlarının oldukça zorlu oluşu kesilmeyen rüzgâr sesi ve toz ile gösterilir. Yönetmen, *Torino Atı* filminin ilk gününde gerçekliği kırmadan, zamanı ve mekânı bölmeden/parçalamadan beş plan sekans kullanır. Montaj kullanımını yeni bir anlam inşa etmek için kullanılmaz, sadece birleştirici bir rol oynar. Plan sekanslarda kamera sabit değildir, hareket halindedir. Eylemler sadece uzaktan gösterilmez, izleyicinin tanıklığı önemsenir. Genellikle karakterlerin eylemleriyle birlikte kameranın da onları takip ettiği görülür. Alan derinliği manipüle edici değildir, genel itibariyle izleyicinin bakışı özgür bırakılmıştır.

2.3.2. İkinci Gün

İkinci gün yine rahatsız ve tedirgin edici rüzgârla açılır. Rüzgârın anlatıda olumlanmadığı açıktır. Kızın kuyudan su çekmeye gittiği görülür. Yoğun rüzgâr ve toz içinde kamera, kızı arkadan takip eder. Kameranın takipte kalması izleyicinin anlatıyla bütünleşmesinde önemli bir rol oynar. İzleyici de kızın izlencesinde hareket eder, salınır ve onunla birlikte rüzgârlı tozlu yollarda kesintisiz bir eksende ilerler. Karakterle yol almak, klasik anlamdaki özdeşlik anlamına gelmemelidir. Zamanı ve mekânı bütünlüklü bir gerçeklik içinde karaktere yaklaşarak anlamak anlamına gelmelidir. Uçsuz bucaksız Macar ovasındaki yaşamın zorluğu uzun çekimler ve yönlendirici olmayan alan derinliği kullanımı ile net bir şekilde görülür.

İmaj 3. Bu planda kamera hareketli bir şekilde kızı takip eder. Kızın yoğun rüzgâr ve toz içinde su kuyusundan zorla su çekmesi en yalın haliyle ve bütünsel bir eylem dâhilinde gösterilir. Karakterin eylemi, hayattan bir kesit gibi izleyiciye sunulur.

Baba Ohlsdorfer var olmak ve hayatı bir nebze de olsa olumlamak için at ile yola koyulmak zorundadır; fakat at tüm çabalara rağmen hareket etmeyi reddeder. Anlatının başında Nietzsche'nin *Torino Atı* ile olan deneyimine sadece dış ses ile aşına olan izleyici, babanın atı çıkarmak için uğraştığı sahnede olaylara üçüncü göz olarak tanık olur ve Nietzsche'nin *Torino Atı* ile olan deneyimini tahayyül edebilir hale gelir. Daha sonra bütünlüklü çekime kız dâhil olur ve atı barakasına geri götürür. Burada Tarr'ın uzun plan sekansının gerçekliği yansıtmada ne derece etkili olduğu açıkça görülür. Gerçekçilik/gerçeklik ve biçimci dil arasındaki ilişkiyi burada daha iyi anlamak adına "atın gitmeyi reddetmesi kesmelerle anlatılsaydı bu kadar gerçekçi olur muydu?" sorusu sorulmalı ve bu soru üzerine düşünülmelidir. Bazin'in plan sekansın gerçeği yansıtmada doğru ve anlamlı bir tercih olduğu görüşü bu sekansta hayat bulur/somutlaşır.

İkinci günde de patates yenmeye devam eder; fakat ilk gün kamera Baba Ohlsdorfer'i gösterirken ikinci günde ise kızın patates yemesi ekrana yansır. Tekrar³ eden edimler, imajlar ve sesçil evreni oluşturan rüzgâr ve müzik aynı şekilde devam eder. Bu noktada değişen tek şey, kameranın açısıdır. Baba hızlıca patatesi yedikten sonra pencerenin yanına oturur ve dışarıyı izler. Kız da tabakları yıkadıktan sonra yan odada oturur ve dışarıyı izler. Burada kamera genel plandadır, iki eyleyen de görünür. Sahnenin önünde baba, arka planda ise kız vardır. Bu bakış uzun süre devam eder, eyleyenlerin yapacak başka bir şeyleri olmadığı açıkça görülür. İkinci günün son sekansında dışarıdan birisi gelir ve *palinka* ister. Kamera şişeyi takip eder. Kız şişeyi doldururken dışarıdan gelen adam ve baba masada oturur. Alan derinliği kullanımı burada önemlidir. Tarr burada dışarıdan gelen adama dikkat çekmek ister. Kızın şişeyi doldurması karanlıkta kalır, kamera yavaşça konuşan adama yaklaşır ve adamın konuşması omuz planla verilir. Yönetmen dikkati bu noktaya çekmeye çalışır. *Palinka* isteyen adam değişim, değersizleştirme, yozlaştırma ve yokoluş üzerine felsefi bir konuşma yapar:

“Her şey mahvoluyor. Her şey değersizleşti. Fakat şunu söyleyebilirim ki, onlar mahvetti ve değersizleştirdi. Çünkü sözde masumane insani yardımla gelen bir çeşit afet değil bu. Tam tersine insanın kendi kararlarıyla ilgili bu, kendi kararlarının kendisinin önüne geçmesiyle. Tabii ki bunda Tanrı'nın da eli var. Hatta bana kalırsa, büyük bir payı var. Ve bu pay ne olursa olsun, hayal edebileceğin en korkunç yaratılışa sahip. Çünkü görüyorsun sen de, dünya bayağılaştı. Benim ne söylediğim bir önemi de yok, çünkü her şey satın alınarak değersizleştirildi. Sinsi, alçakça bir savaşa ele geçirdiklerinden beri, her şeyi adileştirdiler. Her neye dokundularsa, ki her şeye dokundular, onu değersizleştirdiler. İşte bu nihai zafere kadar giden yoldu. Muzaffer bir sona doğru giden. Ele geçir, değersizleştir. Değersizleştir, ele geçir. Ya da istersen farklı şekilde de ifade edeyim: dokun, değersizleştir ve dolayısıyla ele geçir. Ya da, dokun, ele geçir ve dolayısıyla değersizleştir. Durum bu şekilde yüzyıllardır devam ediyor. Yüzyıldan yüzyıla, her çağda. Bazen sinsice, bazen kabaca, bazen kibarca, bazen acımasızca ama durmaksızın devam ediyor. Değişmeyen tek şey ise şekli, pusudaki bir sıçan saldırısı gibi. Çünkü bu mükemmel zafer, diğer taraf için de aynı şekilde gerekliydi. Mükemmel, bir şekilde önemli ve asil olan her şey, böylesi bir savaştan kaçınmalı. Herhangi bir mücadeleye girmemeli, bu sadece bir tarafın aniden mükemmelliğini, büyüklüğünü ve asilliğini kaybetmesi demek. Şimdi kurdukları pusudan yönettikleri dünyaya saldırıyor bu kazanan galipler ve birilerinin onlardan bir şey saklayabileceği küçük bir köşe dahi yok. Ellerini attıkları her şey zaten onların çünkü. Ulaşamayacaklarını düşündüğümüz şeyler bile ki onlar her yere ulaşır. Çünkü gökyüzü şimdiden onların, düşlerimizin olduğu gibi. Onların zaman, doğa ve sonsuz sessizlik. Hatta ahlaksızlık bile onların, anladın mı? Her şey ama her şey sonsuza dek kayboldu! Ve o asil, önemli ve mükemmel pek çok şey orada kaldı, bilmem izah edebildim mi? Bu noktada çark ettiler, durup anlamaya başladılar ve kabul etmek zorunda kaldılar, ne tanrının ne de tanrıların olmadığını. Mükemmel, önemli ve asil olanın ise bu doğruyu en başından beri anlayıp kabul etmesi gerekiyordu. Tabii onlar bunu anlamaktan oldukça yoksundu. İnanmış ve kabul etmişlerse de, bunu anlamamışlardı. Şaşkın ama boyun eğmemiş bir şekilde orada dururlarken bir şey oldu ve beyinlerinde çakan bir kıvılcım, sonunda onları aydınlattı. Ve birden ne tanrının ne de tanrıların olmadığını fark ettiler. Birden ne iyinin ne de kötünün olmadığını gördüler. Akabinde görüp anladılar ki, eğer öyleyse aslında kendileri de yoksular! Söndüler, yanıp kül oldular dediğimiz an bunlar olmuş olabilir sanıyorum. Çayırdan cayır cayır yanmaya bırakılan bir ateş gibi söndü ve yanıp kül oldu. Biri daimi kaybedendi, diğeri doğuştan kazanan. Mağlubiyet, galibiyet. Mağlubiyet, galibiyet ve bir gün yine bu civarlarda fark etmek zorunda kaldığım ve sonunda fark ettiğim bir şey oldu, ben hatalıydım. Şu dünyada herhangi

³ Anlatı boyunca tekrar eden imajlar ve edimler söz konusudur: Babanın ve kızın patates yemesi, kızın babanın kıyafet giymesine ve çıkarmasına yardım etmesi hatta tüm bu süreci kendisi yapması, rüzgâr ve müzik sesi, tozlu topraklı mekân sunumu, baba ve kızı arasındaki neredeyse hiç olmayan iletişim/diyalog, babanın ya da kızın pencere önüne oturması ve uzaklara bakması.

bir değişimin asla olmamış olduğunu ve asla olamayacak oluşunu düşünürken gerçekten de hatalıydım. Çünkü inan bana, artık biliyorum ki bu değişim aslında gerçekleşti”.

Dışarıdan gelen bu adam, kendisine göre dünyada olmakta olan hakkında Ohlsdorfer’ı da uyarmak ister; fakat Ohlsdorfer, felsefi konuşma yapan adamın söylediklerini dinlemez ve saçmalık olarak nitelendirir. Bunun üzerine içkisini alan adam evden ayrılır. Adam çıktıktan sonra kız pencereden adamı izler. Kamera pencereye yaklaşır, bu yakınlaşmadan sonra çerçeve ikiye bölünür. Çerçevenin yarısında boşluk varken diğer yarısında ağaç ve ağaca yürüyen adam görülür. Bu plan sekansla birlikte ikinci gün sona erer. İkinci günde toplamda yedi plan sekans kullanılır.

İmaj 4. Değişimden bahseden adam, insanoğlunun içinde bulunduğu duruma yönelik uyarıcı bir özne olarak işlev görür. Bu sahnede ağaç bir görsel metafor olarak kullanılır. Bir gösterge olarak işlev gören ağaç, gidilecek ve aranacak yeni yerlere, yeni umutlara işaret eder.

2.3.3. Üçüncü Gün

Üçüncü günde diğer iki günü takip eden sahnelemelerle başlar. Tekrar eden edimler, farklı açılardan ve farklı planlardan verilir. Böylece Bela Tarr tek düze yaşamı izleyiciye derinden hissettirir. Biçimci gelenekte olduğu gibi farklı zamanlara ve mekânlara ait unsurları yeni bir anlam inşa etmek için birleştirmez, var olan gündelik yaşamı bütünlüklü bir biçimde perdeye aktarır. At yine bitkindir ve cılızdır, yine yemek yemeyi reddeder. Bu nedenle işe koşulamaz. Tekinsiz müzik, tüm bu sürece yine eşlik eder. Anlatının en başından bu kesite kadar sunulan esenliksiz hal, daha da şiddetlenir. Yönetmenin kamerası bu anı izleyiciye uzun uzun gösterir ve izleyenleri düşünsel bir katılıma teşvik ederek soru sordurtur. *Peki, şimdi ne olacak? At yemek yemezse ve işe koşulamazsa bundan sonra baba ve kız yaşamlarını nasıl sürdürecektir?* Baba, kızı ve at üçgeni üzerinden tasarlanan anlatıda tüm unsurlar birbirine eklenmiştir. Bu nedenle bu üç eyleyen arasında ortaya çıkan çatışma/varoluşsal sorunlar, gün geçtikçe yavaş yavaş çöküşü doğurur. Güdölleyici ve yönlendirici olmayan uzun planlar, izleyiciye tüm bu varoluşsal sancılar üzerine düşünme fırsatı tanır. Kamera pencerede konumlanır. Esenliksiz zaman ve mekân tasarımı içine uzaklardan gelen çingeneler de dâhil edilir. Sabit açıda çingenelerin su kuyusunun yanına gelişleri görülür. Adam, çingeneleri kovması için kızını gönderir, çingeneler uzaklaşırken tekrar geleceklerini söyler.

İmaj 5. Çingenerin su almasını istemeyen baba, onları kovması için kızını gönderir. Bu durumun hemen sonrasındaki plan sekansta kuyunun kuruduğu görülür. Bu durum, baba ve kızı için yok oluş sürecini de beraberinde getirir.

İzleyici, su üzerinden yaşanan sahiplik çatışmasına uzaktan bakar. Kamera izleyiciyi pencere önüne sabitler. Bela Tarr, izleyiciyi uzakta bırakarak olaylara sadece bakan/izleyen insanların konumunu da sorunsallaştırır. Bu uzaktan bakış, izleyici tarafından düşünülmelidir. Üçüncü günde toplam altı plan sekans kullanılır.

2.3.4. Dördüncü Gün

Dördüncü günde kız sobaya birkaç odun parçası atar ve kuyudan su çekmeye çıkar. İlk üç günde kızın bu hareketini takip eden ve kızla salınan kamera, dördüncü gün kapıda kalır. Bu tercih, izleyiciyi baba ve kızın karşılaşacağı soruna/sona hazırlar. Kız kuyuya gittikten sonra koşarak eve gelir ve babasını çağırır. Kamera iki eyleyenin arkasından gider ve onlarla birlikte kuyuya bakar/bakış atar. Kuyunun kurumuş olduğu görülür. Karakterlerin bu umutsuz bakışı, bir süre daha devam eder. Kuyunun da kurumuşuyla birlikte yok oluş süreci daha da hızlanır. Kız ata bakmaya gider ve atın yemini yemediği görülür. Pisliği temizlendikten sonra ata su verilir; fakat at suyu da içmez. Kamera izleyiciye tüm olan biteni geniş planda gösterir. Düşünmek ve geniş plan arasındaki bu ilişki, yönetmen tarafından sıklıkla tercih edilir. Sonraki plan sekansta baba eşyaları toplamaya başlar ve gideceklerini yani evi terk edeceklerini söyler. Eşyaları toplayıp arabaya yüklerler. Daha sonra baba, atı alıp arabanın arkasına bağlar.

İmaj 6-7. Kuyunun kuruması sonrasında baba ve kızı, bütün eşyaları toplayıp uzaklaşır; fakat gidilecek bir mekân olmadığı için aynı plan sekans içinde gitmekten vazgeçtikleri ve geri döndükleri görülür.

Baba ve kızı at arabasını ve atı çekerek rüzgâra ve toza karşı koymaya çalışarak evden uzaklaşır. Genel planda eyleyenlerin ağaca doğru yürüdükleri ve sonra geri döndükleri görülür. Geri döndükten sonra baba ve kızı eşyaları indirmeye başlar. Bir süre sonra kız pencereye oturur ve dışarıyı izler. Genel plandaki kamera yavaş yavaş pencereye yaklaşır. Dışarıya bakan kızın çaresizliği yakın plan ile perdeye aktarılır. Bu kamera hareketi, çaresizliğin ve umutsuzluğun aktarılmasında tercih edilir. Bela Tarr'ın kamerası kesitler ilerledikçe eyleyenlerin içinde bulunduğu çaresizliği ve umutsuzluğu daha yakından (yakın plan) göstermeye başlar. Dördüncü günde toplam altı plan sekans kullanılır.

2.3.5. Beşinci Gün

Beşinci gün Baba Ohlsdorfer'ın uyanmasıyla başlar. Beşinci günde de yine tekrar eden edimler ve imgeler dolaşımındadır. Kızı gelir ve Baba Ohlsdorfer'ı giydirir. Açılar ve planlar farklılaşır; fakat gündelik yaşama dair rutin de bir değişiklik söz konusu değildir. Sonraki plan sekansında at, bir umut yine kontrol edilir. Nietzsche'nin boynuna sarıldığı ve gözyaşlarına boğulduğu atın zayıf ve cılız görünümünde herhangi bir iyileşme yoktur; hatta atın durumu daha da kötüye gider. Yönetmen kamerasını diğer karakterlerin içinde bulunduğu durumu daha ayrıntılı göstermek adına nasıl yakınlaştırıyorsa, aynı yavaşlıkla bu sefer atın yakın planı ekranı kaplar. Atın boynu bükük durumda gözlerini bile açacak gücü olmadığı görülür. Toz ve rüzgâr şiddetini artırır. Pencereden görülen ağaç bile artık zar zor seçilmektedir. Sahneye bir anda karanlık çöker ve ışıklar söner. Kız sobadan aldığı ateşle tekrar gaz lambasını yakar ve yatağına oturur. Bir süre bu süreç izlenir. Sonraki planda ışık yakın planda gösterilir ve ışığın yavaşça söndüğü görülür. Kız tekrar yakmaya çalışır; ama yanmaz. Baba Ohlsdorfer'da yakamaz, hatta köz bile söner. Baba çaresizliği içselleştirmiştir, *yarın tekrar deneriz* der ve yatarlar.

İmaj 8. Özne konumundaki eyleyenler, neredeyse anlatının en başından sonuna dek pencereden dışarıya bakar; fakat dışarıdan gelen adamlarla vurgulanan ve bir metafor olarak perdeye aktarılan ağaç bile artık silikleşmeye ve görünmez olmaya başlar. Yoğun tozun oluşturduğu duman son kalan ağacı da içine alır.

İmaj 9. Bu sahnede üçgen kompozisyon kurulur. Bu kompozisyon baba, kız ve lambadan oluşur. Gaz dolu olmasına rağmen lambanın yanmayışı umutları sona erdirir. Artık ışık da yoktur. Esenliksiz tüm unsurlar, karakterleri sarmalar.

Rüzgâr sona erer ve karanlık sahneye ölüm sessizliği hâkim olur. Yok oluşun beşinci gününde beş plan sekans kullanılır.

2.3.6. Altıncı Gün

Tekinsiz müzik son bir kez daha sesçil evreni doldurur ve bu sefer karanlık imaj üzerine bindirilir. Altıncı ve son günde görüntü, karanlıktan aydınlığa yavaşça açılır. Baba ve kızın masada oturduğu görülür. Baba Ohlsdorfer patates soyarken, kız patates almaz. Karanlığın hâkim olmasıyla artık rutinler de değişir. Baba kızına yemek zorunda olduğunu söyler; fakat kızı yemeği ve içmeyi

reddeden at da olduğu gibi patates yemeyi reddeder. Umutsuzluğun tüm anlatıya hâkim olduğu görülür. Kamera masanın uzun kenarında konumlanır. Yönetmen adeta bu çaresizliğe ve umutsuzluğa tanıklık etmesi için izleyiciyi de o masaya oturtur. Son gün tek plan sekansta masada başlar ve yine masada sonlanır. Bu sefer gündelik yaşama dair her gün yapılan edimler gösterilmez. Gaz lambasında ışığın sönmesi ve eyleyenleri karanlıkta bırakması gibi bu sefer yönetmen görüntüyü yavaş yavaş karartır.

İmaj 10. Bu sahnede aydınlatma sadece karakterlerin üzerine ve masaya yapılır, diğer taraflar ise karanlıkta kalır. Karakterlerin boyunlarının bükük olması yok oluşa karşı bir şey yapamamanın ve çaresizliğin göstergesidir. Bu sahne içinde bulunulan şartlara karşı taktik ve strateji üretmeyen, içinde bulunulan karanlık durumu içselleştiren eyleyenlerin son halini simgesel bir dil ile gözler önüne serer.

Sonuç

Araştırma nesnesi olarak ele alınan ve gerçekçi kuramın izleri aranan *Torino Atı* filminde anlatı, başından sonuna kadar yavaş bir şekilde ilerler. Anlatıya realist ve minimalist dil hâkimdir. Kovacs'ın da belirttiği üzere (2015: 190) yaygın tekrarlar, gündelik eylemlerin gerçek zamanlı ve ayrıntılı betimlenmesi, tekdüze hareketlerin temsili, ölü zamanların yaygın temsili gibi unsurlar filmde sıklıkla görülür. Ele alınan filmde neredeyse her plan sekansta tekrar sahneleri söz konusudur. Kızın Baba Ohlsdorfer'a kıyafetlerini giymesine yardım ettiği, her gün patates yedikleri, kuyudan su çektikleri ve pencereden dışarı baktıkları sahnelerde bu tekrar edimleri karşımıza çıkar. Rutin olarak gerçekleştirilen her eylem, gerçek zaman ve mekân içinde edimselleşir.

Baba, kız ve at üçlüsünün birbirlerine bağlı olan yaşamları, müzik ve rüzgâr sesleri ile kurulan atmosferle birlikte rutinlerini kesmeden yani zamanı ve mekânı parçalamadan yansıtan plan sekanslar ile seyirciye aktarılır. *Torino Atı* filmi toplamda otuz plan sekanstan oluşur. Yok oluşun altı gününü anlatan filmde ortalama her gün tekrar eden patates yeme sahnesi farklı açılardan ve planlardan ele alınarak yansıtılır. İlk gün sadece Ohlsdorfer gösterilirken ikinci gün yalnızca kız gösterilir. Diğer günlerde ise kamera geniş açıda kalır. Böylelikle seyirciye görülmeyen açılardaki tekrarlanan işleyişler de gösterilir. Her gün bir öncekinin tekrarı olarak görüldüğü için seyircinin karakterlerin ne yaptığı hakkında fikir sahibi olması arzu edilir. İmajsal ve edimsel tekrarlar söz konusu olduğunda Bela Tarr için kadrajlar ne kadar önemli ise dekadrajlar da bir o kadar önemlidir. Çünkü bu tekrarlar, bir sonraki günlerde farklı açılarda ve planlarda

eksiltilek/seyirciye gösterilmeyerek sunulur. Yani eyleyenin o anki edimi tekrarsal bir döngü içinde daha önceki günlerde ayrıntılı verildiği için, sonraki günlerdeki eylemin dekadrajda kalması sorun teşkil etmez; çünkü izleyici o an için eyleyenin ne yaptığı hakkında fikir sahibidir.

Filmde teknik anlamda iki temel unsur ön plana çıkar: Alan derinliği ve plan sekans. Alan derinliğinin gerçekçi bağlamda kullanımı, izleyiciye durum hakkında yorum yapmaları ve durum üzerine düşünmeleri için sıklıkla fırsat verir. Bela Tarr, duygusal bir katılım içinde kalan pasif bir izleyici talep etmez, aksine izleyiciyi aktif bir katılıma davet ederek olaylar üzerine düşünmelerini ister. Ayrıca odaklı çekimler yapmak yerine alan derinliğinin güçlü olduğu çekimleri kullanarak izleyiciyi manipüle etmez ve yönlendirmez. Filmde otuz kez uygulanan plan sekansları seyirciyi de olaya dâhil etmek amacıyla kullanır. Kamera filmin genelinde eyleyenler ile birlikte hareket eder. Bu da anlatıdaki eyleyenlerle birlikte izleyicinin de eyleme dâhil olmasına olanak tanır. Bu bağlamda Bela Tarr'ın alan derinliğine yönelik bu kullanımı ile Bazin'in alan derinliği hakkındaki görüşleri örtüşür.

Kracauer (2015:198) film karakterlerinin sahnelenmemiş doğasının ve hammadde olarak işlevinin, göz önünde bulundurulduğunda pek çok sinemacının anlatısı için profesyonel anlamda oyuncu olmayanları aradığını söyler. Tarr'ın oyunculuk anlayışı da gerçekçi film diline yönelik tercihleri içerir. Tarr bir röportajında oyunculara gerçek performansı aradığı için hayatın içinden amatör oyunculara yöneldiğini söyler. *Torino Atı* filmindeki atı, pazarda sahibinin onun artık çalışmadığını ve mezbahaya gönderileceğini söylemesi üzerine filme alır. Filmde atın ilk günden itibaren işe çıkamaması ve onun o yorgun ve bitkin görüntüsünün tamamen doğal olması Tarr'ın aradığı o gerçekliği/gerçekçi üslubu ortaya çıkarmaya yardımcı olur.

Kracauer (2015:207) filmde sözlü ifadelerle bel bağlamanın sinemanın tiyatroya yakınlığını artıracakını söyler. Bela Tarr da diyaloglar yerine sinemanın görsel gücünü devreye sokar. Filmi diyaloglar değil onun oluşturduğu sinematografi anlatır. Diyalogların az, görsellüğün hâkim olduğu bir sinema dili tüm metne içkindir. Bela Tarr felsefesini diyalog temelli değil, genel itibariyle sinematik görüntüler ile aktarma yolunu tercih eder. *Torino Atı* filminde en uzun diyalog beş dakikadır ve sadece dışarıdan *palinka* istemeye gelen adamın olduğu sahnede bu uzun diyalogdan söz edilebilir. Bu çerçevede Tarr, anlatmak istediği duyguları diyaloglar ile değil sinemasal imajlar ile aktarma yolunu seçer. Az diyalog, uzun plan-sekanslar ve az kesme Bela Tarr'ın sinematografik dilinin öne çıkan sinematik tercihleridir.

Filmde gerçekçi kurama uymayan unsurlarda göze çarpar. Filmin açılış sekansındaki dış ses kullanımı ile izleyiciye bilgiler verilir. Bu bilgilendirme izleyiciyi filme hazırlarken aynı zamanda onu kurmaca bir dünyaya da davet eder. Adeta bu bilgilendirme, kurmaca dünyanın varlığına yönelik bir işaretir. Aynı zamanda belirli sekanslarda kullanılan müzikte izleyicide duygu yoğunluğunu artırırken, izleyiciyi hikâyenin gerçekliğinden uzaklaştırır. Gerçekçi film dilini kıran bu tercihlerin dışında araştırma nesnesi konumundaki *Torino Atı* filminin genelinde alan derinliği ve plan sekanslar gerçekçi bir teknikle kullanılır. Bu iki temel gerçekçi tercih ile birlikte oluşturulan gerçekçi kompozisyonlar ve oluşturulan atmosferle Bela Tarr'ın belgeselci bir üslupla gerçekçi sinema anlayışı ve çerçevesi içinde bir yapıntı ortaya koyduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Andrew, J. D. (2007). *Sinema Kuramları*. İstanbul: İzdüşüm Yayınları.
- Arnheim, R. (1985). "Film ve Gerçeklik". Seçil Büker ve Oğuz Onaran (Ed.), *Sinema Kuramları İçinde*. Ankara: Dost Yayınları.
- Bazin, A. (2005). *What is Cinema? Volume I*. California: University of California Press.
- Bazin, A. (1971). *What is Cinema? Volume II*. Los Angeles: University of California Press.
- Bazin, A. (1995). *Çağdaş Sinemanın Sorunları*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Bazin, A (2011). *Sinema Nedir?* İstanbul: Doruk Yayınları.
- Brockkett, O. G. (2000). *Tiyatro Tarihi*. Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
- Büker, S. (1989). *Film ve Gerçek*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Büker, S. (1991) *Sinemada Anlam Yaratma*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Coşkun, E. (2011). *Dünya Sinemasında Akımlar*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Fiske, J. (2003). *İletişim Çalışmalarına Giriş*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Gök, C. (2007). "Sinema ve Gerçekçilik". *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 112-123.
- Gönen, M. (2008). *Paradoksal Sanat: Sinema*. İstanbul: Es Yayınları.
- Kılıç, L. (1981). "Siegfried Kracauer'in Sinema Kuramı". *Kurgu Dergisi*, 4, 219
- Kovacs, A. (2015). *Bela Tarr Sinemasında Çember Kapanyor*. İstanbul: Hayalperest Yayınevi.
- Kracauer, S. (2015) *Film Teorisi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kracauer, S. (2011). *Kitle Süsü*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kracauer, S. (1997). *Theory of Film: The Redemption of Physical Reality*. United Kingdom: Princeton University Press.
- Kracauer, S. (1985). "Temel Kavramlar". Seçil Büker ve Oğuz Onaran (Der.). *Sinema Kuramları*. Ankara: Dost Yayınları.
- Monaco, J. (2001). *Bir Film Nasıl Okunur?* İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Özarıslan, Z. (2013). "Biçimci Film Kuramcıları". Zeynep Özarıslan (Ed.), *Sinema Kuramları 1 Beyaz Perdeyi Aydınlatan Kuramcılar (ss.51-57)* içinde. İstanbul: Su Yayınları.
- Ryan, M. ve Lenos, M. (2014). *Film Çözümlemesine Giriş*. Ankara: De Ki Basım Yayınevi.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 381-404, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 20.03.2020 Kabul Tarihi: 11.10.2020

EMEK SÖMÜRÜSÜNÜN YENİ YÜZÜ: SURIYELİ ÇOCUK İŞÇİLER¹

The New Face Of Exploitation: Syrian Children-Workers

Ömer AYTAÇ **

Pelin KILINÇ ***

ÖZ

Suriye'deki savaş ve zorunlu göç olayı birçok insanı yerinden etmiş ve kitlesel göç akımlarına sebep olmuştur. Göç deneyimi ile birlikte gündelik yaşam pratikleri değişen Suriyeli sığınmacıların, hayatta kalma stratejileri de değişmiştir. Bu stratejilerden biri de çocukların çalışma hayatına katılmalarıdır. Başta bir insan hakları sorunu olarak çocuk işçiliği, küçük yaştaki bedenlerin ve onların emeklerinin istismarı ve sömürülmesi anlamına gelmektedir. Ekonomik yetersizlikler, aileye destek olma, ebeveynin olmaması/hasta olması ya da ebeveynin iş bulamaması, okula gidememe vb. gibi nedenlerle Suriyeli çocuklar çalışmak zorunda kalmaktadır. Bu sebeple zorunlu göç sonrasında yeni bir yerde hayata tutunmaya çalışan Suriyeli çocukların çalışma koşullarının nasıl olduğunun incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışma kapsamında ise Elazığ ili merkezindeki 308 Suriyeli çocuğa anket formu uygulanmıştır. Çalışan çocukların yaptıkları işler, çalışma süreleri, aldıkları ücretler, çalışmaya isteklilik durumları, okul ve çalışma hayatı arasındaki ikilemleri bu çalışmanın ana temalarıdır. Bu açıdan Suriyeli çocukların işçiliği konunun sorunsal boyutlarını ve derinliğini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Suriyeli çocuklar, Çocuk İşçiliği, Suriyeli çocuk işçiler

ABSTRACT

The civil war in Syria and mandatory migration displaced many people and caused mass migration flows. The Syrian refugees, whose daily life practices changed as a result of migration experience, changed their strategies of survival, as well. One of these strategies is the inclusion of children in the working life. As a human rights problem first and foremost, the child labor means the exploitation and abuse of bodies in childhood and their labor. The Syrian children have to work owing to the reasons such as economic insufficiencies, supporting the family, lack of parents/illnesses of parents or parents' struggle to find a job, not being able to go to school etc. Consequently, the working conditions of Syrian children, who try to hold onto life in a new place after the mandatory migration, should be examined. Within the scope of this study, a survey form was conducted among 308 Syrian children in city centrum of Elazığ. The main themes of this study include the works done by working children, their working hours, salaries paid, their willingness to work, their dilemmas between school and workings. In this respect, the labor of Syrian children is significant in terms of presenting the problematic aspects of the topic and depth of it.

Keywords: Migration, Syrian children, Child Labor, Syrian working children

¹ Bu çalışma, Fırat Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalında yapılmakta olan "Suriyeli Sığınmacı Çocukların Sosyolojik Profili: Elazığ İli Örneği" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir ve hiçbir yerde yayınlanmamıştır.

** Prof. Dr.; Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, oaytac@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5435-7107>

*** Arş. Gör.; Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, pbudak@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5820-3615>

Giriş

Suriye iç savaşının neden olduğu insani kriz ve bunun etkileri dünya gündemini meşgul eden bir konu olmuştur. Bu kriz hali neticesinde ortaya çıkan zorunlu göç ile birlikte milyonlarca Suriyeli bir kitlesel göç akımı oluşturarak yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Ülkelerinden zorunlu bir şekilde göç edip yerlerinden olan insanların bir başka ülkeye sığınıp yeni bir yer edinmeleri, göç edenleri göçe zorlayan sebep ve sorunlardan kısmen de olsa kurtarıırken, farklı sorunlarla yüzleşmelerine ve dezavantajlı durumlar yaşamalarına neden olmaktadır. Bir başka ülkeye sığınan insanlar içerisinde yaşama şansı açısından şüphesiz en dezavantajlı durumda olan gruplardan biri de çocuklardır. Suriye'de yaşanan iç savaşın ve bunun yarattığı trajedinin en ağır faturası şüphesiz çocuklara kesilmektedir. Ülkemize göç eden Suriyelilerin büyük bir çoğunluğunun çocuklardan oluştuğu göz önüne alındığında en mağdur kitlenin de bu grup olduğu söylenebilir. Bu sebeple risk ve dezavantaj durumu açısından daha fazla mağduriyet yaşadığı düşünülen sığınmacı çocukların işçiliği bu araştırmanın konusunu oluşturmaktadır.

Göç kavramı ile ilgili literatürde yapılmış birçok farklı tanımlama bulunmaktadır. Genel manada göç Erder'e göre, "anamlı bir uzaklık ve etki yaratacak kadar bir süre içinde gerçekleşen bütün yer değiştirmeler" olarak tanımlanmaktadır (1986:9'den akt. Altun ve Birinci, 2015:104-105). Göç bir ülke sınırları içinde olabileceği gibi uluslararası düzeyde de olabilir. Göç olgusu, süreç bakımından geçici veya sürekli göç şeklinde; sebepleri bakımından ise gönüllü veya zorunlu göç olarak sınıflandırılmaktadır. Zorunlu göç ise, "bireylerin istekleri dışında bazı etki ya da zorlamalar sonucunda ortaya çıkan iç ya da dış, bireysel ya da kitlesel göç hareketi" (Özkul ve Vermez, 2009:145) olarak tanımlanmaktadır. Göçün bir yerden başka bir yere yapılan bir hareket olması, onun neden ve sonuçları ile birlikte ele alınması gereken dinamik bir olgu haline getirmektedir. Göçün birçok komplike faktörü (zaman, mekân, neden, sonuç) içinde barındırması tanımlama, ölçülme, açıklama ve yorumlanmasında göç kavramını hem kuramsal hem de görgül açılardan karmaşık hale getirmektedir (İçduygu ve Sirkeci, 1999: 249-250).

Bir toplumsallaşma formunu içeren göç olgusu ile insanlar sadece fiziksel açıdan yer değiştirme hareketi içinde olmazlar, aynı zamanda bireysel ve toplumsal hayatlarını sarmalayan bütün ilişki ve etkileşimlerini bu yeni yerleşim alanlarında yeniden kurarlar. Çünkü göçmenler veya mülteciler, bir fiziksel mekândan bir diğerine yol alırken sadece eşyalarını değil, tüm hayat tecrübelerini, anlam dünyalarını, yaşam formlarını ve pratiklerini, anılarını, hayallerini, dillerini ve kültürlerini de götürürler (Adıgüzel, 2016:3). Bu açıklamalardan hareketle göç ile ilgili genel anlamda şu üç temel özelliğe vurgu yapılabilir: Birincisi mekân, ikincisi zaman ve üçüncüsü ise göçün nedenselliği yani göçün niçin yapıldığı ve amacının ne olduğu hususudur (Özyakışır, 2013:7). Göç ile ilgili yapılan tanımların genel hatlarla bu özellikler etrafında şekillendiğini ifade edebiliriz.

Konunun esas aldığı zorunlu/zorla göç olayı ise IOM Göç Terimleri Sözlüğünde "doğal ya da insan yapımı nedenlerden dolayı içerisinde yaşama ve refaha yönelik tehditleri de içeren bir zorlama unsuru bulunan göç hareketi" şeklinde tanımlanmaktadır. Örneğin mültecilerin, ülkesinde yerinden edilmiş kişilerin hareketleri ve doğal, çevresel, kimyasal, nükleer felaketler, açlık ya da kalkınma projeleri nedeniyle gerçekleşen hareketler zorla göç grubunda yer almaktadır (Perruchoud ve Redpath-Cross, 2013:103). Bu tanımlamadan hareketle "Mülteci göçü" (içinde sığınmacıların da yer aldığı) ise esas itibarıyla, buldukları ülkede siyasi otorite veya rejimle anlaşmazlık, iç karışıklık veya çatışma durumunda olan, zulüm ve baskı gören, bu itibarla pek çok kez can ve mal güvenlikleri tehdit altında olan kişilerin/grupların başka bir ülkeye, genellikle de illegal yollarla ve/veya sahte belgelerle gerçekleştirdikleri göç türü olarak tanımlanmaktadır (Çavuşoğlu, 2006:95). Özetle Suriyeli sığınmacılar zorunlu göç pratiği içinde mülteciler (ülkemizdeki yasal tanımlamada coğrafi çekinceler sebebiyle *sığınmacı* olarak kabul edilmektedirler) olarak başka ülke topraklarında hayata tutunmaya çalışmaktadırlar diyebiliriz.

Suriye'deki iç savaş ve ardından yaşanan zorunlu göç olayı ile birlikte başka bir ülkeye sığınan insanların, yeni bir yer edinmiş olmaları onları göçe zorlayan sebep ve sorunlardan kısmen de olsa kurtarırcın; yeni sorunlarla yüzleşmelerine ve dezavantajlı durumlara düşmelerine sebebiyet vermektedir. Bu dezavantaj durumlarının belki de en ağır faturasını ödeyen/ödemeye de devam eden sığınmacı çocukların yaşadığı birçok sorun (entegrasyon, dil, eğitim, çocuk işçiliği vb.) bulunmaktadır. Bunlardan biri olan çocuk işçiliği sorununun ise sığınmacı çocuklar özelinde nasıl deneyimlendiğinin incelenmeye çalışılması ise bu araştırmanın konusunu oluşturmaktadır.

1. Çocuk İşçiliği

ILO'ya göre çocuk işçiliği, “çoğu kez çocukları çocukluklarını yaşamaktan alıkoyan, potansiyellerini ve saygınlıklarını eksiltten, fiziksel ve zihinsel gelişimleri açısından zararlı işler olarak tanımlanmaktadır (<https://www.ilo.org>). Child Labour'un (2004'den akt. Erbay, 2010) tanımına göre çocuk iş gücü, “çocukları, çocukluklarından, potansiyellerinden ve onurlarından yoksun bırakan, fiziksel ve zihinsel gelişimlerine zarar veren bir çalışma” olarak ifade edilmektedir. Bir diğer tanıma göre ise (Alper,1994'den akt. Erbay, 2010), “fizyolojik veya hukuki olarak çocuk kabul edilen yaş sınırları içinde bulunanlardan fikri veya bedeni emeğini arz ederek çalışanlar” çalışan çocuklar olarak tanımlanmaktadır. Çocuk işçiliğine dair bunlardan başka birçok tanımlama daha getirilmiştir (Erbay, 2010:206-207).

Bu tanımları kısaca özetleyen sınıflandırmayı ise Ennew, Myers ve Plateau şu şekilde yapmıştır:

- “Çocuklar tarafından yerine getirilen her türlü çalışma
- Çocukların ekonomik katılımı
- Çocuklar tarafından yerine getirilen tam zamanlı çalışma
- Çocuklar için zararlı olan çalışma
- Okulu engelleyen çalışma
- Tüm ücretli işler
- Ücretli istihdam
- Çocukları sömüren çalışma
- Ulusal çocuk iş gücü kanunlarını ihlal eden çalışma
- Uluslararası standartları ihlal eden çalışma” (Erbay, 2010:207).

Çocuk işçiliğine dair getirilen yasal yaş kısıtlamaları bulunmaktadır. Şöyle ki: “138 Sayılı ILO Sözleşmesi'ne göre (Asgari Yaş Sözleşmesi), asgari çalışma yaşı, on beş yaşın altında olamaz. Çalışma yaşında olanlar dâhil tüm çocukların 182 sayılı ILO Sözleşmesi'nde (En Kötü Biçimlerde Çocuk İşçiliği Sözleşmesi) tanımlanan çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinden korunması gereklidir. Çocuklara zarar verebilecek çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinde hangi yaşta olursa olsun çocuklar çalıştırılmazlar. Türkiye'de ise 4857 sayılı İş Kanunu'nun 71. maddesinde ve ‘Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'te çocuk işçi, “On dört yaşını bitirmiş, on beş yaşını doldurmamış ve ilköğretimini tamamlamış kişi”, genç işçi de “On beş yaşını tamamlamış, ancak on sekiz yaşını tamamlamamış kişi” olarak tanımlanmaktadır. Aynı yönetmelikte 2. maddede ise tehlikeli işlerde asgari çalışma yaşı on sekiz olarak belirlenmiştir.” Buna göre, çocuklar bu belirlenen yaş sınırlamaları altında kesinlikle çalıştırılmazlar. Ayrıca belirlenen çalışma yaşında olanlar da her iş kolunda ve çalışma koşullarında çalıştırılmazlar. Bu nedenle yasal olarak belirtilen bu sınırlamalar dışında çocukların çalıştırılması, cezai yaptırımları gerektirmektedir (Uyan Semerci, Erdoğan ve Durmuş, 2017:4).

Öte yandan, çocukların yaptığı bütün işler, engellenmesi hedeflenen çocuk işçiliği kategorisine girmemektedir. Onların sağlığına ve gelişimlerine zarar vermeyecek ya da eğitime erişimlerini engellemeyecek işlere genelde olumlu bakılmaktadır. Mesela evde anne babaya

yardımcı olmak, aile ekonomisinde belirli katkı sağlayıcı işler yapmak, okul vakitleri haricinde cep harçlığı için basit işlerde yer almak gibi. Aslında bu tür çalışmalar, çocukların hem gelişimlerine, hem aile birlikteliğine hem de beceri ve deneyimlerini geliştirmelerine katkı sağlayarak toplumda üretken birer birey olarak yetişmelerine kolaylık sağlar. Bunun dışında karşımıza çıkan tablolar, çocuklar için olumsuz sonuçlar doğurmaktadır (<https://www.ilo.org>).

Buna göre;

- Çocuklar için zihinsel, fiziksel, toplumsal ya da ahlaki açılardan tehlikeli ve zararlı işlerde,
- Okula düzenli devam etmelerini engelleyerek eğitimlerini engelleyecek işlerde,
- Okullarından erken ayrılmalarına yol açacak işlerde,
- Çocukları okullarıyla aşırı uzun süren ve ağır işleri beraber yürütmek zorunda bırakan işlerde çalışmaları, çocuk işçiliği kapsamında değerlendirilmektedir (<https://www.ilo.org>).

Çocuk işçiliğinin aşırı biçimlerinin çocukları köleleştirdiği, ailelerinden kopardığı, onları ciddi hastalık, tehlike ve istismarla karşı karşıya getirdiği ve hatta küçük yaşlarda büyük kentlerin sokaklarında kendi başlarının çaresine bakmaya mecbur bıraktığı durumlara sebebiyet verdiği belirtilmektedir. 182 sayılı ILO Sözleşmesi'nin 3. Maddesinde tanımlanan en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliği;

- “Çocukların alım-satımı ve ticareti, borç karşılığı veya bağımlı olarak çalıştırılması ve askeri çatışmalarda çocukların zorla ya da zorunlu tutularak kullanılmasını da içerecek şekilde zorla ya da mecburî çalıştırılmaları gibi kölelik ve kölelik benzeri uygulamaların tüm biçimlerini;
- Çocuğun fahişelikte, pornografik yayınların üretiminde veya pornografik gösterilerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu;
- Çocuğun özellikle ilgili uluslararası anlaşmalarda belirtilen uyuşturucu maddelerin üretimi ve ticareti gibi yasal olmayan faaliyetlerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu;
- Doğası veya gerçekleştirildiği koşullar itibariyle çocukların sağlık, güvenlik veya ahlaki gelişimleri açısından zararlı olan bu işlerin tümü “tehlikeli işler” olarak tanımlanmaktadır” (<https://www.ilo.org>).

ILO'nun 2012-2016 arasını kapsayan “Çocuk İşçiliğinin Küresel Tahminleri” raporunda ise şu gerçekler yer almaktadır:

- “Dünya çapında 5 ila 17 yaş arası 218 milyon çocuk çalışıyor. Bunların arasında 152 milyonu çocuk işçiliğinin kurbanı; bunların neredeyse yarısı (73 milyonu) tehlikeli çocuk işçiliğinde çalışıyor.
- Çocuk işçiliği mağduru olan 152 milyon çocuğun ise neredeyse yarısı 5-11 yaşları arasındadır. 42 milyon (% 28) 12-14 yaş arasındayken; 37 milyonu (% 24) 15-17 yaşları arasındadır.
- Tehlikeli çocuk işçiliği 15-17 yaşları arasında çok yaygındır. Bununla birlikte, tehlikeli çocuk işçiliğinin dörtte biri (19 milyon), 12 yaşından küçük çocuklar tarafından yapılmaktadır.
- Çocuk işçiliğinde 152 milyon çocuktan 88 milyonu erkek, 64 milyonu kızdır.
- Çocuk işçiliğindeki tüm çocukların % 58'i ve tehlikeli işlerde bulunan tüm çocukların % 62'si erkektir. Erkeklerin çocuk işçiliği riskini kızlardan daha fazla karşıladığı

görüüyor, ancak bu, özellikle ev içi çocuk işçiliğinde kızların çalışmalarının yetersiz rapor edilmesinin bir yansıması olabilir” (ILO, 2017).

1.1. Sığınmacı Çocuk İşçiliği

Göçmen ya da mülteci adı her ne olursa olsun, başka bir ülkede yaşamaya çalışmak, çoğunlukla daha ağır ve kötü şartlar altında yaşamaya mecbur olmaktır. Göçmenlerin gittikleri ülkelerde oluşturdukları insan kitlesi, aynı zamanda işçi arzı kitlesi anlamına da gelmektedir. Büyük bir çoğunluğunun yoksulluk ve zor koşullar altında yaşadığı bilinmekle birlikte düşük ücretlerle ağır çalışma koşulları içinde çalıştıkları da bilinen bir gerçektir. Bu gerçeklik içinde ayrı bir hassasiyete sahip olan göçmen çocukların işçiliği de dikkat çekici bir durumdur.

Hem dünyada hem de ülkemizdeki verilere baktığımızda² zorla yerinden edilmiş insanların neredeyse yarısını çocukların oluşturduğunu görmekteyiz. “Ailelerinden ayrılma, temel hizmetlere erişimde zorluklar ve artan yoksulluk, çocukların erken yaşta evlenmelerini, reşit olmadan veya tehlikeli ve istismara açık koşullarda çalışmak zorunda kalmalarını, okulu bırakmalarını veya evlerinde, topluluklarında ve okullarında şiddete maruz kalmalarını daha muhtemel hale getirmektedir. Çocuk işçiliğinin, Suriyeli çocuklar arasında artış gösterdiği görünmektedir ve çocuğun erken yetişkinlik hayatına zorlanması eğitim hakkının ihlaline neden olmaktadır” (Sezgin, 2016:54). Bu açıklama ve tanımlamaların içeriğinde ele aldığı her bir husus (yoksulluk, eğitim vb. gibi hususlar), çocuk işçiliğinin ne denli hassas bir mevzu olduğunu gözler önüne sermektedir. Bir çocuğun çalışması, ailenin ekonomik olarak geçinememesi, sosyo-ekonomik ihtiyaçlara cevap verememesi, yoksul ve yoksun durumda olması, vb. gibi sebeplere dayanmaktadır. Çocuğun çalışmak zorunda kalması çocuk işçiliği ve çocuk yoksulluğu gibi kavramları gündeme getirmiş ve bu konuda gittikçe artan bir literatürü ortaya çıkarmıştır. Özellikle mülteci veya sığınmacı durumundaki çocuklarla birlikte bu artışın devam edeceğini söylemekte zor olmayacaktır. Çocuklar evin maddi yüküne destek olabilmek için kimi zaman evin yükünü de tek başına omuzlayarak riskli, güvencesiz ve ağır koşullara sahip işlerde çalışmak zorunda kalmaktadırlar.

Bu şartlarda iş pazarında yer alıyor olmak, yukarıda da değinildiği gibi ailenin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik koşullardan kaynaklanmaktadır. Çocukların iş piyasalarına dâhil olmalarında, babanın işsiz olması, düşük ücretle çalıştırılıyor olması gibi faktörler de etkili olmaktadır. Ancak çocuk işçiliğinin en önemli nedenlerinin başında yoksulluk gelmektedir. Yoksulluk nedeniyle çalışmak zorunda kalan çocukların ruhsal ve bedensel açıdan sağlık durumları da oldukça çok olumsuz etkilenmektedir. Yine çocuğun okula devam edememesi ya da hem okul hem çalışma durumunun aynı anda yürütülmeye çalışılması eğitimlerini de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu olumsuz durumlar sadece bunlarla sınırlı değildir. Çocukların her türlü istismara açık hale gelmelerine, can güvenliklerinin olmamalarına, en önemlisi çocukluklarını kaybetmelerine sebebiyet vermektedir. Özetle, çocuk işçiliği sorunu, yoksulluk, eğitimsizlik, işsizlik gibi sosyal sorunlarla iç içedir (Gün, 2017:61; Avşar Kurnaz, 2007:53; Erbay, 2010:207).

Çocuk işçiliğinin dezavantajlarını savaş mağduru çocuklar üzerinden düşünecek olursak daha ciddi sorunlarla karşı karşıya kalınmış olunacaktır. Sığınmacı çocuklar en başta eğitim hakkından mahrum kalmakta, aileleri ile birlikte yaşam mücadelesine ortak olmaktadır. Yetişkinlerin iş bulamaması, bazen de işverenlerin daha düşük ücretlerle çocukları çalıştırmayı tercih etmeleri sonucu çocuk işçiliği artış göstermektedir. Çocukların çalıştırılması kayıt dışılığın yüksek olduğu sektörlerde çocuk emeğinin de artması demektir. Tarlan (2016), özellikle Antep, Kilis, Urfa, Antakya gibi sınır illerinde çalışan Suriyeli çocuk işçilerin çeşitli işlerde (tekstil, kuru meyve fabrikaları, ayakkabı imalat atölyeleri, trikotaj atölyeleri, araba tamirhaneleri, sokaklarda

² Bkz: Küresel Eğilimler Raporu, (2018), <https://www.unhcr.org/globaltrends2018/> ; Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyelilerin Durumu, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>

mendil-su satıcılığı vb. gibi) çalıştığını ve bu iş kollarının kimi zaman yetişkinlerin dahi tehlikeli bulunduğu işler olduğunu ifade etmektedir. Suriyeli çocukların kötü ve ağır iş koşullarında günde 12-14 saat süreyle ve yetişkinlere göre yarı yarıya hatta daha da az bir ücret karşılığında çalıştıklarını belirtmektedir. Bununla beraber, ağır çalışma koşulları altında çalışan çocukların mesleki rahatsızlıklara yakalanma riskinin bulunduğu ve ayrıca çalışma hayatının çocuklarda fiziki ve psikolojik açıdan olumsuz etkiler bıraktığı söylenebilir.

Atasü-Topçuoğlu'nun belirttiği gibi çeşitli sebeplerle farklı ülkelere göç etmek zorunda kalan çocuklar çeşitli insan hakları ihlallerine uğramaktadır. Bunlardan en trajik olanı ise çalışmak zorunda kalmalarıdır. Çocukları ise çalışma hayatına zorlayan nedenler arasında yoksulluk, ebeveyn kaybı, eğitime erişim engeli, sağlık sorunları vb. gibi nedenler sıralanmaktadır. Çocukların genel olarak çalıştığı sektörler ise tarım işçiliği, tekstil, hizmet sektörü ve inşaat işleri olarak tespit edilmiştir (2015: 119-122). Bu tür işlerde ağır koşullarda düşük ücretlerle çalışan çocukların insan onuruna aykırı bir yaşam sürdürdüklerini söylemek zor olmayacaktır. Yine Bayrakçı, Göksoy ve Kahraman'ın (2018: 139) yapmış olduğu alan araştırması sonucunda Suriyeli çocukların marjinal işlerde çalıştığı ve büyük bir kısmının çalışırken kötü muameleye maruz kaldığı ortaya çıkmıştır.

Göçle birlikte hem göçmenler hem de yerel toplum açısından yeni ilişki biçimleri, toplumsal yapıda değişim, istihdam alanında farklılaşma, sosyal uyum ya da çatışma vb. gibi durumlar yaşanmaktadır. Bütün bu değişimleri deneyimleyen ve göçmen olmanın zorluklarını aileleriyle birlikte taşımaya çalışan çocuklar için ise durum daha karmaşık ve sancılıdır. İş pazarına dâhil olan, sokaklarda çalışan, dilencilik yapan, ekonomik sorunlardan dolayı eğitime devam edemeyen çocuk sayısındaki artış da bunu doğrular niteliktedir. (Harunoğulları, 2016: 30).

Çocuk işçiliği, işsizliğin hem nedeni hem de sonucu olarak ele alındığında yetişkinlerin iş bulamaması, işverenlerin yedek iş gücü deposu olarak çocukları kullanması, mevzuatların ve yaptırımların yetersiz kalması gibi bir kısır döngüye neden olmaktadır. Yetişkin bireyler bu kısır döngü içinde iş bulamamakta, ücret düzeyleri düşmekte ve işsizlik artmaktadır. Ayrıca göçmenlerin yerel iş gücüne göre daha çok tercih ediliyor olması yereldeki işsizlik oranının da artmasına sebep olmaktadır. Böylece yasa dışılığın ve örgütsüzlüğün hâkim olduğu bir iş piyasası ortaya çıkmaktadır. Ancak bu örgütsüzlük içindeki gerçeklik ise şu şekildedir: Yerele göre göçmenlerin, göçmenlerin içinde de çocukların emeğinin daha kolay sömürüldüğü ve istismar edildiğidir. Dolayısıyla bu durum çocuk işgücünün yoksulluğu ve işsizliği sürekli besler hale getirdiğini ortaya koymaktadır (Kulaksız, 2014: 104). Çocuk işçiliği ile ilgili bir diğer dikkat çekici husus ise çocukların genelde insanların çalışmak istemedikleri, ücretini düşük buldukları işlerde çalıştırılmalarıdır. Çocuklar tarlalarda, madenlerde, tehlikeli ve sağlık koşullarını olumsuz etkileyen işlerde çalıştırılmaktadırlar. Çocukların istismar edildiği bu sektörlerde günde 18 saate varan sürelerle çocukların köle gibi çalıştırıldığı tespit edilmiştir (UNICEF, 2005c, 13'den akt. Demir, Atasü-Topçuoğlu ve Akgül, 2015:22). Günümüzde küreselleşme, iç karışıklıklar ve ekonomik krizlerin yarattığı yoksulluk başta olmak üzere yaşanan sosyo-ekonomik ve politik değişimler, çocuk işçiliği sorununun artarak devam edeceği yönünde işaretler vermektedir (Efe ve Uluoğlu, 2015: 47).

2. Araştırmanın Yöntemi

2.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Suriye'deki savaş ve ardından yaşanan zorunlu göç olayı ile birlikte birçok insan için mağduriyet ve sıkıntılarla dolu bir göç hikâyesi başlamıştır. Ülkemize göç eden Suriyelilerin büyük bir çoğunluğunun çocuklardan oluştuğu göz önünde bulundurulursa en mağdur kitlenin de bu grup olduğu söylenebilir. Özellikle savaş mağduru olarak ülkesini terk etmiş çocukların yaşadığı sorunların (yoksulluk, eğitim, barınma, dil, sosyo-kültürel ve ekonomik) gün geçtikçe daha çok derinleştiğini söylemek pek de zor olmayacaktır. Bu sorunların derinliği ve ağırlığı altında ezilen

sığınmacı çocukların bir kısmı çalışmak zorunda kalmaktadır. En başta ekonomik sıkıntılar içindeki hayatlarını bir nebze de olsa rahatlatmak için çocuklar ailelerine destek olmayı tercih etmektedirler. Ancak çocuk işçiliğinin çocukların fiziksel, ruhsal, ahlaki ve sosyal açılardan ne kadar olumsuz etkilere sahip olduğu bilinen bir gerçekliktir. Suriyeli çocukların sıkıntılı yaşam koşullarına ek olarak ağır çalışma koşullarına maruz kalmaları, sorunları daha karmaşık ve çok boyutlu bir hale getirmektedir. Bu nedenle sığınmacı çocukların çalışma koşullarının tespiti ve durumun sosyolojik analizinin yapılarak problemlerin tespit edilmeye çalışılması bu araştırmanın ana amacını oluşturmaktadır.

2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Ülkemize göç eden Suriyeli nüfusun akışkan olması, başka bir ifadeyle sürekli değişiklik göstermesi, nüfusa ait istatistiksel saptama ve analizlerin de sürekli güncellenmesini gerektirmektedir. Türkiye'deki Suriyeli nüfusun akışkan ve değişebilir olmasına karşılık; bu nüfusa ait istatistiki bilgilerin yeterince analitik olmaması, Suriyeli nüfusa ait resmi bilgilerin muğlak, yetersiz ve değişken olması gibi nedenler çalışma evrenini belirlemede karşılaşılan önemli bir sınırlılık durumudur. Suriyeli sığınmacıların cinsiyet, medeni durum, yaş, hane dağılımı vb. gibi değişkenlere göre dağılımları hakkında ayrıntılı (özellikle il bazında) bir veri analizi yapılmamış olup sadece kayıt altına alınmış Suriyeli sığınmacıların il bazlı sayısal dağılımları ile yaş ve cinsiyet durumlarına ilişkin dağılımları verilmiştir. Çalışmanın evren ve örnekleminin tespiti için gerekli olan Suriyeli sığınmacı çocukların yaş grupları ile cinsiyet durumlarına ilişkin verilerin il bazlı ayrıntılı analizlerinin bulunmuyor olması,³ çalışmanın evren ve örneklemini belirlemedeki en büyük sınırlılıklardan birini oluşturmaktadır. Bu sınırlı bilgilerden hareketle çalışmanın evren ve örnekleminin belirlenmesi için şu aşamalar izlenmiştir:

a. Elazığ ilindeki kayıtlı Suriyeli sığınmacı çocuk sayısına ilişkin net bir rakam bulunmamaktadır. Bu da çalışma evren ve örnekleminin belirlenmesindeki önemli sınırlılıklardan biridir. Çalışma evren ve örnekleminin belirlenmesi için Elazığ İl Milli Eğitim Müdürlüğü Hayat Boyu Öğrenme Bürosundan Elazığ'da eğitim gören kayıtlı Suriyeli sığınmacı çocuk sayısı bilgisi elde edilmiştir. Buna göre 2016-2017 eğitim-öğretim yılında kayıtlı Suriyeli sığınmacı çocuk sayısı 735'tir.

b. Bu kayıtlı çocukların bulunduğu hanelerde en az bir okula giden ve bir de eğitim çağında olup da okula gitmeyen çocuk olduğunu varsayarsak yukarıdaki kayıtlı çocuk sayısının iki katı kadar bir sayı elimizde olacaktır. Böylece çalışma evrenimiz 1500 olarak belirlenmiş olmaktadır.

c. Bir önceki kategoride yer alan bilgilerden hareketle; Araştırmamızın örneklem büyüklüğünün belirlenmesi amacıyla Alpha değeri 0.05 ve %5 örneklem hatası ile $p=0.5$, $q=0.5$, $t=1.96$ değeri alınıp hesaplandığında örneklem büyüklüğümüzün 384 bireyden oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Ancak saha çalışması esnasında kimi çocukların kendilerinin kimilerinin ise ailelerinin istememesi nedeniyle görüşme sağlanamamıştır. Bazı çocuklarında soruları cevaplamada çekimser davranması ve araştırma sorularından alınan cevapların araştırmanın niteliği açısından katkı sağlamayacağı düşüncesiyle görüşmeler yarıda bırakılmıştır. Bu nedenle çalışma örneklem grubumuz 308 katılımcı sınırlı kalarak araştırma tamamlanmıştır.

d. Çalışmamız kapsamında belirlenen örneklem dahilinde göçmen çocuk olgusu araştırmamız için önemlidir. Bu nedenle hane bazında elde edilmiş olan veriler, 10-18 yaş aralığındaki okul çağındaki çocuklara ait verilerden oluşmaktadır.

³ İç İşleri Bakanlığı'na bağlı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nden Doğu Anadolu Bölgesindeki Suriyelilerin illere göre hane sayısı, cinsiyet, yaş, medeni durum, oturulan yer dağılımları istenmiştir. Ancak bu bilgilerin belirtildiği şekillerde illere göre dağılımının analiz edilmediği ifade edilmiştir.

Temsil yeteneği ve yeterliliğini sağladığını düşündüğümüz 308 kişiden oluşan örneklem grubumuzun tespitinde ise olasılığa dayalı olmayan “uygun örneklem seçim tekniği” kullanılmıştır. Olasılığa dayalı olmayan örneklem türlerini; evrendeki eleman sayılarını araştırmacının örnekleme yer alma olasılığını bilmediği durumlarda, yani evrenin sınırlarının bilinmediği durumlarda ve evrene genelleme yapmanın mümkün olmadığı araştırmalarda bu tip örneklemleri kullanması mümkündür. Kısacası yukarıda da belirtilen sınırlı durumlar ve pratik gerekçelerle, temsil yeteneğinin belki de bir dereceye kadar sağlanmasıyla, olasılığa dayalı olmayan bir örnekleme başvurulabilir. Ayrıca olasılığa dayalı olmayan örneklemlerde, yansızlık kuralına uymak yerine belli özellikleri taşıması şartı aranmaktadır (Özen ve Gül, 2007:412). “Uygun örnekleme tekniği”nin de seçilmesinin nedeni, araştırmacının pratik bir şekilde ulaşabileceği örneklem elemanlarını seçebilmesidir. Uygun örnekleme tekniği, özellikle araştırmacının örnekleme belirleme, tasarlama ve ulaşma durumunun çok zor olduğu hallerde kullanılan yaygın bir örneklemedir. Bu teknik bazen evrendeki elemanların hepsinin belirlenmesinin imkânsız olduğu durumlarda kullanılır (Özen ve Gül, 2007:413). Yukarıda sıralandığı şekilde belirlenen evren sayısından yola çıkılarak elde edilen örneklem grubuna ulaşmak için herhangi bir kriter mevcut olmadığından (yaş, cinsiyet, adres, mekân, vd.) bu tekniğin kullanılması uygun görülmüştür. Araştırmada yarı yapılandırılmış anket formu uygulanmıştır. Ayrıca araştırmanın saha kısmı esnasında ise çocuklarla yapılan görüşme ve sahaya dair gözlemlerden notlar alınmıştır. Anket formları uygulanıp veriler elde edildikten sonra, yarı kapalı ve açık uçlu sorulara verilen yanıtlara göre bu sorular çoktan seçmeli hale getirilerek, tüm veriler SPSS-25 Paket programına aktarılarak veri analizi yapılmıştır.

3. Bulgular

Gerek çocuk işçiliği gerekse de sığınmacı çocuklarla ilgili yapılan açıklamalar, değerlendirmeler ve elde edilen çeşitli veriler konunun ne denli hassas bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle araştırmamız özelinde Suriyeli çocukların çalışma durumları ve koşullarının nasıl olduğunu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Suriyeli sığınmacı çocukların çalışma durumlarını gösteren tablo aşağıdaki gibidir:

Tablo 1: Suriyeli Sığınmacı Çocukların Çalışma Durumlarına Göre Dağılımı

	Sayı	%
Okuldan sonra çalışıyorum	5	1,6
Yaz tatillerinde çalışıyorum	22	7,1
Düzenli olarak bir işte çalışıyorum	57	18,6
Düzensiz olarak bir işte çalışıyorum	21	6,8
Çalışmıyorum	203	65,9
Toplam	308	100,0

Suriyeli sığınmacı çocukların %1,6’sı okuldan sonra çalışmakta, %7,1’i yaz tatillerinde çalışmakta, %18,6’sı düzenli olarak bir işte çalışmakta, %6,8’i düzensiz olarak bir işte çalışmakta ve %65,9’u hiçbir şekilde çalışmamaktadır. Tablodan aktif bir şekilde çalışan çocukların (okuldan sonra çalışanlar ile düzenli olarak çalışanlar) sayısının 62 (%20,2) olduğu görülmektedir. Bunun dışında düzenli ve düzensiz bir şekilde çalışan çocukların toplam sayısı 105 (%34,1)’tir. Ankete katılan 308 çocuktan 105’nin düzenli veya düzensiz bir şekilde bir işte çalışıyor olması önemli bir bulgudur.

Çocukların çalışıyor olması, elbette içinde buldukları koşulların etkisiyle (en başta yoksulluk ve sefalet içinde yaşamak) oluşan zorunlu bir süreç olarak değerlendirilebilir. Yoksulluk olgusuna ilişkin literatürde konunun, mutlak yoksulluk, kentsel yoksulluk, çalışan yoksulluk vb. gibi birçok özel başlık altında incelenebilecek bir derinliğe sahip olduğunu görmekteyiz. Örneğin kent yoksulları açısından bakacak olursak meseleye, bu insanlar hayatta kalabilmek ve ekonomik zorluklara karşı direnebilmek adına çoğunlukla doğrudan ekonomik faaliyetlerin (enformel sektörün) içinde yer almaktadırlar. Sistemin kendi yaşantılarını yasallaştırma imkânı sunmadığı kent yoksulları, ekonomik ilişkilerin yer aldığı mekânların dışında ya da kendi aralarında kurdukları ilişki ağlarıyla (Suriyelilere ait dükkân, lokanta gibi işletmeler açmak vb.) yaşama tutunabilmektedirler. Bu sebeple varoşlarda, gecekonduarda yaşayan kent yoksulları, bu zorlukların üstesinden gelebilmenin bir yolu olarak da çocuklarını çalıştırabilmektedirler (Gün, 2007:88). Ayrıca, çalıştıkları halde geçinemeyen, kendilerini idame ettirmede sıkıntılar yaşayan, insanca yaşama ölçütlerinin altında kalan kesim de çalışan yoksullar olarak nitelendirilmektedir. Dünya politik gündemini meşgul eden bu kavram, son yıllarda özellikle globalleşmeyle birlikte, hizmet ekonomisine geçiş, göç, sendikaların dağılması, devletin yasal müdahale alanının daralması gibi sebeplerle ortaya çıkmıştır (Aytaç, 2013:71). Bu sınıflama ve tanımlamaların her birini Suriyeli sığınmacılar özelinde de rahatlıkla gözlemleyebilmekteyiz. Yoksulluğu ve görünümünü her şekliyle izleyebildiğimiz sığınmacıların mevcut durum ve konumları bu nedenle birçok araştırmaya konu olmaktadır. İşin ekonomik boyutu aslında Suriyeli sığınmacıların hayata tutunma stratejileri hakkında da bilgi vermektedir.

En belirgin haliyle bu stratejik ya da mecburi tutum, ekonomik olarak hayatlarını idame ettirmeye çalışan Suriyeli sığınmacıların düşük ücretlerle çalışmaya razı olmalarında görülmektedir. Düşük ücret ailenin geçimini sağlamaya yetmediğinden, ailede çalışacak başka kimse olmadığından ya da ebeveynin iş bulamamasından kaynaklı vb. gibi nedenler çocukların iş piyasasına dâhil olmalarına sebebiyet vermektedir. Yabancıları oldukları topraklarda, hayata tutunmaya çalışan sığınmacılar her türlü işi yapmaya razı bir halde çalışmaktadırlar.

Ankete katılan Suriyeli sığınmacı çocukların çalışma durumları ile yaş ve cinsiyetlerine göre dağılımına ilişkin çapraz tabloya bakacak olursak;

Tablo 2: Suriyeli Sığınmacı Çocukların Yaş Dağılımlarına Göre Çalışma Durumları

Yaş	Okuldan sonra çalışıyorum		Yaz tatillerinde çalışıyorum		Düzenli olarak bir işte çalışıyorum		Düzensiz olarak bir işte çalışıyorum		Çalışmıyorum		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
10	2	6,5	2	6,5	1	3,2	0	0	26	83,8	31	100
11	0	0	3	6,7	3	6,7	1	2,2	38	84,4	45	100
12	2	4,7	4	9,3	3	6,9	2	4,7	32	74,4	43	100
13	0	0	7	14,0	6	12,0	4	8,0	33	66,0	50	100
14	0	0	0	0	5	19,2	4	15,4	17	65,4	26	100
15	1	3,3	0	0	6	20,0	5	16,7	18	60,0	30	100
16	0	0	4	14,8	7	25,9	3	11,1	13	48,2	27	100
17	0	0	2	6,2	14	43,8	1	3,1	15	46,9	32	100

18	0	0	0	0	12	50,0	1	4,2	11	45,8	24	100
Toplam	5	1,6	22	7,1	57	18,5	21	6,8	203	66,0	308	100

Çalışmaya başlama yaşı, hem fiziksel hem de ruhsal gelişimi doğrudan etkileyen önemli bir faktördür. Çalışmaya başlama yaşı düştükçe, çocukların bu durumdan etkilenme düzeyleri de artmaktadır (Duyar ve Özener, 2003:92). Gerekli önlemler alınmasına ve yasal düzenlemeler yapılmasına rağmen, dünya üzerinde milyonlarca çocuğun 5 yaşından itibaren iş gücü olarak kullanıldığı bilinmektedir (ILO, 2017). Çocuk işçiliğindeki küçük yaş durumu, çocuğu gelişimsel, psikolojik, sosyal açılardan olumsuz yönde etkilemektedir. Araştırmamıza dâhil olan Suriyeli çocuklar ise belli bir yaş aralığındaki çocuklardan (10-18) oluşmaktadır. Tablodan da anlaşılacağı üzere en düşük yaş grubu olan 10 yaşındaki çocukların dahi çalışma hayatında yer alıyor olması, çocuk işçiliğini özellikle sığınmacılarla birlikte daha kolay görünür hale getirmektedir.

Suriyeli sığınmacı çocukların yaş dağılımlarına göre çalışma durumları tablodaki gibidir. Buna göre çalışma hayatı içerisinde yer alan veya almış olan çocukların yaş kategorilerine göre dağılımları şöyledir: 10 yaşındaki çocukların %16,2'si, 11 yaşındakilerin %15,6'sı, 12 yaşındakilerin %25,6'sı, 13 yaşındakilerin %34'ü, 14 yaşındakilerin %34,6'sı, 15 yaşındakilerin %40'ı, 16 yaşındakilerin %51,8'i, 17 yaşındakilerin %53,1'i ve 18 yaşındakilerin %54,2'si bir şekilde çalışma hayatı içerisinde yer almaktadır. Çalışma hayatı içerisinde yer almayan "çalışmıyorum" diyen çocukların yaş kategorilerine göre dağılımları ise şöyledir: 10 yaşındakilerin %83,8'i, 11 yaşındakilerin %84,4'ü, 12 yaşındakilerin %74,4'ü, 13 yaşındakilerin %66'sı, 14 yaşındakilerin %65,4'ü, 15 yaşındakilerin %60'ı, 16 yaşındakilerin %48,2'si, 17 yaşındakilerin %46,9'u ve 18 yaşındakilerin %45,8'i çalışma hayatı içerisinde yer almamaktadır. Sayıca en az kategoride yer alan 18 yaşındaki 24 çocuğun durumu diğer kategorilerle kıyaslandığında, 18 yaşındaki "çalışmayan" çocukların %45,8 dağılım ile en az bir oransal dağılım içinde yer aldığını görmekteyiz. Yine çalışma hayatı içerisinde de %54,2 ile diğer kategorilere göre en fazla dağılım gösterdiğini de görmekteyiz. Bu durum aslında yaş faktörünün çalışma hayatında aktif olmadaki oynadığı rolünü bizlere göstermektedir.

Bu tablodaki dikkat çekici bir diğer husus, çalışmanın seçildiği 10-18 yaş aralığındaki bütün kategorilerde çalışma hayatında her yaştan çocuğun bulunmuş olmasıdır. Çocukların içinde bulunduğu yaşam koşulları onları başta ekonomik açıdan zorlamaktadır. Ekonomik yetersizlikler ve yoksulluk halleri çocukları, yaş durumları fark etmeksizin, çalışmak zorunda bırakmaktadır. Bu zorunluluk durumu çocuğu psiko-sosyal açılardan olumsuz yönde etkilemektedir. Küçük yaşta çalışmak zorunda kalan çocukların sadece bedenleri değil, çocuklukları da zarar görmektedir. Oyun hakkından mahrum kalan, eğitime devam edemeyen ve birer yetişkin gibi hanenin ekonomik sorumluluğunu üstlenen çocuklar sosyal hayattan uzak kalmaktadırlar. Bu nedenle çocukların çalışma hayatı içerisinde yer almalarının neden olduğu birçok olumsuz faktör bulunmaktadır.

Tablo 3: Suriyeli Sığınmacı Çocukların Cinsiyet Dağılımlarına Göre Çalışma Durumları

Cinsiyet	Okuldan sonra çalışıyorum		Yaz tatillerinde çalışıyorum		Düzenli olarak bir işte çalışıyorum		Düzensiz olarak bir işte çalışıyorum		Çalışmıyorum		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
Erkek	5	3	18	10,6	54	32	18	10,6	74	43,8	169	100
Kız	0	0	4	2,8	3	2,2	3	2,2	129	92,8	139	100
Toplam	5	1,6	22	7,2	57	18,5	21	6,8	203	65,9	308	100

Suriyeli sığınmacı çocuklardan, çalışan/çalışmış erkek çocukların oranı %56,2 iken kız çocukların oranı ise %7,2'dir. Düzenli bir işte çalışan erkek çocukların oranı %32'dir ve kategorideki en fazla aralığı oluşturmaktadır. Hiçbir şekilde çalışmayan çocukların toplam sayısı 203'tür. Bu sayının da %92,8'ini kız çocukları oluşturmaktadır. Erkek çocukların ise %43,8'i hiçbir şekilde çalışmadıklarını belirtmişlerdir. Buna göre erkek çocukların kız çocuklarına göre daha fazla çalışma hayatına dahil oldukları ortaya çıkmaktadır.

3.1. İş Arama ve Çalışmaya İsteklilik Durumu

Çalışmayan çocuklara (aktif olarak çalışan (hem okuldan sonra hem de düzenli bir şekilde çalışan çocuklar aktif çalışanlar olarak değerlendirilmiştir) 62 çocuk dışında), iş arayıp aramadıkları ile çalışıp bir gelirlerinin olmasını isteyip istemedikleri de sorulmuştur. Buna göre alınan cevaplara ilişkin dağılım şöyledir:

Tablo 4: Çalışmayan Çocukların İş Arama Durumları

	Sayı	%
Evet, iş aradım/arıyorum	30	12,2
Hayır, aramadım/aramıyorum	216	87,8
Toplam	246	100,0

Tabloya göre, aktif olarak düzenli bir şekilde çalışmayan 246 Suriyeli çocuğun 30'u (%12,2) çalışmak için iş aradıklarını ifade etmişlerdir. 216'sı ise (%87,8) iş arayışında olmadıklarını belirtmiştir. Bir önceki tablodan düzenli veya düzensiz olarak çalışan çocukların toplam sayısına (105), iş arama durumundaki çocuklarında bir iş bulup çalışacaklarını varsayıp eklediğimizde bu sayı 135 (%46,3) olacaktır. Böylelikle, çalışan ya da çalışma durumuna yakın olan sığınmacı çocukların oranının hayli yüksek olduğuna ulaşılmaktadır.

Ayrıca Suriyeli sığınmacı çocuklardan aktif olarak çalışmayan çocuklara, çalışmayı isteyip istemedikleri de sorulmuştur. Bu soruyla, ailelerinin çalışmasını istemediği halde çocukların kendilerinin çalışmayı isteyip istemediği, okula gitmek yerine çalışmayı mı istediği ya da ailesinin maddi sıkıntıları nedeniyle çalışmak mı istediği şeklindeki durumlarında tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Çünkü kimi çocuklar, ailelerine destek olmak için iş bulmaya çalıştıklarını, kimisi de okula gitmediğinden onlar için çalışmanın daha faydalı olduğunu düşündüğünden

çalışmayı istediklerini belirtmişlerdir. Aşağıda bazı çocukların bu durumla ilgili ifadelerine yer verilmiştir:

“Çalışmayı isterim ama sadece tatillerde. Ailemin ihtiyacı var çünkü.” (E,13)

“Para kazanmak lazım geçim için ama saatler fazla ücret çok düşük. Ben de bulamıyorum işte.” (E,18)

“Okula gitmiyorum, en azından berbere gidip meslek öğrenmek istiyorum.” (E,12)

“Maddiyat sıkıntımız var.” (E,18)

“Ailemin ihtiyacı var.” (E,14)

“Çalışmayı isterim, aileme yardım etmek istiyorum. Ama annem babam izin vermiyor. Küçüksün diyorlar.” (E,14)

“Para kazansak daha iyi.” (E,16)

“Para lazım ama biraz dilde zorlanmasak belki iş bulmak kolay olur.” (E,11)

“Maddiyat lazım, abim de çalışmıyor çünkü.” (E,11)

“Kızların yanında iş olursa çalışırım. Aileme yardım etmiş olurum.” (K,11)

“Ben çalışmayı istiyorum ama ailem izin vermiyor kız olduğum için.” (K,15)

“Evde çok sıkılıyor, uğraşacak bir şeyler olsun istiyorum.” (E,15)

Çocukların ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, çocukların çalışarak ailelerine destek olmayı, meslek öğrenmeyi ve uygun koşullar olduğunda çalışmayı istediğini görmekteyiz. Kimi çocuklar ise, cinsiyet durumu nedeniyle (kız olmaları) çalışma hayatına dâhil olamadıklarını ya da durumlarına uygun iş bulamadıklarını belirtmişlerdir. Bu durumdaki çocuklar, ailelerinin kız çocuklarını çalıştırmak istememesi nedeniyle çalışmamaktadırlar. Bu da Suriyeli ailelerin geleneksel, ataerkil bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Çalışmayan çocuklara çalışmayı isteyip istemedikleri sorulmuştur. Buna ilişkin verilerin dağılımı aşağıdaki gibidir.

Tablo 5: Çalışmayan Çocukların Bir İşte Çalışmayı İsteme Durumları

	Sayı	%
Evet, isterdim	54	22
Hayır, istemezdim	192	78
Toplam	246	100,0

Tablo 2’de Suriyeli sığınmacı çocuklardan 62’sinin aktif bir şekilde (okuldan sonra çalışanlar ile düzenli bir işte çalışanların) çalışma hayatının içerisinde yer aldığı sonucu çıkmıştı. Geriye kalan 246 çocuğun ise ya çalışmadığı ya da düzensiz şekillerde çalıştığı ortaya çıkmıştı. Bu 246 çocuğu ise aktif olarak çalışmayan yani günlük çalışma hayatı içerisinde olmayan çocuklar kategorisi olarak değerlendirmekteyiz. Bundan hareketle Suriyeli sığınmacı çocuklardan aktif bir şekilde çalışmayanlar (246 çocuğun) içinden %22’sinin çalışmayı istediği, %78’inin ise istemediği tespit edilmiştir. Çalışmayan çocukların da çalışmayı istemeleri içinde buldukları koşulların zorluklarından kaynaklanmaktadır. Ancak aileler okula gitmeleri taraftarı olduklarından, cinsiyet farkından ya da yaşları küçük olduğundan dolayı çocuklarının çalışmalarını istememektedir.

Buna göre, aktif olarak çalışan (okuldan sonra çalışanlar ile düzenli bir şekilde çalışan 62 çocuk) ve düzensiz de olsa çalışma hayatında yer alan (yaz tatillerinde çalışanlar ile düzensiz olarak çalışan 43 çocuk) toplam 105 çocuk ile birlikte çalışmaya istekli 54 çocuğu da eklediğimizde bu sayı 159 (%56,1) olmaktadır. Çalışan ve çalışmaya meyilli durumdaki çocukların sayısındaki bu yüksek oran, aslında Suriyeli sığınmacı ailelerin ciddi anlamda sıkıntılarının olduğunu göstermektedir.

3.2. Çocukların Çalıştıkları İşler

Suriyeli sığınmacıların ülkemize gelmesiyle birlikte ortaya çıkan en belirgin etkilerden biri ekonomik alanda olmuştur. Bunu da sanayide, tarımda, küçük çaplı işlerde enformel yollarla ucuz iş gücü olarak çalıştırılmalarında görebilmekteyiz. İşverenler açısından da bu durum birer fırsat olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, sığınmacıların bu tür işlerde yani vasıfsız iş gücü gerektiren iş kollarında çalışmaları, bu alandaki açığın da kapanmasını sağlamaktadır. Bu durum aslında ekonomik anlamda olumlu bir etki sağlamaktadır (Sayın, Usanmaz ve Aslangiri, 2016: 9; Tunç, 2015: 52). Her ne kadar ekonomik açıkları kapatma adına bu durum olumlu bir işlev görse de sığınmacıların bu tür işlerde illegal şekillerde çalıştırılmaları en başta insani açıdan olumsuz bir tabloyu karşımıza çıkarmaktadır. Buna bir de çocukların çalıştırılması eklendiğinde sonuç çok daha içler acısıdır.

Atasü-Topçuoğlu (2015), göçmen çocukların emeklerinin kullanıldığı alanları ise şöyle sıralamaktadır:

“a. Tekstil sektörü: Kentlerde küçük işletmelerde kaçak olarak çalıştırılıyorlar. Kimi zaman aileleriyle birlikte, kimi zamansa tek başlarına.

b. Hizmet sektörü: Tezgâhtarlık, internet kafelerde garsonluk, bar gibi yerlerde çalışma.

c. Mevsimlik tarım işçiliği: Mevsimlik tarım kayıtsız, örgütsüz ve kötü koşullarda çalışma biçimlerinden birisi.

d. Çobanlık: özellikle Afgan çocukların çobanlık yaptığı biliniyor.

e. İnşaat işçiliği: İnşaatta çalışma gün bazında oluyor, günlük 60 TL ücret alıyorlar” (Atasü-Topçuoğlu, 2015:122).

Bu çalışma özelinde ise Suriyeli sığınmacı çocukların Elazığ il merkezinde hangi iş kollarında ve nerelerde çalıştığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna ilişkin ortaya çıkan verilerin dağılımı aşağıdaki gibidir:

Tablo 6: Suriyeli Sığınmacı Çocukların Çalıştıkları İşler

	Sayı	%
Sanayide	27	25,7
Çeşitli dükkân işlerinde	39	37,1
Mağaza, çanta, gelinlik, tuhafiyeye gibi tekstil işlerinde	3	2,9
Pazarda, sebze halinde	8	7,6
İnşaat, boyacılık/alçı işi vb. gibi işlerde	5	4,8
Bazı fabrika kollarında	8	7,6
Tarla işleri, Çiftçilik	3	2,9

Mendil satma, ayakkabı boyacılığı, karton/hırdavat toplama işi	4	3,8
Taşımacılık, hamallık	2	1,9
Yevmiyeli işlerde	2	1,9
Diğer	4	3,8
Toplam	105	100,0

Ankete katılan Suriyeli sığınmacı çocuklardan herhangi bir işte faal olarak çalışanlar ile çalışmış olanların yaptıkları işlere göre dağılımı tablodaki gibidir. Buna göre, sanayide çalışanlar %25,7'dir. Sanayide çalışan çocuklar; araba tamiri, tamirat, demir işi, alüminyum işi, cam işi, tahta kesimi, dükkân temizliği, çadır işi gibi işlerde çalıştıklarını belirtmişlerdir. Çeşitli dükkân işlerinde çalışan Suriyeli çocuklar %37,1'dir. Çeşitli dükkân işleri; terzi, berber, kahvehane, eczane, lokanta, mobilya, fırın, elektrikçi, tahıl ürünleri vb. gibi dükkân/küçük işletme yerleri diyebileceğimiz iş yerlerinde çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Mağaza, çanta, gelinlik, tuhafiyeye gibi tekstil işlerinde çalışan çocuklar %2,9; pazarda, sebze halinde çalışanlar %7,6; inşaat, boyacılık/alçı işi vb. gibi işlerde çalışanlar %4,8'dir. Bazı fabrika kollarında (tavuk, plastik kaşık-çatal, tel, yoğurt, çimento fab. vb. gibi) çalışan çocuklar %7,6'dır. Tarla işleri, çiftçilik yapan çocuklar %2,9'dur. Mendil satma, ayakkabı boyacılığı, karton/hırdavat toplama işi yapan çocuklar %3,8'dir. Taşımacılık, hamallık yapan çocuklar %1,9'dur. Yevmiyeli işlerde çalışan çocuklar %1,9'dur. Diğer (Dernek, cami temizliği, tercümanlık gibi) grubunda yer alan çocuklar ise %3,8'dir.

Suriyeli sığınmacı çocukların, ailesine gelir sağlamak için bedenen ağır, zor koşullara sahip ve riskli işlerde çalıştığı görülmektedir. Ayrıca güvencesiz ve düşük ücretli işlerde çalışmaktadırlar. Çocukların büyük bir çoğunluğu çeşitli dükkân işlerinde ve sanayide çalışmaktadır (%62,8). Bu işlerde genelde tam zamanlı veya kimi zaman daha fazla sürelerde çalışmaktadırlar. Ayrıca bu işlerin en az asgari ücret düzeyinde çalışılması gereken işler olmasına rağmen, çocuk ve aynı zamanda sığınmacı oldukları için aldıkları ücretler genelde asgari ücretin çok altında olmaktadır. Çalışma durumu ile ilgili, görüşmeler esnasında dikkatimizi çeken ayrıntılardan biri, hanede baba olmasına rağmen ebeveynin değil de çocukların çalışıyor olmasıdır. Bu durumu baba (çalışabiliyor durumda ise), işverenlerin kendilerini yaşlı ve çalışamaz bulduğunu, çocukların daha genç oldukları için onların çalıştırılmak istendiğini belirterek, bundan dolayı çocuklarının çalışmaya mecbur kaldıklarını ifade etmişlerdir. Çocuk emeğinin kolay ulaşılır, ucuz ve yönetilebilir olmasından dolayı çocuk emeğinin iş pazarında yer almaya başlaması, yetişkinlerin de iş bulamaması ve dolayısıyla işsiz kalmalarına neden olmaktadır (Toran, 2010:308). Yetişkin bireylerin işsiz kalması ve dolayısıyla yoksullukları, çocukları da doğrudan etkilemekte çocuk işçiliğine zemin hazırlamaktadır. Bu da çocukların aile içindeki etki ve konumlarının değişmesine, ailenin ve çocuğun da sosyal, kültürel, psikolojik açılardan olumsuz yönde etkilenmelerine sebebiyet vermektedir. Çocuk işçiliğinin nedenleri arasında; ailelerin kalabalık nüfuslu olması (özellikle Suriyeli ailelerde sıkça karşılaştığımız bir durum), ebeveynlerin kolayca iş bulamamaları, ebeveyn kaybı, yoksulluk, geleneksel bakış açısı, eğitime erişimde yaşanan sıkıntılar, işverenlerin çocuk iş gücüne olan talebi, mevzuat ve uygulamaların yetersizliği vb. gibi birçok neden, çocukların bir kısmının kendi bir kısmının da ailelerinin istekleriyle küçük yaşlardan itibaren çeşitli işlerde çalışmalarına yol açmış, açmaya da devam etmektedir (Harunoğulları, 2016:44-49; Avşar ve Ögütoğulları, 2012:12; Karaman ve Özçalık, 2007: 33).

Suriyeli çocukların işçiliği ile ilgili yapılan çalışmalardan birinde; "Türkiye'de geçici koruma altında bulunan ve ekonomik faaliyetlerde yer alan Suriyeli çocuklara yönelik herhangi bir resmi veri olmasa da beyana dayalı kanıtlar ve alanda yapılan gözlemler, bu çocukların çocuk işçiliğinin en kötü türü olarak tabir edilebilecek koşullarda çalıştıklarını ve çocukları çalıştırdıklarını

Türkiye’de yaşayan Suriyeli aileler için ekonomik zorluklarla mücadele edebilmenin en yaygın yolu haline” geldiğini göstermektedir (Soyalp, 2016:12). Bu araştırma çıktısı bizim de araştırmamızı destekler niteliktedir. Öyle ki araştırmamız kapsamında sığınmacı çocukların ekonomik sıkıntılar nedeniyle ağır koşullarda çalışmak zorunda kaldıkları tespit edilmiştir. Hatta kimi Suriyeli ailelerde çalışabilecek nitelikte olan babanın, işverenlerin kendilerine iş vermeyi istemediği için daha fazla iş arayışına girmediği veya iş koşullarını ağır, yorucu veya düşük ücretli bulmalarından dolayı çalışmayı istemediği tespit edilmiştir. Bu durum gözlemlerimize göre, babanın dolayısıyla ailenin, çocuğunun çalışmasından rahatsızlık duymayan, rahat ve kolaycı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu tür hanelerde de çalışan kesim ne yazık ki genelde çocuklar olmaktadır.

Göçmen ailelerin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar ve iş gücü piyasasının yapısal durumu, Suriyeli çocukların kötü ve ağır koşullarda çalışmalarına sebebiyet vermektedir. Suriyeli çocukların işgücü piyasasına dâhil olmalarının en önemli nedenleri arasında “ailelerin yeterli gelir elde edememeleri, çocukların çalışması önünde ciddi engellerin olmaması, çocuk iş gücüne olan talebin yüksek olması ve onlara iş teklif edenlerin düşük ücretle çalıştırmayı tercih etmeleri ve çocukların okul ile ilişkilerinin sekteye uğraması” gelmektedir (Lordoğlu ve Aslan, 2018:719). Bu konu ile ilgili yapılan bir diğer araştırma sonucunda ise şu veriler yer almaktadır: “İstanbul bölgesinde yaşayan Suriyeli göçmen ailelerin % 46.9’nun çocukları ya ailelerine yardım etmek için çalışmak zorunda olduklarından (% 26.6) ya da aileler çocukların okul masraflarını karşılayamadıklarından (% 20.3) okula gitmemektedir. Aynı araştırma kapsamında Suriyeli göçmen ailelerin % 27-28’nin çocukları çalışmak zorunda olduklarından onları okula göndermediklerini beyan etmişler.” (Kaya ve Kırac, 2016: 27-28’den akt. Lordoğlu ve Aslan, 2018:723).

Çocukların çalıştırılmasının neden olduğu birtakım riskler bulunmaktadır. Bunlar (Çocuk İşçiliği İle Mücadele, 2004:31-32; akt. Erbay: 2010:220);

- **“Biyolojik tehlikeler:** Bakteriler, virüsler, parazitler, tehlikeli hayvan ve böceklerden kaynaklanan tehlikeler.
- **Fiziksel tehlikeler:** Aşırı sıcak ya da soğuk, gürültü, yüksek ses, titreşim ya da radyasyon.
- **Kimyasal tehlikeler:** Eriyikler, yanıcı ve patlayıcı maddeler, tarımda kullanılan kimyasal içerikli madde veya ilaçlar.
- **Ergonomik tehlikeler:** Ağır yük taşıma, çok hızlı ya da sürekli tekrara dayalı hareketler, işyerinin rahatsız edici çalışma konumları vb.
- **Psikolojik tehlikeler:** Yalıtılmışlık, tehdit, aşırı çalışma, denetim ve tercihte bulunma imkânının olmaması, suiistimal, vb.
- **Çalışma koşulları:** Uzun çalışma saatleri, gece vardiyası, düşük ücret ya da sözleşme dışı çalışma.
- **Çalışma ortamları:** Yeraltında-su altında çalışma, tehlikeli yüksekliklerde ya da çok dar mekânlarda çalışma, bakımı iyi yapılmayan tehlikeli makine, donanım ve aletlerin bulunduğu yerlerde çalışma” şeklinde sıralanmıştır.

Suriyeli sığınmacı çocukların çalıştığı iş kollarına baktığımızda yukarıda sıralanan hemen hemen bütün risk alanlarının içinde yer aldıklarını görebilmekteyiz.

Çocuk işçiliğinin yani çocuk emeğinin sömürülmesinin sığınmacı veya mülteci olarak ülkemizde yaşayan grupta daha yüksek oranda olduğunu yukarıdaki araştırmaya benzer çalışmalar da bizlere göstermektedir. Tabloya genel olarak baktığımızda, sığınmacı çocukların ağır koşullara sahip iş kollarında çalıştıklarını görmekteyiz. Çocuk işçiliğinin çocukların bedenlerini nasıl yıpratıldığını çocuklardan birinin ifadesinden de anlayabiliriz:

“Patron ne zaman iş olursa arar bizde hemen gideriz, sabahtan akşama kadar taşımacılık yaparız. İşte evlere eşya taşırız, dükkânlara mal gelir taşırız, ne iş olursa. Artık belim ağrıyor, büyük eşyaları kaç kat yukarıya çıkarmaktan belimde ağrılar oluşmaya başladı. Ama yapacak bir şey yok, çalışmak gerekiyor.” (E,18)

Çocukların yaptıkları işlerin ağırlığının fiziksel olarak onları zorladığı ve bazı rahatsızlıkların oluşmasına sebebiyet verdiği görülmektedir. Çalışma hayatı, çocukların biyolojik, fiziksel ve psikolojik gelişimini yavaşlatmakta veya olumsuz yönde etkilemektedir. Bu ifadelerin kaynağı, çoğunlukla 19. Yüzyılda Kuzey Avrupa özellikle Britanya’daki fabrikalarda çalışan çocuklara ilişkin bulgu ve gözlemlere dayanmaktadır (Duyar ve Özener, 2003:32). Bu konuda yapılan birçok çalışma, çocukların çalışmasının onların sağlığını olumsuz yönde etkilediğini ispatlamaktadır. Bunlardan biri Duyar ve Özener’in 14-18 yaş grubundaki 532 erkek çırak çocuğun bedensel yapıları üzerine yaptıkları araştırmadır. Bu çocukların fiziksel gelişimlerinin bilimsel standartların altında kaldığını bulgulamışlardır. Bir diğer araştırma ise, İşeri ve arkadaşlarının (2005) yaptıkları araştırmadır. Bu araştırmada yer alan çocukların ağız ve diş sağlığı hijyen bozukluğunun %38,1, gelişim geriliğinin %11,1, solunum sorununun %4,4 düzeyinde olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca 15 yaşından küçük yaşta işe başlayan çocuklarda sigara ve alkol kullanımının, iş kazalarının, anormal gelişim geriliğinin ve anemi hastalığının oranının oldukça yüksek olduğunu bulgulamışlardır. Bu ve benzeri araştırmalar erken yaşta ağır iş koşullarında çalışan çocukların biyopsikososyal açılardan olumsuz yönde etkilendiğini ortaya koymaktadır (Toran, 2010:308).

Şimdiye değin söylenenler, çeşitli araştırma bulguları (Duyar, 2010:202) ve bizim de araştırma verilerimizi destekleyen sonuçlardan hareketle çocuk işçiliğinin sebep olduğu durumları kısaca özetleyecek olursak;

- Erken yaşlarda çalışmaya başlayan ve fiziksel güç gerektiren işlerde çalışan çocukların fiziksel yapıları olumsuz yönde (bedensel gelişimin geri kalması, çocukların vücutlarının deforme olması gibi) etkilemektedir.
- Bunun yanı sıra iş dünyasının mekanik, yorucu ve yıpratıcı yüzü, çocukların psikolojik ve sosyal gelişimlerini de olumsuz etkilemektedir.
- Henüz küçük yaşlarda aileye katkı sağlamaya çalışan çocukların biyo-psişik gelişimlerine etki ederek çocuğu ağır bir stres altında bırakmaktadır.
- Tüm gün çalışıyor olmak, çocukları akranlarından ziyade yetişkinlerle çevrili bir dünyaya hapsederek, çocukluklarının olumsuz yönde etkilenmesine hatta yok olmasına sebebiyet vermektedir.
- Erken yaşta çalışmaya başlamak eğitim hayatlarının sekteye uğramasına kimi zaman bitmesine neden olmaktadır.
- Eğitimden uzak bir şekilde büyüyen çocukların yetersiz, bilgisiz, donanımsız ve yetiştiği toplumdan ve dünyadan kopuk birer birey olarak büyümeleri kendilerine olan özgüven duygularını da olumsuz etkilemektedir.
- Uzun çalışma saatleri ve çalışma hayatının ağır iş koşulları çocukları sosyal hayattan uzaklaştırarak toplumsallaşmalarını da olumsuz yönde etkilemektedir.

3.3. Çocukların Çalışma Süreleri

İnsanın biyolojik yapı ve fonksiyonları üzerinde etkili olan çevresel etmenler, kimi zaman stres kimi zaman da duygusal boşlukların oluşmasına neden olmaktadır. İş yaşamının da getirdiği ağır çalışma koşulları bu türden durumların yaşanmasına zemin hazırlamaktadır. Bu olumsuz durum, yetişkinlere göre çocuklar üzerinde daha belirgindir. İş hayatına ilişkin bu türden olumsuzluklardan biri de elbette çalışma süresidir. Çalışma süresi, ağır koşullar içerisindeki insan bedenini yıpratıcı faktörlerden biridir. Bu sürenin uzamasının elbette birçok olumsuz etkisi bulunmaktadır. Örneğin, ortalama 10 saatin üzerinde çalışmak, çocukların bedensel gelişimlerini

olumsuz etkilemektedir (Duyar ve Özener, 2003:96). Duyar ve Özener'in (2003:143) de belirttiği gibi, çalışma sırasında çocukların ağır işler yaptıkları, uzun süreler ayakta kaldıkları, bünye ve bedensel gelişimlerine uygun iş yapmadıkları, kullanımı uygun olmayan alet ve makinalarda iş yaptıkları, kimyasal maddelere yüz yüze kaldıkları vb. gibi olumsuzluklar göz önünde bulundurulunca uzayan iş saatlerinin çocukların fiziksel ve ruhsal fonksiyonlarında olumsuz etkiler bıraktığı ortaya çıkmaktadır.

Çalışmamızda Suriyeli sığınmacı çocukların yaptıkları işlerdeki çalışma süreleri tespit edilmiştir. Bu süre aslında onların bir gün içindeki yıpranma sürelerini ortaya koymaktadır. Çocukların çalışma saatleri, aslında çocuk olmaktan çıktıkları süre zarfını da göstermektedir. Bu süre zarfında onlar çocuk değil işçidirler. Çalışma süresi bitince tekrar çocuk olmaktadır. Ama yorulmuş, yıpranmış ve çocukluklarına devam edecek gücü bulamayan/kalmayan çocuklardır. Çalışma yaşamı çocukların bugününe etki ettiği gibi geleceklerine de olumsuz yönde etki etmektedir. Ağır ve iş yükü fazla olan işlerde çalışan sığınmacı çocukların bu işlerdeki çalışma sürelerinin ne kadar olduğu da dikkate değer bir noktadır. Buna göre çocukların yaptıkları işlerdeki çalışma süreleri şöyledir:

Tablo 7: Suriyeli Çocuk İşçilerin Çalışma Süreleri

	Sayı	%
5 saat ve aşağısı	5	4,8
6 saat	5	4,8
7 saat	5	4,8
8 saat	7	6,6
9 saat ve üzeri	83	79
Toplam	105	100,0

Suriyeli sığınmacı çocukların %4,8'i günde 5 saat ve aşağısında, %4,8'i 6 saat, %4,8'i 7 saat, %6,7'si 8 saat ve %79'u 9 saat ve üzeri çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Çocukların büyük bir çoğunluğu günde 9 saatten fazla çalışmaktadırlar. Ayrıca haftanın sadece bir günü tatil yapabilen çocuklar, görüşmeler sırasında iş saatlerinin çok uzun ve yorucu olduğunu da ifade etmişlerdir.

Bu duruma ilişkin "4857 sayılı İş Kanunu ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'e göre; temel eğitimini tamamlamış ve okula gitmeyen çocukların çalışma saatleri günde yedi ve haftada otuz beş saatten fazla olamaz şeklinde düzenlenmiştir. 15 yaşından küçük çocukların her koşulda çalıştırılmayacağını belirterek, 15 yaşından büyük çocukların ise belli düzenlemeler ve koşullarla yönetmelikte yer aldığı şekilde çalışabileceğini vurgulanmaktadır. Ayrıca, 15 yaşını tamamlamış çocuklar için bu süre günde sekiz ve haftada kırk saate kadar arttırılabilir. Okula devam eden çocukların eğitim dönemindeki çalışma süreleri, eğitim saatleri dışında olmak üzere, en fazla günde iki saat ve haftada on saat olabilir" şeklinde belirtilmektedir (Uyan Semerci vd., 2017:14). Araştırmaya katılan çalışan çocuklardan –çalışma hayatının içinde yer alan/almış 105 sığınmacı çocuktan- 61'i (15 yaş da dâhil) 15 yaşın altındadır. Bu da çocuk işçiliği kapsamında ciddi bir rakamdır. Ayrıca çocukların çalışma saatleri açısından yaş durumlarına göre verilen çapraz tablo da yukarıdaki durumla olan tezatlığı özetler niteliktedir:

Tablo 7: Herhangi Bir İşte Çalışan/Çalışmış Suriyeli Sığınmacı Çocukların Günde Kaç Saat Çalıştıklarının Yaş Faktörüne Göre Dağılımı

Yaş	5 saat ve aşağısı		6 saat		7 saat		8 saat		9 saat ve üzeri		Toplam	
	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%	S	%
10	2	40,0	2	40,0	0	0	0	0	1	20,0	5	100
11	2	28,6	0	0	1	14,3	0	0	4	57,1	7	100
12	1	9,1	1	9,1	0	0	4	36,4	5	45,4	11	100
13	0	0	0	0	2	11,8	0	0	15	88,2	17	100
14	0	0	0	0	1	11,1	0	0	8	88,9	9	100
15	0	0	1	8,3	0	0	2	16,7	9	75,0	12	100
16	0	0	1	7,1	0	0	1	7,1	12	85,8	14	100
17	0	0	0	0	1	5,9	0	0	16	94,1	17	100
18	0	0	0	0	0	0	0	0	13	100	13	100
Toplam	5	4,8	5	4,8	5	4,8	7	6,6	83	79,0	105	100

Tabloya göre, 15 yaş ve altındaki 61 çocuktan (15 yaş da dâhil) 42'sinin 9 saat ve üzeri çalıştığı tespit edilmiştir. 15 yaşın altındakilerin çalıştırılmayacağını belirten yönetmelik, 15 yaşın üzerindeki belli koşullar dâhilinde günde sekiz saat çalıştırılabileceğini belirtmişse de çalışmamız sonucunda 15 yaşın altındaki çocukların 9 saatten fazla sürelerle çalıştıkları tespit edilmiştir. Çalışma hayatı içerisinde yer alan toplam 105 çocuktan %79'unun 9 saat ve üzeri çalıştığı ortaya çıkmıştır. 9 saatin üzerinde çalışan çocukların sırasıyla (en azdan en fazlaya doğru) %20'sinin 10 yaş, %45,4'ünün 12 yaş, %57,1'inin 11 yaş, %75'inin 15 yaş, %85,8'inin 16 yaş, %88,2'sinin 13 yaş, %88,9'unun 14 yaş, %94,1'nin 17 yaş ve %100'ünün 18 yaş aralığındakilerden oluştuğunu görmekteyiz. Tablodaki dikkat çekici diğer bir husus ise 10, 11 ve 12 yaş aralığındaki çocukların sadece 5 saat ve aşağısında çalışmakta olduklarının ortaya çıkmış olmasıdır. 13 yaş ve üzerindeki 13 çocuktan 5 saat ve aşağısında çalışan hiçbir çocuk bulunmamaktadır.

Çocukların fiziksel ve ruhsal olarak kaldıramayacakları işlerde çalışmak zorunda kalmalarının yanı sıra bir de uzun çalışma saatleri gibi sorunlar karşımıza çıkmaktadır. Çocukların kayıt dışı istihdam edilmesi onların emeklerinin kolay bir şekilde sömürülmesine neden olmaktadır. Bu sömürüye bir de uzun çalışma saatleri ve düşük ücretler de eklenince karşımıza hiç de insani olmayan tablolar çıkmaktadır. Çocuk bedeninin bu şekilde sömürülmesi, özellikle de mülteci/sığınmacı durumundaki çocukların bu şekilde kullanılıyor olması birçok probleme kapı aralamaktadır.

3.4. Çocukların Aldıkları Ücretler

Çocuk emeğinin bir diğer istismar edilme şekli ise çocukların düşük ücretlerle çalıştırılıyor olmasıdır. Suriyeli sığınmacı çocukların, çalıştıkları işlerden elde ettikleri gelirler aşağıdaki gibidir:

Tablo 8: Suriyeli Sığınmacı Çocukların Aldıkları Ücretler (Aylık)

Aylık Ücret	Sayı	%
100TL ve aşağısı	1	1,0
101-300TL arası	24	22,8
301-500TL arası	18	17,1
501-700TL arası	28	26,6
701-900TL arası	20	19,1
901-1100TL arası	6	5,7
1101TL ve üzeri	7	6,7
Hiç alamamış	1	1,0
Toplam	105	100,0

Tabloya baktığımızda Suriyeli sığınmacı çocuklardan %1'i çalıştığı iş karşılığında ya hiç ücret alamamış ya da 100TL'nin aşağısında bir ücret karşılığında çalışmak zorunda kalmıştır. Sığınmacı çocukların %5,7'si 901-1100TL arası, %6,7'si 1101TL ve üzeri, %17,1'i 301-500TL arası, %19,1'i 701-900TL arası ve %22,8'i ise 101-300TL arası bir aylık gelir karşılığında çalışmaktadır. Suriyeli sığınmacı çocukların en fazla %26,6 ile 501-700TL arası bir aylık gelire çalıştıklarını görmekteyiz. 9 saat ve üzeri çalışan çocukların yüksek oranı (%79) ile birlikte bu tablodan çıkan sonucu karşılaştırdığımızda ağır, riskli ve güvencesiz işlerde çalışan çocukların büyük bir çoğunluğunun (%93,3) 1101TL altında aylık ücretle çalıştırıldığı gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Çocukların aldığı ücretler herhangi bir standart ile ölçülemeyecek ya da kıyaslanamayacak kadar düşüktür. Öyle ki aylık 300TL'nin altında çalıştırılan çocuklar (25 çocuk) bulunmaktadır. Sığınmacı çocuklar, çocuk işçilerin karşılaştığı birçok problemi yaşamaktadırlar. Hatta yabancı bir ülkede yaşayabilmek için üstlendikleri bu zorlu hayat maratonunda haklarının yenilmesine, daha fazla çalıştırılmaya, kötü muamele görmeye sessiz kalmaktadırlar. Çünkü yeni bir iş bulmak zor, geçim derdi ile yaşamak ise bundan daha zordur. Aldıkları ücretlerin düşük olması bir yana ücretini alamayan ve söylenen ücretten daha düşük ücretler aldığını ifade eden çocuklar da bulunmaktadır. Konu ile ilgili çocuklardan bazılarının ifadelerine bakacak olursak durumu daha iyi anlamış olacağız:

"Biz Suriyeliyiz diye bizi çok çalıştırıyorlar. Sabah 6'da gidiyoruz akşam 8-9 hatta 10'a kadar bizler çalışıyoruz ama Türkler 6'da giderler. Onlar 2000TL alıyor ama biz 1200TL." (E,18)

"Boyacılık ve elektrik işlerinde çalıştım ama iş saatleri uzundu ve çok az para veriliyordu diye yapamadım bıraktım. Türk ustalar kendi işçilerine yemek getiriyor, iyi davranıyor. Ama bize yemek bile getirmiyorlar. Çok bağırtıyorlar, kötü davranıyorlar. Paramızı geciktiriyorlar. (Günlük 10TL'ye çalışıyormuş.)" (E,14)

"İş yerinde Suriyelileri çok çalıştırıyorlar. Buna rağmen hem düşük ücret veriyorlar hem de geciktiriyorlar. Çok da iyi davranmıyorlar, hep bağırarak iş yaptırıyorlar." (E,18)

"Çalıştığım iş yerinde 23 gündür çalışıyorum. Günlük 70TL dediler başta ama ben sadece şimdiye kadar 100TL aldım. Bu zor bir durum yani." (E,18)

"... Ev vermiyorlar, iş vermiyorlar. Ücretler düşük oluyor." (E,13)

"İş saati uzun burada ve işler zor, çok ağır." (E,17)

“Çalıştığım yerde bazen kızıyorlar, bağıyorlar. Suriyelilere böyle davranıyorlar.”(E,14)

“Çalışma hayatı çok yorucu. Sosyal hayatımız yok.”(E,17-E,14)

“Taşımacılık işi yapıyorum. Her gün ağır eşyalar, malzemeler taşıyoruz bu işte. O yüzden belimde fitik oluşmuş.” (E,18)

“Önce inşaatta çalıştım günlük 35TL'ye. Bir ay dolmadı çıktım. 2 ay kadar fırında çalıştım günlük 25TL'ye. İşler ağır oluyor diye yapamadım, çıktım. Uygun rahat bir iş arıyorum şimdi.” (E,14)

“İş saatleri uzun ve yorucu. Sanayide kaynak işinde çalışıyorum ben günlük 35TL alıyorum. Ama paramız gecikiyor, Türklere öyle değil tabi.”(E,17)

“Küçüğüm diye pek iş bulamıyorum. Zaten olanda kötü davranıyor. Bir terzide 2 gün çalıştım. Basit bir hata ya da bir şeye dokununca hemen kafama boynuma vuruyorlardı. Bende çıktım artık. Ama paramı da vermediler. Günlük vereceklerdi 5TL ama vermediler.” (E,12)

“Çalışma hayatı zor. Çalıştığım yerdeki diğer çalışanlarda işleri hep bana yığıyorlar. Kırıcı davranıyorlar.” (E,18)

“Suriyelileri çok çalıştırıyorlar ve paramızı hep geç veriyorlar.”(E,17)

“Çalıştığım yerde bazen paramı vermiyorlar, sert davranıyorlar. (Günlük 20TL'ye çalışıyor)”(E,12)

“Çalıştığım yerin ortağı sürekli kızar, bağıır bize. Bazen de vuruyor. Suriyeliyiz diye böyle rahat istediği gibi davranıyor. Bende dayanamadım artık oradan çıktım.” (E,16)

“Sanayide haftalık 100TL'ye alüminyum işinde çalışıyordum. Ama iş çok ağırdı bıraktım.”(E,13)

“Çalıştığım yerdekiler Suriyeliler siz korkaksınız, vatanınızı bırakıp kaçtınız diyorlar. Kötü oluyor insan tabi. Bir de çok düşük ücret veriyorlar, çok çalışıyoruz oysa. (Sanayide Günlük 10TL'ye çalışıyor.”(E,15)

“Ben fırında çalışıyorum. Burada Suriyelilere uzun olan saatleri verdiler mesela gece çalışıyoruz biz. Ama Türklere öyle değil. Bizim aldığımız ücretlerde onlara göre düşük tabi bir de o var. (Aylık 800TL alıyor)”(E,16)

“Çalışma saatleri uzun ve tatil yok.”(E,11)

Sığınmacı çocukların yukarıdaki ifadeleri çalışma hayatının bütün olumsuzluklarını ortaya koymaktadır. Bu duruma bir de sığınmacı olgusu eklenmiştir. Sığınmacı, yabancı, öteki olma, etnisite gibi durumların hepsine maruz kalmaktadırlar. Çocukların, çocuk olmaktan ziyade etnik bir ayrıma dayalı olarak muamele gördükleri ortaya çıkmaktadır. Çocuklar uzun çalışma saatlerine maruz kaldıklarını, ağır/zor işler yaptıklarını, düşük ücret aldıklarını hatta kimi zaman alamadıklarını ve iş yerlerinde kötü muameleye maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir.

Çocuk işçiliği ve neden olduğu sonuçlarına dair şimdiye değin söylenenleri ve pek de insani olmayan bu durumu sığınmacı çocukların hikâyelerinde de görebilmekteyiz. Çalışma hayatı içindeki çocukların çocukluklarını nasıl yitirdiğini gözlemlemek, bu araştırmanın da en zor saha deneyimlerden biri olduğunu burada ifade etmek gerekmektedir. Çalışan çocuklar, “çocuk” gibi değil birer yetişkin gibi soruları cevaplamakta ve hatta bunu çoğu zaman hal ve hareketleriyle bile göstermekteydiler. Çocukların içinde buldukları hayatın zor koşulları altında üstlendikleri sorumluluklar, onları birer minyatür yetişkine (hal ve hareketleriyle, sözleriyle, üstlendikleri sorumluluklarla yetişkinlere benzeyen, birer küçük yetişkin gibi olan çocuklara minyatür yetişkin diyebiliriz) çevirmektedir.

3.5. Okul ve Çalışma İkileminde Çocuk

Sığınmacı çocukların bir yanda okul diğer yanda ailenin ekonomik durumu ikileminde kalacağı varsayımından hareketle, Suriyeli sığınmacı çocuklara çalışmayı mı yoksa okula gitmeyi mi isteyecekleri sorusu sorulmuştur. Başka bir ülke de olsalar bile çocukların büyük bir çoğunluğu için okula gitmek çok önemlidir. Ancak ailenin ekonomik durumu nedeniyle -bu soru özelinde daha çok ekonomik durumlarını göz önünde bulundurarak bu soruyu cevaplamışlardır- çalışmayı tercih etmek onlar için daha anlamlı gelmektedir. Buna göre çocukların verdikleri cevaplar aşağıdaki gibidir:

Tablo 9: Okula Gitmeyi Ya Da Çalışmayı İsteme Durumu

	Sayı	%
Okula gitmeyi isterim	246	79,9
Çalışmayı isterim	62	20,1
Toplam	308	100,0

Suriyeli çocukların %79,9'u okula gitmeyi isterken, %20,1'i çalışmayı istemektedirler. Bu durumu daha iyi anlayabilmek için Suriyeli çocuklardan faal olarak çalışanların ve çalışmayanların bu soruya verdikleri cevaplara ilişkin çapraz tabloya bakmak gerekirse;

Tablo 10: Suriyeli Sığınmacı Çocukların Çalışma Durumları İle Okumayı Tercih Etme Durumlarına İlişkin Dağılım

	Okula Gitmeyi İsterim		Çalışmayı İsterim		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Şu An Herhangi Bir İşte Çalışma Durumu						
Evet	38	61,3	24	38,7	62	100
Hayır	208	84,7	38	15,3	245	100
Toplam	246	79,9	62	20,1	308	100

Suriyeli sığınmacı çocuklardan, aktif olarak çalışan 62 çocuktan %61,3'ü okula gitmeyi isterken, çalışmayan 245 çocuktan %15,3'ü ise çalışmayı istediklerini ifade etmişlerdir. Buna göre çalışan bütün çocukların okula gitmeyi istediği sonucu çıkmamaktadır, çünkü çalışma hayatına devam etmek isteyen çocuklarında olduğu tespit edilmiştir;

“Okula gitmeyi sevmiyorum, zaten bırakmıştım. Para kazanıp aileme yardım etmek daha iyi.”(E,18)

veya okula gittiği halde hiçbir şey anlamadığı için gitmekten vazgeçtiği;

“Derslerde çok zorlandım. Yapamadım bir türlü. Ben de gitmeyi istemedim artık, bıraktım.”(K,16)

ya da ailesinin geçim sorunu nedeniyle çalışmaya mecbur kalmaları nedeniyle çalışma hayatını tercih etmektedirler;

“Babam çalışmıyor, mecburen çalışıyorum. Ama okula gitmeyi çok isterdim.”(E,15)

Her ne kadar bazı sebeplerden ötürü okula gitmek istemeyenler olsa da okula gittiği halde çalışmayı isteyen çocuklarında bulunması farklı bir bulgudur. Ancak ne var ki bu farklı sonuç bilinen bir nedenden kaynaklanmaktadır: Dil sorunu. Çocukların hemen hemen hepsi dil problemi nedeniyle ya okula gidememekte ya da okuldan uzaklaşmaktadırlar. Bu nedenle çalışıp para kazanmanın daha yararlı olduğunu düşünmektedirler. Ancak yine de bu soru özelinde şunu söylemek gerekirse, Suriyeli sığınmacı çocukların genel olarak büyük bir kısmı okumayı istemektedir.

Suriyeli çocuklar, kendilerinin de kurtuluş yolu olarak eğitimin ne denli önemli olduğunun farkındadırlar. Ancak hem dil sorunu hem de ailelerin ekonomik açıdan yaşadığı sıkıntılar çocukları çalışmaya mecbur kılmaktadır. Çalışmayı seçen ya da çalışmak zorunda kalan çocuklar ekonomik olarak sorumluluk duygusuyla hareket etmektedir. Ayrıca çocuklar, çalışma hayatında gördükleri zorlukların etkisiyle de okumayı tercih etmektedirler. Ancak sadece çalışma faktörü değil, genel anlamda çocuklar kendileri adına bir geleceklerinin olması için okumayı istemektedirler.

Sonuç

Suriyeli sığınmacı çocukların savaş ve zorunlu göç sonrası yaşam dünyalarına ait bütün pratiklerin anlamları değişime uğramıştır. Başka bir ülke toprağında hayata tutunmaya çalışan Suriyeliler için en başta ekonomik sıkıntıların üstesinden gelinmesi gerekmektedir. Savaş sonrası yaşanan birçok sıkıntıya ek bir de göçmen olarak başka ülke topraklarında yaşamak zorunda kalmak dil, aidiyet, barınma, sağlık, eğitim ekonomik vb. pek çok soruna kapı aralamıştır. Bu sorunları özelde sığınmacı çocuklar üzerinden okuduğumuzda sonuçları itibariyle daha travmatik tablolarla karşılaşmaktayız. Çocuklar eğitim, entegrasyon, sosyalleşme, dil, beslenme, sağlık, kötü koşullarda yaşama, çocuk işçiliğine maruz kalma gibi birçok sorunla karşı karşıyadırlar. Çocukların iş piyasasına dâhil olmaları ile ortaya çıkan çocuk işçi kitlesi Suriyeli sığınmacıların ülkemize gelmesiyle birlikte daha görünür hale gelmiştir. Çarşıda pazarda, sokakta, inşaatta, sanayide vb. birçok sektörde Suriyeli çocuk işçileri görmekteyiz.

Suriyeli ailelerin yoğun ekonomik sıkıntılar içinde yaşaması, hanede çalışabilecek bir yetişkinin olmaması, hanedeki yetişkinlerin veya hane reisi babanın iş bulamaması ya da işverenlerin iş vermemesi, işverenlerin çocukları çalıştırmayı tercih etmesi (düşük ücretle, kayıt dışı istihdam gibi durumlar daha kolay olduğu için), çocukların okula gidememesi ve aile ekonomilerine destek olmayı tercih etmeleri gibi nedenlerle çocuklar çalışma hayatında yer almaktadır. Ekonomik sorunlar, olumsuz yaşam koşulları ve diğer durumlar çocukları ağır koşullarda, düşük ücretlerle fazla çalışma süresi içinde çalışmak zorunda bırakmaktadır. Bu durumlar çocukların çocuk işçiliğinin en ağır şekillerine maruz kalmalarına sebebiyet vermektedir. Okula gidemeyen çocuklardan özellikle erkek çocukların, ailelerine destek olmak için çalışmak zorunda kaldıkları ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan %80'e yakın bir oranda çocukların okula gitmeyi istediği sonucuna ulaşılmıştır.

Ekonomik sorunlar sebebiyle sığınmacı çocuklar çalışma hayatına dâhil olmakta ve genelde de yetişkinlere göre daha kısa sürede iş bulabilmektedirler. Çalışan çocukların yaptıkları işlere baktığımızda yetişkinler gibi genel olarak yevmiyeli, sanayide, günlük veya haftalık ücretler karşılığında çalıştıklarını görmekteyiz. Çocukların %96'sı 1201TL'nin altında aylık ücret karşılığında çalıştırılmaktadır. Hatta kimi zaman çocuklar ücretlerinin ödenmediği ya da geciktirilerek ödendiğini ifade etmişlerdir. Yine çocukların büyük bir çoğunluğunun (%79) 9 saatten fazla süreler ile çalıştırıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu uzun, ağır, yorucu ve yıpratıcı çalışma süreleri çocukların başta gelişimlerini, psikolojilerini ve sosyal hayatlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Özellikle sanayi, inşaat vb. gibi beden gücü gerektiren yerlerde çalışan çocukların

sağlıklarının ve fiziksel gelişimlerinin ciddi tehdit altında olduğu söylenebilir. Öyle ki çocuklar, ağır iş yükleri ve çalışma süreleri açısından bir yetişkine göre çok daha fazla yıpranma ve olumsuz sonuçlara sebep olabilecek durumlara maruz kalmaktadırlar. Çocukların erken yaşlarda çalışmaya başlamaları, çalışma nedeniyle ve çalıştığı sırada yeterli bir eğitim alamamaları biyopsikososyal gelişimlerini olumsuz etkilemektedir. Çocukların uygun olmayan koşullarda çalışmaları gibi ihmal ve istismara işaret eden bu tespitler elbette çok önemlidir.

Sığınmacı ya da göçmen olmak -adı her ne olursa olsun- başka bir ülkede yaşamaya çalışmak birçok sorunla baş edilme stratejileri üretmek demektir. Suriyeli sığınmacı çocukların haneye ekonomik destek olabilmek için çalışmak zorunda kalmaları da bir baş etme stratejisi olarak değerlendirilebilir. Savaşa tanıklık etmiş olmak, göç etmek zorunda kalmak, eğitimlerinin sekteye uğraması, maddi imkânsızlıklar içinde yaşamak çocuklar açısından pek çok olumsuz sonuçlara sebebiyet vermektedir. Ailenin ekonomik yükünü üstlenmeye çalışan küçük bedenler, yetişkinlere göre daha fazla sömürülmeye müsait bir grup olarak görülmektedir. Erkek çocuklar eğer okula devam edemiyorsa çalışma hayatını tercih etmektedirler. Kızlar ise, küçük yaştakiler için okula gitme imkânı bulunmaktayken, daha büyük yaştakiler için (ilkokul çağını aşmış olanlar) okulların karma olması nedeniyle okula gidememektedir. Çocuklar ya gün boyu çalışmakta ya da evden dışarıya çıkamadan (örf-adetleri, güvenlik sebepleri, vb. gibi sebeplerle) kapalı bir hayat sürdürmeye mecbur kalmaktadırlar. Bu durumda çocuklar sadece günlük yaşamlarında maddi imkânlardan yana bir mahrumiyet değil, aynı zamanda sosyal hayattaki imkânlardan faydalanma konusunda da mahrumiyet yaşamaktadırlar. Yaşanılan bu yoksulluk ve yoksunluk durumları karşısında sığınmacı çocuklar tam anlamıyla çocukluklarını yaşayamadan birer yetişkin çocuk profilleriyle karşımıza çıkmaktadırlar. Sonuçta hayata eksik ve zor şartlarda yeniden başlamak zorunda kalan sığınmacı çocuklar için bütün bu durumlar geleceklere adına endişe verici bir tablo ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Y., (2016), *Göç Sosyolojisi*, Ankara, Nobel Yayıncılık
- Altun, F., ve Birinci, M.,(2015), “Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Sosyal Yardım ve Sosyal Hizmet Uygulamalarının Göç Yönetimi Bağlamında Değerlendirilmesi”, Disiplinler Arası Göç ve Göç Politikaları Sempozyumu, 29-30 Mayıs 2015, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, ISBN: 978-605-66079-0-5 İZÜ Yayın No: 12, s.103-133
- Atasü-Topçuoğlu, R., (2015), “Göç Ve Sermaye İlişkisi Ve Türkiye’de Göçmen Çocuk Emegi”, DİSK-AR, Sayı:4, ss.116-126
- Avşar Kurnaz, Ş., (2007), “Çocuk Yoksulluğu”, Aile ve Toplum Yıl: 9 C.: 3, S.: 12, ISSN: 1303-0256
- Avşar, Z. ve Öğütoğulları, E., (2012), “Çocuk İşçiliği ve Çocuk İşçiliği İle Mücadele Stratejileri”, Sosyal Güvenlik Dergisi, Sayı:1
- Aytaç, Ö., (2013), “Yoksulluk, Kentsel Sınıfsal ve Sosyal Dışlanma: Modern Kentlerde Sınıfsal/Mekânsal Yarılma ve Suçlaştırılma Mekânizmaları”, Ömer Aytaç ve Süleyman İlhan (Ed.), *Kentsel Yoksulluğu Yeniden Düşünmek* içinde (S.65-125), Ankara: Birleşik Yayınevi
- Bayrakçı, E., Göksoy, B., Ve Kahraman, S.,(2018), “Marjinal İşlerde Çalışan Suriyeli Çocukların Toplumsal Kabul Algısı: Van Örneği”, Ed. Ertan Özensel, Gökhan Bozbaş, Fatih Kaleci, Mehmet Nuri Salur, *Orta Doğu’da Göç Hareketleri ve Değişen Dinamikler* içinde (ss. 120-141), Konya:Aybil Yayınları
- Çavuşoğlu, H., (2006), “Uluslararası Göç: Nedenleri, Tipleri, Türleri ve Göçmenler”, Folklor/Edebiyat, Cilt:12, Sayı: 48, 2006/4, Ankara, ss. 83-104.
- Demir, O.Ö., Atasü-Topçuoğlu, R. Ve Akgül, A., (2015), “Küreselleşen Dünyada Satılık Göçmen Çocuklar”, Göç Çalışmaları Merkezi Araştırma Raporu, Global Politika Ve Strateji Rapor No:3
- Duyar, İ. ve Özener, B., (2003), *Çocuk İşçiler: Çarpık Gelişen Bedenler*, Ankara: Ütopya Yayınevi

Duyar, İ., (2010), “Çalışan Çocuklarda Bedensel Yıpranmalar”, Kemal İnal (Der.), *Türkiye’de Çocuk Emegi İçinde* (ss.184-206), Ankara: Ütopya Yayınevi

Efe, H. Ve Uluoğlu, A. S. (2015). “Dünyada Çocuk İşçiliğiyle Mücadelede Geline Nokta ve Geleceğe Dair Bazı Öngörüler”, *Eğitim Bilim Toplum Dergisi / Cilt: 13 Sayı:51*, ss: 46-72.

Erbay, E. (2010), “Çocuk İşçi Olmak: Çocuk İşçiliğine Retrospektif Bir Bakış”, K. İnal (Der.), *Türkiye’de Çocuk Emegi İçinde* (ss.206-244). Ankara: Ütopya Yayınları

Erder, S., (1986), *Refah Toplumunda “Getto” ve Türkler*. İstanbul: Teknografik Matbaacılık

Gün, S., (2017), *Çocuk: İşçi, Yoksul, Göçmen-İktisadi ve Politik Bir Analiz*, İstanbul: NotaBene Yay.

Harunoğulları, M., (2016), “Suriyeli Sığınmacı Çocuk İşçiler Ve Sorunları: Kilis Örneği”, *Göç Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, ss. 29-63, ISSN: 2054-7110 e-ISSN: 2054-7129

<https://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/child-labour/lang--tr/index.htm> E.T. 05.09.019

ILO, (2017), “Global Estimates of Child Labour: Results and trends, 2012-2016”, Geneva, September, <https://www.ilo.org/global/topics/child-labour/lang--en/index.htm> , E.T. 08.06.2019

İçduygu, A. Ve Sirkeci, İ., (1999), Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Göç Hareketleri, Tarih Vakfı Yayınları, ss.249-268, <https://works.bepress.com/sirkeci/17/>

Karaman, B. ve Özçalık, M., (2007), “Türkiye’de Gelir Dağılımı Eşitsizliğinin Bir Sonucu: Çocuk İşgücü, Yönetim ve Ekonomi”, Cilt:14 Sayı:1 s. 25-41. Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F.

Kulaksız, Y. (2014), “Yoksulluk Bağlamında Çocuk İşgücü”, *Çalışma Dünyası Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 91-111

Lordoğlu, K., vd. (2004) “Türkiye’de Enformel İstihdam ve Yabancı Kaçak İşgücü”, Uginar Proje Raporu, http://www.kuvvetlordoglu.com/yazilar/informel_istihdam_yabanci_kacak_ismgucu.pdf

Özen, Y. Ve Gül, A., (2007), “Sosyal Ve Eğitim Bilimleri Araştırmalarında Evren-Örneklem Sorunu”, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi , 0 (15) , ss.394-422, file:///C:/Users/PB/Downloads/evren-orneklem.pdf

Özkul, O. Ve Vermez, H., (2009), “Dağlık Karabağ Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları”, *Bilgi Journal of Social Sciences of the Turkish World*, Güz, Sayı 51, ss.139-170

Özyakışır, D., (2013), *Göç: Kuram ve Bölgesel Bir Uygulama*, Ankara: Nobel Yayıncılık

Perruchoud, R. Ve Redpath-Cross, J. (Edt.), (2013), “Uluslararası Göç Hukuku-Göç Terimleri Sözlüğü”, No 31, https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf, E.T. 09.10.2018

Sayın, Y., Usanmaz, A. ve Aslangiri, F., (2016), “Uluslararası Göç Olgusu ve Yol Açtığı Etkiler” Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Yıl.18, Sayı.31., ss.1-13

Sezgin, Y., (2016), “Mülteci Çocukların Korunması Yöntemleri,” Türkiye’de Çocuk İşçiliği Sorunu: Suriye’den Gelen Mülteciler Sonrası Mevcut Durum ve Çözüm Önerileri Konferans Raporu, Hayata Destek Derneği ve Bilgi Üniversitesi Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Soyalp, İ. O., (2016), “Suriye’den Gelen Göç Ve Çocukların Mevcut Durumu” Türkiye’de Çocuk İşçiliği Sorunu: Suriye’den Gelen Mülteciler Sonrası Mevcut Durum ve Çözüm Önerileri Konferans Raporu, Hayata Destek Derneği ve Bilgi Üniversitesi Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Tarlan, K. V., (2016), “Suriyeli Mülteciler: Büyüyen Sorunlar, Daralan Zaman”, <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/7771/suriyeli-multeciler-buyuyen-sorunlar-daralan-zaman#.XXYDsygzZPb> , E.T. 08.06.2019

Toran, M., (2010), “Yoksul Çocukların Kaderi: Çalışmak”, Kemal İnal (Der.), *Türkiye’de Çocuk Emegi İçinde* (ss.290-245-313), Ankara: Ütopya Yayınevi

Uyan Semerci, P., Erdoğan, E. ve Durmuş, G., (2017), “Çalışan Çocuk: Bağcılar ve Küçükçekmece Pilot Araştırması”, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 405-417, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 29.10.2020 Kabul Tarihi: 25.12.2020

BİREYLERİN AD-SOYAD DEĞİŞTİRME VE DÜZELTME NEDENLERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

*Individuals' Opinions Regarding Reasons For Changing And Editing Their Names-
Surnames*

Vedat ÇOBAN¹

Zeynep Betül SUNKAR²

Ece Beril ALTIN³

ÖZ

Bu çalışmada insanları ad-soyadlarında değişime ve düzeltmeye götüren sebepler tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu değişimde bireylerin yeni adlarını seçerken hangi kriterleri esas aldıklarına yönelik bulguların belirlenmesi hedeflenmiştir. Kişi ad-soyadları geçmişten günümüze insanların yaşamında çok önemli bir yere sahip olmuştur. Ad-soyadları, içinde buldukları sosyo-kültürel yapıyı yansıtan değişken niteliklere sahiptir. Türkçedeki “ismiyle müsemma olmak” ifadesi, adların kültürümüzdeki önemini göstermektedir. Taşındığı ad ve soyadının kendisine bir değer kazandırdığına inanan bireyin algısını etkileyecek olumsuz faktörlerin oluşması, ad-soyad değişimi arayışlarını beraberinde getirmiştir. Nitel araştırma yöntemiyle hazırlanan bu makale çalışmasında örneklem grubu olarak ad veya soyadında değişime gitmiş elli kişi ile yüz yüze görüşerek veriler toplanmıştır. Elde edilen bulgulara göre ad veya soyadların değişiminde Nüfus Hizmetleri Kanunu’nda yapılan değişiklikler ile iletişim hızındaki artış, medyadaki gelişmeler ve popüler kültürün etkisi öne çıkmaktadır. Kişilerin isteğine bağlı olarak gerçekleşen ad-soyad değişikliğinde sosyo-kültürel farklılaşmalar, yeni eğilimler, tutumlar ve grup kimliklerinin etkili olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kişi ad-soyadları, ad-soyadı değişimi, ad-soyadı tercihleri.

ABSTRACT

The present study attempts to determine the reasons that lead people to change and correct their names. Also, it was aimed to evaluate the findings regarding the criteria by which individuals chose their new names during such changes. Names have had quite an important place in people’s lives from past to present. Names have variable qualities that reflect the socio-cultural structure people live in. The Turkish phrase “ismiyle müsemma olmak – being true to one’s name” shows the importance of names in our culture. The emergence of negative factors affecting the perception of an individual who believes that his/her name and surname add value to him/her brings about seeking for a change of name-surname. In this study conducted with the qualitative research method, the data were obtained through face-to-face interviews with fifty people who changed their names or surnames, as a sample group. According to the findings obtained, in addition to the changes made in the Civil Registry Services Act, the increase in communication speed, developments in the media, and the effect of popular culture become prominent in the change of names or surnames. It is seen that socio-cultural differences, new tendencies, attitudes, and group identities are effective in cases of name-surname change depending on the request of the persons.

Keywords: Names-surnames of people, change in name-surname, name-surname preferences.

¹ Elâzığ Bilim ve Sanat Merkezi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, cobanvedat@gmail.com. ORCID: 0000 0002 8639 5802

² Elâzığ Bilim ve Sanat Merkezi ÖYG Öğrencisi. ORCID: 0000 0002 9491 3710

³ Elâzığ Bilim ve Sanat Merkezi ÖYG Öğrencisi. ORCID: 0000 0001 7444 6548

1. Giriş

Ad-soyadı seçiminin ve ad vermenin insan için büyük önemi bulunmaktadır. Adlar ve soyadları toplumdaki yaşam biçimini, düşünce tarzını, sosyal yapıyı yansıtır ve o toplumun aynası kabul edilmektedir. Kendine özgü kişiliği ve özvarlığı olan her birey, başkalarından adıyla ayırt edilir, toplum ve ailesi içinde bununla yer alır. Onun içindir ki her kişinin bir adının olması ve adının nüfus siciline yazılması yasalarla zorunlu kılınmıştır. Bu zorunluluk aynı zamanda kişinin yaşamıyla özdeşleşen ve kişiliğinin ayrılmaz bir ögesini oluşturan adını özgürce seçmesi ve onunla tanınması için kendisine tanınmış temel bir kişilik hakkıdır (Öztañ, 2001:163).

Adlar, bireysel ve toplumsal yönü olan birer simgedir. Sadece adlandırma gereksinimini yerine getiren gelişigüzel ifadeler değildir. Birey tarafından tüm somut ve ahlaki kişiliğın bir yansıması olarak algılanırken, toplumsal açıdan anlam kazanan, toplumsal statü, toplumsal saygınlık ve çeşitli sosyo-kültürel faktörler de yansımasını bulur (Zengin, 2014: 36). İnsanlar sahip oldukları ad sayesinde içinde yaşadıkları toplumun bir parçası hâline gelerek o toplumdaki insanlarla ancak o sayede iletişim hâlinde kalabilmektedir (Yalçınkaya, 2015: 364). Bireyler, toplumda adlarıyla ilk önce anımsanır ve adlar onların etiketleri gibi kabul edilir. Bu açıdan kültür, tarih, edebiyat, halkbilim, sosyoloji, psikoloji gibi birçok alanla ilişkisi olan simgelerdir.

Kültürümüzde kişinin adı millî ruhu, dinî inancı, huzurlu ve rahat yaşama isteğini, yaşanan yeri, sosyal olayları, mertliği, yiğitliği, kahramanlığı, güzelliği, sadakati, vefayı, saygıyı, sevgiyi, inceliği, estetik duyguları, zekayı, ilmi, uygarlık düzeyini, doğayı, zamanı, geleneği ve benzerlerini yansıtmıştır (Kayasandık, 2019: 58). Bu açıdan adlar, kısa ifadeler olsalar da göründüklerinden daha fazla anlam taşırlar. “Toplumlar sahip oldukları kültürleri yaşatmak isterler. Yaşatmanın bir yolu da ad vermedir. Bu yolla toplumlar, toplumsal dinsel ve tarihsel kültürlerini ad verme yoluyla sonraki nesillere aktarmaya çalışırlar. Bu nedenle de toplumların sahip olduğu değerler zamana ve mekâna bağlı olarak değiştiği için, kişi adları da zamana ve konjonktüre göre değişir” (Altan, 2018: 621). Değişim hayatın her alanında karşımıza çıkarken insan adlarının bundan etkilenmemesi söz konusu değildir. Son yıllarda toplumdaki hızlı dönüşüm kişi ad ve soyadlarına yansımış olup anlamını bilmediğimiz adlar çoğalmıştır.

Toplumsal kimliği gösteren araçlar olarak isimler genelde tarihsel ve kültürel özgünlüğü simgeleyen kolektif bir hafızadan süzülüp gelmeleri nedeniyle, bir anlamda toplumsal dünyaya ve kimliğe referans olurlar. Toplumsal etkileşimin özel boyutlarını yansıtmaları nedeniyle bütünleşme veya çatışma simgeleri olarak algılanabilirler. Bu anlamda isimler üzerinden sosyo-kültürel değişimler, düşünceler, eğilimler, tutumlar ve grup kimliklerini okumak mümkündür (Çelik, 2007: 6). Bazı insanlar, niçin verildiğini bilmedikleri; ama toplum içinde bir antlaşmanın varlığından doğduğuna inandıkları adları, kendi adlarından başlayarak hep sorgulamış, etraflarındaki varlıkların, kavramların adlarını açıklamaya çalışmışlardır (Şenel, 2017: 72). Bu sorgulama ve açıklama gayretleri günümüzde olduğu gibi zaman zaman yeni arayışlara yol açmıştır.

Adlandırmalara dair kültürümüzde önemli gelenekler mevcuttur. Özellikle aile büyüklerinin adını verme geleneği günümüze kadar devam etmiştir. Adı verilen kişileri adlar vasıtasıyla yaşatmak, onlara değer verildiğini ifade etmek gibi amaçlar güdülmüştür (Köse, 2014: 112). İlerleyen süreçte adı taşıyan kişi aile büyüklerine de ait olsa bu adın yerine kendi terciğini ön plana çıkarabilmiştir.

Küreselleşme bizim gündelik deneyimlerimizin doğasını kökten bir biçimde değiştirmektedir. Bir zamanlar, gelenek ve töre, insanların yaşam yolları üzerinde güçlü etkilerde bulunurdu. Küreselleşme koşullarında, insanların kendi kimliklerini etkin bir biçimde oluşturdukları yeni bir bireycilik anlayışıyla karşı karşıyayız. Daha önceleri insanların seçimlerini ve etkinliklerini yöneten toplumsal kodlar, önemli ölçüde küreselleşmeyle zayıflamıştır (Giddens, 2012: 101). Değişimin son derece yaygın olduğu modern dünyada çocukların, ergenlerin aile büyükleriyle bakış açılarında farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu farklılığın ad-soyadı tercihlerini de etkilemesi doğal bir durum olup insanları ad-soyadlarında değişime götüren yolu da beraberinde açmaktadır.

Bu araştırmanın problemi bireyi ad-soyadı değişimi ve düzeltmesine götüren sebeplerin sosyokültürel ortamda nedenlerine ulaşabilmektir. Sosyokültürel ortamdaki değişimler, ad-

soyadlarını hangi yönden yenileşmeye açık hale getirmektedir? Yeni ad seçimlerinin çok yönlü etkileşimlerle izahını yapmak ve toplumsal kültür içinde adların değişime açık olduğunu örneklerle belirtmek amaçlanmıştır.

Son yıllarda ad-soyadı değişimi ve düzeltmesiyle ilgili kanunda önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenleme sonrasında ad-soyadlarındaki değişiklik sayısında ciddi artışların olması bu araştırmanın yapılmasında önemli bir faktör olmuştur. Konuyla ilgili olarak İçişleri Bakanlığı'nın resmî sitesinde **20 Eylül 2018 tarihli detaylı açıklama bulunmaktadır**⁴. Ad ve soyad değişikliğiyle ilgili iş ve işlemler 3 yıl boyunca mahkeme kararı aranmaksızın il ve ilçe idare kurullarınca yürütüleceği, 24.12.2019 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.⁵

Bu çalışma, TÜBİTAK 51. Lise Öğrencileri Araştırma Projeleri Yarışması'nda Sosyoloji alanında bölge üçüncüsü olan "Değişen Adlarla Değişen Kimlikler" başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır. Görüşme formlarının uygulanmasında Elazığ Milli Eğitim Müdürlüğü'nden gerekli resmî izin⁶ alınmıştır. Bu izin 2019 yılında düzenlenen **51. Lise Öğrencileri Araştırma Projeleri Yarışması'nda** TÜBİTAK Malatya Bölge Koordinatörlüğü tarafından etik izin belgesi olarak kabul edilmiştir. Ayrıca bu görüşmeler 2018-2019 yıllarında yapılmış olduğundan etik kurulu izin belgesine ihtiyacı yoktur.

Araştırma, her yaş kategorisinden resmi olarak ad-soyadı düzenlemesinde bulunmuş elli gönüllü kişi ile yüzyüze görüşmeler yapılarak formlar doldurulmuştur. Bu görüşmelerde yanıt aranan bazı sorular aşağıda madeler halinde verilmiştir.

- 1) Ad ve soyadınızla ilgili olarak ne tür bir resmi düzenlemede buldunuz?
- 2) Değiştirmek istediğiniz adın size neden verildiğini biliyor musunuz?
- 3) Ad-soyadınızda değişiklik istemenizin sebepleri nelerdir?
- 4) Sizce bir ad nasıl olmalıdır?
- 5) Değişimi aileniz ve çevreniz nasıl değerlendiriyor?

2. Yöntem

Bu çalışmada sosyal bilimlerde uygulanan nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmanın temel özelliği, bireylerin gerçeği sosyal dünyalarıyla etkileşimleri üzerinde yoğunlaşmasıdır (Kapucu, 2016: 30). Bu araştırmanın evrenini Elâzığ şehrinde, Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı farklı okullar ile Elazığ'ın Kovancılar ilçesi oluşturmaktadır. Bu kapsamda Elazığ'daki farklı okullardan 15 öğrenci, 8 öğretmen ve 9 öğrenci velisi ya da yakını ile görüşülmüştür. Kovancılar ilçesinde ise İlçe Nüfus Müdürlüğü'nün katkılarıyla farklı yaş aralıklarına sahip 18 kişi ile görüşme yapılmıştır. Böylece bu çalışmada Elâzığ ve Kovancılar'da ad-soyadında değişim, düzeltme, ekleme yapmış 50 kişi örneklem grubuna dahil edilmiştir (Tablo 1). Bu sayının örneklem grubu olarak ad-soyad değişim, düzeltme ve ekleme yapmış kişileri temsil edeceği varsayılmıştır.

Örneklem seçiminde; amaçlı örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Olasılık temelli olmayan bir örnekleme yaklaşımı olan amaçsal örnekleme yöntemi, araştırmanın amacına bağlı olarak derinlemesine araştırma yapılmasına olanak tanıyabilmektedir. Amaçlı örnekleme, belli ölçütleri karşılayan veya belirli özelliklere sahip olan bir veya daha fazla özel durum çalışılmak istendiğinde tercih edilmektedir. Araştırmacı, seçilen durumlar bağlamında toplum olaylarını ya da olgularını anlamaya ve bunlar arasındaki ilişkileri keşfetmeye ve açıklamaya çalışmaktadır. Amaçlı örneklemin amacı, araştırmada çalışılan problemleri aydınlığa kavuşturacak zengin bilgi içeren

⁴ İçişleri Bakanlığına bağlı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'nün, 2017 Aralık ayında başlattığı mahkeme kararı aranmaksızın bir kereye mahsus ad ve soyadı değişikliği yapılabilmesine olanak sağlayan uygulamasına vatandaşlar yoğun ilgi gösterdi. Nüfus Hizmetleri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair 7039 sayılı Kanun geçen yıl Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmişti. Nüfus Hizmetleri Kanununda yapılan bu değişiklikle Soyadı Kanunu'nun 3'üncü maddesine aykırı yazılan, yazım ve imla hatası veya düzeltme işareti kullanılmamasından kaynaklanan anlam değişiklikleri bulunan ad ve soyadları il ve ilçe idare kurulunun vereceği kararla bir kereye mahsus mahkeme kararı aranmaksızın değiştirilebilecektir. (<https://www.icisleri.gov.tr>, 30.12.2018).

⁵ <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/ad-ve-soyad-degisikligi-uygulamasi-3-yil-daha-uzatildi/1682262>, 28.12.2019.

⁶ Sayı: 79137285-604.01.01-E.22229356, 20.11.2018

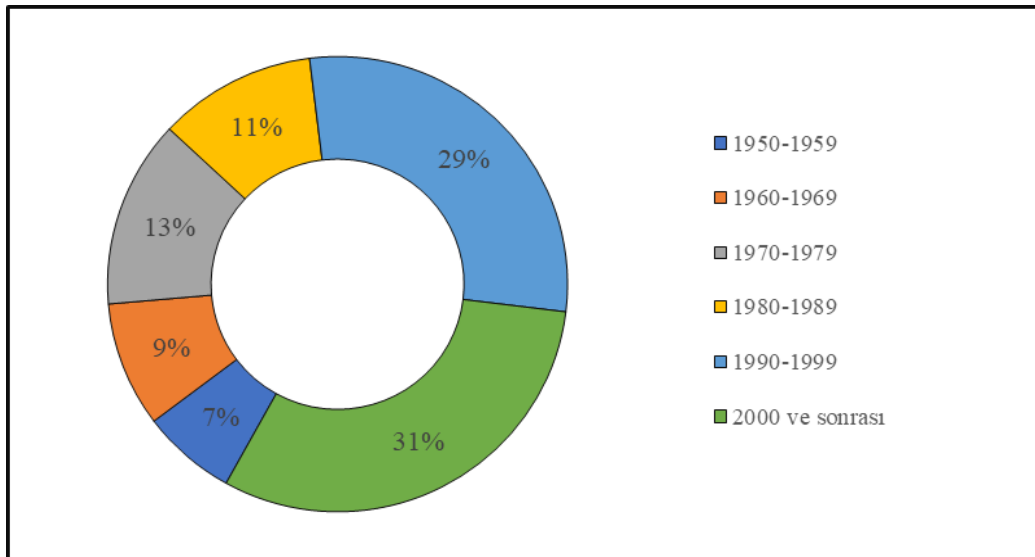
durumları açıklığa kavuşturmak (Başaran, 2017: 490). Belirli, sınırlayıcı niteliklere ve ulaşılması zor bireysel özelliklere sahip kişiler üzerinde uygulanan örneklemedir (Erkuş, 2005).

Ad-soyadının değiştirilip düzeltilmesinin nedenlerini belirlemeye yönelik yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Ad-soyadı değişikliği olan elli kişi ile görüşülerek bu formlar doldurulmuştur. Görüşme formundaki sorulara verilen cevaplar analiz edilerek veri toplama işlemi gerçekleştirilmiştir. Toplanan veriler dikkatli bir şekilde gözden geçirilip gruplandırılarak içerik analizi yapılmıştır. Veri analizinin geçerliği için katılımcıların görüşlerine bağlı kalınmış ve bazı katılımcı görüşleri doğrudan metne eklenmiştir. Görüşmeye başlamadan önce araştırmacının amacı hakkında katılımcılara bilgi verilmiştir.

Tablo 1. Ad-Soyadında Değişim/Düzeltilme İşlemi Yapan Kişilerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı.

Sıra No	Yaş Grupları	Sayı	%
1	1950-1959	3	7
2	1960-1969	4	9
3	1970-1979	8	13
4	1980-1989	6	11
5	1990-1999	13	29
6	2000 ve sonrası	14	31
7	Boş	2	-
Toplam		50	100

Görüşme formunun birinci kısmında yaş ve cinsiyet gibi bağımsız değişkenlere yer verilmiştir. İkinci kısımda ad-soyadıyla ilgili yapılan işlemleri, değişim istenmesinin sebepleri, iyi bir adda aradıkları ve değişime çevrenin gösterdiği tepkileri bulmaya yönelik sorular yöneltilmiştir. Resmi olarak adında ve soyadında değişim ya da düzenleme yapan kişileri tespit etmenin güçlüğü çalışma aşamasındaki en büyük zorluğu oluşturmuştur. Evlilik yolu ile soyadı değişikliği yapan kişiler çalışmaya dahil edilmemiştir. Görüşmeye katılan ve formu doldurulan kişiler farklı yaş gruplarından seçilmiş olup her yaş grubundan örneklem alınmasına dikkat edilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Ad-soyadında değişim/düzeltilme işlemi yapan kişilerin yaş gruplarına göre yüzdelik dağılışı.

3. Bulgular

Çalışma kapsamında yapılan görüşmelerin içerik analizlerine göre elde edilen bulgular ad ve soyadı değişikliklerine göre başlıca iki ana grup altında değerlendirilmiştir. Ayrıca değişikliğe neden olan faktörler ana başlıklar altında detaylandırılmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre en fazla değişimin erkekler arasında ve ad değişimlerinde olduğu görülmüştür.

3.1. Ad Değişiklikleri ve Nedenleri

Toplumların önemli kültürel değerleri arasında yer alan ad vermede inançlar, adetler ve gelenekler önemli rol oynar. Ancak dönüşmekte olan geleneksel yapı ad seçme eğilimlerinde de kendini göstermektedir. Şahıs adlarında meydana gelen değişim, sosyo-kültürel yapıdan ve ondaki farklılaşmalardan bağımsız ele alınamaz. Elli kişiyle yapılan görüşmelerde ulaşılan sonuçlara göre en fazla ad değişimine rastlanmıştır. Görüşme forumlarına göre yirmi altı kişinin adını değiştirdiği tespit edilmiştir. Adından memnun olmayıp adını değiştirenlerin sayısı erkeklerde (17 kişi) kızlara göre (11 kişi) daha yüksektir (Tablo 2).

Tablo 2. Örnekleme Grubundaki Ad Değişiklikleri, Eski/Yeni Adlar.

Sayı	Eski Ad	Yeni Ad
1	Filit	Ferit
2	Sezer	Sarp
3	Zabit	Oğuzhan
4	Beytullah	Yunus Emre
5	Şah Süleyman	Harun
6	Nivan Delila	Asel Nivan
7	Süleyman Sabri	Serkan
8	Saadet	Sena
9	Şerafettin	Taylan
10	Kudbettin	Kaan
11	Ali Rıza	Berk
12	Kıbar	Ebru Elif
13	İmam	Ulaş
14	Kiraz	Azra
15	Tevrat	Cemre
16	Hüriyet	Betül
17	İmdat	Aras
18	Cevat	Arda
19	Zülfıye	Aslı
20	Celadet Rızgar	Celadet Kenan
21	Abdülrezzak	Ali
22	Sakine	Selin
23	Çavuş	Hüseyin
24	Cami	Cemil
25	Bayram	Muhammet Mirza
26	Yeter	Hatice
27	Mücahide	Kübra
28	Kezban	Kevser

Yaşanan döneme göre yeni formlar alan kültürün bu dinamik özelliği, ad seçimindeki usullerde ve önceliklerde de kendini göstermektedir. Dönemin özelliklerine ve değerlerine göre bazı isimler popülerliğini yitirirken, bazıları hızla popülerleşip yaygınlaşmakta; bazı isimler yapı, ses ve anlam açısından dilin kurallarının ve toplumun beğeni kalıplarının uzağına düşerek mazide kalırken, yerini duygusal değeri yüksek, olumlu çağrışımları olan, beğeni kalıplarına uyan yeni isimlere bırakmaktadır (Köse, 2014: 293). Adını benimsemeyen, kişiliği ile özdeşleştiremeyen kişinin, adını değiştirmek en doğal hakkıdır. Kişi genellikle belli bir soyadı ile doğar ve doğar doğmaz da ailesi tarafından konan bir özadla anılır. Bu kişi büyüyüp ergin oluncaya kadar öz veya soy ismini benimseyememiş onunla kendisini özdeşleştirememiş olmasına rağmen onu bu isimle veya soy ismiyle yaşamını sürdürmeye zorlamakta hiçbir toplumsal yarar olamaz (Şimşek, 2011: 98). Yaşamımızda her açıdan bir değişim söz konusuysa birçok özelliği olan adlar da bu durumdan nasibini almıştır. Günlük hayatta adından hoşnut olmayan insanların sayısı az değildir. Bunların bir kısmı değişim yoluna başvurmuştur.

Görüşme formundaki dördüncü soruya verilen cevaplarla ilgili olarak ilk adın kendisine neden verildiğini bilmeyen adaylar, ilk sırada bulunmaktadır. “Değişmek istediğiniz adınızın size neden verildiğini biliyor musunuz?” sorusuna verdikleri cevapların dağılımında “Bilmiyorum” cevabı sayı ve yüzdelik olarak ilk sırada gelmektedir (Tablo 3).

Tablo 3. İlk Adın Verilme Nedenleri Konusunda Soru ve Örneklem Grubunun Cevapları

Sıra No	İlk Adın Verilme Nedeni	Sayı	%
1	Bilmiyorum	28	55
2	Aile büyüklerinin adı olduğundan	8	17
3	Dini anlam içerdiği için	6	12
4	Farklı olduğu için	2	4
5	Kardeş isimleriyle uyum sağladığından	3	6
6	Diğerleri	3	6
Toplam		50	100

İnsanları nitelendiren adlar, onların kimliğinin önemli parçasıdır. Adlarla ilgili olarak toplumun zihniyeti, gelenekleri, kültürü bağlamında ad-soyadı değişiminin nedenleri konusunda sağlıklı tespitler yapılması mümkündür. Görüşme yapılan kişilere sorulan “Sizce iyi bir ad nasıl olmalıdır?” sorusuna verilen cevaplarda anlam ve kulağa hoş gelmesinin tercih edildiği görülmektedir (Tablo 4: Şekil 2).

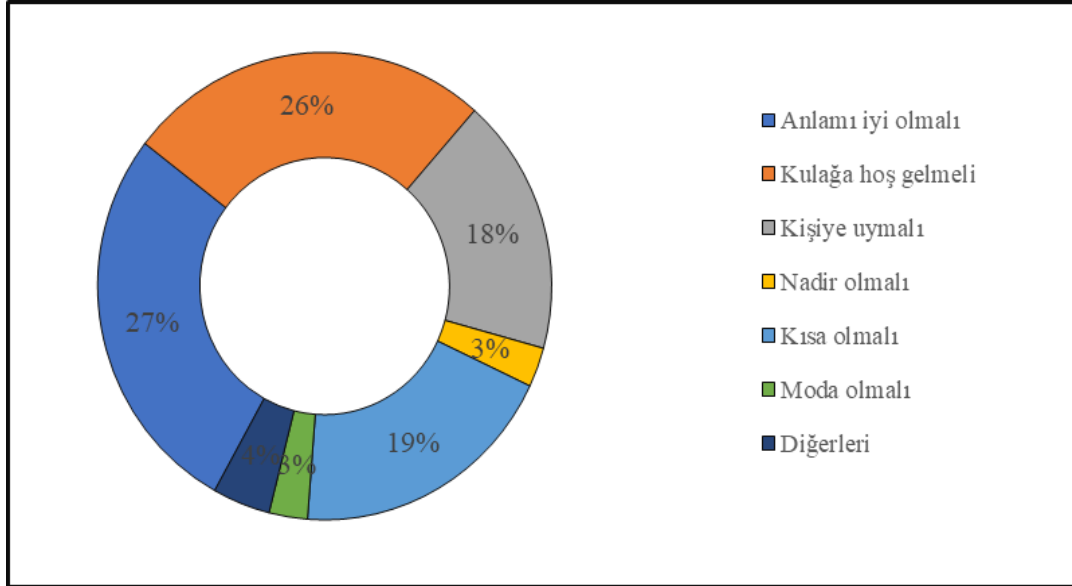
Tablo 4. İyi Adın Verilme Nedenleri Konusunda Soru ve Örneklem Grubunun Cevapları

Sıra No	İyi Adın Verilme Nedeni	Sayı	%
1	Anlamı iyi olmalı	23	27
2	Kulağa iyi gelmeli	22	26
3	Kişiyeye uymalı	14	18
4	Nadir olmalı	2	3
5	Kısa olmalı	15	19
6	Moda olmalı	2	3
7	Diğerleri	4	4
Toplam		82	100

Not: Diğerleri maddesine görüşmecilerin yapmış olduğu ilaveler şunlardır: Bir kişi ailenin soy bağı yansıtmalı, iki kişi ileride dalga geçilip geçilmeyeceği düşünülmeli, bir kişi de kişiyi ileride zor durumda bırakmamalı demıştır. Ailenin soy bağı yansıtmalı derken aile büyüklerinin

adını taşımanın önemini belirtmiştir. Verilen adın alay edilebilecek bir ad olmamasına dikkat edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Kişiyi ileride zor durumda bırakmayan ad tercihinde daha çok siyasi çağrışımlara açık olan adların verilmemesine dikkat çekmek istenmiştir.

Bir insanın adı, onun şahsiyetiyle alakalı görüleceğinden kişinin hayatını olumlu veya olumsuz etkileyebilir. Çocuğun ismi, çocuğun kişiliği ve yaşayışı üzerinde derin ve kapsamlı etkilere sahiptir. Kişinin adı, onun toplum içinde tanınmasına, ferdileşmesine ve ayırt edilmesine yaradığından, şahsiyetin önemli bir unsurudur (Kayayerli, 2012, Çelik, 2005: 17). Bireysel kimliğin benlik oluşumu ve kimliği sorgulama gibi aşamalarını yaşayan bireylerde de, belli bir dönemden sonra kendilerine verilen ismi sorgulama ve değiştirme eğilimleri söz konusudur. Kişileri isim veya soyadlarında değişiklik yapmaya götüren sebeplerin başında ise isimlerle ilgili önyargılardan kurtulma isteği bulunmaktadır (Çelik, 2006: 55). Bu önyargılar, toplumun bireyin adına alaycı, yadırgayıcı bakışıyla ortaya çıkar. Toplumsal başlayan etki, adın sahibinin bu durumu kişileştirmesiyle bireysele dönüşebilir. Ad değişimlerini tek sebeple izah etmek mümkün değildir. Bu durumun nedeni birden çok faktörü birlikte barındırabilmektedir. Araştırmada adların değişim sebepleri ele alınırken görüşme formundaki beyanları esas alınarak dağılım aşağıdaki başlıklar halinde incelenmiştir.

Şekil 2. İyi adın verilme nedenleri konusunda örneklem grubu cevaplarının yüzde dağılımı.

3.1.1. Sosyal Sebeplerden Kaynaklanan Ad Değişiklikleri

Adlarda değişiklik sebeplerinin başında, toplumsal ilişkilerde adlarla karşılaşılan önyargılardan ve bunun olumsuz etkilerinden kurtulma beklentisi etkili olmuştur. Görüşme yaptığımız kişilerden; “Kibar, Kiraz, İmdat, İmam, Çavuş, Şerafettin” adlarına sahip olanlar, adlarını değiştirilmelerine gerekçe olarak bu adların gülünç ve itici olmalarını belirtmiştir. Özellikle *Kötü Kedi Şerafettin* tiplemesinden sonra bu adla alay edenlerin sayısı artmış ve değişimde etkili olmuştur. “İmam ve Çavuş” adlarının bir meslek ismi olması ve bu durumun farklı şekillerde kullanılması kişileri yeni bir ad arayışına yöneltmiştir. “Filit ve Cami” isimleri anlamsız bulunduğu ve diğer insanlar tarafından yadırgandığı için “Ferit ve Cemil” olarak değiştirilmiştir. “Sezer” adı hem kızlara hem de erkeklere verilebilen adlardan olması, erkek görüşmeci tarafından zaman zaman toplumda mizah konusu yapılmasından duyulan rahatsızlık üzerine “Sarp” olarak değiştirilmiştir. “İsimlerin cinsiyet ayırt etme işlevleri, toplumda cinsiyet ilişkileri ve düzeni bakımından özel önem taşımaktadır. Türk toplumunda isim seçilirken cinsiyet ayırt etme niteliğine dikkat edilmekle birlikte, yine de pek çok kültürde rastlanmayacak düzeyde kullanılan ortak isimler vardır” (Çelik, 2006: 56). “Yeter” adı, bir daha çocuk istemeyenler ya da daha fazla kız çocuğu istemeyen ebeveynler tarafından çocuklara verilen bir adıdır. Bizim görüşme yaptığımız Hatice

Hanım'a da üçüncü kız çocuğu olduğu için ailesi bu ismi vermiştir. Ayrıca Yeter ismiyle dalga geçilmesinin de değişimde etkili olduğu belirtilmiştir. Toplumda yalancı anlamını taşıdığına inanılan "Kezban" adı, Kevser olarak değiştirilmiştir.

3.1.2. Siyasi Sebeplerden Kaynaklanan Ad Değişiklikleri

Türkiye genelinde bazı bölgelerde son yıllarda siyasi hareketlerin ad verme ve değiştirmede az da olsa belirginleşmeye başladığı görülmektedir. Bu durum Ağrı ili örneğinde kişi adları üzerine yapılan bir çalışmada "son yıllardaki siyasi hareketler kapsamında ortaya çıkan etnik aidiyete bağlı olarak az da olsa bir farklılaşma belirmeye başlamıştır" şeklinde verilmektedir (Calp, 2014:27). Yaptığımız görüşmelerde bazı ad değişimlerinin ileride çocuk için sorun teşkil edeceği düşüncesiyle yapıldığı görülmüştür. "Şah Süleyman" isminin "Harun" olarak değiştirilmesinde bu gerekçe dile getirilmiştir.

Topluluğun şifresini yansıtan simge kavramları, seçkinleri, kahraman ve şehitleri temsil eden sembolik isimler seçime konu olabilmektedir. İdeolojik isimlendirme eğiliminin, çatışma kültürü yerine kültürel çoğulculuk ve bireyselleşme gibi değerlerin yükselişe geçtiği bir dönemde giderek güç kaybetmesi beklenebilir. Öte yandan çocukların isimlerinden dolayı toplumsal ve gündelik ilişkilerde sorunlarla karşılaşabileceği düşüncesi de, aileleri bu tür bir tutumdan sakınmaya yöneltebilmektedir (Çelik, 2007: 16). Çocuk için ileride yol açacağı sıkıntılar düşünülmeden geçmişte verilen adlar, günümüzde çocuğun ileriki yaşamına, ilişkilerine etkileri göz önüne alınarak adların değişimine gidildiği görülmüştür.

3.1.3. Dinî Sebeplerden Kaynaklanan Ad Değişiklikleri

Adlar, kutsalla irtibatın araçlarından biridir. İsim kültürümüzün birçok alanında dini motiflerin belirleyici olmaya devam ettiği yapılan ad değişimlerinin bir kısmından anlaşılmaktadır. Görüşme grubunda Müslüman oldukları halde "Nivan Delila, Tevrat" adlarını taşıyan kişiler, bu adların farklı dinleri çağrıştırmaları sebebiyle toplumda yanlış anlaşılmalara yer vermemek için "Asel Nivan, Cemre" adlarını alarak değişimi tercih etmiştir. Beytullah yerine Yunus Emre, Abdülrezzak yerine Ali, Bayram yerine Muhammet Mirza adlarında ilk addaki dinî anlam bağı yeni adda da korunmuştur. Dinsel anlamı olmanın yanında yeni adlarda kulağa hoş gelen estetik yönelimi temsil eden ikinci adlar yer almaktadır (Tablo 2). Görüşme tutanağı dolduran yeni adıyla Muhammet Mirza Bey, ad değişiklik sebebini şöyle izah etmiştir: "*Biz dört erkek kardeşiz. Validem, büyüklerinden bir ailede en az üç erkek evlat var ise bunlardan birinin Peygamber (S.A.V) efendimizin ismini taşıması çok sevaptır diye duymuş. Ashında validemin anlattığı bu inanışın ne kadar doğru olduğunu bilmiyorum. Sadece validem bizden birinin efendimizin (S.A.V) ismini taşımasını çok arzu ettiği için isim değişikliğini yaparak bir parça arzusunu da yerine getirmek istedim.*" Buradan da anlaşılacağı üzere adların dinle ilgili bağlarını kesmeden aynı zamanda, modern ve ayırt edici şekillere dönüştüğünü söyleyebiliriz.

3.1.4. Popüler Kültürden Kaynaklanan Ad Değişiklikleri

Popüler kültür, bireysel beğenileri ve tercihleri etkileyerek kişiye bir kimlik ve toplum içinde bir imaj kazandırır. Kimliği tanımlayan bir gösterge ve toplumsal var oluşun önemli bir bileşeni olarak isimler ise kaçınılmaz olarak belli dönemlerde egemen olan düşünce akımlarından, toplumsal eğilimlerden, kültürel formlardan ve elbette dönemin popüler kültüründen izler taşımaktadır (Yıldırım, 2016: 920). İsimler farklı anlam alanlarından, farklı gerekçelerle seçilmiş de olsa genel olarak adlarla ilgili bir modalaşmadan söz etmek de mümkündür. Bireylerin ad seçerken toplumdaki eğilimlerden etkilendiği görülmektedir (Oytun, Altun, 2011: 193). Kitle iletişim ve bilgiye erişme olanaklarının arttığı bu yeni dönemde ad kültüründe geleneksel yerine yeni alternatifler arama eğiliminin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Globalleşmenin etkisiyle adeta sınırların ortadan kalktığı dünyamızda, kitle iletişim araçlarında görülen çeşitlilik, onların sağladığı imkânlar, ülkeler ve insanlar arasında her alanda görülen ve gittikçe artan sıkı ilişkiler ad ve ad verme olayına da yansımıştır (Zengin, 2014: 105).

Günümüzde yaşanan kentleşme, teknik ve ekonomik açıdan görülen ilerlemeler, medyanın etkisi ile yaşam biçimlerindeki değişiklikler, toplumların ad kültürüne de yansımıştır.

“Cevat, İmdat, Kudbettin, Kiraz, Şerafettin, Ali Rıza, Bayram” gibi çoğu bilinen geleneksel adlar yerine “Arda, Aras, Sarp, Kaan, Azra, Berk, Taylan, Mirza” gibi modern adlar bulma arayışı, popüler kültürün etkisiyle olmuştur. Yapılan ad tercihlerinde daha çok kulağa hoş gelen, yeni, moda adlara rağbet edildiği görülmektedir (Tablo 2). Yeni adıyla Berk Bey, görüşme metnine şunları yazmıştır: “*Ali Rıza çok fazla kullanılan bir isim, çok da eskidir. Çocuklara isim koyarken ileriye düşünmek gerekir.*” diyerek popüler isim arayışını ortaya koymaktadır.

3.1.5. Bireysel Sebeplerden Kaynaklanan Ad Değişiklikleri

İnsanın yaşamı süresince en çok duyacağı sözcük şüphesiz adıdır. Her bireyin adının anlamlı ve güzel olmasını talep etmek en tabii hakkıdır. Günümüzde daha önceki ad-soyadlarında değişiklik yapma oranının fazla olmasında insanların genel olarak geçmişe göre daha bireysel, daha özgür ve daha bağımsız davranmasıdır. Bireyler gün geçtikçe geleneksel etkenlere bağlı kalmadan kendi istekleri doğrultusunda adları seçebilmektedir (Balcı, 2014: 112). “Süleyman Sabri-Serkan, Saadet-Sena, İmam-Ulaş, Zülfiye-Aslı, Beytullah-Yunus Emre, Şerafettin-Taylan, Kudbettin-Kaan, Çavuş-Hüseyin” değişimlerinde eski adı beğenmeme faktörü önemlidir. Adın kulağa hoş gelmemesi ve kendilerine uygun olmaması, adın uzun olması gibi sebepler değişimde etkili olmuştur. “Bayram-Muhammet Mirza” değişimi için görüşme formunda şu ifadeler kullanıldı: “*Bayram ismi bana bir şey ifade etmiyordu. Benim için anlamlı değildi. İnsanın ismi dünyada duyabileceği en güzel musiki bence. İsim kulağa hoş gelmeli, çağrıldığınızda ya da anıldığınızda adınız özel ve anlamlı olmalı. İsmimi bu yüzden değiştirme gereği duydum.*”

Asker anlamına gelen “Zabit” adını sempatik bulmayan ve anlam açısından kendisine uygun olmadığını belirten görüşmeci, bu adı “Oğuzhan” olarak değiştirmeyi uygun bulmuştur. On sekiz yaşındaki “Aslı” Hanım, “Zülfiye” adını değiştirmesindeki sebebi yaşına uygun olmaması, kulağa hoş gelmemesi ve uzun olması gibi sebeplerle izah etmiştir. Ayrıca babaannesinin adı olduğundan kendisine verilen bu adı uzun süre taşımayı tercih etmemiştir. “Celadet Rızgar” adı, ilgisi olmadığı halde rüzgârla karıştırıldığından “Rızgar”, “Kenan” olarak değiştirilmiştir. “Abdülrezzak” adı çok uzun olduğundan ve yazımı karıştırıldığından Ali gibi kısa ve net bir adla değiştirilmiştir. Ölen halasının adı olan “Sakine’yi” ölmüş bir yakınının adını taşımanın kolay ve güzel olmadığını belirten görüşmeci, adını “Selin” olarak değiştirdiğini belirtmiştir. Filit ve Cami adları, adın sahibi tarafından da anlamsız bulunduğu için Ferit ve Cemil olarak yenilenmiştir.

Amerika’da yapılan araştırmalarda adların kişiyi psikolojik olarak etkilediği, güzel adların kişiyi iyi ve güzel şeyler yapmaya, güzel ve hoş olmayan adların ise kişiyi kötü şeyler yapmaya yönelttiği tespit edilmiştir (Zengin, 72: 2001). Ad verilirken, adın ilerde çocuğun karakter yapısına uyup uymayacağı göz önüne alınmalıdır. Görüşme formunu dolduran kişilerde sıkça rastlanan değiştirme sebepleri arasında anlamlı olmayan ve kendisine uymayan adları beğenmeme, kulağa hoş gelmeme, söylenmesinin zor olması dikkat çekmektedir.

3.2. Ad Düzeltme

Adların kimliğe yanlış kaydedilmesi çok sık rastlanan bir durumdur. Nüfus memurlarının bazı adları kendi bildikleri gibi yazmış olmaları, adlarda düzeltmenin en önemli sebeplerindendir. Ad seçiminde dinin önemli ayları ya da peygamber adları ad seçiminde dikkate alınan hususlardandır. Özellikle dinî anlamlarıyla ön plana çıkan “Muharem, Muhammet, Elaaddin” gibi adlarda anlamın doğru aktarılması için yapılan düzeltmeler, dinin ad verme kültüründeki rolünü göstermesi bakımından önemlidir (Tablo 5). “Ahmet Mahir ve Ahmet Fahir” düzeltmesine sebep, nüfus memurunun kardeşlere aynı ismi vermesidir. Mahir, ağabeyin ismiyken daha sonra dünyaya gelen kardeşe de Fahir yazacağına Mahir yazan memurun hatası iki kardeşin aynı ismi almasına yol açmıştır. “Zaynep, Aysin, Esme” adlarında yanlış yazım söz konusu olmuştur (Tablo 5). Ailelerin

yanlış kaydedilen adları düzeltme yoluna gittikleri görülmektedir. Yanlışlıkların adın sahibine ve ailelerine hem günlük yaşamda hem de resmi evraklarda sıkıntılar oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 5. Örneklem Grubundaki Ad Düzeltmeleri.

Sayı No	Eski Ad	Düzeltilmiş Ad
1	Muharem	Muharrem
2	Ahmet Mahir	Ahmet Fahir
3	Aysin	Ayşin
4	Elaaddin	Alaaddin
5	Zaynep	Zeynep
6	Esmе	Esmа
7	Muhammet	Muhammed
8	Güllüzer	Gülizar
9	Teyyar	Tayyar

3.3. Ad Ekleme

Adların psikolojik açıdan özellikleri de söz konusudur. Çocuğa verilen bir ad sadece bir sözcükten ibaret değildir. Onun adı, hem taşıyan kişi hem de çevredeki insanlar üzerinde birtakım ruhsal etkiler bırakır. Türkçe adlar dilbilimsel özellikleri bakımından çok renkli, çeşitli ve zenginidir. Ancak bu durum bazen kolaylıkların yanında zorluklar da getirmektedir. Örneğin adların cinsiyetinde bunu görebilmekteyiz, çünkü Türkçe adlarda karşılaşılan en önemli sorunlardan biri, kimi durumlarda cinsiyetin belirlenememesidir (Balcı, 2014: 112,113).

Üçü bayan biri erkek olmak üzere yapılan görüşmelerde dört kişide adına yeni ad ilave ettiği tespit edildi (Tablo 6). “Eymen” adlı kız çocuğu adının erkeklere de verildiğini görünce bu durumu problem haline getirmiştir. Ebeveynleri, kızlarının bu durumdan olumsuz etkilenmesini engellemek için kız adı olduğunu vurgulayacak “Sadem” adını ilave ettirmişlerdir.

Tablo 6. Örneklem Grubundaki Ad Eklemeleri.

Sıra No	Eski Ad	Eklenmiş Ad
1	1. Eymen	Eymen Sadem
2	2. Zöhre	Zöhre Ela
3	3. Semiha	Semiha Nisa
4	4. İsmet	İsmet Talha

“Semiha”, kardeşinin “Nida” adına uyumlu yapılmak istendiğinden “Nisa” adı eklenmiştir. “Günümüzde ad vermedeki önemli kriterlerden biri uyum yani harmoni konusudur (Zengin, 2014: 144).” Kardeş olan çocukların adları arasında önemli oranda ilişki kurulmaya çalışılması toplumumuzda çok sık görülen bir durumdur.

3.4. Ad Çıkarma

Bazı grup ve cemaatlere aidiyet bildiren adların toplumsal ve gündelik ilişkilerde sorunlara yol açabileceği düşüncesi, bireyleri bu addan kurtulma isteğine yöneltmektedir. “Fetullah” adı bu açıdan çıkarılmıştır (Tablo 7). Yirmi iki yaşında olan Muhammed Hıdır, dedesinin adı olan Hıdır’ı hoşlanmadığı ve kendisiyle uyumlu olmadığını belirterek çıkarma gereği duymuştur.

Tablo 7. Örneklem Grubundaki Ad Çıkarma.

Sayı No	Eski Ad	Yeni Ad
1	1. Muhammed Fetullah	Muhammed
2	2. Muhammed Hıdır	Muhammed

Bireylerin istemedikleri adlar, gelecekte hem çocuğu ve hem de çevresini rahatsız edecektir. Kişiyi ilerde ruhsal yönden olumsuz etkileyecek ve kendisini güç durumda bırakacak adların çıkarılması olağan bir durumdur.

3.5. Soyadı Değişikliği

Çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde soyadı değişimi yedi kişide görülmüştür. Ad değişimine göre bu sayının az olması manidardır. Soyadı insanların soy bağının göstergesidir. Yeni bir soyadı tercihine gidilmesi soy bağıyla bağlantıyı kesecek bir tutumdur. Bu yönüyle ad değişiminden farklı bir fonksiyona sahiptir ve daha derin etkiler taşıması açısından önemlidir. Kişinin kendisiyle birlikte çocuklarını ve kendisinden sonraki kuşağı da etkileyecek bir karar olmasından ötürü soyadı değişimi çok sık rastlanan bir durum değildir.

İnsanlar, ad ve soyadlarının doğru kullanılmasını isterler ve beklerler. Bazı ad ve soyadları zor yazılmaktadır. Özellikle soyadlarının zor telaffuzu ve okunuşu resmi işlerde karışıklığa yol açmıştır. “Korucuoğlu” soyadının değiştirilme sebebi olarak bu durum gösterilmiştir. Değişik ortamlarda birçok kez yanlış yazılması aileyi bu soyadın değiştirilmesine yönlendirmiş ve kısa bir soyadı tercihine sebep olmuştur. “Öz” soyadını tercih etme sebepleri yazılışının ve okunuşunun kolay olmasıdır (Tablo 8). “Daş” soyadının değiştirilme sebepleri arasında Taş ile karıştırılması ve bu durumun bazı karışıklıklara yol açması olarak belirtilmiştir. Yeni soyadı oluşturulurken eski soyadı “Daş” ters okunarak oğlu sözcüğünün ilave edilmesiyle “şadoğlu” soyadının oluşturulması ilginçtir. “Çebiş, Küstük, çap” soyadları insanlar arasında soğuk esprilere yol açması değişim konusunda önemli bir motivasyona yol açmıştır. Yerlerine ailenin lakabı olan Mizacoğlu ve daha sempatik olan Gülşen tercih edilmiştir. Ayrıca görüşme yapılan kişinin dedelerinin babasının adının Hanbey olması Hanbeyoğlu soyadını almalarında etkili olmuştur.

Tablo 8. Örneklem Grubundaki Soyadı Değişiklikleri, Eski/Yeni Adlar.

Sıra No	Eski Soyadı	Yeni Soyadı
1	Korucuoğlu	Öz
2	Çebiş	Mizacoğlu
3	Küstük	Gülşen
4	Daş	şadoğlu
5	Babür	Neslizade
6	çap	Hanbeyoğlu
7	Çoban	Aksoy

Aynı soydan gelen veya aralarında akrabalık ilişkileri bulunan kimselerin bunu yansıtan soyadını değişime isteği, önemli bir karardır. Bunun için yakın aile bireyleri arasında zaman zaman yaşanan bazı sorunlar, köklü değişime yol açabilmiştir.

3.6. Değişime Aile ve Çevrenin Verdiği Tepkiler

Görüşme formunda “Değişimi aileniz ve çevreniz nasıl değerlendiriyor?” sorusuna verilen cevaplara bakıldığında yirmi yedi kişi yapılan değişimin olumlu karşıldığını, kendilerini haklı bulduklarını belirtmiştir. Bunlar içinden altı kişi, kimlikteki eski adı kullanmadığını, almak

istedikleri adı önceden kullanmaya başladıklarını belirtmiştir. Kendilerini almak istedikleri yeni adla tanıtılmaları ve çevrelerinden de almayı düşündükleri adı kullanmalarını istemeleri değişimden sonraki sürecin kolay geçmesini sağlamıştır. Görüşmecilerden on bir kişi ailesinin ad değişimini sıcak karşılamadığını belirtmiştir. Değişim için ailesini zor ikna ettiğini belirtenlerin yanında, alışmalarının zaman aldığını, yeni adı tepkiyle karşılayanlar olduğunu ifade edenler olmuştur. Ancak ilerleyen süreçte kendilerinin yeni adla mutlu olduklarının görülmesi üzerine bu durum, kabullenilmiştir.

Görüşülen kişiler, “Sarp” için bu alengirli ismi nereden buldun? “Berk” adını alan görüşmecimiz, büyüklerin hala kendisine Ali Rıza diye seslenmekte olduğunu, babaannesinin adı Zülfıye’yi Aslı’yla değişen görüşmecimiz, bu durumdan en fazla babaannesinin rahatsız olduğunu belirtmiştir. “Türk isim kültüründe isim seçme ve belirleme hakkının ebeveynde (büyükanne ve büyükbabada) olması temel karakteristikler arasındadır. Bu durum isimle ilgili bazı geleneksel anlayış ve uygulamaların belli ölçüde değişime uğradığını göstermektedir. Değişimin etkilerini formel olarak yalnızca aile içi rollerin farklılaşmasında değil, anlam boyutunda isim tercihlerinde de görmek mümkündür (Çelik, 2007: 11).”

Değişime arkadaş ve iş çevresinin daha çabuk alıştığı, ailelerin bu durumu daha zor benimsediği görülmüştür. Yeni adlarını aldıklarında birkaç yıl düzeltme yapmak zorunda kaldıklarını belirten görüşmeciler, daha sonra bu duruma herkesin alıştığı belirlenmiştir. Özellikle küçük yaşlarda yapılan düzeltmelerin daha sıkıntısız kabullenildiği görülmüştür. Soyadı değişiklikleri aile bireylerince alınan ortak bir kararla yapıldığından diğer akrabaların yadırgayıcı tavırları ön plana çıkmıştır.

4. Sonuçlar

Elli kişiyle yapılan görüşmede yirmi altı kişiyle en fazla ad değiştirmenin yapıldığı görüldü. Bundan sonra sekiz kişiyle ad düzeltmeye başvurulduğu gözlemlendi. Soyadı değişikliğinin adlara göre (yedi kişi) çok daha az sayıda yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu durum, soyadını değişiminin soy bağını da değiştirmek anlamına gelmesinden sık tercih edilmeyen bir durum olduğunu ortaya koyar.

Yaşam boyunca sosyal ve kültürel yaşamda, geleneklerde, iletişimde önemli farklılaşmalar meydana gelmiş bunlar adlar ve soyadları üzerinde de değişimlere yol açmıştır. Adlar ve ad verme de durağan özellikte değildir; dinamik olup zamanın değişen yapısına ayak uyduran unsurlardır. Ayrıca adlardaki değişim, artarak devam etmektedir. Adlarla adı taşıyanlar arasında önemli bir bağ vardır. Ad, kişiyle bütünleşir, birçok açıdan adın sahibini etkiler, onun karakteri ve kişiliği üzerinde önemli bir iz bırakır. Adların etki alanı sadece adın sahibine yönelik değildir, aynı zamanda çevre ile iletişimi de etkiler. Bunun farkında olan bireyler, beğenmedikleri, kendilerine uymadığını düşündükleri ad ve soyadına yönelik müdahalelerde bulunmuşlardır. Ad verme, sosyal bir süreç olduğundan bireylerin ad ve soyadında değişime, düzeltmeye yol açan yaklaşımların çok yönlü sebepleri vardır.

Genç kuşakların adlarıyla ilgili değişim ve dönüşüme daha fazla eğilimli oldukları gözlenmektedir. Ayrıca erkeklerde adlarında işlem yapan bireylerin fazla olduğu belirlenmiştir. Geleneksel adlardaki bazı özellikler, kitle iletişim araçlarının etkisiyle değişim karşısında varlığını koruyamamıştır. Adının değişmesini isteyen kişilerin büyük çoğunluğu anlamlı, kısa ve kulağa hoş gelen adları tercih etmektedir (Tablo 4; Şekil 3). Adlarında değişim arayan bazı kişilerin yeni adlar ararken geleneksel adlarda olduğu gibi dinsel vurgudan tamamen uzaklaşmadan aynı zamanda yeni, kulağa hoş gelen, modern olma özelliklerini de taşımalarını istemişlerdir. Kişinin yeni adıyla mutlu olduğunun görülmesi üzerine aile bireyleri ve çevre değişim kararını, zamanla kabullenmiştir. Bireylerin kendileriyle ilgili konularda geçmişe göre daha bireysel ve özgürce karar vermelerini sağlayan sosyo-kültürel yapının oluşması, aile büyüklerinin ad vermeye ya da adı muhafaza etmeye etkisini azaltmıştır.

Ad-soyadında değişim ve düzenleme yapmış kişileri tespit etme ve onlara ulaşma zorluğu çalışmayı sınırlandırıcı faktörlerden en önemlisidir. Bu sorunu aşmak için farklı okullara ulaşarak yöneticiler aracılığıyla duyurular yapma yoluna gidilmiştir. Görüşme yapılan kişilerin farklı yaş

gruplarından olmasına özen gösterilmiştir. Değişim ve düzenlemelerin bir sebeple değil çok yönlü sebepleri olabileceğine dikkat edilmesi gerekmektedir.

Çocuğa ad veren kişiye büyük sorumluluklar düşmektedir. Çocuklar, adını büyük bir gururla taşımalıdır. Ebeveynler, çocuklarına ad verirken hayatı boyunca sevebileceği, onları mutlu edecek ve toplum içinde kullanırken sorun yaşamayacağı adlar tercih etmelidir.

Teşekkür

Ad-soyadını değiştiren bazı kişilere ulaşmamızda araştırmamıza katkı sağlayan Kovancılar (Elazığ) İlçe Nüfus Müdürlüğüne teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Altan, C., (2018), Kişi Adları-Siyasal Eğilim İlişkisi: Mersin Üniversitesi Örneği, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar-2018 Cilt:17 Sayı: 66 (621-631).
- Balcı, U., (2014), Türk Toplumunda Adlar ve Soyadları (Sosyo-Kültürel ve Dilbilimsel Bir Yaklaşım), *Diyalog* 2014/2, İstanbul, Seçkin Yayınları, Sayfa: 110-114.
- Başaran, Y., (2017), Sosyal Bilimlerde Örneklem Kuramı, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 47, Haziran 2017, s. 480-495.
- Calp, M., (2014), Kişi Adları Üzerine Dilbilimsel Bir Çalışma (Ağrı İli Örneği), *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 52 (2014) 27-49.
- Çelik, C., (2005), İsim Kültürü ve Din, Çizgi Yayınları, Konya.
- Çelik, C., (2006), Kültürel Sembol Sistemi Olarak İsimler: İsim Sosyolojisine Giriş. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2006):39-61.
- Çelik, C., (2007), Bir Kimlik Beyanı Olarak İsimler: Kişi İsimlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 2, Sayfa: 5-21.
- Erkuş, A., (2005), Bilimsel Araştırma Sarmalı, Ankara, Seçkin Yayınevi.
- Giddens, A., (2012), Sosyoloji, Kırmızı Yayınları, Yayına hazırlayan: Cemal Güzel, İstanbul.
- Kapucu, M., (2016), Bilim Uygulamaları Dersi Öğretim Programının Öğretmenlerin Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi, *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi- ENAD*, Cilt 4, Sayı 1, ss. 26-46.
- Kayasandık, A., (2019), Türkçe Kişi Adları Bibliyografyası Denemesi, *Journal of Strategic Research in Social Science*, Cilt 5, ss. 57-90.
- Kayayerli, F., (2012), Çocuğunuzu Doğduğuna Pişman Etmeyin, *Sabah Gazetesi*, 04 Kasım 2012.
- Köse, A., (2014), Değişimin Gölgesindeki Gelenek: Popüler Diziler ve Farklılaşan Ad Verme Kültürü, *Milli Folklor*, Yıl: 26, Sayı 101, Sayfa: 291-306.
- Oytun Altun, H., (2011), 1975-2009 Yılları Arasında Bitlis'te Çocuklara Verilen Adlar, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 45 (2011) 193-218.
- Öztan, B., (2001), Şahsın Hukuku Hakiki Şahıslar, 10. Baskı, Turhan Yayınevi, Ankara.
- Şenel, M., (2017), Gençliğin Adıyla İmtihani, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, Cilt 1, Sayı 1, 2017, Sayfa: 72-84.
- Şimşek, E., (2011), Adın Kazanılması ve Değiştirilmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uca, A., (2004), Türk Toplumunda Ad Verme Geleneği, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 23 (2004) 145-150.
- Yalçınkaya, B., (2015), Almanca ve Türkçe Ad Verme Geleneği, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55, 1 (2015) 363-379.
- Yıldırım, E. İ., (2016), Çocuklara Verilen İsimler Üzerinden Türkiye'deki Sosyo-Kültürel Değişimin Analizi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (3): 909-925.
- Zengin, D., (2001), Ortaöğretim ve Üniversitedeki Öğrencilerle Adlar Üzerine Bir Anket, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 41, 1 (2001), 69-93.
- Zengin, D., (2014), Türk Toplumunda Adlar ve Soyadları, Kurmay Yayınları, Ankara.
<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/ad-ve-soyad-degisikligi-uygulamasi-3-yil-daha-uzatildi/1682262>, (Erişim Tarihi: 28.12.2019).
- <https://www.icisleri.gov.tr/turkiye-genelinde-30-bin-344-kisi-ismini-75-bin-248-kisi-soyadini-duzeltti>, (Erişim Tarihi: 30.12.2018).

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 419-430, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 11.03.2020 Kabul Tarihi: 31.10.2020

POSTMODERN BİR İFŞA ALANI OLARAK SOSYAL MEDYA

Social Media As A Postmodern Disclosure Field

Yılmaz CAN¹

ÖZ

Tarihsel olarak yaşamı dönüştürülebilir kılan sistematik yapı her dönemi bir önceki deneyimler sürecinin toplamıyla yeni bir rotaya doğru sürüklemektedir. Yirmi birinci yüzyılın toplumsal inşa süreci modernizmden postmodernizme doğru bir yol izlerken; kamusal alanı katı, buyurgan ve zaman zaman baskıcı olan politik anlayıştan; demokrasi, eşitlik, özgürlük ve yönetilebilir bir toplum idealine yönelmiştir. Küreselleşen dünyada kapitalizm, toplumsal yaşamı yeni bir alana doğru adım adım yaklaŐtırmasının yanında internetin sunmuş olduğu iletişim, haberleşme ve sanal yaşam alanlarında görünür olabılme imkânı modernizmin sınırlarının ötesine geçmeyi başarmıştır. Dünyanın her yerinde insanlar varoluŐunun realitesiyle sanal kimliği arasında yeni bir bağ kurmaya başlamıştır. Ağ üzerinden oluşturulan sosyal, kurumsal ve ekonomik ilişkiler neredeyse hiçbir geleneksel sistemin başaramayacağı düzeyde yüksek ve hızlı bir performansa dönüşmektedir. Bu çalışmada dijital yaşamın temel karakteristik yapısına dönüşen ve haberleşme, örgütlenme, kişisel ve kurumsal bir yapı haline gelen *sosyal medyanın* toplumsal yaşamdaki etkileri ve biyo-politik iktidar alanına sunduğu katkıları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Postmodernizm, Sosyal Medya, İtibarsızlaŐma, Trolller

ABSTRACT

Historically, the sistematic structure that makes life transformable drags every period towards a new route with the sum of the previous experience process. While the social construction process the 21st century has led to a path from modernism to postmodernism, it has turned the public sphere from a rigid, commanding and sometimes oppressive political understanding into a democracy, equality, freedom and a manageable society ideal. In the globalizing world, capitalism has succeeded in moving beyond the boundaries of modernism within the chance of being visible in the communication, telecommunication and virtual life spaces of the Internet, as well as taking social life towards a new field step by step. In all parts of the world people have begun to establish a new connection between the reality of their existence and their virtual identity. The social, intititional and economic relations created over the network are transformed into a high and fast performance that almost no traditional system can achieve. In this study, the effects of social media on social life, transforming into a basic characteristic structure of digital life and becoming a communication, organization, personal anda intititional structure, and its contribution to the field of bio-political power will be emphasized.

Keywords: Postmodernism, Social Media, Discredit, Trolls.

¹ Doktora Öğrencisi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, ANKARA
e-posta: ycan1594@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2685-5982>

Giriş

İçinde bulunduğumuz yüzyılın toplumsal dinamikleri arasında yer alan iletişim, sosyal medya, kontrol, görünürlük gibi kavramlar sosyal yaşamın temel kodlarını oluştururken bireysel yaşantı, inanç ve deneyimlerin sanal ortamdaki ifşaatına dönüşmektedir. Gündelik hayatın realitesi tanımlanırken sanal bir kimlik olarak sosyal medyada var olabilmek, fiziksel olarak var olabilmekle neredeyse aynı önemi taşımaya başlamıştır. Bilgi, hız, haberleşme kültürünün topyekün değişmeye başladığı ve yeni bir kimlik olarak sosyal medyanın yaşamın bütün ayrıntılarını kuşattığı bir enformasyon çağıyla birey kendini yeniden tanımlamaktadır. İnternetin toplumsal yaşamı dört koldan sarmaladığı, kamusal alanı program, yazılım ve dijital görüntü ekseninde küresel bir boyuta taşıdığı bu çağda, geçmişin geleneksel yaşam pratiklerinin neredeyse tamamını ya değiştirmiş ya da değiştirmeye adaydır.

Gündelik hayat paydasının önemli bir kısmını oluşturan sanal yaşam alanları postmodern dönemde mobil teknolojilerin ufkuyla çerçevelenmiştir. Bireyin haberleşme, bilgi, alışveriş gibi sosyal etkinliklerinden dini cemaatlerin sanal ağlarına, kurumsal şirketlerin en önemli datalarına, kapitalist sermayedarların pazarlama ve görünürlüklerine kadar hemen her alanı devasa bir ağ gibi sarmalayan bu yapı yüzyılın en büyük değişim dinamiğini oluşturmaktadır. Sanal yaşamın bireyi bir tüketim nesnesine dönüştürmesi, yaşamsal pratikleri, kültürel farklılıkları, bireysel deneyimleri kodlayarak piyasaya sürmesi, dilini yeniden öğrendiğimiz sınırsız ve topraksız bir alanı inşa etmektedir.

Postmodern çağda toplumsal inşa süreci, temsilden katılıma doğru bir temeli oluştururken, dijital yaşamın farklılıklarını ve sanal kimlikler üzerinden çoğalan heterojenliği de destekleyen teorik bir yapıya dönüşmektedir. Temsil katılıma dönüşürken dijital çeşitlilik ve çok kültürlülük sosyal medya alanına da yansımaktadır. Bireyi pratik yaşam alanından sanal yaşama doğru sürükleyen sosyal medya, bireyin kişisel alışkanlıklarından siyasal taleplerine, inançlarına kadar hemen her alanı kapsayan ve kuşatan ikinci bir kimlik alanını oluşturmaktadır. Bireysel taleplerin dillendirilmesi, toplumsal yaşamda karşılaşılan çatışmaların örgütsel bir zeminde belli bir yaptırıma dönüştürülmesi, fitne, dedikodu, itibarsızlaştırma gibi alanları da tamamen yerleşik hale getiren sosyal medya, sanal alan içerisinde görünürlük kazanarak gündelik hayatta yaşanan çıkmazları örgütlü bir şekilde dile getirebilmektedir.

Video, internet, multimedya gibi sanal gerçeklikler tarafından dört yanımız tamamen kuşatılmış durumda. Tamamen iç içe geçen ve mesafe bilincinin ortadan kalktığı bir alana doğru geçiyoruz. Gerçek bir olayla canlandırılan görüntüsü arasında herhangi bir mesafe kalmadı. Sanal yaşam alanlarında karşımıza çıkan bir görüntü gerçeğin kendisine dönüşebilmektedir (Baudrillard, 2015: 70-71). Sosyal medyanın kuşatıcı politikası gündelik yaşamın tüm ağlarına nüfuz ederek kültür, aidiyet ve tüketim formunda ortaya çıkmayı başarmaktadır. Sosyolojik olarak değerlendirildiğinde sosyal medyanın gündelik yaşama bağlanma biçimi ve dönemsel açıdan kendini dönüştürme hızı tüketim ilişkisiyle kodlanarak yeni bir ara yüzle karşımıza çıkabilmektedir. İnsanları bu tüketim ilişkisinin nesnesi haline getiren uyarıcılar sürekli yenilenen, çoğalan ve deneyimlenen bir simülasyona dönüşmektedir.

2000'li yıllarda gündelik yaşamda neredeyse hiç olmayan ya da tamamen yeni ve yabancı bir yaşam alanının bilinemezliğine sahip olan sanal yaşam alanları bugün dünyada toplumsal yapının dokularına nüfuz etmiş ve bireysel alanlar içerisinde kendini sürekli yenileyen ve üreten bir biçime dönüşmüştür. Son on yıl içerisinde yaşanan teknolojik gelişimle beraber sanal yaşam eğlence, kültür, siyaset, din ve reklam gibi alanları sürekli besleyerek toplumsal yapıyı da bu eksende değiştirmektedir. Pragmatik ve araçsal bir ilişkiyle başlayıp hayatın her alanını kuşatmayı başaran

sosyal medya sahip olduğu çeşitlilik sayesinde oldukça önemli bir veri kaynağını oluşturmaktadır. Aynı zamanda bir kimlik ve prestij edinme alanı olarak da önemli bir görünürlük kaynağı olan sosyal medya sürekli yeni aktörleri belirgin hale getirip bir o kadarını da kısa süre içerisinde itibarsızlaştırabilmektedir.

Modernizmi Tüketen Postmodern Fücur

Bulduğumuz yüzyılın önemli bir iletişim ve etkileşim biçimi olan sanal yaşam ağlarının, toplumsal yaşamı yeni bir dijital gösteri ağıyla sarmaladığı görülmektedir. Sanal ağların yaşamımızda bu kadar yaygın hale gelmesinin arkasında, insanoğlunun tarih boyunca farklı boyutlarda ve şekillerde iletişim kurma ihtiyacı yatmaktadır. Dumanla iletişim kurmaktan mağara ve çanaklara çizimler yapmaya, yazının icadından kablolu telefon ve televizyona ve oradan da akıllı telefon ve internete ulaşana kadar sürekli bir iletişim devrimi gerçekleşmiştir (Dijk, 2018:13). Ve bugün içinde bulunduğumuz yüzyılda toplumsal yaşamı yine bir iletişim ve gösteri ağıyla sarmalayan bu yapı, dönüşümün varmış olduğu noktayı göstermektedir.

Toplumu, dinsel bir kamusal alana dönüştüren ve devlet yönetimini dinsel olana göre belirleyen geleneksel batı kültürü, toplumsal yaşamın rotasını dinden rasyonaliteye çevirerek modernizmin kurulmasının başlangıç temellerini atmıştır. Bu süreç içerisinde demokrasinin eşitlik, özgürlük ve yönetilebilir toplum ideali, bireyi toplumsal hayatın öznesine dönüştürmüştür. Küreselleşen dünyada modernizmin yaygınlaşması ve yönetsel süreçlerin temel belirleyicisi olması, demokrasinin kendi içerisinde daha uygulanabilir formasyonlar üretmesini sağlamıştır. Toplumu oluşturan bireylerin homojen bir yapıyı oluşturduğu fikriyle yola çıkan modernizm, küreselleşme ve postmodernizm akımlarıyla beraber toplumu oluşturan aktörlerin aslında birbirinden farklı heterojen bir yapıyı meydana getirdiği gerçeğiyle yüzleşmek durumunda kalmıştır.

Aydınlanma, kapitalizm, demokrasi, eşitlik, marksizm gibi “büyük anlatılara” karşı bir başkaldırı olan postmodernizm, en genel anlamda modernliğin açmazlarına karşı bir savaşım ve modernleşmeyle bir hesaplaşmadır. Postmodernistlere göre postmodernizm, ileri batı toplumlarının şu anki içlerinde bulunduğu aşamayı, bir bakıma modern sonrası/sanayi sonrası toplumu adlandırır. Postmodernizmin, modernizmden bir kopma olduğunu savunanlar olduğu gibi modernizmin kendi içindeki bir eleştiri olduğunu iddia edenler de vardır (Kızılcıkelik, 1994: 89). Modernizmin tamamlanmamış bir proje olduğunu düşünen Habermas, postmodernizm her ne kadar modernizm sonrası bir akım olsa da postmodernizm içinde yer alan unsurların modernizmi de kapsadığını dile getirmektedir.

Şaylan’a göre (1996: 17) postmodernizmi ister epistemolojik yanıyla, ister sosyal kurumsal yanıyla ele alalım genelde bu hareketin Batıda ortaya çıkan aydınlanma felsefesine ve modernizme yöneltilmiş bir eleştiri olduğunu söylemek mümkündür. Postmodernizmin ortaya çıkış sebeplerinden biri, toplum bilimleri alanında modernizmin bilime olan bakış açısında eleştirellikten uzak bir biçimde kendini dönüştürmeye çalışmasına ve nesnelliğe hapsoluşuna bir tepkidir. Modernizm katı bilimsel çalışmalarıyla yaşamı her alanda açıklayabildiğini iddia ettiği anda; postmodernistler modern bilimin metodolojik varsayımlarının eleştiriden uzak olduğunu dile getirmişlerdir. Kendi içinde de bir bütünlük göstermeyen postmodernist söylem toplum bilimi, daha da önemlisi bilimin temelini, yani epistemolojiyi radikal bir eleştiriye tabi tutmakta, bir bakıma son 250-300 yıllık tarihi ciddi ve kökten bir biçimde sorgulamaktadır.

Postmodernizm, estetik anlayış ölçüsünden, toplumun düzen ve işleyişine, toplumsal çözümlere ve epistemolojiye kadar uzanan çok geniş bir alanda ortaya çıkan yeni yaklaşım biçimlerini kapsamasından dolayı tanımlanmasının güç olduğunu ifade etmektedir.

Postmodernizmin tabiatı itibariyle sağcı ya da solcu olmamasından dolayı ondan yararlananlar, onunla birlikte bilinçsiz olarak siyasi bir ideolojiye bağlanmış olmamaktadırlar. Ama bu siyasi tarafsızlık anlamına gelmez. Sadece, postmodernizmin her türlü siyasi yönelime uyabilecek kadar soyut ve bulanık bir şey olduğunu da gösteriyor olabilir (Şaylan, 1996: 6). Son yirmi yıl içerisinde toplumsal yaşamın dokularına nüfuz eden internet ve sanal yaşam alanları bu soyut, muğlak ve karmaşık durumu daha elzem hale getirmiştir.

20. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan postmodernizm; modernizmin tıkanmış, kısırlaşmış taraflarını aralamış, ona yeni yaşam alanları sunmuştur. Hayatta kesin sınırlılıkların olmayacağı, ihtiyaçlarımızın sadece metanın pragmatik işlevinden ibaret olmadığı gibi ilkelerle boy göstermeye başlamıştır. Postmodernizmin ortaya çıkmasında, modern dönemde insanların peşinden sürüklendiği yoksulluktan kurtuluş, ekonomik denge ve özgürlük gibi vaatlerin gerçekleşmemesinin önemli rolü olduğunu söylemek mümkündür (Demir, 1997: 27). Bu ekonomik denge ve özgürlük postmodernizmle beraber bilgi kullanıcıları ve arz edicilerinin kullandıkları bilgiyle olan ilişkileri sayesinde yeni bir ekonomik değer üretimi formuna dönüştüğü görülmektedir (Lyotard, 1997: 20). Bu açıdan düşünüldüğünde toplumda yeni bir akımın ya da sosyolojik farklılaşmanın tespitinden ziyade ekonomik bir geçiş, eleştirel bir karşı çıkıştan bahsetmek mümkündür.

Modernlik, farklılaşmanın, uzmanlaşmanın, bireyselleşmenin, karmaşıklığın, sözleşmeye dayalı ilişkilerin, bilimsel bilginin ve teknolojinin hakim olduğu bir yaşam şeklini önceler. Modernliğin temel parametreleri genel olarak kapitalizm, endüstriyalizm, kentlilik, demokrasi, ussallık, bürokrasi, uzmanlaşma, farklılaşma, bilimsel bilgi, teknoloji ve ulus-devlet'dir. Modernizm kendini bunlar üzerinden toplumsal yaşamda vazgeçilmez kılarken bunu bir takım vaatleri gerçekleştirme isteğini öne sürerek yapar (Zeka, 1990: 25). Modernizmin büyük vaatleri günümüz koşullarının ihtiyaçlarına karşılık bulamamaktadır. Modernizm toplumsal olarak nesneleştirdiği ve işlediği anlam stokları, tarihsel anlam rezervlerinde korunarak belli dönemlerde su yüzüne çıkarak toplumsal akışkanlık içerisinde kendi kabını bulur (Berger ve Luckmann, 2016: 31). Modernitenin bastıracağı, anlamsızlaştırmaya çalıştığı ve toplum içerisinde derin bir yalnızlığa sürüklediği birey, ait olacağı bir hakikat dünyasına, insan olmanın özünde yatan sosyalleşme denkleminde doğru ilerleyecektir.

Postmodernizm de bilgi, modernizmde olduğu gibi bilimsel bilgi tekeline olmaz, postmodernizmde özgürleşim temel çabadır. Postmodern insan, gerek toplumsal, gerek bilimsel ve gerekse de estetik tarzda olsun bütünleşmeyi ve sentezlemeyi hor görerek onu dışlar. Postmodernizm geleneksel modern literatürün tersine, bilgilerimizin gerçeği birebir açıklar nitelikte olmadığını, gerçeğin her defasında yeniden üretildiğini ve yeni yaşantılarla farklılaşabileceğini savunur. Postmodernizm; Marksizmi, Hıristiyanlığı, Faşizmi, Stalinizmi, liberal demokrasiyi, laik hümanizmi, feminizmi, İslam'ı ve modern bilimi aynı zeminde değerlendirir ve bunların bütün problemleri önceden tahmin edip standart cevaplar üreten anlatılar olduklarını söyleyerek hepsini elinin tersiyle iter (Şaylan, 1996: 25).

Negri ve Hardt (2003) postmodernizmi, kapitalizmin toplumda yeni bir formasyona dönüşmesi olarak tanımlamaktadır. Bir dönem kapitalizmin temel yönelimi modernizm iken, yeni yüzyılda bunun yerini postmodernizm almıştır. Her ne kadar modernizm ya da postmodernizm hayatı bir dönem tahakkümü altına alsın da bunun temel belirleyici formunun kapitalizm olduğu unutulmamalıdır. Değişen tek şey yaşam koşullarının daha konformist bir yapıya dönüşmesi ve bu dönüşen ihtiyaçlara paralel olarak yeni yaşam alanlarının yaratılmasıdır. Toplumsal yapının işleyişi modernizmin tasavvur ettiği dünyadan görülemez hale geldiğinde, yerini yaşamı daha esnek kılan, toplumsal sorunlara daha yaratıcı çözüm önerileri sunan postmodernizm, kapitalizmin yeni yüzü

olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü postmodernizm sanattan, edebiyattan, yerel olanın realitesinden bahseder. Toplumsal bir yansıma olarak günümüzde sosyal medyanın da yaşamın her alanına bu denli kolay nüfuz edebilmesi postmodernizmin teorik arka planına dayanmaktadır. Siyaset, din, kültür, moda gibi oldukça geniş ve kapsayıcı bir alana hükmeden sosyal medya, postmodern çağda gerçeklikle simulasyon arasında flu bir düzleme oturmayı başarmaktadır.

Mahremiyetin İfşası

Küçük bloglar ve e-postalar gibi temel iletişim deneyimiyle başlayan internet serüveni günümüzde her anın paylaşıldığı, fotoğraflanıp sergilendiği, sosyal medya kanalları üzerinden sanal ağların sınırsız dünyasına sunulduğu bir sürece doğru evrilmektedir. Mahremiyetin koca bir ifşaata dönüştüğü bu alanlar yeni yüzyılın bütün sırlarını paylaşmak, çoğaltmak ve yeniden üretmektedir. Hobiler, duygusal pratikler, ideolojik tercihler, din, aile gibi bireyi tanımlayan ve aynı zamanda mahremiyet alanını da oluşturan tüm bu alanlar sosyal ağların güvensiz, ulaşılabilir, çoğaltılabilir ve değiştirilebilir yapısına isteyerek teslim edilmektedir.

Özel yaşam ya da mahremiyet kişilerin kendileriyle baş başa kalabildikleri, özgür iradeleriyle düşünüp hareket edebildikleri, bir başkasıyla bir araya gelebilmenin koşullarını ve kurduğu iletişimin ölçüsünü belirleyebildiği bir alanı ve bu alan üzerindeki hakkı olarak tanımlanmaktadır. Gündelik hayatın önemli bir parçasını oluşturan mahremiyet hakkı başkasını dışlamak, ötekileştirmek ya da iletişimi tamamen kesmek anlamına da gelmez (Yüksel, 2003: 182). Mahremiyet kişiler arasındaki sınırı ve bireyin bilgiyi kiminle ve ne kadar paylaşabileceğinin ölçüsünü belirleme süreci olarak tanımlanmaktadır. Mahremiyet bilgiyi gizlemekten ziyade kişilerle kurmuş olduğu ilişkiler temelinde sınırını belirlediği bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Mahremiyet her ne kadar bu sınırları belirleme hakkı olarak tanımlansa da (Tüfekçi, 2008: 21) sosyal ağların hayatımızı çepeçevre sarmaladığı bir dönemde tam olarak karşılık bulmadığı görülmektedir. Sosyal medyada bazen bireye ait olan bir fotoğraf, bilgi ya da video ikinci ya da üçüncü elden farklı bir alana kolayca taşınabilmekte ve yüzlerce insana ulaşabilmektedir.

Mahremiyetin birinci tehdit kaynağı kişinin kendisidir. Mahremiyetin ifşa edilmesi ya da saldırıya uğraması dış kaynaklı olmaktan ziyade kişinin kendisi tarafından ihlal edilebilmektedir. Kişiler gündelik hayat içerisinde gelirleri, cinsel davranışları, siyasal eğilimleri ve dinsel inançları gibi alanlarda başkalarına bilgi vermekte herhangi bir sakınca görmediği gibi bunu mahremiyetin ihlali olarak da düşünmemektedirler. Kamuoyu araştırmacıları gibi toplumsal yaşamda dönüşen algıyı tespit etmek, bazen yerel bazen de genel konular hakkında bilgi edinmek isteyen kurumsal yapılar kişilerin beğenileri, tutum ve davranışları, çalışma şartları, zevkleri gibi alanlarda oldukça ayrıntılı çalışmalar yapabilmektedirler (Yüksel, 2003: 185-186). Bu gönüllülük sürecinin bir adım ötesinde bulunan sosyal ağlar, kişinin kendisini beğenilme, tıklanma nesnesine dönüştürerek gönüllü bir paylaşma hikayesine doğru sürüklemektedir. Bu ağların sunduğu çeşitlilik içerisinde kişiler her defasında yeni ve dikkat çekici bir paylaşım ile mahremiyetin sınırlarını zorlamaktadır.

Sosyal ağlar genel olarak gönüllü ifşaati teşvik etse de beraberinde ortaya çıkan güvenlik problemlerini giderme noktasında eksik kalabilmektedir. Web sayfalarına veya linklere tıklanma sonucunda bilgisayarlara yüklenen virüsler, internet üzerinden paylaşılan bilgilerin çalınması sonucu oluşturulan hesaplar, sosyal medya hesapları aracılığıyla arkadaş bilgilerinin çalınması, ticari bilgileri ele geçirmek, çalışma hayatının saygınlığına karşı oluşan saldırılar, kişisel ilişkilerde yarattığı problemler ve güvenlik açısından oluşan tehditler gibi birçok problem sosyal ağların hayatımıza girmesiyle beraber ortaya çıkmıştır (Abdulhamid vd, 2011: 34-35). Bu problemlerin giderilmesi kullanıcı sayısı ve paylaşılan bilgilerin çeşitliliği göz önüne alındığında oldukça zor ve profesyonel bir işe dönüşmektedir.

İletişim teknolojilerinin çok yaygın bir şekilde kullanıldığı gerçeğinden hareketle kişilerin güvenli bir şekilde bu ağları kullanabilmesi için etik normların ve yasal düzenlemelerin belli bir sisteme oturması gerekmektedir. Teknolojinin sunduğu imkanlar sayesinde manipülasyon teknikleri de gelişmiş ve kolaylaşmıştır. Görüntüyle oynanarak oluşturulan fotoğraflar ya da video görüntüleri özellikle siyaset, miting, savaş ya da protesto eylemlerinde kullanıldığında geri dönüşü bazen imkansız sonuçlar doğurabilmektedir (Korkmaz, 2014: 28). Seçim süreçleri ya da protesto gibi kısa bir zaman diliminde gerçekleşen eylemlerde ortaya atılan bir manipülasyon seçimin kaybedilmesine ya da protesto eyleminin şiddet ve ölümlerle sonuçlanmasına neden olabilmektedir.

Sosyal ağlar sayesinde paylaşımın daha kolay hale gelmesi ve beğenme, paylaşma, bildirimler aracılığıyla bu bilgi akışının ekonomik, hızlı ve ulaşılır olmasını sağlamıştır. Daha önce e- posta aracılığıyla mesajların aktarıldığı sanal alanlarda sosyal ağların yaygınlaşmaya başlamasından sonra bilgi akışı bu ağlar üzerinden yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca sosyal ağların bu kadar yaygın kullanılmasını cezpedici hale getiren ve bazen kullanıcıları “Ne yapıyorsun?” gibi sorularla aktif bir etkileşim sürecine katmaya çalışan bu ağlar sanal yaşamın kapılarını tamamen aralamaktadır (Akt. Zengin vd, 2015: 116). Sosyal medya alanlarında bireyin daha önce aratmış olduğu bir video ya da bilgi, bir sonraki sefere “Etkileşimde bulunduğun gönderilere benzer” videolar ya da konu başlıkları olarak çok daha geniş ve bireyi kendine çeken zengin bir çeşitlilikle yeniden karşısına çıkabilmektedir.

Toplumsal yaşamın neredeyse her alanında giderek karmaşık ve bağımlı bir ilişki yaratan teknoloji, yeni meslek gruplarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Oldukça hızlı ve üretken bir alanı oluşturan bu yapı hem etik açıdan hem de mesleki açıdan yeni düzenlemelerin oluşturulmasını zorunlu hale getirmiştir. Dijital platformlar gündelik hayatın her alanına virüs gibi yayılırken beraberinde getirdiği bilişim suçları da aynı oranda artmakta ve bu suçların kontrol altına alınması da kurumsal bir gereklilik haline gelmektedir (Okmeydan, 2017: 356). Dijital ağlarda gelişen bir suç bazen geri döndürülmesi imkansız sonuçları beraberinde getirmektedir. Banka hesaplarının çalınması, ticari saygınlığın zedelenmesi, mahremiyetin ifşa edilmesi gibi birçok mağduriyet bu alanlarda oluşan bilişim güvenliğinin eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

İletişim teknolojileri sayesinde ortaya çıkan ve mahremiyet ihlalinin toplumsal yaşamın her alanını sarmaladığı, kişisel güvenliğin tehdit altında olduğu bir risk alanına doğru ilerlediği görülmektedir. Sosyal ağlar içerisinde gönüllü olarak görünür olmaya çalışan kişilerin banka hesaplarından, dinsel inançlarına, cinsel yaşamlarından, siyasi düşüncelerine ilişkin tüm bilgileri ifşa edilmektedir (Yüksel, 2003: 211). Bazen bir mesaj ya da fotoğrafa etiketlenen yanlış bir bilgi onarılması imkansız sonuçları da beraberinde getirmektedir. Gündelik hayatın bu kadar görünür olması mahremiyetin sınırlarını ortadan kaldırırken, toplumsal yaşamın kültürel dayanaklarının da içini boşaltmaktadır.

Gerçekliğin Simulakrları: Troller

Çağımız bilgi toplumunun meyveleri, cebimizdeki mobil telefonlarda, bilgisayarlarda ya da ofislerdeki büyük bilgi teknoloji sistemleriyle sürekli etkileşim halindedir. Geçmişin klasik veri toplama şekillerinden tamamen farklılaşan ve adına büyük veri denilen bu karmaşık teknoloji eskisinden çok daha fazla miktarlarda veriyi yönetebilir hale gelmiştir. Bu büyük veri dönemi yaşamla ve dünyayla etkileşim kurma biçimimize meydan okumaktadır (Mayer, Cukier, 2013: 14). Hayatımızı kuşatan bu yapı kitlesel reflekslerimizden tüketim ilişkilerimize kadar birçok alanda, toplumsal yaşamı iktidarın nesnesi haline getirmektedir.

Hakikatlerin neredeyse tamamen sorgulandığı bir dönemde, sosyal medya gerçekliği olmayan birçok haberi, bilgiyi ya da fikri sorgulanamaz bir söylem haline getirerek toplumsal

yaşamı kendi ekseninde simüle etmeyi başarmıştır. Sosyal medya toplumsal realiteyi kendi sanal ağlarında hakikate dönüştürerek bireyi gündelik hayatın içinden çekip almıştır. Bireyi kendi ağına hapsederek kontrol eden sosyal medya, hayatın her alanına dair söylem üretmektedir. Mobil teknolojiler sayesinde hayatımızın her alanına taşıyabildiğimiz bu yapı zihnimizin ve bedenimizin tüm ağlarına ulaşmaktadır. Öğrenme gereksinimlerimizi karşılayan her bilgi, eğlence kültürümüzü besleyen yüzlerce etkinlik, inançlarımızı yeniden keşfettiğimiz her pratik, siyasetle ilgili onlarca fikir, düşünce ve yönelimin sihirli kutusuna dönüşen bu yapı bireyi yeni bir simülasyonun içerisine hapsedmektedir.

Toplumsal örgütlenme biçimi sanal örgütlenmeye dönüşürken ortaya çıkan bilgi kirliliği de bir o kadar etkili hale gelmektedir. Toplumsal kimliklerimizin uzantısına dönüşen ve hayatımızı gerçeklik ile ağlar üzerinde yeni bir boyuta taşıyan sosyal medya sınırsız bir prestijin kapılarını aralayabilirken tersi durumda bireyi çok kısa sürede itibarsızlaştırabilme riskini de barındırabilmektedir. Söylem ve hakikatin kolayca tersyüz olabildiği, bireyi dayanaksız bir dedikoduyla tamamen silikleştirebilmesi de ahlak anlayışının niteliğine zarar verebilmektedir. Basılı gazetelerin daha çıkmadan haberin eskimeye başladığı, bir saat önceki önemli bir konunun yerini çok daha farklı bir konuya kolayca bırakabildiği, bilginin troller üzerinden öğrenilen ve güvenilirliğinin neredeyse tamamen ortadan kalktığı bir alanda var olmak kimlik ve aidiyetleri parçalamaktadır.

TV ve radyo araçlarının verdiği hakiki ileti, kodu açılmış, bilinçsizce ve derin olarak 'tüketilen' ileti, seslerin ve imgelerin görünen içeriği değil, bu araçların teknik özlerine bağlı olan ve gerçeği birbirini ardı sıra gelen ve birbirlerine eşdeğer olan göstergeler biçiminde çarpıtıcı zorlayıcı yapıdır. (...) Her ileti her şeyden önce bir iletiye, Vietnam'ın reklama, reklamın haberlere gönderme işlevi taşıması hakikatidir bu; bunların sistematik olarak yan yana gelmesi, iletişim aracının söylem tarzı, iletisi, anlamıdır. (...) İçerik çoğu zaman aracın gerçek işlevinden bizi saklar. İçerik kendini ileti olarak sunar, oysa gerçek ileti-ki ona bağlı olarak görünür söylem yalnızca bir yan anlam olabilir- insan ilişkileri üstünde derinlemesine gerçekleştirilen (hiyerarşi, model, habitus üzerindeki) yapısal değişimdir (Baudrillard, 2017b:155-156).

Sanal bir stratejiyle hayatın tamamına hükmetmeyi başaran ağlar bilgiyi, inancı ve hızlı tüketim alışkanlıklarını sürekli kendi öngörüsü etrafında dilediği ölçüde yapabilmektedir. Zaman ve mekan algısını tamamen ortadan kaldıran bu yapı kendi pragmatik ilişkileri ekseninde tüm hakikatlere yeni anlamlar kazandırmada ve bu yönde bir yol izlemede özgürdür. Yarattığı iktidarı pazarlayan ya da itibarsızlaştırıp yeni bir alanın kapılarını aralayan bu ağlar, trollerin oyun kuruculuğu ile yönetilmektedir. Kimlik ve iktidar ilişkisini modernizmin ötesine taşıyarak bireyin kendini isteyerek ifşa edebilmesinin tüm imkanlarını sunan bu alan yeni yüzyılın sanal kamusal alanını oluşturmaktadır.

Trollük bilgisayar ve diğer mobil teknolojiler aracılığıyla iletişim sürecinde muhalif ya da saldırgan bir tutum sergileyerek tepkisel bir davranışa dönüşmektedir. Bu davranışlar genel olarak başkalarının duygusal tepki vermeleri yönünde bir içeriğe sahip olduğu için kışkırtma davranışı provoke edilmektedir. Genel olarak küfürlü, cinsiyetçi, yıkıcı, kışkırtıcı ve provokatif bir içerikle yazmayı benimsemiş olan troller çevrimiçi ortamda diğer kullanıcıların duygusal ve anlık tepkilerine göre kendini yeniden tanımlarken dış dünyadaki gelişmelerin farkında ve aynı zamanda gündelik sokak diline de yatkın olduğu görülmektedir (Özsoy, 2015: 537). Çevrimiçi ağlarda kişinin gündelik hayatta sahip olduğu gerçek kimliği bu alanlarda yeniden yapılanmaktadır. Kimliğin anonim hale geldiği ve toplumsal bir yüzleşmenin neredeyse olmadığı bu ağlarda birileri üzerinden olumsuz bir yargı geliştirmek ya da birilerini herhangi bir gerçekliğe bağlı kalmaksızın karalamak oldukça kolay hale gelmektedir. Sosyal medya sunumlarının oldukça etkili olduğu bu

alanlarda twitter vd. üzerinden mesajı daha etkili ve işlevsel kılabilmek için oluşturulan içerik ağlardaki trollerin saldırı araçlarına dönüşmektedir.

Baudrillard'a göre (2015: 77) "Siber uzamda, sözcüğün gerçek anlamında bir şeyler bulup, keşfedebilme olasılığı var mıdır? İnternet denilen şey zihinsel bir özgürlük ve keşif alanını simüle etmekten başka bir işe yaramamaktadır. Aslında kullanıcının önceden hazırlanmış bilgiler, siteler ve belirlenmiş kodlarla karşılıklı bir etkileşim süreci içine girdiği sözleşmesel, hızı kesilen bir uzamdan başka bir şey sunmamaktadır. (...) Her sorunun önceden belirlenmiş bir yanıtı vardır. Makineye soruyu sorduğunuz anda yanıtını da otomatikman vermiş oluyorsunuz. Aynı zamanda hem kodluyor hem de kod çözüyorsunuz. Aslında kendi kendinize bir terminal görevi yapmaktan başka bir işe yaramıyorsunuz."

Foucault'a göre modern toplumların her biri kendi yöntemleriyle bireyleri nüfuzları altına almaktadır. Bunu yaparken kullandıkları en önemli araç denetim mekanizmasıdır. Bu denetim mekanizması kullanılırken herhangi bir yerle sınırlı kalmayıp bütün toplumsal yaşama yayılmayı başarmıştır. İktidar kişilere bilinç düzeyinde etki yaratmadan önce fiziksel açıdan bedenleri üzerinde bir etki yaratır. İktidar siyasi ve ideolojik amaçlarını kişilerin tavır ve davranışlarını, gündelik alışkanlıklarını, mekansal dağılımlarını dayatarak uygulamaya çalışır. İnsanların bu fiziksel uzamsal dağılımı siyasi bir beden teknolojisine aittir. Modern iktidar yönetim politikasını yürürlüğe sokarken bireylerin bedenlerini, fikirlerini, yaşama bakış açılarını göz önünde bulundurarak bireysel açıdan yarattığı aidiyet duygusuyla bireyi özne olmanın ötesinde yönetim sisteminin nesnesi konumuna yerleştirir. Birey modern iktidarın tasarlayıp, planladığı bir yaşam biçimine ve role kendiliğinden geçer (2011: 146). Akışkan bir süreç içerisinde planlanan yaşam biçimini ve rolünü tamamen kendi aidiyetleri etrafında temellendiren birey sosyal medya politikasının bir parçası haline gelerek ve sanal kodlarla bireyin benliğini kuşatarak onu yeni bir sisteme adapte etmektedir.

Sosyal medya olgusu bireyi sanal bir kamusal alana hapsederek gündelik hayatı neredeyse işlevsiz hale getirmiştir. Toplumsal konuların idealize edildiği ya da çoğu zaman pratik yaşamda karşılıksız kalan birçok konu sanal yaşam kanallarının temel gündemlerini oluşturmaktadır. Trol için anonim olabilmek vazgeçilmez bir noktadır. Bu sayede yaratılabilecek baskı mekanizmalarından kurtulmaktadır. Ayrıca gündemi değiştirme, bireyleri ya da kurumsal bir yapıyı itibarsızlaştırabilmesi, toplumsal bir yanılısma ve kaygan bir zemin yaratmaktadır. İnternet ortamında her defasında farklı bir biçime dönüşen bu trollerin bir mesajı yayınlama ve bu mesajı başka birinden almış gibi gösterme çabası bilgiyi anonim hale getirmektedir (Özsoy, 2015: 551). Böylece mesajın içeriğinin yarattığı sorumluluk da kamuoyuna mal edilerek tamamen ortadan kalkmaktadır. Habermas'a göre (2017: 276-296) kamuoyunun temel işlevi ticarileşen kitle iletişim araçları nedeniyle kaybolmasının ötesinde bu durum, erimekte ve ele avuca gelmeyen, akışkan bir nitelik kazanan toplumsallığın-kitleselliğin bir görünümü olarak da düşünülebilir. Gözlemlenen bu durumun ortaya çıkardığı en önemli problemlerden birisi de toplumsal sorunları çözümsüzlüğe ya da kısa vadeli ve temelsiz çözümlere mahkûm edecek şekilde bir kamusal akıldan ya da işlevini yerine getirebilen bir kamuoyundan yoksunluktur.

Trollerin yıkıcı, yanıltıcı ve yaşamı daha karmaşık hale getiren aktörler olduğu düşünüldüğünde, trollük davranışının bireysel bir eylem olarak değerlendirilmesinin yetersiz kalacağı görülmektedir. Trollerin ortaya koyduğu davranışların kültürel değerlerden ayrı düşünülmemesi gerekmektedir. Ayrıca beğeni, tıklanma ve yorumlarla beslenen trol eylemleri ancak hedef kitesinin onları bırakması ya da onlar hakkında konuşmaktan vazgeçmesiyle mümkün hale gelebilir (Schwartz, 2008). Bundan dolayı trollerin bazen kültürel bir çıkmazın ürünü olarak

ortaya koyduğu bazen de sistematik bir itibarsızlaştırma politikasının dışavurumu olarak eyleme dönüştürdükleri sanal içerik, takipçilerinin tepkilerine göre şekillenmektedir.

Postmodern Ti'ye Alma: Caps'ler

İletişimin tamamen farklı bir boyuta taşındığı, gerçeklik ile gerçek dışılık arasındaki muğlaklık mizah, sanat, kültür gibi alanlarda da bir takım farklılaşmaları ortaya çıkarmıştır. Sanal yaşam alanlarının gündelik hayatı etkisi altına aldığı bu dönemde iletişim ve yönlendirme becerisi de bu alanda önemli bir değişime uğramıştır. Uzun ve öğretici metinler okumak, özünü içeriği ile paralel düşünmek ya da toplumsal kalıplara dönüşmüş bilgi ağından istifade etmek yeni yüzyılın yabancılaştığı alanlara dönüşmüştür. Sosyal medya ağlarında bir mesajı düz bir metinle vermek ya da tamamen klasik bir öğretici olmak, içeriğe olan ilgiyi azaltırken tıklanma, beğeni ve yorumlama sayısını da buna paralel olarak düşürmektedir. Özellikle hayatının önemli bir kısmında, mobil teknolojilerle büyüyen ve toplumsal yaşamı anlamlandırma çabasını da sanal yaşam ağlarında bulabilen bireylerin mizah ve yaratıcı bir dil kullanarak oluşturdukları capsler oldukça önemli ve etkili bir iletişim şekline dönüşmektedir. Mizahla sarmalanan capsler genel olarak reddetme, dışlama ya da ti'ye almayla daha kitlesel bir ağ oluşturmaktadır.

Habermas son bir yüzyıldan bu yana “kamunun toplumsal temellerinin” sarsılmakta olduğunu ve alan olarak genişleyen kamusal alanın işlev olarak güçsüzleştiğine işaret etmektedir. Bu dönüşümün ardındaki temel unsur ise Habermas tarafından tıpkı merkantilist dönemde olduğu gibi refah devletinin edindiği topluma ve ekonomik düzene müdahale araçları ile ‘kamuoyu’nu şekillendiren ve giderek ticarileşen kitle iletişim araçlarının kamusal alan üzerindeki sarsıcı etkileri olarak belirlenmiştir (2017: 61). Bu araçların internet ağları sayesinde kamuoyunda yarattığı etkinin yanında sanal yaşamı da yeni bir kamusal alana dönüştürdüğü görülmektedir. Sosyal medya üzerinden yapılan bilgi akışı tüm dünyayı yeni bir platforma taşıyarak kolay, ulaşılabilir ve ekonomik bir ağ yaratmayı başarmıştır. Pratik yaşama dair her ayrıntı sosyal medyanın gündemini oluştururken yükselip alçalan trendler, mizahla yeni bir dile dönüşen caps'ler ve ti'ye alma gibi popüler kültürü sanal yaşama eklemek de oldukça kolay ve ekonomik bir boyuta ulaşmaktadır.

Sennett'e göre günümüz bireyi kendisini hem devletle hem de iktidarın diğer biçimleriyle ilişkilerinde özel alanına hapsedilmiş, kanmaya müsait, kitle kültürünün dayattığı yataklar üzerinde akmaya hazır bir halde bulmaktadır. Sennett bu durumun bireylerin tüketim pratiğinde dahi benzer bir biçimde tezahür ettiğini öne sürmüştür. Bu amaçla, tüketim alanının teatrallğine vurgu yapan Sennett (2010: 113) “satıcı tıpkı bir oyun yazarı gibi, tüketicinin satın alması için, inanmayışın gönüllü olarak askıya alınmasını sağlamalıdır” der ve tüketicinin pratik yaşamında bir karşılığı olmasa bile onu hayatına katmak için derin bir arzu duyduğunu belirtir.

Görsel bir imge ile metni bir araya getirerek oluşturulan Caps'lerin yarattığı en önemli etki vermek istediği mesajı mizahi bir dile dönüştürebilmesidir. Genel olarak bilgiyi anonim hale getirerek ortadan kaldırdığı yasal ve toplumsal sorumluluk, dili daha keskin ve acımasız hale getirebilmektedir. Bu sayede uzun ve sıkıcı bir metinle anlatılması gereken bir durumu, haberi ya da sanatsal bir içeriği mizah ve eleştiriyle birleştirerek etkili bir dile dönüştürmektedir. İnternet capslerinin temel özelliklerinden biri de metinler arası bir özellik taşımasıdır. Yazılı metin, hareketli görsel ya da sadece imaj üstünde yazılı bir metin olarak da karşımıza çıkan capsler çok çeşitli şekillerle karşımıza çıkabilmektedir. Caps oluştururken çok farklı görsellerden, video ve kelime oyunlarından faydalanılabilir. İnternet capsleri genellikle kolektif bir çabayla ortaya çıkarken bazıları da bireysel olarak üretilip sanal yaşam alanına sunulmaktadır. Genel olarak bu capslerin üreticileri anonim olarak kalmayı tercih etmektedirler (Karataş, 2016: 437-439). Bu sayede daha cüretkar ve saldırgan olma potansiyeli taşıdığından sosyal medya içerisinde hakikat üretmek daha kolay hale gelmektedir.

“Sanal evrende herhangi bir şeyin yeniden canlandırılabilmesi olanaksızdır. Bu bir sahne değildir, dolayısıyla ortada bir mesafe, eleştirel ya da estetik bakış olduğu söylenemez. Bu muazzam bir içine gömülme sürecidir. Bu medyatik evrenden üzerimize salınan akıl almaz sayıdaki imgenin yeniden canlandırma düzenine değil, dekodaj ve görsel tüketim düzenine ait olduğu söylenebilir. Bu imgeler bizi eğitip, bilgilendirmiyorlar/bilinçlendirmiyorlar, yalnızca haber verip, haberdar olmamızı sağlıyorlar. Bu imgelerden yola çıkarak herhangi bir gerçekliğe ulaşabilmek olanaksızdır. Bu imgeler bizim politik gerçekliği bile anlamamızı sağlayamazlar” (Baudrillard, 2015: 70-71). Bu sanal evrende bireyler, kitleleri etkisi altına alan haberlerin niteliğinin ve güvenilirliğinin sorgulanmadığı bir alanda sürekli sınanmaktadır. İnternet üzerinden dolaşıma sokulan bu haberler, fikir ve inançların çarpıtılarak yeni bir imgeye bürünmesi toplumsal bir kaosa dönüşmektedir. Toplumsal kimliği parçalayan ve değişimi pragmatik bir denkleme oturtan bu yapı tüm hakikatleri buharlaştırmaktadır.

(...) Haber ne bir iletişim ne de bir anlam biçimidir. Laboratuvarlarda yapılan atom bombardımanı deneyleri gibi hiç durmadan input-output’larla dolup, boşalan ve zincirleme bir tepkimeye uğrayan sürekli bir emülsiyon biçimidir. (...) kendilerine haber ileterek kitlelerin biçimlendirilebileceği sanılmaktadır. Gene haber ve mesajlarla toplumsal enerjinin yok edilebileceği sanılmaktadır. Artık toplumsallaşmayı belirleyen şey kuramsal sınırlar değil, haber miktarıyla iletişim araçlarının karşısında geçirilen saatlerdir. Ancak bu da yanlış bir düşüncedir. Çünkü haber kitlenin enerjisini yok etmek yerine, her zaman için giderek büyüyen bir kitle yaratmaktadır. (Baudrillard, 2017a: 29)

Bauman sosyal medya konusuyla ilgili yapmış olduğu bir söyleşide “Kimlik doğduğun bir şey olmaktan çıktı ve bir göreve dönüştü: Kendi cemaatini kendin oluşturmak zorundasın. Ama cemaatler yaratılmaz, bir zümreye ya aitsindir ya da değilsindir. Sosyal ağların yaratabileceği şey bir alternatif. Cemaat ile ağ arasındaki fark şu: sen bir cemaate aitsindir, ama ağ sana aittir. Dizginler elindeymiş gibi hissedersin. Dilersen arkadaş eklersin, dilersen silersin. İlişkin olan önemli insanların kontrolü senin elindedir. Sonuç olarak insanlar kendilerini biraz daha iyi hisseder, çünkü bireyci çağımızın büyük korkusu yalnızlık, terk edilmişliktir. Ancak internette arkadaş ekleyip çıkarmak o kadar kolaydır ki, insanlar sokağa çıktıklarında, işe gittiklerinde, mantıklı bir etkileşime girmeleri gereken çok sayıda insanı bir arada bulacakları herhangi bir yerde gerekli gerçek sosyal becerileri edinmeyi başaramazlar. Harika bir insan olan Papa Francis, seçildikten sonra ilk röportajını İtalyan gazeteci ve ateistliği kendinden menkul Eugenio Scalfari’ye verdi. Bu bir işaret: Esas diyalog sizinle aynı şeylere inanan insanlarla konuşmak değildir. Sosyal medya bize diyalog kurmayı öğretmiyor, çünkü anlaşmazlıktan kaçınmak çok kolay. Ancak insanların çoğu sosyal medyayı bir araya gelmek veya ufuklarını genişletmek için değil, tam tersine, kendilerine kendi seslerinin yankıları olan sesleri duyacakları, kendi yüzlerinin yansması olan yüzleri görecekleri bir konfor alanı yaratmak için kullanıyor. Sosyal medya çok kullanışlı ve keyifli bir tuzak.” (Koçak, 2016) şeklinde verdiği açıklamada sosyal medyanın tuzağında keyif ve sosyalitenin sanal bir kurguda nasıl buluştuğunu dile getirmektedir.

Baudrillard (2017a: 15) kitleyi anlatırken Tanrı düşüncesini de örnek olarak göstermiştir. Kitlelerde Tanrı düşüncesinin aşkınlığına karşı asıl olarak ritüellerin içkinliğinin müşahede edilebildiğini belirtir. Bu bir anlamda Tanrı ve buyruklarının aşkın anlamları ile sarmalanmış ritüeller yerine anlamı unutulmuş ya da hatırlanmak istenmeyen, yani içi boşaltılmış, anlamından arındırılmış bir pratiği işaret eden bir kavrayışı özetlemektedir. Baudrillard’ın bahsetmiş olduğu kitle, anlamı köreltmek ve hakikatlerin üstünü örtme konusunda ustalaşmış görünmektedir. Bunun da ötesinde bütün edimleriyle birlikte kitle ve bu kitlenin kendine has devinim kurallarına boyun

eğmiş bulunan tek tek tüm bireyler, “toplumsallık” içerisinde rol üstlenmiş tüm sosyal yapı ve kurumlara, tüm bunların taşıdığı anlam ve değerlere, bu değerlerin birey ve toplum adına gerçekleştirilmesi beklenen hakiki işlevlerine yönelik felç edici, anlamsızlaştırıcı ve yok edici bir süreci işleme koymaya hazırdır. Bu hazır olma hali bireyin sanal yaşam alanlarına doğru kaymasını kolaylaştırmıştır.

Sonuç

Toplumsal yaşamın tüketim kültürünü topyekün değiştirmeye aday olan sosyal ağlar gündelik hayatın geçmiş alışkanlıklarını yeni bir boyuta taşımaktadır. İletişim sanal yaşam alanlarında facebook, twitter, instagram gibi programların diline dönüşürken bireyi toplumsal sorumluluklarından kopardığına dair bir yanılıyla baş başa bırakmıştır. Mekan ve zaman ekseninde gelişen toplumsal pratikler sanal yaşam ağları içerisinde bir klavyenin tuşuna indirgenmiştir. Siyaset, sanat, din, moda gibi toplumun gelişim düzeyini besleyen tüm alanlar bu ağlarla etkileşim içerisinde yeniden şekillenmektedir. Sosyal medya üzerinden maruz kalınan reklam, din, siyaset gibi uyarıcı alanlar toplumun bilinçaltını hedef alırken gizil öğrenmelerin yarattığı etkileşimde inançlarımızı, tüketim alışkanlıklarımızı ve yaşam biçimlerimizi usulca değişime uğratmaktadır. Sürekli bir eklemleme, dönüşüm ve tüketme ilişkisi temelinde varolan hegemonik yapı, her dönemle organik bir bağ yaratmayı başarmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde varlığını sürdürebilen bu yapı toplumsal yaşam üzerinde kurduğu hakimiyeti postmodern dönemde sanal yaşam alanlarıyla yeni bir formasyona bürünmüştür.

Yaşamlarımızda süregelen toplumsal ilişkiler, pragmatik bir yapılanmayla beraber her dönemde farklı bir yol çizmiş ve farklılıkların yarattığı izlek, insanları değişim kültürünün birer nesnesi haline getirerek rasyonel-toplumsal ilişkileri hayatın merkezine konumlandırmıştır. Modernizmin toplumun her alanında yarattığı egemen güç ilişkisi toplumsal aktör olan bireyi bu yapının nesnesi haline getirmiştir. Yeni dönemde toplumsal hayatı dönüştüren ve ona yön veren sosyal medya toplumsal meşruiyet alanı yaratmayı başarmıştır. Her dönemin koşullarını, tüketim kültürünü belirleyen ve doğal bir oluşum içerisinde çağın taleplerine adapte olmayı başaran tahakküm aygıtları, yaşamı kendi merkezinden kontrol etmeyi sürdürmektedir. Yeni dönemin tüketim kültürünün toplumsal kodlarını belirleyen de sosyal medyadan başkası olduğu düşünülemez.

Kaynakça

Abdulhamid, Shafi'i M., Hassan, T. Abdulazeez, Abraham, O., Mohammed, U. (2011), Analyzing Membership Profile Privacy Issues in Online Social Networks, The IUP Journal of Information Technology, 7(3), s. 32-44.

Baudrillard, J. (2015), Şeytana Satılan Ruh Yada Kötülüğün Egemenliği, Çev. Oğuz Adanır, Ankara: Doğubatı Yayınları.

Baudrillard, J. (2017a), Sessiz Yığınların Gölgesinde Toplumsalın Sonu, Çev. Oğuz Adanır, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

Baudrillard, J. (2017b), Tüketim Toplumu: Söylenceleri/Yapıları, Çev. Nilgün Tural ve Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Berger, P.L., Luckmann, T. (2016), Modernite, Çoğulculuk Ve Anlam Krizi, Çev. Mustafa Derviş Dereli, Ankara: Heretik Yayınları.

Demir, Z. (1997), Modern Ve Postmodern Feminizm, İstanbul: İz Yayınları.

Dijk, J. V., (2018), Ağ Toplumu, Çev. Özlem Sakin, İstanbul: Kafka Yayınları.

Foucault, M. (2011), Büyük Kapatılma Seçme Yazılar 3, Çev. Işık Ergüden ve Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Habermas, J. (2017), Kamusalın Yapısal Dönüşümü, Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Hardt, M., Negri, A. (2003), İmparatorluk, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Karataş, Ş., Binark, M. (2016), Yeni Medyada Yaratıcı Kültür: Troller Ve Ürünleri ‘Caps’ler, TRT Akademi Dijital Medya Sayısı, Sayı:2 Cilt:1, ss. 426-448.

Kızılçelik, S. (1994), Postmodernizm: ‘Modernlik Projesine’ Bir Başkaldırı, Türkiye Günlüğü, Sayı: 30, ss. 86-96.

Koçak, C. (2016), Sosyal Medya Bir Tuzak, <https://vesaire.org/Zygmunt-Bauman-Sosyal-Medya-Bir-Tuzak/>, (Erişim Tarihi: 23 Kasım 2018).

Korkmaz, A. (2014), Etik Bağlamda Haber Fotoğrafçılığının Manipülasyon ve Propaganda Aracı Olarak Kullanılmasının Değerlendirilmesi, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 2(4), s. 26-52.

Liotard, J.,F. (1997), Postmodern Durum, Çev. Ahmet Çiğdem, Ankara: Vadi Yayınları.

Mayer, V., C. K. S. (2013), Büyük Veri: Yaşama, Çalışma Ve Düşünme Şeklimizi Dönüştürecek Bir Devrim, İstanbul: Poloma Yayıncılık.

Okmeydan, S., B. (2017), Yeni İletişim Teknolojilerini Sorgulamak: Etik, Güvenlik ve Mahremiyetin Kesiştiği Nokta, e-GİFDER, Sayı: 1, s. 347-372.

Özsoy, D. (2015), Tweeting political fear: Trolls in Turkey, Journal of History School (JOHS), 12, s. 535-537.

Schwartz, M. (2008), The trolls among us, <http://nytimes.com/2008/08/03/magazine/03trolls-t.html>, (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2018).

Sennett, R. (2010), Kamusal İnsanın Çöküşü, Çev. Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Saylan, G. (1996), “Çağdaş Düşünce Akımları: Postmodernizm”, (Ders Notları).

Tüfekçi, Z. (2008), Can You See Me Now? Audience and Disclosure Regulation in Online Social Network Sites, Bulletin of Science Technology Society, 28(1), s. 20-36.

Yüksel, M.,(2003), “Mahremiyet Hakkı ve Sosyo-Tarihsel Gelişimi”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Sayı: 1, ss. 181-213.

Zengin, M., Zengin, G., Altunbaş, H. (2015), “Sosyal Medya ve Değişen Mahremiyet: Facebook Mahremiyeti”, e-GİFDER, Sayı: 2, ss. 112-136.

Zeka, N. (1990), Yolları Çatallanan Bahçe, Aynalı Gökdelenler, Dil Oyunları Ve Robespierre”, İstanbul: Kıyı Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 431-453, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 18.11.2020 Kabul Tarihi: 24.12.2020

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN KIRSAL ALANDAKİ ETKİSİ VE ALTERNATİF ARAYIŞLAR: SOSYOLOJİK BİR YAKLAŞIM*

The Impact of Climate Change in Rural Area and Alternative Searches: A Sociological Approach

Zahir KIZMAZ¹

ÖZ

Bu araştırma, iklim değişikliğinin kırsal alandaki etkisine odaklanmaktadır. Bu temel konu ile ilintili olarak araştırmada, kırsal yerleşim yerlerinde ikamet edenlerin iklim değişikliğine karşı tepkileri irdelenmektedir. Çalışma, Elazığ iline bağlı merkez köy muhtarlarına basit tesadüfî yöntemle uygulanan 60 anket formundan elde edilen bulgularının değerlendirilmesine dayanmaktadır. Araştırmada, kırsal bölgelerde iklim değişikliğinin tarım ve hayvancılık sektörü üzerinde ciddi olumsuzluklar yarattığı saptanmıştır. İklim değişikliğinin, tarım ve hayvancılık sektöründe yarattığı ciddi olumsuzluklar karşısında yerleşimcilerin alternatif yönelimler içerisine girmek yerine göç etme eğilimi içerisine girdikleri tespit edilmiştir. Bu nedenle kırsal bölgelerde ikamet eden bireylerin iklim değişikliğine karşı sergiledikleri tutumun ağırlıklı olarak “kaçış ve teslimiyetçi” bir nitelik arz ettiği şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu saptamadan hareketle kırsal bölgede iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine/sonuçlarına yönelik olarak kapasite oluşturmak ve alternatif arayışlar konusunda farkındalık ve bilinç yaratmak için bazı çalışmaların yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Kırsal bölgelerde ikamet edenlere yönelik olarak özellikle su kullanımı, su yönetimi ve alternatif ekonomik alanlarına yönelme konularında bilgilendirici programların geliştirilmesinin ve uygulanmasının, girişimcilik alanlarında başarılı rol model uygulamalarının yaygınlaştırılmasının olumlu sonuçlar ortaya koyacağı düşünülmektedir. Sonuç olarak iklim değişikliğinin yarattığı sorunlarla bağlantılı olarak kırsal bölgelerde azalan nüfusun önüne geçilmesinin ve göçlerin engellenmesinin, tarım ve hayvancılık sektöründe alternatif yönelimlerle oluşturulacak yeniden kapasite oluşturma koşuluna önemli ölçüde bağlı olacağını ileri sürmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Elazığ, kırsal bölge, iklim değişikliği, kapasite oluşturma, sosyolojik adaptasyon

ABSTRACT

This research focuses on the impact of climate change on rural areas. In relation to this fundamental issue, the research examines the responses of those residing in rural areas to climate change. The study is based on the evaluation of the findings obtained from 60 questionnaires applied to the central village headmen of Elazığ province by simple random method. In the study, it was determined that climate change in rural areas has serious adverse effects on the agriculture and livestock sector. It has been determined that the settlers tend to migrate rather than to have alternative orientations in the face of serious negative effects created by climate change in the agriculture and livestock sector. For this reason, it is possible to define the attitude of individuals residing in rural areas towards climate change as having an "escape and submissive"

* Bu araştırma, Avrupa Birliği ve Türkiye Devleti tarafından finanse edilen, “İklim Değişikliğine Adaptasyon İçin Kapasite Oluşturma (Tarım, Orman, Balıkçılık)” başlıklı proje kapsamında tarafımdan hazırlanan “TRB1 Bölgesinin İklim Değişikliğine Adaptasyonda Kapasite Oluşturulmasının Sosyolojik Engelleri, Sonuçları ve Adaptasyon” başlıklı çalışmanın yeniden gözden geçirilmiş halidir.

¹ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Sosyoloji bölümü Öğretim Üyesi, zkizmaz@firat.edu.tr
Tel: 05069637475

character. Based on the findings of this research, it is emphasized that some studies should be carried out in order to create capacity for the negative effects / consequences of climate change in rural areas and to raise awareness and awareness about alternative searches. It is thought that developing and implementing informative programs for those residing in rural areas, especially in the areas of water use, water management and orientation to alternative economic fields, and popularizing successful role model applications in the fields of entrepreneurship will yield positive results. As a result, it is possible to argue that preventing the declining population in rural areas and preventing migration in connection with the problems caused by climate change will depend significantly on the condition of rebuilding capacity to be created with alternative orientations in the agriculture and livestock sector.

Keywords: Elazığ, rural area, climate change, capacity building, sociological adaptation

1. Giriş

Günümüzde iklim değişikliğinin nedenleri ve sonuçları çok sayıda ülkede gündemin önemli bir sorunu olarak tartışılmaktadır. İklim değişikliğinin gözlemlenen sonuçları çerçevesinde tarımsal faaliyetlerden, insan yaşamına ve diğer canlıların sağlık sorunlarına kadar geniş bir yelpazede toplumsal, ekonomik ve ekolojik yaşamı ciddi ve çok boyutlu olarak tehdit eden bir düzlemde ele alındığı dikkat çekmektedir.

Son İklim Değişikliği Uluslararası Paneli (IPCC) raporunda, iklim değişikliğine yol açan dinamikler içerisinde baş aktörün insana ait olduğu belirtilmektedir. Bu kapsamda iklim değişikliğinin meydana gelmesinde insan katkısının etkisinin % 95 düzeyinde olduğu ileri sürülmektedir (bkz. Erk, 2017: 124). Bu oran, aynı zamanda sorunun çözümünün de insan temelli çabalarla gerçekleştirilebileceği anlamına gelmektedir. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Panelinde (IPCC, 2007), küresel ısınmaya yol açan faktörlerin başında büyük bir olasılıkla % 90 gibi bir oranla sera gazlarının yol açtığı ve bunun da insan temelli bir gelişme sorunu olduğu konusunda uzlaşılmaya varılmıştır (bkz. Dumrul ve Dumrul, 2017: 277).

Günümüzde yaşanan iklim değişikliğinin somut olarak gözlemlenebilir hususların başında en çok; artan sıcaklar, içilebilir ve sulama suyunun azalması ve toprak kalitesinin bozulması gibi gelişmeler gelmektedir. Bu gelişmeler, öncelikle tarım ve hayvancılık gibi sektörü olumsuz olarak etkilemektedir. Kadioğlu başkanlığında hazırlanan, 'Türkiye'de İklim Değişikliği ve Tarımda Sürdürülebilirlik' başlığını taşıyan rapora göre; iklim değişikliğinin sonuçları olarak gerçekleşen yağış yetersizliği, su sıkıntısı ve hava olaylarındaki değişim bitkisel üretim alanlarının azalmasına yol açacaktır. Bu durum da hiç kuşkusuz tarımsal faaliyetler için uygun alanların azalmasına neden olacaktır. Bu gelişme de sonuçta, tarımsal veya gıda ürünlerinin fiyatlarının artmasına (üretim azaldığı için) ve ihracatın azalıp ithalatın artması gibi bir gelişmeyle sonuçlanacaktır. Ayrıca, artan hava sıcaklığından dolayı büyükbaş hayvancılık da olumsuz bir şekilde etkilenecektir (Kadioğlu, 2017).

İklim değişikliğinin çevresel, sağlık ve sosyal alanda ciddi etkileri olmaktadır. Çevresel etkileri; ozon tabakasının incilmesi, kentsel ve bölgesel hava kirliliği, çölleşme, toprak kalitesinin bozulması, gıda üretiminde ve biyolojik çeşitlilikte azalma, ormanların azalması, su kaynaklarının miktar ve kalitesinde azalma gibi belirli başlıklar altında ele alınabilir. İklim değişikliğinin insan sağlığı üzerindeki etkileri ise sıcak hava dalgaları, hava kirliliği ve alerjenler gibi doğrudan bulaşıcı hastalıklar ile doğal afetler gibi dolaylı olarak iki grupta değerlendirmek mümkündür (Türker ve Ecevit: 183-187).

Gelecekteki 2035-2060 dönemleri arasında; su rezervlerindeki azalmaya bağlı olarak tarımsal üretim ve tüketimin azalabileceği, dış ticaret açığının artabileceği ve tüm tarım sektör gelirinin azalabileceği tahmin edilmektedir. Bu nedenle alternatif üretim ve göç konularında bir planlamaya gidilmesi gerektiği ifade edilmektedir. 2060-2099 dönemi de dahil edilerek gelecekte oluşabilecek sorun ve riskler şu şekilde öngörülmektedir:

1. Üretimin azalacağı,
2. Tüketimin azalabileceği,
3. Sulanabilir alanların azalabileceği,
4. Tarımda çalışan kişi sayısının azalabileceği,
5. İhracatın, tarımsal harcamaların azalacağı,
6. Tarımsal dış ticaret açığının oluşabileceği (Erk, 2017: 142-143)

İklim değişikliğinin veya küresel ısınmanın yol açtığı sorunların uzun bir tarihsel dönem içerisinde meydana geldiği dikkate alındığında soruna duyarlılık refleksinin daha yavaş geliştiğini söylemek mümkündür. Bir anlamda, iklim değişikliğine ilişkin olumsuzluklar bir anda ve tüm olumsuzluklarıyla ortaya çıkmamaktadır. Uzun bir tarihsel süreç içerisinde aşamalı olarak gerçekleşmektedir. Bu durumda, küresel iklim değişikliğinin ciddi ekolojik, ekonomik ve sosyolojik sorunlar yaratmaya başladığı dönemde, müdahale etme olanağının da çok fazla olmayacağı göz önüne alınmalıdır. Diğer bir ifade ile tehditlerin baş göstermesiyle birlikte ortaya çıkan sorunların elimine edilme şansı azalmaktadır. Bu nedenle toplum, iklim değişikliğinin yaratabileceği ciddi problemlerle karşı karşıya gelmeden önce olası sorunlar konusunda bilinçlendirilmeli ve gereken önlemlerin alınması yönünde çabalar sergilenmelidir. Giddens'in de belirttiği gibi yapılan çalışmalar, kamuoyunun önemli bir çoğunluğunun küresel ısınmanın yol açabileceği sorunların önemli bir tehdit oluşturduğu hususunu kabul ettiğini ancak bu tehdidin ortadan kaldırılması veya minimize edilmesi konusunda çok az bir kesim yaşamında bazı değişiklikler yapmak konusunda istekli görünmektedir (Giddens, 2013:13).

İklim değişikliği kuraklık, aşırı nem, don, dolu ve sel gibi olumsuz hava olaylarına yol açarak özellikle tarım sektöründe önemli ölçüde verim kaybına neden olmaktadır. Ayrıca iklim değişikliğinin neden olduğu kuraklık ve aşırı yağışlar, “ürün kıtlığına, verimin azalmasına ve çiftçi gelirinin düşmesi ile ağırlaşmış kırsal yoksulluğa yol açarak üretim maliyetinin artmasına neden olabilir” (bkz. Bkz. Dumrul ve Dumrul, 2017:279). Bu da hiç kuşkusuz gelecekte gıda fiyatlarının artmasına ve enflasyon baskının oluşmasına yol açacaktır. Mevsimsel dalgalanmalara yol açan iklim değişikliği, kırılgan olan turizm sektörünü de olumsuz etkileme potansiyeli taşımaktadır. Bu durum özellikle talepte ciddi düşümlere neden olabilecektir. Ayrıca iklim değişikliğinin bir sonucu olarak havaların çok sıcak olması bireylerin çalışma aktivitelerini (çalışma saatlerini, biçimini) de olumsuz etkileyecektir. Bu da işgücü verimliliğini düşürecektir. Sonuç olarak ekonomik gelişme ile iklim değişikliği arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır (Dumrul ve Dumrul, 2017:280).

Kırsal yerleşim bölgelerinde günümüzde iklim değişikliği ile bağlantılı olarak karşılaşılan sorunların başında artan hava sıcaklıkları ve azalan yağış miktarının neden olduğu toprak neminin yetersizliği yuzünden, mevcut tarım alanlarının ürün gelişim kapasitesinin azalmasıdır. Bir anlamda ürün yetiştirmeye elverişlilikte azalmalar gerçekleşmektedir. Bu sorunun gelecekte daha da artacağı tahmin edilmektedir. İklim değişikliği konusunda gereken önlemlerin alınmaması durumunda gerek çevre dengesi gerekse ekonomik yapı ciddi bir şekilde olumsuz olarak etkilenecektir. Bu değişikliklerden özellikle tarım, hayvancılık ve gıda sektörü, enerji ve turizm sektörleri ciddi bir şekilde etkilenecektir. Bu durum da bireylerin, toplumun ve ülkenin ekonomik kalkınmışlığına ve ekonomik refahına yakından tesir edecektir. İklim değişikliğinin etkilerinin gelecek dönemlerde daha yoğun görülebileceği veya hissedilebileceği açıktır. Bu nedenle iklim değişikliğinin olası yıkıcı sonuçları tümüyle gerçekleşmeden konuya gereken hassasiyetin gösterilmesi ve bazı önlemlerin önceden alınması büyük bir önem arz etmektedir.

Bu çalışmada iklim değişikliğinin kırsal alanlardaki etkisine odaklanmıştır. Bilindiği gibi kırsal bölgelerde su kaynaklarının kuruması nedeniyle tarım ve hayvancılık sektöründe ciddi azalmalar ve kayıplar söz konusudur. Bu, kırsal nüfusun şehirlere olan göçü ciddi anlamda arttırmıştır. Bu temel sorunsalla ilintili olarak kırsal nüfusun iklim değişikliğine karşı alternatif bir arayış içerisinde girip girmedikleri ve bu konuda karşılaşılabilecek ne tür güçlüklerin/engellerin olduğu hususu saptanmaya çalışılmıştır. Burada ilkin bir mevcut durum saptaması yapılmış ve akabinde de yeni bir kapasite oluşturmanın olanakları tartışılmıştır.

2. İklim Değişikliği Ve Kapasite Oluşturmada Adaptasyon Sorunu: Sosyolojik Yaklaşım

İklim değişikliğinin sosyolojik nedenleri ve sonuçlarının tespit edilmesi önemlidir. Özellikle iklim değişikliğinin, tarım ve hayvancılık gibi sektörlerde yol açtığı sorunlara karşı hane halkı bireylerinin nasıl bir reaksiyon geliştirdiklerinin tespit edilmesi, yeni yönelimlerin belirlenmesi/oluşturulması ve bu olası kapasitenin harekete geçirilmesi hakkında bilgi sunması açısından kayda değerdir. Aynı şekilde yeni veya alternatif tutum değişikliğinin tespit edilmesi, iklim değişikliğine adaptasyon açısından da son derece önem arz etmektedir. En azından örneğin, yağış ve su kaynaklarının azalmaya başlaması ve artan kuraklık tehdidi gibi iklim değişikliğinin yarattığı sorunlar karşısında bireylerin nasıl bir tepki geliştirdiklerini saptamak önemlidir. Diğer bir ifade ile iklim değişikliği karşısında kırsal topluluklarının nasıl tavır geliştirdikleri hususunun açıklanması ehemmiyet arz etmektedir: Kanaatimce burada üç davranış biçiminin veya modelinin varlığından söz edilebilir:

1. Teslimiyetçi yaklaşım: Bu davranış formunu, mevcut durumu olduğu gibi kabullenmek ve olumsuzlukların elimine edilmesi için herhangi bir çaba içerisine girmemek olarak tanımlamak mümkündür.

2. Kaçış veya geri çekilme yaklaşımı: Burada da bireyler ağırlıklı olarak mekânsal değişikliğe yönelmektedirler. Azalan tarım ve hayvancılığa çözüm arayışı yerine şehirlere göç etme eğilimi sergilemektedirler.

3. Alternatif yenilikçi arayış yaklaşımı: Bu davranış modelinde oluşan olumsuzluklara karşı alternatif arayışlar ve davranış değişikliğine ilişkin yönelimler öne çıkmaktadır. Bu tutumun varlığı veya gelişimi hiç kuşkusuz bireylerin yenilikçi ve girişimci nitelikleri ile ilişkili olmaktadır.

İklim değişikliğinin olası olumsuzluklarına karşı “kapasite için adaptasyon oluşturma” süreçleri yukarıda belirtilen bu üç davranış modeli ile son derece ilişkilidir. İklim değişikliğinin olumsuzluklarına karşı “kapasite için adaptasyon oluşturma” süreçleri bu yönüyle sosyolojik bir nitelik arz etmektedir. Bu kapsamda bireylerin yukarıda belirtilen davranış biçimlerinden hangisini benimsedikleri ve alternatif yeni yaklaşım veya ürün arayışına girip girmedikleri ve bu davranış modellerinin benimsenme nedenlerini saptamak, bireyleri yeni durum veya iklim değişikliğine karşı uyum yeteneğini geliştirmek açısından önem arz etmektedir. Bu çaba da hiç kuşkusuz sosyolojik bir anlayışı, analizi ve çabayı gerekli kılmaktadır.

Bu nedenle bu bölümde ilkin iklim değişikliğinin sosyo-ekonomik neden ve sonuçları ele alınacaktır. Akabinde de mevcut verilerden hareketle kapasite oluşturmada bireylerin direnç ve savunmasızlık veya kırılabilirlik düzleminde adaptasyon düzeyleri analiz edilmeye çalışılacaktır.

2.1. İklim Değişikliğinin Yarattığı Sosyo-Ekonomik Sorunlar

İklim değişikliği, toplumun üretim ve tüketim yapısını etkilemesi nedeniyle toplumun sosyo-ekonomik yapısını etkileyen bir unsurdur. Polat ve arkadaşları, iklim değişikliğinin yol açtığı sosyo-ekonomik sorun alanlarını; yoksulluk, iktisadi büyüme ve kalkınma, güvenlik (su kıtlığı ve kuraklık sonucu belirli bölgelerin siyasi gerginlik ve çatışmaları arttırabileceği), enerji talebi ve göç başlıkları altında ele alındığını belirtmektedirler (bkz. Polat vd.,2017: 154). Türker ve Ecevit (2017:186) de, iklim değişikliğinin sosyo-ekonomik etkilerini; yoksulluk, iktisadi kalkınmanın sürdürülememesi, sağlık ve güvenlik şeklinde farklı başlıklar altında bir araya getirmiştir.

Teknoloji ve sermaye yetersizliği ve bu teknolojileri kullanacak düzeyde gerekli niteliklerden yoksun olma gibi hususlardan dolayı yoksulların bu değişimlerden daha çok etkilendikleri düşünülmektedir. Aynı şekilde iklim değişikliğinden olumsuz etkilenen yoksul kesim, orman alanlarını tarım alanlarına dönüştürmeleri ve bilinçsiz tarım yapmaları nedeniyle de iklim değişikliği üzerinde etkili olmaktadır (bkz, Polat vd., 2017: 154; Türker ve Ecevit, 2017:

186). İklim değişikliğinin tarım, su ve eko-sistemler üzerinde yarattığı olumsuzluklar, ekonomik faaliyet alanını etkilemekte ve kalkınma çabalarını engellemektedir. Bu da iktisadi kalkınma açısından bir dezavantaj durum oluşturmaktadır. İklim değişikliğinin sağlık alanındaki yansıması ise, hava kalitesinin azalmasının ortaya çıkardığı (hava kirliliği, hava dalgaları, alerjenler gibi) bulaşıcı ve diğer sağlık problemlerine ilişkindir. Güvenlik açısından da, su kıtlığının ve kuraklığın tetikleyeceği göçün, gerginliklerin ve çatışmaların şiddetini arttırabileceği söylenebilir (Türker ve Ecevit, 2017: 186; Dedeoğlu, 2017: 226))

Çok farklı disiplinler tarafından ele alınan iklim değişikliği yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi aynı zamanda sosyal bir olgu niteliğini taşımaktadır. Erk de, iklim değişikliğinin sosyal boyutunu beş temel kategoride ele almaktadır:

1. Tarım kesiminin etkilenişi,
2. Yoksul kesimin etkilenişi,
3. Uyum/ adaptasyon kapasitesinin yetersizliği sorunu,
4. Kadın, çocuk ve yaşlı kesimin iklim değişikliğinin yarattığı tehdide açık hale gelmeleri,
5. Göç eğiliminde ortaya çıkan artışlar (Erk, 2017: 133-134). Bu unsurlar kısaca şu şekilde açıklanabilir:

1. Tarım kesiminin etkilenişi: İklim değişikliği, tarımsal ürün türünün sürdürülebilirliğini ciddi olarak tehdit etmektedir. Özellikle sulamaya bağlı ürün deseni iklim değişikliğinden en çok etkilenen kesimin başında, tarımla uğraşanlar gelmektedir. Örneğin, sulama için su sıkıntısı yaşayan çiftçiler, artık tarım uğraşını azaltma ve terk etme eğilimi içerisine girmektedirler. Bu da ciddi bir sosyal, ekonomik ve refah sorununu yaratmaktadır. Sonuç olarak iklim değişikliğinin olumsuz etkilediği kesimin başında tarım sektöründe çalışanların geldiğini söylemek mümkündür.

2. Yoksul kesimin etkilenişi: İklim değişikliği en çok yoksul kesimi etkilemektedir. Diğer bir ifade ile artan kuraklık, yaşanan su sorunları, ekilebilir alanlarının azalması, artan sel ve selin yol açtığı yıkım ve göç etme gibi iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarından etkilenenlerin başında yoksullar gelmektedir. Çünkü yoksul kesiminin iklim değişikliğinin olumsuzluklarını bertaraf etme ve savunma stratejilerini geliştirmeye yönelik kapasite oluşturma yetkinliği, sahip oldukları eğitim, ekonomik düzey ve toplumsal profilleri nedeniyle daha dezavantajlı bir pozisyonda yer almaktadırlar. Bu da yoksul kesiminin, iklim değişikliğinin olumsuzluklarından daha çok etkilendikleri ve giderek daha çok yoksullaşabilecekleri anlamına gelmektedir.

3. Uyum/adaptasyon kapasitesinin yetersizliği sorunu: Erk'in belirttiği gibi gelişmekte olan ülkeler;

- a. Var olan alt yapının yetersizliği,
- b. Ekonomik güçlükler,
- c. Teknolojik sınırlamalar nedeniyle iklim değişikliğinin yarattığı sorunlara karşı yeterli düzeyde mücadele edememektedirler. Gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelere kıyasla iklim değişikliğine adaptasyona daha az mali kaynak ayırabilmektedirler. Bu da adaptasyon kapasitesinin artırılması alanındaki çabaların sınırlı olması ile sonuçlanmasına yol açacaktır.

4. Kadın, çocuk ve yaşlı kesimin iklim değişikliğinin yarattığı tehditlere açık hale gelmeleri: Bu kategorilerde yer alan bireyler toplumun diğer katmanlarına nispeten iklim değişikliğinin olumsuzluklarına/tehditlerine daha çok açık hale gelmektedirler. Özellikle beslenme alanındaki yetersizlikler, artan hastalıklar, temiz suya ulaşmadaki güçlükler; kadın, çocuk ve yaşlı kategorisinde yer alanları daha çok etkilemektedir.

5. Göç eğiliminde ortaya çıkan artışlar: Artan kuraklık, su alanındaki yetersizlikler, aşırı yağmur ve seller, ekilebilir alanların azalması gibi gelişmeler göç olgusunu ciddi anlamda

tetiklemektedir. Hâlihazırda tarımsal alanında yaşanan su sorunu nedeniyle kırsal bölgelerde ikamet edenler, genelde kent yerleşim bölgesine göç etmektedirler. Bu araştırmanın gerçekleştirildiği araştırma evreninde (Elazığ köylerinde) nüfus son derece azalmış durumdadır. Bunun önde gelen temel bir nedeni, sulu tarım imkânının olanaksızlığı veya bu alanda ortaya çıkan güçlüklerdir.

Küresel iklim değişikliği makro ve mikro ölçekte göçlere yol açacaktır. “İklim değişikliğinin tek ve en büyük etkisi insan göçü üzerinde olacak” ifadesi 1990 yılında gerçekleştirilen Hükümetler arası İklim Değişikliği Panelinde (bkz. Dedeoğlu, 2017: 223) alınan çarpıcı bir karardır. Hiç kuşkusuz burada iklim değişikliği kapsamında; kasırgalar, depremler, tsunami, sel baskınları, çölleşme, kuraklık, açlık gibi dünya ölçeğinde gerçekleşen felaketler belirtilmektedir. Küresel ölçekte gelecekte yaşanabilecek iklim değişikliklerinden dolayı su kaynaklarının azalacağı veya tükeneceği, tarımsal çeşitlilik ve verimliliğinde azalmaların olacağı, aşırı hava ısınmalarının gerçekleşeceği ve biyo-çeşitlilikte azalmaların yaşanacağı ve bu durumun da göçü (ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde) ciddi anlamda tetikleyeceği yönünde korkutucu senaryolardan söz edilmektedir (bkz. Dedeoğlu, 2017: 225).

Richmond, iklim değişikliği ile ilintili gerçekleşen ve çevresel göçe neden olan faktörleri üç başlıkta ele almıştır. Konumuzla ilintili olarak bu faktörler özetle şu şekilde belirtilebilir:

1. Doğal kaynaklı felaketler (kuraklık, heyelan, çığ, deprem, kasırga, tufan, su baskınları gibi)
2. Teknolojik kaynaklı felaketler (hava kirliliği, su kirliliği, kimyasal/nükleer sızıntı, toprak kirliliği gibi)
3. Ekonomik kaynaklı felaketler (ormansızlaştırma, ürün noksanı, balıkçılığın bitirilmesi, türlerin tükenmesi, madenlerin tüketilmesi gibi) (bkz. Dedeoğlu, 2017: 223)

2.2. Sosyolojik Açıdan Kapasite Oluşturmada Adaptasyonun Önemi

Gerek ulusal gerekse de uluslararası platformlarda iklim değişikliğinin yol açabileceği sorunlar ve olumsuzluklar ile ilgilenen araştırmacıların öne çıkardıkları konuların başında, iklim değişikliğine yönelik dayanıklılığın oluşturulması veya alternatif ürün yönelimi ve bu ürünlerin uyum kapasitelerinin geliştirilmesine yönelik stratejilerin geliştirilmesi hususu gelmektedir.

McLeman, son yıllarda iklim değişikliği ve diğer çevresel faktörlerin etkisiyle gerçekleşen göç olgusunun, ilgili literatürde “kırılganlık ve uyum” şeklinde kavramsallaştırıldığını belirtmektedir. Potansiyel kayıp ve zarar anlamına gelen kırılganlık kavramı, “nüfusun maruz kaldığı fiziksel riskin fonksiyonu olup bu riske olan duyarlılığı ve ona uyum kapasitesini göstermektedir” (bkz. Dedeoğlu, 2017: 224).

Kırsal bölgelerde yaşayan bireylerin iklim değişikliğine adaptasyon süreçlerine bağlı olarak yoksulluğun azaltılması ve halkın iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı dirençlerinin artırılması önemli bir husustur. Hiç kuşkusuz iklim değişikliğinin doğrudan etkili olduğu alan ekolojik ve ekonomik alandır. Ancak, ekonomik ve ekolojik gelişmelerin veya olumsuzlukların toplumsal alana ciddi yansımaları bulunmaktadır. Yoksulluk, işsizlik ve göç etme gibi toplumsal dinamiklerin bu gelişmelerden öncelikli olarak etkilendiği bir gerçektir. Ayrıca iklim değişikliği ile birlikte yeni ekonomik faaliyetlere bireylerin adaptasyonlarının sağlanmasının sosyolojik bir temeli bulunmaktadır. Bu kapsamda kültürel girişimciliğin önündeki engellerin elimine edilmesi ve yeni duruma adaptasyonun teşvik edilmesi sosyolojik bir çabayı gerektirmektedir.

İklim değişikliğine karşı çözüm arayışı veya alternatif arayışlar konusunda karşılaşılan önemli bir problem “adaptasyon” konusudur. Erk (2017) konuya ilişkin olarak uyum/adaptasyonun önemini çok çarpıcı bir şekilde şöyle ifade etmektedir: “İklim değişikliği konusunda ortaya çıkan değişim ihtiyacı karşısında en önemli sınırlayıcıların başında uyum sağlama (adaptasyon) gelmektedir. Diğer bir deyişle, iklim değişikliğinin doğurduğu maliyetler dikkate alındığında,

davranış değişikliği algısı kişi, kurum, firma ve ulusların uyum sağlama yetkinliği ile sınırlı görülmelidir. Sözü edilen sınırlama, biyolojik gerçekler, teknolojik ve ekonomik parametrelerle açıklamaya çalışılmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki, uyumdaki sınırlama toplumsal açıdan içselleştirilen risk ve kültür anlayışının etik, bilgi ve davranış bütünleşmesi ile güçlendirilebilir. İklim değişikliği süreci belirsizlik aşaması sürecini tamamlamış, sınırlı bir aldanma payı ile hesaplanabilir maliyetlere dönüşmüştür. Uyum algılamasının gücü, tersi davranışların doğuracağı istenmeyen maliyetlerle yapılacak fayda maliyet analizleri ile kolayca anlaşılır nitelik kazanmıştır. Ayrıca, geleceğe yönelik belirsizliklerin bulunduğu ortamlarda, alternatif senaryolarla topluma yol göstericili rolü üstlenme ve katılım sağlama bekle gör politikalarına yeğlenmelidir. Bu konuda en önemli yanığı, olası maliyetleri olduğundan düşük göstermek kadar, ilerideki toplumsal duyarlılığı azaltacak abartılı maliyet hesaplamalarına yer verilmemesidir. Unutulmamalıdır ki, bilgi ve kültür iklim değişikliği konusunda sosyal boyutu güçlendirecek en önemli iki unsurdur” (Erk, 2017: 124). Erk, bilimsel ve kültürel kapasiteyi oluşturan unsurları da şu şekilde belirtmektedir:

1. Beşeri sermaye, bireysel ve sosyal yetkinlikler,
2. Sosyal sermaye,
3. Fiziki sermaye,
4. Doğal kaynaklar,
5. Mali kaynaklar (Erk, 2017: 132)

Yukarıda belirtilen unsurların toplumdaki varlıklarının güçlü düzeyde olması, toplumun iklim değişikliği karşındaki uyum kapasitesinin de güçlü olmasını doğuracaktır. Bir anlamda, toplumun iklim değişikliğine karşı uyum kapasitesi, toplumun fiziksel ve sosyal sermaye potansiyeline bağlı olarak değişkenlik arz edecektir.

İklim değişikliğine yönelik olarak kapasite veya potansiyel oluşturmada başvurulması gereken önemli konuların başında “savunmasızlık” gelmektedir. Savunmasızlık, bireyin veya toplumun değişime karşı uyum gösterme kapasitesini veya kapasitesizliğini ifade etmektedir. İklim değişikliği alanına “savunmasızlık” kavramının uyarlanması, iklim değişikliğinin yarattığı tehditlere karşı sergilenen veya ortaya konulan tutuma işaret etmektedir. Daha kapsayıcı bir ifade ile savunmasızlık kavramı, tarım ve hayvancılık gibi sektörlere yönelik oluşan tehditlerin, toplum ve bireysel yaşam üzerinde (ekonomik, sosyal, sağlık gibi) olumsuz sonuçlar yaratacak şekilde temel kaynakların azalması veya bitme noktasına gelmesi durumunda bireylerin önleyici, engelleyici ve yeni alternatif arayışlar oluşturma becerisini gösterememesidir. Bu nedenle savunmasızlık, yaşam koşullarına yönelmiş tehditlere açık hale gelmeyi ifade etmektedir. Tehditlere açık hale gelmenin temelinde toplumsal veya bireysel yetersizlikler, yeni kapasite oluşturmama, azalan veya tehdit altında olan kaynaklara karşı önlem alma yeteneğinden yoksun olma gibi unsurlar gelmektedir. Toplumun, savunmasızlık veya direnç alanlarının tespiti aynı şekilde, toplumun direnç ve kırılma alanlarının da belirlenmesi anlamına gelmektedir. Burada belirtilmesi gereken diğer önemli bir husus ise “savunmasızlık ve direnç” alanına ilişkin ifade edilen hususların doğrudan toplumun sosyal sermaye ve inovatif yapısıyla ilişkili olmasıdır. Bu nedenle savunmasızlık önemli ölçüde insan ve toplum temelli bir soruna, yetersizliğe, dirençsizliğe sahip olma ve gerekli donanımdan/kapasiteden ve manevra yapma becerisinden ve esnekliğinden yoksun olmayı imlemektedir.

Erk, savunmasızlık olgusu ile iklim değişikliğinin yarattığı olumsuzluklar arasındaki ilişkiyi, kaynakların artırılması veya kaynak talebinin sınırlandırılmasının toplumdaki savunmasızlığı azaltılmasına neden olacağı ve bu durumun da iklim değişikliğinin yaratacağı olumsuzlukların etkisini sınırlayabileceği şeklinde açıklamaktadır (Erk, 2017: 133). İklim değişikliğine uyum kavramı “iklim olaylarının ve risklerinin etkileriyle mücadele etmek, fayda sağlamak ve etkileri yönetebilmek için stratejilerin güçlendirilmesi, geliştirilmesi ve uygulanması süreci” olarak tanımlanmaktadır (Demirbolat, 2012)

İklim değişikliğine adapte olma potansiyelinin geliştirilmesi (kapasite oluşturma) genel olarak aşağıda belirtilen bu üç bileşen açısından bir analizi gerekli kılmaktadır:

1. Engelleyiciler: Burada kapasite oluşturmak için uyum ve adapte sürecini engelleyen faktörlerin tespit edilmesi gerekmektedir.
2. Destekleyiciler: İklim değişikliğinin yarattığı tüm olumsuzluklara rağmen bireylerin sahip olduğu girişimci ve yenilikçi nitelikler, adapte olma kapasitesi, teknolojik, doğal, sosyal ve fiziksel yeterlilikler ve sosyal sermayenin güçlülüğü gibi unsurlar ele alınmaktadır.
3. Savunmasızlık (sosyal, fiziksel ve teknolojik sermaye). Yetersizlik ve gerekli donanımlardan yoksun olma durumunun yarattığı dirençsizlik durumu çözümlenmektedir.

2.3. Kapasite oluşturmada Eko-Inovasyon Yaklaşımının Önemi

Son dönemlerde iklim değişikliğine adaptasyon sağlama sürecinde kapasite oluşturmada kullanılmaya başlanan önemli kavramlardan biri eko-inovasyondur. Bu kavram günümüzde çevresel maliyetleri azaltmak için geliştirilmesi öngörülen üretim teknolojilerini ifade etmektedir. Eko-inovasyon kavramını çalışmalarında ilk kez kullanan Fussler ve James (1996) bu kavramı, “negatif çevresel etkileri önemli ölçüde azaltan ve hem tüketici hem de üretici açısından değer yaratan yeni ürünler ve süreçler” şeklinde tanımlamışlardır (bkz. Ünlü ve Yıldız, 2017: 232).

Rennings, eko-inovasyonun dört türünün olduğunu belirtmektedir:

- ✓ Teknolojik,
- ✓ Organizasyonel,
- ✓ Sosyal ve
- ✓ Kurumsal

Rennings (2000) eko-inovasyon kavramının bu dört alanda; siyasetçilerin, sivil toplum organizasyonlarının, özel sektörün ve aile bireylerinin öncelikle yeni davranış ve yaratıcı düşünce/davranış biçimi geliştirmesi, alternatif/yenilikçi ürün ve süreçler geliştirmesi ve çevresel maliyetleri azaltmasını içerecek şekilde kullanılmasını önermektedir. Emp ve Pearson da bu kapsamda eko-inovasyon kavramını, yaşam döngüsünün tüm evrelerinde çevreye ilişkin olası tüm risk ve tehditleri ve kaynak kullanım sürecinde (enerji kaynakları da dahil) ortaya çıkabilecek diğer tüm olumsuz etkileri azaltma işlevini görebilecek yeni ürün, süreç, hizmet ve yönetim tekniklerinin geliştirilmesi ve adaptasyonun sağlanmasını ifade edecek şekilde tanımlamaktadır (bkz. Ünlü ve Yıldız, 2017: 233).

Eko-inovasyon, doğal kaynakların kullanılma potansiyelini azaltan ve kullanımını olanaksız kılan unsurların elimine edilmesi ve yeni kapasitenin oluşturulması için yeni fırsatların, alternatiflerin ve olanakların yaratılmasını amaçlayan ilgili çabaların sergilenmesini gerektirmektedir. Eko-inovatif yaklaşım çevresel olumsuzlukların bertaraf edilmesi veya alternatiflerin oluşturulması için ürün, süreç, hizmet, örgütsel ve teknolojik gelişmelerin kapsayıcı nitelikte olmasını gerekli kılmaktadır. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi eko-inovasyon yaklaşımının katkısı, yeni teknolojik veya bilişsel gelişmelerle olumsuz çevresel etkilerin önlenmesi ve azaltılması veya yeni alternatiflerinin oluşturulmasıdır. Hiç kuşkusuz burada, pazarlama inovasyonunun da bu sürece dahil edilmesi önem arz etmektedir.

3. Araştırmanın Yöntemine İlişkin Bilgiler

Bu araştırma, köylerde iklim değişikliğinin boyutlarını, etkilerini/sonuçlarını ve iklim değişikliğine karşı tepkileri açıklamayı amaçlayan bir alan araştırmasıdır. Köy muhtarlarının perspektifinden köy yerleşim yerlerinde ikamet eden hane halkı bireylerin iklim değişikliği konusunda sergiledikleri tutumlar belirlenmeye ve açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada özellikle iklim değişikliğine karşı kırsal bölgede “kapasite oluşturma” ne düzeyde mümkün olabileceği hususuna odaklanmıştır.

Araştırma, Elazığ ilinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın evrenini, Elazığ iline bağlı merkez köyler oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme olarak, basit tesadüfi örnekleme kullanılmıştır. Elazığ Merkezine bağlı 139 köy bulunmaktadır. Elazığ İl özel İdaresinden merkeze bağlı köylerin ve muhtarların isim listesi alınmıştır. Bu listede yer alan köy muhtarlarından yaklaşık olarak 69'una, köye ilişkin sorunların çözümüne ilişkin olarak İl Özel İdaresine uğradıkları dönemde araştırma kapsamında hazırlanmış olan anket formu uygulanmıştır. Anket formu, açık ve kapalı olmak üzere toplam 42 sorudan oluşmaktadır. Anket formlarının uygulanması yaklaşık olarak 45 gün sürmüştür. Anket formunu dolduranlar evrenin % 50'sine ulaştığında, anket çalışması sonlandırılmıştır. Dolayısıyla 69 kişiye anket formu uygulanmıştır. Ancak anket formları içerisinde dokuz adet eksik doldurulduğu için incelenmeye dâhil edilmemiştir. Anketlerin uygulanması, 2018 yılında (Mayıs ve Haziran) gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışma kapsamında, köy muhtarlarının tercih edilmesinin nedeni iklim değişikliğinin kırsal bölgelerde yarattığı sorunlar konusunda daha yetkin bir pozisyonda olmalarıdır. Köy muhtarları, köyde var olan sorunlara çözüm bulmak için ilgili kurumlarla doğrudan görüşen ve çözüm bulmak için uğraşmaktadırlar. Köyde yaşayan hane halkı bireyleri tarım, hayvancılık ve köyün alt ve üst yapısı ile ilgili sorunlarını öncelikli olarak muhtarlara iletmektedirler. Bu nedenle köye ilişkin sorunları daha iyi bilmeleri ve köyün sorunlarına çözüm arayışı içerisinde doğrudan sorumlu bir aktör pozisyona sahip olmaları nedeniyle köy muhtarları ile görüşülmüştür.

İklim değişikliğine adaptasyon çalışmalarının sağlıklı yürütülebilmesi için öncelikle bireylerin iklim değişikliği ve bu değişikliğin oluşturduğu olumsuzluklar konusunda bilgi ve bilinç düzeylerinin saptanması son derece önem arz etmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın alan araştırması kapsamında, örneklem grubunda yer alanların aşağıda belirtilen konu başlıkları hakkında ne düşündükleri saptanmaya çalışılmıştır:

- ✓ Genel olarak iklim değişikliğinin yaşanıp yaşanmadığı,
- ✓ İklim değişikliğinin nedenleri,
- ✓ Köyde kuraklık ve su yetmezliği sorunun olup olmadığı,
- ✓ İklim değişikliğini bir tehdit olarak görüp görmedikleri,
- ✓ Köylerden şehirlere doğru bir göçün olup olmadığı,
- ✓ Gerçekleşen göçün iklim değişikliği ile ilişkili olarak görülüp görülmediği,
- ✓ Köyde gölet ve sondajın olup olmadığı,
- ✓ İklim değişikliğinden dolayı yeni veya alternatif ekonomik faaliyetlere (yeni ürün yetiştirme gibi) yönelip yönelmedikleri,
- ✓ Değişen iklim şartlarına uyum/adaptasyon için gereksinim duyulan teknolojilerin neler olduğu,
- ✓ İklim değişikliğine adaptasyon konusunda yapılacak farkındalık yaratma ve bilinç oluşturma toplantılarına, eğitim programlarına katılıp katılmayacakları.

Yukarıda belirtilen bu başlıklara ilişkin saptamaların yapılması durumunda ancak kapasite oluşturmaya ilişkin uygun önerilerin geliştirilmesi mümkün olabilecektir. Özellikle kapasite oluşturma sürecinde sosyolojik açıdan engelleyici ve destekleyici sosyo-kültürel unsurların tespit edilmesi önem arz etmektedir.

4. Araştırma Bulguları Ve Bulguların Değerlendirmesi

Bu bölümde araştırma kapsamında uygulanan anket formundan elde edilen bulgular ve bulguların değerlendirilmesi yer almaktadır. Burada öncelikle katılımcıların, iklim değişikliği konusundaki bilgi düzeyleri ve iklim değişikliğini ne düzeyde tehdit olarak ele aldıkları saptanmaya çalışılmıştır.

4.1. İklim Değişikliği Konusundaki Görüşler

Katılımcılara “geçmiş döneme kıyasla (son 20 yılda) köyünüzde iklim değişikliğinin etkilerinin (yağış yetersizliği, su sıkıntısı, sıcaklığın artması, tarımsal ve hayvansal hastalıklarının artması, artan kuraklık, mevsimlerin değişmesi gibi) yaşandığını düşünüyor musunuz?” şeklinde bir soru sorulmuştur. Aşağıdaki tablodan da görülebileceği gibi katılımcıların tümü bu soruyu “evet” şeklinde yanıtlamışlardır.

Tablo 1: Katılımcıların İklim Değişikliği Konusundaki Görüşleri

İklim Değişikliğinin Yaşanma Durumu	Sayı	Yüzde %
Evet	60	100
Hayır	-	-

Tabloda, örneklem grubunda yer alanların tümünün son 20 yıl içerisinde yaşadıkları bölgelerde iklim değişikliğinin gerçekleşmiş olduğu (su sıkıntısı, sıcaklığın artması, hastalıklardaki artış, yağış yetersizliği gibi) yönünde kanaat belirtmeleri, iklim değişikliğinin etkileri konusunda katılımcılar arasında bir uzlaşımın olduğunu göstermektedir. Bu sorunun devamında en çok ne tür değişikliklerin gerçekleştiği yönünde sorusuna katılımcıların % 28.3’ü “yağışların ve suların azaldığını, sıcakların arttığını, mevsimlerin değiştiğini, tarımsal ve hayvansal hastalıkların arttığını” belirtirken % 23’ü de sadece “tarımsal ve hayvansal hastalıkların arttığı” seçeneğini işaretlemişlerdir. Bu iki kategoride gerçekleşen oran birlikte ele alındığında yaklaşık olarak % 51’i bulmaktadır. Geriye kalan diğer oranlar da, bir veya iki seçenekte ve küçük oranlarda gerçekleşmiştir. Genelde kırsal bölgelerde iklim değişikliği kapsamında belirtilen değişmelerin başında;

- sıcakların artması,
- yağışların ve su kaynaklarının azalması,
- tarımsal hastalıkların artması,
- hayvansal hastalıkların artması,
- mevsimsel değişikliklerin meydana gelmesi gibi değişimler gözlemlenmektedir.

Katılımcıların çoğu iklim değişikliğinin tarım, hayvancılık ve sebze/meyvecilik sektörü üzerinde ciddi olumsuzluklar yarattığını belirtmişlerdir. Bu sektörlerde üretim alanında giderek bir azalmanın gerçekleştiği, hane halkı bireylerinin bu alanlarda istenilen düzeyde bir verim alamadıkları gerekçesiyle tarım ve hayvan yetiştiriciliği alanında ciddi bir çaba sergilemek istemediklerini ifade etmişlerdir.

Çalışma kapsamında görüşülenlerin iklim değişikliğinin nedenleri konusunda bir bilgiye sahip olup olmadıklarını öğrenmek için “yerleşim bölgelerinizde meydana gelen iklim değişikliğinin nedenlerini biliyor musunuz?” şeklinde bir soru sorulmuş ve verilen yanıtlar şu şekilde tablolaştırılmıştır:

Tablo 2: İklim Değişikliğinin Nedenlerini Bilmeye İlişkin Dağılımlar

Nedenlerini Bilme	Sayı	Oran %
Evet	27	45,0
Hayır	33	55,0
Toplam	60	100,0

Tabloya bakıldığında katılımcıların yarısından fazlasının iklim değişikliğinin nedenlerini bilmedikleri görülmektedir. Bildiklerini ifade edenler de genelde iklim değişikliğinde etkili olan çeşitli faktörleri (hava kirliliği, ormanların yok olması, sanayi tesislerindeki artış, ozon tabakasının delinmesi gibi) belirtmişlerdir. Sera gazındaki artışı sadece iki katılımcı belirtmiştir. Muhtarların, kırsal bölgelerde ekonomik faaliyet alanını/sektörünü ciddi düzeyde olumsuz etkileyen bir problem konusunda yeterli düzeyde bilgi sahibi olmamaları dikkat çekicidir. Bu saptama, iklim değişikliği konusunda bilinçlendirici eğitsel çalışmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Örneklem grubunda yer alanların iklim değişikliğinin köydeki etkilerini; genelde ekin alanlarının ve hayvan sayısının azaldığı şeklinde belirtmişlerdir. Ekin ve hayvancılık sayısındaki azalmanın köylere göre değişkenlik arz etmekle birlikte genelde % 50'nin üzerinde belirtildiği tespit edilmiştir.

Katılımcılara iklim değişikliğinin etkilerinin kendileri için ne düzeyde önemli olduğuna dair bir soru yöneltilmiştir. Verilen yanıtlara ilişkin oransal dağılıma ilişkin tablo şu şekildedir:

Tablo 3: İklim Değişikliğinin Etkilerinin Önem Düzeyine İlişkin Değerlendirmelerinin Dağılımı

Önem Düzeyi	Sayı	Oran %
Çok önemli	43	71,7
Önemli	10	16,7
Orta derece önemli	3	5,0
Az önemli	1	1,7
Önemli değil	-	-
Cevapsız	3	5,0
Toplam	60	100,0

Konuya ilişkin olarak örneklem grubunda yer alanların büyük bir çoğunluğu (yaklaşık olarak % 90) iklim değişikliğinin etkilerini “önemli” olarak değerlendirmişlerdir. Bu saptama hiç kuşkusuz, geçimini veya ekonomik faaliyet biçimini ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılık üzerinden gerçekleştirenlerin, iklim değişikliğinden de en çok bu kesimin olumsuz olarak etkileneceklerini göstermektedir. Çünkü tarım ve hayvancılık, iklim değişikliğinden en çok etkilenen sektörlerin

başında gelmektedir. Özellikle yağışların azalması ile ortaya çıkabilecek kuraklık sorunundan en çok etkilenebilecek sektörlerin başında; tarım, hayvancılık ve meyvecilik gelmektedir.

Tablo 4: İklim Değişikliğini Ciddi Bir Tehdit Olarak Görüp Görmediklerine İlişkin Görüşlerin Dağılımları

İklim Değişikliğini Ciddi Bir Tehdit Olarak Görme Durumu	Sayı	Yüzde
Evet	55	91,7
Hayır	1	1,7
Fikrim yok	4	6,7
Toplam	60	100,0

Yukarıdaki tablo da, katılımcıların neredeyse tümünün iklim değişikliğini ciddi bir tehdit olarak gördüklerini göstermektedir. Bu saptama, en azından sorunun varlığı konusunda genel bir uzlaşının olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifade ile iklim değişikliğinin tehdit olarak görülmesi, toplumsal farkındalık ve bilinçlilik düzeyi açısından önem arz etmektedir.

4.2. İklim Değişikliği ve Göç

Kırsal yerleşim bölgelerinde ekonomik faaliyetlerinin azalması veya aile bireylerinin ekonomik ihtiyaçlarını karşılayamayacak düzeye inmesi ailelerin göç etmelerini de tetiklemektedir. Son dönemlerde gerçekleşen iklim değişikliğinin, kentlere olan göçü hızlandırdığını söylemek mümkündür. TÜİK 2017 yılı verilerine göre, ülkemizde il ve ilçe merkezlerinde ikamet edenlerin oranı % 92,5, belde ve köylerde yaşayanların oranı ise %7,5 olarak gerçekleşmiştir (<http://www.tuik.gov.tr/HbGetirHTML.do?id=27587>). BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) verilerine göre Türkiye son 10 yılda, 218 ülke içinde toplam kırsal nüfus kaybında dünyada 9'ncü, kırsal nüfus oranının azalmasında da 27'nci sıraya yerleşmiştir (<https://www.gidahatti.com/kırsal-nufus-eriyor-85964/>). Kırsal nüfusunun azalması tarımsal alanda istihdam edilecek insan sayısının da azalması anlamına gelmektedir. Benzer bir azalma aynı şekilde hayvan sektöründe de gerçekleşecektir.

İklim değişikliğinin, göç olgusu üzerindeki etkisine odaklanan çok sayıda araştırmacı bulunmaktadır. Diamond (2005), Fagan (2008), Lamb (1982) ve Linden (2006) gibi araştırmacılar insan yerleşimlerinin, onların göç kararları üzerindeki etkisini inceleyen araştırmacılardan bir kaçıncı oluşturmaktadır (bkz. Dedeoğlu, 2017: 224).

İklim değişikliğinin önemli sonuçlarından biri hiç kuşkusuz göç olgusunu tetiklemesidir. Kırsal bölgelerde iklim değişikliğine bağlı olarak yaşanan sorunlar ve azalan su kaynakları, özellikle hayvancılık ve tarım sektörünü ciddi anlamda tehdit etmektedir. Bu kapsamda bireyler, kırsal alandan kaçış eğilimi sergilemektedir. Bu çerçevede iklim değişikliğine karşı kapasite oluşturabilmek için nüfusun kırsal alandaki yerleşik pozisyonlarının devam ettirilmesinin sağlanması gerekmektedir. Bu çerçevede, araştırma kapsamında görüşülen bireylerin konuya ilişkin görüşleri saptanmaya çalışılmıştır. Bu duruma ilişkin verilerin yer aldığı tablo aşağıdadır.

Tablo 5: Göç Etmeye İlişkin Görüşlerin Dağılımı

Göç Etmeye İlişkin Görüşler	Sayı	Oran %
Evet	44	73,3
Hayır	16	26,7
Toplam	60	100,0

Katılımcıların “köyünüzden başka yerleşim yerlerine göç eden oluyor mu? şeklindeki soruyu, % 73’ü “evet” olarak yanıtlamıştır. “Hayır” olarak belirtenlerin oranı % 27 olarak gerçekleşmiştir. Bu bulgulara genel olarak bakıldığında, köy yerleşim bölgelerinin ciddi bir oranda göç verdikleri anlaşılmaktadır. Göç verme nedenleri arasında hiç kuşkusuz, “kuraklık ve azalan su kaynaklarının”² önemli yer tuttuğu bir gerçektir. Kuraklık ve azalan su kaynakları da kırsal bölgelerde doğrudan tarım ve hayvancılığın azalmasına yol açarak, göç etmenin önemli bir nedeni olarak etkili olmaktadır. Hiç kuşkusuz katılımcılardan bazıları da göç etmenin nedenine ilişkin olarak kırsal yaşamın güçlüğünü/zorluğunu, köydeki ekonomik yoksulluk/geçim güçlüğünü, işsizlik, eğitim olanaklarının azlığını, köyün alt ve üstyapı yetersizliklerini, ulaşım güçlüğünü ve kentin kolay, rahat yaşam tarzının çekiciliğini belirtmişlerdir. Belirtilen diğer önemli bir husus ise, kırsal bölgelerdeki ekonomik faaliyetlerin (hayvancılık, tarım, meyvecilik gibi) kazançlı bir uğraş olmaktan çıktığı yönündeki açıklamalardır.

Son dönemlerde gerçekleşen göçlerin önemli bir nedeni; köy yerleşim bölgelerinde tarım ve hayvancılık sektöründeki azalmalardır. Hiç kuşkusuz bu sektördeki azalmalar, iklim değişikliği ile ilişkilidir. Kırsal bölgelerde ortaya çıkan kuraklık ve su sorunu, hayvancılık ve tarım ile uğraşmayı cazip ekonomik bir kazanç olmaktan çıkardığını söylemek mümkündür. Bu kapsamda, iklim değişikliği kırsal bölgelerden kente olan göçün tek ve temel nedeni olmamakla birlikte önemli bir faktör olarak etkili olduğunu söylemek mümkündür. Hiç kuşkusuz kırsal bölgelerden kentlere göç etmenin çok sayıda nedeni vardır: Çocukların eğitim-öğretimleri, kentlerdeki sağlık hizmetlerinin fazlalığı, kırsal bölgelerde yaşanan sorunlar ve anlaşmazlıklar, kentin cezbedici sosyal, kültürel olanakları ve kentin yarattığı ekonomik fırsatlar gibi hususlar bu kapsamda belirtilecek faktörlerin başında gelmektedir. Ayrıca katılımcılardan kimileri, genç yaş grubunda olanların köyden hızla ayrılma ve uzaklaşma eğilimi içerisinde oldukları, gelecekle ilgili planlarını daha çok kent yaşamı üzerinden kurguladıkları yönünde bazı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bir anlamda gençler, köyde kalıp hayvancılık ve tarım ile uğraşmak yerine kente göç etme eğilimi sergilemektedirler. Bu kapsamda, gençlerin köyde kalmaları durumunda ekonomik bir geleceklere de olmayacağını (azalan hayvancılık ve tarım sektörü ile birlikte) da ayrıca belirtmişlerdir.

Köyden kentlere gerçekleşen göçün ne düzeyde iklim değişikliği ile bağlantılı olduğunu anlamak için “size göre insanların köylerinden kentlere göç etmelerinin nedenleri ne düzeyde iklim değişikliğinin olumsuz sonuçları ile (suların azalması ve artan kuraklık buna bağlı olarak azalan tarımsal ve hayvansal faaliyetler gibi) alakalıdır?” sorusu yöneltilmiştir. Oranlar aşağıdaki tablodaki gibi gerçekleşmiştir:

² Köy muhtarlarıyla yapılan enformel görüşmelerde bu husus özellikle dile getirilmiştir.

Tablo 6: Köyden Göç Etmenin Ne Düzeyde İklim Değişikliğinin Olumsuz Sonuçları İle İlişkili Olduğu Konusundaki Görüşlerin Dağılımı

Göçün iklim Değişikliği ile İlişkisi	Sayı	Oran %
Çok ilişkili	36	60,0
Orta düzeyde ilişkili	17	28,3
Hiç ilişkili Değil	4	6,7
Fikrim yok	3	5,0
Toplam	60	100,0

Yukarıdaki tablodan katılımcıların, bireylerin göç etme nedenlerini önemli ölçüde iklim değişikliğinin yarattığı olumsuzluklar ile ilişkilendirdikleri anlaşılmaktadır. Göçü iklim değişikliğinin sonucu kapsamında görenlerin oranı (çok ve orta düzeyde seçenekleri birlikte ele alındığında) yaklaşık olarak % 83'ü bulmaktadır. İlişkili olarak görmeyenlerin oranı son derece düşük düzeyde (% 6,7) gerçekleşmiştir. Bu bulgular iklim değişikliğinin, nüfus hareketleri üzerinde diğer bir ifade ile kırsal bölgelerden kent yerleşim bölgelerine doğru gerçekleşen göç hareketleri üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Ekonomik aktivitelerin ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu kırsal bölgelerde ikamet edenlerin daha çok iklim değişikliğinden etkilendikleri bir gerçektir. Bu nedenle araştırma evreninde iklim değişikliğinin en belirgin ve ciddi sonucunun, köy yerleşim bölgelerinden gerçekleşen göç sayesinde azalan nüfustur. Kırsal bölgelerde nüfusun azalması da, ekilebilir tarım alanlarının ve hayvancılık sektörünün azalması sonucunu doğurmaktadır. Sonuç olarak iklim değişikliği ve göç, karşılıklı olarak kırsal bölgedeki nüfusun ve ekonomik faaliyetlerin ciddi bir şekilde azalmasına neden olmuştur. Çünkü hayvancılık ve tarım sektörünün giderek olumsuz bir pozisyona doğru sürüklenmesi karşısında kırsal bölgelerde alternatif arayışlar yerine sadece kaçış olarak göç yönelimi öne çıkmaktadır.

Araştırma kapsamında ayrıca köy muhtarlarının, gelecek dönemlerde göç etme konusundaki eğilimleri de tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda sorulan bir soruya katılımcıların verdikleri yanıtlara ilişkin dağılım şu şekilde gerçekleşmiştir:

Tablo 7: Gelecekte İklim Değişikliğinden Dolayı Göç Etmeyi Düşünüp Düşünmediklerine İlişkin Görüşlerin Dağılımı

Göç Etmeye İlişkin Görüşler	Sayı	Oran %
Evet	17	28,3
Hayır	38	63,3
Fikri yok	5	8,3
Toplam	60	100,0

Katılımcıların çoğu göç etmeyi düşünmedikleri tespit edilmiştir. Ancak yaklaşık olarak her dört katılımcıdan birinin (% 28.3) göç etmeyi düşündüğünü ileri sürmüştür. Köy muhtarlarının göç etme eğilimlerinin düşük olmasının önde gelen temel bir nedeni, devlet tarafından kendilerine ödenen muhtarlık maaşının olmasıdır. Aynı şekilde köyde muhtar olmanın sağladığı statü de göç etme eğilimini engellemektedir. Sonuç olarak örneklem grubunun, köy muhtarlarından oluşması, muhtarlık mesleğinin sağladığı imtiyaz ve prestij (resmi ve gayri resmi kurum ve kuruluş amirleri ile görüşebilme) ile mesleğin ekonomik bir gelirinin olması, göç etme eğiliminin gelişimini düşük düzeyde gerçekleştirmesini sağlamıştır.

Tablo 8: Geri Dönüşlerin Mümkün Olup Olmayacağı Konusundaki Görüşlerin Dağılımı

Geri Dönüşler Konusundaki Değerlendirmeler	Sayı	Oran %
Evet	50	88,3
Hayır	6	10,0
Fikri yok	4	6,7
Toplam	60	100,0

“Kentten köye geri dönüşler sizce mümkün mü? Veya hangi durumda mümkün olabilir?” şeklinde sorulan soruya katılımcıların % 88’i, köyde ekonomik, sosyal, eğitim ve sağlık alanında gelişmelerin sağlanması durumunda köylere geri dönüşlerin olabileceği yönünde görüş belirtmişlerdir. Ancak bunun hiç kolay olmayacağı bir gerçektir. Hane halkı bireylerinin, kent yaşamına belirli düzeyde katılım/uyum sağladıktan ve yaşam olanaklarının, kentsel dinamiklerine bağımlı olarak gelişim gösterdikten sonra şehir yaşamını terk edip köye dönmenin çok kolay olmayacağı bir gerçektir. Bu nedenle geri dönüşlerin, çok kolay olmayacağı tahmin edilmektedir. Hiç kuşkusuz kentin sosyo-ekonomik ve bürokratik olanaklarına bağlı bir yaşam inşa edilmediği ve kent yaşamının birey için cazip bir nitelik oluşturmadığı durumlarda veya kentte ciddi sosyo-ekonomik sorunlarla karşı karşıya gelmesi durumunda (özellikle ekonomik olarak geçinmenin güç olması durumu gibi), geri dönüşlerin mümkün olabileceği söylenebilir. Ancak, kırsal bölgeye tümünden bir geri dönüş yerine belirli düzeyde mevsimsel geri dönüşlerin olabileceği düşünülmektedir. Çünkü kesin geri dönüşlere ilişkin kararın verilmesinde, çocukların eğitim ve sağlık olanaklarından bağımsız olmayacaktır. Muhtemelen şehirlere yakın yerleşim bölgelerinin özel ve kamu kuruluşları tarafından hayvancılık ve tarımsal açıdan cazibe merkezleri haline getirilmesi durumunda bazı bireylerin/ailelerin, mevsimsel/dönemsel olarak kırsal bölgelere yerleşebilecekleri öngörülmektedir.

Örneklem grubunda yer alanlara “sizce yaşadığınız köyde ekonomik bir canlanma gerçekleşirse insanlar yine şehirlere göç eder mi?” şeklinde bir soru yöneltilmiştir.

Tablo 9: Köyde Ekonomik Bir Canlanma Gerçekleşmesi Durumunda Şehirlere Göçün Olup Olmayacağı Konusundaki Görüşlerinin Dağılımı

Ekonomik Canlanma Durumunda Göç Durumu	Sayı	Oran %
Evet	16	26,7
Hayır	41	68,3
Fikri yok	3	5,0
Toplam	60	100,0

Katılımcıların yaklaşık olarak 2/3'si köyde ekonomik canlanmanın gerçekleşmesi durumunda şehirlere olan göçün durabileceği yönünde görüş dile getirmişlerdir. Sadece % 27'si köyden kentlere olan göçün her durumda gerçekleşeceğini belirtmişlerdir.

4.3. İklim Değişikliğinin Neden Olduğu Kuraklık ve Su Sorunu

İklim değişikliğinin araştırma evreninde etkisinin somut olarak gözlemlendiği alanın başında su kaynakları üzerindeki etkisi gelmektedir. İklim değişikliğinin su kaynakları üzerindeki etkisi genelde yağış miktarı ve özelliklerindeki değişmelerle kendini ortaya koymaktadır. Artan kuraklık ve sıcaklar birbiriyle ilişkili olarak su kaynaklarının azalmasına neden olmaktadır. Sıcaklıktaki artışın ve kuraklığın, yağış ve akış verilerinde azalmalara yol açtığı yönünde saptamalarda bulunan çok sayıda araştırma bulunmaktadır (bkz. Gençoğlu, 2017: 209-210). Araştırma evreninde azalan su kaynakları nedeniyle tarım ve hayvan sektörü ciddi anlamda olumsuz olarak etkilenmektedir. Bu nedenle katılımcılara “köyünüzde bir kuraklık sorunu yaşanmakta mıdır” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Soruya verilen yanıtlara ilişkin dağılım aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 10: Köyde Kuraklık Sorunun Varlığı Konusundaki Görüşlerin Dağılımı

Kuraklık Sorunu	Sayı	Oran %
Evet	55	91,7
Hayır	5	8,3
Toplam	60	100,0

Tablodaki veriler, çok belirgin bir şekilde kırsal yerleşim bölgelerinde bir kuraklık sorunun varlığını (% 92) ortaya koymaktadır. Bu bulgu son derece dikkat çekicidir. Köylerde bu düzeyde bir kuraklık sorunun varlığı kırsal yaşamın sosyo-ekonomik yapısını ciddi bir şekilde tehdit etmektedir. Aynı şekilde kuraklığın nedeninin ne olabileceğine ilişkin açık uçlu olarak sorulan soruya katılımcıların çoğunluğu; “yeterli yağışın olmayışı” veya “yağışların azalması”, “küresel ısınma” ve “ormanların yok olması” şeklinde yanıtlamışlardır.

Akabinde katılımcılara “köyünüzde tarım alanını sulamak için ciddi bir su sorunu var mı” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Bu soruya ilişkin yanıtlar şu şekildedir:

Tablo 11: Köyde Tarım Alanı İçin Su Yeterliliği Sorunu Konusundaki Görüşlerin Dağılımı

Su Sorunun Varlığı	Sayı	Oran %
Evet	55	91,7
Hayır	5	8,3
Toplam	60	100,0

Katılımcıların % 92'sinin, tarımsal alanda kullanmak için ciddi bir su sorununu belirtmiş olmaları köylerde tarımın mevcut durumu ve geleceği hakkında bilgi vermesi açısından dikkat çekicidir. Bu saptama, su kaynaklarının azalmasıyla tarımsal sektörün ciddi tehditlerle karşı karşıya geldiğini göstermektedir. Bu çerçevede bu oranlar, su sorunun önemli bir problem olduğunu apaçık bir şekilde ortaya koymuş durumdadır. Su soruna çözüm arayışı olarak ilgili kurumların çabaları içerisinde en dikkat çeken, gölet yapma ve sondaj vurma çalışmaları dikkat çekmektedir. Bu çerçevede örneklem grubunda yer alanlara; “köyünüzde gölet ve sondaj yapılmış mı ?” şeklinde bir soru yöneltilmiştir.

Tablo 12: Köyde Gölet ve Sondajın Varlığına İlişkin Görüşlerin Dağılımları

Gölet ve Sondajın Varlığı	Sayı	Oran %
Evet	17	28,3
Hayır	43	71,7
Toplam	60	100,0

Köyde su sorununa çözüm olarak yapılan göletlerin veya sondajın varlığı konusundaki oranın çok yüksek olmadığı gözlemlenmektedir. Örneklem grubunda yer alan 60 köy muhtarından sadece 17'si, köyde gölet ve sondajın yapıldığını belirtmiştir.

4.4. İklim Değişikliğine Karşı Alternatif Arayışlar

Son dönemlerde iklim değişikliği ile ilintili olarak tarım ve hayvancılık sektörünü tehdit eden veya yer yer bitirme noktasına getiren suların azalması ve artan kuraklık sorununa karşı, bireylerin nasıl bir tutum veya strateji geliştirdikleri merak konusu olmuştur. Bu çalışma kapsamında özellikle iklim değişikliğinin oluşturduğu olumsuzluk veya tehdiye karşı bireylerin, teslimiyetçi ve kabullenici bir yaklaşım içerisinde mi oldukları yoksa yeni arayışlara mı yöneldiklerini tespit etmek önem arz etmektedir. Ekonomik faaliyet biçiminde yeni arayışların/yönelimlerin ortaya çıkması veya ürün değişikliğine gidilip gidilmemesinin, iklim değişikliğinin yarattığı olumsuzluklardan etkilenen sektörlerin geleceği hakkında da bazı ipuçları vermesi açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle bireylerin iklim değişikliğine adaptasyon sürecinde bu hususun tespit edilmesi gerekmektedir.

Tablo 13: Ürün Değişikliğine ve Alternatif Yeni Ekonomik Faaliyetlere Yönelenlerin Varlığına İlişkin Oranlar

Alternatif Ekonomik Arayışlar	Sayı	Yüzde
Evet	13	21,7
Hayır	47	78,3
Toplam	60	100,0

Katılımcıların büyük bir oranı (% 78) ürün değişikliğine ve alternatif yeni ekonomik faaliyetler içerisine giren kimsenin olmadığını belirtmişlerdir. Sadece % 22'si bu konuda tutum değişikliğine gidenlerin olduğunu ifade etmiştir. Yeni alternatif ekonomik faaliyet kapsamında; pancar yerine arpa ve buğdayın ekilmesi, seracılık, kaysı ve ceviz ekimi ve arıcılık ile kümes hayvancılığı belirtilmiştir. Belirtilen bu ekonomik faaliyetler de son derece sınırlı olduğu gözlemlenmiştir. Aynı zamanda da bu faaliyetleri de iklim değişikliğine karşı alternatif yönelimler olarak tanımlamak çok güç görünmektedir.

Tablo genel olarak değerlendirildiğinde, bireylerin iklim değişikliğine karşı pasif ve teslimiyetçi bir tutum takındıkları diğer bir ifade ile kapasite oluşturma potansiyelinin son derece düşük olduğunu söylemek mümkündür. Bu saptamayı doğrulayacak diğer bir veri de aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 14: Yeni Bir Ürünün Yetiştirilip Yetiştirilmediğine İlişkin Değerlendirmelerin Dağılımı

Yeni Ürün Yetiştiriciliği	Sayı	Yüzde
Evet	10	16,7
Hayır	50	83,3
Toplam	60	100,0

Önceden yetiştirilen ürün yerine yeni ürün yetiştirenlerin varlığına ilişkin saptanan oran sadece % 17'dir. Bu oran son derece düşüktür. Ürün değişikliğine gidenler de en çok arpa, buğday, zirai tohumlar, kaysı, elma ve domates yetiştiriciliğini belirtmişlerdir.

Tablo 15: İklim Değişikliğine Adaptasyon Programları Kapsamında Verilecek Eğitimlere Katılımın Olup Olmayacağı Konusundaki Görüşlerin Dağılımı

Adaptasyon Eğitimlere Katılma	Sayı	Yüzde
Evet	42	70,0
Hayır	10	16,7
Cevapsız	8	13,3
Toplam	60	100,0

Yukardaki tabloda yer alan verilerden hareketle konuya ilişkin verilebilecek eğitimlere katılımın yüksek çıkacağı sonucu çıkmaktadır. Aynı şekilde “iklim değişikliğine adaptasyon için kapasite oluşturma konusundaki bir toplantıya katılmak ister misiniz?” sorusuna verilen yanıtlar aşağıdaki tablodan da görülebileceği yüksek düzeyde gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Tablo 16: İklim Değişikliğine Adaptasyon İçin Kapasite Oluşturma Konusunda Toplantılara Katılma Konusundaki Dağılımlar

Toplantıya Katılma İsteği	Sayı	Yüzde %
Evet	54	90,0
Hayır	2	3,3
Fikir Yok	4	6,7
Toplam	60	100,0

Katılımcıların % 90'ının, iklim değişikliğine adaptasyon için kapasite oluşturma konusunda yapılacak bir toplantıya katılma konusunda olumlu görüş bildirmeleri iklim değişikliği konusunda alternatif arayışlara yönelik olarak bir isteğin veya talebin olduğunu göstermektedir. Onay ve kabul gören bu yöndeki talep aynı zamanda iklim değişikliğine karşı kapasite oluşturmada gerekli donanımına sahip olma yöneliminde önemli bir gösterge olarak ele alınabilir.

Örnekleme grubuna, “iklim değişikliğine uyum için köyünüzde neler yapılmasını istersiniz?” şeklinde sorulan bir soruya ağırlıklı olarak (birden çok seçeneği birlikte cevaplamışlardır); “kaysı meyveciliğine yönelmek, tavşan çiftliğinin kurulması, büyük ve küçükbaş hayvancılığına yönelme, arıcılığa yönelme, tavuk, kaz, ördek, keklik gibi serbest sistem kanatlı yetiştiriciliği, yumurta tavukçuluğu, yerel sebze tohum yetiştiriciliği, fidan ve fide yetiştiriciliği, ürün işleme (konserve, salça gibi) ve çıplak arazilere keven ekimi, gölet, baraj ve sondajların yapılması, su ürünleri yetiştiriciliği” seçeneklerini en çok işaretlemişlerdir³.

Örnekleme grubunda yer alanların “değişen iklim şartlarına uyum/adaptasyon için hangi teknolojilere ihtiyaç vardır?” sorusuna verdikleri yanıtlar şu şekilde tabloleştirilmiştir:

Tablo 17: Değişen İklim Şartlarına Uyum/Adaptasyon İçin Gerekli Gördükleri Teknolojilere İlişkin Görüşlerin Dağılımları

Adaptasyon için Gerekli Teknolojiler	Sayı	Oran %
Modern sulama teknolojileri geliştirme	3	5,0
Güneş enerjisini teknolojisini geliştirme	7	11,7
Modern sulama teknolojileri geliştirme ve Güneş enerjisini teknolojisini geliştirme	11	18,3
Güneş enerjisini teknolojisini geliştirme ve	4	6,7

³ Örnekleme grubundakiler genelde birbirinden farklı çok sayıda seçenekleri belirttikleri için tabloleştirilememiştir.

Rüzgar enerjisi teknolojisini geliştirme		
Güneş enerjisi teknolojisini geliştirme ve Şarj edilebilir aydınlatma ve ısıtma tek. geliş.	2	3,3
Modern sulama teknolojileri geliştirme, Güneş enerjisini teknolojisini geliştirme ve Rüzgar enerjisi teknolojisini geliştirme	16	26,7
Modern sulama teknolojileri geliştirme, Güneş enerjisini teknolojisini geliştirme ve Evlerin çatılarına tuğla yerleştirme	4	6,7
Modern sulama teknolojileri geliştirme, Rüzgar enerjisi teknolojisini geliştirme ve Evlerin çatılarına tuğla yerleştirme	2	3,3
Modern sulama teknolojileri geliştirme, Güneş enerjisini teknolojisini geliştirme, Rüzgar enerjisi teknolojisini geliştirme ve Güneşle yemek pişiren kaplar geliştirme	2	3,3
Hepsi	5	8,3
Fikir Yok	4	6,7
Toplam	60	100,0

Tabloya bakıldığında örneklem grubunda yer alanların çok sayıda alternatif teknolojik unsurları belirtmekle birlikte en çok sulama, güneş ve rüzgâr teknolojilerini geliştirme seçeneklerini öne çıkardıkları gözlemlenmektedir.

İklim değişikliğine karşı adaptasyon kapasitesinin artırılması için teknolojik alanda gelişmelerin sağlanması kaçınılmazdır. Hâlihazırda günümüzde teknolojik sınırlamalar nedeniyle iklim değişikliğinin yarattığı sorunlara karşı yeterli düzeyde mücadele edilememektedir.

5. Genel Değerlendirme ve Öneriler

Bu araştırma sonucunda aşağıda belirtilen bulgular ve sonuçlar saptanmıştır:

- Katılımcıların tümü (% 100), yaşadıkları bölgede iklim değişikliğinin (yağış yetersizliği, su sıkıntısı, sıcaklığın artması ve ürün ile hayvansal hastalıklarda artış gibi) gerçekleştiğini belirtmişlerdir.

- Katılımcıların büyük bir oranı (% 92) kırsal yerleşim bölgelerinde bir kuraklık sorunun yaşandığını ifade etmişlerdir.

• Katılımcıların büyük bir çoğunluğu (% 92) tarımsal alanda kullanılmak için ciddi bir su sorunun olduğunu ve sulamada kullanılmak üzere yapılan gölet ve sondaj çalışmalarının (% 28) az olduğunu dile getirmişlerdir.

• Katılımcıların büyük bir çoğunluğu (yaklaşık olarak % 90) iklim değişikliğinin etkilerini “önemli” (çok ve orta düzey de dâhil) ve “ciddi bir tehdit” (% 92) olarak görmüşlerdir.

• Katılımcıların yarısından fazlasının (% 45) yaşanan iklim değişikliğinin nedenini bilmedikleri, bildiklerini ifade edenlerin de konuya ilişkin bilgilerinin de çok sınırlı ve eksik bir düzeyde olduğu gözlemlenmiştir.

• Katılımcıların büyük bir oranı (% 83) köyden şehirlere gerçekleşen göçün nedenini önemli ölçüde yaşanan iklim değişikliği ile ilişkili olarak açıklamışlardır.

• Katılımcıların büyük bir oranı (% 88'i) köyde ekonomik, sosyal, eğitim ve sağlık alanında gelişmelerin sağlanması durumunda köylere geri dönüşlerin olabileceğini düşündüklerini belirtmişlerdir.

• Aynı şekilde katılımcıların küçük düzeyde bir oranı (% 27) hâlihazırda köylerde ekonomik canlanmanın sağlanması durumunda şehirlere olan göçün hız kesebileceklerini ileri sürmüşlerdir.

• Köylerde meydana gelen iklim değişikliğine karşı sadece küçük bir oranın (% 21) alternatif ekonomik faaliyetlere yöneldiklerini ifade ettikleri belirlenmiştir.

• Katılımcıların, kapasite oluşturmak için önemli bir oranda verilebilecek eğitimlere (% 70) ve toplantılara (% 90) katılımının sağlanabileceği ileri sürülmüştür.

• Değişen iklim şartlarına uyum/adaptasyon için katılımcılar en çok modern sulama, güneş ve rüzgâr enerjisi teknolojilerinin geliştirmesi gerektiği belirtilmiştir.

Araştırmada katılımcıların iklim değişikliğinin yol açtığı olumsuzlukların önemli olduğunu belirtmiş olmakla birlikte iklim değişikliğinin nedenleri ve alternatif yönelimler konusunda yeterli düzeyde bilgi sahibi olmadıkları yönünde bulgular saptanmıştır. Diğer bir ifade ile araştırmanın ortaya koyduğu sonuç, katılımcıların iklim değişikliğinin ciddi olumsuzluklar yarattığı, tarımsal ve hayvansal sektörü ciddi bir şekilde tehdit ettiği gerçeğini bilmelerine rağmen kapasite oluşturma potansiyellerinin son derece zayıf olduğudur. Bu saptama aynı zamanda, bireylerin iklim değişikliğine karşı “pasif, kaçış yönelimli ve teslimiyetçi” bir tutum içinde olduklarına işaret eder. Kırsal bölgede iklim değişikliğinin yarattığı olumsuzluklara çözüm olarak göç etme yolunun tercih edilmesi de, bu kaçışın somut bir göstergesini oluşturmaktadır. Bu saptamadan hareketle iki temel alanda yoğun bir çabanın sergilenmesi gerekmektedir:

1. İklim değişikliğinin nedenleri ve sonuçları konusunda bilinçlendirme çalışmalarının yapılması (toplantılar ve eğitim programlarının düzenlenmesi) gerekmektedir. Burada iklim

değişikliği alanında kapasite oluşturma ve farkındalık yaratma alanında yoğunlaşmalıdır. Aynı şekilde su kullanımı, su yönetimi ve alternatif ekonomik alanlarına yönelme konusunda belli bir bilincin kazandırılması sağlanmalıdır.

2. Kapasite oluşturmak için ciddi adaptasyon çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Kapasite oluşturma sürecinde de aşağıda belirtilen hususlarda bazı çalışmaların yapılması önerilebilir:

✓ Kırsal bölgelerde iklim değişikliği ile birlikte gelişen olumsuzlukların üstesinden nasıl gelinebileceği konusunda bilgi sahibi olunmalı.

✓ İklim değişikliğine karşı yeni ekonomik faaliyetler (tarım, hayvancılık, turizm ve enerji gibi sektörlerin) belirlenmeli.

✓ Kırsal toplulukların bu yeni yönelimlere nasıl adapte edilebilecekleri konusu ciddi bir şekilde ele alınmalı.

✓ İklim değişikliği konusunda kapasite oluşturmada önemli hususlardan biri de, iklim değişikliğine karşı alternatif yönelimler konusunda; girişimcilik ve rol model uygulamalarının yaygınlaştırılması gerekmektedir. Kırsal bölgelerde alternatif ekonomik faaliyet alanlarında (örneğin, arıcılık, kümes hayvancılığı, yeni ürün yetiştiriciliği, kanat hayvancılık yetiştiriciliği gibi) başarılı olan yeni girişimci bireyler diğer bireyleri de motive etmede etkili olabilecektir.

✓ İklim değişikliğine karşı; beşeri, sosyal ve fiziki sermaye ile doğal ve mali kaynaklar gibi bilim, teknolojik ve sosyo-kültürel kapasiteyi oluşturan unsurların artırılması/güçlendirilmesi gerekmektedir.

✓ İklim değişikliğine karşı toplumun “savunmasızlık ve direnç alanlarının” tespit edilmesi gerekmektedir. Bu alana ilişkin saptamalar; iklim değişikliğinin yarattığı tehditlere karşı açık hale gelmede etkili olduğu düşünülen; toplumsal veya bireysel yetersizliklerin, yeni kapasite oluşturmadaki başarısızlıkların, azalan kaynaklara karşı önlem alınmada sergilenen zafiyetler veya gerekli manevradan yoksun olma halinin nedenlerinin belirlenmesinde etkili olacaktır. Sonuç olarak bu alanda yapılacak saptamalar, kırsal bölgelerde yaşayan bireylerin iklim değişikliklerine karşı gerek direnç gösterme gerekse de alternatif yönelimler gerçekleştirilmede “direnç ve kırılğan” alanlarının tespit edilmesini sağlayacaktır.

✓ İklim değişikliğine yönelik “dayanıklılığın” oluşturulması veya alternatif ürün yönelimi ve bu ürünlerin uyum kapasitelerinin oluşturulmasına yönelik stratejilerin geliştirilmesi önem arz etmektedir.

✓ İklim değişikliğine adaptasyon sürecinde kapasite oluşturmak için yapılması gereken diğer bir husus da, eko-inovasyon alandaki sağlanacak gelişmelerdir. Eko-inovasyon doğal kaynakların kullanımını engelleyen/sınırlayan çevresel olumsuzlukların/unsurların elimine edilmesi

ve yeni kapasite oluşturmak için “ürün, süreç, hizmet, örgütsel ve teknolojik gelişmeler ve pazarlama” gibi bileşenleri içeren yeni fırsatların, alternatiflerin ve olanakların yaratılmasını ifade etmektedir.

- ✓ Kapasite oluşturma çabaları, kırsal kalkınma perspektifiyle uyumlu olmalıdır.
- ✓ Kapasite oluşturma çabalarında özel ve resmi kuruluşların, STK’ların öncülüğü ve işbirliğinde kurumsal bir süreçle yürütülmesi gerekmektedir. Burada disiplinler arası, kuruluşlar arası ve sektörler arası bir işbirliği gerçekleştirilmelidir.

Kaynakça

Erk, Nejat, (2017), “İklim Değişikliği ve Tarımsal Üretim Üzerine Etkileri”, Küresel Isınma İklim Değişikliği ve Sosyo-Ekonomik Özellikleri içinde, (Edt. Hayriye Atik), Nobel Yay. Ankara

Giddens, Anthony, (2013), İklim Değişikliği Siyaseti, Phoenix Yay., Ankara

Dedeoğlu, Melike (2017), “İklim Değişikliğinin Göç hareketleri Üzerine Etkileri”, Küresel Isınma İklim Değişikliği ve Sosyo-Ekonomik Özellikleri içinde, (Edt. Hayriye Atik), Nobel Yay. Ankara

Demirbolat, Kadir (2012), “Türkiye’nin İklim Değişikliğine Uyum Projesi ve Uyum Stratejisi”, İnternet Erişim: <http://www.haliccevre.com/images/PDF/karbon-piyasasi/kadir-demirbolat-turkiyenin-iklim-uyum-stratejisine-giden-yol.pdf>

Dumrul, Yasemin ve Cüneyt Dumrul (2017), “Karbon Vergilerinin İklim Değişikliği ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri: Bir Literatür Taraması”, Küresel Isınma İklim Değişikliği ve Sosyo-Ekonomik Özellikleri içinde, (Edt. Hayriye Atik), Nobel Yay. Ankara

<http://www.ihha.com.tr/haber-turkiyede-iklim-degisikligi-ve-tarimda-surdurulebilirlik-raporu-aciklandi-679401/>.

<http://www.tuik.gov.tr/HbGetirHTML.do?id=27587>

<https://www.gidahatti.com/kirsal-nufus-eriyor-85964/>.

Polat, Efdal, Mehmet Vahit Eren ve Halil İbrahim Aydın (2017), “Sürdürülebilir Kalkınmada İklim Değişikliğinin Sağlık Üzerindeki Etkisinin Ampirik Analizi” Küresel Isınma İklim Değişikliği ve Sosyo-Ekonomik Özellikleri içinde, (Edt. Hayriye Atik), Nobel Yay. Ankara

Türker, Oğuzhan ve Eyyup Ecevit (2017), “İklim Değişikliğinin Çocuk Sağlığı Üzerine Etkileri: Tehditler ve Stratejiler” Küresel Isınma İklim Değişikliği ve Sosyo-Ekonomik Özellikleri içinde, (Edt. Hayriye Atik), Nobel Yay. Ankara

Kadioğlu, Mikdat; Yurdanur Ünal; Aslı İlhan ve Cemre Yürü (2017), Türkiye’de İklim Değişikliği ve Tarımda Sürdürülebilirlik, Türkiye Gıda ve İçecek Sanayi Dernekler Federasyonu Yayını, internet erişim: <https://www.tgdf.org.tr/wp-content/uploads/2017/10/iklim-degisikligi-rapor-elma.compressed.pdf>

Ünlü, Fatma ve Rifat Yıldız (2017), “Avrupa Birliği Ülkelerinin Eko-İnovasyon Performanslarının Değerlendirilmesi” Küresel Isınma İklim Değişikliği ve Sosyo-Ekonomik Özellikleri içinde, (Edt. Hayriye Atik), Nobel Yay. Ankara

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 455-476, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 23.08.2020 Kabul Tarihi: 18.10.2020

HELENİSTİK DÖNEMİN METROPOL ŞEHİRİ: PERGAMON

Metropole City of the Hellenistic Period: Pergamon

Cuma Ali YILMAZ¹

Fırat GÜLERDOĞAN²

ÖZ

Helenistik Dönem (MÖ 336-30) kültürel, sosyal ve iktisadi açıdan Anadolu tarihi için bir dönüm noktasıdır. Sınırları Hindistan'a kadar dayanan Makedonya Krallığı, Büyük İskender'in MÖ 323 yılında ölmesiyle ardılları tarafından parçalanmış ve her bir general kendi krallığını ilan etmiştir. Çalışma konumuz olan Pergamon Krallığı (MÖ 280 – 133)'da bu krallıklardan bir tanesidir. Söz konusu krallık, Anadolu'da Helenistik kültürün önemli bir temsilcisi konumundadır. Anadolu'nun bilim ve sanat merkezi olan Pergamon, kentleşme, mimari, dini ve kültürel alanda Helenistik dönemin karakteristiğini yansıtan bir krallık başkentidir.

Makedonya Krallığı'nın yıkılışının kısa bir analizi ile başlayacak olan çalışmamızda, Pergamon Şehri, Helenistik Dönem öncesi ve Helenistik Dönem olmak üzere iki ana başlık altında incelenecektir. Çalışmamızın sonunda ise, doğu-batı kültür sentezi ürünü olan Pergamon Krallığı'nın Eskiçağ Anadolu tarihi açısından önemi, üstlendiği misyonu ve ardında bıraktığı miras değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Helenistik Dönem, Anadolu, Pergamon

ABSTRACT

The Hellenistic Period (336-30 BC) is an important turning point for the history of Anatolia. The Kingdom of Macedonia, whose borders extend to India, was torn by his successors after Alexander the Great's death in 323 BC. and each general has declared his own kingdom. The Kingdom of Pergamon (280 - 133 BC), our subject of study, is also one of these kingdoms. The kingdom in question is an important representative of Hellenistic culture in Anatolia. Pergamon, which was the science and art center of the period, urbanization, architecture, religion, etc. has shaped the period in many cultural fields.

In our study, which will start with a short analysis of the collapse of the Macedonian Kingdom, the city of Pergamon will be examined under two main headings, namely the Pre-Hellenistic Period and the Hellenistic Period. Will be made assessment the importance of the Kingdom of Pergamon, a product of east-west cultural synthesis, in terms of Ancient Anatolian history, its mission and legacy at the end of our work.

Keywords: Hellenistic Period, Anatolia, Pergamon

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: cayilmaz@firat.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1100-7203>

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı e-posta: firtglrdgn62@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7871-4335>

Giriş

MÖ 323 yılında Büyük İskender'in ölümüyle birlikte, Generallerinin (Diadokhoi'nin³) birbirleriyle olan iktidar mücadelesi başlamıştır. Bu mücadelenin sonunda; Mısır'da Ptolemaioslar, Ön Asya'da Seleukoslar ve Makedonya'da Antigonoslar olmak üzere üç büyük Helenistik Krallık ortaya çıkmıştır⁴. Pergamonlu Attalos Hanedanlığı⁵, Seleukos Devleti'nin hâkimiyet sahasında yer alıp Anadolu'nun tarihini ve kültürünü büyük ölçüde değiştirmiştir. Büyük İskender'in ardılları arasındaki İpsos Savaşı'ndan (MÖ 301) sonra Lysimakhos idaresinde bir kale kenti olan Pergamon krallığı, Korupedion Savaşı (MÖ 281) sonrası bağımsızlığını kazanmıştır. Pergamon (Bergama) Krallığı (MÖ 281-133), Akdeniz'in yeni hâkimi Roma İmparatorluğu ile kurduğu iyi ilişkiler sayesinde MÖ 2. yüzyılın ilk yarısında Helenistik Dönemin en güçlü krallıklarından biri olmuştur. Son Pergamon kralı III. Attalos öldüğünde (MÖ 133), Roma'yı Pergamon Krallığı'nın mülküne varis tayin etmiştir. Ancak krallığın meşru mirasçısı olduğunu iddia eden Aristonikos bir isyan hareketine başlamıştır. Bu isyanı bastıran Roma, Pergamon Krallığı'nı Asya Eyaleti olarak ilan etmiştir⁶.

Pergamon Krallığı, tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Her biri diğerine temel olan bu uygarlıklar, bölge üzerinde kültür tarihi açısından önemli birçok eseri miras bırakmıştır. Pergamon, 2014 yılında UNESCO tarafından Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınmıştır.

Çalışmamızda Pergamon kentinin Helenistik Dönem tarihi incelenecektir. Çok sayıda kentten oluşan Pergamon Krallığı, Helenistik devletlerin ortak kültürel özelliklerini barındırmaktadır⁷. Çalışmamızın odak noktası Pergamon Krallığı'nın Helenistik Dönem tarihi olsa da; kentin tarihini kronolojik bir sıra ile bilinen en eski tarihinden, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdiği MÖ 133 yılına kadar kesintisiz bir şekilde ele alacağız.

Pergamon kenti, Helenistik ve Roma dönemlerinde, Anadolu'nun kentleşme tarihi ve kültüründe önemli bir rol oynamış krallık başkentidir⁸. Bu iki büyük medeniyetin sentezi olan kent hakkında yaptığımız araştırmalar bizlere, Anadolu'nun 4000 yıllık yerleşme ve kentleşme tarihini öğrenme olanağı sunacaktır. Çalışmamız esnasında karşılaştığımız en büyük sorun kent tarihinde; arkeolojik, filolojik ve numismatik kaynakların kısıtlı oluşu ve bazı dönemlere ait bulguların yetersizliğidir. Çalışmamızda, zaman olarak MÖ 3- 1. yy., mekan olarak da Anadolu coğrafyası esas alınacaktır. Terminoloji (şahıs, kavim, yer isimleri vb.) açısından ise, ağırlıkla Yunanca ve Latince sözcükler ile Türkçe telaffuzları bir arada verilecektir.

³ Diadokhoi; *Halefler* anlamına gelmektedir. Hellenistik Dönemin ilk 43 yılına (MÖ 323-280) *Diadokhlar* (*Diadokhoi:Halefler*) Dönemi denilmektedir. Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi –III- Hellenistik Dönem*, İstanbul, 2019, s.17. Büyük İskender'in ölümü sonrası imparatorluk topraklarını aralarında paylaşan generallere verilen isim olup, bu komutanlar şunlardır: Antigonos Monophthalmos, Antipatros, Eumenes, Kassandros, Krateros, Lysimakhos, Perdikkas, Ptolemaios Soter ve Seleukos Nikator. Graham Speake, *The Penguin Dictionary of Ancient History*, Penguin Books, 1995, s. 203.

⁴ Esmâ Reyhan – Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Ankara, 2015, s. 169, 170.

⁵ Adını Philetairos'un babası Attalos'tan alan "Attalos Hanedanı" (*Attaloslar/Attalidler*) Pergamon'da 264 yıl hüküm sürdü. Bu adın kullanımı için bkz. Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev. Adnan Pekman), İstanbul, 1993, VI.4.2; XII.3.8;4.3;5.1; XIII.1.14. Pergamon'da toplam altı kral hüküm sürdü. Bunların üçünün adı Attalos'tur. Hanedanın adının "Attaloslar" (*Attalidler*) olması bu durumun izahatı için önemli bir bilgidir. Giuseppe Cardinali, *Il Regno di Pergamo, Ricerche di storia di diritto pubblico*, Roma,1906, s.4.

⁶ V. Diakov ve S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi-Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, C 1*, (Çev. Ö. İnce), Ankara, 1987, s. 494, 497.

⁷ Cuma Ali Yılmaz, *Büyük İskender'in Hayatı ve Faaliyetleri, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ*, 2016, s. 133.

⁸ Felix Pirson – Andreas Schooll, *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, İstanbul, 2014, s.12.

Bölgenin Helenistik dönemdeki önemini ve gelişimini konu edinen araştırmaların sayısı oldukça azdır. Alman bilim adamlarının⁹ bölge tarihi hakkındaki yoğun çalışmaları nedeniyle Almanca menşei kaynaklar ağırlıklıdır. Kentte ilk sistematik kazılar 1900'lü yılların başından itibaren Alman bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiş olup, sonraki çalışmalarda bu kazı sonuçları üzerine yürütülmüştür. Bu kazılar sırasında keşfedilen ve kültürel mirasımız olan birçok tarihi eser yurt dışına kaçırılmıştır¹⁰.

1. Pergamon'un Helenistik Dönem Öncesi Tarihi

Mitolojik bir kuruluş efsanesine¹¹ göre Bergama'nın bilinen ilk adı Pergamos-Pergamon'dur. Arkadia'dan gelen Pergamos isimli bir kolonist lideri tarafından kurulduğuna inanılan Pergamon, adını da bu kişiden almıştır¹². Pergamos adı daha sonraları bu bölge ve halkı için kullanılmıştır¹³. Pergamon ismi "kale", "burç", "küçük yerleşim" anlamına gelmektedir. Yapılan filoloji çalışmaları sonucu, -ss- ve -nt- li adlardan başka Pergamon gibi -amo- kökünün, Anadolu kökenli bir sözcüktü olduğu tespit edilmiştir¹⁴.

Pergamon, Küçük Asya'nın en önemli bölgelerinden biri olan Mysia'nın güneybatısında, kendi adıyla anılan Pergamene yöresinde denizden yaklaşık 15 km kadar içerde, Teuthrania denilen Kaikos Vadisi'nde (Bakırçay) bulunur¹⁵. Kent, bu ırmağın kolları Keteios (Kestel Çayı) ve Selinus'un (Bergama Çayı) birleştiği bir dağ yamacında, denizden yaklaşık 392,3 m yüksekte, dik bir yamaçta oluşturulan taraçalar üzerine kurulmuştur¹⁶. Arazi zorluklarına rağmen dik bir yamaç üzerine inşa edilen ilk büyük kent olma özelliğine sahip olan Pergamon, antik dünyanın önemli bir kentidir¹⁷. Kent iki bölüm halinde inşa edilmiştir. Bunlardan ilki savunma ve idare merkezlerinin yer aldığı tepedeki Yukarı Kent ve halkın yaşadığı sosyal ve dini yapıların bulunduğu orta yamaçlar ile eteklerde yer alan Aşağı Kent'tir¹⁸.

⁹ Pergamon ve çevresindeki 19. yy'dan itibaren başlayan yüzey araştırmaları sırasında prehistorik buluntu yerlerinin de aranmasını ve bulguların değerlendirilerek kısmen yayımlanmasını C. Schuchardt, C. Humann, A. Conze, E. Fabricius, W.Dörpfeld, K. Bittel, J. Driehaus gibi Alman araştırmacılara borçluyuz. Barbara Horejs "Tarih Öncesi Dönemde Pergamon ve Bakırçay (Kaikos) Ovası" , (Edt: Felix Pirson – Andreas Schooll, *Anadolu'da Helenistik Bir Başkent Pergamon*, s.109.

¹⁰ Almanların bu bölgede yaptığı bir takım çalışmalar sonucunda, birçok eser gerek izinli gerekse izinsiz yollarla Berlin'de kurulan Pergamon Müzesi'ne aktarılmıştır. Bu eserlerin başında ise Pergamon Zeus Sunağı gelmektedir. Bölgede kazı çalışmalarını sürdüren Almanya hükümeti, I. Dünya Savaşı sürecinde bu çalışmalarına ara verse de, 1926'dan itibaren kaldığı yerden devam etmiştir. Ancak Cumhuriyet sonrası kazılarda eski eserlerin yurt dışına kaçırılması konusunda sıkı tedbirler alındığı görülmektedir. Asıl eser kaçakçılığı; birincisi 1879-1880, ikincisi 1880-1881 ve üçüncüsü 1883-1886'da üç aşamadan oluşan Carl Humann'ın yürüttüğü kazı çalışmalarının ilkinde gerçekleşmiştir. Diğer iki kazı döneminde ilk götürülen parçaların eksiklerini tamamlamak için gerek II. Abdülhamid'e gerekse Müze-yi Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey'e ricalarda bulunmuşlardır. Zafer Atar - Asuman Karabulut, "Bergama'nın Arkeolojik Önemi Ve Almanların Bu Sahadaki Arkeolojik Çalışmaları", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C.16 S.1, 2018, s.147.

¹¹ Pergamos; Andromakhe (Thebai kralı Eeiton'un kızı ve Troya prensi Hektor'un dul eşi) ile Pyrrhus'tan (Phtia kralı Peleus'un yarı tanrı oğlu Akhilleus'un erkek çocuğu) dünyaya gelmiştir. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1972, s.309. Pyrrhus ölünce Pergamos annesini yanına alarak Anadolu'ya geçmiş ve Arius hâkimiyetindeki Teuthranie (Kalargatepe/İzmir)'yi ele geçirip kendi adıyla yeni bir kent kurmuştur. Charles Texier, *Küçük Asya – Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Cilt I, (Çev. Ali Suat), Ankara, 2002, s. 366.

¹² Pausanias, *Description Of Greece*, (Eng. Trans. William Henry Samuel Jones), Loeb Edition, 1918, 1,4,5.

¹³ Homeros, *İlyada*, (Çev: Ahmet Cevat Emre), 1971, 4, 93.

¹⁴ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, , Ankara, 1999, s.18.

¹⁵ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara, 2001, s.52.

¹⁶ George E. Bean, *Eskiçağ 'da Ege Bölgesi*, (Çev. İnci Delemen), İstanbul, 1997, s.47.

¹⁷ E. J. Owens, *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, (Çev. C. Bilsel), İstanbul, 2000, s.89.

¹⁸ Aşkıldil Akarca, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I Şehir ve Savunması*, Ankara, 1998, s. 83, 84.

Pergamon'un sınırları; kuzeyde Adramytteion (Edremit) Körfezi'ne, doğuda ise, Attaleia (Akhisar'ın kuzeydoğusunda) yakınındaki Lydia bölgesine kadar uzanmaktadır¹⁹. Günümüzde İzmir iline bağlı bir ilçe olan Pergamon (Bergama) bölgesi, antik dönemde çok sayıda önemli ticaret kentleri ile komşuydu; doğusunda Apollonia, Apollonis, Philedelphia, Attaleia, Eumenia, Dionysopolis şehirleri bulunmaktaydı²⁰. Kentin ekonomik açıdan güçlenmesindeki en büyük etken kuzeyindeki dağlarda bulunan altın, gümüş ve bakır madenleriydi²¹. Verimli Kaikos (Bakırçay) Ovasında yer alan kentin diğer gelir kaynakları arasında parfümcülük, bağcılık, şarapçılık, zeytin ve zeytinyağı ile kereste ve mermer üretimi yer alıyordu²².

Bölgede ele geçirilen Proto-Korinthönemi buluntular neticesinde bilim dünyasınca oluşan mevcut kanaate göre kentte en eski iskân izi MÖ 8. yy tarihlidir²³. Ancak Bergama Ören Yerleri Kazı Başkanı ve Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Felix Pirson ile Andreas Scholl'ın ortak çalışması olan "*A Hellenistic Capital in Anatolia – Pergamon*" adlı yayındaki bilgi ve belgeler bu savı çürütmüştür. Çünkü bölgede 1960'larda Ekrem Akurgal tarafından yürütülen kazılar sonucu, muhtemelen Erken Tunç Çağı'na kadar giden mezarlar bulunmuştur²⁴. Yine Kaikos Ovası'nda yer alan Çandarlı (Pitane, Kocabağlar) nekropolündeki kazılarda ele geçen Myken Dönemi'ne ait üzengi kulplu bir kap ise ya SH III C (Geç Hellas III C) evresine ait, ya da Kyklad Adaları'ndan ithal edilmiş olmalıdır²⁵. Tüm bu kazı bulgularına göre yörenin en eski yeri, bölgedeki tüm Eski Tunç kültürlerine adını vermiş olan Yortanlı mezarlığıdır. Bu nedenle, Pergamon'a özgü olmamasına rağmen kentin bilinen en eski tarihi MÖ 3. bin yılı Yortan kültürü üzerinden tanımlanmıştır²⁶.

Pergamon siyasi bir güç olarak tarih sahnesine Pers İmparatorluğu'nun hakimiyetinde çıkmıştır. Pergamon'un Pers İmparatorluğu idaresindeki tarihi, Pers Kralı Dareios ile oğlu Kserkses'in Aşağı Kaikos Ovası'nda Hellas'tan göçen sürgünlere toprak bağışladıkları erken V. Yüzyıla kadar gitmektedir. MÖ 547'de Sardes şehrine giren Persler, Lydia Krallığı'nı mağlup edince Ege Bölgesiyle birlikte Pergamon da Perslerin idaresine geçmiştir²⁷. Pergamon'un MÖ 5. yy sonunda ise gümüş ve bronz sikkeler bastığı bilinmektedir²⁸. Tarihi kaynaklarda ilk kez MÖ 4.yy. başlarında Ksenophon'un Anabasis'inde geçer²⁹. Pers krallarından Darius ve oğlu Ksarkses Hellas (Yunanistan)'dan Kaikos ovasına sürülen halkı Pergamon'a yerleştirmiştir. Kyros döneminde Persler Yunanlılara mağlup olmuş ve "Onbinler" ordusu Ksenophon'un öncülüğünde İran'dan

¹⁹ Wolfgang Radt, *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, (Çev: Suzan Tammer), İstanbul, 2002, s.19.

²⁰ William Mitchell Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev: Mihri Pektaş), İstanbul, 1961, s.45.

²¹ Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev: Müntekim Ökmen), İstanbul, 2010, 7, 112. ; Elmar Schwertheim, *Antikçağda Anadolu*, (Çev: Nuran Batu), İstanbul,2009, s.28.

²² Philip Sabin, *The Cambridge History Of Greek And Roman Warfare Volume II Rome From The Late Republic To The Late Empire*, Cambridge University Press, 2007, s.477.

²³ Hasan Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, İzmir, 1992, s. 6-9.

²⁴ İ. Metin Akyurt, *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara, 1998, s.19.

²⁵ P. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden, 1999, s. 951 – 955.

²⁶ Engin Akdeniz, "Yortan Mezarlığı Hakkında Yeni Gözlemler", *Tüba – Ar12*, 2009, s. 52. ; Bu antik metropolde 19. yüzyıldan bu yana devam eden kazılarda, perdahlı baltalar ve kesiciler gibi sayısı az da olsa prehistorik buluntular gün ışığına çıkarılmıştır. Turhan Kamil, *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia*, BARIIntSer 145, Oxford, 1982, s.90.

²⁷ Eduard Thraemer, *Pergamos*, Leipzig, 1888, s.214

²⁸ Ön yüzünde Apollon başı, arka yüzünde sakallı Pers satrabı başı, boğa başı, yaban domuzu başı vb. ile kentin adının kısaltılması olan ΓΕΡΓΑ yer alır. Oğuz Tekin, *Antik Numismatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, İstanbul,1997, s.89.

²⁹ "Ordan Adramytion ve Kytonion üzerinden Kaikos ovasına doğru ilerleyip Mysia'da Pergamon'a ulaşıldı...". Ksenophon, *Anabasis (On Binlerin Dönüşü)*, (Çev. Tanju Gökçöl), 1998, VII. VIII. 8.

Yunanistan'a geri dönerken MÖ 399'da Pergamon'da konaklamıştır³⁰. Pergamon'u bir süre Pers kralı adına yöneten Eratria'lı Gongylos'un³¹ eşi Hellas, Ksenophon'u misafir etmiş ve Peslerle mücadelesinde ona destek olmuştur³².

2. Pergamon'un Hellenistik Dönem Tarihi

Pergamon Kralları (MÖ 280-133):

- Hanedan Dönemi (Dynasteia) = Philetairos (MÖ 280-263)
 - I. Eumenes (MÖ 263-241)
- Krallık Devri (Basileia) = I. Attalos (MÖ 241-197)
 - II. Eumenes (MÖ 197-159)
 - II. Attalos Philadelphos (MÖ 159-138)
 - III. Attalos Philometor (MÖ 138-133)

Büyük İskender'in ölümünden sonra, generallerin iktidar mücadelesinde Lysimakhos, İpsos Savaşı'nda Seleukos Nikator'un yanında yer alarak Antigonos Monophtalmos'u mağlup etmiştir. Bu zaferle birlikte Küçük Asya'da yeni güç dağılımları oluşmuş ve Lysimakhos, Pergamon'un da içinde yer aldığı Trakya bölgesinin hâkimi olmuştur³³. Pergamon'u Trakya krallığına bağlayan Lysimakhos, kenti tahkim edip sınırlarını genişleterek burayı bir garnizon haline dönüştürmüştür³⁴. Lysimakhos, Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu zaptı sırasında elde edilen savaş ganimetlerinden oluşan 25.000 gümüş talantonluk³⁵ hazinenin 9000 talanton tutarındaki kısmını burada korunma altına almıştır³⁶. Hazineyi koruma vazifesini ise, daha önce Antigonos Monophtalmos'un himayesindeki Paphlagonia'dan Tiejion'lu (Hisarönü/Zonguldak) Attalos oğlu hadım³⁷ Philetairos'u atamıştır. Büyük İskender sonrası veraset savaşlarının devam ettiği bu yıllarda Korupedion Savaşı'nda (MÖ 281) Lysimakhos'un ölmesi ile Seleukos Nikator Küçük Asya'ya ve İndus'a kadar Doğu'nun egemeni olmuştur. Hazineyi korumakla görevli olan Philetairos, efendisine

³⁰ M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World, Volume I-II-III*, Oxford, 1941, s.553.

³¹ Arkaik dönemden itibaren bir yerleşim alanı olan Pergamon M.Ö. 6. Yüzyıldan itibaren de etrafı surlarla çevrili bir kale yerleşmesine dönüşmüştür. Bu dönemde kente ve çevresine Gongylos isimli Yunan asıllı bir bey hâkimdi. Persleri desteklemesi sonucu Yunanistan'dan kovulduğu için, Akhamenidler Pergamon'u Gongylos'a vermiştir. Gongylos'un sikke bastırması olmasından, yalnızca küçük bir kalenin beyi olmadığı, etrafı surlarla çevrili ve belli bir ekonomik güce sahip bir kenti yönettiği anlaşılmaktadır. Wolfgang Radt, "Antik Pergamon Kentinin Konumu ve Gelişimi", (Edt: Felix Pirson – Andreas Schooll), *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, s.191.

³² Thukydides, *Peloponnesos'lularla Atina'luların Savaşı*, I. Kitap, (Çev. Halil Demircioğlu), Ankara, 1950, s.128. ; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 1988, s. 327. ; Ksenophon, VII. VIII. 8

³³ İsmet. Parmaksızoğlu – Yaşar Çağlayan, *Genel Tarih I Eski Çağlar Ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri*, Ankara, 1976, s.214.

³⁴ Strabon, XIII, I, 26.

³⁵ "Ağırlık" anlamına gelen talanton en büyük Yunan ağırlığıdır. Teorik ağırlığı 26.196 kg. olan 1 talanton, 60 mina'ya eşittir. Yunan yazımında, büyük miktardaki paralar talanton olarak ifade edilmektedir. Oğuz Tekin, *Antik Nümismatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, İstanbul, s.34.

³⁶ Richard Evans, *A History of Pergamum, Beyond Hellenistic Kingship*, New York 2021, s.13. ; Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul, 2019, s.151.

³⁷ Çok kalabalık bir cenaze töreni sırasında dadısının kucağında sıkıştırılmaktan dolayı daha bebek iken hadım olmuştur. Strabon, XIII, 4,1.

ihanet ederek Suriye kralı Seleukos tarafına geçmiş ve Lysimakhos'un hazinesine de el koymuştur³⁸. Philetairos, Seleukosların Pergamon valisi olarak atanmış ve yeniden hazineyi korumakla görevlendirilmiştir. Böylece Philetairos idaresinde Pergamon'un bir Yunan şehir devleti olarak ve aynı zamanda Helenistik tarzda bir kraliyet ikametgâhı olarak sistematik gelişimi başlamıştır³⁹.

MÖ 280 yılında Seleukos'un ölümüyle⁴⁰ Philetairos Pergamon'u bağımsız bir devlet olarak ilan etmiştir. Bu tarih, Pergamon'un kuruluş yılı olarak kabul edilmektedir. Trakya Kralı Lysimakhos'un Pergamon'daki hazinesine el koyan Philetairos, bu hazineyi 17 yıllık hükümdarlığı döneminde iyi şekilde değerlendirmiştir. Kentin savunması için inşa ettirdiği *Philetaira Surları*'nın ve ücretli askerlerden oluşan ordusunun maddi kaynağı şüphesiz bu hazinedir. Bu faaliyetleri nedeniyle Philetairos halefleri tarafından "sülalelerinin kurucusu" olarak addedilmiştir. Ancak ilk iki yönetici olan Philetairos ve Eumenes kral unvanı kullanmamış olduklarından, krallığın ortaya çıkışı, bu unvanı ilk kez kullanan I. Attalos devrinde gerçekleşmiştir⁴¹.

Pergamon, Suriye Krallığı'nın (Seleukoslar) müttefiki olan özerk kentlerle aynı statüdeydi. Bu nedenle Philetairos, Suriye Krallığı'na karşı kurulan Kuzey Birliği'nin⁴² karşısında yer almaktaydı. Suriye Kralı I. Antiokhos'un tehditi altında olan Bithynia Kralı I. Nikomedes, I. Antiokhos'a karşı koymak için ücretli Galat askerlerini Bosporos'u (İstanbul Boğazı) aşmaya davet etmiştir⁴³. 20.000 askerden oluşan üç Galat boyu (*Tolistobogiller*, *Trokmeler*, *Tektosaglar*), üç kola (Hellespontos, Aiolis, İonia) ayrılmış ve Batı Anadolu'daki savunmasız kentleri ele geçirmişti⁴⁴. I. Antiokhos, Anadolu'nun hâkimi sıfatıyla MÖ 268'de Galatlara karşı yapılan Filler Savaşı'nı⁴⁵ kazanarak ülkesinin kurtarıcısı (*soter*) ilan edilmiştir⁴⁶. Bu zafere rağmen düşman ordularını tamamen yok edemeyen Antiokhos, onları Orta Anadolu'da Galatia⁴⁷ olarak adlandırılan bir bölgeye yerleştirerek Galatları dizginlemeye çalışmıştır. Fakat kendilerine ait bir toprağa sahip olmalarına rağmen Galatlar, komşularının topraklarını yağmalamaktan vazgeçmemişlerdir. Bu yüzden buradaki varlıkları, hem Hellen kentleri hem de Pergamon için tehdit oluşturmaktaydı. Philetairos, Galatlara

³⁸ Elizabeth Kosmetatou, "Attalids of Pergamon" (Edt: Andrew Erskine), *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell Publishing, Oxford, 2005, s.160. ; Oğuz Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya-Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası)*, İstanbul, 2007, s. 148, 150, Yüksel Arslantaş, Cuma Ali Yılmaz, "Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:27, Sayı:2, Elazığ, 2017, s. 367.

³⁹ Hubert Heinen, "The Syrian-Egyptian Wars and the new kingdoms of Asia Minor" *The Cambridge Ancient History*, (Edt: F. W. Walbank, A. E. Astin M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie) *The Hellenistic World Volume VII, Part I*, Cambridge University Press, Second Edition, 2008, s.427.

⁴⁰ Philetairos, Seleukosların hâkimiyetindeki Suriye ile sınırı olduğundan bu devletle dostane ilişkiler kurdu. Seleukos Nikator'un MÖ 280 yılında Lysimakheia'da (Ezkamil) öldürülmesi üzerine cenazesine sahip çıkarak Ptolemaios Keraunos'tan yüksek bir bedel ödeyerek satın aldı. Cesedi Pergamon'a getirip gösterişli bir törenle yaktırdı, küllerini onun oğlu ve ardılı I. Antiokhos Soter'e (MÖ 281-261) yolladı. R. B. MacShane, *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum*, University of Illinois Press, Urbana 1964, s.33. ; Murat Orhun, "Pergamon Kralı III. Attalos'un Bağışı ve Roma'nın Asya Eyaleti'nin Kuruluşu", *Academic Journal of History and Idea*, 2018, 5(14), s.284.

⁴¹ George Bean, *Eskiçağ'da Ege Bölgesi*, s.48. ; Hasan Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, s.8.

⁴² Kuzey Birliği üyeleri şunlardır; Bithynia Krallığı, Pontos Krallığı, Byzantion, Herakleia Pontika, Khalkedon, Kios, Tiejon. William Woodthorpe Tarn, "The New Hellenistic Kingdoms", *Cambridge Ancient History VII/3*, s.98.

⁴³ David Rankin, *Celts and Classical World*, London, 1987, s. 188.

⁴⁴ Livius, XXXVIII,16,1.

⁴⁵ Arisonikos'un Galat soylularının kullandığı savaş arabalarına karşı filleri kullanarak Galatlara karşı zafer kazanmasından dolayı bu savaşa Filler Savaşı denilmiştir. Mehmet Ali Kaya, *Anadolu'da Galatlar ve Galatya Tarihi*, Konya, 2011, s.53.

⁴⁶ David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ I*, Princeton, 1950, s.6.

⁴⁷ Galatların ülkesi *Galatia* (Galatya) kuzeydoğu Phrgia bölgesine verilen addır. Bu bölge Tükiye'nin başkentinin de içinde bulunduğu bölgenin Eskiçağdaki adı olup, zaman zaman *Gallograiika* olarak anılmıştır. Livius, XXXVIII,17, 9-10.

istediği vergiyi ödeyerek Pergamon'u Galat saldırılarından ve yağmalarından korumuştur⁴⁸. Philetairos 80 yaşında ölmüştür. Ölümünden sonra çıkabilecek karışıklığın önüne geçebilmek için, çocuğu olmamasından dolayı kardeşinin oğlu Eumenesi, kendisinden sonra kral tayin etmiştir⁴⁹.

Philetairos ile başlayan hızlı kalkınma, MÖ 263 yılında onun yerine geçen yeğeni ve üvey oğlu I. Eumenes devrinde de sürmüştür. I. Eumenes hükümdar olduğunda büyük bir krallıkla savaşmayı göze alabilecek kadar ücretli askerlerden oluşan bir orduya sahiptir. Bundan cesaret alan I. Eumenes, Pergamon'u Seleukosların gölgesinden kurtarmak için harekete geçmiştir⁵⁰. MÖ 260-253 yılları arasında Seleukoslarla Ptolemaioslar arasındaki İkinci Suriye Savaşı ise I. Eumenes'in bağımsızlık fikrine zemin hazırlamıştır. Bu sırada Sardes'te (Salihli) bulunan I. Antiokhos Soter, Pergamon'da korunan hazineyi istemiş; ancak I. Eumenes onu bir süre oyalamış, sonunda iki taraf savaş hazırlığına başlamıştır. Pergamon bu mücadelede Batı Anadolu'da Seleukos egemenliğini istemeyen komşu kentlerden ve Seleukosların düşmanı Ptolemaioslar Devleti kralı II. Ptolemaios'tan yardım almıştır. Ayrıca ordusunu Galatlardan tutulmuş paralı askerler ile de desteklemiştir⁵¹. MÖ 261'de Sardes yakınlarında yapılan savaşta Seleukos Devleti mağlup olmuş, I. Antiokhos Soter bir Galatlı tarafından öldürülmüştür. I. Eumenes'in tahta geçtiği zaman basılan sikkelerde Seleukos Nikator tasviri olmasına karşın, bu zaferden sonra basılan sikkelerde kurucu Philetairos'un tasviri görülmektedir. Bu durum I. Eumenes'in bağımsızlığını ilan etmiş olduğunu göstermektedir⁵².

Sardes zaferi sonrası Pergamon Krallığı'nın sınırları genişlemiş, Galatlara komşu olmuştur⁵³. Eumenes, yağmacı Galatların saldırılarına karşı topraklarını korumak için farklı bir strateji izlemiştir. Eumenes, Galatlı soyguncuların saldırılarını haraç (*galatika*) ödeyerek savuşturmuştur⁵⁴.

I. Eumenes'in, Pergamon'un sınırlarını ne kadar genişlettiği hakkında bilgi sahibi değiliz. I. Eumenes, 22 yıllık hükümdarlığı süresince Pergamon'u orta büyüklükte bir devlet konumuna getirmiştir⁵⁵. Bu dönemde Dynasteia'nın kuzey ve güney sınırlarını güvence altına alma amacı güden, Philetairaia ve Attaleia isimli iki askeri koloni kurulmuştur. Ayrıca Kaikos ırmağının doğusundaki eski Ailos bölgesi kentlerinden Elaia (Kazıkbağları) Bergama'nın limanı haline getirilmiştir. Burası daha sonra krallığın deniz üssü olmuştur⁵⁶. I. Eumenes saltanatı süresince kendinden önce krallık yapmış olan Philetairos'un Bergama'da oluşturduğu nizamnameleri uygulayarak yönetim zafiyeti yaşamadan ömrünü tamamlamıştır⁵⁷.

Pergamon'un ilk iki kralının ortak hedefi Mysia'nın mümkün olduğunca geniş bir bölümüne hükmetmek ve komşu Grek şehirlerini kontrol altında tutmak olmuştur. Her iki kralın iktidarda

⁴⁸ I. Attalos'un seleflerinin Galatlara vergi ödediklerini Livius'tan öğreniyoruz. Livius XVIII, 16, 14.

⁴⁹ M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları-Roma İmparatorluğuna Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri*, (Çev. Sabahat Atlan – Afif Erzen), İstanbul, 1943, s. 184.

⁵⁰ David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ I*, s.10. ; Ester V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, London, 1971, s.22.

⁵¹ Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul, 1999, s. 466.

⁵² Felix Pirson – Andreas Schooll, *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, s.125.

⁵³ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV I. Bölüm-Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları*, Ankara, 1951, s. 223.

⁵⁴ Giuseppe Cardinali, *Il Regno di Pergamo, Ricerche di storia di diritto pubblico*, Roma,1906, s.103.

⁵⁵ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi –III- Hellenistik Dönem*, s. 168.

⁵⁶ Bulletin de correspondance hellénique, LVII, Paris, 1933,s.492.

⁵⁷ Yüksel Güngör, "Bergama Krallık Kültü", *Bergama, Belleten-14*, İzmir, 2015, s.29. I. Eumenes'in ölümü ile ilgili iki görüş vardır. Bincisi, Strabon'a göre eceli ile ölmüştür. İkinci görüş ise; klasiklere göre, gitmiş olduğu bir ziyafette çok içki içmiş olması sonucu ölmüştür. "... İçki yüzünden ölmüş olsa dahi, onun ayyaş bir adam olduğu hükmünü veremeyiz. Çünkü kalp krizinden ölmüş olması ihtimali daha kuvvetlidir..." Willrich, "Eumenes I, Von Pergamon", *Real-Encyclopadie der Klass. Altertum Swissenschaft*, 1909, s.1090.

bulduğu yıllar Attalos sülalesinin kuruluş dönemi olarak adlandırılmaktadır. Kralların başarılı bir dönem geçirmelerinde en büyük etken, Attalos Hanedanı'nın eşine az rastlanır bir dayanışma içinde olmasıdır ki bu da krallığın uzun ömürlü olmasını sağlamıştır⁵⁸.

I. Eumenes'den sonra Pergamon Krallığı tahtına I. Attalos (MÖ 241-197) geçmiştir. İlk icraatı, I. Eumenes'in, saldırılarını savuşturmak için vergi ödediği Galatlara vergi vermeyi reddederek, karşı çıkmak olmuştur⁵⁹. Pergamon Krallığı üzerinde baskılarını arttıran Galatlar, I. Attalos'un haraç vermeyi reddetmesi üzerine harekete geçmiştir⁶⁰. Kaikos yakınında Nakrasa'da (Kırkağaç) yapılan savaşta Galat boyu Tolistoboglar mağlup edilmiştir (MÖ 241). Bu mağlubiyetin intikamını almak için hazırlanan Tolistobog'lar, diğer bir Galat boyu olan Tektosag'lar ile birleşmiştir. Ayrıca Seleukos Devleti'nin Anadolu'nun batısındaki topraklarında kardeşi II. Seleukos'a (MÖ 246-225) isyan ederek, krallığını ilan eden Antiokhos Hieraks da Pergamon'u ele geçirmek düşüncesiyle bu iki Galat boyu ile hareket etmiştir. Pergamon'u kuşatan Antiokhos Hieraks, I. Attalos'un direnişini kırmayı başaramamış ve kuşatmadan vazgeçmiştir. Kuşatmanın kaldırılmasını istemeyen Galat'lar bağımsız hareketle Pergamon yakınındaki Aphrodision'a (*Aphrodit Tapınağı*) saldırmıştır. Galatlar ikinci kez yenilmekten kurtulamayarak krallık topraklarını terk etmişlerdir (MÖ 238)⁶¹. Daha sonra Hellaspontos Frigyası'nda, Lidya'daki Koloe (*Marmara*) Gölü yakınlarında ve Kria'da Harpasos/Harpasa Nehri (*Akçay*) kıyılarında yapılan savaşlarda Antiokhos Hieraks mağlup olmuş ve Anadolu'yu terketmek zorunda kalmıştır. I. Attalos, Galatlara karşı kesin bir zafer kazanarak iki başarıya birden imza atmıştır. I. Attalos bir yandan kendi şehrini güvence altına alırken, diğer yandan bölgedeki diğer kentleri de tehdit eden bir belayı uzaklaştırmış, onların da güvenliğini sağlamıştır. Bu nedenle I. Attalos bütün Yunanistan'da soter (*kurtarıcı*) ve basileus (*kral*) ilan edilmiştir⁶². Böylece I. Attalos'un Anadolu'daki itibarı artmıştır. I. Attalos artık bölgedeki kentlerin baş müttefiki ve bağımsızlıklarının garantörü olarak Seleukosların yerini almaya başlamıştır. Kıyı bölgesindeki Hellen kentleri Attalos'u dostu ve koruyucusu olarak görmekteydi. Kyzikos başta olmak üzere, Troas bölgesindeki Lampsakos, Ilion ve Aleksandreia, güneye doğru Smyrna'yı içine alan pek çok kent onunla ittifak kurmuştur⁶³.

Suriye Krallığı açısından I. Attalos'un kendisini kral ilan etmesi açık bir isyan demektir. Bu sırada II. Seleukos ölmüş (MÖ 225) ve yerine oğlu III. Seleukos geçmişti. Yaşanan bu taht değişikliğiyle birlikte, I. Attalos'un hızlı yükselişi son bulmuştur. Küçük Asya'yı yeniden zapt etmek isteyen III. Seleukos, kumandanı Epigenes idaresinde bir orduyu Toroslara göndermiştir. Ancak Attalos ile giriştiği iki savaşta da yenilmiştir. Bunun üzerine III. Seleukos, yeğeni Akhaios ile birlikte MÖ 223 yılında Küçük Asya'da Frigya topraklarında ilerlemiştir. Ancak savaş alanına varmadan subayları tarafından öldürülmüştür⁶⁴. Attalos savaşı kazandığı düşüncesiyle geri çekilmiş fakat Akhaios yanındaki askerlerle Attalos'u takip edip askerlerini püskürterek kaybettikleri toprakları geri almıştır. Böylece Attalos MÖ 220 yılındaki topraklarına geri çekilmiştir. Bu yenilgi üzerine Aiol ve İonia şehirleri de Akhaios tarafına geçmişlerdir. Bu mücadeleler sonunda Küçük Asya tekrar Seleukosların eline geçmiştir⁶⁵.

⁵⁸ Felix Pirson – Andreas Schooll, *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, s.124.

⁵⁹ Livius, XXXVIII, 16,14. ; Strabon, XIII, 4, 2.

⁶⁰ Robert E. Allen, *The Attalid Kingdom. A Constitutional History*, Oxford, 1983, s.28. Mehmet Özsait, "Anadolu'da Hellenistik Dönem, Anadolu Uygarlıkları". *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul, 1982, s.298.

⁶¹ Mehmet Ali Kaya, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, s. 61,62.

⁶² Ester V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, s.32.

⁶³ David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.19.

⁶⁴ Polybios, *Histories*, (Translated: W. R. Paton), Loeb Classical Library, Cambridge, 1927, IV 48,7.

⁶⁵ R.B. MacShane, *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum*, s.62. ; Ester V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, s.39.

Anadolu'da üstünlüğünü kaybeden Attalos, Seleukoslar arasındaki aile çekişmelerinden tekrar yararlanma imkânı bulmuştur. Zira Akhaios, Anadolu'yu yeğeni adına ele geçirdikten sonra, kendini bağımsız kral ilan etmiştir⁶⁶. Kazandığı topraklarla yetinmeyip Seleukos krallığının güney kısmını da ele geçirmek için harekete geçmiştir. Akhaios'un Anadolu'nun güneyine hareket etmesini fırsat bilen Attalos, kendisine sadık kalan Hellen kentleriyle iletişime geçmiştir. Ayrıca Galat fatihi sıfatıyla Galatları kullanmayı küçüklük olarak görmediğinden, çoğunlukla Trakyalı, paralı Kelt askerlerden oluşan bir ordu hazırlamıştır⁶⁷. Anadolu'nun iç kesimlerini ele geçirmek için ücretli askerlerini Doğu Mysia'ya sevk eden Attalos, bu bölgeyi tamamen ele geçirmiştir⁶⁸. Fakat uzun bir yürüyüşten sonra bir ay tutulması, Galatları öylesine korkutmuştu ki, daha ileriye gitmek istememişlerdi. Bu nedenle Attalos, daha ileri bir fetih girişiminden vazgeçerek Troas bölgesine çekilmiştir⁶⁹.

III. Antiokhos, isyankâr Akhaios'a karşı yapacağı sefer için Attalos'tan destek istemiştir. Böylece MÖ 216 yılında Attalos, ortak düşmanları Akhaios'a karşı Seleukos kralının yanında bir sefere girişti⁷⁰. Yapılan savaşta Akhaios yenilmiş ve Sardes kalesine kapatılmıştır. III. Antiokhos'un, Akhaios'u Sardeis'te kuşatarak onu sağ ele geçirip öldürülmüş ve nihayet Pergamon Akhaios'tan kurtulmuştur. Böylece, III. Antiokhos Anadolu'daki Seleukos toprakları üzerinde egemenliğini tekrar kurmuştur. III. Antiokhos işbirliği nedeniyle Mysia Bölgesinin büyük bir kısmını I. Attalos'a vererek ödüllendirmiştir. Küçük Frigya Ve Hellespontos Frigyası olarak bilinen Mysia'nın bu kesmine, Pergamon Krallığı'na dâhil edildikten sonra Attaloslar tarafından "Kazanılmış Frigya" (*Phrygia Epiktatos*) denilmiştir⁷¹. Bundan sonra I. Attalos ile III. Antiokhos arasında etkin bir düşmanlık olmadığı görülmektedir. Bu arada Pergamon Krallığı ile Roma arasındaki ilk temas yaklaşık olarak bu tarihlerde kurulmuştur⁷².

I. Attalos, devleti Batı Anadolu'yu ele geçirme amacı güden bir Helenistik monarşi haline getirmiştir. Ancak I. Attalos, Makedonya ve Seleukos gibi iki güçlü devlet etkisiz hale getirilmedikçe kendi varlığını garanti altına alamayacağını anlamıştır. O devirde bu işi başarabilecek tek güç Roma idi. İşte Pergamon krallığının Roma'nın uydusu olmasına yol açacak yakınlaşma bu dönemde başlamıştır⁷³. Küçük Asya devletleri içinde Roma ile ilk defa ittifak yapan Pergamon Krallığı'dır. Krallığın daha sonraki yükselişi, bu ittifaka bağlı kalması ile mümkün olmuştur. Pergamon ile Roma'nın bu dönemdeki dostlukları, Anadolu tarihi bakımından oldukça önemlidir. Taviz vermeden Roma'ya bağlı kalmak, Attalosların dış politikalarının temelini oluşturmuştur⁷⁴.

⁶⁶ Polybios IV, 48,3. ; David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.19

⁶⁷ Mehmet Ali Kaya, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, s. 69.

⁶⁸ David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ I*, s.10. ; Polybios V, 72, 2.

⁶⁹ Stephen Mitchell, *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor. I The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule. II. The Rise of the Church*, Oxford, 1993, s.22.

⁷⁰ Polybios V, 107, 4. : David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.21.

⁷¹ Strabon, XII.4.3.

⁷² David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.22. Pergamon Krallığı ile Roma arasında ilk hadise MÖ 204 de cereyan etmiştir. Resmi bir görev ile Anadolu'ya gelen Roma'lı beş senatörden oluşan bir heyet, I. Attalos'tan, Phrygia Pessinus'taki (Ballıhisar) ana tanrıça Kybele'ye ait olup gökten düştüğüne inanılan şekilsiz siyah renkli kutsal taşı Roma halkına vermesini istedi. Bu istek yerine getirildi ve Roma'da halk Kybele'ye, Magna Mater (Büyük Ana), Mater Deum (Tanrılar Anası) olarak tapınmaya başladı. Palatinus Tepesi'nde adına bir tapınak yapılarak tanrıçayı temsil eden taş buraya yerleştirildi. M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları-Roma İmparatorluğuna Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri*, s. 83, 84. ; Ester V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, s.50.

⁷³ Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, s. 466.

⁷⁴ Felix Pirson – Andreas Schooll, *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, s.129.

I. Attalos, kuvvetli müttefiki sayesinde tüm Küçük Asya'yı fethederek krallığını Doğu Akdeniz'in birinci devleti yapmayı hedeflemekteydi⁷⁵. Bu hedefin önündeki en büyük engel Pergamon krallığı topraklarında gözü olan Makedonya kralı V. Philippos (MÖ 221-179) idi⁷⁶. Bu nedenle Roma ile Makedonya Krallığı arasındaki I. Makedonya Savaşı'nda (MÖ 215-205) I. Attalos Roma'nın yanında yer almıştır. Ancak aynı anda Kartacalı Hannibal ile savaş halinde olan Roma, V. Philippos ile Phoinike Barışını imzalamak zorunda kalmıştır. Barış antlaşmasının imzacı taraflarından biri de Pergamon Krallığı'dır⁷⁷.

MÖ 204 yılında Mısır Kralı Ptolemayos IV. Filepator ölmüş ve yerine Ptolemayos V. Epifanes geçmiştir. Yeni hükümdar küçük yaşta olduğundan III. Antiokhos, Mısır'ı ele geçirmek için harekete geçmiştir. III. Antiokhos, V. Philippos ile ittifak kurup Mısır'a saldırmıştır. Bu topraklara gelirken Anadolu'da birçok şehri yağmalamıştır. Bergama'da bu yağmadan nasibini almıştır. V. Philippos, Bergama topraklarını yakıp yıkmıştır. MÖ 201 yılında Khios Adası'ndaki (*Sakız Adası*) deniz savaşında Philippos, kentin çevresini tümüyle yerle bir etmiştir. Fakat yiyecek bulamadığı için geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır. V. Philippos geri dönerken Attalos, Rodoslularla birlik olup Makedonya ordusunu yenmiştir⁷⁸. Ancak Philippos'un Rodoslulara ve onların yardımına koşan I. Attalos'a saldırıları devam etmiştir. Tehlikenin gittikçe büyümesi üzerine I. Attalos son çare olarak bir elçi göndererek Roma'dan yardım istemiştir. Roma senatonun desteğiyle savaş kararı almış ve Roma'nın karşı hamlesiyle II. Makedonya Savaşı (MÖ 199-197) başlamıştır. Ancak yeniden toparlanan Philippos karşısında hem Rodos hem de Attalos ağır kayıplar vermiştir. Bunun üzerine I. Attalos son çare olarak bir elçi göndererek Roma'dan yardım istemiştir. Roma'nın karşı hamlesiyle II. Makedonya Savaşı başlamıştır⁷⁹. Savaşın başlamasında önemli rol oynayan I. Attalos, MÖ 198'de 24 gemilik bir donanmayla Yunanistan'a giderek savaşa dâhil olmuştur. MÖ 197'de Thessalia'da Kynoskephalai'de yapılan savaşlarda V. Philippos ağır bir yenilgiye uğratılmıştır⁸⁰. Ancak I. Attalos bu zaferi görememiş; çünkü savaştan kısa bir süre önce ölmüştür⁸¹.

Yüksek düzeyde bir zekâya ve inceliğe sahip yetenekli bir genç olan II. Eumenes, MÖ 197 yılında babasının ölümünden sonra kral olmuştur⁸². Babasının Romalılarla ittifaklık politikasına sadık kalan II. Eumenes, MÖ 195 yılında Romalı proconsul L. Flamininus'un daveti üzerine Yunanistan'ın Korinthos kentinde düzenlenen konferansa katılmıştır. Konferansın gündem maddesi Sparta Kralı Nabis'in Makedonya Kralı V. Philippos'tan aldığı Argos kentinin özgürlüğüdür⁸³. Böylece II. Eumenes saltanatına Roma'nın Sparta Tiranı⁸⁴ Nabis'e karşı yaptıkları savaşla

⁷⁵ M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları-Roma İmparatorluğuna Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri*, s. 85. Akdeniz'de söz sahibi olabilmek için bir donanma projesi başlatan I. Attalos, MÖ 208 yılında Aigina Adasını Aitolialılardan 30 talabton karşılığında satın alarak bir deniz üssü kurdu. Robert Malcolm Errington, "Roma and Greece to 205 B.C.", (Ed: A.E.Astin – F.W.Walbank), *Cambridge Ancient History VIII*, Cambridge,2006,s.102.

⁷⁶ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 153.

⁷⁷ Livius, XXIX.12.

⁷⁸ Polybios, XVI.1; Livius, XXXII.34.8. ; Diodorus, XXVIII.5.

⁷⁹ F.W.Walbank, *Philip V of Makedon*, Cambridge,1940, s.310.

⁸⁰ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s. 153. MÖ 197 yılının Haziran ayında Tesalya'nın Kynoskephalai (*Köpekafaları*) mevkiinde yapılan *Kynoskephalai Barış Antlaşması*, Pergamon Krallığına Büyük bir kazanç sağlamadı. Ona armağan edilen tek yer Aigina Adası'ydı. Polybios, XVIII.47.10-11. ; Livius, XXXIII.34.10.

⁸¹ I. Attalos Boiotia halkını Makedonya üzerine yapılacak savaşa hazırlamak için MÖ 197 yılı baharında Teb kentine gitti. Nutuk niteliğindeki konuşmasının ortasında aniden fenalaşıp yere yığıldı. Hasta olduğundan bir süre Teb kentinde dinlendi. Yarı felçli olarak Bergama'ya getirildikten kısa bir vakit sonra öldü. Yüksel Güngör, "Bergama Krallık Kültü", s.31.

⁸² Livius, XXXIII, 25.

⁸³ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi –III- Hellenistik Dönem*, s.187

⁸⁴ Tyran sözcüğünün kökeni, Lydia dilinde "bey" ya da "efendi" anlamına gelen tyrannos'a dayanmaktadır. Oligarşi ile yönetilen devletlerinde, yönetimi zorla, yasal olmayan bir şekilde ele geçiren kişiye tyran (zorba-despot)denmektedir. Oğuz Tekin, *Eski Yunan Tarihi*, s.55.

başlamıştır. Kral II. Eumenes, Akhaia Birliği ve Sparta kralı Nabis arasında yaşanan Yunanistan'daki anlaşmazlığı, Romalı komutan T. Quinctius Flamininus ile omuz omuza vererek askeri yollarla son vermiştir⁸⁵. Yapılan barış antlaşması ile Peloponnesos'taki (*Mora*) Argos kenti bağımsızlığını kazanmıştır. Ancak Sparta Kralı Nabis, barış koşullarına uymamış ve MÖ 192'de Aitolia Birliği'nin desteğini alarak savaşı yeniden başlatmıştır. II. Eumenes, Nabis'e karşı yeni bir savaş için Yunanistan'a yelken açmıştır. Ancak bu sırada Seleukoslar Kralı III. Antiokhos, krallığını yeniden ayağa kaldırma çabasına giriştiğinden Roma'nın müdahalesiyle Sparta ile barış yapılmıştır⁸⁶.

III. Antiokhos, Kynoskephalai barış anlaşmasından sonra MÖ 197'den itibaren Kilikya'dan Çanakale Boğazı'na (*Hellespontos*) değin tüm kentleri ele geçirmiştir⁸⁷. Bu durum Attalosların bölgesinin gitgide daralıp kuşatılmasına neden olmuştur. Roma ile Antiokhos arasında sürtüşmelerin yaşandığı bu dönemde, II. Eumenes Roma'yı kışkırtarak Antiokhos ile savaşmaya zorlamıştır. Ancak Roma'nın Anadolu'nun kaderi olması ve oradaki Hellenlerin özgürlüğü hakkındaki endişeleri nedeniyle Antiokhos ile müzakerelere başlamıştır. Diğer taraftan Roma'nın bu tutumu Eumenes'i tedirgin ediyordu. Çünkü Antiokhos'un başarıya ulaşması, Bergama gücünün azalması demektir⁸⁸. Öte yandan, Antiokhos henüz Eumenes'in krallığına karşı harekete geçmemiş hatta bir ittifakla onun desteğini de kazanmaya çalışmıştır. Eumenes'e kızını vermeyi önermiş ve ona Hellen kentlerinin yöneticiliğini vaatetmiştir⁸⁹. Fakat böyle bir ittifakta Eumenes ister istemez ikinci adam olacaktır. Eumenes'in, galip bir Antiokhos'tan ziyade daha çok Roma'dan kazanacakları vardı. Bundan dolayı ittifak teklifini reddetmekle kalmamış, Senatus'un elçilerini krala karşı savaş ilan etmeye kışkırtmıştır. Bunun üzerine Roma, III. Antiokhos'a savaş ilan etmiştir⁹⁰. Roma'nın müttefiki olan II. Eumenes, savaş halinde olduğu Sparta Kralı Nabis ile barış yaparak Roma'nın yanında yer almıştır. MÖ 191'de Roma donanmasının Ege Denizi'ne girmesi üzerine Yunanistan'dan ayrılan ve Roma donanmasıyla Phokaia'da (*Foça*) buluşan II. Eumenes, III. Antiokhos'un donanmasına saldırmıştır. Ephesos (*Efes*) yakınlarında yapılan savaşı kazanan II. Eumenes, Kyme (*Nemrut Köy*), Notion (*Ahmetbeyli*) ve Kolophon (*Değirmendere*) kentlerini geri almıştır⁹¹. Kıyı kentlerini koruyamayan III. Antiokhos, Magnesia ve Sypilum'a (*Manisa*) çekilmiştir. Roma'nın Çanakale Boğazı'nı geçtiğini haber alan III. Antiokhos barış talebi ise Roma ordusu komutanı consul Scipio tarafından reddedilmiştir⁹². MÖ 190'da Pergamon Krallığı ve Roma birleşik ordusu, Sipylos yakınındaki Magnesia'nın (*Manisa*) kuzeyinde, II. Eumenes'in bizzat katılarak ordunun sağ kanadına komuta ettiği savaşta, düşman birliklerinin merkezine yaptığı bir hamle ile zaferi kazanmıştır. Savaşta II. Eumenes'in 24 askeri hayatını kaybetmiştir⁹³. Seleukos kralı ise savaş

⁸⁵ Felix Pirson – Andreas Schooll, *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, s.132.

⁸⁶ Hasan Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, s.50. ; Ester V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, s.73.

⁸⁷ Batı Anadolu'da II. Antiokhos'a teslim olmayan yalnızca üç kent vardı; Smyrna (*İzmir*), Lampsakos (*Lapseki*) ve Aleksandria Troas'tı (*Dalyan Köy*). II. Eumenes Rodos ile bir ittifak kurarak müttefiki olduğu bu kentleri II. Antiokhos'a karşı savundu. Bu doğrultuda Roma'nın desteğini almak isteyen II. Eumenes, Roma'ya elçiler gönderdi ve yardım istedi. Müttefiklerinin çağrısına kayıtsız kalmayan Roma, MÖ 193 yılında Apameia'daki (*Dinar*) barış görüşmelerine üç Romalı elçi gönderdi ve Suriye Kralı III. Antiokhos'u özgür Yunan kentlerine saldırmaması ve Avrupa'ya geçmemesi konusunda uyardı. Ancak Suriye Kralı saldırılarına devan etti. Polybios, XVIII.47. ; Livius, XIII.34.2-3.

⁸⁸ Livius, XXXV, 17. ; David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.37.

⁸⁹ Polybios, XXI, 20,8. ; Livius, XXXVII, 53,13. ; David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.38.

⁹⁰ R.M Errington, "Roma and Greece to 205 B.C.", s.283. ; R.B. MacShane, *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum*, s.143.

⁹¹ Livius, XXXVII.8. ; Hasan Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, s.53.

⁹² Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi –III- Hellenistik Dönem*, s.191.

⁹³ Livius XXXVII.39. ; Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi-Cilt:1 Cumhuriyet Kısım:1 Menşelerden Akdeniz Havzasında Hakimiyet Kurulmasına Kadar*, Ankara, 1987.s.338.

alanından kaçmak suretiyle canını kurtarmıştır⁹⁴. Magnesia Savaşı ile Anadolu'daki Seleukos egemenliği son bulmuştur. Uzun süren müzakereler sonunda, Antiokhos ağır şartlar içeren bir barış antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Savaştan bir yıl sonra, Phrygia bölgesindeki Apameia'da (Dinar) yapılan bu antlaşmaya göre Romalılar; Mysia, Lydia, Phrygia bölgelerini tümüyle Pergamon Krallığı'na bırakmışlardır⁹⁵. Eumenes, savaşta kendi yanında olan kentleri vergiden muaf tutmuştur. I. Attalos'a vergi ödeyen kentler, Eumenes'e vergi ödemeye devam etmişlerdir. Daha önce III. Antiokhos tarafından vergi muafiyeti elinden alınanlar ise bu hakkı tekrar elde etmiştir. Eumenes bu zaferin ardından şerefle karşılandığı Roma senatosunda bir konuşma yaptığı için barış müzakeresine katılamamıştır⁹⁶. Magnesia zaferi ve Apameia Antlaşması sonrası Pergamon Krallığı Anadolu'da en güçlü devlet konumuna gelmiştir⁹⁷. Bu nedenle II. Eumenes, krallığın güvenliğini sağlamak için koloniler kurmuştur. Bunlar; Apollonis (*Mecidiye*), Apollonia (*Uluborlu*), Tipolis (*Yenice*), Hierapolis (*Pamukkale*), Eumonia (*Işıklı*), Dionysopolis (*Ortaköy*), Hellenopolis (*Altınova*), Panion ve Attaleia (*Antalya*)⁹⁸. Ayrıca şimdiye kadar Seleukos Devleti'ne yakınlık politikası güden Kappadokia Krallığı, kazandığı zafer sonrası Pergamon ile dostluk tesis etmiştir. Bu dostluğun bir nişanesi olarak Kappadokia kralı IV. Ariarathes, kızı Stratonike'yi II. Eumenes'e vermiştir⁹⁹.

Apameia Barışı'ndan sonra MÖ 189 yılında Roma konsülü Manlius Vulso, Küçük Asya'da sükuneti sağlamak adına Galatlılar üzerine bir sefer düzenlemiştir. Bu sefere Eumenes'in kardeşleri Attalos ve Ateyanos Bergama ordusunun başında Roma ile birlikte katılmıştır¹⁰⁰. Yapılan iki savaşı da Manlius kazanmış ve Galat topraklarını acımasızca talan etmiştir. Amorion (Emirdağ)'da yapılan barış görüşmelerinde Manlius Vulso, Galat temsilcilerini Apameia Antlaşması gereğince bağımlı kıldıkları Pergamon Krallığı ile barış içinde yaşamaları konusunda uyarmıştır¹⁰¹. Bu durumu kabul edemeyen Galatların Tolistobogilerin beyi Ortiagon, Pergamon hâkimiyetine karşı bağımsızlık mücadelesi başlatmıştır. Bu nedenle Bithynia kralı II. Prusias ile II. Eumenes arasında meydana gelen savaşta II. Prusias'ın müttefiki olmuştur¹⁰².

Apameia Antlaşması, Mysia'nın tümüyle Pergamon Krallığı'na bırakılmasını öngörüyordu. Mysia'nın doğu bölümünü Bithynia Kralı II. Prusias istiyordu. Bu nedenle Bithynia Krallığı Pergamon'a savaş açmıştır. MÖ 186-184 tarihleri arasında gerçekleşen savaşlarda Galatlar, Hannibal

⁹⁴ David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.39, 40.

⁹⁵ Polybius, XXI. 22, 15. ; Livius, XXXVII. 54, 12. ; David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s. 41.

⁹⁶ Felix Pirson – Andreas Schooll, *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, s.133. II. Eumenes savaştan hemen sonra Roma'ya gitti. Anadolu'da oluşturulacak yeni siyasi yapı için krallığı adına en iyi mevkiyi edinmek isteyen II. Eumenes, Anadolu kentlerine terör yatan Galatları Roma'ya şikayet etti. , M. Austin, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge, 2006, s.408.

⁹⁷ Apameia Antlaşması sonrasında yapılan düzenlemeler ile Pergamon Krallığı en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Krallığın Aigina ve Andros Adaları da dahil olmak üzere 173.000 km² lik bir alana yayıldığı ve bu sınırlar içinde yaklaşık 5.5 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Batı Anadolu ve Trakya Pergamon ile Rhodos arasında paylaşılmış gibiydi. Bu durum, Roma'nın Asya Eyaleti'ni kurmasına kadar sürmüştür. Hasan Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, s. 90, 91.

⁹⁸ Esen Ögüş, "Kuzey Lydia'da Lykos Vadisi'nin Tarihsel Coğrafyası", *Phasalis. Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi* IV, 2018, s. 325-342.

⁹⁹ Kappadokia Krallığı'nda siyasi evlilikler önemli bir devlet politikası haline gelmiştir. Çocuklarını stratejik açıdan önemli krallıklarla evlendirerek akrabalık kurmak önemli bir siyasi hamledir. Böylece bu krallıklara nüfuz ederek önemli ittifaklar kurmak amaçlanmıştır. Salih Soslu, "Kappadokia Krallığı'nda Siyasi Evlilikler ile Kurulan İttifaklar", *CAD*, C.36, S.61, s. 11, 12.

¹⁰⁰ Felix Pirson – Andreas Schooll, *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, s.134.

¹⁰¹ Livius, XXXVIII, 40,1-3. ; Mehmet Ali Kaya, "Ankyra (Ankara) ve Galatlar", *Kebikeç* 9, 200, s. 84.

¹⁰² Polybius, XXII. 21, 1-5

ve Makedonya Kralı V. Philippos, II. Prusias'ın müttefiki olarak yer almışlardır. II. Eumenes ise Kyzikos (*Erdek*) ve Herakleia Pontika (*Karadeniz Ereğlisi*) kentlerinden yardım almıştır¹⁰³.

II. Eumenes, MÖ 184 yılında Lopadion'un (*Uluabat*) doğusunda yapılan savaşta II. Prusias'ı ve müttefiki Ortiagon komutasındaki Galatları yenmiştir. Kendisine "Soter" (*Kurtarıcı*) ünvanını kazandıran bu zafer Likya kenti Telmessus'ta (*Fethiye*) kutlanmıştır¹⁰⁴. Savaşın tarafları Roma'ya elçiler göndererek bir barış müzakeresi gerçekleştirmiştir. II. Eumenes'i, kardeşi Athenaios temsil etti. Roma Senatosu T. Quinctius Flaminius başkanlığında bir elçi heyetini MÖ 183 yılında Anadolu'ya gönderme kararı almıştır. Bu heyet Bithnia Kralı II. Prusias'tan ele geçirdiği yerleri II. Eumenes'e iade etmesini ve Apameia Barışı koşullarına uyulmasını talep etmiştir¹⁰⁵. Böylece Küçük Frigya'nın hakimiyetini ele geçiren Pergamon Krallığı'nın kuzey sınırları Propontis'in (*Maramara*) güney kıyısına ve Mysia'daki Olympos Dağı'na kadar genişlemiştir¹⁰⁶.

II. Eumenes'in bu zaferi, yeni bir savaşın kıvılcımı olmuştur. Sınırlarını batıya yaymak isteyen Pontus Kralı I. Pharnakes, Pergamon'un Galatia'da egemenlik kurmasından rahatsızlık duyarak harekete geçmiştir. Galat boylarından Kassignatos ve Gaezaroriks'i yanına çekip, Kappadokia kralı IV. Ariarathes ile müttefiklik kurmuştur. II. Eumenes ise önce kardeşi Attalos'u Roma'ya göndererek sorunu diplomasiyle çözmek istemiştir. Romalı senatörler Attalos'a, bu sorunu çözeceğinin sözünü vermiştir¹⁰⁷. Ancak bu diplomasi trafiği sırasında Pharnakes, Sinope'yi (*Sinop*) ve Galatya'yı ele geçirmiş, Kappadokya ve Paphlagonia topraklarına saldırmıştır¹⁰⁸. Bunun üzerine II. Eumenes, MÖ 179 yılında bir sefere çıkarak Bithynia Kralı I. Pharnakes'i mağlup etmiştir¹⁰⁹.

Bu sırada Makedonya Krallığı tahtına geçen II. Perseus Roma'ya karşı savaş hazırlığına başlamıştır. Makedonya kralının amaçlarını sezen II. Eumenes Roma'ya gitmiş, orada büyük saygı görmüş, gizli Senato toplantısına katılarak Roma'yı uyarmıştır¹¹⁰. Dönüş yolculuğunda ise, Delphoi'de II. Perseus tarafından tertip edilen bir suikast girişiminden ağır yaralı olarak kurtulmayı başarmıştır¹¹¹. Bunun üzerine Roma harekete geçmiş ve nihayetinde III. Makedonya Savaşı (MÖ

¹⁰³ Kyzikos ile Pergamon Krallığı'nın geçmişe dayanan bir dostluğu vardı. Bu dostluk I. Attalos'un Kyzikos kentinin saygın beylerinden birinin kızı olan Kraliçe Apollonis ile evlenmesiyle perçinlenmişti. Herakleia Pontika'nın II. Eumenes'in müttefiki olarak savaşa katılmasının nedeni ise Herakleia'ya bağlı olan Kieros (*Prusias ad Hypium = Üskübü*) ve Tieion'un (*Tieum = Hisarözü*) II. Prusia tarafından ele geçirilmiş olmasıydı. Diodorus, XXXIX.23. ; Polybius, XXV.2.

¹⁰⁴ Bu savaşta II. Eumenes'in en önemli rakibi, onu hem denizde hemde karada mağlup eden Kartacalı Hannibal'di. Hannibal deniz savaşlarının birinde aldığı zekice bir tedbir sayesinde yenilmekten kurtuldu. Hannibal kendisini kuşatan Pergamon filolarına beyaz bayrak çekerek teslim olacağını ilettili. Pergamon gemileri yaklaştığı zaman ise içi yılan dolu *amforaları* (iki kulplu çömlek) onların güvertelerine attı. Gemilerin yılanlarla dolması üzerine Pergamonlu askerler denize atladılar. Böylece Hannibal filosunu kurtardı ve Pergamon donanmasını yendi. Cornelius Nepos, *De Viris Illustribus. On the Great Generals of Foreign Nations*, (Transl: J. C. Rolfe), Loeb, Cambridge, 1966, s.10. Hannibal'in yılanlarla kazandığı deniz savaşı, Pergamon'daki Büyük Sunak'ın frizindeki bir kabartma heykel grubunun yapılmasının esin kaynağı oldu. Ester V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, s.99.

¹⁰⁵ Livius, XXXIX.51.1.

¹⁰⁶ Strabon, XII.8.2. ; Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi –III- Hellenistik Dönem*, s.196.

¹⁰⁷ Polybius, XXIV. 5. ; Livius, XL 20,1,4.

¹⁰⁸ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi –III- Hellenistik Dönem*, s.197.

¹⁰⁹ Polybius, XXV. 2. ; Mehmet Ali Kaya, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, s. 92.

¹¹⁰ Livius, XLII.6.3. ; C. Habicht, "The Seleucids and Their Rivals", *CAH, Vol. 8: Rome and the Mediterranean to 133 B.C.*, Cambridge University Press, 1989. s.306. ; R.B. MacShane, *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum.*, s. 177.

¹¹¹ II. Attalos, bu suikast sonucu II. Eumenes'in öldüğünü zannederek, onun eşi Stratonike ile evlenmiştir. Ancak II. Eumenes canlı olarak geri dönmüş ve II. Attalos krallığı tekrar ona devretmek istemiştir. Lakin II. Eumenes durumu uygunlukla karşılayıp hem eşini hem de tahtını kardeşine bırakmıştır. Diğer taraftan II. Attalos, II. Eumenes öldüğünde, Stratonike'nin II. Eumenes'ten doğan hiçbir çocuğuna bakmak istememiştir. Yalnızca kardeşinin erkek çocuğu olan III. Attalos'u büyütmiş, eğitmiş ve ölmeden önce ona taç giydirerek kendisinden sonra kral olacağını ilan etmiştir. Muzaffer Demir, "Antik Kaynaklar Işığında III. Attalos'un Vasiyeti", *Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildiriler*, C 1, İzmir, 2011, s. 17.

171-168) başlamıştır. Roma'nın Pydna'daki zaferiyle sonuçlanan bu savaş, aynı zamanda Pergamon – Roma dostluğunun bozulmasının başlangıcı olmuştur¹¹².

Yaşanan gelişmeler, II. Eumenes'in Anadolu'daki düşmanlarını harekete geçirmiştir. Galatlar yaşadıkları ağır mağlubiyetlere rağmen yeniden harekete geçerek Roma'ya elçiler göndermiştir. Civardaki toprakları istila etmeyeceğinin garantisini vererek tam bağımsızlık konusunda Roma senatosunu ikna etmeyi başarmıştır. Yine Bithynia Kralı II. Prusias, Roma'ya elçi göndererek, II. Eumenes'in III. Makedonya Savaşı'nda, Bithynia topraklarını işgal etmekle ve suçlamıştır¹¹³. Roma, bu suçların doğruluğunu araştırmak için Anadolu'ya bir komisyon göndermiştir. Bunun üzerine Eumenes'in kardeşleri de yöneltilen bu suçların asılsız olduğunu ispatlamak için Roma'ya gitmişlerdir. Ancak senatus onların savunmasını ikna edici bulmayıp, başında II. Eumenes'e karşı olduğu bilinen Gaius Sulpicius Galus'un olduğu yeni bir komisyon göndermiştir¹¹⁴.

Yaşanan tüm gelişmelerden sonra II. Eumenes, Roma'daki statüsünü tamamen kaybetmiştir. Roma'nın bu tutumuna rağmen Eumenes Roma'ya karşı bir ittifaka girmemiştir. Roma, Bergama'yı parçalamak için Eumenes'in kardeşi Attalos'u kullanmak istese de Attalos böyle bir tutum içine girmemiştir¹¹⁵. Roma'nın çıkarıcı politikasının farkına varan Eumenes, Romalılarla mesafeli ancak kendi çıkarları doğrultusunda bir yol izlemiştir¹¹⁶.

Kral II. Eumenes ile Pergamon gücünün zirvesine ulaşmıştır. Üstelik bu sadece siyasetle sınırlı olmamakla beraber, bazıları kendisinden sonra gelen krallar tarafından tamamlanan büyük mimari faaliyetleri başlatmıştır. Yukarı Kale bölgesinde Tanrı Zeus ve Tanrıça Athena'ya adadığı bir sunak ile bu alanın doğusunda dönemin en ünlü yapıları olan Pergamon Kütüphanelerini¹¹⁷ inşa ettirmiştir.

¹¹² II Eumenes'in öldüğünü sanan Galatlar yeniden isyan etti. Bunu üzerine II. Eumenes, kardeşi Attalos'a, Galatlara karşı Roma'nın yardımını almak için senatörlerle görüşme görevini verdi. Görüşme sonucunda Attalos'un isteğiyle Senatus tarafından Anadolu'ya bir komisyon gönderildi²²⁹. Komisyonun, Galatlarla Phrygia bölgesindeki Synnada (Şuhut) kentinde yaptığı konferansa Attalos'un katılmasını istememiştir. İşte bu, Pergamon Krallığı ile Roma arasındaki bağın kırıldığı ilk olaydır. David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.45. Roma ile Pergamon arasındaki drurumun farkında olan Makedonya Kralı Perseus, Romalılarla ve müttefikleri olan Eumenes'e karşı Yunanistan'da karşı bir politika yürütmüştür. Perseus, Eumenes'in Roma'ya tamamen sadık olmadığını ve hatta bir barış görüşmesi için Makedonya kralı ile müzakere ettiğini ileri sürdü. II. Eumenes, kendisine karşı yapılan suçlamalar nedeniyle bizzat Roma'ya gitmeyi lüzümlü görmüştür. MÖ 166 yılının kış aylarında Roma'nın liman kenti Brundisium'a gelen II. Eumenes "persona non grata" (istenmeyen kişi) ilan edilmiş ve kendisinden derhal İtalya'yı terketmesi istenmiştir. M.E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları-Roma İmparatorluğuna Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri*, s. 102, 103.

¹¹³ Mehmet Özsait, "Anadolu'da Hellenistik Dönem, Anadolu Uygarlıkları", s. 301.

¹¹⁴ David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.45.

¹¹⁵ Yüksel Güngör, "Bergama Krallık Kültü", s.32.

¹¹⁶ Felix Pirson – Andreas Schooll, *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, s.135.

¹¹⁷ Bu kütüphane 1880 yılında akropolde yapılan kazılarda Carl Humann ve Prof. Conze tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bilim, felsefe, tıp, edebiyat vd. pek çok alanda yaklaşık 200. 000 civarında yazma eseri ve papirüs dışındaki kodeksleri olduğu tahmin edilmektedir. Charles Gates, *Antik Kentler-Antik YakınDoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da KentSEL Yaşamın Arkeolojisi*, (Çev. Barış Cezar), İstanbul, 2019, s.389. ; A. Gürlek, "Kütüphanecilik Tarihimizde Bergama Kütüphanesinin Önemi", s.149. Kütüphane kurma fikri I. Attalos tarafından ortaya atılmış, II. Eumenes zamanında kitap toplama ve kütüphane binasının inşasına başlanmış ve II. Attalos zamanında çalışmalar tamamlanmıştır. Pergamon Kraliyet Kütüphanesi, Hellenistik dünyanın en önemli kültür merkezleri olan Aleksandreia (İskenderiye) ve Antiocheia (Antakya) kütüphaneleriyle eşdeğer konuma gelmiştir. Hüseyin Üreten, "Antikçağ Anadolu'sunda Bir Kültür Merkezi Pergamon-Kraliyet Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciliği*, C. 22, S 4, 2008, s. 435. Mısır tarafından Pergamon'a uygulanan papirüs yasağıyla birlikte Pergamon kütüphanesinde ihtiyacı karşılamak için parşömen icat edilmiştir. Pergamon icat ettiği parşömeni diğer kentlere satarak önemli bir gelir kapısı yaratmıştır. Demet Sağlam, "Parşömen", *Uluslararası Bergama Sempozyumu*, Bergama Belediyesi Yayınları, 7, 2011, s. 327-329. Koyun derisinden üretilen parşömen papirüse oranla üretimi pahalı ve meşakkatlidir. Ancak parşömenin iki tarafına da yazılabilmesi sayesinde rulodan kodekse geçilmiştir. Altan Afsar, "Parşömenin Önemi, Üretimi ve Kullanım Olanakları", *Uluslararası Bergama Sempozyumu*, Bergama Belediyesi Yayınları, 2011, s. 315. Krallık MÖ 133'te Roma hâkimiyetine geçtikten sonra MÖ 44 yılında Roma imparatoru Caesar'ın ölümüyle başlayan iç savaş nedeniyle kütüphane önemini kaybetti. Antonius zamanında ise MÖ 47'de yanan İskenderiye Kütüphanesinin yerini doldurması için Mısır Kraliçesi Kleopatra'ya hediye edilen Pergamon Kütüphanesi İskenderiye'ye taşındı. Musa Baran, *Troy, Pergamon, Sardes, İzmir and its Surroundings*, İzmir, 1986, s. 28.

Philetairos döneminden kalma eski sur duvarlarının önündeki bölge ile Aşağı Agora arasındaki alana, üç terasa yayılan büyük bir gymnasium¹¹⁸ yaptırmıştır¹¹⁹. Bu dönemde Pergamon’u Anadolu’daki diğer Helenistik kentlerden önde tutan diğer bir yapı Pergamon Asklepieionu¹²⁰ ve burada tapınılan Asklepios Soter’in¹²¹ (Kurtarıcı Asklepios) sağlık kültürüdür¹²².

II. Eumenes ölünce yerine 61 yaşındaki kardeşi II. Attalos (MÖ 159-138) geçmiştir. Abisi II. Eumenes kral iken, II. Attalos devlet yönetiminde, askeri seferlerde, diplomatik müzakerelerde önemli bir rol oynamış ve ağabeyine sadık kalmıştır. Roma tarafından kendisine krallığın bir bölümünün önerilmesine rağmen ağabeyine sadık kalmış ve “Philadelphos” (*kardeşsever*) lakabını almıştır¹²³. II. Attalos ağabeyinin izinden yürümüş ve Roma’ya bağlılık siyasetine devam etmiştir¹²⁴.

II. Attalos tahta çıkışının ertesinde senesinde Kappadokya Krallığı’ndaki taht mücadelesinde taraf olmak zorunda kaldı. Zira MÖ 158’de isyancı Orophernes Kappadokya’nın meşru kralı IV. Ariarathes’in tahtını ele geçirmiştir. II. Attalos döneminde Roma ile yaşanan ilk fikir ayrılığı, bu hususta yaşanmıştır; Roma, Kappadokia Krallığı’nı kardeş olan V. Ariarathes ile Orophernes arasında pay edilmesi gerektiğini savunurken, II. Attalos, kayınbiraderi IV. Ariarathes’i destekleyerek Orophernes’i devre dışı bırakmıştır¹²⁵.

II. Attalos döneminin en önemli olaylarından biri de Bithyniya Kralı II. Prusias ile yaptığı savaşlardır. Bithynialılar, MÖ 156 yılında Pergamon topraklarına saldırmıştır. Romalı senatörler, sorunu yerinde görmek için üç kişilik bir elçi heyeti görevlendirmiştir¹²⁶. Ancak II. Attalos buluşma yerine gittiğinde II. Prusias tarafından tuzağa düşürülmüştür. Büyük kayıplar veren II. Attalos Pergamon’a sağ olarak geri dönmüştür. Onu takip eden II. Prusias kenti kuşatarak etrafını yağmalamıştır. Roma tarafından gönderilen elçiler bu duruma müdahale etmeden aynı yıl Roma’ya

¹¹⁸ Gymnasium, kelime olarak çıplak anlamına gelen Gymnos’ dan türemiş olup, spor yapılan yer anlamına gelmektedir. Yöneticilerine ise Gymnasiarkhos adı verilir. Secda Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1997, s. 71. Gymnasiumlarda ilk etapta iyi asker yetiştirilmesi amaçlansa da, fiziksel eğitimle ruhsal ve zihinsel uyumun sağlanmasına da dikkat edilirdi. Nezih Başgelen, *Antik Çağ Kent Yaşamında Kamusal Spor Mekanları ve Anadolu Gymnasioları Genel Bir Bakış*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 8. Bir kamu binası niteliğinde olan bu yapılar çok yönlü kullanıldı. Okul eğitimi, felsefe dersleri, güreş ağırlıklı spor müsabakaları, sosyal eğlence aktiviteleri gibi pek çok fonksiyonu vardı. Hüseyin Üreten, “Hellenistik Dönem’de Pergamon’da Görev Yapmış Olan Gymnasiarkhos’ların Onurlandırılması” *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 43, 2, 2003, s.177.

¹¹⁹ Felix Pirson – Andreas Schooll, *Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, s.136.

¹²⁰ Asklepieion Antik dünyanın sağlık merkezidir olup mabedin giriş kapısındaki levhada “*Tanrıların fermanına göre bu mukaddes yere ölümün girmesi yasaktır*” yazılıydı. Osman Bayatlı, *Bergama Tarihinde Asklepieion*, İstanbul, 1954, s. 14. Efsaneye göre; MÖ 4. yy’da zengin biri olan Arkias, Madra dağlarında avlanırken attan düşüp ayağını kırar. Arkias Bergama’ya getirilir ancak burada doktor olmadığından Kos (İstankoy) sağlık merkezine getirilir ve tedavi edilir. Bu kutsal alandan esinlenen Arkias Pergamon’da benzerini inşa etti. O. Deubner, *Das Asklepieion von Pergamon*, Berlin, 1938, s.13.

¹²¹ Asklepios inaniş’a göre Antik dünyanın sağlık tanrısıdır. Efsaneye göre; Asklepios, Apollon (Güneş Tanrısı) ile Thesselia (Yunanistan) kralı Phlegyas’ın kızı Koronis’ten dünyaya gelmiştir. Khiron’da eğitim gören Asklepios, hastaları iyileştirme, ölüleri diriltme yeteneği kazandı. Hades (Ölüm Tanrısı), bu durumu Zeus’a (Baştanrı) şikâyet edince ve Zeus dünya düzenini bozan Asklepios’u yıldırımlarıyla öldürdü. Şefik Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, İstanbul, 1970, s. 63-64. Pergamon Asklepios kültürü Anadolu’da Lokman Hekim olarak karşılık bulmuştur. Zira Asklepios gibi ölüleri diriltme gücü olan Lokman Hekim, bu nedenle Cebrail tarafından öldürülmüştür. Ayrıca Asklepios; Mısır’da Hürmüz, Araplarda İdris, İran’da Trita olarak efsaneleşmiştir. Süheyl Ünver, *Türk Mitolojisinde Yaşayan Lokman Hekim ve Hipokrat*, İstanbul, 1938, s.1976-1977.

¹²² Jürgen W. Rietmüller, “Pergamon Asklepieionu”, (Ed. Felix Pirson-Andreas Scholl), *Anadolu’da Hellenistik Bir Baskent Pergamon*, İstanbul, 2014, s.492.

¹²³ David Magie, *Anadolu’da Romalılar I, Attalos’un Vasiyeti*, s.56.

¹²⁴ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV I. Bölüm-Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinyalı ve Bergama Krallıkları* s. 243.

¹²⁵ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s.156.

¹²⁶ Polybius, XXXII.16.1. ; Ester V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, s.133.

geri dönmüştür¹²⁷. II. Attalos İle II. Prusias arasındaki anlaşmazlık MÖ 154 yılına kadar devam etmiştir. Roma tarafından yalnız bırakıldığını anlayan II. Attalos, Giritlilerde yaptığı anlaşma sonucu onlardan ücretli askerler temin etmiştir. Ayrıca Kappadokya, Pontos, Rodos ve Kyzikos krallarından yardım istemiştir. Bu talebe tüm krallar olumlu cevap vermiştir¹²⁸. Bu durumdan rahatsız olan Roma Pergamon Krallığı'na uyguladığı cezalandırma politikasına son vermiştir¹²⁹. Nitekim Roma Senatosu yeni bir heyet göndermiş ve MÖ 156 yılında Kadoi (*Gediz*) kentinde savaşın taraflarının katıldığı bir konferans düzenlemişlerdir. Uzlaşmadan uzak tavır takınan II. Prusias, heyet tarafından suçlu bulunmuştur¹³⁰. Konferans sonrası Romalı elçiler üç gruba ayrılmıştır; bunlardan ilk grup Roma'ya dönerken, biri İyonya bölgesine, diğeri ise Hellaspontos bölgesine gitmiştir. Anadolu'da kalan bu iki grubun amacı Bithynia Kralına karşı düşmanlığı örgütlemektir. Heyetlerin raporu doğrultusunda Roma, müttefiki olan kentlerden II. Prusias ile ilişkilerine son vermelerini ve II. Attalos'a destek vermelerini istemiştir. Ancak Anadolu'da yürüttüğü elçiler odaklı bu politikada başarılı olamamıştır. Nihayet MÖ 154 yılında görevlendirdiği elçiler L. Apuleius ve C. Petronius, savaşı durdurmayı başarmıştır. II. Prusias tazminat olarak II. Attalos'a, Attalos'a 20 gemi ve 20 yıl için 500 talent savaş tazminatı vermeyi kabul etmiştir¹³¹. MÖ 149 yılına gelindiğinde ise babasına karşı isyan ederek bir iç savaş başlatan II. Nikomedes'i destekleyen II. Attalos, Nikomedes'in Bithynia kralı olmasını sağlamıştır. Böylece Pergamon ile Bithynia arasındaki savaşlar son bulmuştur¹³².

Roma MÖ 149'da Makedonya'ya savaş ilan etmiş ve müttefiki II. Attalos yine Roma'nın yanında yer almıştır. Roma ile Makedonya arasında başlayan Dördüncü Makedonya Savaşı'nın (MÖ 149-146) ilk yılında Makedonya Kralı Perseus'un oğlu Andriskos, Roma ile yapılan tüm savaşları kazanmıştır. Ancak ertesi sene yapılan savaşta mağlup edilen Andriskos, Trakya'ya kaçmış ancak buradaki Trak beyi tarafından Romalılara teslim edilmiştir¹³³. Kazanılan bu zaferden sonra sıra Andriskos'un destekçilerine gelmişti. Bu noktada devreye giren II. Attalos, generali Philopoimen'un komutasındaki bir orduyla Akhaialıları mağlup etmiştir¹³⁴. Ayrıca II. Attalos MÖ 145 yılında Trakya'daki faaliyetleri sonucu Kaine (*Caeni*) kabilesine ait toprakları Pergamon sınırlarına dahil etmiştir¹³⁵.

II. Attalos, MÖ 145 yılından sonra zamanını daha çok anıtsal sanat eserleri yaptırmak ve krallık sınırları içerisindeki kentlerin dinsel işleriyle ilgilenmekle geçirmiştir¹³⁶. Onun döneminde basılan *Cistophori* denen gümüş sikkeler, yaklaşık 12 kent tarafından basılan ortak para haline gelmiştir¹³⁷.

21 yıl krallık yapan II. Attalos, MÖ138 yılında 82 yaşında ölmüş ve yerine 33 yaşında olan III. Attalos(MÖ 138-133) geçmiştir. Tahta çıktığında Pergamon'a yönelik bir tehdit yoktu. Nitekim Amblada'ya karşı yapmış olduğu sefer ve kazandığı zaferi dışında askeri veya siyasi bir başarısı

¹²⁷ Hasan Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması* s.79.

¹²⁸ Polybius, XXXIII.12-13. ; , C. Habicht, "The Seleucids and Their Rivals", s.360.

¹²⁹ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi –III- Hellenistik Dönem*, s.203.

¹³⁰ Ester V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, s.133.

¹³¹ David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.60.

¹³² Strabon, XIII.4.2. ; R.B. MacShane, *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum*, s.190.

¹³³ Polybius, XXXVI.10. ; Diodorus, XXXII.15.

¹³⁴ Howard Hayes Scullard, *A history of the Roman World 753 to 146 BC*, Londra, 2000, s.291.

¹³⁵ C. Habicht, "The Seleucids and Their Rivals",s.375. ; Hasan Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, s.82.

¹³⁶ Ester V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, s.140.

¹³⁷ Pergamon'un sadece Batı Anadolu'da değil tüm Ege'de geçerli olan gümüş sikkesine *cistophori* denmesinin sebebi üzerindeki yılan tasvirinin mistik bir sandığa, yani *cistaya* sarılmış şekilde yapılmış olmasıdır. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ I*, s. 29.

yoktur¹³⁸. III. Attalos Pergamon tahtında beş yıl süreyle en kısa kalan kraldır. III. Attalos seleflerinden farklı bir karaktere sahiptir. Çünkü önceki Pergamon kralları arasında hiç halef-selef çatışması yaşanmamıştır. Ancak II. Attalos'un saltanatı, bize kadar ulaşan ve yetersiz anlatımlarda bir kan dökme ve cinayet karnavalı olarak gösterilmektedir¹³⁹. III. Attalos, bu şiddet eylemlerinden sonra miskin bir biçimde yaşayarak kendini saraya kapatmıştır. Bir kraldan çok bir sanatçı ve araştırmacı gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Krallığın işlerini ihmal ederek, ,botanik, zooloji, tıp, farmakoloji ve metalürji sahalarında incelemeler yaparak eserler verdiği bilinmektedir¹⁴⁰. Bahçesinde zehirli ve zehirsiz bitkiler yetiştirip, onların karışımından zehirli ilaçlar üretmiştir. Bu zehirli ilaçları ise arkadaşlarına özel hediye olarak göndermiştir. III. Attalos, ürettiği panzehirleri ise, o dönemde suç sayılmadığı için ölüm cezasına çarptırılmış mahkûmlarda denemiştir¹⁴¹. Bunun dışında kimi zar oyunları ve satrancım mucidinin III. Attalos olduğu görüşü hakimdir¹⁴².

III. Attalos'a ilişkin olumsuz tanımlamalar yapılmasında ve böyle anılmasında kanımızca iki neden vardır. Birincisi ona mal edilen katliamlar, dönemin etkili komutanı Philopoimen ile III. Attalos arasında yaşanmış bir iktidar mücadelesi kaynaklı olabilir. Eğer böyleyse III. Attalos tarafından yapıldığı söylenen katliamlar, üst düzey devlet adamları, Philopoimen ve onun destekçileriyle sınırlı olduğu görüşü daha gerçekçi olacaktır. Çünkü bu durumda III. Attalos tarafından öldürüldüğü bilinen tek sivil, gramer hocası Telmessoslu Dphidas'tır¹⁴³. III. Attalos'u kötü ününün diğer bir kaynağı, Pergamon Krallığı'nı Roma'ya armağan etmesinden dolayı ona duyulan öfke dolu söylemler olabilir. Yorumu açık bu bilgilerin arasında tek gerçek vardır ki o da III. Attalos'un bilinen tek icraatı Pergamon Krallığı'nı Roma'ya vasiyetidir¹⁴⁴.

III. Attalos, hem Attalosların hem de Pergamon'un son kralıdır. III. Attalos, annesinin bir bronz heykelini yaparken başına güneş geçmesi sonucu yatağa düşmüş ve bir hafta sonra da ölmüştür¹⁴⁵. Ancak Krallığın sonunu getiren olay ne bu ölüm ne de bir düşman saldırısının getirdiği yıkımdır. Pergamon Krallığı MÖ 133'de yaşamını yitiren III. Attalos'un bir vasiyetle krallığı Roma'ya miras bırakmasıyla son bulmuştur. Philameter (*anne sever*)¹⁴⁶ lakaplı III. Attalos'un

¹³⁸ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi –III- Hellenistik Dönem*, s.207.

¹³⁹ Kroniklere göre, kral amcasını zehirledikten sonra kendisine karşı komplo hazırlamakta oldukları ve hem Stratonike'nin hem de nişanlandığı Berenike'nin ölümüne neden oldukları suçlamasıyla akrabalarını da astırmıştır. Yine babasının dostlarından en etkili olanların sadakatinden kuşkulananarak onları iktidardan uzaklaştırmış ve hatta çoğunu askerleriyle, komutanlarıyla birlikte, kanlarını ve çocuklarını bile esirgemeksizin, ücretli barbar askerlere öldürtmüştür C. Habicht, "The Seleucids and Their Rivals", *CAH, Vol. 8: Rome and the Mediterranean to 133 B.C.*, Cambridge University Press, 1989, s. 376, 377. ; Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.63.

¹⁴⁰ Hasan Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, s. 88, 89.

¹⁴¹ Ester V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, s.144.

¹⁴² Ester V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*, s.146.

¹⁴³ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi –III- Hellenistik Dönem*, s.208.

¹⁴⁴ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, s.157.

¹⁴⁵ Felix Pirson – Andreas Schooll, *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, s.137.

¹⁴⁶ III. Attalos, adı Yunanca'da "ordunun zaferi" ya da "gücün zaferi" anlamına gelen annesi Stratonike'ye hastalık derecesinde düşküdü. Bu nedenle Philameter diye anılmıştır. Sefa Taşkın, "Pergamon Kadınları", *Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildiriler*, C 1, İzmir, 2011, s. 139. 140. III. Attalos'un Pergamon'a yazmış olduğu, annesi tarafından kurulmuş olan Zeus Sabazios kültüne ait MÖ 135 tarihli bir mektup, annesine olan bağlılığını ve de dinsel konulara ilgi duyan bir kişi olduğunu göstermektedir. "Tüm kadınların en dindarı olan ve gerek babama ve gerekse bana karşı büyük bir sevgi besleyen ve başta Zeus Sabazios olmak üzere tüm tanrılara karşı büyük bir saygı duyan annem. Kraliçe Stratonike, her işimizde ve birçok tehlikeli durumda bizim yanımızda yer alan ve bize destek veren Tanrı Zeus Sabazios'u eşsiz bir kutsal varlık olarak kentimize getirmiş olduğundan; onun büyük tanrısal gücünü gösteren belirtilerden dolayı Zeus Sabazios (kültünü) Athena Nikephoros tapınağında kurmağa karar vermiş bulunmaktayız. Çünkü buranın, Zeus Sabazios için uygun ve ona layık bir yer olduğunu düşündük ve halkın huzurunda, uygun yer ve zamanda bu tanrı için düzenlenecek kurban törenleri, toplantılar ve ayinler konusunda gereken emirleri verdik..." Hasan Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, s. 86, 87.

yaşayan yegâne akrabaları kraliyet kanından olmayan uzak kuzenlerle Pergamon kralı olmaya tamamen uygunsuz, Eumenes'in gayrimeşru bir oğlu olan Aristonikos'tur¹⁴⁷. Bu nedenle, krallığını sonunda kimin ele alacağı konusu Attalos için çözülmesi gereken en büyük sorundu. Sadece topraklarına bir varis bulma değil, aynı zamanda Batı Anadolu'yu sürtüşme ve düzensizlikten korumak için bazı yollar bulmak Attalos için gerekliydi¹⁴⁸. Seleflerinin deneyimleri egemen gücün nerede bulunduğunu ve durumu kontrol edebilecek tek yönetimin Roma olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, sorunun apaçık çözümü, Pergamon'un kraliyet mülkünün ve bununla birlikte, Batı Anadolu egemenliğinin Roma'ya vasiyetle bırakılmasıydı¹⁴⁹.

III. Attalos, ölmeden önce hazırladığı vasiyetnamede ülkesini Roma Cumhuriyetine bırakmıştır¹⁵⁰. Bu mülk sadece onun özel servetini değil, aynı zamanda doğrudan krala bağımlı bulunan ve şimdi Roma'nın bağlıları olan kentler yanında kraliyet topraklarını da kapsamıştır. Miras, ne krallığın sınırları içinde yer alan tapınaklara ait toprakları ve sahildeki bağımsız Hellen kentlerinin arazilerini içeriyor, ne de bizzat Pergamon kentini kapsıyordu. Çünkü Attalos vasiyetinde bu kenti özgür bırakmış ve vasiyetin Romalılar tarafından onaylanması gerekeceği koşulunu getirmiştir. Attalos halkı için yapabileceğinin en iyisini yapmıştır. Onları bu vasiyetiyle karışıklıktan ve kaostan, hatta belki Anadolu'da hâlâ kalmış güçlerden birinin saldırısından korumuştur. Fakat vasiyeti Pergamon'u bir krallık başkenti ve bir sanat merkezinden bir eyalet kentine düşürmüş ve çok daha kötüsü olarak vatandaşlarını sonunda Roma vergi toplayıcısının boyunduruğuna sokmuştur¹⁵¹.

Sonuç

Pergamon kenti Küçük Asya'nın (Anadolu) en batısında kurulmuş olup, Bakırçay Ovası'nın kuzey kıyısında yer alır. Bu özelliği nedeniyle Eskiçağlardan itibaren önemli yerleşmelerin merkezi olmuştur. Bölgeler arasında coğrafi konumu nedeniyle de doğal bir sınır oluşturmuştur. Pergamon kenti, antik dönemden sonra da kesintisiz olarak yerleşim görmeye devam etmiştir. Pers hâkimiyeti döneminde Pergamon'un sosyokültürel ve ekonomik gelişimi hızlanmıştır. M.Ö 1. binyılda Anadolu'da yeni güçlü devletler kurulmuş olup Pergamon, bu güçlü devletlerden Phrygia ile Lydia topraklarının sınırını oluşturmuştur. MÖ 547'de Sardes şehrine giren Persler, Lydia Krallığı'nı mağlup edince Ege Bölgesiyle birlikte Pergamon da Perslerin idaresine geçmiştir. Büyük İskender'in MÖ 334'te Granikos Nehri kıyısında Persleri yenmesiyle tüm Anadolu gibi Pergamon da Makedonya egemenliğine girmiştir.

Kent en parlak dönemini MÖ 3. yy. da Büyük İskender'in hakimiyetinde yaşamıştır. Genç yaşta ölen Büyük İskender'in halefleri arasında paylaşılan Anadolu toprakları uzun süre bir karmaşa dönemi içerisinde kalmıştır. Büyük İskender'in halefleri arasında yapılan mücadelelerin geçtiği bölge olarak Pergamon bu durumdan en çok etkilenen yerlerden olmuştur. Büyük İskender'in ölümünden sonra yapılan paylaşımında Büyük Phrygia Antigonos Monophtalmos'un, Küçük Phrygia (Hellespontine Phrygia) Leonatos'un, Lydia ise Meandros'un payına düşmüştür. M.Ö 301 yılında yapılan Ipsos Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun büyük bir kısmını Lysimakhos ele geçirmiştir. M.Ö 281'de ise Korupedion Savaşı'nda Lysimakhos öldürülünce, Karadeniz bölgesi haricinde Anadolu'nun tek hâkimi Seleukos olmuştur. Seleukos'un egemenliği döneminde küçük krallıklar kurulmaya başlamışlardır. Bu çerçevede Batı Anadolu'da Pergamon Krallığı kurulmuştur. Seleukos, buraya Attalos'un oğlu Tios'lu Philetairos'u vali olarak atamıştır ve Küçük Asya'nın büyük bir

¹⁴⁷ Aristonikos'un kimliğine ilişkin bilgiler kesin değildir. Birçok antik yazar onun II. Eumenes'in, Ephesos'lu bir müzisyen kadından evlilik dışı doğan oğlu olduğunu yazarlarken, sarayla hiçbir ilişkisi olmayan, sıradan bir kimse olduğunu belirtenler de mevcuttur. Hasan Malay, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, s. 130.

¹⁴⁸ David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.67.

¹⁴⁹ David Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s.68.

¹⁵⁰ Strabon, XIII, s.2 ; "Populus Romanus bonorum meorum haeres este (Roma Halkı mülkümün varisi olacaktır)"; Charles Texier, *Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, C 1*, s. 372.

¹⁵¹ DavidMagie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, s. 69.

kısmına hâkim duruma gelmiştir. M.Ö 190 yılında Magnesia (Manisa)'da Romalılar, Seleukos kralı III. Antiokhos'u yenilgiye uğratmıştır. M.Ö 188 yılında yapılan Apameia (Dinar) Barışından sonra Batı Anadolu'nun büyük bir kısmı Magnesia'da kendisini destekleyen Pergamon kralı II. Eumenes'e bırakılmıştır. Helenistik dönem Anadolu tarihinin yaklaşık olarak MÖ 280-133 tarihleri arasındaki zaman diliminde, bir kent kimliğinin ötesine geçerek bölgesel bir devlet olan Pergamon, önemli bir misyona sahip olmuştur. Hanedan mensuplarının uyguladıkları akılcı siyaset, barışçıl kanunlar ve kültürel gelişimi destekleyici politikaları sayesinde Pergamon Krallığı Helenistik Dönem Küçük Asya'sının en önemli kenti olmuştur. M.Ö 133 yılına kadar devam eden bu süreç, III. Attalos'un ölümüyle değişmiştir. III. Attalos, Pergamon Krallığı'nı Roma Cumhuriyeti'ne miras olarak bırakmıştır. Bu dönemde Pergamon Krallığı'nın mirasçısı olan Roma Cumhuriyeti, bu vasiyete karşı çıkan Aristonikos'un ayaklanması ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Ayaklanmanın bastırılmasıyla Roma vasiyetin gereği olarak buraya bir vali atamıştır. Böylece M.Ö 129 yılında Batı Anadolu'da Roma'nın Anadolu'daki ilk eyaleti olan Asya Eyaleti (Provincia Asia) kurulmuştur.

Pergamon krallığı, uyguladığı iç ve dış politikası sayesinde adından yüzyıllarca bahsettirmeyi başarmıştır. Antik dönemden sonra da kesintisiz olarak yerleşim gördüğünden Pergamon kenti hiçbir zaman tarihin karanlığına gömülmeden bugünkü adıyla Bergama olarak varlığını sürdürmüştür.

Kaynakça

- AFŞAR, Altan, "Parşömenin Önemi, Üretimi ve Kullanım Olanakları", *Uluslararası Bergama Sempozyumu*, Bergama Belediyesi Yayınları, s. 313- 323, 2011.
- AKARCA, Aşkıl, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I Şehir ve Savunması*, TTK Yayınları, Ankara, 1998.
- AKDENİZ, Engin, "Yortan Mezarlığı Hakkında Yeni Gözlemler", *Tüba – Ar12*, 2009.
- AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, İstanbul, 1988.
- AKYURT, İ.M., *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara, 1998.
- ALLEN, Robert E., *The Attalid Kingdom. A Constitutional History*, Oxford, 1983.
- ARSLAN, Murat, *Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, YILMAZ, Cuma Ali, "Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:27, Sayı:2, Sayfa: 361-373, Elazığ, 2017.
- ATAR, Zafer, Karabulut, Asuman, "Bergama'nın Arkeolojik Önemi Ve Almanların Bu Sahadaki Arkeolojik Çalışmaları", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C.16 S.1, 2018.
- AUSTİN, Mitchel, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge, 2006.
- BARAN, Musa, *Troy, Pergamon, Sardes, İzmir and its Surroundings*, İzmir, 1986.
- BAŞGELEN, Nezi, *Antik Çağ Kent Yaşamında Kamusal Spor Mekanları ve Anadolu Gymnasionları Genel Bir Bakış*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.
- BAYATLI, Osman, *Bergama Tarihinde Asklepieion*, İstanbul, 1954.
- BEAN, George E., *Eskiçağ 'da Ege Bölgesi*, (Çev. İnci Delemen), İstanbul, 1997.
- BOSCH, M.E., *Helenizm Tarihinin Anahatları-Roma İmparatorluğuna Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri*, (Çev. Sabahat Atlan – Afif Erzen), Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul, 1943.
- CAN, Alper, *Eskiçağ Rehberi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- CAN, Şefik, *Klasik Yunan Mitolojisi*, İstanbul, 1970.
- Bulletin de correspondance hellénique, LVII, Paris, 1933.
- CARDİNALİ, Giuseppe, *Il Regno di Pergamo, Ricerche di storia di diritto pubblico*, Roma, 1906.

- DEMİR, Muzaffer, “Antik Kaynaklar Işığında III. Attalos’un Vasiyeti”, *Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildiriler*, C 1, İzmir, 2011.
- DEMİRCİOĞLU, Halil, Roma Tarihi-Cilt:1 Cumhuriyet Kısım:1 Menşelerden Akdeniz Havzasında Hakimiyet Kurulmasına Kadar, TTK Yayınları, Ankara, 1987.
- DEUBNER, O., *Das Asklepieion von Pergamon*, Berlin, 1938.
- DİAKOV, V., KOVALEV, S., *İlkçağ Tarihi-Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, C 1*, (Çev. Ö. İnce), V Yayınları, Ankara, 1987.
- DIODOROS, *Library of History*, (Çeviri: C. H. Oldfather), Cambridge, 1935.
- DÜRÜŞKEN, Çiğdem, Roma Dini, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2003.
- ERHAT, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.
- ERRINGTON, Robert Malcolm, “Roma and Greece to 205 B.C.”, (Edt: A. E.Astin – F. W. Walbank), *CAHVIII*, Cambridge, 2006.
- EVANS, Richard, *A History of Pergamum, Beyond Hellenistic Kingship*, New York 2020.
- GATES, Charles, *Antik Kentler-Antik YakınDoğu, Mısır, Yunan ve Roma’da Kentel Yaşamın Arkeolojisi*, (Çev. Barış Cezar), KÜY, 3. Baskı, İstanbul, 2019.
- GÜNALTAY, Şemseddin, *Yakın Şark IV I. Bölüm-Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Kırallıkları*, TTK Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- GÜNGÖR, Yüksel, “Bergama Krallık Kültü”, *Bergama, Belleten-14*, İzmir, 2015.
- GÜRLEK, A., “Kütüphanecilik Tarihimizde Bergama Kütüphanesinin Önemi”, *Uluslararası Bergama Sempozyumu*, Bergama Belediyesi Yayınları, 2011.
- HABİCHT, C., “The Seleucids and Their Rivals”, *CAH*, Vol. 8: Rome and the Mediterranean to 133 B.C., Cambridge University Press, pp. 324-387., 1989.
- HANSEN, Ester V., *The Attalids of Pergamon*, London, 1971.
- HEİNEN, Hubert, “The Syrian-Egyptian Wars and the new kingdoms of Asia Minor” *The Cambridge Ancient History*, (Edt: F. W. Walbank, A. E. Astin M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie) *The Hellenistic World Volume VII, Part I*, Cambridge University Press, Second Edition, 2008.
- HERODOTOS, *Herodotos Tarihi*, (Çev: Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2010.
- HOMEROS, *İlyada*, (Çev: Ahmet Cevat Emre), Varlık Yayınları, 4. Baskı, 1971.
- HOREJS, Barbara, “Tarih Öncesi Dönemde Pergamon ve Bakırçay (Kaikos) Ovası” (Edt: Felix Pirson – Andreas Schooll.
- KAMİL, T., *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia*, BARIntSer 145, Oxford, 1982.
- KAYA, Mehmet Ali, “Ankyra (Ankara) ve Galatlar”, *Kebikeç 9*, s. 77-95, 2000.
- KAYA, Mehmet Ali, *Anadolu’da Galatlar ve Galatya Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2011.
- KAYA, Mehmet Ali, *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi –III- Hellenistik Dönem*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2019.
- KOSMETATOU, Elizabeth, “Attalids of Pergamon” (Edt: Andrew Erskine), *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell Publishing, Oxford, 2005.
- KSENOPHON, *Anabasis (On Binlerin Dönüşü)*, (Çev. Tanju Gökçöl), İstanbul, Sosyal Yayınları, 2. Baskı, 1998.
- LIVIUS, Titus, *History of Rome*, (Çeviri: C. Roberts), London 1905.
- MACSHANE, R.B., *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum*, University of Illinois Press, Urbana 1964.

- MAGİE, David, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, (Çev: Neziha Başgelen – Ömer Çapar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001.
- MAGİE, David, *Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ I*, Princeton, 1950.
- MALAY, Hasan, *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 1992.
- MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- MİTCHELL, Stephen, *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor. I The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule. II. The Rise of the Church*, Oxford, 1993.
- MOUNTJOY, P., *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden, 1999.
- NEPOS, Cornelius, *De Viris Illustribus. On the Great Generals of Foreign Nations*, (Transl: J. C. Rolfe), Loeb, Cambridge, 1966.
- ORHUN, Murat, “Pergamon Kralı III. Attalos’un Bağışı ve Roma’nın Asya Eyaleti’nin Kuruluşu”, *Academic Journal of History and Idea*, 2018, 5(14), pp.275-324.
- OWENS, E.J., *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, (Çev. C. Bilsel), Homer Kitabevi, İstanbul, 2000.
- ÖĞÜŞ, Esen, “Kuzey Lydia’da Lykos Vadisi’nin Tarihsel Coğrafyası”, *Phasalis. Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi IV*, 2018.
- ÖZSAİT, Mehmet, “Anadolu’da Hellenistik Dönem, Anadolu Uygarlıkları”. *Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C 2, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, Çağlayan, Yaşar, *Genel Tarih I Eski Çağlar Ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri*, Funda Yayınları, Ankara, 1976.
- PAUSANİAS, *Description Of Greece*, (Eng. Trans. William Henry Samuel Jones), Loeb Edition, 1918.
- PİRSON, Felix, Schooll, Andreas, *Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.
- POLYBİOS, *Histories*, (Translated: W. R. Paton), Loeb Classical Library, Cambridge, 1927.
- RADT, Wolfgang, “Antik Pergamon Kentinin Konumu ve Gelişimi”, (Edt: Felix Pirson – Andreas Schooll), *Anadolu’da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.
- RADT, Wolfrang, *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, (Çev: Suzan Tammer) YKY, 1. Baskı, İstanbul, 2002.
- RAMSAY, W.M., *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev: Mihri Pektaş), İstanbul, 1961.
- RANKİN, David, *Celts and Classical World*, London, 1987.
- REYHAN, Esma CENGİZ, Tülin B., *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015.
- RİETMÜLLER, Jürgen W., “Pergamon Asklepionu”, (Ed. Felix Pirson-Andreas Scholl), *Anadolu’da Hellenistik Bir Baskent Pergamon*, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.
- ROSTOVITZ, M., *The Social and Economic History of the Hellenistic World, Volume I-II-III*, Oxford, 1941.
- SABİN, Philip, *The Cambridge History Of Greek And Roman Warfare Volume II Rome From The Late Republic To The Late Empire*, Cambridge University Press, 2007.
- SAGLAM, D.,” Parşömen”, *Uluslararası Bergama Sempozyumu*, Bergama Belediyesi Yayınları, 2011.
- SALTUK, Secda, *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993.
- SCHWERTHEIM, Elmar, *Antikçağda Anadolu*, (Çev: Nuran Batu), Kitapyayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2009.
- SCULLARD, Howard Hayes, *A history of the Roman World 753 to 146 BC*, Londra, 2000.
- SEVİN, Veli, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

- SOSLU, Salih, “Kappadokia Krallığı’nda Siyasi Evlilikler ile Kurulan İttifaklar”, *CAD*, C.36, S.61, s. 11, 12.
- SPEAKE, Graham (Ed.), *The Penguin Dictionary of Ancient History*, Penguin Books. 1995.
- STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993.
- TARN, William Woodthorpe, “The New Hellenistic Kingdoms”, *CAHVII/3*, Cambridge Press, 1952.
- TAŞKIN, Sefa, “Pergamon Kadınları”, *Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildiriler*, C 1, İzmir, 2011, s. 133-140. , 2011.
- TEKİN, Oğuz, *Antik Numismatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, İstanbul,1997.
- TEKİN, Oğuz, *Eski Anadolu ve Trakya-Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu’nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- TEKİN, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2019.
- TEXIER, Charles, *Küçük Asya – Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Cilt I, (Çev. Ali Suat), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002.
- THRAEMER, E., *Pergamos*, Leipzig, 1888.
- THUKYDİDES, *Peloponnesos’lularla Atina’lıların Savaşı*, I. Kitap, (Çev. Halil Demircioğlu), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1950.
- UMAR, Bilge, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1999.
- ÜNVER, Süheyl, *Türk Mitolojisinde Yaşayan Lokman Hekim ve Hipokrat*, İstanbul, 1938.
- ÜRETen, Hüseyin, “Antikçağ Anadolu’sunda Bir Kültür Merkezi Pergamon-Kraliyet Kütüphanesi”, *Türk Kütüphaneciliği*, C 22, S 4, s. 435-450. , 2008.
- YILMAZ, Cuma Ali, “Büyük İskender’in Hayatı ve Faaliyetleri”, *Doktora Tezi*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- WALBANK, F.W., *Philip V of Makedon*, Cambridge, 1940.
- WILLRICH, ”Eumenes I, Von Pergamon”, *Real-Encyclopadie der Klass. Altertum Swissenschaft*, 1909.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 477-494, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 14.08.2020 Kabul Tarihi: 04.12.2020

İNGİLTERE’NİN MİSİR’İ İŞGALİ VE “TAÇSIZ HÜKÜMDAR” LORD CROMER’İN MİSİR İDARESİ (EYLÜL 1883-MART 1907) *

Britain's Occupation of Egypt and the "Crownless Ruler" Lord Cromer's Egyptian Administration (September 1883-March 1907)

Fatih ÖZÇELİK¹

Mustafa ÖZTÜRK²

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin Mısır hâkimiyeti 1517'de başladı ve yaklaşık dört asır boyunca devam etti. Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik artan müdahale ve topraklarını ele geçirme politikası 19. yüzyılın karakteristik özelliği olarak ön plana çıktı. Bu bağlamda İngilizler için stratejik bir konuma yerleşen Mısır da bu politikanın bir sonucu olarak 1882'de İngiliz işgaline uğradı. İşgal ile birlikte Mısır hukuken Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak kalsa da fiilen İngiliz idaresi altına girdi. Lord Granville'nin 4 Ocak 1884 tarihli telgrafı ile başlayan ve Aralık 1914'te ilan edilen İngiliz himayesine kadar Mısır'daki İngiliz dolaylı yönetimi İngiltere'nin Başkonsolosu Evelyn Baring veya bilinen adıyla Lord Cromer'in 24 yıllık görevi süresince sağlam temellere kavuşacak ve güçlü bir şekilde temsil edilecekti. Çalışmamızda İngiltere'nin Mısır'ı işgalindeki en büyük etken ile birlikte Lord Cromer'in Mısır idaresinde söz sahibi olmasına giden süreç ve idaresi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Mısır, İşgal, Lord Cromer, Dolaylı Yönetim

ABSTRACT

The Egyptian sovereignty of the Ottoman Empire started in 1517 and continued for about four centuries. The increasing intervention of the European powers against the Ottoman State and the policy of taking over its territory came to the fore as a characteristic feature of the 19th century. In this context, Egypt, which has a strategic position for the British, was occupied by the British in 1882 as a result of this policy. Although Egypt remained legally part of the Ottoman State with the occupation, it actually came under British rule. Until the British protection, which started with the Lord Granville's telegraph dated January 4, 1884 and announced in December 1914, British indirect rule in Egypt will have solid foundations and will be strongly represented during the 24-year term of Britain's Consul General Evelyn Baring or known as Lord Cromer. In our article, together with the biggest factor in Britain's occupation of Egypt, the process and administration of Lord Cromer to dominate the Egyptian administration will be evaluated.

Keywords: England, Egypt, Occupation, Lord Cromer, Indirect Rule

* Bu makale Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapılan *İngiliz İşgalinden Lozan'a Mısır (1882-1923)* isimli doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: fozcelik@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2627-3376>

² Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: mustafa.ozturk@idu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6808-8788>

Giriş

11 Temmuz 1882’de İskenderiye bombardımanı ile başlayan ve 13 Eylül 1882’de Tel el-Kebir’de Urabi Paşa birliklerinin yenilgisi ile sona eren İngiltere’nin Mısır’a askeri müdahalesi 1952’de sona erecek 70 yıllık bir işgalin ilk adımlarını oluşturdu. İngiltere için Mısır’ın önemi bir kenara bırakılarak askeri müdahalenin gerekçelerine dair bazı gerekçeler ortaya konulmaya çalışıldı. Alfred Milner’e göre İngiltere Mısır’a sürüklenmişti³. Lord Lloyd’a göre ise İngiltere “şanslı bir kaza” sonucu Mısır’daydı⁴. Esasında Mısır’a müdahalenin gerekçelerini ortaya koyma önündeki en büyük problem Mısır’a askeri müdahaleye karar veren iktidardaki liberaller ve liberal politikalarıdır. Lord Gladstone’nun liberal hükümetinin Mısır’a müdahalesini açıklamak için başka görüşler de ortaya atıldı. Özellikle Mısır’a askeri müdahaleden önce Bulgar milliyetçiliğine sempati duyan Lord Gladstone ve liberallerin askeri müdahale ile birlikte Urabi Paşa hareketini ezmesi bir anlamda anlaşılmazdı. Bu nedenle farklı değerlendirmeler yapıldı. İngiltere’nin Mısır’ı işgalini; medeniyet misyonunun⁵ bir sonucu; Mısır’daki yozlaşmanın giderilmesi; öz-yönetimin geliştirilmesi; emperyal güvenlik uğruna müdahale için baskı yapan eski liberal anlayış ile askerler tarafından gasb edilen Mısır’ın özgürlüklerini geri kazandırmak isteyen radikallerin baskısı arasında bölünmüş hatta İrlanda meselesi yüzünden sıkıntıya düşmüş bir kabinenin son çaresi; geleneksel İngiliz Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının terkinin bir sonucu ve İrlanda meselesinden dolayı dikkatin Mısır’a verilememesi gibi nedenlere bağlayanlar vardı⁶.

İngiltere’nin Mısır’a müdahalesine karşı değerlendirmeler farklı olsa da bazı gerçeklerin göz ardı edildiği söylemek mümkündür. Öncelikle İngiltere için Mısır’ın önemi 1879’da Napolyon Bonaparte’nin Mısır’ı işgali ile ortaya çıktı. Britanya İmparatorluğu’nda *tacın incisi* olarak görülen Hindistan’a başka bir yabancı gücün yaklaşması söz konusuydu. Bu nedenle Fransız işgalinden sonra İngiltere’nin Mısır yüzyıl boyunca takip edeceği politikası “Mısır’a herhangi bir büyük Avrupa gücünün sahip olmasının İngiltere’nin çıkarlarına ölümcül bir darbe olacağı”⁷ inancı ekseninde belirlendi. Mısır’ın Britanya İmparatorluğu için jeopolitik konumunun ortaya çıkmasını *serbest ticaret* ilkesi takip etti. 1839 Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı Devleti’nin İngiliz serbest ticaretine açılması doğal olarak Mısır’ı da kapsamaktaydı. Fakat Mehmet Ali Paşa (v. 1805-1849), Mısır’da serbest ticaret ilkesinin uygulanması önündeki en büyük engeldi ve bu engel Mısır’a özerk bir statü veren 1841 Fermanı⁸ ile aşıldı. Mehmet Ali Paşa döneminden başlamak üzere Mısır’da kaliteli pamuk yetiştirilmesi, iletişim ve ulaşım olanaklarının geliştirilmesi, Mısır’ın kalkınması için yabancılara verilen imtiyazlar ve Avrupalı sermaye sahiplerinin Mısır’ı kolay kazanç kapısı olarak görmeleri Mısır’da özellikle İngiliz sermaye sahiplerinin çoğalmasına ve İngilizler için Mısır’ın öneminin artmasına neden oldu⁹. Amerikan iç savaşı sırasında ise Manchester ve Lancashire gibi tekstil şehirlerinin ihtiyaç duydukları hammaddenin Mısır’dan temin edilmesi ile İngilizler iktisadî anlamda Mısır ile ilişkileri daha da sıklaştı¹⁰.

³ Alfred Milner, *England in Egypt*, Edward Arnold, 9. Baskı, Londra, 1902, s. 13

⁴ George Ambrose Lloyd (The Lord Lloyd), *Egypt Since Cromer I*, The Macmillian Company, Londra, 1933, s. 16-17

⁵ Medeniyet Misyonu, Mısır’a İngiliz kontrolü altında adil, dürüst ve ilerici yönetimin avantajlarından yararlanarak Mısır’ı kendi kendilerine nasıl yönetileceğini öğretmek temelli idi. Edward Dicey, *The Story of The Khedivate*, Rivingtons, 1. Baskı, Londra, 1902, s. 525

⁶ Edward Dicey, *The Story of The Khedivate*, Rivingtons, 1. Baskı, Londra, 1902; Robert T. Harrison, *Road to Suez Gladstone and The Egyptian Crisis of 1882*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Southern California, 1987, s. 7-12

⁷ Omar Abdel-Aziz Omar, *Anglo-Egyptian Relations and the Construction of the Alexandria-Cairo-Suez Railway 1833-1858*, (Basılmamış Doktora Tezi), School of Oriental and African Studies, 1966, s. 26

⁸ Ferman için ayrıntılı bilgi için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Y. EE. 121-41*, Belge No: 12; Süleyman Kızıltoprak, *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2015, s. 125-127

⁹ P. J. Cain, A. G. Hopkins, *British Imperialism 1688-2015*, Routledge, 3. Baskı, Londra, 2016, s. 344-349

¹⁰ Ali Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı bir Çözümlemesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013, s. 5-6

Tarihin en eski dönemlerinden başlamak üzere temelinde Akdeniz ile Kızıldeniz'i birleştirme fikri bulunan Mısır'da bir kanal açılması düşünce ve projesi mevcuttur. Zaman zaman kanal için çeşitli faaliyetler gerçekleştirilmese de nihayetinde Said Paşa (v. 1854-1863) döneminde Fransız Ferdinand de Lesseps'e verilen imtiyaz ile birlikte Kasım 1869'da tarihî proje hayat buldu¹¹. Süveyş Kanalı'nın açılmasına en büyük itiraz İngiltere'den gelse¹² de kanalın en büyük faydası yine İngiltere'ye oldu. 1869'da kanalın açılması neticesinde İngiltere-Hindistan rotası birkaç hafta ve binlerce mil kısalmıştı. Mayıs 1871'e kadar toplamda 545'i İngilizlere ait olmak üzere 813 gemi kanaldan geçti¹³. Bu rakam giderek daha da arttı ve 1875'te kanaldan geçen gemilerin 5/4'ü İngilizlere aitti. Kanal sadece İngiliz ticareti için değil aynı zamanda Britanya İmparatorluğu içinde stratejik bir konuma sahip oldu. Çünkü kanal İngilizler zihninde derin izler bırakan 1857 Büyük Hint İsyanı gibi yeni bir Hint isyanının oluşması veya Rusya'nın Asya üzerinden olası saldırısına karşı Hindistan'a ulaşımın kolay ve hızlı olacağı yerd¹⁴. Şunu artık söylemek mümkündür ki Mısır ve sahip olduğu Kanal, Britanya İmparatorluğu'nun hayati bağlantı noktası haline gelmişti ve bu nedenle *Avrupalı herhangi bir gücün Mısır'ın kontrolüne sahip olmaması gerektiği*¹⁵ bir kez daha kabul edildi.

İsmail Paşa'nın (v. 1863-1879) idaresi zamanında Mısır'ın Avrupalılaşması çabaları Mısır'ı iflasa sürükledi¹⁶ de İngiltere'ye pek çok fayda sağladı. Mısır'da girilen kamusal işlerin İngilizlerin Doğu ticaretine katkısı çoktu. Süveyş Kanalı İngiliz ticaret gemilerinin yolunu kısaltmıştı. Kızıldeniz ve Akdeniz'e yapılan deniz fenerleri İngiliz gemilerinin yolunu aydınlatıyordu. Mısır içlerine döşenen demir yolları İngilizlerin ihtiyacı olan Mısır pamuğunu limanlara kolayca taşıyordu. Mısır'a döşenen telgraf telleri İngilizlerin Doğu sömürgeleri ile iletişimi kolaylaştırıyordu. Mısır'da yapılan yatırımlar genelde İngiliz mühendis ve müteahhitleri zengin ediyordu. Kısacası daha sonra Mısır'ın finansal krizine sebep olan bütün işler İngilizlere hizmet ediyordu. Fakat İsmail Paşa'nın son döneminde finansal iflas ve iflasa bağlı olarak Mısır'da artan hoşnutsuzluk ile bu hoşnutsuzluk sonrası Avrupalı güçlerin dikkatlerinin Mısır'a çevrilmesi ile sonuçlandı. Dolayısıyla Britanya İmparatorluğu için hayati öneme sahip Mısır ve Kanal göz ardı edilemezdi. Bu nedenle Lord Gladstone ve liberal kabinesinin Mısır'a karşı müdahalesinin ardındaki dürtünün temelinde güçlü bir şekilde var olan şey *Britanya İmparatorluğu'nun devamı* politikası olduğu kesindi. Çünkü imparatorluğun güvenlik ve devamı İngiltere'de partiler üstü bir öneme sahipti.

Netice itibariyle Britanya İmparatorluğu'nun güvenliği ve devamlılığı için sadece stratejik konumu itibariyle hayati bir önem kazanan Mısır ve Kanal, İngiltere'nin *emperyal savunma alanı*¹⁷ haline gelmişti. Bununla birlikte sadece bu nedenle İngilizler Mısır'ı ele geçirmek istememiş fakat İngilizlerin Mısır'ı işgali "*şanslı kazalar*" neticesinde gerçekleşmişti. Dicey'e göre bu kazalar Süveyş Kanalı'nın açılmasından başlamak üzere İsmail Paşa'nın Avrupalı güçlerin müdahalesini gerektiren malî savurganlığı, askeri müdahaleyi zorunlu kılan Urabi Paşa ve hareketi ile son raddede Fransa'nın Mısır konusunda İngilizlerle işbirliğini yapmayı reddetmesiydi¹⁸.

¹¹ Sevda Özkaya Sofu, *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018, s. 135-136

¹² Süveyş Kanalı projesine dair Lesseps'in tanıtım faaliyetleri, Bab-ı Ali'den imtiyaz fermanı alma çabaları, İngiliz basının kanal hakkındaki değerlendirmeleri, özel ve tüzel kişilerin değerlendirmeleri ile kanal karşıtlığına dair argümanların toplu olarak değerlendirilmesi için bkz. Dan F. Bradshaw, *A Decade of British Opposition to the Suez Canal Project 1854-1864*, (Basılmamış Doktora Tezi), The University of Oklahoma, 1973

¹³ *Mısır Salnamesi – 1871*, Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., No: 10, Elazığ, 2005, s. 27

¹⁴ Robert Blake, *Disraeli*, Eyre & Spottiswoode, 1. Baskı, Londra, 1966, s. 581

¹⁵ Dicey, *The Story of The Khedivate*, s. 29-30

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özkaya Sofu, *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, s. 240-247

¹⁷ Robert L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914*, Princeton University Press, 1968, s. 57 (Bundan sonra *Modernization and British Colonial Rule in Egypt* olarak geçecektir.)

¹⁸ Dicey, *The Story of The Khedivate*, 515-516

1. İngiltere'nin İstanbul Elçisi Lord Dufferin'in Mısır Misyonu (Kasım 1882-Mayıs 1883)

Mısır'da Urabi Paşa'nın liderliğindeki hareketin yol açtığı gelişmelere bir çözüm bulmak amacıyla 2 Haziran 1882'de toplanan uluslararası konferans devam ederken İngiliz askeri müdahalesi gerçekleşmiş ve Osmanlı Devleti önce katılmama kararı aldığı konferansa askeri müdahaleden sonra iştirak etmişti¹⁹. Askeri müdahalenin gerçekleşmesi ile birlikte konferans sonuçsuz dağılmış ve bu sefer de İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker sevk etmesine dair şartlarla ilgili ikili askeri sözleşme görüşmeleri gerçekleştirildi²⁰. Bu görüşmeler de 13 Eylül 1882'de Tel el-Kebir'de Urabi Paşa ve birliklerinin yenilgisi ile sonuçsuz kaldı. İngiltere hem konferansta hem de askeri sözleşme görüşmelerinde Mısır'a kalıcı olmak niyetiyle müdahale etmediğini belirtmişti. Dolayısıyla Mısır'daki askeri işgal "geçici" olacaktı. Hatta İngiltere'nin Mısır'da geçici olduğuna dair 3 Ocak 1883'te İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville tarafından Avrupalı güçler ve Osmanlı Devleti'ne de resmen bildirilecekti²¹.

Lord Granville bildirisinde Mısır'da geçici olduklarını beyan ederken aynı zamanda Mısır'da Hidiv otoritesinin yeniden tesis edilmesi ve bu otoritenin devamını sağlayacak düzenlemelerinde gerekli olduğunu ifade etti. İşte bu düzenlemelerin tespiti ve tahliyenin gerçekleşmesine yönelik gerekli koşulların oluşturulması için İngiltere'nin İstanbul Elçisi Lord Dufferin'in Mısır'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Lord Dufferin'in talimatında Londra hükümetinin mümkün olan en kısa zamanda Mısır'daki askeri işgalin son bulmasını istediğini fakat Mısır'da barış, düzen ve refahın korunması, Hidiv otoritesinin tesisi ve istikrarı, öz-yönetimin makul gelişimi ve yabancı güçlere karşı yükümlülüklerinin yerine getirilmesi gibi İngiltere'nin üzerine düşen işlerin olduğu belirtildi. Ardından Mısır, İngiltere ve Avrupalı güçlerin çıkarlarına olan bu işlerin tatmin edici garantiler sağlayacak bir temelde yeniden yapılandırılincaya kadar da İngiltere'nin kendisini Mısır'dan geri çekilmek zorunda hissetmediği ifade edildi. Son olarak hükümetinin kendisinden beklentisinin İngiltere'nin üzerine düşen işlerin bir an önce tatmin edici garantiler sağlayacak temelde yeniden elden geçirilmesi olduğu talimatında yer aldı²².

7 Kasım 1882'de Mısır'a gelen Lord Dufferin ayrılacağı 3 Mayıs 1883'e kadar Mısır'da sanki bir "İngiliz Hint vilayet idarecisi"²³ gibi bir dizi faaliyetlerde bulundu. Bu faaliyetlerinden en önemlileri 18 Kasım 1876'da kurulan İngiltere ve Fransa'nın temsilcileri aracılığı ile önce Mısır maliyesi ardından da Mısır idaresinde söz sahibi olmasını sağlayan İkili Kontrol'ün²⁴ 18 Ocak 1883'te kaldırılması oldu. İkili kontrol yerine 5 Şubat 1883'te bir İngilizin atanacağı Mali Müşavirlik sistemi getirildi²⁵. Lord Dufferin'in ilgilendiği bir diğer konuda Hidiv otoritesine karşı gelen Arabi Paşa ve arkadaşlarının yargılanması oldu. Lord Dufferin ve İngiltere'nin müdahalesi ile Kasım 1882'de Arabi Paşa ve arkadaşlarının mahkemesi önce isyan suçundan idam ve ardından da Seylan Adası'na sürgün cezası ile sonuçlandı²⁶. Lord Dufferin daha sonra öz-yönetimin geliştirilmesine yönelik Meclis-i Nüvvab yerine üç meclis; il meclisi, genel meclis ve yasama meclisi kurulmasını tasarladı. Lord Dufferin bir takım yeni görevlendirmeler de yaptı. Mali müşavir sıfatıyla Auckland Colvin başta olmak üzere, dağıtılan Mısır ordusunun yeniden kurulması için Serdar unvanıyla Sir Evelyn Wood ordu komutanlığına atandı. Polis/Jandarma teşkilatının kurulması için General

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, Y. EE. 122-6

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, Y. EE. d. 1184; Y. EE. 122-6

²¹ Bildiri için bkz. BOA, Y. EE. 122-6, s. 194-201; HR. SYS. 962-2, Belge No: 69

²² Alfred Lyall, *The Life of The Marquis of Dufferin and Ava II*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1905, s. 32; Edmond Fitzmaurice, *The Life of Granville II*, Longmans, 2. Baskı, Londra, 1905, s. 327

²³ Dicey, *The Story of The Khedivate*, s. 327

²⁴ Dual Control

²⁵ Charles Royle, *The Egyptian Campaigns 1882 to 1885*, Hurst and Blackett, 1. Baskı, Londra, 1900, s. 224-225

²⁶ A. M. Broadley, *How We Defended Arabi And His Friends*, Chapman and Hall, 3. Baskı, Londra, 1884, s. 315, 341-345

Valentine Baker görevlendirildi. Bayındırlık Bakanlığı bünyesindeki Sulama idaresi yönetimine Colin Scott-Moncrieff getirildi. Mahkemelerle ilgili reformlar için Benson Maxwell görevlendirildi²⁷.

Lord Dufferin, 6 Şubat 1882'de hükümetine raporunu sundu ve sonuç kısmında "Mısır'da doğrudan ya da dolaylı olarak bir sorumluluk almak istememe kararlılığımıza rağmen Mısır'da kaldırdığımız kumaşın* geri çekildikten sonra düşmemesi için desteklenmesi lazımdır. Böyle bir felaket Mısır'da karışıklığın yeniden ortaya çıkmasına ve Mısır konusunda Avrupalı güçlerin yeniden anlaşmazlığa düşmesine yol açacaktır" dedi ve ekledi " Mısır idarecileri, yeni doğan kurumlar tarafından desteklenmiş olsa da sempati ve rehberliğimiz tarafından bir süre desteklenmedikçe artmış problemlerle baş edemeyecektir."²⁸ Lord Dufferin, Mısır'da istenilen düzenlemelerin hayata geçirilmesi ve kalıcı olmalarını sağlamak ve İngiltere'nin istediği tatminkâr garantilerin sağlanmasının koşulu olarak İngilizlerin Mısır'daki görevini sempati göstermek ve rehberlik etmek olarak ortaya koydu. Dolayısıyla bu rehberlik süresi İngiliz askerinin de Mısır'da kalacağı süreyi belirleyecekti. Lord Dufferin'in raporu genel manada İngilizlerin Mısır politikasının temelini oluşturdu. Fakat Lord Dufferin raporunda tahliyenin ne zaman ve nasıl olması gerektiğine dair açıkça ifadeler yer almadı.

Lord Granville Mısır'da yeni dönemde başkonsolos Edward Malet'in yerine nasıl birinin olması gerektiğine dair Lord Dufferin'den fikir sordu. Çünkü Mısır'da İngilizler için yeni bir dönem başlıyordu ve bu yeni dönemde İngiltere'nin Mısır'daki başkonsolosu bir başkonsolostan daha fazlası olmalıydı. Ayrıca Malet, İngiltere'nin Mısır'ı tahliye etmesini istemiyordu²⁹. Lord Dufferin, sömürge yönetim tecrübesi olan ve öz-yönetimin kurumlarının gelişme sürecine aşina birinin varlığının Mısır için daha uygun olacağını ifade etti. Ayrıca Lord Dufferin tarafından belli alanlarda üst düzey görevlendirmeler yapılmıştı ve bu kişilerin deneyimli bir yol göstericiye ihtiyacı vardı³⁰. Mısır'ın en büyük problemi finansal meseleler de olduğuna göre geçmişte Mısır konusunda tecrübe sahibi olan Hindistan'da görevli Evelyn Baring ya da bilinen adıyla Lord Cromer, Londra hükümeti tarafından Mısır'a Malet'in yerine Başkonsolos olarak atandı. 11 Eylül 1883'te de Evelyn Baring/Lord Cromer yeni görevine başladı³¹.

2. Başkonsolos Evelyn Baring / Lord Cromer (1841-1917)

26 Şubat 1841 doğumlu Evelyn Baring/Lord Cromer³², İngiltere'nin ünlü finans çevreleriyle ilişkisi olan bir baba ile birkaç dil bilen bir annenin gözetiminde klasik düzeyde bir eğitim aldı. Üniversite eğitimi almadı. Askeri kariyeri, İngiliz ordusunda bir topçu olarak 1858-1864 yılları arasında bulunduğu Korfu Adası'nda başladı. Eğitimi tamamlamış biri olmasına rağmen Korfu Adası'nda bulunduğu süre boyunca yabancı dillerini geliştirdi. Burada Almanca, Fransızca, İtalyanca öğrenme sürecini hızlandırdığı gibi Yunan klasikleri konusunda da kendini iyi derecede yetiştirdi³³. 1858'de başlayan askeri kariyeri 1872'de kuzeni Lord Northbrook'un³⁴ Hindistan genel valisi olarak atanması ile değişecekti. Kuzeni Lord Northbrook'un özel sekreterlik teklifini kabul ettiğinde ise

²⁷ Auckland Colvin, *The Making of Modern Egypt*, Seeley, 2. Baskı, Londra, 1906, s. 38

* "the fabric we have raised"

²⁸ Raporun sonuç kısmını aktaran; Royle, *The Egyptian Campaigns*, s. 228-229

²⁹ The Earl of Sanderson, *Egypt 1879-1883*, Londra, 1909, s. 531

³⁰ Basil Sanderson, (Lord Sanderson), *Egypt, 1879-1883*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1909, s. 533

³¹ Evelyn Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt I*, The The Macmillan Company Company, New York, 1916, s. 345

³² 1891 yılında kendisine *Lord* unvanı verilecek ve bu tarihten itibaren Lord Cromer olarak anılmaya başlanacaktır. Biz makalemizde bundan sonra Lord Cromer diye bahsedeceğiz.

³³ The Marquess of Zetland, *Lord Cromer*, Hodder and Stoughton, 1. Baskı, Londra, 1932, s. 10-12

³⁴ Lord Northbrook için bkz. Bernard Mallet, *Thomas George Earl of Northbrook*, Longmans, 1. Baskı, Londra, 1908

Lord Cromer'in askeri kariyerinin dışında finans, diplomasi ve sivil idare alanlarında önemli görevler üsteleneceği bir dönem de başlamış oldu.

1872-1876 yılları arasında Hindistan'da Lord Northbrook'un özel sekreteri olmasına rağmen vali yardımcısı gibi çalıştı ve öyle de bilindi. Hindistan idaresinin bir üyesi olmasa da vali yardımcısı gibi çalışmasından dolayı Hindistan idaresinin derinliklerine nüfuz etti. Hindistan idaresinin temel politikası harcamaların düşük tutulması ve vergilendirmenin hafif olmasına yönelikti. Kendisi de bu politikanın savunucusu oldu. Hindistan'da bulunduğu bu süre zarfında vergi verenlerin en kalabalık üyesi olan ve toplumun da en geniş parçasını oluşturan kırsal kesimdekiler ile düşük gelir sahiplerine sempati duymaya başladı³⁵. Mısır'da görev aldığı zaman bu karakteri daha çok ön plana çıkacaktı. Bunun yanında yaşamının ilerleyen zamanında savunacağı görüşlerin oluşmasında Hindistan deneyimi önemli bir yere sahip oldu³⁶. 1876 yılında Londra'da yaşamak üzere Hindistan'dan ayrıldı ve 6 ay daha görev yapacağı Savaş Bakanlığı'na geri döndü. Mart 1877'de, 1876 yılında kurulan ve Osmanlı Devleti'ndeki Düyun-ı Umumiye'nin bir benzeri ve öncülü olan Borç Sandığı³⁷ idaresinde İngiltere alacaklıları adına görevde bulunmak üzere Mısır'a geldi. Böylece Mısır finans sitemine hâkim olacağı ilk Mısır deneyimi de başlamış oldu. Mayıs 1879 yılına kadar bu görevde kalan Cromer, bu tarihte Lord Ripon'un Hindistan valisi olarak atanması üzerine kendisi de Hindistan valiliğine mali müşavir sıfatıyla dâhil olduğundan yeniden Hindistan'a gitti³⁸. 11 Eylül 1883'te İngiliz Başkonsolosu olarak Mısır'a yeniden geleceği güne kadar burada kaldı.

Lord Cromer, Eylül 1883'te Mısır'daki İngiliz temsilci ve başkonsolos olarak görevine başladığında Lord Dufferin raporunda belirtilen politikayı izlemesi ve reformları yapması kendisinden bekleniyordu. Ayrıca Mısır'daki birliklerin bir an evvel tahliyesinin gerçekleştirilmesi için de var gücüyle çalışması gerekiyordu. Lord Dufferin'in raporunun ardından büyük bir çoğunluk tahliye ve reform programının aynı anda yürütülebileceğini düşünse de küçük bir azınlık ve Lord Cromer hem tahliyenin hem de reformların birbiriyle uyumsuz olduğunu gördü³⁹.

Liberal kabine statükonun bozulması ve Mısır sorunun uluslararası gündeme taşınması kaygısından dolayı Mısır'ın ilhakını düşünmedi. Bu nedenle Mısır'da Osmanlı hukuku ve Avrupalı güçlerin kapitülasyonlar ve uluslararası sözleşmelerden doğan haklarının korunacağı bir politika izlenecekti. Lord Cromer de Mısır'ın ilhakının Avrupa barışına uygun olmayacağını ve ilhak olsa bile Mısır'daki Avrupalıların kapitülasyonlar ve sözleşmelerle ortaya çıkan imtiyazlarının devam edeceğinden ilhakın bir anlamı olmayacağını düşünüyordu. Ona göre İngiltere'nin önünde iki yol vardı; ya Mısır tahliye edilecek ya da reform programlarına girişilecekti. Bu konu ise kendi içinde çelişkiliydi çünkü hangi yol seçilirse seçilsin diğerinin tahribi anlamına gelecekti. Ayrıca Mısır'ın tahliyesi demek Mısır'ın yeniden eski haline dönmesi yani keyfi idare anlayışının hâkim olduğu otokratik yönetime geri dönüş demektir. Reform politikasının benimsenmesi ise tahliyeyi süresiz olarak uzatacaktı⁴⁰. Lord Cromer'e göre tek alternatif vardı ve o da 3 Ocak 1883 tarihli Lord Granville bildirisinde ve Lord Dufferin raporunda belirtildiği gibi Mısır'da reformların yapılabilmesi için Mısır'ın İngiliz rehberliği altına sokulmasıydı.

Reform politikasının kabul edilmesi ve bu nedenle tahliyenin süresiz olarak uzaması Mısır'da işlerin iyi gideceği anlamına gelmiyordu çünkü kapitülasyonlar ve uluslararası düzenlemelerden

³⁵ Zetland, *Lord Cromer*, s. 53-54

³⁶ M. E. Chamberlain, "Lord Cromer's 'Ancient and Modern Imperialism': A Proconsular View of Empire", *Journal of British Studies* 12/1, Kasım, 1972, s. 63 (Bundan sonra "Lord Cromer's 'Ancient and Modern Imperialism'" olarak geçecektir.)

³⁷ Borç Sandığı olarak adlandırılan kurumun Fransızca karşılığı *Caisse de la Dette*, İngilizce karşılığı ise *Commission of the Public Debt*'dir.

³⁸ Zetland, *Lord Cromer*, s. 56

³⁹ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 362-365

⁴⁰ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt I*, s. 332-333

dolayı da reform programının önünde uluslararası engeller vardı. Lord Cromer bu konuda Granville'e "Mısır'da yapılacak pek çok iş ve çözülmesi gereken pek çok sorun var. Bu sorunlara bakıldığında makul bir sürede çözülmemesi için hiçbir neden yok. Fakat burada her türlü ilerlemenin önünde bir engel var. O da her adımda Avrupalı güçlere danışılması gerektiğidir" diye bildirerek bu durumu özetledi. Avrupalı güçlerin reformlar için ikna edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Diğer yandan her bir gücün ikna edilmesinin uzun süreceğini ve belki de bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanacağını da kabul etmişti. Fakat reformlarında yapılması gerekiyordu çünkü "Mısır'ı eski halinde bırakırsak bizim yapamadığımızı yapmak üzere muhtemelen Fransızlar bu işi üstlenecek" diyerek Mısır'a karşı Fransız ilgisini işgalle sonuçlanacağından korkuyordu⁴¹. Aslında Lord Cromer Mısır'ın uluslararası durumunun reform politikasına etki etmemesi için Lord Granville'e radikal bir öneri de sundu; "Bana 2000 adam ver, İngiliz ve Mısır hükümetleri arasındaki meseleleri 12 ay içinde çözeceğimi garanti ederim. Mısır bir daha uluslararası gündeme gelmeyecektir." Fakat bu önerisi kabul edilmedi⁴².

Lord Cromer kapitülasyonların ve uluslararası düzenlemelerin engellemeleri altında reformları gerçekleştirmeye çalışacaksa da idarede söz sahibi olmasına giden ilk adım da göreve gelmesinden birkaç ay sonra atılacaktı. Kasım 1883'te Sudan sorunu Hicks ordusunun imhası ile birlikte zirveye ulaştığında Mısır maliyesinin içinde bulunduğu durumdan dolayı Sudan'ın terki kararı Lord Granville'nin Ocak 1884 tarihli telgrafının ortaya çıkmasına neden olacaktı. Bu telgraf neticesinde Mısır hükümeti ve üst düzey idari görevlilerin Başkonsolos karşısındaki konumlarına dair belirlenen doktrin ile Lord Cromer, Mısır'ın "taçsız hükümdarı"⁴³ olacağı gibi örtülü İngiliz dolaylı yönetiminin de temelleri atılacaktı.

Lord Cromer, Mısırlıların asırlar boyu yabancı yöneticiler tarafından idare edildiğinden "anaysal bir rejimden ziyade güçlü bir elin idaresi için can attıklarını" düşünüyordu. Hidiv, Mısırlılar için güçlü bir idareci olamadığından bu güçlü kişi kendisi olacaktı. Bu düşünceden dolayı da İngiltere'nin danışmanlık görevi eğitmenlik ve koruyuculuğa evrilecekti. Cromer'e göre Mısır'da tavsiyelerde bulunmak en önemli göreviydi ve Mısır idaresinin ayrıntılarına müdahale etmesi gerekmediğini düşünüyordu⁴⁴. Fakat "...bir köle kız evlenmek isterse efendisine ve evlenmek istediği kişiye ahlaki baskı yapmak zorunda kaldım. Eğer bir Yahudi mezhebi resmen hükümet tarafından tanınmak isterse Mısırlı bakanlara Aşkenazi ile Seferad pratikleri arasındaki farkları anlatmak zorunda kaldım... Zimmetle suçlanan Alman misyoneri hapisten kurtarmak, Fransız ve Katoliklere mezar yeri bulmak, Hidiv ailesinin kadın üyesinin ağzına kocasının terlik vurmasını önlemek ve Hidiv ailesinde istenmeyen bir evliliğin olmaması için aracılık yapmak zorunda kaldım"⁴⁵ diye belirtmesi düşünce ve uygulamalarının bir olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Statükonun korunması kaygısı doğal olarak Mısır'daki İngiliz politikasını muhafazakâr yaptı. Issawi'ye göre ise zaten yabancı idareler muhafazakâr olmak zorundaydı⁴⁶. Lord Cromer'in Mısır için gerekli gördüğü çalışmaları İsmail Paşa'nın son zamanlarında görev yapan Soruşturma Komisyonu zaten ortaya koymuştu. Komisyon raporunda Mısır'da kâğıt üzerinde kalan yasaların uygulamada keyfi yönetimin önüne geçemediği ortaya konulmuştu. Köylerdeki şeyhlerden İsmail Paşa'ya kadar herkes keyfi bir idare sergiliyordu. Vergi sistemi çok adaletsiz görülmüş ve Corvee / zorunlu çalışma ise adaletsizliğin ve emek gaspının en büyük örneği olarak nitelendirilmişti. Askere alımlar düzensiz ve adaletsizdi. Sulama suyu dağıtımı büyük toprak sahipleri lehine idi. Yapılan işler ve ödenen meblağlar tutarsızdı. Raporda bu sıkıntılar dile getirildikten sonra bir dizi karara varılmıştı.

⁴¹ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 355-357

⁴² Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 359-360

⁴³ Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Egypt and Cromer - A study in Anglo-Egyptian relations*, John Murray, Londra, 1968, s. 58, 66 (Bundan sonra *Egypt and Cromer* olarak geçecektir.)

⁴⁴ Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 59, 66

⁴⁵ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 324-326

⁴⁶ Charles Issawi, *Egypt An Economic And Social Analysis*, Oxford University Press, Oxford, 1947, s. 36

Vergi toplama sistemi yeniden düzenlenmeli ve vergiler vaktinden önce toplanmamalıydı. Küçük ve eziyetli vergiler kaldırılmalı daha adil bir toprak vergisi için ülke çapında kadastro çalışması yapılmalıydı. Hesap idaresi yeniden yapılandırılmalı ve bütçe sistemine geçilmeliydi. Keyfi idare ve adaletsizliğin önüne geçmek üzere yeni bir adli sistem kurulmalıydı. Suyun dağıtımı ve kamu işlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesi için düzenlemeler gerekliydi. Corvee kamu yararına olmalı, askerlik sistemi değiştirilmeliydi⁴⁷.

Lord Cromer'in Mısır'daki faaliyetleri hem İngiltere'nin Mısır'ı tahliye etme politikası hem de Mısır maliyesinin fazla zorlanmadan sorumluluklarını yerine getirebilmesi gerekliliğinden etkilenecekti. Özellikle de Mısır'ın içinde bulunduğu finansal durum reformların yönünü belirleyecekti. Mısır'ın uluslararası yükümlülüklerini yerine getirebilmesi için güçlü bir maliyeye, güçlü bir maliye için sağlam gelir kaynaklarına gerek olduğundan gelir getirici reformlar ve bu bağlamda da sulama işleri öncelikli olarak ele alınacak konulardı. Daha sonra ise reformların yönünü İngilizlerin Mısır'da kalma kararlılığı belirleyecekti.

3. Lord Cromer'in “Taçsız Hükümdar” Olmasına Giden Süreç

Lord Cromer'in Mısır idaresinde söz sahibi olmasını sağlayan en büyük etken Lord Granville'nin 4 Ocak 1884 tarihli telgrafı idi. Telgrafın ortaya çıkmasında Mısır idaresinin içinde bulunduğu mali zorluklar ile Sudan'da girişilen operasyonların sonuçsuz kalması ve bir yeni operasyona daha Mısır maliyesinin dayanamayacağından dolayı İngiltere'ce karar verilen ve Mısır idaresine dikte edilen Sudan'ın terk edilmesi politikası etkili oldu. Bu kararın Mısır hükümetine iletildiği sırada Başbakan Şerif Paşa idi ve Sudan'ın terk edilmesi politikasına karşı çıktı. Bunun üzerine 4 Ocak 1884'te Lord Granville aşağıdaki telgrafı Lord Cromer'e gönderdi:

“İngiliz askerleri tarafından ülkenin geçici işgali devam ettiği sürece Mısır yönetiminin ve güvenliğinin tehlikede olduğu sorunlarda Hidiv ve hükümeti görüşleri alındıktan sonra kaçınılmaz olarak İngiliz tavsiyesini dinlemelidir. Mısır bakanları ve valilerinin İngiltere'nin tavsiye ettiği politikaları benimsemeleri beklenmektedir. Bu politikaları benimsemeyenlerin görevlerini bırakmaları gerekir. Böyle bir durumda kabinenin değişmesi dahi söz konusu olsa bile mevcut bakanlardan ya da bakan olmayanlardan İngiltere'nin tavsiyelerine göre hareket eden Hidiv'in emirlerini dinleyecek kişiler bulunarak göreve getirilebilir.”⁴⁸

Telgrafın Lord Cromer tarafından Mısır hükümetine verilmesi üzerine de 7 Ocak 1884'te Şerif Paşa ve kabinesi bu telgrafın hem Mısır idaresine bir müdahale hem de 28 Ağustos 1878 tarihli fermanın Mısır idaresindeki toprakların terk edilemeyeceği maddesine aykırı olduğunu ifade ile 7 Ocak 1884'te istifa etti⁴⁹.

4 Ocak 1884 tarihli Lord Granville'nin telgrafı ile Mısır'da yeni bir dönem başladı. Bu telgraf ile birlikte Mısır hükümeti üzerinde İngiltere'nin tavsiye ve rehberlik misyonu yerini daha da sağlamlaştırarak *zorunlu tavsiyeye* dönüştü. Artık Mısır idarecileri Mısır'daki İngiliz başkonsolosunun tavsiyelerini dinlemek zorundaydı. İngiliz tavsiyelerini dinlemeyecek olanlar ise görevlerini dinleyecek olanlara bırakacaklardı. Görevini kaybeden ilk kişi de başbakan Şerif Paşa oldu. En önemlisi ise bu telgraf ile birlikte İngiltere'nin Mısır'daki dolaylı yönetiminin de temelleri atılmış oldu. Bu tarihten itibaren Hidiv ve hükümeti Mısır'ın yasal idarecileri olarak eskisi gibi ülkeyi idare edeceklerdi. Fakat pratikte ise Mısır idaresi, İngiliz başkonsolosunun emrinde, onun gözetim ve denetimde bulunacaktı. Bir sonraki Başkonsolos Eldon Gorst'a göre Lord Cromer'in bu politikası “İngiliz başlar ve yerli eller” olarak ifade edildi⁵⁰. Başkonsolos Lord Cromer idaresinde dolaylı yönetimin unsurları ise bakanlıklara danışman ve illere müfettiş olarak gönderilecek İngilizler ile

⁴⁷ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt I*, s. 48-57

⁴⁸ BOA, HR. SYS. 959-3, *Affaris Of Egypt (1893)*, Ek 1

⁴⁹ BOA, Y. EE. 127-9; HR. SYS. 959-3, *Affaris Of Egypt (1884)*, Ek 6

⁵⁰ Peter Mellini, *Sir Eldon Gorst - The Overshadowed Proconsul*, Hoover Institution Press, California, 1977, s. 154

işgalin görünür yüzü ve Mısır'daki İngilizlerin ahlakî destekçisi konumuna gelecek işgal ordusu olacaktı.

1892'ye kadar İngilizlerin Mısır'da karşılaştıkları en acil sorunlar içsel değil uluslararasıydı. Mısır toplumun büyük bir kısmını oluşturan Mısır köylüsü fellah zaten yüzyıllardır idari ve siyasi işlere karşı kayıtsızlık hali içindeydi. Urabi Paşa hareketinin ezilmesi ve liderlerinin sürgüne gönderilmesi ile birlikte İsmail Paşa'nın son döneminde ve işgal öncesinde belli taleplerde bulunan okumuş kesim ve büyük toprak sahipleri sinmişti. Dolayısıyla işgale karşı bir hoşnutsuzluk veya muhalefet belirtisi görmek mümkün değildi. İşgale karşı muhalefet ise dışardan gelmekteydi ve özellikle de Fransızlar tahliyenin bir an evvel gerçekleşmesi için Mısır'da kapitülasyonlar ve uluslararası düzenlemelerin kendisine verdiği imkânlar ölçüsünde İngilizlere karşı gelecekti.

İçerde muhalefetin olmamasından dolayı Lord Cromer'in öncelikli amacı Mısır maliyesinin düzenlenmesi ve gelir getirici reformların bir an evvel hayata geçirilmesi oldu. Mısır'a 9,000,000 £ kredi verilmesi kabul edilen 18 Mart 1885 tarihli Londra Sözleşmesi⁵¹ ile Mısır maliyesinin düzeltilmesi için en büyük adım atıldı. Bu kredinin 1,000,000 £'ni Mısır sulama işleri için kullanılması kararlaştırıldığından Mısır Bayındırlık Bakanlığı Danışmanı olan Colin Scott-Moncrieff ve ekibinin Delta Barajı'nın onarılması ve mevcut kanal sisteminin iyileştirilmesi ve yeni kanalların kazılması için gerekli fon da sağlanmış oldu. Mısır ekilebilir alanlarının en büyük problemi olan yaz sulama suyunun sağlanması ile birlikte pamuk mahsulünde meydana gelen artış gelirleri artırdı⁵². Ayrıca Mart 1885 Londra Sözleşmesi ile Mısır maliyesine verilen iki yıllık sürenin sonunda yani 1887'de maliyenin ödeme gücünü muhasebe oyunu ile ortaya koyması uluslararası bir komisyonun maliye için kurulmasını engelledi. Böylece 1888 yılına gelindiğinde Mısır maliyesi artık iflastan ve uluslararası müdahaleden emin olacak bir vaziyette geldi.

1892'ye kadar Lord Cromer, Mısır idaresinde ilk başta eski yöneticilerle veya başka bir deyişle İsmail Paşa döneminde ortaya çıkan "üçlü ebedi otorite"⁵³ ile çalışmayı tercih etti. Bunlardan ilki Şerif Paşa idi ve Sudan politikasından dolayı görevinden istifa etmişti. Şerif Paşa'nın yerine Sudan politikasını kabul ederek aranan zamanda istenilen adam olarak ortaya çıkan Nubar Paşa geçti. Nubar Paşa, İngiltere'yi Mısır'ı yönetmek için bir araç olarak kullanmak fikrindeydi. Ona göre ne İngilizler ne de Avrupalı diğer güçler Mısır idaresine aktif olarak müdahale etmemeli, politika ve reformları belirlememeliydi⁵⁴. Lord Cromer ve İngilizler ise onunla aynı fikirde değildi fakat öncelik mali işlere verildiğinden Nubar Paşa'nın işleri idaresi ve adalet sistemine yabancıların müdahil olmaması yönelik politika ve tavrına ses çıkarmadılar. Hatta Lord Cromer, Nubar Paşa ile sorun yaşayan Mısır reformları genel direktörü gibi belirsiz bir unvanla gönderilen İrlandalı sulh hâkimi Clifford Lloyd'un istifasını dahi istemek zorunda kaldığı gibi mahkemelerle ilgili reformlar için görevlendirilen Benson Maxwell'in Mısır'dan ayrılmasını kabul edecekti⁵⁵.

Lord Cromer, İngiltere ile Osmanlı devleti arasında Mısır'ın tahliyesine dair görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a ve ardından da Mısır'a gidecek Henry Drummond Wolff'un 1885-1887 yılları arasındaki misyonu sırasında arka planda kalsa da II. Abdülhamid'in Mayıs 1887'de Mısır'ın tahliyesi için gerekli şartların sağlanmasına yönelik sözleşmeyi Fransa ve Rusya tehdidinden⁵⁶ dolayı imzalamamasından sonra daha güçlü bir şekilde ortaya çıktı. Çünkü hem Osmanlı Devleti'nin sözleşmeyi imzalanmaktan kaçınması İngilizlerin elini güçlendirdiği gibi hem de Akdeniz'de güç

⁵¹ Sözleşme için bkz. BOA. HR. SFR.3 322-72

⁵² ⁵² Mary Albright Hollings, *The Life of Sir Colin C. Scott-Moncrieff*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1917, s. 203-205

⁵³ Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 75

⁵⁴ Dicey, *The Story of The Khedivate*, s. 195, 364-365

⁵⁵ Fitzmaurice, *The Life of Granville II*, s. 310

⁵⁶ Fatih Özçelik, *1302 (1885/1886) Tarihli Mesele-i Mısriyye Defteri (Çeviriyazı ve Değerlendirme)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2014, s. 387-389

dengesinin Fransızlar tarafından bozulmaya başlaması⁵⁷ İngilizleri Mısır'da geçici olduklarına dair politikalarını gözden geçirmelerini gerektirdi. 1888 yılına girilirken Wolff misyonun başarısız olmasının Mısır'da tahliyeden emin olmayı getirdiği gibi Mısır maliyenin ödemeleri yapma gücüne kavuştuğunun ortaya çıkması neticesinde Lord Cromer, Mısır sahnesindeki esas aktör olmaya başlayacaktı. Lord Cromer'in yerini sağlamlaştırması için son adım ise Ocak 1884'ten beri Mısır'da başbakan olan Nubar Paşa'nın görevden alınması ile oldu.

Nubar Paşa, Mali Müşavir Edgar Vincent ve Başkonsolos Lord Cromer'den kurtulmak için her ikisini de bizzat İngiltere'ye giderek 1887 sonunda Lord Salisbury'e şikâyet etti. Şikâyetin bir etkisi olmasa da Lord Cromer için Nubar Paşa'nın gitme zamanının geldiğine ikna olması için yeterli oldu⁵⁸. Kasım 1887'de Polis Genel Müfettişi Valentina Baker'in ölümü üzerine boşalan koltuğa kimin atanması gerektiği üzerinden Lord Cromer ile yeniden karşı karşıya geldi. Nubar Paşa bu sefer de damadı Tigran Paşa'yı 1888 başlarında Londra'ya göndererek bir anlamda yine Lord Cromer aleyhine lobi faaliyeti yaptı⁵⁹. Hem Nubar Paşa'nın hem de Tigran Paşa'nın faaliyetlerine İngiltere kabinesinin sıcak bakması ve olumlu karşılmasını ise Lord Cromer, hem kendi otoritesine karşı bir darbe hem de Mısır'daki İngiliz yetkililerin güçlü konumlarını kaybetmelerine neden olacak bir gelişme olarak yorumladı. Dolayısıyla da meseleyi polis müfettişliği meselesi olmaktan ziyade İngiltere ile Mısır ilişkilerinin ve kendi konumunun hangi boyutta olduğunun test edilmesi için bir araca dönüştürdü. Bu nedenle Lord Salisbury'nin desteğini kazanmak ve Nubar Paşa'ya karşı güçlü bir konumda olmak için istifasını bir koz olarak kullandı⁶⁰. Fransızların donanma filolarını Akdeniz'de yoğunlaştırdıkları bir zamanda ortaya çıkan krizi Lord Salisbury yatıştırmak istediye de Lord Cromer, Hidiv Tevfik Paşa'ya babası ve eski Hidiv İsmail Paşa'nın Mısır'a dönmemesi için hiçbir engelin olmadığını hatırlatarak "*Bir bakan her zaman değişebilir ancak Hidiv başka bir şeydir*"⁶¹ diyerek tehdit etmesi neticesinde Haziran 1888'de Nubar Paşa görevden alındı. Lord Cromer'in Mısır'da güç ve konumu Nubar Paşa'nın görevden alınması ile artık ortaya çıktı.

Ebedi üçlünün sonuncusu Riyaz Paşa, Haziran 1898'de başbakan oldu. Fakat otokratik ve vatansever⁶² bir kişiydi ve Lord Cromer için görev yapacağı zamanlar dolaylı yönetimin üzerinde bir örtü gibi olmasına rağmen başbakanlık için uygun değildi. Nisan 1891'de Adalet Bakanlığı'na Hindistan'dan yerel mahkemeler için önce geçici olarak getirilen ve ardından da yerel mahkemelerle ilgili hazırladığı reform programını uygulamak için danışman tayin edilen John Scott'un görevlendirilmesi ile birlikte istifa etti. Riyaz Paşa'nın istifasından sonra kabinede Adalet Bakanı olan, işgalin açık bir destekçisi ve Lord Cromer tarafından başkonsolos elinde kolay bir araç olarak değerlendirilen Mustafa Fehmi Paşa başbakan oldu. 1893-1895 yılları hariç Mustafa Fehmi Paşa, Lord Cromer'in görev süresi boyunca başbakanlık yapacaktı. Riyaz Paşa'nın istifasının ardından The Times'a yaptığı açıklamada Lord Cromer "...savaş gerçekten kazanıldı. Tüm önemli idareler İngiliz etkisi altına alındı"⁶³ dedi.

Lord Cromer, Mısır idaresinde açığa çıkmamış biri olarak söz sahibi olmuştu. Bu konumu esasında bir anlamda işgal ile birlikte işgalcilerden yana tavır alan ve İngiliz tavsiyelerini emir gibi algılayıp kabul eden Hidiv Tevfik Paşa'nın tutumuna borçluymuştu. Fakat Ocak 1882'de Tevfik Paşa beklenmedik bir zamanda 40 yaşında öldü. Tevfik Paşa'nın oğlu daha 17 yaşında olan ve Viyana'da eğitim gören Abbas Hilmi, paşa unvanıyla birlikte Hidiv oldu. Abbas Hilmi Paşa hem İngilizlerden

⁵⁷ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2003, s. 371-375

⁵⁸ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 341

⁵⁹ BOA, Y. EE. 129-112

⁶⁰ Roger Owen, *Lord Cromer*, Oxford University Press, 1. Baskı, Oxford, 2004, s. 238

⁶¹ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 332

⁶² BOA, Y. EE. 129-7

⁶³ Owen, *Lord Cromer*, s. 240

hem de Mustafa Fehmi Paşa'dan kurtulmak isteyen biriydi. Anılarında “küstah hızsızlar” diye bahsettiği ve önce Mısır'da yangın çıkarıp sonra o yangını söndürmek için ülkeyi işgal eden “entrikacı” olarak nitelendirdiği İngilizlere karşı hoşnutsuzluğun temelleri kendince daha Mısır'a geldiği ilk gün atılmaya başlanmıştı. Karşılama töreni sırasında Mısırlı taburlar Mısır marşını, İngilizler de Osmanlı marşını söylemişti. Abbas Hilmi Paşa'ya göre bu durum oradaki herkes için olağan olsa da esasında Lord Cromer tarafından kendisine verilen bir mesajdı: “Mısır'ın bağımsızlığı ve özgürlüğü karşısında İngiltere ve Osmanlı birlikte duracaktır”. Mustafa Fehmi Paşa ile ilgili olarak da “İngilizlere yakın ve onlara karşı uysal” olduğunu düşünüyordu. Ayrıca kabinede görevli bakanlar ve çevresindeki kişilerle ilgili bazı düşüncelere de sahipti. O'na göre bu kişiler entelektüel olmadıkları gibi cahil ve yaşlı kişilerdi. Kimse ne iş yaptığı konusunda bir fikre sahip değildi. Yaşlılar kendisine yardım edemeyecek kadar çok yetersizdi ve ülkenin gençlere ihtiyacı olduğuna karar verdiğinden önce kendi çevresindeki yaşlıların yerine Mazlum Paşa gibi genç ve dinamik kişileri görevlendirmeye başladı. Ardından da Mustafa Fehmi Paşa'nın ilk fırsatta görevden alınmasını ve yerine daha genç bir kabinenin kurulmasını istedi⁶⁴.

Abbas Hilmi Paşa 15 Ocak 1893'te Başbakan Mustafa Fehmi Paşa'dan istifasını istedi. Mustafa Fehmi Paşa'nın cevabı ise “bundan Lord Cromer'in haberi var mı?” oldu⁶⁵ ve bunun üzerine onu hemen görevden aldı. Yerine de Mustafa Fahri Paşa'yı başbakan olarak görevlendirdi. Her şey olup bittikten sonra Lord Cromer'e haber verildi. Lord Cromer bu durumu kendi gücüne bir darbe ve Mısır'daki İngiliz pozisyonuna da doğrudan meydan okuma olarak değerlendirildi. Hemen bu durumu “... Hidiv'in bu konuda kazanmasına izin verilirse son on yıldır kurduğum sistemin devam etmesi mümkün olmayacak ve Mısır sorunu sakıncalı bir şekilde İngiltere'ye baskı oluşturacaktır. Bununla birlikte Hidiv'e bir ders verilirse başka sorun çıkmaması muhtemeldir”⁶⁶ diyerek sonuçlandırdığı bir telgrafla İngiltere'ye bildirdi. 16 Ocak'ta Lord Rosebery, Lord Cromer'e cevaben “başbakanın değiştirilmesi gibi önemli olaylarda İngiltere'nin kendisiyle istişarede bulunulması gerektiğini düşündüğünü, şimdilik bir değişiklik gerektirecek durum olmadığından Mustafa Fahri'nin adaylığına izin verilmeyeceğini”⁶⁷ ifade ile bu telgrafın Hidiv'e bildirilmesini istedi. Lord Cromer bunu Hidiv'e bildirirken ayrıca fazla ileri gitmesi yönünde onu uyarmak için konunun tehlikeli bir duruma düşebileceğini ima etti⁶⁸. Hidiv bunun üzerine geri adım attı ve İngilizlerin tavsiyelerine uyacağına dair söz vererek Mustafa Fahri Paşa'nın yerine Riyaz Paşa'nın gelmesi ortak kararla kabul edildi.

Mısır'daki başbakanlık krizinin en önemli yanı şimdiye kadar arka planda kalmış ve işleri daima Hidiv Tevfik Paşa üzerinden halletmiş olan Lord Cromer'in açığa çıkması oldu. Çünkü başbakanlık krizi sırasında Lord Cromer, Avrupalı güçlerin temsilcileri önünde Mısır idaresine doğrudan müdahalede bulundu. Bu durumu kendisi de kabul etti ve 22 Ocak 1893'te Lord Rosebery'e “Hidiv sadece yönetiyor görünmekle kalmıyor, bunu yapmak istiyor. Herhangi bir tavsiye dinlemeyecek. Sonuç olarak arka plandan ön plana çıkmak zorunda kalacağım. Önceden birkaç kişi biliyorken şimdi bunu herkes öğrenecek. Öne çıkmam sistemi parçalayabilir. Yeni bir şey tasarlamak zorundayız. Ya ülkeyi tahliye etmeli ya da konumuzu şimdiye kadar olandan güçlü bir şekilde belirlemeliyiz. Çekilmek ne tür önlemler eşliğinde olursa olsun reformları parçalayacak ve yeni bir Mısır problemi oluşturacak. Diğeri ise Avrupa komplikasyonu ortaya çıkaracak. Kişisel olarak ben ikincisini destekliyorum. Fakat buna karar verecek hükümdardır. En kötü yol ise ne

⁶⁴ Amira Sonbol, *The Last Khedive of Egypt – Memoires of Abbas Hilmi II*, Ithaca Press, 1. Baskı, Lübnan, 1998 s. 69-73, 77

⁶⁵ BOA, Y. EE. 129-10

⁶⁶ Evelyn Baring (The Earl of Cromer), *Abbas II*, The Macmillian Company, Londra, 1915, s. 23-24

⁶⁷ BOA, HR. SYS. 959-3, *Affairs of Egypt (1893)*, s. 4

⁶⁸ Baring (The Earl of Cromer), *Abbas II*, s. 25; BOA, HR. SYS. 959-3, *Affairs of Egypt (1893)*, s. 4-5

*istediğimizi bilmeden sürüklenmek*⁶⁹ diye yazdı. Lord Rosebery ise 16 Şubat 1893 tarihli telgrafı ile yeni döneminin açıkladı⁷⁰. İngilizler Mısır'ı tahliye etmeyecekler fakat Hidiv'in de İngilizler tavsiyesi dışında hareket etmesini onaylamayacaklardı. Değişen tek şey ise Lord Cromer'in daha görünür, dolaylı yönetimin ise örtülü olmaktan ziyade artık açık olacağıydı.

4. Lord Cromer'in İdare Felsefesi

Lord Cromer, liberal bir emperyalisti. Fakat Hindistan tecrübesi ona medeniyet olarak üst seviyelere ulaşmış bir ulusun, geri kalmış ülkelerle teması halinde *akademik liberal* duygularla hareket edilmeyeceğini öğretmişti. Birçok emperyalist gibi Cromer de *Doğu ve Batı* toplumlarının birbirinden farklı unsurlar olduğunu düşünüyordu. Doğulular, Batılılara göre geri kalmıştı. Batıların içinde ise Anglo-Sakson ırkı özgürlükçü ve bireyselci yapısı ile en güçlü olanıydı⁷¹. Bir emperyalist olarak İngiliz adalet sisteminin yanı sıra Hristiyanlığın ahlak kodlarına sahip Batı medeniyetinin Doğu toplumlarına kazandırılması gerektiğini savunuyordu⁷².

Yazılarında İngiltere'nin Hristiyan olan Kanada ve Avusturya sömürgelerinden ziyade Hindistan ve Mısır gibi ülkelerdeki yönetimine odaklanmıştı daha çok. Hindistan ve Mısır, Hristiyan ahlak kodlarına sahip olmayan topluluklar olduklarından Britanya İmparatorluğu'nun geleceği için tehlike oluşturma ihtimalleri daha çoktu. Bu nedenle Hindistan ve Mısır gibi toplumlarda görev alan İngiliz idarecilerin dikkat etmeleri gereken şeyler olduğunu düşünüyordu. Bu toplumlara imparatorluğun bir parçası olarak tutmanın kilit anahtarı ona göre *hafif vergilendirme* idi. Aksi halde bu topluluklar *emperyal örtüyü* üzerlerinden atmak isteyebilirlerdi. Bunun dışında yerel vergiler yerel olarak harcanmalıydı. Bu İngiliz siyasi inancının da bir parçasıydı. Aksi halde idareleri altındaki toplulukların vergilerini merkezi hazineye gönderen Roma ve İspanya imparatorluklarının yaşadıkları kaderi İngiltere de yaşayabilirdi. İdarecilerin dikkat etmesi gereken diğer bir nokta merkeze ekonomik anlamda bağımlı olmaktan kaçınmaktı. Çünkü merkez ile idareleri altındaki yerlerin ekonomik ilişkileri neticesinde merkezileşme yaşanabilirdi⁷³.

Güçlü ve akıllı bir emperyalistin özelliklerini de açıkladı. Bu kişilerin Afrika ve Asya'nın tamamını emperyal sınırlar içinde görmek gibi gizli bir arzusu olmayacaktı. Bununla beraber kışkırtıcı ve genişlemeci Avrupa uluslarına da politik olarak güvensiz olmalıydı. Rekabetten korkmayacaktı. İngiltere'nin meşru hükümet yöntemlerinin yabancılarınkinden üstün; ahlaki ve ekonomik olarak güçlü ve girişilen işlerin sürdürmek için kuvvetli olduğunu bilecekti⁷⁴. Emperyalist bir idareci, idaresi altındaki yerlerin sınırlarını genişletmek arzusunda olmadığı gibi idaresi için gerekli hassas bir noktanın ele geçirilmesi gerektiği zaman ise rakiplerinden önce davranmasını da bilecekti. 1882'de İngiltere, Mısır'a müdahale etmişti. Bu müdahale Lord Gladstone ve Lord Granville'nin son çare olarak başvurduğu bir seçenektir. Liberal düşünce bunu gerektiriyordu. Fakat Cromer'e göre bu tür eylemler *zorunlu ve üzücü* bir gereklilikti⁷⁵.

Lord Cromer'in Doğu toplumlarında öz-yönetim ve eğitim algısı da Hindistan örneği ve Hindistan tecrübesi ile şekillenmişti. Öz-yönetimin Hindistan'da gelişme sürecini pek iç açıcı bulmuyordu. Çünkü Hindistan'da iyi hükümet idaresini hala İngiliz idareciler sağlıyordu. Esasında öz-yönetimin Doğu toplumlarında kademeli olarak geliştirilmesi düşüncesine karşı olarak bunun mümkün olmayacağını da düşünüyordu. Bu bağlamda Lord Dufferin'in 1883'te Mısır'da tasarladığı

⁶⁹ Zetland, *Lord Cromer*, s. 204-205

⁷⁰ Telgrafın tam metni için bkz. BOA, HR. SFR.3 417-14

⁷¹ Evelyn Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, The Macmillian Company, Londra, 1913, s. 15

⁷² Zetland, *Lord Cromer*, s. 89

⁷³ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 22-23

⁷⁴ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 4

⁷⁵ Chamberlain, "Lord Cromer's 'Ancient and Modern Imperialism'", s. 67

siyasi kurumları (il meclisleri, genel meclis ve yasama konseyi) eleştiriyordu. Öz-yönetime kademeli bir geçiş anlayışı, toplumların zamanla bu deneyimi kazanmaları için kabul edilmişti. Fakat Doğu toplumları için bu eğitim süreci ona göre yüzyıllar alabilecek bir süreçti⁷⁶. Öz-yönetimin geliştirilmesi düşüncesi kendi içinde idare altındaki toplumların talep ve isteklerinin öğrenilmesi için bir araç sağlıyordu. Cromer ise Doğu toplumlarında *taklit* bir unsur olmaktan öteye gidemeyecek siyasi kurumların toplumun gerçek genel görüşünü yansıtmayacağını, bu nedenle İngiliz idarecilerin mümkün olan her yol ile halkın görüş ve isteklerini öğrenmesi gerektiğini belirtiyordu⁷⁷. O'na göre Doğu toplumlarında siyasi kurumlar tanıtılmak ve öz-yönetim tecrübesi kazandırılmak isteniyorsa da burada dikkat edilmesi gereken şey onların talepleri değil İngiliz idarecilerin bu kurumları o toplum için uygun görmesiydi. Çünkü bu kurumların kurulmadan önce toplumun buna hazır olup olmadığını bilecek kişiler idarecilerdi. Burada önemli olan şey bu kurumların yavaş ve kademeli olarak kurulmasının sağlanmasıydı⁷⁸.

Eğitim, genel eğitimden ziyade yükseköğrenim, toplumun modernleşmesini sağlayacak kurumların topluma kazandırılmasını sağlayacak eğitilmiş sınıfların oluşması için çok önemliydi. Lord Cromer gibi emperyalist idarecilerin sömürgelerdeki eğitim algısını etkileyen en önemli olay ise 1857 Hint İsyanı oldu⁷⁹. Hint isyanı İngiliz idarecilerini zor durumda bıraktığı gibi Britanya İmparatorluğu'nun da tehlikeye düşmesine neden olmuştu. Birçok İngiliz emperyalist için isyan, özgürlükçü kurumların Hindistan'da erken bir dönemde hızla tanıtılmasının bir sonucuydu. Lord Cromer'e göre Hindistan'da özgürlükçü kurumların, serbest basın ve yükseköğrenimin gelişmesine müsaade edilmemelidir. Çünkü bu kurumlar halka zararlı fikirlerini yayabilecek *demagoglara* uygun zeminler sağlayabilir ve bu durumda imparatorluk tehlikeye düşebilirdi⁸⁰. Bu görüşe uygun olarak Lord Cromer, Mısır'ın finansal durumu ile ilgili 1884 ilkbaharında Londra'da bulunduğu sırada Mısır idare giderlerinin azaltılması için önerdiği veya feda ettiği ilk şey Eğitim Bakanlığı'nın ödeneği olacaktır⁸¹. Mısır'da eğitimin veya en azından yükseköğrenimin gelişmemesi demek öz-yönetimi geliştirecek kurumları talep edecek eğitilmiş sınıfların oluşmaması demektir. Bu da Lord Cromer'in Doğu toplumlarına uygun görmediği siyasi kurumların Mısır'da ortaya çıkmaması demektir.

Lord Cromer'in Doğu toplumlarında veya en azından İngiliz idaresi altındaki toplumlarda benimsenmesi gereken milliyetçilik modeli ise *kozmpolit bağlılık* idi. Kozmpolit bağlılık, üstün yeteneklere ve bencil olmayan davranışlara saygıya dayanmalıydı. Diğer taraftan böyle bir anlayış dil veya ırk birliğine dayalı vatansever bir birliktelik oluşmasını engelleyebilirdi. Kozmpolit bağlılık ilkesi yine örtülü olarak İngiliz idarecilerin üstünlüğünün kabulünü gerektiriyordu. Üstün yetenekli idarecilerin sağladıkları iyi şeyler ve gelecekle ilgili vaatleri toplumun onlara karşı minnettarlık duygusunu arttıracaktı. O'na göre Mısır özelinde bu minnettarlık duygusu ileride Urabi hareketi gibi bir harekete katılmak isteyenleri tereddüt ettirebilirdi⁸².

Lord Cromer, emperyal gücün yardımsever, hatta fedakârca kullanılması gerektiğini düşünüyordu. Tüm sömürgeci güçler idareleri altındaki yerlerden bir miktar fayda elde etmeyi umabilirdi. Fakat Romalılar ve İspanyollar gibi o yerleri ağır vergi yükü altına sokmamalıydı. Bu fayda ticaretten kaynaklanan doğal ve karşılıklı bir fayda olmalıydı. Doğu Hindistan Şirketi (British East India Company), Hindistan'ın zararına olarak çok fayda sağlamıştı. Fakat bu durum 1858'de

⁷⁶ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 25-26

⁷⁷ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 27

⁷⁸ Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt*, s. 97-98

⁷⁹ Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt*, s. 95-96

⁸⁰ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 49-50

⁸¹ Owen, *Lord Cromer*, s. 205

⁸² Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 13-14

değişmişti⁸³. Yine de Hindistan endüstrisi İngiltere endüstrisine rakip olmaması için çürümeye terk edilmişti. Tıpkı Mısır endüstrisinin gelişmesi için çaba gösterilmeyeceği gibi. Lord Cromer'e göre Mısır'da endüstrinin veya sadece pamuklu endüstrisinin gelişmemesi gerekiyordu. Çünkü pamuk ihracatından elde edilen gelirler düşeceği ve bu durumda da hükümet gelirlerinin azalacağını düşünüyordu⁸⁴.

5. “Taçsız Hükümdar” Lord Cromer’in Mısır İdaresi

Mısır'daki İngiliz işgali onuncu yılını tamamladıktan kısa bir süre sonra Lord Cromer idareyi ve Hidiv'i kontrol altına almayı başardı. Bu süreçte Lord Cromer'in arkasındaki en büyük güç Mısır'daki işgal ordusunun ahlakî gücüydü. 1893-1897 yıllarında Mısır'da görev yapmış bir başkonsolos işgal ordusunun varlığına dair olarak “hiçbir Kahire resmi İngiliz askeri olmadan resmedilemez. İngiliz askerleri neredeyse her sokakta ve kalabalıklar halinde gezmekte. Gezmeye gelen biri Kahire'yi askeri kamp alanı zanneder. Asker idarenin bir parçası ve yerlileri etkileme aracıdır” dedi⁸⁵. Bu süre zarfında Mısır idaresinde öncelik maliyenin toparlanması ve güçlendirilmesine, bütçenin dengelenmesine, idare için gerekli paranın temin edilmesine ve sulama sistemlerinin reform edilmesine verildi. Öz-yönetim kurumları geri planda kaldığı gibi eğitim işleri ile ilgili adım atılmadı.

Lord Cromer, ekonomi ve maliye üzerinde uzmandı ve bildiği işi en iyi şekilde yaptı. Mali Müşavir Edgar Vincent ile birlikte harcamalarda cimrilik politikası izledi. Gelir getirici reformlarla birlikte gelirlerin artırılmasına yönelik Yunan tütününü ihracatını destekledi ve yerli tütünün ekimini kademeli olarak yasakladı. Amaç gümrük gelirlerini artırmaktı. Bunun yanında bedelli askerlik uygulaması bir başka gelir kalemi oluşturdu⁸⁶. Alınan önlemler ile birlikte Mısır maliyesi kendini topladığı gibi borçların ödenmesi sağlandı. Alınan önlemler ve pamuk üretimin artması ile birlikte 20. yy ilk on yılında kişi başına düşen milli gelir 1920'lerin başı hariç modern Mısır tarihinin herhangi bir zamanından daha yüksek oldu⁸⁷.

Hindistan'dan getirilen ve Mısır'da Bayındırlık Bakanlığı'na danışman olan Colin Scott-Moncrieff ve daha sonra William Willcocks zamanlarında sulama sistemlerinin modernizasyonu sağlandığı gibi 1902'de tamamlanan Asvan Barajı sayesinde Aşağı ve Orta Mısır'ın tamamının yaz suyu sulama ihtiyacı sağlandı. Buna bağlı olarak pamuk üretiminde muazzam bir artış sağlandı⁸⁸. Lord Cromer idaresi zamanında yaşanan tarımsal reformlar dönemin en önemli gelişmelerini sağladı.

Nisan 1904'te Fransa ile İngiltere arasında Dostluk Antlaşması⁸⁹ imzalandığında Mısır'daki İngilizlerin varlığı meşrulaşmış ve Mısır'da İngilizlerin varlığı karşısında en büyük muhalefeti gösteren Fransa bertaraf edilmişti fakat 1892'de Abbas Hilmi Paşa'nın idareye gelmesi ile birlikte görünür olmaya başlayan bir muhalefet söz konusuydu. Mustafa Kamil önderliğinde işgale karşı başlayan milliyetçi ajitasyon Lord Cromer'in idaresini etkilemese de zorlamaya başlamıştı. Mustafa Kamil editörlüğünde 2 Ocak 1900'de El-Liva adlı gazete yayın hayatına başladığında Hizb el-Vatani olarak adlandırılacak milliyetçilerin sözcüsü konumuna geldi⁹⁰. Eğitimli milliyetçilerin işgale ve Lord Cromer idaresine karşı şikâyetleri vardı; İşgalin ilk günlerinden itibaren vaat edilen tahliye politikası gerçekleşmediği gibi özyönetim kurumları da gelişmemişti, Mısır'da pamuk üretimi

⁸³ Chamberlain, “Lord Cromer's 'Ancient and Modern Imperialism'”, s. 68

⁸⁴ Issawi, *Egypt An Economic And Social Analysis*, s. 27

⁸⁵ Mellini, *Sir Eldon Gorst - The Overshadowed Proconsul*, s. 96

⁸⁶ Colvin, *The Making of Modern Egypt*, s. 134, 161, 174

⁸⁷ Mellin., *Sir Eldon Gorst - The Overshadowed Proconsul*, s. 97

⁸⁸ A. E. Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, Longmans, 1. Baskı, Londra, 1938, s. 263-264

⁸⁹ Entente Cordiale

⁹⁰ Jacob M. Landau, *Parliaments and Parties in Egypt*, Israel Publishing House, 1. Baskı, Tel Aviv, 1953, s. 109

artmasına rağmen yerli endüstri adına hiçbir girişim yapılmamıştı, Eğitim ise bilerek ihmal edilen belki de tek kurumdu⁹¹.

Milliyetçilerin yerli endüstri konusundaki eleştirilerine Lord Cromer, serbest ticaret ilkelerine inanan biri olarak koruma altında gelişecek bir endüstrinin varlığına karşı olduğunu ifade ederek cevap verdi⁹². Doğal olarak şu sonuç ortaya çıkıyordu: Kendi imkânları ile gelişemeyecek bir endüstri ölmeliydi. Gelişmiş İngiltere'nin Lancashire tekstil endüstrisi karşısında daha emekleme aşamasında olan Mısır endüstrisinin korunmasının gerekliliğine inanan milliyetçiler için Lord Cromer'in serbest ticaret ilkesi kabul edilemez görüldü. Fakat yapacakları pek de bir şey yoktu.

Lord Cromer kasıtlı bir şekilde Mısır eğitiminin gelişmesine önem vermedi⁹³. Daha önce de belirtildiği gibi Hindistan tecrübesi ona eğitimin sömürge toplumlarda yabancı idarecileri sıkıntıya düşürecek kişiler ve taleplerin ortaya çıkmasında başrol oynadığına ikna etmişti. Esasında milliyetçiler özyönetim kurumlarının Mısır'da hayata geçirilmesinin ilk şartı olarak genel bir eğitim sistemin gerekli olduğunu ifade ediyorlardı. Mısırlıların dışında İngiltere'deki liberal siyasilere bazıları da son zamanlarda Mısır'da liberal kurumların gelişimine izin verilmediği, eğitime yeterli dikkatin gösterilmediği ve Mısırlılara kendi yönetimlerinde daha fazla paya izin verilmesi gerekliliğini kabul etti. Hatta Mısır'ı ziyaret eden İngiliz siyasilerin raporlarında ve İngiliz basınının bir kısmında bu duruma dikkat çekildi⁹⁴. Bu eleştiriler karşısında ise Lord Cromer'in düşüncesi, eğitimin özyönetimin gelişmesinin ilk koşulu olarak kabul edilemeyeceğini çünkü okullarda verilebilecek eğitimin Mısırlılara kendi kendilerini yönetme kabiliyeti kazandırmayacağıydı. Mısır yüzyıllarca keyfi yönetim ile idare edildiğinden ulusal karaktere işlemiş bu keyfiliğin yavaş yavaş ilerlemesi gereken bir karakter değişim sürecinin sonunda özyönetim kabiliyetinin ortaya çıkacağını iddia etti⁹⁵. Lord Cromer'e göre ister eğitim ister karakter değişimi olsun kademeli bir dönüşüm ise Mısır'da "yüzyıllar" alacak bir süreçti⁹⁶. Eğer hemen özyönetim kurumları kurulmak isteniyorsa bu da mümkün değildi çünkü "taklit ürünü temsil kurumlarının halkın gerçek görüşünü" yansıtmayacağını düşünüyordu⁹⁷. Zaten Lord Cromer Vakıflar idaresini onlara bırakmıştı ve "Avrupa yardımı olmadan yerli kurumları yönetme deneyimleri kazanmalarına fırsat" tanımıştı⁹⁸.

Lord Cromer'e göre eğitilmiş Mısırlının artması daha fazla kamusal istihdam talep demektir ve bu da mümkün olmadığından milliyetçi ajitasyonun üyelerinin artmasından başka bir işe yaramazdı. Ayrıca nüfusun artmasına bağlı olarak pamuk tarlalarında çalışacak ucuz işgücüne ihtiyaç vardı⁹⁹. Mısır'da görev alan önde gelen İngiliz yetkililer de Lord Cromer ile eğitime para harcanmaması konusunda aynı düşüncedeydi¹⁰⁰. 1890 yılında eğitime ayrılan fon 81,000 £ idi¹⁰¹. Bu yılda Mısır gelirleri 11,892,810 £¹⁰² olduğu göz önüne alınırsa eğitime ayrılan pay bütçenin % 1'i bile değildi.

⁹¹ Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 138

⁹² Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 138; Roger Owen, "Lord Cromer and the development of Egyptian industry 1883-1907", *Middle Eastern Studies* 2/4, s. 286

⁹³ İngiliz işgali döneminde eğitim politikaları için bkz. Michel Richard Van Vleck, *British Educational Policy in Egypt Relative to British Imperialism in Egypt*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Wisconsin, 1990 (Bundan sonra *British Educational Policy in Egypt* olarak geçecektir.)

⁹⁴ Baring (The Earl of Cromer), *Abbas II*, s. 9

⁹⁵ Baring (The Earl of Cromer), *Abbas II*, s. 23

⁹⁶ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 26

⁹⁷ Baring (The Earl of Cromer), *Political and Literary Essay 1908-1913*, s. 27

⁹⁸ Baring (The Earl of Cromer), *Abbas II*, s. 70

⁹⁹ Vleck, *British Educational Policy in Egypt*, s. 29

¹⁰⁰ Milner, *England in Egypt*, s. 291; COLVIN, *The Making of Modern Egypt*, s. 210

¹⁰¹ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 528

¹⁰² Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, s.277

1900'den 1914'e kadar Mısır gelirleri düzenli bir şekilde artarken yine eğitime ayrılan pay % 3,4'ü geçmedi¹⁰³. Hatta ücretsiz olan eğitim bile ek gelir elde etmek amacıyla ücretli hale getirilecekti. Fakat bunu yaparken Mısırlıların eğitime ne kadar taraftar olduklarını görmek için yaptığını ifade etti¹⁰⁴. Ayrıca eğitimin geri kalmasının kendi suçu olmadığını ve suçun tamamen Mısırlılara ait olduğunu iddia etti. 1892'de “eğitim departmanında 29 yılda 29 bakan değişti, her gelen bir öncekinin uygulamasını tersine çevirdiğinden okullar geri kaldı” dedi¹⁰⁵. Mısır'da eğitim alanında İngilizlerin birkaç adım attığı söylenebilir. Fakat bu adımlar da Lord Cromer tarafından eğitimin varlıklı azınlıklar için uygun olması dışında işgal ile birlikte var olan eğitim kurumlarının görevi kâtip ve alt kadrolarda ihtiyaç duyulan memurlar gibi düşük seviyeli kamu personeli yetiştirmek üzere atıldı. Fakat eğitimi sınıfların artması önlenemediği gibi milliyetçi ajitasyonunda önüne geçilemeyecekti.

Resmen olmasa da pratikte yabancı idaresi altında olan Mısırlıların işgale karşı tutumlarının belirginleştiği ve artık bir anlamda dönüm noktasının başlangıcını teşkil edecek olay küçük bir Delta köyü olan Denşûvâ'da yaşanacaktı. Özetle kuş avlamak isteyen İngiliz subaylarla Denşûvâ köylüleri arasında çıkan bir kavgada kafaya darbe ve güneş çarpmasına bağlı olarak bir İngiliz subayın ölmesi ile sonuçlanan bir olay yaşandı¹⁰⁶. İngilizlerin bu olaya tepkisi sert oldu. Soruşturmaların ardından 51 köylü suçlu bulunarak 24-27 Haziran 1906 tarihleri arasında askeri mahkeme sorgulamaları tamamlayıp oy birliği ile kararını açıkladı. Mahkeme 51 sanıktan 21'ini suçlu buldu. Suçlu bulunan köylülerde 5 kişiye idam cezası, 1 kişiye 15 yıl, 6 kişiye 7 yıl hapis cezası, 3 kişiye 1 yıl hapis 50 kırbaç ve 5 kişiye 50 kırbaç cezası verildi. İnfazların ertesi gün köy meydanında yapılması kararlaştırıldığından cezalar ertesi gün uygulandı.

Mısırlılar için Denşûvâ kararları bir dönüm noktası teşkil etti. Bu olay “Mısır'ın İngiliz yönetimi altında kaydettiği olağanüstü maddi ilerleme ulusal gururumuzu tatmin etti. Ancak Mısır'a bahsettiğimiz muazzam faydaların bize Mısır halkının minnettarlığını ya da saygısını sağlamada başarısız olduğunu” kanıtlamıştı¹⁰⁷. Verilen kararların ve yasak olmasına rağmen infazların köylülerin önünde gerçekleştirilmesinin Mısırlılar üzerindeki duygusal etkisi büyük oldu¹⁰⁸. Milliyetçi ve Hibz el-Vatani'nin lideri Mustafa Kamil, bu olayın uyandırdığı etkiyi ifade ederken Mısırlıların işgale karşı uyandırılmaları çabalarının on yılda yapamayacağı etkiyi yaptığını söyledi. Mısırlı milliyetçilerden başka sıradan insanlar yani fellah da karardan etkilendi. Denşûvâ hakkında şiirler dahi yazıldı. Fellah arasında Denşûvâ'ya yakılmış ağıtlar söylenmeye başladı. Hatta mahkeme heyetinde bulunan Boutros Ghali, Fathi Zağlul ve Savcı İbrahim Hilbavi Mısırlılar tarafından hor görüldü ve asla affedilmeyecekti¹⁰⁹. Denşûvâ kararlarından sonra Mısırlı milliyetçiler ile kayıtsızlık hali içinde bulunan fellah arasında ilk bağda böylece kurulmuş oldu. Bu bağ gittikçe güçlenecek ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra işgale karşı birlikte isyana dönüşecekti.

5 Aralık 1905'te iktidara gelen Liberal Henry Campbell-Bannermann ile birlikte liberal politikada bazı değişimler olmuştu. Bu değişim Mısır politikasında da hissedilecekti. Bannermann, Denşûvâ kararlarından bir müddet sonra Mustafa Kamil ile görüştü ve ondan Mısır kabinesinde görev alabilecek isimler istedi. Mustafa Kamil'de isimler arasında Muhammed Said, Saad Zağlul, Hüseyin

¹⁰³ Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt*, s. 346-347

¹⁰⁴ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 531

¹⁰⁵ Baring (The Earl of Cromer), *Modern Egypt II*, s. 528

¹⁰⁶ Denşûvâ Olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Denşûvâ olayı ile ilgili ayrıntılı bilgi içeren orijinal İngilizce rapor için bkz BOA, HR. SYS. 930-15, *Correspondence Respecting The Attack on British Officers at Denshawai (1906)*

¹⁰⁷ Edward Dicey, *The Egypt of The Future*, William Heinemann, 1. Baskı, Londra, 1907, s. 176

¹⁰⁸ M. Travers Symons, *Britain and Egypt, The Rise of Egyptian Nationalism*, Camelot Press, 1. Baskı, Southampton, 1925, s. 15 Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev. Latif Boyacı - Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014, s. 227

¹⁰⁹ Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 172-173

Rüşdü, İsmail Sırrı, İsmail Sıtkı, Abdulhalik Yahya İbrahim, Adli Yeğen, Aziz İzzet ve Ahmed Lütfi gibi ilerleyen zamanlarda bazılarının başbakan ve bakan olacağı 30 kişilik bir isim listesi verdi. Değişimin ilk göstergesi ılımlı milliyetçi ve o zamanlar faydalarından dolayı işgal yanlısı olan Saad Zağlul'un Milli Eğitim Bakanı olarak atanması oldu. İkinci adım ise liberal partinin değişen politikalarının farkında olan ve hatta Denşûvâ Olayı'ndan sonra parlamentoda Mısır Komisyonu kurulmasının ardından kendisinin dikkate alınmamasından dolayı istenmediğini düşünen Lord Cromer sağlık sorunlarından dolayı 29 Mart 1907'de istifası oldu¹¹⁰.

Sonuç

İngiliz işgali geçici olarak adlandırılrsa da zamanla kalıcılığa doğru evrildi. Bunda en büyük etken değişen Avrupa güç dengesi ve siyasi atmosferin gerginleşmesi oldu. 24 yıl boyunca aralıksız bir şekilde görev yapacak Lord Cromer'in politikaları ise işgalin kalıcılığına bir başka etkendi. Lord Cromer Mısır'a dair politikalarını kendi belirledi ve uyguladı. Adı konulmamış olsa da Mısır'ı İngiltere'nin himayesindeki bir ülke gibi yönetti. Tahliye politikasından dolayı Mısırlılar idaresine bırakılan idari alanlar zamanla İngilizlerin kontrolüne geçti. Hidiv ve bakanları İngilizlerin politikalarını uygulayan birer araçtan fazlası olmadı. Mısır'ın maliyesinin güçlenmesi ve refah seviyesinin yükseltilmesi sağlanmışsa da Mısır İngiltere'nin Lancashire dokuma endüstrisinin hammadde tedarikçisi olmaktan öteye geçemedi. Yerli endüstri serbest ticaret ilkeleri kılıfı altında gelişmeden ölmeye mahkûm edildi. Mısır nüfusu artmasına rağmen Lord Cromer onların tarlalarında kalmalarına yönelik politikalar izledi. Bu nedenle de eğitime önem vermediği gibi eğitim ile birlikte ucuz iş gücünün kaybolmasına ve milliyetçilerin çoğalmasına engel olmak istedi. Öz-yönetim konusundaki tutumu ise bir örnekle öğrencilerine yüzme dersi veren bir eğitmenin onlar yüzme öğrenene kadar suya girmelerini yasaklaması gibiydi. Fakat değişen şartlar ve eğitilmiş Mısırlıların çoğalmasına bağlı olarak artan milliyetçi duyguların önüne geçmekte başarısız oldu. Denşûvâ Olayı ile birlikte hem Mısır'da hem de İngiltere'de artan derecede hoşnutsuzluk neticesinde de görevinden istifa etmek zorunda kaldı.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Hariciye: HR. SYS. 930-15, HR. SYS. 959-3, HR. SYS. 962-2, HR. SFR.3 322-72, HR. SFR.3 417-14.

Yıldız: Y. EE. 121-41, Y. EE. 122-6, Y. EE. 127-9, Y. EE. 129-112, Y. EE. 129-7, Y. EE. d. 1184.

2. Araştırma ve İncelemeler

ARMAOĞLU, Fahir; *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2003.

BARING, Evelyn (The Earl of Cromer); *Modern Egypt I-II*, The Macmillan Company, New York, 1916.

_____ ; *Abbas II*, The Macmillian Company, Londra, 1915.

_____ ; *Political and Literary Essay 1908-1913*, The Macmillian Company, Londra, 1913.

BLAKE, Robert; *Disraeli*, Eyre & Spottiswoode, 1. Baskı, Londra, 1966.

BİLGENOĞLU, Ali, *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı bir Çözümlemesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

BRADSHAW, Dan F.; *A Decade of British Opposition to the Suez Canal Prproject 1854-1864*, (Basılmamış Doktora Tezi), The University of Oklahoma, 1973.

BROADLEY, A. M.; *How We Defended Arabi And His Friends*, Chapman and Hall, 3. Baskı, Londra, 1884.

CAIN, P. J., HOPKINS, A. G.; *British Imperialism 1688-2015*, Routledge, 3. Baskı, Londra, 2016.

CHAMBERLAIN, M. E.; "Lord Cromer's 'Ancient and Modern Imperialism': A Proconsular View of Empire", *Journal of British Studies* 12/1, Kasım, 1972, ss. 61-85.

¹¹⁰ Marsot, *Egypt and Cromer*, s. 175-179

- CROUCHLEY, A. E.; *The Economic Development of Modern Egypt*, Longmans, 1. Baskı, Londra, 1938.
- COLVIN, Auckland; *The Making of Modern Egypt*, Seeley, 2. Baskı, Londra, 1906.
- DICEY, Edward; *The Story of The Khedivate*, Rivingtons, 1. Baskı, Londra, 1902.
- _____ ; *The Egypt of The Future*, William Heinemann, 1. Baskı, Londra, 1907.
- FITZMAURICE, Edmond; *The Life of Granville II*, Longmans, 2. Baskı, Londra, 1905.
- HARRISON, Robert; *TRoad to Suez Gladstone and The Egyptian Crisis of 1882*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Southern California, 1987.
- HOLLINGS, Mary Albright; *The Life of Sir Colin C. Scott-Moncrieff*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1917.
- HOURANI, Albert; *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev. Latif Boyacı-Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014.
- ISSAWI, Charles; *Egypt An Economic And Social Analysis*, Oxford University Press, Oxford, 1947.
- KIZILTOPRAK, Süleyman; *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2015.
- LANDAU, Jacob M.; *Parliaments and Parties in Egypt*, Israel Publishing House, 1. Baskı, Tel Aviv, 1953.
- LLOYD, George Ambrose (The Lord Lloyd), *Egypt Since Cromer I, II*, The Macmillian Company, Londra, 1933.
- LYALL, Alfred; *The Life of The Marquis of Dufferin and Ava II*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1905.
- MALLET, Bernard; *Thomas George Earl of Northbrook*, Longmans, 1. Baskı, Londra, 1908.
- MARSOT, Afaf Lutfi Al-Sayyid; - *Egypt and Cromer - A study in Anglo-Egyptian relations*, John Murray, Londra, 1968.
- MELLINI, Peter; *Sir Eldon Gorst - The Overshadowed Proconsul*, Hoover Institution Press, California, 1977.
- MILNER, Alfred; *England in Egypt*, Edward Arnold, 9. Baskı, Londra, 1902.
- Mısır Salnamesi – 1871*, Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., No: 10, Elazığ, 2005.
- OMAR, Omar Abdel-Aziz; *Anglo-Egyptian Relations and the Construction of the Alexandria-Cairo-Suez Railway 1833-1858*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of London, School of Oriental and African Studies, Londra, 1966.
- ROYLE, Charles; *The Egyptian Campaings 1882 to 1885*, , Hurst and Blackett, 1. Baskı, Londra, 1900
- SANDERSON, Basil (Lord Sanderson); *Egypt, 1879-1883*, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1909.
- ÖZKAYA SOFU, Sevda; *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2018.
- The Marquess of Zetland, Lord Cromer*, Hodder and Stoughton, 1. Baskı, Londra, 1932.
- TIGNOR, Robert L.; *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914*, Princeton University Press, 1. Baskı, Princeton, 1968.
- OWEN, Roger; *Lord Cromer*, Oxford University Press, 1. Baskı, Oxford, 2004.
- _____ ; “Lord cromer and the development of Egyptian industry 1883-1907”, *Middle Eastern Studies* 2/4, ss. 282-301.
- ÖZÇELİK, Fatih; *1302 (1885/1886) Tarihli Mesele-i Mısriyye Defteri (Çeviriyazı ve Değerlendirme)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2014.
- SONBOL, Amira; *The Last Khedive of Egypt – Memoires of Abbas Hilmi II*, Ithaca Press, Lübnan, 1998.
- SYMONS, M. Travers; *Britain and Egypt, The Rise of Egyptian Nationalism*, Camelot Press, 1. Baskı, Southampton, 1925.
- VLECK, Michel Richard Van; *British Educational Policy in Egypt Relative to British Imperialism in Egypt*, (Basılmamış Doktora Tezi), Univesity of Wisconsin, 1990.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 495-514, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 17.11.2020 Kabul Tarihi: 05.12.2020

MÜHİMME DEFTERLERİ'NE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞARAP

Wine In The Ottoman State According To Muhimme Records

Filiz YILDIRIM¹

ÖZ

Arapça'da *hamr* kelimesiyle ifade edilen ve Osmanlı kayıtlarına da bu şekilde işlenen şarap, üzümün suyundan elde edilen ve sarhoş edici özelliği bulunan bir içki türüdür.

Osmanlı devlet yasalarında içkiye yönelik çok sayıda madde bulunmaktadır. Bu maddelerde, her şeyden önce içkinin yasak olduğu açık bir şekilde belirtilmektedir. Ülkedeki Müslüman kesimin dinin haram kıldığı, örfün de hoş karşılamadığı içkiye yönelik yasaklara uyması icap etmektedir. Aksi halde *hadd-i şürb* ya da *hadd-i hamr* adı altında bazı cezalar uygulanmaktaydı. Diğer yandan gayrimüslimlerin şarap vb. içkileri kullanmalarında herhangi bir sakınca yoktur. Fakat bunun da bir ölçüsünün olması gerekmektedir. İçki kullanıldıktan sonra kişide sarhoşluk durumunun hâsıl olması ve bunun olumsuz sonuçları hiçbir toplumda ve inançta tasvip edilmemektedir.

Bu çalışmanın temel kaynakları, 16. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın başlarına kadar Divan-ı Hümayun'da tutulan Mühimme Defterleri'dir. Bu defterlerdeki kayıtları destekler mahiyette, özellikle vergilendirme hususunda başvuru Osmanlı Kanunnameleri ve diğer eserler de çalışmaya zenginlik katmaktadır. Çalışmanın mekânı Osmanlı Balkanları ve Tunası şeklinde Osmanlı'nın batı topraklarıyla sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin şaraba olan bakışı ele alınarak; bu içkinin ekonomik ve bilhassa sosyal boyutu irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şarap, Balkanlar, Tuna, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

Wine, which is expressed as *hamr* in Arabic and processed as such in Ottoman records, is a type of beverage that is produced from grape juice and has a quality of intoxication.

In the laws of the Ottoman State, there were many items for alcohol. In these items, it was first stated that alcohol was forbidden in a clear way. The Muslims in the country were required to obey these prohibitions, which was forbidden in the religion and viewed as unpleasant by customs. Otherwise, certain punishments, which were called *hadd-i şürb* or *hadd-i hamr*, were implemented. On the other hand, there was no objection for non-Muslims to use beverages such as wine, etc. However, it was required to have a standard for this as well. Following the use of alcohol, the origination of a hangover state in individuals, and the negative results of these were not approved in any society and belief.

The basic sources of this study were Muhimme records, which were kept in the Imperial Council from the mid-16th century to the early 18th century. As supporting qualities for these records, the Ottoman Code of Laws, which were especially appealed for the subject of taxation, and other works enriched the study. The locality of the study was limited to the Balkans and Danube of the Ottoman State, the western Ottoman domain. Accordingly, the economic and especially social aspects of wine were emphasized by examining the view of the Ottoman State toward wine.

Keywords: Wine, The Balkans, The Danube, The Ottoman State.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Elâzığ/Türkiye.
E-posta: fyildirim@firat.edu.tr & filizyildirim@yahoo.com / ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6626-8531>

Giriş

İnsanoğlu, tarımla uğraşmaya başladığı ilk çağlardan bugüne alkolü farklı amaçlarla kullanmıştır. Keyif verici, yatıştırıcı, uyuşturucu olarak alınan alkolden aynı zamanda ilaç olarak da istifade edilmiştir². Özelde şahısların genelde ise toplumların alkole yaklaşımları, hemen her dönemde farklı seyretmektedir. Bazı toplumlarda alkol kullanımı gayriahlaki durumlar içerisinde zikredilirken; bazı toplumlarda ise son derece normal karşılanmaktadır. Ancak çeşitli taşkınlıklar yapmaya sebep olacak sarhoşluk boyutuna varılması, hiçbir toplum tarafından normal olarak değerlendirilmemektedir.

Şarabın ilk kez ne zaman, nerede, kim(ler) tarafından keşfedildiği tarihin gizli sayfalarında kalsa da ilk devirlerden itibaren varlığı bilinen bir içki türüdür³. Mezopotamya kavimleri hem şarap hem de bira imalatını gerçekleştirmişlerdir. Öyle ki Hammurabi Kanunları'nda, hatta öncesinde dahi içki içmeye ve meyhaneciliği düzenlemeye yönelik maddeler bulunmaktadır. Eski İran'da, Mısır'da, Arap dünyasında şarabın yaygın kullanımının yanında Kuran-ı Kerim, Tevrat⁴, İncil⁵ gibi mukaddes kitaplarda da şarabın adının zikredildiği bilinmektedir⁶. Arap toplumunda oldukça yaygın olan içki için çoğu Arap edip ve düşünürü, içkinin kişinin akıl ve malında, sosyal itibar ve konumunda yol açtığı zararları ifade etmektedir⁷.

² Günümüzde hiçbir tedavi edici yanı olmadığı bilimsel olarak kanıtlanan içki, insanlık tarihi boyunca farklı şekillerde algılanmıştır. Bira ve şarap türü mayalı içkiler, insanların tarımla uğraşmaya başladığı Neolitik çağlardan beri Mısır'dan Çin'e kadar eski dünyanın neredeyse her yerinde biliniyordu. Yüksek alkol dereceli damıtık içkiler, Orta çağda Arapların imbik üzerinde değişiklikler yapıp, ileri damıtma teknikleri geliştirmesiyle ortaya çıkmıştır. Avrupalılar, Endülüs Araplarından "el-kühül" dedikleri bu keyif verici maddeyi öğrenmiş ve adını da alcohol şeklinde benimsemişlerdir. Böylece Batılı simyager ve hâkim-tabipler, "âb-ı hayât"ı bulduklarına inanmışlardır. Bu yeni metotla değişik bitkilerden ürettikleri alkol derecesi yüksek içkilere, hastalar üzerinde yaptığı ağrı dindirme, dert unutturma, cesaret ve canlılık verme gibi geçici etkilerinden dolayı *hayat suyu* demeye başladılar. Geniş bilgi için bkz.: Musa Tosun, "Tıp Açısından İçki", *DİA*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 462-464. İslam alimleri de sarhoşluk veren içkilerin tedavi ve sağlığı koruma amacıyla içilmesini doğru görmemişlerdir. Hz. Peygamber, kendisine şarabın ilaç olarak kullanımı sorulduğunda *o, ilaç değil derttir* (Müslim. "Eşribe", 3; Ebû Davûd, "Tıb", 11) demiştir. Bkz.: Mustafa Baktır, "İslam'da İçki", *DİA*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 461.

³ Nebi Bozkurt, "İçki", *DİA*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 455.

⁴ Tevrat'ta birçok yerde şarap ismi zikredilmektedir. Yahudi inancı, şarabı hak din olan İslam gibi kesin bir dille yasaklamamıştır. Tevrat'tan anlaşıldığı kadarıyla eğlence meclislerinde, şöenlerde ve birtakım özel günlerde sarhoş olmayacak kadar şarap içilmesinde herhangi bir beis yoktur. Şöenlerin, törenlerin kutsal simgelerinden kabul edilen bu içkiye farklı bir boyuttan bakıldığında da bazı yasaklamalar görülmektedir. Mesela içkinin insanı alaycı yaptığı gerekçesiyle bilge insanlar; kuralları unutup, mazlumun hakkını yiyebileceği düşüncesiyle de ülke idaresini elinde bulunduran krallar tarafından kullanılmaması salık verilmektedir. Bunun yanında hamile bir kadının doğumuna kadar karnında taşıdığı çocuk, Tanrı'nın adanmış sayıldığından gebelik boyunca kadınlara içki yasaklanmıştır. Rabbe adanmış insanların şaraptan kaçınmasına yönelik Tevrat'ta şu ifadeler yer almaktadır: Rab, *Musa'ya şöyle dedi: İsrail halkına de ki, "eğer bir erkek ya da kadın Rabbe adanmış kişi olarak Rabbe özel bir adak adamak, kendini Rabbe adamak isterse, şaraptan ya da herhangi bir içkiden kaçınacak, şaraptan ya da başka içkilerden yapılmış sirke içmeyecek. Üzüm suyu da içmeyecek. Yaş ya da kuru üzüm de yemeyecek. Rabbe adanmışlığı süresince çekirdekten kabuğuna dek asmanın ürününden hiçbir şey yemeyecek"*. Bkz.: *Tevrat*, Özdeyişler 20/1, 23/20-21, 31/4-5; Hakimler 13/4,7,14; Sayılar 6/1-4, Kitabı Mukaddes Yayınları, İstanbul, 2016.

⁵ İncil'de şarap hakkında yazılanlar, Tevrat'ın yaklaşımından çok da farklı değildir. Nitekim İncil de sarhoş olacak kadar içki tüketmeyi tasvip etmemektedir. Diğer yandan toplum hayatında ön planda olan kilise görevlileri gibi şahısların içki içmemesi gerektiği ifade edilmektedir. Hatta İsa içki içmediği için övülmektedir. Şarabın aynı zamanda mide ve baş ağrısı rahatsızlıklarında şifa bulmak için kullanılabileceğine de inanılmaktadır. *İncil*, Yuhanna 2/1-11, Luka 1/15, Efesliler 5/18, 1.Timoteos 3/3, 3/8, 5/23, Kitabı Mukaddes Yayınları, İstanbul, 2016.

⁶ Şarabın tarihi gelişimi için bkz.: Nebi Bozkurt, "İçki", s. 455-456; Kürşat Demirci, "İslam Öncesi Dinlerde İçki", *DİA*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 456-458.

⁷ Cahiliye devri Arapları arasında, yol açtığı kötülüklerin farkında olarak içki kullanmaktan sakınan veya belli bir süre sonra içki içmeyi bırakan başta Abdülmuttalib, Velid b. Mugire, Abdullah b. Cüd'ân, Safvân b. Ümeyye, Varaka b. Nevfel, Amr b. Abese, Kus b. Sâide gibi şahsiyetlerin bulunduğu haber verilmektedir. Mustafa Baktır, "İslam'da İçki", s. 458.

Eski Türk toplumlarında da kullanımına rastlanan şaraba, Eski Türkler süci, bor, çağır gibi adlar vermekteydiler⁸. Türklerin İslâmiyet'i kabulüyle beraber, içkiye bakış açılarında farklılıklar meydana geldi. Şarap, bira vs. gibi alkolün her türlü kullanımını, İslam dininde kesin bir üslupla yasaklanmaktadır. Müslümanın şarap tüketmesi, büyük günahlar arasında gösterilmektedir⁹. Diğer bazı günahlarla birlikte içkinin de insanlar arasında kin ve düşmanlık oluşturduğu ve kulları Allah'ı anmaktan uzaklaştırdığı bildirilmektedir¹⁰. Yahudilik ve Hristiyanlık dinleri, sarhoş olmamak şartıyla içki tüketiminde bir beis görmezken, İslamiyet'te böyle bir müsamaha yoktur. Zira İslam dini, şartlar ne olursa olsun içki kullanımını ret etmektedir¹¹. Ancak Kuran-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde bildirilen yasaklara rağmen, İslam toplumlarında hemen her dönemde içki üretim, tüketim ve alışkanlığını görmek mümkündür¹².

Osmanlı Devleti'nde Şarap ve Şarap Anlayışı

Geniş topraklara sahip Osmanlı Devleti, bu sınırlar içerisinde çok çeşitli ürünler yetiştirmekteydi ki bunlardan biri de üzümüdür. Üzüm taze iken meyve olarak yenir, kurutularak kışlık yemiş haline getirilir ve tüm bunlardan öte suyundan şarap elde edilirdi. Bağcılık için Anadolu'nun verimli topraklarıyla birlikte, hemen her yerinden bereketli akarsuların aktığı Balkanlar da son derece uygundu. Bunun yanında Osmanlı'nın Avrupa taraflarındaki topraklarında, bağ üretimi yeteri kadar yapılmaktaydı. Hemen her toprakta yetiştirme özelliğine sahip olan üzümün, kış şartlarının çok soğuk geçmediği, ılıman bir havanın hâkim olduğu coğrafyalardaki verimi çok daha üst düzeydeydi. Mesela Petervaradin Kalesi civarında, Tuna Nehri'nin sağ kıyısı boyunca uzanan çok verimli bağlar mevcuttu¹³. Bunun yanında bağ ve bostanlarıyla çok değerli bir araziye sahip olan Temeşvar, bağları ve güzel üzümüyle meşhur olan Gölhisar (Bosna Eyaleti'nde), etrafı bağlarla çevrili olan Alacahisar, halkının çoğu bağcılığı meslek edinen Banaluka¹⁴ ile İskenderiye¹⁵, bağlarının çokluğuyla övünen aynı zamanda şırası ile meşhur Üsküp¹⁶ ve gayet sulu olan üzümü ile Belgrad önde gelen yerlerdendi. Belgrad şehrinin hemen her yerinde üzüm bağları mevcuttu. Öyle ki Macar şaraplarının ünü her tarafa yayılmıştı. Saraybosna'da yetişen bağlardan elde edilen üçgen şeklindeki üzümler de çok sevilmekteydi. Bunun yanında İpsala, Malkara, Dubrovnik, Priştine ve üzümüyle ünlü Semendire¹⁷,

⁸ Nebi Bozkurt, "İçki", s. 456.

⁹ Bakara 219: *Ey Muhammed! Sana şarap ve kumardan soruyorlar. De ki: Bu ikisinde büyük bir günah, bir de insanlar için bazı menfaatler vardır. Fakat günahları, menfaatlerinden daha büyüktür. Yine sana neyi infak edebileceklerini soruyorlar. De ki: İhtiyaçtan fazlasını infak edin. İşte böylece Allah, size ayetlerini açıklıyor. Umulur ki siz düşünürsünüz.* Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*, (Sadeleştiren: Kahraman Yusufoglu), Yılmaz Basım, İstanbul, 2016.

¹⁰ Maide 90: *Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar (pular) ve fal okları şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçın ki, kurtuluşa eresiniz.* Maide 91: *Şeytan, içki ve kumarla sizin aranızda düşmanlık ve kin sokmak ve sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık bunlardan vazgeçtiniz değil mi?*

¹¹ Nisa 43: *Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın. ...*

¹² Mustafa Baktır, "İslam'da İçki", s. 459.

¹³ Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnâmesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, c. I, (Çeviri: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 120.

¹⁴ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Akkirman – Belgrad – Gelibolu – Manastır – Özü – Saraybosna – Slovenya – Tokat – Üsküp*, c. 5, 2. Kitap, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 530, 690, 692, 694, 816.

¹⁵ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Podgoriçe – İştib – Vidin – Peçoy, - Budin – Üstürgon (Estergon) – Ciğerdelen – Macaristan – Öziçe – Taşlıca – Dobra – Venedik – Mostar – Kanije*, c. 6, 1. Kitap, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 2010, s. 126.

¹⁶ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 5, 2. Kitap, s. 774; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 6, 1. Kitap, s. 151.

¹⁷ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 5, 2. Kitap, s. 519, 593, 438, 440, 443, 601, 762, 820.

Kili, Eflak, Boğdan, Hırsova¹⁸, Ohri, Vize, Vidin, Seçoy, Budin, Estergon¹⁹ ve Eğri bağ üretiminde hayli gelişmişlerdi. Eğri Güngöş'te bilinen on yedi çeşit üzümden yedisinin misket üzüm olduğunu aktaran Evliya Çelebi, bu üzümlerden elde edilen şarabın kırmızı, beyaz, sarı yakut gibi berrak ve parlak şaraplar olduğunu da ilave etmektedir²⁰.

Osmanlı'nın batı toprakları, Müslüman halka nazaran gayrimüslimlerin daha yoğun yaşadığı bir coğrafyaydı. Osmanlı devlet nizamı, bulunduğu coğrafyaya göre şekillenmekteydi. Devlet, sınırları içerisindeki her toprak parçasında aynı uygulamalara gitmekten kaçınmıştır. Öyle ki onun bu vasfı, hâkim olduğu coğrafyalardaki ömrünü uzatması açısından dikkate değerdir.

Kuruluşundan itibaren Sünni İslam anlayışı ile şekillenen Osmanlı'da, şarap ve benzeri içki tüketimine karşı zamanla sert bir tutum sergilendiğini söylemek mümkündür. Divan-ı Hümayun'un en önemli belgeleri olan Mühimme Defterleri incelendiğinde²¹, ilgili kayıtların hemen hepsinde Müslüman halkın şaraptan men edildiği görülmektedir. Buna karşın gayrimüslim ahaliye karşı bu hususta hoşgörülü bir yaklaşım söz konusudur. Ancak bu hoşgörü içki sersemliğinin olmaması, kâfi derecedeki içki üretim ve alış-verişi ile sınırlıydı. Gayrimüslimlere tanınan inanç özgürlüğü ve bu bağlamda onlar arasında içkinin meşru olması, hiçbir zaman kamu düzenini ihlal etmeleri anlamına gelmemekteydi. Devlet, bu noktada icap eden müdahaleyi gerçekleştirdi. İlk önce sözlü uyarılar yapıldı ancak bu uyarıların dikkate alınmaması durumunda, cezai yaptırımlarda bulunurdu.

Osmanlı devlet yönetimi, haram ve yasak olmasına rağmen şarap içenlere *hadd-i şürb*, *hadd-i hamr* gibi cezalar vermekteydi. Sözlük anlamı *men* olan *had* (*hudud*), dinin uygun görmediği davranışları sergileyenlere uygulanması gereken, miktarı belli ceza demektir. Had cezası, isnat edilen suçun ispatı durumunda uygulanmaktaydı. Hadd-i şürb için verilen ceza miktarı, seksen sopadır. Aslında Kuran'da ve Hz. Peygamber'in hadislerinde bu suç için nakledilen kesin bir ceza şekli yoktur. İslam hukukçularının fikir birliğiyle karara bağladığı bu cezalara bazen de *önleyici tedbirler almak* manasında *tazir* denilmiştir. Mesela Fatih Kanunnamesi'nde, şarap içmenin cezasının paraya çevrildiğini görmekteyiz ki bu da iki sopya karşılık bir akçe olarak belirlenmiştir²². Bu madde daha sonraki kanunnâmelerde de görülmektedir.

Devletin kamu düzenini oluşturmak için aldığı bazı tedbirlere gerek halk gerekse memurlar tarafından zaman zaman riayet edilmemekteydi. Mesela Ohri Sancağı'na bağlı olan köyler, üzüm bağları yetiştiriciliğinde oldukça ileri bir noktadaydılar. Bu köylerde bulunan hisar erleri, tımar ve zeamet işletenler ile bazı Müslümanlar, üzüm şıralarını şarap (hamr) haline getirip, evlerinde ya da

¹⁸ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Akkırman – Belgrad – Gelibolu – Manastır – Özü – Saraybosna – Slovenya – Tokat – Üsküp*, c. 5, 1. Kitap, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 300, 304, 311.

¹⁹ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 6, 1. Kitap, s. 119, 153, 211, 262, 308, 373.

²⁰ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Eğri – Hatvan – Yanık – Viyana – Çanad – Eflak – Boğdan – Bükreş – Ukrayna – Kırım – Bahçesaray – Çerkezistan – Dağıstan – Ejderhan – Kalmukistan – Saray – Moskova*, c. 7, 1. Kitap, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 156.

²¹ İncelemesi yapılan Mühimme Defterleri şunlardır: BOA, A. DVNS. MHM. d. 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 19, 21, 22, 23, 24, 27, 29, 30, 32, 33, 34, 39, 43, 47, 48, 50, 51, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 63, 66, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 103, 105, 109, 111, 123, 124, 125, 128, 141, 143, 149, 168, 170, 177, 190, 191, 197, 208, 213, 219, 247, 248, 888; BOA, A. DVNS. MHM. ZYL. d. 3, 5, 6, 12, 13, 18; TS. MA. d., K. 888, E-12321. Tarihe ışık tutan tüm bu değerli kaynaklar tarandıktan sonra, ilgili kayıtların tespiti yapılarak kullanılmıştır.

²² Cezalandırmanın yapılması için iki erkek şahit, şahsın herhangi bir baskıya maruz kalmadan içkiyi kendi rızasıyla aldığını itiraf etmesi ve sarhoşluk halinin olması şarttır. Sarhoş olan şahsın ağzından gelen şarap kokusu da ispat niteliğindedir. Ağzı kokusunun geçmesi durumunda had cezası uygulanmamaktadır. Küçük yaşta olanlar, akıl sağlığı yerinde olmayanlar ve gayrimüslimler bu cezadan muaf tutulmuşlardır. Bunun yanında Müslümanlığı yeni kabul ettikleri halde, şeriat bilgisi bulunmayanlar ve bu bilgiyi öğrenmelerine imkân tanımayan bir mahalde yaşayanlara da had cezası verilmezdi. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, c. 1, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s. 108, 110-111, 349; İlhan Akbulut, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 52, S. 1, Ankara, 2003, s. 175-176.

kiler olarak kullandıkları mekanlarda fiçılar içerisinde muhafaza etmekteydiler. Daha sonra maddi kazanç elde etmek için bu şarapların satışını yapmaktaydılar. Ancak Müslümanların şarap alıp satmasının dinen uygun olmadığı, buna binaen devletin de bu hususta çeşitli yasaklamalarının olduğu, sancak beyi ve kadısı tarafından yöre halkına uyarı mahiyetinde hatırlatılmıştır. Uyarılara rağmen aykırı davranışlarda bulunanlar, adı geçen görevlilere verilen yetkiler neticesinde cezalandırılmıştır²³.

Hemen her alanda olduğu gibi şarap ticaretinde de devletin iç ve dış pazar kontrolü söz konusuydu. Şehir, kasaba ya da köylere resmi bir izin belgesi olmadan şarap giriş-çıkışı yapılamazdı. Yılın belirli zamanlarında, tespit edilen uygun alanlarda kurulan panayır, pazar vs. gibi yerlere girip çıkan şarap dahil her türlü ticari malın kaydı tutulmaktaydı. Öte yandan gerek kara gerekse su yolu kullanılarak yerleşim alanlarına aktarılan bu içki, yine belli kontrol ve kayıtlara tabi idi. Bazı yerleşkelere de hariçten girişlerin yasaklandığı görülmektedir ki 1570 yılında bu uygulamayı Sofya'da görmek mümkündür. Elbette bu yasakları oluşturan sebepler çeşitlidir. Bunlardan biri Sofya'da başıboş gezip yolları tutan, bir nevi eşkıyalık yapan leventlerden²⁴ kaynaklı bir asayişsizlik halinin olmasıdır. Bununla birlikte şarap satışının kontrolünü sağlamak amacıyla, kazaya giriş çıkışların kontrol altında tutulması gerekmektedir²⁵.

Müslümanların yaş ve kuru olarak tüketmek ya da sirke yapmak amacıyla, üzüm yetiştirmelerinde bir sakınca yoktu. Aynı durum gayrimüslimler için de geçerliydi. Buna ek olarak gayrimüslim tebaa, kendilerine yetecek kadar şarap üretip, yine aynı yeterlilikte kendi aralarında ufak çaplı bir şarap alış-verişi yapabilirlerdi. Ancak devletin bu yöndeki çeşitli kısıtlamaları, daha kazançlı bir ticari hayata atılmak için halkı farklı yollar bulmaya sevk etmekteydi. En güvenli mekân olarak gördükleri evlerini birer küçük imalathaneye çevirerek, oluşturdukları birtakım basit düzenekler ile şarap üretimine başladılar. Öyle ki geniş üzüm bağlarına sahip Malkara Kazası'nda, bazı gayrimüslimlerin evlerindeki hummalı çalışmalarla üzümler şarap haline getirilene kadar çeşitli işlemlerden geçirilmekte ve ilgilenenlere satılmaktaydı²⁶. Aslına bakılırsa şarap üretimi çok maliyetli bir iş değildi. Üzüm sıkılıp suyu alındıktan sonra, sadece küplere veya fiçılara doldurulup mayalanması için gerekli süreyi beklemek şarap elde etmek için yeterliydi²⁷.

²³ BOA, A. DVNS. MHM. ZYL. d. 3, 216/559. (7 Haziran 1576)

²⁴ Levent, Osmanlı Devleti donanmasında bir nevi *deniz piyade askeri* konumunda olan muharip grup için kullanılan bir ifadedir. Leventler gemilerde güvenliği sağlamakla görevliydi. Deniz ya da nehirlerde yapılan savaşlarda, mevcut buldukları gemilerde mücadele ederler; gerektiği zaman karaya dahi çıkarlardı. Genellikle dirlikle alakası olmayan leventler, donanmada belli bir ücret karşılığında çalıştırılırlardı. Gemilerdeki düzen, disiplin ve harp gücü bakımından hayati öneme sahip leventlerin, zamanla nizamı bozulmaya başladı. Öte yandan vezir ve beylerbeyilerin yanlarında bulundukları sekban, sarıca, gönüllü gibi kuvvetler de levent (kara leventleri) tabiri ile anılmaktaydılar. Fakat şahıslara bağlı olan bu sınıf, vezir ve beylerbeyilerin görevden alınma ya da vefat etmeleri durumunda dağılmaktaydılar. Sahipsiz kalan bu güçler *kapısız/bacasız levent* olarak anılmaktaydılar. Boşta kalan leventlerin bir bölümünün toplumda huzursuzluk çıkarması, deniz leventlerinin de karaya çıkıp eşkıyalık yapmaları sebebiyle, isimleri kötü anılmaya başlandı. Öyle ki her suç işleyene levent demek adet haline geldi. Bkz.: Filiz Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması (18. Yüzyıl)*, Hiperayın, İstanbul, 2019, s. 100-101; Mücteba İlgürel, "Levent", *DİA*, c. 27, Ankara, 2003, s. 149-151.

²⁵ BOA, A. DVNS. MHM. d. 9, h. 212. (18 Mart 1570)

²⁶ BOA, A. DVNS. MHM. d. 3, h. 1362. (25 Haziran 1560); *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 5, 2. Kitap, s. 443.

²⁷ Fikret Yılmaz, "Boş Vaktiniz Var mı? Veya 16. Yüzyılda Anadolu'da Şarap, Eğlence ve Suç", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 1, Bahar-2005, s. 28. XVIII. yüzyılın başında doğuya gönderilen Fransız Tournafort, Ege adalarında şahit olduğu şarap üretimi hakkında şunları aktarmaktadır: Bağlarda kare şeklinde ve uygun büyüklükte bir yer/hazne yapılırdı. Üstü açık yapılan bu yerin duvarları taştan örülür ve çimentoyla sıvanırdı. Dalından toplanan üzümler bu haznelere doldurulur ve bunların birkaç gün içerisinde kuruması beklenirdi. Daha sonra bu üzümler çeşitli yöntemlerle ezilir ve oluşan üzüm suyunun, haznenin altındaki havuza dolması sağlanırdı. Havuzdaki üzüm suyu tulumlar yardımıyla fiçılara ya da topaktan imal edilen küplere doldurulur ve uzun bir zaman dinlenmeye bırakılırdı. Küplerin içine, büyüklüklerine göre üç ya da dört avuç alçı atılırdı. Yer in rahatlığına göre de genellikle dörtte bir oranında tatlı ya da tuzlu su eklenirdi. Şarap yeterince mayalandıktan sonra küplerin ağzı sulandırılmış alçı ile sıvanırdı. Joseph de Tournafort, *Tournafort Seyahatnamesi*, (Editör: Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul, 2005, S. 137.

Malkara'daki şarap satışı sadece gayrimüslimlere yönelik değildi. Müslümanlar da bu alışverişin bir parçasını oluşturmaktaydı. Üstelik satış işlemleri, kazada bulunan camii yakınındaki evlerde yapılmaktaydı. Durumun teftişi için Malkara Kadısı görevlendirilmişti²⁸. Yerleşim alanlarındaki camii cemaatini rahatsız eden durum bununla kalmamıştı. Vidin merkezde mevcut camiinin yakınındaki kilisede, içki meclisleri düzenlenmekteydi. Bu meclisler, müzikli eğlence mekanları haline gelmişti. Hem müziğin yüksek sesi hem de içkinin tesiriyle çıkan kavgaların verdiği rahatsızlık, Vidin Kadısı'nın müdahalesini zorunlu kılmıştır²⁹.

Şaraba olan ilgi, Müslümanlar arasında zamanla artmaktaydı. Devletin kozmopolit yapısının sonucu olarak, farklı ırk ve dinlere mensup olan insanlar bir arada yaşamaktaydı. Böylesi bir sosyal ortamda kültürlerin etkileşim halinde olması son derece doğaldır. Ancak tasvip edilmeyen ve yasaklanmaya çalışılan durum, yer yer gayrimüslimlerin etkisiyle Müslümanların şarap içmesi ve bu işin ticaretinde yer almalarıydı. Belgrad Sancağı ve Ustrumca Kazası, bu husustaki örneklerden sadece birkaçıdır. Belgrad'da ikamet eden bazı Müslümanlar, evlerinde fiçılarda sakladıkları şarapları, talip olanlara satmaktaydılar³⁰. Diğer taraftan Ustrumca'da Müslümanlar arasında şarap kullananların sayısının artması, toplumsal bir huzursuzluğu beraberinde getirmiştir. Üstelik geçgündüz demeden sürekli sarhoş gezen ve halkı telaşa düşüren bazı Müslümanlara yapılan uyarılar da pek tesir etmeyince, cezalandırma yöntemine başvurulmuştur³¹.

Değnek cezası, hapis cezası vb. ağır cezaların yanında, farklı caydırıcı cezalar da olabilmekteydi. Mesela Çatalca Kasabası'ndaki gayrimüslimlerin, Müslümanlara şarap sattıkları ve Müslümanların da evlerinde şarap içtiklerine yönelik alınan ihbar üzerine, şu kararlar alınmıştı: Müslümanların elinde bulunan şarap fiçıları ve küpleri kırılmak suretiyle içlerindeki şaraplar akıtılacaktır. Gayrimüslimlerde mevcut şaraplardan da kendilerine yetecek miktarı bırakılıp, geri kalanına sirke yapmak üzere el konulacaktır. Gayrimüslimlere yönelik olan uygulamanın amacı, Müslüman halka yaptıkları şarap satışına son vermeleriydi. Öyle ki benzer hadiselerin yeniden meydana gelmesi ve emre itaatsizlik yapılması durumunda, Mohaç Kadısı ve Çatalca Kadısı aracılığıyla verilecek cezaların daha ağır olacağı yönünde ikazlarda da bulunulmuştu³².

Toplumda şarap içmeye meyledenler kadar, içmeme konusunda kararlı olanlar da vardı. Hatta bu kararlı kesimin daha yüksek bir oranda olduğu söylenebilir. İslam'ın içkiyi haram kılması, Müslüman toplumlarında bunun örf ve âdet olarak benimsenmesine kadar gitmişti. Öyle ki bilhassa ilerlemiş yaşlarda olanların şarap içmesi büyük bir ayıp olarak görülmekteydi. Bu sebeple yaşlılar, şaraba karşı daha temkinliydi. Buna karşın bazı gençler, şarap içtikten sonra tövbe ederek bağışlanacaklarına olan inançlarından ötürü, bu günahı ve ayıbı göze alabiliyorlardı³³. Ancak genel olarak Müslümanlar arasında içki içenler ayıplanmaktaydı. Örneğin Temeşvar'daki Müslüman halk bu utanç verici durumla karşılaşmamak için vişne suyu içmekte, genellikle de bal suyunu tercih etmekteydiler. Diğer yandan Saraybosna'da şarap içmek, üstelik sarhoş olmak büyük bir ayıp olarak görülür ve sarhoşlar yerilirdi³⁴. 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyah Reinhold Lubenau da Türklerin/Müslümanların genellikle şarap içmediklerini ifade etmektedir³⁵.

Yukarıda değinildiği üzere Osmanlı devlet yönetimi, gayrimüslim tebaasına devlete karşı asi olmadıkları ve toplumsal dirliği bozmadıkları sürece hoşgörüyü yaklaşmayı bilmiştir. Nitekim

²⁸ BOA, A. DVNS. MHM. d. 3, h. 1362. (25 Haziran 1560)

²⁹ BOA, A. DVNS. MHM. d. 3, h. 1339. (17 Temmuz 1560)

³⁰ BOA, A. DVNS. MHM. d. 55, 11/21. (30 Ekim 1584)

³¹ BOA, A. DVNS. MHM. d. 6, h. 88. (31 Ağustos 1564)

³² BOA, A. DVNS. MHM. d. 6, h. 251. (19 Ekim 1564)

³³ Ogier Ghiselin De Busbecq, *Türk Mektupları*, (Çeviri: Hatice Özkan), Ark Kitapları, 2. Baskı, İstanbul, 2018, s. 20.

³⁴ *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 5, 2. Kitap, s. 537, 593.

³⁵ Reinhold Lubenau, *Osmanlı Ülkesinde*, c. I, s. 97.

Boğdan Voyvodası Aleksandra'nın Girit'te³⁶ 70 fiç şarap almak için talep ettiği izin, olumlu karşılanmıştır. Bu durum Boğdan'dan Girit'e kadar olan Akdeniz ve Karadeniz yalılarındaki tüm devlet görevlilerine (bey, kadı, dizdar) bir ferman ile bildirilmiştir. Voyvodanın yüklü gemisine müdahalede bulunulmaması ve resmî belge olmadan herhangi bir mal geçişine de müsaade edilmemesi hususuna dikkat çekilmiştir³⁷.

Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinde, geniş bir ticari hareketlilik oluşturan panayırlar düzenlenmekteydi. Bu panayırlar yılda bir ya da birkaç kez kurulur, en az bir hafta en fazla da altı hafta sürecek şekilde planlanırdı³⁸. Düzenlenen panayırlar, hemen her yerden tüccarların ve halkın uğradığı, birçok ürünün bir arada satıldığı oldukça renkli görüntülere sahip yerlerdi. Elbette bu büyük organizasyonların güvenli bir şekilde başlatılıp nihayete erdirilmesi mühimdi. Devlet, panayırların kurulacağı şehir, kasaba ya da diğer idari birimlerde gerekli asayiş temin etmekteydi. Aksi durumda, organizasyonların iptaline kadar gidilmekteydi. Nitekim 1631 yılında Bomyoviçe Karyesi'nde düzenlenen panayırda, halkın can ve mal güvenliğinin tehlike altında olmasından dolayı, açılışından kısa bir süre sonra panayırların kapatılması kararlaştırıldı. Pojega Kazası'na tabi Bomyoviçe'de, mevcut olan kilisenin yakınlarında her yıl gerçekleştirilen etkinliğe, 1631 yılında eşkıyalar damgasını vurdu. Kilisenin etrafında toplanan bu grup, önce sarhoş olana kadar şarap içti, akabinde kalabalığın arasına karışarak halkın mallarını yağmaladı³⁹.

Osmanlı devlet yönetimi, toplumda meydana gelen bu ve benzeri huzursuzlukların bir an önce son bulması ve halkının huzura ermesi için çeşitli fermanlar çıkarmıştır. Mesela Köstendil Beyi ve Ilıca Kadısı'na hitaben yazılan bir hükümdü; Ilıca Kazası'nda sakin Gidi Bali adlı şahsın evinde, fiçiler dolusu şarabın bulunduğu ve söz konusu şahsın gece gündüz evinde şarap içtiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında mahalle halkının en çok rahatsızlık duyduğu ve toplumun onaylamadığı husus ise Gidi Bali'nin, eşiyile birlikte bir başka kadını fuhuş yapmaya sevk etmesidir. Esasen bu mevzular daha önceden de bilinmekte idi. Bundan dolayı olaya sebep şahsın birçok kez sakin olduğu yerden çıkarılmasına rağmen, her defasında mahallesine geri döndüğü anlaşılmaktadır. Caydırıcı olmamasına rağmen, çıkarılan yeni emirde de başka bir şehre gönderilmesi uygun görülmüştür⁴⁰.

Zaman zaman tekkelerin de şarap üretip sattıkları görülmektedir. Varna'da bulunan Akyazılı Baba Tekkesi, bu duruma örnek gösterilebilir. Osmanlı Devleti'nde gerek iç kısımlarda gerekse sınır boylarında varlığına rastlanan tekke ve zaviyeler ilmi, içtimai, askeri vs. gibi farklı konularda şekillenmişlerdir. Temelde aynı düstur üzere hareket eden bu kurumların, buldukları yerlere göre işlevleri değişmektedir. Ehl-i Sünnet anlayışına sahip olan Osmanlı devlet yönetimi, bu kurumların işleyişine pek müdahalede bulunmamış ancak gerekli durumlarda çeşitli önlemler almayı da ihmal etmemiştir⁴¹. Devletin iskân politikasına göre batı serhat boylarında aktif olan Akyazılı Baba

³⁶ Girit'te bol miktarda şarap imalatı yapılmakta ve bu içki Girit'ten farkı coğrafyalara gemilerle taşınmaktaydı. Bkz.: BOA, A. DVNS. MHM. d. 12, h. 50. (21 Şubat 1571)

³⁷ BOA, A. DVNS. MHM. d. 6, h. 302, 1173. (28 Ekim 1564, 23 Mayıs 1565) Boğdan Voyvodası, kendisine verilen izin belgesini kaybettiğini beyan ederek yenisini talep etmiştir. Durumun teftiş edilip, daha önce içki alışverişinde bulunmadığı tespit edilirse talebinin onaylanacağı bildirilmiştir. BOA, A. DVNS. MHM. d. 7, h. 2229. (7 Ekim 1568)

³⁸ Osmanlı'da organize edilen ilk panayırların daha çok Rumeli bölgesinde yoğunlaştığı görülmektedir. 16-17. yüzyıllarda Rumeli'de Tor varoşu, Milşova Manastırı civarında (Hersek), Prez yaylasında (Taşlıca Kazası), Ustrumca, Alasonya, Çatalca, Hrupişta, Petriç, Yenişehir, Sidrekapısı, İstorga, Karaferye, Katerina ve Çitroz'da panayırlar kurulmuştu. 18. yüzyıldan itibaren kurulan panayırların -Uzuncaabad, İslimye, Silivri, Sinoz- yerli yabancı birçok tüccarın katılım sağlamasıyla çok daha geniş kapsamlı oldukları anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bkz.: Özer Küpeli, "Osmanlı Devleti'nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırlarının Tarihine Dair", *Osmanlı*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 490-497.

³⁹ BOA, A. DVNS. MHM. d. 85, h. 239. (30 Ocak 1631)

⁴⁰ BOA, A. DVNS. MHM. d. 61, 52/141. (4 Ağustos 1586)

⁴¹ Tekke ve zaviyeler için bkz.: Mustafa Kara, "Tekke", *DİA*, c. 40, İstanbul, 2011, s. 368-370.

Tekkesi'nin de müstakil bir kurum olarak hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Bu tekkenin yakınlarındaki mevcut köylerde bulunan Müslüman ahali, serhat beylerine hizmet etmeleri için çok sayıda gönüllü yardımcılar göndermektedirler. Ancak bu tekkeyi kendilerine yurt tutan ve eşkıya olarak adlandırılanlar, tekkenin etrafında geniş bağlar yetiştirip, elde ettikleri bol miktarda üzümü sıkıp şirasından şarap imal etmişlerdir. Bununla yetinmeyip elde ettikleri şarapları satarak, *nice fesâda da sebebiyet* vermekteydiler. Üstelik bu iş için, çevre köylerden gönderilen gönüllü yardımcılar kullanılmıştır. Bu durumun ileri boyutlara varması üzerine, merkez bilgilendirilmiş ve Varna Kadısı aracılığıyla ele başlarının İstanbul'a gönderilmeleri emredilmiştir⁴².

İlmiye teşkilatı içinde de görevini kaybetme pahasına şarap içenlere tesadüf edilmektedir. Örneğin Sarıgöl Kadısı Mevlâna Memi hakkında yapılan şikâyet; sürekli sarhoş gezdiği, şer'i meselelerden haberdar olmadığı öyle ki bulunduğu makamı rüşvet ile elde ettiği yönünde suçlamalar yer almaktadır. Şeyhülislamdan alınan fetva doğrultusunda, gerekli teftişin yapılmasıyla kazanın idaresinin Mevlâna Memi'den alınmasına karar verilmiştir⁴³. Yönetici ve yargı makamında olan bir görevlinin kabul edilemez bu halleri, her şeyden önce makama dolayısıyla da devlete karşı bir güven sarsılmasına sebebiyet verebilmekteydi. Bir Müslümanın üstelik bir devlet görevlisinin hiç sakınmadan alenen kullandığı içki, yasakların çok da caydırıcı olmadığı sonucuna götürebilir.

Tüm bu ve benzeri örnekler, şarap ya da diğer alkol türlerini içen şahsa ve yaşadığı sosyal çevreye zarar vermektedir. Nitekim içki toplumsal huzursuzluk, taşkınlık, gerginlik vesairenin ayrılmaz bir parçası şeklindedir. Eşkîyalık, fuhuş, cinayet, haksız kazanç, görevi kötüye kullanma vb. tüm durumlar için Hz. Peygamberin ifade ettiği *kötülüklerin anası* tabiri bu noktada da yerini bulmaktadır. Ancak şu ana kadar olan örnekler ve aşağıda verilecek misaller göz önüne alındığında, işlenen suçları sadece alkol kullanımına bağlamak gerçekçi bir yaklaşım olamaz. Gerçek olan sarhoş olanların daha kötü niyetli, daha huzursuz, daha özgür ve daha saldırgan olduklarıdır. Sarhoş insanların davranışlarındaki tatminsizlik hissi, kendilerine ve topluma verdikleri zararın boyutunu arttırmaktadır.

Örneğin 1565 yılında Dimetoka Kazası'na bağlı Mandre Karyesi'nde meydana gelen cinayetin faili, maktul Niko'yu şarabın dozunu kaçırmanın etkisiyle göğsünden bıçaklamıştı⁴⁴. Bu yüksek saldırganlık haline bir başka örnek de Filibe'den verilebilir. Kanunları hiçe sayıp alenen içki içen bir grup eşkıya, halkın erzaklarını yağmalamakla kalmamış, canlarına kastetme teşebbüsünde dahi bulunmuştur. Ortalığı savaş haline çeviren eşkıyaların, bu fiillere devam etmekteki ısrarları bazılarının katledilmesine bazılarının da hapsedilmesine sebep olmuştur⁴⁵. Yenipazar'ın Seniçe Nahiyesi'ne bağlı Donçe Karyesi'nde mevcut kilisenin yanında bir grubun toplanıp içki içtiği, kavga çıkardığı ve ahaliyi rencide edecek sözlü münakaşalarda bulunduğu kayıtlara geçmiştir. Yenipazar, Preboy ve İstari Eflak kadınlarının olaya müdahalesiyle, taşkınlık çıkaranların kilise yakınlarında toplanmaları men edilmiştir. Bu gruba karışıklık çıkarmamaları hususunda gerekli uyarılar yapılmıştır. Fakat onların bu tutumlarında diretmeleleri, cezalandırılmalarını gerekli kılmıştır⁴⁶.

⁴² BOA, A. DVNS. MHM. d. 3, h. 1644. (21 Kasım 1560)

⁴³ Filorina Kadısı ve Ohri Müfettişi Hüsvrev'e gönderilen hüküm. BOA, A. DVNS. MHM. d. 75, 250/530. (6 Mart 1605). Kadılıkta aranan şartlar için bkz.: Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri* c. 1, s. 231, 279-280.

⁴⁴ BOA, A. DVNS. MHM. d. 6, h. 945. (29 Mart 1565)

⁴⁵ BOA, A. DVNS. MHM. d. 101, 66/213. (24 Mayıs 1691)

⁴⁶ BOA, A. DVNS. MHM. d. 82, 94/277. (10 Mayıs 1618)

Benzer durum, Selanik'te de meydana gelmiştir. Selanik dışından şehre gelen kürekçiler⁴⁷, buradaki Yahudi taifesinin dükkanlarını yağmalayarak, paralarına el koymuşlardır⁴⁸. 1702 yılında yine aynı şehirde yeniçerilik iddiasıyla eşkıyalık yapan birkaç şahıs, kalebent⁴⁹ cezasına çarptırılmışlardır⁵⁰. 1718 yılında Ferecik'teki Türkmen eşkıyaların halkı canından bezdirmesi, onlar hakkında gerekli cezaların verilmesini zorunlu kılmıştır⁵¹.

Görünen o ki içki içen insanların suç işleme oranları oldukça yüksektir. Akıllara durgunluk getirecek boyuta varana kadar alınan şarap, kişinin akıl ve düşünce nimetinden mahrum kalmasına sebep olmaktadır. Allah'ın da buyurduğu gibi *zararı, faydasından büyük* olan içkinin baş ağrısı, sararıp solma, titreme hastalıkları, halüsinasyon görme vb. çeşitli sıkıntılara yol açtığı da gözlemlenmiştir⁵².

Meyhaneler

Meyhaneler, içki içmeye ve satmaya mahsus mekanlardır. Toplumda algı seviyesine göre hoş karşılanmayan, kötü olan ve kişiyi kötü yola sevk eden, kişinin aklını/bilincini elinden alan bir yer olarak bilinmektedir. Bununla birlikte paylaşmanın ve ortaklığın sembolü, ortak paylaşılan sözün, sevincin ve acının mekânı da olmuştur⁵³. Yani meyhaneler bir sosyal buluşma yeri fonksiyonu da görmekte idi.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim halkın oturduğu mahallelerde, meyhanelerin inşası devletin izni dahilinde yapılmaktaydı. Halkın, bu mekanlara giderek ölçüyü kaçırmadan içkisini içmesinde ve eğlenmesinde herhangi bir mahzur bulunmamaktaydı. Ancak bu yapıların, yalnızca Müslümanların yaşadığı veya Müslüman nüfusun fazla olduğu mahallelerde bulunması hoş karşılanmamaktaydı. Üstelik Müslümanlar için kutsal olan camilerin yanında meyhanelerin inşa edilmesi, farklı dinlere mensup olanlar arasında zaman zaman çatışmaların doğmasına da sebebiyet vermekteydi. Mesela Prizrin'de Müslümanların yaşadığı üç ayrı mahallede, dört camiinin yakınlarında meyhaneler yapılmıştır. Bu meyhanelere Müslüman olan ve olmayan ahali gitmekte ve düzenledikleri meclislerde birlikte eğlenmektedirler. Görünen o ki devletin hazırladığı birtakım düzenlemelere hem meyhane inşasının yapılacağı konuma müsaade edenlerin hem de söz konusu yerdeki ahalinin riayet etmediği barizdir. Bunun üzerine bölgeye gönderilen hükümde, Müslüman mahallelerindeki meyhanelerin kapatılması ve Müslümanlara hiçbir surette içki satılmaması kesin

⁴⁷ Osmanlı donanma ve tüccar gemilerinde belli bir ücret karşılığı kürek çekmek suretiyle çalıştırılan ve hizmetli sınıfına mensup olan görevliler, kürekçi olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı donanmasında çalıştırılan kürekçiler, genellikle esir düşmüş olanlar ve kürek cezasına çarptırılmış olan suçlulardır. Ancak mevcut kürekçilerin zamanla ihtiyacı karşılayamadıkları görülmüştür. Bu sebeple ücretli kürekçi toplanması yoluna gidilmiştir. Öte yandan, avarız vergisine karşılık olarak alınan ocaklık kürekçiler de mevcuttur. Avarız hanesi hesabına göre istihdamı yapılan kürekçilerin, genellikle elli hane başına bir nefer şeklinde alınması kararlaştırılsa da bu miktar zamana, mekâna ve ekonomik koşullara göre değişkenlik gösterebilmekte idi. Geniş bilgi için bkz.: Filiz Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması*, s. 101-108.

⁴⁸ BOA, A. DVNS. MHM. d. 21, h. 769. (14 Mayıs 1573)

⁴⁹ Kalebent, sözlükte *kaleye bağlanmış, kalede hapsedilmiş kimse* manasındadır. Terim olarak suçluların kale surları içinde tutulup, hisardan dışarıya çıkmalarına izin verilmemesi şeklinde uygulanan bir cezayı ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde kalebentlik cezasına konu olan suçlar cinayet, yaralama, gasp, darp, adam kaçırma, zorbalık ve zulüm, hırsızlık, yol kesicilik, eşkıyalık, iftira, yalancı şahitlik, müneccimlik, büyü yapma, ayyaşlık ve benzeri daha birçok suçu eklemek mümkündür. Geniş bilgi için bkz.: Ömer İşbilir, "Kalebent", *DİA*, c. Ek-2, Ankara, 2019, s. 5-7.

⁵⁰ BOA, A. DVNS. MHM. d. 111, 656/2339. (30 Ağustos 1701)

⁵¹ BOA, A. DVNS. MHM. d. 128, 44/198. (30 Ağustos 1718)

⁵² Gelibolulu Mustafa 'Âli, *Gelibolulu Mustafa 'Âli ve Mevâ'idü'n-Nefâis Fi-Kavâ'idü'l-Mecâlis*, (Hazırlayan: Mehmet Şeker), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 208-211.

⁵³ Ahmet İçli, "Fuzûlî'nin Rind ü Zahid Eserinde Mekân: Meyhane ve Mescit", *Turkish Studies*, S. 7, c. 1, Ankara, 2012, s. 1313.

bir dille ifade edilmiştir. Ayrıca gayrimüslimlerin kendi mahallelerinde, kendilerine yetecek kadar şarabı bulundurup içebileceklerine ve birbirlerine satabileceklerine işaret edilmiştir⁵⁴.

Müslümanların, kendi mahallelerindeki bu yapılardan rahatsızlık duymalarının temel sebebi, içki içenlerin ortaya çıkardıkları taşkınlıkların yarattığı huzursuzluktur. Gayrimüslimlerin bu yaşantıları, ister istemez Müslüman halktan bazılarını cazip gelmekte ve meyhaneler yavaş yavaş onların da mutlak uğrak noktaları olmaktadır. Bu gidişat en çok düzenli aile hayatını etkilediğinden, sosyolojik açıdan olumsuz sonuçlar doğurabilmekte idi. 1586 yılında Sofya’da mahalle aralarında kadınların yollarını kesen ve onlara kendi mahallelerinde gündüz vakti dahi hareket serbestisi tanımayan grup, şehirde bulunan meyhanelerde meclisler düzenleyen başıboş leventlerdi⁵⁵.

Müslüman Türk kadınları, bu sarhoş levent taifesinden dolayı günlük yaşamın vazgeçilmez bir sosyalleşme aracı olan hamamlara gitmekte sıkıntı yaşamışlardı. Türk kültüründe önemli bir yeri olan hamamlar, sağlık açısından olduğu kadar bedenlerin temiz ve zinde tutulması için de sıklıkla gidilen yerlerdi. Bu mekânlar, kadınlar için yıkanmanın yanında hatta ötesinde birer eğlence noktasıydı. Küçük ya da büyük gruplar halinde hamamlarda vakit geçiren kadınlar, yeni yeni arkadaşlıklar edinerek ilişkilerini devam ettirmekteydiler⁵⁶. Bu mühim sosyal etkinliğin güvenli şekilde gerçekleştirilememesi ve kadınlara yönelik ahlaksız davranışlardan ötürü, meyhanelerin Sofya’nın dışına taşınmasına ve Müslüman mahallelerinde bilhassa cami ile mescitlerin yakınlarında olan bu mekânların kapatılmasına karar verilmiştir⁵⁷.

Müslümanların yoğun olduğu yerlerde devlet eliyle kapatılan meyhaneler, yine devlet kanalıyla başka bir yerde açılmaktaydı. Yani devlet gayrimüslimlere mağduriyet yaşatmadan, ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olmaktadır. Gayrimüslimler arasında şarabın kutsiyetine olan inanç da düşünülünce bu yaklaşım makul görünmektedir.

Osmanlı Devleti, bir yeri ya da bölgeyi fethettiği zaman adet olduğu üzere oradaki en büyük kiliseyi camiye çevirmekteydi. Bu yerlerden biri de Bar Kalesi içindeki kilisedir. İslâm fethiyle birlikte camii olarak hizmet veren bu yapı, ilerleyen zamanlarda bölgeyi tasarruf eden bey ve kadının rüşvete tamah etmesi neticesinde, yörenin ileri gelen gayrimüslimleri tarafından adeta satın alınarak tekrar kilise yapılmıştır. Bu kilisenin yakınlarına yapılan meyhanelerde, *kefere* olarak ifade edilen halkın içki içmesi ve etini yemek amacıyla domuz boğazlamalarından ötürü mahalleye kötü kokular yayılmaktaydı. İslam’ın tartışmasız haram kıldığı domuz etinden ve şaraptan rahatsız olan Müslümanlar, bu şikayetlerini İskenderiye Kadısı aracılığıyla merkeze iletmişlerdi. Durumun tetkiki için Dukakin ve İskenderiye beyleri ile Dukakin, Ülgün, Bar ve İskenderiye kadıları görevlendirilmiştir. Sonuçta kiliseye çevrilen caminin bir vakfa bağlanarak yeniden hizmete açılması, etrafında olan meyhanelerin kapatılması, gayrimüslimlerin kalenin dışındaki kiliselerde toplanmasının salık verilmesi ile Müslümanların taleplerine olumlu karşılık verilmiştir⁵⁸.

Memleket dahilinde Müslümanların oturduğu mahallerde, bilhassa ibadet edilen yerlerin yakınlarında şarap satışlarının yasaklandığına dair fermanlar çıkarılmıştı. Yukarıda da ifade edildiği

⁵⁴ BOA, A. DVNS. MHM. d. 23, 348/781. (16 Şubat 1574)

⁵⁵ BOA, A. DVNS. MHM. d. 60, 276/635. (3 Haziran 1586). Gelibolulu Ali, meyhaneye giden erkekleri iki gruba ayırmaktadır. Gençlerden oluşan ilk grup, meyhanelerdeki içki düşkünlerini kendilerine dost edinmişlerdir. Onlarla yer, içer ve akşam olunca da evlerine dönerlerdi. Diğer grup ise gece gündüz demeden içki içen ve vaktinin neredeyse tamamını meyhanede geçiren ayyaşlardır. Bunların hayatlarında kadının büyük önemi vardı. Ahlaksızlığı kendilerine yol edinen bu ayyaşlar, aynı zamanda hizmetlerinde bulunan erkeklerle de ilişkide bulunurlardı. Gelibolulu Mustafa ‘Âli, *Mevâ’idü’n-Nefâis*, s. 217.

⁵⁶ Osmanlı Devleti’nin Rumeli coğrafyasındaki hamamları ve hamam kültürü için bkz.: Filiz Yıldırım, “Batılı Seyyahların Gözüyle Tuna Havzasında ve Rumeli’de Folklor (15-19. Yüzyıllar)”, *Tarih Yolunda Bir Ömür Ergün Öz Akçora Armağanı*, c. 1, (Editörler: Ahmet Aksın, Yavuz Haykır, Filiz Yıldırım), Hiperyayın, İstanbul, 2019, s. 342-344.

⁵⁷ BOA, A. DVNS. MHM. d. 60, 276/635. (3 Haziran 1586)

⁵⁸ BOA, A. DVNS. MHM. d. 39, 188/398, 210/429. (2 Mart 1580, 29 Şubat 1580)

gibi Müslüman mahallelerinde mevcut olan meyhanelerin kapatılması emredilmişti. Devletin faal olan yasalarına ve yaşanan onlarca hadiseye rağmen, şaraba olan talep hiç bitmedi. Ticari açıdan gelir getiren bu ürün, Hersek Sancağı'nın sahil kazalarında da oldukça revaçta idi. Halk, buralardaki üzüm bağlarından bol miktarda üzüm tedarik edip, kaçak şarap ticareti yapmaktaydı. Devletin, yasakların çiğnendiği Hersek'te daha sert tedbirler aldığı söylemek mümkündür. Zira bölgeyi ber-vech-i arpalık⁵⁹ olarak idare eden Mustafa Paşa'ya, meyhanelerin yıkım emri verilmişti. Buna ek olarak şarap satışının derhal durdurulması ve mevcut olan yasakların uygulanmasına bir an önce geçilmesi gerektiği de belirtilmiştir⁶⁰.

Askeri Kesimde Şarap

Şarap, hemen her kesim tarafından tüketimi mümkün bir içki türüdür. Devletin zirvesinden tutun da sıradan bir vatandaşa kadar şarabın içildiği belgelenmiştir. Devlet yönetimindeki padişahlardan bazıları şaraba meylederken bazıları da mutlak surette reddetmişlerdir. Mesela Fatih Sultan Mehmed'in içkiyle ilgilenmediği, en uzun süre hükümdarlık yapan Kanuni Sultan Süleyman'ın şarap içmediği bunun yerine mevsimine göre leziz maddelerden oluşan meşrubatları tercih ettiği bilinmektedir⁶¹. Kanuni aynı zamanda ülkede genel bir içki yasağı da uygulamıştır. Buna karşın oğlu II. Selim, babasının yolunda gitmeyen, şaraba hayli düşkün bir sultanı⁶². I. Ahmed ve IV. Murad da ülkede içki içilmesine genel bir yasak getirmişlerdir. Son derece dindar bir padişah olan I. Ahmed, ülkesinde fitneye ve şerre sebep olduğu gerekçesiyle, halkını içki kullanmaktan men etmiştir⁶³. Diğer yandan halka yasakladığı içkiye bağımlı olan IV. Murad'ın bu tutumu, hastalığını tetikleyip ölümüne dahi sebebiyet vermiştir⁶⁴. Pek az istisnalar dışında hemen tüm Osmanlı padişahları, İslam'ın emrettiği içki yasağına uymuş ve bu konuda gerekli hukuki tedbirleri de almışlardır.

Devletin önemli mevkilerini işgal edenler tarafından, özellikle de görev başında iken içki kullanılması ciddi bir zafiyettir. Bu zaafa düşenlerin içinde yeniçeri ve sipahi askerlerini yer yer görmek mümkündür. Mesela İzladi'ye tabi Yanoniçe Karyesi'nde Sipahi Hasan ile Paşayığıt Karyesi'ndeki Yörük Ali'nin buldukları yerlerde, taşkınlıklarıyla halkı rahatsız etmekten kaçınmalarının temelinde, sarhoş oluncaya kadar içtikleri şarap yatmaktaydı. Zira aşırı alkol, kişinin şiddete meyletmesine sebep olmaktadır. Bu vaziyetin önlenmesi için İzladi Kadısı'na gönderilen hükümde ilgili şahısların yakalanmaları emredilmektedir⁶⁵.

Budin'de bulunan Sipahi Veli, sürekli aldığı içkinin tesirinden emri altındakileri idare edemez hale gelmişti. Düzenli bir şekilde sarhoş olacak boyutta tüketilen şarap, beyinde birtakım hasarlara yol açmaktadır. Bu hasarlar da kişinin akıl melekelerini kullanmada kısıtlamalara sebep olmaktadır. Nitekim Sipahi Veli'nin idare etmekten yoksun olduğu yardımcılarında biri, Budin Kalesi'nde görev yapan bir yeniçeriye sebep belirtmeksizin bıçakla yaraladıktan sonra, *ya siz bunda turmak*

⁵⁹ Osmanlı Devleti'nde devlet memurlarına hizmette buldukları sürece maaşlarına ek olarak, görevden ayrıldıktan sonra ise bir nevi emekli maaşı olarak verilen gelire denilmektedir. Bkz.: Cahit Baltacı, "Arpalık", *DİA*, c. 3, İstanbul, 1991, s. 392-393.

⁶⁰ BOA, A. DVNS. MHM. d. 100, 71/267. (8 Kasım 1690)

⁶¹ Luigi Bassano, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, (Çeviri: Selma Cangi), Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 58-59; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1453-1574*, c. 2, (Çeviri: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 652. Her zaman tutumlu ve ölçülü olan Sultan Süleyman, gençlik yıllarında dahi şarabın ve kötü alışkanlıkların bağımlısı olmamıştır. Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 67.

⁶² İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 309, 369, 421.

⁶³ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, c. II, (Çeviren: Zuhuri Danişman), Bahar Matbaası, İstanbul, 1968, s. 646.

⁶⁴ Mithat Sertoğlu, *IV. Murad*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 3, 67, 109; Ahmet Refik Altınay, *Eski İstanbul*, (Yayına Hazırlayan: Sami Önal), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 35; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1623-1669*, c. 4, (Çeviri: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 366.

⁶⁵ BOA, A. DVNS. MHM. d. 3, h. 560. (12 Ocak 1560)

gereksiz veyâhûd biz turmak gereğiz diyerek sözlü hakaretlerde de bulunmuştur. Devletin iki önemli askeri gücü olan yeniçeriler ve sipahiler arasında olası büyük bir çatışmanın önüne geçmek için, hemen asilerin yakalanıp hapse atılması yönünde karar çıkmıştır. Devlet bununla da yetinmeyip, benzer muhtemel olayların tekrarlanmaması adına taşkınlık çıkaran tımar sahiplerinin ellerinden tasarruf haklarını alıp, başkalarına devretmiştir⁶⁶.

Benzer bir olay Sofya’da da olmaktadır. Sofya’nın Üçpınar Mahallesi’nde oturan Sipahi Divâne Ali, aynı mahalleden başka bir sipahi olan Mehmed’i ve kardeşi Hasan’ı kılıç ile ellerinden yaralamıştır. Bu yaralama hadisesi esnasında Divâne Ali’nin ağzından gelen şarap kokusu (hamr râyihası), şikâyetin iki yönlü teftiş edilmesini gerekli kılmıştır⁶⁷. Ağzından gelen şarap kokusu somut bir delil olarak görülme de bir Müslümanın şarap ya da başka içkiler kullanması dinen haram ve örfen yasak olduğundan, ek bir kanıt aranmazdı. Bu belirti, tahkikat ya da cezalandırmak için yeterli bir hukuki dayanak olarak görülmekteydi.

Divâne Ali hakkında sürekli yapılan şikâyetlerin, Ali’nin inkârları ve çeşitli sebeplerden dolayı sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak O’nun şarap içmekten vazgeçmemesi, her daim taşkınlık çıkarmasına sebep olmaktadır. Üsküp Sancağı’nda tımara sahip olan Ali’nin haneye tecavüz, yol kesme ve hatta daha da ileri giderek adam öldürmeye varan olayların içinde yer alması ve yıllardır bir türlü nihayete ermeyen şikâyetlerin devam etmesi üzerine Vodina ve Yenice-i Vardar kadıları takipçi kılınmıştır⁶⁸.

Aslında 16. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen bu hadiseler, yüzyılın sonunda ülkede büyük karışıklığa yol açan ayaklanmaların ilk basamakları olarak değerlendirilebilir. 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı ülkesinde başlayan Celali ayaklanmaları büyük bir asayişsizliği beraberinde getirdi. Bu süreçte, devletin hemen her kurumuyla sıkıntılı bir döneme girdiği söylenebilir. Celali isyanlarının çıkış sebepleri; Avrupa’da ve Osmanlı’da 16. asrın son çeyreğinde gelişen ve sonuçta askeri düzenden toprak idaresine, vergi toplama usullerine kadar pek çok alanda değişime/dönüşüme sebep olan olaylarla yakından alakalıdır⁶⁹. Çok geniş bir yelpazede incelenmesi gereken bu isyanları, araştırdığımız konu çerçevesinde mevcut kayıtlarla sınırlamamız yerinde olacaktır.

Celalilerin Anadolu’da başlattığı isyanlar, yavaş yavaş Osmanlı’nın Balkan topraklarında da kendisini hissettirmişti. Her geçen gün büyüyen ve halka zorbalık yapan gruplar sebebiyle, köylü halk bulunduğu yeri vergi yükü ve köy feodalitesi gibi sebeplerin de etkisiyle terk etmek durumunda kalmıştı. Çiftçiliğe devam etme imkanını kaybeden köylü insanların, güvensiz bir ortamda ne yapacaklarını bilmeden dağınık bir halde yaşamlarını sürdürmeye çalışmaları, o dönemde başıboş insan olarak nitelendirilen leventlerin sayısını da arttırmaktaydı. Köylünün yer değiştirmesi, toprakların boş kalmasına ve toprak tasarrufunu elinde tutan tımarlı sipahilerin kazançlarını yitirmesine sebep olmaktadır. Sipahiliğin zamanla gözden düşmesi, buna karşılık maaşlarını devletin hazinesinden alan kapıkullarının buldukları yeri muhafaza etmesi ve dahi sipahilerin yerine merkez dışındaki bazı yerlerin güvenliğini sağlamak üzere görevlendirilmeleri gibi daha birçok sebep, tımarlı sipahilerin birer ikişer eşkıya olmaları sonucunu doğurdu. Devlet, içinde bulunduğu bu düzensizliğe karşı birtakım sert uygulamalar getirdi. Mesela eşkıyalık yapan sipahilerin tımarları ellerinden alındı. Fakat bu tedbir, sipahilerin taşkınlıklarını arttırmalarını önleyemedi.

⁶⁶ BOA, A. DVNS. MHM. d. 6, h. 127. (12 Eylül 1564)

⁶⁷ BOA, A. DVNS. MHM. d. 6, h. 719. (13 Şubat 1565)

⁶⁸ BOA, A. DVNS. MHM. d. 48, 262/745. (23 Ocak 1583)

⁶⁹ Celali isyanları hakkında geniş bilgi için bkz.: Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyânları”*, Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2019; Fatma Acun, “Celâlî İsyânları (1591-1611)”, *Türkler*, c. IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 695-708;

Bilindiği üzere tımarlı sipahiler, seferlere katılmanın yanında buldukları bölgelerin asayişinden de sorumluydular⁷⁰. Ama artık durum tersine dönmüş, nizamdan sorumlu bu devlet görevlileri çevrelerine topladıkları asi insanlarla halkın evlerini basıp, ambarlarını talan edip, esnaf dükkanlarını yağmalayıp, kendilerine karşı koyanları öldürmekten çekinmeden, nizamı bozanlar olmuşlardı. Öyle ki 1605 yılında Nevrekob Kadısı'na gönderilen bir hatt-ı hümayun tüm bu sebeplerden ötürüydü. Paşa Sancağı'nda tımar tasarrufunda bulunan Muhammed ve Ali adlı iki sipahi, kendileri gibi eşkıyalık yapanlarla her daim şarap içmekteydiler. Sarhoşluk halleri, onları daha da cesaretlendirmekte ve yangına körükle gitmelerine sebep olmaktaydı. Bunun üzerine kadı aracılığıyla sipahilerin ellerinden tımarlarının alınıp, başkalarının tasarrufuna verilmesi ve onlar için de gerekli cezai uygulamaların başlatılması emredilmiştir⁷¹.

Aynı yıl Grebene Kazası da Sipahi Mustafa'nın eşkıyalık hadiselerinden dolayı mağduriyet yaşamaktaydı. Şiry'e'de tımarı olan Mustafa, burada aldığı içkinin tesiriyle, kadınlara sarkıntılık etmekte ve kadın erkek fark etmeksizin ırzlarına geçmektedir. Hakkında merkeze defalarca şikâyet bildirilmesine rağmen, bu hadiselerin sonu gelmemekteydi. Yanya Beyi'ne hitaben gönderilen emirde; *sen ki sancak beyisin mezbûrun celb ü ahz sebebi ile hakkından gelinmezse, hakkından gelinür bilmiş olasız* şeklindeki ifade ile yıllardır devam eden bu hadiselerin çözümü için ilgili görevliye gözdağı verilmiştir⁷².

Devlet görevlileri içerisinde görev başında iken şarap içenler, halkı huzursuz edecek birçok davranış sergilemekteydiler. Örneğin Nova Kalesi Dizdarı Ahmed, gece gündüz korumakla yükümlü olduğu kalede, Nova Kadısı'nın emrinde olan bir çalışanla birlikte her gece içki sofralarında buluşmaktaydı. Dizdar Ahmed'in bu uygunsuz davranışının yanında halkın evlerini basıp para toplamak, karşı çıkanları öldürmek, hisar erlerinin ulufelerine el koymak gibi diğer suçlarının da teftişi için Hersek Beyi, Nova ve Çirmenice kadıları vazifelendirilmiştir⁷³.

Diğer yandan Mostar Kalesi Dizdarı Mustafa'nın da aynı vaziyette olduğu görülmektedir. Kale ile ilgili işlerden sorumlu ve kale erlerinin kumandanı olan bir dizdarın her daim görevinin başında olması gerekirken, Dizdar Mustafa gayriresmî iş tuttuğu gayrimüslimler ile içki meclislerinde bir araya gelmektedir. Kalenin muhafazasının ihmal edilmesi, göz ardı edilecek bir durum değildi. Bundan dolayı gerekli teftiştten sonra, Dizdar Mustafa'nın hapis edilmesine yönelik emir çıkarılmıştır⁷⁴.

İncelediğimiz kayıtlar, bazı askerler tarafından şarabın sıklıkla kullanıldığını göstermektedir. Üstelik söz konusu askerler, genellikle gayrimüslim tebaadan kişilerle içkili meclisler düzenlemektedirler. Bunlardan biri de Karakarye'de ikamet eden Dergâh-ı Mualla Yeniçerilerinden Mahmud'dur. Mahmud'un, Mumcu Pavlo isimli şahsın evinde birlikte içki içtiklerinin duyulması üzerine, bu durumun tekrarlanmaması amacıyla kadı tarafından gerekli teftişe başlanmıştır⁷⁵.

16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ne diplomat olarak gönderilen Avusturyalı Busbecq, Buda'da karşılaştığı yeniçerilerin, nadiren buldukları şarabı bir lüks olarak gördüklerinden, ellerine geçince de bunu büyük bir arzu ile içtiklerinden bahsetmektedir. Şeker, yumurta, baharat ve şarap karışımından yapılan muhallebinin yeniçeriler tarafından çok sevildiği, bu tatlının kişiye uysallık verip, yorgunluk hissini ortadan kaldırdığı da iddia edilmektedir⁷⁶.

⁷⁰ Mücteba İlgürel, "Celâlî İsyancıları", *DİA*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 252.

⁷¹ BOA, A. DVNS. MHM. d. 75, 95/162. (10 Mart 1605)

⁷² BOA, A. DVNS. MHM. d. 75, 156/297. (27 Nisan 1605)

⁷³ BOA, A. DVNS. MHM. d. 30, 286/664. (9 Haziran 1577)

⁷⁴ BOA, A. DVNS. MHM. d. 51, h. 135. (1 Ağustos 1583)

⁷⁵ BOA, A. DVNS. MHM. d. 69, 194/338. (30 Ocak 1592)

⁷⁶ Busbecq, *Türk Mektupları*, s. 19, 89.

Tüm bunların yanında, şarap satışı gibi küçük ticari heveslere kapılan askerler de vardı. Malkara'da sağ bölük gurebasından olan Veli, evinin bir tarafını gayrimüslimler için şarap satış noktası olarak tahsis etmişti. Alenen içki satan Veli'nin yasadışı olan bu faaliyetinden vazgeçmesi için Vize Beyi'ne bir hüküm yazılmıştır⁷⁷.

Serhat boylarında görev yapan askerlerin şaraba olan meyilleri de Evliya Çelebi'nin kayıtlarından anlaşılmaktadır. Seyyah, Alacahisar'a dair izlenimlerini aktarırken şehrin çarşısında adına *çotra* denilen ağaçtan yapılmış, yuvarlak, kapaklı küçük su kaplarına tesadüf ettiğini ifade etmektedir. Bazı serhat askerlerinin bu kaplara şarap koyup, yanlarında taşıdıklarını bildirmektedir⁷⁸.

Yukarıdaki örnekler baz alınarak Osmanlı askerlerinin genelinin içki içtikleri yönünde bir kaniya varılamaz. Elbette şarap ve benzeri içkileri tüketen bir kesim mevcuttur ancak yüzlerce kayıtlı belge içinde bunların düşük bir oranı teşkil ettiği gözden kaçırılmamalıdır. Osmanlı ordusunun başarılarının temelinde itaat ve disiplini içeren din yatmaktadır. İslam'da ahiret inancının var olması ve ahiret hayatında ayrıcalıklı sınıflardan biri olan *Allah yolunda öleler ve öldürülenler*, bunun en belirgin ifadelerinden biridir. Venedik elçisi Domenico Trevisano'nun şu açıklamaları, Osmanlı askerini bu hususta kâfi derecede ifade etmektedir: *Türklerin ordusunda askerler için çok önemli üç şey yoktur: Şarap, hayat kadınları ve kumar. Ayrıca her yerde ve her zaman riayet ettikleri ve silahlarının tarihini bağladıkları kendilerine özgü bir gelenek, asla Allah'ın adına küfretmemek ve asla belirlenen saatlerde namazlarını huşu içinde kılmayı ihmal etmemektedir. Gerçekte Türklerin içinde Hristiyanlardan çok daha fazla dine bağlılık ve Allah korkusunun mevcut olduğunu görebiliriz. Zira ister talihte ister talihsizlikte, her türlü işe merhametine her iyi şeyin bağlı olduğuna inandıkları Allah'ın adıyla ve O'nun iradesine göre başlayarak, Allah'ın adını övüyor ve yüceltiyorlar*⁷⁹.

Vergiler

Osmanlı Devleti'nde gerek merkezin doğrudan tahsil ettiği gerekse tımara ayrılmış yerlerden alınan vergilerin tamamına, *resim* denilmektedir. Osmanlı'da çok çeşitli vergi kalemleri bulunmaktadır. Bunlardan biri de yerin durumuna göre toprak ürünlerinden alınan ve genellikle öşür şeklinde adlandırılan vergidir⁸⁰. Bunun içinde bağ ve bahçe resminin konumuzla alakalı kısmı, üzüm üretimi ve bağcılıktır⁸¹. Daha da özele inmek gerekirse, şarap için ayrılan bağlardan alınan vergidir. Bu vergi, her eyalette hatta her sancakta farklılık arz etmektedir. Bu durum hem sancakların iktisadi bünyesine hem de elde edilen hasılatın miktarına bağlıdır.

Bağ bozumunda, üzümlerin şarap yapılmak üzere kullanıldığı yerlerde miktarı belirlenen verginin toplanmasına başlanırdı. Bu miktar 1/10 (öşür) olarak belirlenmişti. Ancak Osmanlı Rumelisi'nde bu verginin devlet adına sipahiler tarafından şarap olarak alınması kararlaştırılmıştı. Sipahilerin aldığı 1/10'lik şarapların satışını gerçekleştirebilmek için de piyasadaki diğer üretici ve satıcıların belli bir süre saf dışı bırakılmaları icap etmekteydi. İşte bu süreçte *monopolya* denilen bir yöntem uygulanırdı. Bu yöntemde, vergi gelirini güvence altına almak amacıyla şarap satışını tekellerine alan sipahiler, iki ay boyunca ellerindeki ürünleri alıcılara ulaştırmaya çalışırlardı. İki aylık zaman zarfında gayrimüslim halkın şarapları mühürlenir ve bu ürünlerin satışına müsaade edilmezdi. İkinci ayın sonunda sipahinin elinde ürün kalması durumunda, gayrimüslimlere *el*

⁷⁷ BOA, A. DVNS. MHM. d. 2, 71/657. (6 Mayıs 1556)

⁷⁸ Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, c. 5, 2. Kitap, s. 816.

⁷⁹ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1574-1623*, c. 3, (Çeviri: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 197.

⁸⁰ Ahmet Tabakoğlu, "Resim", *DİA*, c. 34, İstanbul, 2007, s. 582.

⁸¹ Üzüm ve üzümünden alından vergi Tahrir Defterleri'nde *harac-ı bağat*, *bağ-ı kürüm*, *mukataa-i bağat*, *resm-i kürüm*, *resm-i bağat*, *öşr-i bağat*, *öşr-i bağ*, *harac-ı kürüm* başlıkları altında kaydedilmiştir. Temettuat Defterleri'nde bağ, üzüm ve asma kürüm başlığı altında ifade edilmektedir. İbrahim Solak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, Konya, 2008, s. 221.

narhından yani yürürlükteki fiyattan satışı gerçekleştirilirdi⁸². Böylece hem devlet tekelindeki şarapların satış işlemi bitmiş hem de reayanın yüksek fiyata maruz bırakılarak mağdur olmasının önüne geçilmiş olurdu. Örneğin Selanik Sancağı'na bağlı Sidrekapısı'nda bağ öşründen akçe yerine şıra alınması ve monopolya zamanı el *narhından* bir akçe dahi fazla alınmaması gerektiği kanunlarda açıkça belirtilmektedir⁸³.

Monopolya süresini uzun bulan reaya, çoğu zaman sipahinin elindeki ürünleri kendi rızasıyla yüksek fiyata satın almaktaydı. Sipahinin elinde satışı yapacağı şarap kalmayınca, reaya ait şarap fiçılarının ve küplerinin mührü kalkmış olurdu⁸⁴. Bundan sonra üzümlerini şıra haline getirmeye başlayan reayanın, bunun için artık özel bir izne ihtiyacı yoktu. Serbest bir şekilde şıra imalatını gerçekleştirirdi⁸⁵.

Devlet vergi toplama hususunu, ürünün verimine göre ayarlamaktaydı. Mahsulün az olduğu yıllar ya vergi muafiyetine gitmekte ya da mevcut olan ürünün miktarına göre az bir vergilendirme yapmaktaydı. Nitekim 1705 yılında Gümölcine'de bağların hasılatının az olmasından ötürü, vergi hususunda daha yumuşak bir siyaset takip edildiği görülmektedir⁸⁶.

Şarap vergisi muafiyeti, yalnızca ürünün az olduğu yıllara mahsus değildi. Farklı alanlardaki işlerde çalışarak, devlete yaptıkları hizmetlerden ötürü bir nevi taltif edilenler de vardı. Mesela Karadağ Kazası'na bağlı Koçana Nahiyesi'nde hane hesabı devlete kürekçi verilmekteydi. Onların bu hizmetlerine karşılık, bağlarından elde edilen şaraptan adet üzere öşür alınmamaktaydı⁸⁷. Diğer taraftan Sidrekapısı'ndaki madenlerde çalışanlar da fiçi resmini vermekle yükümlü değillerdi⁸⁸.

Vergilerin toplanması için görevlendirilen hamr emirleri⁸⁹, zaman zaman çeşitli sıkıntılara maruz kalmaktaydılar. Mesela Rumeli kadılarını muhatap alan 5 Aralık 1604 tarihli bir hükümde; kazalardaki gayrimüslim ahaliden toplanması gereken vergilerin bazı yeniçeriler tarafından engellenmekte olduğu ve bu durumun *mal-ı miriye zarar verdiği* yönünde bir bilgilendirme bulunmaktadır. Söz konusu yeniçeri taifesinin bu zorbalıklarına son vermek için mübaşir olarak görevlendirilen Bayezid çavuş, *kanun üzere miri için vergi tahsilinde bulunmuştur*⁹⁰.

Gümrük geçişlerinde her ürün için uygulanan vergi bedeli farklı olmaktadır. Peşte'de fiçılar içinde taşınan şaraplar, fiçi ya da arabaya göre hesaplanmaktaydı⁹¹. 16. yüzyılda Niğbolu'da ithal ve ihraç edilen şarapların bir fiçisinden 4 akçe bac resmi alınır⁹². Bosna Livası, üzüm bağları ve

⁸² Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri*, c. 2, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 423; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. V, Ankara, 1947, s. 489; Ahmet Refik Altınay, *Eski İstanbul*, s. 45.

⁸³ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri* c. 1, s. 525.

⁸⁴ Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı*, Kurtuba Kitap, Ankara, 2015, s. 380.

⁸⁵ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 2, s. 423.

⁸⁶ BOA, A. DVNS. MHM. ZYL. d. 12, 189/780. (2 Kasım 1705)

⁸⁷ TS. MA. d., K. 888, 79a/318. (22 Şubat 1552)

⁸⁸ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 1, s. 524.

⁸⁹ 5 Aralık 1604 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Yasef ve Bakura adlı Yahudiler, hamr emini olarak görev yapmaktaydılar. BOA, A. DVNS. MHM. d. 75, 318/672. (5 Aralık 1604)

⁹⁰ BOA, A. DVNS. MHM. d. 75, 318/672. (5 Aralık 1604)

⁹¹ TS. MA. d., E-12321, 220b, 221a, 221b /529. (9 Nisan 1545)

⁹² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c. 1, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s. 255; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, c. 3, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 420; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri III. Murad Devri Kanunnâmeleri III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri*, c. 8, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994, s. 488-489.

üzümden elde edilen şıradaki önemli bir konumdaydı. Buradaki vergilendirme medre denilen ölçüye göre yapılmaktaydı⁹³. Şarap gibi sulu ürünlere ait bir ölçek olan medrenin miktarı, kullanıldığı yere göre değişkenlik göstermekte idi⁹⁴. Kefâlonya'da şıranın yüz medresinden on medre vergi alınmaktaydı⁹⁵. Bağları şarap için ayrılan tüm eyalet ve sancaklarda olduğu gibi Bosna'da da monopolya uygulanmaktaydı⁹⁶.

II. Bayezid döneminde Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra, Kili için düzenlenen kanunnâmede, şarap vergisi şu şekilde düzenlenmekteydi. Tuna Nehri'ni takiben Kili'ye gelen şarap gemilerindeki her bir fiçı için 20 akçe gümrük alınmaktaydı. Kili halkından şarap satın alan olursa bunun için herhangi bir vergi talep edilmezdi. Ancak hariçten satın alanlar, 7 akçe gümrük ödemek zorundaydılar. Trabzon'dan Karadeniz'i takiben şehre giren şarap satıcıları ile şarabı hariçten alanlar fiçı başına 8'er akçe vermekle mükelleftiler. Eğer bu ürün Benefşe'den gelmişse iki katı gümrük ödenmekteydi. Silivri'den Kili'ye aktarılan gemiler için de aynı fiyat aralığı söz konusuydu. Tüm bunların haricinde kapıcı ve yazıcı resimleri de alınmaktaydı⁹⁷.

Prizren Sancağı'nda bir fiçı için 15 akçe, Selanik Kavala'da bir at yükü şaraptan 2 akçe, Benefşe şarabından da 15 akçe; Serez'e bağlı Singel'de 2 akçe bac resmi alınmaktaydı. Varna'ya dışarıdan gelen fiçidan 15 akçe, gemi ile getirilen şarapların fiçısından da 8'er akçe, bağ bozumu zamanı da araba başına 2 akçe vergi alınmaktaydı⁹⁸. Yavuz Sultan Selim zamanında düzenlenen yasalarda, Semendire'deki şarap satıcıları için 15 akçelik bir miktar belirlenmişti. Satıcılardan aldıkları şarapları yeniden satanlar ise 12 akçe ödemek durumundaydılar. Semendire dışına çıkarılan şaraptan da 4 akçe alınmaktaydı. Rudnik sınırlarında olan sancak beyi haslarından, yük hesabı satılan şarap 1 akçe idi. Güvercinlik'e dışarıdan getirilen fiçılar için 15 akçe alınırken, yörede oturan halkın kendi bağlarından elde ettikleri şıra için 10'ar akçe verdikleri görülmektedir⁹⁹. Kanuni Sultan Süleyman dönemi Selanik gümrüğü şarap fiyatları, fiçı başı 30 akçeydi. Ancak daha kıymetli olan Benefşe şarabı iki katı ile fiyatlandırılmıştı. Bac vergisine bakıldığında, fiçı başına 15 akçe olarak belirlendiği görülmektedir. Yük hesabıyla boş ya da dolu fiçı fark etmeksizin 2 akçe olarak ücretlendirilmekteydi¹⁰⁰. Temeşvar Eyaleti'ne tabi Çanad ve Göle sancaklarında bir fiçı 12 buçuk, İskenderiye'de 15, Akkerman'da 25 akçedir. İbrail, Tolcu, İsakçı, Maçin ve Hırsova iskelelerine ayrı ayrı yerlerden gelen şaraplar için farklı fiyatlandırmalar görmek mümkündür¹⁰¹.

III. Murad dönemine gelindiğinde, Budin Eyaleti dahilinde olan Solnok Sancağı'nda iskeleden çıkışı yapılan her fiçidan 12,5 akçe kesilmekteydi. Fethülislam'daki bac vergisi fiçı başına 15 akçedir. İskeleden yapılan şarap geçişlerinde fiyatlar daha yükselmekte ve 25 akçe kadar olmaktadır. Fakat şarapların henüz taze olması durumunda, bu geçişlerin 2 akçe gibi düşük bir ücretle sağlandığı

⁹³ Mehmet Emin Yardımcı, "1489, 1530, 1542 Yılları Tahrir Sonuçlarına Göre Bosna'da Zirai Üretim ve Vergiler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S. 56, İstanbul, 2007, s. 173.

⁹⁴ Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı*, s. 357. Walther Hinz mudrayı (medre, medara, metre) herbiri 2 okka olan 4 "kilinder"lik bir Osmanlı sıvı ölçüsü, 10,256 litre eder şeklinde tanımlamaktadır. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çeviren: Sevim Acar), Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s. 55.

⁹⁵ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 2, s. 423.

⁹⁶ Mehmet Emin Yardımcı, "Bosna'da Zirai Üretim ve Vergiler", s. 174.

⁹⁷ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 2, s. 433-434.

⁹⁸ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 2, s. 473, 476-477, 502, 508.

⁹⁹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 3, s. 444, 446, 448.

¹⁰⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri Kanunî Devri Kanunnâmeleri Eyâlet Kanunnâmeleri (II)*, c. 6, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 637, 639.

¹⁰¹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri Kanunî Devri Kanunnâmeleri Eyâlet Kanunnâmeleri (IV) II. Selim Devri Kanunnâmeleri*, c. 7, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994, s. 110, 685, 724, 734, 736, 740.

görülmektedir. Orşova da aynı fiyatlandırmaya tabidir¹⁰². I. Ahmed zamanında, Ohri Livası'ndaki şarap bacı 2 akçe olarak belirlenmektedir¹⁰³.

Osmanlı topraklarında şıraya ayrılan bağlardan alınan vergilerin yanında, Müslüman halkın tasarrufunda olan bağlardan da dönüm hakkı alınmaktaydı. Örneğin Köstendil'de her bir dönüm 4 akçe olarak fiyatlandırılmaktaydı. Müslümanlara yasak olduğundan, onlar için şıra vergisi uygulaması görülmemektedir¹⁰⁴. Kanunnâmelerde *eğer Müslüman hamr sıkısa ve bey eylese kâdî tazir edüb iki ağaca bir akçe cürm alına* ifadesiyle bunun cezayla sonuçlanacağı açıkça bildirilmektedir¹⁰⁵.

Gerek gümrük gerek bac gerekse diğer vergilendirme usulleri her sancak ve dönem için farklılık göstermektedir. Bunun yanında taze ve olgunlaşmış şaraptan alınan vergi arasında bariz bir fark olduğu da açıktır. Mora yarımadasının ucunda yer alan ve canlı bir ticari hayata sahip olan Benefşe, lezzetli şaraplarıyla da bilinmekteydi. Bu sebeple şarap ticaretinde ön plandaydı. Benefşe'den Rumeli Eyaleti sancaklarına ya da daha ötelere ulaştırılan şaraplara uygulanan vergi, daha yüksek olmaktaydı.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde birçok yerde yetiştiriciliği yapılan üzüm bağlarından farklı şekillerde istifade edilmiştir. Yaş ve kuru tüketilen üzüm, sevilen bir meyve olmuştur. Ancak geniş topraklardaki bağ yetiştiriciliği, daha ziyade üzümün şırasından elde edilen şarap için yapılmaktaydı.

İlkçağlardan günümüze önemli bir ticari ürün olan şarap, Osmanlı'da da bu özelliğini muhafaza etmekteydi. Özellikle devlet eliyle yapılan ticaret, önemli bir gelir kaynağı idi. Bilhassa monopolya döneminde, devletin üzüm üreticilerinden şarap olarak aldığı öşrü yeniden satışa sunması ve piyasanın yegâne hâkimi olması, hazineye hatırı sayılır bir katkı sağlamaktaydı.

Şarap, gayrimüslimlerin eğlence kültürünün vazgeçilmeziyken; Müslümanlara yasaktı. Yukarıda sıklıkla değinilen yasaklar, ikazlar ve dahi cezalara rağmen şaraba çok çabuk ve kolay ulaşılması, bu uygulamaların tam olarak netice vermediği sonucunu doğurmaktadır. Zira iletişim ve etkileşim halinde olan halkın bir kısmına yasak diğer kısmına serbest olan şarabın, yasaklanan ellere kavuşması hiç de zor görünmemektedir.

Müslümanlara şarabın yasak olması, acaba yalnızca dini kaygılardan mıydı? Bu soruya kolayca "hayır" cevabını verebiliriz. Elbette *içkinin azı da çoğu da haramdır* diyen bir dinin gölgesinde olan devletin, bunu tamamen göz ardı etmesi beklenemez. Zira halkın ve ulemanın tepkisini çekme kaygısı da taşınmaktaydı. Ancak siyasi sebepler ve güvenlik endişesi bundan çok önce gelmekteydi. Çünkü ordunun can simidi olan sipahilerin, keza merkezde ve taşrada görev yapan yeniçerilerin taşkınlıklarının önüne geçmek için, yasaklar bir sindirme politikası olarak da değerlendirilebilir. Öte yandan çeşitli vergilendirmelerle hazineye aktarılan ve devleti bir noktada rahatlatan ekonomik kaygıların payı yadsınamayacak derecede büyüktür.

Osmanlı devlet yönetimi şarap üretim, tüketim ve ticaretinde gayrimüslimlere çoğu zaman yumuşak bir siyasetle karşılık vermiştir. Onların meyhane açmasını, işletmesini ve bu mekanların vazgeçilmez içkisi olan şarabı bulundurmalarını çeşitli vergilerle yasalaştırmıştır. Meşru sayılan bu işletme ve uzantılarının, Müslüman mahallelerinde özellikle de cami ya da mescitlerin yakınlarında olmamasına özen gösterilmekteydi. Camiler ve mescitler dinsel işlevlerinin yanında aynı zamanda sosyal birlikteliği sağlayan bir toplanma alanıdır. Bu sebepten gerek dini ibadetini yerine getiren

¹⁰² Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 8, s. 314, 566-568.

¹⁰³ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri II. Osman Devri Kanunnâmeleri*, c. 9, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1996, s. 583.

¹⁰⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 2, s. 446.

¹⁰⁵ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 6, s. 468.

cemaatin, gerekse birçok işlevi olan bu sosyal kurumun yakınlarında huzur ve asayişin sağlanması için meyhanelerin inşa edilmesi hukuken men edilmiştir. Ayrıca hamam vs. gibi sosyal etkinliklerin yapıldığı güzergahlarda ve toplumsal yaşamın ayrılmaz parçası olan alanlarda meyhanelerin inşasına müsaade edilmemektedir.

İncelenen kayıtların çoğunda bir ya da birden fazla meyhanenin varlığı dikkati çekse de gayrimüslim halkın çoğunlukta olduğu şehir, kasaba ya da köylerdeki bu yapılar doğal karşılanmalıdır. Gayrimüslimlerin içkili meclisler düzenleyerek eğlenip vakit geçirdikleri bu mekanları, Müslümanların birlikte kahvelerini içtikleri, oyunlarını oynadıkları, sohbet ettikleri kahvehane kültürü gibi düşünmek yerinde olacaktır. Tabii her iki kesimin de beklenenin dışına çıkmadan ölçülü davranmaları gerekmektedir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (Osmanlı Arşivi) (BOA)

a. *Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d.)*

No: 2, 3, 6, 7, 9, 12, 21, 23, 30, 39, 48, 51, 55, 60, 61, 69, 75, 82, 85, 100, 101, 111, 128.

b. *Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Zeyli Defterleri Kataloğu (A. DVNS. MHM. ZYL. d.)*

No: 3, 12.

c. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS. MA. d.)*

No: K. 888, E-12321.

2. Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

ACUN, Fatma; "Celâlî İsyânları (1591-1611)", *Türkler*, c. IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 695-708.

AKBULUT, İlhan; "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 52, S. 1, Ankara, 2003, s. 167-181.

AKDAĞ, Mustafa; *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyânları"*, Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2019.

AKGÜNDÜZ, Ahmed; *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, c. 1, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2. Baskı, İstanbul, 2006.

_____; *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri*, c. 2, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.

_____; *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, c. 3, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.

_____; *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri Kanunî Devri Kanunnâmeleri Eyâlet Kanunnâmeleri (II)*, c. 6, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.

_____; *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri Kanunî Devri Kanunnâmeleri Eyâlet Kanunnâmeleri (IV) II. Selim Devri Kanunnâmeleri*, c. 7, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.

_____; *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri III. Murad Devri Kanunnâmeleri III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri*, c. 8, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.

_____; *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri II. Osman Devri Kanunnâmeleri*, c. 9, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1996.

ALTINAY, Ahmet Refik; *Eski İstanbul*, (Yayına Hazırlayan: Sami Önal), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

BAKTİR, Mustafa; "İslam'da İçki", *DİA*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 458-462.

- BALTACI, Cahit; "Arpalık", *DİA*, c. 3, İstanbul, 1991, s. 392-393.
- BASSANO, Luigi; *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, (Çeviri: Selma Cangı), Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul, 2015.
- BOZKURT, Nebi; "İçki", *DİA*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 455-456.
- BUSBECQ, Ogier Ghiselin De; *Türk Mektupları*, (Çeviri: Hatice Özkan), Ark Kitapları, 2. Baskı, İstanbul, 2018.
- ÇAĞATAY, Neşet; "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. V, Ankara, 1947, s. 483-511.
- DANIŞMEND, İsmail Hami; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971.
- DEMİRCİ, Kürşat; "İslam Öncesi Dinlerde İçki", *DİA*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 456-458.
- EVLİYÂ ÇELEBİ; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Akkirman – Belgrad – Gelibolu – Manastır – Özü – Saraybosna – Slovenya – Tokat – Üsküp*, c. 5, 1. Kitap, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- _____; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Akkirman – Belgrad – Gelibolu – Manastır – Özü – Saraybosna – Slovenya – Tokat – Üsküp*, c. 5, 2. Kitap, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- _____; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Podgoriçe – İştib – Vidin – Peçoy, - Budin – Üstürğon (Estergon) – Ciğerdelen – Macaristan – Öziçe – Taşlıca – Dobra – Venedik – Mostar – Kanije*, c. 6, 1. Kitap, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 2010.
- _____; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Eğri – Hatvan – Yanık – Viyana – Çanad – Eflak – Boğdan – Bükreş – Ukrayna – Kırım – Bahçesaray – Çerkezistan – Dağıstan – Ejderhan – Kalmukistan – Saray – Moskova*, c. 7, 1. Kitap, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- GELİBOLULU MUSTAFA 'ÂLÎ, *Gelibolulu Mustafa 'Âli ve Mevâ'idü'n-Nefâis Fî-Kavâ'idi'l-Mecâlis*, (Hazırlayan: Mehmet Şeker), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.
- HINZ, Walther; *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çeviren: Sevim Acar), Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990.
- İÇLİ, Ahmet; "Fuzûlî'nin Rind ü Zahid Eserinde Mekân: Meyhane ve Mescit", *Turkish Studies*, S. 7, c. 1, 2012, s. 1305-1317.
- İLGÜREL, Mücteba; "Celâli İsyanları", *DİA*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 252-257.
- _____; "Levent", *DİA*, c. 27, Ankara, 2003, s. 149-151.
- İNALCIK, Halil; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, c. 1, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2004.
- İncil*, Kitabı Mukaddes Yayınları, İstanbul, 2016.
- İŞBİLİR, Ömer; "Kalebend", *DİA*, c. Ek-2, Ankara, 2019, s. 5-7.
- KARA, Mustafa; "Tekke", *DİA*, c. 40, İstanbul, 2011, s. 368-370.
- KÜPELİ, Özer; "Osmanlı Devleti'nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının Tarihine Dair", *Osmanlı*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 490-497.
- LUBENAU, Reinhold; *Reinhold Lubenau Seyahatnâmesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, c. I, (Çeviri: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2016.
- NAİMÂ MUSTAFA EFENDİ, *Na'imâ Tarihi*, c. II, (Çeviren: Zuhuri Danışman), Bahar Matbaası, İstanbul, 1968.
- SERTOĞLU, Mithat; *IV. Murad*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- _____; *Osmanlı Tarih Lügatı*, Kurtuba Kitap, Ankara, 2015.

- SOLAK, İbrahim; “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Meyve ve Sebze Üretimi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, Konya, 2008, s. 217-251.
- TABAKOĞLU, Ahmet; “Resim”, *DİA*, c. 34, İstanbul, 2007, s. 582-584.
- Tevrat*, Kitabı Mukaddes Yayınları, İstanbul, 2016.
- TOSUN, Musa; “Tıp Açısından İçki”, *DİA*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 462-464.
- TOURNEFORT, Joseph De; *Tournefort Seyahatnamesi*, (Editör: Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul, 2005.
- YARDIMCI, Mehmet Emin; “1489, 1530, 1542 Yılları Tahrir Sonuçlarına Göre Bosna’da Zirai Üretim ve Vergiler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S. 56, İstanbul, 2007, s. 163-184.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi; *Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Meali*, (Sadeleştiren: Kahraman Yusufoğlu), Yılmaz Basım, İstanbul, 2016.
- YILDIRIM, Filiz; “Batılı Seyyahların Gözüyle Tuna Havzasında ve Rumeli’de Folklor (15-19. Yüzyıllar)”, *Tarih Yolunda Bir Ömür Ergün Öz Akçora Armağanı*, c. 1, (Editörler: Ahmet Aksın, Yavuz Haykır, Filiz Yıldırım), Hiperyayın, İstanbul, 2019, s. 331-374.
- _____ ; *Nazlı Tuna’nın İnce Donanması (18. Yüzyıl)*, Hiperyayın, İstanbul, 2019.
- YILMAZ, Fikret; “Boş Vaktiniz Var mı? Veya 16. Yüzyılda Anadolu’da Şarap, Eğlence ve Suç”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 1, Bahar-2005, s. 11-49.
- ZINKEISEN, Johann Wilhelm; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1453-1574*, c. 2, (Çeviri: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.
- _____ ; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1574-1623*, c. 3, (Çeviri: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.
- _____ ; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1623-1669*, c. 4, (Çeviri: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 515-524, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 01.10.2020 Kabul Tarihi: 18.10.2020

19. YÜZYILDA URFA SANCAĞI İDARECİLERİ HAKKINDAKİ ŞİKÂyetLER*

Complaints About of the Administrators of Urfa Sanjak in Nineteenth Century

Hacer YILMAZ¹

ÖZ

Sosyal, ekonomik ve idari tarih açısından Türk yenileşme tarihinin miladı olarak kabul edilen Tanzimat devrinde, hemen her alanda görülen yeniden yapılanma idari alanda da kendini göstermektedir. Yapılan reformlarla birlikte, eyaletler vilayet, sancaklar ise liva adını alarak, taşra teşkilatı yeniden yapılandırılmıştır. Devletin taşra teşkilatını yeni bir yapılandırmaya tabi tutmasının amacı, her türlü geliri merkezi hazine adına toplatmak, taşrada asayiş sağlama ve merkezileşmektir. Çünkü 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, vergilerin tespitini, toplanmasını ve yerel yönetimleri kontrol altında tutamıyordu. Tanzimat ile birlikte, idarecilerin keyfi yönetimleri altında ezilen halkın refah ve huzurunu sağlamak amaçlanmıştır. Ancak pratikte bu pek de mümkün olmamıştır. Çünkü vasıflı yönetici yetiştirecek bir kurum bulunmadığı için, valiler daha evvel valilik yapmış kişiler arasından seçilmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan problemlerin kısa bir analiziyle başlayacak olan çalışmamızda, Urfa sancağındaki yerel idarecilerin haksız ve kötü yönetimleri, arşiv belgeleri ışığında izah edilecektir. Çalışmamızın sonunda ise kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Urfa Sancağı, 19. Yüzyıl, Şikâyet, Osmanlı Devleti, Taşra Teşkilatı

ABSTRACT

In the Tanzimat era, which is regard as a milestone in the history of Turkish modernization in terms of social, economic and administrative history, restructuring seen in almost every area also manifests itself in the administrative division. Along with the reforms, the provincial organization has been restructured, taking the states as provinces and the sanjak as livas. The aim of the state to subject the provincial organization to a new divisions is to collect all kinds of income in the name of the treasury, to ensure the public order in the province and to centralisation. Because, the Ottoman Empire was unable to control the collection of taxation, the determination and the local authorities in the 19th century. It was aimed to provide the welfare and peace of the oppressed people under the arbitrary administrations of administrators with Tanzimat Edict. However, this is not possible in practice. Because there is no institution to train qualified managers, governors have been selected from those who have already been governors.

This study of the Ottoman Empire in the 19th century, which will begin with a short analysis of the reforms made, will reveal the unfair and bad management of the local administrators in the Urfa sanjak in the light of archive documents. Will be made a short assessment at the end of our work.

Keywords: Urfa Sanjak, 19th Century, Complaint, Ottoman State, Provincial Organization

* Bu çalışma 6-8 Nisan 2018 tarihli III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, hacertutal2@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0898-3764

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılı, önceki iki yüzyılda başlayıp devam eden problemlerin her alanda etkilerinin daha şiddetli hissedildiği bir dönem olma özelliğini taşımaktadır. Miri toprak düzeninin bozulmasıyla yerine getirilen malikâne ve iltizam sistemleri, taşrada merkezi otoritenin zayıflamasına, bu vasıtayla da Anadolu'da güçlü bir sınıfın doğmasına neden olmuştur². Bu durumu pekiştiren diğer bir husus ise 1726'da sancak Bey'inin merkezden ataması durdurulduğunda, taşra ileri gelenlerinden iltizama sahip olanlar valilik görevlerini elde ederek hükümetin taşradaki en büyük muhatapları olmuşlardır. Böylece yüzyıl boyunca ayan valiler tüm eyaleti etki altına almışlardır³. Nitekim Anadolu'da hatta Rumeli'de her vilayet ya da sancakta yavaş yavaş ayanlar arasında büyüklerinden küçüklerine doğru tabiiyetleşmenin geliştiği görülmekte, böylece Osmanlı hükümet düzeni memleket idaresi yönünden merkeziyetçiliğin düşmanı bir karakter kazanmaktaydı⁴. Ayanlar giderek güçlendiler ve devlet tarafından devlet halk ilişkilerinde devlete yardımcı olmak üzere resmen Ayan olarak tanınmışlardır. Bunlar Muhassıllık, Voyvodalık ve Sancak Beyliği gibi görevleri de ele geçirmişlerdir⁵.

Bu çalışmada Urfa Sancağındaki şikâyet konuları, şikâyetlerin hangi mercilere yapıldığı, şikâyetin kabul merci tarafından değerlendirilme biçimleri arşiv belgeleri çerçevesinde ele alınacaktır. Çalışmanın zaman sınırlandırması ise 1790-1914 yılları arası olup çoğunluğunu 19. Yüzyılı içeren belgeler oluşturmaktadır.

1. Osmanlı Adalet Sisteminde Şikâyet Hakkı

Osmanlı yönetim geleneğinde devletin, devlet adamları ve görevlilerinin adalet dairesinin dışına çıkmaları zulüm olarak değerlendirilmiştir. Buna bağlı olarak yöneticilerin ve kamu görevlilerinin şer'î ve örfî hukuk normlarına aykırı eylem ve işlemlerde bulunarak halkın hakkına tecavüz etmeleri, zalimlik olarak nitelendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde haksızlığa uğrayan insanların haksızlığa uğramalarıyla ilgili olarak şikâyette bulunma geleneği de oluşturulmuş, yani zulüm şikâyetleri kurumsallaştırılmış ve zulme uğrayanların şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a iletmeleri sağlanmıştır⁶. Bu şikâyet mekanizması, bir nevi devletle toplumun iletişimini sağlayan araç olarak gelişimini sağlamıştır. Devlet, egemenliği altındaki toplumla böyle bir iletişimde bulunmayı, toplumun kendi arasında yaşanması muhtemel haksızlıkları ve padişahın taşradaki temsilcilerinin halka ya da diğer resmi görevlilere yapabilecekleri haksızlıkları önlemek açısından önemsiyordu. Osmanlı Devleti'nde başta Divan-ı Hümayun olmak üzere, daha alt düzey çeşitli divanlar ve daha başka müesseseler aracılığıyla şikâyet hakkının kullanımı için başvuru mercisinin sayısı oldukça fazladır. Yani bir şikâyetçi, şikâyetinin türüne göre en yakınındaki kadıdan başlayarak, sancak divanına, eyalet divanına, Divan-ı Hümayuna ve imkân bulabilirse bizzat padişaha kadar şikâyette bulunabilirdi⁷.

² Kemal Kaya, "19. Yüzyılda Anadolu'da İç Güvenlik Sorunları ve Voyvodalar", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 19, (2006), s. 240.

³ Tamer Güven, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlar, Sermaye Birikimi ve Girişimcilik", *Türkiye İslam İktisatı Dergisi*, Sayı: 1, (2016), s. 69.

⁴ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri", *DTFC Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14-23, (1974), s. 53.

⁵ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Klasik Sisteminin Değişmesinin Sosyal Sonuçları veya Âyanlıktan Cumhuriyet Seçkinlerine", *XVI. Türk Tarih Kongresi (20-24 Eylül 2010)*, (2015), s. 902-903.

⁶ Ejder Okumuş, "Osmanlılarda Siyasal Bir Kurum Olarak Adâlet Dairesi", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı: 5, (2005), s. 49-50.

⁷ Murat Tuğluca, "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması (1649-1675)", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Sayı: 2, (2012), s. 109.

Osmanlı Devleti'nde şikâyetle bulunma hakkı herhangi bir şarta bağlanmamıştır. Adalet ve hak arama konusunda etnik ayırım söz konusu olmamaktadır⁸. Dolayısıyla gayrimüslim-Müslüman ya da reaya-askeri, herkesin Divan'a şikâyetle bulunma hakkı vardır. Arşivlerde şikâyetlerle ilgili olarak padişahın hükümlerini içeren "Şikâyet defterleri" vardır. Bu defterlerdeki kayıtlarda şikâyetle bulunanlara bakıldığında hemen her kesimden insanın şikâyet için arz sunma hakkının olduğu anlaşılır⁹.

Şikâyetlerin arzı iki şekilde gerçekleşmekteydi. Birinci usulde, kişi merkeze giderek bizzat kendisi şikâyetçi olduğu konu ile ilgili talebini iletmektedir. İkinci usulde ise, vatandaşlar bir arzuhal göndererek şikâyetlerini iletmektedirler. Vatandaşların doğrudan devlet merkezine yaptıkları şikâyetler sayesinde, devletin işleyişi ve taşrada bulunan halkın durumu hakkında merkezdeki idarecilerin bilgi sahibi olmaları sağlanmıştır. Öte yandan zayıf ve güçsüz olan insanların kendilerini zengin ve güçlü yöneticiler karşısında aciz hissetmediklerini ve haksızlığa uğradıklarını düşündükleri anda, yanlarında kendilerini koruyup kollayacak bir gücün varlığından haberdar olmaları, toplumda sosyal adalet ilkesinin benimsendiğinin kanıtıdır¹⁰. Hukuk tarihi açısından Osmanlı Devleti'nde tutulan hem mahkeme kayıtlarının, hem de Divan'a gönderilen şikâyetlerin; ait oldukları dönemin hukuki yapısını ortaya koymada önemli belgeler niteliğinde olduğu bilinen bir gerçektir¹¹.

2. Urfa Sancağı Mülki Yöneticileri Hakkındaki Şikâyetler

19. yüzyılda merkezî otoritenin zayıflaması ile birlikte gerek eyalet-sancak gerekse kaza yönetiminde söz sahibi olan vali, mütesellim, voyvoda, ayan, şehir kethüdası gibi görevliler, halk ile olan münasebetlerinde keyfî tavırlar içerisine girmişlerdir. Buna ilave olarak, ulema sınıfının (kadı, naip, müftü ve benzeri) da halk ile olan münasebetlerinde aynı durum söz konusuydu. XIX. yüzyılda Osmanlı devlet teşkilatında merkezî otoritenin zayıflamasına paralel olarak, yönetim-halk münasebetlerinin bozulmasına yol açan bu gelişmenin özellikle taşra teşkilatında kendini hissettirdiği gözlemlenmektedir¹². Nitekim bu durum Tanzimat Fermanı'nda açıkça zikredilmektedir. Fermana yer alan "Bir memleketin mesâlih-i siyâsiye ve umûr-ı mâliyesini bir adamın yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr u kahrına teslim demek olarak ol dahi eğer zaten bir iyice adam değilse hemân kendi çıkarına bakıp cemî-i harekât ü sekenâtı gadr u zulmden ibâret olmasıyla"¹³ ifadesinden de anlaşılacağı üzere bu tarihe kadar mülki idarecilerin yaptığı adaletsizlikler, halka ve devlete verdiği zararlar kabul edilmiştir. Bu nedenle Tanzimat döneminde devlet, şiddetle idari alanda yenilenme ihtiyacı duymuştur ve merkezîyetçilik olgusu Tanzimat yönetiminin temel niteliğidir¹⁴.

İncelediğimiz belgelerdeki şikâyetlere ilk olarak 22 Nisan 1790 tarihli bir belgede rastlamaktayız. Buna göre, Urfa halkının, kanun dışı vergi istediği için mültezimi şikâyet ettiklerini görmekteyiz. Şikâyete göre mültezim ahalinin bahçelerinden fazla oşür vergisi talep etmekte, ahali

⁸ Ahmet Aksın, Türkmen Törelî, 7 Numaralı Kısas Defterine Göre Osmanlı Şehirlerinde Cinayet Suçları (1857-1859), *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk I*, Kültür Yayınları No:12, Samsun, 2016, s. 481.

⁹ Tunca Özgişi, 'Osmanlı Adalet Sisteminde Bireysel Başvuru Hakkı', *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4 Sayı: 8, 2014, s. 56.

¹⁰ Meryem Aydın, "Osmanlı Divan Teşkilatı ve 1281-1296/1864-1879 Tarihli 19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defterinin Tarihi Kıymeti", *Current Research in Social Sciences*, Sayı: 3, (2015), s. 74

¹¹ Saliha Okur Gümrükçüoğlu, 'Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri', *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt 61, 2012, s. 176.

¹² İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Döneminde Yönetim Halk Münasebetleri", Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, (1993), s. 3382.

¹³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 263.

¹⁴ İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, s. 232.

bu verginin altında ezilmektedir. Gereğinin yapılması için Halep vilayetine telgraf göndermişlerdir¹⁵. 17 Ocak 1792 tarihli başka bir belgede ise, Urfa sakinlerinden İsmail Bey'in Halep vilayetine yaptığı şikâyetinde, vakıf bahçelerinin öşür tahsilatında mültezimler tarafından haksızlık yapıldığını ve bu konudan mülkiye ve adliye memurlarının haberleri olmasına rağmen mültezimlerle olan arkadaşlıklarından ve muhabbetlerinden dolayı sessiz kaldıklarını bildirmiştir¹⁶. 20 Kasım 1816 tarihli bir başka belgede Urfa mutasarrıfı ve Harran kaymakamı hakkındaki şikâyeti görmekteyiz. Şikâyet aşiret şeyhlerinden Osman Ratip Bey ve üç asker arkadaşı tarafından gönderilmiştir. Şikâyet göre, mutasarrıf ve kaymakam rüşvet almakta ve halka zulüm etmektedirler¹⁷. 10 Ocak 1848 tarihli bir belgede ise Urfa kaymakamı Osman Paşa hakkında, halktan fazla vergi aldığı, Urfa kalesinden taş söktürüp sattığı, halka zulüm ettiği, devlet işlerini şahsi menfaatleri doğrultusunda yaptığı gibi çeşitli şikâyetlerde bulunulmuştur. Osman Paşa ise bu suçlamaları reddeden bir cevap göndermiş ve yapılan suçlamaların hiçbirinin aslı bulunmadığını, bu şikâyetlerin eski Halep valisi Mazhar Paşanın kışkırtmasından kaynaklı bazı fesat insanlar tarafından kasten yapıldığını söylemiştir. Bunun üzerine olay Meclis-i Vala'ya taşınmış ve şikâyet hakkında soruşturma başlatılmasına ve konunun detaylı bir şekilde incelenmesine karar verilmiştir¹⁸. 28 Haziran 1855 tarihli belgede, Urfa kaymakamı Bican Paşa hakkında bir sene arayla iki ayrı şikâyete rastlamaktayız. İlk şikâyet, Urfa mal müdürü Ratip Bey tarafından gelmiştir. Ratip Bey'in iddiasına göre, Bican Paşa maliye işlerini tamamen ele geçirmiştir. Ayrıca zaptiye başını dövdü gerekçesiyle Ziver adlı bir kişinin evine akşam saat sekiz sularında 70-80 kadar zaptiye askeri göndermiş, eşinin ve çocuklarının gözü önünde Ziver Bey'i tüfikle öldürtmüştür. Bu olaya uygunsuz deyiş tepki gösterdikleri için, Urfa kadısı, müftüsü ve bazı meclis üyelerine çeşitli hakaretlerde bulunarak görevlerinden azletmiş ve yerlerine başkalarını tayin etmiştir. Gereğinin yapılması için Ratip Bey tarafından Halep valiliğine şikâyet bildirilmiştir¹⁹. Bican Paşa hakkında Halep vilayetine yapılan ikinci şikâyet ise, 23 Haziran 1856 tarihinde rüşvet ve adam kayırma konusunda Urfa mal müdürü Şevki Bey tarafından gelmiştir. Şikâyet üzerine Bican Paşa ve Şevki Bey mahkemeye çağırılmıştır. Mahkemede Bican Paşanın, birçok resmi daireye atama yaparken haksızlık yaptığını, çirkin işlere bulaştığını, memur tayini yaparken rüşvet aldığını öne sürmüştür. Yapılan tahkikatta Bican Paşa hakkındaki suçlamaların doğru olduğu ortaya çıkmıştır²⁰.

31 Ekim 1857 tarihli bir başka belgede Urfa kaymakamının rüşvet aldığına dair yapılan şikâyeti görmekteyiz. Eski Urfa evkaf müdürü Mustafa Rüştü Bey'in iddiasına göre, ikamet ettiği konağın değeri kırk bin kuruş olduğu halde kaymakam rüşvet alarak dört bin beş yüz kuruş bedelle konağını Kara Bezci Hacı Mustafa ağaya senet bile yapmadan vermiştir. Ayrıca Esat isimli şahıstan rüşvet alarak meclise almıştır. Konağının ederinden çok düşük bir bedelle satılması nedeniyle ailece perişan olduklarını, elinde bu konuya ilişkin şeyhülislam fetvası bulunduğunu ve padişahın adaletinde hiç kimsenin bir başkası hakkında bu tür bir merhametsizliğe kalkışmaması yüce adaleti gereğidir diye yazarak Halep valisi Kamil Paşaya şikâyetini bildirmiştir²¹.

23 Şubat 1862 tarihli bir başka belgede ise, Urfa mutasarrıfı Ali Paşa hakkında müftü, muhasebeci ve meclis üyesi tarafından, Halep valisi Asım Paşaya yapılan şikâyeti görmekteyiz. Şikâyete göre, Ali Paşa rüşvet almaktadır. Ayrıca müftüyü ve muhasebeciyi haksız yere görevinden azletmiştir. Mutasarrıfın yaptığı kötü işlerden haberdar oldukları için azledildiklerini düşünmektedirler. Ali Paşa, Urfa'daki Arap aşiret şeyhlerinden rüşvet alarak aşiretin yaptığı

¹⁵BOA, DH.MKT: D. No: 1591, G. No: 80, (7 Şaban 1204).

¹⁶ BOA, DH.MKT: D. No: 1640, G. No: 29, (22 Cemazeyilevvel 1206)

¹⁷ BOA, DH.TMIK.S: D. No: 51, G. No: 68, (29 Zilhicce 1231).

¹⁸ BOA, A.MKT: D. No: 152, G. No: 23, (3 Safer 1264).

¹⁹ BOA, A.MKT.UM: D. No: 199, G. No: 82, (12 Şevval 1271).

²⁰ BOA, A.MKT.UM: D. No: 240, G. No: 53, (19 Şevval 1272).

²¹ BOA, A.MKT.UM: D. No: 296, G. No: 20, (12 Rebiülevvel 1274).

soygunları, gaspları görmezden gelmektedir. Ayrıca bu aşiretleri hükümet aleyhine ırkçılık yapmaya davet etmektedir. Şikâyet üzerine Asım Paşa, olay hakkında soruşturma yapması için, bölgeye eski Manastır muhasebecisi Fikri Bey'i tayin etmiştir²². Vergi ihalelerinde yapılan usulsüzlük örneğine 2 Kasım 1877 tarihli bir belgede rastlamaktayız. Buna göre Urfa mutasarrıfı Süleyman Bey emri altındaki bazı memurlarıyla anlaşarak Suruç kazası aşarının ihalesini değerinden çok düşük bir bedelle bazı meclis üyelerine ve memurlara vermiştir. Bu şahıslar ihaleye takma isim kullanarak girmişlerdir. Süleyman Bey'in hakkındaki bir diğer şikâyet ise, Urfa sancağında bazı evlerin geceleri taşlanması gibi asayişsizlikleri görmezden geldiğine dairdir. Şikâyet Halep valisine, Ermeni ruhani lideri ve Ali ve Mehmet isimli şahıslar tarafından yapılmıştır²³. 30 Temmuz 1879 tarihli bir başka belgede, Urfa mutasarrıf vekili Mümtaz Bey hakkındaki şikâyeti görmekteyiz. Halep vilayetine çekilen telgrafta, Mümtaz Bey'in mecliste Mahmut Nedim ve Mehmet şah adlı kişilerin namusuna dil uzattığını, bu konudaki rahatsızlıklarını Urfa mutasarrıfına defalarca bildirdiklerini ancak Mümtaz Bey ile mutasarrıfın arasındaki dostane ilişkiden dolayı hiçbir sonuç alamadıklarını yazmışlardır²⁴. 9 Mayıs 1883 tarihli başka bir belgede ise, Urfa mutasarrıfı Ruhi Paşa hakkındaki şikâyeti görmekteyiz. Şikâyet Halep valisi tarafından Dâhiliye Nezaretine yapılmıştır. Şikâyete göre, Urfa mutasarrıfı kanun dışı olmamasına rağmen yağ ticaretini yasaklamış, pazarlarda öngörülen orandan fazla narh koydurarak halkı sıkıntıya sokmuştur. Şikâyet üzerine yapılan tahkikatla Ruhi Paşanın hakkındaki suçlamaların doğru olduğu anlaşılmış ve görevinden azledilerek, yerine Maraş mutasarrıfı Tosun Paşa tayin edilmiştir²⁵.

24 Eylül 1884 tarihli başka bir belgede ise, Urfa mutasarrıfı Celal Bey'in rüşvet aldığına dair yapılan şikâyete rastlamaktayız. Celal Bey'in rüşvet aldığına dair daha evvel şikâyette bulunmuş fakat Celal Bey bunu inkâr etmiştir. Ancak bu defa da Belediye başkanlığı için Hüseyin ağadan 150, idare meclisi üyeliği için Abdurrahman Beyden 100, tüccar Hasan ağa ile Reşit Beyden 50'şer, Birecik çiftliği için Münip Beyden 150 olmak üzere toplam 500 kuruş rüşvet aldığı ihbar edilmiştir. Rüşvet aldığı yapılan araştırma sonucunda kesinleştirilerek Halep valiliğine bildirilmiştir²⁶. 11 Mart 1885 tarihli başka bir belgede ise Urfa mutasarrıfı Ziya Bey hakkındaki şikâyeti görmekteyiz. Şikâyet telgrafı, Urfa sancak naibi, müftüsü ve meclis üyelerinin bazıları tarafından gönderilmiştir. Ayrıca Halep valisi Hüseyin Cemil tarafından da şikâyet gelmiştir. İlk şikâyete göre, sancak halkı Ziya Bey'in zalim yönetiminden huzursuzdur. Sancak halkı, mutasarrıfın değiştirilmesi için şimdiye kadar defalarca başvuruda bulunmuştur. Hem hükümet işlerini ihlal ettiği hem de ahali hukukunu yok saydığı için halk arasında karışıklığa neden olmaması için görevinden azil edilmesi talep etmektedirler. İkinci şikâyette ise, Urfa civarında Ziya Bey'in yüz dirliği bulunduğu ve buralara da gaspçıları tayin ettiği bildirilmektedir²⁷. Başka bir belgede Urfa idare meclisi üyelerinden İsmail Hakkı ve Ali isimli şahısların 24 Mayıs 1886 tarihli şikâyetlerini görmekteyiz. Halep vilayetine gönderdikleri şikâyette, idare meclisi üyelerinden Mustafa ağa ve kardeşi İbrahim'in halktan rüşvet aldıklarını, kendilerine namuslarına dil uzatmaya kadar varan hakaretler ettiklerini yazmışlardır²⁸.

25 Ağustos 1889 tarihli bir başka belgede ise Urfa mutasarrıfı Hasan Rıza Bey hakkındaki şikâyeti görmekteyiz. Şikâyete göre, Hasan Rıza Bey vefat eden bir memurun yerine atanmak için birçok kişinin sınava girmesine rağmen, memuriyete kayınpederini tayin etmiştir. Memuriyete başvuran kişiler, gereğinin yapılması için Halep vilayetine şikâyette bulunmuştur²⁹.

²² BOA, A.MKT.MVL: D. No: 134, G. No: 45, (23 Şaban 1278).

²³ BOA, DH.MKT: D. No: 1321, G. No: 77, (3 Zilhicce 1301).

²⁴ BOA, DH.MKT: D. No: 1331, G. No: 7, (10 Şaban 1296).

²⁵ BOA, Y..A..RES: D. No: 21, G. No: 2, (2 Recep 1300).

²⁶ BOA, DH.MKT: D. No: 1345, G. No: 65, (25 Şevval 1294).

²⁷ BOA, DH.SFR: D. No: 129, G. No: 44, (24 Cemazeyilevvel 1302).

²⁸ BOA, DH.MKT: D. No: 1416, G. No: 107, (20 Şaban 1303).

²⁹ BOA, DH.MKT: D. No: 1760, G. No: 4 (28 Zilhicce 1306).

Urfa mutasarrıfının hakkında yazılan 26 Nisan 1893 tarihli arzuhalde, mutasarrıf Tahir Bey hakkında türlü türlü şikâyetler mevcuttur. Buna göre, Tahir Bey menfaati uğruna bazı memurları haksız yere azletmektedir. İlk olarak Rumkale kazası doktoru Hasan Bey hakkında hiçbir şikâyet bulunmamasına rağmen görevinden azletmiştir. Yerine bir başka kişiyi atamış ve bu kişiyi sekiz gün çalıştıktan sonra diploması olmadığı nedeniyle azlederek yerine Yusuf isimli şahsı atamıştır. Yusuf Bey'in atamasını yaparken de ondan 600 lira rüşvet almıştır. İkinci olarak görev yaptığı yerde 200 lira zimmetine para geçiren Suruç sandık emini Çerçi Bey'i, Urfa sandık eminliğine atayarak, geride bıraktığı zimmet borcu için sahte bir senet düzenletip borcunu kapattırıştır. Üçüncü olarak Urfa belediye başkanı Haydar Bey'in Suruç kazasının bütçesinden çaldığı iki bin lirayı sahte belge ile ödenek gibi göstermiş ve bu parayı Haydar ağa ile paylaşmıştır. 400 lirasını kendisi, 200 lirasını Haydar Bey olarak geri kalan kısmını da Suruç kazasına yollamışlardır. Dördüncü olarak, Diyarbakır valisi Hacı Hasan Paşa, Tahir Bey'e bir telgraf göndermiştir. Mevzu ise, ecnebi haberleşmesinde zararlı evraklar temin ettiği konusunda hakkında ihbar olan, Urfa fotoğrafçısı Jopil adlı Ermeni şahısın, Tahir Bey'in evinde konuk edilmesidir. Jopil, Tahir Beyden istendiğinde türlü türlü bahanelerle vermemiştir. Ancak Jopil'i zabita gözetiminde iki üç gün muhafaza altına alarak gizlediği şeyleri ve üzerindeki 40 lira parasını almıştır. Ele geçirdiği zararlı evrakları bir Ermeni vasıtasıyla tercüme ettirmiştir. Tercüme tamamlanmadan Jopil'i salıvermiştir. Jopil'in firarına adliye memurları korkudan göz yummuşlardır. Diyarbakır valiliğinden sert bir şekilde gelen emirle evrakları evrak daire adliyesine teslim etmek zorunda kalmıştır. Beşinci olarak Urfa hazine vekili Toros Sırrı Bey, işini iyi yaptığı halde vazifesinden azledilmiştir. Mutasarrıf Tahir Bey ise Toros Sırrı Bey'in işine iadesini sağlamak için hizmetçisi Hidayet Hanım vasıtasıyla 600 lira para istemiştir. Sırrı Bey bunu kabul etmeyince yerine Birecik kazasından sürülen ve firar olarak Urfa'ya gelen bir kişiyi 600 lira rüşvet olarak tayin etmiştir³⁰.

İncelediğimiz belgelerde, şikâyetlerin mahkemeler tarafından dikkate alındığını, gerekli soruşturmanın hızlı ve adilane bir şekilde yapılmaya çalışıldığını gözlemlemekteyiz. Şikâyet için başvuru mercii, şikâyet edilen kişinin bulunduğu mahale soruşturma yapması için bir heyet ya da görevli tayin etmektedir. Soruşturmayı yapacak heyetteki görevliler söz konusu bölgeden uzak yerlerden seçilmektedir. Bu da bize mahkemelerin adalet sağlama konusunda objektif olmaya çalıştığını göstermektedir. Yapılan her şikâyetin aslının olmadığına da rastlanmaktadır. Bazen bazı kişilerin menfaatlerine ters düşen durumlarda yöneticileri şikâyet ettiğini görmekteyiz. Bu duruma örnek olarak 20 Ağustos 1894 tarihli bir belgeyi gösterebiliriz. Buna göre, Sadaret Mektubi dairesinden gelen Halep vilayetine gönderilen şifreli bir telgrafta Birecik Belediye Başkanı Ahmet Bey'in suç olaylarına karıştığı, halka karşı kötü davranışlarının olduğu yönünde hakkında çeşitli şikâyetler bulunduğu için Ahmet Bey'in hakkında soruşturma başlatılmıştır. Birecik'te yaşayan bazı Ermeniler Müslüman olduklarını iddia etmekteyken, kendi dinlerine dönmeye karar verince Müslümanlar ile aralarında karışıklık çıkmıştır. Buna karşılık olarak Halep valisi Raif Paşa'dan gelen şifreli telgrafta, 23 Temmuz 1894 tarihli emir üzerine Ahmet Bey'in Urfa'ya getirildiği ve bu konuyla ilgili Urfa mutasarrıflığından alınan telgrafta, Ahmet Bey'in kötü hareketleri olmadığı gibi, Ermenilerin çıkardığı karışıklık esnasında ve sonrasında hükümete karşı her türlü güzel hizmette bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca bahsedilen olayın bazı fesat çıkarmak isteyen kişiler tarafından yapıldığı anlaşılmıştır. Bölgede yapılan tahkikat neticesinde, Ahmet Bey'in aklı başında ve işe yarar bir kişi olduğunu sadece biraz mutaassıp olduğundan Ermenilerin Birecik'te yaptıkları rezaletlere göz yummadığı için bu suçlamaların yapıldığı anlaşılmıştır. Karışıklık çıkması nedeniyle Ermeni komisyon başkanı Mösyö Fiç Moris, İngiltere elçiliğine yazdığı telgrafla İngiltere elçiliği, Belediye Başkanlığına Ahmet Bey yerine bir başkasının getirilmesinin emniyet açısından daha münasip olacağını tebliğ etmiştir. Ahmet Bey suçsuz olsa da bu zandan kurtulamayacağı için yerine başkasının tayin edileceği ve asayiş sağlanana kadar Ahmet Bey'in Urfa'da tutulacağını bildirilmiştir. Sadaret Mektubi Dairesi, bu uygulamanın münasip olduğu ancak asayiş sağlandıktan

³⁰ BOA, DH.MKT: D. No: 21, G. No: 34, (9 Şevval 1310).

sonra Ahmet Bey'in Birecik'teki görevine değil Edirne'ye gönderilmesinin münasip olduğu belirtilmiştir³¹. 8 Ağustos 1898 tarihli bir başka belgede, Urfa Mutasarrıfı Hasan Rıza Bey hakkındaki şikâyete rastlamaktayız. Şikâyette Mutasarrıfın hukuka aykırı davrandığı bildirilmektedir³².

Mutasarrıflar hakkında halktan gelen şikâyetlere başka bir örnek olarak 15 Temmuz 1903 tarihli belgeyi gösterebiliriz. Urfa Kazancı mahallesinde ikamet eden Hacı Esat Efendizâde, Urfa Mutasarrıfı Refet Bey hakkında şikâyette bulunmuştur. Buna göre, Refet Bey halkın malını gasp etmekte, memurları haksız yere azletmekte ve sürgüne yollamaktadır. Ayrıca emri altında çalışan memurları tehditle korkutmaktadır. Esat Bey arzuhalde, önceki gün Refet Bey'in idare meclisinde heyetin önünde gerekçe göstermeden kendisini sürgün ettiğini açıkladığını yazmıştır. Esat Bey ecdadının 300 yıldır Urfa'da devlet için sadakatle hizmet verdiğini, hiçbirinin şahsi menfaatleri için çalışmadığını, kendisinin de şimdiye kadar yaptığı bütün memuriyetlerde sadakatle hizmet ettiğini ve Refet Bey'in kendisini sürgüne yollama nedeninin kendisini aşağılamak ve halkı bu yolla tehdit etmek olduğunu ifade etmiştir³³. 31 Mayıs 1907 tarihli bir başka belgede ise, Halep Valisi hakkında 100 kişinin imzasıyla Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir şikâyet telgrafına rastlamaktayız. Telgrafta; Hükümet Urfa halkını, zalim ve despot olan Halep valisinin eline bıraktı. Hukuki haklarımızı almak için savaşmamız gerekiyor. Zalim valinin yaptığı seçimle, Urfa belediye başkanlığına hırsız, dolandırıcı bir adamı getirdi. Böyle bir zalimin yaptığı seçim nasıl doğru olur diye serzenişte bulunulmuştur³⁴. Belgede de görüldüğü gibi, halkın şikâyet için hangi merciye başvuracağı şikâyetin konusuna ve çapına göre değişmektedir. Vali hakkında şikâyette buldukları için Dâhiliye Nezaretine başvurmuşlardır.

17 Aralık 1908 tarihli başka bir belgede Urfa sancağına bağlı Rumkale kazası kaymakamı Tevfik Bey ile Rumkale İdare Meclisi üyesi Latifzade Reşit ve kardeşi İbrahim Beylerin rüşvet aldıkları için şikâyet edildiklerini görmekteyiz. Yöre halkından birçok kişi, kaymakam Tevfik ve rüşvet ortağı olan Latifzade Reşit ve kardeşi İbrahim Bey'in zalimlikleri ve işkenceleri altında ezildiklerini, adalet istediklerini arzuhaller ile Halep vilayetine bildirmişlerdir³⁵.

19 Mayıs 1912 tarihli belgede Urfa belediyesine ait gaz vergisinin müzayedesinde yolsuzluk yapıldığına dair Ali Bey'in şikâyeti üzerine tahkikat yapıldığını görmekteyiz. Müzayedeye katılan Ali Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şikâyeti şu şekildedir: Belediyenin bu seneki yetmiş bin kuruş bedelle yaptığı gaz vergisi müzayedesinin sonunda fiyat makul bulunarak sancak meclis idaresinden izin alınmış ve böylece belediyece karara bağlanmıştır. Ancak kararın ertesi günü mutasarrıf belediye çavuşlarından birinin vasıtasıyla müzayede kararının ertelendiğini herkesin önünde kahvede belediye başkanına tebliğ etmiştir. Müzayede son bulup, mutasarrıf kendisi dâhil olacağı halde kendi kendine erteleme emrini vermesinin ne maksada dayandığı bilinmiyor. Eğer satış esnasında zam talebi olsaydı bu durumun hazine menfaatine olacağı şüphesizdir. Ancak mutasarrıf, kanun ve nizamlara uymadan, ileriye göz önüne almadan gerekli olan kanun ve düzeni iki dudağının arasına bırakmasından etkilenmemek elde değil. Milleti selamete erdirecek ve kurtuluşa sevk edecek nizamlar yok görülüyor. Bu keyfi muamele hazine ve ahali hukukunu son derece ihlal etmeye sebep verdiği ortadadır. Kanun hükmünün muhafazası ve adı geçen mutasarrıfın kanun hükmünü uygulanmasını adalet namına rica ederim, diyerek bildirmiştir.

Bu şikâyete karşılık Urfa mutasarrıfı kendini müdafaa eden bir telgraf göndermiştir. Buna göre: Ali imzasıyla Urfa'dan çekilen telgrafın izahat vermem için 20 Mayıs 1912 tarihinde gönderilen 81 numaralı telgraf name ile emredilen konuya görüş bildirmek isterim. Açıklaması

³¹ BOA, A. MKT. MHM: D. No 652, G. No: 4, (17 Safer 1312).

³² BOA, DH.MKT: D. No: 286, G. No: 7, (20 Rebiülevvel 1316).

³³ BOA, DH.MKT: D. No: 741, G. No: 5, (19 Rebiülahir 1321).

³⁴ BOA, DH.MKT: D. No: 2844, G. No: 3, (18 Rebiülahir 1325).

³⁵ BOA, DH.MKT: D. No: 2685, G. No: 33, (23 Zilkade 1326).

belediyeye ait olan gaz vergisinin eriştiği müzayede bedeli meclis idaresince tam değer görülerek karara bağlanmış, belediye meclisince karara bağlanıp muamelesi yerine getirilmişken tarafımdan ertelenmekten ibarettir. Bu işin meydana gelme hikâyesinden evvel şunu arz etmek isterim ki, belediyelere ait vergilerin vilayetler tarafından nasıl alacağını belirleyen bir usul yoktur. Müzayede ve ihale meselelerini bazı yerlerde belediyeler, bazı yerlerde ise idare meclisleri yürütmektedir. Burada ise ilk olarak müzayede belediye tarafından yapıldıktan sonra sancak makamından izin istenmiş, idare meclisi de kararı uygun görerek belediyeye onay vermiştir. Belediye meclisi tarafından karar kabul edildiği ve ilanın başvuru süresi sonunda müzayede ihalesinin başlanacağı ilan edilmiştir.

Bu olayın nasıl olduğuna gelince, gazhane vergisi için yapılan ilk müzayedede, elli beş bin kuruş talebe karşılık ihalenin verilmesine karar verildiğine dair belediye başkanlığından idare meclisine resmi yazı gönderilmiştir. İdare meclisi ise, ihale için uygun görülen bedelden on beş bin kuruş eksik olmasına rağmen ihalenin verilmesinin ardında yolsuzluk olduğu anlaşılmıştır. Olayın aslının, ihale sahibiyle belediye heyetinin birinin ortaklığı olduğu ve diğer ihale teklifi sunan kişinin de ikna edildiği yapılan ihbarla anlaşılmıştır. Bu nedenle ihale iptal edilmiştir. Birkaç gün sonra da belediye başkanı huzuruma gelerek “Ali efendi gazhane vergisine altmış beş bin kuruş verirse izin verelim mi?” demesine karşılık bende eski bedeli doldurmadıkça kabul edemeyeceğimi söyledim. Sonradan Ali Bey’in yaptığı teklifte ihale bedelini yetmiş bin kuruşa çıkardığını bildirmiş ve idare meclisince kabul edilmesi uygun görülmüştür. O esnada bir Amerikan şirketinin acentesi tarafından bir arzuhal gönderildi. Acente şirketin Urfa’ya gönderdikleri gazhane depolarında saklanmakta olan gazlarının ya belediye tarafından sigorta ettirilmesi ya da gümrük vergisini daha önceki alacağı paraya karşılık ödemiş saymak üzere sigorta konulması için kendisine müsaade verilmesini bildirdi. Ayrıca civar şehirlere (Diyarbakır, Harput, Mardin vesaire) sevk olunacak gazlar için Urfa gazhanesini genel depo kabul edileceği ileri sürülmüştür. Bunun üzerine iltizam bedelinin daha yüksek bir fiyata çıkacağını düşünerek arzuhal belediyeye gönderdim. Ayrıca vergi müzayedesinin kabul muamelesinin yaparken dikkatli olunması gerektiğini belediye başkanı Halil ağaya ihtar ettim. Çarşıda denk geldiğim zaman da bu konudaki uyarımı tekrarladım. İşte olay bundan ibaret. Ali isimli şahsın ifadesi doğru değildir. Bununla beraber Ali Bey’in şikâyeti doğru olsa dahi, kararın askıya alınma süresince başka bir talip tarafından ihaleye iki bin beş yüz kuruş zam verilmesi nedeniyle de kendisinin şikâyete hakkı kalmamıştır. Diyerek kendisini müdafaa etmiştir³⁶.

4 Haziran 1913 tarihli başka bir belgede ise Viranşehir kaymakamı Hüsnü Abdülhadi Bey Urfa mutasarrıfı hakkında şikâyeti görmekteyiz. Şikâyete göre, Hüsnü Abdülhadi Bey, mutasarrıfı Ermenilerden iki kişiyi sebepsiz yere sürgün ettiği, Ermenilerden haksız yere temettü vergi aldığı ve ırza tecavüz eden memurları koruduğu için Halep valisine şikâyet etmiştir. Bunun üzerine mutasarrıf, Hüsnü Abdülhadi Bey’i görevinden azletmiştir. Vali ise hakikati bilmesine rağmen mutasarrıfı arası bozulmasın diye şikâyet evrakını saklamıştır. Mutasarrıfın yaptığı haksızlıkları şahitlerle ispat edebileceğini ve Avrupa gazetelerine geçecek kadar çirkin olan bu olayı dikkate almanızı arz ederim diyerek, Hariciye Nezaretine telgraf çekmiştir³⁷.

Askeri sınıf hakkındaki şikâyetlere ilk olarak 13 Ocak 1794 tarihli belgede rastlamaktayız. Şikâyetçi Urfa polis komiseri Kadri Beydir. Kadri Bey’in şikâyetine göre, Urfa kumandanı Şevket Paşa emri altındaki askerlere zulümde bulunmaktadır. Gereğinin yapılması için Urfa belediyesine şikâyetini bildirmiştir³⁸. Başka bir belgede ise Mirliva Hakkı Paşa hakkında yapılan şikâyeti görmekteyiz. Hafif süvari alayları kumandanı olup Urfa’da görev yapan mirliva Hakkı Paşanın usul ve kanunlara aykırı olarak hükümetin haysiyetini ihlal eden fiiller ve davranışlarda bulunduğu, Urfa mutasarrıfı Muharrem Bey tarafından 1 Kasım 1896 tarihli bir telgraf ile Seraskerlik makamına

³⁶ BOA, DH.ID: D. No: 40, G. No: 41,(2 Cemazeyilahir 1330).

³⁷ BOA, HR.SYS: D. No: 84, G. No: 70, (28 Cemazeyilahir 1334).

³⁸ BOA, Y.PRK.BSK: D. No: 20, G. No: 32, (10 Cemazeyilahir 1208).

bildirilmiştir. Muharrem Bey'in iddiasına göre, Hakkı Paşa, talim yapmaları için Urfa'ya gönderilen Hamidiye mensubu subayları, emri altındaki jandarma aracılığıyla aşağılamakta ve bazı aşiret mensuplarını baskı altına almaktadır. Ayrıca sebepsiz yere yazdığı bir tezkirede Hamidiye mensubu bazı amirler ve subaylar hakkında çok çirkin tabirler kullanmıştır. Şikâyet üzerine tahkikat başlatılmış ve soruşturma neticesi 28 Kasım 1898 tarihli bir tebliğ ile Seraskerlik makamına gönderilmiştir. Soruşturma neticesinde şikâyetçi Muharrem Bey ile Hakkı Paşanın arasında anlaşmazlık olduğunun anlaşıldığı, ancak Muharrem Bey'in başka bir sancağa mutasarrıf olarak tayin edildiği için olayın soruşturulması için yeni bir memurun tayin edilmesine gerek kalmadığı yazılmıştır. 7 Ocak 1899 tarihli başka bir belgede ise, Serasker Rıza Bey'in Genelkurmay dairesine gönderdiği tahkikat raporunu görmekteyiz. Raporda, Mirliya Hakkı Paşa hakkaniyet sahibi bir insan olup her bulunduğu hizmette başarılı olmuştur ve bugüne kadar hakkında hiçbir şikâyet gelmemiştir. Hakkı Paşa ise, Hamidiye mensubu Eski Urfa mutasarrıfı Muharrem Bey'in şikâyet etme nedeni, aralarındaki düşmanlıktan dolayı Hakkı Paşayı azlettirmek istemesindedir. Bu nedenle Muharrem Bey'in başka bir yere tayin edilmesi tam isabettir. Ayrıca Hakkı Paşaya, bundan sonra daha dikkatli olması gerektiğinin tebliğ edildiğini belirtmiştir³⁹.

Sonuç

Bu çalışma bize Urfa özelinden yola çıkarak 19. yüzyılda devletin taşra teşkilatındaki aksaklarını göstermektedir. Taşra teşkilatındaki yetkililerin, kişisel çıkarlarını ön planda tutarak vazifelerini hakkaniyetle yerine getirmedikleri ve ahalinin yöneticilerden zulüm, rüşvet, haksız vergi yükü gibi konularda yakındıkları görülmüştür. Her ne kadar devlet Tanzimat reformlarıyla halkı refah ve huzura kavuşturmayı hedeflemiş olmasına rağmen halkın durumunda bir iyileşme olmadığı görülmektedir.

İncelemiş olduğumuz belgelerde, devletin yargılama sürecinde titizlikle olayları ele alışı ve davaların işleyiş sürecinin ne kadar hızlı ilerlediği görülmüştür. Şikâyetin türü ve şikâyetçinin konumu ne olursa olsun mahkemelerce dikkate alındığı ve her kesimden insanın şikâyet hakkının bulunmasının pratikteki uygulamasını görmekteyiz.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

- A.MKT. Dosya No: 152 Gömlek No: 23 (3 Safer 1264)
A. MKT. MHM. Dosya No: 652 Gömlek No: 4 (17 Safer 1312)
A.MKT.MHM. Dosya No: 653 Gömlek No: 22 (24 Şaban 1316)
A.MKT.MVL. Dosya No: 134 Gömlek No: 45 (23 Şaban 1278)
A.MKT.UM. Dosya No: 240 Gömlek No: 53 (19 Şevval 1272)
A.MKT.UM. Dosya No: 199 Gömlek No: 82 (12 Şevval 1271)
A.MKT.UM. Dosya No: 296 Gömlek No: 20 (12 Rebiülevvel 1274)
DH.ID. Dosya No: 40 Gömlek No: 41 (2 Cemazeyilahir 1330)
DH.MKT. Dosya No: 1591 Gömlek No: 80 (7 Şaban 1204)
DH.MKT. Dosya No: 1640 Gömlek No: 29 (22 Cemazeyilevvel 1206)
DH.MKT. Dosya No: 1345 Gömlek No: 65 (25 Şevval 1294)
DH.MKT. Dosya No: 1331 Gömlek No: 7 (10 Şaban 1296)

³⁹ BOA, A.MKT.MHM: D. No: 653, G. No: 22, (24 Şaban 1316).

- DH.MKT. Dosya No: 1321 Gömlek No: 77 (3 Zilhicce 1301)
DH.MKT. Dosya No: 1416 Gömlek No: 107 (20 Şaban 1303)
DH.MKT. Dosya No: 1760 Gömlek No: 4 (28 Zilhicce 1306)
DH.MKT. Dosya No: 21 Gömlek No: 34 (9 Şevval 1310)
DH.MKT. Dosya No: 286 Gömlek No: 7 (20 Rebiülevvel 1316)
DH.MKT. Dosya No: 741 Gömlek No: 5 (19 Rebiülahir 1321)
DH.MKT. Dosya No: 2844 Gömlek No: 3 (18 Rebiülahir 1325)
DH.MKT. Dosya No: 2685 Gömlek No: 33 (23 Zilkade 1326)
DH.SFR. Dosya No: 129 Gömlek No: 44 (24 Cemazeyilevvel 1302)
DH.TMIK.S. Dosya No: 51 Gömlek No: 68 (29 Zilhicce 1231)
HR.SYS. Dosya No: 84 Gömlek No: 70 (28 Cemazeyilahir 1334)
Y..A..RES. Dosya No: 21 Gömlek No: 2 (2 Recep 1300)
Y.PRK.BSK. Dosya No: 20 Gömlek No: 12 (10 Cemazeyilahir 1208)

2. Araştırma ve İncelemeler

- Akdağ, Mustafa: “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri”, *DTFC Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14-23, (1974), s. 51-62.
- Aksın, Ahmet, Törel, Türkmən: “7 Numaralı Kısa Defterine Göre Osmanlı Şehirlerinde Cinayet Suçları (1857-1859)”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk I*, Kültür Yayınları No:12, (2016), s. 475-491.
- Aydın, Meryem “Osmanlı Divan Teşkilatı ve 1281-1296/1864-1879 Tarihli 19 Numaralı Erzurum Vilâyet Ahkâm Defterinin Tarihi Kıymeti”, *Current Research in Social Sciences*, Sayı: 3, (2015), s. 69-83.
- Gümrükçüoğlu, Okur Saliha: “Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb’asının Şikâyetleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, 2012, s. 176-206.
- Güven, Tamer: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlar, Sermaye Birikimi ve Girişimcilik”, *Türkiye İslam İktisadi Dergisi*, Sayı: 1, (2016), s. 63-88.
- Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, C. V, TTK Yayınları, Ankara, 1983.
- Kaya, Kemal “19. Yüzyılda Anadolu’da İç Güvenlik Sorunları ve Voyvodalar”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 19, (2006), s. 240-254.
- Okumuş, Ejder: “Osmanlılarda Siyasal Bir Kurum Olarak Adâlet Dairesi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı: 5, (2005), s. 45-51.
- Ortaylı, İlber: “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1. S. 231- 244.
- Özgişi, Tunca: “Osmanlı Adalet Sisteminde Bireysel Başvuru Hakkı”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 8, (2014), s. 55-75.
- Öztürk, Mustafa: “Osmanlı Klasik Sisteminin Değişmesinin Sosyal Sonuçları veya Âyanlıktan Cumhuriyet Seçkinlerine”, *XVI. Türk Tarih Kongresi (20-24 Eylül 2010)*, (2015), s. 900-907.
- Tuğluca, Murat: “Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp’te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması (1649-1675)”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Sayı: 2, (2012), s. 107-128.
- Yılmazçelik, İbrahim: “Osmanlı Döneminde Yönetim Halk Münasebetleri”, *Prof. Dr. Bayram Kodaman’a Armağan*, (1993), s. 3381-3396.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 525-540, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 04.05.2020 Kabul Tarihi: 07.12.2020

HARPUT ARTUKLU EMİRİ BELEK GAZİ'NİN HAÇLI LİDERLERİNİ TUTSAK ETMESİ

Captivity of the Crusader leaders by Artuqid Aamir Balaq Ghazi of Harput

Sebahattin ÇELİK¹

ÖZ

XII. yüzyılın ilk çeyreğinde, Abbâsî Hilâfeti'nin İslâm ülkeleri ve yöneticileri üzerinde etkisinin azalıp bittiği, Selçukluların birlik ve bütünlüğünü kaybedip iç meseleleriyle uğraştığı, Haçlıların Ortadoğu'da terör estirmelerini ve İslâm topraklarında yayılmalarını önleyebilecek istikrarlı bir kuvvetin kalmadığı, Müslümanların Haçlı baskısı altında can ve mal güvenliklerinin tehlike altında olduğu bir dönemde Harput'ta bir lider ortaya çıktı. Bu lider, yiğitliği, cesareti ve akıllılığı ile Haçlı ordularını durdurdu; Kudüs kralı, Urfa kontu ve Birecik senyörünü tutsak ederek Haçlıların korkulu rüyası haline gelen Harput Artuklu Emiri Belek Gazi'den başkası değildi. Temel ve güncel kaynakların derlenmesi suretiyle hazırlanan çalışmada, Türk tarihinde yeterince adından söz edilmediğini düşündüğümüz bu büyük kahramanı tanıtmak amaçlanmış, onun Haçlılara karşı bitmek tükenmek bilmeyen mücadelesi esnasında Haçlı liderlerini tutsak alması, Doğu Anadolu'ya doğru yayılmalarını önlemesi, el-Cezire bölgesinde eşkıyalık yapan Ermeniler ile Halep'te fitneye sebep olan Bâtıniler tehlikesini önlemek suretiyle huzur ve asayışı temin etmesine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haçlılar, Baudouin, Joscelin, Belek Gazi, Harput

ABSTRACT

In the first quarter of the XIIth century, at a time when the influence of the Abbasid Caliphate on Islamic countries and rulers wear off, the Seljuks lost their unity and integrity and dealt with their internal affairs, there was not any stable force left that could prevent the Crusaders from terrorizing the Middle East and spreading in the Islamic lands and the security of Muslims' lives and properties was in danger under the Crusader pressure, a leader came in sight in Harput. This leader was none other than Artuqid Aamir Balaq Ghazi of Harput who stopped the Crusader armies with his bravery, courage and intelligence and who became the fearful dream of the Crusaders by capturing the King of Jerusalem, the Count of Edessa and the Seigneur of Bira. The study, which is prepared by compiling fundamental and current sources, aims to introduce this great hero whose name, we think is not mentioned enough in Turkish history. The study sheds light on his endless struggle against the Crusaders and capturing their leaders during, to prevent them from spreading to Eastern Anatolia and his ensuring peace and order by chastening Armenians who were bandits in the al-Jazeera region and by means of preventing dangerous of the Batinis who caused strife in Aleppo.

Keywords: Crusaders, Baudouin, Joscelin, Balaq Ghazi, Harput

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, e-posta: sebahattin_celickbu@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-0113>

Giriş

XI. yüzyılda Ortadoğu'ya hâkim olan Selçukluların, önce bilge vezirleri Nizâmülmülk ardından sultanları Melikşâh'ın birer suikast ile öldürülmeleri sonucunda (1092), bölgede büyük bir kaos ve otorite boşluğu oluşmuş, Selçuklu hanedan üyeleri arasında taht mücadelesi sürerken Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu'daki Selçuklulara tabi Türkmen beylikleri ve atabeylikler arasında da üstünlük mücadelesi ortaya çıkmıştı². Türk dünyasının içinde bulunduğu bu karmaşa esnasında Papa II. Urbanus, 1095 yılında düzenlediği Clermont Konsili ile Avrupalılara hitap ederek, kâfirlerin baskısı altında zulüm gören din kardeşlerine yardım etmenin erdemli bir davranış, İsa aşkına onun mezarını kurtarmanın kutsal bir görev olduğunu söylemiş, bu görevi yerine getireceklere zengin doğuya gitmeleri durumunda günahlarından kurtulup para ve toprak sahibi olacaklarını vaat etmiş, böylece Türk-İslâm dünyasına karşı dinî, siyasî, ictimai ve iktisadî sebeplere dayanan Haçlı Seferleri başlamıştı³.

Papanın bu çağrısıyla harekete geçen Batı'nın feodal beyleri hazırlıklarını tamamladıktan sonra beş büyük ordu halinde Doğu'ya doğru yola çıktılar. Değişik tarihlerde Bizans İmparatorluk başkenti İstanbul'a gelen ve burada İmparator Aleksios Komnenos ile görüşerek ona vassallik yemini eden Haçlı liderleri, İznik, Dorylaion (Eskişehir) ve Konya üzerinden Antakya önlerine gelerek şehri kuşatma altına aldılar ve 3 Haziran 1098'de ele geçirdiler⁴. Antakya'yı Haçlılardan kurtarmak için Musul Emîri Kürboğa komutasında gelen orduda Artuk Beyin torunu Belek b. Behram'da bulunmaktaydı. Ne var ki bu ordu Haçlıları durduramamış, onların Antakya ve civarını ele geçirmelerine mani olamamıştı. Haçlılar, 10 Mart 1098'de Urfa Haçlı Kontluğu'nu⁵ kurdukları gibi burada da siyasî bir oluşum başlatarak Antakya Haçlı Prinkepsliği'ni kurdular. Birinci Haçlı Seferi'nin bu orduları Antakya'dan sonra yollarına devam ederek Kudüs'e ulaştılar. 15 Temmuz 1099'da şehri ele geçirerek Kudüs Haçlı Devleti'ni⁶, 1108 yılında da bir sahil şehri olan Trablusu'da ele geçirip Trablus Haçlı Kontluğu'nu kurdular⁷. Bu dört Haçlı devletine batılı tarihçiler tarafından

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, e-posta: sebahattin_celikcub@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0300-0113>

² Ebü Abdullâh el-Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler*, yayımlayan Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 1988; Urfalı Mateos, *Vekâyinâme*, çev. Hrant D. Andreasyan, 2. baskı, TTK Yay., Ankara 1987; İzzüddîn Ebû'l-Hasen İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, X-XI, çev. Komisyon, Bahar Yay., İstanbul 1987; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mira'tu'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân*, çev. ve değ. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2011; Ali el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nühbetü'l-Üsrâ*, çev. Kıvameddîn Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 2. baskı, TTK Yay., Ankara 1999; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, II, yayımlayan Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001; Krş. Erdoğan Merçil, "Haçlı Seferleri Sırasında Büyük Selçuklu Devleti'nin Durumu", *Uluslar Arası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (23-25 Haziran 1997)*, TTK Yay., Ankara 1999, (ss. 83-90).

³ Papanın nutku için bkz. Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, çev. İlcan Bihter Barlas, *Kudüs Seferi*, IQ Yay., İstanbul 2009, s. 50-52; Harold Lamb, *The Crusade: Iron Men and Saints*, The Country Life Press, New York 1930, s. 5-6; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 2. baskı, çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 1989, s. 65 vd.; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1. baskı, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 2-3.

⁴ İbnü'l-Esîr, X, s. 231; Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîh-i Haleb*, II, nşr. Sâmî Dehhân, Dımaşk 1954, s. 136-137.

⁵ Albertus Aquensis, "Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione Emundatione et Retitutione Sanctae Hierosolymitananae Ecclesiae", *RHC Occ.*, IV, Jena-1923, s. 22-23; Krş. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, TTK Yay., Ankara 1990, s. 29 vd.

⁶ A.S. Tritton, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *Journal of The Royal Asiatic Society*, Paris Jan/Apr.-1933, ss. 69-101/273-305; P.M. Holt, *The Age of The Crusades, The Near East from The Eleventh Century to 1517*, çev. Özden Arıkan, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakandoğu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 22; Haçlıların Kudüs'te yaptıkları katliam hakkında Mateos, "Godefroi'nun şehrin diğer yerlerinde öldürülenlerden başka, sadece Mescidü'l-Aksâ mabedinde 65.000 kişiyi kılıçtan geçirttiğini" (Urfalı Mateos, s. 199) bildirmektedir. Ebü'l-Ferec ise "Süleymân mabedinde 70.000 Arab'ın öldürüldüğünü haber vermektedir". Ayrıca Bkz. Gregory Ebü'l-Ferec, *Abü'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ö.R. Doğrul, TTK Yay., Ankara 1999, s. 341.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Birsal Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2007.

Outremer (Deniz aşırı Ülke) adı verildi⁸. Görüldüğü üzere Belek'in Haçlılarla mücadelesi 1098 yılında başlamış, 1101 Yılı Haçlı Seferleri sırasında da devam etmiş, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan ile birlikte diğer Türk beyleri gibi Anadolu'yu istilaya girişen Haçlı ordularının yok edilmesinde, onun büyük katkısı olmuştur⁹.

Emîr Belek'in Harput Artuklu Beyliği'ni Kurması

Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ileri gelen komutanlarından olan Artuk Bey¹⁰, Haçlı Seferleri henüz başlamadan Melik Tutuş'un kendisine iktâ olarak verdiği Kudüs'te Artuklu Beyliği'ni kurmuş (1087), hayatta kalan oğulları Muînuddîn Sökmen (Sukmân) ve Necmüddîn İlgazi ile torunu Nûruddevle Belek'i dinî, askerî ve siyasî alanda eğitip yetiştirmiştir¹¹. Artuk Bey'in ölümünden sonra (1091), Sökmen ve İlgazi, Melik Tutuş'un Büyük Selçuklu Sultanlığı için verdiği mücadelede¹² onun yanında aktif olarak yer almış, bu sayede Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf), Mardin, Meyyâfârikîn (Silvan) ve Seruc (Suruç) gibi şehirler kendilerine iktâ edilmiştir. Haçlıların bölgeye gelişlerinden kısa bir süre önce Kudüs'ü Fâtîmilere terk etmek zorunda kalan Artukoğulları (1098)¹³, Urfa ve Mardin'deki topraklarına çekilerek beyliklerini burada sürdürmüşlerdir¹⁴.

Artukoğullarının geldikleri el-Cezire bölgesi, o sırada Haçlılar ile Müslümanlar arasında cereyan eden çarpışmaların en yoğun yaşandığı yerlerdi. Birinci Haçlı Seferi (1096-1099)'nin hedefine ulaşmasının ardından, Urfa ve Antakya Haçlıları kuruldukları günden itibaren topraklarını genişletmek için bölgedeki Müslüman köy ve beldelerine karşı sürekli bir saldırı halindeydiler. Bu süreçte Haçlıların İslâm coğrafyasında tutunup yayılabilmelerinin en önemli sebebi, Müslüman dünyası içindeki tefrikaydı. Müslüman emîrler, Haçlıların bölgedeki etkinlikleri karşısında birlik olacaklarına, kendi aralarında kısır bir çekişme içerisindeydiler. Artuklular da geldikleri bu coğrafyada karşılaştıkları olumsuz şartlar altında varlıklarını devam ettirebilmek adına, kendilerini Haçlılar ile amansız bir mücadelenin içerisinde bulmuşlardı.

Artukluların Haçlılarla ilk karşılaşmaları, Sökmen'in 1097'de yeğeni Belek'e iktâ olarak verdiği, o dönemin büyük ve zengin şehirlerinden biri olan Suruç önlerinde gerçekleşti. Urfa'nın birinci kontu Baudouin de Boulogne, 1098 yılında Suruç'u ele geçirmiş ve burayı Foucher de Chartres (Foulque de Chartres)'in idaresine vermişti¹⁵. Artukoğlu Sökmen ve yeğeni Belek, 1101'de

⁸ Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, XI-XII. kitapların Türkçe çev. Ebru Altan, (Basılmamış Y.L. Tezi), İstanbul 1995, s. 11-12,19-23; Azîmî, s. 32-36; Urfalı Mateos, s. 228-237; İbnü'l-Esîr, X, s. 280-281,331-332; İbnü'l-Adîm, *Zübde II*, s. 130; Ebû'l-Ferec, II, s. 343.

⁹ Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995, ss. 17-56.

¹⁰ Zahîrüddîn Artuk b. Eksük, Oğuzlar'ın Döğer sülâlesinin beyi idi. Tarihçiler onu "girdiği her savaştan muzaffer çıkan emîr" olarak kaydetmişlerdir. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 135; Krş. İbrahim Artuk, *Artuk Bey*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., LIV, Ankara 1988; A. Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları; Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s. 52 vd.; Ali Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey", *Belleten*, LI, TTK Yay., 1990, s. 121-123.

¹¹ Ebû Ya'la Hamza İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl-u Târih-i Dımaşk*, Arapça'dan çev. Onur Özatağ: *Şam Tarihine Zeyl, I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 44; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târih-u Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, nşr. Ahmet Savran, Atatürk Üni. Fen-Edb. Fak. Yay., 1992, s. 33.

¹² Sultan Alparslan'ın kardeşi Tâcuddevle Tutuş, 1095 yılında yeğeni Berkyaruk ile giriştiği saltanat mücadelesinde hayatını kaybetmiştir. Bkz. Bundârî, s. 71-86.

¹³ İbnü'l-Esîr bu tarihi 1096 olarak vermektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 282.

¹⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 2. baskı, Nakışlar Yay., İstanbul 1980, s. 135,136; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1983, s. 163-164; Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*, III, İstanbul 1991, ss. 415-419.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, X, s. 267; İbnü'l-Adîm, *Zübde II*, s. 203; *Camîu'd-Düvel*, II, s. 164-165; Krş. Nurettin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, Harput Derneği Yay., İstanbul 1964, s. 37-38; Runciman, II, s. 29-30; Demirkent, "Belek'in Kürboğa ile beraber Antakya önünde savaştıktan sonra Suruç'a dönmediğini ve Suruç'un 1098 yılında Baudouin'in eline geçtiğini" (Demirkent, *Urfa I*, s. 52) kaydetmektedir.

Suruç üzerine yürüyerek burayı yeniden geri almayı başardılar. Ancak iç kaleye sığınan Ermeniler, Urfa Latin Başpiskoposu Benedictus'un komutası altında Türklere karşı direnişlerini sürdürdüler. Onlara yardım için gelen Urfa'nın yeni kontu Baudouin du Bourg'un kuvvetleri ile Türklere arasında Suruç önlerinde şiddetli bir çarpışma gerçekleşti. Türklerin galibiyetiyle sonuçlanan bu savaşta Foucher de Chartres hayatını kaybetti. Canını zor kurtarıp beraberindeki üç kişiyle Urfa'ya kaçmayı başaran Kont Baudouin, daha sonra Urfa ve Antakya'dan temin ettiği kuvvetlerle yeniden Suruç önlerine geldi. Bu sırada iç kaledeki Ermenilerin huruç edip Türklere saldırmasıyla iki ateş arasında kalan Sökmen ve Belek, Suruç'u Haçlılara terk edip bölgeden çekilmek zorunda kaldılar¹⁶. Suruç'u kaybeden Belek, bir süre sonra Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın çağrısı üzerine, kendisine bağlı kuvvetlerin başında Çankırı'ya giderek 1101 Yılı Haçlı Seferleri'ne katıldı. Anadolu'ya giren üç Haçlı ordusunun imha edilmesinde gösterdiği cesaret ve kahramanlığı ile sultanın takdirini kazandı.

1104 İlkbaharında Maraş'ı ele geçiren Antakya Prinkepsi Bohemund¹⁷ ve Tell-Bâşir (Tılbaşar-Turbessel) Kontu Joscelin¹⁸, saldırılarını bölgedeki Müslümanlar üzerine yoğunlaştırınca, Sökmen ile Musul Atabeyi Çökürmüş, Haçlılara karşı bir ittifak yaptılar¹⁹. Türklerin ittifakını haber alan Haçlı liderlerinden Urfa Kontu Baudouin, kuzeni Joscelin, Antakya Prinkepsi Bohemund ve kız kardeşinin oğlu Tankred, güçlerini birleştirerek Harran'a doğru yola çıktılar. Harran Ovası'nda Belih Çayı kıyılarına geldiklerinde, aralarında Belek'in de bulunduğu müttefik Türk kuvvetlerinin savaş tuzağına düşen Haçlı kuvvetleri kılıçtan geçirildiler (7 Mayıs 1104). Sağ kalanlar ise ya kaçtılar veya esir edildiler. Esirler arasında Baudouin du Bourg ile Joscelin de vardı²⁰. Artuklu kuvvetlerinin kaçan Haçlıları takip ettiği sırada, Çökürmüş'ün adamlarının Baudouin'i kendi çadırından kaçırmasına kızan Sökmen, Çökürmüş ile ittifakını sonlandırıp Haçlıların elindeki Şabahtân bölgesi üzerine yürüdü. Başta Şeyhân Kalesi olmak üzere bölgedeki birçok Haçlı kalesini ele geçirdi. Buralarda birer garnizon kurarak Mardin'e geri döndü. Çökürmüş ise Harran Savaşı'nın ardından, beraberinde esirleri olduğu halde Urfa üzerine yürüdü. Başarısız bir kuşatma girişiminin ardından Musul'a geri döndü²¹. Haçlıların 1101'de Anadolu'daki hezimetlerinin ardından, 1104'deki Harran mağlubiyetleri onların kendilerine olan güvenlerini sarsmış, içlerine korku salmıştı. Türklerin kazandıkları bu zafer ile Haçlıların bölgedeki yayılmalarının önü alınmış, faaliyet alanları daraltılmış ve doğudaki ilerleyişleri sınırlandırılmıştı.

1104 yılı Ekim ayında Sökmen, Haçlı kuşatmasına maruz kalan Trablus Hâkimi Ebû Alî'nin yardım talebine kayıtsız kalmamış, ancak Dımaşk yakınlarına geldiğinde rahatsızlanarak burada vefat etmişti. Amcasının ölümü üzerine Belek, diğer amcası İlgazi'nin yanına gidip onun maiyetine

¹⁶ Urfalı Mateos, s. 206 vd.; Azîmî, s. 38; İbnü'l-Esîr, X, s. 267; İbnü'l Adîm, *Zübde II*, s. 203; Şihâbuddîn en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, XXXXII, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Kâhire 1992, s. 72; Anonim Süryâni, "Türk ordusu ayrıldıktan sonra Frankların şehirdeki Hıristiyanlardan giysilerine haç işareti işlemelerini istediklerini, ardından şehrin çoğunluğunu oluşturan on binlerce Müslümanı katlederek ortadan kaldırdıklarını" kaydetmektedir. Bkz. Sebahattin Çelik, *Anonim Süryâni Vekâyinâmesine Göre I. ve II. Haçlı Seferi*, CBÜ, SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2006, s. 20-21.

¹⁷ Güney İtalya Normanlarının Kralı Robert de Guiscard'ın oğlu olan I. Bohemund hakkında Bkz. Runciman, I, 57,88,164-181.

¹⁸ Courtenay Kontu I. Joscelin'in kendi adını verdiği en küçük oğludur. Kudüs'ün ilk yöneticisi olan Godefroi ile Urfa Kontu Baudouin'in kuzenidir. 1118 yılında II. Baudouin Kudüs kralı olunca Joscelin'i Urfa kontu olarak atamıştır. Bkz. Runciman, II, s. 31,120-131.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, "Muînuddevle Sökmen ile Şemsüddevle Çökürmüş, Haçlıların Harran üzerine yürüdüklerini duydukları sırada birbirleriyle savaş halinde idiler" (İbnü'l-Esîr, X, s. 303) kaydını düşmektedir.

²⁰ İbnü'l-Esîr, "Urfa Kontu Baudouin ve adamlarının kaçarlarken atlarının çamura saplandığı ve Sökmen'in adamları tarafından ele geçirildiklerini" (İbnü'l-Esîr, X, s. 303-304) haber vermektedir. Ayrıca bu konuda bkz. Nuveyrî, XXXXII, s. 72.

²¹ Urfalı Mateos, s. 223-224; Willermus Tyrensis s. 17; Anonim Süryâni (Çelik 2006), s. 26-28; Krş. Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/103, Temmuz 1962, s. 516-519.

girdi²². Nisan 1110 yılında İlgazi ve yeğeni Belek, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın emri üzerine Musul Valisi Mevdûd b. Altuntekin'in ordusuna katıldılar ve Urfa'yı Haçlılardan geri almak için harekete geçtiler. Urfa Kontu Baudouin du Bourg, o sıralarda Beyrut'u kuşatmakta olan Kudüs Kralı Baudouin de Boulogne'dan acil yardım istedi. Kudüs kralı, derhal ordusunun başında Urfa'ya doğru yola çıktı. Kudüs Haçlı kuvvetlerinin yaklaştığını haber alan Mevdûd ve müttefikleri taktik gereği Harran'a çekildiler. Mevdûd'un planını fark eden ve Türklerle karşılaşmaktan çekinen Haçlılar, Türk ordusuyla savaşmadan geri çekilmeye başladılar²³. Haçlıların çekilmelerinin ardından Mevdûd, bölgeyi onlara karşı en iyi savunacak emîr olarak gördüğü İlgazi'ye, Harran'ı iktâ olarak verdi²⁴. Lâkin Ahlatşâhlar Emîri Sukmân el-Kutbî Harran'ın ona verilmesini hazmedemedi. İlgazi'ye bir şey yapamayınca bir fırsatını bulup Belek'i esir aldı ve onu Muş'a götürüp Aydziats Kalesi'ne hapsedti²⁵. 1111 yılında Sukmân el-Kutbî'nin ölümü üzerine serbest kalan Belek, Muş'tan Mardin'e gelerek yeniden amcası İlgazi'nin maiyetindeki yerini aldı²⁶.

Belek, Mardin'e henüz yeni dönmüştü ki Harput Hâkimi Çubukoğlu Mehmet Bey'in vefat ettiği haberini aldı²⁷. Harput ve civarındaki iktidar boşluğundan istifade etmeyi düşünen Belek, amcasının müsaadesiyle 1112 yılında güçlü bir birliğin başında Harput üzerine yürüdü. Harput'un muhkem kalesi Hısn-ı Ziyad'ı kuşattıysa da beraberinde kuşatma aletleri olmadığı için kaleyi ele geçiremedi. Harput kuşatmasını sonlandıran Belek, bölgedeki Çubukoğulları'na ait Çemişgezek, Palu ve Dersim yörelerini ele geçirdi ve Palu merkez olmak üzere burada kendine ait bir beylik kurdu²⁸. Bu sırada Malatya'da bulunan merhum I. Kılıç Arslan'ın eşi Ayşe Hatun, 1108 yılında oğlu Tuğrul Arslan'ın sultanlığını ilan etmiş ve şehri onun adına yönetmeye başlamıştı²⁹. Ayşe Hatun, Malatya'yı Haçlılara ve Danişmendlilere karşı daha fazla savunamayacağını bildiği için, bizzat Palu'ya gelerek: "Eşim Sultan Kılıç Arslan, bütün Türk emîrleri içinde Belek derecesinde akıllı ve kudretli bir kimse yoktur demişti". Şeklinde övgü dolu sözlerle Belek'e iltifatta bulundu. Ardından böylesine kudretli bir beyin oğluna atabey olmasını rica etmek için geldiğini söyledi³⁰. Tuğrul Arslan'ın atabeyliğini kabul eden Belek, bir süredir Palu'da misafir ettiği Ayşe Hatun ile bir izdivaç gerçekleştirdi (1113)³¹. Bu izdivacın ardından 1114 yılında Ayşe Hatun'u da yanına alıp ordusu ile Malatya'ya geldi. Kısa süre içinde Elbistan'a kadar olan geniş bir bölgeyi beyliğine katmak suretiyle hâkimiyet sahasını genişletti³². Daha sonra yönünü iki yıl önce kuşatıp da ele geçiremediği Harput'a çevirdi. Harput emîrine burayı kendisine teslim etmesi için baskı yapmaya başladı. Nihayetinde

²² Azîmî, s. 34; Urfalı Mateos, s. 225; İbnü'l-Esir, X, s. 315-316; İbnü'l-Ezrak, s. 31; Münecimbaşı, "Sökmen'in Dımaşk'ın nahiyesi olan Karyeteyn'de boğmaca hastalığına yakalanarak vefat ettiğini" (*Camîu'd-Düvel*, II, s. 168-169) haber vermektedir.

²³ Urfalı Mateos, s. 237 vd.; İbnü'l-Esir, X, s. 388-390; Willermus Tyrensis, s. 16-17.

²⁴ Turan, *Doğu Anadolu*, s. 146.

²⁵ Mateos yanlış bir bilgi vererek, "Belek'i şarkın büyük sultanı Süleyman'ın tutuklattığını" (Urfalı Mateos, s. 241) kaydetmektedir.

²⁶ Urfalı Mateos, s. 243; İbnü'l-Esir, X, s. 389.

²⁷ Sultan Melikşâh, 1085'te Harput ve yöresini Çubuk Bey'e iktâ etmiş, Emir Yâkut'un idaresinde bulunan Harput'a gelen Çubuk Bey, burada yirmi sekiz yıl sürecek bir beylik kurmuştur. Bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, 7. baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002, s. 152.

²⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 158; İbnü'l-Esir, X, s. 340-345; Ebû'l-Ferec, II, s. 345-346.

²⁹ Tülay Metin, "Sultanlığı Meşrûiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, VI, Konya 2017, s. 40.

³⁰ Ebû'l-Ferec, II, s. 351; Turan, *Doğu Anadolu* s. 152 vd.; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK Yay., XXIV/XXII, Ankara 1996, s. 37-40.

³¹ İbrahim Yılmazçelik - Sebahattin Çelik, "Malatya Melikesi Ayşe Hatun'un Belek Gazi ile İzdivacı", *Danişmendliler ve Malatya'nın Fethi Sempozyumu: Bildiriler*, ed. Salim Cönce vd., İnönü Üniversitesi Matbaası, Malatya 2020, ss. 280-297.

³² Urfalı Mateos, s. 268-271; Ebû'l-Ferec, II, s. 357; Krş. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979, s. 101; Alptekin, "Belek b. Behram", s. 402.

Harput'u bir miktar altın ve bazı yerlerin Çubukoğlu beyine bırakılması karşılığında teslim aldı (1115). Ardından hükümdarlık merkezini buraya nakletti³³. Belek, birkaç yıl içinde bölgede 50 kadar kaleyi ele geçirip Muş'tan Malatya'ya, Dersim'den Urfa sınırlarına kadar geniş bir alanı hâkimiyeti altına almayı başardı³⁴. Belek'in bölgedeki etkinliğinden son derece rahatsız olan Erzincan, Divriği ve Kemah bölgelerinin hâkimi Mengücek Beyi İshak, onun bölgeden ayrılıp amcası İlgazi'nin yanında Haçlılar ile mücadele etmesini fırsat bilerek, 1118 yılı sonlarında Dersim havalisini işgal etti ve Harput önlerine kadar ilerledi. Durumdan haberdar olan Belek, sert kış şartlarına rağmen süratle geri dönüp 1119 Şubat'ında Malatya'ya ulaştı ve burada ordusunu takviye ettikten sonra Mengücekli topraklarına girdi. Belek karşısında tutunamayacağını anlayan İshak Bey, geri çekilerek Bizans'tan bağımsız olarak Trabzon'da hâkimiyet kuran Konstantin Gabras'a sığındı. Belek, kendisini durduracak herhangi bir güç ile karşılaşmayınca, Mengücekli arazisinde ilerleyip Kemah ve Erzincan'ı zapt etti³⁵.

Belek'in beyliğinin sınırlarını genişlettiği bu süreçte; Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar (1105-1118), Musul Emîrleri Mevdûd ve Aksungur el-Porsukî ile Hemedân Emîri Porsuk el-Porsuk kumandasında Haçlılara karşı çeşitli ordular sevk etmiş, ancak onları İslâm topraklarından söküp atamamıştı. Antakya Prinkepsi Roger'nin Tell-Dânis'de Selçuklu ordusunu tuzaza düşürüp bozguna uğratmasının ardından (14 Eylül 1115), Sultan Muhammed Tapar Haçlılara karşı düzenlediği seferlere son vermiş, Bâtınîlerle mücadeleye ağırlık vererek iç sorunları ile uğraşmaya başlamıştı. Bu gelişmelere paralel olarak Haçlıların bölgedeki güç ve prestijleri doruk noktasına çıkmış, el-Cezire'deki güç dengesi onların lehine dönmüştü. Yine bu süreç içerisinde Halep Meliki Rıdvan ölmüş, oğlu Alp Arslan'ın adına şehri yöneten Atabey Lü'lü el-Hâdim de bir suikasta kurban gitmişti (Nisan 1118). Bu durumda şehrin önde gelen kimseleri, Haçlı tehlikesine karşı bölgenin en güçlü emîri olarak gördükleri Mardin Hâkimi İlgazi'ye şehrin yönetimini teklif etmişlerdi³⁶. İlgazi, şehrin üç taraftan Haçlı tehdidi ile karşı karşıya olduğunu görünce, Haçlılarla kısa süreli bir mütareke yapmış, ardından 1119 İlkbaharında Mardin'e giderek buradan Türkmenler, Kürtler ve Araplar'dan müteşekkil güçlü bir ordu ile Halep'e geri dönmüştü³⁷.

Mardin ve Halep Hâkimi olan İlgazi, elindeki kuvvetlerle yetinmeyip Haçlı tehlikesini ortadan kaldırmak düşüncesiyle ulaklar gönderip yeğeni Belek'ten de kuvvetleri ile beraber Halep'e gelmesini istedi. Mengücek tehlikesini kendi bölgesinden uzaklaştıran Belek, derhal amcasının yardımına koştu. İlgazi ve Belek'in güçleri 28 Haziran 1119'da Esârîb yakınlarındaki Sarmedâ Ovası'nda Antakya Haçlı ordusu ile karşı karşıya geldiler. Yapılan savaşta Prinkeps Roger de dâhil olmak üzere Antakya Haçlı ordusu tümüyle kılıçtan geçirildi. Haçlı müverrihleri kendileri için felaket olarak addettikleri bu savaşa Bu savaşa "Ager Sanguinis" (Kanlı Meydan Savaşı-Kanlı Tarla) adını verdiler³⁸. İlgazi, savaşın ardından Sarmeda üzerine yürüyerek burayı da ele geçirdi. Ardından esirler ve ganimetlerle birlikte Halep'e geri döndü. Onu ve askerlerini sevinç içerisinde karşılayan Halepliler, artık Antakya'dan gelecek Haçlı korkusundan emin olmanın mutluluğunu yaşıyorlardı.

³³ Süryâni Mikhail, *Kronik (1166-1199)*, çev. Hrant D. Andreasyan, *Süryâni Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi*, II, TTK Kütüphanesi, Ankara 1944, s. 50; Azîmî, s. 44-45; Urfalı Mateos, s. 268-271; İbnü'l-Esîr, X, s. 450, 478; Ebû'l-Ferec, II, s. 357.

³⁴ Taef Kamal el-Azharî, "The Policy of Balak The Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124", *International Journal of Humanities and Social Science*, IV/IV, Doha, Qatar, February-2014, s. 288.

³⁵ Ebû'l-Ferec, II, s. 356; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 3; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 162.

³⁶ Azîmî, s. 46; İbnü'l-Adîm, *Zübde II*, s. 164; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 215 vd.

³⁷ Ali Sevim, "İlgazi", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 89-90; Runciman, II, s. 121-128; Demirkent, *Urfa II*, s. 12-13; Holt, s. 30-31; Alptekin, "Artuklular", s. 416

³⁸ Fulcherius, "savaş sonunda 7.000 Haçlı askerinin öldüğünü, Türklerin ise 20 kadar kaybı olduğunu" (Fulcherius Carnotensis, s. 204) haber vermektedir; Sur Piskoposu Willermus Tyrensis, "savaş esnasında şiddetli bir kasırga ile büyük bir hortum çıktığını, Hristiyanların bu yüzden savaşı kaybettiklerini" (Willermus Tyrensis, s. 77) kaydetmektedir.

İlgazi ve Belek'in İslâm dünyasında takdir ile karşılanan bu başarıları, Haçlıların insan gücü açısından oldukça yıpranmalarına ve saldırıdan savunmaya çekilmelerine sebep olmuştu. Ancak diğer taraftan bu büyük zafer bölge Müslümanları açısından beklenen neticeyi getirememişti. Zira İlgazi'nin, bu galibiyetin ardından savunmasız kalan Antakya üzerine yürüyerek burayı ele geçirmesi beklenirken, onun müttefik kuvvetlerin geldikleri yerlere geri dönmelerine ve birtakım askerlerin ganimetlerini aldıktan sonra terhis olmalarına müsaade etmesi, bu ihtimali ortadan kaldırmıştı. Nitekim Türk ordusunun dağılmasından ve Türkmenlerin yurtlarına dönmelerinden faydalanan Kral Baudouin, hemen Antakya'ya giderek gerekli savunma tedbirlerini almıştı.

Belek, Haziran ayındaki Sarmedâ Zaferi'nin ardından Mengücekliler ile mücadelesine kaldığı yerden devam etti. 1120'de Şiran havalisinde Gabras ve İshak Bey'in kuvvetlerini ağır bir mağlubiyete uğrattıkları gibi her ikisini de esir aldı³⁹. Öte taraftan Belek'in Mengücekoğulları ile uğraştığı dönemde, Gerger Ermenileri fırsattan istifade ederek; Malatya, Harput ve Palu yörelerine sızıp eşkıyalık yapmaya, yağmalarda bulunmaya başlamışlardı. Bu sırada Kemah'ta bulunan Belek, Gerger Hâkimi Ermeni Mikhael'e haber göndermiş ve ondan eşkıyalık yapan Ermenileri yakalayıp cezalandırmasını istemişti⁴⁰. Ancak Mikhael söz vermesine rağmen herhangi bir girişimde bulunmamıştı. Mengücekliler sorununu kökünden halleden Belek, kışı geçirmek üzere Harput'a döndüğünde, Gerger Ermenileri hâlen eşkıyalıklarına devam ediyorlardı. Ermenilerin Malatya sınırlarında bulunan Hanzit bölgesinde iki Müslüman köyü bastıkları, köyleri yağmalayıp yaktıkları ve kendilerine karşı çıkan herkesi öldürdükleri haberini alan Belek, bu duruma çok hiddetlendi ve Ermeniler üzerine sefer için 1000 süvariden oluşan bir birlik hazırladı. Ocak/Şubat 1121'de Belek'in askerleri, ağır kış şartları altında Fırat'ın donduğu bir sırada nehri geçip, Gubus civarında Esetha Dağlarını aştılar. Bu sırada Türklerin geldiğini gören Gerger Ermenileri, dağlara ve ormanlık arazilere kaçmaya başladılar. Ancak Belek'in askerleri kaçan Ermenileri kardaki izlerini takip ederek yakaladılar. Belek buradaki ahaliyi bir meydanda topladı ve onlara eşkıyalık yapmamaları şartıyla bağışlandıklarını söyledi. Ermenilerden itaat sözü aldıktan sonra, onları mal varlıklarıyla birlikte Hanzit Vadisi'ne yerleştirdi⁴¹.

Suriye'nin kuzeyinde bu olaylar yaşanırken Gürcü Kralı II. David, Tiflis'teki Müslümanlar üzerine saldırılarını yoğunlaştırınca, Nahcivan Meliki Tuğrul Bey'in elçileri İlgazi'ye gelerek ondan acil yardım talep ettiler. Halep'in başına oğlu Şemsüddeve Süleyman'ı bırakan İlgazi, derhal Gürcistan üzerine yürüdü. Ancak Tiflis yakınlarında David'in pususuna düştü ve mağlup olup geri döndü⁴². Bu sırada 1119 yılından itibaren Tell-Bâşir ve Urfa Haçlı Kontluğu'nun yöneticiliğini yürüten Joscelin, İlgazi'nin yokluğunda onun topraklarına karşı yağma hareketlerine girişmiş, babasının kudretine sahip olamayan Süleyman ise Zerdanâ ve Esârîb Kaleleri'ni Haçlılara geri vermek suretiyle onlarla sulh politikası gütmüştü. 1122 yaz aylarının başında yeğeni Belek ile Halep'e dönen İlgazi, ilk iş olarak oğlu Süleyman'ı Halep valiliğinden azletti. Ardından kayınpederi olan Dımaşk Hâkimi Tuğtekin'in ve Belek'in desteği ile Zerdanâ'yı ve bazı kaleleri yeniden geri

³⁹ Gabras, kurtuluş akçesi olarak 30.000 altın ödeyip serbest kalırken, Danişmend Gazi'nin damadı olan Mengücekoğlu İshak ise fidye alınmadan serbest bırakılmıştır. Bkz. İbnü'l-Kalânîsî, s. 83; Süryâni Mikhail, II, s. 51; Krş. Sümer, s. 3; Alptekin, "Belek b. Behram", s. 402; Cahen, s. 106.

⁴⁰ Kilikya Ermeni Prensi Rofinus (Rafin)'un oğlu Constantine'in Mikhael adındaki oğlu Gerger hâkimi idi. Belek, Mikhael'den hırsızlıkları önlemesini, 1000 yük buğday ile üç köyün kendisine teslimini istedi. Bkz. Anonim Süryâni, (Çelik 2006), s. 38.

⁴¹ Süryâni bir din adamı olan Anonim Vekâyinâme'nin meçhul müellifi, "Bu topraklar yoksulları soyup onlara zarar veren haydut ve hırsızların elinden alınmıştı. Artık bölgede barış hüküm sürmekteydi. Belek'in, bir yoksuldan et çalan bir Türk'e kazığa oturtma cezası verdiği söylenirdi. O, şehirde yaşayan Hıristiyanlara kötü bir söz söylenmesini bile istemezdi" (Anonim Süryâni, Tritton, 1933, s. 92 - Çelik, 2006, s. 44-45) demek suretiyle Belek'in gayr-ı müslim halka karşı sergilediği adil tutumu itiraf etmektedir. Ebû'l-Ferec ise, "Belek'in Gerger'in Ermeni ahalisine son derece merhamet gösterdiğini, esir veya köle muamelesi yapmadan onları Hanzit'e yerleştirdiğini, kendilerine ait olan hiçbir şeye dokunmadığını ve onlardan Gerger'e dönmeyeceklerine dair yemin ile söz aldığını" (Ebû'l-Ferec, II, s. 357) zikretmektedir.

⁴² Kâzım Paydaş, "Artuklular ve Gürcüler", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, I, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yay., Mardin 2008, ss. 211-220.

aldı. Bu gelişmeler üzerine Kudüs Kralı II. Baudouin⁴³ ve Urfa Kontu Joscelin'in komutasındaki Haçlı kuvvetleri, Zerdanâ Kalesi önlerine geldiler. Ancak iki ordu arasında birkaç küçük çatışmanın dışında kayda değer bir savaş olmadı. Eylül başlarında İlgazi hastalanınca Türkler savunmada kalmaya devam ettiler. Kısa süre sonra iki ordunun liderleri kuvvetlerini geri çekerek kendi topraklarına geri döndüler⁴⁴.

Belek'in Joscelin de Courtenay ile Galeran de Puiset'i Tutsak Etmesi

Belek, Zerdana önlerinde hastalanan amcası İlgazi'ye Halep'e kadar refakat ettikten sonra onun yanında birkaç gün kalıp, şehirdeki asayiş ve huzurun tesisini sağladı. Amcası kendisini iyi hissetmeye başlayınca Harput'a dönmek üzere Birecik güzergâhı üzerinden yola çıktı. Onun bölgeden geçeceği haberini alan Joscelin de Courtenay ile kuzeni Birecik Senyörü Galeran du Puiset, birlikte hareket ederek Türklerin izini sürmeye başladılar. Gece boyunca at süren Haçlılar, gün ağarınca Türk atlılarının izlerini bulup onları takibe koyuldular. 13 Eylül 1122 günü öğlen vakti olduğunda atları yorulmuş, kendileri de sıcağtan bunalmışlardı. Atlarını sulamak ve bir süre dinlenmek düşüncesiyle Fırat Nehri'nin kenarındaki Dafdil Köyü civarında mola verdiler⁴⁵. Onları fark eden Türk gözcüleri, Haçlıların yakınlarda olduğunu Belek'e bildirdiler. Belek, ön saflarda okçular olmak üzere, tüm süvarilerini Haçlı kuvvetlerinin etrafına dizdi. Belek'in emriyle Türklerin aniden yağmur gibi yağın oklarına hedef olan Haçlılar, bir süre şaşkınlık içinde neler olduğunu anlayamadılar. Daha sonra bir kısmı atlarına binmeyi başararak Türklerle savaşmaya çalıştı. Ancak onların buldukları yer, gece yağın yağmur ve akarsulardan dolayı çamurlu idi. Bu yüzden atlarına binmeyi başaranlar da atlarını kontrol edemiyorlardı. Kısa süre içinde Joscelin ve Galeran'ın etrafında az sayıdaki şövalyeden başka kimse kalmamıştı. Türklerin bu ani baskını sonucunda Joscelin, Galeran ve beraberlerindeki şövalyeler teslim alınmak suretiyle ele geçirildiler⁴⁶. Belek, bu kıymetli esirlerini yanına alıp önce Urfa'ya gitti. Urfa'nın ileri gelenlerine şehri kendisine teslim etmeleri halinde liderlerini serbest bırakacağını vaat etti. Ancak Urfalılar onun bu teklifini şiddetle reddettiler. Urfa'yı kuşatacak levâzım ve yeterli askerî güce sahip olmayan Belek, buradan Harput'a dönmek zorunda kaldı. Joscelin ve Galeran'ı Harput'un, diğer şövalyeleri de Palu'nun zindanlarına attırdı⁴⁷. Joscelin ve Galeran'ın esir edilmesi üzerine, Haçlıların saldırı ve yağmalarından bunalan el-Cezire bölgesindeki Müslümanlar rahat bir nefes alırken, bu haber Haleplilerin de coşku ve sevincine sebep oldu.

⁴³ 1118 yılında Kudüs Kralı Baudouin de Boulogne ölmüş onun yerine kuzeni Urfa Kontu Baudouin du Bourg Kudüs Kralı olarak seçilmiştir. Bkz. Fulcherius Carnotensis, s. 199-201.

⁴⁴ Azimi, s. 44; İbnü'l-Esir, X, s. 450; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 150; Alptekin, "Artuklular", s. 182; Runciman, II, s. 131-132.

⁴⁵ Bu konuda ana kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Anonim Süryâni, "Antakya Hükümdarı Roger'nin Azaz'ı kızıyla evlenen Urfa Kontu Joscelin'e düğün hediyesi olarak verdiğini, Joscelin'in gelini Edessa'ya getirmek için yola çıktığını ve geceyi Birta (Birecik)'da geçirdiğini, o gece, Mariba Köyü'nden ve Birta bölgesinden gelen birkaç adamın Belek'in 4.000 atlısıyla saldırıya geçtiğini ve önlerine çıkan herkesi esir aldığını haber verdiğini, onun da bu haberi alınca derhal Belek'in izini sürdüğünü" (Anonim Süryâni, Tritton, 1933, s. 89) bildirmektedir. Mateos, "Belek'in amcası İlgazi ile birlikte Halep'e Haçlılara karşı savaşmaya gittiğini, ancak savaş olmayınca Eylül 1122'de kendi bölgesi olan Hantsit (Hanzit)'e döndüğünü, yanında 800 kadar süvarisinin bulunduğunu, Joscelin ve Galeran'ın onu takip ederek akılsızca bataklık bir bölgeye girip burada saldırıya uğradıklarını" (Urfalı Mateos, s. 271-272) ifade etmektedir. İbnü'l-Esir ise "Belek'in Urfa'yı muhasara ettiğini, buradan bir netice alamayınca askerlerini terhis ederek yanındaki 400 süvarisi ile ülkesine geri döndüğünü, bu sırada Joscelin'in onun peşine düştüğünü, bunu haber alan Belek'in Haçlıları bataklık bir bölgede pusuya düşürüp Joscelin'i esir ettiğini" (İbnü'l-Esir, X, s. 468-469) zikretmektedir.

⁴⁶ Fulcherius, "Belek'in askerlerinin Haçlılardan 100 kadarını öldürdüklerini" (Fulcherius Carnotensis, s. 214) bildirmektedir. Geniş bilgi için ayrıca bkz. İbnü'l-Kalânîsi, s. 86; Anonim Süryâni, (Tritton, 1933), s. 90.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, "Joselin'in esir alınarak bir deve derisi içerisine konulup üzerinin dikildiğini, Belek'in kendisinden Urfa'yı teslim etmesini istediğini, onun ise bunu kabul etmeyip Belek'e, serbest bırakılması halinde çok sayıda mal ve esir vermeyi teklif ettiğini, fakat Belek'in de bunu kabul etmediğini ve onu Harput'a götürüp kalenin zindanına hapsedtiğini" (İbnü'l-Esir, X, s. 469) bildirmektedir. Willermus ise "Muhteşem ve güçlü Türk beyi Belek, bir baskın ile Urfa Kontu Joscelin ve akrabası Galeran'ı ele geçirip hapse attırdı" (Willermus Tyrensis, s. 87) ifadelerine yer vermektedir.

Anadolu topraklarında bu gelişmeler yaşanırken Halep'te bulunan İlgazi, kendini iyi hissetmeye başlayınca Mardin'e dönmüş, burada tabiplerin uyguladıkları tedavi ile biraz düzelince, bu kez de Meyyâfârikîn'e gitmek üzere tekrar at üzerinde yolculuğa çıkmıştı. Ancak Evselü'l-Hine mevkiine geldiğinde hastalığı nükseden İlgazi, birkaç gün sonra 19 Kasım 1122'de Aculeyn Köyü'nde vefat etmişti. Belek, amcasının Meyyâfârikîn'de vefat ettiği haberini alınca, Kasım ayı sonlarında Halep'e gelerek burada taziyeleri kabul etti. İlgazi'nin vefatının ardından oğullarından Şemsüddeve Süleyman Meyyâfârikîn'e, Timurtaş Mardin'e, yeğeni Bedrüddevle Süleymân da Halep'e hâkim oldu. Artukoğullarının liderliği ve bölgedeki Haçlılar ile mücadele ise Harput Artuklu Beyi Nûruddevle Belek'in sorumluluğuna kalmış oldu⁴⁸.

Belek'in Kudüs Kralı Baudouin du Bourg'u Tutsak Etmesi

Anadolu topraklarında tüm bu olan bitenler yaşanırken, Zerdanâ'dan Kudüs'e dönen Kral Baudouin, bir sınır meselesi yüzünden Trablus'a gelmişti. Bu sırada Joscelin ve Galeran'ın Belek'e esir düştüğü ve Belek'in Urfa üzerine yürümekte olduğu haberi kendisine ulaştı. Urfa'nın başsız kalması halinde Belek'in eline geçeceğini düşünen Baudouin, Kudüs'e gitmekten vaz geçti ve derhal Trablus'tan Urfa'ya doğru yola çıktı. Urfa yakınlarına ulaştığında Belek'in bölgeden ayrıldığını öğrenince içi biraz rahatladı. Sonra güven içinde Urfa'ya girerek şehrin idaresini uhdesine aldı⁴⁹. O, esirleri kurtarmak için herhangi bir girişimde bulunmayıp, muhtemelen Belek'ten gelebilecek bir takas veya fidye haberini beklemeyi tercih etmişti. Diğer taraftan Urfa ve Birecik kontlarının esir edilmesi, Gerger'in Ermeni Hâkimi Mikhael'i derin bir hüznün ve endişeye sevk etmişti. O, Belek'in üstüne gelmesi durumunda, Gerger'i Türklere karşı savunamayacağını çok iyi biliyordu. Sonunda Urfa'da bulunan Kudüs kralına haber göndererek ona durumunu arz etti ve Gerger'in hâkimiyetini kendi uhdesine almasını istedi. Baudouin onun bu teklifi kabul etti ve Gerger'e karşılık ona Dülük (Antik Doliche Kenti)'ü iktâ etti. Belek'ten korkan Mikhael, derhal Gerger'den ayrılıp kendisine verilen Dülük'e yerleşti. Kış bitip bahar gelince, Belek'in daha önce Hanzit'e tehcir ettiği Ermeniler, ona verdikleri sözü tutmayarak Gerger'e geri dönmeye başladılar. Onların yeniden eşkıyalık peşinde koşacaklarını iyi bilen Belek, Mikhael'in de Gerger'den ayrıldığını haber alınca, bu şehri ele geçirmeye ve Ermeni sorununu kökünden halletmeye karar verdi. 1123 yılı Nisan ayı başlarında ordusunun başına geçen Belek, Harput'tan Gerger'e doğru bir kez daha harekete geçti⁵⁰.

Bu sırada Kudüs Kralı II. Baudouin, Urfa'nın başına Maraş Senyörü Keşiş Geoffroy (Gufra Almuin)'ı Antakya'nın başına da Patrik Bernhard'ı vekâleten atamış, Gerger'e hububat temin etmek amacıyla Keysun (Çakırhöyük) ve Sumaysat (Samsat)'a doğru yola çıkmıştı⁵¹. 18 Nisan Salı günü, Keysun'da bir ziyafete katıldıktan sonra Samsat'a, oradan da Gerger'e gitmeyi planlayan Baudouin, Belek'in yola çıktığından habersiz bir şekilde Keysun'dan ayrıldı. Romalılar'dan kalma tarihî Sinca Köprüsü'nü geçerek Raban mevkiinde mola vermek için durdu. Bu sırada Belek'in gözcüleri Haçlı ordusunu izliyor ve Belek'e sürekli haber iletiyorlardı. Kral Baudouin, çadırını kurdurduktan sonra atmaca avına çıkmak üzere hazırlık yaptığı esnada, ansızın Türklerin dört bir yandan saldırısı ile karşılaştı. Kral Baudouin, hiçbir direniş göstermeden korkulu gözlerle askerlerinin kılıçtan geçirilişini izlemekle yetindi. Kısa süre sonra yanında kalan az sayıdaki şövalye ve kız kardeşinin oğlu olan yeğeni ile birlikte Belek'e teslim olmaktan başka çaresi kalmadı. Belek, kralı ve diğer esirleri yanına alarak doğruca Gerger'e gitti. Şehri kuşatıp kralın elinde esir olduğunu surlardaki askerlere gösterdi. Kralın esir düştüğünü gören Gerger Ermenileri, onunla bir antlaşma yaparak şehri Belek'e teslim etmek zorunda kaldılar (25 Nisan 1123)⁵². Belek, şehirde asayişi temin edip burada

⁴⁸ Urfalı Mateos, s. 265-272; İbnü'l-Esir, X, s. 440,451; İbnü'l-Adîm, *Zübde II*, s. 206 vd. ; Willermus Tyrensis, s. 78.

⁴⁹ Runciman, II, s. 133-134; Demirkent, *Urfa I*, s. 32-37; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 151-152; Alptekin, "Artuklular", s. 417.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, X, s. 468-469,483; Ebû'l-Ferec, II, s. 357-358.

⁵¹ Runciman, II, s. 134-136, Demirkent, *Urfa II*, s. 33, 43, 50.

⁵² İbnü'l-Esir, X, s. 468-483; Urfalı Mateos s. 272-273; Ebû'l-Ferec, II, s. 357-358; Krş. Runciman, II, s. 133-134; Demirkent, *Urfa II*, s. 32-37; Alptekin, "Artuklular", s. 183; Ardıçoğlu, s. 39-40.

güçlü bir garnizon bıraktıktan sonra, esirlerini yanına alarak Harput'a doğru yola çıktı. Harput'a varınca kral ve yeğenini, Joscelin ve Galeran'ın yanına diğer esirleri de Palu Kalesi'nin zindanlarına attırdı. Bundan tam 19 yıl önce (7 Mayıs 1104), Baudouin ve Joscelin, Harran'da aralarında Belek'in de bulunduğu müttefik Türk kuvvetlerine esir düşmüşlerdi. Kader onları bir kez daha esaret altında buluşturmuştu. Fakat bu defa durum Haçlılar açısından çok daha nazikti. Zira 19 yıl önce onların esareti, Haçlılar açısından büyük bir kayıp teşkil etmezken şimdi tüm Haçlıları temsil eden krallarının yokluğu, İslam coğrafyasındaki varlıkları açısından tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Nitekim Kudüs'teki Haçlılara başlangıçta krallarının öldüğü haberi ulaşmış ve bu haber Outremer'deki Haçlıları korku, endişe ve telaş içinde bırakmıştı⁵³. Daha sonra Kudüs Kralı II. Baudouin'in ölmediği, Urfa Kontu Joscelin ve Birecik Senyörü Galeran ile birlikte Harput'ta esaret altında olduğu haberini alınca az da olsa rahatlamışlardı. Bu gelişmeler üzerine, Kudüs Patriği Gormond (Warmund) ve kilise ileri gelenleri derhal Akkâ'da bir toplantı düzenlediler. Toplantı sonucunda kralları serbest kalıncaya kadar Kaysâriyye ve Saydâ Senyörü Eustache Garnier'i Haçlı devletlerinin naibi (connetable) olarak seçtiler. Ancak birkaç ay sonra Eustache ölünce (15 Haziran 1123), bu kez yerine Taberiye Hâkimi William de Bures'i geçirdiler⁵⁴.

Belek'in Haçlılar karşısında gösterdiği kahramanlık ve başarılarından dolayı İslam dünyasında ünü yayıldı. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd⁵⁵, ona "Gazi" unvanı ile Halep'in menşûrünü verdi⁵⁶. Belek, Haziran 1123'te Haçlılarla cihadına devam etmek üzere yeniden güneye yöneldi. Onun yeniden sefere çıkmasının sebebi, Halep valisi olan amcazadesi Bedrüddevle Süleyman'ın Harran ve Halep'i Haçlılara karşı muhafaza edemeyeceğini düşünmesiydi. Zira o, tıpkı selefi ve adaşı olan kuzeni Süleyman gibi Haçlılara karşı zafiyet göstermiş, onların baskısından kurtulmak için Nisan ayında Esârîb Kalesi'ni Haçlılara vererek bir sulh antlaşması akdetmişti. Harran'a ulaşan Belek, kısa bir direnişin ardından önce buranın, ardından da Halep'in idaresini kuzenin elinden cebren aldı. Bundan sonra Belek Gazi, Halep'te asayiş bozan ve bölgede terör estiren Şîî İsmâîlîler (Bâtınîler/Nizârîler)'e karşı bir takım tedbirler aldı. Belek'in Haçlı liderlerini tutsak etmesi, el-Cezire'deki Sünnî Müslümanlara karşı Haçlılardan destek almakta olan Bâtınîleri de sindirmişti. Belek Gazi vakit kaybetmeden Bâtınîlerin Halep sorumlusu dâi Behrâm'ın üzerine yürüterek onu tutukladı. Halep'teki Bâtınîler de başlarına geleceklerden korktukları için ev ve gayrimenkullerini satarak Halep'i terk ettiler⁵⁷.

Haçlı liderlerinin esaret altında olması ve İsmâîlîlerin etkilerinin kırılması, bölgedeki Haçlı ve Bâtınî terörünü sonlandırmış, kervanlar güvenle ticarî emtia taşımaya, köylüler huzur içinde ekinlerini ekip dağlarda hayvanlarını otlatmaya başlamışlardı. Müslümanların emniyet içerisinde olduğunu gören Belek Gazi, Halep'te bulunduğu sırada Melik Rıdvan'ın kızı Ferhunde Hatun ile evlendi⁵⁸. Onun Palu'da merhum I. Kılıç Arslan'ın eşi Ayşe Hatun ile Halep'te de Selçuklu hanedanından Ferhunde Hatun ile izdivacı bize göre sıradan evlilikler değildir. Bu evliliklerden Belek Gazi'nin hem Anadolu Selçukluları hem de Büyük Selçuklular ile hısımlık bağı oluşturmaya çalıştığını ve bu vesile ile Türkmenler nazarında itibar ve siyasî güç kazanmaya çalıştığını söylememiz mümkündür. O, bu izdivacın ardından hiç vakit kaybetmeden, Halep ve civarındaki kaleleri tahkim etmeye ve Haçlılar üzerine yapacağı büyük bir seferin hazırlıkları ile meşgul olmaya başladı.

⁵³ Fulcherius, "Hristiyanlar için başka hiçbir şey bu kadar korkunç olamazdı" (Fulcherius Carnotensis, s. 217) demek suretiyle Haçlılar açısından durumun vahametini ortaya koymuştur.

⁵⁴ Fulcherius Carnotensis, s. 223; Willermus Tyrensis, s. 89.

⁵⁵ 1118 Nisan ayında Muhammed Tapar'ın vefat etmesi üzerine, yerine 14 yaşındaki oğlu Mahmûd amcası Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e tabi olarak Irak Selçuklu Sultanı olmuştur.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, X, s. 368; El-Azharî, s. 290.

⁵⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde II*, s. 216.

⁵⁸ Azîmî, s. 57; İbnü'l-Esîr, X, s. 483; İbnü'l-Adîm, *Zübde II*, 210-211.

Haçlılar ile mücadelesine kaldığı yerden devam eden Belek Gazi, civardaki Haçlı merkezlerini bir bir ele geçirmek üzere geniş çaplı bir harekâta girişti. 7 Ağustos 1123 günü ordusuyla Halep'ten hareket etti ve ilk olarak Haçlıların elinde bulunan el-Bâre üzerine yürüdü. Kısa bir kuşatmanın ardından el-Bâre'yi ele geçirdi. Burada bir garnizon bıraktıktan sonra Kefertâb üzerine yürüyerek 11 Ağustos'ta şehri kuşatma altına aldı. Ancak bu sırada Harput'tan aldığı şok bir haberle sarsıldı. Aldığı habere göre, Harput Kalesi'nde esir tuttuğu Haçlılar, Ermenilerin yardımıyla serbest kalıp kaleyi ele geçirmişlerdi. Harput'tan kendisine gönderilen ulaklar, Besni'den gelen bazı Ermenilerin yoksul köylüler kılığında kaleye girmeyi başardıklarını, ardından muhafızları etkisiz hale getirip kale kapısını açtıklarını, daha sonra bu sırada yemekte olan kale komutanı ve askerlerin üzerine saldırarak hepsini öldürüp kaleyi ele geçirdiklerini, kaledeki durumu haber alan Harput'taki Müslümanların da ellerine geçirdikleri; kılıç, kama, tırmık, balta vb. aletler ile kaleyi kuşattıklarını, gece gündüz nöbet tutarak kaleden kimsenin çıkmasına fırsat vermediklerini ayrıntılı bir şekilde anlattılar⁵⁹.

Belek Gazi olan biteni öğrenir öğrenmez, derhal Kefertâb kuşatmasını sonlandırıp yola çıktı ve süratle Harput Kalesi'ne ulaştı⁶⁰. Harput'a geldiğinde, kaleyi her taraftan kuşatma altına alarak, Kral Baudouin'e teslim olmaları halinde canlarını bağışlayacağına dair söz verdi⁶¹. Ancak kral onun bu teklifini reddetti. Zira Ermenilerin yardımıyla zindandan kurtulan Joscelin, on beş gün önce birkaç şövalyesiyle birlikte yardım getirmek amacıyla gecenin karanlığından istifade edip, gizlice kaleden kaçmıştı⁶². Başlangıçta Joscelin'den yardım geleceğini uman Haçlılar, Belek'in kulelerden birinin altına tünel kazdırıp çökertmesi üzerine büyük bir korkuya kapıldılar. Kralın elçisi sıfatıyla Galeran, Belek Gazi'ye gelip canlarının bağışlanması şartıyla teslim olacaklarını söyledi. Belek'in kendilerine dokunmayacağına dair söz vermesi üzerine, Baudouin kaleyi ona teslim etti. 6 Eylül 1123'te kaleye giren Belek, kendisine ihanet eden Ermenileri ve Haçlı şövalyelerini affetmeyip öldürdü. Söz verdiği gibi Haçlı liderlerine dokunmayıp onları tekrar eski zindanlarına geri gönderdi⁶³.

Öte taraftan kaleden kaçmayı başaran Joscelin, gündüzleri gizlenip geceleri yol almak suretiyle zorlu bir yürüyüşün ardından, önce Haçlıların idaresindeki Keysun'a sığınmış, burada kendisine verilen at ve kılavuz ile askerî kuvvetler temin etmeye Antakya ve Kudüs'e gitmişti. Bir süre sonra Outremer'de topladığı Haçlı kuvvetleri ile Harput üzerine yürüyen Joscelin, Eylül ayı

⁵⁹ Bu konuda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Fulcherius, "esirlerin çeşitli hediyeler ve sözler vererek yerli Ermeniler ile anlaşış, onlar aracılığıyla dışarıdan yardım gelmesini sağladıklarını, Urfa'dan gelen 50 kadar casusun fakir satıcılar görünümüyle kaleye girdiklerini, kaledeki askerleri öldürerek esirleri serbest bıraktıklarını" (Fulcherius Carnotensis, s. 224-225) söylemektedir. Mateos ise "Behesni (Besni) Kalesi'nden on beş kişinin kralı kurtarmak üzere kale muhafızlarının az olduğu bir sırada Harput'a geldiğini, sefil kıyafetler giyerek güya davacı imişler gibi kaleye girdiklerini ve muhafızları öldürerek, kaleyi ve Balak'ın evini zapt ettiklerini, daha sonra Joscelin'in bir askerle yardım getirmek üzere kaleden ayrıldığını" (Urfalı Mateos, s. 273-274) haber vermektedir. Geniş bilgi için ayrıca bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübde II*, s. 212-213; Ebu'l-Ferec, II, s. 358.

⁶⁰ Mateos, "olayı duyan Belek'in kartal süratiyle on beş günde Halep'ten gelerek kaleyi geri aldığını" (Urfalı Mateos, s. 237-274) söylemektedir. Anonim Süryâni ise "Belek'in Halep'ten Harput'a dört günde ulaştığını, bu felaketin üzerinden on gün geçtiğini" (Anonim Süryâni, Tritton, 1933, s. 93) haber vermektedir.

⁶¹ Fulcherius, "Belek'in krala kaleyi ve rehinelere kendisine teslim etmesi halinde, güven içerisinde Urfa veya Antakya'ya gidebileceğini vaat ettiğini" (Fulcherius Carnotensis, s. 231) kaydetmektedir.

⁶² Azîmî, "Harput'taki tutsak Frankların harekete geçerek Kral Baudouin'i ve Joscelin'i kurtardıklarını, Joscelin'in 28 Temmuz 1123'te şekil ve kıyafet değiştirerek Harput'tan ayrılarak asker toplamaya başladığını" (Azîmî, s. 46) kaydetmektedir. İbnü'l-Esîr ise olayı daha farklı ve yanlış bir biçimde aktararak, "Haçlıların hileyle bazı askerleri kendi tarafına çekerek üstünlüğü ele geçirip kaleye hâkim olduklarını, Kral Baudouin'in gece bir deve ile ülkesine gittiğini" (İbnü'l-Esîr, X, s. 485) ileri sürmektedir.

⁶³ Bu konuda muasır Haçlı vakânüvisti Fulcherius, "Belek'in önce kralla anlaşmaya çalıştığını, ancak şartlarının kabul edilmemesi üzerine kaleye lağım kazdırıp ateşler yakıtarak kuleyi çökertip kaleyi ele geçirdiğini; kral, yeğeni ve Galeran'ın haricinde kimseye aman vermediğini, kimini astırıp kiminin derisini yüzdürdüğünü, kimini de kılıçla ikiye böldüğünü, daha sonra sağ kalan üç esiri Harran'a götürüp orada hapsedtiğini" (Fulcherius Carnotensis, s. 225) bildirmektedir. Mateos, "Belek'in kral, yeğeni ve Galeran hariç, esir ettiği 65 erkek ile 80 kadını surlardan atarak telef ettiğini" (Urfalı Mateos, s. 274) haber vermektedir. Anonim Süryâni de "Belek'in Ermenileri işkenceden geçirdiğini ve derilerini yüzdürdüğünü" (Anonim Süryâni, Tritton, 1933, s. 93) kaydetmektedir.

sonlarında Tell-Bâşir'e ulaştığında Harput'un yeniden Belek'in eline geçtiğini öğrendi. Buradan geri dönerek Halep ve civarındaki bölgelerde savunmasız Müslümanlar üzerine terör estirerek intikam almaya çalıştı⁶⁴. Joscelin'in bölgede yağma ve katliamlarda bulunup Müslümanlara büyük eziyetler çektirdiği haberini alan Belek Gazi, 1124 Ocak ayında bir ordu hazırlayıp yeniden güneye doğru hareket etti. Beraberinde götürdüğü Baudouin'i, yeğenini ve Galeran'ı Harran zindanlarına nakletti. Daha sonra buradan Halep'e yöneldi⁶⁵. Halep'e gelince Joscelin'e ve Avrupa'dan deniz yoluyla bölgeye gelmekte olduklarını işittiği Haçlı güçlerine karşı büyük bir seferberliğin hazırlığını yapmaya başladı. El-Cezire'deki tüm Müslümanları Haçlılara karşı cihada davet etti. Amcaoğulları; Davud b. Sökmen, Şemsüddeve Süleyman ve Hüsâmeddîn Timurtaş, aile büyüğü saydıkları Belek'e tabi oldular⁶⁶. Artuklu ailesinden başka Dımaşk Atabeyi Tuğtekin ile Musul Emîri Aksungur el-Porsukî de ona önemli miktarda destek kuvvetler gönderdiler. Belek Gazi, Haçlılar ile yapacağı büyük mücadelesine ilk hedef olarak bölgedeki Azaz ve Tell-Bâşir şehirlerini koydu. Onun liderliğinde harekete geçen Müslüman kuvvetler, kısa zamanda Haçlıların elindeki Azaz Kalesi'ni kuşattılar⁶⁷. Joscelin'in Azaz'a yardıma gelmesi ve kaledeki muhafızların ani bir huruç hareketi karşısında Belek, iki ateş arasında kalmamak için ordusunu geri çekti⁶⁸.

Azaz'da bu gelişmeler yaşanırken Belek Gazi, Fırat Nehri üzerinde önemli bir stratejik mevkiye yer alan Menbic'in Hâkimi Hassan b. Gümüştekin el-Baalbekki'nin Haçlılarla işbirliği yaptığı duyumunu aldı. Bunun üzerine Halep'te bulunan kuzeni Timurtaş'a haber gönderip ondan Menbic'i zapt etmesini istedi⁶⁹. Timurtaş, Nisan 1124 Menbic önlerine gelerek Hassan'a Tell-Bâşir'e birlikte gidip savaş ganimetleri toplamayı vaat etti. Bu vaatlere kanan Hassan, küçük bir birliğin başında kaleden çıkınca, Timurtaş onu hemen tutukladı. Palu Kalesi'nin zindanlarına gönderilen Hassan, ancak Belek'in vefatından sonra kuzeni Davud döneminde fidye karşılığı serbest bırakılacak ve Menbic'e geri dönebilecekti (1125). Hassan'ın tutsak edilmesinden kısa bir süre sonra Azaz kuşatmasından dönen Belek, Menbic'e geldi. Hassan'ın kardeşi İsâ, Belek'in geldiğini görünce askerleriyle iç kaleye savunmaya çekildi. Derhal Joscelin'e bir haberci gönderdi ve kendilerine yardıma gelmesi durumunda ona Menbic'i vereceği teklifini ilettili⁷⁰.

Belek Gazi'nin Vefatı ve Kral Baudouin'in Serbest Bırakılması

5 Mayıs 1124'te Urfa Kontu Joscelin ile Maraş ve Keysun Hâkimi Keşiş Geoffroy, güçlerini birleştirerek Menbic önlerinde Belek Gazi'nin ordusunun karşısına çıktılar. Menbic önlerinde gerçekleşen şiddetli savaşı Belek Gazi'nin ordusu kazandı. Keşiş Geoffroy bu savaşta öldü. Joscelin ise savaşın kötüye gittiğini görünce, muharebe meydanından kaçarak Tell-Bâşir'e sığındı⁷¹. Haçlı ordusunu yenen Belek Gazi, yeniden Menbic'e yöneldi. Bu sırada Doğu Akdeniz kıyılarında Müslümanların elindeki son kale olan ve stratejik bir noktada bulunan Tyre (Sûr) şehrinin, Haçlıların saldırısına uğradığı haberi ile acil yardım çağrısı geldi. O dönemde el-Cezire'deki Müslümanların en büyük hamisi olan Belek Gazi, Sûr'dan gelen yardım çağrısına kayıtsız kalamazdı. Oraya hareket etmeden önce, Menbic'in tamamen ele geçirilmesi için yeğeni Timurtaş'ı görevlendiren Belek Gazi, 6 Mayıs 1124 günü zırhını üzerinden çıkarmış, Timurtaş'a ve diğer komutanlara kuşatma ile alakalı

⁶⁴ Fulcherius Carnotensis, s. 225-229; Azîmî, s. 46; Urfalı Mateos, s. 274.

⁶⁵ Ebû'l-Ferec farklı bir bilgi vererek, "Belek'in Kral Baudouin ve kız kardeşinin oğlu Galeran'ı yanına alarak Menbic'e doğru hareket ettiğini" (Ebû'l-Ferec, II, s. 358) ileri sürmektedir.

⁶⁶ Ali Sevim, "Temürtaş'ın Haleb Hâkimiyeti", *Belleten*, XXV/C, Ekim-1961, s. 571-593.

⁶⁷ İbnü'l-Esir, X, s. 488; Runciman, II, s. 136.

⁶⁸ Ardiçoğlu, s. 65; Alptekin, "Belek b. Behram", s. 403

⁶⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyat at-Talab fî Târih Halab*, 2. baskı, yayımlayan Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2011. s. 89.

⁷⁰ İlhan Erdem, "Haçlılar İle Mücadelede Menbic ve Emir Belek", *Ankara Üni., DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII/LXIV, Ankara 2018, ss. 191-204; Runciman, II, s. 136; Demirkent, *Urfa II*, s. 47; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 145 vd.

⁷¹ Urfalı Mateos, s. 277.

emir ve direktifler veriyordu. Bu sırada surlardan atılan bir ok onu sırtından vurdu⁷². Rivayete göre Belek Gazi, sırtındaki oku bizzat çıkarıp kırmış ve “bu ok bütün Müslümanlara vurulmuş bir darbedir”⁷³ şeklindeki son sözüyle o günlerin gerçek durumunu ve Müslümanların duygularını ifade etmiştir. Onun zamansız ölümü Müslümanları büyük bir kedere düşürürken, ondan kurtuldukları için sevinen Haçlılar, günlerce bayram etmişlerdir⁷⁴.

Belek'in naaşı 7 Mayıs 1124'te amcazadesi Timurtaş tarafından Halep'e götürülerek Makam-ı İbrahim civarında defnedildi⁷⁵. Daha sonra Belek'in erkek çocuğu olmadığı için, amcazadeleri Artuklu mirasını aralarında paylaştılar. Bu paylaşım sonucu Meyyâfârikîn ve Harput; İlgazi'nin büyük oğlu Şemsüddeve Süleyman'ın, Mardin ve Halep; küçük oğlu Hüsâmeddin Timurtaş'ın, Hasankeyf ve Palu ise Sökmen'in oğlu Davud'un hâkimiyetine girdi⁷⁶. 16 Haziran 1124'te Şeyzer'deki Münkîzoğulları aracılığıyla Urfa Kontu Joscelin, Kudüs Kraliçesi Morphia⁷⁷ ve Halep Hâkimi Timurtaş bir araya gelip Kral Baudouin'in serbest bırakılması hususunu aralarında görüştiler⁷⁸. Yapılan antlaşmaya göre: Esârîb, Zerdanâ, el-Cezire, Kefertâb ve Azaz'ın Timurtaş'a bırakılmasına, Haçlıların Dübeys b Sadaka ile ittifak etmemesine ve 20.000 dinarı peşin olmak üzere Timurtaş'a 80.000 dinar fidye ödemesine karar verdiler⁷⁹. Fidyenin kalan kısmına teminat olarak, Galeran'ın ve kralın yeğeninini Harran'da hapiste kalmaları, Baudouin'in 4 yaşındaki kızı Prenses Joveta, Joscelin'in 11 yaşındaki oğlu Joscelin ve asalete mensup 10 çocuğun rehine olarak Şeyzer'e gönderilmeleri hususunda anlaşılar. Çocuk rehinelere Şeyzer'e ulaşmalarının ardından, Timurtaş Eylül 1124'te Kral Baudouin'i Harran'dan Halep'e getirtti. Ona bir kral muamelesi yaparak atını ve özel eşyalarını da verip onu sağ salim Antakya'ya gönderdi⁸⁰. Serbest kalan Baudouin, Antakya'da sevinç içerisinde karşılandı. Kısa süre sonra çocuk rehinelere Şeyzer'den Antakya'ya dönmesinin ardından Baudouin, Timurtaş'a haber gönderip Azaz'ın ve diğer kalelerin teslim edilmesine Antakya patriğinin müsaade etmediği bahanesini ileri sürdü. Onun yapılan antlaşmaya sadık kalmayacağını anlayan Timurtaş, elinde esir olarak bulunan Birecik Senyörü Galeran'ı ve Baudouin'in kız kardeşinin oğlunu idam ettirdi⁸¹. Bu gelişmelerin ardından verdiği bütün sözlerden dönen Kral

⁷² Bu konuda Mateos, “Balak Franklara karşı zafer kazandıktan sonra Menbic'e yürüyerek hücum emrini verdi. O zafer sevincinin tesiriyle zırhlı elbisesini çıkarmıştı. Bu sırada Arevabaşt (güneşe tapınan)'ın biri kaleden attığı bir okla onu kaba etinden öldürücü bir surette yaraladı. İlgazioğlu Timurtaş'ı çağırtıp kendisine halef bıraktı ve o anda öldü” (Urfalı Mateos, s. 277-278) bilgilerine yer vermektedir. İbnü'l-Esîr ise “Haçlılarla savaşı kazanan Belek, Menbic kuşatmasına geri döndü. Kaleden atılan bir okla vurulup öldürüldü. Oku kimin attığı belli olmadı” (İbnü'l-Esîr X, s. 489) demektedir. İbnü'l-Adîm de “Belek ayakta durmuş yapılması ve yapılmaması gereken hususlarda emir veriyordu. Tam bu sırada ona kaleden atılan bir ok isabet etti. Oku atanın İsa olduğu söylenmektedir. Belek oku çıkartarak: Bu bütün Müslümanları öldürmektir. Dedi ve vefat etti” (İbnü'l-Adîm, *Zübde II*, s. 219) kaydını düşmektedir. İbn Kesîr'e gelince o da “Belek'in Menbic'i kuşattığı esnada atılan bir ok gelip onun boğazına saplanarak ölümüne sebep olduğunu” (İbn Kesîr, X, s. 363-364) ifade etmektedir.

⁷³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 167.

⁷⁴ Mateos, Franklar bu ölümden dolayı büyük sevinç duydular, fakat onun idaresindeki bütün memleketlerin halkı kara bir matem içine düştü. Çünkü o, kendi hâkimiyeti altında bulunan Ermenilere şefkat ve merhamet göstermişti (Urfalı Mateos, s. 278) demektedir.

⁷⁵ Belek'in türbesi 1940'lı yıllarda yıkılmış, küfi yazıyla süslenmiş olan mezar taşı Şam Müzesi'ne kaldırılmıştır. Bkz. İbrahim Artuk, “Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı”, *Belleten*, XI/XLI, 1947, ss. 127-135.

⁷⁶ Azîmî, s. 44-48; İbnü'l-Esîr, X, s. 450; İbnü'l Adîm, *Buğye* s. 90 - a. mlf., *Zübde II*, 218-220; Ebû'l-Ferec, II, s. 358.

⁷⁷ Baudouin du Bourg, 1100 yılında Urfa kontluğuna atanınca bölgedeki Ermenilerin teveccühünü kazanmak düşüncesiyle Malatya'nın Ermeni hâkimi Gabriel'in kızı Morphia ile evlenmiştir Bkz. Anonim Süryânî, Tritton, 1933, s. 75 - Çelik, 2006, s. 19,58; Krş. Runciman, II, 30.

⁷⁸ Runciman, “Timurtaş'ın Şeyzer Emiri Ebû'l-Asâkîr el-Münkîzi'yi, Baudouin'in fidyesi konusunda Haçlılarla müzakere için görevlendirdiğini” (Runciman, II, s. 136) kaydetmektedir.

⁷⁹ Runciman, II, s. 141; Demirkent, *Urfa II*, s. 58; Sevim, “Temürtaş”, s. 575-576.

⁸⁰ Azîmî, s. 48; Urfalı Mateos, s. 278-279; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 83; Ebû'l-Ferec, II, s. 358.

⁸¹ Urfalı Mateos, s. 279.

Baudouin, Dübeys b. Sadaka ile ittifak kurarak Halep üzerine yürüdü. İslâm'ın kutsal değerlerine ve Müslümanlara karşı saldırılarına kaldığı yerden devam etti⁸².

Sonuç

Artuk Bey'in oğulları Sökmen ve İlgazi ile torunu Belek Gazi, Haçlıların İslam dünyası için büyük bir tehlike oluşturduğu bir dönemde, onların Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki yayılmalarını önlemeye çalışmak suretiyle zorlu bir mücadelenin öncüleri olmuşlardır. Sökmen'in Harran'da Haçlılara vurduğu büyük darbenin ardından, İlgazi ve Belek'in Sermadâ Ovası'nda Antakya Haçlı Prinkepsi Roger'i ordusuyla beraber ortadan kaldırmaları, Haçlıların saldırıdan savunmaya çekilmelerine sebep olmuştur. Belek Gazi, hiç şüphesiz Birinci Haçlı Seferi sonrasında Müslümanlar ile Haçlılar arasında cereyan eden mücadelenin en önemli kahramanlarından birisidir. O, amcaları Sökmen ve İlgazi'nin vefatlarının ardından bu onurlu mücadelenin başkomutanlığını üstlenmiş; kudreti, kahramanlığı, adaleti, dindarlığı, nizam ve asayışı sağlamadaki başarısı ile Türk-İslâm dünyasının sevgi ve saygısını kazanmıştır. Bu yüzden sadece Artuklular değil, çevredeki pek çok Türkmen ve Arap emirleri de onu metbû olarak tanıyıp etrafında birleşmişlerdir.

Neredeyse tüm hayatı Haçlılar ile mücadele etmekle geçen Harput Artuklu Hükümdarı Belek Gazi; Urfa Haçlı Kontu Joscelin, Birecik Senyörü Galeran du Puiset ve Kudüs Kralı II Baudouin'in kuvvetlerini bozguna uğratarak kendilerini esir etmekle Haçlılara ağır bir darbe indirmiş, onları buldukları alana hapsederek İslâm coğrafyasında yayılmalarının önünü almıştır. Haçlıların saldırı ve yağmalarından mustarip olan bölgenin Müslim ve gayrimüslim halkı, onun sayesinde rahat bir nefes almışlardır. Haçlılara karşı verdiği başarılı mücadelenin yanı sıra Belek Gazi, Melik Rıdvan zamanından beri Halep'te teşkilatlanmış olan Bâtınîler (Haşhaşîler)'i de etkisiz hale getirmiş, onların bölgede fitne çıkarmalarını engellemiştir. Siyasî, idarî, askerî kudret ve dehaya sahip olan Belek Gazi'nin hedefi; Haçlıları Türk-İslâm dünyasından tamamen söküp atmaktı. Ancak onun zamansız şehadeti, tüm bu hedeflerini akamete uğrattı. Onun ölümü Haçlılar arasında büyük bir coşkuyla kutlanırken, Müslüman ve hâkimiyeti altındaki yerli Hristiyan ahalide derin bir üzüntü ve mateme sebep oldu.

Haçlıların korkulu rüyası haline gelmiş olan bu denli cesur, kabiliyetli, enerjik ve karizmatik bir lider olan Belek Gazi'nin ölümünün ardından; Kudüs Kralı II. Baudouin serbest kalmış, Ermeni Mikhael yeniden Gerger'i ele geçirmiş, Haçlıların kuşatması altında bulunan Sür'un yöneticileri şehri Haçlılara teslim etmek zorunda kalmışlardır. Artukoğlu sülalesinin varisleri ise onun kutlu mirasına sahip çıkamadıkları gibi Haçlılar ile mücadeleye eskisi kadar önem vermeyip kendi kabuklarına çekilmişlerdir. Öte yandan Suriye'de olduğu gibi Anadolu'da da bazı siyasî dengeler değişmiş; Gürcüler Doğu Anadolu topraklarına karşı taarruza geçerken, Danişmendliler de korumasız kalan Malatya'yı zapt etmişlerdir. Belek Gazi'nin vefatının ardından, Haçlılara karşı verilen mücadele bir süre duraksasa da onun cihat ve mücadele ruhu, Müslümanlar arasında yeniden bir uyanışa sebep olmuştur. Nitekim bir süre sonra başta Danişmendliler olmak üzere Zengîler, Eyyübîler ve Memlûkler Haçlılara karşı girişilen bu kutsal direnişin bayrağını elden ele taşımışlardır.

⁸² Azîmî, s. 48; İbnü'l-Adîm, *Zübde II*, s. 222-223.

Kaynakça

- Albertus Aquensis, "Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione Emundatione et Retitutione Sanctae Hierosolymitananae Ecclesiae", *RHC Occ.*, IV, Jena-1923, (ss. 265-713).
- Alptekin, Coşkun, "Artuklular", *DİA*, III, İstanbul 1991, (ss. 415-419).
- , "Belek b. Behram", *DİA*, V, İstanbul 1992, (ss. 402-403).
- Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, İngilizce'ye çev. Arthur Stanley Tritton, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *Journal of The Royal Asiatic Society*, Paris January 1933, (pp. 69-101); Sebahattin Çelik, *Anonim Süryani Vekâyinâmesine Göre I. ve II. Haçlı Seferi*, Celal Bayar Üni. SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2006.
- Ardıçoğlu, Nurettin, *Harput Tarihi*, Harput Derneği Yay., İstanbul 1964.
- Artuk, İbrahim, *Artuk Bey*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Türk Büyükleri Dizisi, CIV, Ankara 1988.
- , "Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı", *Belleten*, XI/XLI, Ocak-1947, (ss. 129-135).
- Azîmî, Ebû Abdullâh, *Azîmî Tarihi; Selçuklularla İlgili Bölümler*, yayımlayan Ali Sevim, TTK, Ankara 2006.
- Bundârî, el-Feth b. Alî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nühbetü'l-Üsrâ*, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 2. baskı, TTK Yay., II/XLI, Ankara 1999.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, E Yay., İstanbul 1979.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1. baskı, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
- , *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK Yay., XXIV/XXII, Ankara 1996.
- , *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, TTK Yay., Ankara 1990.
- , *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II, TTK Yay., Ankara 1994.
- , "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995, (ss. 17-56).
- Ebû'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., II/CXII, Ankara 1999.
- El-Azharî, Taef Kamal, "The Policy of Balak The Artukids Against Muslims and Crusaders. A Turkmen Identity Dilemma in the Middle East 1090-1124", *International Journal of Humanities and Social Science*, IV/IV, Doha, Qatar, February-2014, (pp. 286-293).
- Erdem, İlhan, "Haçlılar İle Mücadelede Menbic ve Emir Belek", *Ankara Üni. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII/LXIV, Ankara 2018, (ss. 191-204).
- Fulcherios Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, çev. İlcan Bihter Barlas, *Kudüs Seferi*, IQ Yay., İstanbul 2009.
- Holt, P.M., *The Age of the Crusades, The Near East from the Eleventh Century to 1517*, çev. Özden Arıkan, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târîh*, XII, çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, Çağrı Yay., İstanbul, 2001.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamzâ, *Zeyl-u Târîh-i Dımaşk*, Arapça'dan çev. Onur Özatağ. *Şam Tarihine Zeyl - I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn, *Zübdetü'l-Haleb min Târîh-i Haleb*, II, nşr. Sâmî Dehhân, Dımaşk 1954.
- , *Buğyat at-Talab fi Târîh Halab*, 2. baskı, yayımlayan Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2011.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebû'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, çev. Komisyon vd., Bahar Yay., İstanbul 1987.
- İbnü'l-Ezrak, Ahmet b. Yûsuf b. Alî, *Târîh-u Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısımı)*, nşr. Ahmet Savran, Atatürk Üni. Fen-Edb. Fak. Yay., Erzurum 1992.
- Küçükspahioğlu, Birsnel, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2007.

- Lamb, Harold, *The Crusade: Iron Men and Saints*, çev. Gaye Yavuzcan, *Haçlı Seferleri: Demir Adamlar ve Azizler*, İlgı Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010.
- Merçil, Erdoğan; “Haçlı Seferleri Sırasında Büyük Selçuklu Devleti’nin Durumu”, *Uluslar Arası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, TTK Yay., Ankara 1999, (ss. 83-90).
- Metin, Tülay, “Sultanlığı Meşrûiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, VI, Konya 2017, (ss. 35-52).
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Camîu’-d-Düvel*, II, yayımlayan Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, II, Akademi Kitabevi, İzmir 2001.
- Nuveyrî, Ebû’l-Abbâs Şihâbuddîn, *Nihâyetü’l-Ereb fî Funûni’l-Edeb*, I-XXXXII, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Kâhire 1992.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 1981.
- Paydaş, Kâzım, “Artuklular ve Gürcüler”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, I, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yay., Mardin 2008, (ss. 211-220).
- Râvendî, Alî b. Süleymân, *Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, I, Muhammed İkbâl’in Farsça neşrinden çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-II, çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 1989.
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi*, TTK Yay., XXIV/VII, Ankara 1989.
- , *Ünlü Selçuklu Komutanları; Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yay., Ankara 1990.
- , “Artukoğlu Sökmen’in Siyasî Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI/CIII, 1962, (ss. 501-520).
- , “Artukoğlu İlgazi”, *Belleten*, XXVI/CIV, 1962, (ss. 649-687).
- , “Temürtaş’ın Halep Hâkimiyeti”, *Belleten*, XXV/C, 1961, (ss. 571-594).
- , “Artukluların Soyu ve Artuk Beyin Siyasî Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI/CI, 1990, (ss. 121-146).
- Sevim, Ali - Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK Yay., Ankara 1989.
- Sıbt İbnül-Cevzî, “Mir’atü’z-Zamân fî Târîhi’l-Âyân”, Selçuklularla ilgili kısmı yayımlayan Ali Sevim, *Belgeler*, XIV, 1992, (ss. 1-260).
- , *Miratü’z-Zamân fî Târîhil-Âyân*, çev. ve değ. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2011.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 1990.
- Süryânî Mikhail, *Khronik (1166-1199)*, çev. Hrant D. Andreasyan, *Süryânî Patrik Mihail’in Vekâyinâmesi*, II, TTK Kütüphanesi, Ankara 1944.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 2. baskı, Nakışlar Yay., İstanbul 1980.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye: Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1318)*, 7. baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002.
- Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, XI. ve XII. kitapları çev. Ebru Altan, İstanbul Üni. SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, 2. baskı, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara 1987.
- Yılmazçelik, İbrahim - Çelik, Sebahattin, “Malatya Melikesi Ayşe Hatun’un Belek Gazi ile İzdivacı”, *Danışmendiler ve Malatya’nın Fethi Sempozyumu: Bildiriler*, ed. Salim Cöhce vd., İnönü Üniversitesi Matbaası, Malatya 2020, (ss. 280-297).
- Yınanç, Mükrimin Halil, “Belek”, *İA*, II, MEB Yay., Ankara 2002, (ss. 468-473).

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 541-551, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 24.09.2020 Kabul Tarihi: 02.10.2020

17. YÜZYILIN SONLARINDA KONYA'DA BAKIR PARA (MANKUR) KULLANIMI VE TEDAVÜLDEN KALDIRILMASIYLA ORTAYA ÇIKAN PROBLEMLER (1688-1691)*

*The Problems That Arose As A Result of The Use of Copper Coin (Mankur) in Konya At
The End of The 17th Century And Its Removal From Circulation (1688-1691)*

Sevda DANIK¹

Enver ÇAKAR²

ÖZ

Günlük alışverişlerde düşük fiyatlı maddeleri alırken akçenin çok yüksek kalması, Osmanlılarda eskiden beri ufaklık olarak bakır sikkelerin piyasaya sürülmesine neden olmuştur. Mankur olarak adlandırılan bu sikkeler için resmi vesikalarda “pul”, “mangur”, “mangır”, “fels” ve “fülus” isimleri de kullanılmıştır.

1688 yılında darp edilen ve 1691’de tedavülden kaldırılan mankur, ilk Osmanlı bakır sikkelerinden farklı bir özellik taşımaktadır. Bu dönemde darp edilen mankur ufak para ihtiyacı için değil, para ihtiyacı için darp edilmiştir. Önceleri iki mankur bir akçeye rayiç sayılırken, halkın fazla itibar göstermesi üzerine bir mankur bir akçeye rayiç sayılmıştır. Yani değersiz bir maden olan bakır ile değerli bir maden olan gümüş eş değer kabul edilmiştir. Bu durum herkesin alışverişini gümüş para ile yapmak istemesine ve mankurun itibardan düşmesine sebep olmuştur. Mankur büyük problemlere sebep olunca yoğun kalpazanlık faaliyetleri gerekçe gösterilerek tedavülden kaldırılmıştır.

Bu çalışmada, 1683 Viyana mağlubiyetinden sonra Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rusya’dan oluşan “Kutsal İttifak” devletleri ile savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti’nin para yokluğuna bir çare bulmak için 1688’de başvurduğu tedbirlerden biri olan mankur (bakır para) darbı ve Konya’da kullanımı incelenmiş; mankur darbinin nedenleri, tedavülü ve tedavülden kaldırılması ile Konya’da kullanımı ve sebep olduğu olaylar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mankur, Bakır para, Konya, Kalpazanlık

ABSTRACT

The fact that akçe (mite) had a high value when people were buying low priced goods during their daily shopping caused the introduction of copper coins to the market which were known as ufaklık (little value money) by the Ottomans. These coins which were known as mankur were also called “pul”, “mangur”, “mangır”, “fels”, and “fülus”.

Mankur which was minted in 1688 and demonetized in 1691 has a different characteristic from the first Ottoman copper coins. The mankur minted in this era was not minted for buying little valued goods but for normal needs for money. At first, two mankurs were equal to one akçe (mite), but when it became popular later on one mankur became equal to one akçe. That is to say, the less value copper had gained value and became equal to a more valued silver coin. This situation caused everybody to do their shopping with silver coins and

* Bu makale, Orta Anadolu’da Para ve Fiyatlar (1688-1760) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Doktorant, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, sdanik@firat.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0003-2705-6250>

² Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, ecakar23@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2601-2013>

this caused the copper coin to lose value. When Mankur caused big problems, it was demonetized by reason of forgery.

In this study, the minting of mankur (copper coin) and its usage in Konya has been examined when the Ottomans had to fight against the “Holly Alliance” states which were made up of Austria, Poland, Venice, and Russia after the defeat of Vienna in 1683. During this time, the Ottomans had minted mankur in order to find a solution for the problem of money scarcity in 1688; and the reasons for minting mankur, its circulation and demonetization, and its usage in Konya are dwelled on together with the outcomes that it had caused.

Keywords: Mankur, Copper coins, Konya, Forgery

Giriş

Osmanlı Devleti, 1683 yılında yaşanan İkinci Viyana Kuşatması mağlubiyetinin ardından Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rusya'nın oluşturduğu Kutsal İttifak devletleri ile 1699 yılında yapılan Karlofça Antlaşması'na kadar savaşmıştır³. Bu dönem Osmanlı Devleti için bir hayli zor geçmiş, bir yandan savaşların sebep olduğu askeri ve sosyal meselelerle uğraşılırken bir yandan da ciddi manada para yokluğu yaşanmıştır. 1687 yılında Avusturya cephesinde savaşan askerler maaşlarını alamadıkları bahanesiyle isyan çıkarmış ve bu isyan sonucu IV. Mehmed tahttan indirilerek⁴, yerine II. Süleyman padişah yapılmıştır (8 Kasım 1687)⁵. Uzun süren seferler, cülûs bahşişi ve zamanında ödenmemiş maaşlar sebebiyle hazineye para kalmayınca, yeni kaynaklar bulmak için pek çok yola başvurulmuştur. Bu bağlamda, öncelikle Enderun, kiler ve has ahırdan altın, gümüş, kılıç, bıçak türünden ne varsa sikke kesilmesi için darphaneye gönderilmiştir⁶. 1686/1687 yılında önce ulemadan “*imdadiyye akçesi*” adıyla bir miktar para toplanmak istenmiş, ancak başarılı olunamayınca İstanbul'daki zengin faizcilerden mallarının miktarı tahmin edilerek zorla akçe tahsil edilmiştir. Bu da kâfi gelmeyince bu kez varlıklı kimselerden rızasıyla olsun veya olmasın bir miktar “*imdadiyye akçesi*” toplanmış, 1688 yılında ise bu verginin bütün memleketten alınmasına karar verilmiştir⁷. Bunlardan başka, akçe ayarlanmış, 1 dirhem gümüşten 12,5 adet yerine 17 adet darp edilmiştir⁸ ve yine 1688 yılında çıkarılan bir fermanla cizye eskiden olduğu gibi *esnâf-ı selâse* itibarıyla toplanmaya başlanmıştır⁹. Ayrıca 55 yük akçe ile duhan gümrüğü kurulmuş¹⁰, meyhaneler yeniden açılarak yasaklanan *hamr eminliği* tekrar faaliyete konulmuş¹¹ ve

³ İkinci Viyana Kuşatması ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 5. Baskı, c. III/I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 434-460; Kemal Çiçek, “II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş (1683-1703)”, *Türkler*, c. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 750.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/I, s. 460-472, 488.

⁵ Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Tahlili, Tenkidli Siyasi Tarihi*, c. 2, Ötüken Neşriyat A. Ş., İstanbul, 1994, s. 253.

⁶ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695)*, (Hazırlayan: Nazire Karaçay Türkal), (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2012, s. 1103; Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1965, s. 75.

⁷ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, s. 1058-1059, 1103.

⁸ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 75-76.

⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985, s. 138.

¹⁰ *Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Mür'î't-tevârih Adlı Eserinin (180B-345A) Tahlil ve Tenkidi Metni*, (Hazırlayan: Mustafa Öksüz), (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009, s. 249; Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli I (1071-1114/1660-1703)*, (Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2013, s. 347-348.

¹¹ Abdülkadir Özcan, “Süleyman II”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 38, İstanbul, 2010, s. 77.

17. Yüzyılın Sonlarında Konya'da Bakır Para (Mankur) Kullanımı ve Tedavülden Kaldırılmasıyla Ortaya Çıkan Problemler (1688-1691)

Temmuz/Ağustos 1688 tarihinde her bir vukiyye halis bakırdan 800 mankur kat' ve ikisi bir akçeye rayiç olmak üzere ferman çıkarılmıştır¹².

13 Eylül 1688 tarihinde, biri yarım dirhem (1,603 gram) ağırlığında ve ikisi bir akçe kıymetinde olmak üzere mankur darbına başlanmıştır. Piyasa bu rayici çok makul karşılamış olacak ki, halk arasında artık eskisi gibi pâre ve akçeye itibar edilmeyip, bütün alışverişlerde mankur kullanılmıştır¹³.

Mankur darbi için, aslen Frenk olup, Müslüman olan, tabiplik ve cevher satıcılığı konusunda uzmanlığı bulunan Sahib-i Ayar Mustafa'ya¹⁴ 60.000 akçe ile aletlerin yapılmasında kullanılmak üzere 8 kantar bakır, 6 kantar Frenk çeliği, 8 kantar yerli çelik ve 30 adet demir yumurta verilmiştir. İmalata Saray-ı Cedid bahçesindeki darphanede başlanmıştır. Fakat saray mahzenlerindeki bakır mevcudu darphaneleri ancak Ocak/Şubat 1690 tarihine kadar çalıştırmaya yeterli gelmiş, bu tarihten itibaren ise stokların tükenmesi sebebiyle¹⁵ İstanbul, Anadolu ve Rumeli taraflarından külçe, lukat (bakırcıların kırıntı bakırı), yeni yapılmış veya hurda bakır kap-kacak satın alınmaya başlanmıştır¹⁶.

Esasen bakır, hem para darbi hem de top dökümü için gerekli bir hammadde olmakla birlikte Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu bu buhranlı savaş yıllarında saray mahzenlerinde mevcut bulunan bakır stoklarını daha ziyade para darbına tahsis etmiştir¹⁷.

Resim-1: Mankur (Mangır), II. Süleyman, (M. 1688), 1,9 gram, 19 mm¹⁸

Mankurun ikisinin bir akçeye geçmesi halk arasında o kadar şöhret bulmuştur ki, pâreye akçeye bakılmayıp, herkes mankur ile alışveriş etmeye başlamış, devlet yöneticileri "fursatdır" diyerek, birinin bir akçeye rayiç olmasına karar vermiştir¹⁹. Ancak bir vukiyye bakırdan 800 mankur darp olunmakla, bir vukiyye bakırı 800 akçeye almak tüccarı memnun etmemiş ve bu uygulama

¹² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin*, s. 298; Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmâil Asım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli I*, s. 347.

¹³ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 76; Mübahat S. Kütükoğlu mankurun basım tarihini 1687 olarak vermiştir. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 334.

¹⁴ *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, (Yayına Hazırlayan: Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 32.

¹⁵ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 78, 81

¹⁶ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 79; 1688/1689 yılında mankur darbi için Enderun'da bulunan bakır mahzeninden 1000 kantar bakır Darphane-i Amire'ye gönderilmiştir. BOA, *A.DVNS. MHM. d. 98*, vrk. 42, s. 80, b. 244; Yine bu tarihte Enderun hazinesinden verilen bakır dışında her vukiyyesi 80'er akçeye olmak üzere 1000 kantar bakır satın alınması emredilmiştir. BOA, *AE.SSÜL. II. nr. 18*, vrk. 1803, s. 1, b. 1.

¹⁷ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 79-80.

¹⁸ <http://colnect.com/tr/coins> Erişim Tarihi: 21 Ağustos 2019.

¹⁹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyli-i Fezleke*, s. 1200.

günden güne mankurun itibardan düşmesine sebep olmuştur²⁰. Bundan dolayı, devlet de dahil olmak üzere, herkes borcunu mankurla ödemek, alacağını altın veya gümüş para ile tahsil etmek istiyordu. Tüccar mankur kabul etmek istemiyor, buna mecbur tutulunca da şehre mal getirmekten kaçınıyordu²¹. Bu dönemde koyun etinin vukiyyesi 40 mankura, pirincin kilesi 200 mankura çıkmıştır; diğer yiyecek ve giyecek fiyatları da buna kıyas ile aşırı derecede yükselmiştir. Yoksullar çoğalmış, şikâyetler ise dikkate alınmamıştır²². Mankur tedavülde olduğu sıralarda devlet narh vermekten de kaçınmıştır²³.

Mankurun maden kıymeti ile itibari kıymeti arasındaki farkın büyüklüğü yoğun bir kalpazanlık faaliyetine yol açmıştır²⁴. Bakır mankurun, gümüş akçe fiyatına geçtiği bu dönemde kalp para basıp piyasaya sürmenin kazancı, çağına göre her türlü ölçünün üstünde idi. Bu nedenle Rumeli taraflarında çok büyük bir kalpazanlık faaliyeti başlamıştır. Dış ülkeler de bu manzaraya seyirci kalmayarak Avrupa'da gizli yerlerde mankur basmışlar ve gemiler dolusu piyasaya sürmüşlerdir²⁵.

Trakya ve Arnavutluk'da birçok kasaba ve köy sahte mankur imâlâthaneleri haline gelmiştir. Kalpazanlık faaliyetinin en yoğun olduğu yer ise Selanik'ti. Selanıkliler yalnız civar bölgeler için değil, aynı zamanda İzmir'deki ortakları vasıtası ile Anadolu için de kalp mankur darp etmiş ve bu hususta yabancı tüccarlardan da istifade etmişlerdir. Yabancı tüccarlar ise kendi memleketlerinde imâl ettikleri sahte mankuruları Anadolu'ya sürmeye çalışmışlardır²⁶.

²⁰ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahsil ve Metin*, s. 307; Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli I*, s. 353; *Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Mür'i't-tevârih Adlı Eserinin (180B-345A) Tahsil ve Tenkidi Memi*, s. 244. Bir vukiyye ağırlığındaki mankurun değeri 800 akçe olunca bir vukiyye bakır için akçedeki gümüş miktarı esas olarak alınırsa 47 dirhem gümüş ödenmiş olur. Oysa serbest piyasada 1 vukiyye bakırdan mamul eşya bu karar sırasında işçilik dahil 150 akçeye kadar çıkıyordu. Darphanede mankurun darbi için yapılan satın alımlarda 1 vukiyye bakıra 94 ile 135 akçe arasında bir fiyat ödeniyordu. Bu durum piyasada huzursuzluğa neden olmuştur. Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 77.

²¹ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 85.

²² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahsil ve Metin*, s. 388; Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli I*, s. 402.

²³ "Merhûm sadr-ı sâbık Fâzıl Mustafâ Paşa me'külâta narh olmaz dimekle, muhtekir tâ'ifesi dibelik fir'avn olup, fırsat buldılar diledikleri gibi bir akçalık şeyi beş on akçaya samaya fukarânın ciğercigin dağlamaya başladılar. Meselâ lahm kıyye yarım guruşa, otuz dirhem itmek bir akçaya, ol dahi siyâh balçıga benzer, bir kile pirinç üç guruşa, buğday dahi ana göre gemiler hod ağzına berâber tolu sâ'ir me'külât u meşrûbât, elbise-i mütevenni'ât bâhâda ve böyle ziyâde el iyâzen billâh birkaç zamân dahi böyle gideydi halk terk-i vatan idüp, memâlik-i Osmâniye'nün harâblığı mukarrer idi". Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyli-i Fezleke*, s. 1391.

²⁴ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 85; 1690/1691 tarihli bir fermenda; Kuleli Köyü menzilcisi Hacı Mustafa, geçmiş senelerde köy ahalisinden menzil için aldığı mankurulardan 100.000 miktarının kalp olduğunu ve menzil harcına zorluk çektiğinden darphanede değiştirmek için izin istemiş ve değiştirmesi için ferman verilmiştir. BOA, A.DVNS. MHM. d. 102, vrk. 14, s. 26, b. 95. 100.000 miktarı kalp mankur, kalpazanlık faaliyetlerinin çok büyük olduğunu göstermektedir.

²⁵ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, Ankara, 1978, s. 19.

²⁶ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 86; 1689 yılında Görice Kazası'na bağlı İskubul Köyü ahalisinin taklit kalp mankur kat' ettikleri ve Selanik ile havalisine yadıkları bildirildiğinden, bu kimselerin yakalanıp ordu-yu hümayuna gönderilmeleri emredilmiştir. BOA, A.DVNS. MHM. d. 98, vrk. 124, s. 244, b. 898; 1689/1690 tarihli bir fermenda İstanbul'da kat' olunan mankura dikkat edilmesi; müstemmin taifesinin önceden beri sikke kat'ı hususundaki ihtilâli bilindiğinden, İzmir İskelesi'ne gelen müstemmin gemilerine gizlenip, araştırılması ve kayıtsızlık gösterilmemesi emredilmiştir. Reşat Çelik, *99 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1-90)*, (Bitlis Eren Üniversitesi/Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis, 2015, s. 211-212; 1689/1690 tarihli bir fermenda; Fransız Devleti gemisine, Selanik'de sakin Müslüman tüccardan önceden sınanmış ortaklarına ulaştırmak üzere yüklenmiş nadiren sahil sikke ve ekserisi mağşuş birkaç kese mankur olduğu tespit edilmiştir. Mehmet Ali Tan, *99 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (91-180)*, (Bitlis Eren Üniversitesi/Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis, 2015, s. 124.

Devlet kalp mankur bulunan kimsenin, eğer bu işi bilinçli olarak yapmıyorsa mankurunu eritip bakırını narh fiyatına kendisine veriyor, ancak bilinçli olarak kalp mankur darp ediyorsa onu cezalandırıyordu²⁷.

II. Süleyman'ın vefatının ardından 23 Haziran 1691 tarihinde tahta çıkan II. Ahmed²⁸ mankuru tedavülden kaldırmıştır. Sebep olarak aralarına karışan sahte mankurların çokluğu ileri sürülmüştür. Darphane bu tarihten mankurun tamamen kaldırıldığı 9 Kasım 1691 tarihine kadar çok miktarda yasaklanmış mankur darp etmiştir²⁹. Darp ve tedavülü yasaklanan mankurun bakır fiyatına Tophane'ye satılmasına³⁰ 1695/1696 yılına kadar devam edilmiştir³¹. Darphanede sahib-i ayar olan Tabib Mustafa 25 Eylül 1691 tarihinde önce Edirne'de habs edilmiş, bir süre sonra da malları müsadere edilerek idam edilmiştir³².

1. Konya'da Mankurun Kullanım Alanları

Konya'da mankurun 1691'de yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu tarihte bazı mülk satışları bazen mankur bazen de guruş ile birlikte mankurla yapılmıştır. Mesela Konya'da el-Hac Cemal Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Turac'ın oğlu Mehmed'in vasisi İsmail Bey, Mehmed'in mülkü olan iki tabhane ve bir avludan oluşan evini, Mehmed'in nafakası için Monla Osman'a 5 Mayıs 1691 tarihinde o günkü rayiç ile (râyiç-i fi'l vakt) 1800 mankura satmıştır³³. 3 Temmuz 1691 tarihinde Konya'da Aksente Mahallesi sakinlerinden Seyyid Osman ibni Seyyid Mahmud bir sofa, bir tabhane, bir oda, avlu ve ağaçları müstemil evini Mehmed'e nısfı guruş ve nısfı mankur olmak üzere 25 guruşa satmıştır³⁴. 11 Aralık 1691 tarihinde Abdurrahman bin Ali, Beykadi Mahallesi'nde bulunan bir tabhane, bir sofa, bir oda, bir yazlık, bir ahır ve avludan oluşan evini Mehmed bin Veli'ye 15 guruşu, 120'si 1 guruşa mahsup mankur ve 25 guruşu ak akçe olmak üzere 40 guruş ile kilesi na-malûm bir mikdar buğdaya satmıştır³⁵.

²⁷ 1690/1691 yılında gönderilen fermanlarda; Avlonya, Delvine; Selanik, Yenişehir Fenar, Tırhala, Edirne, Filibe, Sofya, Tatarpazarı, Avlonya, Delvine, Ohri, İlbasan, İskenderiye, Prizrin, Dukakin, Horpeşte, Başlıh, Pirsebe, Görince, Manastır, Karadağ, Gelibolu, Rodosçuk, Çardak, Silivri, Bandırma, Mihaliç, Mudanya, İznikmid, Kavak, Yanya ve Mora taraflarında Darphane-i Amire'de darp edilen mankur sikkelerini taklit ederek türlü türlü sikkeler darp edildiği, bundan böyle bu tür sikkelerin rayiç olmaması için halka ilan edilmesi, elinde bu türden sikkeler bulunanlar tek başlarına kendi kârları için bunları toplamış veya darp ettirmişler ise mankurun eritilip bakırın kendilerine verilmesini, ancak kâr için toplamış veya darp ettirmiş iseler mankurun eritilip bakırın kendilerine verildikten sonra cezalandırılmaları emredilmiştir. BOA, A.DVNS. MHM. d. 100, vrk. 37, s. 71, b. 268; BOA, A.DVNS. MHM. d. 100, vrk. 58, s. 113, b. 429; BOA, A.DVNS. MHM. d. 100, vrk. 60, s. 116, b. 443; Reşat Çelik, *99 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1-90)*, s. 219-220.

²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.III/I, s. 533.

²⁹ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 81

³⁰ Anonim Osmanlı Tarihi, s. 22.

³¹ Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, s. 89; "Bir sene sonra dânesi bir akçeye nizâm virilmekle elinde mankur bulunan menfa'at idi. Lâkin giderek "bir vukıyye bakır sekizyüz akçeye alınur mu? Hind'e ve Yemen'e ve Frenkistan'a gitmez" deyüp on pârelik eşyâ alacak olsa "mankur virürsen yirmi pâre üzerine virürüm" deyü nizâ'lar peydâ olmağla yasağ olundu. Lâkin elinde bulunanlar sahan ve tencere yaptı", Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Mür'i't-tevârîh Adlı Eserinin (180B-345A) Tahlil ve Tenkidi Metni*, s. 244.

³² Anonim Osmanlı Tarihi, s. 32; Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 84.

³³ Konya Ş. S. nr. 36, vrk. 60, s. 2, b. 2.

³⁴ Konya Ş. S. nr. 36, vrk. 36, s. 1, b. 3.

³⁵ Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 103, s. 92, b. 3; Ev satışları ile ilgili diğer örnekler için bkz. Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 65, s. 168, b. 1; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 96, s. 106, b. ; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 101, s. 96, b. 3; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 113, s. 73, b. 1; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 121, s. 56, b. 3; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 124, s. 50, b. 2; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 126, s. 46, b. 2; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 130, s. 39, b. 3; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 136, s. 27, b. 2; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 140, s. 19, b. 1; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 141, s. 17, b. 4; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 144, s. 13, b. 2; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 144, s. 13, b. 3; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 115, s. 69, b. 2.

Konya'da tarla, bağ-bahçe ve dükkân gibi mülklerin satışında da mankur kullanılmıştır. 25 Temmuz 1691 tarihinde Esenli Mahallesi sakinlerinden Fatma binti Mehmed bir oda, bir harabe oda arsası ve ağaçları müstemil olan bir tahta³⁶ ve bir hark bağımlı Seyyid Ahmed'e 19 guruşluk mankura satmıştır³⁷. 8 Kasım 1691 tarihinde Akbaş Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Mehmed bin el-Hac İbrahim'in oğulları Yunus ve Mehmed ile Saime'nin vasileri olan valideleri Ayşe binti Süleyman dört dönüm tarlalarını zarûret-i nafakaları için Seyyid Sinan Çelebi'ye 4 guruşluk ak akçe ve dört guruşluk mankur olmak üzere 8 guruşa satmıştır³⁸. Mehmed bin Mustafa, iki dönüm harabe mülk bağ yerini bir müsta'mel mor çuka feraceye o günkü rayiç ile 3000 mankura el-Hac Mustafa Beşe'ye satmıştır³⁹. 30 Ekim 1691 tarihinde Durak Fakih Mahallesi sakinlerinden olup, bundan önce vefat eden Mustafa Beşe ibni Mehmed'in çocukları kendilerine miras kalan dükkânı 2040 mankura Mehmed Çelebi'ye satmışlardır⁴⁰.

Zemini vakfa ait mülklerin kira ve satışlarında da mankur kullanılmıştır. Mesela 28 Temmuz 1691 tarihinde el-Hac İmil Mahallesi'nde sakin Mehmed Çelebi ibni el-Hac Mehmed zemininin Çarşamba Mescidine senede 16 akçe kirası olan dükkânını İsmail bin Mustafa'ya 20 guruş olmak üzere 2400 mankura satmıştır⁴¹.

Bazı vârislere diğer paraların yanı sıra mankurun da miras kaldığı görülmektedir. Mesela 29 Kasım 1691'de Konya'da Gökteş Mahallesi sakinlerinden olup, İstanbul'da vefat eden Ayka Ahmed'in 22,5 guruşluk muhalefâtından varisleri Ümmedullah ve Ayşe 5 guruş ak akçe ve 160'ı 1 guruşa mahsup olmak üzere 5 guruşluk mankur almışlardır⁴².

Nafaka tayinlerinde de mankur kullanılmıştır. Mesela eşinden boşanan Fatma binti Budak, sagir oğlu Mustafa için babası malından nafaka talebinde bulunmuştur. Mahkeme 9 Temmuz 1691 tarihinde Mustafa'ya o günkü rayiç ile günlük 3'er mankur nafaka tayin etmiştir⁴³. 12 Ocak 1691 tarihinde Konya'da Kürkçü Hamamı kapısı önünde hamam nazırı olan Döndü Hatun tarafından bulunan küçük bir çocuğun, terbiye etmek ve emzirmek için Şükran Mahallesi sakinlerinden Alimşah binti Mehmed adlı hatuna teslim edilmesine ve nafakası Beytü'l-Mâl'dan verilmek üzere çocuğa günlük 5'er mankur tayin edilmesine karar verilmiştir⁴⁴. Kaçan ve bulunan bazı köle ve hayvanlara da mankur ile nafaka veya alef baha tayin edilmiştir. Mesela 25 Nisan 1691 tarihinde Konya'da Beytü'l-Mâl Emimi olan İsmail Çelebi ibni Mahmud tarafından bulunan Manus Kirekur veledi

³⁶ Konya'da bağ satışlarında tahta, erkek, püšte ve evlek gibi ölçü birimleri kullanılıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ruhi Özcan, *17. Yüzyılda Konya'da Mülk Satışları ve Fiyatlar (1640-1665)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1993, s. 68-70.

³⁷ *Konya Ş. S. nr. 36*, vrk. 30, s. 2, b. 3.

³⁸ *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 116, s. 66, b. 3.

³⁹ *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 115, s. 68, b. 1; Bağ-bahçe ve tarla satışları ile ilgili diğer örnekler için bkz. *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 107, s. 85, b. 2; *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 118, s. 63, b. 3; *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 109, s. 80, b. 2; *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 109, s. 81, b. 1; *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 139, s. 20, b. 2; *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 141, s. 17, b. 2; *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 66, s. 1, b. 3.

⁴⁰ *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 120, s. 59, b. 2.

⁴¹ *Konya Ş. S. nr. 36*, vrk. 26, s. 1, b. 2; Diğer örnekler için bkz. *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 104, s. 90, b. 2; *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 116, s. 67, b. 3; *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 119, s. 60, b. 3; *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 125, s. 48, b. 3.

⁴² *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 110, s. 78, b. 1; Miras ile ilgili diğer örnekler için bkz. *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 119, s. 60, b. 1; *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 140, s. 18, b. 3; *Konya Ş. S. nr. 38*, vrk. 120, s. 61, b. 1; *Konya Ş. S. nr. 38*, vrk. 72, s. 157, b. 1; *Konya Ş. S. nr. 38*, vrk. 56, s. 188, b. 2.

⁴³ *Konya Ş. S. nr. 36*, vrk. 34, s. 1, b. 2; Diğer örnekler için bkz. *Konya Ş. S. nr. 36*, vrk. 53, s. 1, b. 4; *Konya Ş. S. nr. 36*, vrk. 72, s. 1, b. 2; *Konya Ş. S. nr. 36*, vrk. 73, s. 2, b. 3; *Konya Ş. S. nr. 36*, vrk. 126, s. 1, b. 3; *Konya Ş. S. nr. 37*, vrk. 140, s. 19, b. 2.

⁴⁴ *Konya Ş. S. nr. 36*, vrk. 124, s. 2, b. 2.

Abdullah adlı bir Acem kölesi sahibinin mülkünden firar ettiğini mahkemede kabul etmiştir. Mahkeme adı geçen köleye, kölenin sahibi üzerine günlük 20'şer mankur nafaka tayin etmiştir⁴⁵.

27 Ekim 1691 tarihinde bir yaralama olayında İvaz bin Abdullah adlı kölenin, Mustafa bin Mahmud'u sol omzundan bıçakla darp ve mecrûh ettiği ispat edilmiş ve yaralama davası nedeniyle kölenin sahibi tarafından Mustafa'ya 5 guruşluk ak akçe ile 900 mankur verilmiştir⁴⁶.

2. Konya'da Mankurun Tedavülden Kaldırılmasıyla Ortaya Çıkan Problemler

Değersiz bir maden olan bakıra itibari değer verilmiş ve değerli bir maden olan gümüş ile eşdeğer tutulmuştur. Devlet mankuru tedavülden kaldırdığı zaman mankur tekrar hurda bakır fiyatına düşeceğinden borçlu olan taraf, borcunu mankurla ödemek istiyor, ancak alacaklı mankur kabul etmek istemiyordu. Mesela 1691 tarihli bir belgede, Konya'da Zincirlikapı Mahallesi sakinlerinden olan el-Hac Abdurrahman 1,5 sene önce Monla Abdurrahman'a 74 esedi guruş ve 1 rub'luk sarı sahtiyani ak akçeye sattığını iddia etmiştir. Ancak Monla Abdurrahman 74 guruş ve 1 rub'luk mankur borcu olduğunu söylemiştir. Şahitler ise 1,5 sene önce el-Hac Abdurrahman 74 esedi guruş ve birer rub'luk sarı sahtiyani Monla Abdurrahman'a tamamı ak akçe olmak üzere satmıştır deyince, mahkeme borcun ak akçe olarak ödenmesine karar vermiştir⁴⁷. 1691'de Konya'da Çiftenerdiban Mahallesi sakinlerinden el-Hac Süleyman Bey mahkemeye müracaat ederek, bir sene önce Süleyman Çelebi'ye bir res kır iğdiş bargirini (beygir) bedeli ak akçe olmak üzere 13,5 esedi guruşa sattığını söylemiştir, ancak Süleyman Çelebi borcunu mankurla ödemek istemiştir. Şahitlerin Süleyman Bey'in bargiri ak akçe hesabı üzere sattığını beyan etmeleri üzerine, mahkeme Süleyman Çelebi'nin borcunu ak akçe ile ödemesine karar vermiştir⁴⁸.

Konya Kazası'na bağlı Beşire Karyesi sakinlerinden Bayram bin Mustafa, Hasan Çelebi ile kâr ve zarar aynı oranda olmak üzere ortak olmuşlardır. Bayram bin Mustafa kendi malı ile, mankur rayiç iken her bir koyun ve keçi birer guruş ak akçe ve birer lipur⁴⁹ mankur ile, 99 adet koyun ve keçi satın alıp, Hasan Çelebi'ye teslim etmiştir. Hasan Çelebi ise kasap dükkânında her birini kesip, etini, derisini vs. satmıştır. Hesap gördüklerinde Hasan Çelebi 99 adet koyun ve keçiden ancak 25 guruşluk ak akçe olup, gerisi mankurdur, diyerek Bayram bin Mustafa'ya 25 guruşdan fazlasını mankur vermiştir. Ancak Bayram bin Mustafa mankuru almak istememiş ve mahkemeye başvurmuştur. Mahkemede şahitler Hasan Çelebi'nin 99 adet koyun ve keçinin kıymetinden 25 guruşluk ak akçe ve geri kalan kısmını mankur olarak Bayram bin Mustafa'ya verdiğini, onun dahi kabul ettiğini söyleyince, Bayram bin Mustafa davasından men edilmiştir⁵⁰.

Konya'da Aklan Mahallesi sakinlerinden Ahmed Bey, kasap dükkânını ve hamam giysisini Mehmed bin Osman'a 70 guruşa satmıştır. Mehmed bin Osman satın aldığı kasap dükkânını bir seneliği 3 guruşa tekrar Ahmed Bey'e kiralamış ve kıymetini borcuna takas edip, 67 guruşluk mankuru borcu için Ahmed Bey'e vermiştir. Ancak mankur kâsid (geçmez) olunca Ahmed Bey rayiç akçe almak talebiyle mahkemeye başvurmuştur. Mehmed bin Osman ise mahkemede mankur rayiç

⁴⁵ Konya Ş. S. nr. 36, vrk. 66, s. 1, b. 1; Diğer örnekler için bkz. Konya Ş. S. nr. 36, vrk. 33, s. 1, b.1; Konya Ş. S. nr. 36, vrk. 40, s. 1, b. 3; Konya Ş. S. nr. 36, vrk. 64, s. 1, b. 3; Konya Ş. S. nr. 36, vrk. 33, s. 1, b.1; Konya Ş. S. nr. 36, vrk. 40, s. 1, b. 3; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 109, s. 80, b. 3.

⁴⁶ Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 121, s. 56, b. 1.

⁴⁷ Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 126, s. 47, b. 1; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 127, s. 45, b. 2.

⁴⁸ Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 143, s. 14, b. 1.

⁴⁹ Lipur'un Hollanda parası olduğu tahmin edilmektedir. Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 53; 1131 (1718/1719) tarihinde yayınlanan rayiç listesinde 2 dirhem gelen Lipur-u Kebir 24 akçe, 1 dirhem gelen Lipur-u Sagir 10 akçeye rayiçti. BOA, A.DVNS. MHM. d. 129, vrk. 74, s. 144, b. 533.

⁵⁰ Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 84, s. 130, b. 2.

iken borcunu verdiğini, borcunu verdikten sonra mankurun tedavülden kalktığını söylediğinden, mahkeme Ahmed Bey'i davasından men etmiştir⁵¹.

Halkın elinde mankur olmasına rağmen, esnaf ödemenin tamamen mankurla yapılmasını kabul etmiyor, en azından bir kısmının ak akçe ile ödenmesini istiyordu. Mesela 1691'de Seyyid Hüseyin Çelebi, Kasap Mustafa Beşe'nin dükkânından et satın almış ve karşılığında mankur vermek istediğinde Mustafa Beşe "bazısını ak akçe alurum diyüb ben mankurdan gayri akçem yokdur didiğim için bana sen emir misin puşt kâfir deyu şetm eyledi" diyerek, mahkemeye başvurmuştur⁵².

Konya'da el-Hac İmil Mahallesi sakinlerinden Ümmi Hatun kızının malından işletmesi için Ali Efendi'ye 120'si 1 guruşa mahsup olmak üzere 20 guruş ile 3 guruşluk mankur vermiştir. Ali Efendi 23 guruşu, mankur halk arasında itibarı kalmadıktan sonra teslim etmiş, kullanmak mümkün olmadığından, Ümmi Hatun halk arasında rağbet gören bir para almayı talep etmiştir. Ancak Ali Efendi cevabında Şeyh Seyyid Mehmed Efendi'nin Ümmi Hatun'dan 20 guruşluk mankur alıp kendisine teslim ettiğini, kendisinin ise mankur halk arasında rağbet görüyor iken, 20 guruşu ve 3 guruşluk mankur faiz (kâr-rıbh) olmak üzere Şeyh Seyyid Mehmed Efendi'ye teslim ettiğini söyleyince Ümmi Hatun davasından men edilmiştir⁵³.

Mankur tedavüle ilk çıktığında 240 mankur 1 guruşa (2 mankur 1 akçe) rayiç sayılmış, sonra 120 mankur 1 guruşa (1 mankur 1 akçe) rayiç sayılmıştı. Ancak mankurun tamamen kaldırıldığı 9 Kasım 1691 tarihinden itibaren, resmiyette 160 mankur 1 guruşa rayiç iken, mankurun diğer paralar karşısındaki değeri bakır fiyatına düştüğünden, mankurun rayici çok değişmiş, 1 guruş 361 mankura kadar çıkmıştır. 1691 tarihli bir belgede Konya'da Akıncı Mahallesi sakinlerinden Hüseyin bin Ahmed, Yorgi veledi Sanan'a 120 mankur 1 guruşa rayiç iken faiz almak üzere 2400 mankur (20 guruş) vermiştir. Mankur piyasadan kalkınca Yorgi veledi Sanan 2400 mankuru getirip, Hüseyin bin Ahmed yokken bırakıp gitmiştir. Hüseyin bin Ahmed mankuru kabul etmediğinden mahkemeye başvurmuştur. Yorgi veledi Sanan olayı doğrulamıştır. Mahkeme mankurun teslim alındığı gün 160'ının 1 guruşa rayiç olduğunu ve bu kıymet üzerinden ödenmesi gerektiğine karar vermiştir⁵⁴.

1699 tarihli bir belgede 120 mankur 1 guruşa rayiç iken mankurun tedavülden kaldırıldığı dönemde 350 mankurun bir guruşa rayiç olduğu görülmektedir. Konya'da Öyle Bekledi Mahallesi sakinlerinden Mahmud Bey bin Mehmed Ağa, İbrahim Ağa'ya 120 mankur 1 guruşa rayiç iken borç olarak 20 guruşluk mankur vermiştir. Karşılığında arpa ve nakit olmak üzere 8,5 guruşunu almış ve geri kalan 11,5 guruşunu talep etmiştir. İbrahim Ağa cevabında borcundan 10 guruşunu verip, geriye 10 guruş kaldığını; mankur geçmez olduktan sonra Mahmud Bey'in kendisini mahkemeye getirip, kalan 10 guruşunu dava ettiğini, mahkemenin o günlerde revâcda kaç mankur 1 guruşa rayiç ise bu hesap üzere ödemeye karar verdiğini; borcunu tam ödeyecekken Mahmud Bey'in başka bir diyara, kendisinin sefere gitmesi üzerine ödeyemediğini söylemiştir. Şahitler İbrahim Ağa'yı doğrulamış ve mankurun o günlerde 350'sinin 1 guruşa rayiç olduğunu söylediklerinden mahkeme kalan borç için 350 mankur bir guruş hesabı üzere 3,5 guruş lâzım geldiğine karar vermiştir⁵⁵.

Mankurun tedavülden kaldırıldığı tarihlerde 360 mankurun bir guruşa, yani 3 mankurun bir akçeye rayiç olduğu belgelere de rastlanmaktadır. Konya'da Piri Paşa Mahallesi sakinlerinden Osman bin Süleyman, 1691 yılının haziran ayında Abdi'den onu on iki hesabı (% 20) faizle 120 mankur 1 guruşa mahsup olmak üzere 35 guruşluk ve 5 lipurluk mankur borç alıp, tekrar borcunu

⁵¹ Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 89, s. 120, b. 2; Borç alışverişleri ile ilgili diğer örnekler için bkz. Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 99, s. 100, b. 1; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 107, s. 85, b. 1; Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 118, s. 62, b. 2; Konya Ş. S. nr. 38, vrk. 27, s. 245, b. 2; Konya Ş. S. nr. 38, vrk. 37, s. 224, b. 2.

⁵² Konya Ş. S. nr. 36, vrk. 103, s. 2, b. 1.

⁵³ Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 82, s. 135, b. 1.

⁵⁴ Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 99, s. 100, b. 1.

⁵⁵ Konya Ş. S. nr. 32, vrk. 44, s. 1, b. 2.

mankurla ödemek istediğinde Abdi kabul etmemiştir. Abdi cevabında zikr olunan mankuru, başka birinden borç alıp, Osman bin Süleyman'a teslim ettiğini, mankurun aynı kalmadığını ve mankur yerine ak akçe almak istediğini söylemiştir. Mankur piyasadan kaldırıldığında 360 mankur 1 guruşa rayiç olduğundan Abdi'nin, 3 guruşluk mankur karşılığında 1 guruşluk ak akçe almasına karar verilmiştir⁵⁶.

Devlet görevlilerinin dahi mankura rağbet olmadığından mankur kabul etmek istemedikleri görülmektedir. 1691 tarihli bir belgede, Konya Kalesi'nin dizdarı olan Ali Ağa, kale askerlerinin İstanbul'daki işleri için el-Hac Şaban ile ortağı el-Hac Mehmed'den 120.000 gümüşü mankur olarak aldığını söylemiştir. Daha sonra 110.000 mankuru teslim edip, geri kalan 10.000'i mankur vermek istediğinde el-Hac Şaban'ın kabul etmediğini söylemiştir. el-Hac Şaban cevabında olayı doğrulamış ve halk arasında mankura rağbet olmadığından kabul etmediğini söylemiştir. Ancak mahkeme el-Hac Şaban'ın yine 10.000 mankuru kabul etmesine karar vermiştir⁵⁷.

1692 tarihli bir belgede Konya Sancağı Alaybeyi olan Mustafa Ağa ibni Eyüb Efendi mahkemede 1690/1691 senesinde mankur rayiç iken sagir Mustafa'nın cebelisi ücreti olan 220 guruşu çocuğun vasisinin vekili Abdülkerim Efendi'den talep ettiğinde Konya sakinlerinden olup, ticaret için İstanbul'da bulunan Çınar Ahmed ve Mustafa Çelebi adlı kimselerden almasını söylemiş ve Alaybeyi Mustafa Ağa her birinden 110'ar guruşluk mankur almış, ancak sagir Mustafa'nın cebelisi ücretine vermeden mankur tedavülden kaldırılmıştır. Aldığı bu mankuru tekrar Abdülkerim Efendi'ye vermek istemektedir. Abdülkerim Efendi olayı doğrulamış, ancak aldığı mankuru harca yapıp harcamadığını ve aynı kaldığını bilmediğine yemin ettiğinden, Abdülkerim Efendi'nin zikr olunan mankuru kabul etmesine karar verilmiştir⁵⁸.

Bir mal satışında borcun bir sene ertelenmesi ve bu sırada mankurun tedavülden kalkmasıyla ilgili 1692 tarihli bir belgede Konya'da Şükran Mahallesi sakinlerinden Mehmed Beşe, Abdi adında birine bez, bogası ve dârâyî türünden 100 esedi guruşluk eşya satmış ve bedelini bir sene ertelemiştir. Bir sene sonra ise bedelini talep etmiştir. Abdi cevabında, zikr olunan eşyaları 120 mankur 1 guruşa rayiç iken bir sene erteleyerek 100 guruşa satın aldığını ve daha önce hesap gördüklerinde zikr olunan eşyaları 80 guruşluk mankura tekrar Mehmed Beşe'ye sattığını; ancak mankur tedavülden kaldırılınca halk arasında 80 guruşluk mankurun daha sonra 361 guruşa rağbet gördüğünü ve 1/3 miktarı borcu olduğunu söylemiştir. Arabulucuların araya girmesiyle Abdi 48 esedi guruş vermekle, Mehmed Beşe davasından vazgeçmiştir⁵⁹.

1691 tarihli bir belgede bir zimmiye kalp mankur bulunmuş ve bu mankurları bilmeden aldığından Darphane-i Amire'de değiştirmesi tenbih olunmuştur: Yasef veledi İyan, Serkiz'e Larende de 147 vukiyye zeytin yağını 62 guruşa satmış ve karşılığında 120 mankur 1 guruşa olmak üzere 62 guruşluk mankur almıştır. Ancak mankur tedavülden kaldırılmıştır. Aldığı mankurların bazısı *seray mankuru* ve bazısı Darphane-i Amire'yi taklid ile başka yerde damgalanmış olanlardan olup, bilmeden aldığı söylemiştir. Bunları Darphane-i Amire mankuru ile değiştirmeyi talep etmektedir. Serkiz cevabında mankurlarını Yasef'e gösterdiğini, piyasada geçmez olduğunu bildirdiğini, bunu bildiği halde kabul ettiğini söylemiştir. Yasef, mankurların piyasada geçmez olduğunu bilmediğine, değiştirmedikğine ve taklid etmediğine İncil üzerine yemin ettiğinden, mankurların Darphane-i Amire mankurlarıyla değiştirilmesine karar verilmiştir⁶⁰.

⁵⁶ Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 92, s. 115, b. 3; Konya'da, bir miras davasında 120 mankur bir guruşa rayiç iken borç verilen 60 guruşluk mankur karşılığında, mankur tedavülden kaldırılınca 3 guruşluk mankur için bir guruş alınmasına karar verilmiştir. Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 95, s. 108, b. 1.

⁵⁷ Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 103, s. 92, b. 2.

⁵⁸ Konya Ş. S. nr. 38, vrk. 145, s. 10, b. 3.

⁵⁹ Konya Ş. S. nr. 38, vrk. 127, s. 46, b. 1.

⁶⁰ Konya Ş. S. nr. 37, vrk. 145, s. 10, b. 2.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin 1688 yılında darp ettiği mankurun, diğer dönemlerde darp edilen mankurlardan farklı bir özelliği vardır. 1688'de darp edilen mankuru önemli kılan özellik, mahalli olmaması, ufak para ihtiyacı için değil, para ihtiyacı için darp edilmiş olması; ayrıca değersiz bir maden olan bakıra kendi kıymetinin çok üstünde itibari değer verilerek, gümüş akçe ile bakır mankurun eşit sayılmasıdır. Günümüzde kullanılan paralar da itibari değere sahiptir. Ancak, o dönemde kıymetli madenlerden darp edilen paralar piyasada olduğundan, hem gümüş hem de bakır paraların piyasada olması ve ikisinin birbirine denk sayılması, insanların gümüş parayı tercih etmesine sebep olmuştur. Ayrıca bakırın gerçek değeri ile itibari değeri arasındaki farkın büyüklüğü çok yoğun kalpazanlık faaliyetlerine neden olmuştur. Bu kalpazanlık faaliyetlerine engel olmak ise mümkün olmamış ve mankur tedavülden kaldırılmıştır. Mankur darbı, değerli madenlerden darp edilen paralarla itibari değere sahip paraların aynı anda piyasada olamayacağını göstermiştir.

Mankur tedavüle ilk çıktığında iki mankur bir akçeye rayiç sayılmış; bu oran piyasada çok makul karşılanmış ve herkes alışverişini mankurla yapmaya başlamıştır. Mankur kısa sürede tedavülde kalmasına rağmen Konya'da halk arasında çok rağbet görmüştür. Tedavülünün yasaklanmasıyla da özellikle mankurun gürüş karşısındaki rayici hususunda bir karmaşa yaşanmıştır. Mankurla ilgili olayların neredeyse tamamı mankurun tedavülden kaldırıldığı 1691 ve 1692 yıllarına aittir. Mankur sadece dört yıl tedavülde kalmış olmasına rağmen bu kadar hızlı yayılması, gerçekten o dönemde paraya bir ihtiyaç olduğunu ve yeniliklerin halk arasında hızla yayılabildiğini göstermektedir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı)

- 1.1. Konya Şer'iyeye Sicilleri (MŞH. ŞSC. d.): 32, 36, 37, 38 numaralı defterler.
- 1.2. Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM. d.): 98, 100, 102, 129 numaralı defterler.
- 1.3. Ali Emiri Tasnifi (AE): Süleyman II (SSÜL. II), Dosya No/Gömlek No: 18/1803.
- 1.4. Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD. d.): 3891 numaralı defter.

1.5. Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

ÇELİK, Reşat, 99 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1-90), (Bitlis Eren Üniversitesi/Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis, 2015.

TAN, Mehmet Ali, 99 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (91-180), (Bitlis Eren Üniversitesi/Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis, 2015.

2. Kaynak Eserler

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), (Yayına Hazırlayan: Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000

DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704), (Hazırlayan: Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995

RAŞİD MEHMED EFENDİ VE ÇELEBİZÂDE İSMAİL ÂSİM EFENDİ, Târîh-i Râşid ve Zeyli I (1071-1114/1660-1703), (Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.

SİLAHDAR FINDIKLILI MEHMED AĞA, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695), (Hazırlayan: Nazire Karaçay Türkal), (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2012.

17. Yüzyılın Sonlarında Konya'da Bakır Para (Mankur) Kullanımı ve Tedavülden Kaldırılmasıyla Ortaya Çıkan Problemler (1688-1691)

ŞEM'DÂNİZÂDE FINDIKLILI SÜLEYMAN EFENDİ, *Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Mür'i't-tevârih Adlı Eserinin (180B-345A) Tahlil ve Tenkidi Metni*, (Hazırlayan: Mustafa Öksüz), (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009.

3. Araştırma ve İncelemeler

AKSUN, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Tahlili, Tenkidli Siyasi Tarihi*, c. 2, Ötüken Neşriyat A. Ş., İstanbul, 1994.

ÇİÇEK, Kemal, "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş (1683-1703), c. 9, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 746-764.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Süleyman II", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 38, İstanbul, 2010, s. 75-80.

ÖZCAN, Ruhi, *17. Yüzyılda Konya'da Mülk Satışları ve Fiyatlar (1640-1665)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1993.

SAHİLLİOĞLU, Halil, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1965.

SAHİLLİOĞLU, Halil, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1958.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, Ankara, 1978, s. 1-97.

SAHİLLİOĞLU, Halil, *Türkiye İktisat Tarihi (Giriş-Bazı Kurum ve Kavramlar)*, Mentesh Kitabevi, İstanbul, 1989.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 5. Baskı, c. III/I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

4. İnternet Kaynakları

<http://colnect.com/tr/coins> Erişim Tarihi: 21 Ağustos 2019.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 31, Sayı: 1, Sayfa: 553-566, OCAK – 2021
Makale Gönderme Tarihi: 03.10.2020 Kabul Tarihi: 17.12.2020

ADNAN MENDERES'İN YURT GEZİLERİNE BİR ÖRNEK: HATAY ZİYARETİ

An Example of Adnan Menderes's Dormitory Trips: Hatay Visit

Yelda TUTAR SERTER¹

ÖZ

Türkiye Cumhuriyeti için Hatay, Misak-ı Milli sınırları içinde bulunması dolayısıyla ayrı bir önem arz etmiştir. Uzun yıllar Fransız mandası altında yaşayan Hatay'ın 1939 senesinde Türkiye topraklarına katılması sağlanmış ve Hatay'ın kurtuluşu tüm Türkiye'de bayramlarla kutlanmıştır. Bu bağlamda tarihsel süreç içinde birçok devlet adamı Hatay'a ziyaretlerde bulunmuştur. Başbakan Adnan Menderes'te 1956 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu Güneydoğu gezisi sırasında Hatay'da bulunmuştur. Bir diğer ziyaret 1960 tarihinde Maraş ve Hatay ziyareti olarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın amacı Adnan Menderes'in Hatay ziyaretlerinde gerçekleştirmiş olduğu söylevlerinden yola çıkarak dönemin iç siyasetini değerlendirmektir. Çalışmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi belgelerinden, Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatının kitapçığından, süreli yayınlardan ve basılı diğer eserlerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Hatay Ziyareti, Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi.

ABSTRACT

For the Republic of Turkey, Hatay has been of particular importance due to its presence within the national borders of Misak-ı. Hatay living under the French mandate provided for many years to participate in the liberation of the territory of Turkey and Hatay in 1939 was celebrated with festivals all over Turkey. In this context, many statesmen have visited Hatay during the historical process. Prime minister Adnan Menderes was in Hatay during a trip to the Southeast in 1956. Another visit was made in 1960 as a visit to Marash and Hatay. The aim of our study is to evaluate the internal politics of the period based on the reflections of Adnan Menderes' visits to Hatay to the press and the speeches of the Prime Minister. In our study, documents of the Presidential State Archive, periodicals and other printed works were used.

Keywords: Adnan Menderes, Visit to Hatay, Democratic Party, Republican People's Party.

¹ Dr. Öğretim Görevlisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, e-posta: yeldatutar@comu.edu.tr, 0000-0002-0198-8589

Giriş

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte tüm dünyada dolayısıyla Türkiye'de birçok değişiklik meydana gelmiştir. Bunlardan biri hiç şüphesiz ülkelerin iç siyasetlerini gözden geçirmeleri olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın demokrasiyi savunan ülkeler tarafından kazanılması Türkiye'nin demokratik hayata geçmesinde ki en önemli dış etkilerden birisi olmuştur. Batılı ülkelerin yanında yer almak isteyen Türkiye'de tek parti rejiminden çok partili hayata geçeceğinin sinyallerini vererek "Kontrol Edilebilir Muhalefet" yaklaşımını benimsemiştir.

Demokrat Parti'yi doğuran muhalefet hareketi, 1945 yılı bütçe görüşmelerinde ve Toprak Reformu Kanunu tasarısının Türkiye Büyük Millet Meclisindeki tartışmalarında ortaya çıkmıştır. Ülkede her alanda görülen düzensizliklerden, Cumhuriyet Halk Partisi içindeki milletvekilleri de şikâyetçi olmuşlardır. Bu tarihlerde "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" tasarısı TBMM'de önemli tartışmalara neden olmuştur (Timur, 1991: 11). Başta Celal Bayar olmak üzere Feridun Fikri Düşünsel, Hikmet Bayur, Emin Sazak, Adnan Menderes hükümetin ekonomi politikasını eleştirmişlerdir. Eleştiriler başlıca şu noktalarda toplanmıştır: Bütçe açığı dolayısıyla artan devlet borçları, ölçsüz emisyon, hayat pahalılığı, dar gelirliilerin ve özellikle memurların acı durumu, vurgunculuk, karaborsa, vergi sisteminin adaletsizliği.

Meclise "Dörtlü Takrir" adı altında bir önerge veren Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, yaşanan gelişmeler üzerine 21 Eylül 1945'te partiden ihraç edilmiş, Refik Koraltan da bu kararı eleştirdiği için aynı akıbete uğramıştır. Bu gelişmeler üzerine Celal Bayar İzmir milletvekilliğinden ve CHP'den istifa etmiştir. Celal Bayar istifa ettikten sonra yeni bir parti kuracakları yönünde basına açıklama yapmış ve 7 Ocak 1946'da Celal Bayar'ın liderliği altında Demokrat Parti resmen kurulmuştur (Eroğul, 1990: 12).

Demokrat Parti, 1950-1960 yılları arasında iktidarda kalmış ve Başbakan Adnan Menderes başta olmak üzere ekonomik yatırımlara öncelik veren çizgide ilerlemiştir. Devletçi ekonomik modelden Liberal sisteme geçiş bu dönemde gerçekleşmiş ve atılan adımlar bu yönde seyretmiştir. Bu dönemde iktidar süresince yapılan çalışmalar, yatırımlar, iç siyaset gibi konular şehir ziyaretlerinde halka aktarılmıştır. Yurt içinde gerçekleştirilen ziyaretler Demokrat Parti'nin iktidarını sağlamlaştıran en önemli unsurlardan biri olmuştur.

1960'dan çok sonra bir köylü kadının Demokrat Parti'nin kendi köyünde doğuşunu "*Köyümüz sessiz bir yerdi. Gelen yok, giden yok. Birden bire insanlar çoğaldı etrafımızda. Herkes konuşur, söyler oldu. Şehirlere karışmak hevesi uyandı içimizde.*" (Ağaoğlu, 1972: 8) şeklinde anlatması Demokrat Parti'nin yurt gezilerine verdiği önemi göstermektedir.

Celal Bayar, Balıkesir ve Karacabey'de özgür seçim, baskısız seçim kavramlarının önemini ve demokrasiyle olan bağlarını halka aktarırken, Karacabey'de "Sefaleti de kovacağız." diyerek halkın refah seviyesini yükselteceklerini vaat etmiştir. Demokrat Parti kurucularından Adnan Menderes ise *memleket partiler için değil, partiler memleket içindir* diyerek partisinin halka olan yaklaşımını belirtmiştir (Vatan, 1946: 1).

Demokrat Parti'nin bu politikası çevresinde Adnan Menderes'in ziyaret ettiği şehirlerden biri de Hatay olmuştur. Başbakanın Hatay'ı ziyareti iki farklı tarihte gerçekleşmiş ve bu ziyaretlerde çeşitli ilçelere ziyaretlerde bulunmuştur. Menderes'in Hatay gezisi, dönemin gazetelerine yansımış, halkın Demokrat Parti'ye yaklaşımı, Menderes'in halka hitabı, Türkiye'nin iç siyaseti gibi konular belgelere yansımıştır.

1. Adnan Menderes'in 1956 Hatay Ziyareti

Adnan Menderes'in Hatay'ı ilk ziyareti 12 Ekim 1956 tarihinde gerçekleşmiştir. Başbakanın yapacağı bu ziyaretle ilgili bir program hazırlanmıştır. Hatay ziyaretinin programına göre 11 kişi² Başbakan Adnan Menderes'e eşlik etmiştir. Seyahatin tren ile yapılması planlanmış olduğundan gerekli konforun sağlanabilmesi için azami özen gösterilmiştir. Bir yataklı, bir restoran, birinci sınıf üç eleman ve bir servis vagonu seyahat için hazır hale getirilmiştir. Seyahat edilecek güzergâh, Eskişehir'den başlayarak Kütahya, Konya, Adana (Mersin-İskenderun), Malatya, Elazığ, Diyarbakır (gerekli görülürse), Batman, Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri (Kırıkkale-Karabük-Zonguldak-Ankara-İstanbul) şeklindedir. Her bir şehirde bir gün kalınacak şekilde program yapılmıştır.³

Gidilecek şehirlerde ziyaret edilecek yerler yapılan plana göre şöyle belirlenmiştir; Eskişehir Çimento ve Kiremit Sanayii, Şeker Fabrikası, Tavşanlı Termik Santrali, Azot Sanayii Şeker Fabrikası, Konya'da eski eserler, şeker fabrikası, silo, et kombinası, çimento fabrikası, Ayrancı barajı, Adana'da Tekstil Sanayii, Seyhan Barajı, Mersin ve İskenderun limanları, Malatya Şeker Fabrikası ve 1950'den sonra imar edilen yerler, Elazığ Yüksen 5 baca, Hazer Gölü, Erzurum Şeker Fabrikası, Et kombinası, Erzincan Şeker ve İp Fabrikası, Kırıkkale Harp Sanayii, Karabük Ağır Sanayii, Zonguldak Kömür Havzası. (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-1-0-0/2-15-4).

Başbakan'ın yapacağı seyahatle ilgili ilgili şehirlerin valilerine bilgi verilmesi istenmiştir. Başbakan'ın protokole uygun bir şekilde karşılanmasının önemi üzerinde durularak araçların hazırlanması ve gerekli ilginin oluşturulması için direktif verilmiştir. Diyarbakır'dan Erzurum ve Elazığ'a seyahat için uçak talep edilirken Basın-Yayın ve Turizm Müdürlüğünden de kitap, broşür hazırlanması talimatı verilmiştir. Bunun yanında Çimento, şeker, azot, kömür İşletmeleri'nin 1950 öncesi ve sonrasının karşılaştırılması ve gelişimin hangi aşamada olduğuna dair rapor istenmiştir (BCA, 30-1-0-0/2-15-4).

Adnan Menderes'in Hatay ziyareti sırasında yollar, caddeler süslenmiş ve çeşitli dövizler kullanılmıştır. Bu dövizlerde kullanılan cümleler ile başbakana duyulan minnet, sevgi ve saygı gösterilmiştir. Bunun yanında Menderes için genelde "imarıcı" gibi sözler kullanılmış Atatürk'ün Hatay'ı kurtarmasına da atıfta bulunulmuştur. Başbakan'dan beklentiler de bu dövizlerde yerini almıştır (BCA, 30-1-0-0/ 2-16-20).

Dövizlerden bazıları şu şekildedir;

"Vatan mimarı, millet sevgilisi Menderes: Hoş geldin", "Asırları yıllara sığdırdı iktidarın; işte barajların, yolların, fabrikaların.", "Onardığın bu topraklar vatandır, Menderes vatan sana minnettardır.", "Tuttuğun toprak altın, Millet'in bahtı aydın.", "Menderes geldi, Hatay bezendi.", "Milletçe sana inanıyor, sana güveniyoruz.", "Vatan mamur, millet mesut, sen bahtiyarsın.", "Barajların nur saçıyor, bacaların güç, döndü vatan cennete, bize yeter bu övünç.", "Vatan, evet; işte şimdi vatandır. Menderes anamdır, babamdır.", "Millet hak ve hürriyeti, vatan feyiz ve bereketi sende buldu.", "Yolun yolumuz.", "Evvel Allah, sonra sana güveniyoruz.", "Eserinle iftihar hakkındır.", "Bu vatan bizimdir, hepimizindir.", "Hatay'a hoş geldin imaracı Menderes.", "Hatay sizden imar bekliyor.", "Eserlerinle övünüyoruz.", "Tarihe mal olan büyük başbakan, serhat şehri Hatay'a hoş geldiniz.", "Gönül verdiğimiz akıncı ruhunuzdan, Hatay'ın imarını ve büyük sanat sitesinin kurulmasını bekliyoruz.", "Emeklerimizin parça parça heder olmaması için Seyhan Enerjisini Hatay'da istiyoruz.", "Kalkınmak isteyen bu memleketin ateşli ruhuna en aziz bir hatıra olarak nakşedeceğiniz büyük sanat sitesinin kurulmasını istiyoruz.", "Refah yolunda izindegiz.", "Hatay'ı Atatürk kurtardı, sen imar edeceksin.", "Çalışma, refah, imar: işte parolamız.", "Yolumuzu

² United Press, Associated Press-Alnon Caks, Newyork Times-Joesenspoef, Time Magazin- Rober Nevill, Şevket Rado, Doğan Nadi, Ahmet Emin Yalman, Haldun Simayi, Ercüment Karacan, Mitat Perin, Zeyyat Gören, Saffet Gören.

³ 11.10.1956'da Elazığ ve Malatya, 12.10.1956'da Hatay, 13.10.1956'da İskenderun, Adana, Mersin, 14.10.1956'da Konya, 15.10.1956'da Kütahya, 16.10.1956'da Eskişehir.

aydınlatan meşale: Menderes.”, “*İnanmışın için inanılıyorsun.*”, “*Hatay Yüksek Tahsil Gençliği Başvekillerinden Ankara’da bir talebe yurdu ister.*”

Bu dövizlerde göze çarpan en belirgin konu Adnan Menderes’in sanayi alanında yapmış olduğu yeniliklere duyulan minnettarlıktır. Bunun dışında Atatürk’ten bahsedilmesi, Adnan Menderes’e gösterilen büyük tezahürat Hatay halkının nezdinde Türkiye’ye ve devlet adamlarına içten bağlılığın göstergesidir.

Hatay ziyareti sonrasında Başbakan Adnan Menderes, Cumhurbaşkanı Celal Bayar’a gezi raporunu ve görüşlerini içeren bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta Menderes, Hatay ziyaretinin çok başarılı ve yararlı geçtiğini Antakya ile birlikte dört kazanın ihtiyaçlarını gözlemlediklerini ve halk ile temas ettiklerini belirtmiştir. Hatay halkının Demokrat Parti iktidarına güvendiği ve bağlılık içinde olduklarını söyleyerek memnuniyetini dile getirmiştir (BCA, 30-1-0-0/41-244-8). Celal Bayar’da Adnan Menderes’e duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve Doğu Anadolu ziyaretinden bahsetmiştir. Malazgirt’te yapılması düşünülen Alparslan Heykeli’nin halkta yarattığı coşku ile birlikte sorunlara da değinen Bayar, halkın toprak isteklerinin yoğunluğundan bahsetmiştir.

2. Adnan Menderes’in Maraş Ve Hatay Ziyaretleri

Adnan Menderes’in ikinci Hatay ziyareti Kahramanmaraş ziyaretiyle aynı tarihte gerçekleşmiştir. Menderes kurtuluşunun kırkıncı yıl dönümünde bulunmak üzere Kahramanmaraş’a gitmiş ve oradan Hatay’a geçmiştir. Başbakanın seyahati 11 Şubat 1960 tarihinde başlamış, Ankara’dan Adana’ya hareket eden Menderes’e Başbakan yardımcısı Medeni Berk eşlik etmiştir.⁴ Adana’dan itibaren bütün yol boyunca sevgi tezahüratları ile karşılanan Menderes, Osmaniye’de kısa bir süre kalarak Maraş’a hareket etmiştir. Maraş’ta halk Menderesi çok büyük bir heyecan ile karşılamış, Maraş kalesinin etrafı, evlerin çatıları, tepeler ve sokaklar vatandaşlar tarafından doldurulmuştur.

Kurtuluş bayramı töreninden sonra şehirde incelemelerde bulunan Menderes, belediye binasında Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Birecik, Urfa, Bitlis, Elazığ, Malatya, Bingöl, Kilis ve çevre şehirlerden gelen heyetleri kabul etmiştir. Şubat 1960’da Adnan Menderes’in 3 gün süren Hatay ve Maraş ziyaretinde şiddetli soğuğa rağmen çok geniş bir kalabalık kendisini karşılamış ve sevgi gösterisinde bulunmuşlardır (BCA, 30-1-0-0/2-16-11).

Maraş’ın Kurtuluş yıldönümü münasebetiyle İsmet İnönü’nün Maraş Belediye Başkanı ve CHP İl Başkanı’na çektiği kutlama telgrafı şu şekildedir (Cumhuriyet, 1960: 5).

“Maraş’ın kurtuluş gününü bir bayram olarak Maraşlı vatandaşlarıma kutlarım. Yüreğimizin bütün heyecanı ile Maraş’ın saadet ve selâmetini niyaz ettiğimizden vatandaşlarımızca lütfen bilinmesini arzu ederiz. Maraş’ın kurtuluş mücadelesindeki mevkii ve hizmetleri basit ölçülerle anlaşılabilir hudutların çok üstünde, cihanın en büyük galipleri olduklarını iddia edenleri göğüsleri ile durdurmuşlar ve imanları ile yenmişlerdir. Türk tarihi Maraş mücadelesinde vazife görenleri, can verenleri ebedi Türk milletinin evlâtlarına hürmet edilecek seçkin kahramanlar olarak takdim etmiştir. Onların aziz hatıralarını anarken, onlardan şefaet beklerken o kahramanların evlâtlarına ve torunlarına sevgilerimizi ve saygılarımızı tebriklerimizle beraber sunarız.”

Cumhuriyet gazetesinin 13 Şubat tarihli haberine göre Adnan Menderes Maraş’ta konuşma yapmamış hatta bazı Maraşlılar “İmar isteriz, hürriyet isteriz” sloganları atmışlardır (Milliyet, 1960: 5). Maraş’ın kurtuluşunun kırk yıl sonra temsilen tekrarlanmasından sonra yapılan geçit töreni CHP’lilerin gövde gösterisine dönüşmüştür (Milliyet, 1960: 5). Eski mücahitlerin CHP bayrakları ile

⁴ Maraş’ın Kurtuluş Bayramına Başbakanın başta, C.M.P Genel Başkanı Osman Bölükbaşı, Kasım Gülek, Genel İdare Kurulu Üyesi Fuat Arna, CHP’li ve DP’li milletvekillerinden bir kısmı katılmıştır. Bkz; Cumhuriyet, 12 Şubat 1960, s. 1.

törene katıldıklarını⁵ (Cumhuriyet, 1960: 5) yazan gazete Kasım Gülek'in halk tarafından omuzlarda taşınmasına polisin mani olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 1960: 1).

Törende mücahitlerin dışında cambazların bindiği uzun sırtıklar üzerinde altı oklu flamalı CHP'liler, Kore gazileri, okullar, askeri birlikler, ellerinde Başbakanı metheden çeşitli dövizler bulunan Esnaf Dernekleri bulunmuştur. Esnaf derneklerinin geçişi heyecan ve sevinçle karşılanmıştır. Esnaf derneğinin imal ettiği ürünleri halka atması büyük ilgiyle izlenmiştir. Tören, Başbakan'ın Kale gazinosunda verilen ziyafet için hareket etmesiyle sona ermiştir (Cumhuriyet, 1960: 5).

Adnan Menderes 13 şubat 1960 tarihinde Hatay'a geçmiştir. Menderes'e Başbakan yardımcısı Medeni Berk dışında Muğla milletvekili Burhan Belge, Adıyaman milletvekili Sırrı Turanlı, Adıyaman milletvekili Şefik San, İçel milletvekili Mehmet Dölek, İzmir milletvekili Perihan Arıburnu, Sakarya milletvekili Rifat Kadızade, Başvekalet İktisat Müsteşarı Memduh Yaşa, Basın-yayın Genel müdürü Altemur Kılıç, Devlet Su İşleri Genel müdürü Süleyman Demirer, Karayolları Genel müdürü Fevzi Ataç, milli emniyet genel müdürü Celal Karasapan, Sinan Tekelioğlu, Başbakanlık kalemi genel müdür yardımcısı Ercüment Yavuzalp, Başbakanlık kalemi özel memurlarından Yurdanur Genya eşlik etmiştir. (Atayolu, 13 Şubat 1960: 1).

Şehrin çeşitli yerlerine Başbakan'ın büyük portleri asılmış, şehir dövizler ve taklarla süslenmiştir. Demokrat Parti teşkilatı Başbakan'ın ziyaretinin daha coşkulu geçmesi adına çok titiz bir çalışma yürütmüş, köylerden kamyonlarla taşınan vatandaşlar hitabetin yapılacağı alana sevk edilmiştir. (Atayolu 13 Şubat 1960: 3).

Adnan Menderes, Hassa'da yaptığı konuşmada;

"40.000 köyün 35.000 de su yok, köylerin çok azında mektep var, yol yok, elektrik yok, ışık yok, hiçbir şey yok. Koskoca bir vatanda Akdeniz'den Karadeniz'e, Garpten Şarka yüzölçümü bir milyon kilometrekareye yaklaşan bu vatanda ihtiyaçları bir anda gidermenin müşkül ve hatta gayri mümkün olduğunu tasavvur etmek zor değildir. Buna rağmen hiç yılmadan, hiçbir engelden çekinmeden iktisadi kalkınmanın tahakkuku yolunda her gün genişleyen hamlelerimize, her gün artan bir hızla devam etmekteyiz."

derken Demokrat Parti iktidarının eksiklerine de değinmiş ve zaman içinde aksaklıkların giderileceğini belirtmiştir (Başvekilin Maraş ve Hatay'ı Ziyareti, 1960: 3).

Hassa'dan Kırıkhan'a geçen Menderes, burada da Hassa'da yaptığı konuşmanın bir benzerini yaparak Kırıkhan'ın ihtiyaçlarının tespit edildiğini ancak kısa bir zaman diliminde sonuca ulaşılmayacağını belirtmiştir. Demokrat Parti iktidarı ile Cumhuriyet Halk Partisi arasında ki hizmet farklarına değinen Menderes, CHP'yi kastederek şu sözleri dile getirmiştir;

"Bu memlekette hiç kimse ne kanunun dışında ne de üstünde olabilir. Kim olursa olsun, kanunlara aynen riayetle mükelleftir. Aksi takdirde millet iradesi karşısında eğilmeyecek hiçbir baş mevcut değildir. Demokrat Parti seçim işlerine hiçbir tecavüz şaibesi katmamıştır. Seçimlerde kimlerin hile yaptığı milletçe malumdur. Her türlü kanunsuz ve nizamsız hareketi kahretmek en tabii vazifemizdir."

Kırıkhan'dan sonra 15.30'da Antakya'ya gelen Menderes'i 150.000 kişi karşılamış ve yüzlerce kurban kesilmiştir. Kürsüye çıkan Adnan Menderes ilk olarak güvenlik nedeniyle halkın arasına yerleştirilen silahlı askerlerin uzaklaştırılmasını istemiş ve Hatay halkına teşekkür ederek söze başlamıştır; (Milliyet 1960: 5).

⁵ *"Bunların her birinin elinde büyük kutada altı oklu Halk Partisi bayrağı, göğüslerinde, keçe külahlarında, omuzlarında yine altı oklu flamlar görüliyordu. Geçişleri hayli uzun sürdü. Başbakan silahlı mücahitler gibi bunları da çok zaman gülererek karşıladı ve alkışladı."*

“Çok aziz ve sevgili vatandaşlarım, Hatay’ın kahraman evlatları, sizlere binlerce, yüzlerce şükran... Görülmemiş bir kitle halinde, görülmemiş bir ihtişamla, görülmemiş bir sevgi ile naçiz kardeşiniz Adnan Menderes’i, Başvekil Adnan Menderes’i kabul etmek lütfunda buldunuz. Kalbimin bütün şükranları ile huzurunuzdayım. Hücumların, isnad ve itirafların kasırga gibi ortalığı kasıp kavurduğu şu zamanlarda sizlerin bu muhabbetiniz derin ve kalpten gelen bir itimadın tezahürü olan şu muhteşem manzaranız günün hadiselerine karşı en susturucu cevaptır.”

Konuşmanın devamında ekonomik kalkınmadan bahseden Menderes, Demokrat parti döneminde yapılan işlerden bahsetmiştir. Ekonomik kalkınmanın daha hızlı bir şekilde gerçekleşeceğini ve Hatay’ı her alanda imar edecekleri yönünde halka söz vermiştir. (Atayolu 13 Şubat 1960: 3). İmar işlerinin geldiği noktayı görmek üzere nisan ayında tekrar şehre geleceğini belirten Menderes, ülkenin 1950 yılına göre kıyaslamasını şu sözlerle yapmıştır;

“1950’de bir milyar 300 milyon civarında olan devlet bütçesinin yarısı maaşlara, yarısı da aziz ve mübarek ordumuzun masraflarına gittikten sonra elde avuçta, iktisadi yatırımlara kalan para çok az miktardaydı. Hâlbuki bugün devlet bütçesinden sadece Nafiaya verdiğimiz tahsisat 950 bütçesinin tamamından çok daha fazladır.”

Konuşmanın devamında ülkenin mevcut siyasi durumundan bahseden Başbakan Menderes, Cumhuriyet Halk Partisi’nin Demokrat Parti’ye karşı olan taarruzlarından bahsetmiştir. Konuşmasının birçok yerinde seçimlerden ve seçimlerin şaibeli olmasından DP’nin sorumluluğu olmadığından bahseden Menderes, muhalefeti diktatörlükle suçlamıştır (Başvekilin Maraş ve Hatay’ı Ziyareti, 1960: 6, Cumhuriyet,1960:1)

“Bütün bu gayretlerin sarfi neticesinde memlekette geniş ve büyük eserler vücuda gelirken adeta bunların büyüklüğü ve ifade ettikleri terakkinin haşmeti ile mütenasip olarak maruz kaldığımız hücumların ve taarruzların da şiddetlendiğini elbette müşahede etmekteyiz. Bunun sebebi şudur: bir iki yıl sonra bu memleket çok daha güzel bir manzara arz edecektir. Bunu şimdiden gördükleri için kof yalanlarla Türk milletinin karşısına çıkmakta ve kayıp etmeye mahkûm bulunmanın endişe ve telaşı içindedirler. Bize yapılan hücumların ne derece şiddetlendiğini görüyorsunuz. Denebilir ki bu hücumlar, böylesine muhalefet kanunların, vatanperverlik hislerinin, aklın ve mantığın kabul edebileceği bir hududun içinde midir? Hayır, sevgili Antakyalılar, böyle muhalefet olmaz. Memleketi uzun seneler sustur, bir tek itiraz işitilmesin ve ondan sonra bu memlekette en geniş hürriyetin mevcudiyetine rağmen onu suüstimal ederek hürriyet nizamının alt üst etmeye kalkışmak memleket menfaatleri ile kanun ve nizam anlayışı ile kabili telif değildir. Bütün bunlara tahammül etmemizin sebebi şudur: bizim Türk milletine, Türk milletinin vatanperverlik hislerine, siyasi dehasına inancımız vardır. Hacet hininde kendi işine el koymasını bilir ve ‘Yeter söz milletindir!’ demesini iyi bilir.”

Adnan Menderes geceyi Antakya’da geçirmiş, 14 Şubat 1960 Pazar sabahı şehirde bir gezinti yaparak imar sahalarını görmüş, ilgililerden izahat almış, gereken direktifleri vermiştir. Daha sonra Kuva-yı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyetini ziyaret etmiş ve cemiyetin şeref defterine şunları yazmıştır;

“Antakya ve havalisi Mücahit ve Gazileri Cemiyetini tekrar ziyaret ettik. Antakya’ya bu gelişimizde de ilk ziyaret ettiğimiz, bu kahraman arkadaşlarımızı sinesinde toplayan bu mübarek ruh ve cemiyet olmuştur. Bugünün kahramanlarını hürmetle, şehitlerini rahmetle anarım.”

Harbiye bölgesinden sonra Jandarma Er okulunu ziyaret eden Menderes hükümet konağında kazalardan gelen heyetlerle görüşmüş ve İskenderun’a gitmek üzere hareket etmiştir. İskenderun’da yaptığı konuşmada Demokrat Parti’den muhalefet partisine geçişlerden bahsederek, bazı gazetelerin de muhalefet adına yayınlar yaptığını söylemiştir. Buradaki konuşmasında daha çok ülkenin siyasi durumundan bahseden Menderes, muhalefet için nifak cephesi benzetmesi yapmış ve halkı memleket vazifesi olarak nitelendirdiği vatan cephesine davet etmiştir (Milliyet 1960: 5). Menderes konuşmasında ağırlıklı olarak Muhalefetle yaşanan sorunlardan, seçimlerden, Irak Devrimi’nden, basının tavrından ve vatan cephesinden bahsetmiştir. CHP’nin halkı ikiye böldüğünü ve bir nifak

cephesi oluşturduğunu söyleyen Menderes, halkın Vatan Cephesi'ne katılmasının gerekliliğini şu sözlerle ifade etmiştir; (Milliyet 1960:5).

“Büyük milletimizi o büyük deha ve sezişi ile hürriyet davasında muvaffak ve muzaffer olacağına şüphe yoktur. Milletçe bu zaferi temin, içinde bulunduğumuz şartlar dolayısı ile Vatan Cephesine katılmak ve nifak cephesini her gün biraz daha zaafa uğratmak ile mümkündür. Ancak bu suretle nifaktan medet umanlara her şey vatan için sözünde ifadesini bulan bu hamiyetli ve vatanperver hareketle müstahak oldukları ders verilmiş olacaktır. İyi niyetli aziz vatandaşlarımızın nifakı bir defa daha ezip kahretmeleri ve Vatan Cephesini kuvvetlendirmeleri milletçe yolunda bulduğumuz Hürriyet nizamının, hakiki demokrasinin teminatı olacaktır. Yeter; artık söz milletindir.”

Adnan Menderes 14 Şubat 1960'da İskenderun'dan ayrılmış ve Ankara'ya dönmüştür. Ancak bu dönemde Başbakan'ın ziyaretleri ve kendisine takdim edilen hediyeler ile ilgili bazı haberler basında yer bulmuştur. Dünya ve Vatan gazeteleri 14 Şubat tarihli haberlerinde Adnan Menderes'in Hatay'da yeşil bayraklarla karşılandığını yazmış, bunun üzerine Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Genel Merkezi adına Hataylı Ömer Türkmeneli, Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Antakya Şubesi Başkanı Zübeyir Göçmen ile Hatay Mücahitleri Derneği başkanı Abidin Ertuğrul ortak bir tekzip göndermişlerdir. Tekzipte şöyle denilmektedir; (Başvekilin Maraş ve Hatay'ı Ziyareti, 1960: 12).

“Gazetenizin 14 Şubat 1960 tarihli nüshasında Başvekilimizin Hatay'da yeşil bayrakla karşılandığını yazmış bulunuyorsunuz. Muhterem Başvekilimizin Antakya'da ve bütün Hatay vilayeti dahilinde bugüne kadar hiçbir faniye müvesser olmamış muazzam ve muhteşem bir şekilde karşılanışını halk nazarında küçültmek ve bu karşılanışın millet nazarında delalet ettiği manayı değiştirmek maksadına matuf olduğu aşikar bulunan bu haberinizin hakikatle hiçbir alakası yoktur ve tamamen yalandır. Muhabirinizin yeşil bayrak diye tavsif ettiği bayrak, milli mücadelenin en şanlı destanlarından birisini yaratmış bulunan Hatay mücahitlerinin Türk bayrağı ile süslü flamasından ibarettir.”

Yine aynı gazetelerin bir başka tarihli yazısında çıkan bir haber Başbakan'a sunulan hediyelerin niteliği ve ekonomik değeri ile ilgili olmuş ve bu haber üzerine Maraş Belediye Başkanı Ali Kısakürek tarafından gazeteye tekzip gönderilmiştir. Bu tekzipte, duyulan rahatsızlık şu cümlelerle ifade edilmiştir;

“Gazetenizin 13 Şubat 1960 tarihli nüshasında Maraş'ı ziyareti sırasında Sayın Başvekilimiz Adnan Menderes'e 250.000 lira değerinde hediyeler verildiği, verilen hediyeler arasında kıymetli bir seccade, altın kakmalı bir Kuran-ı Kerim, mahfazı altın işlemeli bir pancar yaprağı, Bayan Menderes'e altın işlemeli bir çift ayakkabı olduğu bildirilmektedir. Bu haberiniz baştanbaşa yalandır ve uzun müddetten beri devam ettirdiğiniz iftira, tezvir ve tahrik kampanyasının çok çirkin yeni bir tezahürüdür. Kendisini ziyaret eden büyüğüne hediye vermek Türk'ün çok eski ve eski olduğu kadar asil bir adedir. Bu maksatla verilen bir hediyein maddi değeri hiçbir vakit söz konusu olamaz ve bütün değeri yüksek bir hürmet muhabbetin ifadesi olmasındandır. Muhterem Başvekilimize de Maraş'ın 40'ıncı Kurtuluş Bayramına iştiraki vesilesiyle halkımız bağlılık, muhabbet ve şükranlarının nişanesi olmak üzere bazı hediyeler vermişlerdir. Fakat bu hediyeler ne zikrettiğiniz eşyadır ne de iddia ettiğiniz maddi değerdedir. Başvekilimizi lütfen kabul buyurdıkları şeyler, 80 gram gümüş ve 120 gram altın plaklar ihtiva eden bir tahta kutu, sim işlemeli bir ayakkabı ve kız sanat enstitüsü tarafından yapılmış simli kumaş kaplı dört albümden ibarettir. Hediye olarak verilen şeyin maddi değerini zikretmek Türk geleneklerine göre çok ayıptır. Bizi buna mecbur ettiğimize göre ayıbı size raci olmak üzere bütün bu hediyelerin 2500 lirayı geçmeyen bir değer taşıdığını üzümlere ifade etmek isterim.”

şeklinde devam eden uzunca bir yazı ile yapılan haberin doğru olmadığı açıklanmıştır.

Adnan Menderes'in Hatay ve Maraş gezilerinde üzerinde sıkça durduğu imar faaliyetleri ile ilgili bir dizi çalışma yapılmıştır. Şehirlerin ihtiyaçları ile ilgili bazı direktifler verilmiştir. Maraş'ta imar-tatbikat planının hazırlanıp, yeni iskân sahalarının tespiti istenmiş, esnaf dernekleri birliğinin

merkez binasıyla sanayi sitesinin yapılması emredilmiştir. İnşaatı bitirilmiş ve 3 bin işçi ailesine işverecek kapasitede olan 10 bin işlik mensucat fabrikasının faaliyete geçirilmesi konusunda direktif verilmiştir. Maraş'ta bölge ihtiyacının karşılanması adına mevcut hidro-elektrik santralının daha üst kademelerde tesis edilecek santrallerle takviyesi hususunda emirler verilmiştir. Maraş'ta eski eserlerin, Ulucami'nin eski planlarına göre tamir ve restorasyonuna karar verilmiştir. Maraş'ın kredi ihtiyacına yönelik Ziraat Bankası ticari ve zirai kredi plasmanlarına 1 milyon 300 bin liralık ilave yapılmış ayrıca Halk Bankası'ndan da Esnaf Kefalet Kooperatifleri vasıtasıyla kullanılmak üzere 150.000 lira yollanmıştır. Ulucami, Acemli ve İsadevanlı camilerinin restorasyonu için Vakıflar Genel Müdürlüğünden bir mühendisin inceleme için Maraş'a gitmesi uygun görülmüştür (Başvekilin Maraş ve Hatay'ı Ziyareti, 1960: 13).

Islahiye'de mevcut caminin etrafının açtırılması ve yeni bir caminin yapılması, Hassa'da yeni bir cami ve okul yaptırılması ve kasabanın elektriğe kavuşturulması için direktif verilmiştir. Kırıkhan'da elektrik ve su şebekelerinin ıslahı için İller Bankası'nın yardım etmesi kararlaştırılmış, Ziraat Bankası'nın kredi plasmanlarına da 500 bin liralık ilave yapılmıştır. Antakya'da şehrin imarı gözden geçirilmiş ve Asi Nehri üzerinde devlet karayollarının yapacağı dört köprünün yerleri belirlenmiştir. Nehir kenarlarının tanzim ve ıslahı kararlaştırılmış, belediye meydanının güney kısmının genişletilmesi uygun bulunmuştur. Esnaf Kooperatiflerinin kurmakta olduğu sanayi sitesinin 3 yıl içinde bitirilmesi istenmiş, Subayevleri Kooperatifinin de arsa bularak inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Antakya'da bulunan eski eserlerin tamirinin yanında, topraksız 800 aileye Amik ovasında bulunan 8 bin dönüm kültür arazisinin dağıtılmasına karar verilmiştir. Bunların yanında Maraş ve Antakya'nın kaza ve köy yollarının yeniden temin edilen vasıtalarla ikmali direktifi verilmiştir. Ayrıca Antakya-Topboğazı arasında ikinci bir yol yapılması, hidro-elektrik santralının takviyesi, Kemalpaşa caddesinde istimlakın ikmali, şehre üç köprü yapılması da planlanmıştır (Atayolu 18 Nisan 1960: 1).

İskenderun'da ise Sahil Bulvarı'nın açılması, Binevlerin ikmali için 2.000.000 lira verilmesi, Antakya-İskenderun varyant yolunun yapılması, İstasyon bölgesinde bir ilkokul inşası, İskenderun merkezinde Halk Bankası'nın açılması için direktif vermiştir. Petrol Ofisi Genel Müdürlüğü tarafından Hatay'ın Cilvegöz Reyhanlı hudut kapılarında birer akaryakıt istasyonu kurulmasına karar verilerek bu kapsamda akaryakıt istasyonlarıyla birlikte modern lokantalar, büfeler, yolcu salonları otellerin yapılması programa alınmıştır (Başvekilin Maraş ve Hatay'ı Ziyareti, 1960: 15).

Sonuç

Demokrat Parti gerek kuruluşu gerekse iktidarı döneminde önemli icraatları ile Türk siyasi hayatının en önemli partilerinden biri olmuştur. 1950-1960 yılları arasında ülkeyi yöneten Demokrat Parti'nin iktidarını sağlamlaştırmak adına attığı adımlardan en önemlisi halk mitingleri olmuş, yapılan veya yapılması planlanan tüm icraatlar bu mitinglerde halka aktarılmıştır. Gerek Celal Bayar gerekse Adnan Menderes'in gerçekleştirmiş olduğu yurt gezilerinin Demokrat Parti'nin iktidarında önemli rol oynadığı yadsınamaz bir gerçektir. Bu gezilerde halkla birebir temas edilmesi, şikâyetlerin dinlenmesi, ülkenin iç meselelerinden bahisle muhalefetin eleştirilmesi sağlanmıştır.

Menderes'in Başbakan olarak ziyaret ettiği şehirlerden biri olan Hatay'da gerçekleştirmiş olduğu söylevlerde göze çarpan konulardan biri Türkiye'nin ekonomik kalkınması olmuştur. Bu konuda uzun nutuklar veren, Demokrat Parti iktidarı döneminde gerçekleştirilen faaliyetlerden, açılan fabrikalardan, yapılan yollardan bahsetmiştir. İmar ile ilgili yapılan çalışmalar da üzerinde sıkça durulan konulardan olmuştur. Bu söylevlerde Demokrat Parti döneminde gerçekleştirilen ekonomik yatırımlar ile bir önceki dönemin karşılaştırılması yapılarak mevcut durumun analizi gerçekleştirilmiştir.

Bu ziyaretlerde Menderes'in Türkiye'nin iç siyasetine de değindiği göze çarpmaktadır. Özellikle muhalefetin ve muhalif basının yazılarına yer veren Menderes, parti sloganı "Yeter, söz milletindir" ifadesini kullanarak halkın coşkusunu ve Demokrat Parti'ye sempatisini yüksek tutmaya çalışmıştır. Bu noktada Adnan Menderes'in Hatay ziyareti Demokrat Parti için çok verimli geçmiş,

Celal Bayar'a da gezinin memnuniyet verici olduğu yönünde bir rapor verilmiştir. Halkın bu ziyaretler de göstermiş olduğu tutum göz önüne alındığında gerek dövizlere konu olan cümleler, gerekse dönemin fotoğraflarına yansıyan kareler Adnan Menderes'in Hatay ziyaretinin çok coşkulu geçtiğini göstermektedir.

Adnan Menderes'in Hatay ziyaretiyle ilgili yapılan yorumlar ise farklılık arz etmektedir. Başbakan'ın çok büyük bir kalabalıkla karşılandığını ve bulunduğu arabanın katedilecek mesafeyi kalabalık sebebiyle 45 dakikada aldığını kaydeden yazılar dışında halkın olumsuz davranışlar sergilediğini ve sloganlar attığını yazan yazılar da bulunmaktadır. 1960 yılında Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasi koşulların da etkisiyle yazılar çeşitlilik gösterirken Adnan Menderes'in de konuşmaları dönemin siyasetiyle paralellik göstermiştir.

Demokrat Parti'nin on yıl iktidarda kalmasının, ilk iki genel seçimde çok yüksek oy oranına sahip olmasının ana unsuru olan halk desteği bu mitinglerle sağlanmış, yapılmış veya yapılacak olan eylemlerin halka aktarılmasında Başbakan'ın ziyaretleri önemli rol oynamıştır.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30-1-0-0/2-15-4.

BCA, 30-1-0-0/ 2-16-20.

BCA, 30-1-0-0/41-244-8.

BCA, 30-1-0-0/2-16-11.

2. Gazeteler ve Araştırma İnceleme Eserleri

Ağaoğlu, S. (1972). Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru, Baha Matbaası. İstanbul.

Atayolu, 13 Şubat 1960.

Atayolu 18 Nisan 1960.

Başvekilin Maraş Ve Hatay'ı Ziyareti (1960). Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Neşriyatı, Ankara.

Cumhuriyet, 12 Şubat 1960.

Cumhuriyet, 13 Şubat 1960.

Cumhuriyet, 14 Şubat 1960.

Milliyet, 13 Şubat 1960.

Milliyet, 14 Şubat 1960.

Milliyet, 15 Şubat 1960.

Eroğul, C. (1990). Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi), İmge Kitabevi. Ankara.

Timur, T. (1991). Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, İletişim Yayınları. İstanbul.

Vatan, 1 Nisan 1946.

Ekler

Ek 1: Adnan Menderes Antakya'da. (Başvekilin Maraş Ve Hatay'ı Ziyareti (1960). Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Neşriyatı)

Ek 2: Adnan Menderes Maraş'ta Konuşma Yaparken (Başvekilin Maraş Ve Hatay'ı Ziyareti (1960). Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Neşriyatı)

Adnan Menderes'in Yurt Gezilerine Bir Örnek: Hatay Ziyareti

Ek 3: Adnan Menderes'i Karşıllayan Kalabalık (Başvekilin Maraş Ve Hatay'ı Ziyareti (1960). Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Neşriyatı)

Ek 4: Adnan Menderes'in Maraş Ziyareti (Başvekilin Maraş Ve Hatay'ı Ziyareti (1960). Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Neşriyatı)

Ek 5: Adnan Menderes Maraş Halkına Hitap Ederken (Başvekilin Maraş Ve Hatay'ı Ziyareti (1960). Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Neşriyatı)

Başvekil Adnan Menderes, Maraş Belediye balkonundan onbinlerce Maraşlı'ya hitap ederken

Ek 6: Adnan Menderes Halkı Selamlarken (Başvekilin Maraş Ve Hatay'ı Ziyareti (1960). Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Neşriyatı)

Başvekil Menderes Maraş, Adana, Antakya seyahatinde, kendisini karşılayan vatandaşları selâmına mukabele ederken

Adnan Menderes'in Yurt Gezilerine Bir Örnek: Hatay Ziyareti

Ek 7: Adnan Menderes'i İskenderunda Karşıllayan Halk (Başvekilin Maraş Ve Hatay'ı Ziyareti (1960). Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Neşriyatı)

Ek 8: Başvekilin Maraş Ve Hatay'ı Ziyareti (1960). Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Neşriyatı

Ek 9: Başvekilin Maraş Ve Hatay'ı Ziyareti (1960). Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Neşriyatı

